

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Kazakh National Pedagogical University after Abai

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК BULLETIN

**«Филология ғылымдары» сериясы
Серия «Филологические науки»
Series «Philological sciences»
№1(71)**

Алматы, 2020

ХАБАРШЫ

«Филология ғылымдары» сериясы,
№1(71), 2020

Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір.
2000 ж. бастап шығады

Бас редактор
п.ғ.д., профессор, академик
Б.Ө. Сманов

Бас редактордың орынбасары
ф.ғ.д., профессор **Б.Әбдіғазилұлы**

Ғылыми редакторлар
ф.ғ.д., проф. **С.Ж. Әбішева,**
ф.ғ.д., проф. **Қ.Ө. Есенова,**
ф.ғ.к. **А.Д. Ибраева**

Редакция алқасы:
ф.ғ.д., проф.

У.М. Бахтиреева (Ресей),
PhD докторы, проф.

И.З. Белобровцева (Эстония),
ф.ғ.д., проф.

Ердоған Алтынқайнақ (Түркия),
ф.ғ.д., проф.

А.К. Киклевич (Польша),
ф.ғ.д., проф.

Г.Л. Нефагина (Польша),
магистр, проф.

Нонако Сусуму (Жапония),
п.ғ.д., проф.

Н.И. Ишекеев (Қырғызстан),
ф.ғ.д., проф. **Жан Динжиң** (Қытай),
п.ғ.д., проф. **Чан Дин Лам** (Вьетнам),
PhD доктор **Г.С. Каримова**
(жауапты хатшы)

© Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, 2020

Қазақстан Республикасының мәдениет және ақпарат министрлігінде 2009 жылы мамырдың 8-де тіркелген №10109-Ж

Басуға 11.03.2020 қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 85.25 е.б.т.
Таралымы 300 дана. Тапсырыс 477.

050010, Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 13.
Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің «Ұлағат» баспасы

ТІЛ БІЛІМІ
ЛИНГВИСТИКА
LINGUISTICS

Кобланова А., Есенова Қ. Рәбиға Сыздық және қазақ тілінің ортологиялық құралдары.....	13
Koblanova A., Esenova K. R.Syzdyk and orthological means of the kazakh language.....	
Қалыбаева Қ. Славян тілдерінің грамматикалық құрылымындағы түркілік әсерлер.....	18
Kalybaeva K. Turkic tracks in the grammatic structure of slavic languages.....	
Есенова Қ., Кобланова А. Академик Рәбиға Сыздықтың элитарлы тілдік тұлғасы.....	28
Esenova K., Koblanova A. Elite language Personality Academician R.Syzyk.....	
Kossymova G., Buribayeva Z. Ways to convey the category of purpose in cultural discourse.....	33
Қосымова Г., Бурибаева Ж. Мәдени дискурстағы мақсат категориясының берілу жолдары.....	
Оразбаева Ф., Дәулетбекова Ж., Рауандина А. Сауаттылық кепілі – дыбыстар жүйесінің дұрыс қолданылуы.....	38
Orazbaeva F., Dauletbekova Z., Rauandina A. Sound system performance is key to literacy.....	
Жиренов С., Кулманова З. Тіл мен дін.....	44
Zhirenov S., Kulmanova Z. Language and religion.....	
Есенова Қ., Сүйерқұл Б. Прагмалингвистикалық ұғымдық аппаратындағы негізгі бірліктер.....	49
Esenova K., Suyerkul B. Basic units in the pragmalingual concept....	
Қалибекұлы Т. Қазақ тіл біліміндегі сөз тіркесі синтаксисінің қытайда зерттелу жайы.....	54
Kalibekuly T. The study of the syntax of kazakh phrases in china.....	
Қосымова Г., Телгожаева Қ. Эмоционалды-экспрессивтік сөздердің қазақ лингвистикасында зерттелуі.....	65
Kosymova G., Telgohjaeva K. The study of emotionally expressive words in kazakh linguistics.....	
Раева Г. “Түркі” терминінің этимологиясы.....	72
Raeva G. Origin of the term “Turk”.....	
Кудьярова Ш., Каримова Г., Жапаков С. Epicphraseology and concepts, judgments about background knowledge.....	76
Кудьярова Ш., Каримова Г., Жапаков С. Эпикалық фразеологизмдер және аялық білім жөнінде ұғымдар мен пайымдаулар.....	
Личман Е. Цветосемантика как проблема научного исследования в казахстанской лингвистике и искусствоведении (краткий обзор 1992-2017).....	82
Lichman E. Color semantics as a problem of scientific research in kazakhstan linguistics and art (summary 1992-2017).....	

Казахский национальный
педагогический университет
имени Абая

ВЕСТНИК

Серия «Филологические науки»,
№1(71), 2020

Выходит с 2000 года.
Периодичность – 4 номера в год

Главный редактор
д.п.н., профессор, академик
Б.У. Сманов

Зам. гл. редактора
д.ф.н., профессор Б.Абдигазулы

Научные редакторы
д.ф.н., проф. С.Д. Абишева,
д.ф.н., проф. К.О. Есенова,
к.ф.н. А.Д. Ибраева

Редакционная коллегия:
д.ф.н., проф.

У.М. Бахтикиреева (Россия),
доктор Ph(D), проф.

И.З. Белобровцева (Эстония),
д.ф.н., проф.

Ердоган Алтынкайнар (Туркия),
д.ф.н., проф.

А.К. Киклевич (Польша),
д.ф.н., проф.

Г.Л. Нефагина (Польша),
магистр, проф.

Нонако Сусуму (Жапония),
д.п.н., проф.

Н.И. Ишекеев (Кыргызстан),
д.ф.н., проф. Жан Динжин (Китай),
д.п.н., проф. Чан Дин Лам (Вьетнам),
доктор PhD Г.С. Каримова
(ответ. секретарь)

© Казахский национальный
педагогический университет
имени Абая, 2020

Зарегистрировано в Министерстве
культуры и информации Республики
Казахстан 8 мая 2009 г. №10109-Ж

Подписано в печать 11.03.2020.
Формат 60x84 1/8. Объем 85.25
уч.-изд.л.

Тираж 300 экз. Заказ 477.

050010, г. Алматы,
пр. Достык, 13. КазНПУ им. Абая

Издательство «Ұлағат» Казахского
национального педагогического
университета имени Абая

- Әбішева Г. Көркем мәтіндегі мифтік антропонимдер және оларды зерделелудің кейбір аспектілері..... 92
Abisheva G. Mythical anthroponyms in a literary text and some aspects of their study.....
- Дюсембина Г., Айтмұхаметова Қ. Х.Есенжановтың “Ақжайық” роман трилогиясындағы ономердің этнолингвистикалық сипаты
Dyussembina G., Aitmukhametova K. The ethno-linguistic nature of onomastic names in the novel trilogy “Akzhayik” By Kh.Yesenzhanov 97
- Абдрахманова Ж., Қуанышев А. Этнолингвистика – тілді зерттеудегі антропоэлектік бағыттың бастауы..... 104
Abdrakhmanova Zh., Kuanyshev A. Ethnolinguistics-the beginning of the anthropocentric direction in language learning.....
- Күдерінова Қ., Есалы Д. Жаңа емле ережесіндегі кірме сөздер жазылуына қатысты ұсыныстар..... 108
Kuderinova K., Yessaly D. The suggestions for the new spelling rules in kazakh language.....
- Ларионова И., Чжан Е. Анализ межъязыковых эквивалентов в семантическом поле “Типы жилья” в корейском и английском языках..... 118
Larionova I., Chzhan Y. Analysis of inter-language equivalents in the semantic field “Housing types” in the korean and english languages...
- Нурбаева А., Меркибаев Т. Понятие бинарности и бинарная оппозиция как универсальное средство..... 125
Nurbayeva A., Merkibayev T. The concept of binarity and binary opposition as a universal tool.....
- Беркинбаева Г., Айтмұхаметова К. The functions of syntagmas in the sentence structure and text..... 133
Berkinbaeva G., Aitmukhametova K. The functions of syntagmas in the sentence structure and text.....
- Беркинбаева Г., Айтмұхаметова Қ. Мәтін мен сөйлемдегі синтагмалардың қызметі.....
Berkinbaeva G., Aitmukhametova K. Mәtін мен сөйлемдегі синтагмалардың қызметі.....
- Кажигалиева Г., Орынханова Г., Шайхадан А. Бинарные оппозиции в языковой категории времени..... 138
Kazhigalievа G., Orynkhanova G., Shaihadan A. Binary oppositions in the language category of time.....
- Ерсұлтанова Г., Сүлейменова А. Публицистикалық дискурстағы тілдік тұлғаның статикалық және динамикалық сипаты..... 147
Yersultanova G., Suleimenova A. The static and dynamic analysis of the language personality in the journalistic discourse.....
- Курманбаева Д. Time and space of human being in mental and linguistic units of their representation..... 155
Kurmanbayeva D. Time and space of human being in mental and linguistic units of their representation.....
- Курманбаева Д. Менталдық және тілдік бірліктердегі адам болмысының уақыты мен кеңістігі.....
Kurmanbayeva D. Mentalдық және тілдік бірліктердегі адам болмысының уақыты мен кеңістігі.....
- Дайрабекова Г., Сүйеркүл Б. Түркі жазба ескерткіштеріндегі қос сөздердің семантикалық ерекшеліктері..... 162
Dairabekova G., Suyerkul B. Semantic features of alliteration words in turkish written monuments.....
- Какимова М., Мухамеджанова Г., Кубегенова Б. “Отан” және “Болашақ” ұғымдарының лексикалық-семантикалық әмбебаптары (қазақ, орыс және ағылшын тілдерінің негізінде)..... 168
Kakimova M., Mukhamedzhanova G., Kubegenova B. Lexical-semantic universals of the concepts “Motherland” and “Future” (based on kazakh, russian and english languages).....

**Kazakh National Pedagogical
University named after Abai**

BULLETIN

**Series «Philological sciences»
№1(71), 2020**

Editor in chief

doctor of pedag. sc., prof., academician

B.U. Smanov

Deputy Chief Editor

doctor of philology, professor

B.Abdigaziuly

Scientific editors

doctor of philology, professor

S.D. Abisheva,

doctor of pedagogical sciences,

doctor of philology sciences,

professor K.O. Esenova,

candidate of Philology A.D. Ibrayeva

The editorial board members:

doctor of Philology, professor

U.M. Bakhtikireeva (Russia),

PhD, professor

I.Z. Belobrovceva (Estonia),

doctor of Philology, professor

Erdogan Altynkainak (Turkey),

doctor of Philology, professor

A.K. Kiklevich (Poland),

doctor of Philology, professor

G.L. Nefagina (Poland),

master, professor

Nonako Susumu (Japan),

doctor of pedagogical sciences,

professor N.I. Ishekeyev (Kyrgyzstan),

doctor of Philology, professor

Zhan Dingzhing (China),

doctor of pedagogical sciences,

professor Chan Din Lam (Vietnam),

PhD G.S. Karimova

(executive secretary)

**©Kazakh National Pedagogical
University named after Abai, 2020**

Registered in the Ministry of Culture
and Information of the Republic of
Kazakhstan 8 May 2009 №10109-Zh/Ж

Signed in print 11.03.2020.

Format 60x84 1/8. Volume 85.25

teaching and publishing lists.

Number of copies 300. Order 477.

050010, Almaty, Dostyk avenue 13,

KazNPU named after Abai

Publishing House “Ulagat” of the
Kazakh National Pedagogical University
named after Abai

- Baltabaeva Zh., Abdigapparova N.** The picture of the concept of “Art” in kazakh and english languages..... 173
- Балтабаева Ж., Әбдіғаппарова Н.** “Өнер” концептісінің қазақ және ағылшын тілдеріндегі көрінісі.....
- Шохаева Қ.** Жазбаша формадағы іскерлік қарым-қатынас құралдарының коммуникативтік сипаты..... 178
- Shokhayeva K.** Communicative character of tools in written business communication.....
- Исмаилова Ф.** Саяси-дипломатиялық тілдің лингвистикалық, когнитивтік-прагматикалық аспектіде талдану үлгісі..... 184
- Ismailova F.** Form of analysis of political and diplomatic languages in the linguistic, cognitive-pragmatic aspects.....
- Теменова Г., Назарова А.** Способ образования соматических фразеологизмов в турецком языке..... 190
- Temenova G., Nazarova A.** Method for forming somatic phraseologisms in turkish language.....
- Мұқтарова Ә., Саметова Ф., Әлімбетов Қ.** Лингвокультурная интерференция в свете современных лингвистических теорий..... 194
- Muktarova A., Sametova F., Alimbetov K.** Linguocultural interference in the light of modern linguistic theories.....
- Рауандина А., Ельчибеков Б.** Қазақ тіл білімінде көркем мәтіннің зерттелуі..... 201
- Rauandina A., Yelchibekov B.** Study of literary text in the kazakh language.....
- Есматова М., Сағындықова А., Мухамеджанова Г.** С.Мұқанов шығармаларындағы бағалауыш тілдік актілердің перформативтік қызметі..... 206
- Esmatova M., Sagyndykova A., Mukhamejanova G.** Performative activity of evaluative language acts in the works of S.Mukanov.....
- Исмаилова Г., Зыкова И., Исабаева Т.** Учебный текст в учебниках русского языка обновленного содержания..... 213
- Ismailova G., Zyкова I., Isabaeva T.** Educational text in textbooks of russian language in the context of updated content.....
- Әлкебаева Д., Таңсықбаева Б.** Функционалды грамматиканың негізгі ұғымдарының бірі – аспектуалдық категориясы..... 219
- Alkebayeva D., Tansykbayeva B.** Aspectual category - the main object of the functional grammar of the kazakh language.....
- Сүйеркүл Б., Садықова М.** Қазақ тіліндегі жіктеу есімдіктерінің қалыптасу тарихы мен прагматикалық ерекшеліктері жайында.... 223
- Suierkul B., Sadykova M.** About the history of formation of personal pronouns in the kazakh language and their pragmatic features.....
- Назарова А., Теменова Г.** Орыс және түрік тілдеріндегі зоонимді фразеологизмдердің зерттелуі..... 228
- Nazarova A., Temenova G.** Study of zoonym phraseological units in russian and turkish languages.....
- Аманбаева А., Жусупова А.** Қазақ тіл біліміндегі интонацияның зерттелу тарихы: ізденістері мен көзқарастары..... 232
- Amanbayeva A., Zhussupova A.** History of intonation study in the kazakh language: searches and views.....

Кегенбекова А., Рамазанов Т. Терминдерді зерттеудің когнитивті сипаты.....	237
Kegenbekova A., Ramazanov T. Cognitive character of studying terms	
Жанабекова А., Айнабекова А. Н.Т. Сауранбаевтың көсемше категориясы туралы тұжырымдамалары.....	242
Zhanabekova A., Ainabekova A. About the concept of participle categories of N.T. Sauranbaev.....	
Қапалбек Б., Омарова А. Жаңа емледе “и” мен “у”-ға қатысты жасанды ережелерден құтылуымыз керек.....	249
Karalbek B., Omarova A. In the new spelling, we need to get rid of artificial rules about the sounds “и” and “у”.....	
Калибекулы Т., Дильманова М. Национально-культурный аспект гуаньюньюй с зоонимным компонентом в китайском языке.....	253
Kalibekuly T., Dilmanova M. National and cultural aspect of chinese guanyongyu with zoonym component.....	
Орынбаева Д. Этномәдени норма мазмұнды бірліктердің лингвокогнитивтік сипаты.....	260
Orynbaeva D. Linguo-cognitive characteristics of units of ethnocultural norm.....	
Мамедова Ф., Дулаева Э. Национально-культурная специфика концептов.....	266
Mamedova F., Dulayeva E. National-cultural specificity of concepts	
Мамедова Ф., Дулаева Э. Речевые стереотипы и их отражение в дискурсе.....	273
Mamedova F., Dulayeva E. Verbal stereotypes and their reflection in the discourse.....	
ӘДЕБИЕТТАНУ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ LITERATURE	
Әбдіғазыұлы Б., Абиыр Қ. Тарихи тұлға және деректілік.....	279
Abdigazyuly B., Abiyр K. Historical personality and source studies..	
Асылбекұлы С., Тоқшылықова Г. Қазақ повесінің генезисі.....	286
Asylbekuly S., Tokshylykova G. Poetics of the kazakh story.....	
Тебегенов Т., Айтимов М. Тарихи шындық – өмір шындығының көркемдік көрінісі.....	290
Tebegenov T., Aitimov M. Historical reality is an artistic representation of the reality of life.....	
Тоқшылықова Г., Асылбекұлы С. Қазақ баяндарындағы көркемдік кеңістіктің парадигмалары.....	298
Tokshylykova G., Asylbekuly S. Paradigms of art space in the kazakh story.....	
Қудыршаев А., Балтабаева Ж., Сүлейменова Ж., Есенова Қ. Hatıplık geleneği – türk kültürüne ait manevi değer kaynağıdır.....	305
Қыдыршаев А., Балтабаева Ж., Сүлейменова Ж., Есенова Қ. Шешендік дәстүр – түркі мәдениетіне тән рухани құндылық көзі	
Ержанова С. М.Мағауиннің “Қыпшақ аруы” повесіндегі нарратор тұлғасы.....	314
Yerzhanova S. Narrator’s personality in the novel “Kipchak’s beauty” by M.Magauin.....	

Жанбершиева Ұ. Хорезмидің “Мухаббат-намасы” Сырда туған Zhanbershieva U. Work “Muhabbat-nama” of Khorezmi monument created on the Syrdariya.....	319
Татаев А., Сакхитжанова З., Бескемпірова А. Folklore in Kazakhstan: general review of kazakh folk literature collection and research.....	325
Тамаев А., Сахитжанова З., Бескемпірова А. Қазақстандағы фольклор: қазақ халық ауыз әдебиетінің жиналуы мен зерттелуіне жалпы шолу.....	
Бораш Р., Каримова Г. М.Әуезовтің тарихи – ғұмырнамалық драмаларындағы Абай бейнесі.....	331
Borash R., Karimova G. Image of Abay in the historical and biographic dramas of M.Auezov.....	
Каримова Г. Оралхан Бөкей повесіндегі проблематика.....	335
Karimova G. Problems in the story of Oralkhan Bokei.....	
Қартаева А., Мұқтарова Ә., Саметова Ф. Абай жайлы естеліктердегі ақын бейнесі.....	340
Kartayeva A., Muktarova A., Sametova F. Image of a poet in about Abai.....	
Оралова Г. Тәуелсіздік жылдарындағы жастар поэзиясындағы ой асқақтығы мен жаңа әуен.....	344
Oralova G. Novelty of thoughts and new voices in youth poetry over the years of independence.....	
Smagulova A., Tussupova A., Matkerimova R. Art relations between kazakh, english and american literature.....	350
Смагулова А., Тусупова А., Маткеримова Р. Қазақ, ағылшын және америка әдебиеттері арасындағы көркем қарым-қатынас.....	
Сарбасов Б., Төлеуова Г. Көне түркі ескерткіштеріндегі космогониялық мифтер.....	358
Sarbasov B., Tuleuova G. Cosmogonic myths in ancient Turkic monuments.....	
Көшекova А. “Қозы көрпеш – Баян сұлу” жырындағы ат бейнесі	362
Koshekov A. Horse's image in poem “Kozy korpesh - Bayan sulu”	
Машакова А., Хабутдинова М. Современная детская литература на примере творчества татарских авторов.....	367
Mashakova A., Habutdinova M. Modern children's literature based on the example of the creative writings of the tatar authors.....	
Алдабергенова А. Функциональный анализ переводческой практики литературы Абсурда (на примере романа Дж.Хеллера)	373
Aldabergenova A. Functional analysis of translation practice of the Absurd literature (on the example of the novel by J.Heller).....	
Қожабекова Ж. Қазақстанның батыс өңіріндегі қазіргі айтыстың идеялық ерекшеліктері.....	378
Kozhabekova Z. Ideologic peculiarities of the contemporary aitys in the western Kazakhstan.....	
Zhunusova M., Aitbaeva B., Ordabaeva Z. Epos “Manas” in the studies of Mukhtar Omarkhanuly.....	384
Жүнісова М., Айтбаева Б., Ордабаева З. Мұхтар Омарханұлы зерттеулеріндегі "Манас" эпосы.....	

Кульжанова А., Досмуханова Ж. Баянғали Әлімжанов – фольклортанушы; айтыстарының тақырыптық қырлары.....	390
Kulzhanova A., Dosmukhanova Z. Bayangali Alimzhanov - folklorist; theme faces of aitys.....	
Таджиев Х., Қыдыр Т., Сайфуллаев М. Шәді Жәңгірұлының әдеби мұрасы және оның “Қазыналы оңтүстік” көптомдығында жариялануы.....	396
Tadzhiev Kh., Kydyr T., Sayfullayev M. Literary herities of the Shadi Jangiruly and publication in the multivolume “Kazynaly ontustik”	
Ақжолова А., Исина Ж., Қуандықова Ж. Ж.Нәжімеденов поэзиясының көркемдік ерекшеліктері.....	403
Akzholova A., Issin Zh., Kuandikova Zh. Artistic features of Zh.Nazhimedenov's poetry.....	
Сарбасова Қ. І.Жансүгіровтің “Күйші” поэмасындағы поэтонимдер.....	412
Sarbasova K. Poetonyms in the poem I.Zhansugurov “Kyishi”.....	
Керімбекова Б., Исак Ә. Т.Әсемқұловтың “Талтүс” романындағы ұлттық рухани-құндылықтардың көркем бейнеленуі.....	419
Kerimbekova B., Issak A. Artistic reflection of national spiritual values in the novel T.Asemkulova "Taltus".....	
Исламбаева З. Заманауи сахналық қойылымдардағы көркемдік шешімдер.....	426
Islambayeva Z. Artistic solutions in modern scenic productions.....	
Сарбасов Б. Абай шығармаларындағы адамгершілік мәселесі.....	434
Sarbasov B. Moral problems in Abai's poetry.....	
Ұлықпанова Ә. Абайтанудың арна басындағы профессор Қ.Жұбанов концепциясының құндылығы.....	438
Ulykpanova A. The value of the concept of professor K.Zhubanov at the head of Abayan studies.....	
Сыздықов С. Ақселеу Сейдімбектің “Бір атым насыбай” атты хикаятындағы ұлттық этнографияның көріністері.....	445
Syzdykov S. The history of national ethnography in the story of Axeleu Seydimbek “A pinch of bulk”.....	
Куанышбаев К., Сатымхан А. Эссе – шығармашылық ойдың жемісі.....	451
Kuanysbbaev K., Satymkhan A. Essay – the result of creative thinking	
Сапарбаева Қ., Мыңбаева А. “Бақытсыз Жамал” романында көтерілген әлеуметтік мәселелер.....	455
Saparbayeva K., Mynbayeva A. Social problems in the novel “Unhappy Zhamal”.....	
Шайнова Г. Проблема хронотопа в романе Р.Сейсенбаева "Мертвые бродят в песках".....	460
Shainova G. Problem of chronotop in a novel R.Seysenbaeva the "The dead wander in the sands".....	
Пайыз А., Айтимов М. Тарихилық – көркем бейненің реалистік негізі.....	465
Paiz A., Aitimov M. Historicism is the realistic basis of the artistic image.....	

Төлебаева А., Айтимов М. Сыр бойы ақын-жыраулары поэзиясындағы дүниетаным.....	471
Tulebayeva A., Aitimov M. Worldview in the poetry of Syr land poet-zhiraus.....	

Кенжебекова Г. М. Әуезовтің “Абай жолы” романы: Құнанбай қажы бейнесі.....	477
Kenzhebekova G. “The way of Abay” novel of M.Auezov: the image of Kunanbay haji.....	

Құсайынова Ж. Мақал-мәтелдердің контекст аясындағы қатысымдық қызметі.....	481
Kusainova Zh. Communicative activity of proverbs and sayings in context.....	

**ПЕДАГОГИКА МЕН ӘДІСТЕМЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ
ПРОБЛЕМЫ ПЕДАГОГИКИ И МЕТОДИКИ
PEDAGOGI AND METHODOLOGI PROBLEMS**

Kondubaeva M., Ongarbaeva A., Karimova G. Education of the creative personality as basis of implementation of world innovative projects.....	487
Кондубаева М., Оңғарбаева А., Каримова Г. Дүниежүзілік жобаларды іске асыру жөніндегі жасақты тұлғалықты білім беру	

Қабатай Б. Болашақ филолог мамандарды “Қазақ әдебиеті” пәні бойынша жаңа талаптарға дайындау мәселесі.....	493
Kabatay B. Questions of preparation of future specialists-philologists for new requirements in the subject “Kazakh literature”.....	

Каримова Г., Әсет М. Ә.Қоңыратбаевтың әдебиетті оқыту әдістемесіне қосқан үлестері.....	497
Karimova G., Aset M. A.Konyratbayev's contributions to the literature training method.....	

Kakimova M., Mukhamedzhanova G., Mussina D. The methodological strategies for effective implementation of Clil technology in Kazakhstani education.....	503
Какимова М., Мұхамеджанова Г., Мусина Д. Clil технологиясының Қазақстан білім жүйесіне тиімді әдістемелік стратегиялары.....	

Текесбаева Г., Текесбаева А. Сұлтанмахмұт Торайғыров шығармаларының оқушылардың коммуникативтік күзиреттілігін қалыптастырудағы маңызы.....	509
Tekesbayeva G., Tekesbayeva A. The significance of Sultanmakhmud Toraigyrov's works in the formation of students' communicative competence.....	

Картаева А., Мұқашева М. Қ.Бітібаеваның жаңа технологиясы арқылы қазақ тілі мен әдебиеті пәндерінде оқушыларды шығармашылық жұмыстарға жетелеудің жолдары.....	514
Kartayeva A., Mukasheva M. Ways to lead pupils to creative works in kazakh language and literature through the new technology of K.Bitibayeva.....	

Seitova M., Abishova D. The european language portfolio as an effective technology in the process of teaching a foreign language.....	519
Сейтова М., Абишова Д. Шет тілін оқыту процессінде еуропалық тіл портфелінің тиімді технология ретінде қолданылуы.....	

Галай К., Мизанбеков С., Кульбаева А. Теория и практика использования компаративного анализа как тенденция современного школьного литературного образования.....	523
Galay K., Mizanbekov S., Kulbaeva A. Theory and practice of the use of comparative analysis as a trend of modern school literary education.....	
Tuzelbayeva D., Molotova Z., Darmesh N. Strategies for developing students' critical thinking skills.....	529
Тузельбаева Д., Молотова З., Дәрмеш Н. Оқушылардың сыни тұрғыдан ойлау дағдыларын дамыту стратегиялары.....	
Есеналиева Ж., Дәрмеш Н., Молотова З. Бастауыш сынып оқушыларының ағылшын тілін дамытуда тиімді әдіс-тәсілдерді қолданудың маңызы.....	534
Esenalieva Zh., Darmesh N., Molotova Z. The importance of using effective methods and techniques in developing english in pupils of primary classes.....	
Kakimova M., Mukhamedzhanova G., Begalina A. The usage of criterion referenced assessment technology as a pedagogical technology in the frame of updated curriculum in the Republic of Kazakhstan.....	539
Какимова М., Мухамеджанова Г., Бегалина А. Қазақстан Республикасының жаңартылған білім беру мазмұны аясында критериалды бағалау технологиясын педагогикалық технология ретінде қолдану.....	
Рамазанова Ш., Иманқұлова С., Төлегенов Т. Тілді деңгейлік сатыда дамыта меңгерудің тиімді жолдары.....	545
Ramazanova Sh., Imankulova S., Tolegenov T. The effective ways of language development at the level stage.....	
Nurshaikhova Z., Begaliyeva S., Raimbekova A. Innovations in language teaching.....	551
Нұршайықова Ж., Бегалиева С., Райымбекова А. Тілдерді оқыту әдістемесіндегі инновациялар.....	
Сейтенова С., Мухамеджанова Б. Қазақ тілі сабағында диалогтық оқыту технологиясын қолданудың маңыздылығы.....	552
Seitenova S., Mukhamedzhanova B. Importance of using dialogue technologies in teaching the kazakh language.....	
Сатмирова Д., Орал Б., Абдиева Ш. Орыс тілді мектептерде жаңартылған бағдарлама бойынша лирикалық шығармаларды оқытудың маңызы.....	562
Satemirova D., Oral B., Abdieva Sh. The importance of studying lyrical works according to the updated program in russian-language schools.....	
Мұхамеди Қ., Тұрысбек А. Оқушыларға эссе жазуды үйретуде қолданылатын тапсырмалар мен жаттығулар жүйесі.....	566
Mukhamadi K., Turisbek A. System of tasks and exercises used to teach pupils to write an essay.....	
Қойбақова А. Қытай тілін қытай мәдениетімен байланыстыра отырып оқыту тәсілдері.....	573
Koymbakova A. Teaching methods of chinese associate with chinese culture.....	
Zhacheva E., Sydykkul I. The use of active methods of teaching a foreign language in the middle stage of mastering a foreign language	578
Жачева Е., Сыдыққұл И. Шет тілін меңгерудің орта сатысында шет тілін оқытудың белсенді әдістерін қолдану.....	

Сүлейменова Г. Антропонимдерді оқытудың теориялық негіздері Suleimenova G. Theoretical basis for anthroponies training.....	587
Suleimenova A., Amangeldina G. On the effectiveness of the use of modern information technologies in teaching a foreign language in the master's program of a technical university.....	591
Сүлейменова А., Амангельдина Г. Техникалық университет студенттеріне шет тілін оқытуда қазіргі ақпараттық технологияларды пайдалану тиімділігі туралы.....	
Ибрагимова К. К вопросу определения синергетики как нового междисциплинарного направления в педагогике.....	595
Ibragimova K. On the definition of synergetic as a new interdisciplinary direction in pedagogi.....	
Жолмаханова А. Тұлғатанудағы естеліктің маңызы.....	600
Zholmakhanova A. Meaning of the genre of memories in personalization.....	
Толбаева Ж. Блум таксономиясы құзыреттілік тәсілін іске асыру құралы ретінде.....	605
Tolebayeva Zh. Blum taxonomy as a means of implementation of the competence approach.....	
Дюсембина Г., Искакова М. Пікірталас әдісі – оқушыларды дамыту және тәрбиелеу құралы.....	614
Dyussembina G., Iskakova M. Discussion method is as a tool to develop and educate students.....	
Тусупова А., Салимова Н. Интенсивные методы обучения взрослых английскому языку.....	617
Tussupova A., Salimova N. Intensive teaching methods of english for adult learners.....	
Уразова М., Турлыбеков Т. Ағылшын тілін оқытудағы лингвотанымдық құзыреттілікті инклюзивті білім беруде қолдану	621
Urazova M., Turlybekov T. The use of linguocognitive competence in english classes in inclusive education.....	
Rueckert G., Shegebayev M. Teaching the grammatical and lexical aspects of modern english through popular songs' lyrics: a practical approach.....	625
Рукерт Д., Шегебаев М. Қазіргі заманғы ағылшын тілінің грамматикалық және лексикалық аспектілерін ән мәтіндері арқылы оқыту: тәжірибелік кеңестер.....	
Жандыкеева Г. О применении технологий развивающего обучения в преподавании русского языка в вузе.....	629
Zhandykeyeva G. On application of technologies of developing education in teaching russian language at higher education institution	
Tatyeva Z., Zagidullina A. Discourse analysis of organizational identity presented by pedagogical universities of Kazakhstan.....	635
Татыева Ж., Загидуллина А. Қазақстанның педагогикалық университеттерінің ұйымдық өзгешеліктерін дискурс талдау.....	
Таңсықбаева Б., Қаламбаева Г. Сөз мәдениетін меңгеруге қойылатын талаптар.....	640
Tansykbayeva B., Kalambaeva G. Requirements for the development of speech culture.....	

Төлегенов Т., Рамазанова Ш. Қазақ тілі сабағында алаш арыстарының еңбектерін таныстыру.....	645
Tolegenov T., Ramazanova A. Familiarity with the works of alash arys in the kazakh language lessons.....	
Дуо Ли, Ержанова Ф. Орыс тілін оқытудың тиімділігін шетел тілі ретінде үйретудің тиімділігін арттырудың әдіс-тәсілдерінің бірі ретінде бейне курстары.....	650
Duo Li., Yezhanova F. Video courses as one of the methods for improving the efficiency of teaching the russian language as a foreign	
Kalbergenova Sh., Sansyzbayeva B., Koshkarbayeva B. Active teaching methods and their place in the educational process.....	655
Калбергенова Ш., Сансызбаева Б., Қошқарбаевна Б. Кәсіптік білім беруге ағылшын тілі сабақтарындағы қазіргі заманғы педогогиялық технологиялар.....	
Ширинбаева Г., Азимбаева Д., Иниятова А. Педагогикалық білім беру контексінде ізгілікті ортаны ұйымдастырудың аксиологиялық аспектілері.....	658
Shirinbayeva G., Azimbaeva D., Iniyatova A. Axiological aspects of the organization of the humanistic environments in the context of pedagogical education.....	
Қыякбаева Ұ., Иниятова А., Ширинбаева Г. Жоғары сынып оқушыларының эмоционалды тұрақтылығын дамыту ерекшеліктері.....	665
Kuyakbaeva U., Iniyatova A., Shirinbayeva G. Features of development of emotional stability of high school students.....	

**АУДАРМАТАНУ
ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЕ
TRANSLATION**

Досымбекова Р., Дильманова М., Қойбақова А. Ұлттық колорит және реалия сөздерді аударудағы қиындықтар (Chunjie (Қытайдың жаңа жылы)мерекесіне қатысты реалиялар).....	671
Dossymbekova R., Dilmanova M., Koybakova A. National character and difficulties in the translation of the word reality.....	

**ЖУРНАЛИСТИКА
ЖУРНАЛИСТИКА
JOURNALISM**

Ошанова О. Қазақстандағы интернет кеңістікті заңдық тұрғыдан реттеу: мәселелер мен шешу жолдары.....	676
Oshanova O. Legislative regulation of internet space in Kazakhstan: problems and solutions.....	

Білім және ғылым саласындағы бақылау Комитеті Алқасының (2003 жылғы 26 маусым №433-3 ж бұйрығы) шешімі негізінде Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршы журналының “Филология ғылымдары” сериясын филология ғылымдары бойынша диссертациялардың негізгі ғылыми нәтижелерін жариялайтын басылымдар тізбесіне енгізілгені туралы хабарлайды.

На основании решения Комитета по контролю в сфере образования и науки (приказ №433-3 ж от 26 июня 2003 г.) Вестник КазНПУ им. Абая, серия “Филологические науки” внесен в перечень изданий для публикаций основных научных результатов диссертаций по филологическим наукам.

On the basis of decision of Committee for control in sphere of education and science (order №433-3 ж from June 26.2003) Bulletin of Abai Kazakh national pedagogical university, series “Philological sciences” is included into the list of issues to publish the basic scientific results of dissertation of philological sciences.

ТІЛ БІЛІМІ
ЛИНГВИСТИКА
LINGUISTICS

МРНТИ 10.02.19

А. Кобланова¹, Қ. Есенова²

^{1,2} *Абай атындағы ҚазҰПУ,
Алматы, Қазақстан*

РӘБИҒА СЫЗДЫҚ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ОРТОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰРАЛДАРЫ

Аңдатпа

Мақалада аса қадірменді ұстазымыз академик Р.Сыздықтың авторлығымен шыққан *қазақ тілінің ортологиялық құралдары* деп танылған қазақ тілінің орфографиялық және пунктуациялық анықтағыштары (емле және тыныс белгілері) жайында айтылады. Білім беруде, сөз қолданыста кездесетін қиындықтарды шешуде “дұрыс” пен “бұрыстың” аражігін ашуда тіл ғылымы саласындағы ғылыми жұртшылықтың, жоғары мектеп оқытушылары мен мектептегі қазақ тілі мұғалімдерінің бағдарға алатыны – профессор Р.Сыздықтың қазақ тіл біліміндегі орфография мен пунктуация бойынша түзілген анықтағыштары екені атап көрсетіледі. Мәдени жұртшылық тілдік фактілерді, сондай-ақ жазу-сызудағы қиындықтарды шешуде, одан шығудың жолдарын іздегенде осы еңбектерге сүйенетіндігі атап көрсетіледі. Сондықтан ұлттың рухани құндылықтары қатарынан орын алатын бұндай еңбектерді қазақ тілінің ортологиялық құралдары деп сипаттадық. Тұжырымдай келгенде, ғалымның мектеп мұғалімдері мен баспа қызметкерлеріне арналған қазақ тілінің емлесі және тыныс белгілері туралы анықтағышы ортологиялық лексикографияда өзіндік орны бар, сонымен қатар қазақ тілінің орфографиялық нормаларын кодификациялау арқылы жазу мәдениетін көтеруге ықпалын тигізген және бұдан былайғы басылымдар үшін тәжірибелік әрі тағылымдық мәні болғаны айқындалып, оң баға беріледі.

Түйін сөздер: ортология, орфографиялық анықтағыш, пунктуациялық анықтағыш, ортологиялық лексикография, ортологиялық құралдар, ортологиялық көмекші құралдар т.б.

A.Koblanova¹, K.Esenova²

^{1,2} *KazNPU them. Abaya,
Almaty, Kazakhstan*

R.SYZDYK AND ORTHOLOGICAL MEANS OF THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract

The article speaks about the orthographic and punctuation references of the Kazakh language (spelling and punctuation), which are recognized as *orthological means of the Kazakh language*, the author of which is academician R. Syzdyk. It should be noted that for scientists-linguists, university teachers and teachers of the Kazakh language in schools, orthographic and punctuation references of the Kazakh language of professor R. Syzdyk in Kazakh linguistics are guides in solving the difficulties arising in education, the use of words, in delineating the boundaries of “right” and “wrong”. It should also be emphasized that the cultural community relies on these works in solving linguistic facts, as well as in solving the difficulties of writing, finding ways out of these problems. Therefore, we described such works that come from the spiritual values of the nation, as orthological means of the Kazakh language. In conclusion one can say that the scientist's orthographic and punctuation references of the Kazakh language for school teachers and publishers have their own place in orthological lexicography, a positive assessment was also given, which contributed to improving the culture of writing by codifying the spelling norms of the Kazakh language and became the subject of practical and exemplary for further publication.

Key words: orthology, orthographic reference, punctuation reference, orthological lexicography, orthological means, additional orthological means

А. Кобланова¹, К. Есенова²

^{1,2} КазНПУ им. Абая,
Алматы,

Р.СЫЗДЫК И ОРТОЛОГИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Анотация

В статье говорится об орфографических и пунктуационных справочниках (правописание и знаки препинания), признанными *ортологическими средствами казахского языка*, автором которых является академик Р. Сыздык. Следует отметить, что для ученых - лингвистов, преподавателей вузов и учителей казахского языка в школах, орфографические и пунктуационные справочники профессора Р. Сыздык в казахском языкознании являются путеводителями в решении трудностей, возникающих в образовании, использовании слов, в разграничении границы “правильного” и “неправильного”. А также следует подчеркнуть, что культурная общественность опирается на эти труды при решении языковых фактов, а также в решении трудностей письма, поиске путей выхода из этих проблем. Поэтому мы описали такие труды, которые происходят из числа духовных ценностей нации, как ортологические средства казахского языка. В заключение можно сказать, что орфографические и пунктуационные справочники ученого для учителей школ и издателей имеет свое место в ортологической лексикографии, также дана положительная оценка, которая способствовала повышению культуры письма путем кодификации орфографических норм казахского языка и стала предметом практической и примерной для дальнейшей публикации.

Ключевые слова: ортология, орфографический справочник, пунктуационный справочник, ортологическая лексикография, ортологические средства, ортологические вспомогательные средства и др.

Кіріспе. Қазақ тіл білімінде ортологиялық анықтағыштардың түсіндірмелі (интерпритацияланған), адрестік (мектеп мұғалімдеріне, журналистерге, радио-телевизия қызметкерлеріне арналған т.б.) түрлерін жасаудың қажеттілігі қазіргі таңда кезек күттірмес аса өзекті мәселе болып отыр. Өз кезінде жарық көрген тек дұрыстықты бағдарға алған ортологиялық құралдар қоғамның тіл мәдениетін жетілдіруде маңызы айрықша болды.

Қазақ тіл білімінде ортология (ortologia) соңғы онжылдықтардың көлемінде қолданыла бастаған лингвистикалық терминдердің бірінен саналады. Түрлі әдебиетте қолданыла келіп “түзу”, “тура”> “дұрыстық” деген терминдік ұғымда жұмсалған. Қазақ тіл білімінде *ортологиялық лексикография, ортологиялық құралдар, ортологиялық көмекші құралдар* т.б.терминдік атаулар да кездеседі.

Қазақ тілтанымында ортология терминін алғаш қолданып, ғылыми айналымға ендірген аса қадірменді ұстазымыз академик Р.Ф. Сыздык екенін атап айтуға болады.

Ортология термині қазақ тілтанымында негізінен орфография, орфоэпиялық лексикографиямен және орфографиялық анықтағыштармен байланысты айтылады. Міне, бұлардың бәрі тілдің жазбаша, ауызша түрлерін дұрыс жазуды, дұрыс айтуды көрсететін шын мәнінде мәдени жұртшылықтың қолдан түспес құралы деуге болады. Осы аталған ортологиялық құралдардың (орфографиялық сөздіктер, орфографиялық анықтағыштар; орфоэпиялық анықтағыштар) баршасы дерлік академик Р.Сыздықтың ғылыми қаламынан шыққан еңбектер.

Осылай дей отырып, қазақ графикасын латын әліпбиіне көшіруге байланысты, латын әліпбиіне негізделген жаңа орфографиялық ережеге де ортология тұрғысынан қарау аса маңызды екенін атап айтамыз.

Осымен байланысты мақаламызда жазу мәдениетімізге негіз болған ортологиялық мәселелерге профессор Р. Сыздықтың еңбектері бойынша азды-көпті тоқталмақпыз.

Әдістеме. Әрине, тәуекел етіп, ортологиялық құралдарды жазуға ниет етуді ойлағанмен бұл игілікті істі жүзеге асыру кез келген ғалымның қолынан келе бермесі хақ. Ғалым ұстазымыздың бұл саладағы еңбектерінің қалай жасалғандығына назар аударып, зейін қойсақ, ауыр жүктің ауыртпалығын сонда ғана ұққандай боламыз. Алдымен ғалым белгілі бір сөздің әрқилы жазылуына ден қойған. Қағаз бетіне түскен бұндай сөздер аз емес, көптеп кездеседі. Оларды ғалым қаламы карточкаға түсіреді, салыстырады. Көп варианттылықтың қайдан, қалай пайда болғанының, олардың дыбыс, морфема, тіркесім жүйесіне лайықтарын саралайды. Орфографияның бірізді, тиімді болуына

ең лайықты нұсқаны алдымен танып біледі. Алайда жазу-сызу нормалары күллі жұртшылыққа тән болғандықтан, алдымен қоғамдық пікір талқысына салады. Рәбиға апайдың бұл саладағы қоғамдық ойға қозғау салған мақалалары өз алдына бір төбе. Бұлар, шындығына келгенде, болашақ ортологиялық құралдардың ортологиялық базасына айналды. Осы ортологиялық база орфографиялық, орфоэпиялық сөздіктер мен анықтағыштарға негіз болды. Бұл саладағы еңбектеріне сүйене отырып, ғалым ұстазымызды біз ортологиялық лингвистиканың теориялық әрі практикалық негізін салушы деп танымыз.

Қазақ тілінің ортологиялық көмекші құралдарына емле (орфография) және тыныс белгілері туралы анықтағыштар, сөздің ауызша айтылу нормасы жайындағы анықтағыштар жатады.

Баспа беттерінде жарық көріп жатқан қазақ тілінің жазба дүниеліктерінің емлесі мен тыныс белгілері жағынан сауатты болуы қоғамның тіл мәдениетімен байланысты аса маңызды мәселелерінің бірі болып саналады. Сауатты, дұрыс жазуға үйрететін бастапқы орын, әрине, мектеп екені белгілі.

Сондай-ақ жазу сауаттылығының бірден-бір қайнар көзі бұқаралық ақпарат құралдары арқылы жүздеген, мыңдаған таралыммен жарық көріп жатқан баспа өнімдері екені даусыз. Олай болса, жазу сауаттылығы әлеуметтік сипаты бар аса маңызды, келелі мәселе.

Қазақ тіл ғылымында қоғамның сауаттылығына байланысты мәселелерінің ең өзектісі ретінде емле құралдарын жасауды күн тәртібіне қойып және арнайы тілдік материалдарды өмір тәжірибесінен жинап, қазіргі лингвистикалық терминмен айтқанда, ортологиялық көмекші құрал жазған аса көрнекті ғалым – Р.Сыздық (Р.Сыздықова) болды. Осыдан жарты ғасырдан астам уақыт бұрын ғалымның мектеп мұғалімдері мен баспа қызметкерлеріне арналған қазақ тілінің емлесі және тыныс белгілері туралы анықтағышы 1960 жылы жарық көрді [1].

Қазақ тілінің емлесі мен тыныс белгілері жөніндегі ережелер бір жерге жинақталып, баспа беттерінен автордың өзі жинаған тиісті материалдарымен түсіндіріле баяндалған анықтағыштың бірінші басылымы 1960-жылы [1], екінші басылымы 1974-жылы [2], үшінші басылымы 1996-жылы [3], ал соңғы төртінші басылымы ғалымның төл шәкірті Н.Уәлидің редакторлығымен 2000-жылы жарық көрді [4]. Әр басылым сайын толықтырылып, өңделіп жарық көрген бұл еңбек қалам ұстаған жұртшылықтың үстелүсті көмекші құралына айналды.

Кезінде филология ғылымдарының докторы, профессор С.Исаев, Н.Уәлиев Анықтағыш жайында былай деп пікір білдірген:

“Шындығында, қазақ тілінің пунктуациялық ережелері өте күрделі. Тіпті, басқасын айтпағанның өзінде, нүктеге қатысты он бір, үтірдің қойылуына қатысты он жеті түрлі ереже болса, сызықша, тырнақша, көп нүкте, сұрау, леп белгілері, нүктелі үтір тәрізді тыныс белгілеріне байланысты бірнеше пункттен тұратын қағидалар бар. Олардың барлығын бастан-аяқ кез-келген адамның жаттап алуы қиын. Сондықтан пунктуациялық ережелерді практикада қалай қолданудың үлгісін жүйелі, түсінікті етіп бір жерге жинақтап көрсететін арнайы құралдың болуы – өмір талабы. Әрине, жұртшылық ондай құралдан құр алақан емес. Қолымызда белгілі ғалым Р.Сыздықованың “Қазақ орфографиясы мен пунктуациясы жайында анықтағыш” атты кітабы бар “Мектеп” баспасы игілікті іс атқарып, бұл анықтағыштың өңделген, толықтырылған екінші басылымын жұртқа ұсынды” [2]. Ортологиялық көмекші құралдар тобына жататын тіл анықтағышы, әрине, ортологиялық лексикографияның қайталамасы есепті емес, олардан бүтіндей айырмасы бар, өзіндік әдіс-тәсілмен жазылатын және қолданыстағы тілдік материалдармен үлгісі көрсетіліп, әрі түсіндіріліп отыратын өзіндік ерекшелікке ие құрал болып табылады.

Орфографиялық, орфоэпиялық сөздіктерде сөздің, сөз тіркестерінің шеңберінде олардың дұрыс жазылуы көрсетілсе, ортологиялық анықтағыштарда олардың мәтінде дұрыс жазылуы немесе дұрыс айтылуы метамәтін аясында болады. Дұрыстықты көрсетіп қою мен дұрыстықты тиісті мысалдармен салыстыра, қарама-қарсы қою тәсілімен түсіндірудің жөн-жобасы әр басқа екені айқын.

Тілдік материалға дұрыстық тұрғысынан түсіндірме беру, ережелерге ескертпе келтіріп отыру, ұқсас тілдік фактілерді қарама-қарсы қою үлгілері (моделдері) бойынша айқындап көрсету ортологиялық анықтағыштың негізгі мақсатына жатады. Айталық, кірме сөздердің орфографиялануы қазақ тілтанымындағы шешімі қиын күрделі мәселелердің бірі. Мысалы, шет тілдерден енген сөздерді орысша орфографиялық нұсқасында жазу ұлт тілдерін советтендіру идеологиясымен байланысты болды. Бұндай идеологияның әсер-ықпалынан арылудың жолын айқындау жөнінде ғалымның ұстанған өз концепциясы болды. Ғалым өз концепциясында төркіні басқа ауыс-түйістіктер шеттілдік сөздер және кірме сөздер деп ажырата қарау принципін ұсынды. Кірме сөздерге дыбыстық, мағыналық жақтан игерілген, әсіресе ауызша каналдар арқылы тараған сөздер жатқызылып, ал

шетілдікке тұлғасы игерілмеген, тұрпат межесі шетілдік болып көрініп тұратын, әсіресе жазба каналдар арқылы орныққан сөздер (негізінен терминдер) жатқызылған. Сөйтіп, автор ауыс-түйіс болғанмен, тұрпаты мен мағына межесі әуелден игерілген *тауар, зауыт, пойыз, резеңке, үстел, жемпір* т.б. сөздерді тұлғасы игерілген нұсқада жазуды басшылыққа алуды ұсынады және бұның уәжін былай деп түсіндіреді:

Бұрын **завод, товар** деп орысша тұлғасында жазылып келген бес-он сөз қазақша қалыптасуынша **зауыт, тауар** деген сияқты тұлғаларда берілді. Бұған тілімізге ертеден еніп, сөйлеу дағдымызда қазақша қалыптасқан сөздерді. Мүмкіндігінше сол қалпында сақтау бағыты негіз болып отыр. Айталық, **тауар** – түркі тілдерінің өз сөзі, о баста бұл сөз **тауар/туар** тұлғасында көптеген түркі тілдерінде “мал”, “ірі мал” және “мүлік” мағыналарында қолданылған. Тіпті қазақ тілінің өзінде **туар қара** тіркесі “жылқы” мағынасында жұмсалғандығын ертеректегі жазба ескерткіштеріміздің тілі (мысалы, XVI ғасырдағы жалайырдан шыққан Қадырғали бидің шежіресі) көрсетеді. Демек, кейінгі замандарда орыс тілінен қайырып алып, сәл өзгеше мағынада жұмсап келген **товар** сөзін **тауар** деп қазақша айтып, қазақы түрде жазуға әбден болады. Сол сияқты **завод** деген нағыз орыс сөзі болғанмен, өткен ғасырда қазақ жерінде көріне бастаған қарапайым өндіріс орындарын халқымыз **зауыт** деп атағанын білеміз. Мысалы, ондаған ғана адам істейтін тері илейтін орынды қазақтар **тері зауыты** деп те атай берген. Бірді-екілі кейбір тұрмыстық сөздерді де емле ережелерімізде бар қағидаға сүйініп, қазақыланған тұлғада жазуға болар. Бірақ бұл орайда қатты ескертетін жайт – ресми түрде қабылданған, бекітілген, демек, күшін жоймаған емле ережелерімізді пайдаланып отырған бұл күндерде әйтеуір қазақылғауға болады екен деп, жеке сөздерді әркім (әр баспа, әр редакция, әр автор) өз қалауымен өзгертіп жаза беруге мүлде болмайды. Мұндай әрекет жазу мәдениетімізде аяқ алып жүргісіз бейберекеттікті (хаосты) туғызады. Әлде де бірқатар сөздерді қазақша тұлғалауға болатындығын сезгенімізбен, әуелі олардың өзгертілген (қазақшаланған) түрлерін заңдастырып алғаннан кейін, яғни ғылыми әрі практикалық тұрғыдан дәлелденіп, мақұлданған, көпшілік қолданысына ресми түрде міндеттелген күннен кейін ғана сол “қазақы” тұлғаларды жазуға болады. [2,4-5.].

Нәтижелер. Ғалымның ғылым жолындағы бір кезеңі баспа мәдениетімен, сауаттандыру, оқулықтар жазу тәрізді қоғамның кезек күттірмес сұранысын өтеумен тығыз байланысты болды. “Учпедгиз” баспасында редакторлық, редакция меңгерушісі қызметін атқара жүріп, баспасөз беттерінде, баспа өнімдерінде кездесетін жазу-сызумен байланысты әралуан қиындықтарды жинастырып, оның дұрыс-бұрысын талдап саралаудың барысында Р.Сыздықтың “Қазақ тілі орфографиясы мен пунктуациясы жайында анықтағыш” [1959], “Қазақ пунктуациясының ережелері” [1961] атты еңбектері жарық көрді. Сөздіктер түзуде, мектеп, жоғары мектеп өмірінде, баспа өнімдерін шығаруда дұрыстықты көрсететін бұл құралдар қазақ-жазу-сызуы тарихындағы үстелүсті тұңғыш анықтағыш болды. Сөйтіп, Р.Ф. Сыздық қазақ тіл білімінде ортологиялық лингвистика бағытының іргесін қалап, қалыптастырды, дамытты.

Орфографиялық ережелерге материал дайындау, ережелердің негіздерін жұртшылыққа түсіндіру, орфография мен орфоэпияның қиын мәселелерін оңтайлы шешу ғалымның тікелей араласуымен жүзеге асты. Ортология – тек дұрыстықты көрсетіп қоймайды, дұрыстықты практикалық әрі теориялық тұрғыдан негіздейді. Сонымен қатар ғалым-ұстаз ортологиялық бағытта шәкірттер дайындады. Н.Уәли, А.Алдашева, Қ.Күдерина, Н.Әміржанова т.б. орфографиялық сөздіктер түзуге қатысқан зерттеуші ғалымдар ғалым ұстазымыз Р.Сыздықтың ортологиялық бағыттағы мектебінен өткен зерттеуші ғалымдар деп атап айтуға болады. Жұртшылықтың назарына ұсынылып, мақұлданған орфографиялық ережеміз, ортологиялық көмекші құралдарымыз *жүйелілік, бірізділік, реттілік, дәстүрлілік, оңтайлылық, сабақтастық* үддесінен шығуының ортологиялық негізі Ұстаз-ғалым Р. Сыздықтың жазу мәдениетін қалыптастырудағы еңбектерімен, зерттеулерімен тікелей байланысты деп білеміз [5,240].

Қазақ тілінің ортологиялық құралдарының кодификациялануы, сондай-ақ орфография, орфоэпия бойынша анықтағыштар тәрізді ортологиялық құралдарының жасалуы, сөз жоқ, гуманитарлық ғылым саласындағы аса зор табыс деп білеміз. Өйткені бұндай бағалау қазіргі таңда аса қажет.

Шындығында, қазақ тіл білімінің қол жеткізген негізгі ғылыми табысы ретінде бағаланатын аталмыш еңбектер ғалымның ғылыми ақыл-ойының, тілдің ана сүтімен енген болмысынан нәр алған көп жылдық тәжірибелерінің жемісі деуге болады. Сондықтан мәдени жұртшылық тілдік фактілердегі қиындықтарды шешуде, одан шығудың жолын іздегенде осы еңбектерге сүйенеді.

Сондықтан ұлттың рухани құндылықтары қатарынан орын алатын бұндай еңбектерді, яғни анықтағыштарды қазақ тілінің ортологиялық құралдары деп атадық.

Талқылау. Сөз болып отырған Анықтағышта орфографиялық ережеге сәйкес сөздердің жазылуын төмендегідей 13 тақырыпқа топтастырып, оларды өз ішінде тармақшаларға бөліп көрсеткен.

- дауыстылардың жазылуы 11 тармақша;
- дауыссыздардың жазылуы 8 тармақша;
- түбір сөздердің жазылуы 5 тармақша;
- қосымшалардың жазылуы 18 тармақша;
- сөздердің бөлек жазылуы 18 тармақша;
- сөздердің бірге жазылуы 10 тармақша;
- сөздердің дефис арқылы жазылуы 11 тармақша;
- қысқарған сөздердің жазылуы 4 тармақша;
- шылау сөздердің жазылуы 6 тармақша;
- одағайлардың жазылуы 2 тармақша;
- бас әріптердің қолданылуы 27 тармақша;
- сөздердің тасымалдануы 12 тармақша.

Сондай-ақ Анықтағыштың тиісті жерлерінде тармақшалардың соңында ескертулер беріліп отырған. Сонымен, емле бойынша Анықтағыш 13 тақырып, 129 тармақшадан, 55 ескертуден тұратын мазмұны толыққанды, құрылымы жетімді сипаттағы әрі қолдануға оңтайлы ортологиялық құрал болып шыққан.

Анықтағыштың пунктуация бойынша ережелері жинақталып:

- сөйлем соңына қойылатын тыныс белгілер;
- бастауыш пен баяндауыштың арасына қойылатын сызықша;
- қаратпа сөздердің тыныс белгілері;
- қыстырма сөздердің тыныс белгілері;
- одағайлардың тыныс белгілері;
- айқындауыш мүшелердің тыныс белгілері;
- бірыңғай мүшелер мен жалпылауыш сөздердің тыныс белгілері;
- құрмалас сөйлемдердің тыныс белгілері;

-төл сөздердің тыныс белгілері; делініп 9 тақырып, 126 тармақшаға (параграфқа) бөлініп, тармақшалардың соңында тиісті жерлеріне 21 ескерту берілген. Тағы бір атап айтарлық жайт – “Анықтағышта” арнайы “Қосымша” беріліп, онда автор тыныс белгілердің өзді-өзіне жеке тоқталып, олардың қолданылу ерекшеліктері мен мәтіндегі атқаратын қызметін жүйелеп көрсетеді, сөйтіп, *нүкте, сұрау белгісі, леп белгісі, көп нүкте, үтір, нүктелі үтір, сызықша, тырнақша, жақша, қос нүкте, тыныс белгілердің қабаттаса қолданылуы* әртүрлі жанрлардан алынған нақты мысалдармен дәйектеліп отырады. Тыныс белгілердің қолданылуындағы қиын тұстар, қате көбірек ұшырасатын “қауіпті аймақтар” барынша мән беріле сипатталады. Қалам ұстаған адам тыныс белгілерін қоюда күдіктенген жерлерін анықтау үшін қосымшадағы сілтемеге қарап “Пунктуация” ережелерінде көрсетілген тиісті тармақшаны тауып алады[4.]. Бұл – “Анықтағыштың” қолданушыға қолайлы әрі оңтайлы жағы болып табылады. Міне, осы айтылған талдаулар сөз болып отырған Анықтағыштың ортологиялық көмекші құрал деген сипатына толық жауап береді.

Қорытынды. Қазақ тілі бойынша анықтағыштар, әрине, бұл айтылғандармен шектелмейді. Қазақ тілінің жоғарыда айтылған ортологиялық құралдарына сүйене отырып, болашақта сөз стилистикасы, біріккен сөздердің жазылуы, жалпы есімдердің емлесі жайында анықтағыштар шығару аса қажет. Анықтағыштардың бұл айтылған түрлері тідік бірліктерді дұрыс қолдануға, олардың мағына-мазмұнындағы ішкі әлеуетін аша түсуге, тілдік стандарттарды, кодификацияланған нормаларды тұрақтандыруға көмегін тигізетін ортологиялық құралдар болып табылады.

Қазақ тілінің ортологиялық лексикографиясының түзіліп тиянақталуы, яғни орфография, орфоэпия бойынша анықтағыштар тәрізді ортологиялық құралдардың жасалуы, сөз жоқ, гуманитарлық ғылым саласындағы аса зор табыс деуге болады. Ортологиялық құралдар сөз қолданыс барысында нормадан ауытқулардың, түрлі қиғаштықтар мен қайшылықтардың түр-түрін көрсетіп, әдіскерлер мен оқытушыларға дұрыс бағыт беретіндей болуға тиіс. Филолог студент ондай тілдік фактілерді салыстыру, салғастыру арқылы ортологиялық білімін кеңейте түседі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1) Сыздық Р. Қазақ орфографиясы мен пунктуациясы жайында анықтағыш. – Алматы: Мектеп, 1960.-224 б.- кітап.
- 2) Сыздық Р. Қазақ орфографиясы мен пунктуациясы жайында анықтағыш.- Алматы, 1974.- 2-бас.- 272 б. – кітап.
- 3) Сыздық Р. Емле және тыныс белгілері. – Алматы: Рауан.-1996.-285 б.-кітап.
- 4) Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы (емле, тыныс белгілері, сөз сазы). – Астана: Елорда, 2001.-526 б.-кітап.
- 5) Ғалым – Ұстаз һәм шәкірт: мақалалар жинағы.-Алматы: ИП “Балауса”. 2019.-240 б. Жалпы редакциясын басқарған: Қалбике Есенова, Айман Қобланова.

МРНТИ 16.41.25:

Қ. Қалыбаева¹

¹ *Абай атындағы ҚазҰПУ,
Алматы, Қазақстан*

СЛАВЯН ТІЛДЕРІНІҢ ГРАММАТИКАЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫНДАҒЫ ТҮРКІЛІК ӘСЕРЛЕР

Аңдатпа

Қазіргі әлемдегі жаһандану үрдісінің салтанат құрып тұрған дәуірінде түрлі рухани құндылықтардың, мәдениет пен әдебиеттің, тілдердің өзара ықпалдасуы басты назарға алынуда. Солардың қатарында тілдік ықпалдастықтар жайлы лингвистикалық зерттеулердің де өзектілігі күн санап арта түсуде. Әлемде өзге тілдердің әсеріне ұшырмай қалған бір де бір халықтың тілі жоқ. Өзге тілдің әсерінен тыс қалған тілдің болуы мүмкін де емес. Әсіресе, ұзақ ғасырлар бойы араластықта болып келген көршілес халықтардың тілдері тілдің барлық деңгейінде айтарлықтай дәрежеде бір бірінің ықпалына ұшырайды. Осындай тілдік араластықтың күрделі үрдісін бастан кешкен тілдердің бірі - славян және түркі тілдерінің арасындағы қарым-қатынастар десек болады. Бұл тілдердің арасындағы қарым-қатынастар тіл деңгейлерінің лексикалық, семантикалық қабаттарымен қоса ең тұрақты деген грамматикалық қабатын да қамтығанын байқаймыз. Өкінішке орай, славян және түркі тілдерінің байланысы, негізінен, лексикалық ауыс-түйістер айналасында ғана сөз болып келеді де, оның грамматикалық қабатындағы өзара байланысы лингвист ғалымдардың тарапынан арнайы зерттеу назарына ілікпей келеді. Бүгінгі мақаламызда біз осы славян тобындағы ірі тілдің бірі орыс тілінің грамматикалық құрылымындағы түркілік әсерлерге қатысты зерттеулерді, ондағы даулы пікірлерді сөз етеміз.

Славян және түркі халықтарының тарихи, мәдени және тілдік байланысының тамыры аса тереңде жатыр. Әрине мұндай тарихы терең байланысып жатқан халықтардың мәдениеті мен бірге тілінде де ауыс-түйістер болмай тұрмайды. Бұл ауыс-түйістер жайында лингвистикада аз айтылған жоқ. Дегенмен, әдетте, славян және түркі тілдерінің тарихи байланысы жайлы айтылғанда біз тек лексикалық деңгейді ғана сөз етеміз. Дегенмен, соңғы кездегі зерттеулерде айтылып жүргендей бұл халықтардың тіліндегі ауыс-түйістер лексикалық қабаттан әлдеқайда тереңдеп, тілдің грамматикалық құрылымын да қамтығаны байқалады. Және де біздің зерттеулеріміз түркі тілдерінен орыс тіліне көптеп қосымшалар ауысқанын көрсетеді. Өкінішке орай, бұл мәселе бүгінгі славянтану ғылымында да, түркітану ғылымында да арнайы тыңғылықты зерттелмеген. Бұл мақалада осындай орыс және түркі тілдерінің грамматикалық құрылымындағы байланыстарының даулы мәселелері сөз болады.

Түйін сөздер: Тілдік контактілер, славян тілдері, орыс тілі, түркі тілдері, грамматикалық құрылым, аффикстер, тарих

К. Kalybaeva¹

¹ KazNPU them. Abaya,
Almaty, Kazakhstan

TURKIC TRACKS IN THE GRAMMATIC STRUCTURE OF SLAVIC LANGUAGES

Abstract

The roots of historical, cultural and linguistic ties between the Russian and Turkic peoples are deeply rooted. Of course, there is no change in the culture of the peoples who are closely connected with this story and the language together. About these shifts in linguistics told a lot. However, as we usually speak about the historical connection of the Russian and Turkic languages, we only speak the lexical level. However, recent studies have shown that fluctuations in the language of these peoples are deeper than the lexical layer and include the grammatical structure of the language. And, as we believe, the applications show that Russian is not a Turkic language, but rather there are a lot of applications from the Turkic languages to Russian. Unfortunately, this issue has not been studied in today's Slavic science or in the Turkic studies. This article discusses the controversial issues of the Russian-Turkish relations in the grammar structure.

Key words: Language contacts, Slavic languages, Russian, Turkic languages, grammar, affixes, history

К. Калыбаева¹

¹ КазНПУ имени Абая,
Алматы, Казахстан

ТЮРКСКИЕ СЛЕДЫ В ГРАММАТИЧЕСКОМ СТРОЕ СЛАВЯНСКИХ ЯЗЫКОВ

Аннотация

Лингвистические исследования тюркских и славянских языковых контактов, как известно, имеют давнюю традицию, однако общие тенденции современной мировой и отечественной лингвистики позволяют наметить новые аспекты изучения тюркско-славянской проблематики, касающейся диалога двух параллельных, но вместе с тем исторически перекрещивающихся линий. Об этих языковых контактах в языкознании много сказано. Тем не менее, исследование роли тюркизмов в словарном фонде русского языка до настоящего времени актуально, поскольку в лингвистике остается еще много нерешенных проблем, связанных с освещением вхождения тюркизмов в лексический фонд славянских языков. Еще недавние исследования показали, что языковые контакты этих народов глубже, чем лексический слой, и даже пронизывают грамматическую структуру этих языков. К сожалению, этот вопрос не был изучен ни в современной славянской науке, ни в тюркологии. В данной статье рассматриваются такие малоисследованные вопросы славянско-тюркских языковых контактов.

Ключевые слова: Языковые контакты, славянские языки, русский язык, тюркские языки, грамматический строй, аффиксы, история

Кіріспе. Орыс және түркі халықтарының тарихи, мәдени және тілдік байланысының тамыры аса тереңде жатыр. Әрине мұндай тарихы терең байланысып жатқан халықтардың мәдениеті мен бірге тілінде де ауыс-түйістер болмай тұрмайды. Бұл ауыс-түйістер жайында лингвистикада аз айтылған жоқ. Ресейде орыс тілінен кейінгі орында тұрған түркі тілдері мен фин-угор тілдерінің орыс тілі, оның диалектілеріне ықпалы көп болды. Бұл процестердің терең тарихы бола тұра, тек ХХ ғасырдың соңғы ширегінде орыс лингвистерінің тілдердің тоғысуы мен өзара ықпалы, орыс тілі және оның диалектілерінің түрлі кірме сөздермен толығыуы мәселелеріне деген тілші ғалымдардың қызығушылығы күрт өсті. Дегенмен, әдетте, орыс және түркі тілдерінің тарихи байланысы жайлы айтылғанда біз негізінен тек лексикалық деңгейді ғана сөз етеміз. Соңғы кездегі зерттеулерде айтылып жүргендей бұл халықтардың тіліндегі ауыс-түйістер лексикалық қабаттан әлдеқайда тереңдеп, тілдің грамматикалық құрылымын да қамтығаны байқалады. Және де, бұл ауысулар тек орыс тілінен түркі тіліне емес, керісінше түркі тілінің құрылымдық жүйесіндегі кейбір ерекшеліктер орыс тілінің құрылымына дендеп сіңгені байқалады. Өкінішке орай, бұл мәселе бүгінгі славянтану

ғылымында да, түркітану ғылымында да арнайы тыңғылықты зерттелмеген. Бұл халықтардың өзара қарым-қатынасының тарихи процесін көрсететін славян-түркі тілдік қарым- қатынасын зерттеудің бір түйінді мәселесі ол көбінде тек бір жақты, яғни славян тілдерінің түркі тілдеріне ықпалы жағынан қарастырылып келгені. Кеңестер Одағы кезінде тілші-ғалымдар басым рөл атқарып отырған орыс тіліне баса назар аударды. Өйткені, ол кезде орыс тілі, біріншіден, ұлттар арасындағы қарым-қатынас құралы ретінде, екіншіден, басқа тілдерге белсенді түрде және жан-жақты, әсіресе лексика саласында, ықпал етуші тіл ретінде саналды. Ал, Ресей Федерациясы сияқты үлкен елде ұлтаралық қарым-қатынас мәселесі, сонымен қатар тілдік қарым-қатынас мәселелері мемлекеттің тұрақты дамуы мен нығаюында маңызды рөл атқарады. Алайда ғасырларға созылған қарым- қатынастар тек бір жақты болмағандығы бүгінде славян тілдеріндегі түркі сөздерінің, тіпті, түркілік қосымшалардың көптігімен мәлім болып отыр.

Әдістеме. Жалпы, орыс тіліндегі түркизмдер жайлы лингвистикада аз жазылған жоқ. Славян тілдеріндегі түркизмдерді зерттеу XVIII ғасырдан-ақ басталған болатын. Олардың алғашқысына 1769 жылы Василий Тузовтың “Поденщина” атты сатиралық журналында жарияланған шығыс сөздеріне ұқсас орыс сөздерінің тізімін жатқызуға болады. Онда В.Тузов *сандық, қамыс, бөрік* сөздерін мысалға келтірді [1]. Дегенмен, орыстың тілші ғалымдары славян тілдеріндегі түркизмдер мәселесіне шындап, тарихи-этимологиялық тұрғыдан қарауға тек XIX-XX ғасырларда ғана көңіл бөле түскені белгілі. 1854 жылы И.И.Срезневскийдің редакциялауымен шыққан “Материалы для сравнительного и объяснительного словаря и грамматики” атты еңбектің бірінші томында шығыс сөздеріне ұқсас орыс сөздерінің тізімі жарияланып, ол сөздердің шамамен қай шығыс тілдеріне жататыны көрсетілген [2,1854]. Әсіресе, орыстың көне жырларындағы түркизмдер айналасында бірқатар көлемді зерттеулер жүргізіліп, соның айналасында түрлі пікірталастар жүріп жатты. Түркі сөздерінің славян тілдеріне енуі жайында бірқатар тың мәліметтер Ф.Е.Корш пен П.М.Мелиоранскийлердің “Слове о полку Игореве” дастанындағы түркизмдер жайлы пікірталастарында берілген. 1927 жылы Ф.Е. Корш “Этимологический словарь восточных слов в европейских языках” деп аталатын еңбегін жарияласа, 1929 жылы “Слово о полку Игореве” еңбегіне рецензия жазды[3,]. Мұнда Ф.Е.Корш түркі және славян тілдерінің сәйкестігін тарихи деректер тұрғысынан сөз етеді. Ғалым рецензиясында славян тіліндегі түркі тілдес халықтар тілінің элементтері жете зерттеуді қажет ететін маңызды мәселе екенін көрсетіп берді [3, 1927].

Орыс тіліндегі түркизмдер жайлы аса құнды мәліметтер Н. К. Дмитриевтің “О тюркских элементах русского словаря” мақаласында келтірілген. Н. К. Дмитриевтің бұл мақаласы шын мәнінде ғылыми құнды еңбек ретінде бағаланды. Себебі, мақалада тұңғыш рет орыс тіліндегі түркілік элементтерге ғылыми баға беріп, оларды нақты дәлелденген түркизмдер, дәлелдеуді қажет ететін түркизмдер және гипотезалық дәрежедегі түркизм деп көрсетіліп жүрген сөздер арнайы бөліп көрсетілген [4.3-4766]. Осы мақаласында ғалым біздің мақаламызда сөз болып отырған дыбыстық жағынан сәйкестігі арқылы анықтауға болатын көмескіленген тілдік деректерді анықтау жағына алғашқылардың бірі болып көңіл бөлді.

Нәтижелер. Шынында, түркизмдердің славян тілдерінде, әсіресе, орыс тілінде өз тамырын тереңге жібергендігі соншалық, оларды бастапқы түп-негізімен байланыстыру бүгінде тым қиынға соғып жатады. Соңғы кездері, дәл осы мәселе бойынша өткір пікір айтып, тың деректерді ұсынған зерттеулер пайда бола бастады. Зерттеушілер, түркі және славян тілдерінің фин угор тобындағы тілдер арқылы сабақтаса байланысып жатқандығын дұрыс аңғара бастағандай. Соның бірі Олжас Сүлейменовтың “Аз и Я” кітабы 1975 жылы дүниеге келді. “Аз и Я” кітабы ежелгі түріктер мен славяндардың тығыз байланысын, Еуразия кеңістігінде Ресей мен Қазақстан интеграциясының қажеттігін көрсететін тарихи еңбек болып саналады. Кеңестік дәуірде саяси тұрғыдан “пантүркизмшілдікті” насихаттаушы еңбек ретінде үлкен сынға ұшыраған бұл еңбек, кейіннен өз бағасын алып, 1991 жылы қайта жарыққа шықты. Еңбекте Олжас Сүлейменов орыс және түркі тілдерінің байланысын тек лексикалық тұрғыдан ғана қарастырудан ары барып, екі тілдің арасындағы грамматикалық құрылымдағы ауыс-түйістерді алғашқылардың бірі болып сөз етеді: “... Полная этимология возможна только с восстановлением графического образного знака”, т.е. с установлением ясной, родословной информации о первоисточнике. “...Слова являются выражением морфологических систем (глагол + орудийный суффикс = имя существительное). В местном двуязычии часто встречается такое сочетание слов: тюркский корень и славянский суффикс. Это - особенность исторической ситуации времени; Систему лексических соответствий славянским словам древнейшего образования невозможно выстроить без учета данных тюркских словарей. Тюркское

влияние на славянистику в фонетической зависимости слова от приставки. Качество звуков второго слова подчиняются качеству звуков начального; знание механизмов закономерных изменений тюркского слова в славянской речи: Закон Перестройки слога присущ всем языкам планеты и лежит в основе многих фонетических законов” - деп О.Сүлейменов жазады [5, ,326]. Ғалым, үндіевропалық тілдерге карағанда түркі тілдерінің құрылымы тұрақты болып келетіндігін ғылыми тұрғыда дәлелдеп берді: “Во многих индоевропейских за сравнительно короткий срок, в исторически обозримое время, коренным образом изменилась структура языков и морфология. Тюркские языки не изменились за это время, слово в них более сохранно, чем в индоевропейских, по нескольким причинам чисто технического свойства” - деп түйіндеген ғалым, түркі тілдеріндегі түбір сөздердің тұрақтылығын былай түсіндіреді: “Тюркское слово агглютинативно, т. е. корень и суффиксы не сплавляются, а представляют собой подвижной состав. Корень - паровоз всегда впереди и не изменяется. Он влияет на суффиксы (качеством звуков), а не наоборот. Индоевропейские в отличие от тюркских более фузивны. Более, потому что явление фузии наблюдается и в агглютинативных языках, в частности - в монгольских и тюркских. Но в тюркских агглютинативность - правило, фузия - исключение, хоть и значительное. В индоевропейских - наоборот... Неизменность морфологической схемы и определила сверхустойчивость тюркского слова” [5, 416]. Бұл жайында Ю. Н. Дроздовтың зерттеулерінде де көп айтылған. Мәселен И.И.Дроздов орыс тілінің флективті құрылым заңдылығы түркі сөздерін жұтып жіберген десе, татар ғалымы М.З.Закиев те осы пікірді жалғастырады: “Если проводить сравнение процессов развития флективных и агглютинативных языков, то сразу бросается в глаза огромная разница между ними. Во флективных языках, в частности и в индоевропейских, в процессе применения (т.е. грамматического изменения) корень слова оказывается неустойчивым, он претерпевает фонетические изменения... Именно эта особенность флективных языков приводит к тому, что с течением времени слова во флективных языках могут принять другой фонетический облик. Поэтому во многих случаях современное звучание слова не совпадает с древним его звучанием. Следовательно, современное состояние флективного языка мало что даёт для изучения этнических корней носителей этого языка. Для того, чтобы узнать древнее звучание многих слов флективных языков, необходимо проводить глубокое сравнительное историческое исследование этих языков. В агглютинативных языках с течением времени корни слов почти не меняются, ибо они в процессе применения (т.е. при грамматических изменениях) не теряют свой первоначальный фонетический облик. Современный фонетический облик слов агглютинативных языков (следовательно, и тюркского языка) мы можем обнаружить и в древних письменных источниках” [7.,796]. Әр тектес құрылымдағы тілдердің өзара ықпалдастығы заңдылығын Бодуэн де Куртэнедей жеткізіп айтқан ешкім жоқ. Ғалымның айтуынша: “Победа остается за языком, легче усваиваемым и требующим меньшей затраты энергии, как физиологической, так и психической. Так, например, в местностях, где румыны живут бок о бок с немцами или славянами, языком преобладающим, языком междуплеменного общения является язык румынский; и это понятно, так как язык румынский легче усваивается немцами и славянами, нежели наоборот. Точно так же, вследствие относительной легкости татарского языка в сравнении с языком русским, представляющим гораздо более трудностей, языком междуплеменного общения между крестьянами русского и татарского происхождения в пределах России является обыкновенно язык татарский” [8, 3626].

Демек, ғалымның бұл пікірі орыс тілінің құрылымындағы түркілік элементтердің болуы мүмкін екендігін дәлелдей түседі. Бүгінде, орыс және түркі тілдерінің грамматикалық құрылымындағы қосымшалар мәселесі тек гипотезалық деңгейде қызықты этимология тұрғысынан ішінәра сөз етіліп жүргені болмаса арнайы ғылыми тұрғыдан тұжырымдалмағанын айта кетуіміз керек.

Талқылау.2008-жылы жарық көрген Ю. Н. Дроздовтың “Тюркская этнонимия древнеевропейских народов” еңбегінде де қазіргі Европалық тұрғындардың көпшілігі ертеде түркі тілдес болғаны жайлы ой айтылады. В книге представлены результаты исследований этнонимии древнеевропейских племён и народов по данным античных и раннесредневековых письменных источников. Установлено, что этнонимия этих племён и народов была тюркскоязычной. Такой же она сохранилась и до настоящего времени, но в значительно искажённом виде. Полученные результаты дают основание полагать, что подавляющая часть европейского населения с древнейших времён и до X-XII веков была тюркскоязычной [6, ,3926]. Ю.Н.Дроздов кейінгі өз зерттеулерінде де орыс халқының ұлт болып қалыптасуында түріктердің ролі басым екендігіне баса назар аудартады: “Анализ этноязыковой ситуации на русской этнотерритории даёт основание полагать, что в определённый период времени всё разноэтническое население русской этнотерритории перешло на

славянский язык, образовав в последствии народ, называемый ныне русским. Но до этого на значительной части рассматриваемой территории в течение многих столетий доминирующее положение среди этнических сообществ занимали тюркскоязычные русы и моски. Они гордились своим положением и тщательно сохраняли в своих фамилиях имена древних основателей своих родов. Поэтому в некоторых современных русских фамилиях сохранились тюркскоязычные корни, пройдя мелкое сито христианизации. Дело в том, что при крещении у человека менялось только имя, но сохранялась основа фамилии. А фамилиями у тюркскоязычных русов и москов, по сути дела, были их родовые имена, которые восходили к основоположникам родов и никогда не менялись. И после крещения, и после перехода русов и москов на славянский язык, родовые имена сохранялись и становились основой фамилии. Поэтому-то определённая часть русских (потомственных русов и москов) имеют фамилии с тюркскоязычными корнями. В основном это потомки дворян и состоятельных людей” [6, 515].

Жақында Латвияда лингвист ғалым Галина Шукенің “Были ли латыши тюрками?” атты кітабы жарық көрді. Ғалым өз еңбегінде әлемдегі барлық тілдердің шығу тәркіні, соның ішінде латыш тілі мен орыс тілінің де шығу тәркіні көнетүрік тілі деген гипотезалық тұжырымын жасады. “Біз бәріміз де аздап түркіміз”- деп түйін жасаған ғалым: “Исследования в области языкознания приближают человечество к обнаружению своего первого языка, который, похоже, на протяжении долгого времени оставался единственным языком, на котором говорило все население Земли, бывшее тогда немногочисленным... Думаю, что тюркский язык и есть та искомая основа. Человечество родом из одной колыбели...”- деп ойын жалғастырады [9, 156].

Р.А. Юналееваның зерттеуінде орыс тіліндегі бірқатар түркізмдердің сыры ашылады. Бүгінде түркілік түркін жоғалтқан бірқатар түркізмдердің сыры құрылымдық жағынан талданып, дәлелді түрде жеткізіледі. Бұл еңбекте де орыс тіліндегі түркізмдердің құрылымдық тарихы жақсы сөз болады. Мысалы, Р.А. Юналеева қазіргі орыс тіліндегі *кулак* сөзінің түркілік негізіне назар аудартады: “**Кулак**. В памятниках отмечается с XIII в. Вероятно. является др.-русс. заимствованием из тюркск.яз. Тюркск. кулак - суффиксальное производное от кул – “рука” (Юналеева, 30). Әрине бұл сөздің түркі сөзі екендігі жайлы біз М.Фасмердің сөздігінен де білеміз (Фасмер, 2: 408-409стр.). Яғни, ғалым Р.А. Юналеева түркілік *қол* сөзінің негізінде жасалған туынды *кулак* сөзінің құрамындағы –ак қосымшасының да түркілік негізі бар екендігін дәлелдеуге тырысады(Юналеева, 30-31стр): “Наиболее верной представляется точка зрения, относящая слово *кулак* к тюркским заимствованиям. Однако, нам думается, что связывать образование его при помощи русского аффикса неубедительно, т.к. в русском языке суффикс *-ак* не обладает значениями, сходными со значением данного слова” [10, 141].

Э.В.Севортян находит в тюркских языках словообразовательные модели употребительно-уменьшительного или употребительно-увеличительного значения, которые “уже непродуктивны, а в их производных отмеченное значение нередко стерто”. Среди этих моделей он называет формы на *(а)к//как*, “образующие производные с употребительно-уменьшительным значением. Среди производящих основ, от которых создавались производные на *-(а)к*, встречаются также названия частей тела человека, с которыми нередко сравнивались предметы при их обозначении...”: *башак* “колос” (досл. “головка”). Аналогичную же модель он усматривает в случаях: *билек//пилек* “запястье”, “часть руки между локтем и запястьем” от бел “поясница”, йонак “щека” от йан “бок” [11, 41-42б].

Подобное значение у аффикса *-ак* в татарских словах отмечает и Ф.А.Ганиев: “...присоединяясь к существительным, выражает значение предмета, в каком-то отношении близкое значению основы, проявляющемуся в меньшей степени: сабак “стебель”, башак “колос”, боерәк “почка” [12, 110б]. Лексема *кулак* имеет суффикс *-ак* с аналогичным значением, то есть, присоединяясь к корню *кул* “рука”, образует слово со значением “кисть руки” - только часть руки. Таким образом, учитывая существование и корня, и аффикса в тюркских языках, можно предположить, что лексема *кулак* заимствована из языков тюркской группы. (30-31стр.).

Осындай даулы еңбектердің бірі Н. Н. Хусаиновтің 2012- жылы жарық көрген “Словарь тюркских основ русского языка” еңбегі. Еңбекте ғалым түркі тілдерінің славян тілдеріне, оның ішінде орыс тілінің тек лексикалық қабаты емес, оның грамматикалық құрылымына да түркі тілдерінің терең әсері бар екендігін дәлелдеуге тырысады. Н.Хусаинов “Орыс тілінің түркі негіздерінің сөздігі” жинағында: “Ерте заманда арнайы тіл маманы (грамматист) түркі тілінен түрлі жолдармен славян тілін құрастырып шығарған”, – дейді [13,40б]. Әрине, айтулы еңбектің көптеген

деректері терең тілдік фактілерге негізделмей, жалаң талдауларға сүйене жасалғанына қарамастан ойланатын фактілердің аз емес екендігін де айтуымыз керек. Ғалымның бұл еңбегі тілші ғалымдардың назарын шындап түркі славян тілдік байланысына назар аудартты. Себебі, еңбекте автор түркі және орыс тілдерінің байланысын анықтауға қатысты жаңаша көзқарас қалыптастыруға ұмылады.

Сол сияқты филология ғылымдарының кандидаты И. Хаджи-Мураттың “служебные слова, междометия и аффиксы тюркского происхождения в русском языке” атты мақаласында да бірқатар даулы да қызықты деректер келтіріледі. Мақалада, орыс және бірқатар славян тілдеріндегі түркілік қосымшалар кеңінен сөз болады: “В ходе повседневного либо частого общения представителей разных этносов на одном каком-либо языке в их речь неизбежно попадают слова и выражения из другого языка. Чаще всего, это обозначение новых реалий, не имеющих эквивалентных единиц в языке коммуникации. Заметно ограничено число заимствованных прилагательных, глаголов, междометий, числительных и служебных слов. Кроме того, известны случаи усвоения иноязычных аффиксов. Последнее явление объясняется тем, что в результате пополнения лексического фонда какого-либо языка извне словами-derivатами, образованными от разных основ с помощью одного и того же аффикса, эта служебная морфема может быть осознана в ее грамматическом значении, легко вычленена и использована для образования новых лексем от исконных основ” - дей келе ғалым бірқатар тың мәліметтер келтіреді [14]. (www.wikiznanie.ru).

Ғалымның бұл мақаласы шын мәнінде өте құнды. Себебі, мақалада түркі славян тілдік байланыстарының сөз болып жүрген лексикалық деңгейінен әрі барып, олардың грамматикалық қабаттағы араластығына ғылыми дәлелдер келтіреді. Мақалада ғалым екі тілдегі бірқатар одағай сөздердің (а, айда, чу, пах, бай-бай) түркілік негізін дәлелдеуге тырысады (www.wikiznanie.ru). Бұл арада одағай сөздердің бірқатары дыбысқа еліктеуден пайда болатындығын ескерсе отырып, ғалыммен келіспеуімізге де болады. Дегенмен, ғалым мақаласынан төменде келтірілген бірқатар деректер шынында да түркілік қосымшалардың орыс және славян тілдеріне мықтап әсер еткендігіне сендірмей қоймайды

Мысалы, орыс тілінде жиі қолданылып жүрген *атомщик, трамвайщик, бетонщик* сөздерінде *кездесетін – щик (-чик)* суффиксінің арғы тегі түркілік болуы әбден мүмкін. Оның үстіне, біздің пікірімізше, қазақ тіліндегі *мақтанишақ, ұялишақ, қызғанишақ* секілді сөздердің құрамындағы аффикстердің бірнәрсеге бейімділікті танытатын семасы айқын байқалады.

Тіліміздегі *әниі, жұмысшы, етікіі* т.б. сөз тудырушы *-шы/-ші* жұрнағы атаулы суффикспен тұлғалық жағынан да, семантикалық жағынан да ұқсас екендігі көрініп тұр. Атаулы қосымшаның орыс тілінде негізі түркілік болып келетін *стукач, басмач, кусачка* т.б. сөздердің құрамында кездесетіндігі ойымызды дәлелдей түссе керек. Және де тілдің дамуы барысында атаулы жұрнақтың орыс тілінде *будучи, помнючи, умираючи, жалеючи, осуждаючи, приседаючи, припевающий* сөздерінің құрамында бүгінгі қазақ тіліндегі *айтушы, білуші, көруші* секілді сөздермен құрамдас та мағыналас болып келуі босқа болмаса керектігін көрсетсе керек.

Соның бірі орыс және түркі тілдерінде бірдей семалық та қызметтік те көрсеткіш ретінде қолданылатын *да, де* шылауының қолданысы назар аудартады: “Союз” *да* (< тюркск. *da*) в русском языке употребляется для соединения отдельных слов и присоединения целых предложений. Мысалы, салыстырып қараңыз: Қазақ тілінде: *Тез барамын да келемін*. Орыс тілінде: *Быстро пойдю да вернусь*. Екі тілдегі *да* шылау сөзінің семалық та, функциялық қызметінің де бірлігі айқын көрінеді.

Сол секілді Хаджи Мурат айтып отырған орыс тілінде тәуелділікті көрсететін (*мамин, актрисин, сестрин, кошкин, Ванин, Ильин, Кузьмин, Лисицын; братнин, дочернин, зятнин, мужнин*) *-ин ~ -ын ~ -нин* суффиксі де назар аударуды қажет етеді. Себебі түркі тілдерінде, соның ішінде қазақ тілінде ілік септігінің көрсеткіші ретінде қолданылатын, көне түркілік *-ing ~ -ing / -in ~ -in* морфемалары (*men'ing 'мой', ata'ning*) дәл осы құрылымды сақтай отырып, тәуелділік семасын сақтайды. Хаджи Мурат Ескі славян тілінде кездесетін бұл форма кейіннен орыс фамилияларының көрсеткішіне айналғандығын біздіңше өте дұрыс таныған. Мысалы, *Есенин, Пушкин, Гришин* т.б. Осы мағынадан туындайтын *niki ~ -niki ~ -diki ~ -tiki / -niqi ~ -niki / -inki* күрделі морфемалары да сторонник *strana ~ сторона + -niki ~ -niqi; ключник, постельник, чайник* секілді сөздердің туындауына алып келсе, көптеген украйындықтардың фамилиялары осы күрделі морфемадан *Petr > Руѳтг + инки > Petrenкь > Петренко* болып келетіні ғалымның айтар ойын дәлелдей түседі (www.wikiznanie.ru).

Хаджи Мураттың айтуынша қазақ фамилияларында қолданылып жүрген, кеңес тұсында бізді орыстандырудың салдарынан зорлықпен таңылды деп жүрген *-ев, -ов, -ив* қосымшаларының да түбірі

түркілік екендігі таңқалдырмай қоймайды. Бүгінде *Васильев, Григориев* орыс фамилиясының құрамындағы *-ев* қосымшасынан ат тонымызды алып қашатынымыз жасырын емес. Ал, бұл сөз көне түркілік *ев* яғни *үй* деген сөз екені анық. Бүгінде бірқатар түрік, әзірбайжан т.б түркі халықтары тілінде бұл сөздің сақталып отырғандығы ойымыздың дұрыстығын дәлелдей түседі. Ендеше орыс фамилияларындағы *-ев* тектің кімне тиесілі екендігін көрсететін түркі сөзі екендігі айдан анық. Бұл жайында Хусаиновтің еңбегінде де былай деп көрсетіліпті: “И это вполне объяснимо, ибо “ов-ев” некогда означало “өй, эв”, (<ст. татар. — “уба” — дом, шатер.) т.е. принадлежность человека к патриархальному “дому”. Например: “Петр эве Ивань” — “Петра дома — Иван”. И если мы признаем, что древняя Русь — это Киевщина, то фамилии отличаются еще большей близостью к тюркским: “Кирей өенеке” (дома Кирея) > Кириенко; “Матвей өенеке” (дома Матвея) > Матвеенко...” [7, 141]. (www.wikiznanie.ru).

Сол секілді ғалым мақаласынан алынған орыс және қазақ тілдеріндегі кішірейту және аялау мағынасын танытатын *-чик /-шік* аффикстері де олардың бір негізден тарайтындығын көрсетеді. Мысалы, *апельсинчик, буравчик, карманчик, костюмчик, молодчик, романчик, стаканчик, стульчик* сөздерінің құрамы қазақ тілінде ежелден қолданылатын *көліш, үйшік, бұршік* сөздерінің құрамымен семантикалық бірлігін айқын танытады (бұл да сонда).

Ал, орыс тілінде аялау мағынасын білдіретін *-аш ~ -яш ~ -уш ~ -юш ~ -ыш ~ -иш ~ -ёш* аффиксінің төркіні *Дуняша, Глаша, Маняш, мамаша, замарашка, милашка, дорогуша, копуша, воробушек ~ воробышек, девушка, дедушка, мамушка, кумушка, соседушка, батюшка, долюшка, малыш, глупыш, дитёныш, зернышко, солнышко, зайчишка, , лгунишка, рыбёшка, лампёшка, матрёшка; Алексаша, Маша, Дуняша, Марфуша, Ванюша, Катюша* қазақ тіліндегі *анашым, аташым, әкешім, балашым* сөздерінің құрамындағы аффикспен негіздес екенін жоққа шығара алмасак керек.

Сол сияқты *-ша* аффиксімен келетін *кассириша, опекуниша, репортёрша, секретарша; генеральша, майорша, губернаторша* сөздерінің құрамында қазақ тіліндегі *құда-ша, кітапша, қобдиша* сөздерінің құрамындағы аффикстердің семасынан алыс кетпегендігін көреміз.

Орыс тіліндегі *ни* шылауының экспрессивтік қызметі айқын байқалады. Бұл шылау түркі тілдерінде де айтылатын ойдың эмоциялық бояуын күшейте түсу үшін жұмсалатыны белгілі. Мысалы, қазақ тілінде: *не ол емес, не бұл емес*; орыс тілінде ‘*Ни то, ни се*’ құрылымдарындағы *не, ни* шылауы семалық та функционалдық та ортақтығын сақтап тұрғандығы олардың төркіндігін көрсетеді деп ойлаймыз. Ғалым оған бірнеше тілдің материалынан мысал келтірген: “Қарачаево-балкарск. *Ne adam, ne baş bilmeydi* ‘Никого не признает (ни человека, ни главного)’, турецк. *Ne sen’in, ne de on’un akrabaları biz’e yardımı olmazlar* ‘Ни твои, ни его родственники нам не помогут’, *Ne at’a, ne de avrad’a inanmak olmaz* ‘Ни лошади, ни бабе веры нет’, узбекск. *Nä uqtadı, nä yozmadı* ‘И не читал, и не писал’, татарск. *Ni brigadır qayıp djütmäde, nı predsedatel kilep çıqtıy*” (www.wikiznanie.ru). Қысқасы, Хаджи Мураттың айтулы мақаласы тілші ғалымдарға славян және түркі тілдерінің байланысына деген көзқарасты жаңаша қарастыру қажеттігі жайлы үлкен ой салады. Шынында да орыс және түркі тілдерінің құрылымында жүрген сема-грамматикалық байланысын сақтап қалған, бүгінде байқала бермейтін көмескіленген ортақ қосымшалар аз емес. Түркі тілдерінің құрылым жағынан тұрақтылығын еске алатын болсақ, екі тілде ортақ не бір біріне семалық жақындығын сақтап қалған мұндай қосымшалардың түркі тілінен славян және орыс тілдеріне енгендігін байқауымызға әбден болады.

2014-жылы Хасен Қожа-Түріктің “Орыс тілі көне түрік тілі ме” атты монографиялық зерттеуі жарық көрді. Негізінен ғалым орыс және түркі тілдерінің арасында аралық тіл ретінде фин-угор және тұңғыс-манчжур тілдері жатқандығын дұрыс пайымдайды. Сондықтан да зерттеуші “Тұңғыс манчжур тілдерінің этимологиялық сөздігі” еңбегінің негізінде көптеген түрік және славян тілдерінің байланысын ашуға ұмтылады. Әрине, бұл еңбекте де гипотезалық тұжырымдар басым, кейбір дәлелсіз деректердің кездесетінін айтуымыз керек. Дегенмен, осындай кемшіліктеріне қарамастан, еңбекте бірқатар ойланарлықтай мәліметтер берілген. Ғалым орыс тіліне ертеден еніп, әбден сіңісіп кеткен түркі сөздері қазіргі орыс тілінің ішкі заңдылықтарына толық бағынып, соған сәйкес фонетикалық, грамматикалық өзгерістерге ұшырап отыратынын айта келіп: “Из страниц “Древнетюркского словаря” (ДТС) изданного АН СССР можно увидеть сотни примеров процесса возникновения русских (славянских) слов не только от тюркских корней, но и от суффиксов, окончаний, через метатезы слог или букв” - деген гипотезалық тұжырым жасайды [15, 126]. Ғалымның айтуынша түрік сөздері орыс тіліне сіңіскені соншалық, кейде оларды айқындау өте

қиынға соғады. Дегенмен, флективті тілдерге қарағанда агглютинативті тілдердің түбірді өзгертпей сақтау мүмкіндігі әлдеқайда көп екендігін дұрыс ескерген ғалым, мұның өзі бүгінде түркі тілдерінде сақталған түбір сөздердің негізінде орыс және славян тілдеріне енген түркизмдерді анықтауға мүмкіндік зор екенін айтады. Төменде Хасен Қожа Түріктің еңбегінен назар аударарлық бірқатар мәліметтер келтіреміз. Салыстырып көріңіздер: Ғалымның айтуынша, орыс тіліндегі *быть* сөзі мен түрікше *bit* (ДТС: BÜT завершаться, исполняться; уродиться: ot bütti – трава выросла (МК II 294). ДТ бүт; Каз.біт; Рус. быть, прибыть.) Ал, Фасмердің сөздігінде бұл сөз жайлы мынадай мәлімет берілген: “Современное значение русского глагола БЫТЬ: существовать, иметь место, иметься, находится. В древнерусском и в старославянском языках: БЫТИ. Именно эта форма принимается за образец в качестве идеально славянской. В белорусском: БЫЦЬ; в малороссийском: БУТИ; в сербском: БИТИ; в словенском: ВІТИ; в чешском: ВЎТИ; в ловацком: ВУТ’; в польском: ВУĆ; в верхнелужицком: ВУЃ; в нижнелужицком: ВУЃ.

В латышском языке: ВЎТ. В литовском: ВЎТИ. Литовский язык показывает ту самую форму, которая была у предков славян накануне их перехода в славянское состояние, когда ещё не заработал закон утраты бемольности, присущий только славянам. Литовская форма также принимается за образец, ибо было так: БЫТИ < ВЎТИ. Но и литовская форма ВЎТИ не есть идеальная индоевропейская форма. В литовском слове следует выделить аффикс -ТИ, который свойственен сатэмной ветви Индоевропейского мира, а также кентумным тохарским языкам, и рассмотреть корень ВЎ-, который можно считать уже общеиндоевропейским, но лишь при такой оговорке: bũ- < bhũ-. Первоначальное значение: жить-поживать, существовать” (Фасмер, 1964, 24 с). Байқап отырғанымыздай түркілік бол сөзінің де түпкі семалық мәні осы “жить, поживать” ұғымнан алшақтамайды. Бұдан шықты, *был* сөзі мен *бол* сөзінің де семалық бірлігі үндіевропалық және түркілік негізде бір болуы әбден мүмкін.

Ғалым орыс тіліндегі *Вор* сөзінің о бастағы төркінін түркілік –*Ұры сөзімен байланыстырады*. . ДТС: ОУРИ вор, грабитель: оүгі егіг çubartti – вор раздел мужчину (МК III 429). ДТ оғры; Каз.ұры; Рус. воры, вор, урви, д(ери), (огра) битъ.(Хасен Қожа-Түрік, 2014, 26с)

Ал, орыс тіліндегі АГИТАЦИЯ – қазақ тіліндегі үгіттеу сөзімен төркіндес деп таниды. ДТС : ӨГИТ, ӨГҮТ *побуд.от өг-*: совет, наставление: өгүтүгә көгә қилди – он поступил согласно его совету (ЛОК 376); ДТ өгіт, өгүт; Каз. үгіт; Рус.(агит)ация, (агит)ировать. [14.2014,266]. Ғалымның айтуынша орыс және қазақ тілдеріндегі *куда-қайда* сұраулы есімдіктерінің арасында да байланыс сақталған. : ДТС: **QAJDA** куда? (направляешься?) (МК I 52). **ДТ қайда? Каз. қайда? (барасың); Рус. куда? (Хасен Қожа-Түрік, 2014, 26с)

түркілік *қай, қайда, қашан, қалай* т.б. сұрау есімдіктерінің түп төркіні, түбірі *қа** екені белгілі. Орыс тіліндегі *как, кое, куда* (көнеславяндық *куды**) сөздерінің түбірі аздаған дыбыстық өзгерістері болмаса, бағыттық мағынасын сақтап қалған. Қазіргі түркі тілдеріндегі барыс септігінің –қа, -ке (-ға, -ге) қосымшасына айналған грамматикалық көрсеткіштердің бағыт берушілік мағынасы сөзсіз бұл ойымызды дәлелдейді.

Орыс тіліндегі *писать*-жазу сөзінің де түп төркінін ғалым көнетүркі тіліндегі *бічіг-бітік* сөзімен байланыстыруы көкейге қонады: “ПИСАТЬ (пиши)- *бічіг* (тюрк.)СТМ: БИЧИ писать (*резбой на камне*- Х.К-Т) (*п.мо*); *бічіг* (тюрк.) письмо, письменность; БИШИГ договор (Хасен Қожа-Түрік, 2014, 26с). Сол сияқты екі тілдегі *еда- жеді* етістіктерінің арасындағы ортақтық та ғалым ойының дұрыстығын көрсетеді: “ (МК №1994)” (СЪЕДАТЬ (еда) ДТС: JE есть (*кушать*): eg as jedi – мужчина ел пищу (МК III 67); JEDI ел, съел; ДТ йе, йеді; Каз. же, жеді; Рус. еда, съедать, съел” [7, 141]. (Хасен Қожа-Түрік, 2014, 26с). Расында да, орыс тілінің этимологиялық сөздіктеріне шолу жасай отырып, еда сөзінің үндіевропалық емес екендігін оңай аңғаруға болады. Демек, украин тіліндегі “іда”, в белорус тіліндегі – “еда”, болгар тіліндегі – “яда” сөзі де түркі және орал тобындағы тілдердің араластығының нәтижесі екені сөзсіз.

ТОЛСТЫЙ-толық. ДТС: TOLI, TOLU полностью, полный: tolu idis – полный сосуд (МК III 232); СТМ: ТОЛИ полный (*Эвен.*); *др.тюрк. tol наполняться; толун көрук – полная луна; **ДТ* толы, толу; Каз. толы, толысқан – толстый, полный; Рус. [7, 141]. (Хасен Қожа-Түрік, 2014, 26с)

Хасен Қожа-Түріктің орыс тіліндегі закрыть сөзі мен көнетүркілік КІРІТ (кіліт-ключ) сөздерінің арасындағы мағыналық байланысты құрылымдық жағынан дәлелдеуі де ойландырмай қалмайды. Зерттеушінің айтуынша М.Қашқари сөздігіндегі **KIRIT** ключ (I т. 357); **KIRITLƏ**-жабу сөздерінің құрамындағы ортақтық тегін емес. Салыстырыңыз за-крывать-кіріт: МҚ сөздігінде: қару кірітлді – дверь заперли (МК III т. 345) “за”қосымшасы (приставка) арқылы орыстың “закрыть” сөзі пайда

болса, ал осы сөзбен мағыналас “запереть” сөзіндегі “за” еш қосымша емес, “зап” – түрктің “жап” сөзі. [7, 2014,266]. Шындығында да, орыс тіліндегі *закрывать, открывать* сөздерінің жабу, кілттеу немесе ашу семалық мағынасы “кілт” (КІПІТ) сөзінің семасынан алшақтамағанын ескерсек, бұл сөздердің де көне түркілік сөзбен сабақтаса қалыптасқандығын көруімізге болады.

Әрине, мұндағы көрсетілген ғалымдардың зерттеулері әлі де болса, гипотезалық деңгейдегі жорамалдар болуы мүмкін екендігін жоққа шығармаймыз. Дегенмен, ғылымда әрқашан ойға сілкініс беретін осындай гипотезалық болжамдардың ролі жоғары екендігін белгілі. Соның негізінде біз өз зерттеуімізде көңілге түйген тағы бірқатар мәліметтерге назар аудартқымыз келеді. Айталық, бүгінгі орыс тіліндегі *Я “мен”* сөзі көне славян тілінде *язь* сөзінің негізінде туындаған деп ойлаймыз. Бұл сөздердің түбірлес болуы мүмкін екендігі орыс тілінің грамматикалық еңбектердегі талдаулардан да байқалады: “Существует несколько точек зрения, объясняющих появление формы Им. пад. ед. ч. местоимения 1-го лица – я. Традиционная точка зрения: до падения редуцированных в древнерусском языке использовалась двусложная форма *язь* (ср. старославянский вариант – *азь*), но так как остальные формы Им. пад. были односложными (*ты, вы, мы*), то по аналогии с ними слово *язь* утрачивает второй слог (*язь > я*)” [16, 280б]. Осындағы көнеславяндық *-азь* формасы түркілік *-өз* формасына дыбыстық жағынан да семалық жағынан да сәйкесіп тұруы бұл сөздердің о баста бір түбірден тарауы мүмкін деген ойға жетелейді. Олай болатын болса түркілік “мен” жіктеу есімдігі негізінде қалыптасқан болуы мүмкін орыс тіліндегі *меня-* қазақ тіліндегі *мені* (екеуі де табыс септігінде) сөздерінің түбірлес болуы да әбден мүмкін.

Сол сияқты, орыс тілі етістіктерінің құрамындағы *-ить,-еть, -ять, -ть* жалғауларының төркіні қазақ тіліндегі *ет, ету* көмекші етістігі болуы әбден мүмкін. Себебі, орыс тілі грамматикасының өзінде осы формалардың *-ти,-ты* формаларының ықшамдалуының салдары болуы мүмкін екендігін ескертеді. “Господствующее в современном русском языке окончание *-ты* возникло в связи с исчезновением безударного [и], оставил лишь мягкость конечного согласного [т] *писать, ходить, звать* и т. д. В то же время конечное [и] в инфинитиве сохраняется под ударением *нести, везти, плести, идти*, причем присоединение приставок к таким глаголам не приводит к изменению этих форм *принести, унести, занести, довести, привезти, расплести* и т. д.” [10, 12 б.]. Ал, қазақ тіліндегі жедел өткен шақтың көрсеткіші әрі 3-жақтың көрсеткіші деп көрсетіліп жүрген *-ды/ді, -ты/-ті* қосымшалары немесе, бұйрық райдың көрсеткіші –т (ай-т, жа-т, жыр-т) сөздерінің құрамында кірігіп жүргенімен осы орыс тілі етістіктері құрамындағы айтылған (*-ить,-еть, -ять, -ть*) қосымшалармен өзектестігін танытады деген ойдамыз. Бұл ойымыздың мүмкін екендігін Н. Хусайновтің жоғарыда аталған еңбегінен татар тілімен салыстырған материалынан да кездестірдік. *-ать, -еть, ить-совершить, делает, отдыхает* (эш *итә, ял итә, хэл ит*) [13, 42 б.].

Токарь, писарь, лекарь, пекарь, стажер, шофер сөздерінің құрамындағы *-арь, -ерь*, қосымшаларының да төркінін К.Г. Мэнгес түркі тілдеріндегі –ер сөзімен байланыстырады. Бұл сөздің бүгінде қазақ тілінде де сөз тудырушы қосымшалық қызметі бар екенін ескерсек ғалымның айтқанымен келісуге әбден болады[17, 1951,12].

*Копать-қопару.*Түрктің “қопар” сөзінен пайда болған орыс тіліндегі “копать”, ыдыстың тығынын алу, қопару мағынасындағы “откупорить” сөзімен келіселік.

Мысалы, *иш* (тамақ іш) пен орыс тіліндегі *иш-еиш*, Орыс тіліндегі *я ем, ты еиш, он ест, еда, едок* т. б. сөздердің “*е*” (*je*)элементін біліп алып, оны шарт ты түрде түбір деп танып,түркі тілдерінің бәрінде кездесетін *же-/йә-/ие-/йи-/дже /че* түбір етістігімен салыстырып қарасак, бұлардың арасында белгілі бір жақындықтың барлығын байқаймыз.

Орыс тілінде: *толочь-толчение*; қазақша-талқанда; орысша *топтать, топать*-қазақша *таптау, тапырақтау*; орысша: *сунь-қазақша: ұсын*; орысша: *яркий-қазақша: жарық, жарқ ету*; орысша: *сев (посев, сеять)*-қазақша: *себу*; орысша: *игла-қазақша: ине*, өзбекше: *игна*; орысша: *сжимать, жмот, жмых*-қазақша: *жұм, жұму, жұмық, рет-ряд* т.б.

Мұндай ұқсастыққа көптеген мысалдар келтіруге болады. Мүмкін олардың біразы кездейсоқ ұқсастық та шығар. Дегенмен, екі тілдің арасындағы ұқсастықтардың аз еместігі олардың бәрін бірдей кездейсоқтық деп қарауға болмайтынын көрсетіп отыр. Кім біледі, мүмкін орыс зерттеушілері Г.Носковский мен А.Фоменконың: “Тюркский язык, вполне вероятно, был простонародным языком наших предков, а русский язык является, скорее всего, разговорным упрощением церковно-славянского языка. Ему наших предков научили в церкви, и он постепенно вытеснил разговорный тюркский язык” - деген пікірі де негізсіз емес шығар [18, 99]. Әрине, орыс және түркі тілдерінің

құрылымындағы ортақтықтар біз сөз етіп отырған деректерден әлдеқайда көп. Қазірге гипотезалық деңгейде ғана айтылып жүрген мұндай ауыс-түйістер арнайы зерттелуі қажет.

Қорытынды. Міне, қарап отырсақ, орыс тілінің құрамына еніп, өзіміз танымастай деңгейде бүгінде жұмбаққа айналған тілдік ауыс-түйістер жеткілікті. Әсіресе, сырт көзге байқала бермейтін тілдің грамматикалық құрылымындағы ықпалдастықтар мәселесі орыс және түркі тілдерінің жағдайында арнайы терең зерттеулер жүргізуді қажет ететін өте күрделі проблема болып қала береді. Бұны алдағы уақытта әрі қарай тереңдете зерттеуіміз қажет деп ойлаймыз. Ресей зерттеушісі А.Бушков “Чингисхан: Неизвестная Азия” кітабында орыстардың мінезін, кейбір дәстүрін, тұрмысын түрк халықтарымен салыстыра келе: “Гунны, настолько известно – несомненные тюрки, пришедшие из Центральной Азии. А следовательно, можно слагательные преспокойнейшим образом поменять: если имеются веские основания считать, что гунны-тюрки – это славяне, то остается всего один шаг до логического завершения: славяне – это тюрки”, – деген тұжырым жасайды [19, 144]. Тіл жасаудың, тіл қалыптасуының алғашқы тұсында-ақ пайда болатын көптеген түркі атауларының славян тілдерінде орнығып, сіңісу сипатына үнілсек, түркі-славян тіл қатынасының өте көне замандарда – славян тілі қалыптасуының тұсында өткенін байқауға болады. Кім біледі, шындығында да, құрылымы жағынан екі типтік үлгідегі танылып жүрген орыс және түркі тілдері бір ғана ата тілдің ұрпақтары болып танылуы да әбден мүмкін екендігін жоққа шығара алмаймыз. Шындығында, славян және түркі халықтарының ұзақ ғасырлар бойғы үздіксіз байланысы олардың тіліне әсер етпей қалған жоқ. Және, лингвистиканың заңдылығына сәйкес, мұндай ықпалдастықтар тек тілдің лексикалық қабатында ғана көрінуі мүмкін де емес. Оның үстіне славян тілдерінің флективтілік табиғатына сәйкес өзіне қабылдап алған түркізмдерді құрылымдық тұрғыдан жұтып жіберетін мүмкіндігі бар екендігін ескерсек, бүгінде орыс тіліндегі түркізмдерді тек лексикалық қабаттан ғана қарап зерттеудің мүлдем жеткіліксіз екендігін ескеруіміз керек. Сондықтан да, ендігі тұста лингвистер славян және орыс тілдерінің құрылымындағы түркілік элементтерді тереңдей зерттеуіміз керек.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1) Тузов В. Поденьщина, сатирический журнал. 1769. Изд. А. Афанасьева. М., 1858, 133-134 стр.
- 2) Срезневский И.И. Материалы для сравнительного и объяснительного словаря и грамматики Сан Петербург, 1858.
Archiv fur slavische Philologie, Bd 8-9. Berlin, 1885-1886.
- 3) Дмитриев. Н. К. О тюркских элементах русского словаря/лексикографический сборник. Вып.3, М., 1958-3-47стр.
- 4) О.Сүлейменов. АЗ и Я-Алма-Ата: Жазушы; Сөзстан, 1991-276стр.
- 5) Дроздов Ю.Н. Тюркская этнонимия древнеевропейских народов М.: ООО “Опора”, 2008. — 392 стр. 2008. –392стр.
- 6) Закиев М.З. Происхождение тюрков и татар. М., 2003. С. 120.
- 7) Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию: В 2 т. – М.: Изд-во Академии наук СССР, 1963. – Т.1. – С. 362–372 стр.
- 8) Шукте Г. Были ли латыши тюрками? Феномен обнаружения тюркского субстрата Прибалтики. – Даугавпилс, 2010.- 122стр.
- 9) Юналеева Р.А. Тюркизмы в русском языке: (Проблемы полиаспектного исследования).- Казань: Таглитат, 2000.- 172 стр.
- 10) Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюрские и межтюрские основы на букву “Б”.- М.: Наука, 1974. - 349 стр.
- 11) Ганиев Ф.А. Суффиксальное словообразование в современном татарском литературном языке.- Казань: Татар.книж.изд-во, 1974. - 231 стр.
- 12) Хусаинов Н. Н.Словарь тюркских основ русского языка. — Издание пятое, дополненное и исправленное. Уфа, Полиграфдизайн, 2012.
- 13) Илиуф хаджи-мурат Шаяхметович. Служебные слова, междометия и аффиксы тюркского происхождения в русском языке/ www.wikiznanie.ru
- 14) Кожжа-Түрк Хасен Каримжанұлы. Русский язык древнетюркский?
- 15) Русская грамматика, т. 1.- М.: Наука, 1980. - 784 стр.
- 16) Menges K. H. The oriental words in the oldest russian epos “Slovo o rьlku Igoreve”. New-York, 1951.
- 17) Носовский, Г. В. Фоменко А. Т. ИМПЕРИЯ (4-7 часть), Москва, 1995.
- 18) Бушков А. “Чингисхан: Неизвестная Азия”, М.: Олма Медиа Групп, 2009 г – 640 стр.

МРНТИ 16.01.09

Қ. Есенова ¹, А. Кобланова ²

^{1,2} Абай атындағы ҚазҰПУ,
Алматы, Қазақстан

АКАДЕМИК РӘБИҒА СЫЗДЫҚТЫҢ ЭЛИТАРЛЫ ТІЛДІК ТҰЛҒАСЫ

Аңдатпа

Мақала белгілі қазақ тілші-ғалымы Рәбиға Сыздықтың ғылыми және ғылыми-педагогикалық еңбектеріне талдау жасауға бағытталады. Мақалада академиктің тұлғалық қабілеттері мен қазақ тілін зерттеудегі орасан еңбегі мен сіңірген үлесі қарастырылады. Р.Сыздықтың басқаруымен қазақ әдеби тілінің мәселелері және қазақтың сөйлеу мәдениетіне қатысты мәселелердің шешімі табылды. Р.Сыздық қазақ лингвостилистикасының ғылыми бағытын қалыптастыруға үлкен үлес қосты, ғылыми кадрлар дайындады. Мақалада лингвист ғалымның тілдік тұлғасын феномен ретіндегі жеті қыры айқындалады. Зерттеу нәтижесінде Р.Сыздықты қазақ тіл білімі мектебін қалыптастырушылардың бірі деп тануға болады.

Түйін сөздер: тұлғалық қасиеттер, сөз мәдениеті, қазақ жазуы, феномен, әдеби тіл, стилистика, оратор, энциклопедист-ғалым

K. Esenova ¹, A. Koblanova ²

^{1,2} KazNPU them. Abaya,
Almaty, Kazakhstan

ELITE LANGUAGE PERSONALITY ACADEMICIAN R.SYZYK

Abstract

The article is devoted to the analysis of the scientific and scientific-pedagogical activity of the Kazakh linguist R. Syzdyk. In the article are considered individual qualities of linguistics and the great work and the Kazakh language. The problem of development of the problem of kazakh literary language and culture of the Kazakh. R. Syzdyk was the base of the Kazakh language linguistic researches of the linguistic science, prepared the scientific circles of the field. The article is devoted to the problem of formulas of the linguistic personality, as the leading factor in the introduction of the science paradigm, allowing professional development of the workmanship. And also in the work of the philologist R. Syzdyk. The results of the research allow the academician R. Syzdyk to pay a elite type of cereal culture and one of the most prominent students of the Kazakh language.

Key words: personalities, cultural heritage, kazakh literature, phenomenon, literary language, stylistics, public speaking, studied encyclopaedias

K. Esenova ¹, A. Koblanova ²

^{1,2} КазНПУ им. Абая,
Алматы, Казахстан

ЭЛИТАРНАЯ ЯЗЫКОВАЯ ЛИЧНОСТЬ АКАДЕМИКА Р.СЫЗДЫК

Аннотация

Статья посвящена анализу научной и научно-педагогической деятельности выдающегося казахского языковеда Рабиға Сыздық. В статье рассматриваются личностные качества лингвистика и большой труд и вклад казахскому языку. Под руководством Р.Сыздық разработаны проблемы развития казахского литературного языка и культуры казахской речи. Р.Сыздық заложила основы научного направления казахской лингвостилистики, подготовила научные кадры в этой области, внесла большой вклад в вузовскую практику, исследовала творчество А. Байтурсынова. Статья

посвящена проблеме формирования языковой личности лингвиста, как главном факторе построения научной парадигмы, позволяющем повысить качество профессиональной подготовки. А также в работе рассматриваются личностные качества филолога Р.Сыздық. Результаты исследования позволяют признать академика Р.Сыздық носителем элитарного типа речевой культуры и одной из основателем научной школы казахского языкознания.

Ключевые слова: личностные качества, культура речи, казахская письменность, феномен, литературный язык, стилистика, оратор, ученый-энциклопедист

Кіріспе. Қазақ тіл білімінің көшбасында тұрған баба буын ғалымдарының ісін жалғастырған, аға буын ғалымдарының ізін басқан өз замандастарының арасында шоқтығы биік зерделі зерттеуші атанған, кейінгі буынға ісімен, сөзімен, еңбектерімен үлгі болған, ғылым мен білімді қатар ұстаған қазақ қыздарының бірегейі Рәбиға Сәтіғалиқызы Сыздық биыл тоқсан бес жасқа толып отыр. Психологтардың зерттеулеріне сүйенсек, рухы мықты адамдар ғана ұзақ жасауға бейім болады екен. Тағы бір маңызды фактор – өмір бойы ізденісте жүретін, қолынан қаламы түспейтін зерттеушілердің ойы қашан да сергек, парасаты да биік болады. Дана халқымыз ағаш тамырымен мықты десе, тұлғаны танытатын өзгелерге адам ретінде мойындататын тағы бір қыры – мінез. Рәбиға апайдың туа бітті ер мінезі, қарақылды қақ жаратын әділдігі, шындықты бетке айтатын турашылдығы да оның ғылыми ортада ерекше орын алуының бір алғышарты іспеттес...

Әдістеме. XX ғасырда талай нәубетті бастан кешірген халқымыздың білімді, сауатты, бетке ұстар ұлдарына “халық жауы” деген жала жабылғаны мәлім. Ел тізгінін ұстайтын азаматтарды жаппай жазалап, қырып-жойған кезде олардың артында қалған қаршадай балаларына да оңай болмады. Арқасүйер әкеден ерте айырылған қазақтың ұл-қыздары бұғанасы қатпаған күйінде тағдыр тауқыметін арқалауға мәжбүр болды. Ел алдында еркелеп, гүл теріп жүрер шағында ауыр қаруды асынған Әлия мен Мәншүк сынды арулардың өкшесін басып келе жатқан Рәбиға апай екінші майдан – тылда аянбай еңбек етті... Отбасын асырап отырған ағасы Хамит әскерге кеткенде небәрі он алты жастағы қыз мектепке мұғалім болып орналасады. Бұл қаршадай қыздың үлкен өмір мектебіне жасаған алғашқы қадамы еді. Соғыс жылдары көппен бірге аштықты да, жоқшылықты да көрген қайсар қыз қандай да бір қиындыққа мойымай, білімін жалғастыруға бел буады. Өмір жолында бағына орай, талабы зор жастың алдынан қазақтың ақпейілді ұстаздары – М.Әуезов, А.Ысқақов, Ш.Сарыбаев, І.Кеңесбаев, М.Балақаев сияқты ұлы тұлғалар жолықтырады. Осы тұста халқымыздың талантты ұлы Асқар Жұмаділдаевтың мына сөзі еске түседі: “Өмірінде, мінезінде, бойында бар кемшілігін көре білген, яғни минусын плюсқа айналдыра білген адам ғана жетістікке жетеді”. Байқап қарасақ, жас кезде өмірден алынған соққы адамның ары қарайғы жолын таңдауға түрткі болады екен. Бірі – қиындыққа шыдамай, бордай езіліп кетсе, ал екіншісі намысты алға тартып, мойымай қайсарлық танытатын ұрпақ, соңғысы ата-бабаларынан берілген тектіліктің белгісі болса керек. Жалпы, сол нәубет жылдары дүниеге келген, ашаршылықты көрген, соғыс зұлматын бастан кешірген сол ұрпақтың бойында кез келген қиындыққа төтеп беретін мызғымас иммунитеттің қалыптасатыны заңдылық сияқты. Сондай төзімділіктің арқасында Р.Сәтіғалиқызы өзі саналы өмірін арнаған тіл ғылымының бірнеше саласының дамуына қомақты үлес қосып, бірегей зерттеулер жүргізді. Әлі күнге қаламы қолынан түспеген ғалым бүгінгі таңда өзекті болып отырған әліппе, емле, сөз мәдениеті мәселелеріне қатысты өткір пікірлерін баспасөз бетінде жариялап келеді.

Нәтиже. Соңғы жылдары ғылымдағы **тұлғатану, персонология** саласы ерекше дамып келеді. Қай салада болса да оның зерттеу нысаны ретінде алынуы үшін тұлға бірнеше қырынан жақсы дамыған болуы тиіс. Осымен байланысты ғылыми әдебиетте тілдік тұлға, тарихи тұлға, ұлттық тілдік тұлға, коммуникативтік тұлға және филологиялық тұлға деген қолданыстар қалыптасып та үлгерді. Тілдік тұлғаны зерттеудің ең кең таралған бір үлгісі Ю.Н.Карауловтың вербалды-семантикалық, когнитивтік-тезаурустық және прагматикалық деңгейлері бойынша қарастыру екендігі аян. Тіл білімінде осы үлгі бойынша ондаған диссертацияның қорғалғаны да мәлім. Олардың басым бөлігі – ақын-жазушылардың тілдік тұлғасына арналған. Осы орайда стильдің бірнеше түрін қиюластыра қолдана білетін, ғылыми зерттеулерін көркем туынды сияқты түсінікті тілмен жаза білетін, ғылыми сөздің шебері ретінде танылған Р.Сыздықованың тілдік тұлғасын арнайы зерттейтін кез келді.

Өйткені Рәбиға Сәтіғалиқызы заман ағымына қарай қажеттілік туындаған кез келген сала бойынша іргелі зерттеулер жүргізіп, салмақты еңбектер берген. Ал жоспардан тыс, жүрек қалауымен жүргізген зерттеулері өз алдына бір төбе.

Ең алдымен, академик Р.Сыздық еңбектерін қазақ тіл біліміндегі негізгі үш парадигма төңірегіне топтастыруға болатынын айтқымыз келеді. 1959 жылы “Абай қара сөздерінің негізгі морфологиялық ерекшеліктері” тақырыбындағы кандидаттық және 1971 жылы “Абай шығармаларының тілі” атты қорғалған докторлық диссертациясын **құрылымдық-жүйелік парадигма** аясында жүргізген іргелі зерттеулері ретінде танымыз.

“Абай шығармаларының тілі” атты ғылыми монографиясында халқымыздың дана ұлы Абай туындыларын қазақ әдеби тілінің қалыптасуындағы ең құнарлы кезең ретінде қарастырған.

Тіл біліміндегі **тарихи-салыстырмалы парадигма** аясында жүргізген зерттеулерінің ішінде тарихшы М.Қойгелдиевпен бірлесе жазған Қадырғали Жалайырдың “Қадырғали би Қосымұлы және оның жылнамалар жинағы” -(1991) ерекше құнды еңбек. Өйткені бұл зерттеу төл әдеби тіліміз бастау алған, дәлдік пен дәйектілікке толы жазба ескерткіш материалына негізделген болатын. Араға он шақты жыл салып жарық көрген, “Ясауи Хикметтерінің тілі” (XII ғ) атты көлемді зерттеуі ғалымның тіл тарихына тереңдей түскенін көрсететін бағалы дүниесі. [1,40]

Р.Сәтіғалиқызының өмір бойы айналысып келе жатқан сүйікті тақырыптарының бірі – сөз төркініне үнілуі, мәдени код мәселесіне қалам тартуы. Сөзімізге дәлел ретінде, ғалымның көпшілікке кеңінен таралған еңбегі – “Сөздер сөйлейді” бірнеше рет басылып, ана тілінің қадыр-қасиетін білетін, ізденуді жақсы көретін, талапты шәкірттердің қолынан түспейтін кітапқа айналған. Осы еңбектің заңды жалғасы ретінде ғалым “Қазақ тіліндегі ескіліктер мен жаңалықтар” атты ғылыми-танымдық зерттеуін ұсынды. Бұл еңбектерді тіл білімінің тіл тарихы, этимология саласына қосқан үлкен үлесі деп білеміз.

Р.Сыздықтың қазақ тіл білімінің атасы Ахмет Байтұрсынұлы мен қазақ тіл білімінің тұңғыш профессоры Құдайберген Жұбановтың еңбектеріне арналған зерттеулерін тіл білімінде соңғы ширек ғасыр көлемінде үстемдік алған антропоэлекті парадигманың бастауы ретінде тануға болады. Бұл – ғалымның тұлғатану, яғни персонология саласын дамытуға атсалысқан жан-жақты ғалым екендігінің тағы бір айғағы.

Адамды тұлға ретінде танытатын үлкен көрсеткіш – оның мәдениеті екендігі сөзсіз. Мәдениет – аса ауқымды ұғым. Оған адамның киген киімі мен жүріс-тұрысынан, өзін ұстау мәнерінен бастап аузынан шығатын сөзі, яғни сөйлеу мәдениеті де кіреді. Қай істе де жарасымдылықты, үйлесімділікті жоғарғы орынға қоятын ғалым сөз мәдениетінің негізгі талабы ретінде **әдеби тілдік норма** мәселесін қарастырады.

Халқымыздың руханиятын құрайтын қос арна – тіл мен әдебиетті бөліп- жаруға болмайтынын терең түсінген ғалым өмір бойы әдеби шығармалардан қол үзбей келеді. Ұлттық болмысымызды танытатын осы негізгі екі арнаны шебер тоғыстыра білген зерттеуші М.Әуезов, Т.Ахтанов, Ш.Мұртаза, Ә.Кекілбаев, С.Бердіқұлов, М.Мағауин, О.Бөкеев, А.Сүлейменов, Қ.Жұмаділов, К.Сегізбаев сияқты қазақтың сөз зергерлерінің шығармаларына лингвистикалық талдау жасады. Зерттеуші бұл жайында былай дейді “Көркем әдебиеттің, оның ішінде прозалық шығармалардың қазіргі қазақ әдеби тілінің кемелденіп, дамуы барысында ерекше рөл атқарып келе жатқаны мәлім. Сондықтан бүгінгі білім-ғылымымыз көздейтін мақсаттың бірі қазақ прозасы тілінің көркемдік эстетикалық белгі-сипаттарын танып-таныту болса, екінші бір мұраты оның әдеби тіл нормаларын тұрақтандырып, сөз мәдениетін көтерудегі қызметін де зерттеп-зерделеу болып табылады (4)”. Көркем сөздің жауһары – поэзия тілін зерттеуде Р.Сәтіғалиқызы өзіндік ерекше қолтаңбасын қалдыра білді (“Фариза өлеңдерінің поэтикасы немесе өлең сөздің көркем қырлары”). Ғалымның бұл саладағы бірегей еңбегі “Сөз құдыреті” болатын. Р.Сыздықтың аталмыш монографиясын **антропоэлекті парадигмадағы негізгі сала Дискурс теориясының** іргетасы ретінде тануға негіз бар.

Мәселен, қазіргі прагмалингвистиканың *интенсификаторлар, қайталама, сөзойнатым* т.б. сияқты іргелі ғылымдардың мазмұнын Р.Сыздықтың “Ауызша дамыған қазақ әдеби тілі” монографиясындағы: *қайталама біркелкі-бірыңғай сөйлем мүшелері, тыңдармандарға әсер ету, айшықты сөздер, көріктеу құралдары, адресат, дәйек сөздер* т.б. қолданыстардан айқын көрінеді. Ғалымның өзі ұсынып, қолданысқа енгізген *алқасөз, мадақсөз, айшықтысөз* сияқты сөзжұмса элементтерін терминдік әлеуеті зор нұсқалар ретінде тануға болады: *Мыс: айтыс, әсіресе сүре айтыстар, оның ішінде қазіргі айтыстар – алқатоп алдына шығатын ауызша дамыған әдеби тіл үлгілері бола тұра, алқасөздердің өзге түрлерінен бұл жерде де ерекшеленеді...*

Айтыста, тұтастай қарағанда, әдеттегідей **дискурстық** қатынаста екі “тұғыр” - айтушы және тыңдаушы жұрт болуы керек. Бірақ тыңдаушының **аялық білімімен санау** алдымен айтыскерлердің

екеуінде де болады, сонымен қатар олар бір-бірінің де білім-танымымен санасып отыруы керек. Демек, айтыскерге психологиялық жүк екі есе артық түседі...

Публицистикалық туындыларда әдетте дәйексөздер жиі қолданылады; *мадақ сөздер айтылатын бір ойға екпін* түсіреді. [2. 96-204, 207]

Сондай-ақ, прагмалингвистикадағы негізгі мәселелердің бірі – медиамәтіннің ерекшеліктеріне, атап айтқанда, көпшілікке арналған мәтіннің модальді-прагматикалық аспектісін құрайтын негізгі категория – модальділіктің бағалау, дәйектеуші және эмоционалды түрлерін айшықтайтын қолданыстарға Р.Сыздық жоғарыда аталған еңбектерінде жан-жақты тоқталған.

Демек, қазіргі прагмалингвистиканың іргелі ұғымдарының барлығы дерлік ғалымның өткен ғасырдың 70-80 жылдары қалам тартқан қазақ әдеби тілінің нормалары, стилистика сияқты салалары бойынша жүргізген зерттеулерінде көрініс тапқан. Ғалымның ширек ғасырдан кейін ғылымдағы жаңа, ізденіс ретінде танылған прагмалингвистика, дискурс теориясы, лингвомәдениеттаным, әлеуметтік лингвистика, паралингвистика сияқты салаларда қаралған мәселелер шеңберіне әлдеқашан назар аударып, белгілі бір дәрежеде зерттегенін көреміз.

Сөз құдіретін зерделеген ғалым тарихи тұлғалардың шығармаларынан бастап әдеби тіл қолданысын синхронды аспектіде қарастыруға ерекше назар аударған. Ұстазымыздың сахна тілінің ерекшеліктеріне, артистердің әдеби тілдің орфоэпиялық нормаларына назар аударуына, кейінгі кезде айтыскер ақындардың сөзжұмсамдық ерекшеліктеріне, суырыпсалма ақындардың бір-біріне ұқсамайтын қайталанбас сөз өрнектеріне ден қоюы нәтижесінде жарық көрген [“Орфоэпиялық нормалар жайлы” // Өрелі өнер. – А, 1976; “Сахнадан естілер сөз жайында // Қазақ әдебиеті – 1974; ” “Сөзді дұрыс айта аламыз ба? // Қазақстан үгітшісі.- 1976”; Әсем сөз – әсерлі сөз // Мәдениет және тұрмыс – 1982; “Шаршы топ алдында сөйлеу мәдениетіміз қандай? // Халық кеңесі 1994” т.б.] еңбектері дәлел. Осылайша жылдар бойы көркем сөз шеберлерінің туындыларын жан-жақты зерттеген ғалымның өзіндік сөз өрнегі қалыптасып, қазіргі терминмен айтқанда, тілдік тұлға дәрежесіне жетуі заңдылық болса керек. Яғни, Р.Сыздық зерттеулерін оқығанда академиктің өзіндік идиостилі айқын байқалатындай деңгейде.

Ғылыми әдебиетте *идиостиль* “Индивид сөзжұмсамының басымдыққа ие ерекше қасиеттерінің жиынтығы. Ол берілген функционалды стиль, жанр, мәтіндік категория т.б шеңберінде тілдік бірліктердің сапалық және сандық қатынастағы қолданыстарынан көрініс табады. [3, 15]

Осы идиостильге жақын, бірақ ұқсас емес идеолект ұғымын зерттеушілер: “Жекелеген тіл ұстанушының сөзжұмсамында тұрақты сипатта орын алатын нақ өзіндік құрылымдық тілдік ерекшеліктер ретінде түсіндіреді.” [3] Ойымызды жинақтай келгенде, идеолект Ю.Н.Карауловтың тілдік тұлға моделінің бірнеше деңгейіне сәйкес келсе, идиостиль тілдік тұлғаның 2 және 3 деңгейлерін, яғни лингвокогнитивтік және мотивациялық тұрғыдан ашатын бірнеше күрделі категория болып шығады. Демек, тіл ғылымының көптеген салалары бойынша зерттеу жүргізген Р.Сыздықты өзіндік идиостилі әбден қалыптасқан толыққанды тұлға ретінде танимыз.

Зиялы қауым өкілдерінің алқатоп алдында алуан түрлі тақырыпта өрбіткен әңгімелерін маман ретінде зерттей келе Р.Сыздық өзі де шешендік өнердің қыр-сырын жетік меңгерген, сөз құдіретін терең түсінетін және бағалай білетін, ана тіліміздің алдындағы перзенттік парызын бәрінен жоғары қоятын тілдік тұлға болып қалыптасты: шешендік те, жазушылық та құдай берген, табиғи өнерлер болса, ол екеуі бір кісінің бойынан табылса, яғни көркем әдебиетіне шешендік қосылса, екі шақпақтың соғылысынан пайда болатын ұшқындай оқырманның жан дүниесін шарпып өтетін от жалынды, жарық шығармалар дүниеге келері хақ. Мен бұл ойымды айтқанда, ешкімге көпшік қойып отырмағанымды оқырман түсінер. Бұл – қазақ тілін қастерлей білген, оны табиғи талантты көтере түскен жандарға деген ризалық көңіліміз екенін білер, ана тіліміздің өткен замандар мен қазіргі кездегі күй – қалпын танысақ, танытсақ деп еңбектеніп жүрген тіл маманының қысқа қайырған бағасы деп білер деймін. [4, 84].

Осы тұста ғалымның ауызша және жазбаша сөзжұмсамында кездесетін қазіргі қазақ тілінде сиректеу жұмсалатын біршама көнерген элементтерге тоқталсақ дейміз. Тілімізде ХХ ғасыр басында белсенді қолданылған “баруға керек”, “айтуға керек” т.б. формаларын да бүгінгі ұрпақ Р.Сыздықованың аузынан еститіні мәлім. Ал ғалымның баспадан шыққан еңбектерінде кездесетін “мехнаттану”, “мехмандар” сияқты элементтер қазіргі тілдік ұжым үшін пассив лексикалық қорға жатады. Әрине, ол үшін көп **мехнаттану** керек...

Сөйтіп, мехмандар қаншама жұрт иесі ақпашаның, ал елші қазақ-қалмақ ханының абыройына шаң жуытпаған... [4, 128-б]. Бұлардың қазіргі әдеби тіліміздің баламаларын *бейнеттеу* және *қонақ*

екені мәлім. Алайда жиі қолданылатын қонақ сөзіне балама ретінде *мейман* қолданысын қайта жаңғыртып, актив қорға енгізген жөн сияқты. Яғни, тілімізде қалыптасқан *хана* жұрнағы арқылы жасалған *дәріхана, дәрісхана, асхана*, т.б қатарды *мейманхана* сөзі толықтыра түсер еді.

Мұндағы негізгі айтпағымыз, қазіргі кезде, екі зерттеушінің бірі қолдана бермейтін *мехнет, мехман* лексикалары Р.Сыздық тілдік тұлғасының 3-прагматикалық уәждемелік деңгейін жақсы танытатын тарихи тілдік бірліктер екендігі. Сондай-ақ, Р.Сыздықтың еңбектерінде жиі жұмсалатын *сірә, біздің байқауымызша, сияқты қолданыстар* 1-ден, аудиторияны өзіне жақындату, яғни интимизацияның бір түрі; 2-ден, адресатқа ой тастау мақсатында қолданылатын, сонымен бірге мәселенің соңғы нүктесі қойылмағандығын аңғартатын тиімді тәсіл деуге болады. Бұл айтылғандардан бөлек Р.Сыздық зерттеулерінде оқырманның қызығушылығын арттырып отыратын сұраулы конструкциялар мен шегендеуші бірліктер де жиі кездеседі.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, қиыннан қиыстыру арқылы классикалық шығармаларды жазған сөз зергерлерінің шеберлігін ана тілінің бай қазынасына сарқа пайдалана білетін, тілі орамды ақын-жазушылардың шығармаларын дендете зерттеген Р.Сыздық белгілі бір дәрежеде өзі де ғылыми сөзді әрлендіру, нәрлендіру тәсілдерін жетік меңгеріп, таптаурын болған қолданыстардан аулақ ұстап, ғылыми еңбектердің өзін көркем дүниеге барабар етіп, тартымды сипат бере алатын ана тілі абызы дәрежесіне жеткен ғылыми тілдік тұлғаға айналды. Бұл сөзімізге дәлел ретінде дәстүрлі лингвистикада қалыптасқан стилизация, парцелляция, т.б. сияқты терминдердің мазмұнын ашуда ғалымның *стиль тезі, отау болу* т.б. сынды қазақтың тілдік санасында ежелден бар, әбден орныққан сөз үлгілеріне жүгінуін айтуымызға болады. [4, 47- 48-б]. Сөзімізді жинақтай келе, академик Р.Сыздық тілдік тұлғасының бірнеше қырын былайша сипаттауға болады:

1. Рабиға Сыздық – әдеби тілдің орфографиялық және орфоэпиялық нормаларын жетік меңгерген, өзгелерге де сол талапты қоятын **элитарлық топтың көрнекті өкілі**.

2. Рабиға Сыздық – тіл тарихын тереңдете зерттеген, көне дәуір мұраларына жан-жақты талдау жасаған, сөздік қорымыздың сүбелі бөлігін құрайтын **көне сөздерді жаңғыртушы**, түркітанушы маман.

3. Рабиға Сыздық – заманауи ақын-жазушылар тілінің стильдік ерекшеліктерін зерделеп, тұңғыықтағы сөз маржанын теріп, көркем **сөз құдіретін танытқан** көрнекті ғалым;

4. Рабиға Сыздық – өзіндік **идиостилі қалыптасқан** білікті зерттеуші;

5. Рабиға Сыздық – қазақ әдеби тілінің қалыптасуында айрықша рөл атқарған дара тұлға дана Абайдың тілін, сөз өрнегін жан – жақты талдап, іргелі еңбек жазған **тұлғатанушы ғалым**;

6. Рабиға Сыздық – қазақ тіл білімінің және әдебиеттану ғылымының көшбасында тұрған біртуар әмбебап ғалым А.Байтұрсынұлының ғылыми мұрасын және қазақ тіл білімінің тұңғыш профессоры Қ.Жұбановтың зерттеу еңбектерін алғаш қолға алып зерттеген, көпшілікке насихаттап, тарата білген **ізашар мұратанушы**.

7. Рабиға Сыздық – терең білімімен, биік парасатымен, ашық дауысымен алқатопты баурап алатын коммуникативтік тұлға дәрежесіндегі **шешен ғалым**;

Сөз соңында, саналы ғұмырын ғылым мен білімге арнаған біртуар ғалымның еңбектерін жас ұрпаққа таныта түсу және кеңінен насихаттау мақсатымен мынадай ұсыныстар айтқымыз келеді:

1. Ғалымның “Сөздер сөйлейді”, “Қазақ тіліндегі ескіліктер мен жаңалықтар” сияқты монографияларын этнолингвистикалық сөздік түрінде басып шығарып, қалың көпшіліктің игілігіне ұсыну.

2. Ғалымның еңбектерін қазіргі кезде дамып келе жатқан Тұлғатану саласындағы талаптарға сәйкес арнайы зерттеу еңбектеріне нысан етіп алу, яғни Р.Сыздықтың тілдік тұлғасын диссертациялық деңгейде қарастыру.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1) Сыздықова Р.С. Библиография. – Алматы: Арыс, 1994-кітап
- 2) Сыздық Р.С. Ауызша дамыған қазақ әдеби тілі - Алматы, 2014-кітап
- 3) Котюрова М.П. Идео стиль // *Стилистический энциклопедический словарь русского языка* / под ред. М.Н.Кожинной. -Москва: Флинта:Наука, 2003. С. 95-99.
- 4) Сыздық Р.С. Сөз құдіреті -Алматы, 2005.- кітап

МРНТИ 16.21.21

G. Kosymova¹, Z. Buribayeva²

^{1,2} KazNPU them. Abaya,
Almaty, Kazakhstan

WAYS TO CONVEY THE CATEGORY OF PURPOSE IN CULTURAL DISCOURSE

Abstract

The single-state static analysis is based on the theory of discourse theory, with the help of one-dimensional analogy with the current object and the variable object-weighted, dual-language, multiple-language training. External and internal factor, analyzed in the first case, based on the theory of object theory. The texts are analyzed as subject, content, genre based on the main criteria: genre, content, genre and style, based on the basic criteria. The article addresses discourse and cultural discourse theory. It analyses the opinions and researches of domestic and foreign scientists in this area. The ways of transmitting the category of purpose in Kazakh linguistics are analyzed in terms of linguistic data. The examples show the ways to assign and create a category of purpose. The influence of the addressee and the sender, the act of speech, the pronunciation and the meaning of the word on the main idea of the writer has been substantiated. The importance of pragmalinguistic research in targeting is emphasized.

Key words: discourse, category of purpose, cultural discourse, cultural code, addressee, sender, language communication, speech act, pronunciation, language personality, communicative purpose

Г. Қосымова¹, Ж. Бурибаева²

^{1,2} Абай атындағы ҚазҰПУ,
Алматы, Қазақстан

МӘДЕНИ ДИСКУРСТАҒЫ МАҚСАТ КАТЕГОРИЯСЫНЫҢ БЕРІЛУ ЖОЛДАРЫ

Аңдатпа

Бұл мақаланың мақсаты: бүгінгі қоғамның өзекті мәселелерінің бірі – тілдік қатынасты мақсатты түрде жүзеге асыратын, адамдар арасындағы кәсіби, мәдени түсіністікті қалыптастыратын, түрлі тақырыптағы жағдаяттық сөйлеу актісін теориялық тұрғыдан негіздейтін дискурс теориясының проблемаларын талдау болып табылады. Сөйлеу актісіне қатысты талданған сыртқы және ішкі факторлар коммуникация теориясын ашуға бағытталған. Талдау нысаны етіп алынған мәтіндер негізгі белгілеріне қарай тақырыптық, мазмұндық, жанрлық және стильдік тұрғыдан таңдалған. Аталған мақалада дискурс, мәдени дискурс теориясы сөз етілген. Осы бағыттағы отандық және шетелдік ғалымдардың пікірлері мен зерттеулері сараланған. Қазақ тіл біліміндегі мақсат категориясының берілу жолдары тілдік деректер тұрғысынан талданған. Мақсат категориясының берілу, жасалу жолдары мысалдармен көрсетілген. Жазушының негізгі ойын берудегі адресант пен адресат, сөйлеу актісі, айтылым, сөздің қолданыстық мағыналарының ықпалы дәйектелген. Мақсатты берудегі прагмалингвистикалық зерттеулердің маңыздылығы сөз етіледі.

Түйін сөздер: дискурс, мақсат категориясы, мәдени дискурс, мәдени код, адресат, адресант, тілдік қарым-қатынас, сөйлеу актісі, айтылым, тілдік тұлға, коммуникативтік мақсат

Г. Косымова¹, Ж. Бурибаева²

^{1,2} КазНПУ имени Абая,
Алматы, Казахстан

МЕТОДЫ ПЕРЕДАЧИ КАТЕГОРИИ ЦЕЛИ В КУЛЬТУРНОМ ДИСКУРСЕ

Аннотация

Целью данной статьи является анализ проблем теории дискурса, которые являются одними из наиболее актуальных в современном обществе и направлены на языковое общение, формирование профессионального, культурного понимания между людьми и теоретическое обоснование ситуативных речевых актов на различные темы. Внешние и внутренние факторы, анализируемые применительно к речевому акту, направлены на раскрытие теории общения. Тексты, которые взяты в качестве предмета анализа, отбираются по тематическому, содержательному, жанровому и стилевому признакам на основе основных критериев. В данной статье рассматриваются дискурс и теория культурного дискурса. Анализируются мнения и исследования отечественных и зарубежных ученых в этой области. Способы представления целевой категории в казахской лингвистике были проанализированы с точки зрения лингвистических данных. На примерах представлены методы передачи и образования категории цели. Обосновано влияние адресата и цели, акта речи, произношения и значения слова на основную мысль автора. Подчеркивается важность прагмалингвистических исследований в адресности.

Ключевые слова: дискурс, категория цели, культурный дискурс, культурный код, адресат, адресат, языковая коммуникация, речевой акт, произношение, языковая личность, коммуникативная цель

Introduction. Recent studies in linguistics are gaining ground in anthroposophical terms, that is, based on the human factor. As a result of these researches the fundamental directions of linguistic studies have been evolved, such as linguacultural studies, cognitive linguistics, ethnolinguistics, psycholinguistics, social linguistics, pragma linguistics, and comprehensive studies have been provided. The main subject of study of these disciplines are linguistic units such as text, context, discourse, concept. The most interconnected and widely considered of these are text and discourse.

In general, this problem is directly related to the development of text linguistics, and the extensive study of linguistic communication. The term “discourse” was first used in a 1952 article by an American linguist A. Harris in a study of the advertising language. The term is also mentioned in the work of researcher J. Habermas. He used it in his essay, *The Preparation of Theory of Communication Skills*.

Methodology. Discourse problems were addressed by foreign researchers as T.A. Van Dijk, J. Austin, M. Foucault, E. Hoffmann, S.I. Vinogradov, B.P. Marshin, V.Z. Demyanov, Y.S. Stepanov.

N. D. Arutyunova gives the following definition of discourse: “Discourse (from FR. discours-speech) — a coherent text in conjunction with extralinguistic, pragmatic, socio-cultural, psychological and other factors, a text taken in the conceptual aspect; speech, considered as a purposeful social action, as a component involved in the interaction of people and the mechanisms of their consciousness (cognitive processes)”. Discourse is speech “immersed in life”. Therefore, the term “discourse”, in contrast to the term “text”, is not applied to ancient and other texts whose links with living life are not directly restored. (Arutyunova, 1990: 137)

There are several types of discourse: military discourse, newspaper discourse, business discourse, media discourse, children's discourse.

The term “cultural discourse” includes names, symbolic names, customs, proverbs and sayings that illustrate the rich heritage of our vocabulary, reflecting our national identity.

According to N. Uali, “A particular language can be encoded in two different meanings (knowledge) and, accordingly, two different codes. The first is the language code, the second is the cultural code. It is important to distinguish between these two meanings in the study of the cultural semantics of language characters. A linguistic person is not only a consumer of the national language, but also a consumer of national culture. From this point of view, culture is also involved in the structural formation of a particular

language concept, or 'intermingling'. It is therefore necessary to determine in which part of language the meaning of the language symbol is cultural". (Uali, 2007: 78)

Results and Discussion. Summarizing the main features of the cultural discourse in the Kazakh linguistics, cultural discourse is a historical phenomenon that takes root deeply; linguistic phenomena reflecting our national identity, a convenient communicator of our national culture, customs, etc. reflecting the rich vocabulary of our language. In the nature of cultural discourse, all the key features of discourse are encompassed: cohesion, integrity, pragmatic purpose, information, grammatical, and completeness; creator of the global image of our language, concentrating on the differences in culture, traditions, national mentality and world outlook which is manifested in particular by regular phrases, phraseological expressions, proverbs, sayings, etc. "Cultural code" is the basis for the recognition of cultural discourse. For example,

WHO SHOULD YOU SAYWISE!

During one of the meetings, Mussamyrza asked Shong bi:

"What do we call *White armor*?

What do we call *Argymak*?

Who do we call *Wise*?

Who do we call *Brave man*?"

Shong bi answered to him:

White armor is when the bullet does not go through.

Argymak is called when no horse can reach it at a trot.

Wise is a man who consolidate the devastated nation

Brave man is if he does not leave you to the enemy!

In this example, the names "*White armor*", "*Argymak*", "*Wise*", "*Brave man*" and their analysis given by Shong bi are not just names, they are signs of nationality, which, in addition to their basic concepts, the cultural significance is understood through the archiseme as "bullet not go through", "no horse can reach it", "consolidate the devastated nation" and "not leave you to the enemy".

How is "category of purpose" reflected in the language? Let's talk about it. The idea must first be clear. In this sense, A. Baitursynov said: "The narrator does not speak for himself. Speak for others. That is why it should be said that it can be easily understood by others. For him, the speaker must be good at speaking. That is, they must know the meaning of each word and know the correct sentences." (Baitursynov, 2003: 208). However, the main idea and the purpose of the writer are reconsidered in the first place, it has not been special object of research in the Kazakh linguistics.

So, what is "category of purpose" in our work? We would like to dwell briefly on what are the ways of its transmission. Journalist N. Uali explained: "The addressee usually sets his or her words down according to their communicative purpose, coherence, speech strategy, tactics of interaction with the listener, situation of communication, and course of events. Achieving the speaker's goal and understanding (interpreting) his or her communication intentions is the key to successful communication. Interactivity of participants and the ability to build communicative competence are particularly important in the act of speech. The linguistic and communicative competence of the addressee is the understanding by him/her the spoken word and what the speaker wants to say. In this regard, in the study, the subject of the speech (addressee) is taken as the ultimate category. The understanding of the word by addressee is beyond mere language competence. Studying (interpreting) the communicative intention of communicators by comparing the intonation, the presumption, background knowledge, and story of the speaker is part of communicative competence. Predicting the impact of own word, the addressee develops an effective storytelling strategy for the listener/reader to achieve the ultimate goal, and tries to correspond to the knowledge of the target audience. The status of the subject of speech varies depending on the purpose of communication, the personality of the addressee and the state of communication". (Uali, 2007: 76) In fact, for any idea to be conveyed or for the writer to write something, there should be a purpose. Once the purpose is defined, it is conveyed in various language approaches.

Separate words play a special role in conveying the purpose of the writer, as well as, for example, in explaining the content of speech. For example,

Егіс биыл, біздің бақытымызға, тамаша жеңіспен аяқталды.

Енді, міне, жылдан-жылдан жүріп қайтатын алыс жорықтардың да бұдан былай ауырға түсетінін мықтап сездіргісі келеді.

Crop this year, fortunately, ended in a wonderful victory. And now here, old age strongly recalls that long and long trips are no longer for him.

Separate words in the examples illustrate the main idea of the sentence, making it understandable and clear to the listener.

Енді сөйтін Бәкен бүгін Раушанды арбасына салып алып, ел қыдырып барады. Басқа жерге барса бір сәрі-ау, болыстың ауылына бара жатыр. (Б.Майлин)

Well, now, BakengetRaushan in hiscarriage today and went strolling about country. Different matter, if they went somewhere else, it turned out that they were going to a volost village. (B. Maylin)

Message from the addressee is thatBakentakes Raushan for walking. The purpose of the speech is to convey how the message from the addressee to the recipient is received.Discontent, objection, and disapproval from the recipient part to Rushan, who was strolling and Baken, who took her to strolling, indicate the successful realization of the writer's purpose. Here the purpose of the writer was achieved by a particle **-ау**.

Жылы киімі жоқ,ауылда қалған жігіттер жаяу-жалпылай көмекке жүгіріп кетінті.(Ә.Нұрпейісов)

Guys from the village who did not have warm clothes rushed to rescue on foot. (A.Nurpeisov)

In this sentence, the narrator's purpose is to inform about the village guys who came to the rescue. The meaning of the message is conveyed in an understandable way by the noun and the ending of the dative case in the structure.

Қатын-ай, үйі құрғыр азынап кетті ғой, тағы бірдеме тауып жағасың ба? (Б.Майлин)

Wifey, the damn house ischilling again, is there anything else to put out the fire? (B. Maylin)

This sentence is interrogative byits structure and purpose of speech. In terms of the form of transmission, the thoughts of the addressee were conveyedas a wish and were used for special communicative purposes.

The speech act is of great importance in conveying the purpose category. In this context, we can completely agree with the following opinion of the scientist L. M. Shaikenova: “Speech act theory is a special model of communicative situations. It consists of the following components: the speaker, the listener, the pronunciation, the situation, the purpose and the result of the speech act. The last two are the most significant. Examining the speech act from the perspective of these two components enables one to answer the question, what is the mechanism of language use in achieving different goals in social interactions between people? (Shaikenova)

The speech act is a purposeful speech that emerges in accordance with the basic principles and rules of speech activity in aspecific society. That is, a speech act can be regarded as a language phenomenon that reveals the category of purpose and, in some cases, is synonymous to it. The fact is that any act of speech is a means by which communicants express their intention through language. Intention is the coordination of a set of strategic steps that are taken to achieve a communicative goal. Communication strategy realizes the speaker's purpose with the help of linguistic means. Because a communicative act is an act that is subordinated to the intention of the communicant. People are not involved in the conversation just to interview, they act. Their action defines the purpose of the speech activity and express it. This means that speaker with open (explicit) or hidden (implicit), and sometimes even obscure intentions, always strives for the same result. The content (proposition) of any conversation is formed before the communicative act is realized. The intention of the speaker is clear to him. Of course, he has already planned what he will talk about. Consequently, the purpose of his speech is obvious. Undoubtedly, several factors influence the formation of the purpose. For example:

1. Motivation (in this system, one motivation has a leading character);
2. Situational afferentation (this is a condition of specific speech, as well as the result of earlier actions);
3. Predictability (based on one's experience of living and environmental phenomenon in the human mind). (Ernazarova, 2001: 246)

“An literary text is a form of communication, which includes the connection, sign, (code), assimilation, thesaurus, outlook, and communicant’s social, historical, national peculiarities, and the correspondence of the intention (purpose, proof, reason) to the requirements of communicative-pragmatic communication.The extralinguistic (cognitive) aspect of the literary text at the informational, content and pragmatic level is based on the linguistic and social experience of the communicators, in accordance with the information worldview and the purpose of the participants.The aesthetic meaning of a word is described as its quality, and in the text system it is formed on the basis of the communicative potential of lexical units, in the figurative perspective of the whole as a whole, in its comprehensive connection with other elements.” (Azimzhanova, 2007: 28)In fact, communication is a key mechanism in the functioning of the language. However, the semantics of the

language, which provide the opportunity for the functioning of the language, can also be identified, changed, and adapted to various functions through communication. A lexical unit has a significant place in a language through its basic meaning. However, the lexical unit changes with the textual, functional nature of the system of semantics of speech in a language. The word meaning is also recognized as an element of the information conveyed during the general cognitive process. Therefore, language is a special phenomenon that takes part in all cognitive processes (perception, memory, thinking). It can be fully involved in all these processes, so the language is the information storage and working environment of the information content at the same time.

Example:

At a young age, Tole bi received the blessing of many famous sages. First, he went to his father. A father who is about a hundred years old was speaking of the unity and solidarity of the people. Tole asks: "How can there be unity and what is its strength?" Before answering his father asked him to bring a bundle of twigs and then ordered:

- Son, break this up.

Tole couldn't break the bundle however he tried.

- Now break that one by one.

Tole untied the rod, which is wrapped around the middle of the bundle and gradually broke all one by one.

- What do you understand from this, my son? - asked Alibek bi.

Then the child Tole answered:

- I see, Dad, the meaning of your example: a country with a solid, united nation can neither be defeated by the enemy nor in the dispute. In other words, "Walkalone - get punched", that means enemy and any dispute can easily overcome people who have no unity and solidarity.

- Well, my son, you found it right. Consolidate the country for unity and solidarity before to rule it. That is the meaning of "Luck goes to the unity".

The purpose of this example is to preserve national unity. The narrator's message illustrates how to achieve this purpose by specific example, i.e., a bundle of twigs. It also illustrates the beautiful tradition of the Kazakh people, the blessing of elderly people.

The fragment is called cultural discourse, the tradition mentioned here "giving blessing", "taking blessing" is a wonderful tradition, glorifying our nation. Thus, with the aforesaid act of speech, there is every reason to believe that the purpose between the sender and the recipient is completely realized. The main purpose of the narrator is to preserve the unity of the country, which is shown by a clear example to the addressee's consciousness in the dialogue, that is, through "explanation" and "understanding strategy". There is every reason to believe that due to the successful dialogue between the father and the child, understanding and approval of the child his father's thought and how addressee's thought are interpreted, the purpose and the result is achieved.

Conclusion. Cultured discourse is a vicious process that defines the features of a modern object, which provides the interconnectedness of the interlaced environment. As can be seen from this speech act, each linguistic character performs a functional and pragmatic function. They relate to the purpose of speech, to human consciousness and patterns of understanding and are part of the expression of thoughts.

In conclusion, in the cultural discourse, the category of purpose is manifested in a variety of ways. Revealing of this category is based on the word meaning in its use and contributes to the semantics of pronunciation. Speech is a linguistic activity that implements the language communication, in other words, the conveying a communicative purpose.

References:

- 1) Arutunova N. D. *Discourse // LES - M., 1990.- pp. 136-137*
- 2) Uali N. *Fundamentals of the Kazakh word culture: abstract of philological sciences doctor thesis.- Almaty, 2007. – pp.76-78*
- 3) Baitursynov A. *Literature reviewer. - Almaty: Atamura. 2003.- p. 208*
- 4) Shaikenova L.M. *Theory of speech acts. Almaty: Kazakh University 2007. – 6p.*
- 5) Ernazarova Z.Sh. *Pragmatic basis of the syntactic units of the Kazakh language: abstract of philological sciences doctor thesis - Almaty, 2001. – p.246*
- 6) Azimzhanova G. *The pragmatic potential of the Kazakh prose text: abstract of philological sciences doctor thesis. - Almaty, 2007. – p.28)*

МРНТИ 16.25.35:

Ф.Оразбаева¹, Ж. Дәулетбекова², А. Рауандина³

^{1,2,3} Абай атындағы ҚазҰПУ,
Алматы, Қазақстан

САУАТТЫЛЫҚ КЕПІЛ – ДЫБЫСТАР ЖҮЙЕСІНІҢ ДҰРЫС ҚОЛДАНЫЛУЫ

Аңдатпа

Мақалада латыннегізді қазақ әліпбиін ендіру мәселесі сөз болады. Ана тілін оқытуда фонетикалық заңдылықтарды дұрыс оқыту сөйлеу мен сауатты жазуға негіз болатыны фонетист-ғалымдардың пікіріне сүйене отырып дәйектеледі. Жаңа әліпби түзуде оның дұрыс таңбалануы бүгінгі күнгі қолданыстағы қазақ тілінің табиғатына кереғар емле ережелері мен ұғымдардың реттелуіне жол ашады. Фонетика мен фонология салаларының, тілдегі фонема мен дыбыстың ұқсастығы мен айырмашылығына тоқталады. Фонема аспектілерінің қызметін сипаттау барысында мысалдар келтіріліп, фонемалардың мағына ажыратушы қасиеті талданады. Сөздердің құрамындағы фонемаларға екпінің түсуі, орын тәртібі және т.б. құбылулар тән. Мұндай фонемалық құбылулар тілдің өзіне тән дыбыстық жүйенің түзілуіне негіз болатыны айтылады. Фонемалардың мағына ажыратушылық қызметі олардың абстрактілі дыбыстық, акустикалық-артикуляциялық қасиеттерінен туындайды. Тілдің артикуляциялық негізін дұрыс ұғындыру ана тілінде сауатты сөйлеуге тәрбиелейді.

Түйін сөздер: қазақ әліпбиі, жазу, әріп, фонологиялық қор, дыбыстық жүйе

F.Orazbaeva¹, Z. Dauletbekova², A.Rauandina³

^{1,2,3} KazNPU them. Abaya,
Almaty, Kazakhstan

SOUND SYSTEM PERFORMANCE IS KEY TO LITERACY

Abstract

The article will cover the introduction of the Latin alphabet into the Kazakh alphabet. It has been argued that the correct teaching of phonetic patterns in the teaching of the native language is the basis of speech and literacy writing, in the opinion of phonetic scholars. Its correct alphabetization in the new alphabet allows for the regulation of spelling and concepts that are contrary to the nature of the current Kazakh language. We will dwell on the similarities and differences in the areas of phonetics and phonology, phoneme and sound in language. Examples are given in describing the function of the phoneme aspects, and the meaning-separating properties of phonemes are analyzed. Emphasis on phonemes in words, order of place, etc. phenomena are characteristic. It is said that such phonemic phenomena form the basis of the formation of the language-specific sound system. The meaning and function of phonemes is due to their abstract sound, acoustic and articulation properties. Correct understanding of the articulatory basis of the language promotes literacy in the native language.

Key words: Kazakh alphabet, letter, letter, phonological foundation, sound system

Ф. Оразбаева¹, Ж. Даулетбекова², А. Рауандина³

^{1,2,3} КазНПУ им. Абая,
г. Алматы, Казахстан

ПРАВИЛЬНОЕ ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ ЗВУКОВОЙ СИСТЕМЫ – КЛЮЧ К ГРАМОТНОСТИ

Аннотация

В статье рассматривается проблемы о введении нового казахского алфавита основанный на латинской графике. Опираясь на мнения ученых-фонетистов утверждается, что правильное обучение фонетическим закономерностям в обучении родному языку является основой грамотности и правильного произношении. Правильное составление графики нового алфавита казахского языка открывает путь к исправлению правил правописания и понятии противоположной к природе казахского языка. Рассматривается сходство и различие сферы фонетики и фонологии, фонемы и звуки языка. Приводя примеры в описании функции аспектов фонем, анализируются свойства разделения значения фонем. Характерны для фонем в составе слов такие явление как ударение, порядок места и т.д. Описывается, что такие фонетические явления составляют основу формирования звуковой системы языка. Смыслоразличающая функция фонемы вытекает из абстрактных звуковых, акустических и артикуляционных свойствах. Правильное понимание артикуляционной основы языка способствует грамотно говорить на родном языке.

Ключевые слова: казахский алфавит, письмо, буква, фонологический фонд, звуковая система

Кіріспе.Латын әліпбиіне негізделген жазу ұлттық мәдениет пен рухани сауаттылықтың көрсеткіші болғандықтан, бұл мәселесе тілші-ғалымдардың ғылыми талдауларына, еліміздің болашағына алаңдайтын қоғам мүшелерінің сындарлы пікір айтуына өзек болуда. Өйткені Мәңгілік Ел болуға ұмтылған еліміздің ұлттық және этникалық бірегейлігін сақтаудың негізгі жолдарының бірі - ұлттық сананы жаңғырту. Бүгінгі күні латыннегізді әліпбиге көшу арқылы ұлттық сананы қазақтың бай сөздік қорын біртұтас жазу үлгісіне айналдыра отырып, рухани түлету көзделіп отыр. “Өз алдына ел болуға өзінің тілі, әдебиеті бар ел ғана жарай алатындығын біз ұмытпауға тиіспіз” [1, 308] деген ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының сөзін темірқазық етіп алатын болсақ, рухани құндылықтың өзегі болып табылатын тіл мен әдебиет салаларының ұлттық болмыс пен грамматикалық негізге сүйенуі, оларды сақтап отыруы заңды құбылыс. Яғни сөйлем және мәтін грамматологиясы мазмұн мен құрылым жағынан мүлтіксіз болу үшін, олар әдеби жағынан да барлық нормаға сай болуы тиіс. Осы ретте сөйлеу мен жазуда, адамдардың пікір алмасуында, ой бөлісуінде сауаттылық пен түсіністікті қамтамасыз ететін - тілдің дыбыстық жүйесі мен емле ережелерінің бірлігі. Бұл тілші ғалымдарға қазіргі кезеңде жаңа орфографиялық сөздік пен төл фонетика-грамматикалық жүйе жасау жауапкершілігін жүктеп отыр.

Осы тұрғыдан келгенде, қай кезде болсын жазу сауаттылығының кепілі емле ережесінің дұрыс, түсінікті жасалуы екені белгілі. “Сауатты жазу үшін реттелген емле ережелері мен сол ережелерге сәйкес түзілген толық орфографиялық сөздіктің қажеттігі даусыз” [2, 3]. “Орфографиялық сөздікті қанша том болса да, аямай, ерінбей, толық жасау керек. Онда тек түбір (негізгі және туынды) сөздер ғана қамтылып қоймай, қажет болатын жағдайда кейбір түбірлерге қосымшалардың (жалғау, жұрнақ) жалғануы да айқын көрсетілмегі тиіс”, - дейді көпшілік қауым өкілдері [3, 8].

Негізгі бөлім.Бүгінгі таңда ұсынылып отырған латыннегізді қазақ әліпбиінің жетілдіретін тұстарын айта келе, ф.ғ.д., профессор, белгілі фонетист-ғалым Ә.Жүнісбек “өрескел кемшіліктердің тауқыметін ертең оқулық жазатын авторлар, әдістеме ұсынатын әдіскерлер, аудитория мен сыныптарға баратын оқытушылар мен мұғалімдер, сол аудитория мен сыныпта отыратын шәкірттер, латын әліпбиін насихаттап іске асыратын күллі мамандар тартатын болады” дейді [4, 4]. Ғалымның бұл пікірі өте орынды. Ана тілінде (қазақ тілін) сауатты сөйлеу мен сауатты жазудың негізі фонетикалық заңдылықтарды дұрыс оқытуға байланысты. Емле ережелерін тұжырымдауға негіз болатын әліпбидің таңбалануы дұрыс болмаған жағдайда қандай сауаттылық күтуге болады? Ана тілімізді орыс тілінің әліпбиіне теліп, көшірмесі ретінде оқыту қазақ тілінің табиғатына жат емлесі ережелер мен ұғымдардың пайда болуына негіз болды. Мысалы, қазақ тіліне тән 9 әріп (**ә, ғ, і, ұ, 6, қ, и, ұ, һ**) бар деп оқытудың нәтижесінде шәкірттерде қазақ тілі осы 9 әріптен ғана тұрады, қалған

әріптер орыс тілінен алмасқан деген жаңсақ ұғым туады. Ол, әсіресе, өзгі тілді шәкірттерге қазақ тілін меңгертуге қиындық туғызып, тілді үйретуге кедергі келтіруде.

Білім алушылардың ойында мұндай теріс ұғымдардың тұрақталуы фонетиканы оқытуда фонемалардың семантикалық қызметіне мән берілмей келе жатқандығын көрсетеді. Қазақ тілінің фонетикасын оқыту әдістемесінде “дыбыс дегеніміз - сөздің ең кішкене бөлшегі, ал әріп дегеніміз - дыбыстың таңбасы” деген пікірден артық мағлұмат берілмейді. Ең негізгі фонемалардың мағына ажырататын қызметі туралы ештеңе айтылмайды. Латыннегізді әліпбиге көшу арқылы фонетиканы оқытуда ғылыми және әдістемелік тұрғыдан шешілмей келе жатқан мәселенің түйінін шешуге мүмкіндік туады деп ойлаймыз.

Ғалым З.Базарбаева “Әлемдік тіл білімінде дыбыс пен әріп ажыратылмағандықтан, тілдің дыбысталу жағы зерттеуді қажет етті” дейді [5, 5]. XIX ғасырдың алғашқы жартысында ғалымдар тарапынан тіл дыбыстары физиологиялық және акустикалық ұғым ретінде қарастырылуының нәтижесінде дыбыс пен әріптің қызметі ажыратыла бастады. Фонема ұғымын 1873 жылы алғаш енгізген француз ғалымы Дюфрише-Десигне болды. Одан кейін Бодуэн де Куртенэ фонеманы психологиялық тұрғыдан зерттеп, фонеманы тұрақты, өзгермейді деп, ал дыбыс түрленіп тұрады деп сипаттады. Олай дейтін себебі фонема жай дыбыс емес, ол мағына ажырататын қасиетке ие. Бодуэн де Куртенэнің фонема жөніндегі ілімін жалғастырып, теориялық тұрғыдан негіздеген Ресей ғалымы Л.В.Щерба болды [6, 101]. Фонетика, фонология терминдерінің аражігі ажыратылып, зерттеу салалары анықталды. Фонетика тілдегі дыбыстардың жасалуын, айтылуы мен естілуін зерттесе, фонология әлеуметтік қолданыста сөздердің мағынасын ажыратудағы дыбыстардың қатысын зерттейтін тіл білімінің саласы. Фонема гректің *phoneme*-дыбыс, дауыс деген сөзінен шыққан.

Талдау. Фонема тіл дыбыстарының ары қарай бөлшектеуге келмейтін ең кішкене мағыналық бөлшегі. Ол сөздердің мағынасын ажыратуға қатысады. З.Базарбаева әр дыбысты фонема деңгейінде қарастыруға болмайтынын айтады. “Себебі, әрбір дыбыс бір функционалды ерекшеліктерімен сипатталып, сол фонеманың көрінісі болып табылады. Фонемалар сөз ағымындағы дыбыстарда көрінетіні белгілі, бірақ сол дыбыстардың өзі фонема бола алмайды, себебі фонема мағына ажыратушы қасиеттерімен ерекшеленеді” дейді [5, 12]. Олай болса, фонеманың дыбыстан айырмашылығы:

1. фонема сөздің мағынасы мен тұлғасын ажыратады;
2. сөздің құрамында болатын дыбыс типі;
3. фонемалар жұп-жұбымен қосарланып тұрады;
4. фонемалар бір-біріне қарама-қарсы қойылады.

Ғалым фонеманы үш аспекті бойынша қарастырады: физикалық аспекті, физиологиялық аспекті, лингвистикалық аспекті. Мұндағы физикалық және физиологиялық аспектілер фонеманы акустикалық-артикуляциялық, яғни дыбыстық жағынан сипаттайды, ал лингвистикалық аспекті фонеманың сөйлеу барысындағы функционалдық қызметін анықтайды. Мысалы:

Болыпты баяғыда Жеке батыр...

Тау бағып жатады екен тігіп шатыр.

Бір күні қарауылда қалғып кетіп,

Сол батыр бүгінгіше ұйықтап жатыр, - деген Сәкеннің “Жеке батыр” шығармасындағы өлең жолдарын талдап көрейік. Мұндағы өлең мағынасына ұйытқы болып тұрған *батыр*, *шатыр*, *жатыр* сөздері *б*, *ш*, *ж* фонемаларынан басталады. Осы сөздер құрамындағы қалған фонемалар- бірдей, айырмашылығы жоқ ортақ фонемалар. Яғни *батыр* сөзіндегі *б*, *шатыр* сөзіндегі *ш*, *жатыр* сөзіндегі *ж* фонемалары мағына ажыратушы фонемалар болып табылады. Сөздердегі фонемалардың саны бірдей болғанымен, алдыңғы бір ғана фонеманың өзгеруі бүтін сөз мағынасының өзгеруіне себеп болып тұр. Бұлардың дыбыс жамылғышы жартылай сәйкес келіп, бір ғана фонема өзгеше болып тұр. Ал *батыр* және *жатады* сөздерінің дыбыс жамылғышы да, құрамы да, мағыналары да әр түрлі.

Талдаудан байқағанымыздай, фонемалар жеке қолданылмай, басқа фонемалармен бірлікте қолданылған жағдайда ғана өзгеше семантикалық қасиетке ие болады. Тілдік қолданыстағы әр сөздің басқа фонемалармен қатар келуіне, тіркес құрамындағы орын тәртібіне, екпіннің түсуіне байланысты фонемалар құбылып тұрады. Демек, мұндай фонетикалық құбылыстар тілдің өзіне тән дыбыс жүйесінің түзілуіне негіз болады.

“Фонема дегеніміз – өте күрделі абстрактілі дыбыстық және түрлі акустикалық-артикуляциялық қасиеттердің жиынтығы. Олар сөз ағымында көрініс тауып, сигнификативтік (мағына ажыратушылық) қызмет атқарады. Сонымен қатар фонема тілдің фонетикалық жүйесінің компоненті

болуымен қатар дыбыс тізбектеріне түрленіп, әр алуан өзгерістерге түседі” [5, 13]. Болашақ мектеп мұғалімдерін дайындау саласында латыннегізді қазақ әліпбиін оқытуда жоғарыда аталған талдауларды жүйелі түрде жасау арқылы фонемалардың мағына айырымдық қызметін толық меңгертуге болады. Біздің дыбыстық жүйеміз - ұлттың жадында дыбыс үлгілері мен олардың көрінісі ретінде ғасырлар бойы фонологиялық сүзгіден өтіп сақталған ұлттық сананың көрінісі. Адам қай тілде сөйлемесін өзінің ана тілінің фонологиялық қорына сүйенеді. Ғалымдардың пікірінше ана тілінің фонологиялық қоры өзгі тілдердің дыбыстық жүйесі мен дыбыстық қорына сәйкес келмейтіндіктен, сол тілде сөйлегенде қателіктер жібереді. Сондықтан тіл үйретуде тілдің дыбыстық ерекшелігін сақтауға негіз болатын артикуляциялық базасын меңгертуге баса назар аударудың маңызы артады. Мысалы, қазақ тілінде дауысты дыбыстардың фонологиялық мәні олардың қай сөздің құрамында жуан, қай сөздің құрамында жіңішке айтылуын айырумен анықталып, қатар тұрған дауыссыз фонемаға ықпал етеді. Ал орыс тілінде дауыстылардың жуан-жіңішке болып бөлінуі мұндай фонологиялық ерекшелікке ие емес. Дауыссыз фонемаларды жұмсарту үшін жіңішкелік айырым белгісі қолданылады. Тілдердің мұндай заңдылығын білмеген жағдайда сөйлеу барысында қателіктер (интерференциялық қателіктер) жіберіледі.

Топ, тón, tán деген сөздерді алатын болсақ, бұлардың құрамындағы фонемалардың саны бірдей, дыбыс жамылғыштары жартылай сәйкес келеді. Үш сөздің мағынасын ерекшелеуге себеп болып тұрған фонемалар - *о, ó, á*. Басқа фонемалар - үшеуіне де ортақ бірдей фонемалар. Енді үш фонеманы фонетикалық сипаттама беру әдісімен талдап, ортақ және айырым белгілерін анықтайық.

Үш фонеманың ұқсас жақтары:

- үшеуі де дауысты дыбыстар;
- үшеуі де жақтың қатысына қарай ашық.

Жеке айырым-белгілер:

- *о* тілдің қатысына қарай жуан дауысты фонема;
- *á* дыбысы еріннің қатысына қарай езулік дауысты фонема.

Ортақ айырым-белгілер:

- *ó* мен *á* тілдің қатысына қарай жіңішке дауысты фонема;
- *о* мен *ó* дыбыстары еріннің қатысына қарай еріндік дауысты дыбыстар.

Бұдан шығатын қорытынды: *о* фонемасы екі позицияда *á* және *ó* фонемаларымен ұқсас келеді (дауысты дыбыс, жақтың қатысына қарай ашық болуы). Ал *ó* фонемасымен үшінші позицияда ұқсас келеді (еріннің қатысына қарай еріндік болуы). Сонда *о* фонемасын *ó* мен *á* фонемаларынан ажырататын белгі – тілдің қатысына қарай жуан дауысты дыбыс болуы. Бұл ерекшелік *о* фонемасының мағына ажырататын айырым белгісі болып табылады. Яғни *о* мағына ажырататын жеке дауысты фонема қызметін атқарып тұр.

Келесі кезекте *á* фонемаларының айырым белгісін анықтау керек. *Á* фонемасы да *ó* және *о* фонемаларымен екі позицияда бірдей (дауысты дыбыс, жақтың қатысына қарай ашық). *Á* фонемасы *ó* фонемасымен бір позицияда, яғни тілдің қатысына қарай жіңішке дауысты фонема болуымен бір тізбекке енеді. Оны *ó* және *о* фонемаларынан өзгешелендіріп тұрған ерекшелік – еріннің қатысына қарай езулік дауысты дыбыс болуы. Бұл ерекшелік - оның мағына ажыратуға ие, жеке фонема бола алатынының дәлелі.

Ó фонемасы алдыңғы екеуінде *о* және *á* фонемаларымен екі позицияда бірдей жұмсалып тұр (дауысты дыбыс, жақтың қатысына қарай ашық болуы). *О* фонемасы *á* фонемасымен тілдің қатысына қарай жіңішке дауысты болып бір позицияда, ал *о* дыбысымен еріннің қатысына қарай еріндік дауысты болып бір позицияда қатар тұр. *Ó* фонемасы *о* фонемасынан тілдің қатысына қарай жіңішке болуымен, ал *á* дыбысынан еріннің қатысына қарай еріндік болуымен ерекшеленеді.

Әдістеме. Біз фонетикалық сипаттама беру әдісі арқылы латыннегізді қазақ әліпбиіндегі дауысты *о* және *á, ó* фонемаларын бір-бірімен салғастыра отырып ортақ және айырым белгілерін анықтадық, мағына ажыратуға қауқарлы жеке фонема бола алатынына көз жеткіздік.

Латын негізді жаңа қазақ әліпбиінде графикалық таңбасы өзгерген дауысты фонемалар: *á (ə), ó (ө), ú (ү), и (ұ), у (ы)*. Ал *а, е, і, о* дыбыстары бұрынғы таңбасымен қолданылады. Олар жаңа әліпбиді меңгерту кезінде қиындық тудырмайды. Сондықтан латыннегізді жаңа әліпбиді меңгертудің алғашқы кезеңіндегі жүргізілетін тапсырма жұмыстарының мақсаты - фонема (дыбыс) мен әріптің (таңбасы өзгерген) графикалық таңбасының арасындағы айырмашылықты түсіндіру. Бұл айырмашылықты түсіндіру жұмыстары түрлі фонетикалық дағдыларды қалыптастыратын фонетикалық жаттығу әдістері арқылы жүзеге асады.

Жоғарыда атап өткендей, жаңа әліпбидің құрамындағы *á (ə), ó (ө), ú (ү), u (ұ), y (ы)* дауысты дыбыстардың таңбасын дыбыспен сәйкестендіріп дағдыландыру мақсатында орындалатын фонетикалық жаттығулар түрлі фонетикалық дағдыларды қалыптастыруға мүмкіндік тудырады. Фонетикалық жаттығуларды төмендегідей әдістер арқылы орындатқан тиімді:

1. Сөз ішіндегі дыбыстарды ажырату әдісі. Берілген түбір сөздерде қандай дауысты дыбыстардың кездесетіндігін анықта: *zaryq-zerik, qoryq-kórik, bóriq-berik, zaý-zeý, tez-taz, tacqyn-tosqyn*. Бұл тапсырманы орындау нәтижесінде студенттер, дауысты а-е, у-і, о-ó, ó-е, а-о дыбыстарын және олардың жазылу графикасын ажыратып үйренеді.

2. Мағына ажыратушы дыбыстарды анықтау әдісі. Берілген сөздердегі мағына ажыратушы дыбыстарды ата, оларға сипаттама бер: *qozuq-kezik, teri-túri, qabyq-kebek, zoryq-zerik, tabyn-tebin, zol-zón, kún-kón*. Аталған тапсырманы орындау нәтижесінде студенттер мағына айырушы фонема деген не, олардың мағына ажыратушылық қасиеті қалай анықталатынын түсінеді.

3. Сөздерді буындарға бөлу әдісі. Сөздерді сызықша арқылы буынға бөліп жаз: *igilik, inabat, mıras, álipbi, tarihi, túgan, tuýgan*. Бұндай тапсырманы орындау арқылы студенттер латыннегізді қазақ әріптерімен жазылған сөздерді дұрыс тасымалдап жазуға жаттығады.

4. Сөздің дыбыстық құрамын талдау әдісі. Берілген сөздердегі дыбыстарды ата, фонетикалық талдау жаса: *dúbl, rágo, batalıon, inelik, medalıon*. Бұл әдіспен орындалған тапсырмалар студенттерді, біріншіден, кирилл әрпімен жазу барысындағы кірме сөздерде қолданылатын жіңішкелік белгісі мен *ë* әрпінің жаңа әліпбидің құрамында жоқтығына байланысты ондай сөздердің жазылу емлесін үйретуді көздейді, екіншіден, студенттердің фонематикалық естуін дамыта отырып, дыбыстарды сөздер арасынан естіп тану, ажырату дағдысын дамытады.

Болашақ филолог мамандардың латыннегізді қазақ әліпбиін білу деңгейін, соның ішінде дауысты дыбыстардың таңбасын ажырата алуын анықтау мақсатында сөйлесім әрекетінің оқылым, тыңдалым, жазылым әрекеттеріне байланысты эксперимент жұмыстары жүргізілді. Экспериментке “5B0012100-қазақ тілінде оқытпайтын мектептердегі қазақ тілі мен әдебиеті” және “5B0011700-қазақ тілі мен әдебиеті” мамандықтарының 3 және 4 курс студенттері қатысты.

Оқылым тапсырмасы. Оқылым тапсырмасының мақсаты - білім алушылардың латыннегізді қазақ таңбаларын ажыратып, дұрыс оқу және дыбыспен сәйкестендіру дағдыларын қалыптастыру. Тапсырманы “5B0012100-қазақ тілінде оқытпайтын мектептердегі қазақ тілі мен әдебиеті” мамандығының 3 курс студенттері орындады. Қатысқан студенттер саны - 12. Студенттерге өздері білмейтін “Құс жолы”, “Сен” және т.б. үш әнді сөзімен таратып беріп, таспадағы музыкаға қосылып айтуларын өтіндік.

Құс жолы

Aspan, aspan shaidai ashıyq,

Juldyz, juldyz qandai qashyq.

Qus joly, ġarysh kókke túġan jerden

Telmirem jandai ġashyq.

Qolġa kelip qonsa juldyz,

Janġa serik bolsa juldyz.

ġaryshqa qanat qaqty samġap

Túġan jerden qanshama ul-qyz.

Qus joly shaqyrady arman qusap,

Juldyzdar jayıp aldan qushaq.

Jasa máġgi, jyrġa toly ólkem,

Сен

Muń tundyryp janary

Jyldarym jylyyp barady

Júregim máġgi jaraly

Óter kóktem óter kúz

Qalaisha janym ekeýmiz

Tabysa almaı ketermiz

Armanymnan ýaıym keshtim

Mendeı saġan tilemes baqyt eshkim

Aıaýlym, súie almas mendeı eshkim

Armanymnan ýaıym keshtim
Mendeı saǵan tilemes baqyt eshkim
Aıaýlym, süe almas mendeı eshkim
Jasa máńgi, nurǵa toly kórkem ólkem!
Sen, Otan, jastyq ánnen qúat alǵan,
Baqyt qusy búgin sha salǵan.

Тапсырманы орындау нәтижесінде:

1. 5 студент и (ұ) әрпін у (тау) әрпі деп қате оқыған;
2. 2 студент ұ (ү) әрпін оқу барысында кідіріп қалған;
3. 3 студент у (ы) оқығанда қиналған;
4. 7 студент ұ (ү) мен и (ұ) әріптерін шатастырған.

Тыңдалым тапсырмасы. Тыңдалым тапсырмасының мақсаты - ести отырып дыбыстардың графикасын дұрыс таңбалауға дағдыландыру. Тыңдалым арқылы жазылым тапсырмасын орындатудың тағы бір мақсаты - латыннегізді қазақ жазуының орфографиясын (сауатты жазу) игерту болды.

Тыңдалым тапсырмасын орындауға 4-курс “5В0011700-қазақ тілі мен әдебиеті” мамандығының 52 студенті қатысты.

I. Á (Ә) әрпін 52 студенттің ішінде:

1. 47 студент álpesh деген сөзді жазу барысында á (ә) әрпін дұрыс жазған;
2. 3 студент а деп жазған;
3. 2 студент мүлде жазбаған.

II. У (Ы) әрпін 52 студенттің ішінде:

1. 36 студент *suı-sый* деген сөзде У (Ы) әрпін дұрыс таңбалаған;
2. 4 студент мүлде жазбаған;
3. 5 студент *suı-sый* деген сөзде У (Ы) әрпін I деп белгілеген;
4. 7 студент *suı-sый* деген сөзде У (Ы) әрпін U әрпімен таңбалаған.

III. U (Ұ) әрпін 52-студенттің ішінде:

1. 34 студент *qurmet* деген сөзді жазу барысында U (Ұ) дұрыс таңбалаған;
2. 6 студент U (Ұ) әрпін У таңбасымен белгілеген;
3. 7 студент U (Ұ) әрпін Ú (Ү) әрпімен шатастырып белгілеген;
4. 1 студент U (Ұ) әрпін Ý деп таңбалаған;
5. 4 студент жазбаған.

IV. Úú (Үү) әрпін 52-студенттің ішінде:

1. 17 студент *júrek* деген сөзді жазу барысында Úú (Үү) әрпін дұрыс жазған;
2. 31 студент *júrek* деген сөзді жазу барысында Úú (Үү) әрпін U (Ұ) әрпімен шатастырып таңбалаған;
3. 2 студент жабаған;
4. 2 студент Úú (Үү) әрпін Ýú (Уу) дабасымен таңбалаған.

V. Óó (Өө) әрпін 52-студенттің ішінде:

1. 33 студент *óis* деген сөзді жазу басында Óó (Өө) әрпін дұрыс жазған;
2. 6 студент жазбаған;
3. 13 студент Óó (Өө) әрпін Oo (Оо) әрпімен шатастырған.

Қорытынды. Дауысты дыбыстардың графикасын оқып тану, тыңдау арқылы жазу барысындағы эксперимент тәжірибесінен шығатын қорытынды:

Біріншіден, студенттердің қай әріптерді оқығанда қандай кедергіге ұшырасатынын анықтау мақсат етілді. Тәжірибе дәлелдегендей, берілген мәтінді оқу барысында қиналған студенттердің саны әжептәуір болды. Тәжірибеге қатысқан 12 студенттің 7-і ұқсас U (Ұ) әрпін Ú (Ү) әрпімен шатастырған. 5 студент кідіріп, ойланып барып оқыған. Бұл аталған әріптердің таңбасын айырып үйретуге арналған тапсырмаларды жүйелі түрде ұйымдастырудың қажет екенін көрсетті.

Екіншіден, тыңдалым тапсырмасын орындау барысында қандай сөздерді таңбалап қағазға түсіруде қандай қиындық келтіретінін анықтау мақсат етілді. Бұл тапсырманы орындау барысында студенттердің басым бөлігі Úú (Үү) әрпін тыңдау арқылы хатқа түсіруде қиналғаны байқалды. Олар бұл әріпті ұқсас U (Ұ) таңбасымен шатастыруы заңды деп ойлаймыз. Себебі кирилл графикасында Ү емес, Ұ әрпінің бел тұсында артық сызықша жазылады. Ал латыннегізді әліпбиде ол керісінше, Ү әрпінің төбесіне қойылған.

Тәжірибе барысында орындалған тапсырмалар төл емле ережесіне негізделген дауысты дыбыстардың мағына ажыратушы қызметін фонетико-грамматикалық жүйемен ұсынудың тиімділігін аңартты.

Әліпби мен дыбыстың графикасын жүйелі меңгерту – оқу мен жазуға үйретудің алғашқы баспалдағы бола келіп, тілүйренушінің қажетті дағдыларының қалыптасуына негіз болады. Ұлттық жазуды меңгерту әліпбидің басты мәселесі - орфографияны, яғни жазу сауаттылығын меңгертуді көздейді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1) Байтұрсынұлы А. *Бес томдық шығармалар жинағы*. – Алматы: Алаш, 2003. 1-том. - 308 б. - кітап
- 2) Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі. – Алматы: “Қазақстан”, 1988, -3 бет.- сөздік
- 3) Жандыбаев Ф. *Иесіздік жайлаған жазба тіл. “Қазақ әдебиеті” газеті. 20.04.2018, №15.- 8 б.- газет*
- 4) Жүнісбек Ә. *“Ана тілі” газеті. 2019 ж., №4. -газет*
- 5) Базарбаева З. *Қазақ фонологиясының негіздері. Монография*. – Алматы, 2012 ж. -5 б.,-12 б., - 13 б.- кітап
- 6) Щерба Л.В. *Избранные работы по языкознанию и фонетике. Монография*. –Ленинград. 1958. 210 с. -101 с.- кітап

МРНТИ 16.21.61:

С. Жиренов¹, З. Кулманова²

*^{1,2} Абай атындағы ҚазҰПУ,
Алматы, Қазақстан*

ТІЛ МЕН ДІН

Аңдатпа

Мақалада тіл мен діннің бірлігі, ғылымаралық іргелестік пен шектестік мәселелері ғылыми теориялық тұрғыдан жан-жақты қарастырылған. Тіл мен діннің сабақтастығының қоғамдық өмірдегі орнымен, адамзат мәдениетіндегі маңызы туралы мәселелер сөз болады. Әлемдік діндер тарихы мен тілдің арақатынасы теориялық тұрғыдан сараланып, тіл мен діннің өзара ықпалдастығы қарастырылады. Тіл мен діннің бірлігі теолингвистика ғылымының тікелей нысаны болғандықтан, тіл мен дінді зерттеу барысында ғылымаралық көптеген зерттеу әдістері пайдаланылған. Тіл – лингвистикалық категория болса, дін – теологиялық категория болғанымен, мақалада аталған бірліктерді өзара бір-бірімен тепе-теңдікте зерттеу мәселесі басшылыққа алынған

Түйін сөздер: тіл, дін, тілдік бірлік, тілдік сана, діни сана, қоғамдық орта, мәдени сана, қоғамдық қатынас, т.б.

S. Zhirenov¹, Z. Kulmanova²

*^{1,2} KazNPU them. Abaya,
Almaty, Kazakhstan*

LANGUAGE AND RELIGION

Abstract

The article discusses the unity of language and religion, their inter-scientific relationship and differences from a scientific and theoretical point of view. The role of continuity of language and religion in the social environment and in human culture is discussed. The theoretical part in this article examines the relationship between the history of world religions and language, as well as the interaction of language and religion. Since the unity of language and religion is a direct subject of theolinguistics, inter-scientific research

methods were used in the study of language and religion. Despite the fact that language is a linguistic category, and religion is theological, the subject is a balanced study of language and religion.

Key words: language, religion, linguistic unity, linguistic consciousness, religious consciousness, social environment, cultural consciousness, social relations, etc

С. Жиренов¹, З. Кульманова²

^{1,2} КазНПУ им. Абая,
г. Алматы, Казахстан

ЯЗЫК И РЕЛИГИЯ

Аннотация

В статье всесторонне рассматриваются вопросы единства языка и религии в рамках антропоцентрической лингвистики с научной и теоретической точки зрения. Обсуждается роль преемственности языка и религии в социальной среде и в человеческой культуре. Теоретическая часть в данной статье рассматривает связь между историей мировых религий и языком, а также взаимодействие языка и религии. Поскольку единство языка и религии является непосредственным предметом теолингвистики, при изучении языка и религии были использованы межнаучные методы исследования. Не смотря на то, что язык является лингвистической категорией, а религия теологической, объектом является сбалансированное исследование языка и религии.

Ключевые слова: язык, религия, языковое единство, языковое сознание, религиозное сознание, социальная среда, культурное сознание, общественные отношения и.т.д.

Кіріспе. Тіл – қоғамдық өмірдегі кез-келген құбылысқа тікелей немесе жанама түрде қатысады. Бұл тілдің табиғатына тән қасиет. Ал қоғамдық өмірдегі негізгі құбылыстардың біріне дін жатады. Адамзат баласы қауымдасып қоғамдық қатынастарды қалыптастырған ықылам замандардан бері дінмен өмірін сабақтастырып келе жатқаны мәлім. Қоғамдық өмірдің негізгі көрсеткіші тіл болса, дінде сол секілді басты категориялардың біріне жатады. Демек, тіл мен діннің бірлігі бүгінгі күннің ғана мәселесі емес, есте жоқ ескі замандардан бері келе жатқан егіз ұғым ретінде де қарастыруға болады.

Бүгінгі таңдағы ғылыми интеграция бұғанға дейінгі жеке-жеке қарастырылып келген ғылым салаларын өзара бірлікте қарастыруды қажетсінеді. Мәселен бұғанға дейінгі ғылыми прогресте тілді тек таза лингвистика, ал дінде тек теология ғылымдары жеке дара қарастырған болса, ендігі уақытта көптеген ғылым салаларының дербес категорияларынан бастап, бүтіндей ғылыми бағыттардың өзі өзара бірлікте зерттелу үстінде. Осындай мәселелердің қатарына тіл мен діннің бірлігін жатқызуға болады. Аталған ғылыми мәселелердің өзара бірлестікте қарастыру бүгіннен бастау алды деп айту қиынсыз әрине. Ғылыми кеңістікте тіл мен дінді ғылыми нысан ретінде таныған күннен бастап, бұлар өзара іргелес тұрып сабақтастықта даму үстінде. Тіл мен дінді біртұтастықта қарастыруға ғылыми теориялық және практикалық тұрғыдан да толық негіз бар. Себебі, тіл мен дінде қоғамдық құбылыстарға жатады. Сондай-ақ тіл мен діннің ғылыми бағыты бір, өзара шектес, шекаралас құбылыстар екендігі мәлім.

Әдістеме. Тіл мен діннің бірлігін сөз еткенде тілсіз дінді, дінді тілсіз жеке дара қарастыруға келе бермейді. Яғни, тілден дінді немесе діннен тілді іздеуге қай жағынан қарасақта толық негіз бар. “Бүкіл адамзат тарихының, қоғамдық өмірінің едеуір бөлігін діндік шеңбер құрайды. Дін адамның айырықша әрекетінің күрделі әлемі болып табылады, сондықтан да діндік дүниетаным, салт-дәстүр және діндік мораль халықтың күнделікті өміріне еніп, оның ұлттық ерекшеліктеріне сіңіп кетеді. Діндік тілді әлемнің тілдік бейнесінің фрагменті ретінде зерделеу соңғы кездері актуалды мәселелердің бірі болып табылады” - деген пікірінен дін тек тілмен ғана шектесіп қана қоймайтын, қоғамдық өмірдегі өзге де маңызды категориялармен өзара сабақтасатын әмбебап құбылыс екендігін көрсетеді (Ж.Кийнова, 2011).

Ғылыми жүйе мен қоғамдық өмірде тіл мен дінге қатысты сан алуан пікірлер, көптеген көзқарастардың бар екендігі мәлім. Әлбетте олардың барлығы біркелкі емес, әркелкі, тіпті алуан түрлі десекте болады. Ғылымда шартты түрде айтатын болсақ, дінге қарағанда тілге деген ғылыми көзқарастар көп жағдайда біркелкі болып келеді. Мәселен әлемдік лингвистикадағы басы ашық

аксиома “тіл – қоғамдық құбылыс” деген тұжырым жалпыға ортақ екендігі аян. Сондай-ақ ішінара кейбір мәселелерге келгенде лингвистердің пікірі екіге жарылып жатады. Мәселен, “тілді биологиялық организм” немесе “тілді инстинг” ретінде қарайтын тұжырымдарға келгенде пікір алақұлалығы туындайды. Ал дін мәселесіне келгенде теология ғылымындағы тұрақты тұжырымға “дін дегеніміз – адам сенімі” яки “дін – сенім” дейтін байламды айтуға болады. Ал өзге мәселелерге келгенде теологиялық тұжырымдардың алақұлалығы айқұлақтанып көрініп-ақ тұратындығы белгілі.

Тіл мен діннің байланысын екеуіне берілетін ашық энциклопедиялық (уикипедия) дереккөздерде “Тіл – мағыналық құрам мен типтік дыбысталуы бір-біріне қатыстыратын белгілер жүйесі” деп берілсе, “Дін дегеніміз сенушілерінің әрекеті мен нанымын, моралы мен дүниетанымын белгілейтін, қадірлейтін және тауап ететін қасиетті орыны бар, киелі кітабы, қастерлі кісілері (пайғамбары) бар, түрлі культтардан тұратын, табиғаттан тысқары трансценденталді құдыретке, рухани белгі-түсініктерге сиынатын дүниетаным формасы, о дүние секілді басқа тылсым өмірде бар деп есептейтін мистикалық түсінік жүйесі” деген қалыптасқан анықтамалардан тұрады (<https://kk.wikipedia.org/>). Демек, тіл – “белгі”, “таңба” секілді кеңістікті құраса, дін – адамның ішкі жан әлеміндегі рухани тұғырының көрсеткіші сенім тұтқасынан тұрады. Діннің моралдық, гуманизмдік, руханилық, танымдық-тағылымдық, тәрбиелік семантикасы тіл арқылы танылады. Яғни, тіл – діннің мазмұнын танытушы бірден-бір категория.

Тіл мен діннің арақатынасына қатысты мәселе кім-кімді де бейжай қалдырмайды. Тіл мен діннің бірлігін, олардың өзара сабақтастығын зерттеу ісі зерттеушісіз деп әсте айтуға болмайды. Осы орайда тіл мен діннің қоғамдық өмірдегі қатынасын зерттеушілердің бірі Ж.Уейго: “Тіл мен дін қоғамдық ерекшелікке ие. Тіл мен дін - адамзаттың рухани мәдениет тарихы мен өркениетінде алатын орны ерекше бірлік. Тіл өз болмысын дін ішінде жалғастырса, дін де тіл арқылы адам мен қоғамды танытуда. Тіл болмаса дін тарамайды, дамымайды. Діндердің қоғамға таратылуы, халықтың санасына жетуі, қабылдануы тіл арқылы жүзеге асады, сонымен қатар тіл де діннің таралуымен қатар өміршендікке ие болады. Мәселен, Латын тілдерінен Ағылшын және Испан тілдері қазіргі күндері кеңінен қолданылып, таралып жүрсе, бұған діннің ықпалы зор екені анық. Бұл тілде сөйлеген және оларды қолданған қоғамдардың көпшілігі христиан – католик дініне бағынған болатын. Ал, АҚШ, Австралия, Латын Америка елдері, Еуропа халықтары өркендеп егемен болған сол діннің әлеуметтік қоғамдық орталары болып табылады, осы тараптан латын тілдері дамыды.

Осы орайда, Араб тілі мен мәдениеті де XV ғасырда әлемнің түрлі этник және этнографиялық қоғамдары арасында кең деңгейде тарап өз болмысын өте күшті жалғастырып келді. Ислам діні: “Құран Кәрімді” Алланың араб тілі арқылы адамзатқа берген ақиқаты деп қарайды, сондықтан тек араб тіліндегі “Құран Кәрім” арқылы ғана нағыз ақиқаттың есігінен кіруге болады, сол себепті де араб тілі мұсылмандардың арасында ұлы қасиетке, тіпті қасиетті орынға ие. Еврейлердің дүние жүзіне бытырап таралып кеткеніне мың жылдан асты, алайда әуелгідей өзінің Хибберд тілін сақтап келеді, мұндағы маңызы бар бір себеп болса, Еврей дінінің классикалық шығармасы “Көне Інжіл” дәл осы Хибберд тілінде жазылған, хибберд тілін сақтау Еврей дінінің жалғасуының маңызды шарттарының бірі” деген тұжырымнан әлемдік діндердің тілмен сабақтастығын анық байқауға болады. Демек, дін бар жерде тіл бар болса, тіл – діннің жандануын немесе заттануын қамтамасыз ететін категория ретінде бағалауға болады. тіл мен діннің бірлігін олардың бойындағы қуатынан да көруге болады. Бұл жердегі діннің қуаты оның тілінде жатқандығы сөзсіз. Бәлкім тілдің қуаты діннен көрінуі де мүмкін (Ж.Уейго, 2018).

Тіл мен діннің бірлігін әртүрлі аспектілерден таратып, тарқатып көрсетуге болады. Тіл мен діннің сабақтастығын көрсетуде бір ғана мәселені айта кетуге болады. Тіл мен діннің бірлігін көрсететін факторлардың біріне графиканың туындауына тікелей діннің, діни орындардың (мешіт, медресе, ғибадатхана, шіркеу, т.б.) ықпалы болғандығы анық. Тарихта дүние жүзіндегі адамзат баласына тән әрбір жазудың туындауына діннің әсері бар. Графика іліміндегі жазудың таралуы мен діннің таралуы арасында тығыз қатынас бар екенін көруге болады. Діннің таралуы діннің қасиетті тілінің таралуымен ілесе жүрсе, жазуын жазусыз тілдер аймағына кіргізеді. Яхудиер үшін – еврей тілі, үнділер үшін – санскрит, мұсылмандар үшін – араб тілі киелі саналса, христиандардың мұндай қасиет тұтар тілдері жоқ. Иса пайғамбардың сөйлеген көне арамей тілі қолданыстан алшақтап, латын, грек тілдеріне аударылу арқылы христиан діні дамыды. Ислам діні, Үнді діні, Еврей діні діни кітаптардың тілінің қасиеттілігіне баса назар аударды, сондықтан Ислам дінінің тараған аумақтары араб тіліне қатысты білім алып, мұсылмандардың “Құран Кәрім” қасиетті кітабын өз тілінде оқи алуын дәріптеді. Ал, Христиан діні мен Будда діні өз кітаптарының әлем тілдеріне дұрыс

аударылуына баса назар аударып, тілдің таралу қабілетіне ықпал жасайтын негізгі факторлар: экономика, саясат пен мәдениетті басты күш етіп ұстады. Дін мен саясат, мәдениет пен өркениет құндылықтарының бір қоғамда өзара тұтастықта болуының негізгі инструменті тіл болып қабылданады. Яғни, тіл мен дін бірлігі мәдениеттің негізін құрайды.

Тіл мен діннің байланысына лингвистер мен теологтардың тарапынан елімізде тек ХХІ ғасырда назар аударыла бастады. Қазақ тілінің дамуында дін тарапынан араб, парсы тілдерінің ықпалы зор болғанын тарихтан белгілі. Алайда кеңестік солақай саясаттың ізі біраз өзгерістерді енгізді. Жоғарыда әуелдегі діннің тілге ықпалы мен тілдің басқа аймақтарға діннің көмегімен таралуына ықпал еткендігі мәлім. Тіл мен дінді кеңінен зерттеу ісі интралингвистика тарапынан жолға қойыла бастады. Оған себеп ХХ ғасырдың аяғындағы кеңестер одағының күйреуімен қатар келген қоғамдық сана мен мәдени саяси өзгерістер дінге деген жаңаша түсініктің туындауына ықпал етті. Бұл арада бәлкім дін қоғамдық сананың өзгеруіне ықпал еткенде болуы мүмкін. Яғни, ғылымдағы үстем саналып келген материалистік көзқарас сетінеп, идеалистік көзқарастың орын алмасқандығы ғылыми қатынастардың өзгеруіне де мұрындық болды. Ал бұл мәселенің бастауында қоғамдық гуманитарлық ғылым салаларына бірінші болып ықпал ететіндігі табиғи заңдылық. Тіл – қоғамдық құбылыс болғандықтан қоғамдағы өзгерістердің барлығына әрекет етеді. Қоғамдық өмірдегі дінге деген атейстік көзқарастың күйреуі, тілге деген жаңаша түсінікті, ескі де жаңа атауларды қолданысқа енуіне түрткі болды. Мәселен, дінге байланысты көптеген лексемалардың кеңінен қолданылу динамикасы қоғамның дінге аса көңіл бөлуін дәлелдейді.

Б.Сүйеркұл: “Тәуелсіздік кезеңі адамдардың күнделікті өміріне діни, рухани құндылықтардың дендеп ене бастауымен ғана емес, дін мен ғылымның арасындағы байланыстың да айқындала түсуімен, олардың өзара жақындай жақындай түсуімен де ерекшеленеді. Осындай үрдістің ықпалымен пайда болып, қалыптасып келе жатқан аралық ғылым саласының бірі – дін мен тілдің өзара байланысын зерттейтін теолингвистика. Теолингвистика (гректің theos “құдай” және латынның lingua “тіл” деген сөздерінен) – тіл мен діннің тоғысында пайда болған ғылым саласы. Ол діннің тілмен байланысын айшықтайтын және онда берік орныққан көріністерін қарастырады” - деген анықтама бере келе, теолингвистика ғылымының қалыптасуы мен дамуына ықпал етуші “А.К.Гадамский, Н.Б.Мечковская, С.И.Шамарова сынды ресейлік ғалымдар өзіндік үлесін қосып келеді. Ресейде А.К.Гадамский аталмыш саланың негізін салушы ретінде мойындалған. Ол ұсынған “теолингвистика”, “дін тілі//діни тіл”, “діни стиль” сияқты терминдер ғаламның діни бейнесі мен ғаламның тілдік бейнесі арасындағы өзара байланысты барынша дәл, сәйкес түрде айшықтайтындықтан, ғылыми айналымға еніп, орыс, башқұрт зерттеушілерінің еңбектерінде тұрақты қолданылып жүр” - дегенді айтады (Б.Сүйеркұл, 2018). Сондай-ақ, “жалпы шетелдік және ресейлік зерттеушілердің еңбектерінде “теолингвистика” терминіне балама ретінде “сакролингвистика” /сакралды – қасиетті, киелі, шарапатты д.м./, “діни лингвистика” “еопозтика”, “лингвистикалық дінтану” “православтық лингвистика” деген атаулардың жұмсалып жүргені айтылады. Осылардың ішінде “құдай”, “тәңірі”, “жаратушы” сияқты лексемалардың және тіліміздегі діни сенімді білдіретін көптеген атаулардың ұғымдық аясын барынша толық қамтитын “теолингвистика” нұсқасын негізгі термин ретінде алуға болады. Ал “теопозтика” нұсқасын діни өлеңдер мен поэзиялық шығармаларға қатысты термин ретінде жұмсауға толық негіз бар” - деген ой айтады (Б.Сүйеркұл, 2018). Ғалымның бұл ойын қуаттай түсуге болады. Себебі, дінге деген көзқарастың ерекшелігі, тілде эралуан жаңа қолданыстардың пайда болуына түрткі болды. Тіл – әдебиеттің материалы екендігі белгілі. Осы тұжырым тұрғысынан келгенде көркем әдебиеттегі діни мазмұндағы шығармалардың көптеп жарыққа шығуы теолингвистиканың бір тармағы теопозтиканың туындауынан анық көруге болады.

Нәтижелер. Адамзат мәдениетіндегі діннің пайда болуы мен мәдениеттің дамуы (“дін мен тәрбие”, “дін мен өнер”, “дін мен заң”, “дін мен қоғам”, “дін мен мәдениет” т.б.) қоғамдық сананың өсуі мен өркениеттің орнығуына ықпал еткендігі мәлім. Қазіргі уақытта “дін мен тіл” бірлестігі зерттеуді талап ететін терең, әрі ішкі иірімі нәзік мәселе болып отыр. Себебі “тіл мен дін” адам психологиясы мен мәдениеті, ішкі жан дүниесі мен әрекетіне, ойлау жүйесі мен сана болмысына, сенімі мен өмір сүру дағдысына әсер етуде. Ғылыми кеңістіктегі “тіл мен дін” тақырыбы адамзат феноменінде жоғары рухани танымдық құндылыққа ие. Теолингвистика саласында әлі де басы ашылып, қарастырылмаған мәселелер көп. Осы тұрғыдан келгенде тіл мен діннің қатынасын анықтап, оларды өзара сабақтастықта зерттеу арқылы адам дүниетанымындағы тілдік сана мен діни сананың сабақтастығын көрсетуге болады.

Талқылау. Дін мен тілдің арақатынасы мен қоғамдық сананың формаларының байланысын Н.Б.Мечковская “Язык и религия” атты кітабында жан-жақты зерттеп, антропоцентристік лингвистикаға аясында тіл мен дінді өзара тұтастықта зерттей келе, “по характеру своего содержания язык и религия занимают в ряду других форм общественного сознания крайние точки: это полярные противоположности” – деген ой түйіндей келе, “тіл мен дін” – екі бөлек белгілер жүйесі, олар бір-біріне ұқсамайтын өзіндік мазмұнға, ақпаратты жеткізудің өзіндік тәсілдерге ие жүйе. Тіл мен дін әлемнің екі түрлі бейнесі, екі түрлі семиотикасы.

“Тіл мен дін” – өнер, философия, құқық, ғылым және технология салалары сияқты адам санасындағы әлеуметтік бейненің әртүрлі формасы болып табылады. Ал, ішкі мазмұны жағынан алып қарасақ “тіл мен дін” байланысы басқаларына қарағанда тығыз, себебі полярлық қарама-қайшылық болмысқа ие. Тіл – әлемнің қарапайым тілдік бейнесін қамтыса, дін – ең күрделі бейнесін, оның ішінде әртүрлі психикалық сипаттағы компоненттерді (сезімдік, визуалдық, логикалық, эмоционалды, интуитивті, трансценденталды) қамтиды. Тіл – қоғамның әмбебап формасы мен қарым-қатынастың міндетті құралы болып табылса, дін – жалпыға ортақ ұғымға ие, тарихи тұрғыдан қоғамдық сананы қалыптастырушы, барлық бастаманың алғашқы көзі болып табылады. Тіл – әмбебап қолданыс, қабылдау, ойлау, сөйлеу, сана техникасы болса, дін – осы тіл қолданысындағы мазмұн, берілетін ақпарат, құнды ұғымдар болып табылмақ. Яғни, дін – құнды материал, тіл – тарату құралы” – деген тұжырым жасайды (Н.Мечковская, 1998).

Тіл мен діннің полярлық қарама-қайшылықтарына қарамастан, олардың күрделі байланысы адам санасында терең тамырланып, әлемнің тілдегі діни бейнесін құрайды. Діннің тілге қатынасы берік болғанымен, тілдің дінге қатынасын анықтау қиын әралуан ғылыми аспектіге негізделген процесс. Осы тұрғыдан келгенде тіл мен діннің сабақтастығын қарастыруда біраз қиындықтар туындайды. Кейбір діни қасиетті ұғымдардың алғашқыда берілген түп сөзге (тілдік формаға) тығыз сіңгені сонша, діндер тарихында сөздерді алмастыру, түсіндірме және аударма үрдісі біраз қиындықтар тудырды. Діни жазбаның басқа тілдерге аудармасы діни ілімнің таралуына емес, олардың өзгеруіне әкелді. Сол себепті де дінде тіл мәселесі ғасырлар бойы өзектілігін жоғалтқан емес. Тіл мен діннің арақатынасы өте күрделі, кездейсоқ құрылатын тілдік бірліктерді көтермейтін, архаикалық санаға негізделгендігін байқауға болады.

Тіл мен дін бір-бірінен ажырамас тарихи одақ. Діни ұғымдардың (сөзінің) түпкі архисемасы оның шығу тегінде жатса, уақыт өте келе ғаламның динитанымдық бейнесі ғасырдан ғасырға тіл арқылы жетіп, жалпы адамзат қоғамының санасын қалыптастырады. Қазіргі уақытта “ғаламның тілдік бейнесінің” астарында діннің жатқаны және дінсіз ешбір қоғамның өркениеттілікке жетуі мүмкін емес екендігі басы ашық аксиома.

Қоғамдық өмірдегі тілдер генетикалық және типологиялық жағынан әркелкі болса, діндерде сол секілді ұлттық, нәсілдік, динитанымдық, т.б. ерекшеліктеріне қатысты әркелкі болып келеді. Кез-келген ұлт өзі ұстанатын діннен сол дінге тән құндылықтарды толық игеріп, ұлттық болмысымен астастырып қарайды. Ал тіл болса, ұлттық болмысты жан-жақты айқындап көрсететін ұлттық сананың жемісі. Адамның діни сенімі, дүниетанымы мен өмірлік көзқарасы міндетті түрде оның тіліне әсер етеді. Күнделікті сөзжұмсамы арқылы қоғамның кез келген мүшесінің діни сенімін, діни ұстанатын ағымын ажыратуға болады.

Қорытынды. Тіл – қоғамнан тыс өмір сүрмейтін болса, дін – сол қоғамды қалыптастыратын, бір мақсат пен ортақ мүддеге жұмылдыратын құбылыстардың бірінен саналады. Демек, дін мен қоғам бірін-бірі толықтырып, тілдік әрекеттестікке негізделеді. Қазіргі уақытта қоғам бар жерде дін бар, дін бар жерде қоғам бар. Дін мен қоғам тілдік қатынастың нәтижесінде ғана танылады. Қоғамда “діни сана” мен “тілдік сана” үнемі жарысып қатар өмір сүреді. “Дін мен қоғамды” бір-бірінен ажыратуға келмейтін категориялар. Дін мен қоғамды бір-бірінен жеке дара қарастыруға келмейтін құбылыс деп танысақ, сөз жоқ тілде “дін мен қоғамның” аралығындағы жарыса өмір сүретін екі аралықты бір-біріне жалғайтын құбылыс. “Қоғамдық сана үшін тілді ең алдымен қоғамдық-тарихи прогрестің нәтижесінде пайда болған табиғи әлеуметтік құбылыс деп қарастырады, өйткені қоғамнан тыс сөйлеу тілі жоқ, болған емес және болмайды да. Екінші жағынан алғанда, тіл жоқ жерде қоғамдасу да дамымайды. Тіл мен қоғам ажырамас бірлікте. Демек, тіл қоғамның даму бағытын қоғам мәдениетін, халықтың білімі, рухани, мәдени деңгейін танытатын көрсеткіш” (А.Әмірбекова, 2019)

Өркениетті деп саналатын батыс елдерінде де, бізде де дін мемлекеттен дербес болғанымен, қоғамнан тысқары емес. Дін – қоғамдық құбылыс, ал тіл қоғамның қарым-қатынас құралы, ойдың жемісі, сананың көрінісі. Демек, “Тіл-Қоғам-Дін” үштігіне негізделген кеңістікте “Тіл мен Дін”

байланысы өте тығыз, себебі дін – қоғамдық сананың формасы. Жоғарыда айтып кеткеніміздей, қоғам ішінде тіл мен дін арақатынасына ортақ дүниелер көп. Соның бірі, біздің ойлау жүйеміз, танымымыз, діни ұстанымымыз, болмысымыз. Дін арқылы қалыптасқан санадағы белгілі стереотиптер, тіл арқылы көрініс тауып, тілдік бірліктер мен тілдік таңбалардан тұрады. Кез-келген тілдің сөздік қоры түрлі саладағы сөздер жиынтығынан тұрады. Оның бір саласы – діни сөздер. Осы тұрғыдан зерттеуді қажет ететін лексикалық қабат – діни сөздер болып табылады. Діни лексика тіл мен діннің тұтастығын көрсететін басты категория.

Адамзат тарихының дамуына байланысты әр кезеңде тілдің дін тарапынан толысып, жаңарып, өзгеріп, байып отырғанын және осы тұрғыдан келгенде діннің тілге қосқан лексикалық мол қоры бар. Сонымен, “тіл” – ойдың құралы, сананың бейнеленуі, жеке адамның ішкі болмысының көрінуі, адамзаттың рухани өмірімен тығыз байланыста дамитын қоғам өмірінде алатын орны ерекше қарым-қатынас құралы болса, “дін” – ғаламдық деңгейдегі адамзатқа тән ойлау жүйесі, қоғамдық мінез бен тілдік сананы қалыптастырушы, адамзат рухының бірлігі, келісім аясы, мәдениет дамуының жоғарғы деңгейі, адамзат баласының рухани сенімінің тірегі, тіл қызмет ететін қоғамды реттеуші жоғарғы сенім болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1) *Кыинова Ж.К. Қазіргі діни стиль және ислам лексикасын орыс тіліне аудару мәселелері // ал-Фараби ат. ҚазҰУ Хабаршысы. “Филология сериясы” - 2011. - №4. -134-139 бб.*
- 2) <https://kk.wikipedia.org/>
- 3) *Уейго Ж. Діннің тілдік өмірге жасайтын ықпалы // Қарағанды Университетінің Хабаршысы, “Филология сериясы”. - 2018. - № 4 (92). -8-13 бб.-жиснақ*
- 4) *Сүйерқұл Б.М. Орта ғасыр жазба ескерткіштері тілінің зерттелуі: теолингвистикалық аспект // “Рухани жаңғыру және байырғы түркілік руханият” атты түркі жазбалары күніне арналған республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Павлодар: “Тіл-Қазына” - 2018. - 108-115 бб. - конференция материалдары*
- 5) *Мечковская Н. Язык и религия. – Москва: “Фаир” - 1998. - 352 б.-кітап*
- 6) *Әмірбекова А.Б. Қоғамдық санада қалыптасқан жаңа перифраз тіркестер // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы “Филология сериясы”. - 2019. № 2 (68) -28-37 бб. –жиснақ*

МРНТИ 16.21.33:

Қ. Есенова¹, Б. Сүйерқұл²

*¹ Абай атындағы ҚазҰПУ,
² А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Алматы, Қазақстан*

**ПРАГМАЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ҰҒЫМДЫҚ АППАРАТЫНДАҒЫ
НЕГІЗГІ БІРЛІКТЕР**

Аңдатпа

Мақала қазіргі тіл біліміндегі “прагматика” ұғымына көзқарастарды талдауға және оны дискурстық тілдік практикада қолдануға арналған. Прагмалингвистика логикалық, философиялық, стилистикалық, этнографиялық және психолінгвистикалық бағыттар қиылысатын пәнаралық сала ретінде талданады. Мақалада қазақстандық журналистердің сөйлеу әрекетін талдаудың прагмалингвистикалық аспектілері қарастырылған. Автордың негізгі мақсаты прагмалингвистиканың зерттелмеген тұстарын талдауға, сондай-ақ адресаттың сөйлеу әрекетіне әсер етуіне аударылады. Мақалада тілдік зерттеу жүргізу кезінде адамның факторы мен адамның коммуникативтік құзіреттілігін ескеру қажет екендігі айтылған. Тіл коммуниканттардың өзара әрекетін реттейтін динамикалық құрал екендігі дәлелденген және тілдің қызметі оны қолданудың ситуациялық, әлеуметтік және психологиялық контекстімен тығыз байланысты екені дәйектелген.

Түйін сөздер: прагмалингвистика, прагматика, адресат, адресант, дискурс

K. Esenova¹, B. Suyerkul²

¹ *KazNPU them. Abaya,*
² *Institute of Linguistics A. Baitursynova,*
Almaty, Kazakhstan

BASIC UNITS IN THE PRAGMALINGUAL CONCEPT

Abstract

The article is devoted to the analysis of approaches to the concept of “pragmatics” in modern linguistics and its application to discursive language practices. Pragmalinguistics is analyzed as an interdisciplinary area within which logical, philosophical, stylistic, ethnographic and psycholinguistic directions intersect. The article discusses the pragmalinguistic aspects of the analysis of the speech behavior of Kazakh journalists. The main attention is paid to the choice by the author of accented and unaccented elements of the statement, as well as the influence of stress on the choice of these elements and on the speech behavior of the author. The article notes that in conducting a linguistic study, it is necessary to take into account the human factor and the communicative competence of a person. It is proved that language is a means of dynamic interaction of communicants and the functioning of the language is closely related to the situational, social and psychological context of its use.

Key words: pragmalinguistics, pragmatics, addressee, addressee, discourse

K. Esenova¹, B. Suyerkul²

¹ *КазНПУ им. Абая,*
² *Институт языкознания им. А. Байтурсынова,*
Алматы, Казахстан

ОСНОВНЫЕ ЕДИНИЦЫ В АППАРАТЕ ПРАГМАЛИНГВИСТИЧЕСКОГО ПОНЯТИЯ

Аннотация

Статья посвящена анализу подходов к понятию “прагматики” в современной лингвистике и его применению к дискурсивным практикам языка. Анализируется прагмалингвистика как область междисциплинарная, в пределах которой пересекаются логико-философские, стилистические, этнографические и психолингвистические направления. В статье рассматриваются прагмалингвистические аспекты анализа речевого поведения казахских журналистов. Основное внимание уделяется выбору автором акцентированных и неакцентированных элементов высказывания, а также влиянию стресса на выбор данных элементов и на речевое поведение автора. В статье отмечено, что в проведении лингвистического исследования необходимо учитывать человеческий фактор и коммуникативную компетентность человека. Доказано, что язык является средством динамического взаимодействия коммуникантов и функционирование языка тесно связано с ситуативным, социальным и психологическим контекстом его употребления.

Ключевые слова: прагмалингвистика, прагматика, адресат, адресант, дискурс

Кіріспе. Қазіргі тіл білімінде айрықша қарқынды дамып келе жатқан бағыттың бірі – прагмалингвистика болып табылады. Зерттеушілер прагмалингвистиканы түрліше түсіндіреді. Ю.Д.Апресянның пікірінше, прагматика сөйлеушінің бірінші ақиқат болмысқа, 2) хабарламаның мазмұнына; 3) адресатқа деген көзқарасының қандай да бір тілдік бірлікте (лексема, аффикс, граммема синтаксистік конструкция) қатталған түрі. Жалпы ғылыми әдебиетте лингвистикалық прагматикаға берілген анықтамаларды былайша топтастыруға болады: 1) адам факторына басымдық беретін түсіндірмелер; 2) лингвопрагматикалық зерттеулердің функционалдық аспектісіне, олардың контекстуалдық шартығына баса мән беретін анықтамалар: “тіл қолданысы туралы ғылым”, “контекстегі тіл жөніндегі ғылым”, 3) тілдік қатысымның қарым-қатынас барысында коммуниканттардың бір-біріне әсер етуі тұрғысынан тиімділігін зерттеуге баса назар аударылатын анықтамалар; 4) қандай да бір коммуникативтік контексте көрініс беретін сөйленімдердегі

интерпретациялық аспектіні бөліп көрсететін анықтамалар. Мұнда интерпретация деп сөйленімнің прагматикалық мәні аталып отыр.

Әдістеме. Жалпы, прагматикаға әр зерттеуші әртүрлі қырынан келгендіктен оған берілетін анықтама бірізге түскен жоқ. Себебі синтаксис мамандары прагматиканы синтаксистік және семантикалық талдау барысында, атап айтқанда, бейстандартты немесе толық емес сөйлемдер ретінде қарастырады. Ал семантика саласында прагматика бағалауыштық мәнде түсініледі. Сондай-ақ ассоциациялар мен коннотациялар контексінен келіп шығады. Ал стилистика мен шешендік өнер саласында прагматика коммуникативтік семантика тұрғысынан, сондай-ақ тілді әсер мақсатымен жұмсау, саясат, саясаттағы тіл, жарнамадағы, психотерапиядағы тіл қолданысы тұрғысынан сипаттау басым. Сөйлеу әрекетіне арналған зерттеулерде прагматика прессуппозициялар, коммуникативтік постулаттар, сөйлеу актілері теориясы тұрғысынан мысалға алынады.

Прагматиканы түсінуде В.Карасик мынадай 3 бағытты бөліп көрсетеді: конвертациялық (сөйлеу актілері); функционалды (риторика, стилистика) және психолингвистикалық (сөзтудырым мен сөзқолданым) бағыттар [1,92].

Сонымен, прагматика белгілі бір коммуникативтік прагматикалық кеңістіктегі тілдік бірліктердің жұмсалып тұрғандығы мен олардың өзара қатынастарын нысанға алатын лингвистикалық зерттеулер саласы болып табылады. Аталмыш кеңістікте сөйлеуші мен тыңдаушы өзара тығыз әрекеттесе, сол сөйлеу актісінің өтетін орны, уақыты, оны жүзеге асырудағы мақсат пен одан күтілетін нәтижелер де маңызды болып саналады.

Прагматиканың ғылым саласы ретіндегі мақсат, міндеттеріне тоқталмас бұрын **тіл** деген аса ауқымды ұғымға келген жөн. **Тіл** кез келген қатысымның негізгі кілті болып табылады. Ғалымдар тілді кемінде үш қырынан қарастырады. 1) тіл – таңбалық жүйе және бүкіл таңбалық жүйелердің жиынтығы; 2) тіл таңбалық жүйелердің (фонемалардан, морфемалардан, лексемалардан тұратын) белгілі бір тобы, біртұтас адамзат тілі, барлық нақты тілдердің әмбебап қасиеттерінің жиыны; 3) тіл белгілі бір социумда, белгілі бір уақытта және қандай да бір кеңістікте қолданылатын таңбалық жүйе. Мұны этникалық тіл деп те атауға болады [2].

Нәтижелер. Тіл – сөзжұмсам оппозициясында бұл терминді екінші мағынасында жұмсаған жөн.

Сөзжұмсам дегеніміз тілдің қарым-қатынас барысындағы қолданысы. Онда тіл өзінің коммуникативтік қызметін атқарады. Сөзжұмсам белгілі бір уақыт шеңберінде қандай да бір дыбыстық немесе жазбаша формада жүзеге асырылады.

Әдетте *сөзжұмсам* деп айтылым процесінің ғана емес, оның жазбаша формада немесе ойда сақталатын нәтижесі де түсініледі. Сөзжұмсам тілге қарама-қарсы қойылу арқылы нақтыланады. Ф.де Соссюрдің пікірінше, тіл – психикалық сипатта, ал сөзжұмсам психофизикалық сипатта болады. *Тіл* – әлеуметтік құбылыс болса, сөзжұмсам – жеке адамға тән құбылыс; тіл – қатаң формада болса, сөзжұмсам еркін түрде болады; тілге жүйелілік тән болса, сөзжұмсамға жүйесіздік тән.

Зерттеулерде жиі қолданылатын терминдерінің бірі – *сөйлем*. Тілдік жүйедегі парадигматикалық тұрғыдан ұйымдасқан абстрактілік элемент болып табылады. Грамматика саласына жатқанымен ол синтаксистік құрылысының үлкен бір бөлігін құрайды.

Сөйленім сөзжұмсамдық деңгейдің бірлігі болып табылады. Коммуникативтік жағдаятта туындай отырып ол лексикалық жағынан толыққан, өзіндік интонациясы бар бірлік ретінде жұмсалады. И.П.Сусов сөйленімнің 3 құрылымдық бөлігін атайды; 1) коммуникативтік прагматикалық құрылым мен семантикалық құрылым сөйленімнің мазмұн межесін құрайды. Ал сөйленімнің тұрпат межесі фонологиялық құрылым арқылы (жазбаша сөзжұмсамда – графикалық құрылым арқылы) көрініс береді. Осы мазмұн межесі мен тұрпат межесінің арасынан орын алатын лексика-грамматикалық құрылым мәнді кодқа салуды қамтамасыз етеді [3,7].

Мәтін – таңбалық бірліктердің белгілі бір мәнді білдіру үшін біріктірілген жиынтығы. Оның негізгі қасиеттері: байланыстылық, тұтастық, аяқталғандық т.б. болып саналады. Ғылыми әдебиетте мәтін түрліше түсіндіріледі. Семиотикада мәтін кез келген таңбалардың қандай да мән жүктелген жиынтығы. (Музыкалық туынды, сәулет ескерткіші). Мыс.: бағдаршамның түстері білдіретін белгілері: *Тоқта! Дайында! Жүр!*

Ал *тіл біліміндегі* мәтін вербалды таңбалардың жиынтығы болып табылады. Жалпы, тіл білімінде таңбаны түсіндіруде бірізділік жоқ. Біршама кең тараған анықтамалар ретінде мыналарды атауға болады: 1) мәтін – тілдік жүйенің ең жоғары деңгейінің бірлігі; 2) мәтін – сөзжұмсам бірлігі, яғни сөйлеу әрекетінің нәтижесі; 3) мәтін – қарым-қатынас бірлігі. Оған салыстырмалы түрде мағыналық жағынан аяқталған болып табылады.

Келесі терминологиялық қолданыс – *дискурс*. Дискурс – коммуникативтік лингвистика мен заманауи әлеуметтік ғылымдардың кілт ұғымы болып табылады. Бұл ұғымға ғылыми түсіндірмелердің көптеп берілгендігіне қарамастан, оның шеңбері әлі анықталмаған.

Талқылау.Түптеп келгенде, прагмалингвистика ғылым ретінде әлі толық қалыптасқан жоқ. Алайда оның тілдік қатысымды зерттеуге бағдарланған сала екені анық. Бұл лингвистикалық зерттеулерде адам факторын бірінші орынға қоюдан туындаған қажеттілік. Бұл ой өз бастауын семиотикадан алады. *Семиотика* (грек тілінде таңба) ақпаратты сақтаушы және жеткізуші әр алуан таңбалық жүйелердің құрылысы мен қолданысындағы ортақтықтарды зерттейтін ғылыми пән. Онда адамзат қоғамындағы, табиғаттағы немесе адамға қатысты жүйелер қамтылады.

Жалпы, тілді білу оның жүйелік құрылымын, яғни қалыптасқан грамматикалық ережелерді меңгеру, сөздердің лексикалық мағыналарын түсіну, сөйлемдерді синтаксис заңдылығы бойынша құрастыра білу т.б. деп түсіндірілетіні рас. Бұл дәстүрлі лингвистикадағы талаптар. Ал прагмалингвистиканың нысаны – тілдің құрылымдық жүйесінің талаптарына сай құрылғанымен қатысым жағдаятына орай оған үстелетін қосымша мәндерді ажырата білу. Мыс, *Мына бөлме жарық екен, ә?* деген қолданысқа қатысты бірнеше мәнді аңғаруға болады: 1-ден, сөйлеушінің бұл бөлмеде бұрын болмағандығы, 2-ден, алдыңғы бөлмелердің қараңғылау, күнгірттеу екендігі; 3-ден сөйлеушінің үй иесіне жағымды әсер еткісі келгендігі; 4-ден, оны сөзге тартып отырғандығы т.б. Сол сияқты *жарысқа ол да барады екен* деген сөйлемнен сөйлеушінің оны менсінбей тұрғандығы немесе таңданып тұрғандығы; күтпегендігі, іштей *онымен* келіспей тұрғандығы аңғарылады. Егер осы сөйлемді *Ол жарысқа барады екен* деп өзгертсек, жоғарыда көрсетілген мәндердің бәрі бірден өзектілігін жояр еді. Яғни мұндай сөйлеушінің оған деген көзқарасы бейтарап екендігі көрініп тұр. Сонда бір ғана *да* демеулігіне өзінің грамматикалық қызметінен бөлек прагматикалық жүк артылып отыр. Демек, оны дұрыс түсіну үшін тыңдаушы коммуникативтік жағдаяттан хабардар болуы тиіс. Сондай-ақ ауызша сөзжұмсамадағы әрбір сөйлеушінің прагматикалық мәні дұрыс түсінілуі үшін бейвербалды құралдардың көмегі зор. Бір қарағанда ешқандай қосымша реңсіз тура атауыштық мағынасында жұмсалған сөздердің тыңдаушыға әр қилы әсер етуі ықтимал. Бұл осы сөйлеу сәтіне дейінгі жағдаяттармен байланысты туындайтын мәселелер. Нақ сөйлеу сәтінде ешбір үстеме мағынасыз жұмсалғанымен бір ғана сөз коммуниканттар арасында бұрынырақта болған тұтас жағдаятты меңзеуі мүмкін. Айталық Б.Соқпаевтың “Менің атым – Қожа” атты повесінен келтірілген мына үзіндіге назар аударалық: Жас мұғалім Майханова қарт ұстазға: “Шамшырағыңыз енді жанған шығар” дейді. Повестің жалпы мазмұнынан бейхабар адам бұл сөздердің мәнін түсіне қоймайды. Шындығында, бұл жерде қарт педагогтің бұзық оқушы Қожаға кешірімділікпен қарау жөнінде ақыл-кеңес бергенін орынсыз деп тапқанын, онымен түбегейлі келіспей отырғандығын білдіреді. Қожа сияқты тәртіп бұзғыш, сабаққа ынтасы жоқ сұлтан есімді баланың кезінде тілін таба алмағанына өкінген Рахмановтың “Мен Сұлтанның шамшырағын жаға алмадым” деген бірауыз сөзі баланың мектепті тастап кетуіне, өзінің де қатысы бар деп санайтынын білдіреді. Ал тәртіпсіз баланы мектептен шығаруды ең тиімді тәсіл деп түсінетін жас мұғалім қарт ұстаздың ұстанымын қолдамайтынын осы бір сөйлем арқылы толық жеткізіп тұр. Сұлтанға қатысты ұзақ тарихы бар мәселе бір ғана *шамшырақты жағу* тіркесіне түйінделіп, қатталған. Арада бірнеше ай өткен соң мұғалима осы бір сөзді қайта қолдану арқылы бұрынғы жағдаятты толық меңзеп тұр. Міне осы жайтты прагматикада прессуппозиция терминімен таңбалауға болады. Яғни шығарманың алдыңғы бөлігінен бейхабар адамға Майханованың бірауыз сөзі ешқандай да әсер етпеуі мүмкін. Ал оның толық прагматикалық мәнін тек алдыңғы коммуникативтік жағдаяттан хабары бар адам ғана түсіне алады. Сөйлеу жағдаятына тән осындай нәзік тұстарды прагмалингвистика зерттейді.

Қорытынды.Сонымен, прагмалингвистика біршама жаңа ғылым саласы болғанымен оның терминологиялық базасын тіл біліміндегі әмбебап ұғымдар құрайды. Алайда дискурсты зерттеу барысында адресанттың сөйлеудегі ниеті, діттемі, түпкі ойы, оған жету үшін қолданатын стратегиялары мен тактикаларына, сөзжұмсам барысында айшықталатын ақиқат болмысқа, хабарлама мазмұнына қатысты туындайтын эмоцияларға, берілетін бағаларға баса назар аударылады. Қатысымдағы серіктестердің өзара әрекеттестігіне талдау жасалатындықтан прагматикалық компоненттердің кешені зерделенді деуге болады. Сонымен, дискурс прагмалингвистика шеңберіндегі негізгі зерттеу нысаны болып табылады.

Прагмалингвистиканы дербес сала ретінде тану үшін оның өзіндік мақсаты мен міндеттері, зерттеу нысанын бөліп көрсеткен жөн.

Прагматика таңбалар мен оларды қолданатын адамдардың арасындағы қатынастарды зерттесе, прагмалингвистика – тілдік таңбалардың сөзжұмсамдағы қолданысын зерделейтін лингвистика саласы болып табылады. Яғни прагмалингвистиканың зерттеу нысаны – адам әрекеті аспектісінде алынған таңбалар жүйесі ретіндегі тіл болып шығады.

Прагмалингвистиканың негізгі міндеттері – тілді ол атқаратын прагмалингвистикалық қызметі тұрғысынан қарастыру. Яғни мұнда тіл адамдардың мінез-құлқы мен санасына қарым-қатынас барысында ықпал ету құралы ретінде назарға алынады. Әсіресе сөйлеушінің өз коммуникативтік діттемін жеткізу үшін таңдайтын нұсқаларын анықтайтын факторларға; сөйленімнің коммуникативтік мақсатын түсінуге септігін тигізетін жағдайлар мен шарттарға айрықша көңіл бөлінеді. Осындай проблемалар прагмалингвистиканың пәнін құрайды. Осы айтылғандарды тұжырымдай келе, прагмалингвистиканы адамның мінез-құлқын тікелей реттейтін сала ретінде түсінуге болады.

Демек, прагмалингвистиканың мақсаты – тілдік таңбалардың сөйлеуші субъектінің ниетіне қарай түрлене жұмсалуын зерттеу. Ал оның мынадай *міндеттерін* көрсетуге болады:

- сөйлеушінің сөзжұмсам процесіне араласудағы мақсатын айқындау;
- өз ойын жеткізу үшін қандай тілдік құралдарды және не себептен таңдап отырғандығын анықтау;
- тілдік хабарламаның кімге арналғандығына мән беруі және аудиторияның ескерілуі;
- адресанттың өз түпкі ойын барынша дәйекті де әсерлі, шындыққа жақын етіп құра білуі;
- сөйлеу әрекетінің оң нәтижелі болуына қажетті алғышарттардың ескерілуі;
- сөйлеушінің өз ойын тура ашық түрде немесе астарлы формада жеткізуі;
- тыңдаушының өзіне арналған ақпаратты дұрыс және барынша толық түсінуі;

Сонымен, прагмалингвистика сөйлеу әрекеті теориясының коммуникативті грамматиканың, сөйлеу актілері теориясының жетістіктерін өзара тоғыстыратын немесе шоғырландыратын ғылыми бағыт болып табылады. Прагмалингвистиканың категориялары әлі қалыптасу үстінде. Сондықтан да олар өзара түйісіп, шектесіп жатады және әртүрлі зерттеушілердің еңбектерінде түрліше түсіндіріледі және сипатталады.

Прагматика грек тілінен аударғанда “іс” дегенді білдіреді. Демек оның пәні – қолданыстағы тіл. Философия мен психологияда бұл термин *әрекетке, тәжірибеге қатысты* деген мәде қолданылатын.

Лингвистикалық прагматика тілді “өз ішінде, өзі үшін емес”, адамның іс-әрекеті барысында қолданатын құралы ретінде зерттейтін пән. Қазіргі кезде прагматика пәнаралық сала болып табылады, себебі онда лингвистиканың барлық бағыттарымен қатар көптеген логикалық-философиялық, социологиялық, психологиялық, этнографиялық, тіпті кейде кибернетикалық бағыттар да қамтылады. Прагматиканың жалпы теориялық міндеттеріне сөйлеу актілерін түсінудің, есте сақтаудың когнитивтік моделін жасау, сондай-ақ коммуникативтік өзара ықпалдастық моделі мен тілді нақты социомәдени жағдаяттарда қолдану модельдерін түзу жатады.

Сонымен, белгілі бір ойын жеткізу үшін адам адресатқа бағдарланған белгілі бір әрекетті жүзеге асырады. Осы әрекет сөйлеушінің мақсатымен, ниетімен тікелей байланысты болады. Прагмалингвистикада ол сөйлеу акті, сөйлеу әрекеті деп аталады. Сөйтіп аталмыш ғылымның терминологиялық аппаратын құрайтын негізгі ұғымдарға: *қатысымдық жағдаят, адресант, адресат, мақсат-ниет және сөйлеу акті* жатады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1) Карасик В.И. *Язык социального статуса*. М.: 1992.- книга
- 2) Маслова А.Ю. *Введение в прагмалингвистику*. М., 2008.- книга
- 3) Сусов И.П. *Прагматическая структура высказывания// Языковые общение и его единицы*. Калинин, 1986. - Сборник научных трудов

FTAMP 16.21.43

Т.Қалибекұлы¹

¹ Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,
Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ СӨЗ ТІРКЕСІ СИНТАКСИСІНІҢ ҚЫТАЙДА ЗЕРТТЕЛУ ЖАЙЫ

Аңдатпа

Жалпы тіл білімінде сөз тіркесі синтаксисінің қалыптасу кезеңі ХХ ғасырдың елуінші жылдарынан басталады. Қытайда қазақ тілінің грамматикасы өткен ғасырдың 50–60 жылдарынан бастап зерттеле бастады. Алайда сөз тіркесі синтаксисі тек оқулықтар мен оқу құралдарында аздап болса да айтылғаны болмаса, жеке зерттеу нысаны болған емес. Сөз тіркесі синтаксисіне қатысты шешімін таппаған даулы мәселелер аз емес. Бұл мақалада сөз тіркесіне қатысты шешімін таппаған өзекті мәселелер қарастырылады, атап айтқанда: сөз тіркесінің анықтамасы; сөз тіркесі деп танудың шарттары; сөз тіркесінің өзіне ұқсас басқа тіл бірліктерінен, мысалы күрделі сөздерден айырмашылықтары; салаласа байланысқан сөздердің тіркесімін синтаксистік тіркес (сөз тіркесі) қатарында қарау мәселесі; қыса байланысқан сөздердің тіркесімін (немесе предикативті тіркесті) сөз тіркесі деп тануға қатысты көзқарастар; сөз тіркесінің байланысу тәсілдері және сөз тіркестерінің түрлері.

Түйін сөздер. Қазақ тіл білімі, синтаксис, сөз тіркесі, синтаксистік тәсілдер, сөздердің орын тәртібі, интонация, қыса байланысқан сөз тіркесі, тілдік ерекшеліктер

T. Kalibekuly¹

¹ *Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages,
Almaty, Kazakhstan*

THE STUDY OF THE SYNTAX OF KAZAKH PHRASES IN CHINA

Abstract

In general linguistics, the formation period of syntax of phrases began in the middle of the 20th century. In China, the grammar of the Kazakh language has been studied since the 50's and 60's of the last century. Although the syntax of phrases has been mentioned in the textbooks, it has never been a subject area of research. Thus, there are certainly controversial issues related to the study of the syntax of phrases. This article discusses the crucial issues of the syntax of phrases that have not been solved yet, in particular, the definition of a phrase; the conditions to be referred as phrases; difference from other language units, for instance, its difference from compound words; the problem of considering a combination of related words in a syntactic phrase (phrase); the approaches to consider a cross-linked phrase (or predicative combination) as a phrase; the ways the phrases are formed and types of phrases as well.

Key words: Kazakh linguistics, syntax, phrase, syntactic tools, word order, intonation, cross-linked phrase, linguistic features

Т. Калибекулы¹

¹ *Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана, Алматы, Казахстан*

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ СИНТАКСИСА СЛОВСОЧЕТАНИЯ КАЗАХСКОЙ ЛИНГВИСТИКИ В КИТАЕ

Аннотация

В общем языкознании период формирования синтаксиса словосочетания начинается с 50-х годов XX столетия. В Китае грамматика китайского языка изучается с 50-х – 60-х годов прошлого века, однако. Словосочетание не упоминалось в учебниках, к тому же не было отдельного исследования, предметом которого оно бы было. Также остается немало спорных вопросов. В настоящей статье рассматриваются актуальные проблемы, не нашедшие решения: определение словосочетания; условия признания словосочетания; отличие от других языковых единиц, таких как, например, сложные слова; проблема рассмотрения сочетания родственных слов в синтаксической фразе (словосочетании); подходы к рассмотрению согласованного сочетания (или предикативного сочетания) как словосочетания; способы связи слов в словосочетании и виды словосочетаний.

Ключевые слова: казахская лингвистика, синтаксис, словосочетание, синтаксические средства, порядок слов, интонация, предикативное сочетание, языковые особенности

Кіріспе. Ф.Жұмаш Қытайдағы қазақ тілі грамматикасының өткен ғасырдың 50–60 жылдарынан бастап зерттеле бастағанын және бұл қазақ тілін оқытудағы қажеттілік үшін, атап айтқанда, орта, бастауыш мектеп, орта техникум және жоғары оқу орындарына арналған қазақ тілінің оқу құралдары ретінде құрастырылған еңбектер екенін айта келе, былай деп жазады: “Қазірге дейін “Қазіргі қазақ тілі” немесе “Қазіргі заман қазақ тілі” деген атаумен 10 шақты кітап және кітапша баспадан шықты. Бұлардың дені сауаттық құралдар болғандықтан, жалпы мазмұн жағынан 1954 жылы Қазақстанда басылған “Қазіргі қазақ тілі” оқулығынан алшақ кетпейді, кейінгі 20 шақты жылдағы грамматикаға қатысты зерттеулерде кейбір тың көзқарастар ортаға қойылды”. Автор Тіл-жазу комитеті шығарған “Қазіргі қазақ тілі” еңбегінің морфология бөлімінде “мөлшерліктің” дербес сөз табы ретінде көрсетілуін бертіндегі жылдарда қол жеткізген үлкен табыс деген тұжырым жасайды [1, 60 – 61 бб.].

Қытайда жарық көрген қазақ тіл біліміне қатысты еңбектердің бірі – Шыңжаң Тіл-жазу комитеті 2002 жылы шығарған “Қазіргі қазақ тілі”. Бұл – Қытайдағы қазақ тілін практикалық тұрғыдан емес, ғылыми тұрғыдан қарастырған ең алғашқы еңбек. Қытай тілінде жарық көрген еңбектерден көрнекті түркітанушы ғалым Гың Шыміннің (Geng Shimin) “Қазіргі қазақ тілі” (1989) мен профессор Жаң Дінжіңнің (Zhang Dingjing) “Қазіргі қазақ тілінің жұмсалымды грамматикасы” атты (2004) еңбектерін ерекше атауға болады. Оқулықтар мен оқу құралдарынан Шыңжаң оқу-ағарту баспасынан шыққан “Қазіргі қазақ тілі” (1985) оқулығын; қытай тілі мен қазақ тілінің өзіндік ерекшеліктерін айқындауға байланысты салғастырмалы сипатта жазылған зерттеулерден Чын Янянның (Chen Yanyan) “Қытай және қазақ тілдерінің салғастырмалы грамматикасы” (1986) мен У Жінфенг (Wu Jinfeng) редакциясымен шыққан “Қытай және қазақ тілдерін салғастыра зерттеу” (2008) атты ұжымдық еңбекті атап көрсетуге болады. Сонымен қатар, Яң Ліннің (Yang Lin) қазақ тілінің фонетикалық жүйесі, лексикалық құрамы, грамматикалық құрылысы мен стилистикасын зерттеуге арналған “Қазақ тілі бойынша зерттеулер” (2002) атты монографиясын да атап өткен орынды.

Әдістеме. Қазақ тіл білімінде сөз тіркесін алғаш рет жүйелі зерттеген ғалым – профессор М.Балақаев. Ғалым сөз таптарының сөз тіркесін құраудағы ерекшеліктері, сөз таптары мен сөз таптарының тіркесі, олардың байланысу формалары мен түрлеріне қазақ тіл білімінде алғаш рет сипаттама берген. Профессор Р.Әміров “Жай сөйлем синтаксисі” деп аталатын оқулығында салаласа байланысқан сөздердің тобын сөз тіркестерінің қатарына жатқызады.

Мақалада сөз тіркесі синтаксисіне қатысты ғылыми зерттеулер, оқулықтар, монографиялардағы ғылыми теориялар басшылыққа алынды. Атап айтқанда, сөз тіркестері туралы отандық ғалымдар: М.Балақаев, С.Аманжолов, К.Аханов, Т.Қордабаев, Р.Әміров, Т.Сайрамбаев, Ә.Аблақов, С.Исаев, Е.Ағманов, М.Серғалиев, Қ.Шәукенов, Х.Арғынов, Ж.Шәкенов т.б. және қытай ғалымдары: Лүй Шусяң (Lu Shuxiang), Жоу Дыший (Zhu Dexi), Жаң Жыгонг (Zhang Zhigong), Ху Үйшу (Hu Yushu),

Жаң Жин (Zhang Jing), Фан Шяу (Fan Xiao), Чин Лижун (Qin Lijun), Гао Гыңшың (Gao Gengsheng) және т.б. көзқарастары мен тұжырымдары жұмысымызға негіз болды.

Қазақ және қытай тілдеріндегі сөз тіркесінің құрылымдық жүйелеріндегі ұқсастықтары мен айырмашылықтарын, әр тілдің өздеріне ғана тән ерекшеліктерін анықтау, сонымен қатар Қытайдағы қазіргі қазақ тіліндегі сөз тіркестерінің зерттелу жағдайы және зерттеу барысында сақталып отырған мәселелерге талдау жасау жұмысының басты мақсаты болып табылады. Зерттеудің мақсатына сәйкес, жалпы тіл білімінде қалыптасқан сипаттамалы, салғастырмалы әдіс, синтаксистік талдау әдістері пайдаланылды. Сонымен қатар, жүйелеу, топтау, бағалау, талдау тәсілдері де қолданылады.

Мақалада қытайлық ғалымдардың қазақ тілі грамматикасы бойынша жазған еңбектеріндегі сөз тіркесінің анықтамасы, толық мағыналы сөз бен көмекші сөздің тіркесімі, күрделі сөздер мен сөз тіркесінің айырмашылықтары, салаласа байланысқан сөздердің тіркесімі, қиыса байланысқан сөз тіркестері (предикативті тіркестер), сөз тіркесінің байланысу тәсілдері мен түрлеріне қатысты теориялық мәселелерге тоқталамыз.

Нәтижелер мен талқылау. Біз енді осы санамалап өткен еңбектердегі сөз тіркесіне қатысты мәселелерге тоқталамыз.

Сөз тіркесінің анықтамасы. Қазақ тіліндегі сөз тіркестеріне беріліп жүрген анықтамалар әркілі. Шыңжаң оқу-ағарту баспасынан шыққан “Қазіргі қазақ тілінде” сөз тіркесіне: “Кемінде толық мағыналы екі сөздің синтаксистік бірігуінен құралған, белгілі бір ұғымды білдіретін бірлікті сөз тіркесі дейміз” деген анықтама берілген [2, 235 б.]. Жалпы ұғымды сөз тіркесі емес сөз береді. Осы оқулықта қос сөздерге мынадай анықтама берген: “Сөздерді қосарлап, қайталап не бір буынын қабаттап айту арқылы жасалып, бір ұғымды білдіретін сөздерді қос сөздер дейміз” [2, 115 б.]. Қос сөздер де, сөз тіркесі де бір ұғымды білдірсе, онда олардың қандай айырмашылықтары бар деген заңды сауал туындайды. Сөз тіркесіне анықтама бергенде оның басты ерекшеліктері толық қамтылу керек.

Профессор Гың Шымін: “Сөз тіркесі тиянақты (бірақ бөлшектеуге болатын) ұғымды білдіреді, ол екі немесе екіден көп толық мағыналы сөздерден құралады” деп анықтама берген [3, 213б.]. Ғалым толық мағыналы сөз бен көмекші сөздің тіркесімі сөз тіркесі бола алмайтындығын былайша түсіндіреді: “Сөз тіркесінің анықтамасында сөз тіркесі міндетті түрде толық мағыналы сөздердің өзара тіркесі болатындығы айтылған, бұл – өте маңызды, өйткені көмекші сөздер (көмекші етістіктер, көмекші есімдер, септеуліктер т.б.) – грамматикалық тәсілдер, олар тек толық мағыналы сөздермен ғана тіркесіп қолданылады. *Отан үшін* және *отанға* дегендердің грамматикалық тұлғасы мен грамматикалық мағыналарында айтарлықтай айырмашылықтар жоқ. Сондықтан да соңғысы – сөз тіркесі емес, әрине, алдыңғысы да сөз тіркесі болмайды...” [3, 213–214 бб.]. Біздіңше, толық мағыналы сөздер мен көмекші сөздердің тіркесі сөз тіркестері болмайтындығын септеуліктер мен септік жалғауларын теңестіру арқылы дәлелдеу бір жақты пікір сияқты. Септеуліктер мен септік жалғауларының қызметі жағынан ұқсастықтарына қарап, екеуін бір-бірімен теңестірсек, онда оларды бір-бірінен ажырату қиынға соғады, септеуліктерге қатысты көптеген грамматикалық құбылыстарды ашып түсіндіру мүмкін болмайды. Қазақ тіліндегі септеулік шылаулардың бірқатары сөз бен сөздің арасын септік жалғаулары тәрізді байланыстыруға бейім тұратын болса, енді бірқатары сөз бен сөздің арасын байланыстырудан гөрі өзінен бұрынғы сөзге үстеме мағына қосуға, мағынасын нақтылай түсуге бейім тұрады. Ал енді бірқатары сөз бен сөзді әрі ұластырады, әрі өзінен бұрынғы сөзге үстеме мағына қосады [4, 48–49 бб.].

Профессор Чын Янян: “Екі немесе екіден көп толық мағыналы екі сөзден құралған, бір ұғымды білдіретін тілдік бірлік” деген анықтама береді [5, 208 б.].

Шыңжаң Тіл-жазу комитеті шығарған “Қазіргі қазақ тілінде” сөз тіркесі былайша анықталған: “Синтаксистік қарым-қатынасты білдіру үшін кемінде толық мағыналы екі сөздің сабақтасқан тобын сөз тіркесі дейміз” [6, 332 б.]. Бұл – М.Балақаевтің анықтамасы.

“Қытай және қазақ тілдерін салғастыра зерттеу” атты еңбекте: “Толық мағыналы екі сөздің белгілі бір тәсілдер арқылы тіркесуінен құралған тілдік бірлік сөз тіркесі деп аталады” деген анықтама берілген. Авторлар көмекші сөзді тіркестің сөз тіркесі бола алмайтындығы туралы: “...қазақ тілінде көмекші сөздер сөз тіркесін құрай алмайды, көмекші сөздер – грамматикалық тәсілдер, олар тек толық мағыналы сөздерге тіркесіп қолданылады, мысалы: *Отан үшін* және *отанға* дегендердің грамматикалық тұлғасы мен грамматикалық мағыналары жағынан сөз тіркесі деп саналмайды. *Жаңа үй салынды* дегеннің құрамындағы *жаңа үй* немесе *үй салынды* дегендер сөз тіркестері болады, өйткені олар өздерінің бастапқы лексикалық мағынасын сақтап қалған толық мағыналы сөздер”, –

дей келе, “...сөз тіркесі сөйлемнің әрқандай мүшесі бола алады, ол бүтін бір ұғымды білдіреді”, – дейді [7, 200–201 бб.].

Яң Линнің “Қазақ тілі бойынша зерттеулер” деген еңбегінде сөз тіркесіне берілген анықтама: “Екі немесе одан да көп лексикалық мағынасы мен грамматикалық құрылымы жағынан байланысты сөздерден құралған тілдік бірлік сөз тіркесі деп аталады” [8, 221 б.]. Автор анықтамаға дәлел ретінде келтірген мысалдардың қатарына *Тынық мұхиты*, *Халық Үкіметі* сияқты күрделі сөздерді де қосып жіберген.

Жинақтап айтқанда, жоғарыда сөз тіркесіне берілген анықтамалардан шығатын қорытынды мынау: сөз тіркесі толық мағыналы сөздерден құралады, ұғымды білдіреді және белгілі бір заңдылықтар арқылы байланысады.

Толық мағыналы сөздер мен көмекші сөздердің тіркесімі. Толық мағыналы сөз бен көмекші сөздің тіркесі еркін сөз тіркестері бола ма, жоқ па деген сауалға олардың қазақ тілінде сөз тіркестерін құрай алмайтындығы М.Балақаев, С.Аманжолов, К.Аханов, Р.Әміров, Т.Сайрамбаев, М.Серғалиев және т.б. ғалымдардың еңбектерінде көрсетілген.

Гың Шымын сөз тіркесін толық мағыналы сөздердің өзара тіркесі деп көрсетеді де, толық мағыналы сөз бен көмекші сөздің тіркесін еркін сөз тіркестерінің қатарына жатқызбайды.

Чын Нянь негізгі сөздер мен көмекші сөздердің тіркесін еркін сөз тіркестерінің қатарына жатқызбай, оларды “тізбек” деп атайды. Тізбекті өз ішінен демеулер тізбегі, модалдық тізбек және көмекші етістік тізбегі деп бөлген.

“Қытай және қазақ тілдерін салғастыра зерттеу” атты еңбекте сөз тіркесіне берілген анықтамада сөз тіркестерінің толық мағыналы сөздерден құралатындығы айтылған, бірақ авторлар септеулікті сөз тіркесін (яғни “есім+септеулікті” тіркес) еркін сөз тіркестерінің қатарына жатқызған [7, 213 б.].

Яң Лин зат есімдер мен көмекші есімдерден құралған күрделі есімдер тобын (мысалы, *жер асты*, *ел арасы*, *жол ортасы*, *үй арты*, *майдан шеті*, *су іші*, *қала маңы*, *терезе алды*, т.б.) “мекенді сөз тіркес” деп атап, оны сөз тіркестерінің қатарына жатқызады. Автордың “мекенді сөз тіркес” деп отырғаны қытай тіліндегі “мекендік мәнді сөз тіркестеріне” балама ретінде көрсетуден келіп шыққан. Толық мағыналы сөздер мен көмекші сөздердің тіркесімі қазақ тіл білімінде түйдекті тіркестер деп аталып жүр.

Қазақ тілінде сөз тіркесі тек толық мағыналы сөздердің тіркесінен жасалады. Толық мағыналы сөздер мен көмекші сөздердің тіркесі сөз тіркестерін құрай алмайды. Тек сабақтаса және салаласа байланысқан сөз тіркестері арқылы ғана сөз тіркестерінің заңдылықтары айқындалады.

Күрделі сөздер мен сөз тіркесінің айырмашылықтары. Қазақ тіліндегі күрделі сөздер мен сөз тіркесінің айырмашылықтарын анықтау – маңызды да, күрделі мәселелердің бірі. Құрылысы жағынан күрделі сөздер мен сөз тіркестері ұқсас, ал мағыналық жағынан олардың әрқайсысының өзіндік ерекшелігі бар.

Шыңжаң оқу-ағарту баспасынан шыққан “Қазіргі қазақ тілі” мен “Қазақ тілі бойынша зерттеулерде” сөз тіркесі мен күрделі сөздердің айырмашылығы арнайы қарастырылмаған. Авторлар сөз тіркесі мен күрделі сөздердің аражігін ажырата алмай, оларды бір-бірімен араластырып жіберген. Мәселен, “Қазіргі қазақ тілінде” салаласа байланысқан тіркестерге мысал ретінде *ақ-қара*, *тіл-әдебиет* сияқты қос сөздерді келтірсе, “Қазақ тілі бойынша зерттеулерде” *Тынық мұхиты*, *Халық Үкіметі*, *кіндік иеше*, *Богда көлі* сияқты күрделі сөздерді еркін сөз тіркестері ретінде қарастырған.

Чын Нянь: “Қазақ тілі жалғамалы тілдерге жатады, сондықтан сөз бен сөздің арасындағы құрылымдық байланыс, негізінен, сөз түрлендіруші қосымшалар арқылы беріледі, екі сөз (сыңар) арасында сөз түрлендіруші қосымшалардың болу-болмауы күрделі сөз бен сөз тіркесін ажыратудың бір белгісі болады, мысалы, *Банды шебі бордай тозып*, *тым-тырақай бөлініп жарыла қашты*, *бірқыдыруы тізе бүкті*. *Тізеңді бүгіп отыр*. Осындағы алғашқы сөйлемде *тізе бүгу* дегеннің екі сыңарының арасында сөз түрлендіруші қосымшалар жоқ, кейінгі сөйлемдегі *тізеңді бүгу* дегендегі *тізе* сөзіне тәуелдік және септік жалғауы жалғанған, сондықтан алғашқы *тізе бүгу* – сөз, кейінгісі – *тізеңді бүгу* сөз тіркесі болады. Күрделі сөз бен сөз тіркесін ажыратуда тек сөз түрлендіруші қосымшалардың болу-болмауына ғана негізделу жеткіліксіз, кейбір сөз тіркестерінің сыңарларының арасында сөз түрлендіруші қосымшалар болмайды. Сондықтан міндетті түрде мағыналық тұрғыдан да қарау керек” [5, 212–213 бб.] деген тұжырым жасайды.

Профессор Б.Қалиұлы күрделі сөз туралы: “...күрделі сөздер синтаксистік тәсіл арқылы жасалғанымен, олар синтаксистік категория емес; күрделі сөздер – лексикалық категория.

Құрамындағы сөздер тұтасып келіп, бір ғана ұғымды, бір ғана мағынаны білдіреді. Тұтасымен сөйлемнің бір ғана мүшесі болады, бір сөз ретінде жұмсалады”, – дейді [9, 43 б.].

Салаласа байланысқан сөз тіркестері. Сөздер белгілі синтаксистік тәсілдер арқылы салаласа және сабақтаса байланысады. Бұл ешқандай дау тудырмаса керек.

Бұл мәселе түркі тілдері, оның ішінде қазақ тіліндегі даулы мәселелердің бірі болып саналады. Қазақ тіл білімінде ондаған жылдар бойы қалыптасқан пікір бойынша салаласа байланысқан тіркестер, яғни сөздердің салалас қатарлары сөз тіркесінің қатарына жатпайды. Профессор Р.Әміров сөз тіркесіне: “Синтаксистік қатынасты білдіру үшін толық мағыналы екі сөздің (немесе одан да көп) сабақтаса, салаласа байланысқан тобын сөз тіркесі дейміз” деген анықтама бере келе: “Тіл біліміне қатысты бірталай еңбектерде сөйлемнің бірыңғай мүшесі болып келген сөздерді де сөз тіркесінің қатарына жатқызады. Сондағы дәлелдері мынадай: сөйлем құрамындағы бірыңғай мүшелер өзара белгілі бір грамматикалық қатынасқа түседі: ыңғайластық, талғаулық, қарсылықты т.т. Бұл қатынастар шылау сөздер, интонация арқылы білдіріледі”, – дейді [10, 10–11 б.].

Р.Әміровтың салаласа байланысқан сөздер тіркесін сөз тіркесінің қатарына жатқызуын профессор М.Серғалиев қолдай келе: “Демек, бүгінгі күнге дейін сөз тіркесі болу үшін, біріншіден, кемінде толық лексикалық мағынадағы екі сөздің байланысы, екіншіден, ол байланыстың сабақтастық, яғни басыңқылық-бағыныңқылық ыңғайда болуы, сөйтіп, үшіншіден, белгілі бір синтаксистік қатынаста болуы қажет деп есептелді. Сөз тіркесінің мұндай түрі болатынын ешбір зерттеуші теріске шығара алмайды, бірақ тіл материалдары және сөз тіркесі теориясы, дәлірек айтқанда, жалпы, сөз тіркесі деген ұғымның мазмұны мен мақсатына, сөйлем ішіндегі атқаратын қызметіне тереңірек үнілер болсақ, толық мағыналы сөздердің басқаша да байланысу мүмкіндіктері көзге түседі. Әңгіме сөйлем ішіндегі сөздердің тек сабақтасып қана емес, салаласа да байланысатынына көз жеткізуге болады”, – деген тұжырым жасайды [11, 589 б.]. Ғалым сабақтаса байланысқан сөз тіркесі мен салаласа байланысқан сөз тіркесінің өзіндік айырмашылықтары мен ұқсастықтарын тілдік деректер арқылы дәлелдеп көрсетеді.

Шыңжаң оқу-ағарту баспасынан шыққан “Қазіргі қазақ тілінде” салаласа байланысқан тіркестерді бірде еркін сөз тіркесінің қатарына, бірде сөйлемнің бірыңғай мүшелерінің қатарына жатқызады. Аталған еңбекте салаласа байланысқан тіркестерге мысал ретінде *ақ-қара, тіл-әдебиет* сияқты қос сөздерді де келтірген. Нәтижесінде салаласа байланысқан тіркестер мен қос сөздер бір-бірімен араласып кеткен [2, 236 б.].

Профессор Гың Шымін салаласа байланысқан сөз тіркестерін сөз тіркесінің қатарына жатқызады да, “...құрамындағы сөздер сабақтаса байланыспай, тең дәрежеде байланысады. Сыңарлары кейде жалғаулықтар арқылы байланысса, кейде жалғаулықсыз байланысады”, – дей келіп, мынадай мысалдар келтіреді: *ұлы, даңқты, тура; Бейжің мен Шаңхай; тез және әдемі; батыл да қайсар; әрі қызылдану әрі мамандану* [3, 214 б.].

Чын Янян: “... қытай тілінде де, қазақ тілінде де салалас тіркестер бар, олар бір-бірімен сәйкес келеді”, – дей келіп, оған дәлел ретінде төмендегідей мысалдар келтіреді:

歌和马 өлең мен ат; 既宽敞又明亮 әрі кең, әрі жарық; 伟大、光荣、正确 ұлы, даңқты, дұрыс; 调查研究 тексеру-зерттеу [5, 210 б.].

Жоғарыдағы *调查研究* (тексеру және зерттеу, тексеріп зерттеу) деген мысал қытай тілінде салалас тіркес болатыны дау тудырмайды, бірақ қазақ тілінде *тексеру-зерттеу* құрылымы жағынан қарағанда сөз тіркесіне ұқсамайды, керісінше, дефис арқылы жазылған қос сөзге жақындау. Сондықтан қытай тілінен қазақ тіліне тікелей аударылған *тексеру-зерттеу* қазақ тіліндегі салалас тіркеске мысал бола алмайды.

“Қытай және қазақ тілдерін салғастыра зерттеу» атты еңбекте салаласа байланысқан тіркестерді сөз тіркесінің қатарына жатқызады. Авторлар “...салалас тіркестердің кейбірі жалғаулықсыз орын тәртібі арқылы байланысады”, – дей келе, мына мысалдарды келтіреді: *жұмысшы, дихан, әскер (工农兵); ұлы, даңқты, дұрыс (伟大、光荣、正确)* [7, 201 б.]. Осы екі мысал қытай тілінен қазақ тіліне тікелей аударылған. Екеуі де – қытай тіліндегі орын тәртібі арқылы байланысқан салаласа байланысқан сөз тіркестері.

Яң Лін де салаласа байланысқан тіркестерді сөз тіркесінің қатарына жатқызады. Автор салаласа байланысқан тіркестерді “салалас құрылымы” деп атап, *Айгүл Арай Асқар Айқын; қызыл жасыл көк қара; ол сен мен; сиыр ат қой; таңертең және кеш* деген мысалдарды келтіреді [8, 222 б.]. Бір

қызығы, *Айгүл Арай Асқар Айқын; қызыл жасыл көк қара* деген тіркестердің сыңарларының арасына тыныс белгісі, яғни үтір қойылмаған.

Қазақ тілінде жоғарыда келтірілген *ұлы, даңқты, дұрыс; жұмысшы, дихан, әскер; қызыл, жасыл, қара, көк* сияқты тіркестер салаласа байланысқан бірыңғай мүшелер. Салаласа байланысқан бірыңғай мүшелер бір-бірімен интонация арқылы байланысады.

Жоғарыда айтылған пікірлерді жинақтап айтқанда, салаласа байланысқан сөз тіркесі де еркін сөз тіркестерінің қатарына жатады. Салаласа байланысқан сөздердің тіркесі де синтаксистік қатынастарды білдіреді.

Қиыса байланысқан сөз тіркесі (предикативтік тіркестер). Қазақ тіл білімінде қиыса байланысқан сөз тіркестерін немесе предикативті қатынас негізінде жасалған тіркестерді сөз тіркестерінің қатарына жатқызамыз ба, әлде сөйлемнің қатарына жатқызамыз ба деген сұраққа әртүрлі жауап алуға болады.

Сөз тіркесі мен сөйлемді бір-бірінен ажырата білу түркі тілдері, оның бірі қазақ тілінде өте күрделі мәселе болып табылады. Бірқатар ғалымдар сөйлем аяқталған ойды білдіреді де, сөз тіркесі ондай қасиетке ие емес деген қағидаға сүйеніп, бастауыш пен баяндауыштың байланысын тек сөйлемнің нысаны деп қарайды. Мысалы, Н.А.Баскаковтың пікірінше, *атқа мінді* деген сөйлем, ал *атқа мінген, атқа мініп* дегендер сөз тіркесі. Бұл жайында профессор М.Балақаев: “Сөйлемді сөйлемдік қасиеттеріне қарап, сөз тіркестерін де өзіндік қасиеттеріне қарап танып, мысалы, *жазық дала* дегенді сөз тіркесі деп танысақ, *атқа мінді* дегенді әрі сөйлем, әрі сөз тіркесі деп қарау керек”, – дейді [12, 25 б.].

Бірақ профессор К.Аханов бұл айтылған пікірді теріске шығара келіп, “Бұлайша, бір ғана құбылысты (*атқа мінді*) әрі сөйлем, әрі сөз тіркесі деп қарау сөйлем мен сөз тіркесінің жігін ажыратпауға, оларды бір-бірімен араластырып жіберуге әкеп соғады” деп жазады [13, 186 б.]. Біз К.Ахановтың пікірін қуаттаймыз.

Профессор Гың Шымін предикаттық қатынас негізінде жасалған сөздердің тіркесін сөз тіркестерінің қатарына жатқызады. Автор предикативті сөз тіркесін “бастауыш-баяндауышты сөз тіркесі” деп атайды да, “бастауыш-баяндауышты сөз тіркесі бастауыш-баяндауыштық қатынас негізінде байланысады дей келе, *малы көп (адам), санасы жоғары (адам), өнеркәсібі дамыған (мемлекет)* деген мысалдарды келтірумен ғана шектеледі [3, 227 б.].

Чын Янтян қытай тілінде де, қазақ тілінде де бастауыш-баяндауышты сөз тіркесі бар дей келе, бұған дәлел ретінде мынадай үш мысалды келтіреді: *图像清晰 сурет анық; 罪恶昭著 қылмысы әйгілі; 眼光远大 көз аясы кең* [5, 213 б.].

“Қытай және қазақ тілдерін салғастыра зерттеу” атты еңбекте авторлар: “...қытай тілінде де, қазақ тілінде де бастауыш-баяндауыштық сөз тіркесі бар, бастауыш алдында, баяндауыш соңында тұрады, олардың арасына, әдетте, көмекші сөздер қолданылмайды. Қытай және қазақ тілдеріндегі бастауыш-баяндауыштық сөз тіркесінің бастауышы, әдетте, зат есім, есімдік немесе оларға сәйкес келетін тіркестерден жасалады. Мысалы: *立场坚定 (майданы берік), 眼睛明亮 (көзі өткір), 态度和谐 (позициясы сыпайы)*. Қытай және қазақ тілдеріндегі бастауыш-баяндауыштық сөз тіркесінің баяндауышы мезгілдік зат есімдерден жасалады. Мысалы: *今天星期三 (бүгін сәрсенбі), 明天是五月七日 (ертең бесінші айға жеті)*”, – дейді [7, 205 б.].

Бұл арадағы “мезгілдік зат есімдер” дегенді былай түсіндіруге болады: қытай тілінде қалыптасқан дәстүр бойынша зат есімдер өз ішінен мезгілдік зат есім және мекендік зат есім болып екіге бөлінеді. Мезгілдік зат есім қазақ тіліндегі “мезгілдік үстеумен” сәйкес келеді. Қазақ тіліндегі бастауыш-баяндауыштық сөз тіркесі деп отырған *майданы берік, көзі өткір, позициясы сыпайы* дегендері – үйірлі мүшелер. *Бүгін сәрсенбі* сөз тіркесі емес, сөйлем болады. Ескере кететін жайт: *明天是五月七日* *Ертең бесінші айға жеті* (дұрысы: *Ертең мамырдың жетісі*) деген мысал – қытай тілінде сөз тіркесі емес, керісінше сөйлем, яғни 是 иероглифті сөйлем.

Сонымен, авторлар қазақ тіліндегі сөз тіркесі мен сөйлемнің аражігін ажырата алмай, оларды бір-бірімен араластырып жіберген.

Яң Лін “Қазақ тілі бойынша зерттеулер” деген еңбегінде предикаттық қатынас негізінде жасалған сөздер тіркесін “бастауыш-баяндауышты сөз тіркес” деп атайды да, оған дәлел ретінде

көпшілік күлісті, күн ашық, ертең жексенбі, жиын таралды, мінезі ибалы, бағасы бір жүз деген мысалдарды келтіреді.

Гың Шымін бастаған қытай ғалымдары предикаттық қатынас негізінде жасалған сөздер тіркесін еркін сөз тіркестерінің қатарына жатқызу себебі неде деген сұрақ тууы мүмкін. Мұның себебін қытай тіл білімінде қалыптасқан екі түрлі көзқарастың орын алуымен түсіндіруге болады: 1) қытай тілінде бастауыш-баяндауышты сөз тіркесі еркін сөз тіркестерінің қатарында қаралады. Бұл сөз тіркесі сөйлемнің ішінде әр түрлі сөйлем мүшесінің қызметін атқара алады; 2) бастауыш-баяндауышты сөз тіркесінің соңынан тиянақты интонация қойылса немесе сөйлемнің соңынан келетін демеуліктер қосылып айтылса, бастауыш-баяндауыш құрылымды сөйлемге айналады. Яғни қазақ тіліне тән грамматикалық заңдылықтар қытай тілінің грамматикалық заңдылықтарына үйлестіріле баяндалған. Олар айтып отырған “бастауыш-баяндауышты сөз тіркесі” – қазақ тіл білімінде бұрыннан айтылып келе жатқан үйірлі мүшелер, оның ішінде үйірлі анықтауыштар, ал кейбірі сөйлемдер.

Қазақ тіліндегі “үйірлі мүшелер” мен қытай тіліндегі “бастауыш-баяндауышты сөз тіркесін” бір-бірімен шатастырмау керек. Әр тіл өз ерекшелігіне сай зерттелуі керек деген қағиданы ұмытпаған жөн. Әр тілдің өзіндік құрылымдық ерекшелігіне сай грамматикасында да айтарлықтай өзіне ғана тән ерекшеліктерінің болуы заңды құбылыс болып табылады.

Орыс тілін зерттеуші қытайлық ғалымдар орыс тіліндегі предикаттық қатынас негізінде жасалған сөздердің тіркесін сөз тіркестерінің қатарына жатқызбайды. Мұндай тіркес қытай тіліне ғана тән деп қарайды. Мысалы, *他身体好* Оның денсаулығы жақсы (сөзбе-сөз: Ол денсаулық жақсы)

деген сөйлемнің құрамындағы *身体好* денсаулық жақсы деген тіркесті предикаттық қатынас негізінде жасалған сөздердің тіркесі (бастауыш-баяндауышты сөз тіркесі) деп қарайды [14, 14 б.].

“Біздің пікірімізше, бастауыш-баяндауышты сөз тіркесі қытай тілі сияқты сөз түрлендіруші формалары өте аз немесе жоқ тілдердің табиғатына тән елеулі өзгешелік болып табылады. Ал сөз түрлендіруші формаларға бай тілдерде, мысалы, қазақ тілінде бастауыш-баяндауышты тізбектің құрамындағы баяндауыштардың (әсіресе, етістіктердің) жақтық, шақтық, көптік және рай сияқты грамматикалық формалары болатындықтан, тұтас конструкция сөйлемдік қасиетке ие болады да, сөз тіркесі болмайды. Сондай-ақ, бастауыш пен баяндауыш жіктік жалғаулары негізінде құралып, субъектілік-предикаттық қатынаста жұмсалатындықтан, сөз тіркесінің емес, сөйлемнің нысанына жатады” [15, 145 б.].

М.Жолшаева “Қазіргі қазақ тілі: жай сөйлем синтаксисі” аты еңбегінде: “Предикаттық қатынас бастауыш пен баяндауыштың арасында болатын синтаксистік қатынастың түрі және ол сөйлемге тән болып келеді. Яғни предикаттық қатынасқа құрылған сөздердің тіркесімі (тізбегі, құрылым) сөз тіркесі емес, сөйлем қатарына жатады”, – дейді [16, 46 б.].

Сөз тіркесінің байланысу тәсілдері. Кез келген сөздердің қатар тұруы сөз тіркесі бола бермейді. Сөз тіркесі болу үшін сөздердің тіркесуінде белгілі бір заңдылықтар болады. Бұл заңдылықтардың бірі – сөздердің синтаксистік тәсілдер арқылы бір-бірімен байланысуы.

Қазақ тілінде сөйлемнің құрамындағы сөздер не сабақтаса байланысады, не салаласа байланысады немесе қиыса (субъектілік-предикаттық қатынаста) байланысады. Қиыса байланысқан сөздердің тіркесі сөз тіркесі деп есептелмейді. Қазақ тіл білімінде сөз тіркесінің байланысу тәсілдері түрліше түсіндіріліп жүр.

Профессорлар М.Балақаев пен Т.Сайрамбаев сөз бен сөзді байланыстыруға дәнекер болатын синтаксистік тәсілдерге жалғауларды (септік, тәуелдік, көптік, жіктік), шылауларды (демеулер, жалғаулықтар), сөздердің орын тәртібі мен интонацияны айта келе, сөз тіркесі құрамындағы сөздердің қосымшалар арқылы байланысуын синтетикалық байланыс, ал қосымшасыз орын тәртібі, интонация, шылаулар арқылы байланысуын аналитикалық байланыс деп қарайды [17, 41 б.].

Гың Шымін мен Чын Янян салаласа байланысқан сөздердің тіркесінің құрамындағы сөздер жалғаулық немесе орын тәртібі арқылы байланысады деп қарайды.

Шыңжаң Тіл-жазу комитеті шығарған “Қазіргі қазақ тілінде” авторлар профессор М.Балақаевтің ізімен сөздердің байланысу тәсілдерін екіге бөліп, біріншісіне жалғаулар арқылы байланысуды синтетикалық тәсіл, ал шылаулар, сөздердің орын тәртібі, интонация арқылы байланысуды аналитикалық тәсіл деп қарайды [6, 332 б.].

Шыңжаң оқу-ағарту баспасынан шыққан “Қазіргі қазақ тілінде”: “Сөйлемде жеке сөздер сияқты сөз тіркесі қосымшалар, көмекші сөздер, орын тәртібі, екпін арқылы байланысып келіп, қатынастың бүтін бірлігі немесе сөйлем құраушы орталық бола алады” деп жазылған. Бірақ сөз тіркесінің

қосымшалар, көмекші сөздер, орын тәртібі және екпін арқылы байланысуы туралы таратып айтылмайды, тілдік деректер арқылы да дәлелденбейді. Ал екпіннің сөз тіркесінің сыңарларын байланыстыра алмайтыны бәрімізге белгілі. Аталмыш оқулықта қосымшалар жалғау және жұрнақ деп екіге бөлінген. Сонда сөздерді бір-бірімен байланыстыратын тәсілдердің қатарына жұрнақтардың да қатысы бар болып шығады, алайда бұл туралы сөз болмайды. Сөздерді байланыстыратын “көмекші сөздерді” бұл оқулықтан кездестірмедік. Авторлар бірде “көмекші сөздер” деген термин, бірде “шылау” терминін қолданады. Сөз тіркесін салалас тіркес және сабақтас тіркес деп екіге бөлген. Салаласа байланысқан тіркестің бір тобы жалғаулар арқылы, енді бір тобы орын тәртібі арқылы байланысады дей келе, бұған дәлел ретінде мынадай үш мысалды келтірумен шектеледі: *социализм және коммунизм, ақ-қара, жұмысшы-дихан-әскер* [2, 236–237 бб.]. Осы мысалдағы *ақ-қара* деген сөз тіркесі емес, қосарлау тәсілі арқылы жасалған қос сөз. Ал *жұмысшы-дихан-әскер* дегенді қалай түсінеміз? Бұл – қытай тілінен қазақ тіліне аударылған – *工农兵* [gong pong bing] деген салаласа байланысқан сөз тіркесі. Біздің ойымызша, қытай тілінен аударылып берілген бұл мысал қазақ тіліндегі салаласа байланысқан сөз тіркесіне нақты дәлел бола алмайды. Мысалды қазақ тілінің материалдарынан алу керек. Міне, бұдан қытайдағы қазақ тілі сөзтіркесінің байланысу тәсілдерінің өте аз зерттелгендігін аңғаруға болады. Осы кітаптың 236-бетінде: “Сөз тіркестері сөйлемдегі жеке сөздерге ұқсас рөл атқарады да, сөйлемнің әрқандай мүшесі болады” деп жазылған. Мұны Гың Шымін, Чын Янян және У Жінфың және тағы басқа ғалымдар да қолдайды.

Сөз тіркестерінің түрлері. Қазақ тілінде сөз тіркесін топтастыру ең күрделі, ең қиын, ең даулы мәселелер қатарына жатады.

Шыңжаң оқу-ағарту баспасынан шыққан “Қазіргі қазақ тілінде” авторлар: “сөз тіркесін алдымен салалас тіркес және сабақтас тіркес деп екіге бөледі де, сабақтаса байланысқан тіркестің құрамындағы сөздердің синтаксистік байланысы бес түрлі болады”, – дей келе, сабақтаса байланысқан тіркестің “қиысу”, “меңгеру”, “матасу”, “қабысу” және “жанасу” деген бес түрлі синтаксистік байланысу түрлерін шығарады [2, 236–237 бб.]. Авторлардың сабақтаса байланысқан тіркесті қандай ұстанымға негіздеп бөлгенін түсіну қиын. “Сабақтаса байланысқан тіркестің құрылымындағы сөздердің синтаксистік байланысы” дегенді “сөйлемдегі сөздердің синтаксистік байланысу формалары” деп берсе түсініктірек болар еді. Қиысу, меңгеру, матасу, қабысу, жанасу дегендер сабақтас тіркестің түрлері емес, олар – сөздердің синтаксистік байланысу формалары. Сондықтан сөздердің синтаксистік байланысу формалары мен сөз тіркестерінің құрылымдық түрлерін бір-бірімен шатастырмау керек. Авторлар қиысуға мынадай мысалдар келтірген: *Мен оқыдым. Ол жазды. Сіз оқыдыңыз. Өнеркәсіп күшейді. Мен оқушымын. Сіздер айтыңыздар. Ол – оқушы. Олар – домбырашылар*, т.б. Бұлар – сөз тіркестері емес, сөйлемдер. Қиыса байланысқан тіркестер – сөз тіркесінің емес, сөйлемнің нысаны. Ал авторлар сабақтаса байланысқан сөз тіркесінің құрамындағы басыңқы (меңгеруші) сөздің қайсы сөз табына жататындығына қарай есім сипатты сөз тіркесі, етістік сипатты сөз тіркестері деп екі үлкен топқа бөлген [2, 242 б.]. Сөз тіркестерін есімді, етістікті сөз тіркестері деп бөлу қиынды. Бірақ сөз тіркестерін бірде сабақтас тіркес және салалас тіркес, бірде есімді және етістікті сөз тіркестері деп бөлу бірізділік ұстанымына қайшы келеді.

Гың Шымін сөз тіркесінің құрамындағы сөздердің қарым-қатынасына қарай салалас тіркес, сабақтас тіркес, бастауыш-баяндауышты тіркес, күрделі сөз тіркесі және тұрақты сөз тіркестері деп жіктейді де, сабақтаса байланысқан тіркестің өзін есімді және етістікті сөз тіркестері деп екіге бөледі [3, 214–22 бб.]. Ғалымның айтып отырған күрделі сөз тіркесі қазақ тіліндегі күрделі сөз тіркесінен басқа. Ол күрделі сөз тіркесі туралы: “Әртүрлі жай сөз тіркестері бір-бірімен тіркесіп, күрделі сөз тіркесін жасайды”, – дей келіп, *Бейжің қаласының үлкен майданы, жаңа салынған мектепке кіру, бақытты тұрмысқа қол жеткізу, күннің күлімдеген нұрына бөлену* деген мысалдарды келтіреді де, оларды қос бөлшектер әдісі (метод непосредственно составляющих) арқылы талдайды, бірақ автор жай сөз тіркестерінің арасындағы құрылымдық қабаттарды ғана көрсетумен шектеліп, жай сөз тіркестерінің арасындағы синтаксистік байланыстарды көрсетпейді [3, 227 б.].

“Қытай және қазақ тілдерінің салғастырмалы грамматикасында” қазақ тіліндегі сөз тіркестерін, ең алдымен, грамматикалық қызметіне қарай есімді, сын есімді және етістікті сөз тіркесі деп үшке бөлсе, сөз тіркестерінің құрылымдық байланыстарына қарай салалас тіркес, сабақтас тіркес, етістік-толықтауыш тіркес, бастауыш-баяндауыш тіркес және шұбыртпалы етістікті тіркес деп жіктейді [5, 209–218 бб.]. Автор негізгі сөз бен көмекші сөздің тіркесін еркін сөз тіркесінің қатарына жатқызбайды. Оларды “тізбек” деп атайды. Тізбекті өз ішінен демеулер тізбегі (*күн сайын, сенен басқа, тіл арқылы* т.б.), модалдық тізбек (*келеді екен, алты-ақ, келетін шығар, жақсы адам секілді*

т.б.) және көмекші етістік тізбегі (оқып болу, келе жату, күліп жіберу, жығыла жаздау т.б.) деп саралаған.

Ескере кететін жайт: автордың “етістік-толықтауыш тіркес” деп отырғаны – қытай тіліндегі 述宾短语 (shubing duanyu). Бұл құрылым баяндауыш пен толықтауыштан жасалады. Баяндауыш алдында, толықтауыш соңында тұрады, баяндауыш пен толықтауыш орын тәртібі арқылы байланысады. Бұл тіркес қазақ тіліндегі меңгеріле байланысқан сөз тіркестерімен сәйкес келеді. Шұбыртпалы етістікті тіркес дегені (күліп сөйлеу, атқа мініп бару) – көсемшелі сөз тіркесі. Автордың бұл тіркесті “шұбыртпалы етістікті тіркес” деп атауының себебі қытай тіліндегі “көп етістікті сөз тіркесіне” (连动短语 liandong duanyu) ұқсатудан келіп шықса керек.

“Қытай және қазақ тілдерін салғастыра зерттеу” атты еңбекте қазақ тіліндегі сөз тіркесін алдымен салаласа байланысқан сөз тіркесі, сабақтаса байланысқан сөз тіркесі, күрделі сөз тіркесі және тұрақты сөз тіркесі деп төртке бөледі [7, 201 б.]. Авторлар сабақтаса байланысқан тіркестің қиысу, меңгеру, матасу, қабысу және жанасу деген бес түрлі байланысу түрі бар дейді [7, 236–237 бб.]. Бұл арада “қиысудың” сабақтаса байланысқан сөз тіркесіне қатысы жоқ екені бәрімізге белгілі. Авторлар: “әртүлі жай сөз тіркестері бір-бірімен тіркесіп күрделі сөз тіркесін құрайды”, – деп, дәлел ретінде Құлжа қаласының үлкен майданы, бақытты тұрмысқа қол жету, жаңа салынған үйге кіру деген мысалдарды келтіреді. Ал тұрақты сөз тіркесін екі түрге бөледі: 1) идиомалық тіркестер (成语): көз бен қастың арасы, ауыз жаласу, аяқтан шалу, терісіне симау, бордай тозу; 2) фразалық тіркестер (熟语): көңіл ашу, бел байлау, аяқсыз тастау, сан-саққа жүгірту, қол тимеу [7, 203 б.].

Авторлар: “...қазақ тілінде септеулікті сөз тіркесі (яғни “есім+септеулікті” тіркес) септеуліктердің зат есім немесе басқа да есімді сөздердің соңынан тіркесіп келуі арқылы жасалады, ...септеулікті сөз тіркесі, әдетте, сөйлемнің пысықтауыш қызметін атқарады, кейде анықтауыштың қызметін де атқарады”, – дей келе, мынадай мысалдарды келтіреді: Сенде тіл ғылымына қатысты кітап бар ма? Бұл іс балалар үшін де күлкілі ойын болады [7, 213 б.]. Авторлар сөз тіркесіне берген анықтамасында сөз тіркестерінің толық мағыналы сөздерден құралатындығы айтылған, бірақ сөз тіркестерін топтастырғанда, өздерінің бастапқы, сөз тіркесі болу үшін толық мағыналы сөздер болу керек деген пікіріне қайшы келіп отыр.

Аталған еңбектің 211-бетінде “Қытай және қазақ тілдеріндегі айқындауыштық тіркесті салғастыру” деген тақырып берілген, мұнда авторлар екі тілде де айқындауыштық тіркес бар дей келе, Лушүн мырза; Тұрсын төраға; Қадыр мұғалім; біз жоғары мектеп оқушылары; мен өзім; өскелең қасиетке ие, адамгершілікті бұл жігіт – менің ағам о дүниеге кетті деген мысалдарды келтірген. Бірақ, бұлар – қазақ тілінде сөз тіркесі емес, айқындауыштар. Авторлар қытай тіліндегі айқындауыштық тіркес пен қазақ тіліндегі айқындауышты шатастырған.

Автор айтып отырған идиомалық тіркестер (成语) мен фразалық тіркестер (熟语) сөз тіркесі синтаксисінің зерттеу нысаны емес, фразеологияның зерттеу нысаны.

Яң Ліннің сөз тіркестерін топтастыруы, оны іштей саралау және атауы басқалардан мүлде өзгеше.

Автор қазақ тіліндегі сөз тіркесін құрылымдық жақтан бірнеше түрге жіктеуге болатынын айта келе, төмендегідей 6 түрге бөледі:

1) салалас құрылымы (мысалы, Айгүл, Арай, Асқар, Айқын; қызыл, жасыл, көк, қара; үйрену, зерттеу, талқылау; ол, сен, мен; сиыр, ат, қой; тәңертең және кеш);

2) қиысу құрылымы (мысалы, мен ұқтым, пойыз жүреді, көктем келді, сен Мамыттың әкесінің, мақала жазған менмін);

3) меңгеру құрылымы (мысалы, міндет(ті) орындау, теңізде жүзу, өзенге қарай, мемлекет бойынша, сөзге шебер, халыққа тән, сүттен ақ, отан үшін);

4) матасу құрылымы (мысалы, оның мұраты, малышының малдары, Боғда(ның) көлі, таудың іші, жабылу(дың) салты, үшеудің біреуі, елдердің барлығы);

5) қабысу құрылымы (мысалы, алтын күз, он саусақ, тұнық ауа, мына кісі, бір тал, ең мол, қандай ақ, оқыған роман, мықты игеру, ішкерілей өрістету, тәте қарасты, қайтып сөйлеу, ғылыми зерттеу);

6) жанасу құрылымы (мысалы, биыл (ауылға) оралу, кеште (мәжіліс) өткізу, Жұңгода (саясимен) шұғылданду, сотханада (қызмет) істеу [8, 221 – 223 бб.].

Автор сөз тіркесін одан әрі қарай мағыналық жақтан “әдеттегі сөз тіркес” және “ерекше сөз тіркес” деп екі түрге бөледі. “Әдеттегі сөз тіркесін” өз ішінен төмендегідей түрлерге жіктейді:

1) салалас сөз тіркесі (мысалы, *аға, іні, әпке, сіңлі; қызыл, жасыл, көк, қара; үйрен, үйрен және үйрен; бес пен елу, көктем мен күз, көжсек пен түлкі; көз бен қас*);

2) бастауыш-баяндауышты сөз тіркесі (мысалы, *көпшілік күлісті, күн ашық, ертең жексенбі, жиын таралды, мінезі ибалы, бағасы бір жүз*);

3) толықтауыш-етістікті сөз тіркесі (мысалы, *есікті ашу, қиыншылықтан қорықпау, атқа міну, саясимиен шұғылдану, уәдеде тұру*);

4) толықтауыш-сын есімді сөз тіркесі (мысалы, *бұл жер орталыққа қарасты; құқық халыққа тән; менің ағам сөзге шебер*);

5) анықтауыш-анықталушы сөз тіркесі (мысалы, *алтын күз, жазар мақала, ғылыми зерттеу, етсіз тамақ, мөлдір су*);

6) шектеу-шектелу сөз тіркесі (мысалы, *көпшіліктің әдісі, тексерудің нәтижесі, Шыңжаң(ның) газеті, жолдың ортасы, ағаштың тамыры, екіннің бірі, өзеннің кеңдігі, елдердің барлығы*) [8, 223 – 227 бб.].

Автор “ерекше сөз тіркесін” өз ішінен мынадай түрлерге жіктейді:

1) сан мөлшерлі сөз тіркесі (мысалы, *жеті түс, бір тұяқ, үш топ, бес кесек, төрт жапырақ, екі рет*);

2) айқындауыш сөз тіркесі (мысалы, *кіндік жерім Құлжа, батыр Ержан, шопан Сәуле, мерген Мұқтар, досым Нұрбақыт, мәжілісті басқарушы Базархан*);

3) толықтауыш-демеулік сөзді сөз тіркес (мысалы, *жұмыс үшін, ол келуі тиіс, тіл арқылы, көлден ары қарай, күнге дейін, күн сайын, бұдан басқа, мемлекет бойынша, бұл іс істеуге тиіс, түстен кейін, ежелден бері*);

4) мекенді тіркес (мысалы, *жер асты, ел арасы, бина үсті, ел арасы, жол ортасы, Шыңжаң солтүстігі, шығыс жағы, Айгүл қасы, үй арты, майдан шеті, су іші, қала маңы, терезе алды*);

5) есімше сөз тіркес (мысалы, *отырған кісілер, келетіндер, жазылғандар, келе жатқан мәшинелер, сұрағандар, сүйіндіретіндер*).

6) етістік-толықтырғыш сөз тіркес (мысалы, *келе қалу, жаза беру, айтып қою, қаша жөнелу, жығыла жаздау, табылмай жатыр, істей бастау, тоқта тұр*) [8, 228 – 233 бб.].

Автор соңында күрделі сөз тіркесін көрсетеді, оған мынадай анықтама береді: “Екі не оданда көп жай сөз тіркестерінен құралған тіркес күрделі сөз тіркесі деп аталады”, *қоғамдық қызмет пен қоғамдық қимыл; идеялық қасиет пен қызметтік стиль; әкемнің інісінің әйелі; партия үшін, отан үшін, халық үшін; Оразбек байдан сұрау* деген сияқты мысалдарды келтіреді де, оларды қос бөлшектер әдісімен талдап көрсетуге тырысады [8, 233–235 бб.].

Яң Линнің сөз тіркесіне берген анықтамасына қарасақ, сөз тіркесінің лексикалық мағынасы бар сөздерден (толық мағыналы сөздер) құралатындығын басты назарда ұстағанын байқаймыз. Бірақ автор *өзенге қарай, мемлекет бойынша, отан үшін, таудың іші, жолдың ортасы, бір тұяқ, үш топ, бес кесек, төрт жапырақ, екі рет, жұмыс үшін, тіл арқылы, көлден ары қарай, күнге дейін, күн сайын, түстен кейін, ежелден бері* деген түйдекті тіркестерді сөз тіркестерінің қатарына қосып жіберген.

Автор айтып отырған “мекенді тіркесі” – түйдекті тіркестер. Автор *Тынық мұхиты, Халық Үкіметі, Богда көлі* сияқты күрделі сөздерді де еркін сөз тіркесінің қатарына қосқан. Қытай тіліндегі “айқындауыштық тіркес” пен қазақ тіліндегі “айқындауышты” шатастырған. Автордың салалас сөз тіркес (*аға, іні, әпке, сіңлі; қызыл, жасыл, көк, қара*) деп отырғаны – сөйлемнің құрамында келетін бірыңғай мүшелер. “Сан мөлшерлі сөз тіркестері” деп отырғаны (*жеті түс, бір тұяқ, үш топ, бес кесек, төрт жапырақ, екі рет*) – түйдекті тіркестер.

Автордың “менгеру құрылымына” дәлел ретінде келтірген *өзенге қарай, мемлекет бойынша, отан үшін* деген мысалдарын қалай түсінуге болады? Бұлар менгеріле байланысқан сөз тіркесі емес, септеулікті құрылымдар немесе түйдекті тіркестер ғой. “жанасу құрылымына” келтірген мысалдары *биыл ауылға оралу, кеште мәжіліс өткізу* деген сөз тіркестері – үстеулі сөз тіркестері, ал *Жұңгода саясимиен шұғылдану* (дұрысы, *Жоңгода саясатпен айналысу*), *сотханада қызмет істеу* (дұрысы, *сотта жұмыс істеу*) – жатыс жалғаулы сөз тіркесі.

Автордың “айқындауыш сөз тіркесіне” келтірген *батыр Ержан, шопан Сәуле, мерген Мұқтар* деген мысалдары “айқындауыш сөз тіркесі” емес, олар – айқындауыштар.

“Есімше сөз тіркеске” берілген *келетіндер, жазылғандар, сұрағандар, сүйіндіретіндер* деген мысалдары – есімшелі сөз тіркестері емес, олар – көптік жалғауы жалғанған есімшелер.

Яң Линнің “етістік-толықтырғыш сөз тіркеске” дәлел ретінде келтірген *келе қалу, жаза беру, айтып қою, қаша жөнелу, жығыла жаздау, табылмай жатыр, істей бастау* деген мысалдарының барлығы – түйдекті тіркестер, оның ішіндегі күрделі етістіктер тобы.

Автор қытай тіл білімінің кейбір қағидаларын қазақ тілінің грамматикасымен ұштастырмақ болған. Соның салдарынан сөз тіркесі синтаксисінің кейбір заңдылықтарын теріс түсіндірген.

Гың Шымін, Чын Янян және тағы басқа қытайлық ғалымдар сөз тіркестері сөйлемде сөз сияқты сөйлем мүшесі бола алады деп, сөз тіркестерін грамматикалық қызметіне қарай топтастырады.

Сөз тіркестерін грамматикалық қызметіне қарай бөлу – қытай тіл біліміне тән ұстаным. Жу Дыший (Zhu Dexi) былай деп жазған: “Өртүрлі синтаксистік құрылымды екі аспектіде қарауға болады: бірі – оны күрделі тіркес деп танып, оның ішкі құрылысын қарау; енді бірі – оны біртұтас тұлға ретінде қарап, оның синтаксистік қызметтерін айқындау” [18, 42 б.]. Осы ұстаным негізінде қытай ғалымдары сөз тіркестерін құрылымы мен грамматикалық қызметіне (немесе сөз тіркесінің сөйлемдегі синтаксистік қызметтері) қарай топтастырады.

Қорытынды. Қазақ тілі сөз тіркесі синтаксисіне қатысты жоғарыда талданған еңбектерге қатысты түйінді тұжырымдарды былайша санамалап көрсетуге болады:

- қазақ тілінде негізгі сөз бен көмекші сөздің тіркесімі түйдекті тіркес құрайды да, еркін сөз тіркестерінің бір ғана сыңары ретінде жұмсалады;

- қазақ тіл білімінде салаласа байланысқан сөз тіркесі туралы екі түрлі пікір қалыптасқан: бірі, салаласа байланысқан тіркестер сөз тіркесінің қатарына жатпайды, себебі, сөйлем құрамындағы бірыңғай мүшелер өзара тіркескенде жаңа грамматикалық мағыналар пайда болмайды; енді бірі, салаласа байланысқан тіркестер де сөз тіркесінің қатарына жатады, өйткені сөйлем құрамындағы бірыңғай мүшелер өзара ыңғайластық, талғаулық, қарсылықты және т.б. грамматикалық қатынасқа түседі;

- қазақ тілінде сөз бен сөзді байланыстыратын синтаксистік тәсілдерге жалғаулар, шылаулар, сөздердің орын тәртібі және интонация жатады;

- түркі тілдері, соның бірі қазақ тілінде сөз тіркестері сөз таптарының негізінде топтастырылады. Басыңқы сөздің қандай сөз табынан екендігі негізге алынып, қазақ тіліндегі сөз тіркестері есімді және етістікті сөз тіркестері деген үлкен екі топқа бөлінеді;

- тілдің грамматикалық құрылымы айқын ұлттық сипатқа ие, сондықтан әр тілдегі сөз тіркестері түрліше топтастырылады. “Бастауыш-баяндауышты сөз тіркесі”, “баяндауыш-толықтырғышты сөз тіркесі”, “етістік-толықтауыш тіркес”, “етістік-толықтырғыш сөз тіркесі”, “мекенді тіркес” және “сан мөлшерлі сөз тіркесі” дегендердің барлығы сөз түрлендіруші формаға жұтаң тілдердің бірі қытай тілінің табиғатына тән құбылыс болып табылады;

- қытайлық тілші ғалымдардың “бастауыш-баяндауышты сөз тіркесі”, бастауыш-баяндауыштық қатынас, “баяндауыш-толықтырғышты сөз тіркесі”, “толықтырғыш”, “етістік-толықтырғыш сөз тіркесі”, “мекенді тіркес”, “шұбыртпалы етістікті тіркес”, “сан мөлшерлі сөз тіркесі”, “айқындауыштық сөз тіркес” және “мезгілдік зат есімдерді” қазақ тілінен де іздеуі қытай тілі грамматикасының ықпалы. Олар қазақ тілі сөз тіркесінің заңдылықтарын қытай тілі мен салғастырып, сол тілдің негізінде түсіндіруге тырысқан.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1) Жұмаш Ф. Қазақ тілінің зерттелуіне шолу//Өнер алды қызыл тіл (ғылыми мақалалар жинағы). –Бейжің: Ұлттар баспасы, –2008. –51–72 бб.- жинақ
- 2) Қазіргі қазақ тілі. –Үрімжі: Шыңжаң оқу-ағарту баспасы, 1985. –330 б.- кітап
- 3) Гың Шымін. Қазіргі қазақ тілінің грамматикасы. –Бейжің: Орталық ұлттар университеті, 1989. –291 б.- кітап
- 4) Аблақов Ә. Меңгеріле байланысқан етістікті сөз тіркестері./Ә.Аблақов. –Алматы: Санат, 1986. – 143б.- кітап
- 5) Чын Янян. Қытай және қазақ тілдерінің салғастырмалы грамматикасы. –Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы, 1986. –398 б.- кітап
- 6) Қазіргі қазақ тілі. –Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы, 2002. –525 б.- кітап
- 7) Жалпы редакциясын басқарған У Жінфың. Қытай және қазақ тілдерін салғастыра зерттеу. –Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы, 2008. –383 б.- кітап

- 8) Яң Лін. Қазақ тілі бойынша зерттеулер. –Үрімжі: Шыңжаң университеті, 2002. –350 б.- кітап
- 9) Қалиұлы Б. Қазақ тіліндегі күрделі сөз мәселесі//Сөзстан (мақалалар жинағы). – Алматы: Абылай хан атындағы ҚазХҚжәнеӘТУ, 2009. –37–49 бб.- жинақ
- 10) Әміров Р. Жай сөйлем синтаксисі./ Р.Әміров. – Алматы: Мектеп, 1983. – 168 б.- кітап
- 11) Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. –Астана, 2002. – 784 б.- кітап
- 12) Балақаев М., Қордабаев Т. Қазіргі қазақ тілі. Синтаксис./М.Балақаев, Т.Қордабаев. –Алматы: Мектеп, 1971. – 339 б.- кітап
- 13) Аханов К. Грамматика теориясының негіздері./К.Аханов. –Алматы: Мектеп, 1972. –216 б.
- 14) Уаң Чынхуй. Орыс және қытай тілдері мен мәдениетін салғастыра зерттеу. –Чындун: Сычуань халық баспасы, 2004. – 349 б.
- 15) Қалибекұлы Т. Қытай тіл біліміндегі бастауыш-баяндауышты сөз тіркесінің құрылымдық-мағыналық ерекшеліктері//Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. Хабаршы. “Филология ғылымдары” сериясы. – 2019. №3 (69). – 145-151 бб.- жинақ
- 16) Жолшаева М. Қазіргі қазақ тілі: жай сөйлем синтаксисі./ М.Жолшаева. –Алматы: ЖК “Балауса”, 20018. – 192 б. - кітап
- 17) Балақаев М., Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тілі./М.Балақаев, Т.Сайрамбаев. –Алматы: Санат, 1997. – 240 б.- кітап
- 18) Жу Дыший. Грамматика туралы сұрақ-жауап. –Бейжің: Шануинь, 1985. – 84 б.- кітап

МРНТИ 16.21.33:

Г. Қосымова¹, Қ. Телгожаева²

^{1,2} Абай атындағы ҚазҰПУ,
Алматы, Қазақстан

ЭМОЦИОНАЛДЫ-ЭКСПРЕССИВТІК СӨЗДЕРДІҢ ҚАЗАҚ ЛИНГВИСТИКАСЫНДА ЗЕРТТЕЛУІ

Аңдатпа

Тілдің ұлттық ерекшелігін қалыптастыратын сана мен сыртқы дүние жеке тұлғаның ішкі жан дүниесімен, яғни эмоциясымен байланысты. Сондықтан да мақалада қарастырылған қазақ лингвистикасындағы эмоционалды-экспрессивтік сөздердің зерттелуін саралап талдау маңызды. Зерттеудің негізгі талдау нысаны болып қазақ тіл білімінде жарияланған эмоционалды-экспрессивтік сөздерге қатысты кандидаттық және докторлық диссертациялар мен монографиялар алынды. Алдағы ғылыми жұмысымыздың мақсат, міндеттері мен өзектілігін айқындау мақсатында, олар кезең-кезеңімен қарастырылып, бізден бұрынғы зерттеулердің жаңалықтары мен өзектіліктерін атап көрсету керек болды. А.Байтұрсынов, Қ.Жұбанов, Ә.Қайдардың эмоционалды сөздерге қатысты пікірлері де өте маңызды. Зерттеу барысында сөздің адамның ойлау қабілетімен тікелей байланыстылығын, оныңмағынасы эмоциялық күйдің өзгеруін бақылауға мүмкіндік беретінін танып зерттеу психолингвистикадағы өзекті мәселелердің бірі екендігіне көз жеткізілді.

Түйін сөздер: эмоция, жағымды эмоция, эмоционалды-экспрессивті сөздер, экспрессивті реңк, прагматика, лексика, қарым-қатынас, лингвистика, тілдік орта, психолингвистика

G. Kosymova¹, K. Telgohjaeva²

^{1,2} KazNPU them. Abaya,
Almaty, Kazakhstan

THE STUDY OF EMOTIONALLY EXPRESSIVE WORDS IN KAZAKH LINGUISTICS

Abstract

Consciousness and the external world that form the natural features of the language are associated with the inner world of an individual, that is, emotions. Therefore, it is important to analyze the study of emotionally expressive words in Kazakh linguistics, discussed in the article. The main form of research is PhD and doctoral dissertations and monographs concerning emotional and expressive words published in the Kazakh language. They were constantly studied to determine goals, objectives and relevance. Emotional words are also presented from A. Baitursynov, K. Zhubanov, A. Kaydar point of view. The study found that one of the key issues in psycholinguistics is that the word has a direct relationship with the ability to think and that its meaning allows you to control the change in the emotional state.

Key words: emotion, polite emotion, emotional-vicious tone, vicious tone, pragmatics, humorous reserve, objection, linguistics, linguistic language, psycholinguistics

Г. Косымова¹, К. Телгожаева²

^{1,2} КазНПУ имени Абая,
Алматы, Казахстан

ИССЛЕДОВАНИЕ ЭМОЦИОНАЛЬНО-ЭКСПРЕССИВНЫХ СЛОВ В КАЗАХСКОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация

Сознание и внешний мир, формирующие национальные особенности языка, связаны с внутренним миром личности, т. е. эмоциями. Поэтому важно проанализировать изучение эмоционально-экспрессивных слов в казахской лингвистике, рассмотренных в статье. Основной формой исследования являются кандидатские и докторские диссертации и монографии, касающиеся эмоционально-экспрессивных слов, опубликованных в казахском языке. С целью определения целей, задач и актуальности предстоящей научной работы они периодически изучены в зависимости от направлений исследования, новизны и актуальности. Также мнения А. Байтурсынова, К. Жубанова, Э. Кайдара относительно эмоциональных слов очень важны. В ходе исследования было установлено, что одним из ключевых вопросов в психолингвистике является то, что слово имеет прямую связь со способностью мыслить и что его значение позволяет контролировать изменение эмоционального состояния.

Ключевые слова: эмоция, положительная эмоция, эмоционально-выразительные слова, выразительный тон, прагматика, лексика, общение, лингвистика, языковая среда, психолингвистика

Кіріспе. Тіліміздегі Ғ. Мүсірепов айтқан бір-біріне жарығын не көлеңкесін түсіріп тұратын сөздер адам эмоциясын білдіру кезінде ерекше бір реңке ие болып, сөйлеуші мен тыңдаушыны барынша жақындастыратыны не қарым-қатынастың тоқтауына түрткіл болатындығы белгілі. Мұндағы құдіретті сөздің жалғасын тауып, қарым-қатынастың негізгі құралы болуына себеп болып отырған басты қару – эмоция. Сондықтан да акад. Э. Кайдардың: “Сөзді адамның эмоциясын білдіретін “экспрессивтік элемент” деп көрсетіп, экспрессивтілікті “семантикалық категория деп есептеуге болады”, – деген пікірін ескере отырып, қарым-қатынастың өзегі болған сөз бен эмоцияның сабақтастығын жан-жақты зерттеп, оның сөйлеу әрекетінде ұлттық мәдениетті танытатын лингвистикалық фактор екендігін айқындап, қолданыс жағдаяттарындағысан түрлі қырын ашу бүгінгі тіл білімінің өзекті мәселелерінің бірі болмақ.

Тақырыпқа сәйкес жүргізілген көптеген зерттеулер қазіргі қазақ лингвистикасында эмоционалды-экспрессивті сөздерді зерттеу екі бағытта жүзеге асып отырғандығын дәлелдеп берді. Біріншісі – арнаулы орта және жоғары оқу орындарына арналған оқу құралдарында, екіншісі –

эмоционалдылық пен экспрессивтілік арнайы зерттеу нысаны ретінде алынған ғылыми жұмыстарда. Эмоционалды-экспрессивті сөздерді зерттеудің бірінші бағытындағы жұмыстарды А.Байтұрсынов, Қ.Жұбанов, І.Кеңесбаев, Ғ.Мұсабаев, Ә.Қайдар, Б.Қалиев, М.Серғалиев және т.б. ғалымдардың еңбектерінен кездестіруге болады. Екінші бағытта еңбек етіп жатқан ғалымдар: Х.Нұрмуханов, Ш.Нұрғожин, С.Б. Қоянбекова, А.Ғ.Сембаева, А.А.Мұсабекова, З.Х.Ибадильдина, К.С.Сарышова, Б.Жонкешов, Г.Қ.Иманалиева және т.б. Мақаламызда екінші бағытта жазылған еңбектерге кеңінен тоқталып, ғылыми жұмысымыздың бүгінгі қазақ лингвистикасындағы алар орны мен өзектілігін айқындауды мақсат еттік.

Әдістеме. Сан ғасырлық ғұмыры бар халқымыздың тілі мен мәдениеті, тарихы, өзіндік өркениеті ауызша түрде ұрпақтар сабақтастығын жалғап тұрған тұста ұлы ғалым А.Байтұрсынов келер ұрпақтың өмірі тікелей жазумен байланысты екенін, сол жазу арқылы қазақтың өткені мен ертеңі өзара байланысқа түсіп, жаһанданатынын алыстан аңғарды. Осы тұста өзінің “Тіл құралы” еңбегінде жазу өнерінде сөздің алар орнын былай көрсетеді: “Сөздің жүйесін, қисынын келтіріп жаза білуге, қай сөз қандай орында қалай өзгеріп, қалайша біріне-бірі қиындасып, жалғасатын дағдысын білу керек... һәр жұрттың түрінде, тұтынған жолында, мінезінде басқалық болса, тілінде һәм сондай басқалық болды” [1., 142]. Ғалым тұжырымынан байқағанымыз –тіліміздегі кез келген сөз халықтың тіршілігі мен санасың көрінісі екендігі. Сонымен қатар, ол жазу, сызу арқылы қолда бар жауһарларымызды шашау шығармау үшін сөз құдіретін төмендетпей, оны сауатты да дұрыс пайдалана отырып, келер ұрпаққа дұрыс білім беру, осы арқылы болашаққа дара жол салу әрбір ғалымның басты міндеті деп санайды. Ғалым осы еңбегінде одағай сөздерге былайша анықтама береді: “Барша шапшаң болған істі көрсету үшін айтылатын, барша шабыттану үшін айтылатын, барша жекіру, ақыру тыйу, қайыру, тоқтату, басу, жұбату үшін айтылатын, барша қуаныш, реніш, кейістік, уайым, қайғы, күйінгенде, сүйінгенде, қорыққанда, шошынғанда, таңданғанда, тамсанғанда жан я тән күйзелгенде, қиналғанда, я рахаттанғанда айтылатын сөздер һәм шығатын дыбыстар – бәрі одағай болады”, – деп бүгінгі қазақ тіл біліміне негіз болған топтарға жіктеп береді, соның негізінде топтастырылған көңіл күй одайғайларының атаулары бүгінгі таңда көптеген ғылыми жұмыстарға негіз болып отыр [1., 142]. Біздің еңбегімізде жоғарыда аталған еңбектерді басшылыққа ала отырып, эмоционалды-экспрессивті сөздерге қатысты жаңа ой-пікірлер мен тұжырымдар көрініс таппақ.

Нәтиже. Адам эмоциясы шындықтың көрінісі екенін ескерсек, халықтық қолданыста жүрген әрбір дыбыстан бастап мақал-мәтелдер, әрісі көркем туындылар – қоршаған ортаның әлемдік бейнесін жасап тұрған қайнар көз. Сонымен зерттеу жұмысына негіз болған эмоция деген не? Эмоция – латын тілінен алғанда “тітіркену, толқу” деген мағынаны білдіреді. Ал адам болмысында әртүрлі жағдаяттарда тітіркену мен толқуды қатар жүреді. Яғни кез келген адам қарым-қатынасқа түсу барысында өзінің эмоциясын білдіріп, әр айтылған сөзіне экспрессивті реңк үстеп отырады. Тіл білімі сөздігінде “Эмоционалдық – (лат. Emovere – еліктіру, толқыту) фр. Emotion – қоршаған болмысқа деген адамның әртүрлі көңіл-күйі, сезімі, әсері. Эмоциялық өң берілген лексика ұнату мен ұялту, үрей мен қуаныш, масаттану мен жек көру, қорқыныш пен батылдық. Сенім мен сенімсіздік, қайғы, уайым, зарығу т.б. көптеген мағыналардың қолданылуы” [2., 432] деп түсіндіріледі. Осынау адам бойындағы егіз сезімдер қарым-қатынас барысында ерекше айқындалып, тіл қызметі мен мәдениетіне тікелей әсер ететіндігі айтылып жүр. Эмоция арқылы сөз арнасын еліктіріп, толқытып әр тарапқа тоғытсақ, экспрессия арқылы тілімізге көркемділік пен мәнерлілік бере отырып, тіл мәдениетінің өркендеуіне тікелей ықпал етеміз. Эмоционалды-экспрессивті сөздер дегенде ойымызға ең алдымен одағай сөздер келетіні даусыз, алайда қарым-қатынас пен кейіпкер бейнесін суреттеуде жазушының басты құралы болған эмоция барлық сөздерге өзінің сан қырлығымен тікелей әсер ететіндігін лингвистика саласында жасалған көптеген ғылыми зерттеулер дәлелдеп берді. Кез келген жеке тұлға өзара тілдік қарым-қатынасқа түскенде, өз ойын жүзеге асыру мақсатында әр сөзіне ерекше мән беріп, даусына екпін бере отырып, интонациясын өзгертеді, яғни өз сезімі мен эмоциясын ортаға салады, сол арқылы қандай да бір жетістікке қол жеткізеді. Интонацияның негізгі қызметтерінің бірі эмоцияларды анықтау [3., 108] болғандықтан, барлық грамматикалық формалар сөйлем ішінде өзгеше интонацияға ие болып, қандай да бір эмоцияны білдіреді. Яғни, тіліміздегі барлық грамматикалық формаларда эмоционалды-экспрессивті сөздер кездеседі. Жоғарыда эмоционалды-экспрессивті сөздер екі бағытта зерттеліп келгендігін атап өттік, бірінші бағытта эмоционалды-экспрессивті сөздерге тек одағай сөздер мен зат есімдерді ғана келтіреді, алайда аталған сөздерді арнайы зерттеу нысаны етіп алған ғылыми еңбектерде барлық грамматикалық формаларда эмоционалды-экспрессивті сөздер бар екендігі жан-жақты талданады.

Талқылау. XX ғасырдың басында акад. Қ.Жұбанов эмоционалды сөздерді “көңіл райын білдеретін амалдар” деп атап өткен. І.Кеңесбаев пен Ғ.Мұсабаев өз еңбектерінде сөйлеушінің жақсы немесе жаман көзқарасын анықтайтын категориядағы сөздерді эмоционалды лексика деп көрсеткен. Және бұл термин қазақ тіл білімінде алғаш рет қолданылған[4].

А.Байтұрсыновтың “...дарынды сөз адамның ойына өң береді, көңіліне күй түсіреді, қара сөзден адам тек ұғым алады”, – деген пікірі эмоционалды сөз бен экспрессивті сөздердің аражігін ажыратып беріп тұрғандай [5., 244]. Мұндағы сан ғасырлар бойы ұрпақтар жалғастығы болып, тілге тиек болған дарынды сөздер тіліміз бен әдебиетіміздің ұлттық құндылығына айналып отыр. Адам көңіл-күйін білдіріп, жеке тұлғалық қырын танытуда, қоғам өзгерісін бағамдауда, бағалаушылық реңкке ие болған сөздер тілдік оралымдар, фразеологизмдер, мақал-мәтелдер –көркем шығарма мен публицистиканың, ауызекі сөйлеу тілінің негізгі құралы. Кез келген тілдік ортада туындайтын әртүрлі шартты рефлекстер мен тұлғаның ортаға бейімделуі негізінде пайда болатын эмоциялар адам психикасының ажырамас компонентіне айналып, адам бойындағы қанағаттану не қанағаттанбау құбылысының сыртқа шығуына ықпал етеді. Тілдік қарым-қатынасқа түскен Тұлға өз кезегінде аталған құбылысты эмоциясы арқылы сыртқа сан түрлі тілдік құралдарды пайдалана отырып шығарады. Осы тұста оның тұлғалық ерекшелігі, яғни алған білімі, өзіндік ой санасы, қоршаған ортаға деген көзқарасы, дүниетанымы үлкен мәнге ие болады. Аталған тұлғалық ерекшелік – қарым-қатынастың өзегі. Сонымен қатар, осы тұлғаның ішкі жан дүниесі бүтіндей бір ұлттың мәдениетіне, тіліне, діліне, саясатына, тарихына әсерін тигізеді. Түптеп келгенде, осындай Тұлғалар боямасыз, бүкпесіз талай көркем шығарманың басты кейіпкеріне айналады, яғни тұлғаның эмоциясы, оның өз эмоциясын басқара алу қабілеті шығарманың көркем де әсерлі болуына септігін тигізеді анық. Бұған М. Әуезовтің драмалық шығармаларындағы эмоционалды-экспрессивтік лексиканы зерттеген Х.Нұрмұханов зерттеуі мен О.Бөкеев шығармалары негізінде көркем шығармадағы эмоционалды-экспрессивтік лексиканы қарастырған А.Ғ.Сембаева менбаспасөз тілін зерттеген А. Мұсабекованың еңбектері дәлел болмақ.

Қазіргі қазақ лингвистикасында эмоционалды-экспрессивтік сөздердің семантикалық, стилистикалық қырлары біршама зерттеліп, аталған мәселеге бағытталған көптеген мақалалар мен диссертациялар жарияланған. Қазақ тіліндегі эмоционалды сөздерді алғаш арнайы ғылыми зерттеу нысаны ретінде алған еңбек –1969 жылы жарыққа шыққан Х.М. Нұрмұхановтың “Эмоционально-экспрессивная лексика драматургических произведений М.Ауезова” атты кандидаттық жұмысы. Х.М.Нұрмұханов эмоционалды-экспрессивтік сөздердің жасалу жолдарын айта келіп, эмоциялық мәннің сөз семантикасында бірден болатындығын (жарқыным, айналайын), екіншіден, эмоциялық реңктің ауыс мағынада (түлкі, қалпақ), контекст (биосфера), дауыс ырғағымен (Қорықпа! Неге?), морфологиялық (ойшыл, Асылжан) тәсілдер арқылы, үшіншіден, ешқандай мән-мағына жоқ сөздердің де (рррракалион, тырралай) эмоциялық мән туғызатын атап көрсетеді [6].

С.Б.Қоянбекованың “Қазақ тілі экспрессивтік стилистикасының негіздері” атты докторлық диссертациясында алғаш рет қазақ тілінің экспрессивтілігінің стилистикалық жүйесі кешенді түрде зерттелген. Сонымен қатар, қазақ тілінің экспрессивтік стилистикасының табиғаты логика, философиялық, психолингвистикалық, лингвостилистикалық тұрғыдан қарастырылып, экспрессивтік стилистика мен сөз мәдениетінің өзара байланысы, тілдік бірліктердің стильдік қалыптасуына қатысты ғылыми тұжырымдар жасалған. Зерттеуге негіз болатын нақты мысалдар қазақ классиктерінің шығармаларынан алынған. Ғалымның зерттеу жұмысын зерделегенде, оның экспрессивтік сөздерді зерттеуде тіл мен ойлау, тіл мен сана, қоршаған орта мен оның тілдік бейнесіне қатысты теориялар, лингвофилософияның таным теориясы, форма мен мазмұн басты қару ретінде алынғанын айта отырып, ұлттық тіл мәдениетін дамытуда да зор үлес қосқанын айта кеткіміз келеді. С.Б. Қоянбекова қазақ тіліндегі экспрессивтік стилистиканы жан-жақты зерттей келе тақырыпқа қатысты 13 нақты ғылыми тұжырым жасаған [7].

А.А. Мұсабекованың “Қазіргі қазақ публицистикасында экспрессия мен эмоцияны білдірудің тілдік құралдары” атты кандидаттық диссертациясында Ш.Мұртаза мен К.Смайыловтың тәуелсіздік жылдарындағы еліміздің рухани әлеуметтік және экономикалық ахуалдарын қоғамға жеткізу мақсатында “ұлып емес, тіліп айтқан” кемел пікірлері мысалға алына отырып, ұлтжанды жазушылардың тілдік құралдары арқылы сөздердің эмоционалды-экспрессивті мағыналары жан-жақты зерделенген. Ғалым аталған зерттеуінде “Егемен Қазақстан”, “Жас Алаш”, “Қазақ әдебиеті” газеттерінде жарияланған жазушылардың шығармаларын (хаттарын) пайдаланған. Еңбектегі сөздердің эмоционалдылығын анықтауға келтірілген мысалдарды оқи отырып, тіліміздегі сөз, екпін,

тілдік оралымдардың соншалықты сан қырлылығына еріксіз таңқалып, жазушылардың сөз саптау стиліне риза боласыз. Осы сөздерге осыншама құдіреттілікті беріп тұрған жайт-жазушының әдеби шеберлігінен бөлек, ұлттық болмыс пен мәдениетті, құндылықты, рухани түйсікті жанымен сезініп, қазіргі ұрпақтың тілі мен ұлттылығына тікелей әсер етіп отырған құбылмалы саясат пен экономиканы жете білуінде. Сөзімізге дәлел ретінде ғалымның зерттеуінен бір-екі мысал көрсетуді жөн көрдік. “*Мен айтар едім, құдайдың көзі мұнайға оң түсті, бағасы да қымбат.* (Ш. М. “Кездесуден”) деген үзіндіден де жағымды эмоцияны аңғару қиын емес. Бұл фразеологиялық тіркестен Қазақстан жерінің мұнай кеніне бай өлке екендігіне және қазіргі мамандардың оны өндіру мүмкіндігінің барлығына масаттану, қуаныш сезімін көреміз” [8., 72]. Осы бір жағымды эмоциялық тіркес арқылы кейінгі ұрпақ санасына отансүйгіштік сезімі де оралатыны анық. Ал, енді қазақтың байлығы саналған мұнайдың сыртқа ағып, елге тек иісінің ғана пайдасы тиіп отырғанын аңғартатын мына бір жағымсыз эмоциялы тілдік құралға назар аударайық: “*Мұнай құбырынан да біз нәпақа аламыз ғой. Ия, солай, көңілге демеу,* – дейді. Мұндағы нәпақа – табыс, ризық, ол жарытымсыз талғажау, әйтеуір “өлместің қамы” деген мағына береді. Автор осы нәпақа арқылы өзінің үкімет билігін қомсыну эмоциясын білдіріп тұр” [8., 30]. Мұнымен қоса, жазушының тәуелсіздік тұғырын асқақтату үшін етек-жеңді жинайтын уақыттың келгенін меңзеп тұрғанын да байқауға болады. А. Мұсабековаөз еңбегінде публицистикалық шығармаларда кездесетін эмоцияны білдіру мақсатында қолданылған сұраулы сөйлемдерді төмендегідей топтастырады:

1) Қалыпты сұраулы сөйлемдер: *Алғаны ауқатына жетпейді, сонда пәтер ақынықайдан алады?* (Ш. Мұртаза, “Хаттар”, 91);

2) Жағымсыз эмоционалды сұраулы сөйлемдер: *Ал мемлекеттік тілдің дауы бітпейді-ақ. Бұл неғылған қасірет?* (Ш. Мұртаза, “Тәуелсіздік”), *Ал енді аргы-бергі заманда орманды әдейі өртегенді кім көрді? Кім естіп білген?* (Ш. Мұртаза, “Хаттар”, 90). Аталған сұраулы сөйлемдерді автор күйінуді және ашу-ызаны білдіретін деп өз ішінде екіге бөледі.

3) Жағымды эмоционалды сұраулы сөйлемдер: *Тәуелсіздікті сақтап қалудың ең дана жолы осы еді ғой. Сол жолды тапқан Президентке мың алғыс айтпаймыз ба?* (Ш. Мұртаза, “Талаптының”, 90);

4) Реплика сипатындағы қысқа сұраулы сөйлемдер: *Қызық ә? Шумов қайда? Малахов қайда?* (Ш. Мұртаза, “Хаттар”, 25);

5) Риторикалық сұрау:

*Күнде жақсы бола ма,
Бір қылығы жаққанға?
Оқалы тон тола ма,
Ар-ұятын сатқанға?*

Ғалымның эмоцияны айқындайтын сұраулы сөйлемдерді топтастыруы қазақ тіл білімінде алғаш қарастырылып отырғандықтан, қатысымдық семантика теориясы тұрғысынан аталған топтастырулар біздің алдыңғы тарауларымыздағы айтылған ойларға негіз болатынын және өз тарапымыздан жаңа толықтырулар жасалатынын айта кеткіміз келеді.

Б.Жонкешов алғаш рет қазақ тіліндегі эмоционалды-экспрессивтік сөздердің дыбыстық символикалық жүйесін қарастырады. Ғалым тіл білімінде эмоционалды лексикалар реңкі бар сөздер болғандықтан, олардың дыбысталуы мен мағыналарының байланысы бар екенін негізге ала отырып, қазақ тіліндегі эмоционалды бірліктер дыбыстық деңгейді, негізінен, фоносемантикалық жүйенің мимеоэкстракинесемиздер мен экстрокинесемиздер жүйесінде көрініс табады деп тұжырым жасайды. Оларды семантикалық уәжділігі басым кейбір толық мағыналы сөздердің де дыбыстық құрылымында сақталғандығын атап өтеді. Мұнымен бірге, ғалым өз кезегінде коннотаттық және денотаттық мағыналарын ашу арқылы эмотив-экспрессив сөздердің ұқсас және айырым белгілерін анықтаған. Әрине, дамыған елдердің лингвистика саласында мұндай лингвистикалық зерттеулер ХХ ғасырдың бас кезінен-ақ талданғанын ескерсек, отандық лингвистика бұл жағынан ақсап келеді. Сондықтан да өткенімізден хабар беретін қолданыстағы барша лексикалық бірліктерге фоносемантикалық талдау жасау қажет екені даусыз. Осындай зерттеулерге сүйене отырып, халық ауыз әдебиетінің мол мұрасы саналатын Бабалар сөзін қолданбалы лингвистика мен этнолингвистика саласында тыңғылықты зерттесек, архаизм сөздерге айналған жауһарларымызды тілдік қолданысқа алып келуге мүмкіндік ашылар еді. Бұл өз кезегінде эмоционалды бірліктердің ұлттық мәдени сипатын ашуға ықпал етеді. Бұл біздің басты міндеттеріміздің бірі болмақ [9].

Эмоционалды-экспрессивті сөздерді зерттеудегі атаулы еңбектердің бірі – Ғ.Қ.Иманалиеваның “Қазақ тіліндегі эмоционалды құрылымдар” атты монографиясы. Зерттеуші эмоцияның лингвистикалық сипатын анықтау барысында түрлі грамматикалық формалардың эмоционалды әлеуетіне шолу жасай отырып, одағай сөздер мен еліктеуіш сөздерден басқа да сөз таптарының барлығында эмотив сөздердің кездесетініне дәлелдер келтіреді. Ол фразеологиялық бірліктердің эмоционалды қызметіне, мәтіннің эмоционалды мазмұнына, эмоцияны білдіретін паралингвистикалық тәсілдердің мәтіндегі көрінісіне де тоқталып өткен. Эмоционалды сөздердің зерттелу бағыттарынан байқағанымыз, экспрессивті сөздер де, эмоционалды сөздер де контекстік тәсіл арқылы жасалып, өздерінің мағыналық қырларын аша түседі [10].

О.Бөкей шығармалары негізінде эмоционалды-экспрессивті сөздерді зерттеген А.Сембаева эмоциялы сөздерге әсерлі сөздер, ал экспрессивті сөздерге әрлі сөздер деген атау берген [11]. А. Байтұрсынов тіл көрнекті болу үшін негізгі: көріктеу, меңзеу, әсерлеу тәсілдерін атап көрсеткенін білеміз. Мұндағы әсерлеу тәсілі эмоционалды-экспрессивті сөздердің сипатына толықтай сай келетінін Ғ.Қ. Иманалиева “Қазақ тіліндегі эмоционалды құрылымдар” атты еңбегінде атап өткен.

Қарастырып отырған эмоционалды-экспрессивті сөздер адамдармен бірге сан мыңдаған жылдар бойы жасасып келгендігін көркем әдебиетіміздегі туындылар айғақтап отыр, ол тек уақыт ағынына байланысты сөйлеушінің коммуникативтік ниетіне қарай қолданыс аясын өзгерті отырады. Адамзат баласы сәби күнінен бастап өзінің эмоциясының көмегімендіттеген мақсатына қол жеткізіп отырады. Анасы сәбиінің гуілі арқылы өзара қарым-қатынас орнатып, сәбиді ортаға бейімдейді. Сәби өзінің айналасындағы адамдарды эмоциясы арқылы танып, өзінше жауап қатып жатады. Ол тіпті таныс адам болмаса да, оның ым-ишарасы, қимыл-қозғалысы балаға түсінікті болады. Өйткені сезім мен эмоция арқылы орын алатын таным процесі барша адамзат баласына ортақ, мұндағы таным ұлттық мәдениетке тікелей әсер етуші фактор болып табылады. Егер кез келген эмоционалды-экспрессив сөз ерекше интонацияға ие болатыны және интонация арқылы байқалатын прагматиканы ескерсек, сөздердің ұлттық мәдени сипатын ашу аса маңызды болып саналмақ. Яғни тілі шықпаған бала өзіне айтылған сөздің мағынасын түсінбесе де, өзімен тілдесіп тұрған адамның интонациясы арқылы көп нәрседен хабар алады.

Өзге тіл білімдеріндегідей, қазақ лингвистикасында да эмоцияны білдіретін сансыз фразеологизмдер бар. Фразеологизмдердің эмоцияны сипаттайтын қырын семантикалық топ ретінде қарастырып, лингвистикадағы жаңа қолданыстар негізінде ғылыми тұрғыда тұжырымдама жасаған ғалым – Қ.С.Сарышова. Зерттеуші өз еңбегінде фразеологизмдердегі эмоциялық мағына үш түрлі негізге сүйенеді деп тұжырымдайды. Бірінші – фразеологизмдердің жалпы мағынасынан көрінетін эмоция (қу жаны қуырдақ болу), екіншісі – фразеологизмдердің құрамындағы жеке компоненттерден байқалатын (көз жасын көл қылу), үшінші – фразеологизмдердің белгілі бір жағдаятта немесе контексте жаңа қолданысқа түсуі, яғни денотаттық мағынаға ие болуы (жүрегі от боп жану). Адресант тілінің көркемдігі сөз арасына фразеологизмдер мен қанатты сөздерді, мақал-мәтелдерді қосып сөйлегендігінде жатыр, осы халық ауыз әдебиетінің қазынасын оңынан қолданса, тіл байлығы арта түсіп, тыңдарманы көбеймек. Бұған қоса айтарымыз, бүгінгі технология заманында тіл көркемдігін жаңғырту маңызды. Сондықтан да мұндай зерттеулер тіліміз үшін аса қажет.

Бүгінгі таңда жастардың тіліне тікелей ықпал етіп отырған әзіл-оспақ театр майталмандарының, әлеуметтік желідегі блогерлердің, жас қаламгерлердің, түрлі дебаттарда төбе көрсетіп жүрген саяси тұлғалар мен ерікті жастардың тілінде ой эмоционалдылығын бейнелейтін ұтымды тілдік құрылымдар жетерлік. Мұндай авторлық қолданыстарды тіл теориясына сай салыстырмалы түрде зерттеу – бүгінгі тіл біліміміздегі кезек күттірмейтін мәселелердің бірі. Өйткені олардың арасында тілге кері әсерін тигізетін факторлар да жетерлік. Прагматиканың басты мақсаттарының бірі – сөздің қолданылу сипатын түсіндіру және қалай түсіндірілетінін анықтау болғандықтан, тіл прагматикасын жан-жақты саралап, жүйелі түрде зерттеуді қажет етеді.

Қорытынды. Сөздердің эмоционалдылығы мен экспрессивтілігіне қатысты қазақ тіл білімінде жазылған ғылыми еңбектерге шолу жасай отырып, келелі тұжырымдар мен өзекті пікірлердің маңыздылығына көз жеткіздік. Аталған жұмыстардан сөздердің эмоционалдылығы мен экспрессив сөздердің қарқындылығы, образдылығы мен бағалауыштығының өзара байланысының ара жігін ашу мәселесі туындап отырғандығын және эмоционалды-экспрессивті сөздер лингвистикада термин ретінде қатар қолданылса да эмоция мен экспрессияның бір ұғым емес екендігін тілімізде теориялық тұрғыдан айқындаудың уақыты келгендігін аңғардық. Тілдің ұлттық ерекшелігін қалыптастыратын сана мен сыртқы дүние жеке тұлғаның ішкі жан дүниесімен, яғни эмоциясымен байланысты. Ал

прагматикалық шартты қалыптастыратын факторлардың бірі оқиғадағы кейіпкердің эмоционалды жағдайы мен қатысы теориялық тұрғыдан дәлелденгенін ескерсек, кез келген оқиғадағы кейіпкер қоғамдық әлеуметтік факторлар негізінде ұлттық мәдениетке тікелей әсер етіп отырады. Прагматика қарастыратын екі жақты әрекет орын алады. Бұл өз кезегінде қазіргі қазақ лингвистикасында эмоционалды-экспрессивті сөздердің ұлттық мәдени сипатының лингвистикалық теориясы өзекті мәселелердің қатарында екендігін және жан-жақты зерттеуді қажет ететіндігін айқындайды.

Тіліміздегі эмоционалды-экспрессивті сөздерді зерттеу барысында интонация мен синтаксистік құрылымдар және интонацияға негізделген сөйлем құрылымдарына бағытталған жұмыстар бар. Ал, осы интонацияның эмоционалды интеллекті қалыптастыруда алатын орны мен маңыздылығына тоқталған еңбектер жоқтың қасы. Бүгінгі нарықтық заманда эмоционалды интеллектің қоғамдағы алатын орны ерекше екенін ескерсек, оның тілімізге тигізетін әсері де ерекше болмақ. Осыны айқындау – бүгінгі таңның өзекті мәселерінің бірі.

Ә. Тәжібаевтың “Біз космостық кеңестіктерді кең дейміз, бірақ ешбір кеңістік адам жанынан кең емес” деген сөзі адамның ойлау қабілеті мен өзіндік “Мені” қашанда не нәрседен де биік болатындығын көрсетіп қана қоймай, қарым-қатынастың уақыт ағымына сәйкес өзгерістерге түсіп отыратындығын көрсетеді. Яғни оның қарым-қатынас барысында өзін қалай ұстайтынын ешкім болжап болмайды. Осынау болжанбайтын құбылыс эмоционалды-экспрессивтік сөздердің өміршеңдігін жалғай түспек. Бұл өз кезегінде эмоционалды-экспрессивтік сөздердің аражігін заман талабына сай тіл білімінде орын алып жатқан өзгерістерге сәйкес зерттеу қажет екенін танытады. Бұл тіл білімінде өзекті мәселелердің бірі болғандықтан, мұны кешенді түрде зерттеу біздің ғылыми жұмысымыздың мақсатына айналмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1) Байтұрсынов А. Тіл тағылымы (қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері) – Алматы: Ана тілі, 1992. - 448 б. – кітап
- 2) Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздік. Әдебиет және лингвистика/ жалпы ред. басқ. М.Б.Қасымбекова, жобаның ғыл. жетекшісі Құсайынов А.Қ. - Алматы: ҚАЗАҚПАРАТ баспа корпорациясы, 2014. - 600 б. – кітап
- 3) Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. - Астана: 2002. - 784 б. – кітап
- 4) Кеңесбаев І. Қазақ тіл білімінің мәселелері /Құрас.: ф.ғ.д. Ф.Әнес. - Алматы: Абзал-Ай, 2014. - 640 б. – кітап
- 5) Байтұрсынов А. Алты томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ел-шежіресі, 2013. Т 1:- 384 б. – кітап
- 6) Нурмуханов Х.М. (1969). Эмоционально-экспрессивная лексика драматургических произведений М. Ауезова. Алма-Ата, КазССР. - диссертация
- 7) Қоянбекова С.Б. (2008). Қазақ тілі экспрессивтік стилистиканың негіздері. Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан. - диссертация
- 8) Мұсабекова А.А. (2004). Қазіргі қазақ публицистикасында экспрессия мен эмоцияны білдірудің тілдік құралдары. Л.Н Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан. - диссертация
- 9) Жонкешов Б.С. (2006). Эмоционалды бірліктердің тілдік табиғаты (семантика, сөзжасам, фоносемантика). А.Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан. - диссертация
- 10) Иманалиева Ф.Қ. (2011). Қазақ тіліндегі эмоционалды құрылымдар. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. - диссертация
- 11) Сембаева А.Ф. (2002). Көркем шығармадағы эмоционалды-экспрессивті лексика. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. - диссертация
- 12) Сарышова К.С. (2006). Қазақ тіліндегі эмоцияны білдіретін фразеологизмдер. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. - диссертация

МРНТИ 16.41.99

Г. Раева¹

¹ Абай атындағы ҚазҰПУ,
Алматы, Қазақстан

“ТҮРКІ” ТЕРМИНІНІҢ ЭТИМОЛОГИЯСЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада түркі тілдері және түркі тілдерінің таралған аймағы, түркі тілдерінің тілдік топтары және қысқаша даму тарихы баяндалады. Түркі тілдерінің даму және қалыптасу барысында “түркі” сөзінің шығу төркіні, аталған термин туралы түрколог-зерттеуші шет елдік, отандық ғалымдардың ғылыми тұжырымдары мен пікірлері талданады. Алғаш рет терминнің қолданылу ерекшелігі сипатталып, атаудың қалыптасуының уәжі нақтыланып, салыстырылады. Қазіргі кезеңде жарыспалы қолданылып жүрген “түрік”. және “түркі”.сөздерінің арасында “түркі” атауы барлық түркі халықтарына ортақ этникалық атау ретінде нақтыланады. Аталған терминнің этимологиясы аңыз-әңгімелер, тарихи сөздіктер, ғылыми көзқарастар негізінде айқындалады.

Түйін сөздер: түрік, түркі, этимология, термин, атау, тарих

G.Raeva¹

¹ KazNPU them. Abaya,
Almaty, Kazakhstan

ORIGIN OF THE TERM “TURK”

Abstract

This article describes the history and formation of the Turkic languages, their area of distribution, language groups, their differences and commonality. In the process of formation and development of Turkic languages, the author analyzes the origin of the word “Turk”, scientific conclusions and opinions of domestic and foreign scientists-turkologists about this term. The specific application of the term is considered, the motivation for the formation of the name is specified and compared. The difference between the use of the words “Turkish” and “Turkic” is described. The name “Turkic” is specified as a common ethnic name for all Turkic peoples. The etymology of this term is determined on the basis of legends, historical dictionaries, and scientific views.

Key words: Turkic, Turkish, term, name, history, etymology

Г. Раева¹

¹ КазНПУ им. Абая,
г. Алматы, Казахстан

ЭТИМОЛОГИЯ ТЕРМИНА “ТЮРК”

Аннотация

В данной статье описывается область распространения, история и формирование тюркских языков, языковые группы, их отличие и сходства. В процессе формирования и развития тюркских языков анализируется происхождение слова “тюрк”, сопоставляются научные концепции и выводы отечественных и зарубежных ученых-тюркологов о данном термине. Рассматривается специфика применения термина, уточняется и сопоставляется мотивация формирования номинации. Описывается различие употреблений слов “турецкий”. и “тюркский”.. Название “тюркский”. уточняется как общее этническое название для всех тюркских народов. Этимология данного термина определяется на основе легенд, исторических словарей, научных взглядов.

Ключевые слова: тюркский, турецкий, термин, название, история, этимология

Кіріспе.Түркі тілдерінің тараған аймағы өте кең. Олар батысы Түркия, шығысы Синьцзянға дейінгі аралық, ал солтүстігі Шығыс-Сібір теңізі жағалауы мен оңтүстігі Хорасанға дейінгі территорияға жайылған. Түркі тілінде сөйлейтін халықтар ТМД елдерінде орналасқан. Мысалы, әзербайжандар – Азербайжанда (Баку), түркімендер-Түркіменстанда (Ашхабад), өзбектер-Өзбекстанда (Ташкент), қарақалпақтар Қарақалпақ автономиялық республикасында (Нүкіс), қырғыздар-Қырғызстанда (Бішкек) мекен етсе, чуваштар (Чебоксары), якуттар (Якутия), тувалар (Кызыл), хакастар (Абакан), татарлар (Қазан), башқұрттар (Уфа), ноғайлар (Нальчик), таулы алтайлықтар (Таулы Алтай), қарашай-малқарлар (Черкесск) Ресей қарамағында, гагауздар Молдавияда, қарайымдар Украинада тұрады. Халқының саны жағынан өте аз тоға (800 адам), шор (16572) тілдері Сібірді мекен етеді. Түркияда түрік халқы, Қытайда ұйғырлар мен сарыұйғырлар (Гуаньсу) өмір сүреді. Қазіргі таңда түркі тілінде сөйлейтін халықтардың саны-120 млн. құрайды.

Әдістеме.Қазіргі түркі тілдерінде “түрік” және “түркі” сөздері жарыспалы қолданылып жүр. Жалпы “түрік” бір ұлттың атауын, ал “түркі” суперэтностың атауын береді. “Түркі” - кейін шыққан сөз. В.Радлов кезінде өз еңбегін “Опыт словаря турецких наречий» деп атаған.. Өйткені, ол кезде “тюркский” деген (яғни, “түркі” деген) ұғым мүлде болмаған. Барлық түркі халықтарының жалпы атауы “түрік” болған. Кейін Түркия Республикасы құрылғасын (1923 жылы), біздерді түріктерден ажырату үшін “түркі” атап кеткен. Қазір “түрік – түркі” баламаларын бірізге түсіріп қолдану алдымызда тұрған міндеттердің бірі.

Нәтижелер. Жалпытүркілік одақтан ең бірінші болып (б.д.д.3ғ.) бұлғар тобы бөлініп шықты. Бұл топтың қазіргі кезеңдегі жалғыз өкілі-чуваштар. Басқа түркі тілдері әдетте төрт топқа бөліп қарастырылады:

1. оғыз тілдерінемесе “оңтүстік-батыс” тілдері (негізгі өкілдері: түрік, гагауз, әзербайжан, түркімен тілдері);
2. қыпшақ тілдері немесе “солтүстік батыс” тілдері (негізгі өкілдері: қазақ, қарақалпақ, ноғай, татар, башқұрт, қарайым, қарашай-балқар, құмық, қырым-татарлары);
3. қарлұқ тілдері немесе “оңтүстік-шығыс” тілдері (негізгі өкілдері: өзбек, ұйғыр тілдері)
4. “солтүстік-шығыс” тілдері генетикалық тұрғыдан әртүрлі топтар. Бұл топқа енетін тілдер өз ішінде: а) якут тобы (якут және долған тілдері), б) саян тобы (тува және тоғалар тілі), в) хакас тобы (хакас, шор, чұлым, сарыұйғыр тілдері), г) таулы алтай тобы (ойрот, телеуит, тува, лебеді, құман диалектілері) болып бөлінеді.

Талқылау.Түркі халқының ең көне жазбалары VII ғ. жататын Монғолияның солтүстігіндегі Орхон өзенінің бойынан табылған ескерткіштер. Түркі халықтары өз тарихында руна, ұйғыр, брахма, манихей, араб жазуларын қолданған. Қазіргі кезеңде негізінен араб, латын және кириллица жазуларын пайдаланады.

Тарихи деректерде түркі халықтары туралы алғашқы мәліметтер тарихи аренаға ғұндардың шығуымен байланысты туындайды. Ғұндардың құрамында түркілік элементтерде болған. Қытай шежірелерінде ғұндар туралы мәліметтердің пайда болуы (б.д.д. IIIғ.) бұлғар тобының бөлініп шығуымен сәйкес келеді. Сондықтан бірқатар ғалымдар ғұндардың көшуін бұлғарлардың батысқа жылжуымен байланыстырады. Түркілердің отаны - Орталық Азияның солтүстік-батыс бөлігі, Алтай таулары мен Хинган хребетінің солтүстік бөлігі. Түркілер оңтүстік-шығысында монғол тайпаларымен, батысында үндіевропа халықтарымен, солтүстік-батысында орал-енисей халықтарымен, солтүстікте - тұңғыс-маньчжурлармен байланыста болған.

Б.д.д. Іғ. ғұндардың жекелеген топтары қазіргі Қазақстанның оңтүстік бөлігіне жылжиды. IV ғ. ғұндардың Еуропаны жаулап алуы басталады. Vғ. Византия деректемелерінде “бұлғарлар” деген этноним пайда болады. Бұл атау Волга және Дунай бассейндерінің аралығын мекендеген ғұндық тайпалардың бірлестігін білдіреді. Кейінірек бұлғар бірлестігі волга-бұлғар және дунай-бұлғар болып бөлінеді. Бұлғарлар бөлініп кеткеннен кейін басқа түркілер жуан-жуандардың одағын талқандап түркі одағын құрды, VI ғасырдан VII ғасырдың ортасына дейін Амурдан бастап Ертіске дейінгі аралықтағы үлкен территорияны мекен етті.

583 түркі одағы батыс және шығыс болып екіге бөлінеді. 745 ж. шығыс түркілер ұйғырлардан жеңіледі. Шығыс түркі және ұйғыр мемлекетіне Қытайдың, Шығыс ирандықтардың, ең алдымен соғды көпестері және миссионерлері мәдени ықпалы күшті болды. 762 ж. ұйғыр империясының діні манехейлік дін болды.

840 ж. орталығы Орхон болып табылатын ұйғыр мемлекетін қырғыздар талқандайды. Ұйғырлар Шығыс Түркістанға бет алады, 847 ж. Турфан оазисінде астанасы Кочо аталған елді мекендейді. Осы

жерден көне ұйғыр тілі және мәдениетінен хабар беретін негізгі ескерткіштер табылған. Екінші бір топ қазіргі қытай провинциясы Гуаньсу территориясына келеді, олардың ұрпақтары сарыұйғырлар. Ұйғыр мемлекетіне якуттерден басқа барлық түркілердің солтүстік-шығыс тобы енді.

924 ж. орхон мемлекетінен қырғыздарды қидандар ығыстырып шығарады. Олардың бір тобы Енисейдің жоғарғы жағына оралады, бір бөлігі батысқа Алтайдың оңтүстік етегіне жылжиды. Осы оңтүстік-алтай көшіне түркі тілдерінің орталық-шығыс топтарының қалыптасуын жатқызуға болады.

Ұйғырлардың Турфан мемлекеті түркілердің мемлекетімен қатар өмір сүрді. Түркі мемлекетінде негізгі күш қарлұқтарда болды. Олар алғашында шығыста өмір сүрді, дегенмен 766 ж. таман батысқа қарай беттеп Тұран даласын мекендеген батыс түркілердің мемлекетін өзіне бағындырды. VIII ғ. соңына қарай қарлұқ ханы Ябгу ислам дінін қабылдайды. Ұйғыр тілі Қарлұқ мемлекетінің әдеби тілі қызметін атқарды.

Батыс түрік қағанатының бір бөлігі оғыздардан тұрды. Олардың ішінен б.д. I мың жылдықта Хорасан арқылы Кіші Азияға бет алған селжүк бірлестігі бөлініп шықты. Бұл көшіп-қону тілдегі оңтүстік-батыс топтардың құрылуына әсер етті. Дәл осы кезеңде қазіргі қыпшақ тілдерінің этникалық негізін құраған тайпалардың волга-орал және Шығыс Еуропа далаларына жаппай көшуі басталады [1.,124-125].

Түрік атауы кезінде тарих сахнасында орын алған. Түркі мемлекеттері арасында айтарлықтай кеңінен қолданылмаған. Түркілер тарапынан құрылған бірнеше мемлекет, сол мемлекетті басқарған династия немесе мемлекеттің негізін қалаушының атауымен аталған. Солай болса да, түркілердің дүние тарихынан орын алып, ұлы бір ұлт ретінде қалыптасуы түрік атауының алғаш рет қашан пайда болып, оның қандай мағына беретіндігі туралы зерттеулердің жүргізілуіне, сонымен қатар әр түрлі пікірлер мен көзқарастардың таратылуына жол ашты.

Тарихи деректерге жүгінетін болсақ, түрік атауын алғаш рет Көктүріктер VI ғасырда (552ж.) қолданған. Көптеген ғалымдар бұл терминнің бірқатар баламаларын ұсынды. В. В. Бартольд түрік сөзін этникалық атау емес, саяси термин деп түсіндірді. А.Н. Бернштамның пікірінше: “Түрік атауын қандай да бір жеке тайпа атымен байланыстыра алмаймыз, өйткені кез-келген тайпаның нақтылы терминдік атауы бар, мысалы, төлестер, тардуштар, қырғыздар т.б. Барлық тайпалардың білестігі ғана “түрік” деп аталады. Сондықтан түркі термині үлкен тайпалық бірлестіктердің пайда болуымен байланысты кейінірек шыққан” А.Н. Бернштам түрік сөзін М.Қашқаридың сөздігінде кездесетін “тайпа, туған-туыстардың үйі” мәнінде қолданылған төркүн сөзімен байланыстырған. А.Н.Кононов осы пікірді толықтыра отырып, түрік сөзін екі түбірге ажыратады: 1) түрк>төркүн>төр, яғни “жоғарғы жақтағы, ошақ басындағы қадірлі орын”. 2) - күн – бұл көптік, жинақылық мән беретін қосымша. Ғалымның пікірінше гаплогенияның әсерінен “түркүн” сөзіндегі *ун* түсіп қалған, нәтижесінде “төркүн” сөзі “түрк нұсқасын қабылдаған. С.П. Толстов та бұл терминнің орхон жазуларында “тайпалардың әскери одағы” деген жинақтық есім ретінде кездесетіндігін, ал оның этникалық атау мәнінде кейінірек қолданысқа түскендігін атап көрсетеді. Көне түріктерді өте жақсы білген қытайлар түрік терминін “ту-кюэ” түрінде транскрипциялайды. Е. Д. Поливанов анықтауынша бұл сөз түркүт немесе түркүләр деген сөзбен негізделсе. Қытайлар болса түрк сөзінің мағынасын былайша ашады: Ту-кюэ сөзі “дулыға (шлем)” деген мағынаны береді. Тау бөктерінде Ту-кюэлердің лагерлері орналасқан, бұл тау дулығаға ұқсас, сондықтан сол жерді мекен еткен халық өздерінің ту-кюэ деп атап кеткен. Бұл анықтаманы көптеген зерттеушілер қолдады. Мысалы, И. А. Батманов: “бас киім атаулары түркілердің атауы ретінде қолданылуы мүмкін. Алтайда тұрған көне түркі тайпалары қару-жарақ жасайтын ұста ретінде танымал болған, даңқтары шыққан. Олар 552 ж. Монғолия көшпенділері мен жуан-жуандар патшалығын қару-жарақтармен, әскери киімдермен қамтамасыз етіп тұрған. Қару-жарақ жасаушы ұсталардың өздері басына дулыға киіп жүрген, сондықтан оларды түркілер деп атаған” - дейді [2., 47].

Қашқаридың сөздігінде түрк сөзі үш мағынада беріледі: 1. Түрк кујаш өді- күн 2. Түрк үзүм өді- жүзімнің піскен уақыты. 3. Түрк жігіт- күшті жас жігіт.

Еуропада *түрк* сөзінің этимологиясын анықтау б.д. VII ғ. түріктердің жазбаларын трояндықтарға негіздеумен шыққан аңызбен байланысты болды. Бұл жасанды этимология бойынша *түрк* сөзі трояндықтардың патшасының *Torguotus* есімімен тығыз байланысты. Е. Блошенің пікірінше Авеста жырының басты кейіпкері шығыста патшалық құрған Тура түркілердің атасы болып есептеледі және бұл есімді тұрандықтардың мекені *Tuirya* (*Turya*) атауынан бөліп қарауға болмайды.

Е. Оберхуммер түркі терминін талдауға арналған мақаласында W. Geigerдың “Тура есімі Иранда атам заманнан бері Авестадан бастап Шах-намеге дейін ешқандай этнографиялық мәнде

кездеспеген, бұл атау Каспий теңізінен Сырдарияға дейінгі жерлерді мекендеген дала халықтарына байланысты қолданылаған” деген пікірін қолдайды. Шах-наме жырының даңқы Тур есімінен туындайтын Туран атауы туралы жасанды этимологияны тудырды. Тур атауымен *түрк* сөзі де байланыстырылды.

Кейінгі зерттеулерде *түрк* сөзінің мағынасын “кісі, адам (человек)”, “жарату (творение)”, мәнінде талдауға жіті назар аударған Вамбери болды. Бұл кезеңдердегі *түрк* термині “дулыға (шлем)”, “кісі, адам (человек)”, “жарату (творение)” мәнінде талдау кең тарағанын байқаймыз.

Б. Мункачи көптеген халықтардың атауында “кісі, адам (человек)” мағынасы нақты кездесетіндігін айтып отырып, Вамберидің пікірін қолдайды. Ю. Немет болса Вамберидің *түрк* сөзінің мағынасы туралы көзқарасына қарсы шығады. Өз тарапынан *түрк* сөзінің мағынасы “күш (сила)”, “қуат (мощь)” сөздерінен туындаған деген болжам ұсынады. Ю. Неметтің *түрк* терминінің мағынасын түсіндіруі мен талдауы Батыс Еуропадағы зерттеулердің қорытындысы болды деп айтуға болады.

Кеңес ғалымдары *түрк* терминін талдауда оның әлеуметтік-тарихи мәніне көп назар аударды. Академик В.В. Бартольд *түрк* сөзін орхон жазбаларында “заңдар, әдет-ғұрыптар” мағынасында қолданылатын *түрү* сөзімен түбірлес, яғни *түрк-түрү* сөздері “заңдар, әдет-ғұрыптар негізінде біріккен халықтар” деген мағына беруі мүмкін деп есептейді. Дегенмен В.В. Бартольд бұл пікірді одан әрі дамытпады да, аталған көзқарас маңызды болса да назардан тыс қалды.

Көрнекті ғалым Н.Марр да *түрк* терминін “таркан” сөзімен байланыстыра отырып, түріктердің таркан деп аталуы құдай мағынасымен тең қолданылатын басым күші бар тайпа атауы екеніне назар аудартады.

С.П. Толстов болса *түрк* сөзін “әлі үйленбеген әскерлердің жас мөлшерін білдіретін” *түркүн* (*тарган*) сөзінен туындаған деп шешеді. Алдымен “жас мөлшерін білдіру”, содан кейін “әскер”, “әскербасшы, қолбасшы” атауынан “тайпалық атау”, “жоғары билеуші” мәніне ие болған терминнің кейінірек тілі мен этникалық белгілеріне қарамастан орта ғасырларда үстемдік етен ақсүйектердің қоғамдық ұйымына біріккен халықтардың жинақтық атауы деген мәнде қолданылғандығын атап өтеді.

В.В.Радлов көне ұйғыр жазба ескерткіштерінде түрік сөзі “күшті, мықты” мағынасында қолданылғандығын атаса, Б.Мункачи кейінірек Л.Базэн түрік-түрүк сөзін “пайда болу, туу” мағынасында жұмсалатын төре/төрү етістігінен туындаған есім сөз ретінде сипаттайды [2., 47].

“Түрік” – ол Түркия халқына ғана тиесілі, ал қалған жұрт, оның ішінде қазақ та “түркі” болғаны мақұл. Осы ораймен жалбағай жазармандар Ежелгі Ұлы Түрік қағанатының бар тарихта тұрған, әлі де теріске бұзылмаған өзіндік атауына дейін өзгертіп салды: “Түркі қағанаты”. Даналықтың ерекше үлгісі. Шындығында, бұрнағы, қағанат аталған мемлекет бүгінгі Түрік республикасынан шалғай, алыс бір қиырда жатыр ғой. “Түрік” деп танылуы қисынсыз, “Түркі” деп, нақты айғақтаған жөн [3].

Қорытынды. Демек, тарихшы Қ. Салғараұлы атап өткендей түркі де біздің төл атымыз емес, отарлаушылардың өктемдікпен, зорлықпен таңған атауы. Түрік халықтарының ішінде еуропалық үлгідегі ірі мемлекет орнатып, әлемнің іргелі елдерімен терезе теңестірген Түркия түріктерімен КСРО құрамындағы түрік халықтарының тектес, қандас екенін кейінгі ұрпақ жадынан өшіру мақсатында “пантүркизм” дегенді алаулатқан-жалаулатқан Қызыл империя Бакуде түріктанушылардың арнайы жиынын өткізіп, сонда “маман ғалымдардың ұйғаруы” деген желеумен Түркия түріктерін “түрок”, “турки”, КСРО түріктерін “тюрк”, “тюрки” деп атау жөнінде қаулы қабылдатты. Қаулыны қалтқысыз орындауға міндетті болған қазақ ғалымдары осы “тюрк” пен “тюркиді” қазақшаға “түркі”, “түркілер” деп аударып, ғылыми айналымға енгізді. Міне, содан бастап бүкіл түрік тектес халықтардың түп негізі бірілігінің алтын қазығы болған киелі Түрік атауы өзінің қасиетті мәнінен айырылып, отарлаушылардың қолдан жасаған жасанды атауы – Түркіге орын босатты.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1) Аманжолов К.Р. *Түркі халықтарының тарихы. 1-кітап.* – Алматы, 2002.-240б. – кітап
- 2) Бернштам А.Н. *Происхождение турок// Проблемы истории до капиталистических обществ. – Москва, 1935. № 5-6, с.47-48. – журнал мақаласы*
- 3) Біз “Түркіміз” бе, “Түркіміз” бе?/ <https://elana.kz/>. – интернет көзі

МРНТИ 943-11

Sh. Kudyarova¹, G. Karimova², S. Zhapakov³

¹ University of Foreign Languages and Business Career,

² Kazakh National Women's Teacher Training University,

³ Kazakh National Agrarian University,

Almaty, Kazakhstan

EPICPHRASEOLOGY AND CONCEPTS, JUDGMENTS ABOUT BACKGROUND KNOWLEDGE

Abstract

In the article depicted how the background knowledge can be showed in the language of the theoretical model an example of epic phraseology. In case of when the text language recognition and knowledge of the social and cultural context, is shared to the text creator and recipient the text's system of the code will be opened. The existence of the background knowledge in the text and language units, it is not its explication, realizing in the form of implication, the semantic space which is the outside of the word's meaning, made an analyzing to the background knowledge world as a phrasal units connected with the hero's horse. The background knowledge in connection with the horse was considered dividing into the two as rational and irrational cognitions. The phraseologies as horse, kanzanat, deceptive mare, kysirak, barren, barren mare, to mourn the horse in the epic poetries were analyzing by the method of receiving an information through opening the collapsed "internal form" and the "context search" of the phraseology units. There fore, this informational system is one of the background knowledge which developed in accordance with the myth mind in the cognitive consciousness of the linguocultural community showed through the names in the lexical-semantic sphere of the horse's meaning. Also have told it is wrong view that the basis of the Kazakh's epic have built to the myth cognition, through the examples given in the article Kazakh's epic mainly with the truth world and connection of recognizing the truth world on the basis of logical and collective experience.

Key words: background knowledge, phraseology, an encoded informations, the system of the text code, cognitive mind, mentality, myth cognition, horse, deceptive mare, barren mare, to mourn the horse

Ш. Кудьярова¹, Г. Каримова², С. Жапаков³

¹ Шет тілдер және іскерлік карьера университеті,

² Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,

³ Қазақ Ұлттық Аграрлық Университеті,

Алматы, Қазақстан

ЭПИКАЛЫҚ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР ЖӘНЕ АЯЛЫҚ БІЛІМ ЖӨНІНДЕ ҰҒЫМДАР МЕН ПАЙЫМДАУЛАР

Аңдатпа

Мақалада аялық білімді тілдің теориялық моделінде қалай көрсетуге болатындығы эпикалық фразеологизмдер мысалында көрсетілді. Мәтінді тілдік тану мен әлеуметтік мәдени контексті білу, мәтін түзушіге де, қабылдаушыға да ортақ болған жағдайда мәтіндегі кодтың жүйесі жақсы ашылады. Аялық білімнің тілдік бірліктер мен мәтінде өмір сүруі, оның тілдік экспликация емес, импликация түрінде жүзеге асатыны, айтылған сөздің мағыналық өрісінен тысқары жатқан семантикалық кеңістік, қаһарманның тұлпарына байланысты фразеологиялық бірліктерге тән аялық білім дүниесіне талдау жасалды. Жылқымен байланысты аялық білім рационалдық және иррационалдық танымға қатысты екіге бөліп қаралды. Эпикалық жырлардағы тұлпар, қазанат, кулық бие, қысырақ, бедеу ат, бедеу бие, ат тұлдау фразеологизмдері фразеологиялық бірліктердің тасаланған "ішкі формасын" ашу және "контекст іздеу" арқылы ақпараттар алу әдісімен анализ етілді. Демек, осы ақпараттық жүйе тұлпар лексемасының лексика-семантикалық аясындағы атаулар арқылы көрінетін лингвомәдени қоғамдастықтың когнитивтік санасындағы мифтік санамен

байланысты қалыптасқан аялық білімдерге жатады. Қазақ эпостарының негізі мифтік танымға құрылған деген түсінік қате көзқарас екендігі, мақалада берілген мысалдар арқылы қазақ эпосы негізінен ақиқат дүниемен, ақиқат дүниені логикалық және ұжымдық тәжірибе негізінде танып білумен байланыстылығы айтылды.

Түйін сөздер: аялық білім, фразеология, кодталған ақпараттар, мәтіндік кодтың жүйесі, когнитивтік сана, ментальность, мифтік таным, тұлпар, кулық бие, бедеу ат, ат тұлдау

Ш.Кудьярова¹, Г.Каримова², С. Жапаков³

¹ Университет иностранных языков и деловой карьеры,

² Казахский национальный женский педагогический университет,

³ Казахский национальный аграрный университет,

Алматы, Казахстан.

ПОНЯТИЯ И СУЖДЕНИЯ О ЭПИЧЕСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМАХ И ФОНОВОМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация

В статье показано, как фоновые знания могут быть показаны на языке теоретической модели на примере эпической фразеологии. В случае, когда текстовый язык распознается и знание социокультурного контекста передается создателю и получателю текста, система кода текста будет открыта. Существование фонового знания в тексте и языковых единицах, а не его экспликация, реализуя в форме импликации то смысловое пространство, которое находится вне значения слова, сделало анализирующим фоновое знание мир как фразовые единицы, связанные с конем героя. Фоновое знание в связи с лошастью считалось разделяющимся на два вида-рациональное и иррациональное познание. Такие фразеологизмы, как лошадь, Казанат, обманчивая кобыла, кызырак, бесплодная, бесплодная кобыла, оплакивать лошадь в эпических поэмах анализировались методом получения информации через раскрытие свернутой “внутренней формы” и “контекстного поиска” фразеологических единиц. Таким образом, данная информационная система является одним из фоновых знаний, которые развивались в соответствии с мифом сознания в когнитивном сознании лингвокультурного сообщества, проявляясь через имена в лексико-семантической сфере значения лошади. Также сказали неверно мнение о том, что основу казахского эпоса построили на познании мифа, через приведенные в статье примеры казахского эпоса преимущественно с миром истины и связью познания мира истины на основе логического и коллективного опыта.

Ключевые слова: фоновые знания, фразеология, закодированная информация, система текстового кода, когнитивный разум, менталитет, миф познания, лошадь, обманчивая кобыла, бесплодная кобыла, оплакивать лошадь

Introduction. A background knowledge is a complicated concept that is gradually becoming the research object of modern linguistics. Almost, all researchers recognize that there is an objective phenomenon “a sphere of knowledge”. This phenomenon has been become the research object of linguistics in last decades of XX century. A root meaning of background knowledge has proved that a person who knows the language of exact country but has no idea about its daily life, culture, economy and history can't understand it completely.

“The knowledge of language” relates to linguistic competence. The background knowledge contains cognitive values as mythology, religious folklore, ancient oral and written literatures, religious compositions, ancient and modern classical compositions, very important historical stories and historical figures as well. Finally, the knowledge of language is not enough to understand a text, that is why the knowledge of era, area, event location of story, detones world i.e. its social cultural context play a key role in deeply understanding the text. Encoding system in the text will be opened better if such information is a common to author of text and to reader as well. Is background knowledge a linguistic or philological meaning? Will the background knowledge be realized through linguistic explication or it is given as implication? We do not pay so much attention to the aspects of difficult problems whose solutions seem to be complicated. We consider the background knowledge as collective knowledge of social and cultural value.

Methods. During the linguistic relation between the members of linguistic collective, it has been defined that speakers' linguistic knowledge is not enough; also there is an unknown phenomena which is necessary for communication. Antoine Meyer paid attention to concept that it is not possible to understand the language of exact ethnos, without studying its history and culture. Edward Sepir said that a speaker has to be in closely relation with that language, and Hawgen reminds that there is "a linguistic accent" between the people in the bilingual condition. In the history of Kazakh language studying, an influence of the phenomenon out from linguistics to linguistic relation is met in the research works of A.Baitursynov, K.Zhubanov. [1.,2]

Thus, the existence of extraordinary phenomenon has been defined for linguistic relation, or for the process of creating and receiving the text. First of all, this problem made the forward theoretic concept to become popular in linguistic science which meant a cumulative service of language. We recognize its essential cognitive, cultural, historical values. The result that comes from cumulative service of language is called with words of given language in the modern Deutch and English linguistics. In Kazakh linguistics, this concept is called as the term "background knowledge" in the dissertations which had been presented by N.Ualiuly. [8.,91]

Nobody can deny the service of language in the social life as gathering, analyzing, saving qualities of very important information to future generation. But, if we focus on theoretical, scientific principles of problem, it is possible to meet unsolved actual problems in modern linguistics. Is background knowledge a linguistic significance or general philological phenomenon as the main of them. If we admit a principle "educational system" that kept on the mind of individual person or linguistic collective, where the place of background knowledge will be in cognitive structure? How to show the background knowledge in the theoretic model of language? Does the background knowledge "exist" in linguistic units (lexis phraseology) or exist in the text?

Moreover, we follow the opinion that the background knowledge is realized as linguistic implication, but not explication. In other words, we can say that "there is an untold meaning" in the mentioned word". We consider the background knowledge as "a space" that is out from the meaning of speech. If we look at one part of epic composition, we feel such semantic space.

There are many researches in linguistics' theory that deeply examine these issues. In our research, we follow the theoretical principle that there is non-verbal components of lexico-phraseologic units except verbal meanings, and verbal, non-verbal components are the part of cognitive consciousness. This scientific principle is called continisticaltheory which based on the conception of V.G.Kostomarov, E.M.Vereshaging. According to the "continistical theory", lexico-phraseological units are "keeper" and "saver" of knowledge that has a social meaning. Thus, inspite of point of view that tests the continistical theory, we have two reasons why we choose theoretical base of our work. Firstly, it is more comfortable to use the lexico-phraseological units in the language of ancient legacies as the storage of collective knowledge. Because, it is clear that internal structure of phraseological units is able to keep the wealthy information and valuable writing which refer to ethnos's existence. Secondly, there are lots of research works which specially examine the lexico-phraseological units of Kazakh language as the storage of knowledge.

Results. We agree thatthe cognitive information that has been encoded by linguistic signs is seen in some linguistic units. But, we have the access for some cognitive information in the sign only through specially opening of code. It is possible to receive the cultural information when the inner form of phraseologies is open like the phraseology "Feet of fat are eight, black hooves etc." The archetypical and free combinational meaning can be a foundation for phraseological meaning. The meaning which comes from them is derivative (phraseological) meaning.

The information relating to background knowledge takes a special place in encoded meaning system. Opening, analyzing, comparing of such code are realized by searching the context from the texts. It seems that two methods has been formed in Kazakh language studying: 1) The method of receiving an information through opening of inner form of phraseological units. 2) To receive the information through the method "searching the context".

We think, opening the inner form of phraseology is also opening the etiology too. But, opening the inner form of K2K2-typed (connotation) phraseology is compatible with receiving the linguacultural information referring to ancient linguistic community. It is possible to find the components of mythological, positive-logical cognitive and national stereotypes in interior form of phraseology. The method of receiving the encoded information through searching the context has been successfully used by professors R.Syzdykova and N.Ualiev.R.Syzdykova indicated the information by the method of searching the context, about kalmak

warriors who rode on a tax, and that it is used in contrary meaning to well-fed cattle. Also, R.Syzdykova could find the encoded cultural information by the method of searching the context in the phraseological units like suede belt, to wear the suede belt, black and white axe, to change the weather by magic power and so on. In this order, considering the hero's horse as the main phrase, we will discuss the background knowledge which refers to phraseological unit in accordance with this concept [6.,26]

Discussion. If we want the young horse to be strong, it is necessary to keep the female horse in the herd of barren until it would gain weight and grow up. The young horses of these animals will be strong. When we get the strong female horse, it is essential to foal it with stallion, and this is called a milch filly, and a young horse which is born from milch filly is foal. The phraseology "Filly that is jealous about its foal" has been found from that.

A foal is breast-fed by milk of milch filly. A milk of milch filly is more important than the simple filly which bears every year. The foal that becomes an argamak horse will be breast-fed by milch filly, and the argamak horse should be born in the herd of mare for the fourth year. Moreover, a young foal is breast-fed by milk of barren. The milch filly that bears in summer has to suckle its foal until it would become a horse.

The encoded information in the phraseological is shown in the poem of "Kobylandy", "Alpamys":

Until forty days
Buryl horse has been fed by milk of milch filly
And until forty days
It has been fed by milk of barren

A milk of filly and barren relates to phrase combination. It is possible to define the background knowledge by opening of the encoded cognitive information. Overall, let's pay attention to analysis which discovers the inner form of the word barren.

In Kazakh language, the herd of female horse which hasn't born is called "the herd of barren". In the dialect of Azerbaijani language, it is called ficpag, in turkic, gagauyz languages are kisrak, in "Sirzhakkulub" (XVI c.) monument language, barren is called as filly, in turkmen language, kicpak means the filly of first year, and in hakas language hizirah means "the filly of second year".

A general specialized meaning of the word barren is similar with Kazakh language. It is possible to notice this name's structural peculiarity. A.M.Sherbak divided it into two morpheme as kisir and ak. Kysyr means "not in foal", and in some ancient languages it meant "a woman who hasn't born" (M.Kashkari). [5.,27]

In our language, the phraseology "kysyr cloud" means not pouring cloud and its meaning is similar with the word "filly".

One of the name that is often met in epic poetry is trotter, trotter horse, trotter filly. It is possible to define the view of cognitive consciousness of this fact by determining the meaning of lexico-phraseological units' non-verbal components in epic text. In most cases, a name of trotter is used to fast horse, stallion and well-fed cattle.

Alpamys'sBaishubar and Kobylandy'sTaiburyl are also called by epithet "trotter".

I made a horseshoe by gold
In order not to slip on a mountain and a stone
Till 40 days will pass
I will nurse by barren's milk
For not being the trotter without fault
I will nurse by slyness milk
As a horse Bayshubar,
The trotter' heeled nail,
Clenching with the tongs,
Take by footing.

Academic I.Kenesbayev: shows that "barren horse means fast horse and "barren mare (not in foal), to become barren (children detection), barren attention (going deceptive device)" indicates a different meaning of the phraseology [4.,109].

But academic R.Syzdykova in her cognitive research has noticed that the word "trotter horse" is found in the works of Akan seri and Murat Monkeuli with the meaning fast horse, beautiful horse, prepared horse and also there is no doubt that in Kazakh language the expression trotter horse used related to the male of the horse [7.,66]

The expression barren horse except being a fast horse which participate in the horse race also is the valuable horse which rode by only khans (kings) and heroes.

The leaders rode barren horse,
Heeled horseshoe by the metal (Kambarhero(batyr)).

At the beginning the word barren horse means “the horse of nomad” and probably it was a bit changed. Nomad horse} courser horse}barren horse. The nomad horse//the barren horse is the pure-blooded Arabian horse. There horse in giperonim meaning, we recognize it as a synonym of the horse. Related to one type of the Kazanat. In Cognitive consciousness it related to the logical and meaningful concept.

In Turk science the interior form (etymology) of the word barren opened as follows: “The presence of some languages (for instance, in the Altai) several species names (and other animals) is explained by the existence of so-called women’s language, in which conventional names replaced with the actual meaning of the word to other dialects and languages or just random words.

In Turkic languages, there is also a large number of words denoting horse depending on the breed, or in any other sign, such as the Azerbaijan. (DIAL) Bado, badoi, Turkmens.bedev “good, hardy horse” (from the Arabic. “bedeuinsky”, “nomadic” or Persian. Badanraftan “fast gallop” “gallop”); eiders.Chil “white horse with gray spots,” 134, with litter “the language of the Oghuz”) [5.,234]

There “pure-blooded Arabian horse” and “with quite outstanding” concepts are objecting by the reproachfulness barren phraseology. The word barren is attached with the word “mare”, even “camel”. Female horse meat, till filling with a real force, without foal, as a result of holding away from the stallion,the horse also is called barren mare. After bearinga barren mare is called anabuse mare.

At the age of five
For mare has got interested in
I have put to the mare barren (“Koblady”).

Horse and stallion are similar, because of it, there are many combinations of word with horse in our language. Especially, the following phraseologies describe that the words horse and stallion are connected with man : “to tie a horse, to ride on a horse, be similar with your horse”.

There are complaints of the khan and bi
Clay tilla on his hand
As cannot a horse lift
Khan and bi urged to tell. (Alpamys)

There the phrase as a horse can not lift in the describing Gulbarshyn by metonymy method illustrates it’s sophistication sign.

At Karakalpak language combined with the word horse the phrases as a horse killing means “very difficult, hard work”, dreams as a horse head means “inaccessible”, as a horse length means the “ruthless man”. [3.,134]

One more thing connected with myth interpretation is when owner dies his horse is orphaning, it will be killed as a sacrifice in his year or dolor. This act on the basis of serving of the horse to his owner in other world is going to be a mythological concept. It is objected by the sorrow phrase expression. The horse will sent to the year dolor after a short cutting his tail.

This action gives by the horse sorrow phraseology. When dead Kozy Korpew his horse was sorrowed and let go.

Kozyke and his horse were sorrowed
they said to Read a Kuran, and to kill it
Even if I am alive my horse will go
I prefer it he said. (KKBS)

In Archeological data when hero dies, his horse will put with it’s substances and it is one kind of the tradition changed in an ancient society of kazakh people connected with the mythological consciousness. “Tuldanğan” referred to by name in the name sorrow phraseology the death of the owner of the verbal component of another “giant” means a non-verbal component, associated with education in the background, means the semantic that “in the other world, the horse has to serve to it’s”.

The concept of the scenery in the cognitive consciousness is given similar as one to one the cognitive consciousness.

The horse sorrow used in the Great writer M.Auezov’s “Abai’s Way” giving a special attention to the frame script E.Janpeyisov analyzes as follows: “In our observation, the” appearance “is also inherent in the Kazakh verb sorrow, which is especially evident” in the works of M.Auezov: Baidaly came firstly to the

purple horse and said: “Animal, you remain as an orphan after leaving your owner, poor you!”, and came closely after that cut purple horse’s hair. Then taking it’s tail, picking up, thick tail of the board. He did the same to the dark blue horse also and let them separately go away from the other horses of this district. These two sorrowed horses will not be ride till the next year.

Thus, an ancient meaning of the word “tul” is not only associated with “image of dead man”, but also with his appearance as well. And it (ancient meaning) has been saved in Kazakh, Chuvash and some another Turkic languages. [9.,63]

This informational system relates to background system which is connected with mythical consciousness of linguacultural community that is shown through the name of lexic-semantic background of the word horse.

Conclusion. And that is why an epic poem the heroes’ horse has a special place. Therefore, taking the horse as a keyword, processing of information gained verbal and non-verbal meaning gives a possibility to determine his background knowledge in cognitive consciousness. The educational background related to the Hero’s horse connected with linguacultural community cognitive mind of that time. Nowadays, shifting from modern cognitive unconscious a lot of information, the background knowledge about horses of language collectives of that moment, that century has been almost completely started to be fuzzy. It should be clear that the truth depicting, showing the world’s most significant part of that time accumulated in the vocabulary and phraseology units “a lot of information warehouse gates” for the current members of the language collective are “locked”. The “Gate” is not open in all occurrences. However, access to the obtaining the rather information from some of the phraseology units, some ruptures text cannot be denied. It slight allows determining the background knowledge gained in the main linguistic units (phraseology) of epic works.

We know that first of all we have to consider dividing the background knowledge connected with the horse in two groups related to the rational and irrational cognitions. For the first cognition process relates the collective knowledge accumulated in traditional economic life experience. “Horse” is not only a linguistic unit, Concepts, a cognitive unit. If we consider the horse lexis as “odd hooped four goat”, it is the linguistic side of the mark. And it’s meat, it’s milk is very valuable for the ethnic, it’s food is high important, it’s kumis is treasure, a sacred drink, it’s jal-jaya and kazi is well respected, traditional meal. It is an experience cognition. Ethnic cognitive wealth in the minds of sheep, camels - well, luxury horse (symbol); horse is man’s wings (metaphor), horse wind outstanding animal (figuratively) be cognitive side. Horse in cognitive consciousness depicts as the concept, image, metaphor, symbol creates national concept field. And is a part of the background of the concept of the national education field. Different knowledge systems grouped into phraseology, definitely one word, are the basis of cognitive. Background knowledge included in the composition of cognitive cognition’s content, background knowledge could be in discrete type. It is possible to object the discrete of the background knowledge with language units.

Here, we would like to say, we shouldn’t understand that Kazakh epos has been found for main mythical cognitive, and this conception is false point of view. Because, as we told above, in general, Kazakh epos is connected with recognition of factual world in the base of logical and collective experience.

References:

- 1) Baitursynov, A. *White road (Akzhol)*. – A.: Zhalyn, 1991. - 469 p. book
- 2) Zhubanov K. *Kazakh language studies (Kazak tili zhonindegi zertteuler)*. –A.: Gylym, 1999. -404 p. book
- 3) Karakalpak language phraseologism’s actual problems (*Karakalpak tili frazeologiyasinin actual maseleleri*). –N.:Karakalpakstan, 2011.-139 p. book
- 4) Kenesbaev I. *Phraseological dictionary of the Kazakh language (Kazak tilinin frazeologiyalik sozdigi)*. – A.: Arys, 2007. – 800 p. book dictionary
- 5) Sherbak A.M. *Names of the domestic and wild animals in Turkish languages // Historical lexic’s development of Turkic languages (Nazvaniya domashnih i dikih zhiivotnih v tyurkskih yazikah // Istoricheskoye razvitiye leksiki tyurkskih yazikov)*, M.:Pu.AN. 1961. - 468 p. book
- 6) Syzdyk R. *XV-XIX c.s. The history of the Kazakh literary language (Kazak adebi tilinin tarihy)*. –A.: Mektep. 1984. -245 p. oobk
- 7) Syzdyk R. *News and publishers. (Kazak tilindegi eskilikter men zhanaliktar)*. –A.: Arys, 2009. -272 p. Book

МРНТИ 18.31.31

Е. Личман ¹

¹ Павлодарский государственный педагогический университет,
Павлодар, Казахстан

**ЦВЕТОСЕМАНТИКА КАК ПРОБЛЕМА НАУЧНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ
В КАЗАХСТАНСКОЙ ЛИНГВИСТИКЕ И ИСКУССТВОВЕДЕНИИ
(КРАТКИЙ ОБЗОР 1992-2017)**

Аннотация

В статье проведена хронологическая систематизация и краткий сравнительный обзор основных трудов казахстанских лингвистов и искусствоведов конца XX - начала XXI вв. Цель исследования заключается в выявлении специфики изучения проблемы цветосемантики в аспекте междисциплинарных взаимосвязей. На основе системного, историко-культурологического, лингвистического, искусствоведческого подходов автор анализирует содержание имеющихся на данный период научных статей, диссертаций, отмечая многообразие лингвистических направлений в исследовании проблемы семантики цвета. В процессе исследования автор приходит к выводам, что активизация научного интереса к проблеме цветосемантики в искусствоведении и лингвистике наметилась во втором десятилетии XXI века. Несмотря на многообразие научных исследований, остаются аспекты, требующие научного осмысления цветообозначения в языках и искусстве народов мира в контексте их национальной идентификации и взаимодействия.

Ключевые слова: семантика, цветообозначения языковой картины мира, фразеологические единицы, лингвокультурологический подход, психолингвистика, искусствоведение, когнитивная лингвистика, цветоконцепт культуры, национальная колористика, современное искусство Казахстана

E. Lichman ¹

¹ Pavlodar State Pedagogical University,
Pavlodar, Kazakhstan

**COLOR SEMANTICS AS A PROBLEM OF SCIENTIFIC RESEARCH IN KAZAKHSTAN
LINGUISTICS AND ART (SUMMARY 1992-2017)**

Abstract

The article provides a chronological systematization and a brief comparative review of the main works of Kazakhstani linguists and art historians of the late XX - early XXI centuries. The purpose of the study is to identify the specifics of studying the problem of color semantics in the aspect of interdisciplinary relationships. Based on a systematic, historical, cultural, linguistic, art criticism approach, the author analyzes the content of scientific articles, dissertations available for a given period, noting the diversity of linguistic trends in the study of the problem of color semantics. In the process of research, the author comes to the conclusion that the intensification of the scientific interest in the problem of color semantics in art criticism and linguistics was outlined in the second decade of the 21st century. Despite the variety of scientific studies, there remain aspects that require scientific understanding of color designation in languages and art of the peoples of the world in the context of their national identification and interaction.

Key words: semantics, color designations of the linguistic picture of the world, phraseological units, linguistic and cultural approach, psycholinguistics, art criticism, cognitive linguistics, concept of culture, national color, contemporary art of Kazakhstan

Е. Личман¹

¹ Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті,
Павлодар, Қазақстан

ТҮС СЕМАНТИКАСЫ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ТІЛТАНЫМ ЖӘНЕ ӨНЕРТАНУДАҒЫ ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕСІ РЕТІНДЕ (ҚЫСҚА ШОЛУ 1992-2017)

Аңдатпа

Мақалада ХХ ғасырдың соңы мен ХХІ ғасырдың басындағы қазақстандық өнертанушылар мен тіл мамандарының негізгі жұмыстарын салыстырмалы түрде қысқаша шолып, хронология бойынша жүйелеген. Еңбектің мақсаты пәнаралық өзарабайланыс аспектісіндегі түс семантикасы мәселесін зерттеу ерекшелігін анықтау болып табылады. Автор жүйелі, тарихи-мәдениеттанымдық, лингвистикалық, өнертану тәсілдері негізінде қазіргі таңдағы ғылыми мақалалар мен диссертациялардың мазмұнын талдап, түс семантикасы мәселесін зерттейтін сан алуан бағыттардың барын атап өтеді. Сондай-ақ өнертану мен тілтанымдағы тіл семантикасы мәселесіне ғылыми қызығушылық ХХІ ғасырдың екінші онжылдығында жанданған деген қорытындыға келеді. Ғылыми зерттеулердің көптігіне қарамастан әлем халықтарының өнері мен тілдеріндегі түс белгілеудің ғылыми мәнін түсінуді қажет ететін аспектілер әлі де бар.

Түйін сөздер: семантика, әлемнің тіл көрінісінің түс белгілеуі, фразеологиялық бірліктер, лингвомәдениеттанымдық тәсіл, психоллингвистика, өнертану, когнитивтік тілтаным, мәдениеттің түс концептісі, ұлттық колористика, Қазақстанның қазіргі өнері

Введение. Цветосемантика как наука имеет древние истоки. Цвет, пронизывая все сферы жизнедеятельности человека, получает символическое значение не только в бытовом обиходе, но и в музыкальном искусстве, живописи, архитектуре, графике, ландшафтном и графическом дизайне, индустрии моды, сценографии, поэзии, литературе, языке и т.д. Многообразные исследования зарубежных и отечественных ученых о значении цвета являются сегодня актуальными, утверждая не только огромное воздействие цвета на человека, но и его активное использование в художественном творчестве, искусстве, науке. Изучение данной проблемы в условиях глобализованного мирового сообщества, когда происходят процессы интеграции, диалога и взаимодействия культур, подчеркивает значимость цветосемантики как фактора выявления уникальности национальной художественной культуры, искусства, языка разных народов. В изучении заявленной проблемы очень важен аспект сохранения, преемственности и трансляции этнических традиций цветовой семантики в произведениях искусства и литературы народов мира, способствующих развитию различных видов современного художественного творчества (поэтического, изобразительного, музыкального и т.д.). Таким образом, являясь актуальной, проблема семантики цвета сегодня получает освещение в исследованиях различных научных направлений, что подчеркивает ее научную значимость и междисциплинарный характер.

Методика. Цель данного исследования определить хронологию, выявить специфику развития и взаимодействия проблемы цветосемантики в лингвистике и искусствоведении в трудах современных казахстанских ученых. Методология исследования предполагает исторический и системный подход, использование таких методов исследования как сравнительный анализ научных трудов по обозначенной теме.

Цветосемантика как тема научного исследования в трудах казахстанских ученых имеет свои особенности развития. Исследователи М.Ш. Мусатаева, А.И. Скрипникова, отмечая многообразие лингвистических направлений, подчеркивают их активное развитие в когнитивной проекции. Ученые считают, что определенный вклад в теоретические проблемы когнитивной лингвистики внесли такие фундаментальные разработки как: языковая концептуализация цвета в когнитивном и лингвокультурологическом аспектах Ш.К. Жаркынбековой, М.Ш. Мусатаевой, О.П. Ташдемир. В свою очередь необходимо отметить, что труды перечисленных авторов в изучении семантики цвета являются не единственными. Поэтому необходима систематизация и краткий обзор, а также нахождение взаимосвязей в имеющихся исследованиях казахстанских лингвистов и искусствоведов

по данной проблеме начиная с конца XX века по сегодняшнее время. Остановимся на основных положениях некоторых работ.

Результаты. 3.1 Цветосемантика в исследованиях лингвистов конца XX- первого десятилетия XXI вв.

Первое диссертационное исследование в условиях Независимого Казахстана было проведено в 1992 году Калимовой Ж.У. по теме: “Фразеологизмы с компонентами цветообозначения в казахском языке”. Несмотря на то, что проблема цвета и его обозначение в языке издавна привлекала внимание ученых, на период начала 90-х годов XX века результаты исследований по данной проблеме были опубликованы только в научно-популярных брошюрах, либо статьях таких казахстанских авторов как Кайдаров А.Т., Омирбеков Б., Ахтамбердиева З.Т., Коныров Т., Шойбеков Р.Н.

В диссертационной работе впервые были глубоко исследованы вопросы цветовых терминов в казахском языкознании; место и роль прилагательных, обозначающих цвет в лексической системе казахского языка; структурные характеристики фразеологических единиц с “цветными” прилагательными; выявлены различные структурные типы фразеологических единиц компонентов цветовых терминов, подчиненные четко определенным языковым закономерностям; проанализированы денотативные и коннотативные цветовые значения, их связь с типами тропов и фигур, а также лексико-семантические свойства в составе фразеологических единиц.

В ходе исследования диссертант пришла к выводу, что, раскрывая языковую природу цветовых обозначений во фразеологических единицах языка, можно получить достоверную информацию о его носителях, мышлении людей, традициях и обычаях, условиях жизни и т.д. Фразеологизмы с компонентами цветового обозначения представляют собой особую категорию фразеологических единиц. Цветовые обозначения имеют, прежде всего, коннотативные значения, которые придают фразеологизму ярко выраженную семантическую и стилистическую окраску. У многих народов каждый из цветов имеет определенное значение. Нередко символ и изображение возникают под влиянием внелингвистических факторов, таких как особенности восприятия мира и мировоззрения того или иного народа. В казахском языке основные символические значения приобрели белый, черный, красный, коричневый, желтый цвета. Символ слова /цветовые обозначения/ позволяют понять национальную идентичность каждого языка. Несмотря на то, что нормальное цветовое зрение присуще всему человеческому роду и все люди имеют абсолютно одинаковое восприятие цвета, тем не менее, слова, выражающие понятия цвета, жизни, обычаев и традиций носителей языка, выражаются по-разному. Цвет - один из эффективных методов создания ярких образов и выражения эстетики. Он приносит литературу в музыку и живопись. Более того, цвет и его восприятие являются важным средством стилистической оригинальности произведения, поэтому могут служить индикатором особенностей творческого мировоззрения писателя или поэта(1).

В начале XX века исследователями Казахстана расширяются подходы к изучению цветообозначений в современной лингвистике. Одним из актуальных становится лингвокультурологический подход. В данном аспекте в 2003 году были проведены исследования Ж.К. Жаркынбековой: “Ассоциативные признаки цветообозначений и языковое сознание”, в 2006 году “Специфические особенности восприятия мира сквозь призму языковых единиц”.

В этих исследованиях, на основе контрастного анализа цветовых концепций, показана глубокая связь, закономерность лексических и семантических компонентов, которые определяют психическую обусловленность и помогают проникнуть в культурное поле этнической группы. В ходе исследования выявлены структурные и функциональные особенности рассматриваемых концепций, которые наиболее явно вобрали в себя ментальную сущность этноса. В качестве объекта лингвокультурологического анализа автор использовал лексикографический материал, литературные тексты, представляющие наиболее значимые с духовной точки зрения произведения казахской и русской литературы. В результате исследования автор приходит к выводу, что литературное произведение актуализирует функциональный метод исследования, позволяющий увидеть ментальные предпочтения этноса в тот или иной исторический период (2, с. 115). Наблюдения за использованием цветовых терминов в литературных текстах казахского и русского языков подтверждают предположение о том, что при универсальности функций рассматриваемых единиц, их проявление определяется той или иной культурой. Цветоконцепт в казахской и русской языковых культурах выступает как оценочное понятие, отражая менталитет нации, включает в себя особенности восприятия мира, выработанного этносом на протяжении тысячелетий (3, с. 147).

В докторской диссертации Ш.К. Жаркынбекова “Концепции цвета в казахской и русской языковых культурах”(2004) цветовые обозначения рассматриваются в сравнительном аспекте. Полученные исследователем данные показывают, что цветовые обозначения имеют большое количество коннотативных значений, поэтому, закрепленные в языковом сознании людей, приводят к образованию цветоконцептов “этнически, культурно обусловленных, сложных психических образований, которые получили лингвистическое воплощение в том или ином коллективе”(4, с. 11). Цветоконцепт в казахской и русской языковых культурах выступает как оценочное понятие, отражая менталитет нации, включает в себя особенности восприятия мира, выработанного этносом на протяжении тысячелетий.

3.2 Цветосемантика в исследованиях лингвистов второго десятилетия XXI века.

В 2010 году И.В. Григорьевой была предпринята попытка теоретического обобщения имеющихся на период первого десятилетия XXI века трудов российских и казахстанских исследователей по проблеме изучения цвета в современной лингвистике. Анализируя известные в науке подходы к изучению цветовой семантики, автор выделяет этнографию, политологию, культурологию, психологию. Вместе с тем, отмечает, что наиболее весомый вклад в изучение данной проблемы внесли лингвисты. Среди исследователей, занимающихся изучением данной темы, автор выделила казахстанских ученых таких как: Ф.Н. Даулетов, А.Т. Кайдаров, Г.А. Кажигалиев, Ж.К. Жаркынбекова, Г.К. Тойшибаева. Автор статьи считает, что одним из актуальных подходов к изучению цветообозначений в современной казахстанской лингвистике является лингвокультурологический. В качестве примера приведена докторская диссертация Ш.К. Жаркынбековой “Концепции цвета в казахской и русской лингвокультурах”(2004). Анализируя содержание диссертации, автор отметила, что цветообозначения рассмотрены в сопоставительном аспекте. По мнению Ж.К. Жаркынбековой, концептуализация цвета в сопоставительных когнитивных системах проявляет как общие для двух систем представления о цвете, о чем говорят вычлененные из сочетаемости признаки концептов, так и культурно-специфические. Межъязыковое сопоставление проявляется “как ключ к декодировке этноспецифической языковой картины мира”(4, с. 7).

Автор статьи И.В. Григорьева считает, что “закрепление за цветообозначениями национальных специфических черт аккумулирует культурный потенциал народа, выявляет национальный характер, который проявляется в отражении особенностей природы, быта, обычаев, истории и культуры и, главным образом, в его языковых единицах”(5, с. 11). Автор приходит к выводу, что цвет, являясь одной из ключевых категорий, позволяет получить культурно-исторические, этнографические, психолингвистические, лингвокультурологические и другие сведения о народе.

В 2012 году магистр филологии Инновационного Евразийского университета М.А. Айтмагамбетова, в статье “Трансформация русской цветовой картины мира в условиях билингвальной ситуации Казахстана” рассматривает влияние на осмысление цвета в русском языке использование цветономинаций в практике казахского языка. В процессе исследования автор приходит к выводу, что “изучение цветовой картины мира в многонациональном Казахстане является перспективным направлением в изучении различных фрагментов языковой картины мира и образов сознания представителей разных языковых и культурных сообществ. Понятия цвета содержат когнитивную информацию, обусловленную этническим восприятием мира, которая может подвергаться семантическому сжатию под влиянием культуры и традиций казахского языка” (6, с. 206). В 2015 году этот же автор в статье “Культурные и национальные особенности концептуализации цвета” исследует проблему соотношения цветовых номинаций в разных языках. Особое внимание уделяется межкультурным различиям в символике цвета, которые, по мнению исследователя, обусловлены социокультурной практикой различных этнических групп (7, с. 12). Автор анализирует фактическую информацию, ассоциации, образные представления, ценностные установки, связанные с выбранными сегментами цветового континуума носителя языка. В статье представлены международные, а также культурно значимые и этнически определенные слои цветовых концепций в русском, казахском, английском, японском и некоторых других этнических культурах. По мнению автора, без учета семантики цветовых номинаций трудно понять ряд культурных явлений, поскольку различные условия существования и национальные особенности разделения цветового пространства приводят к тому, что условно совпадающие цвета в разных культурах символизируют несоответствующие явления. Так, опираясь на исследования казахстанского ученого Жарканбековой Ш. Ж., автор отмечает, что черная маркировка как нефункциональная не является уникальной в языках. “Например, в казахской культуре черное

понятие символизирует важность земли, которая, по словам казахов-кочевников, отражается в наличии положительного значения лексемы Кара (Каражер - родина)"(8, с. 44). Подобные различия могут быть связаны, в том числе с различными социокультурными практиками народов, концепции цвета обогащаются "различными ассоциациями, закрепленными в лингвистической и социокультурной практике"(9, с. 110). В итоге автор приходит к выводу, что архетип может лежать в основе символического значения основных цветов, и в этом случае отношение к подобному контенту, закодированному в цвете, будет зависеть от конкретной страны.

В 2012 году в журнале "European Researcher" опубликовано исследование преподавателей КарГУ имени Е.А.Букетова Ш. Мажитаевой, Каскатаевой Ж., Хан Н. "Семантика цвета в казахском языке: лингвокультуроведческий аспект". Авторы на основе направлений современной лингвистики, таких как когнитивная лингвистика, психолингвистика, лингвокультурология исследовали факты языка в их связи с национальными ценностями народа, его культурой, религией, психическим складом, ментальными и мировоззренческими особенностями. На материале казахского языка предпринята попытка раскрыть значение наиболее важных для казахской культуры компонентов цветового спектра как явления, отражающего традиции и обычаи тюркских народов(10, с. 1772).

Теоретическая значимость данного исследования заключается в том, что на основе лингвокультурологической парадигмы научных изысканий не только российских, но и казахстанских ученых на примере художественных произведений было проанализировано применение одинаковых цветообозначений в лексических и фразеологических единицах различных языков. Авторами публикации было выявлено, что согласно исследованиям ученых А.Т. Кайдарова, А.Т. Умирбекова, З.Т. Ахтамбердиева, изучавших цветообозначения в казахском языке, в природе нет чистых цветов без примесей, кроме белого и черного. Анализируя цвета, присущие степной фауне, ученые убедились в необходимости использования по традиции основного цвета и его оттенков, кроме того, проведя опыт, они выяснили, что смесь основных семи цветов (или десяти) в разных объемах и соотношениях способствуют образованию отдельных определенных цветов (11, с. 45). По мнению академика А.Т. Кайдарова, в казахском языке существует более 150 цветообозначений, состоящих из одного слога, образованных по принципу опоры на предметную основу. К ним относят кроваво-красный, вишнево-красный, ярко-красный, золотисто-желтый, небесно-голубой, чугунно-черный и т.д. Ученый предполагает, что "в перспективе ожидается дальнейшее обогащение состава сложных прилагательных в казахском языке, выражающих сложные оттенки цветового спектра" (12, с. 53).

В 2014 году в исследовании Мусатаевой М.Ш., Ташдемир О.П. раскрыта проблема цветообозначения как объекта исследования в зарубежной лингвистике. Исходя из результатов исследований категории цветообозначения Б. Берлина, П. Кея, Э. Рош, Ч.К. МакДаниэла, Р.Е. МакЛаури, авторы предположили, что концепт белый цвет представляет собой прототип и теплой, и холодной гаммы цветового спектра верхней полусферы шкалы белый-черный и привели аргументы, на которых данное предположение основывается(13, с. 159). Авторы статьи приходят к выводам, что результаты исследований Р.Е. МакЛаури подтвердили точку зрения, согласно которой каждый язык делит цветовой спектр присущим ему уникальным способом, соответствующим восприятию цвета, т.е., осмыслению, систематизации, интерпретации полученной информации, отличающимся в разных культурах, в то же время, цветовое познание не является произвольно различным во всех культурах, так как системы категорий цвета разных языков имеют общие, универсальные черты, характеристики. Дж. Лакофф указывает, что "возможные цветовые области ограничены параметрами внутри когнитивного механизма"(14, с. 52).

Нуржигитова М.М. в исследовании "О лингвистической природе цветовых обозначений"(2015) поднимает проблему восприятия разнообразия цветовых тонов, не получивших языковых обозначений. Автор указывает, что цветовые обозначения казахского языка были предметом специального исследования в трудах российских и казахстанских ученых, в котором рассматривались как семантические (Копыленко "Основы этнолингвистики"1996), так и функциональные аспекты языковой природы фразеологических единиц (Кайдаров, Умирбеков, Ахтамбердиева, 1992, Коньров "Тенеужнетуаляр", 1978, Шойбеков "Кейбір түр түс атауларының мағыналары", 1992). Автор считает, что "в казахской лингвистике мало исследований, посвященных анализу цветовых терминов и фразеологизмов с компонентами, связанными с цветом, несмотря на то, что они наиболее четко отражают специфику казахского восприятия мира, при этом систематизируя и дифференцируя явления мира"(15, с. 51).

В связи с национальной особенностью системы цветowych обозначений, их символической направленностью автор выдвигает проблему возможности художественного и эстетического использования цветowych обозначений в казахском языке и сравнительного анализа цветowych обозначений в разных языках, включая несвязанные языки. Автор статьи приходит к выводу, что сопоставленное изучение системы цветowego кодирования и фразеологизмов с компонентами цветowego кодирования в неродственных языках является насущной необходимостью, поскольку помогает понять причину различного использования и семантику цветowych обозначений представителей разных языков и лингвистических сообществ.

В 2015 году ученые М.Ш. Мусатаева, А.И. Скрипникова проводят обзор исследований по когнитивной лингвистике, осуществляемых учеными Казахстана. Одним из аспектов данного исследования является определение актуальности изучения проблемы цветовой семантики в трудах казахстанских ученых. Авторы считают, что “когнитивно-ориентированное изучение языковых явлений цветовой проблематики, в частности, вербализация концепта ЦВЕТ, вызывает интерес ученых-лингвистов, в связи с тем, что в языковой картине мира цвет является одним из базовых универсальных понятий, сквозь призму которого выражаются мировосприятие и мироощущение этноса” (16, с. 48).

В связи с тем, что в казахстанской лингвистике на начало XXI века было проведено небольшое количество фундаментальных исследований по изучению цветовой семантики, авторы проводят краткий обзор на основе содержания трудов трех ученых (17, с. 203): Ш.К. Жаркынбековой “Концепты цвета в казахской и русской лингвокультурах” (2004), М.Ш. Мусатаевой и О.П. Ташдемир “Фразеологические и паремиологические репрезентанты колоратива белый (на материале онлайн-изданий)” (2014), “Ключевые слова-репрезентанты фрагмента белый концепта цвет” (2014). В процессе аналитического обзора содержания данных исследований, авторы отмечают, что “восприятие различных цветowych диапазонов, обусловленное физическими способностями, влияет на формирование различного опыта взаимодействия с окружающей средой и, следовательно, специфического видения мира, а также что физическая способность восприятия цветowego спектра отражена в естественном языке, а концепт БЕЛЫЙ представляет собой прототип теплой гаммы цветowego спектра” (18, с. 257).

Итак, краткий обзор трудов по проблеме семантики цвета, позволяет сделать вывод, что данная тема в конце XX – начале XXI вв. достаточно широко исследуется лингвистами Казахстана.

3.3 Цветосемантика в исследованиях искусствоведов конца XX- первого десятилетия XXI вв.

В искусствоведении специального исследования направленного на изучение проблемы семантики цвета в станковой живописи, архитектуре, декоративно-прикладном искусстве, сценографии, несмотря на обилие научных статей, защищенных диссертаций до 2011 года не проводилось. Однако, в конце 80-х - начале 90-х годов, в связи с изменившейся социально-политической ситуацией в стране и образованием Республики Казахстан, начинается этап переосмысления изобразительного искусства как национального художественного явления. В связи с чем, во многочисленных статьях казахстанских искусствоведов Копбосиновой Р.Т., Ергалиевой Р.А., Уразбековой Л.С., К. Ли, А. Юсуповой, О. Батуриной, А. Галимжановой, Г. Мухтаровой и др. поднимаются проблемы формы, стилистики, художественного языка произведений, продиктованные мировоззрением казахских художников, выявляющие национальное своеобразие современной живописи, в том числе средствами цветовой символики.

В издании “XX век. Изобразительное искусство Казахстана” (2001) искусствовед К. Ли представляет глубокий искусствоведческий анализ художественных произведений казахстанских живописцев, стоявших у истоков становления и развития национальной школы живописи. Автор выявляет в пейзажах Жанатая Шарденова многообразие цветowych оттенков, восстанавливающих глубинное родство с национальной эстетикой; в полотнах Молдахмета Кенбаева: реалистическое изображение действительности народной традиции в мерном ритме и сопоставлении больших декоративных плоскостей; живописно-пластическую стилистику цветофактурного эффекта, напоминающую живописно размытые краски войлочных ковров в работах Айши Галимбаевой; систему цветовой воздушности потоков, близко стоящую к лучизму М. Ларионова в картинах А. Степанова; богатство и сложность фактуры колористических эффектов и колоративных плоскостей в портретах Гульфарус Исмаиловой. Анализируя произведения 60-десятников Ш. Сариева и Т. Тогузбаева, автор отмечает их близость стихийности творчеству народного искусства с абсолютной

доминантой цвета у Сариева и организованной в декоративно-орнаментальную композицию, представляющую почти вселенскую картину мира у Тогузбаева (19, с. 135).

В начале XXI века исследования отличаются повышенным интересом к проблематике трансформации традиционного сознания в современном казахском изобразительном искусстве. В сборнике «Современное искусство Казахстана, проблемы и поиски» (2002) авторы статей Р. Ергалиева, А. Юсупова, О. Батурина, А. Галимжанова, Г. Мухтарова рассматривают вопросы преломления художественных традиций народного искусства, в частности цветовой семантики народного орнамента отличающегося плоскостностью, крупномодульностью, многообразием и одновременно контрастностью бело-черных и многоцветных оттенков, используемых в станковой живописи. А. Садыханова, Ш. Сариева, С. Айтбаева, а также произведениях современного декоративно-прикладного искусства и архитектуры (20, с. 201).

В трудах доктора искусствоведения Р.А. Ергалиевой «От поэзии сказаний к поэтике красок» (2000), «Этнокультурные традиции в современном искусстве Казахстана» (2002), «Феномен степи в живописи» (2008) выявляются стереотипы национального мышления и мировосприятия, определяются их изменения в соответствии с динамикой времени. Автор показывает сохранение внутренней сути и шкалы ценностей, утвердившихся в казахском изобразительном искусстве, преемственность кодам национальной художественной культуры, доминантой которой является казахский орнамент с сопоставлением больших декоративных плоскостей, создающих колорит, композицию, форму, пространство произведений казахстанских живописцев.

Темы диссертационных исследований начала XX века посвящены характеристике основных тенденций в развитии жанрового своеобразия и изобразительной стилистики произведений казахстанских живописцев разных периодов. В докторской диссертации Р.А. Ергалиевой «Казахское изобразительное искусство XX века и традиционное мировоззрение. Живопись. Скульптура» (2001) впервые системно выявлены первоэлементы ментальности в произведениях казахских художников разных поколений, продемонстрированы особенности национальной художественной модели мира. Основные тенденции в развитии живописи Казахстана 1980-1990-х годов (2004) рассматриваются в кандидатской диссертации А. Юсуповой. В исследовании Уразбековой Л. «Кочевой Восток в творчестве ведущих мастеров русской живописи» (2005) изучается круг вопросов посвященных отображению мотивов и образов казахского кочевья на материале произведений русских живописцев: Т.Г.Шевченко, В.В.Верещагина, П.Кузнецова, Н.Рериха средствами цветовой символики. В исследовании О. Батуриной «Основные тенденции и этапы развития пейзажной живописи Казахстана» (2008) определена эволюционная логика формирования пейзажного жанра, раскрыты типологические особенности и тенденции его развития в Казахстане. Во всех перечисленных работах проблема цветовой семантики как средства выразительности в изобразительном искусстве является ключевой при проведении иконографического анализа художественных произведений русских и казахстанских живописцев.

Первое десятилетие XXI века характеризуется расширением сферы научных изысканий по проблемам преломления традиций художественного национального наследия в современном искусстве, художественного взаимодействия межнациональных культур, изучаются вопросы развития регионального художественного творчества. В диссертационных исследованиях: Д.М. Мергалиева «Фольклор как источник художественного национального стиля в искусстве Казахстана на рубеже XX - XXI вв.» (2009); Е.Ю. Личман «Развитие станковой живописи Казахстана в середине XX века в контексте влияния русской художественной школы» (2010), С.Ж. Кобжановой «Мировые художественные традиции в развитии живописи Казахстана (1930-1980-е годы)» (2010), Б.У. Итемгеновой «Интерпретация этнокультурных традиций в творчестве живописцев павлодарского прииртышья на рубеже XX - XXI столетий» (2017) при искусствоведческом анализе произведений декоративно-прикладного искусства и произведений изобразительного искусства выявляется специфика использования цветовых тенденций, продиктованных особенностями национального мировосприятия в творчестве живописцев Казахстана, в том числе павлодарского Прииртышья в контексте влияния европейской и русской художественных школ.

3.4 Цветосемантика в исследованиях искусствоведов второго десятилетия XXI века.

Во втором десятилетии XXI века интерес и широкое освещение проблемы цветосемантики представлено в научных исследованиях доктора искусствоведения Ш.С. Турганбаевой: учебном пособии «Основы цветоведения» (2008), диссертационном исследовании «Эстетико-художественные особенности цветового решения в современном искусстве Казахстана» (2011), монографии

“Традиционные духовно-эстетические основания цветового решения в современном искусстве Казахстана”(2011), а также многочисленных статьях.

Так, в исследовании “Цветовое восприятие и природные ассоциации в культуре казахов”(2011) автор приводит факторы, оказавшие существенное влияние на цветовую культуру казахов: кочевой образ жизни, местный ландшафт, пространственно-образное восприятие мира, древние культы и верования; биологические, психологические и художественно-эстетические аспекты. При этом исследователь отмечает, что проблема цветового восприятия тюркских народов является малоизученной. Источником для развития колористических пристрастий у казахов стала природа страны. На основе лингвокультурологического подхода, опираясь на труды ученых России и Казахстана Эдокова А.В., Кузенбайулы А., Гумилева Л.Н., Кононова Н.А., Сейдимбекова А., Муканова М.С., Серова Н.В., Турганбаевой Л., Ибраевой И., Занегиной О., Белько Т.В. автор выявляет закономерности между цветовым восприятием казахов и природными ассоциациями, рассматривает цветосемантику традиционного народного искусства и быта казахов через цветовую символику в обозначении слова. Автор приходит к выводам, что условное отображение жизни казахского народа реализуется через конкретно-предметные образы и колорит (21, с. 336).

В статье “Цветовая палитра графического дизайна”(2011) цвет рассматривается как основополагающий фактор в разработке грамотной и адекватной времени рекламной политики, один из важнейших путей способствующий развитию экономики и общественной жизни, качеству образования, эстетического и нравственного воспитания, успешному функционированию имиджевой институциональной рекламы, отражающей специфику художественной ментальности казахов. На примере маркетинговой, социальной рекламы, авторами раскрывается важность дизайнерских решений, позволяющих в значительной степени повысить уровень продаж, пропагандировать здоровый образ жизни, борьбу с преступностью. На примере работ казахстанских авторов в сфере создания эмблематики общественно-политических мероприятий Республиканского и международного уровня, дизайна почтовых марок, книжной графики, национальной валюты, мультипликации, государственной и олимпийской символики автор приводит доказательства, что культурная составляющая местной колористической рекламы тщательно изучена дизайнерами Казахстана(22, с. 138).

В статье “К вопросу развития колорита народного искусства в современных условиях”(2011) с позиций комплексного подхода рассматриваются вопросы основных аспектов применения казахстанскими живописцами колорита традиционных орнаментальных структур изделий мягкой пластики в рамках современной живописи, отражающей специфику художественной ментальности народного искусства казахов. Авторы считают, что на выработку колористических приоритетов в народном искусстве огромное влияние оказывали глубинные архетипы бытия, прочно запечатлевшиеся в традиционном сознании, формировавшемся одновременно с процессами постижения человеком мира, а также природное, ландшафтное окружение (23, с. 339).

Диссертационное исследование “Эстетические и художественные особенности цвета в современном искусстве Казахстана”(2011) представляет собой научное осмысление культурного феномена цвета кочевых цивилизаций, анализ эстетических основ традиционного искусства, дополняющий и обогащающий развитие современного дизайна в Казахстане, что значительно активизировало процесс его изучения. Целью данного исследования стало “выявление особенностей эстетической и художественной структуры цвета как важнейшего этнокультурного показателя, основанного на античной мифологии и имеющего глубокую семантику, и характеристику его применения в современной дизайнерской практике Республики Казахстан”(24, с. 8).

В исследовании проведен анализ триколора красного, белого и черного цветов, как основополагающих в цветовой культуре казахов, нашедшего воплощение в изделиях художественного ремесла; рассмотрены связи природных ассоциаций с закономерностями цветового восприятия казахов; выявлена роль мифологии и этносемантики в колорите изделий прикладного искусства казахов и формообразовании протодизайна; охарактеризовано идейно-смысловое содержание цвета в культурах Востока и Запада. В связи с тем, что данная научная работа носит междисциплинарный характер, при проведении исследования в названии цветов (ак – су, алатау, ...) в географических именах, имеющих в своем составе “цветовые” прилагательные, автор использовала труды лингвистов В.В. Радлова (1888), Е. Койчубаева (1965), О.Т. Молчановой (1986), А.Н. Кононова (1986). Использование в исследовании структурно-семиотического подхода (труды Р. Барта и Ю. Лотмана) с целью выявления знаковых, дифференцирующих функций, заложенных в традиционном

колорите, позволило выявить заложенный в них смысл. Таким образом, содержание проведенного исследования выявляет взаимосвязь данной работы с исследованиями лингвистов в проекции лингвокультурологического и лингво-когнитивного подходов. В данной диссертации впервые предметом научного исследования стал исторический и эволюционный процесс развития цвета, от прикладного искусства кочевников до инновационного дизайна в современном Казахстане.

Заключение. С конца XX века и по сей день не прекращается активное научное изучение феномена цвета, обрастая новыми смыслами, методиками. Основные из этих путей были рассмотрены в данной работе.

Хронология исследований показывает, что активизация научного интереса к проблеме цветосемантики, как лингвистов, так и искусствоведов наметилась во втором десятилетии XXI века. Причиной данного факта стала возможность взаимодействия ученых благодаря интеграции мирового научного сообщества в разных формах: в процессе организации очных и заочных международных симпозиумов и конференций; в рамках осуществления совместных научных исследований; в процессе реализации грантовых проектов и государственных программ; в период организации деятельности международных научно-исследовательских лабораторий. Динамика выразилась не только в увеличении количества опубликованных научных статей и диссертационных исследований, но также в появлении новых авторов. Расширилась география опубликованного материала, вместе с публикациями в отечественных изданиях, увеличилось количество научных статей в журналах ККСОН РК, ВАК РФ, журналах международных баз цитирования WOS, Scopus, Thomson Reuters и др.

Необходимо также отметить, что, несмотря на обилие исследований и многообразие подходов в изучении семантики цвета у лингвистов: лингвокультурологический, лингво-когнитивный, структурно-семантический, психолингвистический и другие, остается широкий круг неосвещенных вопросов, требующий научного осмысления цветообозначения в языках народов мира как в аспекте их национальной идентификации, так и в рамках их межкультурного взаимодействия.

Имеющиеся искусствоведческие исследования выполнены на основе комплексного подхода, с использованием методов лингвистических, исторических, культурологических, искусствоведческих наук. Сегодня изучение заявленной проблемы в Казахстане коснулось преломления семантики цвета как художественно-эстетического феномена в контексте сохранения преемственности национальным традициям в современном искусстве. Аспекты искусствоведческого изучения семантики цвета могут быть более разноплановы. В XXI веке направления искусствоведения, охватывающие изучение, как традиционного национального художественного творчества, так и формы современного искусства (музыки, живописи, графики, сценографии, дизайна, архитектуры и т.д.), театра, кино, моды наполняясь новыми гранями, могут задавать более многоаспектный вектор для проведения научных изысканий.

В Казахстане проблема цветосемантики широкого освещения в исследованиях конца XX - начала XXI века не получила. Однако, в связи с активным развитием искусствоведения, в том числе в рамках международных культурных и научных взаимосвязей, есть надежда, что проблема цветосемантики станет рассматриваться с новых научных позиций. Начатые в начале XXI века исследования казахстанских ученых на стыке взаимодействия литературоведения, культурологии, искусствоведения, могут получить продуктивное продолжение в виде уникальных научных открытий.

Список использованной литературы:

- 1) Калимова Ж. У. *Фразеологизмы с компонентами цветообозначения в казахском языке.* [Электрон. ресурс]. - автореф. дисс. к.ф.н. - Алма-Ата, 1992. – URL: <http://cheloveknauka.com/frazeologizmy-s-komponentami-tsvetooboznacheniya-v-kazahskom-yazyke#ixzz68NX3Mwwz> (дата обращения: 12.12.2019)
- 2) Жаркынбекова Ш.К. *Ассоциативные признаки цветообозначений и языковое сознание //* – М., 2003. – № 1. – С. 109-116. - Вестник МГУ. Филология
- 3) Жаркынбекова Ш.К. *Специфические особенности восприятия мира сквозь призму языковых единиц // Культура народов Причерноморья.* — 2006. — № 82. — Т. 1. — С. 146-148.
- 4) Жаркынбекова Ш.К. *Языковая концептуализация цвета в культуре и языках.* - автореф. дис. ... д-ра филол. наук. - Алматы, 2004. - 17 с.

- 5) Григорьева И.В. К вопросу об изучении цвета в современной лингвистике // Вестник КарГУ. – Караганда, 2010. - №1. – С. 11 – 16.
- 6) Айтмагамбетова М. Б. Трансформация русской цветовой картины мира в условиях билингвальной ситуации Казахстана // Вестник Инновационного Евразийского университета, 2012. - № 4. - С. 203-207.
- 7) Айтмагамбетова М.Б. Культурно-национальные особенности концептуализации цвета // Вестник Кемеровского государственного университета, 2015. - № 4 (64). - Т. 4. - С.10-13.
- 8) Жаркынбекова Ш. К. Концепты цвета в казахской и русской лингвокультурах. - Алматы, 2004. - 227 с.
- 9) Жаркынбекова Ш. К. Моделирование концепта как метод выявления этнокультурной специфики // Материалы IX Конгресса МАПРЯЛ. - 1999.- С. 107 – 112.
- 10) Mazhitaeva Sh., Kaskataeva Zh. Lexical and Symbolic Meaning of Some Colors in Kazakh Language // European Resercher. 2012. Vol. (32), № 10-2. P. 1772-1775.
- 11) Хайдаров А.Т., Умирбеков Б., Ахтамбердиева З.Т. Цвета, полные тайн. - Алматы: Казахстан, 1986. - 95 с.
- 12) Кайдар А. Актуальные вопросы казахского языка. - Алматы, 1998. - 304 с.
- 13) Мусатаева М.Ш. Таидемир О.П. Цветообозначения как объект исследования в зарубежной лингвистике // II Международный научно-практический форум «Языки. Культуры. Перевод». 01 – 09 июль 2014 г. материалы: электронное издание. - М.: Издательство Московского университета, 2014. – С. 251-260.
- 14) Лакофф Дж. Женщины, огонь и опасные вещи: Что категории языка говорят нам о мышлении. - М.: Гнозис, 2011. - 512 с.
- 15) Нуржигитова М.М. О лингвистической природе цветowych обозначений // Материалы за 11-а международна научна практична конференция, “Новината за напреднали наука”, - 2015. Том 13. Филологични науки. Философия. София. «Бял ГРАД - БГ”. ООД – С. 48-52.
- 16) М.Ш. Мусатаева, А.И. Скрипникова. Лингвокогнитивные исследования в Казахстане // Вопросы когнитивной лингвистики № 2 (043) 2015. – С.46-51.
- 17) Мусатаева М.Ш., Таидемир О.П. Ключевые слова-репрезентанты фрагмента белый концепта цвет // Функционально-когнитивный анализ языковых единиц и его аппликативный потенциал: материалы II Международной научной конференции. Барнаул, 2014. - С. 203-211.
- 18) Мусатаева М.Ш., Таидемир О.П. Основные принципы когнитивного подхода к семантике // Современная европейская наука. Yorkshire, England: Science and Education LTD, 2014. - P. 26-32.
- 19) Ли К. В. Изобразительное искусство Казахстана. XX век. Живопись, скульптура, графика, актуальное искусство. Алматы: Атамұра, 2001. – 189 с.
- 20) Современное искусство Казахстана: проблемы и поиски / Сост. С. Кабдиева, Н. Ярмухамедова. - Алматы: Фонд Сорос – Казахстан, 2002 – 248 с.
- 21) Турганбаева Ш.С. Цветовое восприятие и природные ассоциации в культуре казахов // Мир науки, культуры, образования. № 5 (30) 2011. - С. 335-338.
- 22) Турганбаева Ш.С., Сидоров В.А. Цветовая палитра графического дизайна // Мир науки, культуры, образования. - № 4 (29), 2011. - С. 137-140.
- 23) Турганбаева Ш.С., Сидоров В.А. К вопросу развития колорита народного искусства в современных условиях // Мир науки, культуры, образования. - № 5 (30), 2011. - С.338-340.
- 24) Турганбаева Ш.С. Эстетические и художественные особенности цвета в современном искусстве Казахстана [Электрон. ресурс]. – автореф. дисс. д. искусств. Барнаул, 2011 – 59 с. – URL: <http://dissers.ru/avtoreferati-dissertatsii-iskusstvovedenie/a73.php> (дата обращения 11.11.2019)

ХҒТАР 16.21.21

Г. Әбішева¹

¹Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті,
Павлодар, Қазақстан

КӨРКЕМ МӘТІНДЕГІ МИФТІК АНТРОПОНИМДЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫ ЗЕРДЕЛЕЛҮДІҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа

Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы жалқы есімдердің қолданысы мен оның шығармаларының негізгі мүддесін анықтауға мүмкіндік беретін нақты, діни, тарихи және мифологиялық үлгілері қарастырылған. Мәшһүр Жүсіп діни-мистикалық мазмұндағы мүдделерін көрсету үшін мифтік кейіпкерлер есімдерін шығармаларына арқау етеді. Сонымен қатар, көркем шығармалардағы антропонимдерді жүйелі түрде зерттеу автордың ойының және көркем шығарма жанрының ерекшелігі мен сипатын анықтауға, әдебиет пен лингвистика табиғаты туралы білімді тереңдету үшін ғана емес, сонымен қатар тарихи, мәдени, этнографиялық мазмұнды ақпаратпен толықтыру арқылы ғылыми ойды талдауға мүмкіндік береді. Мақалада жалқы есімдердің мәтін қызметіндегі атқаратын рөлі қарастырылған.

Түйін сөздер: миф антропонимдер, діни антропонимдер, әдеби ономастика, жалқы есім, поэтоним, көркем мәтін, көркем шығарма

G. Abisheva¹

S. Toraihyrov Pavlodar state University,
Pavlodar, Kazakhstan

MYTHICAL ANTHROPONYMS IN A LITERARY TEXT AND SOME ASPECTS OF THEIR STUDY

Abstract

The article considers the role of proper names in literary works in textual activity. In the last decade the most complex character of poetic onomastics, dynamically developing over the last decades, and its character especially difficult from other spheres is investigated. In this context, the analysis of theoretical works is carried out and the theoretical formulation of scientists is given. In addition, the systematic study of their own names in the works of art allows us to reveal the features and nature of the thought and genre of the author's works, the analysis of the literary onym not only to deepen knowledge of the nature of literature and language science, but also with the content of historical, cultural, ethnographic content.

Key words: myth anthroponymes, anthroponymy religious, literary onomastics, July ESIM, poutanen, korkem MTN, korkemciarmella

Г.К. Абишева¹

¹Павлодарского государственного университета им. С.Торайгырова,
Павлодар, Казахстан

МИФИЧЕСКИЕ АНТРОПОНИМЫ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ И НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ИХ ИЗУЧЕНИЯ

Аннотация

В данной статье рассматриваются религиозные, исторические и мифологические герои в произведениях МашхураЖусупа, позволяющие определить основные роли главных героев и употребление имен собственных. Автор уделяет внимание на религиозно-мистических, исторических героев, акцентируя, их значимость и роль в произведениях. Кроме того, систематическое

исследование собственных имен в художественных произведениях позволяет раскрыть характер и особенности жанра произведения и мысли автора. В данной статье автор показывает роль имен собственных в произведениях.

Ключевые слова: мифические антропонимы, религиозные антропонимы, литературная ономастика, имена собственные, поэтонимы, художественный текст, художественная литература

Кіріспе. Тарихи деректердегі, эпостардағы және фольклордағы, фразеологиялық, паремиологиялық, прецеденттік жүйелердегі лингвистикалық деректердің іздерін анықтау мәселесі қазіргі лингвистикадағы антропоцентрикалық бағдарды зерттеудің негізі болып табылады.

Осыған байланысты ұлт пен тілдің, ұлт пен мәдениеттің сабақтастығын зерделейтін процесс лингвистикалық сипаттағы зерттелімдердің жаңа сапасын айғақтайды.

Тарихи этникалық процесті сипаттайтын ақпараттың рухани-тарихи көздерінің бірі – антропонимдер жүйесін лингвистикалық, әлеуметтанулық тұрғыдан анықтау ерекше маңызды. Бұл тек лингвистикалық жаңғырту ғана емес, сонымен қатар этномәдени сипаттағы тарихи білімнің көкжиегін кеңейту. Осыған байланысты қазіргі қазақ қоғамында ұлттық мүдделерге сәйкес қазақ тілінің негізгі, деректану, ауыспалы, рефлексивтік этномәдени және әлеуметтік қызметі, жаңа деңгейдегі ұлттық сананың тиісті жаңаруы, мемлекеттік тіл мәртебесіне байланысты қазақ тілінің қарқынды қызметі қазақ тілінің лингвомәдени жүйесі болуы тиіс.

Әдістеме. Шығарма композициясының негізгі элементтері ретінде көркем әдебиет ономастикасына лингвистикалық тұрғыдан талдаулар жасау тіл біліміндегі өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Сондықтан бұл сала кейіпкерлерді сипаттау, оқиғалар көрінісін және шығармалардың идеялық мазмұнын бейнелеу үшін аса маңызды фактор болып саналады.

Ономастика (адамдар, жер, су, рулар, тайпалар және т. б.) зерттеудің теориялық және әдіснамалық негіздері (олардың атаулары) және тілмен қарым-қатынаста қабылданған ұлттық-этномәдени, әлеуметтік сипаттағы анықтау қажеттілігі В.В.Радлов, В.В.Бартольд, Н.Катанов, А.Н.Самойлович, С.Е.Малов, Н.К.Дмитриев, А.Н.Кононов, Н.А.Баскаков, Қ.Жұбанов, І.К.Кеңесбаев, С.Аманжолов, Ә.Қайдар, Т.Жанұзақов, Ә.Абдрахманов, Е.Жанпейісов, Қ.Рысбергенова, Г.Мадиева, А.Жартыбаев т.б. ғалымдардың еңбектерінде жан-жақты қарастырылды.

Нәтижелер. Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы жалқы есімдердің қолданысы оның шығармаларының негізгі мүддесін анықтауға мүмкіндік беретін нақты, діни, тарихи және мифологиялық үлгілерге негізделген. Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы шынайы, діни және тарихи антропоэтонимдермен қатар, эпостық жырлар, халық аңыздары мен мифтері кейіпкерлерінің есімдерін кездестіруге болады.

Талқылау. Мәшһүр Жүсіптің жеке-авторлық әлем бейнесіне талдау жасау және поэтонимдерді қолданудағы оның мәдени-тарихи аясының ерекшеліктерін анықтау мақсатында автордың шығармаларында кездесетін антропонимдерді төмендегідей топтарға жіктеуге болады:

1. Мифтік антропонимдер.
2. Діни антропонимдер.
3. Тарихи антропонимдер.
4. Дәстүрлі көркем шығарма кейіпкерлерінің есімдері.

Көркем шығарманың мәтініне текстологиялық талдау кезінде шығармашылық процестің құралы іспетті поэтонимдердің рөлін анықтау поэтикалық ономастиканың негізгі мақсаттарының бірі болып табылады. Мәшһүр Жүсіп шығармаларынан діни, тарихи антропонимдермен қатар, гипотетикалық және фантастикалық объектілерді анықтау тәсілі болған мифтік есімдерді де кездестіреміз.

Мифтік атаулар әр түрлі себептерге байланысты құпиялық сипатқа ие болады. Мифтік есімдерді шығармаларынан қарастыру арқылы шығарма авторының жеке танымын, оның ойларының көркемдік мазмұнын анықтай аламыз және ол есімдердің Құран хикаяларымен байланысты екеніне де көз жеткіземіз. Енді соларға мысал келтірер болсақ: *Адам ата, Хауа ана, Алаша хан, Нух нәби, Мұңкір, Жебірейіл, Әзірейіл* және т.б.

Жылады соны көріп Адам ата,

-Я, раббы, бізді сонан қылма сана!

Хауа ана жүгіріп келіп сұрайды - мыс,

- Бақырым, білемісің өлмес кепті ?! [1, 176 б.];

Жаралған ең әуелі- Адам ата,

Қоймады дүниеге оны да [алған].

Жаралғаннан соңғы- Нухнаби,

Біз түгіл, бәрі өткен, олар кәні?! [1, 48 б.];

“Адам ата, Хауа ана- күллі адамзат осы екеуінен өрбіп-өнген” [1, 314 б].

Мәшһүр Жүсіп шығармаларынан алынған жоғарыдағы мысалдардағы антропонимдерге назар аударып түсініктеме беріп кетер болсақ:

Адам ата – Таурат, Евангелие, Забур және Құран сияқты діндердің діни кітаптарында Құдайдың өзі дүниеге әкелген алғашқы адам болды. Тауратта адамзатты Құдайдың кеудесіне жан беріп, оны топырақтан жасағаны айтылады [2].

Хауа ана - Күллі Адамзат атауының анасы. Аңыздарда Хауа ана аталуының себебін Адам Атаның қабырғасынан, тірідей жаратылуымен (хауа - тірі) байланыстырады. [2].

М.Ж. Көпеев, сонымен қатар, дүние мен адамды жаратушы тәңірдің құдіретті күші туралы да жазады. Оның айтуынша, өзінен басқа тіршілік иесі жоқ кезде құдіретті Алла тағала екі түрлі кесектен бірі – еркек қасиетті “Кәфті”, екіншісі – ұрғашы қасиеті бар “Нонды” жаратқан. Осы екі кесектен – бүкіл тіршілік тарағанға ұқсайды, - дейді. Осылайша ол Адам ата мен Хауа ананы Кәф және Нон деп те көрсетеді.

Аталмыш антропонимдермен қатар мифтік сипат алған есімдерге Алаша хан есімін жатқызуымызға болады. Бұл есім де Мәшһүр Жүсіп шығармаларынан орын алған.

Алаш Алаш болғанда,

Алаша хан болғанда,

Үйіміз ағаш болғанда,

Ұранымыз: “Алаш” болғанда [12, 68 б.].

Алаша (Алаш) хан – халық аңыздарының желісіне сүйенсек, “Алты алашты” құраған тайпалардың түп атасы.

М.Ж. Көпеевтің шежіресінде: “Бұрынғы заманда қазақ “жүз” деген “Алаш” атты руға қойылған ат болған екен. “Алаш” деген атты ұранға қойып, жауға жапқанда “Алаш-Алаш” деп шабындар, “Алаш” демегенді әкең болса да ұрып жыға беріндер”, - деп бата қылысыпты.

“Кеше Алаш алаш болғанда, Алаша хан болғанда, үйіміз ағаш болғанда, ұранымыз “Алаш” болғанда, үш жүздің баласы қазақ емес пе едік”, - деп айтылған сөз содан қалған екен [3, 41 б.].

Осы деректерге қарағанда Алаш (Алаша) тек қана хандардың арғы бабасы, моңғол мен татарлардың атасы емес, сонымен бірге көне халықтың (қазақтың) атауы да болған көрінеді. Алаш – Алашаға қатысты шежірелік аңыздар, эпсаналар, мифтер жеткілікті. Олардың біріне (М.Ж.Көпеев жазып алған нұсқасында) Алаш заманы Майқы би заманы етіп, көрсетіледі: “Қырық сан қырым, отыз сан ұрым, он сан оймауыт, тоғыз сан торғауыт, он сан ноғайлы бүлінгенше”, Ормамбет би өлгенде, ноғайлының елі бір ала тайдай бүлініп. “Ала тайдай бүлдірді” деген сөз содан қалыпты. Сол замандарда Қондыгер, Қотан, Қоғам дегендер өмір сүріпті.

“Түгел сөздің түбі бір, түп атасы “Майқы би” деген аталы сөздің қалыптасқан кезеңі болса керек. Тоғыз ханды таққа отырғызған кісі деседі. Сол ханның бірі болған Қызыл Арыстан деген кісі Бұқарада тұрып өмір сүріпті” [3, 78 б.]. Қызыл Арыстан хан жаугершілікте елді шауып, бір қыз алып, сол қыздан бір бала “сауысқанның аласындай ала тауады”. Қызыл Арыстанның бәйбішесі баланы, оны тапқан шешесін Сырдариядан әрі өткізіп жібереді. Майқы би баланы үйіне алып келеді де, өзі тәрбиелейді. Батыр болып өскен баланы Қызыл Арыстан өзіне қайтармақшы ойы болады, бірақ Қотан, Қоғам, Қондыгер, Қобан, Майқы билер есейген баяғы ала баланы “ел болғанымызды жұрт көзіне түсірейік” деп, “Ұлытаудың басына алашамен көтеріп алып шығып хан сайлапты, оған “Алашахан” деп ат қойыпты”. Алашахан өз әскерін жасақтауға кіріседі: “Бастапқы келген жүз жігіттің бастығы Үйсін”. Бұл “Ұлы жүз Үйсін” деп аталады. Түпқазығы-Салықшы. Жауға шапқанда бұлар шаппасын, тас-түйін болып тұрсын, -депті. Ортада келген жігіттің бастығы Болатқожа екен. Бұған Орта жүз “Ақ жол” аталсын дейді. Соңғы келген жігіттердің бастығы – Алшын болса керек. Жаудан беті қайтпайтын жаужүрек, қарсы алдында жүріп жауға шабатын болсын. Бұған “Кіші жүз Алшын” деп ат қояды. Қазақтың үш жүз аталған жері – осы” [3, 186 б.]

Жоғарыда берілген *Алаш Алаша* (хан) мифоантропониміне қатысты аңыздың бірнеше мазмұндық, мифологиялық, тарихи т.б. деңгейлері, яғни қабаттары бар деп айтуымызға хақымыз бар. Мифтерде, мифтік аңыздарда әдетте мифтік уақыт пенен тарихи уақыт араласып жүре береді, тіпті кейде бір мәтін тарихи уақыттың бірнеше кезеңі де берілетін кездері болады.

Мәшһүр Жүсіп авторлық ойын білдіруде негізінен исламдық дереккөздерге сүйенеді. Періштелердің мифтік есімдерін қолдануда автор шығармаларына ерекше сипат үстейді. Оның

шығармаларында бірнеше періште есімдері қатар кездесетін тұстары да бар. Олар кез-келген бейнеге ене алатын, нұрдан жаратылған рухани болмыс, Алланың әміріне әсте қарсы шықпайтын, шаршап-шалдықпайтын, бірі көкте, бірі жерде, енді бірі ғарышта өз міндеттерін мүлтіксіз атқаратын бейнелер болып сипатталады. Солардың бірі – Мүңкір, Нәңкір.

Әділ болған адамға Алланың кеңшілігі мол! Алдымызда алты табан көр бар, алты қара бөз бар, Мүңкір, Нәңкір сұрау бар, жауап таппай бар!- деп, тақылдай бастаған соң-ақ, Тоқаң жылап қоя беріп:

-Бәлекет, түнде мезгілсіз жүруіңнен шошып едім. Былшылдамай, мынаның түйесін бер!- депті. [1, 161 б.]

Барша жанға Құдайым жан береді,

Жаны кетсе тәнінен, кім жүреді?

Қабірден қойған қауым қайтқаннан соң,

Мүңкір-нәңкүрмен бірге еріп кім келеді? [1, 85 б.]

Мүңкір-Нәңкір – діни ұғымда адам өлген соң қабірде сұрақ-жауап алатын екі періштенің аты. Исламдық түсінікте Аллаға шынайы сенім білдірген жаны таза, рухы биік мұсылмандарды саралап, дінсіздер мен күнәға батқандарды қабірде жазалайды. Бұл олардың жаһаннамда тартатын жазасының алды саналады. Мүңкір-Нәңкір Құран Кәрімде арнайы аталмағанымен, кей аяттар олардың есімдерімен байланыстырылады. Мыс., “Періштелер, олардың беттеріне, арқаларына ұрып, жандарын алғанда қалай болар еді?!” (Мұхаммед сүре/27 аят). Сондай-ақ Әнфал сүресіндегі 50 – 52 аяттар да осымен мағыналас келеді. [4].

Ал төменде келтірілген жолдарда тағы бір мифтік бейне – Жебірейілге тән ерекшеліктерді көреміз:

Жебірейіл сол арада келіп жетіп,

Қолынан пайғамбардың ұстай апты [1, 171 б.].

Жебірейіл уахи алып келешегін

Ұжмақтың иісінен білер еді.

Топырақтан жаратамын адам, – дейді,

Жеберейіл, бұйырамын саған – дейді [1, 219 б.].

Бардағы мышырық-мыхырып арасынан,

Бір уыс топырақ әкел маған – дейді.

Жебірейіл, олай болса алма менен,

Өзімнен жаралған соң болар денем.

Тағы да салып маған азап қылса,

Болармын шыдай алмай мұнан төмен [1, 69 б.].

Жебірейіл – “қасиетті рух”, “сенімді рух” деп аталған періште, ол арқылы Алла өзінің соңғы елшісі әрі пайғамбары Мұхаммедке аяндарын жіберіп отырған. Жебірейіл періштенің болмысы жайында толығырақ мәліметтер Алла Елшісінің хадистерінен белгілі. Жебірейіл Пайғамбарымызға белгіленген уақытта келіп, Алла тарапынан түсірілген Құранның аяттарын жеткізіп әрі өзінен кейін қайталауын талап еткен. Алла Елшісі тыңдап, қайталай отырып, аяттарды есінде сақтап алып отырған. Алланың Пайғамбарларына Жебірейіл періште жиі адам кейпінде келетін болған, бірақ көбіне оның тек дауысы ғана естіліп, өзі көзге көрінбейтін болған. Кейде оны аяғы жерде, басы бұлтта болатын заңғар биік бейнеде сипаттайды.

Құданың білмен сырын тамам, – дейді,

Жаратар ол топырақтан адам, – дейді.

Көбейіп адам ұлы жаралған соң,

Бұзықтық қылар олар жаман – дейді.

Жебірейіл, олай болса алма менен,

Өзімнен жаралған соң болар денем.

Тағы да салып маған азап қылса,

Болармын шыдай алмай мұнан төмен.

Жалпы төрт үлкен періште бар делінеді: **Жәбірейіл** - Алла Тағаланың кітаптарын пайғамбарларға жеткізуге, яғни уахи ісіне жауапты. Алла Тағала мен Пайғамбар арасындағы дәнекер. **Микаил** - Желдің соғуы, жаңбырдың жаууы және өсімдіктердің өсіп жетілуі т.с.с. табиғи құбылыстарға жауапты. **Исрафил** - Сүрдің үрленуі, қиямет күннің болуы және адамзат пен

жындардың қайта тірілуі сияқты істерге жауапты. **Әзірейіл** - Ажалы жеткендердің рухын алатын періште [5]. Осы періштелердің барлығының есімдері Мәшһүр шығармаларынан орын алған.

Мен, Мекайіл қалды сонда, жүре алмадым.

Үшінші Исрафилге мінгенімде,

Қанеки, онда тоқтап тұра алмадым.

Екінші көкте Жақия, Ғайса тұрған,

Мен сәлем берген шақта мойнын бұрған.

-Қош келдің, жомартым-ай, асқан,- дейді,

Жүруге енді Исрафил мойын қойған.

Үшінші жетіп қалдық бізлер көкке,

Тұр екен Жүсіп нәби сонда текке.

Ол жерде Жебірейілге мініп алып,

Бет қойдық тағы да жөнелмекке [1, 293 б.].

Әзірейіл барда: «Жаным бар»- деме,

«Ақ жалау» барда малым бар деме. [1, 87 б.]

Мекайіл, Исрафилмен келген екен,

Шапағатын сынамаққа жүрген екен.

Бір Алла сынамаққа жіберіпті,

Достының жомартлығын білген екен [1, 190 б.].

– Құсбегі пішіп тіккен томағадай құнысып тұрған бір бала [1, 190 б.]. Өзінде *әзірейілдің* анық бір түгі бар, маңайына жан батып бара алмаса керек.

Ал мына бір жолдары тіпті ерекше ой тудырады. Себебі адамның дене мүшелеріне бір періштені теліп, осы арқылы түрлі күнәлардан сақтану керектігіне жол сілтейтін сияқты: “*Адамның көзі-Ғазірейіл, құлақ- Микайіл, мұрын-Исрафил, тіл-Жебірейіл*” [1, 296 б.].

Әзәзіл, қылып қойған, малғұнды еркін,

Сол үшін қылып қызықты дүние, шіркін!

Дегендей: “Саған енді бұл жарай ма?”-

Көрсетті қатындардың шырай-көркін.

Әзәзіл лағын шайтан мұны көрді,

Көрген соң, көңілі кетіп, шырай берді [1, 284 б.].

“Болды,- деп,- ойымдағы енді түгел”-

Шапақтап алақанын, қарқ-қарқ күлді.

Әзәзіл болып малғұн қалған екен,

Билігін дүние ісінің алған екен.

Дүниеде адамзатты аздырмаққа

Әркімге әрбір қиял салған екен[1, 258 б.].

Осы жолдарда Әзәзіл есімі қолданылған. **Әзәзіл** – діни әдебиеттегі адамдарды Алланың ақ жолынан тайдырып, күнәға батырушы жынның бір аты. Құраннан кейінтарағанәпсаналарда білістің көктен қуылу тарихы әрқилы баяндалады[4]. Әзәзіл жерге перілердің бүлікшілігін басу үшін жіберілгендігі айтылады. Бірақ өзінің жеңісіне масаттанған, өзін әлем әлемінің әміршісі сезінген Әзәзіл Алланың билігіне бағынбай кеткен. Құранда кейбір адамдардың ізгілікке сенбей жауыздыққа бейім тұратыны періште жамылған перінің – әзәзілдің ісі деп түсіндіреді.

Мәшһүр шығармаларында Әзәзіл есімі барлық қауіп-қатерлерге қарсы тұрып, Ақиқаттың ақ жолынан айнымау идеясын ерекше көрсету мақсатында қолданылады.

Қорытынды.Қорыта айтар болсақ, Мәшһүр Жүсіп діни-мистикалық мазмұндағы мүдделерін көрсету үшін мифтік кейіпкерлер есімдерін шығармаларына арқау етеді. Оның Құран хикаяларынан келтірілген реминисценцияларында мифтік есімдер қаламгердің діни-философиялық танымы үшін адасқан жанның, айыбын білсе, күнәсін кешу, ол ретте жеке өміріндегі тәжірибе сабағын ұмытпау тәубесін есте ұстау хақындағы адамгершілік ілімнің рөліне екпін түсіру тәрізді логикалық әрі поэтикалық уәждерін байқату үшін қолданылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1) Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 12 том. Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2008. – 452 б.-кітап
- 2) Ислам. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: “Аруна Ltd.” ЖШС, 2010 ISBN 9965-26-322-1- сөздік
- 3) Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 8 том. Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2006. – 452 б.-кітап
- 4) Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. - Алматы: DPS, 2011. - ISBN 978-601-7026-17-2.
- 5) www.ihsan.kz/kk/articles/view/5683

ХҒТАР 14.07.07:

Г. Дюсембина¹, Қ. Айтмұхаметова²

¹ Абай атындағы ҚазҰПУ,
Алматы, Қазақстан

² Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы
Мемлекеттік басқару академиясы,
Нұр-Сұлтан қаласы, Қазақстан

Х.ЕСЕНЖАНОВТЫҢ “АҚЖАЙЫҚ” РОМАН ТРИЛОГИЯСЫНДАҒЫ ОНОМДЕРДІҢ ЭТНОЛИГВИСТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Аңдатпа

Жаңа ғылыми парадигмаға сәйкес тіл тек өз тілдік жүйесі аумағында ғана зерттеліп қана қоймай, сонымен бірге тіл мен сана, тіл мен этнос, тіл мен таным сынды зерттеу мәселелері арқылы тіл мен адамның сабақтастығын тұрғысынан таниды. Қоғамымыздағы өзгерістер рухани дүниеміздегі жаңғыру үрдісі еліміздің тарихын, сол тарихтың құрамдас бөлігі болып табылатын этностың, ұлттың тарихын, салт-дәстүрін, наным-сенімін, тыныс-тіршілігін жан-жақты және терең зерттеуді талап етіп отыр. Бұл ғылыми мақалада Х.Есенжановтың “Ақ Жайы” роман трилогиясындағы ономастикалық атаулар кеңістігінің лексика-семантикалық және этнолингвистикалық сипаты мен онимдерге ат қоюдың ұлттық ерекшеліктері туралы айтылады.

Түйін сөздер: этнолингвистика, ономастика, онимдер, таным, когнитив, роман, антропонимдер, топонимдер, этнонимдер, әлемнің ұлттық бейнесі, ұлттық тілтану

G. Dyussembina¹, K. Aitmukhametova²

¹ KazNPU them. Abaya ,
Almaty, Kazakhstan

² Academy of Public Administration
under the President of the Republic of Kazakhstan,
Nur-Sultan, Kazakhstan

THE ETHNO-LINGUISTIC NATURE OF ONOMASTIC NAMES IN THE NOVEL TRILOGY “AKZHAYIK” BY KH.YESENZHANOV»

Abstract

Similar to a new paradigm, language or language is inherent in the framework of the self-contained language system, as well as the quality of language, and the inheritance of language, The change to the radical object of life lies in the world of the world, the origin of the history of the stranger, the ethnic group, the history of the nation, the tradition, the relationship, the change of the state of the state of life.

In the article, the lexical-semantic and ethnolinguistic proverbs are also described as the basis of the national identity of the prostration of onyms in the novel “Ak Zhayik” by H. Yesenzhanov.

Key words: ethnolinguistics, onomastics, onyms, posing, posing, romance, anthroponyms, toponyms, ethnonyms, national world map of the world, national linguistics

Г. Дюсембина¹, К. Айтмухаметова²

¹КазНПУ им. Абая,
Алматы, Казахстан

²Академия государственного управления
при Президенте Республики Казахстан,
г. Нур-Султан, Казахстан

ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ПРИРОДА ОНИМОВ В РОМАНЕ – ТРИЛОГИЯ “АҚ ЖАЙЫҚ” Х.ЕСЕНЖАНОВА

Аннотация

Согласно новой научной парадигме, язык не только изучается в рамках его собственной языковой системы, но также признается сопоставимость языка и поведения человека посредством изучения языков, языков и этнических групп, языка и идентичности. Изменения в нашем обществе радикально отражаются в духовном мире, глубоко исследуя историю страны, ее этническую группу, историю нации, традиции, обычаи, верования которые составляют неотъемлемую часть этой истории.

В данной научной статье рассматривается лексико-семантическая и этнолингвистическая природа пространства онимов а также национальные особенности именования онимов в романе трилогии “АқЖайық” Х. Есенжанова.

Ключевые слова: этнолингвистика, ономастика, онимы, познание, познание, романс, антропонимы, топонимы, этнонимы, национальная картина мира, национальная лингвистика

Кіріспе. “Ақ Жайық” роман трилогиясының ономастикалық кеңістігінің этнолингвистикалық сипаты бүгінгі таңда ерекше көңіл аударуды талап ететін жағдай. Өйткені, Кеңестік дәуірде тіліміздің (соның ішінде ономастика саласына) ұлттық сипатына жеткілікті дәрежеде назар аударылмай келді. Мұндай өзекті мәселені шешудің мүмкіншілігі соңғы кезеңдерде, Қазақстан Республикасы өзінің тәуелсіздігіне қол жеткізгеннен кейін ғана туды. Енді міне ғылымдағы өрісіміз кеңейген тұста, осы этнолингвистика төңірегінде сөз қозғау, кезегін күттіріп тұрған келелі мәселелеріміздің бірі.

Ономаст-ғалым Ұ.Ержанова этнолингвистикалық бағытты төмендегіше түсіндіреді: “Этнолингвистика - тілді халықтың этногенезі, тұрмыс-салты мен әдет- ғұрпы, мекен-жайы, басқа халықтармен тарихи-мәдени байланысы, күнделікті тұрмысы, материалдық және рухани мәдениеті тарихымен тығыз байланыста зерттейтін тіл білімінің жаңа саласы” [1., 42].

Кез-келген қандай да болмасын заттың атауы оны тек атап қана көрсетпей, сонымен бірге оны танытады. Ал тану я анықтау белгілі бір халықтың тарихи даму жағдайы аясында іске асатындықтан, ол тілдік ұжым өмір сүретін нақты жағдайларға байланысты әр түрлі болады. Әр түрлі ұжым бір затты өзінің күнделікті тәжірбиесінде кездесіп қолданылатын жағынан танып, оны өзіне таныс құбылыстармен байланыстыратыны белгілі. Яғни ат қоюда (номинацияда) өмір шындығы мен тұрмыс болмысы тіл фактілеріне айналып, халықтың тұрмыс-тіршілігі, тәжірбиесі, салт-дәстүрі, наным-сенімі әр түрлі заттар түрінде тілде сөзбен аталып бейнеленеді. Көненің көзіндей тіліміздің қат- қабат қойнауларында сақталып қалған атаулар дүниесінің сыры мол. Оның тереңіне үңіліп, тарихын тұтас қарап, сырын ашу – этнолингвистиканың үлесі. Демек, этнолингвистика ғылымына этносты ұлттың тілі арқылы таныту жүктеледі.

Этнолингвистика тіл білімі саласында XIX ғ. соңы мен XX ғ. бас кезеңіндегі АҚШ-тағы этнографиялық, археологиялық және лингвистикалық әдістер арқылы адамзаттың рухани мәдениетін кешенді түрде зерттеуді пән еткен “мәдени антропологияның” аясында пайда болды. Қайсыбір лингвист зерттеуші қоғамдық қатынастарда тілдің неше алуан қырларымен ұшырасса да, оны сол тілді тұтынушы ұлттың ой -санасымен, оны қалыптастырған тарихи, тұрмыстық, мәдени факторлармен не тікелей, не жанама түрде байланыстырары сөзсіз. Себебі әрбір адамзат баласы сәби кезінен бастап ана тілін үйренумен қатар өз халқының мәдениетін, салт -дәстүрін, әдет- ғұрпын бойына сіңірумен болады.

Тілдік бірліктеріміздің этнолингвистикалық табиғатын қарастыру мәселесі бойынша қазақстандық тіл білімінде М.Копыленко, Ә.Қайдар, Р.Сыздық, Е.Жанпейісова, Н.Уәлиев, А. Салқынбай, Г.Смағұлова, Р.Шойбеков, Ә.Қ.Ахметов, Ж.А.Манкеева сияқты этнолингвистер мен тіл тарихын зерделеуші лексиколкоғалымдардың жекелеген арнайы еңбектерін атауға болады.

Әдістеме. Жұмыстың зерттеу барысында қол жеткен тұжырымдары мен түйінді нәтижелері ЖОО-ның филология факультеттерінде автор шығармашылығының талдануы немесе аталған салаларға қатысты арнаулы курстар жүргізуде, этнолингвистикалық бағыттағы арнаулы курстарда талдау жүргізу үшін пайдалануға болады. Сондай-ақ зерттеу нәтижелерінің этнолингвистика, когнитивтік лингвистика, көркем мәтінді лингвистикалық талдау пәндерінен қосымша дәріс оқуға пайдалануға болады.

Нәтижелер. Егер ұлттық философияның пәні – ұлт дүниетанымы болса, белгілі бір халықтың болмысына сәйкес мәдениеті, діні, өнері, фольклоры, т.б атрибуттары сол ұлтқа тән “тілдік санамау”, “тілдік тұлғаны” қалыптастыратыны белгілі. Сондықтан, таным дүниесі мен тіл әлемін бір сабақтастықта қарағанда ғана зерттеу объектісі болып отырған ұлттың да, тілдің де шынайы табиғаты айқындалмақ. Қ.Жұбановтың сөзімен айтсақ “...шынында әрбір құбылысты адам өз тарихи дәуірінің тудырған өз көзқарастары арқылы көреді. Сондықтан әрбір ұлттың, оның ішінде әрбір таптың өзіне жақын, һәм алыс құбылыстары болады” [2., 39]

Ж.Манкееваның айтуынша “ұлттық тілтану саласында бұл тұрғыдағы тұжырымдар теориялық топшылаулардың бастау арнасы сол Қ.Жұбановтың “ұлт тілінің табиғатын сол тілде сөйлеуші халықтың дүниетанымымен, тарихымен және мәдениетімен етене байланыстыра қарау қажеттілігі” жайындағы онтологиялық пайымдауларымен, ұлттанушылық көзқарастарымен төркіндес” [3., 111].

Талқылау. Қ.Жұбановтың этнолингвистикалық әдісті қолдана жүргізген зерттеулерінде кісі аттарына байланысты деректер мол. Мәселен, қазақ халқының ұзына бойы тарихында адам есімдерінің алуан түрлі үлгісі жасақталып, ұлт болмысын айқындайтын төл есімдер жүйесі қалыптасқан. Дүниеге келген сәбиге ат қоюдың қазақ ұлтына ғана тән сүтпен кіріп, сүйекке сіңген төлтума дәстүрі орныққан. Бұл ретте қазақ антропонимикасы қазақ ұлтының қайталанбас қасиеттерін, дәстүрлі дүниетанымын, арман-аңсарын (идеалын), тарихи кезеңдегі саяси- әлеуметтік ахуалын, экосистемамен қойындасқан өмір салтын, ең арғысы қоршаған орта мен жан -жануарлар дүниесіне дейін айғақтай алатын аса мәнді тарихи дерек көзі болып табылады. Қазақ ұғымында жаңа туған нәрестені тіл-көзден сақтау үшін оған неше түрлі жағымсыз есімдер қою салты болғандығы ежелден белгілі. Мәселен, *Итбай, Ұлтарак, Жаманбай* деген есімдер кейде *тотемдік* мәнде, енді бірде пәленің алдын алу мақсатында қойыла берген. Романымыздан да осы секілді есімдеді кездестіруге болады. Мысалы: *Маймақ, Аланес, Шұбар, Есет Көтібар, Қарымсақ, Елекшай, Бопылдақ, Қоданбай, Жамантай* т.с.с есімдерінің пәленің алдын алу немесе тіл - көзден сақтасын деген мақсатта қойылған есімдер екені анық. Ертеде қазақ салтында балаға ат қою кезінде әр түрлі ырымдарға, әдет- ғұрып, жоралғыларға сену үрдісі күшті болған. Бұл жөнінде біз Ш.Уәлихановтың этнографиялық зерттеулерінен де біраз мәліметтер табамыз. Ономазиолог ғалым Т.Жанұзақов жоғарда келтірілген жағымсыз есімдердің шығу тарихын этнолингвистикалық себептермен байланыстырады. Ол Қ.Жұбановтың есімдер синтаксисі жайындағы бірсыпыра пікірлеріне тоқтала келіп *Елубай, Жетпісбай, Сексенбай, Тоқсанбай* есімдерін кейбір басқа ұлттардағыдай “*Бала сексен рет, не тоқсан мәрте бай болсын*” деген мақсатта емес, ол бала туылғанда ата-ананың сол жасқа келгендігін көрсетеді деген тұжырым айтады. Расында да атамыз қазақ халқы ежелден көшелі өмір кешіп, таза табиғаттың аясында еркін өмір сүріп, табиғи таза азықтарды қорек еткен. Осындай факторлардың әсері немесе тектілікке саяма, аталарымыз асыл сүйекті, әжелеріміз алтын құрсақты болған. Едәуір егде жасқа келсе де перзент сүйіп, ұрпақ тәрбиелеген. Мінекей осы секілді жағдайларға байланысты есімдер аталмыш романымызда сирек те болса кездеседі. Мысалы *Алтысбай* антропонимі осындай бір халқымыздың тектілігіне орай ырымдап, ата-анасы тарихта қалсын, жастарға өнеге, не қартайғанда көрген перзенттері тек қуаныш пен бақыт әкелсін, я сол жасқа, сондай тектілікке жетсін деген мақсатта қойылған болу керек деп топшалаймыз. Онамат ғалым Т.Жанұзақов өз еңбегінде “...Бұрынғы дәстүр бойынша, қартайғанда туған балаларға алпысымда, сексенімде, тоқсан жасқа келгенімде туған перзентім деп осылайша ат қойылатын. Бұлайша ат қою дәстүрі қыз балаларға тән қасиет еместін” [4., 122] - дегені осыған дәлел.

Қазақ халқының өзіндік этникалық ерекшелігі - мал шаруашылығын кәсіп еткендігі белгілі. Қ.Жұбанов “қой шаруашылығының өсуі қой атын көбейткен” дейді. Әрбір сөздің жеке контекске қарай құбылып отыратынын сөз ете келіп, орыста қой сөзінің баламасы жоқ. Олардың *овца* дегені “*саулық*”, *баран* дегені “*қошқар*”. Орысша *корова –сауын сиыр, рогатый скот - мүйізді мал, лошадь - жылқы*, бірақ *байтал, айғыр* емес...Ал біздің *ісек, тұсақ, құнан, құнажын, дөнен, тана, дөнежін* деген сөздеріміз басқаларда жоқ. Қазақ *синий, голубой, зеленый* деген түстердің бәрін көк дейді. Адай, арабтарда түйе түлігінің аттары көп, Еділ, Каспий бойының қазақтары балық түрлерінің

аттарын көп біледі. Халықтардың тұрмыс қалпы түрлі түрлі болған соң, олардың әр затқа қоятын аттары да түрліше” [2., 92] - дейді ғалым. Қ.Жұбанов осылайша толып жатқан тілдік деректерді салыстыра, салғастыра келіп, түркі халықтарының мал атауына қатысты ұғымдарының кендігін көп жағдайда көшпелі өмір формасымен, негізгі кәсібі мал шаруашылығына жетік болумен байланыстыра қарайды. Осы тұста малдың жасына, мінезіне, басқа да ерекшеліктеріне қатысты лексикаға бірден бір бай халық көшпелі түркілер болғандығын айқын сезінеміз. Мәселен бір ғана жылқы малының түртүсі мен жас ерекшелігін атайтын лексемалардың өзі ұшан - теңіз деуге болады. Мінекей, осы ғалымдардың пікіріне сүйенсек, расында да қазақ халқы төрт-түлік атауына қатысты есімдерді жас сәбилерге жиі қоятын болған және мұндай есімдер романда кездесетін антропонимдер арасында көптеп кездеседі. Мәселен, *Танабай, Малдыбай, Тайқожа, Қаратай, Бұқарбай* секілді антропонимдер қатарын көшпелі өмір сүріп, мал шаруашылығымен айналысқан қазақ халқының күнделікті көріп, өсіріп жүрген төрт-түлікті киелі тұтып, ырымдап қойылған есімдер болса керек.

Адамның негізгі аттарымен қоса лақап аттарының да болатынын жақсы білеміз. Бірақ “лақап есімдердің” негізінен нағыз кісі аты емес, сол адамның есімінің орнына ғана айтылатын атау. Лақап аттар әдетте кісінің өз есімі сияқты көрінеді. Олардың көбі кісінің психологиялық және физиологиялық ерекшеліктеріне байланысты қойылып отырады. Лақап атаулардың тууына түрткі болатын басты себептердің бірі – этникалық көріністер. Қазақ халқының наным-сеніміне, салт-санасына, әдет-ғұрпына байланысты қалыптасқан тілдік *табу* және *эффемизм* деп аталатын құбылыстардың тіліміздегі этникалық көріністері: салт-сана, наным-сенім, әдет- ғұрыптарға тікелей байланысты болып келеді.

Қазақ әйелінің ерін, оның туған туысының есімдерімен атамай, әрқайсысының өзіне лайық ат қоюы / ат тергеу / - табу құбылысының тамаша бір көрінісі. Көпшілік жағдайда бұл есімдер аталушының бойындағы ерекше белгіні көрсетуге бағытталады: *“Мөлдіркөз”/ Ардақ/«Еркетөре” /Мадина/* не мағыналас /не қарсы / сөзбен ауыстыру арқылы жасалады. *«Уақыт” /Сағат/, “Ағарған ата” /Қаймақ/, “Жақсы ата” Жаманбай* т.б. [5., 24].

Мәселен осындай эффемизм құбылысы нәтижесінде қалыптасқан антропонимдер қатары романда бірлі жарым болса да кездеседі. Мысалы, халық */Мерхайдарды(Мерхайыр) / “Шойқара”, /Акутинді/ “Ақкөтен”, /Жолмұқанды/ “Сармұқан”, “Қоймұқан”, Ойылдың екі офицерін “Қаратаяқ”, “Шолақ мұрын”, /Иван Беланды/ “Иван-Вихрь”, “Ванька- Ветер” десе, Әуез әулиені “Дәруиш”, “Көк есекті әулие”* деп атаған. Романда кездесетін *Салқамсары* антропонимін алғашқыда *табу* ретінде лақап есім болып қойылып, кейіннен өз есімі елеусіз ұмыт қалып, лақап аты нағыз атына айналған деген болжамға келеміз.

Шетінеген, қайтыс болған ұлдарының не қыздарының орнын басын деген ниетпен халқымыз *Орынбасар* (ұлға да, қызға да) деп ат қойған. Ал баласы тұрақтамаған үй, нәрестені эзірейілден қорғау үшін, оны алдау мақсатымен баланы басқа бір үйге апарып тастап, одан кейін баланы кері көп ақша не дүния беріп сатып алатын болған. *Сатылған, Сатылалды* есімдері осындай наным-сенімге негізделіп қойылған болу керек. Романдағы мына бір антропонимдер қатарын халқымыздың осындай жоралғыларға байланысты қойған есімдері екені анық. Мысалы: *Өтеген, Төлеген, Тұрлан* т.б.

Жалпы қазақ халқында ата-анасы пезентке зар болып, бірнеше уақыттан кейін көп күттіріп келген сәбидің атын да белгілі бір мағынамен қоятын болған. Сондай ырымның салдарынан қойылғандығы романымызда кездесетін мына бір жалқы есімдер тобы айғақтайды. Мысалы: *Тілеубай, Қабыл, Дәмеш, Сағынғали, Жантілеу, Тілеуберді, Көптілеу* т.б.

Көркем шығармада халқымыздың түрлі ырым, салт-дәстүр, наным-сенімге қатысты антропонимдер қатары баршылық. Атап айтсақ, *мең, қал* секілді дене таңбаларын киелі санап, қастерлеуден қойылған *Қалыбай, Меңдікерей, Меңдіңқыз, Меңдібала*, табиғат құбылыстарына табыну не тамсанудан қойылған *Шолпан, Айжарық, Нұрым, Қаржау, Қаршық, Аязбай, Айтолыш, Шырақты, Айшуақ, Тұнғатар, Орман*, халқымыз үшін қасиетті саналатын ай, күндерге байланысты қойылған *Жұмай, Наурызалы, Құрбан*, көз тимесін я күшті, алғыр болсын деп жануарлардың атымен аталған *Бүркіт, Нартай, Бұлан, Жапалақ*, ұзақ әрі бақытты өмір сүрсін деген ниеттен қойылған *Көпжасар, Ұзақ, Бақытжан (Қаратаев), Бақтылы, Құтсиық* секілді антропонимдер жоғарда айтып кеткен наным, әдет-ғұрыптырға байланысты қойылған есімдер болса керек. Мұндай наным-сенімдердерге қатысты ат қою түркі халқының көпшілігіне тән болып келеді.

Топонимдердің этнолингвистикалық сипаты –қазақ тіліндегі лексикалық единицалардың табиғатымен байланыста тұтас зерттелетін дүние.

А.Н.Суперанскаяның айтуынша “әрбір атау – тарихи, ал топонимиканы түгелдей тарихтың айнасы деуге болады. Географиялық атаулар, көне атаулар, тарихи ескерткіштер сияқты. Өйткені онда өткен дәуірдің әлеуметтік жағдай, тұрмысы, этнографиялық ерекшеліктері, ең негізгісі ұлт кезеңіндегі тілдің қалпы көрінген” [6., 26]. Ұлттық топонимдер халық мәдениетінің ажырамас бөлігі болып табылады. Онда этностың тарихы, салт-дәстүрі, нанымдары мен тіршілігі, шаруашылығы аясында аса құнды мағұлматтар беріледі. Мәселен, өлкеміздің ономаст ғалымы Ұ.Ержанова: “Ұлттық топонимдер сипаты тек тілдік фактілермен ғана ерекшеленбейді, сонымен қатар белгілі бір аймақтың *физикалық, географиялық* жағдайына, жергілікті халық өмірінің *этникалық мәдени* ерекшеліктеріне және сол аймақтың *әлеуметтік тарихына* байланысты қалыптасқан себептермен де ерекшеленеді. Бұларды топонимикада *жер су атауларының қалыптасуына негіз болатын факторлар* деп атайды. Кез-келген аймақтың топонимиясын қарастырған кезде сол аймақтағы топонимдердің кейпін қалыптастыратын осы факторлардың дәстүрлі үш түрі айтылады. Олар – *географиялық, этнографиялық және тарихи әлеуметтік* факторлар” деп көрсетеді [1., 43]. Ғалым пікіріне сүйене отырып романда кездесетін топонимдердің этнолингвистикалық сипатын осы факторларды негізге ала отырып, зерттеу жұмысын жүргіздік.

“Ақ Жайық” романындағы топонимдер қатары алуан түрлі болғанымен, басым көпшілігі Батыс Қазақстан облысының территориясына тәуелді жер-су атаулары болып келеді. Ал, Батыс өлкеміздің өзіне тән тарихи және мәдени ерекшелігі романымызда кездесетін тарихи топонимдерінде анық көрініс табады.

Табиғаттың адамзатқа әсері олардың “көк тәңірге” құлшылық еткен наным сенімінен бастап, фольклордағы мифологиялық бейелерден т.б. көрінеді. Осының барлығы романдағы жер су атауларынан анық көрініс тапқан.

Көне дәуірлерден жеткен топонимдердің ішінде ел арасындағы аңыз - әңгімелердің, жыр – дастандар ертегілердің сюжеттік желісінде кездесетіні бар. Мысалы романдағы *Қособа* топонимі жыр дастандардан жеткен атау болса, “Қобыланды” жырында *Жайық* гидронимі кездеседі. Демек, жер су атаулары – ғасырлары бойы дәстүрлік жалғасын тауып, ұрпақтанұрпаққа жетіп отыратын тарихи тілдік мұра.

Көшпелі ғұмыр кешкен халқымыздың өмірінен құнды деректердің үлкен арнасы - ел жұрттың жайлаған, қыстаған, көшіп-қонған мекендері мен жайылымдары, географиялық жағдайын танытатын жер-су атаулары т.б. Мәселен романдағы мына бір топонимдер көшпелі халқымыздың жер бедеріне, өсімдік табиғатына, жанурлар әлеміне, жалпы табиғаттың географиялық ерекшелігін ескере отырып қойған атаулар екені анық. Мысалы: *Тартөбе, Майшоқы, Үлкен Сор, Шұңқырсай Қарақыстау, Үректікөл, Бұлан, Бөрлі, Жыланқырқа, Жыланбел, Тырбақа, Шөптігөл, Қурайлы, Тартоғай, Өлеңті, Сүттігенді, Теректі т.б*

Романда кездесетін бірқатар топонимдерінің қалыптасуына этнографиялық фактордың да ерекше әсері болғаны хақ. Егер “кез келген атау- мәдениеттің жемісі” деген тұжырымды ұстанатын болсақ, топонимдер де ұлттық мәдениеттің құрамды бөлігі мен көрсеткіші болып табылады.

Көшпенділер жаз бойы суы мол жерлерді жайлап, бұлақ, бастауы бар жерлерді қоныстанған. Сондықтан өздері қоныстанған жерлердің негізгі ерекшеліктері этнографиялық белгі ретінде атауда көрініс тапқан. Ал суы тапшы жерлерде құдық қазған. Құдыққа қатысты атауларда да олардың белгісі көрініп отырған. Мысалы, *Ақбұлақ, Ащыбұлақ, Тұщыбұлақ, Тұнықбұлақ, Барбастау, Шегенқұдық, Тасқұдық* т.б.

Халқымыз төрт-түлік аттарын жер су атауына теліп жиі қоятын болған. Мұндай атаулар романда кездесетін топонимдер арасында бірлі жарым болса да кездеседі. Атап айтқанда *Сарбие, Бұзаулық (урбаноним), Қашарсойған* секілді топонимдер қатарын көшпелі өмір сүріп, мал шаруашылығымен айналысқан қазақ халқының күнделікті көріп, өсіріп жүрген төрт түлікті қастерлегендіктен қойған болса керек.

“*Жеті*” санын түркі халықтар ертеде «сиқырлы» санаған. “*Жеті*” саны мен “*ақ*” түсінің қазақ халқында да ерекше қастерленіп, қасиетті саналатыны ұлтымыздың наным - сенімінің бір көрінісі. Оны халық арасындағы мына бір сөз тіркестері мен тұрақты тіркестерден анық көруімізге болады. *Ақты төкпе, ақтық байлау, басына ақ құю, ақ көңіл, жеті шелпек тарату, жеті қат көк* т.б. Демек “*жеті*” санының халық санасынан ерекше орын алуы, көптеген зат атаулары мен әдет ғұрыптарға байланысты сөздердің қолданылуында айрықша мән, ғажайып сыр бар. Бұл “*жеті*” саны халық ұғымында молдықты, көп нәрсені аңғартқан. Ал “*ақ*” түсі түркілер үшін тазалықтың, пәктіктің,

мәддірліктің символы іспеттес. Мәселен роман шеңберінде осындай топонимдер қатары кездеседі. Мысалы: *Жетікөл, Жетісу, Ақ Жайық, Ақбұлақ, Аққала, Ақшамтау, Ақадыр, Ақтөбе* т.б.

Романдағы *Есен Аңқаты* этнотопонимі атаудың қалыптасуына әсер еткен этнографиялық фактор, осы аймақты мекендеген қазақ рулары *Есен, Есентемір* этнонимдерінің негізінде жасалғандығы анық.

Жер-су атауларының көпшілігі тарихи сипатта келеді және тарих тереңіне үңілуге көмектеседі. Романдағы кейбір топонимдерде өткен өміріміздің әр алуан тұстары көрініс тапқан. Мысалы, *Қарамектеп* топонимі облыс көлемінде мектеп жүйесінің қалыптасу дәуірінде пайда болса, *Калмыкова* топонимі Батыс Қазақстан даласы арқылы қалмақтардың өткендігін яки тарихи жағдайлардан хабар беріп тұрғандығын аңғарамыз. Сонымен қатар *Ханкөл, Хан жұрты, Хан бауы* топонимдері 1829-30 жылдары Жәңгір ханның осы жерге келіп, өз нөкерлерімен жиын өткізуіне байланысты қалыптасқан атаулар болса керек. Ханның келетінін естіген жуандар көлдің маңын таспен өріп, сол жерден құдық қаздырған екен. Сол уақыттан бері ауыл *Ханкөл* аталып кеткен. *Хан бауы* (қазіргі *Ханская роща*) ханның осы бақты саялап, жиі серуенге шығуына орай құрмет ретінде берілген атау деп топшалаймыз.

“Ақ Жайықта” *Мұхит, Қазанған, Ұзақ* антропотопонимдерінің ұшырасуы кездейсоқ емес. Осы өңірде өмір сүріп, “Үш жүзге ән озырған” *Мұхит Мерәліұлы* белгілі күйші *Қазанған күйші* мен Құрманғазының ұстазы *Ұзақ* күйшілердің құрметтеріне орай халқы қадір тұтып қойған атаулар болса керек.

Сырым шыққан төбе топонимі романдағы оқиғаның өрбіген жері Сырым өңірінде қарасты атау. Шамамен 1790 жылы Сырым Датұлы осы дөңнің төңірегін қыздырып, топырақ үйген. Биіктің үстіне бекет орнатып, төңірекке шолу жасап, жаудың қимылын алыстан бақылауға алған. Қариялардың айтуынша, Сырым сарбаздары *төбенің* етегінен жоғары үзіліссіз көтеріліп, төмен түсіп, орасан көп қол болып көрініп, жау барлаушыларын жаңылыстырған [7., 92]. Сәйкесінше осыдан көріп отырғанымыздай халқымыз әрбір жер-су атауына ат қоярда аса бір мұқияттылықпен көрегенділік танытып отырғандығын анық байқаймыз.

Көркем шығармада этнос танымынан мол дерек беретін негізгі ономастикалық бірліктер антропонимдер мен топонимдер екені белгілі. Бұлардан өзге ономастикалық өрістің шет аймағында орналасқан атаулар да этнолингвистикалық сипатқа ие. Олар *фитоним, зооним* (өсімдік атаулары), *этноним* (ру, тайпа, ұлт атаулары), *космоним* (аспан денелер атаулары) және *артионимдер* (ән, күй, өнер, ойын атаулары).

Аталмыш романымызда *адыраспан* фитонимі кездеседі. Белгілі ғалым Ұ.Б. Әділбаева өз еңбегінде былай түсінік береді. “*Адыраспан*” деген өсімдік атауындағы “*адыр*” өсімдіктің физикалық күйін береді де (яғни тамырлана, бөліне, жан жаққа тарала өсуі деген мәнде.) “*аспан*” көшпенділер танымындағы *тәңір* ұғымымен астасып жатуы мүмкін” [8., 35]

Адыраспан – қазақ халқы үшін қасиетті шөптердің бірі. Сондықтан пәле жаладан сақтасын деп үйдің ішіне көрнекілеу бір жеріне іліп қоятын болған. Бұл өсімдік иесі жоқ кезде үйді жайлап алған беймәлім жын-шайтандардан тазарту үшін аластағанда, жас нәрестенің бесігін, ауру адамды, ыдыс-аяқты адыраспанның бір түбін отқа тамызып, аластайтын уақыттарда пайдаланылған. Бұл киелі өсімдікпен аластау 1) *Антисептик қасиетіне байланысты микробтарды өлтіру үшін;* 2) *Жын-шайтан оттан қорқады деген ұғымға байланысты;* 3) *Иіс-қоңысты кетіріп, тазалық сақтау үшін* көп жерде жасалатын дәстүр.

Адыраспан қасиетті саналғандықтан, киесі ұрады деп дәрет алып, иіліп сәлем етіп барып қана алған. “*Адыраспан, адыраспан шыққан жерді сірә баспан*» тіркесі осы ырымға сәйкес қалыптасқан. Ондай ырымды “*Ассалаумағалейкүм, Адыраспан! Жіберді ем болсын деп Омар, Оспан!*” деп бастау әдеті тағы бар (бұл жердегі Омар, Оспан пайғамбар шадиярлардың аты.) [9., 15]

Ата-бабаларымыздың тиісті өсімдіктердің ерекшелігін танып, табиғатын аша білуі сол өсімдікке тағылған атауларынан анық байқалып отырады.

Аспан әлемі денелерінің аттарын зерттейтін ономастиканың бір саласы *космомимика* деп аталады. Аспан әлемі, аспан денелерінің (жұлдыз, күн) сыр сипаты мен олардың халықтар ұғымындағы көріністері, мән мағынасы жөнінде Ш.Уәлиханов еңбектерінде айтылған біршама пікірлер бар. Белгілі ғалым Қ.Ғ.Аронов өз еңбегінде “Халқымыздың бұрынғы көшпелі өмірінде аспан шырақтары ерекше міндет атқарған. Ата-бабаларымыз *аспан шырақтарына* тек ат беріп қана қоймаған, сонымен қатар оларды тұрмыс тіршіліктің қажетіне жарата білді, яғни солардағы құбылыстарды өздерінше тани отырып, алдағы күндердің ауа райын болжады, жер тараптарын

ажыратып, уақытты белгіледі. Ал тым көне замандарда бабаларымыз кейбір аспан шырақтарын құдай ретінде танып, оларға табынды” деген пікір айтады [10., 7].

Романда кездесетін аспан денелеріне қатысты онимдердің бас аяғы – бесеу. Солардың бірі – *Үркер* космонимі.

Қазақтың көрнекті ғалымы Ш.Уәлиханов *Үркер* жұлдызы туралы “Қазақтар *Үркердің Темірқазакты* қуа жүретінін байқап, олар ұрланған қызын құтқарып алу үшін *Жетіқарақшыны* қуып жүр деп ойлайды. *Үркерге* қарап қазақтар түн мезгілін және жыл уақыттарын айырады” деп жазған еді [11., 448].

Үркер атауының шығуы туралы ел аузында атылып жүрген аңыздар қатары көп-ақ. Соның бірі *Үркер* “*үрку*”, “*үрікті*”, “*үрік*” түбірінен шыққан болу керек деген пікірлерді айтуымызға болады. Дегенмен бірқатар этимологиялық зерттеулерге жүгіне отырып, біздің пайымдауымызша шындыққа жанасымды, көңілге қонымдысы Т.Жанұзақовтың пікірі: “*Үркер* сөзінің көне түбірі ел > өр түбірі кейінгі этаптарға яғни тарихи көне л дыбысының р дыбысына ауысуымен байланысты құбылыс. Демек, ел>өл>өр>үр сөздері төркіндес, түбірлес деп білеміз. Біздің тіліміздегі *Үркер* сөзінің түбірі де *үр* (*өр*) “*өру*” екені баршамызға ой салса керек. Себебі *Үркер* үнемі бір орында тұрмайды, ол ылғи жылжып, қозғалып отырады. Жұлдызды бақылаушылардың айтуынша *Үркер* күннің шығысынан шығады, оңтүстіктен түреді, күнбатыстан батады. Сондай ақ *Үркер* “жерге түседі”, “көкке шығады”, *Үркер* туып, батады, ол көкке көтеріледі. Бір сөзбен айтқанда *Үркер* деп аталатын алты жұлдыз бір орында тұрмай өріп жүреді, сондықтан да оны *Өркер*, Яғни *Үркер* атаса керек.

Қорытынды. Қорындай келе, Х.Есенжановтың “Ақ Жайық” роман трилогиясындағы жалқы есімдердің семантикасы ұлттың мәдени болмысы мен ойлау жүйесі, қоршаған дүниені қабылдаудағы ұлттық ментальдық танымға байланысты қалыптасқанын аңаруға болады. Қазақ этносының танымын, оның тарихын, наным-сенімін, мәдениетін тілдік бірліктер арқылы танудағы онимдердің рөлін айқындай келе, көркем туындыдағы ономастикалық атаулардың этнолингвистикалық мазмұны сол тарихи кезеңдегі “ғаламның тілдік бейнесі” мен “ұлттық ономастикалық бейнесін” сипаттайтынына көз жеткізуге болады. Қазақ халқының этногенезі, өмір шындығы мен тұрмыс болмысы, тәжірбиесі, салт-дәстүрі, наным-сенімі, әр түрлі тіл фактілеріне айналып, романдағы кездесетін ономастикалық кеңістікке этнолингвистикалық сипат тән деген пікірімізді растайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1) Ұ.Ержанова. *Батыс Қазақстан облысының жер-су атауларының сөздігі. Орал, “Полиграф-Сервис”, 2001ж. - сөздік*
- 2) Қ.Жұбанов. *Қазақ тіліндегі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым 1999. - 359 б. - кітап*
- 3) Ж.А.Манкеева. *Мәдени лингвистиканың ұлттық сипаты. - Алматы: Ғылым, 1997. - 168 б. - кітап*
- 4) Т.Жанұзақов. *Қазақ ономастикасы. - Алматы: I-C-Сервис, 2006. – I том. - 240 б. - кітап*
- 5) С.Ә.Рахымберлина. *Қазақ тіліндегі кісі есімдерінің этнолингвистикалық және танымдық сипаты. ...фил. ғыл. док. дисс. авторефераты. - Астана, 2009. - автореферат*
- 6) А.В.Суперанская. *Имя и эпоха.// Историческая ономастика. - М: Наука, 1977 - 23-26 стр. – ғылыми мақала*
- 7) *Жеріңнің аты, еліңнің хаты. Энциклопедиялық анықтамалық. - Алматы: Аруана -2006.- 308 б.- энциклопедиялық анықтамалық*
- 8) Ұ.Б.Әділбаева. *Қазақ тіліндегі өсімдік атауларының уәжділігі. фил. ғыл. канд дисс. Қолжазба. - Алматы, 2002ж. - диссертация*
- 9) Ш.Б.Сейтова. *Өсімдікке байланысты тұрақты тіркестердің этнолингвистикалық сипаттамасы. фил. ғыл канд. дисс. авторефераты. -Алматы, 1999. - автореферат*
- 10) Қ.Ф.Аронов *Қазақ тіліндегі халықтық космонимдерінің этнолингвистикалық табиғаты. фил. ғыл канд. дисс. Қолжазба. - Алматы, 1992. – кандидаттық диссертация*
- 11) Т.Жанұзақов. *Тарихи жер-су атауларының түптөркіні. - Алматы:, 2010 ж – 671. Б словарь - сөздік*

МРНТИ 81.3

Ж. Абдрахманова¹, А. Қуанышев²

^{1,2} Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті,
Атырау, Қазақстан

ЭТНОЛИНГВИСТИКА – ТІЛДІ ЗЕРТТЕУДЕГІ АНТРОПОӨЗЕКТІК БАҒЫТТЫҢ БАСТАУЫ

Аңдатпа

Қазіргі қазақ тіл біліміндегі тіл арқылы этнос болмысын тануға сай тіл тек қарым-қатынас (коммуникативтік) құралы емес, сонымен бірге тіл иесінің қоғамдағы әлеуметтік, мәдени қызметі мен әрекетінің көрінісі. Осымен байланысты мәдениеттің этносимволдық белгісі тілден тыс көрініс таба алмайтындықтан, тіл тек денотативті коммуникация құралы ғана емес, сонымен қатар коннотативті (белгілі бір әлеуметтік, мәдени, тағылымдық мәні бар) құрал. Этномәдени лексикаға қатысты тұжырымдар мен нәтижелерді пайдалана отырып, қазақ этнолингвистикасының тақырыптық топтары мен тілдің шегіндегі лексиканың (периферийная лексика) этномәдени мазмұнын *тіл мен ұлт* сабақтастығында кешенді сипатта қарастыру – өзекті мәселе.

Түйін сөздер: кумулятивтік қызмет, этнолингвистика, этномәдени мазмұн, материалдық мәдениет, рухани мәдениет т.б.

Zh. Abdrakhmanova¹, A. Kuanyshev²

^{1,2} Atyrau state University named after H. Dosmukhamedov,
Atyrau, Kazakhstan

ETHNOLINGUISTICS - THE BEGINNING OF THE ANTHROPOCENTRIC DIRECTION IN LANGUAGE LEARNING

Abstract

According to research in Kazakh linguistics, based on the knowledge of the ethnic group through the prism of language, language is not only a means of communication, but also a reflection of human existence as a society and its culture. Since the ethnosymbolic sign of culture cannot be manifested outside of language, language is not only a means of denotative communication, but also a connotative (having a certain social, cultural, and practical significance) means. Based on the anthropocentric concept in the study of ethno-cultural vocabulary in Kazakh ethnolinguistics, the analysis of this vocabulary within thematic groups and peripheral vocabulary is carried out, and the ethno-cultural content is defined and described.

Key words: cumulative function, ethnolinguistics, ethnocultural content, material culture, spiritual culture, etc

Ж. Абдрахманова¹, А. Қуанышев²

^{1,2} Атырауский государственный университет имени Х. Досмухамедова,
Атырау, Казахстан

ЭТНОЛИНГВИСТИКА – НАЧАЛО АНТРОПОЦЕНТРИЧЕСКОГО НАПРАВЛЕНИЯ В ИЗУЧЕНИИ ЯЗЫКА

Аннотация

Согласно исследованиям в казахском языкознании, базирующих на основе познания этноса через призму языка, язык является не только средством коммуникации, но и отражением человеческого бытия, как социума и его культуры. Так как этносимволический знак культуры не может проявляться вне языка, язык является не только средством денотативной коммуникации, но и коннотативным (имеющим определенное социальное, культурное, практическое значение) средством. Опираясь на

антропоцентрическую концепцию исследования этнокультурной лексики в казахской этнолингвистике проведён анализ данной лексики в пределах тематических групп и периферийной лексики, определено и описано этнокультурное содержание.

Ключевые слова: кумулятивная функция, этнолингвистика, этнокультурное содержание, материальная культура, духовная культура и др.

Кіріспе. Қазақ тіл білімінің тарихи даму үдерісінде үш негізгі ғылыми парадигма белгілі. Олар: салыстырмалы – тарихи, жүйелі – құрылымдық, антропоэлектік.

Қазіргі тіл білімінде антропоэлектік бағытқа сай қалыптасқан салалардың бірі – этнолингвистика. Осы саланың қазақ тіл білімінде негізін салушы академик Ә.Қайдардың берген анықтамасы бойынша: “Этнолингвистика – этнос болмысын оның тілі арқылы танып білу мақсатынан туындаған лингвистиканың (тіл білімінің) жаңа да дербес саласы” [1, 8].

Этнолингвистиканың зерттеу нысаны – халқымыздың материалдық өндірістік деңгейі мен мәдени – рухани өрісін бейнелейтін ұлттық тіліміздің ұшан теңіз байлығын, кейінгі ұрпаққа мирас болып беріліп келе жатқан асыл қазынасын барынша толық жиып көрсетіп, қыр – сырын анықтау. Этнография мен социология ғылымдарының аралығынан туындаған этнолингвистиканың қазіргі ғылыми парадигмадағы орнын және антропоэлектік бағытын алғаш болып айқындап берген американдық ғалым А.Уорф болатын.

Этнолингвистика ғылымы *этнос, этнос әлемі, этнос болмысы, этнос тілі* деген ұғым – түсініктерге аса мән береді. Әлемдік ғылымда “Сепир-Уорф болжамы” деп аталған Сепирдің тіл фактілерін этнос мәдениеті мен жеке тұлға тұрғысынан қарастыратын теориясы белгілі. Дегенмен этномәдени лингвистика саласын жан-жақты қырынан және түрлі деңгейде зерттеудің ғылыми-әдіснамалық негізін жасаған В. фон Гумбольдт, В. Вундт, Г. Шухардт, Ф. де Соссюр, Бодуэн де Куртенэ т.б.

Аталған ғалымдар әуел бастан-ақ этнолингвистиканың “Этнос болмысы мен этнос тілі” негізінде қалыптасқанын толық мойындаса да, олардың екеуара қатыстылығы мен үндестігін анықтауға келгенде олардың ойлары бір арнаға тоғыса алмағаны да белгілі. Оның себебі ретінде көп ғалымдар этнолингвистика ғылымын біресе тарихи-мәдени негізде, біресе әлеуметтік жағдайдың көрінісі деп, оның зерттеу аймағын тарылтып, бүтіннің орнына бөлшекті алып тануын атайды.

Өз ойын “халықтың салт-дәстүрі оның тілінде көрініс табады, ал тіл, керісінше, сол халықтың өзін қалыптастырады” деп тұжырым жасаған Ф. де Соссюр этнолингвистиканы этнос тарихы мен этнос тілі тарихының өзара әсерін зерттейтін ғылым ретінде таныды. Бұл пікірді дұрыс деп тануға болғанымен, бірақ этнос тілінде тек қана салт-дәстүр көрініс беріп қана қоймайтынын да естен шығармау керек.

Сол сияқты, этнолингвистиканы “ескілік дүниетанымды” зерттейтін ғылым деп танып, оның тілдік дәйегін тек байырғы қазақ тілінің, диалектілерінен іздейтін зерттеушілер де бар. Бұл пікірмен келісушілер қатарына орыс зерттеушілерінен Н.И. Толстой, В.Н. Топоров, В.В. Иванов, А.Ф. Журавлевтерді ерекше атауымызға болады.

Ал, “түр” түсінігімен шендестіріп, тіл болмысын тілдің символикалық қызметімен шектеп, “этнос” атауын “адам” деген ұғыммен алмастыру АҚШ-тың тіл ғылымында көрініс тапты. Сол арқылы *этнолингвистиканың* баламасы ретінде *антропология* терминін қолдану үрдісі осы көзқарасқа негізделген.

Әдістеме. Ал, саяси үдерісте этнолингвистика күнделікті өмірдегі этнос тілінің жағдайын көрсетеді. Осы орайда, этнолингвистиканың барлық тіл әлеміне қатысты әмбебап ғылым ретінде толық қалыптасып, дами түсуіне кейінгі кездерде түркі тілдері (соның ішінде – қазақ тілі) негізінде көбейе бастаған ғылыми ізденістер мен маңызды зерттеулердің де өз үлесін қосқанын атап өткен жөн.

Қазақ тіл білімінде этнолингвистика ғылымының негізін қалаған академик Ә.Қайдаров тіл жүйесінде этнолингвистикалық зерттеу жүргізуді екі жүйеде қарастыруды ұсынды:

1. Макрожүйе – “Табиғат”, “Адам” және “Қоғам”.
2. Микрожүйе – табиғи жүйе бойынша әртүрлі топтар, салалар.

Нақты айтқанда, микрожүйелік құрылымның негізінде сан түрлі мәдени терминдер (зергерлік, тағам, халықтық космоном, соматикалық атаулар, антропонимдер, топонимдер, фитонимдер, халықтық наным – сенімдер мен салт – дәстүрге мал шаруашылығы, аңшылық, т.б.) арнайы этнолингвистикалық зерттеу нысаны ретінде қарастырылды. Халықтың тұрмыс – тіршілігінен көрініс

беретін осы этномәдени атаулардың сырын ашу қазіргі тіл біліміндегі этнолингвистиканың міндетін айқындап отыр.

Академик Ә.Қайдар этнолингвистикадағы негізгі ұғымдардың бірі “этнос болмысы” терминіне мынадай түсініктеме береді: “Этнос болмысы – этностың сонау бала кезеңінен бүгінгі есейген шағына дейінгі кешірген өміртіршілігінің айнасы, оның тілі арқылы қалыптасып, жадында сақталып, ұрпақтан нәсілге мирас болып ауысып келе жатқан бай руханимәдени қазынасы”, ал “Тіл әлемі – этнос болмысына қатысты мағыналық бірліктердің жиынтығы, синтезі” [1, 11]. Соның нәтижесінде “этнос болмысын оның тілі ғана дәл айқындай алады” деген түйінін кешенді еңбектерінде жан-жақты дәйектеп, сипаттап, дәлелдейді.

Қазіргі таңда қазақ этнолингвистикасы басқа ғылым салаларымен қатар қалыптаса бастаған, әр қырлы ізденіс нәтижесінде өзіне тән ерекшелігі мен үрдісі айқындалып келе жатқан өз алдына дербес ғылым саласы ретінде танылып отыр.

Осылайша тіл мен ұлт сабақтастығын қағида етіп ұстанған зерттеу үрдісі жаңа ғасырда жаңа теориялық – танымдық әдістемеге сәйкес тілді “өз ішінде және өзі үшін” қарастыратын имманенті зерттеу жеткіліксіз болып, оны ой-санамен, мәдениетпен және адамның тұрмыс – тәжірибелік қызметімен байланыстыра зерттеу қажеттілігін көрсетті. Бұл қажеттілік өз кезегінде жаңа ғылыми бағыттың және соның негізінде өз бастауын алып отыраған антропоэзектік парадигманың қалыптасып дамуын талап етті. Бұл ғылыми парадигманың мәні – адамды тіл арқылы, немесе тілді адам арқылы зерттеу.

Тілді тек коммуникативтік қызметтің аясында емес, сонымен қатар оны ұлттың рухани – мәдени коды ретінде қарастыратын жаңа антропоэзектік бағыттың негізін қалаушылардың бірі В.Гумбольдтің лингвофилософиялық тұжырымдарына сүйенсек, адам өзінің парасаттық, рухани, әлеуметтік талаптарын қанағаттандыратын ұғымдар әлемін құрастыру үшін кез – келген ақпараттарды тілдік бейне арқылы алады. Сондықтан да В.Гумбольдт: “Разные языки – это отнюдь не различные обозначения одной и той же вещи, а различные видения ее”, - деп тұжырымдайды [2].

Этнолингвистиканың ғылыми негіздері туралы монография жазған профессор М.М.Копыленко : “Этностың тұрмыс – тіршілігі, қазіргі болмысы мен тарихы, оның материалдық және рухани мәдениетінің тілдік көріністері айқындалады және жете зерттеледі” - деп анықтайды [3, 20].

Сонымен, жоғарыда көрсетілген тұжырымдарға сәйкес тіл – ұлттың мәдени тұрмысының бір көрінісі. Ол екеуінің (*тіл мен мәдениеттің*) арақатынасы аса маңызды. Ұжым мүшелерінің санасында қалыптасқан ортақ психикалық заңдылықтардың, кез-келген мәдени заттардың атаулары тіл арқылы бейнеленіп көрінетіні, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізілетінін түсінеміз. Ол ұлттың қалыптасу, даму тарихымен байланысты қалыптасатын тілдік, тұрмыстық-шаруашылық, шекаралық тұтастықтар секілді адам санасында қалыптасуымен байланысты. Дегенмен, елдің тарихын танымдық, философиялық негізде қарастырған зерттеушілер әрбір халықтың өзіне ғана тән ұлттық ерекшелігін жоғары бағалай отырып, кез-келген ұлттың мәдениеті жалпы адамзаттық мәдениеттің көрнекті бір түрі, бөлігі екенін жоққа шығармайды. Соның көрінісін айқындайтын тілдің ерекшелігі ретінде сөздің ішкі формасына аса мән береді. Мысалы, осымен байланысты этнолингвист-ғалым Ж. Манкеева: “Сөз заттың тура таңбасы емес, оның біздің санамызда тілдік шығармашылық процесс нәтижесінде туған бейнесі. Яғни, тіл кез-келген жеке заттарды бейнелегенде, сол тілде сөйлеушіге оны қоршаған дүниенің есігін ашады, суретін салады. Мұның мәдениетке қатысты ұлттық атауларға да тікелей қатынасы бар” [4, 96], – деген пікір айтады.

Нәтижелер. Демек, әр халықтың ана тіліне тән этнолингвистикалық бірліктер сол халықтың тұрмыс-тіршілігінің жиынтығын, қалыптасқан дүниетанымын, салт-дәстүрін, арман-мүддесін, рухани өмірін ашып көрсетеді.

“Этнос болмысының” осындай тілдік дәйегі, тарихи болмысы айшықталған рухани-танымдық көздердің бірі – қазақ фольклорының көркем де маңызды саласы ретіндегі – эпостық жырлары. “Эпос” деп ел, халық тұрмысынан алынған бейнелерге қатысты, кең әрі жан – жақты сюжет жасалып, немесе батырлық және ғашықтық тақырыпқа құрылған үлкен эпикалық жыр- дастандарды түсінеміз. Ежелден қалыптасқан эпос – халықтың рухани да материалдық мәдениетінің аса құнды арнасы. Эпостың өн бойында сол халықтың өткен тарихын бедерлейтін таптырмас бай тілдік дерек көздері жинақталғандықтан, эпос тілі қазіргі антропоэзектік бағыттағы зерттеулердің көркем жүйелі қайнар көзі болып табылады. Ежелден бері аңыздар мен дастандардың таза ақындық сөз кестесінде ұлттық тілдің барлық байлығы шоғырланған. Олай болса, қазақ эпосының лексикасы – бүгін қазақ этносының материалдық мәдениеті туралы құнды ақпарат беретін сенімді лингвистикалық дереккөз

болып табылады. Эпостың тілін осындай ғылыми интерпретацияда түсіндіру қазақ этносының материалдық және этникалық мұрасы туралы біздің білімімізді айтарлықтай нақтылай түседі.

Эпостық жырлар байырғы кездегі жыр-аңыздар, тарихи шежірелер, т.б. сол кезеңде өмір сүрген ата – бабаларымыздың тек рухани дүниесін ғана ашып көрсетіп қоймай, сонымен бірге бай да көркем материалдық мәдениетін де жыр кестесіне салып бейнелегенін ол туралы нақты ақпаратты, құнды дереккөздер мен маңызын жоймаған мәліметтерді сол дәуірдің тарихымен салыстыра зерттелген кешенді де танымдық еңбектерден табамыз.

Өз бойында ұлтымыздың бұралаң жолындағы рухани да материалдық мәдениетінің асыл мұрасын сақтап қалған этномәдени лексиканы тарихи – танымдық тұрғыдан қайта жаңғыртудың негізгі қағидасы – тарихи-салыстырмалы қағидасы.

Қазақ тіл білімінде эпостың тілін зерттеуші маман Е.Жұбанов қазақтың жалпы халықтық тілінің әдебиет үлгісімен белгілі бір жүйеге түсуі тым ерте замандарда туған ауыз әдебиетінен басталады деп қарайды. Себебі, ауызша айту арқылы ұрпақтан – ұрпаққа ауысып отырған эпикалық жырлар талай – талай ғасырлардың сүрлеу, соқпақтарынан өтіп, біздің заманымызға келіп жеткен [5, 14].

Талқылау. Сондықтан да ежелгі дәуірлерде пайда болған эпос – халықтың рухани да заттық мәдениетінің мол көзді қазынасы. Оның бойында тілдің кумулятивтік қызметі арқылы халықтың өткен тіршілік жолын көрсететін бай тілдік деректері сақталып, тілдің коммуникативтік қызметі арқылы қазіргі күнге жалғасқан.

Ауыз әдебиетін, оның тегі мен табиғатын зерттеуге елеулі үлес қосқан ғалым Ә.Қоңыратбаев “қазақ эпосы да елдің тілдік, халықтық тұтастығы орныққан дәуірлерде туған, оның басы ноғайлы дәуірі (15 – 16ғ аяғы) 18 ғасырдағы қазақ хандықтары заманы болды” деп санайды [6, 73].

Ауыз әдебиетін зерттеуші ғалым Р.Бердібаев та романдық жырларды кезеңдік, стадиялық жағынан алып қарағанда, архаикалық, қаһармандық эпостан соңғы мезгіл туындысы деп санайды [7, 129].

Қалай болғанда да халықтың қоғамдық өмір жолымен тығыз байланыста пайда болған эпикалық жырларда замана шындығы, ұлттың болмысы, мәдениеті, тарихы кейде тым асырылып, әртүрлі көркемдік тәсілдермен құбылып, суретті түрде (шартты түрде болса да) бейнеленеді. Себебі эпостар халықтың өмірінің жиынтығын, ұзақ уақыт бойында қалыптасқан оның дүниетанымын, әдет – ғұрпын, арманын, мүддесін, рухани өмірін бейнелейді.

Ол тек рухани ғана емес, сонымен сабақтаса қалыптасып дамитын заттық та мәдениетін бейнелейді. Себебі, қай халықтың болса да, оның ертеден келе жатқан өзіне тән тұрмыс – тіршілігі, әдет – ғұрпы, салт – дәстүрімен қатар күнделікті тұрмысқа тікелей қатысы бар дүниелері болады. Эпостар олар сан қырынан көрінеді. Ш.Уәлихановтың, Ә.Марғұланның, С.Қасимановтың, Х.Арғынбаевтың т.б. еңбектерінде көне мәдениеттің эпостағы көріністерінен көптеген мәліметтер келтіріледі.

Антропоэзектік бағытта жүргізілген этномәдени атаулардың архетиптік мәнін ашатын кешенді зерттеулер нәтижесінде қазақ мәдениетінің жасампаздық, өміршендік және өзіндік төл сипаты мен әлемдік модель үлгісімен, туыс түркі халықтарының мәдениетімен байланысы танылады.

Тілдік атаулар арқылы көрінетін ұлттық ерекшелік немесе халықтық рух, басқаша айтқанда, ұлттық тұрмыс, әдет – ғұрыптар, дүниетанымы мен эстетикалық талғамдары тек қана рухани мәдениет арқылы ғана емес, сонымен қатар материалдық мәдениет (киім, күнделікті ұстанатын бұйым атаулары т.б.) арқылы да бейнеленіп, танылады.

Қорытынды. Сонымен, этносты танытатын тіл қазынасы іспетті өз бойында бай тарихты және тұрмыстық лексиканы жинақтаған фольклордың орны ерекше. Тілдің ұлттық байлығының негізінде туып дамыған фольклордың негізгі тақырыбы ұлттың тарихы, әлеуметтік және рухани өмірі, тұрмысы және еңбегі, т.б. тығыз байланысты.

Зерттеу жұмысы барысында – халық фольклорында белсенді қолданылған, кеңінен бейнеленген мәдениет атауларына этнолингвистикалық, лингвомәдени талдау жасаудың маңыздылығы байқалды.

Бұл жағдай қазақ эпосында халықтың мәдени өмірі жан – жақты көрсетілгенімен түсіндіріледі: материалдық өндіріс деңгейі, батырлардың қару – жарағы, халықтың қолданысындағы өлшем атаулары т.б. Сондықтан эпос – қазақ халқының материалдық және рухани байлығын бейнелейтін бірден-бір құндылық. Себебі қазақ эпостық жырынан жинақталған ұлттық мәдениетке қатысты атаулар тарихи-шежірелік, мәдени шежірелік куәлер іспетті. Нақты айтқанда, ең маңызды танымдық-ақпараттық мәдени ескерткіштер ретіндегі қазақ батырлар жырында бейнеленген мәдени лексиканы зерттеген Ә.Қоңыратбаев, Е.Жұбановтардың еңбектерін этностануға қатысты деп тану – аса

маңызды. Осы тұрғыдан: “Фольклор мұрасының генезисін белгілі бір дәуірдің материалдық мәдениетімен, этникалық тарихымен байланыстырмай, тек көркем сөз ретінде ғана алу біржақтылыққа жол ашуы мүмкін”, - деген Р.Бердібаевтың пікірі осы бағыттағы фольклортану ісіндегі негізгі бір бағдар боларлықтай [7, 141].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1) Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304б.-кіта
- 2) Гумбольдт В. Язык и философия культуры. – М.: Прогресс.1985. – 452 с.-кітап
- 3) Копыленко М.М. Основы этнолингвистики. – Алматы: Евразия. 1995. – 180 с.-кітап
- 4) Манкеева Ж. Этномәдени атаулардың танымдық негіздері.– Алматы: Жібек жолы, 2008. – 356 б.-кітап
- 5) Жұбанов Е. Эпос тілінің өрнектері. – Алматы: Ғылым. 1978. – 184 б.б.-кітап
- 6) Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология. Алматы: Ғылым. 1987. – 366 б.-кітап
- 7) Бердібаев Р. Эпостың тарихилығы// Қазақ әдебиеті, 1983.-кітап

МРНТИ 16.21.21

Қ. Күдерина¹, Д. Есалы²

¹ А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,

² Сулейман Демирель атындағы университеті,
Қаскелең қ, Қазақстан

ЖАҢА ЕМЛЕ ЕРЕЖЕСІНДЕГІ КІРМЕ СӨЗДЕР ЖАЗЫЛУЫНА ҚАТЫСТЫ ҰСЫНЫСТАР

Аңдатпа

Мақала жаңа латыннегізді қазақ әліпби негізінде жарияланған емле ережесіндегі шеттілдік сөздердің орфограммасына қатысты көзқарастарды анықтау үшін және проблемаларды шешуде әлеуметтік зерттеулер жасау үшін ұйымдастырылған сауалнама нәтижесін сипаттау үшін жазылды. Сауалнама Сулейман Демирель университетінде оқитын студенттер мен оқытушылардан алынды. Сауалнамада респонденттің жынысы, жас мөлшері, күнделікті қай тілде көбірек сөйлейтіндігі есепке алынды. Сауалнама барысында “актёр, компьютер, аккумулятор, объект, альянс” сөздерінің жаңа емле ережесі бойынша орфографиялық үш нұсқасы берілді. Респонденттер оқу-жазуда өзіне ыңғайлы деген нұсқасын таңдады. Мақаланың мақсаты- шеттілдік сөздерді емле ережесі бойынша әлеуметке сауалнама арқылы негіздей отырып, нәтиже шығару болды. Бірақ сауалнама нәтижесін қорытқанда көпшіліктің латын графикасы негізіндегі қазақ тілінің жаңа жазуын тек қана қазіргі кирилл жазуынан транслитерация жасау деп ұғынуларының басым екені көріді. Сауалнаманың нәтижесінде студенттер жағы жаңа емле ережесін қабылдауға дайын болса, орта жастағы оқытушылар бұл емле ережесінің үлгісімен жазуды қолдай қоймайтыны анықталды.

Түйін сөздер: әліпби, шеттілдік сөз, орфограмма, емле ережесі, кирилл әліпбиі, кірме сөздер, графика, орфографиялық норма

К. Kuderinova¹, D. Yessaly²

A. Baitursynov Institute of Linguistics,
Suleyman Demirel University,
Kaskelen, Kazakhstan

THE SUGGESTIONS FOR THE NEW SPELLING RULES IN KAZAKH LANGUAGE

Abstract

The article was written to describe the results of a survey, organized regarding the new Kazakh alphabet based on the Latin letters, to identify views regarding the spelling issues in relation to foreign words

and to describe the results of the conducted social research in problem solving. The survey was taken by students and faculty members of SuleymanDemirel University. The questionnaire included the gender, age, and language of the respondent. During the questionnaire, three spelling variants were used for the following foreign words: “actor, computer, battery, object, alliance”. Respondents chose the most appropriate option for reading and writing. The purpose of the article was to produce a word-by-word typing effect by typing the words in the search. However, as a result of the survey, it was noticed that the majority understood the new writing of the Kazakh language based on Latin graphics as transliteration from the existing Cyrillic. The poll found that middle school teachers would not support writing with this spelling rule although the students’ side was prepared to accept it.

Key words: alphabet, foreign words, orthography, spelling rules, cyrillic alphabet, borrowed words, graphics, spelling norms

К. Кудеринова¹, Д. Есалы²

¹ Институт Языкознания имени А.Байтурсынова,

² Университет Сулеймана Демиреля,
г.Каскелен, Казахстан

ПРЕДЛОЖЕНИЯ ПО НОВЫМ ПРАВИЛАМ ПРАВОСПИСАНИЯ НА КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

Статья была написана, чтобы описать результаты опроса, организованного относительно нового казахского алфавита на основе латинских букв, чтобы определить взгляды на проблемы правописания в отношении иностранных слов и описать результаты проведенного социального исследования в решении проблем. Опрос был проведен студентами и преподавателями университета Сулеймана Демиреля. Анкета включала пол, возраста язык респондента. Во время опроса использовались три варианта написания для следующих иностранных слов: “актер, компьютер, аккумулятор, объект, альянс”. Респонденты выбрали наиболее подходящий вариант для чтения и письма. Целью статьи было создание эффекта пословного набора текста при наборе слов в поиске. Тем не менее, в результате опроса было отмечено, что большинство понимает новую письменность казахского языка, основанную на латинской графике, как транслитерацию из существующей кириллицы. Опрос показал, что учителя средней школы возможно не поддерживает написание с этим правилом правописания, хотя студенты были готовы принять новые варианты.

Ключевые слова: алфавит, иностранные слова, орфограмма, правила правописания, кириллический алфавит, заимствованные слова, графика, нормы правописания

Кіріспе. Зерттеудің негізгі мақсаты мынау болды: 2019 жылдың 19 қаңтарында жарияланған “Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілі емле ережелеріндегі” кірме сөздердің орфограммаларына қатысты сауалнама жүргізіп, нәтижелерін қорыту, емледегі орфограммаларды әлеуметпен тәжірибе жасау арқылы негіздеу.

2019 жылы 19 қаңтарда “Егемен Қазақстан” газетінде “Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілі емле ережелері” жарияланды. Ереже көпшіліктің, әсіресе лингвист ғалымдардың, мектеп мұғалімдері мен баспа қызметкерлері арасында қызу талқыға түсті. Әсіресе, әлеуметтік желі тұтынушылары белсенділік танытты. Кірме сөздердің орфограммасына қатысты бірыңғай қолдай кеткен немесе бүтіндей қарсы шыққан көпшілік бола қойған жоқ. Негізінен ойланарлық, жазу-сызуда белгілі болатын ереже тұсы осы болар деген пікірлері басым болды.

Сондықтан да шеттілдік сөздерді (жазба тұрпаты түпнұсқасынан үлкен айырмасы болмайтын өзге тілден енген сөздер) таңбалауда бүгінгі кирилл жазу санасында жатталып қалған ұрпақ пен кирилл жазуын білмейтін келешек ұрпақты тоғыстыратын емле жасау басты назарда болғаны белгілі [1].

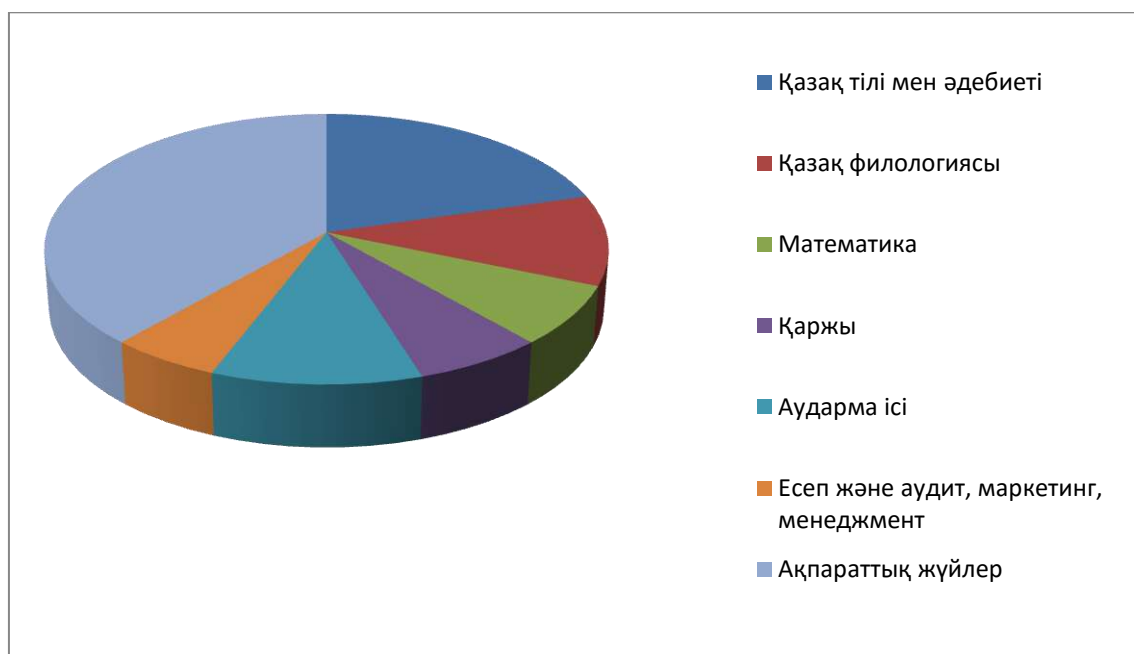
Әдістеме. Біз кірме сөздердің екі не үш түрлі орфограммасының қайсысын қолдаушылар көбірек болатынын анықтау мақсатында Сулейман Демирел атындағы университеттің 5B070300-Ақпараттық жүйелер, 5B011700-Қазақ тілі мен әдебиеті, 5B020500-Қазақ филологиясы, 5B010900-Математика,

5B050900-Қаржы, 5B020700-Аударма ісі, 5B050800-Есеп және аудит, 5B051100-Маркетинг, 5B050700-Менеджмент мамандығында оқитын студенттерден сауалнама алдық.

Осылайша 1999-2004 жылдар аралығында дүниеге келген кирилл жазуымен оқып білім алып, кейде немесе үнемі ағылшын-латын әріптерімен әлеуметтік желілерді қолданатын ұрпаққа сауалнама жүргізілді. Сондай-ақ осы университеттің жазба тілмен күнделікті қарым-қатынас жасайтын қазақ тілі мен әдебиеті, ағылшын және математика пәні оқытушыларына да сауалнама жүргізілді (3-сурет).

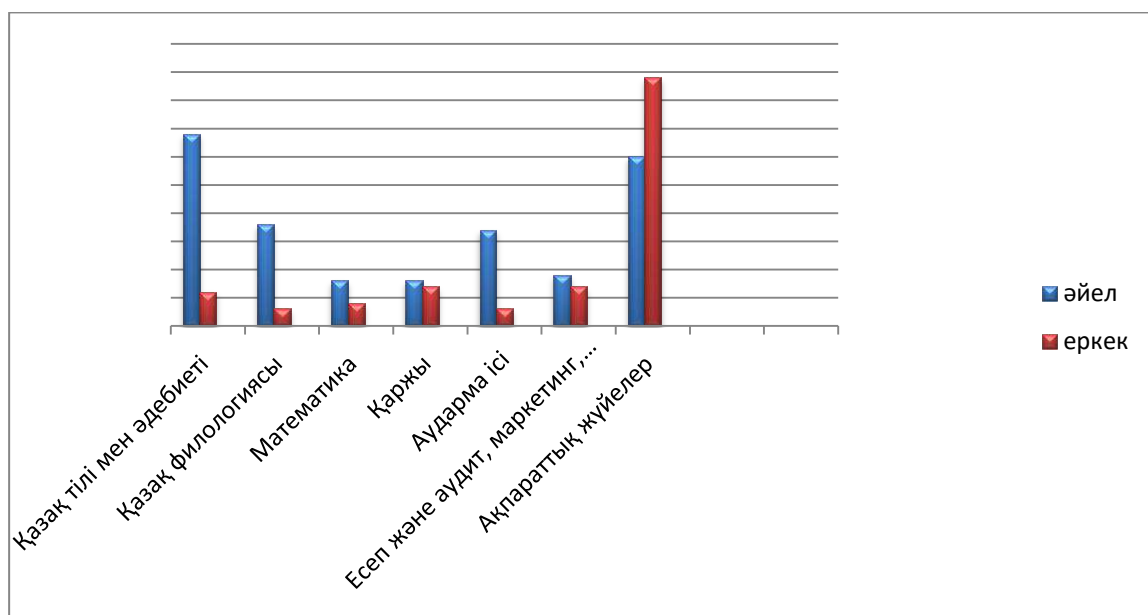
Нәтижелер.Сауалнамаға 200 студент және 30 оқытушы қатысты. Сауалнамада ең бірінші респонденттердің мамандығы сұралды (1-сурет). 200 студенттің ішінде қазақ тілі мен әдебиеті бойынша –40 студент, қазақ филологиясында –21 студент, Қаржы -15 студент, Аударма ісі –20 студент, Есеп және аудит, маркетинг, менеджмент –17 студент, Ақпараттық жүйелер –73 студент, Математикамамандығы бойынша -14 студент бар. Яғни студенттердің жартысынан астамы гуманитарлық бағытта емес мамандықтарда оқиды. Қазақ тілі мен әдебиеті студенттері көбінесе жазу арқылы тілдік бірліктерге лингвистикалық талдау жасауды ойлайды, ал инженер студенттер оны компьютерде жылдам және ыңғайлы теру жағын қарайды. Жазып келе жатып, жолүсті ақут белгісін қоюға уақыт жұмсағысы келмейді.

1-сурет. Сауалнамаға қатысқан студенттердің мамандығына қатысты үлес салмағы

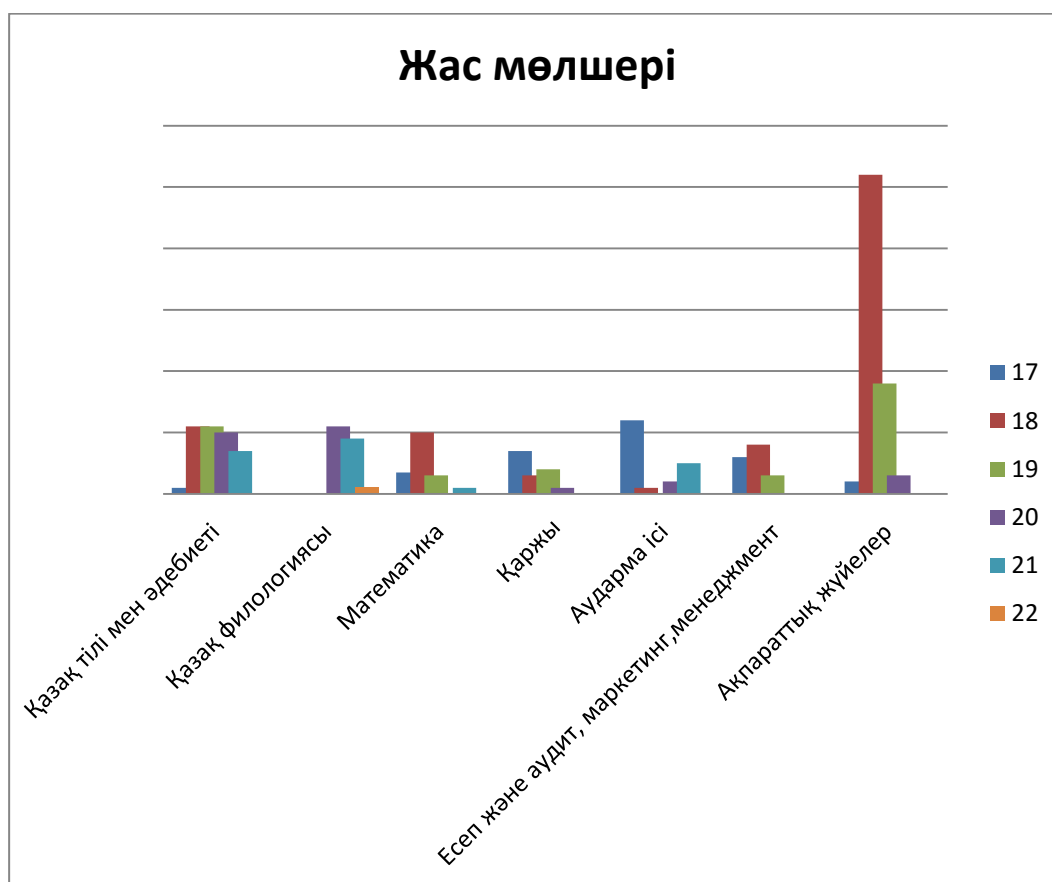

Сауалнамада екінші кезекте респонденттердің жынысы сұралды. Себебі әйел адамдар мен ер адамдардың тілге, жазуға, ана тіліне деген көзқарастарында айырма бар (2-сурет). 200 студенттің 123-і қыз, 77-сі ұл бала. Оның ішінде мамандықтары бойынша сараласак: қазақ тілі мен әдебиеті бойынша – 34 қыз, 6 ұл, Қазақ филологиясында –18 қыз, 3 ұл, Қаржы – бқыз, 9 ұл, Аударма ісі – 17 қыз, 3 ұл, Есеп және аудит, маркетинг, менеджмент – 10 қыз, 7 ұл, Ақпараттық жүйелер – 29 қыз, 44 ұл, Математика -9 қыз, 5 ұл толтырды.

2-сурет. Сауалнамашалар ішіндегі ер және әйел адамдардың үлес салмағы.

3-сурет. Сауалнамашылардың жас мөлшері.

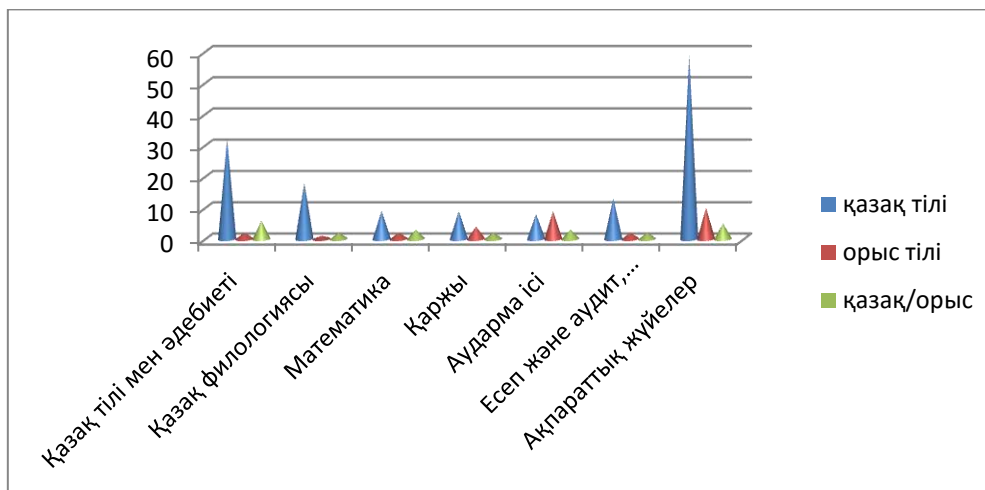

Студенттердің 28-сі 17 жаста, 83-сі 18 жаста, 39-ы 19 жаста, 27-сі 20 жаста, 22-сі 21 жаста, 1 студент 22 жаста. Негізінен 18-19 жастағы жастар.

Сауалнамамызда “Күнделікті қай тілде көбірек сөйлейсіз?” деген сауал болды. Ондағы мақсат ұлты қазақ болғанымен орыс тілінде ойлайтын, сөйлеп, жазатындар бар, қазақша ойлап, бірақ орыс

тілінде сөйлейтіндерде жеткілікті. Сауалнама нәтижесіне бұл да әсер ететіні белгілі (4-сурет). Сауалнамашылардың 92-сі қазақ тілінде, 32-сі орыс тілінде, 76-сі қазақ-орыс тілінде күнделікті сөйлейтін болып шықты, яғни қазақ тілінде сөйлейтін, түсінетіндер көп болды.

4-сурет. “Күнделікті қай тілде көбірек сөйлейсіз?”

Сонда сауалнамаға дұрыс, негізді жауап алуға болатын, қазақ тілінде ойлап, сөйлей алатын, көбі техникалық мамандықта оқитын қазақ ұлтының болашағы болатын жастар жауап берді.

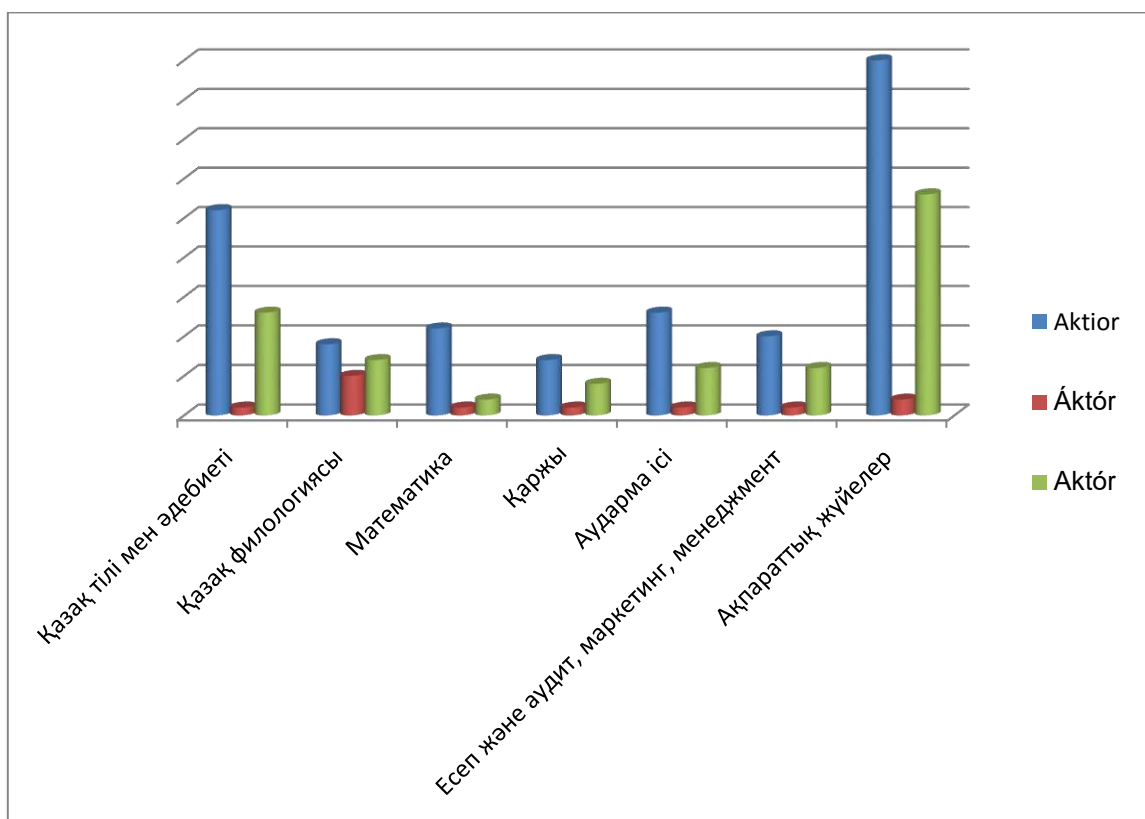
Сауалнама респонденттер 2 минутта-ақ жауап бере алатын жеңіл сұрақтардан тұрды.

Сауалнама 2019 жылдың 6 қарашасы мен 13 қараша аралығында алынды.

Сауалнама Емле ережесіндегі **ё, ю, я, ъ, ь** әріптеріне қатысты ережелерді нақтылайтын сұрақтардан тұрды. Мысалы, жарияланған ереженің §78. *ё* әрпі *о* әрпімен таңбаланады[2]. Қосымша соңғы буынның үндесіміне сәйкес жалғанады: “manóvг (-diń, -i, -ge, -ler), brýselóz (-diń, -i, -ge, -der), aktór (-diń, -i, -ge, -ler), amóba (-nyń, -ny, -ǵa, -lar), dirjór (-diń, -i, -ge, -ler), rejisór (-diń, -i, -ge, -ler)” деген параграфына сай, *актер* сөзінің жазылуына қатысты үш түрлі нұсқаның бірін таңдау ұсынылды (5-сурет).

Сонда қазақ тілі мен әдебиетімамандығында оқитын 40 студенттің 26-сы “aktior” нұсқасын, 13-і “aktór” нұсқасын, 1-і “áktór” нұсқасын таңдады. Қазақ филологиясы мамандығында оқитын 21 студенттің 9-ы “aktior” нұсқасын, 7-і “aktór” нұсқасын, 5-і “áktór” нұсқасын белгіледі. Математика мамандығында оқитын 14 студенттің 10-ы “aktior” нұсқасын, 3-і “aktór” нұсқасын, 1-і “áktór” нұсқасын таңдады. Ақпараттық жүйелер мамандығында оқитын 73 студенттің 44-і “aktior” нұсқасын, 27-і “aktór” нұсқасын, 2-і “áktór” нұсқасында жазуды ыңғайлы деп тапты. Есеп және аудит, маркетинг, менеджмент мамандығында оқитын 17 студенттің 9-ы “aktior” нұсқасын, 6-ы “aktór” нұсқасын, 2-і “áktór” нұсқасын таңдады. Аударма ісі мамандығында оқитын 20 студенттің 13-і “aktior” нұсқасын, 6-ы “aktór” нұсқасын, 1-і “áktór” нұсқасын белгіледі. Қаржы мамандығында оқитын 15 студенттің 8-і “aktior” нұсқасын, 5-і “aktór” нұсқасын, 1-і “áktór” нұсқасымен жазуды ыңғайлы деп санады. Жалпы алғанда 200 студенттің 119-ы “aktior” нұсқасын, 67-сі “aktór” нұсқасын, 12-сі “áktór” нұсқасымен жазуды жөн көрді.

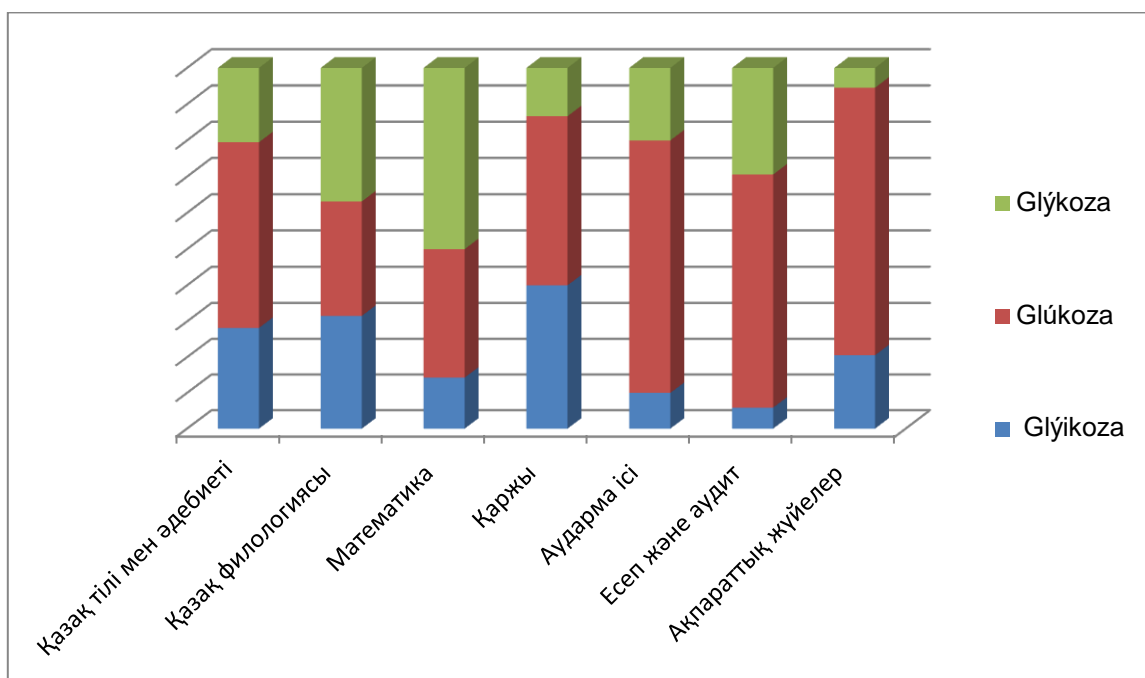
5-сурет. Актер сөзінің орфограммасын таңдау

Бұл нені көрсетеді? Қазақ тілі мен әдебиеті мамандығында оқитын 40 студенттің 26-сының өзі “aktior” нұсқасын таңдауы немесе қазақ тілінде сөйлеп, жаза алатын ақпараттық жүйелер мамандығында оқитын 73 студенттің 44-і де “aktior” нұсқасын қалауы – екі ғана буыннан тұратын сөздің бір буынын жіңішке, екіншісін жуан жазуға және соған сай айтуға келіспейтінін көрсетеді. Актиор деп жазу – қазақ тілінің негізгі заңдылығы, яғни бірыңғай үндесіммен (бұл арада жуан үндесіммен) жазамыз деп ойлаудан шығады. Сондай-ақ қазіргі кирил жазудың образынан айырылмай дйттемі басым деп топшылаймыз. Студенттердің кейбірі өз тарапынан “ё” таңбасы арқылы белгіледі, яғни акуты бар е әрпін ұсынды.

Ю әрпіне қатысты *глюкоза* сөзінің үш нұсқасының бірін таңдау ұсынылды

6-сурет. Ю әрпіне қатысты сауалнама.

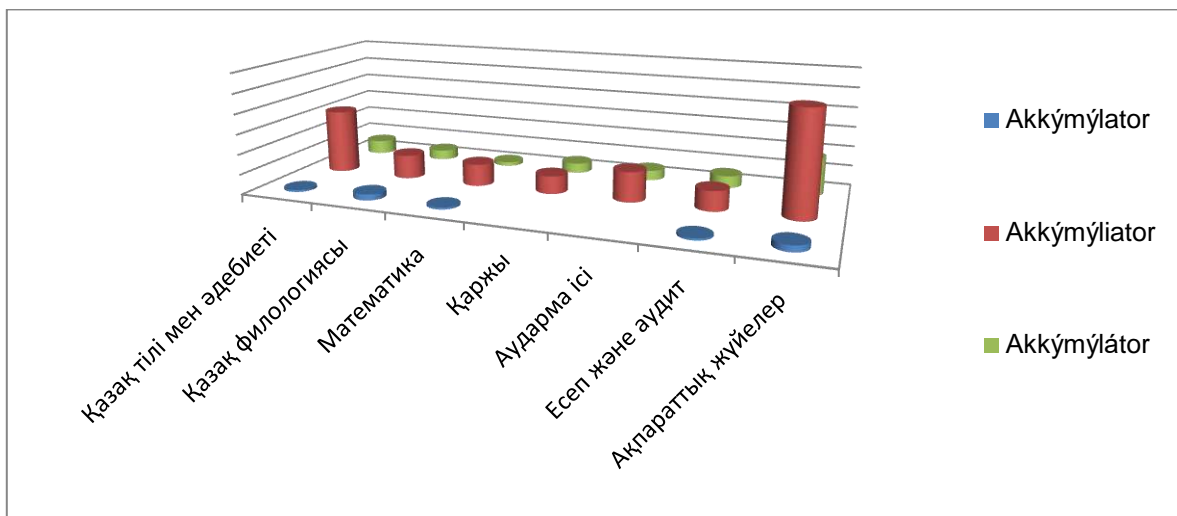
Сонда қазақ тілі мен әдебиеті мамандығында оқитын 40 студенттің 11-і “glykoza” нұсқасын, 20-сы “glukoza” нұсқасын, 8-і “glyikoza” нұсқасын таңдады Қазақ филологиясы мамандығында оқитын 21 студенттің 6-ы “glykoza” нұсқасын, 6-ы “glukoza” нұсқасын, 12-сі “glyikoza” нұсқасын белгіледі. Математика мамандығында оқитын 14 студенттің 7-і “glykoza” нұсқасын, 5-і “glukoza” нұсқасын, 2-сі “glyikoza” нұсқасын таңдады. Ақпараттық жүйелер мамандығында оқитын 73 студенттің 15-і “glykoza” нұсқасын, 54-і “glukoza” нұсқасын, 2-сі “glyikoza” нұсқасында жазуды ыңғайлы деп тапты. Есеп және аудит, маркетинг, менеджмент мамандығында оқитын 17 студенттің 2-і “glykoza” нұсқасын, 10-ы “glukoza” нұсқасын, 5-і “glyikoza” нұсқасында жазуды таңдады. Аударма ісі мамандығында оқитын 20 студенттің 2-і “glykoza” нұсқасын, 14-і “glukoza” нұсқасын, 4-і “glyikoza” нұсқасында жазуды белгіледі. Қаржы мамандығында оқитын 15 студенттің 6-ы “glykoza” нұсқасын, 5-і “glukoza” нұсқасын, 2-і “glyikoza” нұсқасымен жазуды ыңғайлы деп санады.

Жалпы алғанда, 200 студенттің 47-сі “glykoza” нұсқасын, 114-і “glukoza” нұсқасын, 33-і “glyikoza” нұсқасымен жазуды жөн көрді. Берілген үш варианттан басқа өздіктерінен мынадай нұсқа ұсынғандар болды: *glykoza, glukózá, glúkóza, gliukoza*.

Бұл нені көрсетеді? Сауалнама барысында *glyukoza* сөзін *glukoza* деп таңбалауды көпшілік студент қолдады. Яғни, емле ережесі бойынша жазу, оқу, айту студенттер үшін тиімді болды. Оның себебін былай анықтадық: 1) *u* таңбасы ағылшын әліпбиіндегі *u* таңбасынан шығарылғандықтан ағылшын түпнұсқасына сай келеді; бұл *parashýt, absolýt* деген тұрпаттан әлдеқайда ұсынақты; 2) қосымша *parashútтың, парашутқа, абсолюттың, абсолютқа* деп жуан түрде емес, *parashútke, absolútter* түрінде, соңғы буынның әуеніне қарай, жіңішке тембрмен жалғана алады; 3) бұл СДУ-нде төртінші тіл ретінде оқытылатын түрік емлесіне де сәйкес келеді, яғни таныс графикалық образды жақтап отыр.

Я әрпі бар сөздердің орфограммасын анықтау үшін *аккумулятор* сөзінің үш нұсқасын бердік (7-сурет).

7-сурет. Я әрпіне қатысты сауалнама.

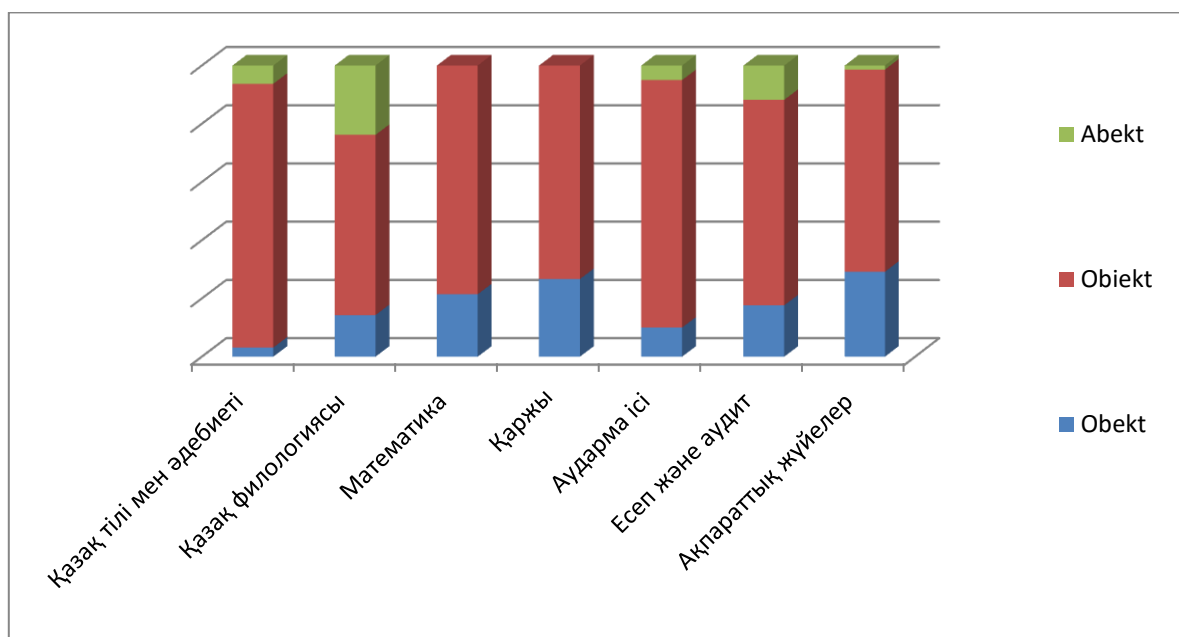
Сонда қазақ тілі мен әдебиеті мамандығында оқитын 40 студенттің 1-і “akkúmyliator” нұсқасын, 32-сі “akkúmyliator” нұсқасын, 7-і “akkúmyliator” нұсқасын таңдады. Қазақ филологиясы мамандығында оқитын 21 студенттің 3-і “akkúmyliator” нұсқасын, 12-сі “akkúmyliator” нұсқасын, 3-і “akkúmyliator” нұсқасын белгіледі. Математика мамандығында оқитын 14 студенттің 1-і “akkúmyliator” нұсқасын, 11-і “akkúmyliator” нұсқасын, 2-і “akkúmyliator” нұсқасын таңдады. Ақпараттық жүйелер мамандығында оқитын 73 студенттің 3-і “akkúmyliator” нұсқасын, 52-і “akkúmyliator” нұсқасын, 19-ы “akkúmyliator” нұсқасында жазуды ыңғайлы деп тапты. Есеп және аудит, маркетинг, менеджмент мамандығында оқитын 17 студенттің 3-і “akkúmyliator” нұсқасын, 9-ы “akkúmyliator” нұсқасын, 3-і “akkúmyliator” нұсқасында жазуды таңдады. Аударма ісі мамандығында оқитын 20 студенттің 15-і “akkúmyliator” нұсқасын, 5-і “akkúmyliator” нұсқасында жазуды белгіледі. Қаржы мамандығында оқитын 15 студенттің 10-і “akkúmyliator” нұсқасын, 5-і “akkúmyliator” нұсқасымен жазуды ыңғайлы деп санады.

Жалпы алғанда, 200 студенттің 11-і “akkúmyliator” нұсқасын, 141-і “akkúmyliator” нұсқасын, 44-і “akkúmyliator” нұсқасымен жазуды жөн көрді. Берілген нұсқадан басқа *akkumuliyator*, *ákumulátór* деп өз нұсқасын білдірген студенттер болды.

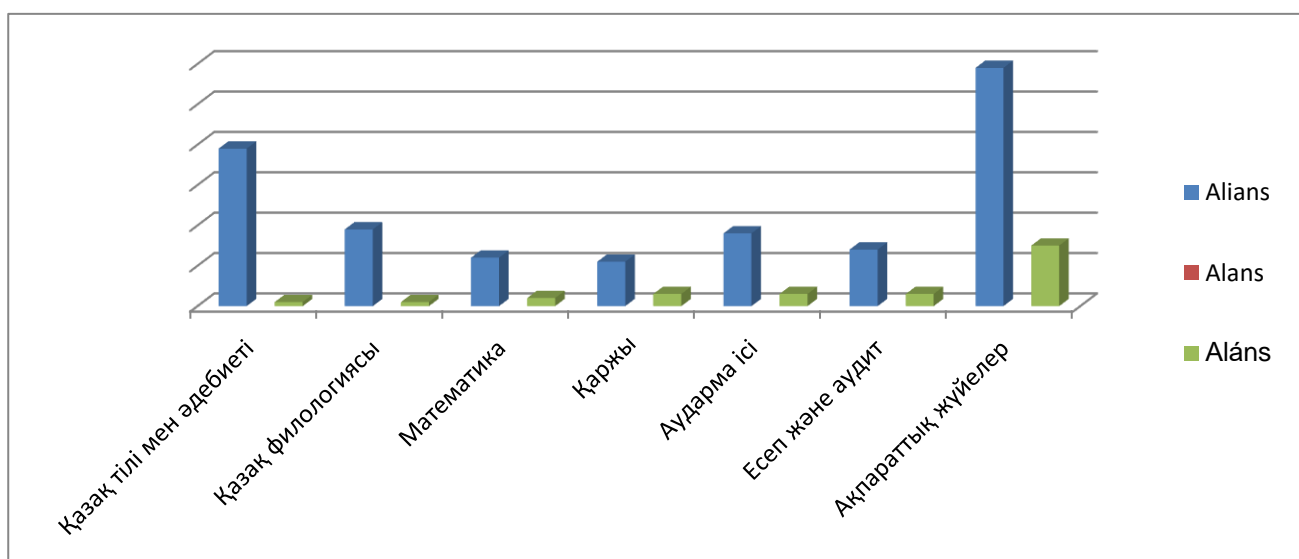
Негізінде, емле ережесінде **я** әрпі *á* әрпімен (*zarád, knáz, narád, razrád, griláj*), *ал* и (1) әрпінен кейін тұрған **я**-ның орнына **а** жазылатыны (*aksia, alergia, humia, gymnazia*) көрсетіген еді. Бірақ студенттер *аккумулятор* сөзін “*akkúmyliator*” деп таңбалауды ыңғайлы деп тапты. Студенттердің 152-сі сөзді бірыңғай жуан жазуды қолдаған. Бұл қазақтілді сананың түп негізінде ұлттық тілдің үндесім заңы іргетас болып тұр деген сөз. Яғни жуан үндесіммен басталған сөздің соңына қарай жіңішкеріп кететініне қазақтілді сана түсініксіздік танытты деген сөз.

Жіңішкелік және айырым белгісі бар кірме сөздердің жазылу ережесін негіздеу үшін *объект*, *альянс* сөздерінің ережеде жоқ варианттарымен бердік (8, 9-суреттер).

8-сурет. Ы әрпіне қатысты сауалнама.

9-сурет. Ы әрпіне қатысты сауалнама.

Сонда қазақ тілі мен әдебиеті мамандығында оқитын 40 студенттің 9-ы “obekt” нұсқасын, 29-ы “obiekt” нұсқасын, 2-і “abekt” нұсқасын таңдады Қазақ филологиясы мамандығында оқитын 21 студенттің 3-і “obekt” нұсқасын, 13-і “obiekt” нұсқасын, 3-і “abekt” нұсқасын белгіледі. Математика мамандығында оқитын 14 студенттің 3-і “obekt” нұсқасын, 9-ы “obiekt” нұсқасын, нұсқасын таңдады. Ақпараттық жүйелер мамандығында оқитын 73 студенттің 21-і “obekt” нұсқасын, 50-і “obiekt” нұсқасын, 1-і “abekt” нұсқасында жазуды ыңғайлы деп тапты. Есеп және аудит, маркетинг, менеджмент мамандығында оқитын 17 студенттің -і 11-і “obiekt” нұсқасын, 3-і “abekt” нұсқасында жазуды таңдады. Аударма ісі мамандығында оқитын 20 студенттің 2-і “obekt” нұсқасын, 17-і “obiekt” нұсқасын, 1-і “abekt” нұсқасында жазуды белгіледі. Қаржы мамандығында оқитын 15 студенттің 3-і “obekt”, 11-і “obiekt” нұсқасымен жазуды ыңғайлы деп санады.

Талқылау. Жалпы алғанда, 200 студенттің 41-і “obekt” нұсқасын, 140-ы “obiekt” нұсқасын, 10-ы “abekt” нұсқасымен жазуды жөн көрді. Яғни көпшілік студент “**obiekt**” нұсқасын таңдады.

Сондай-ақ қазақ тілі мен әдебиеті мамандығында оқитын 40 студенттің 35-і “alians” нұсқасын, 3-і “aláns” нұсқасын таңдады. Қазақ филологиясы мамандығында оқитын 21 студенттің 19-ы “alians”

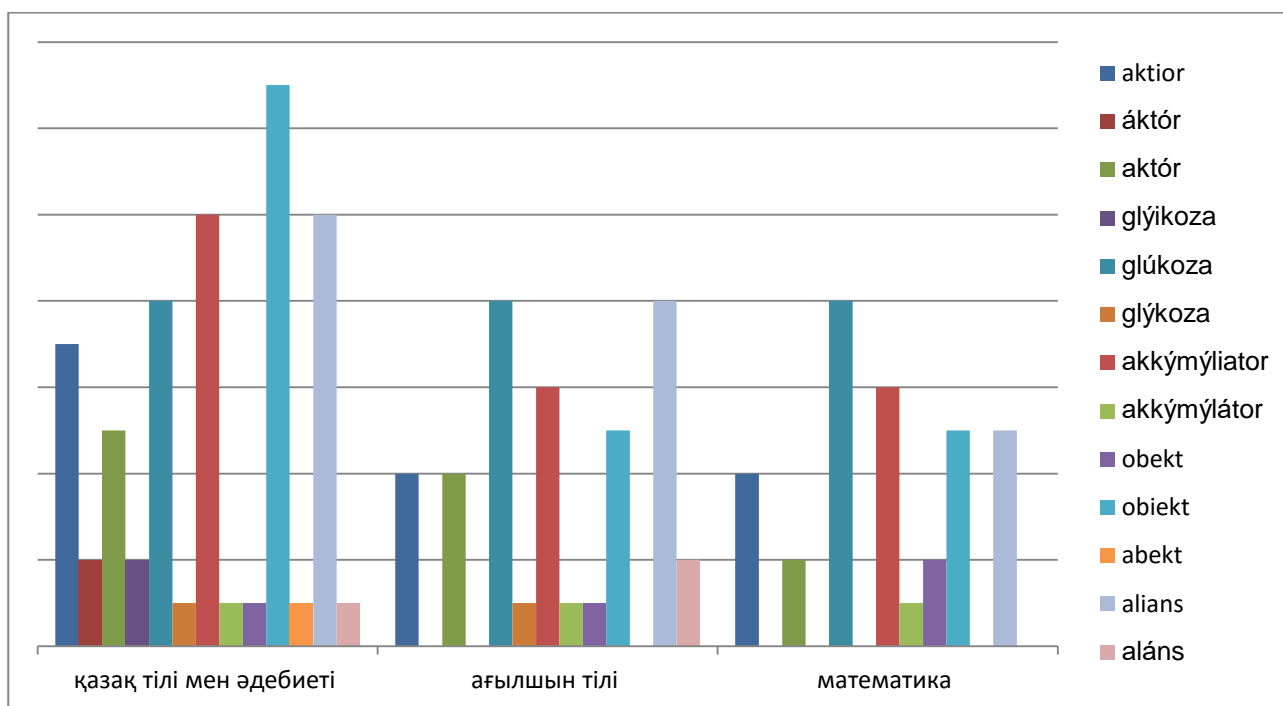
нұсқасын, 1-і “aláns” нұсқасын белгіледі. Математика мамандығында оқитын 14 студенттің 10-ы “alians” нұсқасын, 2-і “aláns” нұсқасымен жазуды таңдады. Ақпараттық жүйелер мамандығында оқитын 73 студенттің 59-ы “alians” нұсқасын, 13-і “aláns” нұсқасымен жазуды ыңғайлы деп тапты. Есеп және аудит, маркетинг, менеджмент мамандығында оқитын 17 студенттің 12-і “alians” нұсқасын, 3-і “aláns” нұсқасымен жазуды таңдады. Аударма ісі мамандығында оқитын 20 студенттің 17-і “alians” нұсқасын, 3-і “aláns” нұсқасымен жазуды белгіледі. Қаржы мамандығында оқитын 15 студенттің 11-і “alians” нұсқасын, 3-і “aláns” нұсқасымен жазуды ыңғайлы деп санады.

Жалпы алғанда, 200 студенттің 163-і “alians” нұсқасын, 28-і “aláns” нұсқасымен жазуды жөн көрді. Сауалнамашылар “alans” нұсқасын мүлдем белгілемеген. “Aliyans, áláns” деген нұсқалар қосалқы ұсынылған.

Сонда жіңішкелік белгі мен жіңішке дауысты және жіңішкелік белгі, айырым белгі мен я әрпі қатар келген кірме сөздерде ие, иа тіркесімен беруді жөн көреді. Сауалнаманың бұл нәтижесі емле ережесінің осы параграфтарын қайта қарауды қажет етеді дегенді білдірді.

Оқытушыларға арналған сауалнамаға қазақ тілі мен әдебиеті, ағылшын тілі және математика пәні оқытушылары, жалпы 30 оқытушы қатысты. Оқытушылардың жасы – 25-54 жас аралығы. Отыз оқытушының 25-і күнделікті өмірде қазақ тілінде сөйлейтіндігі анықталды. 5 оқытушы орыс тілімен қазақ тілін араластыра отырып, қарым-қатынас жасайтынын жазыпты. Оқытушылардың 25-і әйел, 5 ер адам (10-сурет).

10-сурет. Мұғалімдерге арналған сауалнама

Сонда 30 оқытушының 15-і “aktior” нұсқасын, 2-і “áktór”, 10-і “aktór” нұсқасын белгіледі. Глюкоза сөзін 30 оқытушының 1-і “glýikoza” нұсқасын, 18-і “glúkoza” нұсқасын, 6-ы “glýkoza” нұсқасын таңдады. Аккумулятор сөзін 30 оқытушының 7-і “akkúmyliator” нұсқасын, 11-і “akkúmylátor” нұсқасын, 9-ы “akkúmylátor” нұсқасын белгіледі. Объект сөзін 30 оқытушының 8-і “obekt” нұсқасын, 14-і “obiekt” нұсқасын, 6-ы “abekt” нұсқасын таңдады. Альянс сөзін 30 оқытушының 18-і alians нұсқасын, 8-і “aláns” нұсқасын таңдады. “Alans” деп жазуды ешбір оқытушы жөн көрмеді. Оқытушылар тарапынан актёр сөзін aktyor, aktiyor таңбалауды дұрыс деп тапқандар болды. Кейбір оқытушылар глюкоза сөзін gliukoza, glyukoza деп таңбалауды ыңғайлы деп санайды. Аккумулятор сөзін akkumulyator, akkumulátor, akkumulyator деп таңбалауды ұсынғандар бар. Объект сөзін obyekt деп таңбалауды ұсынды. Альянс сөзін “alyans, alyns” деп жазуды қалаған оқытушылар болды.

Қорытынды. Жалпы алғанда, көрсеткіш студенттердің нәтижесіне біршама жуық. Бірақ сонда да студенттердің жауабына қарағанда оқытушылар үш нұсқаны да таңдаудан теңеседі немесе сәл теңеседі, яғни жалпы алғанда, орта жастағы білім-ғылым саласындағы қазақтілді қызметкерлер жаңа емле ережесіндегі мақұлданған нормаларды жаппай құптамайды, сонымен бірге өзге де варианттарды таңдауда бірауызды емес, сондай-ақ әркім өзінше дұрыс деп тапқан варианттарын ұсынады, бірақ әртүрлі көзқараста ұсынады. Бұдан ересектер жаңа жазуды либералды санамен, жас ұрпақ бағынышты санамен көбірек қабылдайды деген ойға келдік.

Сонымен, емле ережесіндегі көрсетілген нормалардың ішінен ю әрпінің емлесін ғана сауалнамашылардың санасы дұрыс қабылдады. Мұның өзі бүгінгі кирил әрпімен, орыс тілінің орфографиялық заңын сақтай отырып жазуды сауатты жазу деп түсінетін ұрпақ үшін – оң көрсеткіш. Әрине, бұл жаңа графикалық бейнелер бірінші оқып, жазғанда қораш болып көрінгенмен, уақыт өте келе үйреншікті образдарға айналатыны сөзсіз.

Кірме сөздердің жазылуының стандартты үлгісін жасаған Анар Фазылжанованың айтуынша, өзге тілден енген сөздерді тіліміздің дыбыстық ерекшелігіне икемдеп жазу ұлттық жазуға әкеледі. Шет тілден енген сөздер осылайша жаңа графикалық тұрпат ала бастайды. Алайда алғашқы кезеңдерде қарсылықтар, сана қарсылығы міндетті түрде болады, оған жазарман да, оқырман да, түсіндіретін оқу-білім саласының қызметкерлері де дайын болғаны жөн.

Біздің әлеуметпен жасаған сауалнамамыздың мақсаты 2019 жылдың 19 қаңтарында жарияланған “Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілі емле ережелеріндегі” кірме сөздердің орфограммаларына көпшіліктің, әсіресе жас буын мен орта буынның пікірін білу және осы негізде ұсыныс беру болатын. Бірақ сауалнама нәтижесін қорытқанда көпшіліктің латын графикасы негізіндегі қазақ тілінің жаңа жазуын тек қана қазіргі кирил жазуынан транслитерация жасау деп ұғынуларының басым екенін көрдік. Сондықтан ю, я және жіңішкелік пен айырым белгілері бар кірме сөздердің орфограммасын таңдауда Емле ережесіне қарсы көзқарастар көбірек болған. Және қазіргі кирил жазуындағы графикалық бейнелердің “шырмауы” жібермей тұр деп ойлаймыз. Екінші бір қорытқанымыз: жазу, негізінен, шартты болғандықтан, жаңа графикамен жаңа емле нормаларын қабылдауда жас ұрпақ нені оқытса, соны қабылдайды, ал орта буын немесе ата буын екі түрлі графиканы да өмірінің соңына дейін қатар қолданатыны және жаңа графиканы қайткенмен де бөтенсіп отыратынына байланысты жаңа нормаға оң көзқараста бола қоймайды. Сондықтан “Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілі емле ережелеріндегі” кірме сөздердің орфограммалары тілдік, ғылыми негізде, емле ұстанымы бойынша тіл мамандарының қорытындылаулары арқылы түзетілуі тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1) Күдерінова Қ.Б, “Жаңа емле – сындарлы қадам” // *Егемен Қазақстан*. – 2019. - №13(29492) – Б. 4-кітап
- 2) Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілі емлесінің ережелері // *Егемен Қазақстан*. - 2019. - №11(29490) – Б 14-16.-кітап

МРНТИ 811.531:

И. Ларионова¹, Е. Чжан²

*^{1,2} Восточно-Казахстанский государственный университет им. С. Аманжолова,
Усть-Каменогорск, Казахстан*

АНАЛИЗ МЕЖЪЯЗЫКОВЫХ ЭКВИВАЛЕНТОВ В СЕМАНТИЧЕСКОМ ПОЛЕ “ТИПЫ ЖИЛЬЯ” В КОРЕЙСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

В настоящей статье авторы рассматривают языковые единицы в тесной связи с предметно-понятийной областью и предопределяется использование термина семантического лингвокультурологического поле. Совокупность единиц для анализа, на основе факта принадлежности их референтов к сфере дома/жилья Кореи и США, представляет собой объединение лексики и образует группу лексем с одноименным названием.

В процессе исследования авторы выделяют микрополя, связанные с моделью корейского и американского дома и представляют анализ микрополя “типы жилья” в корейском и английском языках. Анализ межъязыковых соответствий проводится по форме соответствия (эквивокабульные, эквиразрядные, неэквиразрядные, неэквивокабульные) и по объему передаваемой информации (полные, частичные).

Ключевые слова: межъязыковые эквиваленты, семантическое поле, культурема, корейский язык

И. Ларионова¹, Е. Чжан²

*^{1,2} С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Өскемен, Қазақстан*

КОРЕЙ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ “ТҰРМА ТҮРЛЕРІ” СЕМАНТИКАЛЫҚ САЛАСЫНДАҒЫ ТІЛДІК ЭКВИВАЛЕНТТЕРДІ ТАЛДАУ

Аңдатпа

Бұл мақалада авторлар тілдік бірліктерді пәндік-концептуалды өріспен тығыз байланыста қарастырады және семантикалық-лингвомәдени өріс терминін қолдану алдын-ала анықталған. Талдауға арналған бірліктердің жиынтығы, олардың сілтемелері Корея мен АҚШ-тың үй / тұрғын үй секторына жататындығына байланысты, сөздіктер тіркесімі болып табылады және сол атаудағы таңбалар тобын құрайды.

Зерттеу барысында авторлар корейлік және американдық үй модельдерімен байланысты микрорайондарды анықтап, корей және ағылшын тілдеріндегі “тұрғын үй типтері” микрофилдіне талдау жүргізді. Тілралық тілдесу корреспонденциясы хат алмасу формасына (теңестіру, эквиваленттік емес, разрядты емес, шығарылмайтын) және берілетін ақпарат көлеміне байланысты жүзеге асырылады (толық, жартылай).

Түйін сөздер: тілдік баламалар, семантикалық өріс, мәдениет, корей тілі

I. Larionova¹, Y. Chzhan²

*^{1,2} S.Amanzholov East Kazakhstan State University,
Ust'-Kamenogorsk, Kazakhstan*

ANALYSIS OF INTER-LANGUAGE EQUIVALENTS IN THE SEMANTIC FIELD “HOUSING TYPES” IN THE KOREAN AND ENGLISH LANGUAGES

Abstract

In this article, the authors consider language units in close connection with the subject-conceptual field and the use of the term semantic-linguocultural field is predetermined.

The totality of units for analysis, based on the fact that their referents belong to the home / housing sector of Korea and the USA, is a combination of vocabulary and forms a group of lexems with the same name.

In the process of the study, the authors identify micro-fields associated with the Korean and American home models and present the analysis of the micro-field “housing types” in Korean and English. The analysis of inter-linguistic equivalents is carried out according to the form of correspondence and by the amount of information transmitted (full, partial).

Key words: inter-language equivalents, semantic field, cultural units, the Korean language

Введение. Совокупность единиц для анализа на основе факта принадлежности их референтов к сфере дома/жилья Кореи и США, представляет собой объединение лексики и образует группу лексем с одноименным названием. В основе такого объединения слов лежат внешние связи между означенными ими предметами и явлениями материальной действительности, таким образом, экстралингвистический фактор является основным критерием формирования семантико-лингвокультурологического поля [1].

В настоящей работе предпринимается попытка рассмотреть языковые единицы в тесной связи с предметно-понятийной областью, синтезировать собственно лингвистическое исследование с исследованием знания об объектах, явлениях действительного мира. Все названные факторы предопределили использование в настоящей работе термина семантически-лингвокультурологическое поле [2].

Методика. В процессе исследования мы выделили несколько микрополей, связанных с моделью корейского и американского дома, и в данной статье представлен анализ одного из этих микрополей – “типы жилья” в корейском и английском языках.

В составе данного микрополя для корейского языка значимыми культурами являются: 마천루, 한옥, 아파트, 연립 주택, 단독 주택, 오피스텔, 원룸, 고시원, 별장, 교외 주택, 장원, 대지주의 저택, 귀족의 저택, 빌라, 맨션.

Состав микрополя “типы жилья американцев” представлен следующими единицами [3]: an apartment house/block, a mansion, a cottage (a ranch house), a skyscraper, a town house, a villa, a walk-up studio (one-room apartment, bachelor apartment), a wigwam (tipi, tepee, teepee, wikiup), homeoffice, homotel, a bedsits, a rambler.

Анализ. 3.1 Анализ межъязыковых соответствий проводился по форме соответствия (эквивокабульные, эквивразрядные, неэквивразрядные, неэквивокабульные) и по объему передаваемой информации (полные, частичные).

Всего было исследовано 22 единиц английского и корейского языка. К эквивокабульные мы отнести 12 единиц: 한옥 (a wigwam), 고시원 (a bedsits), 별장 (a rambler), 맨션 (a mansion), 빌라 (a villa), 단독 주택 (a cottage, a ranch house), 마천루 (a skyscraper), 아파트 (an apartment). Все исследованные единицы являются эквивразрядными. Из эквивокабульных имеют вариант перевода в виде словосочетания 6 единиц: 단독 주택 (a cottage, a ranch house), 별장 (a rambler, a ranch house), 맨션 (a manor, a stately home).

К неэквивокабульным мы отнесли 4 единицы: 연립 (a block of flats, an apartment house/block), 원룸 (a self - contained flat, a walk-up studio, one-room apartment, bachelor apartment).

По объему передаваемой информации мы проанализировали выделили 12 полных единиц: 한옥 (a wigwam), 고시원 (a bedsits), 연립 (block of flats, an apartment house/block), 맨션 (a mansion), 아파트 (an apartment), 단독 주택 (a town house).

К неполным мы отнесли 8 единиц: 오피스텔 (homeoffice), 빌라 (villa), 원룸 (a self - contained flat, a walk-up studio, one-room apartment, bachelor apartment), 별장 (a rambler).

3.2 Сопоставительный анализ значений слов, обозначающих типа жилища в корейском и английском языках представлен в Таблице 1 (см. Таблица 1. Сравнительное исследования значений слов, обозначающих типа жилища в корейском и английском языках)

Названия некоторых домов и сами типы домов не относятся к актуальным реалиям, в современной Корее никто не живет в 한옥, но в Сеуле есть музей под открытым небом 남산골 한옥마을 - традиционная корейская деревня. Здесь было восстановлено пять традиционных корейских дома, которые были построены по подобию традиционных домов времен правления династии Чосон.

Также и в современной Америке никто не живет в традиционных жилищ индейцев - a wigwam (tipi, tepee, teepee, wikiup). Эти типы жилищ не являются актуальными реалиями, и образчики таких домов существуют в музеях под открытым небом.

Если представить типы домов по отношению к ним самих корейцев и американцев, то можно создать определенную классификацию по признаку 'предпочтительности'. Первым в обоих изучаемых языках, в такой классификации, можно назвать 'величественный дом' особняк – в корейском языке “맨션”, в английском – “a stately home, a manor”. Позволить себе иметь такой дом

могут богатые люди. Эти особняки чаще всего окружены достаточно большими земельными участками.

У американцев вторым по предпочтительности можно назвать относительно небольшой отдельный дом в пригороде, окруженный садом, который внешне напоминает деревенский дом (a cottage, a ranch house) [4].

Таблица 1. Сравнительное исследования значений слов, обозначающих типы жилища в корейском и английском языках

№	Типы жилищ	кор язык/англ.язык	особенности
1	Традиционные дома, которые не являются актуальными реалиями. Образчики таких домов существуют в музеях под открытым небом	한옥	
		a wigwam (tipi, teepee, teepee, wikiup)	
2	an apartment	아파트	двухкомнатная квартира, в которой, при необходимости, могут проживать до 4-5 человек, просторная по площади. все функциональные отсеки (кухня, спальня, туалет) разделены
		an apartment	количество комнат определяется количеством спален, комнат может быть от 3 до 5. Бывают студийного типа (функциональные отсеки могут быть частично не разделены)
3	block of flats (an apartment house/block)	연립	block of flats (an apartment house/block)
		block of flats (an apartment house/block)	
4	дома массовой застройки; городские дома (a town house)	연립 주택	городские дома, расположены в центральных районах города; двух- трех- четырех- этажные, с цокольным (basement) и полуцокольным (semi-basement) помещением. Квартиры в таких домах бывают двух видов: имеющие свою кухню и ванну (self - contained flat) и квартиры, состоящие только из одной комнаты для жилья и кухни и ванны, которые он делит с соседями (bedsits), рассчитанные на одиноких, ограниченных в средствах людей.
		a town house	
5	Свой дом индивидуальной застройки, a cottage	단독 주택	в архитектуре и внутреннем убранстве сильны традиции 한옥. Обязательными элементами являются “마당”, “처마”, строение сообщается с садом (часть сада находится в доме)
		a cottage	относительно небольшой отдельный дом в пригороде, окруженный садом, который внешне напоминает деревенский дом (a cottage).
6	오피스텔 (офистель)	오피스텔	квартира, жилое помещение, где можно одновременно и жить, и работать (от английских слов 오피с и 호텔).
		home office	Аналог отсутствует Не совпадает по значению с английским home office // фирма на дому// Форма организации предпринимательства, при которой глава или служащий компании работает у

			себя дома, используя компьютерную и другие виды связи (телефонную, факсимильную, электронную), не путать с 프리랜서 Подобным образом образовано слово homotel (гостиницы квартирного типа (апартаменты сдаются на длительный срок)
7	a one-room apartment	원룸	квартира-студия (не однокомнатная квартира) относительная дороговизна (оплата за месяц больше в два раза, чем за 고시원). Перед заселением необходимо вносить залог, который может составлять от 1000 до 5000\$
		a self - contained flat (a walk-up studio, one-room apartment, bachelor apartment)	В городских домах типа a town house, это квартиры, имеющие свою кухню и ванну
8	a bedsits	고시원	отсутствие залога, бесплатные коммунальные услуги, и предоставление бесплатной простой еды (рис и кимчи)
		a bedsits	в городских домах (a town house) квартиры, состоящие только из одной комнаты для жилья и кухни и ванны, которые он делит с соседями, рассчитанные на одиноких, ограниченных в средствах людей
9	a rambler (a ranch house)	별장 (교외 주택, 장원, 대지주의 저택, 귀족의 저택)	по большей части - загородный дом с садом (вилла, усадьба, помещичий особняк, дворянский особняк)
		a rambler - a ranch house	Вилла, особняк - отдельный (одноэтажный) просторный дом, окруженный большим участком земли под сад. Это дорогие дома, расположенные в престижных районах города, или в пригородах больших городов, таких как - зеленая зона (green belt), полоса, в которой запрещено строительство предприятий и больших домов
10	Villa	빌라	распространенный тип жилья для семей со средним достатком. 3-5 этажный элитный многоквартирный дом
		Villa	большой дом, особняк, принадлежащий одному человеку
11	a manor	만션	из –за дороговизны земли в крупных городах, высокой престижности проживания в центральных районах города и высокой плотности застройки земельные участки при таких типах жилья достаточно скромные
		a manor (a stately home)	'Величественный дом' особняк Позволить себе иметь такой дом могут богатые люди. Эти особняки чаще всего окружены просторными земельными участками.
12	a skyscraper	마천루	a skyscraper
		a skyscraper	

Результаты. Самым популярным типом домов в США являются особняки (a gambler - a ranch house) - отдельный (одноэтажный) просторный дом, окруженный большим участком земли под сад. Этот очень дорогие дома, расположенные только в престижных районах города, или в пригородах больших городов, таких как - зеленая зона (green belt), полоса, в которой запрещено строительство предприятий и больших домов, и в пригороде (commuter belt), жителям которого (commuters) приходится ездить на работу на поезде или машине. При их строительстве обычно используется кирпич и шифер. Дома чаще всего имеют несколько угловатую форму, т.к. комнаты при такой планировке кажутся уютнее. Гараж в них как будто отодвинут на задний план, незаметен, не нарушает общего вида дома. Далее можно обозначить полуособняки (a duplex house). Одна половина дома это зеркальное отражение другой снаружи и изнутри. Распространенный вид жилья в США, в нем живут представители американского среднего класса (Middle America, middle class). Типичный полу-особняк – двухэтажный дом с тремя спальнями и с палисадником перед домом (отдельно для каждой половины дома) [5]. Также можно выделить дома, построенные вдоль улицы как один длинный ряд (row houses). Каждый дом соединен с соседним, то есть имеет две общие стены (между домами нет промежутков). Обычно дома двухэтажные с двумя спальнями наверху, расположены в центральных районах города. Тыльная сторона дома одного ряда обычно смотрела на тыльную стену домов другого ряда и поэтому их называют “спина к спине” (back to backs). Еще одной разновидностью домов являются городские дома (a town house). Они также расположены в центральных районах города; двух- трех- четырех- этажные, с цокольным (basement) и полуцокольным (semi-basement) помещением [6]. Квартиры в таких домах бывают двух видов: имеющие свою кухню и ванну (self - contained flat) и квартиры, состоящие только из одной комнаты для жильца и кухни и ванны, которые он делит с соседями (bedsits), рассчитанные на одиноких, ограниченных в средствах людей.

В Южной Корее законодательно выделяется четыре основных типа жилых домов – 아파트, 연립 주택, (단독) 주택. Классификация эта фигурирует всюду - от юридических актов до рекламных объявлений. Грани между зданиями разных категорий достаточно четки, но при этом все четыре типа жилищ (точнее, три из них) очень молоды: они появились буквально в последние три десятилетия, то есть на памяти большинства ныне живущих корейцев.

Наиболее престижными считаются так называемые “아파트” (от английского “apartment”) - многоквартирные жилые дома.

Как известно, в большинстве стран Запада идеальным жильем чаще всего считается собственный дом в пригороде [7]. Корея в этом отношении представляет из себя исключение из правил. Во-первых, жить в центре крупного города и, особенно, столицы там считается престижнее, так что дома в центральных районах Сеула, например, раза в два дороже, чем в пригороде. Во-вторых, с течением времени популярность индивидуальных домов снижается, а многоквартирных зданий современного типа, напротив, растет.

Корейским словом “아파트” именуется и квартира в доме этого типа, и сам дом, и микрорайон, к которому этот дом принадлежит. Обычно “아파트” представляет из себя не отдельное здание, а небольшой микрорайон, в котором может быть от двух-трех до пятнадцати-двадцати домов. Такой комплекс сооружается одной крупной строительной фирмой, причем все здания возводятся одновременно (а не по очереди, как это принято у нас) и, как правило, по одному и тому же проекту. Шедеврами архитектуры “아파트” назвать трудно, это типичные “доходные дома”, при проектировании и возведении которых экономика однозначно и всецело доминирует над эстетикой. Тем не менее, те жилые районы, что строятся в Сеуле в последние годы, по внешнему виду выгодно отличаются от своих предшественников.

Второй тип домов представлен зданиями, которые в Корее называют “연립” (연립 주택) - по сути, теми же “아파트”, только малоэтажными и с более примитивным оборудованием. Формальным отличием между “아파트” и “연립” служит этажность, в “아파트” не менее 5 этажей, а в “연립” - не более четырех.

Третий тип - это так называемые “многосемейные дома”, небольшие (общей площадью не более 660 кв. метров) строения, в которых есть от 2 до 5-6 квартир. В одной квартире хозяева живут сами, а остальные сдают. Четвертым официально признанным типом современного корейского жилища является индивидуальный дом.

В Корее тип жилья, подобный “bedsits” называется **고시원**. Это наиболее распространенный вариант жилья для небольших семей без детей и для одиноких людей, которые непривередливы в проживании или стеснены в средствах. **고시원** - это небольшая и недорогая комната. Например, на первом этаже здания может находиться 8-10 комнат, в которых живет по одному человеку. Преимуществами данного типа жилья является чистота, низкая цена, отсутствие залога, бесплатные коммунальные услуги, и предоставление бесплатной простой еды – рис и кимчи. К недостаткам можно отнести отсутствие туалета и душа в комнате (туалет и душ на этаже), маленькое пространство, плохая звукоизоляция, и общая кухня. Стоимость составляет примерно от 250 000 - 300 000 вон. Данный тип жилья похож на малосемейное общежитие, но в целом это хороший вариант для тех, кто дома только ночует или для тех, кто ценит уединение. **고시원** определяется как “общежитие для студентов, готовящихся к сдаче государственных экзаменов”. Что касается квартир, имеющие свою кухню и ванну (self - contained flat), корейский вариант такого жилья – **원룸**. Слово **원룸** заимствовано из американского английского языка (one-room), однако по смыслу с ним не совпадает, так как данный тип жилья похож скорее на квартиру-студию, а не на однокомнатную квартиру, как можно подумать. Основными преимуществами этого жилья является наличие туалета, душа и кухни в квартире, а также более толстые стены, что обеспечивает более лучшую, по сравнению с **고시원**, звукоизоляцию. Кроме того, жилая площадь **원룸** больше чем в жилье типа **고시원**. К недостаткам данного типа жилья можно отнести относительную дороговизну (оплата за месяц больше в два раза, чем за **고시원**). Кроме того, перед заселением необходимо вносить залог, который может составлять от 1000 до 5000\$. Среди современных домов отдельно стоит упомянуть и небоскребы: в корейском языке “**마천루 [마철루]**”, в английском языке “a sky – scraper”, ставшие одним из символов развитых стран.

Выводы. Около 40% корейцев по-прежнему живет в индивидуальных домах, которые очень разнообразны. На одном полюсе находится традиционный корейский крестьянский дом (**단독 주택**). На другом полюсе – **맨션** (как и в американской реальности - 'величественный дом' особняк (a stately home , a manor) - дом – мечта [8]. Промежуточный вариант - **별장** (загородный дом с садом) и **빌라** – **вила**. До 2000-х годов термин “**빌라**” (вилла (с англ. villa) использовался для обозначения вилл американского образца, практически неотличимых от своих собратьев из Калифорнии или Индианы. Несколько позже “виллой” принято было называть очень дорогие и комфортабельные “**연립**” с квартирами большой площади. В отличие от обычных “**연립**”, «вилла» обозначала дома для богатых людей, котировавшиеся выше, чем “**아파트**”, так что и располагались они, соответственно, в самых престижных районах Сеула и других крупных городов. Несколько позже для обозначения загородного дома с садом (вилла/дача) стало использоваться слово **별장**. Термином **빌라** в настоящее время обозначается достаточно распространенный тип жилья для семей со средним достатком. **빌라** в корейском языке – это 3-5 этажный элитный многоквартирный дом (для сравнения - в английском языке – большой дом, особняк, принадлежащий одному человеку). Рынок жилья для одиноких людей, небольших семей без детей или с одним ребенком в Южной Корее представлен большим разнообразием. Здесь можно выделить следующие виды жилья – **오피스텔**, **아파트**, **원룸**, **고시원**. Большая часть этих названий - заимствованные слова, неологизмы, которые иногда бывают представлены комбинациями заимствованных слов. Примером такого сложения является слово “**오피스텔**” (от английских слов **오피스** и **호텔**). **오피스텔** (Офистель) – квартира, жилое помещение, где можно одновременно и жить, и работать

Список использованной литературы:

- 1) Langacker, Ronald W. *The contextual basis of cognitive semantics.* // *Language and Conceptualization.* Cambridge University Press, 2017. - pp. 229-252.
- 2) Lebedko, M.G. *Culture Bumps: Overcoming Misunderstandings in Cross-Cultural Communication.* Vladivostok: Far Eastern State University Press, 2017. - 196 p.
- 3) Marckwardt A.M. *American English.* - New York: Oxford University Press, 2018. - 194 p.
- 4) Quinn Naomi and Strauss Claudia. *A Cognitive Theory of Cultural Meaning.* Cambridge: Cambridge University Press, 2017 - 323 p.
- 5) Robinson Edward A. *The Cognitive Foundations Of Pragmatic Principles: Implications For Theories Of Linguistic And Cognitive Representation.* // *Language and Conceptualization.* Cambridge University Press, 2017. - pp. 253-271.
- 6) McCrum, William Cran, Robert MacNeil, *The Story of English,* Faber and Faber Lmt. L. 2016 - 384p.
- 7) Valdes, Joyce Merrill. Ed. *Culture Bound.* Cambridge, MA: Cambridge University Press, 2013.
- 8) Walker, Lester. *American Shelter,* - NY, 2017. – 560 p.

МРНТИ 14.35.07

А. Нурбаева¹, Т. Меркибаев²

^{1,2} КазНПУ имени Абая,
Алматы, Казахстан

ПОНЯТИЕ БИНАРНОСТИ И БИНАРНАЯ ОППОЗИЦИЯ КАК УНИВЕРСАЛЬНОЕ СРЕДСТВО

Аннотация

В статье анализируются традиционные подходы к определению категории противоположности в философии и классической логике. Проводится критический обзор взглядов лингвистов на проблему языкового выражения оппозиций. Вводится понятие бинарных прагматических оппозиций и анализируются их языковые репрезентации. В центре внимания статьи находится метод, переросший границы научно-научного, и ставшего дисциплинарным, а именно – метод бинарных оппозиций. Как известно, он сформировался в лингвистике, а затем получил широкое распространение в семиотике, однако, как показывает анализ литературы по данному вопросу, принцип бинарности широко применяется в исследованиях других областей гуманитарного знания, несмотря на критику метода как “не пользующегося всеобщим признанием” в силу “ограниченности его возможностей”. Бинарные оппозиции, вне всяких сомнений, являются универсальным средством познания мира, а область их применения практически безгранична

Ключевые слова: бинарность, бинарная оппозиция, бинаризм, биполярность, противоположность, семиотического освоения мира

А. Нурбаева¹, Т. Меркибаев²

^{1,2} Абай атындағы ҚазҰПУ,
Алматы, Қазақстан

БИНАР ТҮСІНІГІ ЖӘНЕ ӘМБЕБАП ҚҰРАЛ РЕТІНДЕГІ БИНАРЛЫҚ ОППОЗИЦИЯ

Аңдатпа

Мақалада философиядағы және классикалық логикадағы қарама-қарсы категорияны анықтаудың дәстүрлі тәсілдері талданады. Оппозициялардың тілдік көрінісі мәселелеріне лингвистердің көзқарастарына сыни шолу жүргізіледі. Бинарлық прагматикалық оппозициялар ұғымы енгізіледі және олардың тілдік репрезентациялары талданады. Мақаланың басты назарында жеке-ғылыми

шекарадан өткен және тәртіптік болған әдіс, атап айтқанда – екілік оппозициялар әдісі. Белгілі болғандай, ол лингвистикада қалыптасқан, содан кейін семиотикада кеңінен таралған, алайда, осы мәселе бойынша әдебиетті талдау көрсеткендей, бинарлық принципі гуманитарлық білімнің басқа салаларын зерттеуде кеңінен қолданылады. Екілік оппозициялар, ешқандай күмән жоқ, әлемді танудың әмбебап құралы болып табылады, ал олардың қолданылу саласы шексіз.

Түйін сөздер: бинарлық, бинарлық оппозиция, бинаризм, биполярлық, қарама-қайшы, әлемнің семиотикалық игерілуі

A. Nurbayeva¹, T. Merkibayev²

^{1,2} KazNPU them. Abaya,
Almaty, Kazakhstan

THE CONCEPT OF BINARITY AND BINARY OPPOSITION AS A UNIVERSAL TOOL

Abstract

The article analyzes traditional approaches to defining the category of opposites in philosophy and classical logic. A critical review of linguists' views on the problem of linguistic expression of oppositions is conducted. The concept of binary pragmatic oppositions is introduced and their language representations are analyzed. The article focuses on a method that has outgrown the boundaries of private-scientific and has become disciplinary, namely, the method of binary oppositions. As it is known, it was formed in linguistics, and then became widely used in semiotics, but, as shown by the analysis of the literature on this issue, the principle of binary is widely used in research in other areas of humanitarian knowledge, despite criticism of the method as “not universally recognized” due to its “limited capabilities”. Binary oppositions, without any doubt, are a universal means of understanding the world, and their usage is almost boundless.

Key words: binary, binary opposition, binarism, bipolarity, opposite, semiotic development of the world

Введение. Бинарность – одно из фундаментальных понятий философии и научной мысли в целом. Идея бинарности рассматривается, можно сказать, с тех пор, как человек начал размышлять о себе и сущности окружающего мира, то есть с зарождением науки.

Что же подразумевается под бинарностью? В толковых словарях русского языка бинарный трактуется как “двойной, состоящий из двух компонентов” и происходит от латинского *binarius* “двойной, двойственный” [1]. Само понятие *бинарность* понимается как “оппозиционная раздвоенность” [2], диалектическое взаимодействие противоположных начал и связано с теорией бинаризма.

Бинаризм – это теория, определяющая необходимость и причины разделения предметов на две категории. Все отношения между знаками сводимы к бинарным структурам, то есть к модели, в основе которой лежит наличие или отсутствие признака у одного из компонентов структуры [3; 4].

Бинарная оппозиция определяется как “универсальное средство рационального познания мира, где одновременно рассматриваются два противоположных понятия, одно из которых утверждает какое-либо качество, а другое – отрицает” [3., 77-78].

История изучения бинарности восходит к трудам ученых-философов древности.

Проблема противоречий и противоположностей была обозначена еще в трудах Гераклита, в которых прослеживается диалектический закон единства и борьбы противоположностей.

Бинарность рассматривалась как проблема единства противоположностей: единого и многого, покоя и движения, истины и заблуждения, добра и зла, бытия и небытия.

Суть диалектики, как известно, состоит в том, что отношение противоположностей представляет внутреннюю основу существования всей действительности. При этом отношения противоположностей рассматриваются как динамические противоречия, с активным взаимодействием, “борьбой”, что приводит к изменениям первоначального состояния предмета и к устранению самих противоположностей в их исходной форме.

Методы. Известное выражение Гераклита о том, что “В одну и ту же реку нельзя войти дважды”, его сравнение мироздания с рекой связано с идеей изменчивости и взаимосвязи противоположностей.

Одна противоположность, считает ученый, выявляет ценность другой, например, врачи лечат боль болью. Он также обратил внимание на возможность изменения в свою противоположность (холодное нагревается, горячее остывает). Исходя из чего, он делает вывод о тождестве противоположностей, о том, что их борьба - главный закон мироздания, так как она является причиной всякого возникновения. В этой борьбе и взаимосвязи противоположностей, имеющих бинарную природу, Гераклит видит гармонию [5].

Аристотель не соглашается с Гераклитом, в частности, с тождеством противоположностей. Он утверждает, что противоположности сами по себе не существуют, поэтому надо говорить, например, не о живом и мертвом, а о живом или мертвом существе, т.е. противоположности должны всегда иметь своего носителя, которому они могут быть присущи или не свойственны [6].

Аристотель также определяет различие между противоположностью и противоречием. Противоположное он рассматривает как то, что находится в пределах одного рода, но на крайних полюсах. Следовательно, предполагаются средние, промежуточные варианты [6].

Когда речь идет о противоречии, можно говорить только о двух вариантах, например, четное/нечетное; третьего в таких случаях не дано.

Платон выдвигает универсальное понимание гармонии.

Источник гармонии, по мнению философа, в музыке, вносящей в борьбу противоположных элементов взаимную любовь и единомыслие. Подобные взгляды древнегреческого ученого представляют собой развитие идеи Гераклита, его высказывания о том, что “Единое, расходясь, согласуется само с собою, подобно тому как гармония у лука и лиры” [7., 187 а-в]. Платон интерпретирует это так: “Гармония создалась из первоначально расходящихся высоких и низких тонов, пришедших впоследствии в согласие благодаря музыкальному искусству. Само собой разумеется, из расходящихся высоких и низких тонов гармония создаться не может, так как гармония – созвучие, своего рода согласие” [7., 187 а-в].

Платон полагает, что в реалиях окружающего мира противоположное не только переходит в свое противоположное, но и в одной и той же вещи в одно и то же время совмещаются противоположные качества, притом не случайно, а необходимым образом. “В этих именно прекрасных предметах, спрашивает Платон, - не проявляется, думаешь, ничего безобразного? В этих справедливых - ничего несправедливого?” [8, V, 479а]. “Нет, - отвечает философ, - они по необходимости являются как-то и прекрасными и безобразными” [8., V, 479 а].

Платон рассуждает о диалектике, под которой подразумевает восхождение от предположений к их умопостигаемой непредполагаемой основе и обратное нисхождение – к низшим видовым понятиям [8., VII, 532а].

Центральным в философии Платона является проблема двойственности тела и души (так называемый антропологический дуализм). Он предполагает существование и космологического дуализма, воплощенного в идеях и материи [9].

Постепенно дуализм в философии античности был перенесен в сферу духа и материи.

Таким образом, древнегреческие ученые, рассуждая о явлениях окружающего мира, находили в них проявления бинарности, своеобразную противоречивость и противопоставленность.

Результаты. Значительный вклад в разработку бинарных отношений и понятия “дуализм” внес философ, математик и физик Р.Декарт.

Декарт считал, что мир представлен двумя параллельными субстанциями - *res extensa* (буквально - существующие или ощущаемые вещи) и *res cogitans* (вещи разума). Они существуют, не соприкасаясь, в разных системах координат [10].

Истинно философское звучание проблема бинарных отношений получает в 18 веке в работе А.Кольера “Всеобщий ключ...”. В ней предвосхищается известное кантовское рассуждение об антиномии как “ключе познания” и предстает аппарат антиномического дискурса [11].

И. Кант своеобразно развивает диалектические идеи и разрабатывает теорию антиномий разума. По его мнению, если разум стремится познать вещи в себе, то есть размышляет о всеобщем, выходящем за пределы его конечного опыта, то он с неизбежностью впадает в антиномии [12]. Антиномии – это два равных противоположных аргументированных тезиса об одном и том же явлении (тезис – антитезис).

Кант различал четыре антиномии:

- мир конечен, ограничен временем и пространством / мир бесконечен, ограничен во времени и в пространстве;

- всё в мире состоит из простого / нет ничего в мире простого, всё сложно и делимо;
- в мире существует свобода / нет в мире свободы, всё необходимо;
- существует первопричина мира (Бог) / не существует первопричины мира [12].

Более глубокий и всесторонний анализ важнейшей философской проблемы - бинарной сущности явлений - наблюдается в философии Гегеля.

Ученый был убежден, что "... нет вообще абсолютно ничего, в чем мы не могли бы и не были бы вынуждены обнаружить противоречие, т.е. противоположные определения..." [13].

Диалектика противоречий у Г. Гегеля представлена как сложная развивающаяся система. В трех разделах "Науки логики" ("Бытие", "Сущность", "Понятие") он последовательно раскрывает свое видение природы противоречий.

Гегель рассматривает явления, предметы не в статике, а в развитии, что расширяет представление о противоположностях и противоречиях. Так, например "качество" и "количество", выступают как сопряженные друг с другом противоположности. Но их соотношение проявляется и осознается не в статике, а в развитии.

Диалектические противоречия анализируются в контексте конкретного взаимодействия, в динамике. Так, противоречия противоположностей "индивид - общество" проявляются в различных общественных отношениях и условиях. Индивидуумы реализуют себя в конкретных формах жизнедеятельности в структуре определенного общества.

По Гегелю, "тезис" и "антитезис" (термины антитетики) должны приводить к синтезу противоположностей, в котором "снимаются" исходные противоположности. Это ведет к развитию реалии [13].

Ценность различных опосредований противоположностей в реальных процессах развертывания противоречий важно также еще и потому, что "плюс" и "минус" не уничтожают друг друга.

Гегель полагал, что при недостаточном или негативном развитии социальных "полярных" сил может возникнуть угроза прямых разрушительных столкновений противоположностей. Такая опасность вполне реальна в деспотических общественных структурах, поэтому требуется создание цивилизованной системы общественных связей, исключающих подобное разрушительное противостояние [13].

Таким образом, основополагающим постулатом гегелевской диалектики противоречий является закономерность, обеспечивающая существование и развитие сложных образований, их переход на все новые ступени.

По Е. Боуку, противоположности составляют важную характеристику мышления: "Поскольку каждое положение мыслится по отношению к предыдущему, мышление осуществляется в отношениях (inRelationship); вполне естественно, далее, что наиболее удаленная из двух рядом расположенных точек больше всего бросается в глаза, и что изменение легче всего понимается как противоположность" [14, с. 15].

Октав Гамелен в труде "Эссе об основных элементах репрезентации" [15], опираясь на понятие "отношения", или "оппозиции", пытается репрезентировать диалектическую систему категорий "числа", "времени", "пространства", "движения" и др.

Широкое распространение теория и понятия антитетики получили в различных гуманитарных и естественных науках в конце XIX - начале XX вв. Так, в математике разрабатываются парадоксы теории множеств; диалектический подход прослеживается в исследованиях в области физики, естествознания, психологии и социокультурных явлений; начинает функционировать понятие "амбивалентность".

Как сущность любой системы антитетика рассматривается философом Габриэлем Тардом в работе "Универсальная оппозиция" [15].

В каждой системе выделяются свои базовые оппозиции и отношения, определяющие ее суть: мужчина/женщина; движение/покой; анализ/синтез; жизнь/смерть и т.д.

Образно охарактеризовал бинарность Гете: "Только практический, индустриальный циклоп смотрит на мир единственным глазом; народ и гений имеют два" [17., 160]. Лао-цзы представил принцип бинарности в поэтической форме:

Небытия источник, бытие,
Смысл сокровенный лишь в сравнении обретает,
То, что легко, нам трудность открывает,
Длиноту в краткости наш разум постигает,

То, что возвышенно, без низости мертво,
Звук с словом обручен нерасторжимо,
И то, что видим впереди мы,
Лишь из того, что сзади, выводимо [18].

Исходя из отмеченного выше, можно сделать вывод, что одним из проявлений бинарности в философии является дуализм, который условно представлен тремя направлениями.

Антропологический дуализм рассматривает двойственную природу человека: телесную и духовную. Данное направление последовательно развивалось в христианских нравоучениях.

Гносеологический дуализм, видным представителем которого был И. Кант, предполагал, что в процессе познавательного отношения субъект содержит в себе априорную способность целостно постигать объект вне всякого опыта (априори). Кант открывает, что априоризм – это врожденная способность человека в цельных образах чувственного, рассудочного и разумного уровней выстраивать знания об объекте. Здесь главным инструментом выступала не душа, а разум как отличительная черта каждого из нас.

В основе онтологического дуализма – утверждение Платона о наличии двух субстанциональных начал мира – телесного и идейного.

Несмотря на расхождения, представители дуализма сходились в одном: если познание и возможно, то только вследствие рационального осознания бытия.

В современной философии возникло направление, считающее бинарные мировоззренческие позиции неадекватными, существующими из-за отсутствия должной степени разумности “просветленности” (просветленный дух не различает дуализм мира, не делит все на истинное и на ложное).

Своеобразный отход от бинаризма начал проследиваться уже в постструктурализме. Так, бинарность и иерархия уступают место множественности без единой основы.

Доказывая наличие многочисленных различий, которые во взаимоотношении друг с другом ведут себя хаотично, постструктуралисты тем самым исключают всякую возможность четко организованных оппозиций. Когда постулируется существование только неупорядоченного хаоса, в нем не остается места для четкого противопоставления одного другому. В результате и сами различия перестают восприниматься как таковые. Понятие “различия” лишается связи с явлениями тождества, подобия, аналогии и противоположности. Таким образом, нивелируется бинарность.

Ключевыми становятся такие понятия, как децентрация и деконструкция.

Обсуждение. В структурализме, опиравшемся на бинаризм и принцип центрации, в любых оппозициях (*белое/черное, мужчина/женщина, душа/тело, содержание/форма, означаемое/означающее*) один из элементов парной структуры находился в привилегированном положении, рассматривался как более ценный. Принцип центрации пронизывает почти все сферы деятельности, например, европейского человека. В результате в области политики и культурологии это привело к европоцентризму, критике всех прочих форм культуры.

Децентрация – это отрицание центрации, попытка расширить видение мира, сделать структуру открытой, не ограниченной противоположностями. Так, в области культуры выдвигается отказ от этноцентризма в пользу равноправия культур, исчезает противопоставление “высокой” и “низкой” культуры. В архитектуре децентрация означает наложение различных стилей и форм друг на друга.

Деконструкция (термин, введенный в научный оборот Ж. Деррида) предполагает разложение целого на части, его дисперсию. Ее задача подвергнуть критическому анализу наличие, например, у текста целостного смысла.

В литературе под влиянием деконструкции происходит смешение фрагментов художественных произведений разных эпох, стилей и жанров.

Критический анализ бинаризма представлен и в постмодернизме, направлении, отказавшемся от универсалистского видения мира и всеобъясняющих моделей на основе какого-то одного принципа. Ведущие представители – Ж. Лиотар, М. Фуко, Ж. Деррида, Ж. Делез, Ф. Гваттари, Ж. Бодрийар и др. – делают акцент на относительности истины, её размытости, возможности множественности ее интерпретаций, ни одна из которых не имеет преимущества.

Центральным аспектом критики постмодернистами бинаризма явилась идея субъект-объектного противостояния, и, соответственно, дуальных семантико-структурных оппозиций.

Постмодернистская философия окончательно отвергает бинарность и иерархию и заменяет их множественностью, не основанной ни на каком единстве. Образно это выражено в термине “ризом”,

введенном Ж. Делёзом и Ф. Гваттари. Так, Делёз сравнивает отношения между различиями с корневой системой (ризомой), в которой невозможно выделить главное и второстепенное, нет упорядоченности, много различий и наблюдается хаотичность [19].

Постмодернизм отрицает возможность постижения истины, так как люди являются пленниками языка, который придает форму нашим мыслям прежде, чем мы можем помыслить, и поэтому мы не можем выразить то, о чем думаем [20]. Реальность конструируется людьми посредством языка, и ее природа определяется теми, кто наделен властью формировать язык.

Философия постмодернизма нашла своеобразное отражение в литературе, кино и других видах искусства.

Постмодернизм сориентировал современную науку на поиски многовариантных решений. Одним из его позитивных достижений является установка на междисциплинарный диалог различных отраслей научного познания мира.

Таким образом, подвергая критике принцип бинарности, представители постструктурализма и постмодернизма выдвинули два основных положения: 1) помимо оппозиционных отношений между знаками существует множество отношений переходного типа; 2) существует большое количество различий, которые в процессе взаимоотношения друг с другом ведут себя хаотично, в результате чего невозможно выделить четко организованную оппозицию [19].

Борьба противоположностей - главный закон мироздания. Она - причина всякого возникновения.

Бинарность, бинарная оппозиция – сущность мира и человеческого бытия.

Бинарна сама действительность: *мужчина и женщина, небо и земля, близко – далеко, растительное – животное, левый – правый, день - ночь.*

Двоичность восприятия окружающего мира обусловлена и чисто физиологическими причинами: в организме человека имеются парные органы, бинарные оппозиции: два полушария мозга, «двойная спираль» генетического кода, два глаза, два уха, две ноги, две руки, две почки и др.

Бинарная оппозиция является универсальным средством познания мира. Так, основоположник структурной антропологии К.Леви-Стросс, на которого большое влияние оказали представители структурализма Роман Якобсон и Николай Трубецкой, переносит фонологический анализ языковых единиц Н.Трубецкого в сферу этнографии. Он рассматривает бинарные оппозиции как основные единицы мышления – мифемы [21].

Мифологическая логика оперирует бинарными оппозициями, такими как “внешний/внутренний”, “небо/земля”, “день/ночь”, “твердый/мягкий”, “левое/правое”. Задача мифа, по Леви-Строссу, в том, чтобы сознательно разрешить противоречия, накладываемые бинарными оппозициями структур бессознательного. Структура мифа – это последовательное разрешение и смена одних противоречий (оппозиций) другими [21].

К. Леви-Строссом была разработана методика исследования мифов, имевшая следующую последовательность действий:

- 1) выделяются повторяющиеся бинарные оппозиции;
- 2) определяются трансформации, варианты этих оппозиций;
- 3) близкие варианты объединяются;
- 4) находится инвариант (смысловая матрица) [21].

Применяя метод структурного анализа мифов К. Леви-Стросса, можно упорядочить все варианты одного мифа, встречающегося у разных народов. В результате можно составить последовательность вариантов мифов, из которых те, что находятся на крайних позициях, образуют по отношению друг к другу симметричную противоположность. И так проявляется бинарность.

Следовательно, познание культуры народа, его логики мышления зависит от выявления бинарных оппозиций, которые являются универсальным принципом организации человеческого опыта, выражая универсальную структуру человеческого разума, которая не осознается как таковая, т.е. бессознательна [21].

Бинарность в восприятии действительности характерна и для современного человека. “Как и в древности, глаз передает в мозг не просто фигуративные образы, но и систему бинарных оппозиций – между покоем и движением, цветом и бесцветностью... Получив такую скромную информацию, глаз или мозг реконструируют предмет в целом, хотя, собственно говоря, в целом он и его никогда не воспринимали” [22, с.93].

На теории бинарности построена концепция семиотической культурологии Ю.М. Лотмана. По мнению ученого, обязательным законом построения любой культуры является бинарная оппозиция.

Лотман считает, что если взять “какой-либо художественный или мифологический текст, то нетрудно доказать, что в основе внутренней организации элементов текста, как правило, лежит принцип бинарной семантической оппозиции: мир будет делиться на богатых и бедных, своих и чужих, правоверных и еретиков, просвещенных и непросвещенных, людей Природы и людей Общества, врагов и друзей” [23., 227].

Любой уровень семиотического освоения мира предполагает оппозицию, которая задает внутреннюю динамику семиотического механизма и его возможность создавать информацию.

Бинарность – основной принцип построения любой семиотической системы, который, однако, реализуется как множественность, поскольку каждая из вновь образуемых в свою очередь подвергается раздроблению на основе бинарности. Так, например, растет число видов искусства. В частности, кинематограф в период своего зарождения разделился на кино игровое и документальное, фотографическое и мультипликационное. А в наши дни добавилась еще одна оппозиция: кино/телевидение.

Бинарность в культуре предполагает наличие двух противоположных черт, которые находятся во взаимосвязи, образуя прочный синтез.

Исследования в области культурологии и этнографии показывают, что на теории бинарной оппозиции базируются многие культуры: европейские, русская, китайская и другие. Выделяется общее и национальные особенности. Определяются факторы, порождающие дуальность мировоззрения.

Считается, к примеру, что бинарность русской культуры обусловлена особенностями ее формирования, развившейся на границе западного и восточного миров. В нейодновременно сосуществуют два потока – Восток и Запад, которые находятся как в состоянии постоянного противодействия, так и взаимодействия. Видные представители русской культуры Л.Толстой, Н.Рерих, Ф.Достоевский, Н.Данилевский и др. видели в этой форме евразийства перспективы для нового пути развития человечества.

Бинарность проявляется и в психологическом складе русского народа: в нем сочетаются противоположные качества: бунтарство и покорность, самоуничижение (самокритика) и гордыня, доброта и жестокость, трудолюбие и лень, правовой нигилизм и этатизм, самодержавие и народность, западничество и славянофильство.

Поэтому часто говорят о “загадочности и непознаваемости русской души”. Об этой странной двойственности писали и известные русские поэты:

- Умом Россию не понять,
Арином обцим не измерить:
У ней особенная статья –
В Россию можно только верить (Ф.Тютчев).
- Бывают дни: я ненавижу
Свою отчизну - мать свою.
Бывают дни: ее нет ближе,
Всем существом ее пою.
Все, все в ней противоречиво,
Двулико, двоедушно в ней,
И дева, верящая в диво
Надземное, - всего земней (И. Северянин).

Амбивалентность – один из признаков развивающихся культур. Своеобразие русской культуры заключается в отсутствии середины между противоположностями; русский народ способен доходить до крайностей, без всяких переходов, промежуточных этапов.

Русская культура состоит как бы из двух частей, что вызывает внутреннюю конфликтность. С этим связано представление о непредсказуемости русского народа.

Заключение. Некая неопределенность и конфликтность противоположностей вызвали в русской культуре, литературе постоянный поиск духовности, который, в свою очередь, породил великие ценности и произведения: “Война и мир”, “Толстый и тонкий”, “Отцы и дети”, “Мертвые души”, “Без вины виноватые”, “Волки и овцы”, “Скупой рыцарь”, “Моцарт и Сальери”, “Преступление и наказание”, “Живой труп”, “Горячий снег”.

История изучения эстетики и художественных особенностей романтизма убедительно показывает проявления бинарности литературного романтизма в двоёмии, которое особенно ярко

представлено в русской поэзии начала 19 века. Романтические герои отчаянно не хотели принимать реальность, и находили себе утешение в другом мире, мире грез. Это стало своеобразным побегом от суровой действительности.

Так, демон в творчестве Лермонтова воплощает собой романтическую раздвоенность, являясь при этом неким символом мятущейся души самого поэта.

И в появлении самого направления “романтизм” проявляется противопоставленность, оппозиционность, в частности, реализму.

Позже мотив двоемирия прозвучит в поэзии символистов.

Бинарный архетип является своеобразным “кодом” и классической европейской культуры.

В современном мире понятие “бинарные оппозиции” также активно применяется в различных сферах: филологии, психологии, политологии, социологии, кибернетике и естественных науках.

Таким образом, универсальный принцип двоемирия пронизывает мифологию и фольклор, определяет характер художественного конфликта в литературе; бинарность выступает фундаментом национальных культур и основой человеческого мировосприятия и бытия.

История изучения принципа бинарности философии, культурологии, этнологии и других гуманитарных науках демонстрирует его основополагающую роль в трех мировоззренческих ипостасях: мифологической, религиозной и философской.

Список использованной литературы:

- 1) Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. - М.: ИТИ Технологии, 2006. [Электронный ресурс]. – URL: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ogegova/12122> - интернет источники
- 2) Кулапин Б.В. Дихотомия “Я” и “не-Я”: феномен и сущность: автореф. дисс. ... канд. филос. наук. – Саратов, 2011. – 18 с. - диссертация
- 3) Трубецкой Н.С. Основы фонологии / пер. с нем. А.А. Холодовича; под ред. С.Д. Кацнельсона. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 352 с. – книга
- 4) Леви-Стросс К. Мифологии: Сырое и приготовленное. – М., 2006.. – книга
- 5) Асмус В.Ф. Античная философия. – 3.изд. – М.: Высшая школа, 1999. – 400 с.. – книга
- 6) Аристотель. Метафизика. [Электронный ресурс]. – URL: // <http://e-reading.club/book.php?book=2831>- интернет источники
- 7) Платон А. Диалог “Пир”. [Электронный ресурс]. – URL: // <http://librebook.me/dialogi-интернет источники>
- 8) Платон А. Диалог “Государство”. [Электронный ресурс]. – URL: // <http://librebook.me/dialogi-интернет источники>
- 9) Платон А. Диалог “Федон”. [Электронный ресурс]. – URL: // <http://librebook.me/dialogi-интернет источники>
- 10) Декарт Р. Описание человеческого тела. Об образовании животного // Декарт Р. Соч.: В 2 т. – М.: Мысль, 1989. – Т. 1. – С. 423-460.– книга
- 11) Уваров М.С. Бинарный архетип. Эволюция идеи антиномизма в истории европейской философии и культуры. – СПб.: изд-во БГТУ, 1996. – 145 с.– книга
- 12) Кант И. Критика чистого разума. [Электронный ресурс]. – URL: // <http://knijky.ru/books/kritika-chistogo-razuma-интернет источники>
- 13) Гегель Г. Энциклопедия философских наук в 3-х томах. – М.: Мысль, 1974. – Т. 1. – 455 с.– статья из энциклопедии
- 14) Boucke E.A. Goethes Weltanschauung auf historischer Grundlage. Ein Beitrag zur Geschichte der dynamischen Denkrichtung und Gegensatz- lehre. – Stuttgart, 1907.– книга
- 15) Hamelin O. Essai sur les element sprincipaux de la représentation. – Paris, 1907.– книга
- 16) Tarde G. L'opposition universelle. – Paris, 1897. – книга
- 17) Chamberlain H. S. Richard Wagner. – 3-e Aufl. – München, 1904.– книга
- 18) Александрова Л.В. Порядок и симметрия в музыкальном искусстве: логико-исторический аспект / Л.В. Александрова. – Новосибирск: изд-во НГК им. М.И. Глинки, 1995. – 372 с. – книга
- 19) Грицанов А.А. Новейший философский словарь. – 3-е изд., исправл. – Минск: Книжный Дом. 2003. – 1280 с.– книга
- 20) Данилова В.С. Постнеклассический универсализм на основе концепции ноосферогенеза // Философские науки. – 2003. – №6. – С.137 – 151.– книга
- 21) Леви-Стросс К. Структурная антропология. – М.: Наука, 1983. – 536 с. – книга

22) Леви-Стросс К. Миф, ритуал и генетика // Природа. – 1978. – №1. – С. 90 – 106.– книга

23) Лотман Ю.М. Структура художественного текста // Лотман Ю.М. Об искусстве. – СПб.: “Искусство – СПб”, 1998. – С. 14 – 285.– книга

МРНТИ 7.18.3.37

G. Berkinbaeva¹, K. Aitmukhametova²

¹KazNPU them. Abaya,
Almaty, Kazakhstan

²Academy of Public Administration
under the President of the Republic of Kazakhstan,
Nur-Sultan, Kazakhstan

THE FUNCTIONS OF SYNTAGMAS IN THE SENTENCE STRUCTURE AND TEXT

Abstract

The article deals question of the role of a syntagma in the linguistic speech is under consideration. The roles of a word, a sentence and a syntagma in the process of the text formation, its structuring and perception are defined. The question of the minimum speech unit, on the basis of which the generation of speech and all its constituent structures, including the text, remains problematic today, without a clear solution. This indicates not only its complexity, but also the shortcomings of the methodological nature in the approach to its study. Naturally, objective results are possible only with an adequate approach and the use of appropriate principles, methods and other means of solving this case. Seems it is enough to understand how a sentence is composed as a speech structure expressing a complete thought to understand what the original speech unit is and how the process of speech generation as a whole proceeds.

Key words: syntagma, text, sentences, structure, grammar, syntagmatic relations, language, speech, language unit, speech unit, word, syntagmatic structure of the speech

Г.Беркинбаева¹, Қ.Айтмұхаметова²

¹Абай атындағы ҚазҰПУ,
Алматы, Қазақстан

²Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы
Мемлекеттік басқару академиясы,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан

МӘТІН МЕН СӨЙЛЕМДЕГІ СИНТАГМАЛАРДЫҢ ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа

Бұл мақалада синтагманың лингвистикадағы рөлі туралы мәселе қарастырылады.. Мәтінді қалыптастыру, оның құрылымы мен қабылдау үдерісіндегі сөз, сөйлем және синтагманың рөлін анықталды.Тілдің түп тамыры мен оны біріктіруші құрылымдарының, соның ішінде мәтіннің негізі болып табылатын ең кіші тілдік бірлік жайындағы сұрақ әлі күнге дейін көпшіліктің мазасын қашырады. Әзірше тіл ғылымында ең кіші тілдік бірлік жөнінде нақты қорытындылар, өкінішке орай, жоқ. Бұл жағдай тілдік бірлікті зерттеу аспектісімен қатар оны зерделеу мәселесіндегі әдістемелік негіздің болмауымен түсіндіріледі. Әрине, объективті қорытындыларға қол жеткізу үшін адекватты зерттеу әдістері мен орынды принциптер қолданылуы тиіс. Дегенмен де, ең алдымен, тілдік бірліктің қайдан шыққанын және оның қалай сөзге айналатынын ұғыну мақсатында тілдік бірліктің аяқталған ойды білдіретін бір бөлігі, сөйлемнің, қалай құрылатынын жете түсінген дұрыс.

Кілт сөздер: Синтагма, мәтін, сөйлем, құрылым, грамматика, синтагматикалық қарым-қатынас, тіл, тіл бірлігі, сөйлеу бірлігі, сөз, синтагматикалық сөйлеу құрылымы

Г. Беркинбаева¹, К. Айтмухаметова²

¹КазНПУ им. Абая,
Алматы, Казахстан

²Академия государственного управления
при Президенте Республики Казахстан,
Нур-Султан, Казахстан

ФУНКЦИИ СИНТАГМЫ В СТРУКТУРЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ И ТЕКСТА

Аннотация

В статье рассматривается вопрос о роли синтагмы в лингвистике. Определены роли слова, предложения и синтагмы в процессе формирования текста, его структурирования и восприятия. Вопрос о минимальной речевой единице, на основе которой происходит порождение речи и всех её составных структур, в том числе и текста, на сегодняшний день остаётся проблемным, не имея однозначного решения. Это свидетельствует не только о его сложности, но и о недостатках методологического характера в подходе к его изучению. Естественно, что объективные результаты возможны только при адекватном подходе и использовании уместных принципов, методов и приёмов решения. Думается, что достаточно осознать, как составляется предложение в качестве речевой структуры, выражающей законченную мысль, чтобы разобраться в том, что представляет собой исходная речевая единица и как протекает процесс речепорождения в целом.

Ключевые слова: синтагма, текст, предложения, структура, грамматика, синтагматические отношения, язык, речь, языковая единица, речевая единица, слово, синтагматическая структура речи

Introduction. The syntagmatic structure of a sentence can be one-component or multi-component, that is, it comprises one minimal initial speech unit or some more units which function as a sentence. The question of speech creation and its initial unit is not well studied in linguistics. The topicality of the work is in the fact that a syntagma is an initial unit of speech creation and perception, in this connection it is a supporting unit in the formation of all kinds of speech activities and texts rendering as well. A sentence is a speech structure that can be defined as a fragment of text, but it can also be qualified as a minimal text of an extremely concise genre (proverb, proverb, paradox, aphorism, poem, epitaph, etc.) (1., 14). The sentence is not built directly from words / or phrases // it is an intermediate speech structure // occupying a position between the minimum speech organizing unit / syntagma / and the text / as an absolutely complete unit of speech // sentences structure the text / to facilitate its syntagmatic division and perception /// syntagmas form all speech units / and the text as a whole /// laying brick to brick / a bricklayer builds all the floors / and thus the house // just like the subject of a speech / using syntagm / gradually / one by one / forms all sentences / and at the same time / the text as a completed unit. Sentences and punctuation have disappeared from the text, but when you specify the boundaries between syntagmas with the quality of pauses (longer and less long), it is unlikely that it has become more difficult to understand. Even in spite of the novelty of the design. It is obvious that it is formed not from sentences, but as a result of a sequential linear build-up of syntagmas, the perception of which allows you to accurately understand the content. It is obvious that sentences perform a structuring function in the text. Many people would define the boundaries between them in a particular text in their own way, although they would perceive its content quite adequately. Any perception of the syntagmatic structure of a text “in its own way” leads to a distortion of its content (2., 87)

Methodology. Studying the structure of the speech American scientists T. Bever, D. Slobin, J. Fodor and others determined that the speech and sentences in particular are “structured chains containing hierarchical different units” [Fodor 1965: 415; Slobin 1976: 61]. For them the structured chain is a notion of a constituent structure, a structure *directly making up* sentences, which is represented by sounds, morphemes, words and syntagmas. Such an approach is untenable as the accurate differentiation of language system and speech sphere is not expected here and it leads to blending linguistic units of different spheres and levels. However it is obvious neither sounds nor syllables, nor morphemes carry out a speech creation function so they cannot be qualified as direct constituents of a sentence as a speech unit. From the beginning they have an established character and are fixed in words in a strict and certain sequence. The main methods are structurally functional and comparative approaches of the scientific analysis of syntagmas. In the article, the methods of both empirical and theoretical levels are used too. The descriptive, comparative, typological and

comparative-historical methods are applied as well. The research is focused on theories of borrowing and translating with an usage of famous theorists and historians' works. To overcome some linguistic correlation and language difficulties, the following research methods as observation, experiment, generalization and survey of the teachers' experience were used to find out more appropriate variants to explain the essence of the sentences and texts.

Results and Discussion It is very important to keep in mind that not all syntactically related words are included in the same syntagma. They may refer to different syntagmas. So, keywords are syntactically combined with each other, but they are included in different syntagmas. Their relationship is inter-syntagmatic. By linking key words, it combines groups of words as independent units, making them sentences, statements and text, i.e. a single coherent speech. The status of the syntagma is determined by its three main functions: 1) to be a material in the structural and semantic organization of all the constituent speech units; 2) to promote an accurate understanding of speech and 3) to bring clarity to the structure of the sentence, contributing to the adequate qualification of its components (3., 105). In some languages, such as English, a part of speech membership of a word is determined not on the basis of indicators, the inherent word as a vocabulary unit of a language system or the grammatical unit of the system is based on its speech function, taking into account its syntactic position. In English speech, a grammatical homonym can act as a noun, adjective, or verb. The degree of generalization of the word in English is higher than in Russian or Kazakh. In the position of the subject, the word is qualified as a noun, in the position before the noun it is often perceived as an adjective, and in the position of the predicate – as a verb. In Russian, Kazakh and other languages, due to their inflectional nature, the partial belonging of a word is already defined in the dictionary system of the language and does not appear to be as hypothetical as in English.

This provision is reflected in dictionaries of the English language, in which nouns, adjectives and verbs are usually presented not as separate articles, but as different semantic and grammatical meanings of the same word. The word and its potential meanings. Grammatical indicators of syntagma are reflected in its intra-syntagmatic and inter-syntagmatic relations. The organization of a speech is carried out with the help of inter-syntagmatic communication between syntagmas in their build-up. In its essence, it is possible to distinguish grammatical, semantic and associative inter-syntagmatic connection, and in its direction – vertical and horizontal (4., 89). The theory of a syntagma is closely connected with pragmatics of speech. In the native language it is important for formation and development of skills of written summary of the matter while tea-ching reading with adequate perception of the text. It is effective while studying foreign languages, which successful mastering is possible only with syntagmas, with the comprehension of the syntagmatic structure of the reviewed text, not separate words of a foreign language. Grammatical and semantic connection is manifested both horizontally and vertically, covering both directions. Associative link functions only horizontally. All types of subordinate relations represent a vertical direction, reflecting the grammatical hierarchy of the combined syntagmas. Predicative and compositional associations represent a horizontal relationship. Associative communication can be qualified as a kind of semantic. Its isolation into a separate type is due to the fact that, in contrast to the actual semantic, associative relationship appears only in the horizontal, when there are analogies, correlation, comparison, and explanation. In general, the semantic relationship appears in such variants as the actual semantic (when syntactically related combined components), mediated (arising between syntactically unrelated components grouped around keywords, based on the relationship between keywords) and associative. Types of communication are realized not separately from each other, but in unity: grammatical and semantic. The associative relationship is represented, for example, in the following speech fragment: the sentence is not built directly from words / or phrases, / / it is an intermediate speech structure, / / occupying a position between the minimal speech organizing unit, / syntagma, / and the text / as an absolutely complete unit of a speech. // Sentences structure the text / in order to facilitate its syntagmatic division and perception. /// Syntagmas form all speech units / and the text as a whole. /// Laying brick to brick, / the bricklayer builds all the floors / and thus the house, / / just as the subject of speech / with the help of syntagmas / gradually / one by one / forms all the sentences / and simultaneously / the text / as a complete unit.

The status of the Syntagma is determined by its three main functions: 1) to be a material in the structural and semantic organization of all constituent speech units; 2) promote an accurate understanding of speech and 3) bring clarity to the structure of the sentence, contributing to the adequate qualification of its components (5., 86). For example, when figuring out how to transfer the value of predictability-one-part or two-part. For instance: It is necessary to quit smoking and need to quit smoking. A pause in the second version indicates two syntagmas and indicates the ambiguity of the sentence. The proposals have different

contents, due in the first case-an impersonal structure, and in the second-the ratio of action as a fact (quit Smoking) and the highest degree of its obligation (it is Necessary). Speech is made up of syntagmas, and it can be adequately understood only at the level of the same minimal unambiguous speech units. Usually syntagma is smaller than the sentence, but often it can coincide with it or with a separate predicative unit in a complex sentence. In some cases, depending on the communicative purpose and emotional state of the subject of a speech, it may include several one-part predicative units of the nominative or verb type. Academician L.B.Shcherba was engaged in the problem of syntagma for about thirty years. He went from a phonetic understanding of it to a syntactic one. In his recent speeches and recordings, which unfortunately remain unpublished, he speaks of it as the main speech-producing unit, which fully corresponds to a speech reality (6., 34). However, many modern linguists, speaking about syntagma, for some reason rely not on the latest conclusions of the researcher, but on his early views and thus falsify his final qualification of this speech unit. In oral communication, the division of speech into syntagmas is carried out using pauses. There is no division into words and sentences. The boundaries between sentences are not realized either by the subject of the speech or by its listeners. Words are recognized at the level of syntagmas, and thus the specific content of each syntagma is fulfilled. As a result of a sequential combination of syntagm values, the general content of a speech is formed. The traditional division of a speech in writing into sentences inevitably falls on one of the boundaries between syntagmas (usually with a long pause). Words of a language with their generalizing meaning can relate to any situation. In the language system, the word, reflecting the essential feature of reality (in a broad sense), is generalizing and denotes the reality type. Thus, the essential features of a reality are relevant here. However, in speech it is necessary to reflect a specific reality, highlighting it from all the same type. This is facilitated by the indication of those features that are unique to it. And this is done on the basis of updating its accidental properties and qualities, to reflect what appropriate words are used. Combining into a single structural-semantic group, such a group of words creates a syntagma, which is a minimal speech unit with a specific situational meaning. Syntagmas, combining words grammatically and in meaning, mark their transition to the sphere of speech (7., 45). Hence, syntagma is a structure in which generalized language signs are transformed into a single minimal unambiguous speech unit. The group of words presented in syntagma, correlating with a specific speech situation, acquires a situational content. The relevance of a situational meaning for speech is paramount. Earlier I.A.Baudouin de Courtenay distinguished between a word in language and a word in speech, using different terms for their names (8., 125). Thus, he clearly distinguished the spheres of a language and speech, language and speech units in general. Let us take a close look at the following sentence: (1) *The boy bought the pen.*

Due to intonation its structure is monosemantic in the speech. In the written form it comprises different intonational and intentional variants. It is vital to understand its true structure (i.e. the structure of the units which make the sentence) and the intonation. Only its context helps here. If the content of the sentence depicts the fact of the book purchase by the girl it comprises one syntagma only. For example, answering the question: *What happened?*

If the sentence answers the question: *Who / bought the pen?* it comprises two syntagmas and we should make an obligatory pause between them:

(2) *The boy / bought the pen.*

In this case attention is paid to the subject and its action which is directed to the object. The syntagmatic stress is on the syntagma with the meaning of the subject carrying the new information.

If the sentence answers the question: *What / did the boy buy?* it will also include two syntagmas but the other ones (both in a structural and content-driven way):

(3) *The boy bought / the pen.*

And again there is an obligatory pause between them. Now it distinguishes between the syntagma with the meaning of the subject with its action and the syntagma with the meaning of the object. The syntagmatic stress is on the syntagma with the meaning of the object.

As it is possible to buy a book, to present a book, to read a book, to write a book, to give a book, etc., the following question may be asked: *What / did the boy do / with the pen?*

The answer is obvious: (4) *The boy / **bought** / the pen.*

The sentence comprises three syntagmas now. The first and the third syntagmas consist of the known facts, the third one provides new information. Therefore it is stressed intonationally not only with pauses. It has the syntagmatic stress as well.

So graphically one and the same sentence structure depending on its communicative purposes with the same lexical filling can have different formats of contents. The contents given by the subject modifies the syntagmatic structure and its intonation every time. The reader's comprehension helps with its exact understanding. Due to pauses syntagmas and borders between them are realized, melodic and syntagmatic stress understanding helps to distinguish the most important as for its content syntagma and adequate perception of the content.

Regarding even this simple sentence it is understood the English sentence is formed by means of syntagmas not separate words. Hence the reader should understand its meaningful and grammar combinations of words in groups and their intonation.

If the sentence represents the unity of structure, intonation and content (all four variants differ in those parameters) we should admit we have different sentences here though they have a similar graphic form. Only a context helps in understanding a true syntagmatic structure of a certain variant and defining its intonation with the adequate comprehension of its content.

The speech represents an individual creative result. It is formed with a minimal speech unit (a syntagma) by every speaker in his own way. That is why any speech chain including a sentence must be divided into the univariate speech components it is directly comprised of, i.e. initial minimal limiting speech units. Sounds, syllables and morphemes are not related to its organization; therefore it cannot be divided into these units in the aspect of speech. The limit of speech division of a sentence is the structural and meaningful parts (syntagmas) which are represented by the author as constituent units of its structure and content. For example, a text may be divided into syntagmas in correspondence with its syntagmatic structure (as it is directly composed of them), into sentences as constituent speech units structuring its content and into utterances (complex syntactical unities). Sentences normalize thoughts of a text and make easier its perception assisting in realization of its syntagmatic structure. As it was mentioned above words as separate units of the language system with their generic meaning do not form speech directly. They can be speech units in syntagmas, only united with its other words acquiring a mutual situational meaning. Above mentioned scientists were the first ones who used a notion '*direct constituents*' in their researches. In our opinion they made it with some contriety as they neither distinguished spheres of language and speech, nor differentiated linguistic units from language and speech.

Any text and every its sentence are composed of *minimal and monosemantic speech components*. Therefore direct constituents of every sentence must be only the ultimate speech units it is composed of. These are syntagmas and they mean the transfer from the language sphere into the realm of speech. Minimality, concrete nature, one-dimensionality and the exact reflection of the fragment of the situation are characteristic of them as initial speech structures. In the word of the language the essential feature of reality is reflected, which allows to unite all realities with the given feature in one group and oppose them to other realities with other essential features. The meaning of such a word is generic. Not essential but accident features of reality distinguishing it from other similar realities are actualized in the word as a component of a syntagma. So a syntagma represents a definite reality, no reality-type. It is not accidental that I.A. Baudouin de Courtenay used different terms – a *lexeme* and a *syntagma* to differentiate words in the language and the speech. But the term '*syntagma*' in Baudouin's meaning has not fixed in the science. In view of refuse to use the term very actual fundamental scientific thought has faded into the background.

A syntagma usually includes several words united by implication, intonation and grammar. They form one structural and meaningful fragment. But quite often even one word can fulfill the function of a syntagma, if the subject of the speech believes that it is enough to reflect the content in the combination with other syntagmas. Such cases must not create an illusion that a sentence is composed of words. A minimum quantity of syntagmas in a sentence is one, but usually there are a few of them. Their quantity is defined by the content and peculiarities of a psychic activity of the author of the text, by his language and speech competence.

Conclusion. In linguistics, a syntagma is an elementary constituent segment within a text. Such a segment can be a phoneme, a word, a grammatical phrase, a sentence, or an event within a larger narrative structure, depending on the level of analysis. Syntagmatic analysis involves the study of relationships (rules of combination) among syntagmas. At a higher level, narrative structures feature a realistic temporal flow guided by tension and relaxation; thus, for example, events or rhetorical figures may be treated as syntagmas of epic structures. Syntagmas do not form new concepts; they concretize and clarify those concepts that designate words in a language system. The study of syntagma and syntagmatic structure of a speech makes us look differently at the teaching of a sentence, as well as at the sentence as an implementation of a

structural scheme with the help of lexical distributors (i.e. individual words). As we can see, the answer to the question, what unit – a word, a word-combination or a syntagma – is the initial component of sentence creation, is evident: this unit must be, firstly, minimal, univariate (i.e. having a single undivided component of a structure with one component of content), secondly, monosemantic and, thirdly, of speech character, i.e. it must not have a generic meaning, typical for language units, but a definite, situational one.

References:

- 1) Demiankov V. Z. *The production or generation of speech. Materials of the Second International Scientific Conference, Moscow, 16-17 October 2014. Part 1. Moscow: FSBOU VPO MGLU, 2014. Pp. 14–15. - research article*
- 2) *Sov. M.: Linguistic Encyclopedic Dictionary. Encyclopedia, 1990. – p. 447 - dictionary*
- 3) Bryzgunova E.A. *Practical phonetics and intonation of Russian language. - – M., 1963. - p. 330 - book*
- 4) Ronald W. Langacker. 1995. *Structural Syntax: The View from Cognitive Grammar. In Sémiotiques, n° 6-7, décembre 1994, pp. 69-84 - book*
- 5) Kolobaev B.K. *Mobility of the syntagma boundaries: a consequence for linguistic and methodical forecasting - St. Petersburg, [1996-2008] - p. 378 - book*
- 6) Scherba L. V. *"Literary language and ways of its development", 1942 - p. 267 - book*
- 7) *Russian language, literature, culture at school and university - Kyiv, 2011, № 2. – pp. 17 – 26 – book*
- 8) *Selected works on general linguistics Tom 2 I.A. Baudouinde de Courtenay, 1901-1930.. - book*
- 9) Joachim Nivre. *Dependency Grammar and Dependency Parsing. 2005. – p. 303 – book*
- 10) Daniel Chandler. *"Semiotics for Beginners: Syntagmatic Analysis". Archived from the original on May 12, 2000. – p. 305- book*

МРНТИ 16.21.41

Г. Кажигалиева¹, Г. Орынханова², А. Шайхадан³

^{1,2,3} *Казахский государственный женский педагогический университет,
Алматы, Казахстан*

БИНАРНЫЕ ОППОЗИЦИИ В ЯЗЫКОВОЙ КАТЕГОРИИ ВРЕМЕНИ

Аннотация

Статья посвящена бинарным оппозициям в языковой категории времени в русском и казахском языках. Авторами работы проанализированы особенности отражения представлений об абсолютном и относительном времени в грамматической категории времени, определяются оппозиции на уровне двух взаимосвязанных категорий вида и времени в русском и казахском языках. Рассмотрены грамматические и лексические оппозиции в традиционных моделях времени, в частности: лексические оппозиции, репрезентирующие временные фазы, аксиологический характер метафорических бинарных структур. Выявлены ядерные семантические оппозиции, их национальные языковые особенности, связанные с полихронностью или монокронностью рассматриваемых культур. Лексико-фразеологический уровень репрезентации времени содержит метафорическую составляющую, представленную такими моделями, как: “время – вечность”; “память – забвение”; “время летит – время тянется”; “миг – вечность”, в которых также проявляется бинарный характер человеческого восприятия окружающей действительности.

Ключевые слова: бинарность, оппозиции, категория времени, языковая категория, глаголы, национальные особенности, репрезентация категории времени

Г. Кажигалиева¹, Г. Орынханова², А. Шайхадан³

^{1,2,3} Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

ТІЛДІК ШАҚ КАТЕГОРИЯСЫНДАҒЫ БИНАРЛЫҚ ОППОЗИЦИЯЛАР

Аңдатпа

Мақала орыс және қазақ тілдерінде тілдік шақ категориясындағы бинарлық оппозицияларға арналған. Авторлар грамматикалық шақ категориясындағы абсолюттік және салыстырмалы уақыт туралы түсініктердің көрініс табу ерекшеліктерін талдап, оппозициялар орыс және қазақ тілдеріндегі екі өзара байланысты түр мен уақыт категориялары деңгейінде анықталады. Дәстүрлі уақыт үлгілеріндегі грамматикалық және лексикалық оппозициялар қарастырылған, атап айтқанда: шақтық фазаларды репрезентациялайтын лексикалық оппозициялар, метафоралық бинарлық құрылымдардың аксиологиялық сипаты. Өзекті семантикалық оппозициялар, қарастырылып отырған мәдениеттердің полихрондылығымен немесе монокрондылығымен байланысты олардың ұлттық тілдік ерекшеліктері анықталды. Уақыт репрезентациясының лексико-фразеологиялық деңгейі мынадай үлгілермен ұсынылған метафоралық құрамдастардан тұрады: "уақыт – мәңгілік"; "естелік бейне – ұмытылу"; "уақыт тоқтамастан өтіп жатыр – уақыт өтпейді"; "сәт – мәңгілік", онда қоршаған болмысты адамның қабылдауының бинарлы сипаты көрінеді.

Түйін сөздер: бинарлық, оппозициялар, шақ категориясы, тілдік категория, етістіктер, ұлттық ерекшеліктер, шақ категориясының репрезентациясы

G. Kazhigalieva¹, G. Orynkhanova², A. Shaihadan³

^{1,2,3} Kazakh national Women's Teacher Training University,
Almaty, Kazakhstan

BINARY OPPOSITIONS IN THE LANGUAGE CATEGORY OF TIME

Abstract

The article is devoted to binary oppositions in the language category of time in Russian and Kazakh languages. The authors of the work analyzed the features of reflection of ideas about absolute and relative time in the grammatical category of time, determined the opposition at the level of two interrelated categories of type and time in Russian and Kazakh languages. Grammatical and lexical oppositions in traditional models of time are considered, in particular: lexical oppositions representing time phases, axiological character of metaphorical binary structures. Nuclear semantic oppositions, their national linguistic features associated with the polychronism or monochronism of the cultures in question are revealed. The lexico-phraseological level of the representation of time contains a metaphorical component represented by such models as: "time is eternity"; "Memory is oblivion"; "Time flies - time drags on"; "Instant is eternity", in which the binary character of human perception of the surrounding reality is also manifested.

Key words: binary, opposition, category of time, language category, verbs, national features, representation of the category of time

Введение. В категории времени как на понятийном, так и на языковом уровнях проявляется бинарность. Время традиционно воспринимается как объективная и субъективная понятийная категория. Данная оппозиция отражает человеческое, субъективное восприятие действительности.

С древних времен время было объектом изучения. Так, Платон анализируя понятие времени, делит все сущее на бытие и становление. Первое - вечно, второе существует во времени, а значит, возникает и исчезает во времени.

В Философской энциклопедии время рассматривается как "фундаментальное понятие человеческого мышления, отображающее изменчивость мира, процессуальный характер его существования, наличие в мире не только "вещей" (объектов, предметов), но и событий" [1].

В Словаре Ефремовой время – это “одна из основных - наряду с пространством - форм существования материи, выражающая длительность бытия и последовательность смены состояний всех материальных систем и процессов в мире” [2].

Абсолютное время, как и бытие, вечно, оно “само по себе и по самой своей сущности, без всякого отношения к чему-либо внешнему, протекает равномерно, и иначе называется длительностью” [3, с. 30]. Оно не поддается измерению. Относительное время имеет определенную длительность, оно измеряется, его еще определяют как психологическое, так как его структура создается человеком, его представлениями о мире. Что это значит?

Считается, что время – это способ ограничить сознание. Человек использует это понятие для хронометража протекающих физических процессов в окружающем нас мире. Согласно философским воззрениям, когда человек абстрагируется от своих представлений о себе и о мире, и тем самым от времени, он оказывается вне времени, он разрушает это несуществующее, по мнению физиков, понятие и постигает то, что вечно.

В грамматике абсолютное время указывает на то, что действие происходит либо в момент речи, либо предшествует моменту речи, либо следует за ним, то есть соотносится с определенным временным отрезком, связанным с человеком и воспринимаемым им. Мы видим, что есть различия между понятийным абсолютным временем и языковым. Языковое время ограничено моментом речи и человеческим восприятием.

По мнению Н.Д. Арутюновой, “время отделимо от человека, но человек неотделим от времени. Если чувство времени основано на восприятии природных циклов, то психические структуры связали себя с линейным временем, расчлененным “точкою присутствия” на прошлое, будущее и соединяющее их в единый поток настоящее. Войдя в модель времени, человек внес в нее два сложных и противоречивых компонента: точку, движение, а вместе с движением направление движения. Точка движется, вместе с нею движется время, а вместе со временем движется по линии времени событийный мир” [4, с. 52].

Методика. Анализ научной литературы соответствующей тематики показал, что выделение оппозиций имеет огромное значение для описания и выявления природы языковых категорий.

Грамматическая категория базируется на отношении оппозиции, это система противопоставленных друг другу грамматических форм с однородными значениями. Понятие грамматической категории и понятие грамматической оппозиции неотделимы друг от друга: это две стороны одного и того же явления.

О.С. Ахманова рассматривает оппозицию как:

1) различие двух (или более) однородных единиц языка, способное выполнять семиологическую функцию, т.е. быть семиологически релевантными;

2) разложение сложной системы лингвистически релевантных различий на ряд минимальных пар [5, с. 250]. Именно на передаче грамматических оппозиций, т.е. категориальных грамматических противопоставлений, выявляются соотношения тех или иных грамматических форм в языке.

Оппозиция в лингвистике предполагает разложимость языковых единиц одного уровня (фонем, морфем, значений слов и т. д.), то есть противопоставленных единиц на общие (“основания для сравнения”) и различные элементы, т. н. дифференциальные признаки [6].

Исходя из этого, при рассмотрении оппозиций в категории времени мы применяли общенаучный метод сравнения, компонентный и контекстуальный анализ, описательный, лингвокультурологический и сравнительный методы.

При изучении языкового времени ученые опираются на две традиционные модели времени: циклическое и линейное, впервые описанные М. Гюйо в 1899 г. [7]. Циклическое время соответствует космологическому сознанию, а линейное - историческому: “Космологическое сознание предполагает, что в процессе времени постоянно повторяется один и тот же онтологически заданный текст... Между тем историческое сознание, в принципе, предполагает линейное и необратимое... время” [8, с. 32].

Данные модели времени и определяют два вида языкового времени. При этом, как полагает Н.Д. Арутюнова, в абстрактной модели время формально, отвлеченно от мира и человека: прямая задает лишь последовательность точек, но не последовательность каузально связанных событий [9].

Американский ученый Э. Холл в зависимости от ориентации во времени выделяет два вида культур: “монокронные” и “полихронные”. Монокронные культуры ориентированы на линейное течение времени (европейские нации), и поэтому для них важны пунктуальность и четкое

соблюдение сроков. Представители полихронных культур (восточные народы) предъявляют гораздо менее жесткие требования к установленным срокам и пунктуальности [10, с. 240].

Результаты. 3.1 Грамматические и лексические оппозиции в традиционных моделях времени

Применяя методы лингвокультурологического, семантического и сравнительного анализа, а также опираясь на данные культурологических исследований [11; 12], мы заключили, что в культуре казахов-кочевников содержание понятия “время” определялось и определяется (в определенной мере) циклично, с этим связаны такие явления национальной культуры, как *мұшел* (12-летний цикл) и *мұшелеу* (календарь, по которому летоисчисление ведется по 12 лет).

До сих пор казахи отмечают возраст “мұшел жас”. Это не весь 12-годовой цикл, а лишь один год, который следует после последнего 12-го года каждого очередного цикла, то есть 13, 25, 37, 49 лет и т.д. Это период биологической активности и перестройки, поэтому данный год считается опасным для человека.

Число 12 для казахской культуры является значимым. В году 12 месяцев, 12 лет - время оборота планеты Юпитер вокруг Солнца. Как крупнейшая планета солнечной системы, имеющая свое собственное излучение, Юпитер существенно влияет на годовые изменения климата Земли. Каждые 12 лет эти изменения повторяются, но с вариантами.

С этим явлением связан и казахский календарь, в котором “представлено” 12 животных.

Также считалось, что в теле человека и животных присутствуют 12 главных составляющих. Поэтому, казахи при пожелании здоровья говорят: “12 мұше түгел болсын” (“Пусть все твои 12 органов будут целыми”) [13].

Своеобразное измерение времени было связано с особенностями кочевого образа жизни и хозяйственной деятельностью. Традиционными были следующие определения времени: *бие сауым*, *бас сауым* (первое доение), *қой қоралаган мезгіл* (время загона овец), *бие байлаган уақыт* (время привязывания лошадей), *шай қайнатым* (время кипения чая), *сүт пісірім* (время варения молока), *ет асым* (время подготовки мяса) и т.д.

Линейное восприятие времени отражено в последовательности *вчера – сегодня – завтра* (казахское: *кеше – бүгін – ертең*), то есть в понятийной и грамматической оппозиции “прошедшее, настоящее и будущее”. Линейное деление времени перенесено в сферу грамматических категорий. И грамматическая категория времени соответственно составляет ядро понятийной категории темпоральности.

3.2 Проявление бинарности в аспектуальности глагола

Языковая категория времени выражается категорией времени глагола, видом, аспектуальностью, лексическими единицами темпоральной семантики и др.

Сравнительный анализ категорий времени и вида позволил нам вывести следующее теоретическое положение: оппозиции, связанные с понятием времени, проявляются прежде всего на уровне самих категорий. Так, время и вид являют собой своеобразную грамматическую оппозицию. Время ориентировано на момент речи, то есть на говорящего, а вид - на наблюдателя. Фигура наблюдателя с определенной временной позицией возникает из семантики вида в отличие от говорящего, который возникает из контекста речевого акта.

Категория времени в русском языке представлена тернарной эквиополентной оппозицией. Уточним: как известно, в русском языке лингвистическое время на грамматическом уровне представлено тремя временными формами и видовыми оппозициями глагольных форм. Глаголы несовершенного вида имеют формы всех трёх времён (настоящего, прошедшего, будущего), а глаголы совершенного вида имеют формы только двух времён (прошедшего и простого будущего). Нет настоящего времени.

В прошедшем времени у русских глаголов представлена оппозиция форм несовершенного и совершенного вида. Прошедшее время несовершенного вида означает факт прошлого, безотносительно к его пределу, к его результату. Глаголы прошедшего времени совершенного вида обозначают действие, достигшее своего предела. Две формы прошедшего времени образуют оппозицию на основе признака завершенности/незавершенности действия или достижения им своего предела, например: *Я читал книгу. Я прочитал книгу.*

Основная видовая оппозиция конкретизируется частными оппозициями аспектуальных классов глаголов.

Способы глагольного действия, рассматриваемые как “лексико-грамматические разряды глаголов, обозначающих различные временные, количественно-временные и результативные модификации действия, выраженные с помощью словообразовательных формантов” [14, с. 34], являются важной составляющей аспектуальности русского глагола.

Исходя из проведенного сравнительного анализа аспектуальности русского глагола, обозначенных в современной лингвистике способов глагольного действия, в категории времени мы выделили следующие бинарные оппозиции:

1) предельные/непредельные глаголы (*строить, красить - гулять, беседовать*);

2) глаголы с фазовой семантикой: начинательный способ действия противопоставлен окончательному (*заговорить, взлететь - отшуметь, отцвести*);

3) глаголы, различающиеся интенсивностью действия: предикаты со значением “длительно, медленно и многократности действия” составляют оппозицию глаголам со значением «интенсивности, резкости и однократности действия» (*раздумывать, расхаживать, разъезжать - толкать, дунуть, свистнуть*);

4) статические/динамические глаголы (*лежать, сидеть - строить, гулять*);

5) глаголы конкретного/абстрактного действия (*искать собаку - искать смысл жизни*);

6) результативные/процессуальные глаголы (*узнавать, читать, будить - заниматься, мечтать, беседовать*);

7) однонаправленные/ненаправленные глаголы (*бежал, нес - бегал, носил*).

В группе динамические глаголы по длительности протекания действия обозначается еще одна внутренняя оппозиция *кратко-процессуальное динамическое значение/длительно-процессуальное динамическое значение* [15] (*бросать камень, показывать дорогу/бросать камни, показывать фотографии*).

В выделяемых значениях глаголов прошедшего времени несовершенного вида можно выделить внутреннюю оппозицию *по актуальности/неактуальности действия, процесса*. Так, значения: 1 - “обозначение конкретного действия, имевшего место до момента речи”, 2 - “указание на повторяющееся действие, имевшее место до момента речи” противопоставлены перфектному значению 3 - “прошедшее действие, результат которого сохраняется в настоящем”, например:

1 - *Я долго писал письмо.*

2 - *Он всегда читал перед сном.*

3 - *В траве краснела земляника.*

В приведенных выше значениях глаголов несовершенного вида, на наш взгляд, наблюдается оппозиция, характеризующая особенности вербализации категории времени в русском языке. Прошедшее действие, результат которого сохраняется в настоящем, составляет оппозицию двум другим формам, так как те обозначают действие, не сохраняющее свою актуальность для момента речи.

У форм настоящего времени представлена оппозиция “настоящее актуальное/настоящее неактуальное”.

Настоящее актуальное обозначает реальное действие, совпадающее с моментом речи.

Выделяются следующие значения настоящего актуального:

а) значение конкретного действия, совпадающего с моментом речи: *Во дворе играют дети*;

б) настоящее расширенное: *Я учусь на третьем курсе* - глаголы обозначают действия, совпадающие с моментом речи, но выходящие за его пределы;

в) *настоящее постоянное* (действие постоянно совпадает с моментом речи): *Земля вращается вокруг Солнца* - действие постоянно совпадает с моментом речи.

Настоящее постоянное вступает в оппозицию с конкретным настоящим, например: *Он слушает классическую музыку (в значении “сейчас”)*. *Он слушает классическую музыку (в значении “предпочитает”)*.

Настоящее неактуальное время обозначает нелокализованное во времени действие, которое безразлично к моменту речи. Оно может выражать:

а) *настоящее абстрактное* – действие не прикреплено к какой-то точке или к определённому отрезку настоящего. Обычно реализуется в крылатых выражениях: *Что имеем, не храним, потерявши – плачем*;

б) *настоящее потенциальное* – формы обозначают способность человека к выполнению какого-либо действия, обычно это качественная характеристика человека: *Петя хорошо играет на скрипке*;

в) “сценическое настоящее” - используется в сценических ремарках;

г) *настоящее изобразительное или настоящее описательное: Прозрачный лес один чернеет. И ель сквозь иней зеленеет, И речка подо льдом блестит* (А. Пушкин).

Следовательно, можно говорить об оппозиции настоящего актуального и настоящего неактуального времени, отражающей временные различия.

3.3 Вспомогательные глаголы и выражение оппозиционных грамматических отношений в казахском языке

В казахском языке также функционируют прошедшее, настоящее, будущее время.

Сравнение их частных форм привело нас к выводу о наличии внутренних оппозиций, связанных с грамматическими особенностями выражения глагольного действия. Так, в настоящем времени (*осы шақ*) в форме *нақ осы шақ* (собственно настоящее время) при помощи вспомогательных глаголов *тұр/жатыр* выражается длительность действия, например: *Сәуле шашын тарап тұр*. “*Сауле свои волосы расчёсывает (не долго)*”. *Сәуле шашын тарап жатыр*. “*Сауле свои волосы расчёсывает (долго)*”.

Применение дистрибутивного анализа, наряду с семантическим и сравнительно-сопоставительным, позволило определить, что вспомогательные глаголы в казахском языке в настоящем времени также выражают фазовую оппозицию. Так, если действие только разворачивается, начинается, используется глагол *келе жатыр*, если действие в развитии - *бара жатыр*. *От жанып келе жатыр*. “*Огонь начинает гореть*”.

От жанып бара жатыр. “*Огонь сильно горит*”.

Басым аурып келе жатыр. “*Голова начинает болеть*”.

Басым аурып бара жатыр. “*Голова сильно болит*”.

Кроме того, в настоящем времени можно выделить семантическую оппозицию, связанную с четырьмя вспомогательными глаголами *отыр, жатыр, тұр, жүр*. В зависимости от того, какой из четырех вспомогательных глаголов используется, форма сложного настоящего времени приобретает различные смысловые оттенки.

- *Отыр* указывает на то, что действие происходит в данный момент речи (сидя): *Кәрім шай ішіп отыр*. “*Карим пьет чай*”.

- *Жатыр* придает действию постоянный характер и указывает на длительность: *Диана институтта оқып жатыр*. “*Диана учится в институте*”. *Мен келе жатырмын*. “*Я иду (продолжаю идти)*”.

- *Тұр* придает действию характер повторения, указывая на то, что действие происходит в данный момент речи (стоя): *Екі адам сөйлесіп тұр*. “*Два человека разговаривают*”. *Сен маған келіп тұр*. “*Заходи ко мне (регулярно)*”.

- *Жүр*, так же, как *жатыр* указывает на постоянный характер действия или его повторяемость: *Диана институтта оқып жүр*. “*Диана учится в институте*”. *Самат маған келіп жүр*. “*Самат заходит ко мне*” [16, с. 132].

Все эти глаголы имеют общее значение длительности действия.

В составе форм настоящего времени в казахском языке выделяется переходное настоящее-будущее, обозначающее действие, которое может происходить в настоящее время или будет происходить в будущем, например: *Мен киемін*. “*Я надеваю/Я надену*”. Это своеобразная грамматическая оппозиция, временное значение определяется контекстуально, например: *Құстар ұшады*. “*Птицы летают*”. *Ол ертең ұшады*. “*Он завтра улетает*”.

В прошедшем времени в форме очевидно-прошедшего времени (*жедел өткен шақ*) реализуется категория вида, например: *мен жаздым* – “*я писал/написал*”.

В давнопрошедшем времени (*бұрынғы өткен шақ*) наблюдается оппозиция двух форм: достоверное и недостоверное давнопрошедшее время: *мен жазыптын* (“*я писал/написал*”)/*мен жазғанмын* (“*я писал/написал*”). И также выявляются видовые различия.

Будущее время в казахском языке определяется не только грамматическими критериями, но и модальными (16, 140). Соответственно оппозиция форм базируется на предположительности, цели и намерении, например: *Мен жазармын*. – “*Я, возможно, напишу*” (*предположительность*); *Мен жазбақпын*. – “*Я собираюсь написать*” (*намерение*).

3.4 Лексические оппозиции, репрезентирующие временные фазы

Время - это движение, а значит, у него есть две противопоставленные фазы: начало и конец. Эта оппозиция в понятийной категории времени находит отражение в связанности и на лексико-

фразеологическом уровне в следующих пословицах и выражениях: “Где не было начала, не будет и конца”, “Лиха беда начало”, “Доброе начало - половина дела”, “Не верь началу, а верь концу”.

Широта понимания и субъективность понимания времени представлены в следующих примерах: *У меня нет времени. У меня уйма времени. Еще не время. Время пришло. Выиграть время.*

На основе контекстуального анализа данных фраз можно проследить конкретные значения времени, во-первых, конкретизируется и обозначается отсутствие подходящих условий или наоборот. Во-вторых, демонстрируется условный характер данного понятия. В-третьих, обозначаются семантические оппозиции: *наличие/отсутствие времени; благоприятный/неблагоприятный момент (время):*

- *Пришло время, когда мысли, утверждаемые и посылаемые Нами в мир, получают свое яркое утверждение. (В. Стадольник. Время летит, как птица)*

Время в значении “период жизни, эпоха, прошлое и настоящее” порождает аксиологическую оппозицию “хорошее/плохое”, например: *Хорошее было время. Старые добрые времена! (положительная оценочность); О времена, о нравы! В лихую годину. Тяжелые времена (негативная оценочность).*

Лексические эквиполентные оппозиции представлены именами прилагательными *длинный (долгий)/короткий (день, срок); стародавнее время, незапамятные времена/новое время*, глаголами *наступил (начался)/закончился (день).*

Различия в представлении времени наглядно выявляются через лексическое обозначение конкретных временных отрезков: год и сутки.

По этнографическим данным славяне в древности делили год не на четыре, а на два отрезка – лето и зиму, что отражено в русских пословицах: “*Лето припасает, зима поедает*”, “*Зимой морозы, а летом грозы*”, “*Будет зима, будет и лето*”.

Суточное деление в русском языке представлено следующими лексемами: *затемно, рассвет (заря), восход, утро, день, полдень, засветло, закат, сумерки, вечер, ночь.*

Затемно – это время, когда еще или уже темно. Это бывает перед самым рассветом, а также сразу после захода солнца.

Следующим в сутках идет рассвет (заря). Во время него уже светает, но солнце еще скрыто за горизонтом.

Восход связан с непосредственным появлением светила на небосводе.

Утро обозначает часть суток, сменяющую ночь и переходящую в день, начало дня.

Кульминация движения солнца — *полдень.*

Ближе к вечеру наступает время, которое принято называть “засветло”. По аналогии с термином “затемно” это промежуток, когда еще светло.

Закат - время, когда солнце скрывается за горизонтом. Сразу после заката наступает полутьма, которую принято называть сумерками.

В пределах суток в русском языке обозначены семантические бинарные оппозиции: *утро – вечер; день – ночь; восход – закат; засветло – затемно; полдень – полночь.*

Утро находится в оппозиции к понятию вечер. Русские считают, что “Утро вечера мудренее”. Это выражение говорит о том, что утреннее решение правильное вечернего.

В русском языковом сознании день представляет своеобразную бинарность и делится на две части: *до обеда/после обеда.*

В казахском языке еще более разветвленная система наименования временных отрезков суток, и это указывает на то, что в казахской культуре время концептуализировалось в обязательном соотношении с хозяйственной деятельностью.

Так, для обозначения отрезков времени имеются следующие наименования:

- таңертең – утро: *елең-алаң* – предутренние сумерки; *құланиек, құлансәрі* – когда, начинает светать; *таңсәрі* – пора, когда на землю падает свет, но солнце еще не взошло; *таң* – пора, когда встает солнце;

- сәске – пора, когда солнце всплыло над горизонтом: *сәске* – пора, когда солнце поднялось на длину аркана; *сәске түс* – примерно около 12 часов дня; *ұлы сәске* – полдень;

- түс – обед: *тал түс, талма түс, тапа-тал түс* – примерно около часа дня, пик дня; *шаңқай түс* — время дня, около 2-х часов дня;

- бесін – после полудня, солнце перевалило зенит: ұлы бесін – солнце начинает клониться к закату; кіші бесін – солнце склонилось заметнее; құлама бесін – еще более склонилось; екінді – солнце совсем уже низко; намаздыгер – солнце готовится к закату;

- ақшам, ымырт – вечер, сумерки: алагеуім – ранние сумерки; кеугім, кеуім, ымырт – солнце зашло, сгущаются сумерки; кеш – вечер;

- түн – ночь: іңір – пора перед наступлением ночи; қызыл іңір – начало ночи; жарым түн – полночь; таң қараңғысы – пора перед рассветом.

3.5 Метафорические оппозиции, репрезентирующие категорию времени в русском и казахском языках

Метафорический анализ лексемы *день* позволил выявить ее синонимию с понятием «человеческая жизнь», то есть день ассоциируется с жизненным циклом, в котором предполагаются восход, зенит, закат. Слово *день* обозначает начало и конец жизни человека: *день рождения и день смерти*. День вступает в лексическую оппозицию со словом *ночь* и ассоциативно *день/ночь* противопоставляются паре *жизнь/смерть*.

Своеобразное представление о скорости течения времени репрезентируется метафорическими оппозициями: *быстро/медленно, идет/остановилось; летит/тянется*:

- Так быстро время пролетает

Мелькают и проходят дни

А мы всё ждём, хотя и знаем

Что вновь останемся одни. (В.Арбузов)

- В минутах - время тянется,

В годах - оно летит...

Восприятие времени, его длительности вербализуется также в противопоставлении субстантивов *миг/вечность*. Миг передает ощущение быстро проникающего действия или события, вечность - это то, что по восприятию протекает долго, например:

Кто знает - вечность или миг

мне предстоит бродить по свету.

За этот миг иль вечность эту

равно благодарю я мир. (Б. Ахмадулина)

Еще одна лексическая оппозиция строится на противопоставлении парных лексем, обозначающих короткий временной отрезок: *секунда, минута/миг, мгновение*. Это оппозиция точных (объективных), хронометрических единиц (секунда, минута) и неточных (субъективных), эмоциональных (миг, мгновение).

Адъективными лексемами репрезентируются оппозиции *старое (ветхий)/новое: старый стиль календаря – новый стиль календаря; старое время – новое время; старый друг – новый друг*.

Временные оппозиции связаны и с обозначением возраста. И хотя согласно биологическому возрасту выделяют детство, молодость, зрелость и старость, в противопоставлении проявляется бинарность: *молодой – старый; молодость – старость; «зеленый» (о молодом, неопытном человеке) – зрелый (об опытном, развитом человеке)*.

Релятивное время выражается и при помощи наречий и предлогов: *раньше-одновременно-позже; до-после, давно-недавно, скоро-не скоро*. В этих примерах также преобладает бинарный характер оппозиций.

Метафорический анализ позволил определить относительность восприятия времени, которое проявляется в понятии “прошлое”, в его языковой репрезентации. В русском языке примером служит словосочетание “вчерашний день”:

Еще ищу вчерашний день,

Надеясь на твою взаимность.

...

Нельзя вернуть вчерашний день,

Нам время не отправить вспять... (Т. Головина)

В казахском языке наблюдается аналогичная метафоризация: “*Кешегі күннен алыс жоқ, ертеңгі күннен жақын жоқ. Ничто не дальше вчерашнего дня, ничто не ближе завтрашнего дня*”.

Кроме того пространственные понятия *дальше-ближе, алыс-жақын* в русском и казахском языках представляют еще одну временную оппозицию.

Время представляет оппозицию вечности. Время – это хронос, вечность неизмерима. Время – это событие, повествование; вечность – это дух. Время – это материя или способ существования материального; вечность – существование иррационального, духа, сознания, высшего разума. Или по-другому: земное и божественное время.

Вечность выступает как другое измерение. Так фразеологизм “кануть в вечность” означает “пройти, уйти в прошлое”, но его исходное значение предполагает переход из временного состояния в неземное, нематериальное, вечное.

Время “порождает” понятийную и лексическую оппозицию “память/забвение”. Течение времени порождает у человека воспоминания, память, и время же порождает забвение.

- Из глубины памяти, а может быть, из глубин забвения выплывают разрозненные картины. (Е. Долматовский. Зеленая брама)

- Убогий, когда-то оштукатуренный столп с надписью о жертвах оккупантов осел, весь в трещинах, и говорит скорее о забвении, чем о памяти. (А. Вознесенский)

Таким образом, временные семантические оппозиции “являются важными, значимыми ключевыми категориями, фиксирующими ценностные взгляды народов, их жизненные ценности и особенности мировосприятия” [17, с. 72].

Заключение. Изучив языковую категорию времени на материале русского и казахского языков, мы пришли к следующим выводам:

- человеческое восприятие мира бинарно;
- бинарность проявляется на уровне различных языковых оппозиций: лексических и грамматических;
- время – многоаспектное понятие, сложность его понимания находит различное отражение в своеобразной взаимосвязи двух грамматических категорий времени и вида в русском и казахском языках, что, в свою очередь, свидетельствует о том, что языковая категория времени репрезентирует особенности национального мировоззрения;
- временные лексические, метафорические оппозиции свидетельствуют о сохранении в русской и казахской культурах традиционных представлений о циклическом времени;
- бинарность на уровне лексических оппозиций проявляется в противопоставленности начала/конца, движения/статичности, а также скорости движения;
- метафорическое восприятие времени порождает оппозицию “вечное/земное” или “вечность/время”, основанную на представлении об абсолютном и относительном времени;
- лексические и грамматические оппозиции, репрезентирующие категорию времени в русском и казахском языках демонстрируют как общие черты, так и специфику национальной языковой картины мира, связанной с древним укладом жизни народов.

Оппозиции, выявленные нами в понятийной и лингвистической категориях времени, демонстрируют ее широкое и различное понимание и восприятие, а также бинарный характер, проявляющийся как на грамматическом, так и на лексико-фразеологическом уровнях.

Следовательно, дальнейшие исследования бинарных оппозиций, связанные с языковой категорией времени в сопоставительном аспекте, будут способствовать расширению знаний о сохранении в разных языках и культурах традиционных представлений о времени и выявлению при этом национального своеобразия.

Список использованной литературы:

1) *Философия. Энциклопедический словарь. / Под ред. А.А. Ивина [Электронный ресурс]. – М. Гардарики, 2004. – URL: http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy (дата обращения: 20.12.2019) – словарь*

2) *Ефремова Т.Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный. Электронная версия. – URL: // <http://efremova-online.ru/about/> – словарь*

3) *Ньютон И. Математические начала натуральной философии. – М.: Наука – Изд-во Академии наук СССР, 1989. – 688 с. – книга*

4) *Арутюнова Н.Д. Время: модели и метафоры. // Логический анализ языка: Язык и время. – М., 1997. – С. 52 – 53. – сборник*

5) *Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: изд-во “Советская энциклопедия”, 1966. – С.357. – словарь*

- 6) Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. *Словарь-справочник лингвистических терминов* [Электронный ресурс]. – М., 1976. – URL: <http://www.textologia.ru/slovari/lingvisticheskie-terminy/kategoriya-uzikovaya/?q=486&n=2195> (дата обращения: 20.12.2019). – словарь.
- 7) Гюйо М. *Происхождение идеи времени*. – СПб.: Знание, 1899. – 386 с. – книга
- 8) Успенский Б.А. *История и семиотика (восприятие времени как семиотическая проблема)* // *Избранные труды*. – Т.1. – М., 1996. – С.32 – 33. – сборник
- 9) Арутюнова Н.Д. *Язык и мир человека*. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 688 с. – книга
- 10) Hall Ch.J. *Morphology and mind: A unified approach to explanation in linguistics*. – L.; N.Y., 1992. – 224 p. – книга
- 11) Абдигалиева Г.К. *Ценностная идентификация казахской культуры* [Электронный ресурс]. – URL: <https://articlekz.com/article/8268> (дата обращения: 22.12.2019). – книга.
- 12) Орынбеков М.С. *Предфилософия протоказахов*. – Алматы: изд-во “Олке”, 1994. – 207 с. – книга
- 13) *Казахские традиции юбилея - мүшел жас* [Электронный ресурс]. – URL: <https://kvent.kz/eventopedia/birthday/mushel-zhas.html> (дата обращения: 20.12.2019). – книга.
- 14) Падучева Е.В. *К сочетаемости обстоятельства времени с видом и временем глагола: точка отсчета* // *НТИ*. – 1992. – Сер. 2. – № 3. – С. 34 – 40. – сборник
- 15) Мустайоки А. *Понятие аспектуальности в новом свете* // *Русский язык: исторические судьбы и современность: II Межд. конгресс исследователей русского языка* [Электронный ресурс]. – М., 2004 // http://www.helsinki.fi/mustajok/pdf/ponjatie_aspektualnosti.pdf. (дата обращения: 20.12.2019). – сборник
- 16) Кажбулатова Л.С. *Основы грамматики казахского языка*. – Алматы: изд-во LEM, 2009. – 492 с. – книга
- 17) Шогенова М.Ч. *Система бинарных оппозиций в тезаурусе языковой личности (на материале русской былины и нартского эпоса)* // *Известия Сочинского государственного университета*. – 2014. – № 4 – 2 (33). – С. 72 – 73. – сборник

МРНТИ 16.21.07

Г. Ерсұлтанова¹, А. Сүлейменова²

¹ Абай атындағы ҚазҰПУ,
Алматы, Қазақстан

² Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті,
Қарағанды, Қазақстан

ПУБЛИЦИСТИКАЛЫҚ ДИСКУРСТАҒЫ ТІЛДІК ТҰЛҒАНЫҢ СТАТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ДИНАМИКАЛЫҚ СИПАТЫ

Аңдатпа

Мақалада қазақ тіліндегі публицистикалық дискурстағы тілдік тұлғаның статикалық және динамикалық сипаты көрсетіледі. Осы мақсатта түрлі элеуметтік-демографиялық топтан құралған информанттар арасында эксперименттер жүргізіліп, жекелеген тілдік бірліктердің сөйлеуші санасындағы орны, сөйлеушілердің қабылдау ерекшелігі, лексемалардың тілдік санадағы көрінісі, түсінік деңгейі анықталады. Түрлі сала мамандарынан жинақталған, әртүрлі жастағы қазақ тілді сөйлеушілердің тілдік санасында жекелеген лексикалық бірліктердің қалыптасу деңгейі, оның себептері көрсетіледі. Түрлі жастағы информанттардың келтірген дәйектері негізінде публицистикалық тілдік тұлғаның қалыптасуының алғышарттары, статикалық және динамикалық сипаты айқындалады.

Түйін сөздер: ассоциат, сауалнама, бағалауыштық компонент, ғаламның құндылық бейнесі

G. Yersultanova¹ A. Suleimenova²

¹ KazNPU them. Abaya,
Almaty, Kazakhstan

² Karaganda State Technical University,
Karaganda, Kazakhstan

THE STATIC AND DYNAMIC ANALYSIS OF THE LANGUAGE PERSONALITY IN THE JOURNALISTIC DISCOURSE

Abstract

The article deals with the static and dynamic aspects of the language personality in the Kazakh journalistic discourse. In accordance with our purpose, the experiment had been held among informants from different social-demographic groups, the role of speech in the speaker's mind, the peculiarities of receiving the information, the image of lexemes in the mind, the level of understanding by various groups of people were defined. The survey was among people, who belong to different age groups and who work in different field of professions, the formation of the level of separate lexical units and the most important reasons were discovered. The results of the survey, that was held among different age groups, can be used as the basement for inferring the formation of language personality and its static and dynamic analysis in the context of journalistic discourse.

Key words: associate, questionnaire, estimated component, axiological picture of the world

Г. Ерсұлтанова¹, А. Сулейменова²

¹ КазНПУ им. Абая,
Алматы, Казахстан

² Карагандинский государственный технический университет,
Караганда, Казахстан

СТАТИСТИЧЕСКИЙ И ДИНАМИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ В ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ

Аннотация

В статье рассматриваются статические и динамические аспекты языковой личности в казахском журналистском дискурсе. В соответствии с нашей целью был проведен эксперимент среди информаторов из разных социально-демографических групп, роль говорения в сознании говорящего, особенности получения информации, образ лексем в сознания, уровень понимания различными были определены. Так как опрос проводился среди людей, принадлежащих к разным возрастным группам и работающих в разных сферах, формирование уровня отдельных лексических единиц и наиболее важные причины были выявлены. Результаты опроса и выводы статических и динамических анализов в контексте журналистского дискурса могут быть использованы в качестве основы для вывода о формировании языковой личности.

Ключевые слова: ассоциат, опросник, оценочная составляющая (компонент), аксиологическая картина мира

Кіріспе. Қазақ тіліндегі жекелеген адамдардың жасы мен кәсіби ерекшеліктерін ескере отырып, қалыптасып келе жатқан тілдік тұлғаның сипатын айқындау мақсатымен Алматы қаласындағы мектептер мен Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университетінде ассоциативті эксперимент жүргіздік. Ассоциативті эксперименттің мақсаты ассоциативті құрылымындағы бейнені анықтау; бейнелі ұқсатуларды айқындау; слот не фреймдердің жандандырудағы бейненің рөлі; төменгі сыныптың оқушылары мен жоғары сынып оқушыларының бейнелі ассоциацияларын салыстыру; студент пен қалыптасқан маманның бейнелі ұқсатуларын салыстыру арқылы филогенездегі бейнені айқындау; гуманитарлық ғылым саласындағы мамандар мен техника саласындағы мамандардың, суретші, музыкант сияқты өнер саласындағы қызметкерлер мен заң саласындағы қызметкерлердің бейнелі ассоциацияларын салыстыру арқылы әрқайсысының

ерекшеліктерін анықтай отырып, оның себебін, уәжін табу. Барлығы 819 сауалнама таратылды. Алматы қаласындағы 9 және 11-сынып оқушылары (108 сауалнама); гуманитарлық саладағы Абай атындағы дарынды балаларға арналған мектеп-гимназияның 9, 10, 11-сынып оқушылары (75 оқушы); физика-математика мектебінің оқушылары (75 оқушы); Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің студенттері (129 сауалнама); Қ.Сәтбаев университетінің студенттері (86 сауалнама); Театр және көркемсурет институтының студенттері қатысты.

Әдістеме. Мақаланың мақсаты мен міндеттеріне сәйкес тілдік тұрғыда талдау, синхрондық, диахрондық сипаттау, баяндау, жүйелеу, қорыту, мәтіндік-контекстуалдық, эксперимент, бақылау әдістері қолданылды.

Тәжірибе. Ассоциативті экспериментке 8 бен 40 жас аралығындағы азаматтар мен жасөспірімдер қатысты. Сауалнамаға қатысушыларға тілдік тұлғаның сипатын ашуға мүмкіндік беретін сауалнама ұсынылды. Яғни сауалнамаға қатысушыларға

- қазақ, жоңғар, орыс, неміс, еврей, қытай, өзбек;
- Қазақстан, Ресей, Қытай, Америка;
- туған жер, ауыл, қала;
- хан, президент, парламент;
- капитализм, коммунизм, комсомол, коммунист, революция, Ленин;
- дәрігер, инженер, тазалаушы, сатушы, жұмысшы;
- білім, профессор, оқытушы;
- жаңа қазақ, рәкет, жұмыссыз, қайыршы, ішімдік, нашақор;
- тағдыр, табыс, сәтсіздік, байлық, кедейшілік, бақыт, қуаныш;
- жақсылық, жамандық, өтірік, шындық, арман, махаббат, қайырымдылық;
- соғыс, бейбітшілік;
- кітап, радио, теледидар, телефон, интернет;
- адалдық, адамгершілік, алдау, бақай есеп т.с.с.сөздер берілді.

Экспериментке қатысушылар осы сөздерді естігенде ойларына не келетінін сөз, сөз тіркестері, сөйлем, графикалық белгі т.с.с. түрінде көрсетулері керек болды. Сауалнама барысында бір-бірінің ойын қайталамау үшін, бір-біріне кедергі келтірмеу үшін қатысушылар бір-бірінен алшақ отырып, өзара сөйлесуге тыйым салынды. Түсінбеген, қиналған сөздерін қалдырып кетіп отырды. Сауалнамаға қатысушылар сөздердің топтастырылуын негізге алмауы үшін аталымдар алфавит тәртібімен бірелді. Сауалнаманы толтыруға 90 минут берілді.

Алынған реакциялар зерттеу проблемаларына сәйкес өңделді: стимул сөздерді қалай қалай бейнелегеніне, яғни бейнелі *ассоциаттың* болуына, оны сөз арқылы қалай жеткізгеніне, қандай сөздерді қолданғанына мән берілді. Информанттардың жауаптары 1. заттың бейнелену деңгейі, қалай бейнелегені (фрейм, слот); 2. берілген сөзді дәл айқындап, бейнелі түрде сипаттауы; 3. бейненің сипаты: қоғамда қалыптасқан бейне не сауалнамашының өзіндік таным-түсінігі бойынша жіктелді. Зерттеу нәтижесінде онтогенездегі имидж; жас ерекшелігін; кәсіби ерекшелігін; әр кезеңдегі тілдік тұлғаның өзгешеліктерін айқындауға болады. Ол қатысушылардың интеллектуалдық деңгейін, ассоциативті схемасының гипотетикалық үлгісін көрсетеді.

Нәтиже мен талқылау. Эксперимент нәтижесінде тілдік тұлғалардың бағалауыштық ерекшелігін былайша көрсетуге болады: Осылайша, генезисі мен жасының динамикасындағы статистикалық лингвистикалық тұлғаның бір бөлігі:

- саналы түрде жіктеу (дифференциалды жіктелу: түпкі мәні – бүкіл мағынасы);
- біртіндеп екінші, жанама номинацияны енгізу (түрлі метафоралар);
- тілдік механизмді түсіну;
- әлемді танып-түсінуде денотаттық ойлаудан бағалауыштық, әлеуметтік бағытқа ойысу, пән бойынша өткендеріне сүйену;
- 35-40 жастағы информанттардың таным-түсінігінің тереңдей түскені, диалектикалық тұрғыдан қабылдағаны байқалады.

8-9 жастағы бала идеологиялық терминді меңгермеген, ал 12-15-тегі рефлексияшыл тұлға сөздің астарын түсінеді, қоғамда қалыптасқан пікірді ескереді. 15-17 жас аралығындағы жеткіншектерде қалыптасып келе жатқан тілдік тұлға ретінде ғаламды тануда лингвокреативті ойлаумен қатар өздерінің аялық білімі де негіз болған, көбінесе метафоралық қолданыс басым (*жоңғар – басқыншы, хан – Абылай, Әз-Тәуке, Әбілқайыр хан*, өткен заман, бұрынғы уақыт, т.б.). 20-40 жас аралығындағы

кісілердің танымы бір-біріне ұқсас, нақты стандарттарға құрылған, ұлттық ділі, танымы толық қалыптасқан (*революция – аласапыран, қантөгіс, ақ пен қызыл, т.с.с.*). Яғни, тезаурус өзінің жеке сипаттамасынан гөрі модельденеді.

8-9, 10-13, 14-17, 20-40 жастағы информанттардың “Байлық”, “Қайырымдылық”, “Жоңғар”, “Жаңа қазақ”, т.б. туралы таным-түсінігі ұқсас болып шықты. 8-9 жастағы балаларда *ауыл, қала, соғыс, байлық, болашақ* сөздері біршама ассоциация тудырған. Бұл жастағы балалар байлық сөзін арман, екі қабат үй, айфон, интернет, қымбат көлік, т.с.с. Сөздермен байланыстырса, 20-40 жастағы информанттар қолдың кірі, тұрақсыз, алдау, көз жасы, т.с.с. бейнелі қолданыстармен сипаттаған. 10-11 жастағы балалар *болашақ, байлық, соғыс, профессор, Президент, хансөздерін* таратып жазған. Олардың бағалауыштық сипаттағы сөздері көбейе түскен. 10-17 жастағы жасөспірімдер *Қазақстан* сөзін еліміздің рәміздерімен (елтанба, әнұран), *туған жер, отан* сөздерімен байланыстырса, *Қытай* сөзін *аласа бойлы, қысық көзді, құмырсқа, кино, Джеки Чан, төбелес* сөздерімен, *Америка* сөзін *шетел, доллар, Трамп, Голливуд, Бостандық ескерткішімен* байланыстырған, *еврей* сөзін алдауыш, айлакер, сараң ретінде сипаттаса, *өзбекті құрылысы, ала шапан, би, сату, самса, тандыр* сөздерімен сабақтастырған. Ал *жақсылық, жамандық, өтірік, шындық, қайырымдылық; адалдық, адамгершілік* сөздерін дінмен, исламмен байланыстырған.

8-11 жас аралығындағы балалар *капитализм, коммунизм, комсомол, коммунист, революция, Ленин* сөздеріне ассоциация бере алмаған. Керісінше, 20-40 жас аралығындағы кісілер осы сөздерді түрліше бейнелеген. Информанттардың бір тобы бұл сөздерді (*капитализм, коммунизм, комсомол, коммунист, революция, Ленин*) жағымды құбылыс ретінде (адалдық, шынайы берілгендік, сенім, үміт, т.с.с.) сипаттаса, енді бір тобы жағымсыз тұрғыдан (алдау, өтірік, шетелдің тапсырмасы, опасыздық, отанын сату, қырып-жою, галстук, төбелгі, жалған ақпарат, т.с.с.) сипаттаған.

Партия сөзін 8-14 жастағы жеткіншектер “НұрОтан”, “ЖасОтан” партияларымен ғана байланыстырса, 30-40 жастағы кісілер “НұрОтан”, “ЖасОтан” партияларымен қатар Коммунистік партиямен сабақтастырған. Бұл жерде уақыт, кезеңге байланысты партия сөзінің түрліше қабылдана бастағанын, сөздің мағыналық өрісінің кеңейіп, тарылғанын байқаймыз. “Еңбекші қазақ” газетінің әдеби тілді дамытудағы қызметі” атты диссертациялық жұмысында Б.Аралбаева: “Газет бетінде *партия, реализм, әділдік, құқық, адалдық, демократия* сөздерінің мағынасы тарылғанын байқаймыз. Олар *социалистік реализм, социалистік демократия, партияға адалдық, советтік құқық, советтік әділдік* сияқты тіркестер құрап, бір ғана мәнде, бір ғана контекске байланысты ұғынылып, тұрақты тіркес ретінде қолданылған. Олар сөздің басқаша ұғынылуына жол бермей, бір ғана мәнде ұғынылуын талап етті. “Партия” сөзінің бір ғана “коммунистік” деген семантикалық компоненті болуына байланысты *партия мүшесі, партия қатары, обком, райком* деген тіркестер үшін қай партияның мүшесі екені, қай партияға қатысты қолданыс екенінің қажеті де болмады. Себебі бір ғана партия болғандықтан, *партия* сөзі “коммунистік партия” деген мәнде ұғынылды. Сол сияқты *идеология* сөзінің негізгі мағынасы белгілі бір әлеуметтік топқа, саяси партияға, белгілі бір қоғамға тән көзқарастар жүйесі болғанымен, ол тек маркстік-лениндік идеологияға, советтік идеологияға қатысты қолданылды. Солсебепті оны нақтылап, қандай идеология екенін көрсетудің қажеті болмады”, – деп жазады [1., 209].

Р.Барлыбаев “партия” сөзі қазақтың ескі өмірінде ұшырасқанымен, оның мағынасы “белгілі бір топ, қарсытоп, ру тобы” болғанын айтады [2., 178]. Мұндай қолданыстарды “Қазақ” газетінің бетінен де байқалады:

Сол жақ партиялар хукімет жағында бұрыннан жоқ; орталық партиялар да 15-інші жылдан бері хукіметтен жігін бөлектеген еді, оң жақ партиялары хукіметтен қол үзіб, күні кешеге дейін кете қойған жоқ еді; олар да нойабрден бері хукіметтен жігін бөлектеді (Қазақ, 1917, №213).

Яғни “Еңбекші қазақ” газетінде *партия* сөзі сол кездегі қоғамда орын алған саяси-әлеуметтік өзгерістерге байланысты нақтылана түскен. Газет бетінде *партия, реализм, әділдік, құқық, адалдық, демократия* сөздерінің мағынасы тарылып, *социалистік реализм, социалистік демократия, партияға адалдық, советтік құқық, советтік әділдік* сияқты тіркестер құрап, бір ғана мәнде, бір ғана контекске байланысты ұғынылып, тұрақты тіркес ретінде қолданылған. Олар сөздің басқаша ұғынылуына жол бермей, бір ғана мәнде ұғынылуын талап етті [2: 209]. Сол сияқты *идеология* сөзі газет бетінде *советтік идеология* тіркесімен берілсе, қазіргі кезде ол бастапқы мәніне ие болып, *өндіріс идеологиясы, технологиялық процесс идеологиясы* деген тіркестің құрамында қолданылады. Бұның қазіргі кездегі қолданысы “Еңбекші қазақ” газетінің бетіндегі саяси мәнде ғана қолданылмай жүргенін көрсетеді.

XX ғасырдың басында “саясат”, “саяси” сөздері көп кездесумен қатар олардың тіркесу қызметі біршама артқан. Саясисөзінің тіркесімділігінің көбеюі (*саясый маңыз, саясый бағыт, саясый дүниетану, саясый кітап, саясый күрес, саясый жағдай, саясый сауатсыздық, саясый жол*, т.с.с.) қолданыс жиілігінің қандай болғанын білдіре алады. Сол сияқты бұл сөздің қатысуымен *саяси-ағарту, саяси-ағартушылық, саяси-шаруашылық* т.с.с. қоссөздер жасалған. Бұл да оның өте жиі қолданылғанының айғағы бола алады.

Мысалы: *сөз жоқ, ірі байлардың мал-мүлкін кәмпескелеу жұмысының саясый маңызы үлкен* (Еңбекші қазақ, №51, (1380) 4.03.1929).

Бірақ менің сәйесіу бағытым, сәйесіу дүниетануым аздаб болса да жылдан жылға ілгері басыб келеді (Еңбекші қазақ, №283, 31.01.1925).

Оқыу камыйсарыиатының басба сөз мекемесінің кітаб шығарыу пыланына әдеби сөз кірмейді, олар оқыу кітабтарын, саясый кітабтарын ғана кіргізеді (Еңбекші қазақ, №278, 17.01.1925).

Бұл саясый күресінен көб бұрын Ысмағұлдың теріс бағытын айтыб, қазақ көменестері оның соңынан түскен талай жыл болды (Еңбекші қазақ, №56, (1083) 7.03.1928).

Жеке кедей шарыуаларды кәліктібке енгізіб, батарын қоссақ, олардың саясый бірлігі күшейіб, мемлекеттен көбірек күш-көмек алыб, кәмпескеден алған малын шарыуашылығына жаратыуына саясый жағдай тұумақшы (Еңбекші қазақ, №51, (1380) 4.03.1929).

Менің ойымша, бұл кітабты жазғанда көз алдына жазыушы адам екі түрлі жұмысты келтіріуі керек еді:

- 1) *ересек адамның қат танымаушылығын жойыу;*
- 2) *саясый сауатсыздығын жойыу* (Еңбекші қазақ, №301, 14.03.1925).

Әңгіме — ысмағұлишыларда, ысмағұлишылдық деген саясый жолда (Еңбекші қазақ, №56, (1083) 7.03.1928).

Газет бетінде кейде *саяси, саясат* сөздері бірінің орнына бірі жарыса қолданылғанын да байқаймыз. Мысалы: *Мағыжан өлеңдеріне сырты әдемі, ұйқасы, тізімі жақсы деб қана қарау, саясы жағын ескермеу зор қата деб білеміз* (Еңбекші қазақ, №275, 10.01.1925).

Бірақ оны дұрыс түсініб, саясы жағынан дұрыс іске асыра біліу керек (Еңбекші қазақ, №56, (1083) 7.03.1928).

Мағыжанның ақындығын айтбастан бұрын саясат жағына көз салыб өтсек, Мағыжанның қазақтың коммунистеріне, жастарына алыс, жақындығы қандай деген сұрау қойыуға тұра келеді (Еңбекші қазақ, №275, 10.01.1925).

Жақын арада болыб өткен өлкелік партия кәмітетінің 5-піленуі бір маңызды саясы-шарыуашылық мәселелерін шешумен бірге әдебиет мәселелеріне де партия көз қарасын айтыб кетті (Еңбекші қазақ, №20 (1625), 26.01.1930).

Екінші піленімнен бермен қараған жердегі саясат-шаруашылық жұмыстарын жыйнағы, оның ішінде кәмпеске науқаны - қазақ ауылында “өктәбір” (Еңбекші қазақ, №51, (1380) 4.03.1929).

Келтірілген мысалдардан *саяси* және *саясат* сөзінің бірінің орнына бірі қолданыла бергенін байқауға болады. Сол сияқты “саясат” сөзі “политика” мәнінде, заттық ұғымда да жиі қолданылған.

Мәселен: *Өзінің байшылдық партияның ұлт саясаты арқылы өткізіуге ойлаб, бетін перделеген көрінеді* (Еңбекші қазақ, №46, (1073) 24.02.1928).

Патса үкіметі мұндай саясат қолданған жоқ деген пікірден пыролетарыйат аулақ (Еңбекші қазақ, №55, (1082) 6.03.1928).

Жолдастың айтыб отырғаны ескі падса заманындағы басыб, жаншыб, бойымыздағы жаздырмаған арам саясаттан қалған жалтаңдық, шипаңдық түрі-ау деймін (Еңбекші қазақ, №277, 14.01.1925).

Бірақ сол набірік-зауыттың өздері патса үкіметінің ұлтшылдық саясаты мен салынған, набірік-зауытты жаңа түрге көшіруге көб қаражет керектігін Ысмағұл ойламаған (Еңбекші қазақ, №46, (1073) 24.02.1928).

Негізгі ұстанған жолымыздан аздаб шектенгендік болса да, 10-ынышы партия сійезінің қаулысының негізіне сүйеніб жаңа шаруашылық саясатын жарыққа шығардық (Еңбекші қазақ, №51, (1380) 14.03.1928).

Үйткені Ысмағұлишылардың дұрыссаясатыбәлшебекті көргенде қорыстаб кететүн ұстамалы ауыруы бар ғой (Еңбекші қазақ, №46, (1073) 24.02.1928).

2013 жылы жарық көрген “Қазақ сөздігінен” “саяси” сөзінің тіркесімділігі біршама артқанын байқауға болады: *саяси автаркия, саяси айдар тағу, саяси айыпкер, саяси ақпарат, саяси ақтау,*

саяси алаң, саяси апатия, саяси арена, саяси ахуал, саяси әділеттілік, саяси әзіл, саяси әлеуметтану, саяси бағдарлама, саяси бағыт, саяси басқару, саяси баспана, саяси басымдықтар, саяси бедел, саяси белсенділік, саяси билік, саяси бірлестік, саяси география, саяси енжарлық, саяси ереуіл, саяси жарнама, саяси идеал, саяси жүйе, саяси имидж, саяси идеология, саяси институт, саяси интеграция, саяси кеңістік, саяси көзқарас, саяси көшбасшы, саяси көрсоқырлық, саяси күрес, саяси күш, саяси қайраткер, саяси қуғын-сүргін, саяси мәдениет, саяси құрылыс, саяси құндылықтар, саяси мәртебе, саяси мүдде, саяси партия, саяси реформа, саяси салғырттық, саяси сауаттылық, саяси сатира, саяси соқыр, саяси сана, саяси тәрбие, саяси тәртіп, саяси технология, саяси тұрақтандырушы, саяси тұрақтылық, саяси тұтқын, саяси үдеріс, саяси фракция, саяси элита т.б. [3., 203].

“Қоғамдық-саяси лексиканың түсіндірме сөздігінде” “саяси” сөзінің басқа да тіркесімдері (саяси аймақ, саяси ахуал, саяси бәсеке, саяси бәсекелестік, саяси бейтараптық, саяси бостандық, саяси ғұмыр, саяси дағдарыс, саяси диалог, саяси ерік-жігер, саяси есеп, саяси жауапкершілік, саяси жоба, саяси зардап, саяси қадам, саяси қарсылас, саяси қателік, саяси қызметкерлер, саяси карьера, саяси қысым, саяси оқиға, саяси ұпай, саяси радикализм, саяси режим, саяси сабақ, саяси саратшы, саяси текетірес, саяси шара, саяси шешім) келтірілген [4., 201].

Арабша-қазақша түсіндірме сөздікте “саясат” сөзі “1) басқарма, басқару; 2) саясат; 3) дипломатия” түрінде берілген (Оңдасынов, 1985). Тіл тарихын зерттеушілер *саясат* сөзінің о баста араб тіліне түркі тілдерінен ауысқанын айтады [5., 166].

“Қазақ сөздігінде” “саясат” сөзіне мынадай түсінік беріледі: “1. Елді басқару ісін жүргізу, таққа, билікке ие болу, араласу, ел билеу ісі. 2. Саяси. (грек-politika) мемлекет қызметінің формасын, міндеттерін, мазмұнын анықтауды көздейтін әлеуметтік топтар арасындағы қарым-қатынасқа, билікті ұстап қалу мен пайдалануға байланысты қоғамның өмір сүру әрекетінің саласы. 3. Мемлекеттер арасындағы, сондай-ақ, мемлекет ішіндегі билікке ие болуға немесе биліктің таралуына, шоғырлануына ықпал етуге қатысты, әдетте, шын мақсаты шебер жасырылған, бүркемеленген айлалы шаралар. 4. Қоғам өмірінің жекелеген саласында қандай да бір мақсатты көздейтін жалпы елшілік істерді жүзеге асыру шаралары. 5. Билік басындағы жеке тұлғаның немесе шағын топтың ел билеудегі ерекше қолтаңбасы, әдіс-айласы, бағыты мен амалдарының кешені. 6. Ұжымның, мекеменің өз мақсат-мүдделерін жүзеге асыру бойынша іс-қимылы, оның әрекет, қызмет ету үлгісі. 7. ауыс. Ел билігінің тұтқасын ұстағандар. 8. ауыс. Амал, айла-шарғы, құрал” [3., 213].

XX ғасырдың басында (1913-1918) жарық көрген “Қазақ” газетін арнайы зерттеген Б.Момынова “Қоғамдық-саяси лексиканың түсіндірме сөздігінде” *саясат* сөзінің тіркесімін (*саясат жолы, саясат сахнасы, саясат сойқаны, саясат ойыны, саясат Олимпі, аграрлық саясат, аймақтық ішкі саясат, астыртын саясат, әлемдік саясат, әлеуметтік саясат, баға саясаты, индустриялық саясат, индустриялық-инновациялық саясат, жастар саясаты, кадр саясаты, кеден саясаты, көпвекторлы саясат, көпжақты саясат, қаржы-несие саясаты, мемлекеттік саясат, салық саясаты, сындарлы саясат, сыртқы саясат, тарифтік саясат, текетірес саясат, тіл саясаты, халықаралық саясат, ханның саясаты, шекара саясаты, ішкі саясат, имансыз саясат, құйтырқы саясат, зымиян саясат, сабырлы саясат, ішкі инвестиция саясаты, жаңа өндірістік саясат, кешенді саясат, несие саясаты, қалқыма алмастыру бағамы саясаты, оңтайландыру саясаты, сарабдал саясат*) көрсете отырып, “саясат” сөзіне: “Мемлекеттік құрылыс пен елдің экономикалық құрылымын айқындайтын мемлекеттік өкімет пен мемлекеттік басқарудың, сондай-ақ қоғамдық бірлестіктер мен партиялардың және басқа да ұйымдардың мүдде-мақсаттары анық көрінетін әрекеті” [4., 233] түрінде анықтама береді.

Ж.Ибраева *саясат* сөзінің өрісін сөз ете келіп: “а) әлеуметтік топтың және бұл топтың немесе тұтас қоғамның мүддесіндегі қоғамдық өмірді басқару жөніндегі олардың билік құруын көрсететін ұйымдастырылған қызмет; ә) әлеуметтік топ және мемлекеттік билік, оны жаулап алу, ұстап тұру және пайдалану жөніндегі адамдар қауымдастығы арасындағы қоғамдық қатынастар; б) саяси қызмет пен қатынастардың ажырағысыз жағын құрайтын саяси сана мен мәдениет; в) саяси ұйымдар мен нормалардың жиынтығы, олардың көмегімен саяси көзқарастар, мақсат-мүдделер жүзеге асырылады. Бұл жерде қатынасу үдерісі әр түрлі әлеуметтік институт (Үкімет, сенат, Мәжіліс) өкілдері мен шартты түрде “азамат/сайлаушы” арасында болатын кездегі саяси коммуникацияның институционалдық сипаты алдыңғы қатарға шығады”, – деп, түрлі мағыналық реңктерін көрсетеді [6., 333].

“Медиамәтіндегі саяси метафоралар: әлеуметтік-лингвистикалық, педагогикалық аспектілері” атты диссертациялық жұмысында С. Сәдуақасова *саяси ойын, саяси шоумен, саяси күш, саяси ойыншы, саяси сандырақ* метафоралы тіркестерін келтіре отырып, мәтін авторларының күнделікті өмірімізде қолданылып жүрген атауларды, заттарды “саяси” сөзімен тіркестіріп, саясиландырып, олардың мағыналық аясын кеңейтіп, басқа қырынан танытып жүргенін айтады:

(саяси) ойын – ойын. Ойнау үшін жасалатын әрекеттер, қимылдар ұғымын беретін болса, “Көріпкелдің ойынша, “әлемді қайта бөліске сала бастаған” алпауыттардың *саяси ойынынан* Қазақстан да шет қалмайды. Бұл ретте “*саяси шоумен*” В.Жириновский алдыңғы лектегі орнын әлі ешкімге босатпай тұр” (“*Қазақстан Zaman*” газеті, 15.01.2015, №2) контекстінде саясат сахнасындағы мемлекеттер арасындағы болып жатқан қарым-қатынас әрекеті баяндалған. Демек, біз өмір сүріп отырған замандағы аса ірі қоғамдық-формациялық және әлеуметтік өзгерістер, ғылыми-техника, ақпараттық технология қарыштап даму кезеңінде әлемнің дамыған отыз елінің қатарына қосылу үдерісінде еліміз әлемдік саясат аренасынан тыс қалмай, басқа мемлекеттермен қарым-қатынасы жандануда. Негізі, “саяси ойын, саяси ойыншы” тіркестері орыс тілінде жиі қолданылатын “политическая игра”, “политический игрок” метафоралары негізінде тілімізде калька тәсілі арқылы жасалып, қолданысқа еніп, қоғамдық-саяси лексиканы толықтырып тұр. Оған А.Н. Баранов пен Ю.Н. Карауловтың “словарь русских политических метафор” еңбегінде мысалдардың көптеп берілуі нақты дәлел бола алады (“Так что риск был – и для Горбачева, и для ГКЧПистов, но такова уж *политическая игра...*”). Мысалда (саяси) шоумен тіркесі берілген. Шоумен – ағылшын тілінде *showman* < *show* көрсетілім, + *man*-адам, демек, көрсетілім ұсынатын адам, шоу ұйымдастыру және өткізу жөніндегі маман. Шоумен - әртіс, ойын-сауық бағдарламаларын жүргізетін адам. Қазіргі ғылым мен техниканың дамыған заманында, әсіресе, эстрада саласында жиі қолданылатын, сөздік құрамға енген кірме сөз, актив қабатта қолданылуда. Берілген медиамәтінде В.Жириновскийдің саясаттағы іс-әрекеті “шоуменнің” әрекетімен баламаланып, өте сәтті қолданыс тапқан.

(саяси) ойыншы – ойыншы. Ойынға қатынасушы, ойын ойнайтын адам. “Яғни осы ойындағы аттары мәлім “*саяси ойыншылар*” негізгі күш болып табылмайды, олар небәрі арадағы откөсеуші – попгопандар ғана (“*Қазақстан ZAMAN*” газеті, 15.01.2015, №2). Саяси ойыншы – саясат сахнасында өнер көрсетуге қатысушы саяси субъект.

(саяси) күш – саяси қауқары жоғары, саяси әлеуеті бар топ, тап. “Әлбетте, Ресейде “орыс картасын” ойнауды өз пайдасына жарататын *саяси күштер* бар (“*Қазақстан ZAMAN*” газеті, 15.01.2015, №2) берілген мысалда дәл осы мағынада қолданыс тапқан.

(саяси) сандырақ – 1. Қатты ауырып, есінен танып жатқанда адамның шатасып сөйлеген сөзі. 2. Ауысп. Қалай болса солай айтылатын сөз. “Ол кезде көріпкелдің бұл пікірін көптеген саясаткерлер *саяси сандыраққасанап*, кекесінмен қабылдады” (“*Қазақстан ZAMAN*” газеті, 15.01.2015, №2). Қазақта “Жындының сандырағы келеді” деген сөз бар. Яғни, жынды деп біз жыны бар, бойына жын кірген адамды айтамыз. Жындыханаға бара қалсаңыз өз бетімен сандырақтап жүрген адамдарды кездестіресіз. Біздің суггестиялық түсінігіміз бойынша, оны сандырақтатын жын екенін де білеміз. Мысалда көріпкелдің, яғни саясаткердің айтқан болжамына сенбей, оны сандыраққа балап, кекесін, мыскылмен қабылдап, тиісті дәрежеде мән бермеуінің нәтижесінде өкініш сезімі бой алдырғанын байқауға болады.

Зерттеуші қазақ тілді медиамәтіндердегі *саясат* сөзінің образдар қатарына менталді жүйемізге сәйкесбағалаушылық компоненттер арқылы жеткізілуін қосып, сөздің мағыналық өрісін былайша сипаттайды:

- заттық образдар арқылы: саясат – механизм (саяси механизм);
- әлеуметтік образдар арқылы: саясат – театр (саясат сахнасы, саяси ойын, саяси ойыншы, саяси шоумен); саясат – қарым-қатынас: одақ, бірлестік, дау, күрес, соғыс (саяси құрылым, қоғамның саяси жүйесі, саяси дау, саяси күрес); саясат – қызмет (саяси қызметкер, саяси жұмыс); саясат – оқыту, тәрбиелеу – саяси тәрбие, саяси ақпараттандыру, саяси сауаттылық, саяси сауатсыз ұстанымдар);
- азық-түлік өнімдерінің образдары арқылы, бұл жерде саясат белгілі бір өнім ретінде беріледі (саяси іс-әрекеттің өнімі, саясаттың жемісі, салмақты саясат, саясатқа тою);
- табиғат құбылыстары арқылы, мысалы, жер сілкінісі (саяси сілкіністер), су, өзен (саяси ағым, саяси толқындар), ауа, түгін, қатты жел (саясат дауылы, саясат салқыны);
- мүліктік образдар арқылы (саяси ресурстар, саяси мүмкіндіктер, саяси құралдар, саяси күш);

- бағалаушылық компоненттер арқылы (салиқалы саясат, сарабдал саясат, солақай саясат, көрегенді саясат, құйтырқы саясат, зымиян саясат, саяси қырағылық, саяси шиеленіс, саяси дағдарыс) [8;78].

Профессор Қ. Есенова газет мәтінінде автор мен оқырман арақатынасының көріну ерекшеліктерін

1. Автор–басшы, адресат–орындаушы;
2. Автор–оқытушы, адресат–оқушы;
3. Автор– ұстаз, адресат–рухани шәкірт.

4. Автор – үгіттеуші, адресат– күмәнданушы ретінде топтастыра келіп: “Бұл топтастырудағы адресант - адресатар ақатынасының бірінші типі Кеңес үкіметі заманында қалыптасқан орталықтандырылған билік жүйесінің тәртібіне, яғни осы кезеңдердегі тек бір партияның мүддесін мақсат еткен саусақпен санарлық, бір типті газеттерде міндетті түрде бас мақала түрінде жарияланатын, коммунизм идеясын насихаттайтын, партия қабылдаған бағдарламалар авторына қатысты. Бұндай мәтіндерде (әдетте олараса көлемді болып келеді де газеттің 4-5 бетін алады) ешқашан авторесімкөрсетілмейді, олкоммунистік партияның аудиториясанасында жетекші бейнесінде әбден қалыптасып, орныққандығысонша, адресатоны іздеуге талпынбай-ақ, өзі автоматты түрде орындаушы рөліне енеді”, – деп сипаттайды [9.,56].

Яғни ХХ ғасырдың 20-жылдарында *партия* сөзі бір ғана мәнде ұғынылса, бүгінгі таңда бұл сөздің мағынасы біршама кеңейгенін байқаймыз. Яғни қоғамдағы өзгерістерге байланысты, еліміз тәуелсіздік алуына байланысты пафос, логос, эгос та өзгеріп, тұлғалардың таным-түсінігі өзгеріске түскенін, сол арқылы пафос, логос, эгос тұтастығын көреміз.

8-14 жас аралығында *Президент* сөзінің бейнелі қолданысы ретінде Қазақстан (Н.Назарбаев), Ресей (Путин), Америка (Буш, Трамп, Барак Обама) Президенттері ғана аталады. Ал 20-40 жастағы информанттар олардан бөлек фирманың президенттерін де атаған.

Барлық жастағы информанттар *хансөзін* Абылай ханмен байланыстырады, 15-25 жас аралығындағы жасөспірімдер Тәуке хан, Әбілқайыр хан, Керей мен Жәнібек хандарды атаған. Бір қызығы – информанттар хан сөзін жағымды жағынан ғана сипаттаған, ел бірлігі үшін күрескен, үш жүздің басын қосқан, т.с.с. Хандарды үстем тап өкілдері, қанаушы тап ретінде сипаттау жоққа тән. Революция сөзі 8-11 жас аралығындағы балалар үшін ешқандай ассоциация тудырмаса, 12-20 жастағы жеткіншектер үшін аласапыран, билік үшін күрес, таққа таласу, патшаны құлату, коммунистер, ашаршылық сөздерімен байланыстырылған. Яғни тәуелсіздік алғаннан кейінгі елдің таным-түсінігі біржола өзгергенін көрсетеді.

Қорытынды. Сонымен, ғаламның құндылық бейнесін зерттеу барысында бірқатар фактілерді ескеру қажет:

1) тілдегі ғалам бейнесі жалпы адамзатқа ортақ болуы да, өзіндік ерекшеліктерге негізделуі де мүмкін. Бұл орайда нысанның қай тұрғыдан бағаланғаны, құндылық ретінде танудағы ұстанымдар басшылыққа алынады.

2) тілдегі ғаламның құндылықтар бейнесі өзара байланысты пайымдауларға негізделеді;

3) бағалау шешімдерінің арасындағы өзара қарым-қатынастар мен ассоциативті қиылысу қатынастары бар, олардың көмегімен мәдениеттің құнды парадигмаларын белгілеуге болады;

4) ғаламның құндылық бейнесінде сол мәдениет үшін ең маңызды мән, құндылық доминанттары болады, олардың жиынтығы тілде белгілі бір мәдениет ретінде қалыптасып, сол тілде сақталады;

5) бір тілдік мәдениеттегі ғаламның құндылық бейнесі алуан түрлі болады. Себебі түрлі әлеуметтік топтардың құндылықтары әртүрлі болуы мүмкін. Әр мәдениеттің ұлттық сипатын танытатын тұлғалар болады;

6) ғаламның құндылық бейнелері ұжымдық санада, жеке адамның санасында сақталады. Соған сәйкесстандартты және стандарттан тыс тілдік тұлғалар қалыптасады. Олардың сөйлеу мәдениеті элиталық, орта әдеби, халықтық сөйлеу тілі, т.б. жалпыланған және жеке тұлғалар ғаламының құндылық бейнесімен тығыз байланысты.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1) Аралбаева Б. “Еңбекші қазақ” газетінің әдеби тілді дамытудағы қызметі. – Алматы, 2009. – 136-б. – диссертация
- 2) Барлыбаев Р. Қазіргі қазақ тіліндегі қоғамдық-саяси лексика.- Алматы, 1978. – 26 б. - журналда жарық көрген мақала
- 3) Қазақ сөздігі. Қазақ тілінің бір томдық үлкен түсіндірме сөздігі. –Алматы: Дәуір, 2013. - 1131-б. –сөздік
- 4) Момынова Б. Қоғамдық-саяси лексиканың түсіндірме сөздігі. - Алматы: Қазақ университеті, 2010. – 102-б. - журналда жарық көрген мақала
- 5) Оңдасынов Н. Арабша-қазақша түсіндірме сөздігі. - Алматы, 1985. - I том. – 360 б. -Сөздік
- 6) Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. - Алматы, 1966. – 99-б.- сөздік
- 7) Ибраева Ж.Қ. Қазақстанның саяси дискурсындағы саясаткерлердің тілдік тұлғасы //Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы. Филология сериясы. - 2010. -№2 (32). – 33-б. - журналда жарық көрген мақала
- 8) Садуақасова С. Медиа-мәтіндегі саяси метафоралар: әлеуметтік-лингвистикалық, педагогикалық аспектілері. - Алматы, 2015. 21-22-б. - диссертация
- 9) Есенова Қ. Қазіргі қазақ медиа-мәтінінің прагматикасы. Алматы, 2007. - 236 б.– монография

МРНТИ 16.21.21

D. Kurmanbayeva ¹

*¹Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages,
Almaty, Kazakhstan*

**TIME AND SPACE OF HUMAN BEING IN MENTAL AND LINGUISTIC UNITS OF
THEIR REPRESENTATION**

Abstract

The article considers the linguistic and mental units of representing time and space. The analysis of the categories in various linguistic aspects (lexical, grammatical, morphological, textual, etc.), carried out in the framework of linguistic, axiological, linguocultural, literary, cognitive, interdisciplinary approaches, indicate about diverse linguistic and mental means of expressing spatial and temporal relationships. Currently, there is a tendency of interdisciplinary studies. The studies indicate that time and space in different languages encode universal and national-specific ways of perceiving reality. Space and time as components of the literary category chronotope are the organizational centers of literary works. The cognitive studies based on the anthropocentric essence of the language focus on the disclosure of the concepts Time and Space as mental units of consciousness. The expansion of cognitive studies allows to describe and disclose the cognitive mechanisms of categorization and conceptualization of space and time as essential characteristics of reality.

Key words: space, time, chronotope, approach, representation, concept, model

Д.Т. Курманбаева ¹

*¹Абылай хан атындағы ҚХҚ және ӘТУ,
Алматы, Қазақстан*

**МЕНТАЛДЫҚ ЖӘНЕ ТІЛДІК БІРЛІКТЕРДЕГІ АДАМ БОЛМЫСЫНЫҢ УАҚЫТЫ МЕН
КЕҢІСТІГІ**

Аңдатпа

Мақала уақыт пен кеңістік категорияларын олардың репрезентациясының тілдік және менталдық бірліктерін анықтау мақсатында зерттеуге арналған. Лингвистикалық, аксиологиялық, лингвомәдениеттану, әдебиеттану, танымдық, пәнаралық тәсілдемелер аясында жүргізілген әр түрлі

лингвистикалық аспектілерде (лексикалық, грамматикалық, морфологиялық, мәтіндік және т.б.) кеңістік пен уақыт категорияларын талдау нәтижелері кеңістіктік және уақыт қарым-қатынастарды білдірумен байланысты тілдік және менталдық құралдардың әртүрлі арсеналдарын айғақтайды. Қазіргі уақытта кеңістік пен уақыт категорияларының пәнаралық зерттеулерінің даму үрдісі байқалуда. Әр түрлі тілдердегі кеңістік пен уақытты бейнелеу құралдарын зерттеу олардың шындықты қабылдаудың әмбебап және ұлттық тәсілдерін кодтағанын көрсетеді. Хронотоптың әдеби категориясының құрамдас бөлігі ретінде кеңістік пен уақыт категориялары әдеби шығармалардың ұйымдастырушылық орталықтары болып табылады. Когнитивті тәсіл шеңберіндегі зерттеулер тілдің антропоцентрикалық мәніне негізделеді және уақыт пен кеңістік тұжырымдамаларын сананың менталдық бірліктері ретінде ашуға шоғырланады. Кеңістік пен уақыт категорияларының когнитивтік зерттеулерін кеңейту объективтік шындықтың ажырамас мәні ретінде кеңістік пен уақытты жіктеу мен концептуализациялаудың когнитивтік механизмдерін сипаттауға және ашуға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: кеңістік, уақыт, хронотоп, тәсілдеме, репрезентация, концепт, модель

*Д. Курманбаева*¹

¹ *Казахский Университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана,
г. Алматы, Казахстан*

ВРЕМЯ И ПРОСТРАНСТВО ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО БЫТИЯ В МЕНТАЛЬНЫХ И ЯЗЫКОВЫХ ЕДИНИЦАХ ЕГО РЕПРЕЗЕНТАЦИИ

Аннотация

Статья посвящена исследованию категорий времени и пространства с целью определения языковых и ментальных единиц их репрезентации. Результаты анализа категорий пространства и времени в различных лингвистических аспектах (*лексическом, грамматическом, морфологическом, текстовом и др.*), проведенного в рамках лингвистического, аксиологического, лингвокультурологического, литературоведческого, когнитивного, междисциплинарного подходов, свидетельствуют о разнообразном арсенале языковых и ментальных средств, связанных с выражением пространственных и временных отношений. В настоящее время наблюдается тенденция развития междисциплинарных исследований категорий пространства и времени. Исследования средств манифестации пространства и времени в разных языках свидетельствуют о том, что они кодируют универсальные и национально-специфические способы восприятия действительности. Категории пространства и времени как составляющие литературоведческой категории хронотопа являются организационными центрами художественных произведений. Исследования в рамках когнитивного подхода базируются на антропоцентрической сущности языка и концентрируются на раскрытии концептов *Время* и *Пространство* как ментальных единиц сознания. Расширение когнитивных исследований позволяет описать и раскрыть когнитивные механизмы категоризации и концептуализации пространства и времени как неотъемлемых сущностных характеристик объективной действительности.

Ключевые слова: пространство, время, хронотоп, подход, репрезентация, концепт, модель

Introduction. The categories of space and time are objects of study of many scientific not only exact sciences, but also sciences of the humanitarian field, such as philosophy, aesthetics, art, history, literary criticism, linguistics. At this stage of the development of linguistics, there is a huge amount of research devoted to the problems of space and time, due to their complex, multidimensional nature. A great contribution to the study of the categories of space and time as elements of the linguistic picture of the world was made by foreign scientists (H.H. Clark, M.Haspelmith, A. Wierzbicka, M.M. Bakhtin, Yu.M. Lotman, V. N. Toporov, E.S. Kubryakova, N.D. Arutyunova, E.S. Yakovleva, I.Yu. Bezukladova, M. Bansimba, L.Yu. Sultanova, E.A. Nikolaeva, A.A.M. Mukhacheva, O.S. Aketina, N.S. Sonnik, I.V. Zakharenko, A.R. Shaimukhametova, T.K. Elizova and others) and by Kazakhstani scientists (S.E. Isabekov, N.A. Shakhmetova, G.S. Samsenova, A.B. Temirbolat, K.M. Khamzina, B. Zhuminova, Sh.S. Khusainova and others).

The present article attempts to analyze approaches to the study of the categories of space and time in science in order to identify the linguistic and mental units of their representation.

Research Methods. The research methods used are a critical analysis of the scientific literature on the studied issues, a comparative method.

Results and discussion. Currently, in the field of linguistics there are various approaches to the study of the categories of space and time implemented: linguistic (in which studies of space and time are carried out at different language levels (lexical, grammatical, morphological, syntactic, lexical-semantic, phraseological etc.), axiological, linguocultural, literary, cognitive and interdisciplinary, including several approaches simultaneously).

Applying the **linguistic approach** to studying the categories of space and time, the scientists point out a wide range of language means related to the expression of spatial and temporal relations:

- 'space' in the English language is represented by *adjectives*, as well as *adverbs*, *pronouns*, *pronouns here / there* and *demonstrative pronouns this / these, that / those*. [1];

- nuclear means representing the basic characteristics of space are *the verbs of motion*. In German, *verbs and verbal abstract nouns* are mainly used to indicate *the process of movement*. [2];

- the morphological representation of the category of space is connected with the system of *spatial prepositions* and *adverbs* and the features of their functioning, while the syntactic representation is formed by the *speech genre* "Description of space" (syntactic means that are used in the process of implementing the scheme of transmitting information about space), the lexical and semantic features of the concept of space are clearly manifested in metonymic (time - space) and metaphoric transfers. [3]

One of the relevant approaches to the study of the categories of space and time is the axiological approach. In the process of his activity, a person engages not only in contemplation, but also in practical action, and in the process of activity he relies on his goals, projects, ideals, norms and other settings. Analyzing the evaluative vocabulary reflecting temporal norms of behavior, N.K. Ryabseva revealed that their specificity lies in the fact that the time parameters are not expressed explicitly in it, but in the form of a semantic attribute which can be identified by interpretation. The author believes that "the temporal features which are parts of the semantics of the evaluative vocabulary reflect the person's temporal experience, fix social norms of behaviour and embody the regulation of social life." [4]

With the help of the *linguocultural approach*, a comparative study of two or more three languages examines the reflection of spatial and temporal perceptions of reality in the language by different peoples.

The reflection of the way of perceiving and structuring the world in the Kazakh language is studied by B. Zhuminova, Sh.S. Khusainov who believe that the linguistic representation of spatial-temporal representations is a complex mechanism for reflecting a naive-everyday perception of space in the human mind, its parameters, characteristics and their ethno-linguistic explication. The "dissimilarity" of the way of perceiving the world of native speakers, the "model of the world", is manifested in the original set of means of linguistic representation the reality (including spatial and temporal). The Kazakh language consciousness is reflected in the following fixed expressions with the meaning of space: *alaman beige* - 35-45km, *at shaptyrym* - 25 km, *teralatyndai* - 1015 km, *qunanshaptyrym* - 8 - 10 km, etc. when measuring a path. [5]

Additionally, Chibisova O.V., Kaminskaya I.V. clearly show the significant differences in the perception of temporal concepts by the Russians and the Chinese, for example, the Chinese see "time" primarily as something long and fleeting, while the Russians - as something consistent. The most important elements of the time perception coincide in the Russian and Chinese pictures of the world, which, in the scientists' opinion, is explained by the objective conditions of the perception of natural time. The main differences are observed in the field of culturally determined concepts: the division of time into time periods, their value and content filling. [6]

Thus, linguocultural studies of the means of manifestation of space and time in different languages indicate that they encode both transcultural basic ways of perceiving reality and nationally specific ones, i.e. the linguistic picture of the world (space-time), on the one hand, has a universal character, on the other hand, has a national specificity.

The categories of space and time also continue to be the subject of research in literary studies and are analyzed in the works of R.I. Enukidze, I.S. Emelyanov, P.Yu. Povalko, I.S. Shevchenko, A.M. Nigmatullina, O.O. Kandrashkina and others. The categories of space and time as organic elements for the development of artistic reality combine microstructures and components of a literary text into an integrated system and are components of the general literary category - a *chronotope*. The researchers believe that the most important functions of chronotope are in the fact that it serves as a means of developing *the plot of narrative and*

performing a meaning-forming function. It is the combination of artistic time and space that creates various forms of plot dynamism; it is one of the means of artistic actualization.

The researchers often determine the characteristics of the time reflected by writers. For example, when analyzing the novel by Oleg Kuvayev "Territory" in order to emphasize the multilayering, time complexity, I.S. Emelyanov distinguishes such types of time as *mythological time and historical time*, which include the events described in the novel, the space category is characterized by the chronotope "territory". [7]

The research by O.O. Kandrashkina is interdisciplinary by nature: the author not only defines and develops the idea of the role of the chronotope as the organizational center of a work of art, but also defines a set of lexical and grammatical means of expressing space-time: *verb forms, categories of taxis and deixis*. The functioning of verb forms depends on the prevalence of statics or dynamics in the text, acceleration or deceleration of time, their sequence is determined by the transition from one situation to another and, therefore, the movement of time. The relative temporality is conveyed by the category of taxis - the conjugation of grammatical tenses in the speech chain, in which relative temporal relations of synchronism (simultaneity), sequence or precedence arise: simultaneity / non-simultaneity, interruption, correlation of the main and accompanying actions, etc. To deictic means (deixis is considered as a category of relative space), the author refers relative pronouns and adverbs, as well as expressions that acquire the properties of the designation of relative spatial extent - nouns that designate objects that can be converted into units of measure - a house, street, carriage, etc. [8]

P.Yu. Povalko considers that the linguistic representation of the categories of time and space affects all language levels and includes not *only lexemes*, but also *syntaxes, grammes, syntagmas, loconyms, chrononyms and toponyms*[9], while S.G. Grigorenko emphasizes that the leading role in the formation of the space-time continuum is played by verbs with the meaning of a quick change of events, simultaneity, surprise, and their wide text-forming potentials in creating temporary meanings have a significant semantic and aesthetic significance. [10]

In the framework of our study of determining the role of the space-time continuum as a cognitive determinant of the literary genre of a work of art, the idea of mythological time and space developed by A.M. Altybayeva is of some interest. In the article, the author defines the main category-based characteristics of *mythological time and space (mythochronotope)*, which, as elements of the mythological poetics of a work implicitly embedded in the text, play a key role in constructing the narrative structure of the text and determine the length of the plot action. The category-based characteristics (see Tab. 1) give the product the necessary informative and cognitive impulse. The mythochronotope provide the text with timeless orientation and a specific time - the creation simultaneously. [11]

Table 1

Category-Based Characteristics of Mythochronotope

#	Temporal Markers of Mythological Time	Spatial Markers of Mythological Space
1.	• abstract concepts hinting at the maximum remoteness of the narrated event from the time of the narrator ("in the distant past", "at that glorious time", etc.); • a precedent through allusion to a specific archetypal hero ("during the reign of the first ruler of Upper and Lower Egypt" by W.Golding, "times of Gody and Moira" by M.Druon); • a hint on the length of a specific time in this context ("for two thousand years of my night", time of the year ("time of the Nile flood" by Golding);	<i>The horizontal line of deployment of mythological space</i> The dependence of the mythological space on the sacred or sacralized center (becomes sacred): space moves toward the center, inward, through a series of "subspaces" or objects; sometimes space is divided into rows of increasingly narrowing concentric circles, and inside each of them all objects have the same degree the universe, stone, world mountain, the highest personified sacred value (or its image). In this case, the center itself becomes a source, which largely determines the structure of the whole space ("sacred")

	• markers that characterize the quality of the passage of time (long / short, slow / fast, sudden); • markers of the beginning and end of a sacred concept ("the beginning of the world", "the end of the world") and others.		
		<i>The vertical line of deployment of mythological space</i>	The vertical axis of space clearly represents the hierarchical structure of objects: upper, middle, lower. Lower row: the dead, souls, ancestors, demons, evil deities (including the ruler of the underworld), chthonic animals - at the bottom; Middle row: people, animals - in the middle; Upper row: birds, angels, divine (including the main god), mythological luminaries. The place of the Epiphany, which testifies its highest holiness, is usually the center

Thus, in the interdisciplinary studies at the intersection of linguistics and literary studies the chronotopes are considered as the organizational center of a work of art, as a means of determining the characteristics of a method, style, which helps to reflect the originality of the writer's individual thinking. The artistic chronotope significantly expands the boundaries of perception, interpretation and analysis of works, reveals their structure and content more deeply. The analysis of modern literary studies of the artistic chronotope showed that the works of M.M. Bakhtin, M.Yu. Lotman, V.N. Toporov on this issue are still relevant and constitute the methodological basis of many literary studies.

In recent decades, the cognitive research, which focuses on the mental nature of the language aimed at studying mental categories and structures, and also seeking to correlate language forms with their mental representations, are relevant studies. In Kazakhstan, the cognitive studies are presented in the works of A.E. Karlinsky, S.E. Isabekov, A. Kaydarov, G.G. Gizdatov, M.M. Kopylenko, V.S. Lee, E. D. Suleimenova, 3. K. Sabitova, K. Sh. Kusainova, Sh. K. Zharkynbekova, Z. K. Temirgazina etc. [12]

In accordance with the aim of the article of disclosing the mental units of representation time-space, the concept of "mental representation", one of the key concepts of cognitive linguistics, is necessary to consider. Following L.V. Laenko, we believe that "mental representation is an actual image of a particular event, that is, subjective form of vision of what is happening. Mental representation is an operational form of mental experience, which change as the situation changes and the subject's intellectual efforts are a specialized mental picture of the event." [13]

A certain contribution to the study of the problem of representing the linguistic and mental units of spatio-temporal reality was made by scientists representing the Tambov school of cognitive linguistics, whose studies are interdisciplinary by nature, combining linguistic, linguocultural and cognitive approaches simultaneously.

One of the early topical studies is the study on the problems of the concept of Time in English by D.V. Mahovikova. The author identified the main mechanisms of the lexical method of conceptualizing time in modern English: direct nomination of the temporal characteristics, word formation, phraseologization, semantic compatibility of words with temporal and non-temporal meanings, and developed temporal mental models for displaying reality. D.V. Mahovikova also developed three models of the conceptualization of time: *spatial, metaphoric and metonymic* (See Tab. 2). *The spatial model* is a set of cognitive patterns (*a point, a segment, a vector, a dotted line- straight line, a semi- straight line, a circle, a spiral, a receptacle, a part – the whole*), which are the specific representations of the experience of interaction with the outer world. Each cognitive scheme, structuring the concept of time, selects, profiles its specific characteristics, which become the object of lexical conceptualization and representation in the language. The essence of the *metaphoric model* is that a metaphor is understood as a concrete mechanism for cognizing one conceptual entity through another. The conceptual metaphor is created on an associative basis, involves understanding

one area through the prism of another and is based on the transfer of individual characteristics or structures from the conceptual area of the source to the target area, which entails the restructuring the target area. *The metonomic model* involves the use of one element of a structured area to replace another, which allows to conceptualize one concept through its component of everyday human thinking. [14]

Table 2

Cognitive Models of Lexical Conceptualization of Time

#	<i>SpatialModel</i>	<i>MetaphoricModel</i>	<i>MetonomicModel</i>
<i>Cognitive Schemes of Lexical Conceptualization of Time</i>			
1	• <i>a point</i>(the moment correlated with specific minutes, hours or days associated with any activity or event); • <i>a segment</i> (time having start and end points, a contingently fixed time interval that does not have clear time coordinates, and an indefinite period that does not have a time reference); • <i>a vector</i> (profiles such characteristics of time as duration and direction, indicated by the start and / or end points) • <i>a dotted line - straight line</i> (expresses the continuity of the time axis, one-dimensionality, continuity, infinity, unlimitedly extends in both directions); • <i>a semi- straight line</i> (limited, has either only a start point, or only a completion point, can be expressed by a specific moment in time directly related to an event or action); • <i>a circle</i> (represents cyclicity, continuous movement, a process characterized by a return to the starting position); • <i>a spiral</i> (continuous movement along the turns of a uniformly rotating straight line, with a constant speed, suggesting a certain phase state); • <i>areceptacle</i> (fragments of time characterized by fullness of events are receptacles of these events. The receptacle more often acts as a period of time, while it may or may not have specific time coordinates); • <i>a part - the whole</i> (determined by dividing large time periods into smaller ones, any time interval or point in time can be a part, a fragment of the whole, and one of the parts, that is, a specific segment or time moment can be profiled relative to the whole, i. e. a larger period).	• <i>orientation metaphors</i> (time is motionless, and the observer moves in time, or some kind of event takes place in time, which is conceptualized as space); • <i>structural metaphors</i> (comprehension and structuring of the “target area” according to the pattern or scheme of the “source area”, i.e., a metaphorically meaningful concept takes on a structural organization of the original concept); • <i>ontological metaphors</i> (time is understood as a subject capable of moving, performing actions, evaluating as a substance, resource, property, change of state of natural objects, an agent that has a positive effect on a person or objects, time as a stream, time as a personal substance, etc.).	• <i>an event instead of time;</i> • <i>metonymization of events or conditions;</i> • <i>changes;</i> • <i>the period of a person’s life associated with any activity, or age characteristics;</i> • <i>association of a time period with a well-known person or with a generally accepted name of the historical period;</i> • <i>“clock (item) instead of time;</i> • <i>through a description of the landscape;</i> • <i>time concept represented by the concept of Space and vice versa.</i>

In general, cognitive studies are based on the principle of linguistic anthropocentrism, which is the result of subject-object interaction with the reality and carried out on the basis of the interpretation of a specific fragment of the world and knowledge about it. Space and Time for cognitive scientists are multidimensional concepts, representing a multitude of relations of interaction between man and the world. The common features to cognitive research is the consideration of cognitive and linguistic mechanisms

(conceptual derivation; defocusing and focusing, profiling, perspectivization, conceptual metaphor, conceptual metonymy etc.), revealing models and cognitive schemes that are used in the language to structure the corresponding general concept of Time and Space in conceptualization processes. Space and time studies in the framework of cognitive linguistics are based on the theory of metaphor and metonymy by J. Lakoff and M. Johnson, the cognitive grammar of R. Langacker, the theory of mental spaces by J. Focconier, the theory of categorization and conceptualization, the theory of interpretation by N.N. Boldyrev and others.

Conclusion. To sum up the study, it should be noted that the linguistic studies of the categories of space and time are characterized by their complexity and multidimensionality:

1. Currently, there is a tendency to develop not just linguistic research on the categories of space and time but interdisciplinary one. The studies of the representation of the categories of space and time using linguistic means are carried out in the framework of the linguistic, axiological, literary, cultural, cognitive approaches.

2. The studies in various linguistic aspects (lexical, grammatical, morphological, textual, etc.) indicate about a diverse range of language means related to the expression of spatial and temporal relationships and their functional connection and interaction as well.

3. The studies within the framework of the cognitive approach are based on the anthropocentric essence of the language and focus on the disclosure of the concepts Time and Space as mental units of consciousness that reflect the results of human activity and the processes of cognition of the world and with which a man operates in the process of thinking. The expansion of cognitive studies of the categories of space and time allows not only to describe, but also to reveal the cognitive mechanisms of categorization and conceptualization of space and time as integral essential characteristics of objective reality.

References:

- 1) Aketina O.S. *Sposoby eksplikatsii koncepta "prostranstvo" v anglijskoj lingvokul'ture* [Elektronic resource]. -2016.-URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sposoby-eksplikatsii-kontsepta-prostranstvo-v-anglijskoj-lingvokulture> (accessed: 19.10.2019)
- 2) Shamne N.L. *Universal'nye charakteristiki kategorii prostranstva i yadernyesredstvaih reprezentacii v yazyke* [Elektronic resource]. -2009.-URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/14421002.pdf> (accessed: 19.10.2019)
- 3) Sonnik N.S. *Konceptualizaciya prostranstva v russkoj yazykovoj kartine mira* [Elektronic resource]. -2012.- URL: <http://docplayer.ru/45035203-Konceptualizaciya-prostranstva-v-russkoj-yazykovoy-kartine-mira.html> (accessed: 19.10.2019)
- 4) Ryabceva N.K. *Aksiologicheskii modelivremeni // Logicheskij analizyazyka: yazykivremya*. -M.: Indrik, 1997. -S. 78-95.
- 5) Zhuminova A.B., Husajnova Sh.S. *Koncept prostranstvo v structure yazykovoj kartiny mira* [Elektronic resource]. -2016.- URL: <https://articlekz.com/article/19517> (accessed: 10.11.2019)
- 6) Chibisova O.V., Kaminskaya I.V. *Koncept «Vremya» v russkoj kitajskoj lingvokul'turah*. [Elektronic resource]. -2012.- URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kontsept-vremya-v-russkoj-i-kitajskoj-lingvokul'turah> (accessed: 10.12.2019)
- 7) Emel'yanov I.S. *Osobnostihronotopai obrazcheloveka v romane Olega Kuvayeva "Territoriya"* [Elektronic resource]. -2017.- URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobnosti-hronotopa-i-obraz-cheloveka-v-romane-olega-kuvaeva-territoriya> (accessed: 19.10.2019)
- 8) Kandrashkina O.O. *Kategoriiprostranstva, vremeni i hronotopa v hudozhestvennom proizvedenii yazykovyesredstvaih vyrazheniya* [Elektronic resource]. -2011.-URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kategorii-prostranstva-vremeni-i-hronotopa-v-hudozhestvennom-proizvedenii-i-yazykovye-sredstva-ih-vyrazheniya> (accessed: 5.01.2020)
- 9) Povalko P.Yu. *Strukturasemioticheskoi kategorii vremeni v hudozhestvennom tekste (na material romana A. Kabakova "Nevozvrashchenec")* [Elektronic resource]. -2017.-URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/struktura-semioticheskoi-kategorii-vremeni-v-hudozhestvennom-tekste-na-materiale-romana-a-kabakova-nevozvrashchenets> (accessed: 19.10.2019)
- 10) Grigorenko S.G. *Yazykovayareprezentaciya prostranstvenno-vremennogokontinuumav romane M. Bulgakova "Master i Margarita"* [Elektronic resource]. -2010. -URL: <https://www.dissercat.com/content/yazykovaya-reprezentatsiya-prostranstvenno-vremennogo-kontinuumav-romane-m-bulgakova-master> (accessed: 19.10.2019)

11) Altybayeva S.M. *Mythological time and space: category-based characteristics //Abajatyndaғы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті Хабаршы «Filologiya žylymdary» seriyasy – Almaty, 2018-№3(65)-S.71-74*

12) *Shahmetova N. A, G. S. Samsenova G. S. Aktual'nyeproblemyazykoznaniya: kognitivnaya priroda metafory.- Pavlodar: Kereku, 2015-158 s*

13) *Laenko L. V. Kategoriyamental'noj reprezentacii: rezul'taty teoreticheskogo i metodologicheskogo poiska [Elektronicheskyy resurs].-2007.-URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kategoriya-mentalnoy-reprezentatsii-rezultaty-teoreticheskogo-i-metodologicheskogo-poiska> (accessed:20.12.2019)*

14) *Mahovikova D. V. Leksicheskie sredstva konceptualizacii vremeni v sovremennom anglijskom yazyke: avtoreferat nasoiisk. uch.st. kand. fil.nauk.-Tambov, 2012-24 s.*

МРНТИ 16.01.11:

Г. Дайрабекова¹, Б. Сүйеркұл²

¹ *Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,*

² *А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Алматы, Қазақстан*

ТҮРКІ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІНДЕГІ ҚОС СӨЗДЕРДІҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Мақала жалпы түркі тілдерінің ішіндегі көне лексикалық қорды өз құрамында көбірек камтып сақтаған қазақ тіліндегі қос сөздер табиғатын теориялық және практикалық жағынан зерделеуге арналды. Туыс тілдерге ортақ құбылыс ретінде алынған қос сөздердің басты заңдылықтары Сағдидың “Гүлістан” шығармасы материалында қарастырылды. Қазақ тіліндегі қос сөздерді сөздік қордағы ерекше категория ретінде барша ерекшеліктері мен жасалу модельдерін, функционалдық қажеттілігі мен тұрақты сөз тіркесі ретінде қалыптасу заңдылықтарын сараланып, зерделенген. Бұл мақалада қазақ тілінде қалыптасқан қос сөздер табиғатын тек өз аясында ғана шектеп, тұйық шеңберде қалдырмай, кемінде туыстас түркі тілдерінің фактілерімен салыстыра қарастырып, сол тілдік топтың аясындағы заңдылықтарын ашудың маңызыдығына байланысты. Бұл әрекет жер жүзі тілдеріне ортақ әмбебап проблеманың шешілуіне де қажетті мәселенің бәрін болмаса да, бір шетін айқындайтыны сөзсіз.

Түйін сөздер: қос сөздер, түркі тілдері, алтай тілі, мағына, тарихи-салыстырмалы әдіс

G. Dairabekova¹, B. Suyerkul²

¹ *Al-Farabi Kazakh National University,*

² *A. Baitursynov Institute of Linguistics,
Almaty, Kazakhstan*

SEMANTIC FEATURES OF ALLITERATION WORDS IN TURKISH WRITTEN MONUMENTS

Abstract

The article is devoted to theoretical and practical study of the nature of alliteration words in the Kazakh language, which have retained in their composition more of the ancient lexical fund of Turkic languages. The main laws of alliteration words, taken as a general phenomenon for related languages, were considered in the material of Sagdi's “Gulistan”. This article considers paired words as a special category of the vocabulary of the Kazakh language, reveals the laws of their formation, models, and features of their functioning. This study is not limited to the study of pair words formed in the Kazakh language, but also includes a

comparative analysis of the facts of related Turkic languages. This will undoubtedly determine the solution of some of the universal problems of this language group that are common to all languages.

Key words: alliteration words, Turkic languages, Altai language, meaning, historical and comparative method

Г. Дайрабекова¹, Б. Суйеркул²

¹ Қазақстанның Национальнаны Университеті им. Аль-Фараби,

² Институт тилтануы им. А.Байтурсынова,

г. Алматы, Қазақстан

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПАРНЫХ СЛОВ В ТЮРКСКИХ ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКАХ

Аннотация

Статья посвящена теоретическому и практическому изучению природы парных слов на казахском языке, сохранивших в своем составе больше древнего лексического фонда тюркских языков. Основные закономерности парных слов, взятых как общее явление для родственных языков, рассматривались в материале сочинения Сагди “Гулистан”. В данной статье рассматриваются парные слова, как особая категория словарного запаса казахского языка, раскрываются закономерности их образования, модели, особенности функционирования. Данное исследование не ограничивается изучением парных слов, сформировавшихся в казахском языке, но и включает сравнительный анализ фактов родственных тюркских языков. Это, несомненно, определит решение части универсальных проблем данной языковой группы, общие для всех языков.

Ключевые слова: парные слова, тюркские языки, алтайский язык, значение, историко-сравнительный метод

Кіріспе. Қос сөздер – екі сөздің бір-бірімен қосарлануын емес бірсөздің қайталануы арқылы жасалып, бір лексикалық мағына беретін сөздер. Қос сөздерде фисар ақылы жазылып, бір-бірімен салаласа байланысады. Қай-қайтіл болмасын, оның негізгі элементі – сөз. Тілдің дамып, күрделенуі сөздің дамып, күрделенуімен тығыз байланысты.

Түркі тілдеріндегі қос сөздер категориясы “Алтай миссионерлері” жариялаған “Алтай тілі грамматикасында” толығырақ сөз болды. Түркітану саласында екі дербес сөздің қосарлануы арқылы жасалған, «толыққанды» қос сөздер туралы алғаш рет грамматикада айтылады. Мысалы, “ел-жон”, не “жон-улус” – народ “какый-карон”, не “ачу-карон-горе”. Авторлардың тағы бір анықтамасы бойынша, “ынгыр-чынғыр” скрип, “култур-кантыр” – бряцание; “олмон-жалман” – колышущийся сияқты қайталама қос сөздердің түрлері сөйлеушінің сөзіне бейнелеуші реңк беру үшін қолданылады делінген. Аталған грамматикада қос сөздердің мағынасына қарай антоним сөздерден (*жақшызы-жаманы* – богатые и бедные, т.е. все), біртектес ұғым атауларынан (ту-таш – горы и камни; т.е. вся суша, “уйе-соок” – сустав и кость, т.е. все тело) жасалатыны да көрсетіледі [3.6 бб].

Қазақ тіліндегі қос сөздерді сөздік қордағы ерекше категория ретінде барша ерекшеліктері мен жасалу модельдерін, функционалдық қажеттілігі мен тұрақты сөз тіркесі ретінде қалыптасу заңдылықтарын саралап, зерделеп бере алсақ, алдымызға қойған мақсат-міндетімізді орындадық деп білеміз. Өйткені қос сөздер және оның сан алуан типтік, құрылымдық, семантикалық түрлері – бір тілде ғана емес, көп тілде қалыптасқан, тіпті жер жүзі тілдерімен тамырлас жатқан әмбебап құбылыс. Сондықтан қазақ тілінде қалыптасқан қос сөздер табиғатын тек өз аясында ғана шектеп, тұйық шеңберде қалдырмай, кемінде туыстас түркі тілдерінің фактілерімен салыстыра қарастырып, сол тілдік топтың аясындағы заңдылықтарын ашудың маңызы зор деп білеміз. Бұл әрекет жер жүзі тілдеріне ортақ әмбебап проблеманың шешілуіне де қажетті мәселенің бәрін болмаса да, бір шетін айқындайтыны сөзсіз.

Сонымен қатар І.К. Кеңесбаев қос сөздер эвфониясына байланысты оның: а) рифма (азан-қазан, ақсақ-тоқсақ, абыр-бұдыр); б) аллитерация (абырой-атақ, абысын-ажын); в) ассонанс (айып-шам, ашпа-жалап, бала-шаға) және кейде аллитерация мен рифма араласуы (көйлек-көншек, тапқан-таянған, жалынып-жалбарынып) арқылы жасалатын төрт түрін атап көрсетеді. Қос сөз компоненттерінің өзара әуезділікке, эвфонияға бейімділігі соншалық, бұл үрдістің дамуы, кейде

тіркесуші сөздердің фонетикалық тұлғасын танымайтын деңгейге дейін өзгертіп жіберуі мүмкін дей келе, автор: “*ағыл-тегіл < төгіл, ел-сел < сал* немесе *кәріп-қасер – қарып-қасер, сау-сәлемет, - сау-саламат*” т.б. мысалдар келтіреді.

І.К.Кеңесбаевтың тұлғасы өзгерген (деформацияға ұшыраған) қос сөздер табиғаты туралы айтқан пікірі де назар аударарлық. Мысалы, Парные слова в современном уйгурском языке атты монографиямызға жазған пікірінде де қайталанып жасалатын қос сөздердің екінші сыңары м, п, б еріндік дыбыстармен ғана емес (мыс: балық-малық, бөшке-мөшке, май-пай т.б), сонымен қатар қатаң с дауыссызымен де (мыс: бал-сал, пердеңке-сердеңке) факультативті түрде ауыстыру арқылы жүзеге асатындығын ескертеді.

Автор қайталаудың бұл түріне тән стилистикалық мағыналық ерекшеліктеріне назар аударды. Ол “...Трансформированные повторы играют активную экспрессивно-стилистическую роль. Их образование предопределено значимыми словами, восприимчивыми (в результате этого типа повтора) к разным метафорическим значениям и стилистическим функциям...”, - деп көрсетеді [2.48 бб].

Әдістеме. Ертедегі зерттеушілердің қос сөздерге қатысты пікірлері олардың жалпы тілдік табиғатын жүйелеп көрсетуге емес, көбінесе, мысалы, бала-шаға түріндегі қос сөздердің мән-мағынасын анықтауға арналғанын көреміз. Қазақ грамматикасына арналған П.М.Мелиоранскийдің де, А.В.Катаринскийдің де еңбектерінен осыны аңғарамыз. Олардың қысқаша айтылған этимологиялық анықтамаларымен келісуге де, келіспеуге де болады, өйткені олар үстірт жасалған деуге болады [3.32 бб].

Сонымен Қазан төңкерісіне дейінгі қазақ тіліне арналған зерттеулерде қос сөздер өз алдына категория ретінде арнайы, жүйелі түрде зерттелмеді. Ахмет Байтұрсынұлының *Тіл құрал* деп аталатын оқулығының екі бөлімінде (біріншісі – Қазақ тілінің сарфы, Орынбор, 1914, екіншісі - Дыбыс жүйесі мен түрлері, Қызылорда, 1925) алғаш рет мағлұматтарды: сөз тұлғаларын беске бөліп қарап (түбір сөз, туынды сөз, қос сөз, қосалқы сөз, қосымшалар), автор оларға: Қос сөз дегеніміз - қосарынан айтылатын сөздер: “*аяқ-табақ*”, “*киім-кешек*”, “*төсек-орын*”, “*жүн-жұрқа*”, “*бақашаян*”, “*құрт-құмырсқа*”, “*түйе-мүйе*” деген анықтама берген. Осы еңбегінің келесі IV Одағай сөз атты бөлімінде автор: Кейбір сөздер басқа сөздерден оңаша, одағай айтылады. Мәселен, “*Әлди-әлд*”, ақ бөпем! “*Пай-пай*”, қалай аяндайды! “*Ау-қау*” деп дауыстап еді, сиыр мөңіреді. “*Тарс-тұрс*” еткен мылтықтың дауысы естіледі. “*Соран-соран*” еткен дауыс құлағыма келді... осылай айтылатын сөздерді одағай сөздер дейміз.

Бұлайша түсіндірудің басты себебі, қазақ тіл білімінде ХХ ғасырдың 60-жылдарына дейін қайталама қос сөздердің көбісі жасалатын еліктеуіш сөздер категориясы сөз табы ретінде одағай сөздер қатарында қаралып келгені белгілі. Қазақ тіліндегі қос сөз корпусының тең жартысын құрайтын қайталама қос сөздер мен кейбір қосарлама қос сөздердің (мысалы: “салдыр-гүлдір”, “даңғыр-дүңгір”, “ырду-дырду” т.б.) одағай сөздерден табиғаты мүлдем басқа екендігін ғылыми тұрғыдан қарастырып, дәлелдеген Ш.Ш.Сарыбаевтың зерттеуінен [3.41-55 бб] кейін одағайлар мен қос сөздер, қос сөздерден еліктеуіш сөздер аражігі бөлініп, жеке құбылыс ретінде зерттелді.

А.П.Баранников қос сөз категориясының Үндістан тілдерінде, атап айтқанда, үнді-мұсылман тілдері саналатын урду мен классикалық хинди тілдерінде де, кездесетіндігін айта келіп, қайталама қос сөздер бұл тілдерде барлық сөз табынан бірдей жасала беретіндігін және олардың мағынасында эмоционалды-экспрессивті реңк барлығын ескертеді (мыс: “*jaldi jaldi chalo тез-тез*” жүріңіз). Сонымен қатар бұл тәрізді қайталамаларға ұқсас, әртүрлі стильдік қолданыста кездесіп, сөйлемге күшейткіш мағына жүктейтінін, тұтастықты білдіретінін және көбінесе етістіктен жасалатындығын ескертеді. [4.71-90 бб].

Үндістан тілдеріндегі қайталама қос сөздерді ғалым орыс тілі деректерімен салыстыра отырып, мынандай қызық құбылысқа назар аударады. Ол: В противоположность повторам русского языка (ср. Шел, шел долговяз, в сырую землю увяз) в Хиндустани личные формы никогда не повторяются, а повторяются исключительно абсолютивы и причастия в своей косвенной, абсолютной форме (реже в прямых падежах). Повторение абсолютивов представляет действие повторным (“*баг баг*” – прочтя, прочтя), вернее, многократным, а повторы причастий совпадают (“*calte calte –шла, шла*”) значению глагола большую длительность, причем длительность представляется непрерывной или как результат повторного действия – деп көрсетеді [5.44 б].

Шағ Сағидидың “Түлстанын” түрікше шығармасының тәржімасына назар аударайық.

“Гүлстан би-т-түрки”

Меғрифаткә ачты сәкіз түрлү наб.
Тегме бір жанға муфэрриһ болмаға,
Тегме хатріні мүшөрра қылмаға.
Бұ Гүлстанға тамаша қылған ер,
Дәмбе-дем мағна йемішін таза йер,
Жана качан болғай Гүлстандан мөлүл,
Күн коручек шадман болұр көңүл.

Аудармасы:

Алдыңнан сегіз түрлі білім жолы ашылды,
Бір жанға қуаныш әкелсін деп,
Біреудің санасына сәуле түссін деп.
Бұл Гүлістанды тамашалаған кісі
Дембе-дем өмір мағынасының *тап-таза* жемісін жер.
Жаның Гүлстаннан жалықса,
Күнді көріп *шат-шадыман* болар көңіл.

Яғни көріп отырғанымыздай Шағ Сағдидың түпнұсқа тілінде бір ғана қос сөз “*дембе-дем*” берілген. Тәржімалау барысында *Дембе-дем* өмір мағынасының “*тап-таза*” жемісін жер. Жаның Гүлстаннан жалықса, Күнді көріп *шат-шадыман* болар көңіл деген өлең жолдарында “*шат-шадыман*” қос сөзінің аудармашы өз нұсқасын ұсынды. Аударма нұсқасы дескриптивті тәсілін қолданған. “*Шат-шадыман*” көңіл-күйінің жақсы болуы мағынасында қолданылып, өлеңге әсерлі реңк беріп тұрғандай. Сағдидың Гүлстан шығармасынан алынған өлең жолының аудармасына көз салсақ көне түркі тіліндегі “*дәмбе-дем*” сөзінің қазақ тіліндегі баламасына тоқталғанымыз жөн. Қазіргі қазақ тіліндегі мағынасы мынадай “*дәмбе-дем*” сөзінің қазақша баламасында “*Дәмдес-тұздас*”, “*дәм-тұз*” деп берілген. “*Дәмдес-тұздас*” аудармада “*ілгері-кейін өзара жіті араласып, дастарқандас болып, дәм-тұздары бір болған жақын жүрген адамдарды айтады*”. Мысалы: Төлегенмен үш-төрт жылдай дәмдес-тұздас жерлес көруі заңды құбылыс. “*Дәм-тұз* мағынасы *ішіп-жеуге дайын ас-тағам; Астың ауызға, тілге сезілетін ащы-тұщы, тәтті, қышқыл т.б. дәмдері; Құрметті адамға тартылатын ас-тағам; ауыс. Жазмыш*” деп берілген [5.56 бб].

Екі сыңары да араб сөзі болатын мысалы: “*мал-мүлк*”:

Кімұң-кім малы-мүлкі бар болур

Койуб кетмәк аңар дүшвар болур.

Қазіргі қазақ тілінде бұл қос сөз тұлғасын да, мағынасын да өзгертпей, “*мал-мүлік*” түрінде қолданылады. “*Хусн-у хулқ*”: Ікі ажунны [дүниені] һақ бір ханға берміш, Бу *хусн-у хулқ*” кім сән жанға берміш. Араб тілінде хусн – сұлулық, әсемдік, көркемдік; “*хулқ-мінез*. Қазіргі қазақ тілінде “*хулқ*” сөзі мінез-құлық деген қос сөздің сыңарында келеді де, *хусн* сөзі Құсни дегенде қыз балаға қойылған есім ретінде ғана ұшырасады. “*Саф-саф*”: Азын бегләр турур “*саф-саф*” қабуғда. Араб тілінде саф – қатар, рет. Қазіргі қазақ тілінде “*сапқа тұру, сап түзеу*” сияқты тіркестерде кездеседі. Бірақ бұл сөз қосарланып қолданылмайды.

Екі сыңары да парсы сөзі болып келетін “*тән-у жан*”:

Чырағ ердің жиһан йүзін йәрутған,

Иакын келдімсә куйдургүң “*тән-у жан*”.

XIII-да компоненттері орын тәртібі жағынан *тән-жан* түрінде келсе, Хұсрау Шырында қазіргі қазақ тілінде “*жан-тән*” түрінде тұрақты қолданылады. Бұл қосарлының екі сыңары да қазіргі қазақ тілінде жеке сөз ретінде де жұмсала береді.

“*Тахт-у жан*”: чықардың хілә бірлә өз елімдін Бырақтым [татадым, лақтырдым] *тахт-у тажымны* елімдін қазіргі қазақ тілінде бұл қос сөздің екі сыңары да жеке қолданыла береді. Бірақ қосарланып айтылмайды. “*Жан-у жиһан*”: Сәннің бірлә йаруқ “*жан-у жиһаным*”. “*Жиһан*” парсы тілінде – әлем, дүние. Қазіргі қазақ тілінде де осы сөз қарастырылып, “*жер-жиһан*” түрінде қолданылатын қос сөз бар. “*Дәмбе-дәм*”: Қылып нуш бірінгә “*дәме-дәм*”, парсы тілінде “*дәм*” – уақыт, кез. Бұл қос сөз қазіргі қазақ тілінде “*дәме-дәм*” түрінде келіп, ескерткіштегідей мезгіл мағынасында қолданылады. “*Парә-парә*”: Бу қазғу бірлә көңлі “*парә-парә*”. Парсы тілінде “*пара*” – быт-шытын шығарды мағынасында қазіргі қазақ тілінде де қолданылады. Хасрәт – араб сөзі. Мағынасы – қайғы. Қазғу - түркі сөзі й-з сәйкестігі. Қазіргі қазақ тілінде бұл қос сөз “қайғы-қасірет” формасында қолданылады.

Нәтиже және талқы. Сонымен, эксперимент нәтижелерін зерделей келе мынадай қорытындыға келдік: Түрік тіліндегі *б-ш, м-п* сәйкестіктерін көптеп кездестіруімізге болады. Қазіргі түркі тілдеріндегі сияқты сыңарлары түсініксіз қос сөздер XIII-да Хұсрау Шырында жоқтың қасы. Бірақ бір сыңарлары қазіргі тілдік тұрғыдан алып қарағанда архаизмге айналған немесе бұл күнде түркі тілдерінің кейбіреулерінде ғана сақталған бірнеше қос сөздер бар (6.196 бб). Эксперимент тапсырмалары бірнеше бағытта жүргізілді:

“Гүлстан би-т-түрки”

Ғиса айтады: Ей, баш, бармы хәжәтің?

Бар еса айт: қабулдыр мунажатың.

Айды: Олдұр хажәтім илла менің:

Кім тілайұрмын тірілғай ош тәнім:

Та ғибадат қылғаймын кач ел тақы,

Тәңірі мені ғафу қылғай, ей ахы!

Ел көтерді Ғиса, айды: Ей, рахым!

Йа самига, йа мәжиба, йа хақім.!

Хәзратыңдын тіләгім ол кім: йәнә,

Бергайсан жан үшбу чіріміш тәна

Чүн кірді: қайра сан болды тәні.

Аудармасы:

Тағы айтты: Иә, Ғайса, тыңда сөзімді:

Біраздан соң және аштым көзімді.

Жатыр екенмін бір бөлек бөзге оранып,

Тәнім тозаң, топырақ үстінде былғанып.

Аһ ұрдым мен: кәні тағым, дәулетім.

Кәні киімім, атым, өзім, *мал-мүлкім*.

Кәні сонша мың құлым және кәнизәктарым.

Кәні сансыз жауһар, алтын, ақшаларым.

Кәні сан түрлі сыйым, *ас-суым*.

Менен соң баршасы пайдасыз қалар,

Ойламаңдар маған көмегі тиер деп [7.267 бб].

Шағ Сағидидың мына бір өлең жолын қарастыратын болсақ, қос сөздерді мына аударма жолында “*Кәні киімім, атым, өзім, мал-мүлкім*” және “*Кәні сан түрлі сыйым, ас-суым*” деп аударған. Тәңірі мені ғафу қылғай, *ей ахы!* деген өлең жолындағы, *ей ахы* дегенді “*мал-мүлкім*” деп көрсетті. Ә.Қайдардың түсіндірме сөздігінде *мал-пал*- төрт түлік мал және соған ұқсас ұсақ малдар. Шулап жататын “*мал-палдың*” қазір үні өшіпті Кәні сан түрлі сыйым, ас-суым деген өлең жолында “*ас-суым*” деген сөздің дедуктивті мағынасы мысалы: “*ас-суы және жатын-орны дегендей*” деп қарастырсақ, болады. Көне түркі тіліндегі төл нұсқасында Хәзратында тіләгім ол кім: йәнә– деп “*йәнә*” сөзін қазақ тілінде “*ас-суы*” мағынасында қолданған, аударма қазақ оқырманына түсінікті және мағынасынан ауытқымай жасалған.

Т.Қордабаев осы еңбегінде А.Ысқақовтың 1981 жылы шыққан қазақ әдеби тілі туралы мақаласынан: Қазақтың төл әдеби тілі – халықтың өзімен бірге туып, бірге жасасып, тіршіліктің сала-саласында қолданылып, ең негізгі қаруы да, құралы да есебінде қызмет атқарып, замандар бойы өмірінің барлық кезеңдерінде де жұмсалған байлығы сөйлеу тілінен қол үзбей, онан танбай нәр алып, неше алуан тіл зергерлері мен сөз шеберлерінің електерінен өтіп, бірте-бірте сұрыпталып, шыңдалып, бүгінгі бай ұлттық әдеби тіл деңгейіне жеткен тіл,– деген пікірін келтіріп, бұл – әдеби тіл мен ауызекі тіл арасына шектеу қоймаудан туған тұжырым деп жазады. Оның бұл пікірінен де орыс ғалымдарының әдеби тіл туралы айтқандары мен Қ.Жұбанов, С.Аманжолов, Н.Сауранбаевтардың қазақ әдеби тілінің қалыптасып даму тарихындағы жазудың орны 11 Түркі тілдері мен рөлі жөнінде айтқандарының сарыны жатқанын анық аңғарамыз [8.148-149 бб].

Қазақ әдеби тілінің қалыптасуы мен оның нормалары туралы алғаш пікір айтқандардың бірі – профессор М.Балақаев. Ол әдеби тіл аздаған ақын-жыраулардың ауызша тараған шамалы өлеңдері тілімен шектеле қоятын жеңіл-желпі құбылыс емес, күрделі қоғамдық құбылыс дей келе, Абай, Ыбырай тұсынан әдеби тілдің басталатынын айтады. Демек, оған дейінгілердің барлығын М.Балақаев әдеби тілге жатқызбайды. Оның пайымдауынша: Әдеби тіл – жазба тіл. Жазба әдебиет арқылы тіл байлықтары, оның құрылысы сымбатты қалыпқа түсіп екшеленеді. Жазуы болмаған халықтың тілі

әдеби тіл дәрежесіне көтеріле алмайды. Әдеби тіл деген ұғым халықтың жазу мәдениетімен тығыз байланысты [9. 25- 36 бб]

Ал қазақ әдеби тілі мәселесімен ұзақ жылдар бойы арнайы айналысқан профессор С.Исаев әдеби тілдің басты белгісін тек жазумен, жазба әдебиетпен байланысты қарап, жазба әдебиет тілі ғана әдеби тіл бола алады дегенге келіспей: Тілдің әдебилігінің бірден-бір көрсеткіші – халықтың белгілі бір кезеңдегі қоғамдық рухани мәдениет өндірісінің құралы бола алуы, халықтың рухани байлығы, сөз өнерін жеткізудің, мәдени талап-тілектің қоғамдық көрінісі, мәдениет туындыларының құралы мен оны іске асырудың амалы бола алуы [10. 27 бб],- дейді.

“XVIII – XIX ғғ. Қазақ әдеби тілінің тарихы” деген құнды еңбек жазған Р.Сыздықова өзінің әдеби тіл туралы ой-тұжырымын былай білдіреді: Әдеби тілдің ең басты белгісі – оның өңделген, сұрыпталған, нормаланған тіл болуы, бұл – бір. Қызмет жағынан сол халықтың өмірінде ұйымдастырушы, қоғам мүшелерінің басын қосушы сипаты, яғни жалпыға ортақ қасиеті болуға тиіс. Бұл – екінші меже. Әр нәрсенің, әр құбылыстың заты (мән-мәнісі, табиғаты) салыстыру арқылы, өзге нәрселердің, өзге құбылыстардың қарама-қарсысына қойылу арқылы таныла түседі. Әдеби тілді тану үшін оның қарама-қарсысына қойылатын басты құбылыс ауызекі сөйлеу тілі. Бұл – тілді әдеби деп тануға қажетті үшінші шарт. Әдеби тіл – қоғамның қолдану практикасында сыннан өткен, нормаларын қоғам санасы дұрыс деп қабылдаған тіл және ол нормалар барша үлгілерге ортақ болуы шарт. Бұл – төртінші сипаты [11. 9 бб].

Қорытынды. Қорыта келгенде, қазақ тіліндегі көне түркі қос сөздері мәселесі тек бірлі-жарым ізденістер түрінде болмаса, толық зерттелмеген. Түркітану мен жалпы лингвистика ғылымында қос сөздер категориясын танып-білуге ерекше назар аударылады. Қос сөздер категориясының өзіндік бір ерекшелігі – көне де байырғы құбылыс болуына байланысты көптеген құрамдық бөлшектері күңгірттеніп, жеке қолданыстан шығып қалған “өлі элементтерге” айналуы. Оларды анықтау жүйелі этимологиялық ізденістерді, көптеген фоно-морфо-семантикалық құбылыстардың әсері мен заңды ықпалдарын айқындауды, тарихи-салыстырмалы тәсіл негізінде, түркі, парсы, монғол, тұңғыс-манжур тіпті ағылшын тілдерінде де салыстыра және салғастыра зерттеулерді талап етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1) Қайдаров А. Парные слова в современном уйгурском языке. –Алма-Ата: АН КазССР, 1985.– 167 б.- кітап
- 2) Кенесбаев С. Еңце раз о трансформированном повторе в казахском языке // Известия АН КазССР. Серия фил и искусств. 1961. Вып 1. 45-48 бб.- кітап
- 3) Мелиоранский П.М. Турецкие элементы в языке Слова о полку Игореве// Известия АН. Отделения русского языка в словесности. АН.,1902. – Т. VII. – Кн.,2; АН,1905. Т.Х.- КН.22 б.- кітап
- 4) Баранников А.П. Синонимические повторы в ново-индийских языках// Записки коллеги востоковедов. Т. III Вып 2- Л., 1928. – 6.71-90 с. - кітап
- 5) Қайдаров Ә. Қазақ тіліндегі қос сөздердің этимологиясы// Қазақ тілі мен әдебиеті. 1959 №10. – 94-96 бб.- кітап
- 6) Керімұлы Ә. “Туған тіл өткені мен бүгіні”. Орта ғасыр жазба ескерткіштері және қазақ тілі. 2019. – 480 б. - кітап
- 7) Қыраубаева А. “Ежелгі дәуір әдебиеті”. Екінші кітап//Алматы “Ана тілі” 1991.– 345 б.- кітап
- 8) Қордабаев Т. Қазақ тілі білімінің қалыптасуы, даму жолдары. – Алматы, Рауан, 1995. –8, 148-149 б. кітап
- 9) Балақаев М. Қазақ әдеби тілі және оның нормалары. – Алматы, 1984. – 9, 25- 36 б.- кітап
- 10) Исаев С. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы, 2008. – 10, 27 бб. – кітап
- 11) Сыздықова Р. XVIII – XIX ғғ. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы, 1984. – 11, 9 бб.- кітап

МРНТИ 16.41.99

М. Какимова¹, Г. Мухамеджанова², Б. Кубегенова³

^{1,2,3} М. Қозыбаев атындағы СҚМУ,
Петропавл, Қазақстан

“ОТАН” ЖӘНЕ “БОЛАШАҚ” ҰҒЫМДАРЫНЫҢ ЛЕКСИКАЛЫҚ-СЕМАНТИКАЛЫҚ ӘМБЕБАПТАРЫ (ҚАЗАҚ, ОРЫС ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНІҢ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа

Мақала “отан” және “болашақ” ұғымдарын талдауға және олардың негізінде қазақ, орыс және ағылшын тілдерінің лексикалық-семантикалық әмбебаптарын анықтауға арналған. Салыстырмалы талдау барысында осы ұғымдардың зерттелетін тілдерде жалпыға ортақ және ұлттық ерекшеліктері анықталды. Осы ұғымдарды сипаттау үшін біз қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде ассоциативті экспериментке жүгіндік. Берілген тілдерде өткізілген сауалнама нәтижелері негіз болып алынды. Өткізілген салыстырмалы талдау нәтижелері отан мен болашақ ұғымдары жайлы ұқсас және әр түрлі пікірлерді салыстырмалы тілдерде көрсетті. Бұл үш түрлі тілдік қоғамдастық өкілдерінің берілген шындық бөліктерінің әр түрлі көріністері мәдениеттің ерекшеліктері мен халықтардың тарихи дамуымен тығыз байланысты екендігімен түсіндіріледі. Осы нәтижелер негізінде лексикалық-семантикалық әмбебаптар әр ұғым үшін төрт категорияға бөлінді.

Түйін сөздер: ұғым, лексикалық-семантикалық әмбебап, салыстырмалы талдау, ұлттық ерекшеліктер, ассоциативті эксперимент

М. Kakimova¹, G. Mukhamedzhanova², B. Kubegenova³

^{1,2,3} M. Kozubayev NKSU,
Petropavlovsk, Kazakhstan

LEXICAL-SEMANTIC UNIVERSALS OF THE CONCEPTS “MOTHERLAND” AND “FUTURE” (BASED ON KAZAKH, RUSSIAN AND ENGLISH LANGUAGES)

Abstract

The article is devoted to the analysis of the concepts “motherland” and “future” and on their basis the identification of lexical-semantic universals of Kazakh, Russian and English. Based on the comparative analysis, universals and national-specific features of these concepts in the studied languages were revealed. In order to describe these concepts, an associative experiment in Kazakh, Russian and English has been carried out. For this, the results of a survey of native speakers of these languages served as material. A comparative analysis of the results showed both similar and different ideas about the “motherland” and the “future” in comparable languages. This is explained by the fact that different visions of these fragments of reality by representatives of three different linguistic communities are closely related to the peculiarities of culture and historical development of peoples – native speakers of these languages. Based on these results, lexical-semantic universals were divided into four categories for each concept.

Key words: concept, lexical-semantic universal, comparative analysis, nationally specific features, associative experiment

М. Какимова¹, Г. Мухамеджанова², Б. Кубегенова³

^{1,2,3} СКГУ им. М. Козыбаева,
Петропавловск, Казахстан

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ УНИВЕРСАЛИИ КОНЦЕПТОВ “РОДИНА” И “БУДУЩЕЕ” (НА ОСНОВЕ КАЗАХСКОГО, РУССКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ)

Аннотация

Статья посвящена анализу концептов “родина” и “будущее”, на основе которых выявлены лексико-семантические универсалии казахского, русского и английского языков. В ходе сопоставительного анализа были выявлены универсальные и национально специфические особенности данных концептов. Для описания указанных концептов мы обратились к ассоциативному эксперименту в казахском, русском и английском языках, материалом, для которого послужили результаты анкетирования носителей данных языков. Проведенный сопоставительный анализ результатов показал как схожие, так и различающиеся представления о родине и будущем в сопоставляемых языках. Объясняется это тем, что разное видение указанных фрагментов действительности представителями трех разных языковых сообществ тесно связанные с особенностями культуры и истории развития народов – носителей данных языков. Основываясь на данных результатах, лексико-семантические универсалии были выделены в четыре категории по каждому концепту.

Ключевые слова: концепт, лексико-семантические универсалии, сопоставительный анализ, национально специфические особенности, ассоциативный эксперимент

Introduction. Each nation on the basis of its own system of relations to nature, to people and other communities, to ideas, etc. creates its own value system, which is unique. This manifests the originality of the culture of different nations, which is reflected in the linguistic means. This interaction of culture and language is studied by linguoculturology.

V.A. Maslova noted that linguoculturology is a complex area of scientific knowledge about the interconnection and mutual influence of language and culture – is currently in its heyday. There are several reasons for this according to her point of view:

Firstly, this is the rapid globalization of world problems, the need to take into account the universal and specific characteristics of the behavior and communication of different peoples in solving a wide variety of issues, the need to know in advance those situations in which there is a high probability of intercultural misunderstanding, the importance of identifying and accurately indicating those cultural values, which are the basis of communicative activity.

Secondly, this is an objective integrative trend in the development of the humanities, the need for linguists to master the results obtained by representatives of related branches of knowledge (psychology, sociology, ethnography, cultural studies, political science, etc.) [1, 73].

One of the units of linguoculturology is the concept. So, S.G. Vorkachev classifies the concept as an “umbrella term” that simultaneously covers the subject areas of cognitive psychology, cognitive linguistics and linguoculturology [2, 6].

V.I. Karasik formulates the correlation of cognitive and linguistic-cultural concepts as follows: “a concept as a mental education in the individual’s consciousness is access to the conceptual sphere of society”, i.e., ultimately, to culture, and a concept as a unit of culture is a fixation of collective experience that becomes the property of the individual [3, 139].

Our study is devoted to the analysis of the concepts of “otán” / “rodina” / “motherland” and “bolashaq” / “budushee” / “future” and to the identification of their lexical-semantic universals in Kazakh, Russian and English languages.

Lexical universals relate to the properties of a word as a unit of language and its vocabulary; lexical-semantic universals possess some features of lexical semantics in any language.

Speaking of designation in all languages, it is natural to assume that in any language there should be words that call a person (man, woman, children, sister, brother, parents etc.), other names such as: parts of the body, day and night, earth and sky, the sun and the moon, the most important animals and plants, memorable events, actions (eat, drink, do, talk, sleep etc.), sizes (big, much, cold etc.) and some

characteristic features (good, evil, greedy etc .). However, the list of universal designations is not as easy to continue as it might seem at first glance.

Thus for example, according to the data from the Australian languages, such a “natural” lexical group for the perception from psychological point of view, the color designations is not universal. There is a universally lexical distinction between “dark” and “light”, but a separate word even for “black” is not available in all languages which is explained by some scientists: “because if a word is used to describe not only black, but also brown, gray and deep blue objects, it does not mean “black” [4, 250].

In this case, the concepts of “motherland” and “future” are the basic in any linguistic culture, but at the same time they have their own nationally specific features, which make it possible for studying in order to distinguish their lexical universals.

To describe these concepts, we tried to carry out an associative experiment in Kazakh, Russian and English.

Research methods. The free associative experiment is widely used in modern linguistics with the aim of obtaining linguistic material. This experiment allowed us to record the primary answers of the respondents. After this, the associative field of the stimulus word is revealed, which reflects the universal and specific features of the linguistic consciousness of native speakers, in this case, the words “motherland” and “future” are the stimuli.

In an associative experiment, the stimulus word acts as an impulse that “triggers” the activation process in the network and leads to a significant portion of it in pre-speech readiness, as a result of which the subject verbalizes one of the nodes in the pre-speech readiness [5, 325].

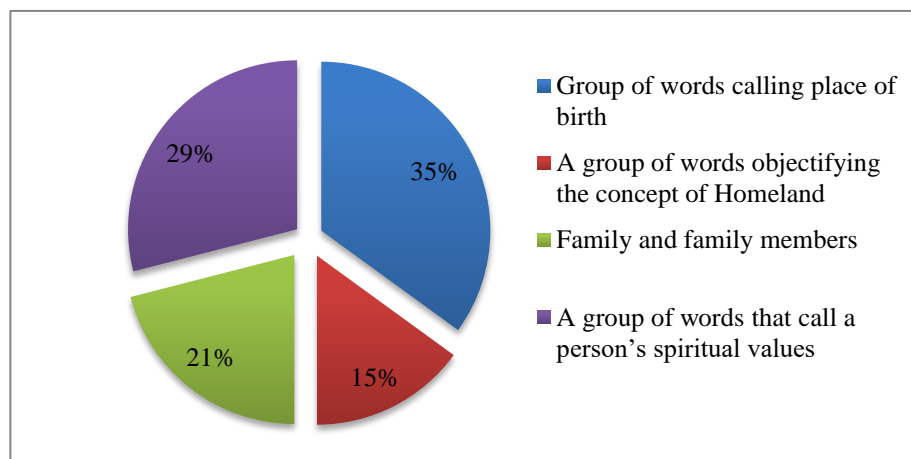
The sphere of linguistic expression includes the semantic field “motherland” and “future”, that is, words that are associated with these concepts. When assigning this or that word to the field of “motherland” and “future”, the method of semantic analysis was used, as well as the methodology of conceptual analysis. At the same time, comparative and descriptive methods were used to establish linguocultural features and identify lexical and semantic universals of the concepts of “motherland” and “future” in the Kazakh, Russian and English language consciousnesses [6].

The material for the comparative analysis was the results of a survey of speakers of Kazakh, English and Russian languages.

Research results and discussion. The participants of the experiment were asked to write their associations with the stimulus words “motherland” and “future”. Firstly, we considered the “motherland” as stimulus word. After analyzing the results of the questionnaire, the responders’ associations were classified into following categories which is illustrated in Figure 1:

1. Group of words calling place of birth – 35%
2. A group of words objectifying the concept of “motherland” – 15%
3. Family and family members – 21%
4. A group of words meaning a person’s spiritual values – 29%

Figure 1 – Associative classification with stimulus word “motherland”

In the first slot, “a group of words calling the place of birth”, the most frequent reaction “Tuǵan Jer” (“Tuǵan Yel”) was noticed in Kazakh language sixteen times. Then “táuelsizdik”, “Qazaqstan”, “táuelsiz

memleket”, “auyl” and “aimaq” was mentioned twice. For Russian responders, “rodnoe mesto”, “mir”, and “zemlya” are marked only two times, but the response “Rossiya” is shown eight times and the number of responses with the phrase “mesto, gde tebe rady” are six participants. Among English responders, we have the reaction “birth land” (place where you grew up”) which marked nine times. Of the total number of participants, in a percentage ratio, 36% were native speakers of the Kazakh language and 44% - of the Russian language and only 20% were participants of the English language reaction-responses who chosen the names the place of their birth.

It should be noted that the Kazakh participants used proverbs and poems about their native land four times, which indicates that the Kazakh people value their cultural heritage, but we cannot judge the absence of such qualities in Russian and English-speaking society, but at the same time, it is worth emphasizing the patriotic feeling among of the Kazakh nation at present time.

In the next slot, groups of words objectifying the concept of “motherland” amounted 15%. So, the reaction-responses “úı” (nine), “dom” (ten) and “home” (seven) constitute approximately the same number in these three languages. Therefore, we can conclude that the importance of the home for both Kazakhs and Russians, and for the English people it is universal. The slight difference in the percentage of responses is explained by the different way of life of these peoples. Moreover, in Kazakh language, a single response to the concept “Altyn Besik” has been revealed, which is used in the figurative meaning of “home” and indicates the specificity of this lexeme in Kazakh language.

The proportion of the third group “Family and family members” is 21%. In Kazakh, Russian and English questionnaires, the concept of “motherland” is associated with the words-reactions of such words as: “otbasy” (eight times), “semya” (ten times) and “family” (six times). This indicates that a great importance is attached to the family in these three cultures. The role of the family is highly valued by every person, regardless their origin. Since sooner or later a person understands that no money, things, or even a good job can be compared to a family. A family is a “motherland” that attracts with its warmth and coziness.

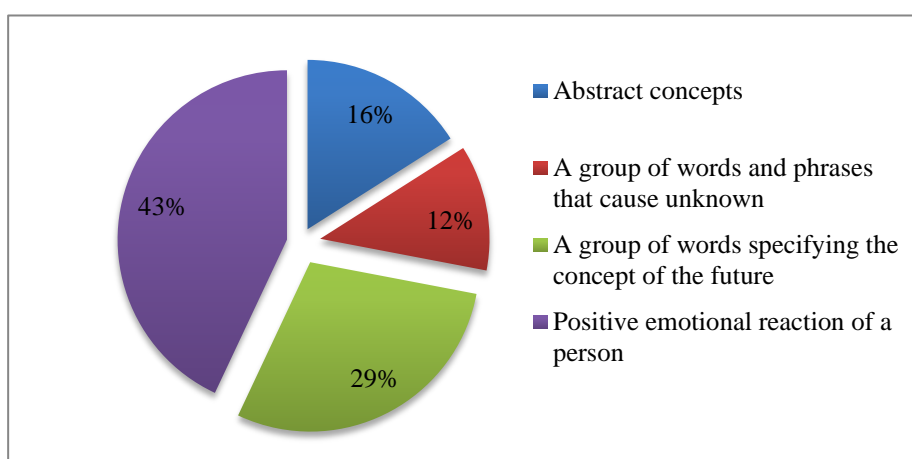
In the final slot, groups of words calling a person’s spiritual values amounted 29%. Here, response-reactions are nouns associated with the concept of “motherland”, as well as answers that reflect the spiritual and moral values of the people. For example, in the Kazakh language, these are single reactions such as: “zhyllylyq”, “saǵynysh”, “balalyq shaq”, “mahabbat”, “yqylas”, “patriottyq”, which are 16% of the total number. In Russian responses we can see response-reactions such as: “spokoystvie”, “edinstvo”, “patriotism”, “kultura”, “svoboda”, “detstvo”, “lyubov”, “dobro”, etc., and English participants mentioned such values as: “security”, “safety”, “culture”, “warmth”, “nostalgia”, etc. It should be noted that in all three languages, the “motherland” symbolizes primarily love, childhood and patriotism.

The only thing that needs to be mentioned is that words and expressions have been identified that cause a negative emotional reaction of a person only in native English speakers. So, we have response-reactions such as “boring”, “normal life” and “where I always wanna get away”. Consequently, a pessimistic attitude towards the “motherland” is observed in the before mentioned linguistic culture in a small amount. An interesting fact is that there are no similar answers in the Kazakh and Russian languages. We cannot judge the absence of such relations in Kazakh and Russian society, but at the same time it is worth emphasizing the positive reaction of young people representing these linguistic cultures.

The next stimulus word is the “future”. In this case, the response-reactions were classified in the following way which is illustrated in Figure 2:

1. Abstract concepts – 16%
2. A group of words and phrases that cause unknown – 12%
3. A group of words specifying the concept of the “future” – 29%
4. Positive emotional reaction of a person – 43%

Figure 2 – Associative classification with stimulus word “future”

The first slot is devoted to a group of words denoting abstract concepts that are associated with the concept of the “future” among the responders of Kazakh, Russian and English. This group covers 16% of the total in a percentage ratio. Participants of the Kazakh language have such repetitive reactions as: “keleshek” and “urpaq”. While native speakers of the Russian language correlate the concept of the “future” with such associations as: “vremya” and “pokolenie”. And English-speaking responders associate the stimulus word with the notions of “time”, “freedom”, and “destiny”. According to these data, we can assume that this group of words are universal for these three different cultures.

The proportion of a group of words and expressions causing unknown is 12% which is the smallest in the terms of the number of responses. For instance, in the Kazakh language such reactions as: “qUPIya” and “ómir zholy”, has been revealed among Russian-speaking responders: “neizvestnost”, “mechta”, and “izmeneniya” were mentioned and in the English language reaction “vision” was the only response among the participants. So, we can conclude that the English-speaking culture, in comparison with the Kazakh and Russian linguistic cultures, associates its future with something unknown to a lesser extent, but this can not prove that they do not think about it at all.

In the next slot, groups of words specifying the concept of the “future” amounted 29%. The largest number of response-reactions are found in Russian: “planirovanie”, “realnost”, “novye technology”, “razvitaya medicina”, “intellektualnye shkoly”, “strategiya”, “semya”, etc. In Kazakh and English, this amount is approximately equal. While “maqsat”, “mýmkindik”, “mamandyq”, “bailyq”, “damyǵan technologiylar” are the response-reactions of the Kazakh people, “reasons to live”, “good retiremet”, and so on have been identified in the English responses. This is due to the fact that in Russia information technology, an automation system, robotic systems, etc. now is a priority, while English-speaking countries were the first who had developed and improved them.

In the last classification, there are words and expressions that indicate a positive emotional reaction of a person that make up the largest percentage of response-reactions in three languages. “Zhaqsy maman”, “keremet ómir”, “zhetistik”, “beibitshilik”, “adamgershilik”, “dostyq”, “mahabbat”, “baqyt”, and “senim” are responses of the Kazakh participants, in Russian there are such response-reactions as “nadezhda”, “mesto, gde vse mechty sbyvayutsya”, “uspekhs”, “razvitie”, “svetloe budushee”, “deti”, etc. As for the English responders, they marked “ambition”, “dream”, “luck”, “development”, “love”, “abundance”, and “rich” as associations to the concept of the “future”. The number of words is approximately equal in each linguistic culture. Therefore, this proves that each person, regardless nation and culture, deep down hopes for a better future and in connection with this it has only positive emotions.

Conclusion. Having done the comparative analysis, we can conclude that there are similar and different ideas about the “motherland” and the “future” in comparable languages. This explains the fact that different visions of these fragments of reality by representatives of three different language communities are closely related to the peculiarities of the culture and historical development of peoples. Based on these results, lexical-semantic universals were divided into four categories for each concept. That is, on the basis of the concept of the “motherland”, in each of these three languages there are words denoting a native place, objectifying the concept of “motherland», defining a family and family members, and calling spiritual values of a person.

As for the concept of the “future”, there are also words that call abstract concepts, cause unknown, specify the concept of the “future” and words that have a positive emotional reaction of a person.

Also the results of this study can contribute to improving the quality of knowledge of three linguistic cultures and the distinguished universal designations can become the basis for the study/teaching of English as a foreign language for native speakers of Kazakh and Russian languages.

Reference:

- 1) Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Академия, 2004. – 205 с.-книга
- 2) Воркачев С.Г. Концепт как “зонтиковый термин” // Язык, сознание, коммуникация. – Вып. 24. – М., 2003. – С. 5 – 12.- книга
- 3) Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.- книга

МРНТИ 16.01.33

Zh.Baltabaeva¹, N.Abdigapparova²

*^{1,2} Abai Kazakh national pedagogical university,
Almaty, Kazakhstan*

THE PICTURE OF THE CONCEPT OF “ART” IN KAZAKH AND ENGLISH LANGUAGES

Abstract

As shown in scientific works, the concept serves as a means for the manifestation of background knowledge in the thinking system of any nation. Therefore, as a result of the conceptual analysis, it is possible to determine the rich information collected in the framework of one concept, since the concept is a representation of the true world in the consciousness of the nation, the totality of information in the understanding of the nation. In Kazakh and English, there are concepts with a prevailing philosophical, metaphysical potential, that is, units that are recognized as conceptual. These include the concept of “art”. Each nation understands this concept in different ways, so they have a difference in the concepts of “art” – a natural phenomenon.

The article provides a linguistic and cultural analysis of the concept of “art” in a fiction, phraseological units and in proverbs. They study of concepts in the combination with unrelated languages allows a deeper study of the nature of the linguistic image of the world. Therefore, linguistic units in two languages are analyzed in order to conduct a linguacultural analysis of the concept of “art” in Kazakh and English

Key words: the concept of “art”; linguistic and cultural analysis; language units; comparative analysis

Ж. Балтабаева¹, Н. Әбдіғанпарова²

*^{1,2} Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы*

“ӨНЕР” КОНЦЕПТІСІНІҢ ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ КӨРІНІСІ

Аңдатпа

Ғылыми еңбектерде көрсетіліп жүргендей, концепт қай ұлттың болмасын ойлау жүйесіндегі аялық білімін танытушы құрал ретінде қызмет етеді. Сондықтан концептуалдық талдаулар нәтижесінде бір ұғымның аясына жиналған мол ақпараттарды анықтауға болады, өйткені концепт сол ақиқат дүниенің ұлт санасындағы танымы, ұлттың түсінігіндегі ақпараттар жиынтығы екендігі анық. Қазақ және ағылшын тілдерінде философиялық, метафизикалық әлеуеті басым ұғымдардың, яғни концепт деп танылатын бірліктер баршылық. Солардың қатарына “өнер” концептісін жатқызуға болады. Әр ұлт аталмыш ұғымды әртүрлі түсінеді, сондықтан оларда “өнер” концептісіне қатысты түсініктерінде өзгешелік болуы - заңды құбылыс.

Мақалада “өнер” концептісінің қазақ-ағылшын тілдеріндегі көркем шығарма, фразеологизмдер мен паремиядағы берілісіне салғастырмалы тұрғыдан лингвомәдени талдау жүргізілді. Концептерді туыс емес тілдерде салғастыра зерттеу дүниенің тілдік бейнесінің табиғатын барынша тереңірек зерттеуге мүмкіндік береді. Сондықтан қазақ, ағылшын тілдеріндегі өнер концептісіне лингвомәдени талдау жүргізу мақсатында екі тілдегі тілдік бірліктер талданды.

Кілт сөздер: “өнер” концептісі, лингвомәдени талдау, тілдік бірліктер, салғастырмалы талдау

Ж. Балтабаева¹, Н. Абдиганпарова²

^{1,2} *Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан*

КАРТИНА КОНЦЕПТА “ИСКУССТВО” В КАЗАХСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

Как показано в научных трудах, концепт служит средством для проявления фоновых знаний в системе мышления любой нации. Поэтому в результате концептуального анализа можно определить богатую информацию, собранную в рамках одного понятия, так как концепт - это представление истинного мира в сознании нации, совокупность информации в понимании нации. В казахском и английском языках существуют понятия с преобладающим философским, метафизическим потенциалом, то есть единицы, которые признаются концептуальными. К их числу можно отнести концепт “искусство”. Каждая нация понимает данное понятие по-разному, поэтому у них различие в понятиях концепта “искусство” - закономерное явление.

В статье проведен лингвокультурологический анализ концепта “искусство” в художественной прозе, фразеологизмов и в паремии. Исследование концептов в сочетании с неродственными языками позволяет более глубоко изучить природу языкового образа мира. Поэтому проанализированы языковые единицы на двух языках с целью проведения лингвокультурологического анализа концепта искусства на казахском и английском языках.

Ключевые слова: концепт “искусство”; лингвокультурный анализ, языковые единицы, сравнительный анализ

Introduction. Langacker has stated that “language is an essential instrument and component of culture, whose reflection in linguistic structure is pervasive and quite significant [1, p.16]. Similarly, Lakoff has argued that metaphorical idioms involve cultural knowledge in the form of conventional images and that links in radial semantic categories are structured by experiential domains, which may be culture-specific [2, p.95; 3, p. 69]. In addition, Geeraerts and Grondelaers claimed, “If cognitive models are cultural models, they are also cultural institutions” [4, p. 177]. Thus, it is clear that Cognitive Linguistics must keep one eye on culture. Moreover, by studying different languages it is possible to get acquainted with different culture as a native language of a certain nation plays a specific role in the correct and systematic study of the ancient history and culture of those people. In other words, it is true that the root of the native language is related to the way of life, culture, art and knowledge of that ethnic group.

The beginnings of Cognitive Linguistics lie somewhere round 1975, which is the year when Lakoff appears to have used the term “Cognitive Linguistics” for the first time (see Peeters, 2001) [5, p. 83-106]. Furthermore, Lakoff realized that figures of speech, such as metaphor and metonymy, were not just linguistic decorations, or, worse still, deviations, but a part of everyday speech that affects the ways in which we perceive, think, and act. He began his collaboration with the philosopher Mark Johnson in 1979, and they published their seminar book *Metaphors We Live By* in 1980, which was the first publication to bring Cognitive Linguistics to the attention of a wider audience [6].

Cognitive linguistics were studied by foreign scientists as N. Chomsky, M. Johnsons, J. Lakoff, R. Langacker, A. Vezhbitskaya, Yu. D. Apresyan, D. Likhachov, V. A. Maslova, M. Kubryakova, as well as by Kazakh scientists as A. Kaidar, A. Islam, A. Baigutova, A. Zhapakov, G. Snasapova, etc. Different linguistic concepts were thoroughly analyzed in their researches.

The scientific researches have shown that in order to have a conceptual notion a certain word, which has been used in a certain nation, should be in close relation to the its culture, customs, religion and language as well as it should attain a certain national-cultural level. There are a lot of words in Kazakh language that give

a cognitive notion of its natural character. One of these concepts is the concept “art”. This concept is a universal, complex phenomenon that exists in any ethnic group.

Methods. Before analyzing the concept “art” in the examples, let us look at the definition of the word “art” in dictionaries. According to *English Oxford Living Dictionaries*: **Art - 1.** The expression or application of human creative skill and imagination, typically in a visual form such as painting or sculpture, producing works to be appreciated primarily for their beauty or emotional power. **2. the arts -** The various branches of creative activity, such as painting, music, literature, and dance. **3. arts -** Subjects of study primarily concerned with human creativity and social life, such as languages, literature, and history (as contrasted with scientific or technical subjects). **4** A skill at doing a specified thing, typically one acquired through practice [7]. In *Webster’s New Dictionary of Synonyms* the following synonyms are given: 1. **Art, skill, cunning, artifice, craft;** 2. **Craft, handicraft, profession;** 3. **Art, science** [8, p.61-62]. Whereas in Kazakh-Russian explanation dictionary of Arabic and Iranian derived words by Rustemov L.Z. the following words are given to the word *art* as its synonyms. 1. Talent; 2. Art; 3. Knowledge; 4. Valor; 5. Artcraft [9, p. 224]. All three definitions (1,2,4) given in *English Oxford Living Dictionaries* match in both languages. Whereas definition 3, where it is written that *arts* are subject of study, in Kazakh language there is no art subject but there is an art faculty where dancing, singing or playing on different instruments are taught. Consequently, in order to see the picture of these definitions the sentences with the word *art* were taken from fictions both in Kazakh and English languages. For example:

Оның бұл өнерін көрген соң, Амантай оған көшпелі көрік жасап, қару-құрал істеуіне бір топ адам бөлді [10, p. 273]. After noticing how **skilled** he was, Amantai gave him a group of people to help him do some weapons (trans. A.N), - the Kazakh word art means to have a certain skill, be experienced in doing something. «Саясаттан тысқарымын, менің міндетім - жұртқа өнер-білім ғана жаю» деп ойлайтын Асқар Балтабектің мына сөзін естігеннен кейін [10, p. 59]. After Baltabek’s words Askar thought “I am out of politics, my only duty is to spread the **art and knowledge** to the people» (trans. A.N). Here, the word “**art**” is a direct translation, in this context it means to teach people to be educated, to teach the skills he knows. Өзін ағаларының сорына жаралған адамға санаған Ботагөз, көз жасынан **өнері жоғын** байқап, ағаларының жолына өзін шалғысы кеп, қамауда жатқан Балтабекке ас апарғанда: «мені сұраған адамға бер де, пәледен құтыл» деп өтінді [10, p. 215]. Considering herself as being a trouble to her brothers and noticing that she is (the direct translation is without art) **useless** in changing something, she wanted to sacrifice herself for the sake of her brothers and when she visited the prison where her brother was locked she begged him “give me to the one who wanted me and get out of the prison” (trans. A.N). In this sentence the word-combination without art means not being able to do something, being useless.

I believe you they dream him. Not but what he’s **artful**, even in his defiance of them [11, p.237]. The word artful in context means to be cunning, to be skilled.

And then they both stared at me, and I with an obtrusive show of **artlessness** on my countenance, stared at them, and plaited the right leg of my trousers with my right hand [11, p.79]. The word artlessness is opposite of the word artful where it means to be innocent and not try to deceive.

I was at all remorseful for having unwittingly set those other branches of the Pocket family to the **poor arts** they practiced: because such littlenesses were their natural bent, and would have been evoked by anybody else, if I had left them slumbering [11, p.312]. Word combination poor arts means the skills, tasks they practice which is considered to be less popular.

In the room over that, a little flabby terrier of a clerk with dangling hair (his cropping seemed to have been forgotten when he was a puppy) was similarly engaged with a man with weak eyes, whom Mr Wemmick presented to me as a smelter who kept his pot always boiling, and who would melt me anything I pleased – and who was in an excessive white – perspiration, as if he had been trying **his art** on himself [11, p.230]. The word combination his art means his work.

Results. From examples above we can conclude that *art* both in Kazakh and English mostly means *being skilled*, in other words, in order to *have an art* or *to be artful* one needs to practise his/her skills within a certain period of time. As an English saying “Practice makes perfect” and via 99% of perspiration the person can be skilled, perfect and unique.

Except synonyms and definitions of the word *art* there are some idioms and word combinations both in English and Kazakh. For instance, **to a fine art** (the phrase *to a fine art* refers to something done in a way that is based on highly developed skill), **con artist** (the phrase *con artist* refers to a person who makes a living by swindling people), **state of the art** (the phrase *state of the art* refers to something that reflects the highest level of development, something that is very up-to-date. A large English-Russian phraseological

dictionary [12, p. 50-51] gives the following: *be art and part in smth* (idm.) – means to be an active participant (definition is taken from [13]); *the black art* – a skill or ability that seems mysterious or magician - often used humourously (definition is taken from [14]); *get it down to a fine art* – to practise something so often that you become very skilled at it (definition is taken from [15]). Word combinations in Kazakh language as *oner asu* (direct translation “art exceed”) means to have a better quality in something among one’s peers), *oner shashu* (direct translation “art spreading out” means to perform one’s talent into public), *onerin togu* (direct translation “pour art”) means to use all skills he has to the public) [16, pp. 430-431]; *onerli* – talented, skilled; *oner korsetti* – showed a new habit; *oner-bilim* – art and knowledge, culture. In both languages the word *art* mostly is used as being talented, skilled or better than others except the word combinations *the black art*, *oner asu* and *oner korsetu* that do not match in meaning in two above mentioned languages.

Discussion. In addition, proverbs with “art” are widely used in Kazakh language. For example, “*Өнер білсең - өлмейсің*”- “you will not die if you know art” (*know an art* means *being skilled*). “*Бай болмасаң бай болма, Өнер, білімге сай бол*” – “if you are not rich, it is not a problem but being close to an art and knowledge is more important than being rich” (*to be close to art and knowledge* means *to be educated, skilled, experienced*); “*Жізімке жетпіс өнер де аз*”- “Having seventy arts is not enough for a gentleman” (*having seventy arts* means *having seventy skills*). From Kazakh proverbs it can clearly be noted that Kazakh people understand the word *art* as *being skilled in anything* as well as *being educated*. The authors of proverbs are unknown. They are kept from generation to generation and they all were created from people’s life experience, problems and issues that they faced in their times. All these proverbs have meaning *skilled* and *being educated* because in ancient times these skills were more important. English best known proverbs are “Art is long, life is short” means that “it takes quite a long time to learn something perfectly and life is short for learning it” while “Art for art's sake” means “being able to show an art is also art”. In both English proverbs we can notice that *art* means *having a certain skill*. However, English quotations about *art* are more famous than the proverbs in English speaking countries, for instance: “Art doesn't have to be pretty. It has to be meaningful” (Duane Hanson) – the proverb “All is not gold that glitters” might describe that quotation, that is, the creation or production of someone’s work should have a meaningful message rather than attracting someone. Other examples are “Art is not what you see, but what you make others see” (Edgar Degas) and “The aim of art is to represent not the outward appearance of things, but their inward significance” (Aristotle Quotes). All these quotations starting from Aristotle’s time to present also show the experience they faced in their times and teach people to understand the role of *art*. That is, every created work has its own message, inner feelings, problems or issues of those times.

One more proverb which is worth mentioning in Kazakh is «*Өнер алды – қызыл тіл*»/ *The most famous type of art is the skill of speaking*, underlines the importance of speaking. This message was also a topical issue in Aristotle’s, Cicerone’s and Al-Farabi’s times as by “art of speaking” it was possible to solve different problems. The article *Socio-linguistic features of language units of the concept of “Conflict”* highlights that in ancient times, when there were no courts in Kazakh society, Tole Bi, Maiky Bi, etc. (Kazakh leaders) were exceptionally witty, wise and fair in solving the conflicts among their nations [17, p.37]. It all proves how powerful their speeches were as most of their aphorisms are widely used in our times as well.

One of the worth mentioning works where the role of *art* was mentioned is in M. Kashkari’s works (“Do not look at the appearance, look at his art”; “The person without is the person without blessing”; “The best art is the language” etc.) and S. Saraii’s works (“Not demonstrated art is a waste”; “Skilled person can earn money anywhere”). In particular, the importance of person’s skill, the usefulness of art as well as being able to speak well was highlighted.

The word *art* in Zh. Balasagun’s epic “Kutti bilik/Gracious knowledge” was also noted as a lexical unit. The author in this work states that being respected depends on person’s being wise, knowledgeable and skillful. In the following poem he underlines how importance it is to be close to the person who is a craftsman (art person):

Қолөнерші қолдарында түрлі өнер, Қолөнерін пайдаланып күн көрер. Бұлар да бір ең қажетті кісілер, Жақын жүргін, көп-көп пайда түсірер,- дей келіп, қолөнермен айналысушы адамдарды	“Craftsman is a diversified skilled man They can find any way being a craftsman He is the most important man Be close to him as he is the only useful craftsman”, - and to this lines he adds different types of people

бірнеше топқа бөлген: Темірші, етікші, балташы, терішілер, Сыршы, зергер, садақшы, жебешілер. Бұл дүние ғажабын істейтұғын осылар, Өнердің кереметтерін істейтұғын осылар. Таусылмайды санын тізсең олардың.	who are craftsmen: <i>Locksmith, shoemaker, carpenter, master, Painter, jeweler, archer, shooter, These are people who are able to create unique things, They are the one who are capable for marvelous things.</i>

In Kazakh language being a craftsman means *having a certain type art*, that is, being *skilled, knowledgeable and diversified* because being able to do something will help that person to earn for his living.

Conclusion. From all given examples it is possible to get a notion about the culture, history, customs and traditions of a certain nation from their phraseological units, idioms, proverbs and sayings. Thus, the concept “art” in both languages is a complex concept that has been filtered through the centuries via their experience. There are different structural and structural types of the concept that compliment and confirm the cultural and spiritual life of the ethnic group.

In conclusion the above discussed conceptual informational names are the cognitive units that can be directly linked to the basic concept of “art” in both Kazakh and English languages. Since the concept “art” is a long-lasting concept in both languages the informational units used around it can favourably make up the linguistic picture of the world. The taken results of the comparative analysis of examples of concept “art” can be used in preparing the dictionary both in Kazakh and English languages in Cognitive Linguistics.

References:

- 1) Langacker, Ronald W. *Assessing the cognitive linguistic enterprise*. 1999. In Theo Janssen and Gisela Redeker, eds., *Cognitive linguistics: Foundations, scope, and methodology* 13-59. Berlin: Mouton de Gruyter
- 2) Lakoff, George. *Women, fire and dangerous things: What categories reveal about the mind*. 1987. Chicago: University of Chicago Press
- 3) Lakoff, George and Mark Johnson. *Philosophy in the flesh: The embodied mind and its challenge to Western thought*. 1999. New York: Basic Books
- 4) Geeraerts, Dirk and Stefan Grondelaers. *Looking back at anger: Cultural traditions and metaphorical patterns*. 1995. In John R. Taylor and Robert E. MacLaury eds., *Language and the cognitive construal of the world* 153-179. Berlin: Mouton de Gruyter
- 5) Peeters, Bert. *Does cognitive linguistics live up to its name?* 2001. In Rene Dirven, Bruce Hawkins, and Esra Sandikcioglu, eds., *Language and ideology: Cognitive theoretical approaches*, 83-106. Amsterdam: John Benjamins.
- 6) Lakoff, George and Mark Johnson. *Metaphors we live by*. 1980. Chicago: University of Chicago Press
- 7) *(English Oxford Living Dictionaries, <https://en.oxforddictionaries.com/definition/art>)*
- 8) *Webster’s New Dictionary of Synonyms*. Merriam G.C. Company, Publishers. Springfield, Massachusetts, USA. 1973
- 9) Rustemov L.Z. *Kazakh-Russian explanation dictionary of Arabic and Iranian derived words*. Alma-Ata, “Mektep”. 1989.
- 10) Mukanov Sabit. *Botagoz. 3 volume novel*. Almaty. :Zhazushy”. 1989. 480p
- 11) Charles Dickens. *Great Expectations*. Penguin English Library. 2012.
- 12) Kunin A.V. *A large English-Russian phraseological dictionary*. Moscow. “Zhivoiyazyk”. 1998.
- 13) <https://idioms.thefreedictionary.com/be+art+and+part+of>
- 14) <https://www.merriam-webster.com/dictionary/black%20art>
- 15) <https://www.ldoceonline.com/dictionary/get-something-down-to-a-fine-art>
- 16) Buralkyuly M. *An explanation dictionary of Kazak language*. Almaty. “Mektep”. 2008. 680 p.
- 17) Baltabaeva Zh.K., Arin E. *Socio-linguistic features of language units of the concept of “Conflict”*. Vestnik of KazNPU named after Abai, series “Philology”, #1 (67), 2019.

МРНТИ 16.21.31

Қ. Шохаева ¹

¹Абай атындағы ҚазҰПУ,
Алматы, Қазақстан

ЖАЗБАША ФОРМАДАҒЫ ІСКЕРЛІК ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ҚҰРАЛДАРЫНЫҢ КОММУНИКАТИВТІК СИПАТЫ

Аңдатпа

Қазіргі жаһандық дәуірде адамдардың іскери қарым-қатынастағы орны ерекше. Бәсекеге қабілеттілік, өндірістің дамуы, қоғамдық саяси мәселенің шешілуі сияқты аса маңызды мәселелер жазбаша тілдік қатынас арқылы жүзеге асырылуда. Кәсіби саладағы жазбаша тілдік қатынаста іскери хаттардың маңызы ерекше. Бұл мақалада іскери хаттар жазбаша формадағы іскерлік қатынас құралы ретінде танылады. Іскери хаттың коммуникативтік сипатын айқындайтын мынадай басты белгілері анықталады: іскери хаттар кәсіп иелерінің арасындағы қатынасты заң жүзінде реттейтін қатынас құралы; ынтымақтастықты, серіктестікті жүзеге асыратын қатынас құралы; ақпаратты жіберу/қабылдау процесін жүзеге асыратын қатынас құралы. Іскерлік қарым-қатынастың түрлері ажыратылады, соған сай қолданылатын іскери хаттардың типтері анықталады. Әрбір хаттың тақырыбына талдау жасалады.

Түйін сөздер: дәстүрлі іскерлік қатынас, қызметтік іскерлік қатынас, серіктестік іскерлік қатынас, өтініш хат, ескерту хат, мәлім хат, қызметтік хат, ұсыныс хат, ынтымақтастық хат

K. Shokhayeva ¹

¹KazNPU them. Abaya,
Almaty, Kazakhstan

COMMUNICATIVE CHARACTER OF TOOLS IN WRITTEN BUSINESS COMMUNICATION

Abstract

Nowadays, business communication between people has an important role in modern life. The most important issues such as competitiveness, development of an industry, and the solution of socio-political problem are realized through written form of communication in business letters. The possession of the bilingual skill for business letters has particular importance in the professional field. In this article, business letters are recognized as a business communication method. The following keys, which shows the communicative features of a business letter, are defined: business correspondence is a method of legal regulation of the relationships between business owners; a method of communication, which carries out cooperation and partnership; that carries out the process of sending / receiving information. There are different types of business relationships according to the types of business letters are differentiated. The subject of each letter is analysed.

Key words: traditional business communication, business entrepreneurship, business communication, application letter, notification, letter, service letter, offer letter, letter of cooperation

К. Шохаева¹

¹КазНПУ имени Абая,

КОММУНИКАТИВНЫЙ ХАРАКТЕР СРЕДСТВ ДЕЛОВОГО ОБЩЕНИЯ В ПИСЬМЕННОЙ ФОРМЕ

Аннотация

В современном глобальном мире люди имеют особое место в деловом общении. Важнейшие вопросы, такие как конкурентоспособность, развитие производства, решение общественно-политической проблемы, реализуются посредством письменного языкового общения. Владение письменным навыком для деловых писем имеет особое значение в профессиональной сфере. В данной статье деловые письма признаются как инструмент делового общения в письменной форме. Различаются виды деловых отношений, в соответствии с которыми определяются типы применяемых деловых писем. Определены следующие ключевые признаки, определяющие коммуникативный характер делового письма: деловая переписка является средством правового регулирования отношений между владельцами бизнеса; средство общения, которое осуществляет сотрудничество и партнерство; средство связи, которое осуществляет процесс отправки/получения информации. Различаются виды деловых отношений, в соответствии с которыми определяются типы применяемых деловых писем. Анализируется тема каждого письма.

Ключевые слова: традиционное деловое общение, деловое предпринимательство, партнерское деловое общение, письмо-заявка, уведомление, письмо, письмо-услуга, письмо-предложение, письмо о сотрудничестве

Кіріспе. Лингвистика ғылымында тілдің қатысымдық қызметін зерттеу үшін әртүрлі коммуникативтік міндеттер жүктеледі. Тілдік коммуникация – бүкіл адамзат пен оны қоршаған ортаның байланысын көрсетіп, танымдық, философиялық, прагматикалық т.б. жүкті арқалаған сала. Бұл сөйлеу актісі, сөйлеу мәдениеті, сөйлеу әрекеті, т.б. сияқты адамға тән әрекеттердің барлық қырларын қамтиды. Қазірге кезде тілдік коммуникация сөйлеу актісі теориясы тұрғысынан қарқынды зерттеліп келеді. Локутивті, иллокутивті, прелокутивті актінің прагматикалық, функционалдық лингвистикалық қырлары, коммуникативті лингвистикадағы алатын орны жан-жақты саралануда. Сөйлеу мәдениетінің коммуникативтік аспектісі тіл құралдарының функционалдық-коммуникативтік қызметімен байланысты зерделеніп, сөйлеу кезіндегі коммуникативтік сапа мәселесі тұрғысында қарастырылып жүр. Сөйлеу әрекеті жазбаша сөйлеу, ауызша сөйлеу заңдылықтары арқылы көрініс тауып, тілдік қатынастың түрлерін айқындауға үлес қосты. Жазбаша тілдік қатынас пен ауызша тілдік қатынас формалары сараланып, олардың өзіне тән ерекшеліктері зерттелуде.

Бұл мақалада іскерлік қарым-қатынастың жазбаша формада жүзеге асу жолдары мен коммуникация құралдары, олардың коммуникативтік қызметі сараланып, типтері анықталады.

Әдістеме. Тілдің коммуникативті қызметі оның қолданылу аясына қарай түрлі сипатқа ие болып отырады. Тілдік қатынасқа түсуші адамдар қоғамдық-әлеуметтік ортаның талаптарына сай тілді қолдануда да бірнеше ұстанымдарды, стильдік жүйені игереді. Осыған орай, оның өзіндік ерекшеліктері зерделеніп, әдіснамалық және әдістемелік негізі қалануда. Іскерлік қарым-қатынастың тіл ғылымында зерттелуі де біршама орныққан. Алыс шетелде Р.О.Якобсон, М.Б.Бергельсон, М.М.Бахтин, Е.Э.Сапожникова, М.И.Тимофеев, А.К.Панфилов, Эрико Асадзума т.б. сияқты көптеген ғалымдардың зерттеулерінде іскерлік қарым-қатынас мәселелері талқыланса, отандық ғалымдардан С.С.Құнанбаева, К.Т.Рысалды, Л. Дүйсембекова, Г.С.Асанова т.б. ғалымдар жан-жақты талдауда. Іскери қарым-қатынастың ауызша және жазбаша түрлері және олардың артықшылықтары мен кемшіл тұстары жөнінде ғалым Г.С.Асанова арнайы ғылыми мақала жариялады [1., 18]. Іскерлік қарым-қатынасты зерттеуде дискурстық әдіс, салыстырмалы-салғастырмалы әдіс, контенттік, типологиялық т.б. әдістерді қолдана отырып, өзекті мәселені сипаттауға, семантикалық және контекстік жақтан талдауға, материалдарды жинақтауға, тұжырымдарды бағалауға мүмкіндік жасалады. Бұл ғылыми мақаланың әдіснамалық өзегін құрайтын әдістер болып табылады.

Нәтижелер. Жазбаша формадағы іскерлік қарым-қатынас белгілі бір коммуникация құралдары арқылы жүзеге асуымен ерекшеленеді. Олардың қатарына іскери хаттар жатқызылады. Іскери хаттарды жазбаша формадағы іскерлік қатынастың негізгі құралы ретінде тануға мынадай факторлар

арқау болады: ақпараттарды сақтау, анықтау, дәлел ретінде жинақтау. Бұл – іскери хаттардың негізгі қызметі. Іскери хаттар адамдар арасындағы қатынасты заң жүзінде реттейтін мәтін ретінде ерекшеленеді. Оларды халықаралық, мемлекеттік, қоғамдық маңызы бар іс-әрекеттер мен оның жүзеге асуына кепілдік беретін қатынасқұралына ретінде бағалаймыз. Осы тұрғыдан келгенде, жазбаша формадағы тілдік қатынас құралдарына жататын іскери хаттарды Л.А.Баландин атап көрсеткендей, “заңдық мәнге ие құжат” деп санаған орынды [2., 57].

Іскерлік қарым-қатынастағы хаттардың коммуникация үдерісіндегі қызметі әлеуметтік тұрғыдан да, прагматикалық тұрғыдан да өзіндік пішінге ие. Коммуниканттардың әлеуметтік статусына қарай хаттардың жұмсалымдық қызметі де әртүрлі болып келеді. Іскерлік хаттың басты белгісі - кәсіп иелерінің арасындағы қатынастың заң жүзінде орындалуына қызмет атқару; бір-бірі үшін аса мәнді серіктес тұлғалардың бірлестікте болуын қамтамасыз ету. Цзян Цюнь, Чжан Вей сынды ғалымдардың “Жазбаша іскерлік қарым-қатынас мақсаттар мен ұстанымдар жақындастығын, өнімді ынтымақтастықты, серіктестікті жақсартуды мақсат етеді” деген ғылыми тұжырымы да іскери хаттардың қызметінен айқын көрініс табады [3.21].

Жазбаша іскерлік қатынас құралдары барлық ұйымның қызметіне кіреді. Ұйымдағы құрылымдық бөлімдерінің жұмысын тиімді жүргізудің ұтымды жолын көрсететін коммуникация құралы ретінде ерекшеленеді. Еңбек өнімділігінің артуына, қызметкерлердің алға қойған мақсаттарға қол жеткізуіне, іскери серіктестермен, бәсекелес фирмалармен, тұтынушылармен, жеткізушілермен, тапсырыс берушілермен өзара әрекеттесуді қажетті деңгейде қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Іскери хаттардың коммуникативтік сипатын айқындаудың тағы бір белгісі тілдік бірліктердің қолданылуынан, олардың қызметінен көрініс табады. Хаттың ерекшелігі әрі ақпараттық, әрі коммуникативтік қызметте жұмсалады. Дәлірек айтқанда, ақпаратты жіберу/қабылдау процесін жүзеге асырады. Хат осындай динамикалық қасиетке ие құжат болғандықтан жазбаша іскерлік қатынас құралына жатады. Олар коммуниканттардың кім екенін анықтайды және ақпараттың берілу жолын көрсетеді.

Орыс тіл білімінде іскери құжаттардың ақпараттық (хабарлау) және волюнтаривті (бұйыру) қызмет атқаратыны анықталған. Ақпараттық қызмет атқаратын іскери құжаттарға анықтама, хаттама жатқызылса, волюнтаривті (бұйрықтық) қызмет атқаратын іскери құжаттарға бұйрық, қаулы жатады [4.14]. Іскери хаттың хаттама, анықтама, қаулы, бұйрық, т.б. сияқты іскери құжаттардан айырмашылығы бар. Ал анықтама, бұйрық, хаттама, қаулы сияқты іскерлік құжаттар апараттық қызмет атқаратын статикалық (тұрақты, қозғалыссыз) қалыптағы құжат ретінде жұмсалады. Олар тілдік моделі жағынан бір-біріне ұқсас болады: *біріншіден*, өзгеріссіз қолданылатын тұрақты шаблонға, схемаға негізделеді; *екіншіден*, дәлдік, ықшамдылық, нақтылыққа негізделеді. Ә.Оразбайұлы: “Дәлдік барлық сөздердің тек тура мағынасына сәйкес қолданылуы арқылы жүзеге асады. Ықшамдылық баяндаудың тұтастығынан, тілдік құралдарды тиімді пайдаланудан, ал нақтылық болған іс-әрекетті нақты, ешқандай эмоциясыз баяндаудан көрінеді” [5.54] деген тұжырым жасайды. Іскерлік құжаттардың тілдік модель жағынан ұқсас болуы олардың ортақ белгілерін көрсетсе, жұмсалымы жағынан әртүрлі қызмет атқаруы өзіндік ерекшеліктерін көрсетеді.

Іскери хаттарды іскерлік қарым-қатынастың жазбаша формасын айқындайтын коммуникация құралы ретінде тануға әртүрлі типте жұмсалуы да арқау болады. К. Күркебаев іскерлік қарым-қатынас хаттарын Қызметтік хат; Ұсыныс хат; Ақпарат хат; Ресми хат; Жолдама хат; Сұраныс хат; Жауап хат; Ескертпе хат; Циркуляр хат; Баянхат; Кепілхат; Талап ету хаты; Ілеспе хат; Түсінік хат түрінде топтастырып, талдау жасайды [6.45]. Бұл хаттарды іскерлік қарым-қатынас құралы ретінде тануға негіз болатын басты белгілер мыналар: *біріншіден*, нақты адресатқа арналады; *екіншіден*, міндетті түрде кері байланыс орнайды; *үшіншіден*, ақпаратта белгілі бір мақсатқа жету көзделеді. Осыған орай, олардың функциясын анықтауға болады: 1) ұйым басшысы мен жеке адамдардың арасындағы қарым-қатынас; 2) ұйым басшысы мен ұйым қызметкерлерінің арасындағы қарым-қатынас; 3) екі немесе бірнеше ұйым басшыларының және ұйым басшысы мен креативті маманның арасындағы қарым-қатынас.

Іскери хаттардың функциясы жазбаша іскери қатынастың түрлерін анықтауға арқау болады. Оларды дәстүрлі іскерлік қатынас, қызметтік іскерлік қатынас, серіктестік іскерлік қатынас түрінде жіктейміз.

Ұйым басшысы мен жеке адамдардың арасындағы қарым-қатынасты дәстүрлі іскерлік қатынас деп атаймыз. Іскерлік қатынастың бұл түріне барлық кәсіптің, мамандықтың иесі түседі. Дәстүрлі іскерлік қатынастың жүзеге асу жолдарын былайша көрсетуге болады: 1) маманның жұмысқа

қабылдау туралы өтініш жазуы мен оның қабылданғаны немесе қабылданбағаны туралы ұйым басшысының жауап жазуы; 2) ұйымның қызметін тұтынушы қызметкерге немесе жеке адамға (физическое лицо) басшылық тарапынан ақпарат жазу, тұтынушының жауап беруі;

Ұйым басшысы мен ұйым қызметкерлерінің арасындағы қарым-қатынасты қызметтік іскерлік қатынас деп атаймыз. Іскерлік қатынастың бұл түріне ұйым басшысы және ұйымның құрылымдық бөлімдеріндегі қызметкерлер түседі. Қызметтік іскерлік қатынастың жүзеге асу жолдары: 1) ұйымның күзiретiне кiретiн мәселе бойынша лауазымды тұлғалардың ұйым басшысына сұранысы, сонымен қатар, ұйым басшыларының лауазымды тұлғаларға сұранысы туралы хат пен оның орындалуы туралы жауап хаты; 2) ұйым басшыларының кәсіпті басқару, ұйымдастыруға байланысты лауазымды тұлғаларға қажетті дереккөздерді, нұсқаулықтарды, ережелерді жіберу туралы хаты, оған лауазымды тұлғардың жауап хаты.

Екі немесе бірнеше ұйым басшыларының және ұйым басшысы мен кәсіби мамандар арасындағы қарым-қатынасты серіктестік іскерлік қатынас деп атаймыз. Іскерлік қатынастың бұл түріне әр ұйымның басшылары, ұйым басшысы мен мамандық иесі түседі. Серіктестік іскерлік қатынастың жүзеге асу жолдары: 1) бір ұйым басшысының басқа ұйым басшысына пайдалы мәселе бойынша жазбаша ақпарат беріп, ұсыныс жасауы, оған жауап берілуі; 2) ұйым басшысының кәсіби әлеуеті жоғары креативті маманға кәсіпті жандандыру, жоғары жетістікке жету жолында бірлесіп жұмыс жасау туралы жазбаша ұсыныс жасауы, оған жауап берілуі.

Талқылау. Дәстүрлі іскерлік қатынас **өтініш (өтініш хат), ескерту хат** арқылы жүзеге асады.

Өтініштің қызметі – жұмыс беруші мен жеке адамның, қызмет көрсетуші ұйым мен жеке тұтынушының арасындағы қарым-қатынасты орнату. Тақырыбы – рұқсат сұрау, өтініш жасау.

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың
ректоры Б.О.Балықбаевқа
э.ғ.к., Е.С.Үсеннен

Өтініш

Мені 2019 жылдың 1-қыркүйегінен бастап, есеп-шот бөліміне есепші қызметіне қабылдауыңызды сұраймын.

Өтініш иесінің қолы.
12- тамыз, 2019.

“Қазақтелеком” АҚ-ның
бөлім басшысы А.Р.Мұратқа
Алматы қаласының тұрғыны
С.Е.Бейсеннен

Өтініш

Төлеби көшесі 30 үй, 50 пәтерге лимитсіз интернет желісін қосып беруіңізді сұраймын.

Өтініш иесінің қолы.
12- тамыз, 2019.

Ескерту хаттың қызметі – қызмет көрсетуші мен жеке тұтынушы, қызмет көрсетуші ұйым мен тұтынушы ұйымның арасында қарым-қатынас орнату. Келісімшарт заңмен бекітілген міндеттер бойынша өз міндетін орындамаған тарапқа жіберіледі. Тақырыбы – тұтынушының міндеттерін есіне түсіру.

“ForteBank” АҚ Алматы қаласының
Алматы қ. Төлеби көшесі,
60 тұрғыны Ғ.Қ. Ермековке

15.05.2019 жыл
№ С663078368-02260919
Келісімшарттың орындалуы туралы

Құрметті Ғ. Қ. Ермеков!

15.05.2019 жыл №С663078368-02260919 келісімшарт негізінде 12 500 тг. төлеуге міндеттеме алған едіңіз. Өз міндетіңіз уақытында орындалмады. Келісімшарт бойынша қарызды төлеудің соңғы күні әр

“Береке” ЖШС “Алау” АҚ-ның директоры Тараз қ,
Дулат көшесі, 40 М.А.Серікке
Тараз қ, Төлеби к. 85

18. 03.2019 ж. № 143
Келісімшарттың орындалуы туралы

Құрметті Мақсат Абзалұлы!

18. 03.2019 ж. № 143 Келісімшарт негізінде сіздің кәсіпорын біздің мекенжайға наурыз, сәуір, мамыр айының 5-10 күндері аралығында 3 тонна жанар-жағармай жеткізіп отыруға міндеттеме алған еді. Сәуір айында жанар-жағармай біздің

айдың 4-күніне белгіленгенін есіңізге саламыз. Қарызды шұғыл түрде төлеуіңізді сұраймыз. Осы талап орындалмаған жағдайда келісімшарттың 9 тармағына сәйкес кез келген банкте ашылған шоттарыңыздың жабылатынын, сол шоттағы ақшаңыздың алынатынын ескертеміз.

Құрметпен,
“ForteBank” АҚ-ның
бөлшек сатулар
басқармасының бастығы _____ Ә.Нұрали.
10-қараша, 2019 ж.

шаруашылық серіктестікке жеткізілмегенін ескертеміз, оны шұғыл түрде жеткізуді жауакершілікке алуыңызды сұраймыз. Осы талап орындалмаған жағдайда келісімшарттың 2.2 тармағына сай әр кешіккен күнге көрсетілген жалпы құннан 0,5 % айыппұл санкциясы салынатынын ескертеміз.

Құрметпен, “Береке” ЖШС-нің
директоры _____ Ғ. Қалибек.
15-сәуір, 2019ж.

Қызметтік іскерлік қатынас **мәлім хат, қызметтік хат** арқылы жүзеге асады. Мәлімхат пен қызметтік хаттың қызметі – ұйым басшысы мен лауазымды тұлғалардың, ұйымның құрылымдық бөлімшелері қызметкерлерінің арасында қарым-қатынас орнату. Тақырыптары әртүрлі. Мәлімхаттың тақырыбы – сұраныс. Қызметтік хаттың тақырыбы – тапсырма.

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың ректоры Т.О.Балықбаевқа Мәлім хат Ұлы ақын Абай Құнанбайұлының туғанына 175 жыл толуына орай ұйымдастырылатын халықаралық симпозиумды өткізу үшін қосымша техникалық құралдар қажет болып отырғанын мәлімдеймін. Сол қажетті құралдармен қамтамасыз етуіңізді сұраймын. Филология институтының директоры _____ Б.Әбдіғазилұлы. 20-қараша, 2019 ж.	Филология институтының директоры Б.Әбдіғазилұлына Мәлімхат ҚРБЖҒМ-нің мемлекеттік грант бойынша бекітілген заңдарына өзгеріс енгізілгенін мәлімдейміз. Бұдан былай мемлекеттік грантты иеленген білімалушылар оқуын бітірген соң, мемлекеттік мекемеде кем дегенде 3 жыл қызмет өтеуі қажет екенін талапкерлерге алдын ала ескертулеріңізді, келісімшартпен таныстыруларыңызды сұраймыз. Оқу ісі жөніндегі проректор _____ Сәтмырзаев 5-қыркүйек, 2019 ж.
Филология институтының Абай атындағы ҚазҰПУ-дың оқу бөлімі директоры Б.Әбдіғазилұлына 10.04.2019. № 41 Бұйрықтың орындалуы туралы Қызметтік хат Филология институтының 2020/2021 оқу жылына арналған сағаттық жүктеме 2019 жылдың 25-мамырына дейін оқу бөліміне тапсырылсын. Оқу бөлімінің бастығы _____ Жәнбеков К. Абай атындағы ҚазҰПУ-дың оқу бөлімі	
Абай атындағы ҚазҰПУ-дың оқу бөлімі Филология институтының директоры Б.Әбдіғазилұлына	

Қызметтік хат

ф.ғ.д., профессор Б.Қасымның іссапарға кетуіне байланысты 5В011700-қазқ тілі мен әдебиет мамандығы 2 курс,3-топта 10 – сәуір күні өтетін сабақтары 8 –сәуірге ауыстырылсын.

Оқу бөлімінің бастығы _____ Жәнбеков К.

Серіктестік іскерлік қатынас **ұсыныс хат, ынтымақтастық хат** арқылы жүзеге асады.

Ұсыныс хаттың қызметі – ұйым басшыларының арасында және ұйым басшысы мен креативті маманның арасында қарым-қатынас орнату. Тақырыбы – ұсыныс.

Ұсыныс хат – екі тарапқа да ортақ өзекті проблеманы шешу үшін бір тараптың бастама көтеріп, екінші тарапқа ұсыныс жасауы.

Абай атындағы ҚазҰПУ Абай атындағы Республикалық мамандандырылған
050010 Алматы қ. Дарынды балаларға арналған қазақ тілі мен әдебиетін
Достық даңғылы, 13. тереңдете оқытатын орта мектеп интернаттың
8(727)91-23-14 директоры Р.Е.Сексенова
E-mail. Filfak@mail.ru
30-қараша, 2019 ж.

Құрметті Роза Ербозымқызы!

Орта және жоғары сыныптарда жаңартылған білім беру мазмұны бағдарламасы бойынша “Қазақ тілі мен әдебиеті” пәнін оқытудың технологияларын зерттеу өзекті мәселе болып отыр. Осы мәселені шешу үшін Сіз басқарып отырған мектеп-интернаттың қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімдері мен Абай атындағы ҚазҰПУдың қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының ғалымдары бірлесіп ғылыми зерттеу жұмысын жүргізуге, кафедраның базалық мектебі ретінде серіктестік құруға, осы мәселе бойынша екітарапты келісімшар құруға ұсыныс жасаймыз. Бұл екі тарап үшін де аса өзекті мәселенің шешілуіне зор үлес қосады деген үміттеміз.

Академик С.Қирабаев атындағы
қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының меңгерушісі _____ Есенова Қ.Ө.

Қорытынды.Іскерлік қарым-қатынас – қоғамның барлық саласында, әрбір адамның өмір сүру салтында күнбе-күн жүзеге асатын процесс. Мектеп табалдырығынан бастап, өмірдің барлық қоғамдық саласы іскери хаттар арқылы ресми түрде тілдеседі. Сондықтан іскери хаттарды өмірде ең жиі қолданылатын, қоғамдық-әлеуметтік және құқықтық статусқа ие коммуникация құралы ретінде танымыз.

Іскери қарым-қатынастың жүзеге асуына қызмет атқаратын хаттардың қызметі, тілдік ерекшеліктері, қоғамдық-әлеуметтік мәні, прагматикасы, тілдік нормасы, құрылымдық лингвистикадағы орны, салыстырмалы және салғастырмалы лингвистикадағы, антропоцентристік лингвистикадағы орны күні бүгінгі дейін арнайы зерттеу нысанына айнала қойған жоқ. Бұл мақалада жазбаша формадағы іскерлік қарым-қатынас құралдарының бір ғана түрі, дәлірек айтқанда, іскери хаттардың коммуникативтік сипатына ғана талдау жасалды. Іскери қарым-қатынастағы хаттама, бұйрық, қаулы, түйіндеме, мінездеме, т.б. сияқты коммуникация құралдарының лингвистикалық сипаты коммуникативті аспектіде ешқашан талданған емес. Олардың қолданыс аясы бір болғанымен, атқаратын қызметі, жұмсалымы, коммуникация үдерісіндегі қызметі, құрылымы, жүйесі, типі басқа-басқа тіл құралдары болып табылады. Оларды арнайы коммуникативтік-функционалдық аспектіде зерттеу кезек күттірмейтін мәселе. Әсіресе, қазақ лингвистикасында іскери қатынастағы құжаттар тілінің коммуникативтік аспектіде зерттеу, олардың қолданылу аясын оңтайландыруға, біріздендіруге мол мүмкіндік тудырады сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1) *Искери қарым-қатынастың ауызша және жазбаша түрлері: артықшылықтары мен кемшіл тұстары [Мәтін] / Г. С. Асанова // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы = Вестник КазНПУ им. Абая. Серия Филологические науки. - 2014. - № 1 (47). - С. Б. 18-22-журнал*
- 2) *Баландина Л. А., Давидян Г. Р., Кураченко Г. Ф., Симонова Е. П. Русский язык и культура речи. – М., 2012. – 96 с.- книга*
- 3) *Цюнь, Чжан Вей Письменная деловая коммуникация: краткий обзор // <http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/199451/1/> дата обращения 18.08.2019 г. -книга*
- 4) *Стилистика русского языка. Под ред. Н.М. Шанского. – М, 1989. -книга*
- 5) *Оразбайұлы Ә. Қазақ тіліндегі ресми-іскерлік стильдің жанрлық ерекшеліктері // <http://emle.kz/articles/get/175>. Қаралған күн 20.08.2019 ж.-кітап*
- 6) *Күркебаев К. Қызметтік хаттар және олардың түрлері // ВОПРОСЫ ДОКУМЕНТ ОБОРОТА 2/ 2019 [http: / www. doborot. Kz / wp-content / uploads /2019/03/ K_Kurkebaev_Kizmettik_xattar_zhane_olardin_turleri_kaz_Delopr_2_2019.pdf](http://www.doborot.kz/wp-content/uploads/2019/03/K_Kurkebaev_Kizmettik_xattar_zhane_olardin_turleri_kaz_Delopr_2_2019.pdf)-кітап*

FTAHP 16.01.11

Ф. Исмаилова¹

*¹Абай атындағы ҚазҰПУ,
Алматы, Қазақстан*

**САЯСИ-ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ ТІЛДІҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ,
КОГНИТИВТІК-ПРАГМАТИКАЛЫҚ АСПЕКТІДЕ ТАЛДАНУ ҮЛГІСІ**

Аңдатпа

Мақалада саяси-дипломатиялық тілге тән қағидалар мен дипломатиялық іс-қағаздарын жүргізу ережелеріне ғылыми-әдістемелік зерттеу жүргізілді, қазіргі қазақ саяси дискурсындағы ерекшеліктер мен саяси тілдің ұлттық сипаты анықталды. Дипломатиялық тілдің ресми-іскери (құжаттық) және шығармашылық стильде жазылу белгілері мен заңдылықтары анықталды. Дипломатиялық құжаттарды аударудың тәсілдері ұсынылды. Дипломаттың сөйлеу мәдениеті мен тілдік этикетіне тән критерийлер мен қағидалар айқындалды. Ұлттық деңгейде қалыптасқан ұжымдық құбылыстың тілдік көрінісі ретінде нақты тілдік тұлғаның дискурсы, сөйлеу дағдысының дипломатиялық модельдері айқындалды

Түйін сөздер: тілдік этикет, дискурс, дипломатиялық модель, шығармашылық стиль

F. Ismailova¹

*¹KazNPU them. Abaya,
Almaty, Kazakhstan*

**FORM OF ANALYSIS OF POLITICAL AND DIPLOMATIC LANGUAGES IN THE
LINGUISTIC, COGNITIVE-PRAGMATIC ASPECTS**

Abstract

The article defines the scientific and methodological basis of the political and diplomatic language and gives examples of office work in the state language. The signs and patterns of writing diplomatic documentation in an official-business and creative style are revealed. Methods for translating diplomatic documents are proposed. It also defines the criteria and rules inherent in the culture of speech of diplomats and language etiquette. A discursive analysis of the speech of a specific linguistic personality is carried out, expressing the cognitive level of speech generation as a collective linguistic phenomenon based on diplomatic models of speech behavior.

Key words: language etiquette, discourse, diplomatic model, creative style

Ф. Исмаилова¹

¹КазНПУ им. Абая,
Алматы, Казахстан

ФОРМА АНАЛИЗА ПОЛИТИЧЕСКИХ И ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ ЯЗЫКОВ В ЛИНГВИСТИЧЕСКОМ, КОГНИТИВНО-ПРАГМАТИЧЕСКОМ АСПЕКТАХ

Аннотация

В статье определяется научно-методическая основа политико-дипломатического языка и дается образцы делопроизводства на государственном языке. Выявлены признаки и закономерности написания дипломатической документации в официально-деловом и творческом стиле. Предложены способы перевода дипломатических документов. А также определены критерий и правила, свойственные культуре речи дипломатов и языковому этикету. Проведен дискурсивный анализ речи конкретной языковой личности, выражающий когнитивный уровень порождения речи, как коллективный языковой феномен, в основе которого лежат дипломатические модели речевого поведения.

Ключевые слова: языковой этикет, дискурс, дипломатическая модель, креативный стиль

Кіріспе. Егеменді елдің мемлекеттік тілінің өміршеңдігі (витальность языка) мен саяси, халықаралық, мәдени құндылығы арқылы мемлекеттің даму тұрақтылығы, халықтың тұтастығы анықталады. Сондықтан сыртқы саяси қатынастарда ұлттық тілдің зияткерлік әлеуеті ғылыми, ғылыми-техникалық, саяси, қоғамдық- әлеуметтік, экономикалық, мәдени дискурс аясында жоғары дәрежеде болуы шарт. Осы тұрғыдан алғанда қазақтың саяси-дипломатиялық тілі арнайы зерттеуді қажет етеді. Халықаралық қатынаста орын алатын ымырашылдық (толеранттылық), сәттілік, достастық, серіктестік, ортақ келісімге келу үдерістері тілдің қызметі арқылы жүзеге асырылатынына көп назар аудара бермейміз. Екі елдің, екі ұлттың өкілдері немесе елшілері арасында жүргізілетін мемлекетаралық дипломатиялық дискурста әрбір тараптың танымдық аялық білімі, тіл арқылы психологиялық ықпал ету тактикасы, сөйлеу мәдениеті, зайырлылығы, зияткерлігі, тұлғалық когнициясы көрінеді. Демек, саяси-дипломатиялық қарым-қатынас жасау тілінің өзіндік ережелері, нормалары, мәдени прагматикасы, стилистикалық заңдылықтары болады. Оны құрылымдық тіл аясында жіті анықтау мүмкін емес. Сол себепті қазіргі тіл біліміндегі тіл арқылы адамның дүниетанымы мен ұғымды таныту тетіктерін зерттейтін лингвокогнитивтік бағыттың жаңа әдістерін қолдану ұтымды болып табылады. Осы қажеттіліктен туындап отырған жобаның ғылыми маңыздылығы қазақтың саяси-дипломатиялық тілін жетілдірудің заманауи инновациялық әдіс-тәсілдерінің тиімділігін ғылыми-теориялық негізде дәлелдеп, тәжірибеде қолдану арқылы ұлттық тілдің қоғам талабына сай қызметтерін дамытуға бағытталады. Қазақтың тарихи-мәдени кеңістігіндегі хандар мен би, болыстардың дипломатиялық қатынастар тіліндегі бітімгершілік идеясын жеткізу стилі мен прагматикасын қазіргі әлемдік дипломатиялық дискурстың даму ағымымен салыстырмалы түрде зерттеп, осы күнгі қазақтың саяси қоғам қайраткерлерінің ұлттық заманауи саяси-дипломатиялық тілін шыңдаудың, оның мәні мен қызметін күшейту үшін лингвистикалық зерттеулердің оңтайлы нәтижелері ұсынылады: қазақтың дипломатиялық дискурсының сөздік қоры, саяси тілдің функционалды қызметі, шаршытоп алдындағы сөздің когнитивтік стильдік қолданысы, ондағы адресантқа, көпшілікке әсер ету, идеяға сендірудің әдістемелік форматтары, саяси шешендік тілінің жаңа қолданыстары когнитивтік аспектіде қарастырылады. Осындай лингвистикалық зерттеулердің қажеттілігі мен өзектілігі қазіргі дамушы Қазақстанның қоғамдық-саяси әлеуетін арттыру үшін аса маңызды болып табылады.

Тәуелсіз елдің зияткерлік әлеуеті саяси-дипломатиялық қатынастардың жоғары дәрежеде болуынан көрінеді. Сондықтан кез келген елдің дипломатиялық тілі арнайы зерттелуі тиіс. Осы тұрғыдан алғанда қазақтың саяси-дипломатиялық тілінің қалыптасу негізі көне дәуірден бастау алатыны және оның ұлттық менталитетке тән ерекшеліктері терең зерттеуді талап етеді. Сол себепті қазақтың дипломатиялық тілін когнитивтік аспектіде зерттеу қажеттілігі туындады.

Мақаланың мақсаты - заманауи саяси-дипломатиялық тілін (дипломатиялық сөздік қорды, дипломатиялық құжаттар мен іс-қағаздарын, саяси шешендік тілді, саяси ойдың метафоралануын) жоғары дәрежеде жетілдірудің лингвистикалық ғылыми-практикалық негіздемесін инновациялық

(когнитивтік-матрицалық, психолингвистикалық) әдістер арқылы айқындау. Бұл мақсатымыз елдің саяси-дипломатиялық ісіндегі зияткерлік әлеуетін арттыруға септігін тигізеді.

Негізгі бөлім.Әлемдік тіл білімінде дипломатиялық терминологияны зерттеуде А.Ф. Борунков [1], А.Г. Ковалев [2], Л.Г. Фарафонова [3], К.А. Логинова [4], Е.А. Крюкова [5] т.б ғылыми еңбектерін атауға болады. Ал дипломатиялық құжаттар тілін зерттеуде Е.М. Иссерлин [6], В.Н. Бабенко [7], Т.В. Солтановская [8] атсалысты.

Дипломатиялық тіл - қызметтік және халықаралық саясат тілі, әдетте, шұрайлы журналистік, еркін әдеби тілдерден ерекшеленеді. Ол қысқа әрі нұсқа, еш өрнексіз, классикалық қарапайым. Дипломатиялық тілге нақтылы фактілер ғана емес, сонымен қатар, саясат пен үкімет әрекетін терең талдау, қысқаша мазмұндау тән. *Дипломаттың басты қаруы - тілі.* Ол көп әрі кәрнекі сөйлеп, аз мағлұмат береді.

Жалпы қалыптасқан жағдай бойынша “дипломатия” ұғымын үш мағынада қолдану орын алған:

1. Өз мемлекетінің атынан саясат және келіссөздер жүргізу ғылымы әрі өнері;
2. Қандай да бір мемлекеттің өкілдігін, соның ішінде сыртқы істер мекемесін, әлде барлық сыртқы саяси агенттерін қамтитын күрделі ұғым;
3. “Күпия дипломатия” “*қасқырдың аузы жесе де қан, жемесе де қанға*” айналған дүниежүзілік соғыс дипломатының қызметі немесе кәсібі.

Дипломатияның күпиялылығы, жасырындығы о бастан-ақ оның ажырамас бөлігі болды. Жаңа заманда авторлар күпиялылық сияқты дипломатиялық әдістерге бұрынғыдай мән бермейтін қазіргі дипломатияның “құнсыздануы” жайлы айтуда. Қазіргі кезде “екіжақты дипломатия” және “көпжақты дипломатия” түрлері кеңінен таралған.

• **Екіжақты дипломатия** деп екі мемлекет арасындағы ресми қарым-қатынастар кешенін айтады.

• **Көпжақты дипломатия** - бірқатар мемлекеттер арасындағы ресми қатынастар кешені мен халықаралық конференция немесе ұйымдар шеңберінде дипломатиялық әдістер мен құралдар арқылы жүзеге асырылатын өзара іс-әрекет.

Зерттеу барысында дипломатиялық құжаттардың рәсімделуіне қойылатын тілдік талаптар, стилистикалық критерийлері анықталды. Дипломатиялық қызмет жазба жұмысымен өте тығыз байланысты. Дипломатиялық хат алмасу арқылы мемлекеттердің дипломатиялық қарым-қатынастары жүзеге асады. Дипломаттар өздерінің жұмыс уақытының басым мөлшерін өз Үкіметі мен сыртқы істер министрлігі арасында ресми хат алмасуға арнайды: саяси хаттар, шартты белгімен жазылатын жеделхаттар, әр түрлі нұсқадағы анықтамалар, ұсыныстар, сұхбат жазбаларын, келіссөздер мен баспасөз мәслихаттарына арналған мәлімдеме жобаларын, жадынамалық жазбаларын, келісімдер мен шарттардың жобаларын және т.б. дайындайды, сондай-ақ шетелдік дипломатиялық өкілдіктер мен министрліктер арасындағы дипломатиялық құжаттарды: ноталар, мәлімдемелер, декларациялар, жеке жолдамалар, меморандумдар, коммюникелер, басқа да ресми құжаттарды жобалайды. Осы құжаттарды дайындау барысында дипломатиялық тілге ерекше көңіл бөлінеді.

Дипломатиялық терминдердің төл сөздерден қалыптаса бастауын БАҚ тіліндегі қолданыстан аңғаруға болады. Себебі қоғамдық мұқтаждық негізінде сөздер жаңа мәнге ие болып, олардың жаңа мағынасы бастапқы мағынасынан алшақтап, жаңа атау қызметін атқара бастайды. Мәселен, “ағым” сөзі көне түркі дәуірінен бері келе жатқан атау. 1. Бір нәрсенің ағуы, ағыс. 2. Беталыс, бағыт. Соңғы мағына негізінде дипломатиялық термин пайда болды. Дипломатия саласында ағым термині саяси бағытты, беталысты, жағымды, жағымсыз іс-шаралар барысын білдіреді. Мысалы, *Халықаралық терроризмге, радикалдық және компоративтік ағымдарға қарсы бірлесіп күресу қажеттігі атап көрсетілді* (Дипломатия жаршысы). *Словакия Президенті өз сөзінде 2000 жылы екі елдің арасындағы сауда-экономикалық байланыстардың дамуында байқалған жағымды ағымдарға қарамастан, өзара сауда көлемін өсіру мен тауар айналымы құрылымын кеңейту қажеттігін атап өтті.* (Дипломатия жаршысы).

Дипломатия саласының лексикасында қоғамдық саяси, мемлекет құрылысына қатысты терминдер өте аз болған, ал қазіргі кезде олар ана тіліміздің сөздік қорын байыта түсуде. Терминденуші сөздер тек жалпы қолданыстағы сөз болуы шарт емес, ол кәсіби сөз, архаизм болуы да мүмкін. Мысалы, *би, жандарал, жасауыл, жүзбасы, старшын, сұлтан, төре* көнерген сөздері қайта жаңа қолданысқа түсуде. Мысалы, *дуан* сөзі қазір *дуайен* (дипломатиялық корпуста қызмет атқарады) сөзінің баламасы ретінде қолданылады. Сол сияқты *жаушы* – *қазір елші, жат елдік немесе шет елдік, т.б.*

Дипломатиялық қатынас түріне байланысты дипломатиялық сыпайылық түрлері сан алуан және күрделі. Оған киім киісі, сенім грамотасын тапсыру рәсімі, ресми сапарлар кезектілігі, әртүрлі қабылдаулардағы қонақтарды отырғызудың арнайы ережелері т.б. жатады. Дипломатиялық құжаттарда ресмилік пен маңыздылыққа қоса, мәнерлілік пен көркемдік элементтері де кездеседі. Халықаралық сыпайылықтың тілдік үлгілері (формалары) де әр алуан. Бұл элементтер жалпы ресми құжаттарға қойылатын талаптарға бағынады. Мысалы: *My dear Ambassador (уважаемый Посол)*, *My dear Madam Ambassador (уважаемая Госпожа Посол)*, *My Lord (Милорд)*, *My Lord Marquis (Милорд Маркиз)*, *Your Excellency (Ваше Превосходительство)*, *Your Excellency's obedient Servant (Вашего Превосходительства покорный слуга)*, *Your Lordship (Ваша Светлость)*, *Your Lordship's obedient Servant (Вашей Милости покорный слуга)* т.б.

Е.М. Иссерлиннің пікірінше, дипломатия саласындағы өзіндік сипатқа ие сөздерді үш топқа бөлуге болады. Бірінші топқа халықаралық тәжірибеде кең қолданылатын мемлекеттің Сыртқы Істер Министрліктері мен астана, ғимарат және көше аттарының метонимиялық қолданыстары кіреді [6, 12 б.]. Мысалы: “*Ақ Орда*” *сарайы* - “Қазақстан өкіметі” мағынасында (Қазақстан президентінің резиденциясы); “*Ақ Үй*” (*White House*) – “АҚШ өкіметі” мағынасында (Америка президентінің резиденциясы); “*Елисей сарайы*” (*Elysee*) – “Франция өкіметі” мағынасында (Франция президентінің резиденциясы); “*Квиринал*” (*Quirinal*) - “Италия өкіметі” мағынасында және т.б. Бұлар – фразеологиялық тіркестерге жатпайды, мағыналық және грамматикалық талдау жасауға келмейтін сөздер.

Екінші топқа халықаралық саясаттың өзіндік белгілері мен жеке саяси доктриналар кіреді, кей жағдайда сөз ауыспалы, жаңа мағынада қолданылады. Мысалы: “*доллар дипломатиясы*” (*dollar diplomacy*) (АҚШ-тың экспансионистік саясаты), бұл сөзді бірінші рет 1912 жылы АҚШ президенті Тафт қолданған, “*мейірімді көрші*” *саясаты* (“*good neighbour*” *policy*) (Латын Америка елдеріне қатысты АҚШ саясаты), “*суық соғыс*” (франц. *guerre froide*, нем. *Kalter Krieg*, ағыл. *cold war*) тіркесінде “*суық*” жаңа, ауыспалы “*агрессивті, дұшпандық*” мағынасын білдіреді.

Үшінші топқа кіретін сөздер “халықаралық терминдерге” жатпайды және тұрақты емес. Оларды Е.М. Иссерлин бұрынғы кеңестік дипломатиялық құжаттарға тән дей келе, коммюнике, нота және үкімет мәлімдемесі сияқты ресми құжаттарда Ресей үкіметі қалыптасқан халықаралық жағдайды баяндап қана қоймай, оған өзіндік баға беретіндігін, өзінің көзқарасын мәлімдейтіндігін, мәлімдеу барысында мәнділік пен мәнерліктің жалпы тілдік тәсілдерін пайдаланатындығын атап көрсетеді [6, 13 б.].

Біздің пікірімізше, олар тек кеңестік дипломатиялық құжаттарға ғана емес, тіл-тілдегі дипломатиялық құжаттардың барлығына тән. Мәселен, *қарақшылық, араңдатушы, жек көрушілік, алаңдатушылық* т.б. сияқты терминдер өзіндік баға беру мен көзқарасты білдіреді.

Жалпыхалықтық қолданыстағы сөздердің біразы халықаралық келісімшарт мәтіндерінде лексикалық мағынасынан алшақтап, терминдік мәнде жұмсалады. Бұл - дипломатиялық құжатқа маңыздылық пен салтанатты түр берудің тағы бір жолы, оларға мысалы, *маңызды қонақ, жұмыс сапарымен келу, зайыбымен келу* т.б. жатады.

Дипломатиялық құжаттарда мәнділік пен көркемдік тәсілі ретінде ауыс мағынадағы сөздер де қолданылады. Мысалы: *алауыздық, ауызбірлік, бұғау тастау, соғыс өрті (ошағын) тұтату (сөндіру)* т.б.

Әртүрлі сала терминдерінің мағыналарына тіркесетін сөздердің семантикасы негіз болуы да мүмкін. Оның себебі тіркесетін сөз әртүрлі лексикалық және грамматикалық топқа жатуынан туындайды. Қарама-қарсы қойылған жалпы және арнайы мағына айырмашылықтары құрылымдық факторлар негізінде жасалады, терминдік варианттың лексикалық үйлесімділігі шектеулі, ұғымның тарылуымен тікелей байланысты болады.

Мәнерлік пен мәнділік тәсілдері ретінде дипломатиялық құжаттарда кейбір публицистика элементтерінің кездесуі, жеке функционалды стильдер арасында қатаң шектің жоқ екендігін көрсетеді. Олар өзара бір-бірімен тығыз байланысты, бір функционалды стиль элементтері басқа стильдерде қолданыла береді. Олардың өзіндік ерекшеліктері арнайы зерттеуді қажет етеді. **Ғылыми жаңалығы.** Біріншіден, қазақтың саяси қоғам қайраткерлерінің дипломатиялық тіліне концептуалды-прагматикалық талдау жасау ұлттық дипломатиялық дискурстың лингвистикалық негізі ашуға мүмкіндік береді. Дамыған, дамушы елдердің дипломатиялық тіліндегі лингвистикалық, когнитивтік, прагматикалық сөздік қор басым болған сайын, халықаралық қатынас орнатуда жетістікке жету мүмкіндігі арта түседі.

Екіншіден, көне түркі дүниетанымындағы дипломатиялық тілдік қатынастағы, ортағасырлық хан, би, болыстардың ел басқару тіліндегі саяси идеяның метафораланып берілуі ұлттық дипломатиялық тілдің ерекшелігін танытады. Сондықтан қазақтың саяси тіліндегі бейнелілік пен абстрактілі ұғымның метафоралануы - көне түркі дүниетанымынан келе жатқан дәстүр. Қазақтың саяси шешендік дискурсында бітімгершілік, ұлттұтастырушылық, ұлттық бірегейлік идеясын жеткізуде концептуалдық құрылымдардың: фрейм, сценарий, схема, ойсурет, скрипт белсенді қолданысы метафоралану үдерісі арқылы жүзеге асқанын байқауға болады.

Үшіншіден, халықаралық қатынастарда тілдің дипломатиялық қызметін арнайы зерттеу барысында дау тілі (лингвоконфликтология), ымыраластыру тілінің болатыны табиғи заңдылық құбылыс екені анықталды. Осыған орай, ондай тіл құбылыстарының пайда болу факторларын, субмәдени тілдермен күресудің лингвоконцептуалдық, лингвостилистикалық тәсілдерін ұсынға болады және бұл мәселелер қазіргі әлемдік тіл біліміндегі көкейкесті мәселелердің бірі болып саналады.

Төртіншіден, дипломатиялық құжаттар мен ісқағаздарын мемлекеттік тілде жүргізудің функционалды стильдік (публицистикалық, іскери) үлгілерін ұсынуға болады. Бұл тақырып әлемдік тіл біліміндегі өзекті, маңызды мәселенің бірі болып саналады. Нидерландтық лингвист Т. ван Дейк тіл білімінде алғаш рет саяси дискурсты өз алдына зерттеп, саяси-дипломатиялық тілді дамыту қажеттілігін көрсетті [9]. Қазіргі таңда лингвист-когнитолог Н.Н.Болдырев саяси-дипломатиялық тілді дамытудың жаңа әдіс-тәсілдерін анықтаумен тығыз шұғылдануда [10]. Сондай-ақ Н.Д.Павлованың “Предвыборные интенции в речи политиков” [11] В.И.Поповтың “Современная дипломатия: теория и практика” [12], Е.И. Шейгалдың “Семиотика политического дискурса” [13] ғылыми-зерттеу еңбектерінің нәтижелері біздің мақаламызбен сабақтас. Сондай-ақ шетелдік ғалымдардың саяси тіл мәселесіне қатысты тұжырымдары S.Ealy “Communication, Speech, and Politics” [14], D.A. Graber “Political Language” [15], K.L. Hacker “Political linguistics” [16] біздің мақаламыздағы саяси тілді дамытуда өзара үйлесімділік байқатады.

Әдістер. Қазақтың заманауи саяси-дипломатиялық тілін (дипломатиялық сөздік қорды, дипломатиялық құжаттар мен іс-қағаздарын, саяси шешендік тілді, саяси ойдың метафоралануын) жоғары дәрежеде жетілдірудің лингвистикалық ғылыми-практикалық негіздемесін инновациялық (когнитивтік-матрицалық, психолингвистикалық) әдістер арқылы айқындауға болады. Мысалы:

1. Когнитивті-матрицалық талдау әдісі. Бұл әдіс арқылы институционалдық дискурстардың ішіндегі саяси-дипломатиялық қатынас тілінің өзіндік ерекшелігі анықталады және дипломатиялық дискурсты талдау моделі ұсынылады. Осы модельдің көмегімен саяси қарым-қатынасқа түсу алдындағы прессупозицияда көрініс табатын концептуалдық құрылымдар мен аялық білімнің дискурс соңындағы постпозицияға дейін даму иерархиясы көруге болады. Онда тілдік қолданыстың нақты немесе абстрактілі концептуалдануы, ұғымның кең немесе тар диапазонда түсіндірілуі, ақпаратты жеткізуде тұлғалық мінезіне тәуелділік немесе тәуелсіздік қасиетін анықтау тәсілдері қолданылады.

2. Концептуалды-таксономиялық модельдеу әдісі. Бұл әдісті қолдану арқылы дипломатиялық мәтіндегі идеяның концептуалды-қарапайым немесе концептуалды-күрделі түрде берілуі мен оны қабылдаушы адресантқа әсер ету деңгейі анықталады. Яғни саясаткердің тілі арқылы оның субъективтік ұстанымы қандай концептуалдық құрылымда көрінетінін нақтылауға болады. Елші немесе саясаткер тіліндегі индивидуалды афоризмдердің қолданысы мен ойдың метафоралануы, олардың әсерлі, тиімді, орынды қолданылуы осы әдіс арқылы айқындалады. Қазақтың дипломатиялық тілі ағылшын, орыс дипломатиялық тілдерімен салыстырылады. Соның нәтижесінде қазақтың аймақтық дипломатиялық тілінен халықаралық дипломатиялық тіліне дейінгі даму жүйесі нақтыланады. Қазақ дипломатиялық тілдің мазмұндық типтері анықталады:

1) қоғамдық-әлеуметтік; 2) қоғамдық-әлеуметтік + мәдени; 3) қоғамдық-әлеуметтік + мәдени + тарихи; 4) қоғамдық-әлеуметтік + мәдени + тарихи + саяси, 5) қоғамдық-әлеуметтік + мәдени + тарихи + саяси + экономикалық, т.б. Дипломатиялық тілдің концептуалдық құрылымы кеңейген сайын, концептуалды-таксономиялық моделі мен қызметі де күрделене түседі.

3. Функционалды-прагматикалық әдіс. Дипломатиялық мәтіндерді аудару, ілеспе аудару үдерісіндегі терминдердің эквиваленттілігі мен мазмұндық құндылығын дәл жеткізуде аударманың арнайы прагматикалық тәсілдері (релеванттылық, транспозиция, эквиваленция, модуляция, адаптация, калькалау) қолданылады. Қоғамдық-саяси, ресми іс құжаттарының тілін мазмұнына сай аймақтық, мемлекетаралық, ұлттық, халықаралық деңгейінде жеткізу дағдысын қалыптастыру үшін

аудармашыларға арналған дескриптивті талдау үлгілері ұсынылады. Дипломатиялық-саяси терминдердің функционалды қолданысын зерттеу барысында салыстырмалы, салғастырмалы әдістер, этимологиялық-тарихи зерттеу әдістері, терминнің жойылуы мен жаңғыртылуы, сөздің жарыспалы қолданылуын анықтайтын әдіс-тәсілдер қолданылады.

4. **Лингвостилистикалық әдістер.** Басқа мәтіндердің арасында саяси-дипломатиялық мәтінді құрастырудың айрықша белгілерін, стильдік реңкін, стилистикалық сөздік қорын айқындайтын тәсілдер қолданылады. Дипломатиялық стильдің макростратегиясын айқындайтын тәсілдер қолданылады: ойдың ұғымға айналуы, ұғымның анықтама ретінде тұрақталуы, бейнелі идеяның метафоралануы, саяси афоризмдердің мақал-мәтелге айналуы.

5. **Тілге логикалық талдау жасау әдістері:** тақырыпқа қатысты тұжырымдарды талдау (анализ), жинақтау (синтез) тәсілдері қолданылады, индукция, дедукция, аналогия (традукция) әдістері ішінара қолданылады.

Қорытынды. Жалпы дипломатиялық тіл екі түрлі мағына береді. Біріншіден, ресми қарым-қатынас, келіссөздер жүргізілетін және халықаралық құқыққа негізделген тіл; екіншіден, қалыптасқан дипломатиялық терминдер мен сөз тіркестері.

Дипломатиялық дискурс лингвистикалық зерттеуінде ресми-іскери (құжаттық) және шығармашылық стильде жазылу белгілері мен заңдылықтары анықталады. Дипломатиялық құжаттарды аударудың тәсілдері ұсынылады. Дипломаттың сөйлеу мәдениеті мен тілдік этикетіне тән критерийлер мен қағидалар айқындалады. Дипломатиялық дискурс прагматикалық аспектіде зерттелгенде, саяси-дипломатиялық тілдің терминдік қоры жинақталады. Зиялы қоғам қайраткерлерінің нақыл сөздерінің халық санасында терең сақталуы, метафораға айналуы, мақал-мәтелге ұласу үдерістері (процесі) зерттеледі. Дипломатиялық тілдің саяси шешендігі мен оның тіліндегі көркемдік-бейнелілік ерекшеліктері анықталады. Дипломатиялық дискурс когнитивтік аспектіде зерттелгенде, ұлы саяси-дипломат тұлғалардың тіліне (баяндамаларына, шығармаларына, айтқан афоризмдеріне) концептуалды-матрицалық талдау жасалады. Саяси қайраткерлердің тілдік тұлғасы, концептосферасы ашылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1) Борунков А. Ф. *Дипломатический протокол в России и дипломатический этикет.* М., 1993.-кітап
- 2) Ковалев А. Г. *Азбука дипломатии.* М., 1993.-кітап
- 3) Фарафонова Л.Г. *Система дипломатического подстиля и ее исследование на уровне текста.* М., 1997.-кітап
- 4) Логинова, К.А. *Деловая речь и ее стилистические изменения в советскую эпоху : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук М., 1975. –кітап*
- 5) Крюкова, Е.А. *Язык и стиль законодательных актов : дис. . канд. юрид. наук / Е.А. Крюкова.* М., 2003.-кітап
- 6) Иссерлин Е. М. *Лексика и фразеология современных дипломатических документов. — М., 1996.-кітап*
- 7) Бабенко В. Н. *Язык и стиль дипломатических документов: Учебное пособие. — М., 1999.*
- 8) Солтановская Т.В. *Интернационализмы в дипломатической терминологии современного русского языка. —М., 1996.-кітап*
- 9) Дейк Т. А. ван *Язык. Познание. Коммуникация. - Б.: БГК им. И. А. Бодуэна де Куртенэ, 2000. — 308 с.. Электронная книга*
- 10) Boldurev N. *Context of Sociocultural Knowledge in Discourse Construction // Mediterranean Journal of Social Sciences.* 2015. Vol. 6. № 1. S. 2. P. 25-30. (Coauthor O.G.Dubrovskaya)
- 11) Павлова, Н. Д. *Предвыборные выступления и понимание интенций политиков избирателями [Текст] / Н. Д. Павлова // Вопросы психологии. - 2008. - № 1. - С. 36-44. – Б*
- 12) Попов В. И. *Современная дипломатия: теория и практика. Дипломатия - наука и искусство: Курс лекций - 2-е изд., доп. - М.: Международные отношения, 2003.*
- 13) Шейгал Е.И. *Семиотическая пространство политического дискурса//Политический дискурс в России. –3. Материалы рабочего совещания (Москва, 27-28 марта 1999 года)/Под ред.Ю.А.Сорокина, В.Н.Базылова, -М.: Диалог – МГК, 1999, -С.114-123.*
- 14) Ealy, S. *Communication, Speech and Politics [Text] / S. Ealy. С.: University Press of America, 1981, - 244 p.-кітап*

15) Graber D. A. *Political Language in Nimmo and Sanders* // *Handbook of*. Beverly Hills: Sage, 1981.-kiman

16) Hacker K.L. *Political Linguistic Discourse Analysis* // *The Theory and...* In: *Voprosy kognitivnoi lingvistiki [Issues of Cognitive Linguistics]*, 2015-kiman

МРНТИ 16.21.49

Г. Теменова¹, А. Назарова²

^{1,2} *Казахский национальный университет им. аль-Фараби ,
г. Алматы, Казахстан*

СПОСОБ ОБРАЗОВАНИЯ СОМАТИЧЕСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

Основной номинации в языке, как известно, являются ономазиологические категории. За каждой категорией закреплена определенная совокупность словообразовательных средств, продуктивность которых во многом зависит от продуктивности категории. Яркой иллюстрацией этого может служить фразеологическое словообразование.

Обзор основных способов образования фразеологизмов позволяет утверждать, что в соматической фразеологии продуктивны лишь те словообразовательные модели, которые продуктивны в системе общелитературного словообразования в целом. Образование соматических фразеологизмов является частью общелитературного словообразования и подчиняется ее общим закономерностям. Вместе с тем специфические особенности фразеологизма оказывают влияния на характер проявления языковых словообразовательных закономерностей в данной фразеологической системе.

Ключевые слова: фразеологизм, соматизм, способ, турецкий язык, словообразовательные модели

Г. Теменова¹, А. Назарова²

^{1,2} *Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан*

ТҮРІК ТІЛІНДЕГІ СОМАТИКАЛЫҚ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ЖАСАЛУ ТӘСІЛДЕРІ

Аңдатпа

Тілдердегі негізгі номинациялар ономастикалық категория болып табылатыны белгілі. Әрбір категорияға өнімділігі көп жағдайда категорияның өнімділігіне байланысты сөзжасам құралдарының белгілі бір жиынтығы бекітілген. Бұл фразеологиялық сөзжасам жарқын иллюстрациясы болуы мүмкін.

Фразеологизмдердің пайда болуының негізгі тәсілдеріне шолу жасағанда соматикалық фразеологизмдерде жалпы әдеби сөзжасам жүйесіндегі сөзжасам модельдері ғана өнімді екендігіне көз жеткіземіз. Соматикалық фразеологизмдердің қалыптасуы жалпы әдебиеттік сөзжасамның бір бөлігі болып табылады және оның жалпы заңдылықтарына бағынады. Сонымен қатар, фразеологизмнің ерекшеліктері осы фразеологиялық жүйедегі тілдік сөзжасамдық заңдылықтардың пайда болуына да әсер етеді.

Түйін сөздер: фразеологизм, соматизм, әдіс, түрік тілі, сөзжасам үлгілері

G. Temenova¹, A. Nazarova²

^{1,2} Kazakh national university named after al-Farabi,
Almaty, Kazakhstan

METHOD FOR FORMING SOMATIC PHRASEOLOGISMS IN TURKISH LANGUAGE

Abstract

The main categories in the language, as we know, are onomasiological categories. Each category is assigned a certain set of word-forming tools, the productivity of which largely depends on the productivity of the category. Phraseological word formation can serve as a vivid illustration of this.

A review of the main ways of forming phraseological units suggests that in somatic phraseology, only those word-forming models that are productive in the system of General literary word formation as a whole are productive. The formation of somatic phraseological units is a part of General literary word formation and is subject to its General laws. At the same time, the specific features of phraseology have an impact on the nature of the manifestation of language word-formation patterns in this phraseological system.

Key words: phraseological unit, somatism, fashion, Turkish language, word-formation models

Введение. Фразеология такая часть языка, в которой, может быть, ярче всего прослеживается национальный дух, национальная специфика, особенности национальной семантики. В ней закреплено образное мышление народа, поэзия языка. Можно сказать, что фразеология – это визитная карточка языка.

Фразеологизмы – это устойчивые словосочетания или предложения, выражающие различные понятия, в основном отличающиеся от прямого значения и имеющие особую структуру и синтаксис [1.,128].

В качестве воспроизводимой языковой единицы фразеологизм всегда выступает как определенное структурное целое. Составляющие фразеологических единиц (ФЕ) слова образуют систему связанных и, так или иначе, соотносенных друг с другом компонентов, которые обладают различными морфологическими свойствами и находятся между собой в разных синтаксических отношениях. В предложении фразеологическая единица синтаксически нечленима и выражает один член предложения, но, в силу раздельно оформленности её элементов, внутри единицы синтаксические отношения сохраняются.

Значение ФЕ подводится под лексико-грамматическое значение, свойственное частям речи. Например, глагольные фразеологические единицы выражают действие, субстантивные - передают предметность, адъективные - качество и адвербиальные, выражающая характеристику действия или степень качественной характеристики предмета. Отнесенность к частям речи закрепляется синтаксическими функциями, в которых эти единицы употребляются.

Методика. В данной статье рассматриваются рецензируемые статьи и детально исследуются особенности и сходства в использовании единиц глагольных фраз в фразеологических единицах на турецком и русском языках. Один из основных типов компаративных оборотов со структурой словосочетания представлен глагольными фразеологическими единицами. Глагол является главным компонентом данных фразеологизмов. Связь между главным и зависимым компонентами подчинительных ФЕ - объектная.

При сравнении фразеологических пластов двух языков можно убедиться в существовании некоторых отличий и сходств в использовании соматизмов. Во фразеологии синтаксическим способом создаются многочисленные составные фразеологические единицы, или фразеологические сочетания, а сам этот способ обладает высокой степенью продуктивности. Идеальным является положение, при котором во фразеологии определенным семантическим отношениям соответствует конкретная синтаксическая конструкция.

Результаты. 1. Фразеология турецкого языка отражает способы категоризации окружающей действительности, релевантные для данной этнокультуры.

2. Компоненты одной фразеологической единицы являются устойчивыми, зависимыми друг от друга грамматически и семантически, чем компоненты свободных словосочетаний общелитературного языка.

3. Составные фразеологические единицы могут включать в себя два, три, четыре и более компонентов.

4. Двухэлементные фразеологические словосочетания, связь между которых реализуется примыканием, в количественном отношении представляют собой большую группу.

Обсуждение. “Фразеологизмы, общие для большинства современных тюркских языков, образуются чаще всего от названий тела, которые в сочетании с другими словами в прямом значении обозначают положение частей тела, различное состояние или действия органов тела. Употребление их в переносном значении, когда они начали обозначать психическое состояние, способности человека и др., привело в фразеологизации всего словосочетания” [2.,60].

Немалое количество представляет собой трехэлементные фразеологические единицы в турецком языке. Прежде чем определить закономерности их образования, следует выявить модели атрибутивных двухэлементных словосочетаний и связь между их компонентами.

Глагольные соматические фразеологические единицы.

Относительно сущности образования соматических фразеологических единиц грамматически подчиненный ему элемент как бы требует, чтобы грамматически подчиненный ему элемент стоял в определенной форме; при этом данная форма должна быть не та, в которой стоит сам подчиняющий элемент. Можно привести следующие примеры: *göze batmak* – а) *бросаться (бить) в глаза, привлекать внимание чем-либо; колоть глаза, мозолить глаза*; б) *предстать (показаться) в неприятном (некрасивом) виде* (букв.: “*утонуть в глазу*”) или же *kafası çalışmatak* – *глупый* (букв.: “*голова не работает*”) [4.,809].

В словосочетаниях в качестве первого и второго элемента могут выступать имена существительные, прилагательные, числительные, местоимения, глаголы в разных грамматических категориях, причастия и деепричастия. Связь первого элемента со вторым реализуется с помощью примыкания, т.е. порядком слов без морфологических показателей составляющих компонентов.

Глагольные соматические фразеологические единицы турецкого и русского языков охватывают самые различные сферы человеческой деятельности. Например, СФЕ, характеризующие речевую деятельность: *-in ağzından bal akıyor* – *он говорит медовые речи, его бы устами да мед пить* (букв.: “*из его рта мед течет*”); *-in ağzında bakla islanmak* – *не уметь хранить тайны* (букв.: “*не мочить во рту бобов*”) [4.,542]. СФЕ, называющие и демонстрирующие физиологические реакции в ответ на те или иные внешние раздражители: *-in kalbi tikandı* – *у него сердце замерло (от страха)* (букв.: “*его сердце задохнулось*”); СФЕ, со значением “Обращать внимание”: *-kulak asmak* – а) *слушать внимательно, прислушиваться, внимать*; б) *обращать внимание* (букв.: “*повесить ухо*”) и так далее [4.,943].

Глагольные СФЕ, по количеству компонентов можно подразделить двухкомпонентные и многокомпонентные ФЕ. Двухкомпонентные глагольные СФЕ реализуются в двух структурных типах: “существительное (С) + глагол (Г)” и “наречие (Н) + глагол (Г)”. Большое количество СФЕ образуются со структурным типом “существительное+глагол”. Наиболее продуктивными в турецком языке являются сочетания глагола и существительного в различных падежных формах (преимущественно в форме дательного, винительного, местного и исходного падежей) Как правило, существительные в составе указанных фразеологизмов употребляются с аффиксами принадлежности.

В зависимости от того, в форме какого падежа стоит именной компонент, единицы этого структурного типа можно членить на следующие подтипы: С. в им. падеже + Г.: *göz dikmek* ((*koymak*) – *зариться на что-либо; польститься на что-либо; сильно желать обладать кем/чем-либо* (букв.: “*всадить (положить) глаз на что/кого либо*”) [4.,808]. Существительные в винительном падеже + Глагол: *gözleri süzölmek* – *глаза слипаются (от усталости)* (букв.: “*глаза ускользают (выскользают)*”) [4.,813].; С. в дательном падеже + Г.: *ağza düşmek* – *сплетничать, стать поводом для сплетен* (букв.: “*попасть в рот*”); С. в местном падеже + Г.: *ayakta kalmak* – *не найти место присесть, остаться вынужденным стоять* (букв.: “*остаться на ногах*”) [4.,602]; С. в исходном падеже + Г.: *başından geçmek* – *пережить что-то, пройти через что-то* (букв.: “*пройти через голову*”) [4.,623]; *ağızdan burun yakın, kardeşten karın* (букв.: “*рот ближе чем нос, живот чем брат*”) [3.,122].

Наиболее продуктивным из указанных подтипов является первый. Продуктивность его обеспечивается семантической особенностью самих именных компонентов: один и тот же глагол может сочетаться как с конкретными, так и с абстрактными существительными.

Двухкомпонентные фразеологизмы турецкого языка.

Значительно преобладают двухкомпонентные фразеологизмы. Большая фразеобразовательная активность двухкомпонентных моделей, структурно равных простому словосочетанию, обусловлена их большей компактностью.

Многокомпонентные формы обладают небольшой фразеобразующей продуктивностью, так как они более громоздки по сравнению с двухкомпонентными и трехкомпонентными формами.

Глагольные ФЕ турецкого языка имеют грамматические категории времени, наклонения, залога, лица, числа, которые по-разному реализуются в ФЕ. Наиболее сильными среди указанных категорий в грамматическом отношении являются категории времени и наклонения, которые в данном языке очень тесно связаны друг с другом.

В турецкого языка больше характерны осложненные СФЕ, у которых в препозитивном положении по отношению к слову, называемому предмет сравнения, находится причастный оборот. Осложненные СФЕ можно выразить формулой Соматизм + существительное + *gibi* + глагол. Например: *gözleri fincan gibi olmak* – иметь большие (как плошки) глаза (букв.: “иметь глаза как чашки”); *ağızda sakız gibi çiğnetek* – повторять одно и то же, бить в одну точку, весь плеш переест (букв.: “жевать во рту как жевачку”) [4.,536].

Адвербиальные фразеологические единицы описываются как функционирующие в качестве обстоятельств и образа действия. Они обозначают обстоятельства, место, условия, в которых совершается действие, и представляют собой наиболее пестрый по составу и по разнообразию компонентов разряд. Эти фразеологические единицы образованы общим значением вторичного признака: они выражают характеристику действия или степень качественной характеристики предмета, соответственно сочетается и с глаголами и с прилагательными.

Среди наречных или адвербиальных СФЕ турецкого языка наиболее многочисленны единицы, указывающие на образ и способ действия. Двухкомпонентные наречные СФЕ это самая многочисленная группа. По своему строению они делятся на следующие структурные типы: “С + Н”; “С + С”; “П + С”; “Ч + С”; “М + С”. Структурный тип существительное + наречие образуют именные компоненты с определенными падежами, основное количество которых образовано с помощью винительного и дательного (ср.: *dile kolay* – легко сказать (букв.: “языку легко”), *elleri yukarı* – сдаваться (букв.: “руки вверх”)) [4.,719].

СФЕ структурного типа “С + С” можно членить на два типа: а) единицы с существительным в исходном падеже и существительным в дательном падеже: *baştan ayağa* – полностью, с головы до конца (букв.: “с головы до ног”). б) СФЕ, которые образовались повторением: 1) одного и того же имени в различных падежных формах: *kulaktan kulağa* – в значении шушуканье, сплетни (букв.: “от уха к уху”) [4.,945].

В семантическом отношении оба компонента СФЕ анализируемых структурных типов равноценны, но они различаются грамматическими отношениями между компонентами внутри СФЕ: у единиц первого подтипа постпозитивный член формально является грамматическим центром, тогда как у единиц второго подтипа трудно назвать, какой из компонентов выполняет роль грамматически главного члена.

Структурные типы фразеологических единиц.

Фразеологические единицы остальных трех структурных типов способов образования (“П + С”, “Ч + С”, “М + С”) обнаруживают удивительное однообразие и в структурном, и в семантическом отношениях между компонентами:

- а) препозитивный компонент формально определяет постпозитивный;
- б) постпозитивный компонент в каждом типе имеет форму одного падежа и числа;
- в) семантическим центром выступает препозитивный компонент, являющийся как бы производящей основой слова; постпозитивный компонент конструирует формально-грамматическое значение.

Примеры: “С + П”: *eli açık* – широкая натура (букв.: “руки открытые”); “Ч + С”, чаще с числительными соматические единицы выступают совместно с глаголом или же наречием образа действия, например: *kaşla göz arasında* – в два счета, не успеешь и глазом моргнуть (букв.: “между двумя глазами”) [4.,915].

Структурные типы “Ч + С” и “М + С” непродуктивны; единицы, охватываемые ими, имеют тенденцию к лексикализации путем фонетического слияния. В зависимости от морфологического разряда препозитивных компонентов, СФЕ анализируемой группы образуют следующие структурные типы: (С) + (С) + (Д); (Ч) + (С) + (Д); (С) + (Д) + (Д); (С) + (Прич.) + (С) + (Д).

Адъективные ФЕ функционально соотносятся с прилагательными, так как их стержневым компонентом выступает имя прилагательное.

обороты не пресущие в отношении к соматическим фразеологизмам.

Заключение. В заключении хотим отметить, что в зависимости от структурно-грамматического способа образования соматических фразеологизмов в турецком языке соотносятся со словосочетанием и предложением. Наиболее распространенными являются ФЕ, имеющие структуру словосочетания. Они строятся по тем же грамматическим моделям, что и свободные сочетания. Именно такие ФЕ подвергнуты комплексному анализу в нашем исследовании как наиболее частотные.

Исследователи фразеологии почти всех языков отмечают, что глагольные соматические фразеологические единицы это самый многочисленный слой фразеологического фонда, хотя и представлены в них неодинаковые структурные модели характерны для каждого из исследуемых языков в больше, степени, другие - в меньшей. Далекие друг от друга образы в русском и турецком языках, тем не менее, логически сопоставимы, хотя переводчику в ряде случаев придется искать иной аналог, больше соответствующий тексту оригинала и духу нации. Наличие синонимического ряда у ФЕ в пределах одного языка, несомненно, облегчает работу переводчика, но ставит носителя языка перед выбором фразеологической единицы в данной речевой ситуации.

Список использованной литературы:

1) "Kazak ve Türkiye Türkçesindeki Anlamca Kaynaşmış ve Deyimleşmiş Füllerin Anlamsal Yapısı" (The semantic structure of verbal phraseological units in Kazakh and Turkish languages). SPRING 2018 • SAYI NUMBER 85. BİLİG Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi. Journal of Social Sciences of the Turkic World. Basım Yeri: ANKARA/Turkey. Basım Tarihi: 24/04/2018. ISSN: 1301-0549. С. 113-128 – статья из журнала

2) Авакова Р.А. Фразеосемантика. – Алматы: Қазақ университеті, 2013 -246с. – книга

3) Aksoy Ö. A. Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I. - İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1995. – 486с. – книга

4) Aksoy, Ö. A. Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü II. -İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1995. – 1205 с. – книга

МРНТИ 16.21.33:

А.Муктарова¹, Ф. Саметова², К. Алимбетов³

*^{1,2,3} Академия Кайнар,
Алматы, Казахстан*

ЛИНГВОКУЛЬТУРНАЯ ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ В СВЕТЕ СОВРЕМЕННЫХ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ТЕОРИЙ

Аннотация

Активизация диалога культур, политических и экономических контактов между государствами повысила прагматическую значимость владения языками. Процесс вхождения Казахстана в мировое образовательное и культурное пространство также характеризуется обострением интереса к вопросу о владении казахстанцами, кроме родного, не менее чем двумя языками. В этой связи актуальным становится решение проблем полиязычного образования в аспекте лингвокультурологии как одной из приоритетных отраслей антропоцентрической лингвистики. При этом в условиях межкультурной коммуникации как диалога культур возникают различные культурологические явления, к которым относится и лингвокультурная интерференция, в широком смысле понимаемая как перенос навыков лингвокультурного общения и поведения, усвоенных на родном языке, на язык неродной. В статье характеризуется классификация интерференции в свете теории языковых контактов и билингвизма.

Ключевые слова: теория языковых контактов, двуязычие, билингвизм, фацилитация, интерференция

Ә. Мұқтарова¹, Ф. Саметова², Қ. Әлімбетов³

^{1,2,3} Қайнар академиясы,
Алматы, Қазақстан

ЛИНГВОМӘДЕНИ ИНТЕРФЕРЕНЦИЯ ЗАМАНАУИ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТЕОРИЯЛАР АЯСЫНДА

Аңдатпа

Мемлекеттер арасындағы саяси және экономикалық байланыстар, мәдени диалогтың белсендірілуі тілдерді меңгерудің прагматикалық мәнін жоғарылата түсті. Қазақстанның әлемдік білім және мәдени кеңістікке енуі, сонымен бірге қазақстандықтардың ана тілінен өзге екі тілді меңгеруге деген қызығушылықтары өткір мәселе ретінде сипат алуда. Бұндай байланыста көптілділік білім беру мәселесін шешу антропоцентрикалық лингвистиканың маңызды саласы - лингвокультурология аспектісінде өзекті мәселе болып табылады. Осындай жағдайда мәдениаралық қарым-қатынаста мәдени диалог сияқты әртүрлі мәденикультурологиялық құбылыстар яғни лингвомәдени интерференцияға қатысы бар - ана тілінде меңгеріліп, өзге тілге көшірілген лингвомәдени қарым-қатынас пен мінез құлықтың ауыстырылуын кең көлемде түсіндіре алатын дағды, біліктер пайда болады. Мақалада тілдік байланыс теориясы мен билингвизм тұрғысынан интерференция жіктелуі сипатталады.

Түйін сөздер: тілдік байланыстар теориясы, қостілділік, билингвизм, фацилитация, интерференция

A. Muktarova¹, F. Sametova², K. Alimbetov³

^{1,2,3} *Kainar Academy,
Almaty, Kazakhstan*

LINGUOCULTURAL INTERFERENCE IN THE LIGHT OF MODERN LINGUISTIC THEORIES

Abstract

The intensification of cultural dialogue, political and economic contacts between States has increased the pragmatic importance of language proficiency. The process of Kazakhstan's entry into the world educational and cultural space is also characterized by an increased interest in the issue of possession of at least two languages by Kazakhstanis, except for their native language. In this regard, it becomes urgent to solve the problems of multilingual education in the aspect of linguoculturology as one of the priority branches of anthropocentric linguistics. At the same time, in the conditions of intercultural communication as a dialogue of cultures, various cultural phenomena arise, which include linguistic and cultural interference, in a broad sense understood as the transfer of linguistic and cultural communication skills and behavior learned in the native language to the language of a non-native one. The article describes the classification of interference in the light of the theory of language contacts and bilingualism.

Key words: theory of language contacts, bilingualism, biligualism, facilitation, interference

Введение. Активизация диалога культур в условиях полиэтнического Казахстана, на территории которого проживают представители более 100 национальностей, получает в настоящее время особый резонанс. Диалог культур является основой внутренней политики Казахстана, стремящегося к укреплению дружбы и согласия между всеми этническими группами и народами, к объединению культур с различными этноисторическими корнями. В этих условиях реальностью наших дней становится поликультурное и полиязычное образование, которое в аспекте диалога культур понимается как воспитание толерантности и уважения к культурным различиям, как средство гармонизации межнациональных отношений.

В такой обстановке как следствие активизации диалога культур неизбежно возникновение различных культурологических процессов, проявляющихся как в речи, так и языке: интерференция, интеркаляция, трансференция, транскальция и др. [1, 20]. В этих условиях особый интерес вызывает

изучение лингвокультурной интерференции, возникающей в результате языковых контактов представителей различных культур, о чем и пойдет в статье речь [2, 30].

Методика. В настоящее время проблема интерференции является довольно разработанной областью изучения различных наук: психологии, лингводидактики, различных разделов внешней и внутренней лингвистики – социолингвистики, психолингвистики, этнолингвистики, теории билингвизма, теории языковых контактов, сравнительно-сопоставительного языкознания и т.д. Данная проблема рассматривалась как в ряде научных исследований концептуального характера, так и в более узких, специфических аспектах (Вайнрайх У.В., Хауген Э., Вильдомек В., Розенцвейг В.Ю., Карлинский А.Е., Дешериев Ю.Д., Протченко И.Ф., Жлуктенко Ю.А., Залевская А.А. Верещагин Е.М., Блягоз З.У., Китросская И.И., Копыленко М.М., Ахметжанова З.К., Исаев М.К., Джусупов М.Д., Закирьянов К.З., Байбульсинова К.М. и др.).

В первую очередь, проблема интерференции является предметом теории языковых контактов и двуязычия, следовательно, рассмотрим понятие интерференции в свете данной теории. Так, первоначально, данный термин употреблялся в физике /лат. Inter “между” + ferens “несущий, переносящий” /, в лингвистическую науку этот термин в современном его значении был введен У. Вайнрайхом, который заимствовал его у представителей Пражской лингвистической школы [3, 61-80].

Отметим, что причины интерференции зависят от различных факторов, среди которых основными являются: языковая норма, билингв, отношения между родным и изучаемым языком, социальные условия. В зависимости от этих факторов интерференцию можно классифицировать по четырем аспектам:

- по характеру отклонения от языковой нормы (лингвистический аспект);
- по специфике речевой деятельности билингва (психологический /психолингвистический/ аспект);
- по характеру диалингвистических отношений между родным и изучаемым языками (интерлингвистический аспект);
- по специфике общественной ситуации (социо- и этнолингвистический аспект) [4, 10].

Результаты. Начнем рассмотрение проблемы интерференции с психологической трактовки. С этой точки зрения трактовка интерференции основана на данных исследований проблемы взаимодействия навыков в любом виде человеческой деятельности. “Интерференция – это тормозящее взаимодействие навыков, при котором уже сложившиеся навыки затрудняют образование новых, либо снижают их эффективность” [5, 559].

Интерференция трактуется как перенос навыков, представляющий собой сложное явление человеческой психики, как такой процесс, который позволит человеку “испытать в своей мыслительной и моторной деятельности то, что ему известно, при совершенно новых или относительно новых обстоятельствах” [6, 58].

С психолингвистической точки зрения понятие интерференции связано с отношением “человек – речевая деятельность”, оно предполагает процесс переноса речевого навыка.

Причинами действия переноса речевых навыков являются:

- универсальность речевой способности человека /Выготский Л.С., Колшанский Г.В., Ажеж К./;
- психологические законы межъязыковой идентификации /Карлинский А.Е., Блягоз З.У., Уиддоусон Х.Г./;
- эпilingвистическая /сверхязыковая/ интуиция /Байи Д./;
- совместная локализация речевых механизмов в коре головного мозга /Щерба Л.В., Вайнрайх У.В., Эрвин С. и Осгуд Ч., Лэмберт У., Кросби С., Колерс П., Горелов И.Н., Верещагин Е.М./;
- наличие единого фонда семантических, грамматических и прочих представлений при дифференцированной локализации разных составляющих лингвистических систем известных человеку языков /Биалисток Э./.

В психологическом аспекте формирование отдельных навыков никогда не является самостоятельным, изолированным процессом, на него влияет и в нем участвует весь предшествующий опыт человека. В таком случае под интерференцией понимается взаимодействие навыков, при котором ранее приобретенные навыки оказывают влияние на образование новых навыков [7, 14].

Из такого понимания интерференции вытекает, что в области изучения второго языка перенос представляет собой использование прошлого лингвистического опыта, каковым является опыт речи на родном языке.

Перенос речевых умений и навыков из родного языка на обучаемый представляет собой стихийный, несознательный процесс, скрытый от непосредственного наблюдения и происходящий независимо от воли и желания говорящего. В основе такого стихийного переноса лежит отождествление разноязычных форм, что приводит к смешению в сознании билингва дифференциальных признаков родного и изучаемого языков. Языковой перенос – это внутренний ненаблюдаемый процесс, о нем можно судить только по результату (в продукте речи), а результат такого стихийного, неосознанного переноса может иметь как положительный /фацилитация/, так и отрицательный /интерференция/ характер.

Кроме того, с проблемой переноса навыков неразрывно связана проблема устойчивости навыков, точнее “неравновесие” устойчивости умений и навыков. Сущность ее заключается в том, что из двух систем умений и навыков, сталкивающихся между собой, побеждает та, которая обладает наибольшей устойчивостью. Так как в речи билингва наиболее устойчивыми являются умения и навыки родного языка, то, естественно, родной язык оказывает влияние на неродной.

Проявление интерференции в психолингвистическом аспекте связано со следующими моментами:

а) с двумя основными видами речевой деятельности – восприятием речи /декодирование, понимание/ и порождением ее /кодирование/;

б) с двумя видами переноса навыков: фацилитацией – положительным переносом, при котором навыки деятельности на родном и изучаемом языках абсолютно схожи, что способствует успешному овладению новым языком, новой деятельностью; интерференцией - отрицательным переносом, при котором речевые навыки на родном и изучаемом языках схожи частично, следовательно, имеющиеся навыки затрудняют создание новых навыков или снижают их эффективность. Если же сходств в речевых навыках родного и изучаемого языков не наблюдается, то перенос навыков невозможен, в этом случае необходимо формирование новых еще неизвестных навыков.

Таким образом, при психолингвистическом понимании интерференции главным является перенос речевых навыков, зависящий от степени владения индивидом неродным языком: чем лучше владеет индивид неродным языком, тем меньше интерференции в его речевой деятельности на втором языке.

Обсуждение. С лингвистической точки зрения термин «интерференция» используется в связи с изучением проблемы контактирования языков для обозначения тех видоизменений, которые наблюдаются в речи билингвов как результат взаимодействия различных языковых систем. Под этими видоизменениями подразумеваются, вероятно, “случаи отклонения от языковой нормы, проявляющиеся в речи билингва в результате владения им более чем одним языком, т.е. вследствие языковых контактов” [8, 45]. Однако среди лингвистов в определении понятия языковой интерференции нет полного единства: одни связывают ее с понятием языковой нормы, другие – с лингвистическим переплетением (наложением); одни трактуют это понятие широко, другие – узко.

Сравним:

- вторжение норм языковой системы в пределы другой /У.В.Вайнрайх/ [5, 27].
- изменение в структуре или элементе структуры одного языка под влиянием другого [9, 88].
- нарушение билингвом правил соотношения контактирующих языков, которые проявляются в его речи в отклонении от нормы [10, 4].
- внутренне ненаблюдаемый процесс у билингва, который выражается в его речи в “зримых отклонениях” от норм одного или обоих языков [11, 41].
- все изменения структурных элементов языка в речи – в значениях, свойствах, в сочетаемости и “поведении” языковых единиц, - появляющиеся в результате взаимодействия языковых систем, следует назвать интерференцией [12, 330].

Наряду с указанными, существуют и другие точки зрения. Так, согласно одной точке зрения, интерференция – отрицательный перенос, по другой точке зрения, интерференция – совокупность отрицательного и положительного переносов, так как оба типа переноса есть результат взаимодействия контактирующих языков [13, 8].

Кроме того, интерференция рассматривается лишь как “перенесение особенностей родного языка на изучаемый иностранный язык”, то есть как односторонний процесс [14, 38]; некоторые

исследователи считают, что под интерференцией следует понимать не механизм взаимодействия языков, а результат этого взаимодействия [11, 135-136].

По нашему мнению, наиболее универсальным и распространенным является определение, согласно которому интерференция, по замечанию У.В.Вайнрайха, есть не что иное, как “вторжение норм языковой системы в пределы другой”, то есть интерференция объясняется как отрицательный результат взаимодействия языков, что проявляется в виде нарушений системы и нормы изучаемого языка в процессе использования его билингвом [15, 22]. На наш взгляд, все другие определения, употребляющиеся в лингвистической литературе, в той или иной степени дополняют, развивают, конкретизируют данное положение /Виноградов В.В., Розенцвейг В.Ю., Швейцер А.Д., Блягоз З.У., Дешериев Ю.Д. и др./.

Таким образом, при определении интерференции с лингвистической точки зрения главным является не перенос навыка / как с психологической точки зрения/, а его результат, то есть результат переноса навыков, то есть конкретные речевые ошибки как следствие отклонения от нормы, наблюдаемые в речи билингва на неродном языке, возникающие в результате неверного отождествления по законам межъязыковой идентификации элементов неродного и родного языков [16, 22]. В самом широком смысле сущность интерференции в лингвистическом аспекте сводится к пониманию ее как “неотъемлемой составной части процесса медленного, постепенного проникновения того или иного иноязычного элемента в систему воспринимающего языка”, то есть к процессу, именуемому в лингвистике диффузией [17, 33].

Процесс диффузии имеет две стадии:

- 1) интерференции, при которой лингвистическое изменение воспринимается билингвом как отклонение от нормы. В дальнейшем оно может стать (но может и не стать) нормой;
- 2) интеграции, при которой наблюдаемое в языке отклонение становится нормой.

Языковые явления, возникающие в речи эпизодически в результате взаимодействия двух языков и не получившие распространения (не ставшие нормой в языке), относятся к области интерференции, которая связана с явлением так называемой языковой идентификации. Суть ее заключается в том, что при взаимодействии двух языков в сознании билингва устанавливаются определенные связи между идентичными и аналогичными языковыми единицами в соприкасающихся языках. В случаях ошибочного отождествления явлений контактирующих языков возникают интерференционные ошибки.

Анализ интерференции с лингвистической точки зрения позволяет определить ее основные признаки, к которым относятся:

- отклонение от нормы, связанное с особенностями речевой деятельности билингва на втором языке;
- особенности отношений между системами взаимодействующих языков;
- интерференция возникает в процессе коммуникации в условиях билингвизма.

Указанные признаки интерференции, наиболее полно характеризующие ее с лингвистической точки зрения, могут быть положены в основу типологии данного явления, в которой выделяются следующие типы интерференции:

- в зависимости от характера отклонения от нормы в речи на вторичном языке (Я2) - сигнативная, контенсивная (семантическая); уровневая (фонетическая, лексическая, грамматическая); парадигматическая, синтагматическая;
- от отношений между элементами контактирующих языков: на парадигматическом уровне – недифференциация, сверхдифференциация, переразложение (реинтерпретация); на синтагматическом уровне – плюссегментация, минуссегментация и т.д.;
- от специфики речевой деятельности билингва на вторичном языке (Я2): экспрессивная, импрессивная;
- с точки зрения коммуникации: коммуникативно-релевантная и коммуникативно-нерелевантная интерференция [1, 101].

Такая типология интерференции с лингвистической точки зрения принята с небольшими изменениями большинством исследователей. Нас же интересует, прежде всего, место лингвокультурной интерференции в данной типологии. Прежде чем перейти к этому вопросу, охарактеризуем кратко интерференцию с лингводидактической точки зрения, затем рассмотрим основные причины интерференции, далее – ее различные виды в соответствии с вышеуказанной типологией.

В лингводидактике, а именно в методике обучения языкам интерференция рассматривается как отрицательный результат неосознанного переноса прежнего лингвистического опыта, тормозящее влияние родного языка на изучаемый второй, затрудняющее успешное овладение иноязычной системой.

Соответственно, с методической точки зрения интерференция определяется как непроизвольное допущение в речи на неродном языке различных неточностей с точки зрения нормы изучаемого языка под отрицательным влиянием родного языка. Иначе говоря, интерференция представляет собой частный случай переноса, когда эффект его (переноса) оказывается отрицательным, то есть ранее приобретенные (на родном языке) речевые умения и навыки не способствуют, а, наоборот, препятствуют формированию новых речевых умений и навыков на изучаемом языке.

В этой связи, поскольку интерференция представляет собой не что иное, как перенос навыков из одного языка (родного) в другой (неродной), следует дифференцировать явления положительного и отрицательного переноса. Влияние родного языка (прошлого лингвистического опыта) на изучаемый второй, неродной, может быть положительным, облегчающим формирование новых речевых умений и навыков, и отрицательным, затрудняющим усвоение новых знаний, умений, навыков. Положительное влияние родного языка в методической литературе принято называть термином “транспозиция”, а отрицательное влияние – термином “интерференция”.

Проявление интерференции носит подсознательный характер: ее механизм практически не поддается контролю сознания билингва. Количество интерференции уменьшается с повышением уровня владения вторым языком и исчезает при совершенном овладении им. Интерференция характерна для смешанного /комбинированного/ билингвизма, как естественного, так и искусственного.

Заключение. Причины интерференции зависят от лингвистических и экстралингвистических факторов, а также от факторов субъективного характера, которые могут быть структурными и неструктурными. Рассмотрим их по порядку.

Так, одним из экстралингвистических факторов появления интерференции является сложившаяся в сознании билингва программа пользования родным языком, так называемый опыт овладения родным языком (прошлый лингвистический опыт). С точки зрения психологии интерференция возникает в соответствии с “программой правил языка”: “Кора больших полушарий мозга человека обладает способностью создавать программу правил языка, согласно которой человек строит речь. При овладении родным языком подобные правила вырабатываются на основе практического пользования языком. К моменту изучения иностранного языка правила пользования родным языком настолько укоренились в сознании человека, что представляют собой серьезную помеху при изучении иностранного языка, заставляя учащихся воспринимать и воспроизводить иностранную речь по программе правил родного языка” [18, 230].

“Помехи” родного языка при изучении неродного обнаруживаются в двух направлениях:

а) речевые умения и навыки, прочно сложившиеся у билингва в процессе использования родного языка, прямо переносятся в речь на изучаемом языке: в результате несоответствия соотносимых умений и навыков в речи на родном и на неродном языках происходят отклонения от норм изучаемого языка. Эти помехи родного языка являются наиболее устойчивыми;

б) система речевых умений и навыков, приобретаемых билингвом в процессе использования родного языка, не переносится в речь на изучаемом языке, но препятствует осознать в иноязычной речи правильность употребления тех языковых средств, которые отсутствуют в родном языке обучаемых;

в) недостаточное знание билингвом лексического и грамматического материала изучаемого языка и отсутствие достаточно прочных умений и навыков применения усвоенного материала в иноязычной речи.

г) одним из существенных факторов проявления интерференции родного языка в иноязычной речи билингва является психологический барьер. К факторам, порождающим его, относятся физическое и психическое состояние билингва (боязнь вступить в общение на изучаемом языке, смущение, растерянность или торопливость в процессе речевого общения, сильное волнение, утомляемость, усталость, расстройство и т.д.), взаимоотношения между вступающими в общение лицами, степень владения предметом речи и т.д.

Факторы субъективного характера, порождающие интерференцию, могут быть структурными и неструктурными. Неструктурные причины интерференции – это, как было отмечено выше,

универсальные психологические законы межъязыковой идентификации. Причинами структурных расхождений между сопоставляемыми языками являются расхождения в системе фонетических, лексических и грамматических средств, обусловленные происхождением языков: так, русский язык относится к группе флективных языков, а казахский – к группе агглютинативных языков.

Структурные расхождения между сопоставляемыми языками наблюдаются на парадигматическом уровне и сводятся к следующим типам:

- 1) наличие дифференциальных признаков в родном языке и отсутствие этих признаков в изучаемом неродном языке;
- 2) наличие дифференциальных признаков в изучаемом неродном языке и отсутствие их в родном языке;
- 3) наличие в обоих сопоставляемых языках разных дифференциальных признаков в одной и той же системе языковых средств.

Список использованной литературы:

- 1) Карлинский А.Е. Основы теории взаимодействия языков. – Алма-Ата, 1990. – 181 с. – книга
- 2) Саметова Ф.Т. Структура концептов “пространство” и “время” / Вестник КазНПУ им. Абая. Серия “Филологическая”. – № 2(36). – Алматы, 2011. – С. 30-32. – статья в журнале.
- 3) Хауген У. Языковой контакт // Новое в лингвистике. Вып. VI. Языковые контакты. – М., 1972. – с. 61-80. – статья в журнале
- 4) Карлинский А.Е. Типология речевой интерференции. – Алма-Ата, 1992. – с.10. – книга
- 5) Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – М.: Изд-во Министерства просвещ. РСФСР, 1946. – 704 с., с. 559. – книга
- 6) Жумашева А.Ш. Лингвокультурная интерференция и диалог культур: учебно-методическое пособие. – Павлодар, 2019. – 136 с. – книга
- 7) Жумашева А.Ш. Лингвокультурология в условиях диалога культур и проблемы интерференции. Монография – Павлодар: ЭКО, 2010. – 289 с. – книга
- 8) Вайнрайх У. Одноязычие и многоязычие // Новое в лингвистике. – М.: Прогресс, 1972. Вып. 6. – с. 25-60. – статья в журнале
- 9) Баранникова Л.И. Сущность интерференции и специфика ее проявления // Проблемы двуязычия и многоязычия. - М.: Наука, 1972. – с. 88-98. – научный сборник
- 10) Розенцвейг В.Ю. Языковые контакты. Лингвистическая проблематика. - М.: Наука, 1972. – 80 с. – книга
- 11) Верещагин Е.М. Заметки о монографии У. Вайнрайха “Языковые контакты // Вопросы порождения речи и обучение языку / Под ред. Леонтьева А.А., Рябовой Т.В. – М., 1967. – книга
- 12) Блягоз З.У. Адыгейско-русское двуязычие. Монография. - Майкоп, 2012. – книга
- 13) Любимова Н.А. Фонетический аспект общения на неродном языке в условиях финско-русского двуязычия. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1988. – книга
- 14) Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов. – М.: Просвещение, 1976. – книга
- 15) Тимачев П.В. Лингвокультурная интерференция как коммуникативная помеха: на материале английского языка – Волгоград, 2015. – книга
- 16) Карлинский А.Е. Основы теории взаимодействия языков и проблемы интерференции. Дис. ... докт. филол. наук. – Алма-Ата, 1980. – 434 с. – диссертация
- 17) Закирьянов К.З. Двуязычие и интерференция. Учебное пособие. - Уфа, 1984. – 81с.
- 18) Артемов В.А. Психология обучения иностранному языку. – М.: Просвещение, 2009. – книга

МРНТИ 16.21

А. Рауандина¹, Б. Ельчибеков²

¹ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

² М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Шымкент, Қазақстан

ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНДЕ КӨРКЕМ МӘТІННІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Аңдатпа

Бұл мақалада қазіргі қазақ тіл білімі саласындағы көркем мәтіннің зерттелу барысы қарастырылады. Көркем мәтіннің тіл біліміндегі зерттелу тарихы баяндалып, қазіргі таңда отандық тіл білімі саласындағы даму үдерісі сөз етіледі. Қазақ тіл біліміндегі осы бағытта жасалып жатқан ғалымдардың еңбектеріне тоқталып, олардың осы саладағы өзіндік жетістіктері бағаланады. Көркем мәтінді талдауда оның ерекшеліктері мен категориялары туралы түсінік болуы маңызды. Бұл әдеби туындыны дұрыс талдауға негіз болады. Көркем шығарма мәтінін лингвистикалық зерттеу он тоғызыншы ғасырдың екінші кезеңінен бастау алады. Мәтін аяқталған тұтас ойды білдіретін бірлік. Мақалада ғалымдардың мәтіннің ерекшеліктеріне қатысты пікірлері ұсынылады. Мәтін дүниетанымдық және прагматикалық аспектіден құралады. Сонымен қатар мәтін құраудағы стилистикалық заңдылықтарды білудің маңыздылығы айтылады. Көркем мәтінді талдаудың жолдары қарастырылған ғалымдардың еңбектері талданады.

Түйін сөздер: көркем мәтін, қазақ тіл білімі, зерттеулер, ғалымдар, еңбектері, талдау

А. Rauandina¹, B. Yelchibekov²

¹ Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan

² South-Kazakhstan State Pedagogical University,
Shymkent, Kazakhstan

STUDY OF LITERARY TEXT IN THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract

The article discusses the study of literary text in the Kazakh language. The history of the development of the study of literary text in scientific linguistics and its tendency to research in Kazakh linguistics are described. There is given an impression on scientific research of a literary text in Kazakh linguistics and the features of its achievement in this area. When analyzing a literary text, it is important to have an idea of the features and categories of the text. This makes it possible to correctly analyze a literary work. Linguistic study of the text of a literary work began in the second half of the nineteenth century. A text is a unit that is a complete thought. This article presents the statement of scientists about the features of the text. The text consists of pragmatic and ideological aspects. It also emphasizes the importance of knowledge of stylistic patterns in the compilation of the text. The author analyzes the work of scientists who considered ways to analyze a literary text.

Key words: literary text, Kazakh linguistics, research, scientists, works, analysis

А.Рауандина¹, Б.Ельчибеков²

¹ *Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан*

² *Южно-Казахстанский государственный университет имени М.Ауезова,
Шымкент, Казахстан*

ИССЛЕДОВАНИЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКАЗНАНИИ

Аннотация

В данной статье рассматривается исследование художественного текста в казахском языкознании. Излагается история развития исследования художественного текста в научном языкознании и ее тенденция исследования в отечественной сфере языкознания. Дается пояснение на научные исследования художественного текста в казахской лингвистике и особенностях ее достижения в этой сфере. При анализе литературного текста важно иметь представление о особенностях и категориях текста. Это дает возможность правильно анализировать литературного произведения. Лингвистическое исследование текста литературного произведения началось во второй половине девятнадцатого века. Текст это единица котрой представляет собой законченную мысль. В данной статье представлены высказывание ученых об особенностях текста. Текст состоит из прагматических и мировоззренческих аспектов. А также подчеркивает важность знаний стилистических закономерностей при составлении текста. Анализируются работы ученых, которые рассматривали способы анализа художественного текста.

Ключевые слова: художественный текст, казахская лингвистика, исследования, ученые, труды, анализ

Кіріспе. Бүгінде көркем әдебиет тілін жекелеген қаламгерлердің сөз қолдану машығы тұрғысынан талдау, таразылау – тіл білімі саласындағы маңызды мәселелердің бірі. Қазақ әдебиетінің түрлі кезеңдерінде халықтың рухани дамуына өз туындылары арқылы үлес қосқан сөз шеберлерінің тілін зерттеу, стильдік дәстүрлерін саралау, қорыту арқылы әдеби тіліміздің сөз қорын молайтуға қосқан үлестерін ашып көрсетудің мәні зор. Көркемсөз зергерлері қалыптастырған стильдік дәстүр мен өнеге, олардың қазіргі әдеби тілімізде игеріліп, дамытылуы қандай дәрежеде деген мәселелер де осыдан келіп туындайды. Әрбір жазушының шеберлігі тілі арқылы көрінеді. Қаламгерлердің сөз қолданыс ерекшелігін әдеби тілдің даму заңдылықтары тұрғысынан талдап, халық тілінің сөз байлығын қаншалықты және қалай пайдаланғандығын, қазақ халқының тіл мәдениетін, сондай-ақ әдеби тілін дамытуға қосқан үлесін анықтауға ұмтылу, жазушы тіліндегі көркемдік тіл құралдарының лингвистикалық табиғатын анықтау – тіл білімі саласындағы аса қызығалықты нысан. Белгілі бір кезеңге тән, сол кезең тілі туралы мағлұмат беретін көркем туынды – әдебиет. Сондықтан әр кезеңдегі жазушылардың көркем туындыларын тану, зерттеу әдеби тілдің кезеңдерін айқындауға мүмкіндік жасайды.

Адамның рухани әлемін, жан дүниесі мен адамгершілік сезім қасиеттерін қалыптастырып байытуда көркем әдебиет пен ана тілінің атқарар қызметі ерекше. Көркем шығарма тілінде сөздің ерекше жан бітіп, құлпыратынын, жанданатынын айта келіп, жазушы М. Әуезов: “Поэзиялық лексика – жай лексика емес. Оны аңғару үшін әрі тілші, әрі әдебиетші болу шарт. Сол түрдегі зерттеуші ғалым ғана тілде, әсіресе көркем әдебиет тілінде, грамматикалық шарттарға қосымша, поэзиялық өзгеше үстем шарт талаптар барын таныр еді. Оның ұғымынша, көркем шығарманың бір сөйлемінде тұрған сөз бір-ақ қана ұғым, түсінік бермейді. Соны берудің үстіне ол әр алуан қосымша ассоциация тудырып, оқушыға қосымша елес-емеурін танытып тұрады. Мұндай қатарда жеке сөз өзінің орны мен сәтін тапқан шақта жаңаша жанданып кетеді. Оның көркемдігімен қатар сөйлем ішінде өзінен-өзі ұшқын атып тұрған сипаты болады” [1, 283], - деп жазады.

Көркем әдебиетте баяндаудың сәтті шығуына автордың дүниетанымы, шығармашылық ұстанымы, композиция мен сюжет, кеңістік пен уақыт ұғымдары арасындағы байланысты көрсете білуі ерекше маңызға ие. Академик Р. Сыздық романды (әңгіме не повесті) тарихи стиль тезіне салғанда, автор өзі суреттеп отырған тарихи кезеңге сәйкес зат, бұйым, құбылыс, әрекет атауларын келтіруге тиіс, кейіпкерлерін мүмкіндігінше сол кезеңге сәйкес сөйлетуі керек, оның өзінде де әр

кейіпкерді өзінің әлеуметтік орнына, тәрбие-танымына, жасына, жынысына қарай “сол кезеңше” сөйлете білуі керектігін айтады [3, 98].

Негізгі бөлім. Көркем шығармада сөзді сұрыптап пайдаланудың көркемдік-эстетикалық талаптары да маңызды орын алады. Ол үшін сөздің контекстік (жағдаяттық) қызметін түсіну қажет. Сөз таңдау әрекеті мәтін түзуші, яғни колорит түзуші лексикалар шоғырын құрастыру мәселесіне де тікелей байланысты. Мәтін – жазбаша байланыстырып сөйлеуге үйретудің негізі. Тілдік таңбалардың мағыналық тұтастығынан тұратын мәтін бірлігі мен оның құрылымдық ерекшелігіне талдау жасау қажет, өйткені жазбаша байланыстырып, сөз бен сөзді тіркестіру жеткіліксіз. Олай дейтініміз жазу әрекеті жеке сөз бен сөйлемдерден тұрмайды, ол бір-бірімен логикалық және грамматикалық байланысқа түскен сөйлемдер бірлігі болып табылатын тұтас мәтіннен тұрады [2,23]. Мәтінді, оның ішінде көркем мәтінді кешенді талдау көп аспектілі және көп қырлы. Талдау жасауға кірісерден бұрын мәтін, оның ерекшеліктері мен категориялары, мәтінде олардың қалай көрініс тапқандығы жайлы түсінік болу керек. Бұл, өз кезегінде, әдеби туындыны дұрыс әрі толық түсінуге көмектеседі.

Көркем шығарма мәтінін лингвистикалық тұрғыдан зерттеу, тіл білімінің жеке саласы тұрғысынан қарастыру ХХ ғасырдың 60-70 жылдарынан бастап қалыптаса бастады. Оның негізі Э. Бенвенист, В. Скаличка, С.И. Карцевский, В. Матезиус, Ш. Балли, В.В. Виноградов, З. Харрис сынды танымал ғалымдардың еңбектерінде қалыптасты. Лингвистиканың зерттеу нысаны ретінде мәтінге берілген анықтамалар да жетерлік. Олардың бірқатарына тән ортақ пікір бойынша, мәтін дегеніміз аяқталған тұтас ойды білдіретін сөйлеудің басты бірлігі. Мәтінді толығырақ тану үшін мәтін мен сөйлемдер арақатынасын анықтап алған жөн. Көптеген ғалымдар мәтінді бір ғана (жай немесе күрделі) сөйлемнен тұрады деп санайды. Алайда жеке сөйлемнің мәтін белгісіне ие болу қасиеті өте сирек кездесетін құбылыс. Осы мәселе бойынша С.И.Гиндин мәтін құру заңдылығы мен сөйлем құру заңдылығын салыстырмалы түрде анықтай келе, олардың айырмашылығы мынада деп түсіндіреді: “Біріншіден, сөйлем дайын формулаға сәйкес құрылады да, мәтін жалпы ұстаным бойынша құрылады; екіншіден, сөйлемнің негізгі белгісі оның грамматикалық құрылымында болса, мәтінде мағыналық құрылымында; үшіншіден, сөйлем грамматикалық құрылымы жағынан бұлжымайтын ұстанымға негізделсе, мәтін мағыналық тұрғыдан, яғни сөз таптарының ішкі грамматикалық байланысы тұрғысынан еркін, бейімді ұстанымға негізделеді” [2,17].

Кез келген мәтін дүниетанымдық және прагматикалық аспектіден құралып, тілдің көпқырлы бірлігін құрайды. Мәтіннің дүниетанымдық аспектісі оның семантикалық, композициялық жағын құраса, прагматикалық аспектісі семиотикалық және композициялық жағын құрайды. Сонымен, мәтіннің композициялық жағы дүниетаным мен прагматикалық қырын байланыстырушы дәнекер ретінде қолданылып, мәтінді адам ойы мен көңіл-күйінің көрінісі ретінде сипаттайды.

Көркем туындыны толыққанды терең әрі жан-жақты түсіну үшін оқырманнан мәтінді талдау түрін жетік меңгеріп, оны ғылыми, мәдени сапада біршама жетік білуді қажет етеді. Бұл өз кезегінде әдеби шығарманың шынайы, көркем табиғатын тануға септеседі. Көркем әдебиет сөз арқылы жасалады, көркем ойды бейнелейтін тіл құралдарының эстетикалық қасиетін ашу, сыры мен сынын түсіну бағытында аз жұмыстар жасалған жоқ. Оның негізі А.А.Потебня, С.М.Пешковский, Л.В.Шерба, Г.О.Винокур, В.В.Виноградов сынды ғалымдардың еңбектерінен бастау алды. Кезінде академик Л.В.Шерба мектептер мен гимназияларда әдебиет пәнін оқытудың жайына көңілі толмай, өз сабақтарында әдебиетті талдаудың жана әдіс-тәсілдерін қолданған еді. Оны: “Әдеби шығармалардың идеялық және сонымен байланысты эмоциялық мазмұнын бейнелейтін тілдік құралдарды ашып көрсету” деп түсіндірді. Оның пікірінше, көркем мәтінді талдау әдістемесін тілшілер де, әдебиетшілер де бірдей дәрежеде меңгертуі тиіс. Өйткені көркем шығарма тілін түсіндіруді тар тілдік шеңберде қарастыруға, немесе шығарманың идеясы туралы интуитивтік жүйеде тек жайдақ пікір айтып ұғындыруға да болмайды. Көркем мәтін аяқталған біртұтас күрделі құрылым ретінде қаралады. Оның эстетикалық тұрғыдан ұйымдасқан тілдік формасы мәтіннің идеялық-көркемдік мазмұнын бейнелейді.

Көркем әдебиет тілін зерттеудегі негізгі мақсат – көркем туындының бейнелі құрылымның өзіндік ерекшелігін ашу, көркем шығарма мазмұнын бейнелейтін тілдік құралдардың қызметін көрсету. Ал алғышарттарына келер болсақ, олар мыналар: 1) көркем шығарманың мазмұны мен формасын бірлікте алып зерттеу; 2) көркем шығармадағы тілдік құбылыстардың өзара және көркем шығарманың басқа компоненттерімен байланысын, қарым-қатынасын ескеру; 3) бейнеленетін мазмұнға автор қатынасын ескеру; 4) шығарманың жанрлық ерекшеліктерін ескеру; 5) тілдік

қолданыстардың әдебиет тарихындағы дәстүрлілігін, жалғастылығын ескеру; б) ғылыми дамудың жаңа бағыт-бағдарларына сүйену сынды соны мәселелер.

Тілдегі көркемдегіш құралдарды пайдалана отырып (теңеу сөз, метафора, балама т.б), әдеби тіл, ғылыми тіл және ресми тіл стильдері бойынша мәтін құру үшін стилистикалық заңдылықтарды білудің маңызы зор. Мәтін стилистикасы көркем шығармалардың жазылу ерекшелігіне байланысты сөйлеу түрлерін қарастырады. Демек, әдеби тілдің функциональдық типтері бойынша (сипаттау, әңгімелеу, пайымдау) мәтін құрастыру жолдары бола алады. Мәтіннің осы түрлерін құру арқылы, тілдік материалдарға реттеушілік сипат беріп, ойды жазбаша түрде жүйелі мазмұндау мәдениеті қалыптасады. Мысалы, әңгімелеу мәтнінде сөйлемнің құрылымы бір-бірімен мағыналық байланысы арқылы дамытылып, өрбіп отырады. Ғалым Ф.Ш. Оразбаева тілдік қатынасты жүзеге асыратын тұлғаларды зерттей келіп, мәтінді “...ойлау, хабарлау, баяндау, қабылдау, пайымдау құбылыстарымен байланысты, адамдар арасындағы тілдік қатынастың іске асуына негіз болатын қатысымдық жүйелі тұлға”[4], - деп сипаттап, мәтінді тілдік қатынастың мазмұндық тұтастығымен ерекшеленетін жүйе деп таниды.

Қазақ халқы ауызекі сөйлеу барысында көркемдеуіш, бейнелеуіш сөздерді жиі қолданады. Көркемдеуіш-бейнелеуіш сөздерді қолданудың жалпы ережесі, тәртібі жоқ. Тілдің көркем амал-тәсілдерінің қатарына, әдетте, эпитет, теңеу, метафора болып келетін тұрақты тіркестер жатқызылады. Ұлттық болмыс пен танымды бойына сіңірген тылсым дүние сырын бейнелейтін тілдің көркем әдебиеттегі образдар жүйесі, бейнелеуіш, көркемдеуіш тәсілдері ұлт мінезінің басты көрсеткіштері болып табылады.

Көркем мәтінді талдаудың жолдары мен бағыттары ғалым Р. Сыздық пен Б. Шалабайдың еңбектерінде жан-жақты сараланып қарастырылған. Ғалымдар көркем мәтінді тілдік талдаудың жолы мен жүйесін айқындап, көркем мәтінді тілдік талдаудың грамматикалық талдаудан өзгеше екеніне басты мән береді. Олар өз еңбектерінде көркем шығармалардағы экспрессивті-эмоционалдық жүк көтеріп тұрған сөздер мен сөз оралымдарының мағынасы, интонациясы, автордың сөз қолдану ерекшелігімәтінді тілдік зерттеу барысындабасты назарға алынуы қажет екендігі жайлы айтады [6, 8].

Әрбір жазушы өзіне тән стильдік өрнегі, қолданатын тәсілдерімен ерекшеленеді және осы өзіндік жазу машығымен өзгеше. Жазушылардың тілдік шеберлігі, стилі өмір шындығын бейнелеудегі өзіндік қолданысымен айқындалатыны белгілі. Жазушы тілдегі бейнелеу құралдарын әр алуан көркемдік бояу бере отырып пайдаланады. Бұл орайда ауызекі сөйлеу тіліндегі қарапайым сөздер де, мақал-мәтелдер де, эпитет пен теңеулер де, тілдің басқа да барлық бейнелеу құралдары шығарманың жалпы идеялық, тақырыптық арқауына лайық жаңа бір мағыналық астар алып, стильдік функциясы арта түседі. Ауызекі сөйлеу стилінде, әдеби тілде де, әдетте, жиі айтылатын тіл құралдарының үйреншікті номинативтік мағынасы ақын-жазушылардың тілінде әртүрлі дамып отырады.

Көркем шығарманың тілі көркем сөз өнеріне ғана тән мазмұнды бейнелейді. Оны ашу стилистикалық талдау арқылы жүзеге асады. Жазушының сөз қолдану ерекшелігін, суреткерлік шеберлігін, дара стилін анықтауда, көркем туындыны стилистикалық тұрғыда талдауда кейіпкер бейнесінің берілу жолдарын, жазушының осы мақсатта қолданған тілдік-стильдік, көркемдік тәсілдерін қарастырудың да маңызы зор. Көркем шығарма тілінің көркемдік ерекшеліктері мен жазушының дара стилі жайлы қарастырылған К. Еңсебаева, Г. Сәрсекен сынды ғалымдардың еңбектері де қазақ тіл білімінде бұл саланы дамытуға өз үлестерін қосты. К. Еңсебаева қазіргі көркем әдебиеттегі кейіпкер тілінің стильдік қызметін анықтап, шығармадағы кейіпкер бейнесін жасауға қатысты тілдік-стильдік элементтерді талдап, кейіпкер тіліндегі синтаксистік құрылымдардың образ жасауға қатысы жөнінде тұжырымдар жасады. Кейіпкер сөзі жазушының жеке дара баяндау стилінің ерекшелігін ғана айқындап қоймайды: ол - кейіпкердің мінез-құлық қырларын, көзқарасын, психологиясын ашатын бірден-бір көркемдік амал. Ал персонаж сөзі кейіпкердің жан әлемін ашатын шығарманың көркемдік кестесінің ажырамас бөлігі болып табылады. Г.Сәрсекеннің еңбегінде Р. Сейсенбаев шығармаларындағы кейіпкер мінезін беруші тәсілдер ретінде портрет пен диалогтың ғылыми-теориялық негізі, тілдік, стильдік қызметі анықталып, әр тәсілдің құрамдық, құрылымдық, мағыналық ерекшеліктері талданды.

Көркем шығармадағы “автор бейнесі” – көркем тілдік категория. Автор бейнесі жөнінде белгілі орыс ғалымы В.В. Виноградов: “Образ автора – эта та цементирующая сила, которая связывает все стилевые средства в цельную словесно – художественную систему” дейді. Автор бейнесінің көркем шығармада алатын орны ерекше. Автор бейнесі стильдік ерекшелік пен қатар, шығарманың бүкіл құрылымымен тығыз байланыста. Сонымен қатар көркем шығарманы оқырманмен тығыз

байланыстыратын көпір десек те артық айтпаған болар едік. Себебі белгілі жүйеде құрылған оқиға өзінің даму барысымен оқырманды қоса жетелеп отырады. Осыған орай, әржазушының өзіне тән сөз қолдану, сөйлем құрау ерекшеліктері, стилі болғандықтан, жазушылардың еңбектерінде автор бейнесінің байқалу дәрежесі де әрқилы. Автор бейнесі кез келген шығармада болады және ол сол шығарманың тілдік құрылымымен, жазушының стилімен тығыз байланысты. Автор бейнесі тіл жағынан алғанда көркем шығарманың мағыналық стильдік дінгегі болып табылады.

Орыс филологиясында бұл мәселе төңірегінде зерттеулер жүргізген ғалымдар В.В. Виноградов, Г.О. Винокур, М.П. Брандес, А.Л. Шанина, Е.Ю. Геймбук, Л.А. Новиков жалпы көркем шығармадағы автор бейнесінің қалыптасуы мәселесін қарастырса, Е.П. Тетюхин, Л.В. Малов, Н.В. Драгомирецкая, С.Н. Филлюшкина, Ю.М. Проскурина сияқты ғалымдар жеке авторлар шығармаларындағы автор бейнесінің көріну ерекшеліктеріне тоқталады. Е.П. Тетюхин өз еңбегінде Чарльз Диккенс шығармаларындағы автор бейнесінің көрінісін, автор бейнесін қалыптастырушы тілдік тәсілдерді талдап, эпитет, теңеу, перифраз сынды көріктеу құралдарының автор бейнесін қалыптастырудағы қызметін көрсете келіп, автор бейнесіне мынадай анықтама береді: “Образ автора – это общеязыковая категория, способ существования которой заключается в механизме перевода возможностей языка в конкретику речи”.

Қазақ филологиясында бұл салада Р. Сыздық, Е. Жанпейісов, М.Серғалиев, Б. Шалабай, Х. Кәрімов т.б. ғалымдардың еңбектерін атауға болады. Қазақ тіл білімінде бұл мәселеге кейінгі жылдарға дейін көп көңіл бөлінбей келді. Б. Шалабай өзінің зерттеу еңбегінде “автор бейнесі” ұғымын жан-жақты зерттеп, оның мазмұнын, құрылымын, түрлерін, баяндау формаларының автор бейнесін қалыптастырудағы қызметін анықтайды, алғашқы қазақ прозаларының және Бейімбет Майлин, Ғабит Мүсірепов шығармаларының тілін осы ұғым категориялары тұрғысынан талдай келе, “Автор бейнесінің құрылымын түсінбейінше, шығарма тілінің жалпы сипатын да, жекелеген ерекшеліктерін де түсіну мүмкін болмайды” [11, 56], - деп көрсетеді. Осы пікірге сүйене отырып, автор бейнесі шығарманың бүкіл құрылымдық, көркемдік ерекшеліктерін, жазушының тілдік құралдарды пайдаланудағы суреткерлік шеберлігін анықтайтын тілдік категория деп танымыз.

Көркем шығарманың идеялық бейнелі мазмұны автор бейнесімен етене байланысты, өйткені көркем туынды автордың дүниетанымдық көзқарастарына байланысты мазмұндық, мағыналық жүйелер арқылы сараланып қалыптасқан форма. Көркем мәтіннің өзіне тән ерекшелігі - жалпы адамға қатысты орталықтығы, антропоэектілігі, яғни адамның дүниетанымы, оның көркем шығармада репрезентациялануы, көрініс табуы. Мысалы, ертегі жанрларының өзінде барлығы адамзат дүниесінің заңдары бойынша үлгіге түседі, адамдық “мен” арқылы беріледі. Сол арқылы прагматикалық аспектілер - дискурс, жасырын мән, астарлама мән беріледі.

Әрбір оқырманның көркем мәтіннен қабылдайтын мағыналық және эстетикалық әсері де әртүрлі. Көркем мәтін ақпаратын қабылдап, шығарма мазмұнын талдау оқырманның білім деңгейіне, жеке талғамына және қызығушылығына байланысты. Көркем әдебиетті оқу – күрделі шығармашылық процесс, бұл қасиет тек адамға ғана тән, оның дүниетанымдық көзқарасының, рухани жан дүниесінің, мінез-құлқының қалыптасуына әсер етеді [7, 20].

Қорытынды. Қазіргі уақытта көркем әдебиет тілі танымдық тұрғыдан қарастырылып, тілдің адам санасы арқылы объективтенуі- лингвомәдениеттанымдық, когнитивтік аспектіде жүйелі зерттеу нысанына айналуда. Тілді когнитивтік негізде қарастыру өткен ғасырда В. Гумбольдт, Т.А. ван Дейк, И. Потебня сынды ғалымдардың еңбектерінен басталды. Соңғы кездері тіл білімінде көркем шығарма тілін прагматикалық, когнитивтік, психоллингвистикалық парадигмада қарастырған біршама зерттеу еңбектері де пайда болды. Тілді зерттеуде назар тілдік тұлғаға аударылып, осы орайда тілді зерттеудің жаңа ұғымдары мен тәсілдері қалыптасты. Отандық тіл білімінде Ә. Қайдар, Е. Жанпейісов, Р. Сыздық, Э. Сүлейменова, Ж. Манкеева, Г. Смағұлова, Г. Гиздатов, М. Копыленко, Б. Момынова, Э. Оразалиева сынды ғалымдардың зерттеулері көркем мәтін тілін тіл білімінің түрлі салалары тұрғысында қарастырып келді, бұл зерттеу еңбектерде көркем мәтінді тілдік зерттеуге қатысты құнды пікірлер бар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1) Әуезов М. Шығармалар жинағы. – Алматы, 1979. Т. 19. С. 283.-кітап
- 2) Гиндин С.И. Внутренняя организация текста: Элементы теории и семантический анализ. Автореферат дисс. канд. филол. наук: 10.02.19. М., 1972. 17.- дссертация
- 3) Сыздық Р. Сөз құдіреті. Монография. – Алматы: Атамұра, 2005. – 98 б.-кітап

- 3) Оразбаева Ф.Ш. Тілдік қатынас: теориясы және әдістемесі. Монография. – Алматы, 2000. 208 б.-кітап
- 4) Шмелев Д.Н. Слово и образ. Монография. – Москва: Наука, 1964. – 120 с.-книга
- 5) Сыздықова Р., Шалабаев Б. Көркем тексті лингвистикалық талдау. – Алматы: Мектеп, 1989. – 128 б.-кітап
- 6) Керімов Х. Қанатты тіл. Алматы, 1995.-кітап
- 7) Кеңесбаев И. Исследования по казахскому языкознанию. Монография. – Алма-Ата, 1988.-книга
- 8) Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы. “Сөздік-Словарь”, 2005.10. -сөздік
- 9) Шалабай Б. Көркем әдебиет стилистикасы. Оқулық. – Алматы, 1999. - 197 б.-кітап
- 10) Серғалиев М. Көркем әдебиет тілі. Ғылыми еңбек. – Алматы, 1995. –172 б.-кітап
- 11) Сыздықова Р. Абай шығармаларының тілі. Алматы: Ғылым, 1968.- 334 б. -кітап
- 12) Сыздықова Р. Абайдың сөз өрнегі. Монография. – Алматы: Санат, 1995.- 208 б.-кітап
- 13) Шалабаев Б. Көркем проза тілі. Монография. – Алматы: Білім, 1994.- 128 б.-кітап

МРНТИ 81.366

М. Есматова¹, А.Сағындықова², Г. Мухамеджанова³

^{1,2,3} М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Петропавл, Қазақстан

С.МҰҚАНОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ БАҒАЛАУЫШ ТІЛДІК АКТІЛЕРДІҢ ПЕРФОРМАТИВТІК ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа

Мақалада С.Мұқанов шығармаларындағы бағалауыш тілдік актілердің перформативтік қызметі жайлы берілген. Ғаламның тілдік бейнесін сипаттауда қолданылатын бағалауыш мағына қоршаған орта туралы бейнелік құнды белгі болып саналады. Бағалауыш мағына біздің ұлттық санамызда сақталған тілдік компонентті қалыптастырған. Бағалауыштың тілдік компонентіне – бағалау субъектісі, бағалау объектісі, субъекті мен объекті арасындағы қатынас жатады. Бағалауыштық қатынас айтушымен тығыз байланысты болып коммуникативті жағдаятпен байланысты нығаяды, күшейеді. Көркем шығарманы талдау барысында оны оқырманға түсінікті, кейіпкерді жанды бейне ретінде көрсетудің басты амалы болып – кейіпкерді бағалау саналады. Жазушы шығармасында кейіпкердің қоғамдық ортасын, мінез-құлқын, сыртқы бейнесін айқындауда, жеткізуде көптеген жазушылық шеберлігін пайдаланады. Кейіпкер бейнесін сомдауда автор өзіндік бағалауды іске асырады, яғни кейіпкерге мінездеме береді. Талдау барысында бағалаудың астарын шығарманың мақсатын, негізгі идеясын тақырыбымен үндестіре, тілдік бірліктерін астарлап талдағанда ғана ажыратуға болатыны көрсетілген.

Түйін сөздер: бағалауыш мағына, тілдік актілер, семантика, эмоционалды, перформатив, абсолюттік баға, иллокутив, экспрессия

М. Esmatova¹, А. Sagyndykova², G. Mukhamejanova³

^{1,2,3}North Kazakhstan State University named after M. Kozybayev,
Petropavlovsk, Kazakhstan

PERFORMATIVE ACTIVITY OF EVALUATIVE LANGUAGE ACTS IN THE WORKS OF S.MUKANOV

Abstract

The article presents the performative activity of evaluative language acts in the works of S. Mukanov. The evaluative value used to describe the language image of the Universe is considered an imaginative value about the environment. The value of evaluation has formed a language component that is preserved in our

national consciousness. The language component of evaluation includes the relationship between the subject of evaluation, the object of evaluation, and the relationship between the subject and the object of evaluation. Evaluative relationships are closely related to the speaker, and connections with the communicative position are strengthened and strengthened. When analyzing a work of art, the main way to show a character as a living image that is understandable to the reader is to evaluate the character. The writer's work uses a variety of writing skills to determine the social environment, behavior, and appearance of the character. When creating an image of the hero, the author performs self-assessment, that is, gives a characterization of the hero. The analysis emphasizes that evaluation can only be distinguished when analyzing language units, combining the goal, the main idea of the work with the theme.

Key words: evaluative meaning, language acts, semantics, emotional, performative, absolute evaluation, illocutive, expression

М. Есматова¹, А. Сағындықова², Г. Мухамеджанова³

*^{1,2,3}Северо-Казахстанский государственный университет имени М.Козыбаева,
Петропавловск, Казахстан*

ПЕРФОРМАТИВНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОЦЕНОЧНЫХ ЯЗЫКОВЫХ АКТОВ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ С.МУКАНОВА

Аннотация

В статье представлена перформативная деятельность оценочных языковых актов в произведениях С. Муканова. Оценочное значение, используемое для описания языкового образа Вселенной, считается образной ценной о окружающей среде. Значение оценивания сформировало языковой компонент, сохраненный в нашем национальном сознании. К языковому компоненту оценивания относятся отношения между субъектом оценки, объектом оценки и отношение между субъектом и объектом оценки. Оценочные отношения тесно связаны с говорящим, укрепляются и усиливаются связи с коммуникативным положением. При анализе художественного произведения, главным способом показа героя как живого образа, понятного читателю, является оценка персонажа. В произведении писателя используется многообразие писательского мастерства для определении общественной среды, поведения, внешнего вида персонажа. При создании образа героя автор осуществляет самооценку, то есть дает характеристику герою. В ходе анализа подчеркивается, что оценивание можно различать только при анализе языковых единиц, сочетании цели, основной идеи произведения с темой.

Ключевые слова: оценочное значение, языковые акты, семантика, эмоциональная, перформативная, абсолютная оценка, иллокутив, экспрессия

Кіріспе. Қазақ тіл білімінде бағалау мәні публицистика стилі, газет мәтінін зерттеу барысында қалыптасқан болатын. Бағалауыш лексика терминін О. Бүркітов, Б. Момынова, А. Алдашева сынды тілші ғалымдар зерттеулерінде қолданған. Б. Момынова “Газет лексикасы: жүйесі мен құрылымы” атты зерттеу жұмысында газет тіліндегі бағалауыштық лексикаға тоқталып өтеді. Ғалым бағалауыштықтың әлеуметтік ерекшеліктерін, өзіндік сипатын көрсетеді. Бағалауды тілдік құрал ретінде қолдану барысында мақалалар қоғамдағы жағымды, жағымсыз құбылыстарды, адам мен өмірдегі өзгерістерге әлеуметтік немесе саяси тұрғыдан баға беру мүмкіндігіне ие болатынын көрсетеді [1, 134 б.].

Бағалауыштық мағына сөйлеу барысында дүниеге келеді. Ғалым Ш. Нұрғожина сөздердің бағалауыштық қасиеттері А және В деген жүйесі арқылы қарастырады, яғни, жақсы немесе жаман деген екі мағынада қолданылатындығын айтады. Бағалауыштық мағына ұнату не ұнатпау, қуану не ренжу секілді сөздер арқылы субъектінің көңіл-күйін білдіреді деген қорытындыға келеді [2].

Әдістеме. Бағалауыштық мағына тіл білімінің көптеген деңгейімен байланысты. Бағалауыштық семантика лексикалық деңгейдегі көптеген бірліктер семантикасының ажырамас бөлігі болып есептеледі. Бағалауыштық мағынаны білдіретін сөз тудырушы құралдарды талдауда В. Лопатиннің “Словообразовательные средства субъективно-оценочной прагматики высказывания и текста” [3], З. Құрманәлиеваның “Реңк мәнді туынды зат есімдердің мағыналық құрылымы” атты зерттеу жұмыстарын ерекше атауға болады. З. Құрманәлиеваның зерттеу жұмысында зат есімнің реңк

мағынасын тудыруға сөйлеу стилі, ауызекі сөйлеу тіліне қатысты туынды сөздер, объектінің эмоциясы, сезімі кіретіндігін көрсетеді. Қарастыру барысында оларды объектіні бағалауға байланысты реңк мәнді және сезімдік мәнді туынды сөздер деп екі топқа жіктейді. Бағалаушытық мағынаның тұлғалық көрсеткіштері жайлы Н. Лукьянова, В. Телия [4] және т.б. ғалымдар, зерттеушілер зерттесе, морфологиялық деңгейдегі бірліктің бағалау мәнін Г. Золотова, Н. Холодовалар қарастырған.

Нәтижелер мен талқылау. Бағалаушытық мағына тіл біліміндегі бір ғана сөз табымен байланысты емес, ол бірнеше сөз табымен байланысты болып табылады.

Зат есімдерге жататын бағалаушы сөздер негізінен ауыспалы мағынада, дәлірек айтқанда эмоционалды-бағалаушытық мағынада пайдаланылады. Бұл топтағы сөздерге: *Ажар сөйлеп болғаннан кейін, “қап, қанишық-ай! – деп кіжінді ол, жұдырығын түйіп, тісін қайрап, - тұра тұр, асықпа, бәлем!..”* (“Ажардың ажалы”, 178 бет). *Саған обал болды бейшара! – деді есіркеген дауыспен, - қартайғанда абақтыда шіритін болдың!* (Сонда, 198 бет). *Алдын ойламай алаңасарлық істеген Мырзабек, өмірдің не шыңырауына түскенін енді айқын түсінгендей, әкесінің аузынан алінде шыққан “азғын” деген сөзді даусын шығара қайталап:*

Иә, мен азғынмын! – деді өзіне өзі. – өмірдің жүрер жолын білмеген маған осы керек! (“Азғын”, 27 бет.).

Қанишық, азғын деген сөздері ауыс мағынада қолданылып, яғни метафораланып адресатқа эмоционалды баға беріп тұр. *Бейшара* сөзі экспрессивті мағына үстеу арқылы біртұтас заттық мағына білдіретін семантикалық компонентке айналып отыр. Бұл жерде біз сын есімнің субстантивтенуін байқаймыз. Кейіпкер бейнесін сомдауда автор әр түрлі тәсілдерді қолданады. Автордың ішкі жан дүниесімен астарласа көрінетін бағалау қарым-қатынаста сөйлеудің ішкі қабатынан, көркем әдебиетте шығарманың ішкі композициялық байланысынан сараланады. Бағалаудың астарын даралауда осы заңдылықпен ықпалдасып отыратын бағалау санатын тілдік бірліктердің қызметін талдаумен астарласып, тіпті шығарманың мақсаты, тақырыбымен үндестіре талдағанда ғана нақты ажыратуға болады.

Бағалаушы мағынаның коннотациялық элемент ретінде басқа сөздермен қатынасын анықтауда ғалымдар түрлі пікірлер айтады. Қоршаған орта адамның миында қабылдау, елестету, қиялдау, түйсік арқылы көрініс табады. Адам сыртқы дүниедегі түрлі құбылыстарға назар аударады, жақсы болса қуанады, шаттанады, жаман болса күйінеді, ашуланады, қайғырады. Бұл эмоциялардың барлығы адам бойындағы *қайғы, уайым, бақыт, махаббат, жиіркеніш* сынды эмоциялардың көрсеткіштері болып табылады. Адам айналадағы түрлі әрекеттерге, құбылыстарға, қарым-қатынасқа көңілі толған кезде жағымды, ал көңілі толмаса жағымсыз эмоция туады. Пайда болған жағымды не жағымсыз эмоцияны сыртқа шығарудың тілдік құралы болып бағалау саналады. Ұнамды, жақсы баға жағымды эмоциядан, ұнамсыз, жаман баға жағымсыз эмоциядан шығады. Эмоционалды бағалаушы мағынасындағы сөздерге адамның ішкі сезімін, көңіл-күйін, эмоционалдық сезімін білдіретін *мейірімділік, қамқорлық, надандық, паңдық, секілді* зат есімдерді жатқызуға болады. Мысалы: *Әкесі, Майлыбайдан бастап адамдарының бәрінің де бет ажарында разылықтың белгісі бар...* (“Әсия”, 12 бет.). – *Рас! – деді ол ішінен мұнартқан Көкшеге қадала қарап тұрып, - сенің сұлулығың Грек, Рим көркемөнершілерінің ойланып қолдан жасаған шебер шығармаларынан да әдеқайда сұлу!..* (“Алтын аймақ”, 68 бет). *Оннан астам комсомол сол арада ризашылық білдірді де, тағы он шақты адам жиналыстан кейін, туыстарына ақылдасып ап ризашылық берді* (“Аспаз”, 134 бет.). *Болашақ жылдың жалпақ өскенін көруге асыға отыра, Дәметкен, 1954 жылы себілген аз көлемді егіннің тез пісуін, оның жемісін тез татуды шегінен шыққан шыдамсыздықпен күтті...* (Сонда, 139 бет.). *Ұзаққа созылады деген бұл арамдық көңілдің өрісі, ойда жоқ бір себеппен қысқара қалды* (“Азғын”, 23 бет).

Сын есімдерге жататын бағалаушы сөздердің семантикасында абсолюттік бағаға ие сын есім сөздер қатарын жатқызамыз.

Ұнамды мағынадағы *көркем, ақылды, ержүрек, қадірлі* ұнамсыз мағынадағы *салақ, қызғанишақ, өтірікші* сын есімдер ешқандай сөзбен қатынасқа түспей-ақ абсолюттік бағаға ие. Жалғыз тұрса да, мәнмәтінде қолданысқа түсіп тұрса өзіндік бағалау реңкі бар сөздер болып табылады. *Ақылды және көрікті* апасы тез күйеу тапты, және “анау-мынауды” емес, “топтан таңдап атқан текедей” совет қызметкерінің дыңдай біреуіне тиді (“Азғын”, 19 бет). *Қастасқан адамын ұрпағымен құртпай тынбайтын бай Сәденнің, мықты Сәденнің, батыл Сәденнің, қанишер Сәденнің сол түні екі ұрысын жұмсап Сақыпты жайратқанын, өздері далада Тілегенді жайратқанын ешкім білген жоқ*

(“Өменгерлік азабы”, 40 бет). *Оған себеп, - арман қылған “сұлу қатын, жүйрік ат, тұзу мылтық, алғыр құс, өткір пышақ” оның әзіргі өмірінде қолына ілекпей келеді* (“Суалмас сауын”, 42 бет). *Сол мінезінің үстіне Қаратілеу өлгендей жалқау* (“Ажардың ажалы”, 167 бет). *Осыныша көркем дүниенің қуанышты бейнесіне күлімсірей қараған күн, Жандостың асыққан қалтын абайламағандай, кей кезде қараса да бір орыннан жылжымай тұрып алған сияқты* (“Бақташының баласы”, 429 бет).

Қазақ тіл білімінде тілші-ғалымдардың бағалауыштық мағынаға берген анықтамасына тоқталсақ, мысалы, Қ. Есенова, О.Ахманова бағалаудың мынадай анықтамасын көрсеткен: “Баға не бағалай сөйлеу салты дегеніміз – сөйлеушінің нысанаға алған нәрсе жөніндегі мақұлдау, қарсылық, ықылас не тілек, т.б. түріндегі көзқарасын білдіретін пайымдауы, стильдік қосымша мағына мен мағыналық ренктің негізгі бір түрі” [5, 63 б.].

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде баға, бағалау сөздеріне келесі анықтама берілген: “**Баға** зат. 1. Заттың құны, нарқы. Мұндай аттың бағасы кем дегенде 40-50 сом, -деді Неғметжан Балуан Шолаққа (С. Мұқанов, Шығ.) 2. Ауыс. Қадір-қасиет. Бағанды білмейді екенсің ғой. Кейбір келіншек сен дегенде ішкен асын жерге қояды деп естідім (З. Шашкин, Сенім). **Бағала** ет. 1. Баға қою. Өздері бір жылқыны отыз бес сомға бағалағанда, ең болмаса мың жылқы тұрмағанымыз ба? (Ш. Есенберлин, Қаһар). (2) Ауыс. Қадірлеу, құрметтеу. Абай Дәмежанның өнерін аналық асыл қасиет деп бағалады (М. Әуезов, Абай). **Бағалау** бағала етістігінің кимыл атауы. - бәрін де әдемісіңдер. Тек соны бағалауларың әдемі емес (Ж. Молдағалиев, Сарыарқа). **Бағалаушы** зат. 1. Баға беруші. Белгібай сатар малына бағалаушы тапты-ау ақыры (Ауызекі тіл). 2. Ауыс. Қадірлеуші, құрметтеуші. Ерекше халықшыл бағыты үшін, өнер, еңбегі үшін Абайды бағалаушы халық саны сол тұстың өзінде де көбейіп қалған (М. Әуезов, “Әр жыл”) [6, 6-7 бб.].

Етістік – бағалауыш сөздердің ең көп кездесетін тобы. Бағалауыштық мәнге ие етістіктерге кимыл атауы, көсемше, есімшені жатқызамыз.

Тілімізде бағалауыш етістіктерді жіктеу барысында тілдік және тілдік емес аспектілердің барын ұмытпауымыз қажет. Егер тілдік аспектіде бағалауыш мағына тілдік мағынаның бойынан, ал тілдік емес аспектіде адамның ойындағы тілдік бейне ретінде көрініс табады. Көптеген ғалымдардың пікірінше *мұңаю, қайғыру, жалған айту, сатып кету, көңілдену, қуану* секілді етістіктердің бағалауыштық қасиеттері жоқ, бірақ олардың бағалауыш қасиеттері контексте, сөйлем құрамында болғанда жағымды не жағымсыз мағынада кездеседі. Кез келген етістік контексте бағалауыш мәнге ие бола алады.

Бірақ ішінен қуанып, мақтанып жүрді (“Әсия”, 11 бет.). *Несіне өкпелеймін, - қызы мен өзі де тамақ пен киімге тақыл-тұқыл гана жарып, бірде аш, бірде тоқ отырады* (“Жарқын жолмен”, 157 бет.). *Қасқырдың осылайша күш алып бара жатқанын көрген Жандостың атасына жаны ашып кетті де, шалды үстінен аяғымен серпіп ауната берген қасқырдың төсіне қылпылдап тұрған үшкір кездікті сүріншек тұсынан сұғып жіберіп, кіндікке қарай тартып кеп қалды* (“Бақташының баласы”, 433 бет).

А. Дмитриевский, Е. Вольф сынды ғалымдардың есептеуінше бағалауыш етістіктердің қатарына санау, есептеу, ойлау секілді менталь етістіктерді қосады. Ғалымдар бұл етістіктердің негізгі қызметі баға беру тәсіліне көмегін тигізу болып табылады. Мысалы, *әдемі деп есептеу, сұлу деп санау, көркем деп ойлау*. Яғни бұл етістіктер баға беруден гөрі байланыстыру қызметінде қолданылады.

Ш.И.Нұрғожинаның зерттеу еңбегінде ауызекі сөйлеу тілінде бейнелеуіш етістіктердің көп қолданылатындығын, ол етістіктердің әрекетін көрсетіп қана қоймайды, оның сипатын, себебін көрсетеді. Осы арқылы айтушының мәселеге, жағдайға, құбылысқа деген ішкі жай-күйін көрсетеді. Сонымен қатар, автор қазақ тіліндегі осындай етістіктердің орыс тілінде баламасы, аудармасы бола бермейтіндігін айтады: *“Интересно отметить, что образные слова казахского разговорного языка зачастую не имеет параллелей в русском языке”*, – деп жазады. Мысалы, *состию, үдірею, оқыраю* – застыть в изумлении, негодовании и т.д. (не просто остановиться, а как бы живописуется образ, застывшего, удивленного человека); *кекжсию, кекірею* – важничать (выпятив грудь, говорится о человеке с оттенком насмешки); *итіну* – как бы воткнуться во что-нибудь (целиком, не обращая внимания на окружающих); *шертию, шермию* – вздуться, выпятитесь; *алишию* – раскорячиться [2., 93-94 бб.].

Іін ағашқа ілген екі шелек судың ауырлығынан иміп, үйіне жеткенше неше рет дем алып, бәрінің соңында қалып, жете алмай келе жатқаны... (“Әсия”, 11 бет.). *Өзі қап-қара, ерні қалың, тісі аппақ болып ақсиып тұр* (Сонда, 12 бет.). *Сахнаға шыға келгенде ол дөңгелек қара көзін қысыңқырап, сопақтау келген ұрт етін үрген көріктей желдендіріңкіреп, біресе аузын ашып*

ақситыңқырап, маңдайының терісін **жиырыңқырап** жылмия қояды. Минут өтпей шошыған адамдай **селтең ете түседі де**, аузын **томпитып**, мұрнын **шүйіріп**, қабағын **түйіп**, түсін **суытып**, көзін **алденеге қадалтып**, денесін **кірпідей жиырып алады** (“Азғын”, 15 бет). Жігіт баланы кухняға шығарып қайта кірсе, Ләля шылымды **бопылдапта** қатты сорып, құмыға жұтқан түтінді екпіндей үрлеумен, аузы мен мұрнынан бөлшектей ұшырып отыр екен (Сонда, 22 бет). *Неге шаңқылдайсың, нысапсыз? – деп қажы Ұлболсынның бетіне ажырая* қалды (“Кер заман”, 28 бет). Беттері толған ай тәрізденіп дөп-дөңгелек боп, **бопылдаптып** емін жатқан еріндерінде бақыт қуанышының әсері тұр (Сонда, 148 бет.). Біз кеңесіміздің осы арасына келгенде, қапқара боп **тұнжырап** жалпақ борозданы жағалап келе жатқан жол **қақайып**, бозамық далаға қарай айнала берді (Сонда, 155 бет). Өзің бері жақындашы! – деді Мақсұт, - “бұл қыз қайдан жүр?!” дегендей, Ажарға **одырая** қарап, қымс етсе үріккелі тұрған айғырдың тізгінін тежей тартып (“Ажардың ажалы”, 185 бет). Қақпанды қырынан қойған ол, жуан серіппесін тізесіне салып жіберіп, “*Һаун!*” деп **мақшия** басқанда, қиғаштана шалқып тұрған үстіңгі жағы сіресіңкіреп барып, астыңғы қабатына жабысты (“Бақташының баласы”, 428 бет). Сол кезде ұзын солдатқа қараса, сүзуге ыңғайланған бұқадай денесін **жиыра**, желкесін **күжірейте**, құшағын жаза, саусақтарын **тарбита**, тізесін **бүкірейте** адымдап ұмтылып келеді екен (“Тіл алушылар”, 98 бет).

Бұл мысалдардан байқайтынымыз адамның көзіне елестету арқылы пайда болған бейнелер көрініс тапқан. Бейнелер адамның көруіне байланысты, яғни, түсі, қимылы, пішініне, қимылдың мақсаты, ұқсастығына қарай туындайды. Қазақ тілінде адамның қимылын жануар қимылына, келбетіне, жансыз заттардың тұрысына, пішіне ұқсата бейнелей отырып айтушының қарым-қатынасын көрсетіп, бағасын беру көп көрініс тапқан.

Екі беті алмадай қып-қызыл дөп-дөңгелек, қарақаттай көзі жарқырап, төңірегіндегінің бәрі титтей жәбірлемейтін дос екеніне еш күмәні жоқ, өзіндей балалар “хор” болып қосылып өлең айтқанда “біз еңбекшілер таптары...” деп мойнын созып, дауысы күміс қоңыраудай **сылдырап** о да қосылып тұрады (“Әсия”, 14 бет). Бесіктің үстінде жабулы тұрған шапанның өңірін көтеріп, **барылдап** ұйықтап жатқан Сұрағанды оятып алармын деді де, сүймей, мұрнының ұшын гана тақап, жеңіл иіскеді (“Әмеңгерлік азабы”, 34 бет). Біз автомобильден түсе, **дарылдап** келе жатқан трактордың алдынан, төңкеріліп жатқан борозда қыртысын бойлай сүріне-жығыла жүгірдік (“Жарқын жолмен”, 143 бет). Осы мысалдарда берілген **сылдырап**, **барылдап**, **дарылдап** етістіктері адамның естуі арқылы туындайтын етістіктер. Яғни қимылды әртүрлі дыбыстарға еліктете отырып, оны адамның көңіл-күйімен, эмоциясымен байланыстырады.

Бағалауыш мағынаны көрсетуде адамның эмоциясы алдыңғы орынға қойылады. Адамның эмоциясын, ішкі сезімін беру барысында бұл әсердің адам үшін қаншалықты жағымды немесе жағымсыз әсер ететіндігін көрсетуде ерекше назар аударылады. Мысалы, Дәметкеннің жүрегі бұл кезде ерекше **тулап кетті**, өйткені, оның ойынша, осы тоқтаған тракторда немересі Күнжан болуға тиісті... (“Аспаз”, 132 бет). Бұл жолы шаттанудан гөрі **қымсыну** есін кетірген ұялшақ жас қыз, сахнаға ақылдың емес, қуаттың бастауымен көтеріле берді (“Ажардың ажалы”, 164 бет).

Бұл мысалдардағы **имиіп**, **ақсиып**, **одырая**, **қымсыну**, **сылдырап**, **барылдап**, **қақайып** т.б. етістіктер, дәлірек айтсақ, тұйық, есімше, көсемше тұлғалы етістіктер бағалауыштық мағынаға ие болып тұр.

Адамға тән қасиеттер **жақсы көру**, **сүйсіну**, **жирену**, **жек көру**, **кінәлау** т.б. көңіл-күй, сезімдерін талдауда тілдік бірліктерді философиялық, әлеуметтік тұрғыдан қарастыру керек.

Қарауға **жеркенем!** – деді Ләля, жігіт ұсынған баланы қолына алмай (“Азғын”, 22 бет). Айман Қаратілеуді **жек көретін еді**, оған себеп, – дәулеті жете тұра Ажарды киіндірмейді, өзі теңді құрбысынан кем ұстайды, кітап, қағаз сатып алуға ақшаны да аз береді (“Ажардың ажалы”, 161 бет). Ол мінезі жақсы, балажан адам еді, сондықтан мектеп оқушыларын, әсіресе Ажар мен Айманды **жақсы көретін** (Сонда, 162 бет). Расуловқа немістерді жеңіп шыққанда Бектұрғанов **сүйсінді де, қызғанды да** (“Тіл алушылар”, 100 бет). Бұл жылдарда Мырзабек Дәметкенді, Дәметкен Мырзабекті шын жүректен **сүйді** (“Азғын”, 18 бет).

Кейіпкердің сөйлеу тіліне, контекстегі орнына байланысты ойды әсерлі, экспрессивті жеткізу кезінде бағалауыш етістіктер ерекше қызмет атқарады. Жай тұрғанда бағалауыш мағынаға ие болмаса да мәнмәтінде басқа етістіктердің бірінің үстіне бірі үстемелене қолданылуы немесе антонимдік жұп құру арқылы бағалауыш қызметін атқарады.

Бір эмоцияны әр түрлі тәсілдер арқылы берілуі немесе бір дыбыспен, бір сөзбен, бір іс-қимылмен бірнеше эмоцияның көрсетілуі мүмкін. Мысалы, О одағайы қиналу, таң қалу, қуану, рахаттану мәндерін білдіре алады. Оларды біз мәнмәтінде немесе жағдаятта анықтай аламыз.

Сөйлемде қолданылу ерекшеліктеріне қарай кейбір мөлшер, сын-бейне, күшейту **үстеулері** бағалаушы мағынаны білдіруге бейімдірек келеді. Бұған олардың қимылдың, сынның теңдік немесе кемдік дәрежесін, алуан түрлі сапасын, тәсілін, бейнесін білдіруі, заттың сынын, қимылдың мөлшерін я аса күшейтіп, я аса солғындатып көрсетуі дәлел бола алады.

Араларында он шақты жасқа жақын айырмашылығы бар Жандос, апасымен **өте** тату боп өскен (“Бақташының баласы”, 418 бет). Серіппесі **аса** қатты қақпанның қанауызы шапқанда аңның аяғын үзіп түспесін деп, шал оған сірі орап қоятын (Сонда, 423 бет). Қаңқиған **зор** денелі бұл өзгездің мүйіздері қызық; оның екі мүйізі де құлақтарына қарай жантая өсіп, кере қарыстай ұзарғаннан кейін, ұшы шықшытқа қарай шұғыл имиген (Сонда, 426 бет). Өзімнен күші он **есе** кем, сүмірейін инеліктей қатқан бір фашистің атқан оғы қапыда өлтіріп кетсе обал-ақ! (“Тіл алушылар, 96 бет). Терентий **тым** ұзын бойлы жігіт еді, мінезі жуас оны сыртынан сықақтаушылар “түйе” дейтін де, көзінше әзілдегендер ертегіде төбесімен көк тірейтін құжға теңейтін (“Батыр қыз”, 113 бет). Танктардың да, жаяулардың да оқ шашуы **орасан** (“Батыр қыз”, 117 бет). Терентий қою шаңмен бірге аспанға ұшты ма, тірі ме, өлі ме, я жаралы ма, - **оншасын** Манишук білмеді (Сонда, 116 бет). Манишуктің қарысқан қолын пүлемет замогінен **әрең** босатып алған Әбілхайыр, денесін көтеріп құшағына алғанда, генерал да тани кетіп, - “Манишук Маметова!” деп қалды (Сонда, 123-б).

Берілген мысалдар бағалаушылық мағынаның көптеген сөз табына қатысты екенін байқатады. Осы арқылы біз бағалаушы ұғымының тілде кеңінен тараған құбылыс екенін көреміз. Тіліміздегі жағымды-жағымсыз мағынаның тек бір сөз табына ғана байланысты емес басқа да сөз табында байқалатын жалпылық қасиетін анықтайды.

Тілдесім барысында бағалаушы етістіктер ең бастысы перформативтік (орындау, құрастыру, ұсыну) қолданыста бағалаушылықтың иллюкутивтік (тілдік актідегі сөйлеушінің айтайын деген ойы) мақсатын орындайды. Бағалаушы етістіктердің перформативтік сөйлесімі “вердиктивтер” мен “экспрессивтерден” мейлінше өзгешеленеді. Бұл айырмашылық негізінен алғашқысының бағалаушылық семантикасына, соңғылардың “ғұрыптылығына” байланысты болады. В.Н.Телия **жақтау, ұрсу, мақтау және даттау** секілді сезімдерді “жан айғайы” дейді де, оған “сот вердиктін” қарама-қарсы қояды. Жалпыға белгілі, қазақ халқының ой санасында адамның денесіне (тәніне) жан қарсы тұрады. Қазақтың **жаны** мен **тәні** көптеген жұмыстардың өзегі болған.

Перформатив дегеніміз – қимылды сипаттаушы, сол қимыл арқылы айтушының/сөйлеушінің статусы мен әлеуметтік байланыс жүйесін өзгертуші сөйлем. Кез келген ант, қарғыс, бата беру перформатив болады. Түрлі тілдік жағдаяттарда қасиетін сипаттаушы сөйлемдер әркілі иллюкутивтік күшке ие болады, ол қауіпті, сенімділікті, қолдауды, жақтауды, келіспеушілікті, сөгісті, уәдені, өкінішті, таңдануды, қорлықты түрлі деңгейде сипаттайды.

Бағалаушы сөздердің перформативтік қызметті көрсеткен уақытта оның прагматикалық қасиетіне назар аудару қажет. Прагматикалық ерекшелік тілдік тұлғалардың ой-пікірі, өзін-өзі тануға талпыныс, кейіпкер монологы, кейіпкерлер арасындағы диалогтардан байқалады. Көркем шығарма бойындағы автор идеяларының тұтастығынан да прагматикалық сипатты аңғаруға болады. Прагматикалық қасиет көп қырлы, көп жүйелі құрылымнан тілдік тұлғаның қоғамға деген қатынасының күрделілігін көрсетеді.

Бағалаушы мағына мен айтушы арақатынасы негізінде прагматикалық қасиет туындайды. Көркем шығармада айтушы шығарма мазмұнын жеткізу барысында етістіктің синонимдері де қолданыс табады. Біз қарастырып отырған жағдайда етістік әр түрлі прагматикалық сипатта болады: жағымды, жағымсыз баға, шындыққа сөйлеушінің эмоционалды бағасы, сарказм, ирониялық әжуа-мысқыл т.б. бейнелеуіш сөздер жатады.

Перформативтік қызметте басқа да бағалаушылық және эмоционалды бағалаушылық етістіктер қолданыла береді. Сынау, ұрсу, балағаттау, даттау, таңырқау, таң қалу сияқты етістіктерді классикалық перформативтік етістіктерге жатқызуға болмас, себебі осы шақтың I жағында қолданылу барысында аздаған айырмашылықтары болады.

Орыс тіл біліміндегі белгілі ғалым Ю.Апресянның бағалаушы етістіктердің жақтау және даттау мағынасындағы семантикалық топтамалар жасайды. Соны негізге ала отырып қазақ тіліндегі бағалаушы етістіктердің семантикасына назар аударалық.

Жақтау сал (кімге болсын).

Ұсыныс жасау: *Ұсыну былай тұрсын: күлдей ғып үгіп, жеті қабат жер астындағы тасқа, балшыққа араластырып шашып жіберген* (“Алтын аймақ”, 55 бет). *Өзге жағын былай қойғанда, жасым он алтығы жаңа толған маған мұндай ұсыныс жасауыңыздың өзі қылмыс* (“Ажардың ажалы”, 180 бет).

Мақтау (тек хан көтеру, марапаттау, мақтану, жандай шабу емес): *Қатарға кіріп қалғандай болып, ішінен мақтанады, көңілінде Әміржан да бір үлкен дәрежелі кісі болып көрінеді* (“Әсия”, 10 бет).

Уәде беру: *Сонан бері Әсия пионердің тобынан қалмайды, неше түрлі ойындар үйреніп, “Будь готов!” деген басшыларының сөзіне басқа балалардың арасында о да “Всегда готов!” деп, қолын көтеріп, қарақат көзі жайнап, коммунизм бақытын орнатысуға даярлығын білдіріп уәде беріп тұрғанын көреміз* (“Әсия”, 14 бет). *Ендеше не деп ант іш дейсің: уәдеңді берсең, Шалабайды есіңдегі көк есеңің ғып қоям* (“Ажардың ажалы”, 189 бет).

Даттау сал.

Ұрсу (жекіру, балағаттау және жер жебіріне жету емес). *Бірақ бәйбіше барда Әсия, ас үйге кіруге қорқады, әжесі де ұрысады* (“Әсия”, 8 бет).

Кешірмеу: *Сөзін “тумай кет, тумай кет, ақ сүтімнен садаға кет, кешпеймін ойбай, кешпеймін”* (“Азғын”, 26 бет).

Перформативтік етістіктердің аспектологиялық және темпоралдық қасиетіне тілшілер түрліше анықтама беріп отыр. Дж.Остин адам өмірінде қандай да бір эмоцияға “тап болған” немесе бір затқа, нәрсеге деген өзіндік көзқарасы бар жағдаяттар болады, оны басымыздан кешіргенімізбен де, міндетті түрде сол туралы басқа біреумен бөліскіміз келіп тұрады. Ол туралы қасымыздағыларға дереу жеткізуді өз мақсатымыз деп санаймыз. Мысалы соған дәлел ретінде “Мен қолдаймын”, “мен сөгіс жариялаймын”, “мен мақтаймын” деген сияқты тіркестерді алуымызға болады. Яғни, бұл адам бойындағы қандай да бір қасиеттері, не бір әрекеті үшін біздің тарапымыздан берілген баға. Перформативтік етістіктері бар сөйлемде айтушы/сөйлеуші (мен), оны тыңдаушысы (сен), кездесетін орны (осы жерде), байланыс сәті (қазір) болуы шарт. Адам әркез өзін кез келген оқиғаның ортасындағы дінгегі ретінде қабылдайды, қоя да біледі. Ол тілдесу кезінде өзіне қарым-қатынастың екінші тұлғасын – “сені” қарама-қайшы қойып отырады, осы жерде айта кететін бар жайт, оқиғаға басқа бір адам қатыспаса да, болуы мүмкін, - “оны” да қатыстырып отырады. Адам кеңістікте өзінің позициясын тани отырып бағыт-бағдар алады, ол өзінің орнын “осында” деп анып, басқа болатын құбылыстарды “сонда” есептеп отырады. Адам тілдесім кезінде әркез эгоцентрист, бар құбылыс соның айналасында өтуі тиіс деп ойлайды, өзінің “тілдік жұмысында” бар қадамын “мен – сен – осында – қазір” деп есептеп қояды.

Бағалауыш әрекет барлық қырынан көрініс табады, субъект – қоғамның өкілі, әлеуметтік көзқарастың бағасы. Мағынаның прагматикалық компонентін пайдалана отырып, тілдік бірліктен эмоционалды баға, эмоциялық қатынасты байқаймыз.

Қорытынды. “Бағалауыш” деген түсінікке анықтама берген кезде бастысы семантикалық құрылымында жақсы/жаман бағаның болуы деп саналады. Етістік қазақ тілінің сөздік қорында, сөздік құрамында және грамматикалық құрылысында ерекше орын алады. Оның синтаксистік қызметіне баяндауыш болуы ғана емес, жай сөйлем мен құрмалас сөйлемдердің сөйлем мүшесі мен сөз тіркестерінің жасалуына ықпал жасайтыны аян.

Бағалауыш мағынаның құрылымында алатын орны қалыптасқан. Семалық құрылымының позициясы әртүрлі болғандықтан денотат және коннотат құрамдар болып қызмет атқарады. Бағалауыш мағына әртүрлі жолдармен жасалып, беріледі, яғни, басқа деңгейлік тілдік категориялардан өзіндік ерекшеліктері бар. Ол жеке сөз болып та, сөз тудырушы, сөз түрлендіруші жұрнақтар арқылы да, күрделі сөздер арқылы да, мақал-мәтелдердің берілуі арқылы, фразеологиялық тіркестер арқылы да, интонация арқылы да беріледі.

Бағалау, бағалауыш мағына қолданылу аясы кең, тілдік қарым-қатынаста өрбитін тіл білімінің ерекше категориясы болып саналады. Бағалаудың ерекшелігі, берілу жолдары, құрылымы, басқа да категориялармен байланысы бағалаудың семантикалық, прагматикалық ерекшеліктерімен өлшенеді. Бағалау, соның ішінде кейіпкерге баға беру лингвостилистикалық категорияға жатады. Көркем шығарманы талдау барысында оны оқырманға түсінікті, кейіпкерді жанды бейне ретінде көрсетудің басты амалы болып – кейіпкерді бағалау саналады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1) Момынова Б.Қ. Газет лексикасы (жүйесі мен құрылымы). – Алматы, 2003.-228 б. -кітап
- 2) Нұрғожина Ш.И. Эмоциональность и экспрессивность высказывании устной речи // Вест. КазГУ. Сер. фил – 2001.- № 4.-30-34 бб. -журнал
- 3) Лопатин В. В. Словообразовательные средства субъективно-оценочной прагматики высказывания и текста // Русский язык: Языковое значение в функциональных и эстетических аспектах. - М., 1987. – С. 143-161. - книга
- 4) Құрманәлиева З.А. Реңк мәнді туынды зат есімдердің мағыналық құрылымы. Филол. ғыл. канд. дисс. -Алматы, 2003. -158 б. -диссертация
- 5) Есенова Қ. Баға немесе бағалай сөз саптау // Қазақ тілі мен әдебиеті -1996.- №7-8. - 62-66 бб. -журнал
- 6) Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 1-10 том. - Алматы, 1974-1986. - сөздік

МРНТИ 14.25.09

Г. Исмаилова¹, И. Зыкова², Т. Исабаева³

*^{1,2,3} Государственный университет имени Шакарима города Семей,
Семей, Казахстан*

**УЧЕБНЫЙ ТЕКСТ В УЧЕБНИКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА
ОБНОВЛЕННОГО СОДЕРЖАНИЯ**

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы использования учебных текстов, как единицы обучения текстовой деятельности и учебной текстовой коммуникации, в контексте обновленного содержания образования в средней школе Республики Казахстан. То, что при новом подходе к содержанию образования русский язык и предмет “Русский язык” выполняют две функции – с одной стороны, являясь предметом изучения, а с другой – средством изучения других предметов, диктует необходимость вырабатывать новые принципы построения и использования учебника русского языка как комплексного текста, а также других типов учебных текстов. Свойства учебных текстов на русском языке определяются компетенциями и результатами обучения, которые вырабатываются в процессе текстовой деятельности обучающихся. Авторы обращают внимание на особую роль учебника в плане воспитания языковой личности, организации учебно-воспитательного процесса в школе, на новые дидактические функции учебных текстов в связи с актуальными целями обучения языку.

Ключевые слова: обновленное содержание образования, учебник русского языка, учебный текст, комплексный текст, текстовые категории, языковая личность, новые дидактические функции, узус, регистр, коммуникативная ситуация

Г. Исмаилова¹, И. Зыкова², Т. Исабаева³

*Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті,
Семей, Қазақстан*

**ЖАҢАРТЫЛҒАН МАЗМҰНЫ БОЙЫНША ОРЫС ТІЛІ ОҚУЛЫҚТАРЫНДАҒЫ
ОҚУ МӘТІНІ**

Аңдатпа

Мақалада Қазақстан Республикасының орта мектебінде жаңартылған білім беру мазмұны жағдайында оқу мәтіндерін мәтіндік оқыту мен мәтіндік оқу арқылы қарым- қатынастың бірлігі ретінде қолдану қарастырылады. Білім беру мазмұнына жаңа көзқараспен қарау тұрғысынан алғанда, орыс тілі және “Орыс тілі” пәні екі түрлі функцияны орындайды - бір жағынан, оқу пәні болып табылады, ал екінші жағынан - басқа пәндерді оқыту құралы ретінде қолданылады, орыс тілі

оқулығын кешенді мәтін ретінде, сонымен қатар оқу мәтіндерінің басқа түрлерін құрастырудың және пайдаланудың жаңа қағидаттарын әзірлеу қажеттілігі туындайды. Орыс тіліндегі оқу мәтіндерінің сипаты оқушылардың мәтіндік әрекеті процесінде қалыптасатын күзиреттіліктер мен оқу нәтижелерімен анықталады. Авторлар оқулықтың тілдік тұлғаны тәрбиелеу, мектептегі оқу –тәрбие процесін ұйымдастыру барысындағы маңызына және тілді оқытудың өзекті мақсаттарына байланысты оқу мәтіндерінің жаңа дидактикалық функцияларына ерекше назар аударады.

Түйін сөздер: жаңартылған білім мазмұны, орыс тілі оқулығы, оқу мәтіні, кешенді мәтін, мәтін категориялары, тілдік тұлға, жаңа дидактикалық функциялар, тұрақты қолданыс, тіркелім, коммуникативті жағдай

G. Ismailova ¹, I. Zykova ², T. Isabaeva ³

Shakarim State University of Semey,
Semey, Kazakhstan

EDUCATIONAL TEXT IN TEXTBOOKS OF RUSSIAN LANGUAGE IN THE CONTEXT OF UPDATED CONTENT

Abstract

The article discusses the use of textbooks as a unit of textual teaching and educational textual communication in the context of updated education content in the secondary school of the Republic of Kazakhstan. From a new perspective on the content of education, the Russian language and the subject “Russian language” perform two functions - on the one hand, as a subject of study, and on the other - as a means of teaching other disciplines, it dictates the need to develop new principles of designing and using the Russian language textbook as a complex text, as well as other types of educational texts. The properties of educational texts in Russian are determined by the competencies and learning outcomes that are developed in the process of textual activity of students. The authors draw attention to the special role of the textbook in terms of educating a linguistic personality, the organization of the educational process at school, the new didactic functions of educational texts in connection with the actual goals of language teaching.

Key words: updated educational content, Russian language textbook, educational text, complex text, text categories, language personality, new didactic functions, language usage, register, communicative situation

Введение. Принципиальным отличием обучения русскому языку при обновленном содержании образования стало то, что русский язык и учебный предмет "Русский язык" выполняют в образовательном процессе две функции: во-первых, являются предметом изучения, во-вторых, средством изучения других предметов [1, с.1]. Предметом обучения определен современный русский литературный язык во всем многообразии его функционирования в современных условиях полиэтнической и многоязычной Республики Казахстан. Курс русского языка составлен из речевых тем, в которые включается грамматический материал [1, с.2].

При таком подходе к обучению русскому языку особое значение для учебного процесса приобретает основное средство обучения – учебник, и учебный текст как его составляющая, как единица обучения текстовой деятельности, учебной текстовой коммуникации.

Методика. Понятие учебного текста, несмотря на его самое широкое применение в методической литературе, требует уточнения. Из основных подходов к определению учебного текста можно выделить два: во-первых, учебный текст – это источник информации, выполняющий образовательно-воспитательные функции, во-вторых, учебный текст – это такой тип текста, операциональный по своей сути и предназначению, который направлен на развивающие и учебно-воспитательные цели. В условиях современного образовательного процесса и обновленного содержания образования предпочтительным следует признать второй подход в определении учебного текста.

Подчеркивая деятельностный, коммуникативный аспект такого типа текстов, можно принять определение, данное в работе А.Э.Бабайловой: "Учебный текст – это текст, организованный в дидактических целях в смысло-содержательном, языковом и композиционном отношениях в единую систему, часть совокупной информации учебника, предназначенной для управляемого становления

текстовой деятельности, на основе которой дается система знаний по определенной дисциплине, прививаются умения и навыки людям определенной группы (возрастной, национальной и т.д.) на определенном этапе обучения" [2, с.130].

Статус учебного текста приобретает текст, над которым производятся определенные учебные действия, то есть текст, создаваемый, проектируемый, анализируемый, понимаемый, комментируемый, преобразуемый, толкуемый, интерпретируемый субъектами учебного процесса, в результате чего достигаются определенные цели по развитию личности обучающегося [3, с.58].

Учебный текст выполняет дидактические функции, и в связи с этими функциями он организован в содержательном, языковом, структурном отношении в единую систему, на основе которой формируются компетенции, даются знания, прививаются умения и навыки. Учебный текст в учебнике русского языка – это единица обучения важнейшим видам речевой деятельности и текстовой коммуникации.

Анализ. Среди учебных текстов, используемых на уроках русского языка, можно выделить учебник и учебное пособие, то есть внутренне дискретные комплексные тексты, включающие весьма разнообразные учебные тексты и предназначенные для использования в качестве средства обучения; тексты, создаваемые в процессе учебной деятельности самими обучающимися (компилятивные, творческие и др.); тексты, создаваемые в ходе совместной деятельности учителя и обучающихся; художественные, научные, публицистические и прочие тексты, которые могут быть использованы в качестве учебных.

Нельзя не отметить тот факт, что задачи обучения в системе обновленного содержания образования непременно так или иначе связаны с текстовой деятельностью, а результатом обучения должны стать умения создавать устные и письменные монологические высказывания в различных речевых жанрах, умение успешного диалогического общения в разных сферах и коммуникативных ситуациях, использования языкового капитала, способствующего успешной самореализации личности в обществе [1, с.2].

В методической литературе был выделен целый ряд функций учебных текстов: передача учебной информации, становление и развитие познавательных и творческих способностей, организация познавательной деятельности, становление социализации обучающихся, развитие аналитического и рефлексивного опыта обучающихся, культурное и общественное становление личности, мотивирование учебной деятельности и контроль результатов обучения [3, с.58]. Все отмеченные функции учебных текстов сохраняются в системе обновленного образования. Однако можно утверждать, что учебный текст в учебнике русского языка при обновленном содержании образования приобретает целый ряд новых функций, что обусловлено изменением содержания и предназначения самого учебного предмета "Русский язык".

Среди новых функций, которые призван выполнять учебный текст в создаваемых в Казахстане учебниках по русскому языку – формирование умений оценивать и выбирать языковые средства в соответствии с ситуацией общения, успешно применять их в коммуникативной деятельности в самых разных сферах, воспитание творческого отношения к языку и способности самостоятельно решать коммуникативные задачи в новых, не обязательно заданных учебной деятельностью, условиях. Учебный текст в новых условиях - это важнейшее средство формирования функциональной грамотности школьников в сфере коммуникации, то есть способности личности и общества вступать в отношения и взаимодействовать во всех сферах деятельности – в учебе, на работе, в семье, правовой сфере, политике, культуре [4].

Итак, обучение русскому языку в контексте обновленного содержания образования имеет целью воспитание языковой личности, имеющей знания различных подсистем языковых средств (регистров), способной употреблять их в разных коммуникативных ситуациях, вести коммуникативную деятельность в разных условиях и разных сферах деятельности, вступать в диалог с различными коммуникантами, творчески воспринимать готовые и создавать собственные речевые произведения, а на основе этих умений и навыков креативно решать коммуникативные задачи в новых условиях общения.

Какими свойствами должен обладать учебный текст, чтобы выполнять столь сложные функции?

Как и любой текст, учебный текст должен обладать основными текстовыми категориями, среди которых обычно выделяют цельность, членимость, связность, логичность, завершенность, тональность, темпоральность, локальность, композицию.

Стоит еще раз подчеркнуть, что учебник – это тоже своего рода комплексный текст, включающий в себя ряд учебных текстов разной природы и функциональной направленности. Конечно, как текст, учебник должен обладать всем набором текстовых категорий. И основные среди категорий – цельность и связность. Учебник – это информационное, смысловое и структурное единство, функционально завершенное целое. Если применять понятия синтаксиса текста, можно сказать, что в учебнике должна прослеживаться глобальная связность, то есть внутреннее единство, и локальная связность, иначе – связность линейных последовательностей, частей [5, с.31]. Цельность текста предполагает его концептуальное, тематическое и смысловое единство.

Здесь кроется особая сложность создания такого комплексного учебного текста, как учебник, в русле обновленного содержания образования. С одной стороны, учебник должен быть направлен на выполнение многочисленных разнообразных функций, обусловленных полифункциональностью в обновленной системе среднего образования самого учебного предмета "Русский язык". С другой стороны, при всей информационной, образовательной и воспитательной сложности, учебник русского языка должен обладать внутренним единством. Что может служить связующим звеном? Нам представляется, что основой единства всех уровней и составных частей учебника является общая концепция, проведенная автором через весь сложный комплексный текст учебника. Авторская концепция может быть разной, она может исходить из системно-структурного или функционально-регистрационного представления языка или уровневого принципа обучения языку (в случае обучения неродному языку), но именно концепция как авторская интенция должна пронизывать учебник от начала до конца, связывая его воедино, и придавать ему объясняющую научную силу доказательства и методологического основания. Именно авторская концепция, цельность и связность текста позволят избежать опасности ошибочного, на наш взгляд, для учебника фрагментарного способа структурирования информации.

Точная характеристика подобного информационного «взрыва», неуместного на страницах учебника, дана в статье О.В.Синевой: "Современный способ структурирования информации, «клиповый» принцип построения видеоряда, когда образы мелькают, не оставляя возможности для неспешного, вдумчивого восприятия, формируют привычку "файлового" (фрагментарного) усвоения знаний, которые быстро теряются, "стираются из памяти", если нет ассоциативных связей. Объем сведений, которые ученики получают на уроках истории, географии, биологии, огромен, и эти сведения второпях конспектируются... с ошибками, закрепляющимися из конспекта в конспект. Таковы образ жизни и информационный фон, на котором изучается родной язык (я не касаюсь других причин безграмотности, ...вседозволенности в речи в средствах массовой информации и безответственного отношения к слову в издательском деле...)" [6]. Эта характеристика была дана почти двадцать лет назад, но не потеряла актуальности до сих пор. Обилие информации при отсутствии единых логических основ ее классификации и структурирования, неясность авторской концепции учебника могут стать одной из основных причин безграмотности учеников как в орфографии и пунктуации, так и в коммуникативных тактиках и стратегиях.

Любая часть текста учебника должна иметь вполне определенную целевую направленность, коммуникативное "оправдание", свое собственное место в составе целого, а учителю и ученику должно быть ясно, зачем нужен тот или иной текст, упражнение, правило, как они соотносятся с целым текстом учебника.

Так, к примеру, если в учебнике русского языка для 7 класса рассматривается речевая тема "Обычай и традиции", то, понятно, что здесь важны тексты с информацией о народах Казахстана, тех обычаях и традициях, с которыми школьники встречаются или могут встретиться в своей жизни, а не устаревший обычай немногочисленного народа в Центральной Африке, который представляет весьма малый интерес для наших школьников. Например, текст о взаимопомощи у казахов (асар) и у русских (помочь, помочи), когда на строительство дома или по другому необходимому случаю собираются все родственники и друзья, чтобы дружно сделать тяжелую работу, - такой текст будет интересным, близким школьникам в культурном плане и, несомненно, внесет вклад в морально-личностное становление детей. В рамках этой темы важны те коммуникативные формулы, фразеологизмы, модели поведения, произведения фольклора, которые сопровождают эти обычаи и традиции.

Школьнику надо усвоить схематические образцы, трафареты речевого поведения в той или иной коммуникативной ситуации. Как вести себя с родными и близкими, о чем и как можно говорить с посторонними, а каких тем стоит избегать, какое общение приятно и полезно, а какое может скрывать

неприятности, – на эти и многие другие вопросы ненавязчиво, но наглядно может ответить учебный текст.

Приведем еще один пример. В программе и в учебниках русского языка для 9 класса предусмотрена тема "Конфликты и миротворчество". В учебниках рассматриваются различные конфликты – между людьми, социальными группами, государствами. Несомненно, тема имеет чрезвычайно важное воспитательное значение, не только в морально-этическом плане, но и в плане воспитания правильного отношения к конфликтам при учете их разных типов и характеристик, воспитания правильного коммуникативного поведения в случае конфликтной ситуации. В одном из учебников в этом разделе представлен текст, написанный психологом, о буллинге, агрессивном преследовании одного из членов социальной группы или класса. При всей остроте и своевременности постановки этой проблемы, актуальности ее для учащихся соответствующего возраста, она требует тактичного разрешения. Вряд ли полезным будет текст, в котором жертву буллинга убеждают в том, что она должна потерпеть и, наверное, сама виновата и должна поискать причины этого несчастья в собственном поведении. Напротив, подобный текст непрофессионального психолога предложит крайне вредное решение проблемы, которое, будучи представлено в учебнике, закрепит неверное коммуникативное поведение как в головах молодых агрессоров, так и в их жертве. Причем коммуникативные стереотипы и трафареты речевого поведения, закреплённые в детстве и юности, часто остаются с людьми на всю жизнь. Учебный текст должен представить правильные варианты поведения в конфликтной ситуации, психологически помочь жертве, а агрессора, реального или потенциального, заставить задуматься и отказаться от агрессии в решении проблем коммуникации с одноклассниками и окружающими.

Результаты. Таким образом, ясно, что автору учебника важно не только проводить цельную и непротиворечивую концепцию представления языка и обучения языку, но и быть эрудированным в различных областях знания, которые описываются с помощью языка и связаны с определенными стратегиями и тактиками речевого поведения.

Учебные тексты при этом играют роль не только иллюстративного материала к той или иной изучаемой теме. Тексты представляют модели коммуникации, знакомят учащихся с ними. Набор коммуникативных ситуаций, с которыми мы встречаемся, довольно ограничен. Благодаря текстам учащиеся усваивают оптимальные модели речевого поведения. Усвоение может быть через чтение, наблюдение над дискурсом, а на следующем этапе - через создание собственного устного произведения или письменного текста, востребованного в определенной ситуации.

Какими должны быть тексты к речевым темам? В первую очередь, правильными с точки зрения теории коммуникации и риторики. Тексты должны строиться в соответствии с жанром и потребностями коммуникации и интенции автора. А также быть достаточно репрезентативными для представления образцов речевого поведения. По образцам учащиеся могут создавать свои тексты, выбирать собственные речевые стратегии и тактики. Конечно, в учебном тексте должны быть реализованы категории структурной и семантической завершенности и композиции. Объем текста, достаточный для представления ситуации, ее анализа и языкового наблюдения, позволит учителю организовать работу над текстом. Такой текст для классов среднего звена может быть представлен объемом 150-200 знаков. Однако, по нашим наблюдениям, учебные тексты для среднего звена школы обычно значительно меньше – 50-85 знаков. Эта тенденция к сокращению объема учебных текстов при отсутствии их концептуальной связи в учебнике в последнее время прослеживается довольно явно. Авторы подчас жертвуют цельностью, композиционной завершенностью текста ради того, чтобы представить язык как средство передачи разнообразных знаний из самых разных областей. Текст при этом играет лишь иллюстративную роль. Но эта роль иллюстрации и доказательства очевидного в учебнике неуместна. Ведь главное для учебного текста – показать и научить по принципу "делай, как я", а не служить избыточной иллюстрацией.

Какими дополнительными качествами должен обладать учебный текст в учебнике русского языка?

Диалогичность, повествовательность и аналитичность – вот те требования, которым должен удовлетворять текст и которые в методической литературе рассматриваются как необходимые [6]. Диалогичность способствует активному усвоению языка в действии, повествовательность поможет учащимся строить тексты, следуя внутренней связности речи, аналитичность позволит вдумчиво выбирать речевые образцы и строить текст в соответствии с правилами языка и логическими законами, а главное – развивать школьников интеллектуально.

Можно было бы отдельно описать необходимость логических правил построения речи, которые предусмотрены в риторике, но это требует особого внимания. Здесь же стоит только подчеркнуть, что учебный текст и весь учебник в целом должны отвечать принципам научности. Тогда учебник раскроет перед учащимися богатство и выразительность языка, необходимую вариативность и возможность творческого выбора. Задача учителя – помочь выработать узус, целостное функциональное знание языка. "Узус усваивается носителем как целостное знание, которое включает в себя и знания собственно лингвистического характера, и определенную классификацию речевых ситуаций, соотносимую с подходящим для каждой ситуации набором средств выражения, и общие принципы употребления этих средств, позволяющие экстраполировать их на ситуации, не предусмотренные исходной (усвоенной) классификацией...У разных социальных групп узус различен, а в силу того, что носитель не прикован к какой-либо одной социальной группе, он в своей языковой деятельности может отождествлять себя с разными группами (множественная идентичность носителя). Таким образом, узус отдельного носителя соединяет в себе неоднородный набор усвоенных им узусов, набор регистров, между которыми он может выбирать" [7, с.14].

Выводы. Каковы главные цели, стоящие перед учителями, работающими со школьниками по учебникам русского языка в контексте обновленного содержания образования? Нам эти цели представляются так: 1) усвоение знаний об основных коммуникативных ситуациях, в которых участвуют люди в различных сферах своей деятельности, и овладение богатством языковых средств, соотнесенных с коммуникативными ситуациями и готовых к применению, 2) формирование творческого отношения к языку и речи, обеспечивающего уверенное пользование языком в различных условиях. А это – воспитание свободной в своей коммуникативной деятельности личности, которая способна выбирать нужный «регистр речевого поведения», личности, способной говорить точно, выразительно, уместно, то есть личности успешной и благополучной.

Список использованной литературы:

- 1) Типовая учебная программа по учебному предмету "Русский язык" для 5-9 классов уровня основного среднего образования по обновленному содержанию (с русским языком обучения). Приложение 4 к приказу и.о. Министра образования и науки Республики Казахстан от 25 октября 2017 года № 545.- 32с.- типовая учебная программа
- 2) А.Э.Бабайлова. Текст как продукт, средство и объект коммуникации при обучении неродному языку. – Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1987. – 151 с. - книга
- 3) Е.П.Александров, М.В.Воронцова. Учебный текст и текстовая деятельность в образовательном процессе // Современные наукоемкие технологии. – 2015. – № 6. – С. 56-61; URL: <http://www.top-technologies.ru/ru/article/view?id=35060> (дата обращения: 27.01.2020).- научная статья
- 4) Национальный план действий по развитию функциональной грамотности школьников на 2012-2016 годы; URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1200000832> (дата обращения: 27.01.2020).- план
- 5) Н.С.Валгина. Теория текста/ Учебное пособие. М.: Логос. – 2003. – 173 с.; URL: <http://www.hi-edu.ru/e-books/xbook029/01/title.htm> (дата обращения: 27.01.2020).- книга
- 6) О.В.Синева. "Злостность" безграмотности современных Вов Бутузовых (или О роли текста на уроках русского языка)//Жизнь языка. Сборник статей к 80-летию М.В.Панова. – М.: Языки славянской культуры. - 2001. – С.464-469.- научная статья
- 7) В.Живов, А.Тимберлейк. Расставаясь со структурализмом (Тезисы для дискуссии). – Вопросы языкознания. – 1997.- №3.- С.3-14.- научная статья

FTAMP 811.512

Д. Әлкебаева¹, Б. Таңсықбаева²

¹ *әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,*

² *М. Тынышбаев атындағы Қазақ көлік және коммуникациялар академиясы,
Алматы, Қазақстан*

ФУНКЦИОНАЛДЫ ГРАММАТИКАНЫҢ НЕГІЗГІ ҰҒЫМДАРЫНЫҢ БІРІ – АСПЕКТУАЛДЫҚ КАТЕГОРИЯСЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада функционалды грамматиканың негізгі зерттейтін нысанын аспектуалдық категориясы туралы қарастырылады. Жалпы тіл ғылымындағы аспектуалдық категориясы туралы берілген ғылыми концепцияларды тереңдетіп қарастыру арқылы ғылыми тұжырым жасау көзделінді. Аспектуалдық категория саласына қатысты зерттелінбеген істер мен проблемалар өте көп. Осы байланысты ғылымының зерттеу нысаны, оған қатысты ғылыми-теориялық мәселелері, жалпы ғылыми теориясын жасау, практикалық мәнін ашу, мақсаты мен міндеттерін көрсету – бүгінгі қазақ тіл ғылымының кезек күттірмейтін міндеттерінің бастылары. Сөз сөйлеудегі аспектуалдық категориясының функциясын анықтау қарастырылған. Функционалды грамматика тілдің дәстүрлі жүйесінің негізін нысанаға ала отырып, сөйлеу процесінде сөйлеу актілері бойынша аспектуалдық категориясы туралы қандай функция атқарады немесе атқарып тұр деген мәселені тануға, соны оқып-үйретуге, меңгеруге талап қояды

Түйін сөздер: аспектуалдық категориясы, таным, болмыс, функционалды-семантикалық өріс, категориялық жағдаят, тілдік бірліктер деңгейі

D. Alkebayeva¹, B. Tansykbayeva²

¹ *Kazakh national University of al-Farabi,*

² *Kazakh Academy of transport and communications of M. Tynyshpaeva,
Almaty, Kazakhstan*

ASPECTUAL CATEGORY - THE MAIN OBJECT OF THE FUNCTIONAL GRAMMAR OF THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract

This article discusses the problem of the functional grammar aspectuality category of the Kazakh language as the main object of science that studies the phenomenon of functions. Through an in-depth review of scientific concepts about the category of aspectuality, scientific assumptions are made about the word creation of man. There are a lot of unexplored cases and problems related to the sphere of the aspectual category. In this regard, the object of study is scientific-theoretical problems of science, to develop a General scientific theory, practical disclosure of the essence, objectives and problems of modern Kazakh language of science. It is also provided to define the function of the aspectual category in your speech. Functional grammar requires study, study, and study of the problem, which functions are performed or fulfilled by the aspectual categories for speech acts in the speech process, orienting the basis of the traditional language system.

Key words: categories of aspectuality, cognition, existence, functional-semantic field, categorical situation, language elements of different levels

Д. Алкебаева¹, Б. Тансыкбаева²

¹ *Казахский национальный университет им. Аль-Фараби,*

² *Казахская академия транспорта и коммуникаций им. М.Тынышпаева,
г.Алматы, Казахстан*

АСПЕКТУАЛЬНАЯ КАТЕГОРИЯ – ОСНОВНОЙ ОБЪЕКТ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ ГРАММАТИКИ КАЗАХСКОГО ЯЗЫК

Аннотация

В настоящей статье рассматривается проблема категории аспектуальности функциональной грамматики казахского языка как основного объекта науки, изучающей феномен функций. Посредством углубленного рассмотрения научных концепций о категории аспектуальности, выдвигаются научные предположения о словотворчестве человека. Очень много не изученных дел и проблем, касающихся сферы аспектуальной категории. В связи с этим объектом исследования является научно-теоретические проблемы науки, разработка общей научной теории, раскрытие практической сущности, отражение целей и задач современной казахской языковой науки. Также предусмотрено определение функции аспектуальной категории в своей речи. Функциональная грамматика требует изучения, изучения, изучения проблемы, какие функции выполняет или выполняет аспектуальные категории по речевым актам в речевом процессе, ориентируя основу традиционной системы языка.

Ключевые слова: категории аспектуальности, познание, бытие, функционально-семантическое поле, категориальная ситуация языков, языковые элементы разных уровней

Кіріспе. Функционалды грамматика тілдің дәстүрлі жүйесінің негізін нысанаға ала отырып, сөйлеу процесінде сөйлеу актілері бойынша аспектуалдық категориясы қандай функция атқарады немесе атқарып тұр деген мәселені тануға, соны оқып-үйретуге, меңгеруге талап қояды. Аспектуалдылық категориясы кешенді ойлау жүйесінің модельдік компоненттерін толықтырушы ретінде сөз сөйлеу қызметінде әр түрлі ситуацияда функционалық семантикалық өрісте сан алуан тілдік бірліктер топтамасы арқылы жасалынады.

Қазіргі теориялық лингвистиканың негізгі жаңа бағыттары сөз сөйлеу қызметі арқылы тілді функционалды семантикалық тұрғыдан зерттеуге бағытталып отыр. Дәстүрлі грамматикада қимылдың өту сипаты мен өзіндік ерекшелігі кеңінен зерттелінді. Профессор Қ. Жұбановтың 1936 жылы жарық көрген “Заметки о вспомогательных и сложных глаголах” атты мақаласында түркі тілдерінде, оның ішінде қазақ тілінде қимылдың жасалуының өте дәл суреттелетіндігі, ол орыс тілінің вид категориясына ұқсағанымен онымен бірдей емес екендігі жайында айтылады [1].

Қазіргі қазақ тіл білімінде бұл мәселе қай қырынан қаралып жатыр деген сауал туындайды. Бұл орайда белгілі тілші-ғалым Н. Оралбаева былай дейді “...қимылдың өту сипаты категориясының көп мағыналы категория екендігін жасалу тәсілі әр түрлі, тіпті оның бірнеше тәсілден өтуінің мүмкіндіктері сан алуан” [2, 137 б].

Әдістемесі. Құрылымдық грамматикада қимылдың өту сипатына қатысты зерттеулерде етістік категориясы ретінде, сондай-ақ ұлттық тілдің өзіндік дәстүрлі стереотипі тұрғысынан қарастырылуда. Қимылдың өту сипаты категориясының ғылыми-теориялық базасын жасауға көптеген түркі және қазақ тілші ғалымдары зор үлес қосты. Атап айтар болсақ, П.М. Мелиоранский, В.В. Катаринский, М. Терентьевтің еңбектерінде қимылдың өтуі көмекші етістіктер арқылы болатынына назар аударған [3].

Н. Оралбаева: “... қимылдың өту сипаты ішкі мағыналық ерекшеліктеріне қарай екіге бөлінеді:

1. қимылдың тәсілі; 2. қимылдың даму сатысы” - деп қорытады [2, 138-140б].

Нәтижесі. Қазіргі қазақ тіл ғылымында функционалды грамматиканың негізгі категориялары мен ұғымдары жан-жақты қарастырылуда [3-5].

Ал функционалды грамматика ұғымдарының қатарынан орын алатын аспектуалды ұғымы, жалпы тіл ғылымында арнайы зерттеліп келеді. Олардың қатарына жалпы тіл ғылымында орыс тілін басқа тілдермен салыстыра зерттеген А.В. Бондарконың еңбектерін, қазақ тілші ғалымдарынан М.Жолшаева, О.С. Жұбаева еңбектерін атап кетуге болады [7-9].

Жалпы тіл ғылымында аталған ұғымды функционалды грамматика тұрғысынан қарастырған еңбектер сөз сөйлеудегі ситуация мен мәнмәтін (контекст) арқылы анықтауға жүгінеді. Функционалды грамматиканың негізгі ұғымдары мен категорияларын анықтау үшін алдымен оның басты ғылыми аппараты болып саналатын функционалды-семантикалық өріс ұғымына тоқтала кету керек. Олай болса, бұл ұғымды функционалды грамматиканың негізгі арқауы болатын функционалды-семантикалық өріс ұғымын негізгі межеге ала отырып, оның ғылыми базасы сараланады екен.

Е.И. Шендальстен бастап осы өріс теориясын қалыптастыруға негіз болған ғылыми тұжырымдардың бастылары мыналар болып саналады: 1) өріс тілдік құралдардың жиынтығы; 2) өрісте әр түрлі деңгейдегі тілдік бірліктер функционалды грамматиканың ұғымдарын жасауға қызмет етеді.

Аспектуалдық категориясы әр түрлі тілдік тәсіл арқылы беріледі. Бұл ұғымның семантикалық, мазмұндық жағы күрделі құбылыс, оның басты мәні “қимылдың басталуы, ортасы, аяқталуы” көп қатпарлы, әмбебап сипатқа ие. Осы категорияның тілдік бірліктер парадигмасы етістіктен, етіс категорияларымен ғана шектеліп қалмайды, оған басқа да тілдік амалдардың қатысу мүмкіндігі мол.

Функционалды грамматиканың негізгі ұғымдарының бірі болып саналатын аспектуалдық категориясы жетекші етістік пен көмекші етістіктің семантикалық тіркесімі арқасында жасалатындығы туралы түркі тіліндегі лингвистикалық еңбектерде жазылып жүргенмен одан басқа да тілдік бірліктер арқылы жасалатыны анықталды.

Аспектуалдық категориясы функционалды грамматиканың басқа ұғымдарымен тығыз байланыста жүзеге асады. Қимылдың басталуы, ортасы, аяқталу кезеңі белгілі уақыт ішінде орындалатындықтан уақытпен тығыз байланыста жүзеге асады. Демек, кез келген қимыл белгілі кеңістікте уақыт пен мезгіл арасында өтіп жатады. Кез келген амал-әрекет сияқты эмоциялық процестер де ешқашан біркелкі орындалмайды. Эмоциялық процестердің шапшаң я баяу, шұғыл не созылыңқы, тыңғылықты не босаң, біркелкі не үздік-создық түрлері кездеседі. Осы мағыналық реңктердің барлығы амалдың өту сипаты семантикасының аясына енеді Олай болса, қимылдың өту сипатын анықтайтын тілдік бірліктер осы саланың басқа ұғымдарына да тән болып келеді.

Талдау. Қимылдың өту сипаты категориясының грамматикалық көрсеткіштері – аналитикалық форманттар. Етістіктің аналитикалық формасы негізгі мағыналы көсемше тұлғалы жетекші етістік пен көмекші етістіктің тіркесінен жасалады. Көсемше тұлғалары көмекші етістіктерді талғап тіркеседі және бұл аспектуалды семантика түрлерін жасауда шешуші рөл атқарады. Мысалы: Ол жерде домалап жатқан Шарыштың айдарлы басын ат үстінен іліп алып, қазақ қолының алдында тұрған Бөгенбай мен Қабанбайдың алдына тастай берді де, ойраттарға қарай “Абылайлап” қайта шапты. Соңынан бүкіл қазақ қолы дүрк көтерілген (Қ.Жұмаділов).

Тауға салсам тас кеткен,

Кеудеге салсам бас .

Алты аршын ақ болат,

Қынаптан алып суырып (Батырлар жыры).

Аспектуалдылық түрлі тіл деңгей бірліктерінің топтамасы ретінде функционалды-семантикалық өрісінде уақыт ішінде қимылдың ішкі ағымына байланысты өтеді. Мысалы: *Мен бұл кітапты бір ай бойы оқыдым, ақырында оқып бітірдім.*

Аспектуалдылық семантикалық ұғымының басты қасиеті “қимылдың өту сипаты белгілі бір уақыт кезеңіне, бір сәтке байланысты өзгеріп, айтушының бақылауында тұрып, санасында қалыптасқан немесе тосыннан тілдік бірліктерді таңдауына қарай”, қимыл — үрдіс — созылыңқылық іспетті амал-әрекеттердің “ішкі уақыт” өлшемімен белгіленуімен айқындалады. Сондықтан бұл ұғымды анықтайтын тілдік бірліктердің функционалды-семантикалық өрістегі тілдік құралдардың көптігін өрістің орталық өзегі мен шеткері аймақтары арқылы жинақталатынына баса назар аударылады.

Аспектуалдылық қимылдың өтуінің әр түрлі амалдарына қарай бүтіндей әр түрлі тіл бірліктерінің топтамасы микроөрістерге бөлінеді.

Аспектуалдылық өрістерге мыналар жатады: шектік өрісі, ұзақтық өрісі, қайталаушылық өрісі, фазалық өрісі, шеткері өрісі, қалыпты жағдайда қимылдың өтуі.

Бұл ұғымның семантикалық, мазмұндық жағы күрделі құбылыс, оның басты мәні “қимылдың баста -луы, ортасы, аяқталуы” көп қатпарлы, әмбебап сипатқа ие. Осы категорияның тілдік бірліктер парадигмасы етістіктен, етіс категорияларымен ғана шектеліп қалмайды, оған басқа да тілдік

амалдардың қатысу мүмкіндігі мол. Алайда, бұл ұғымды жасауда етістіктің рөлі де маңызды орынға ие.

Орталық өзегіне жататын тілдік амал-тәсілдер:

– етістіктің грамматикалық категориялары: *шешу керек / шешілді, ән салу / ән салды*;

– қимылдың өту амалының сипаттарын беретін лексика-сөзжасамдық етістіктің әр түрлі формалары: айтып болу, жүргізіп көру, өлең айта бастау, өлең айтып беру, бәрін айтып шығу, көп айту, түгел әндетіп айтып шығу, өлең айту, ұзақ ән салу, аздап өлең айту, аздап өлеңдету, әндетіп қою, өлеңдету, ыңылдап әндетіп қою, ән шырқату, шырқату, шырқау, жайма-қоңырлатып айтып беру, ән салып беру, ән салып қарау, жай әуендету, өлеңдету, ыңылдап ән салу, ыңылдау, жайма-қоңырлату, т.б.

– етістіктің лексика-сөзжасамдық топтамасы, қимылдың өту амалын білдіреді. Мысалы, *сөйлеу (тынбастан сөйлеу, абыржып сөйлеу), айту, деу*.

– етістіктің жетекші, көмекші етістік түрлері *айту / дауыстан оқу*, т.б.

Аспектуалдылықтың шеткері аймақтарын білдіретін етістік топтамасы:

– синтаксистік тәсілдер (күрделі сөйлемдер, құрмалас сөйлемдер);

– лексикалық бірліктер (*ұзақ, бірден, күн сайын, әруақытта*) *Ол қойын күн сайын таң қылаң бере өргізетін*.

Қорытынды. Қимылдың өту сипаты категориясының ерекшеліктерімен байланысты оны қимыл тәсілі және қимылдың даму сатысы деп екіге бөліп қарастырады.

Қимылдың жасалу процесі *ашуы басылмады, көз жасы толастамады*, тыйылмады деген мысалдардан байқалатыны мұнда қиыл ортаншы фазасы жүріп жатқанын бейнелейтін етістіктерден, үстеулерен де жасалатындығы. Ал мына мысалдарға назар аударар болсақ: *Ол бұрынғыша өтірік айтуын қоймапты. Хабары әлі күнге дейін белгісіз (С. Ерубәев. Шығармалары)*. Қимылдың аяқталу процесі әр түрлі тілдік құралдармен беріледі.

Қимылдың аяқталу процесі басылу, қысқарту, тоқталу, тоқтау, бітіру деген етістік және *ең соңында, қорытындысында* деген сөздердің қатысуымен жасалынады. Аспектуалдылықтың функционалды-семантикалық категория ретінде орталық және шеткі өрістерде өзіне тән тілдік амалдар топтамасын түзеді. Айтушы сөйлеу процесінде болмыстың сан алуан қимылын жеткізу үшін лексикалық, лексика – грамматикалық, сөзжасамдық, синтаксистік, мәнмәтіндік, мәтіндік, интонациялық, экспрессивтік, эмоционалдық тілдік құралдарды қолданады.

Функционалдық грамматикаға қатысты зерттелінбеген проблемаларына назар аударып, ғылымының зерттеу нысаны, оған қатысты ғылыми-теориялық мәселелер туралы тереңірек қарастыру қажет. Аспектуалдылық категориясының ғылыми теориясын жасау қажет.

Аспектуалдылықты қамтитын тілдік бірліктердің топтамасы морфологиялық, лексика-грамматикалық, синтаксистік, әр түрлі тілдік деңгейлердің қатысуы арқылы жасалады. Олар өрістің орталық аймағы мен шеткері аймағында тұрып, осы ұғымның семантикалық әлеуетін арқалайды да осы ұғымның мазмұндық мағыналық қызметін атқарады. Аспектуалдылық категориясы қимылдың өту сипатын қарастыратындықтан, сөз сөйлеу ситуацияларында тұлғалық және мазмұндық ерекшеліктері негізінде тұрғысынан қарастырылып, мәртебесін айқындауды қажет етеді. Қазақ тіл білімінде, түркітануда осы категория туралы жазылған ғылыми анықтама, ережелерде бұл ұғым морфологиялық, енді бірде синтаксистік категория деп танылса, оған семантикалық категория ретінде қарап, жай сөйлем синтаксисінде қарастыруы бұл мәселенің түбегейлі шешімін таппағандығын аңғартады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1) Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2010. – 607 б. – кітап
- 2) Оралбаева Н. Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы. – Алматы: Инжу-маржан, 2007. – 388 б. – кітап
- 3) Қазақ грамматикасының өзекті мәселелері. – Алматы: “Кие” лингвоелтану инновациялық орталығы, 2007. – 482 б. – кітап
- 4) Қазақ тілінің функционалды грамматикасы. Жауапты редакторы // Малбақов М. 1-кітап. – Алматы: Дайк-Пресс, 2011. – 808 б. – кітап
- 5) Базарбаева З. Қазақ тілі: интонология, фонология. – Алматы: Жібек жолы, 2008. – 326 б. – кітап

6) Қазақ тілінің функционалды грамматикасы. Жауапты редакторы // М. Малбақов. 2-кітап. – Алматы: Дайк-Пресс, 2011. – 828 б. – кітап

7) Бондарко А.В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии. – Л.: Наука, 1983. – С.156. – книга

8) Жолшаева М. Қазақ тіліндегі аспектуалды семантика: форма және мазмұн // Фил. ғыл. док. дис. автореф. – Алматы, 2009. – 50 б. – кітап

9) Жұбаева О.С. Қазақ тілі грамматикалық категорияларының антропоэкетілігі // Фил. ғыл. док. дис. автореф. – Алматы, 2010. – 52 б. – кітап

МРНТИ 16.21.07

Б. Сүйерқұл¹, М. Садықова²

¹ А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл институты,

² ал-Фараби атындағы ҚазҰУ,
Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЖІКТЕУ ЕСІМДІКТЕРІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ МЕН ПРАГМАТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖАЙЫНДА

Аңдатпа

Мақала қазақ тіліндегі жіктеу есімдіктерінің жасалу жолдарын тарихи тұрғыдан зерделеу мәселесіне арналған. Авторлар жіктеу есімдіктерінің прагматикалық ерекшеліктерін Рабғұзидің “Адам ата мен Хауа ана” (XIV ғ.) қиссасының тілдік материалымен салыстырмалы түрде талдап көрсетеді. Қазақ халқында қарым-қатынас мәдениеті жоғары деңгейде дамыған. Кез келген жағдайда сан ғасырдан бері қалыптасқан қарым-қатынас этикетін сақтай отырып, сөйлеуші тыңдаушыға құрмет көрсеткен. Көпшілік алдында сөз сөйлеуге ерекше мән берілді, онда сөйлеуші тыңдаушының әлеуметтік мәртебесін, жағдайы мен рөлін ескерді және аудиторияның ерекшелігіне қарай дауыс ырғағына дейін өзгертіп отырған. Бұл ерекшеліктердің барлығы тарихи сипатқа ие екендігін, жазба ескерткіштердің тілдік материалымен түсіндіріледі.

Түйін сөздер: ұлттық ерекшелік, жіктеу есімдігі, прагматика, есімдік, тілдік бірліктер

В. Suierkul¹, М. Sadykova²

¹ Linguistics institute by named A. Baitursynuly,

² Al-Farabi Kazakh national University,
Almaty, Kazakhstan

ABOUT THE HISTORY OF FORMATION OF PERSONAL PRONOUNS IN THE KAZAKH LANGUAGE AND THEIR PRAGMATIC FEATURES

Abstract

The article is devoted to the study of ways of formation of personal pronouns in the diachronic aspect. The authors conducted a comparative analysis of the pragmatic features of personal pronouns with the language material of kissa “Adam ata and Haua ana” Rabguzi (XIV century). The Kazakh people have a highly developed culture of communication, for centuries developed and established their own rules of speech etiquette, which must be observed by speakers in any circumstances, demonstrating respect for the interlocutor. Special importance was attached to public speech, which always took into account the social status, position and role of the speaker in relation to the listener, and depending on the social characteristics of the audience, the speakers even changed the tone of voice. All these requirements have a historical character, which is confirmed by the language material of written monuments.

Key words: national features, personal pronouns, pragmatics, pronouns, language units

Б.Суйеркул¹, М. Садыкова²

¹ Институт языкознания им. А. Байтурсынулы,

² Казахский Национальный университет им. аль-Фараби,
Алматы, Казахстан

ОБ ИСТОРИИ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИЧНЫХ МЕСТОИМЕНЕЙ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ И ИХ ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ

Аннотация

Статья посвящена вопросу изучения способов образования личных местоимений в диахронном аспекте. Авторами проведен сравнительный анализ прагматических особенностей личных местоимений с языковым материалом киссы “Адам ата и Хауа ана” Рабгузи (XIV в.). У казахского народа на высоком уровне развита культура общения, веками разработаны и установлены свои правила речевого этикета, которые должны быть соблюдены говорящими при любых обстоятельствах, демонстрируя дань уважения к собеседнику. Особое значение придавалось публичной речи, где всегда учитывались социальный статус, положение и роль выступающего по отношению к слушающему, и в зависимости от социальных особенностей аудитории ораторы даже меняли тембр голоса. Все эти требования имеют исторический характер, что подтверждается языковым материалом письменных памятников.

Ключевые слова: национальные особенности, личные местоимения, прагматика, местоимения, языковые единицы

Кіріспе. Тіл мәдениеттің дамуына ықпал етіп отырады. Белгілі бір этникалық және мәдени қауымдастықтың өкілі ретіндегі жеке адамның ойлауы тілге байланысты болады. Адамдардың қарым-қатынасы ең алдымен тіл арқылы жүзеге асады. Тіл – сонымен қатар адамның сезімін де жеткізетін құрал. Тіл – халықтың рухы, халық рухы тіл арқылы көрінеді. Сол себепті әр ұлттың тілі, мәдениеті ерекше болады. Оларды біріктіруге, байланыстыруға болмайды. Тіл мәдениеттің дамуына ықпал етіп отырады. Белгілі бір этникалық және мәдени қауымдастықтың өкілі ретіндегі жеке адамның ойлауы тілге байланысты болады. Мәдениет пен тіл белгілі бір этносқа тән ортақ заңдылықтарға байланысты болады. Тіл тағдыры мен этнос тағдыры өзара тығыз байланысты. Бұл орайда А. Байтұрсынұлының “Сөзі жоғалған халықтың өзі де жоғалады”, – деуінің терең астары бар. Тілдің табиғатын, өзіндік ерекшелігін түсіну үшін сөйлеушінің қандай ұлттың өкілі екеніне назар аудару қажет.

Қазақ халқы күнделікті тіршілігінде, өзге кісілермен араласу барысында ешкімді ренжітіп алмауға тырысқан, адамның көңіліне қарап сөйлеген, жалпы адам баласына ізет көрсетіп, құрметпен қараған. Әсіресе, көпшілікке айтар сөзін алдын ала дайындап, әр түрлі әлеуметтік топтың алдында өзін қалай ұстауды, дауыс ырғағының қандай болуы керектігіне дейін мән берген. Үлкен кісінің көзінше қалай сөйлеу керектігін, кішкінің алдында көрсетілетін ізеттің қай деңгейде болатынын жақсы білген. Ұлды ұяға, қызды қияға қондыруды өмірлік ұлы парызы деп санаған халқымыз ежелден ер баланы өмірдің сынына шыныққан бекем болу тұрғысынан тәрбиелесе, ал қыз баланы ізгілікті, ілтипатты болуға жетілдіретін, жауапкершілігі мол нәзік жолмен тәрбиелеген. Осы ұлы тәрбие өмірдің әрбір кезеңіндегі ұл мен қызға сөйлейтін әрбір ауыз сөйлемнен тіпті ым-ишараның өзінен көрініс тапқан. Мысалы, қазақ ешқашан өзінен үлкен адамға “сен” деп сөйлемеген, көпшілік ортада, үлкен кісілердің алдында өзі жайлы айтқанда “мен” демей “біз” деген. Халқымыздың бұндай ерекшелігін XIX ғасыр соңында қазақтар арасында болып, қазақ тілін жетік меңгерген, қазақ мәдениетімен етене таныс болған түркітанушы, Санкт-Петербург университетінің профессоры П.М. Мелиоранский өзінің 1894 жылы жарық көрген “Краткая грамматика казак-киргизского языка” атты еңбегінде атап өтеді: “Қырғыздар (қазақтар) тыңдаушысына құрмет көрсеткендіктен, сыйлағандықтан өзі жайлы айтқанда “мен” деудің орнына “біз” сөзін жиі қолданады” [1, 47 б.].

Осындай пікірді Н. Ильминскийде айтады. Қазақ тілінің өзіндік ерекшелігін ескере отырып, *біз* есімдігін I жақтың сыпайы жекеше түріне, *сіз* есімдігін II жақтың жекеше сыпайы түріне жатқызып, *біздер* I жақтың сыпайы көпше түрі, *сіздер* есімдігін II жақтың сыпайы көпше түріне жатқызады [2, 25 б.].

Әдістеме. Ал қазіргі қазақ тілінде жіктеу есімдіктері анайы/сыпайы түрге ажыратылмайды. Сыпайы түр тек II жаққа ғана қатысты көрсетіледі, қалғандары жекеше түрінде беріледі.

А. Байтұрсынұлы: “Сыпайылап сөйлегенде сөйлеуші өзін “мен” деудің орнына “біз” дейді, “сен” деудің орнына “сіз” дейді, бөгде кісіні “ол” деудің орнына “о кісі” (ол кісі) дейді. Сондықтан “біз” бірінші жақ, “сіз” екінші жақ болады, “о кісі” үшінші жақ болады” [3, 144 б.].

Қазақ тіл білімі қалыптаса бастаған кезеңде А. Байтұрсынұлы жолымен Қ. Кемеңгерұлы, Қ. Басымұлы сынды ғалымдар жіктеу есімдіктерін анайы жіктеу/сыпайы жіктеу түрлеріне ажыратты. Алайда уақыт өте келе бұлай жіктеу ғалымдар назарынан тыс қалып, сыпайы жіктеу тек II жаққа ғана қатысты сөз бола бастайды. Бірақ жіктеу есімдіктерін осылай бөлу барысында қазақ тілінің өзіндік ерекшелігіне мән беру керек.

“Қазақ тіліндегі жіктеу жүйесін дұрыс түсіну үшін, ең алдымен, анайы жіктеу мен сыпайы жіктеуді өзара ажыратып алу керектігі көрінеді. Сонда ғана жіктеу жүйесінің табиғаты толық ашылады. Орыс тілінде “бірегейлік-жинақтылық” корреляты бойынша *я, ты* есімдіктері бірегейлік қатарында танылса, қазақ тілінде бірегейлік қатарында *мен, сен* (анайы жіктеудің I, II жағының жекеше түрі), *біз, сіз* (сыпайы жіктеудің I, II жағының жекеше түрі) есімдіктері қолданылады” [4, 342 б.].

Біз, сіз есімдіктері *-бі, -сі* және *-з* элементтерінен құралғандығы – дәлелденген жайт. О. Бетлингк, В. Радлов, С. Малов сынды ғалымдардың айтуы бойынша, *бі* (мен) есімдігі мен *сі* (сен) есімдігінің қосылу нәтижесінде “*біз*” есімдігі, сол сияқты *сі* (сен) есімдігінің қосылуынан “*сіз*” есімдігі пайда болған [5, 200 б.].

Сен есімдігінің көпше түрі *сендер*, *ол* есімдігінің көпше түрі *олар* болғанымен, *мен* есімдігінің көпше түрі *мендер* бола алмайды. Ал анайы жіктеудің I жағы *біз*-ге ауысатын болса, анайы/сыпайы жіктеу жүйесі тұтастай бұзылатынын грамматист ғалым О. Жұбаева өз еңбектерінде көрсетіп жүр. “Анайы жіктеудің көпше түрі қазақ тілінің заңдылығы бойынша, *біз біздер* түріне ауысып кете алмайды. Ауысқан жағдайда бүкіл жүйе бұзылады”, – дейді зерттеуші [4, 346 б.].

Ғалым А.Ибатов “Қазақ тіліндегі есімдіктердің тарихынан” еңбегінде *біз* есімдігі *бі+сі* (*мен+сен*) есімдіктерінің қосылып кірігуінен пайда болғанын айтады [6, 23 б.].

“*Біз* есімдігі барлық уақытта көптік мән туғызбайды. Кейде ол сөйлеушінің, автордың мақсатына лайық жекелік мәнде де қолданылады. Осы орайда жиналыста шығып сөйлейтін шешен тіліндегі *біз* есімдігінің қолданылу ерекшелігін еске алу қажет. Сыпайы шешен “менің ойымша”, “мен осылай ойлаймын”, “мен былай істедім” деп үлкен аудиторияның алдында қайталай бермейді. “*Мен, мен*” деп айта беру шешеннің даңғойлығын, шамадан тыс өзімшілдігін ғана дәлелдер еді. Сондықтан ол “*біздің ойымызша*”, “*біз осылай ойлаймыз*” деп, өз ойын, өз байымдауын сыпайы ғана баяндайды” [7, 199 б.].

Біз есімдігінің құрамы *мен+сен* есімдіктерінің бірігуінен пайда болғандықтан, *біз* деу арқылы *мен* және *сен* ұғымын бере аламыз, яғни *мен* және *сенен* басқа адамды көрсете алмайды. Сол себепті де *мен+сен+сендер+сіз+сіздер+ол+олар* туралы айтқанда *біз* есімдігінің қасына *барша, бәрі, барлығы* сияқты сөздер, яғни *біз бәріміз, біз барлығымыз, біз баршамыз* сұранып тұрады, я болмаса *біздер* есімдігін осы жерде қолдану дұрыс болатын сияқты.

Біз сөзі бертін келе мағыналық шеңберінің кеңейе түсуі нәтижесінде тек адамды ғана емес, сонымен қатар көптеген адамдарды көрсете алу дәрежесіне жетеді [8, 43 б.]. Яғни *біз* есімдігінің алғашқы мағынасы жекелік мәнде болған. Уақыт өте келе жұптық (*мен+сен/мен+сендер/мен+сіз/мен+сіздер*), кейін көптік мәнге ие болған.

Біздер есімдігінің құрамына келетін болсақ, ол, ең алдымен, “*мен+сен*” немесе “*біз+сіз*” болып, сөйлеуші мен тыңдаушыдан құралуы, сондай-ақ “*мен+сендер/сіздер*” және “*мен+сендер/сіздер емес (ол/олар)*” болып құрылуы да мүмкін. Бұл қарама-қарсылық инклюзив және эксклюзив формалары арқылы көрініс табады. Қазақ тілінде инклюзив/эксклюзив мәнмәтін арқылы ғана ажыратылады. *Біздер=мен+сен/сіз* инклюзиві мен “*біздер=мен+олар*” эксклюзиві – көптік мәнің формалары емес. Себебі, мазмұн межесі бойынша, бұлар – әртүрлі референттердің жиынтығы [4, 351 б.].

Нәтижелер және талқылау. Халқымыз әр нәрсені жүйесімен ойлап, әрдайым шебер де мәнді сөйлеуге мән берген. Ойын ықшам да ұтымдыжеткізуге қабілетті, ердің құнын екі ауыз сөзбен бітірген, жауласқанды келісімге келтірген, күлгенді жылатып, жылағанды жұбата алатын сексен қырлы сөз күдіретін терең түсіне білген. Сондықтан біздің ұлттық ерекшелігімізді ескере отырып, жіктеу есімдіктерінің қазіргі жүйесіне өзгертулер енгізу керек деп ойлаймыз. Яғни жіктеудің анайы және сыпайы түрі 3 жақтың барлығында да болуы керек.

Бұл сөзімізге дәлел ретінде Алтын Орда кезеңіне жататын Алла сүйіктілерінің өмір тарихы баяндалатын “Қисас-ул анбийа” еңбегіндегі есімдіктердің қолданылу ерекшеліктеріне тоқталуды жөн санадық.

Бұл “Пайғамбарлар /әулие-әнбиелер/ туралы” кітаптың орта ғасырларда көшірілген әр түрлі тілдегі нұсқалары бар. Ғұлама ғалым Рағбүзидің нұсқасындағы Пайғамбарлар туралы әңгімелердің арасынан “Адам ата мен Хауа ана” қиссасында: “Бір күн беишт ешикида бир хат көрди кә худай та’ ала қудрат қолы бирла битибдур кә: Бир кимерса бандани андағ лутф (мейірім, жылы сөз) уа на’ им уа лутф уа карам бирла улұғ қылыб йердин асманға *елтармыз (апарамыз)*. Бір күні пейіш есігінде бір жазу көрді, құдай тағаланың құдірет қолымен жазылыпты: “Қайсыбір пендені ерекше ілтифат, сый-құрметпен, мейірім-шапағат, жақсылықтармен ұлық етіп, жерден аспанға *апарамыз*” [9, 173 б.]. Бұл жерде аңғарағанымыздай, он сегіз мың ғаламның жалғыз жаратушысы Алла Тағаланың сөзі *апарамыз*, яғни *біз апарамыз* түрінде берілген. Мұнда баса айтатын нәрсе Алла тағала өзінің жаратқанына *мен апарам* деп емес, *біз апарамыз* деп сыпайы түрде жеткізгені. Құран кітапта да Алла айтты деген сөзмен түрінде емес, “*біз ырзық-несібелерінді береміз*”, “*бізден сұрасын*”, “*біз қалағанын береміз*” түрінде кездеседі. Осы тұста халқымыздың дүниетанымы тамырын өте тереңнен алатынына, ішкі мәдениетінің жоғары екеніне, бұлай сөйлеу біздің ұлттық менталитетімізге тән екеніне тағы бір мәрте куә боламыз. Дана қазақ “Қанша биікке шықсаңда, халықтан үлкен емессің”, – деген тәрбиені бір ғана “*сіз/біз*” есімдіктерінің дұрыс қолданылуы арқылы бере білген.

Ағар бизлар та’ ат уа ібадатда тақсир (күнә, қате) қылған болсақ тауфир (көбейту) қылалы деңдар. “Егер біздер тағат пен гибадатта кінәрат жіберіп алған болсақ, оны көбейтелік”, – деңдер [9, 174 б.]. Бұл мысалда *біздер* есімдігі қолданылған. *Біздер* деп бірнеше адамнан құралған топты айтып тұр. *Мен* ғана емес, *сен* ғана емес, *бізге* қоса, *олар* да бар екенін аңғартады.

Ағар күнаһ уа ма’ асийатлары (асылықтар) кә Бини ал-жан қылурлар. Та’ ат уа ибадатларны бизлар қылурмыз. Егер күнә, асылықтар үшін болса, оны Бини ал-жан жасайды. Тағат-гибадатты біз жасаймыз [9, 174 б.]. Бұл мысалда да Алланың сөзі тағы да *біз* есімдігі арқылы беріліп тұр. Қазақ халқында *біз* деп жеке адамның сөйлеуінде бірнеше мағыналық реңк болады. Мысалы, ортаны сыйлау үшін (*біз сіздердің алдарыңызға шықпай-ақ қоялық*), өзіне сенімділікті білдірген кезде (*біз бұдан қорқып тұрған жоқпыз*), тұспалдап сөйлегенде (*біз айтқандай болдық, біреулер түсінгендей болды*), кейігенде (*біздің сөзімізді құлағына да ілмеді*). Бұны тек мәнмәтін шеңберінде ғана түсіне аламыз.

Хақ та’ аладың нада (үн) келди кә Ай фаришталар аларны ишларини мән билурмән сизлар билмассизлар. Хақ тағаладан әуез келді: Ей, періштелер, олардың істерін мен білемін, сіздер білмейсіздер. Азһар ма’ асийатларыны билдиңизлар та’ ат уа ібадатларыны билмадиңизлар саһу (мұлт) уа хаталарыны билдиңизлар бизни аларға афу уа аталарынымызы (сыйларымызды) билмадиңизлар. Жаңсақтары мен қателіктерін білдиңиздер, біздің афу етіп, оларға көрсететін сый-сыяпаттарымызды білмедіңиздер [9, 176 б.]. Бұл мысалда да қазаққа тән кішіпейілдікке, ізеттілікке куә боламыз. Алла Тағаланың өзінің жаратылыстарына, періштелерге *сіздер* деп сөйлеуі қазақта да бар. Ресми жиындарда көпшілікке “*сендер*” демей “*сіздер*” деп сөйлеу, шығыс халықтарына тән ер адамға “*сен*” демей “*сіз*” деу, танымайтын адамға “*сіз*” деп сөйлеу – әдептің белгісі. Өткен ғасырдың 70-80-ші жылдарында қазақ қоғамында өзге түгілі өз ата-анасына “*сен*” деп сөйлеу белең алды. Бұған психологтардың “*сіз*” деп сөйлегенде ата-ана мен баланың арасында жаттық, бөгделік қарым-қатынас пайда болады деген біздің ділімізге жат, біржақты, жаңсақ түсіндірмелері де себеп болды. Ата-анасына “*сен*” дегеннің артында, бала ол кісілерді өзімен тең қатарда көріп, кейін ата-анасына “*Ей!*” деу, оларды сыйламай кету қаупі тұрады. Екінші жағынан алғанда, бұл – біздің санамызға орыстардан сіңген теріс сипаттағы әдеттің бірі. Себебі, орыстар ата-анасына, ата-әжесіне де “*ты*” деп сөйлейді.

Профессор Б.Сағындықұлы тәржімалаған “Адам ата мен Хауа ана” қиссасында *біз/сіз* жұбының қолданысына жүздеген мысалдар кездеседі. “*Ол заман минажат қылдылар кә: худайа худауанда бу фазил уа йнаятни (мейірілімдік, қамқорлық) хас (арнайы) бизларға қылдыңыз му йа өзгаларға һәм бар му. Сол мезетте мінәжат қылады: “Ей, құдай тағала, жаратушы ие! Бұл ізгіліңді, қамқорлығыңды тек біздер үшін жасадың ба, әлде өзгелер үшін де осындай ізгілік, қамқорлықтар бола ма?”*. *Сизларни көп та’ атыңыздин аларны азгина та’ атлары баһарақдүр. Хазірет Алла жауап қайтарды: “Ей, періштелер! Сіздер жоғары әлемде үзбей тәспі айтасыздар. Айды кә: Ай йаранлар мұбада (құдай басқа бермесін) ол ужуд хақыны бизлардин фазилатлық уа а’ табарлық (беделді, абыройлы) қылса уа йахшыласа сизлар нечүк қылурсыз. Айтты: “Ей, жарандар! Құдай басқа*

бермесін, егер бұл топырақ денені **біздерден** артығырақ әрі беделдірек етсе, оның үстіне жақсылап дәрежелесе, **сіздер** не жасар едіңіздер?” [9, 177 б.].

Қорытынды. Тілден жалпыадамзаттық құндылықтармен бірге ұлттық дүниетанымдық ерекшеліктер де көрініс тауып отырады. Тіл ғалам мен мәдениетті бейнелеумен қатар сөйлеушіні қалыптастырады, оның салт-дәстүрін, дүниетанымын, ділін, ұлттық сипатын, идеологиясын айқындайды. Әр халық мәдени, тарихи даму барысында қоршаған ортамен тығыз байланыста әлем туралы білімін жинақтап, сақтайды, вербалды сана, ерекше мәдени код түрінде тіл арқылы ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп отырады.

Байқап отырғанымыздай, ұлттың тілі арқылы көрініс табатын рухани жан дүниесі де, қарым-қатынас ерекшеліктері де сөзжұмсамынан байқалатындықтан, қазақ тіліндегі жіктеу есімдіктерін ресми түрде анайы жіктеу және сыпайы жіктеу деп бөлу қажет. Академиялық грамматикадан бастап, бастауыш, орта, арнаулы орта және жоғары білім беру мекемелеріне арналған оқулықтарда, ауызекі сөйлеу үдерісінде түгелдей осы жүйе (1-кесте) үлгі ретінде ұсынылып, қалыптасуы және орнығуы тиіс:

1-кесте

Анайы			Сыпайы	
Жақ	жекеше	көпше	жекеше	көпше
I	<i>мен</i>	-	<i>біз</i>	<i>біздер</i>
II	<i>сен</i>	<i>сендер</i>	<i>сіз</i>	<i>сіздер</i>
III	<i>ол</i>	<i>олар</i>	<i>о(л) кісі</i>	<i>о(л) кісілер</i>

Сонымен қазақ тіліндегі жіктеу есімдіктерінің анайы/сыпайы түрге бөлінуіне қатысты деректерді зерттеу барысында оның бір-екі ғасырдың жемісі емес, сонау көне заманнан келе жатқан үрдіс екені нақтыланады. Бұл сөзімізге орта ғасырларда жарық көрген жазба мұраларымыздан келтірілген мысалдар айғақ бола алады. Сондықтан жіктеу есімдіктерінің сыпайы түрдегі қолданысын ауызша және жазбаша сөзжұмсамға орнықтырып, қайтадан әдеби тіліміздің нормасына айналдыра білсек, туған халқымызға тән ұлттық ерекшеліктеріміздің бірі түзеліп, тіліміздегі жіктеу жүйесі де бірізге түсер еді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1) Мелиоранский М. *Краткая грамматика казак-киргизского языка.* – Москва, 2011 г. – 87 с.-книга
- 2) Ильминский Н. *Материалы к изучению киргизского наречия.* – Казань, 1860 г. – 206 с.
- 3) Байтұрсынұлы А. *Шығармалары. 3-т.* – Алматы, 2013 ж. – 306 б.-книга
- 4) Жұбаева О. *Персоналдылық функционалды-семантикалық категориясының құрылымы // Қазақ тілінің функционалды грамматикасы.* – Алматы, 2010 ж. – 718 б.-кітап
- 5) Доскенова Қ.А. *Есімдіктердің грамматикалық ерекшеліктері.* – Еуразия гуманитарлық институтының хабаршысы, №4, – Алматы, 2010 ж. – 199-203 б.-журнал
- 6) Ибатов А. *Қазақ тіліндегі есімдіктердің тарихынан.* – Алматы, 1966 ж. – 86 б.-кітап
- 7) Назарова А. *Жіктеу есімдіктерінің даму тарихы.* – ҚазҰУ Хабаршысы, №5 (104), – Алматы, 2007 ж. – 111-115 б.-кітап
- 8) Бегалиев Ғ., Сауранбаев Н. *Қазақ тілі грамматикасы.* – Алматы, 1948 ж. – 258 б.-кітап
- 9) Сағындықұлы Б. *Ғаламның ғажайып сырлары. “Адам ата мен Хауа ана” қиссасы.* – Алматы, 1997 ж. – 296 б. -кітап

ХҒТАР 16.21.21

А. Назарова¹, Г. Теменова²

^{1,2} Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

ОРЫС ЖӘНЕ ТҮРІК ТІЛДЕРІНДЕГІ ЗООНИМДІ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ

Аңдатпа

Мақал-мәтелдер мен фразеологиялық бірліктерге зер салатын болсақ, жануарлардың аттарын жиі кездестіреміз. Адам жануар туралы неғұрлым көп білген сайын, соғұрлым оларды фразеологиялық бірліктер мен мақал-мәтелдерде қолданады. Әлемнің түкпір-түкпіріндегі халықтар өздері көрген-білгенін, ойын өз тілінде көрсетеді. Олардың өміріндегі барлық нәрсе тіл арқылы сақталады. Соның нәтижесінде әр ұлт өзінің ізін тілінде қалдырады.

Фразеологизмдер – барлық тілдерге тән құбылыс. Сондықтан да осы бейнелі сөз орамдары барлық тілдерде кеңінен зерттеліп келеді. Бұл мақалада зоонимді фразеологизмдердің орыс және түрік тілдерінде салғыластырыла зерттелген жұмыстарына анализ жасалады.

Түйін сөздер: фразеологизм, зооним, салғыластырмалы, анализ, орыс тілі, түрік тілі

A. Nazarova¹, G. Temenova²

^{1,2} Kazakh national university named after al-Farabi,
Almaty, Kazakhstan

STUDY OF ZOONYM PHRASEOLOGICAL UNITS IN RUSSIAN AND TURKISH LANGUAGES

Abstract

If we look at Proverbs and phraseological units, we see that they used the names of animals. The more people know about this animal, the more Proverbs and phraseologisms are formed about it. People in all corners of our world reflect in their native language everything they experience, think and see around them. Everything that is present in their lives is preserved through language.

Phraseological units are a phenomenon common to all languages. Therefore, these figurative phrases are widely studied in all languages. As a result, each nation leaves a memory of itself in its native language. This article analyzes the work of zoonym phraseological units in Russian and Turkish languages.

Key words: idiom, zoononym, associative, analysis, Russian language, Turkish language

А. Назарова¹, Г. Теменова²

^{1,2} Казахский национальный университетим. аль-Фараби,
Алматы, Казахстан

ИССЛЕДОВАНИЕ ЗООНИМИЧЕСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В РУССКОМ И ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

Взглянем на пословицы и фразеологизмы, то мы видим, что в них использовались названия животных. Чем больше люди знают об этом животном, тем больше пословиц и фразеологизмов о нем складывается. Народы во всех уголках нашего мира отражают в родном языке все, что переживают, думают и видят вокруг. Все, что присутствует в их жизни, сохраняется благодаря языку.

Фразеологизмы - явление, характерное для всех языков. Поэтому эти образные фразы широко изучаются на всех языках. Вследствие этого, каждый народ оставляет память о себе в своем родном языке. В данной статье анализируется работа зоонимических фразеологизмов на русском и турецком языках.

Ключевые слова: фразеологизм, зооним, сопоставительный, анализ, русский язык, турецкий язык

Кіріспе. Фразеология термині тіл білімінде екі түрлі қолданысқа ие: біріншіден фразеология – белгілі бір тілдің сөздік құрамында орныққан фразеологизмдердің жиынтығы, екіншіден – фразеологизмдерді зерттейтін ғылым саласы. Фразеологизмдердің тілдік бірлік ретіндегі сипатын олардың құрамындағы сыңарларының өте тұрақтылығы мен біртұтастығы, бірбүтін мағынаны білдіруі, қолданысқа әрдайым даяр қалпында жұмсалуды танытады [1.,11].

XX ғасырдың 30-шы жылдарында ғалым Е.Д. Поливановтың “Я позволяю себе употребить термин “фразеология” для обозначения особой дисциплины (наряду с фонетикой, морфологией, синтаксисом и ... лексикой), занимающей по отношению к лексике то же положение, какое синтаксис занимает по отношению к морфологии” [2.,20] деген сөздері фразеология саласының ерекше лингвистикалық пән екендігін дәлелдейді.

Заттар мен құбылыстарға және олардың байланыстары мен қатынастарын қарай фразеологизмдердің тақырыптық-генитикалық классификациясына шолу жасайтын болсақ, фраземалардың тақырыптық топтастырылу үрдісі көптеген тілдерге (түркі, славян және басқа да тілдер) ортақ құбылыс болып табылады. Көптеген тілдерге ортақ, әмбебап болып табылатын фразеологизмдердің тақырыптық топтастырылуы бір тілде басқа тілдер фраземасының семантикалық ерекшеліктерін, әр тілдің фраземаларының көрінісін, өзіндік көркемдігін нақты көрсетуге мүмкіндік береді. Фразеология саласын жан-жақты зерттеп жүрген профессор Р.А. Авакова да фраземалардың ішкі формаларының туындау көздеріне мынадай топтастырулар жасайды: адамның анатомиялық атаулары (соматизмдер) мен қимыл-қозғалыстарға байланысты туған фраземалар; жануарлар (зооморфтық фраземалар) әлемі; өсімдік (флора) әлемі; табиғат құбылыстары; өлшем бірліктер (метеорология); сандық (нумеративті) фраземалар; түр-түстік және сындық; алғыс және қарғыс мәнді; мифтік және діни; тарихи кезеңдер және тұлғалармен байланысты туған фраземалар [1.,59].

Әдістеме. Тіл білімінің жаңа бағыты болып табылатын фразеологияның алғашқы теориялық негізі мен идеясын дамытқан Ш.Балли болса, оның дамуы мен жеке лингвистикалық сала ретінде қалыптасуына ғалым В.В. Виноградовтың еңбегі орасан зор. Ресейлік В.В. Виноградовтың теориясын жалғастырушы орыс ғалымдары: В.Л. Архангельский, В.П. Жуков, А.И. Смирницкий, В.И. Зимин, В.Н. Телия, А.В. Кунин, А.И. Молотков, Н. М. Шанский, Л.И. Ройзензон және т.б. болды.

М.М. Копыленко, З.Д. Попованың филологтарға арналған “Очерки по общей фразеологии” атты оқу құралында фразеологияның даму жолдары, фразеология пәні, оның терминдері мен концептілері, фразеологиялық номинация ерекшеліктері, фразео-тіркестердің семантикасы, фразеологиялық бірліктердің тілдің бірінғай лексика-фразеологиялық жүйесіне енуі туралы жазылған.

Түрік ғалымдары Али Пүскүллүоғлуның “Türkçe Deyimler Sözlüğü (Түрікше фразеологизмдер сөздігі)” (1998ж.), Вурал Сөзердің “Deyimler Sözlüğü (Фразеологизмдер сөздігі)” (2001ж.) және Өмер Асым Аксойдың “Türkçe Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü (Мақал-мәтелдер және фразеологизмдер сөздігі)” (2007ж.) сияқты еңбектерінен басқа диссертациялық жұмыстар мен ғылыми мақалалар жарық көрген.

Орыс ғалымдарынан арасында түрік тіліндегі фразеологизмдерді зерттеу XX ғасырдың ортасында Э.В. Мамулин, Р.А.Аганин, С.С. Майзель сынды ғалымдардың жұмыстарымен басталды. Ғалымдар түрік тілінің ерекшелігін және аударма тұрғысынан фразеологизмдерді зерттей бастады. Түрік тіліндегі фразеологизмдерді туыстас және туыс емес тілдермен салыстырмалы, салғыластырмалы зерттеу жұмыстары XX ғасырдың 80-ші жылдардың аяғында жүргізіле бастады. Алайда, орыс тіліндегі зоонимді фразеологизмдердің семантикалық ерекшеліктерін түрік тілі аясында ғылыми тұрғыдан зерттеген еңбектер жоқтың қасы. Дегенмен, XXI ғасырдың басында туыс емес, түрік және орыс тілдеріндегі зоонимді фразеологизмдерді салғыластыра зерттеу жұмыстары қолға алына бастады. Жануарлар әлемімен қатысты жасалған фразеологизмдерді әр түрлі тақырыптарда түрік және орыс тілдерінде салғыластыра зерттелген еңбектерге тоқталайық.

Нәтижелер. Тілдің лексикалық қорындағы ерекше қабат саналатын фразеологизмдердің тілде алатын орны ерекше. Орыс және түрік тілдеріндегі фразеологиялық бірліктердегі зоонимдердің фразажасамдағы ролі, мағыналық шеңбері, қолданыс аясы тұрғысынан жүргізілген зерттеу жұмыстары сараланады. Сонымен қатар, туыс емес екі (түрік және орыс тілдер) тілдегі зоонимді фразеологизмдердің ұқсастықтары мен ерекшеліктері анықталды.

Талқылау. Ғалым Омер Бичер “Образы домашних животных в русской фразеологии (на фоне турецкого языка)” мақаласында орыс және түрік тілдеріндегі фразеологизмдердегі үй жануарларының бейнесіне салғыластыра зерттеу жүргізіп, орыс және түрік тілдеріндегі мақал-мәтелдерде үй жануарларының берілу ерекшеліктерін және олардың сөздікке енуін қарастырады.

Және де, орыс және түрік тілдеріндегі мақал-мәтелдерде түйе, ит, шошқа, жылқы, есек, қасқыр, түлкі, қарға сияқты жануарлардың бейнесінің берілуін қарастыра отырып, екі (орыс, түрік) халықтың мақал-мәтелдеріндегі жануарлардың ортақ ерекшеліктерінің барына көз жеткізеді.

Сонымен қатар, Омер Бичер “Особенности функционирования зоонимов лиса и волк в русской и турецкой фразеологии” атты мақаласында екі жануарлық (түлкі және қасқыр) образдың орыс және түрік тілдеріндегі фразеологизмдерде берілу ерекшеліктеріне тоқтала отырып, олардың (түлкі және қасқыр сөздерінің) орыс және түрік тілдерінің түсіндірме сөздігіндегі ауыспалы мағыналарын анықтайды.

Ф.ғ.к., ғалым Баштабак Акиф Синаси 2016 жылы “Международный научный журнал “Символ науки” ғылыми журналында жариялаған “Классификация фразеологизмов с зоонимным компонентом в турецком и русском языках по эквивалентности” атты мақаласында түрік тілінде 143 зоонимді компоненттермен жасалған тұрақты тіркесті орыс тіліндегі тұрақты тіркестермен салығыластыра зерттейді. Зерттеу барысында түрік және орыс тілдерінде 32 зоонимді тұрақты тіркестің толық эквивалентін, 27-сінің жартылай эквивалентін және 83-нің ешқандай да эквиваленті болмағандығын анықтайды [2, 66].

Сондай-ақ, ғалым Йылмаз Буюккутлу “Сопоставительный анализ русских и турецких устойчивых сравнительных оборотов с зоонимами” атты мақаласында түрік және орыс тілдеріндегі зоонимді тұрақты тіркестерді салғыластыра зерттей отырып, түрік тілінде баламасы бар тұрақты тіркестер; орыс тілінде баламасы бар тұрақты тіркестер және екі тілде (орыс және қазақ тілдерінде) баламасы жоқ фразеологизмдер деп топтастырады.

Баштабак Акиф Синаси “Отражение названий животных во фразеологизмах русского и турецкого языков” атты мақаласында түрік және орыс тілдеріндегі зоонимді фразеологизмдердің ұқсастықтары мен ерекшеліктеріне тоқталады. Ғалым зерттеу жұмысында үй және жабайы жануарлардың фразеологизмдердегі көрінісін мысалдар бере отырып көрсетеді. Түркі халықтары мал және егін шаруашылығымен көп айналысқандықтан сиыр, өгіз, тауық, этеш, жылқы малдарының түрік тіліндегі фразеологизмдерде жиі және жағымды мағынада, ал орыс тіліндегі зоонимді фразеологизмдерде ит пен мысықтың орны ерекше екендігін мысалдар арқылы көрсетеді.

Қасқыр түркі халықтарының санасында ерекше орын алады. Яғни, түркілер қасқырды қасиетті, құтты деп есептейтін болса, орыс ертегілерінде керсінше жыртқыш, жауыз, мейірімсіз кейіпкер ретінде суреттелетінін; екі (түрік және орыс) халық та қоянды кішкентай, қорғансыз, әлсіз, мамық жүнді аң ретінде қабылдайтындығын да тілге тиек етеді. Ғалым А.С. Баштабак зоонимді фразеологизмдердің ұқсастықтары мен ерекшеліктерінің болу себебін ғалым былай деп түсіндіреді: “Мы видим, что на многие слова очень влияет территория проживания народа и образ жизни. Народы, проживающие в районах с континентальным климатом, занимались в основном земледелием и скотоводством, которые отражались в речи. А люди, проживающие на берегах морей, больше предпочитали рыболовство, и также их речь связана была с этим промыслом. В заключение отметим, что насколько много различий между двумя культурами и их географическими местоположениями, в результате которых особенности образа жизни двух народов отличаются, настолько очевидны различия в восприятии мира животных, являющихся одними из важных существ, населяющих планету” [3, 125].

Орыс және түрік тілдеріндегі зоонимді фразеологизмдердің жіктелуін ғалым М.М. Калюта да “Русские и турецкие фразеологизмы со зоонимическими компонентами” атты мақаласында қарастырады. Ғалым орыс және түрік тілдеріндегі 100-ге жуық зоонимді фразеологизмдерді қарастыра отырып, екі тілдегі зоонимдердің ұқсастықтары мен ерекшеліктерін анықтайды. Сондай-ақ, зоонимді фразеологизмдерді семантикалық тұрғыдан 3 топқа бөліп қарастырады. Бірінші топқа орыс және түрік тілдерінде мағынасы, құрылымы және құрамы бірдей фразеологизмдерді, екінші топқа “Соловья баснями не кормят (тура мағынасы: Бұлбұл ертегімен асырамайды)” “Аң ауы оупатаз (тура мағынасы: Аш аю билемейді)” деген фразеологизмдер сияқты орыс және түрік тілдеріндегі баламалары бар зоонимді фразеологизмдерді, үшінші топқа екі (түрік, орыс) тілде де зоонимдік сәйкестігі жоқ, бірақ мағыналары ұқсас фразеологизмдерді жатқызады [6, 3].

Р.Р. Гумбатова “Национально - культурная специфика зоонима волк в русском и турецком языках” атты ғылыми мақаласында орыс және түрік тілдеріндегі “қасқыр” зоониміне тоқтала отырып, екі тілдегі осы зоонимге салғыластырмалы зерттеу жасайды. Зерттеу барысында “қасқыр” зоонимінің бірнеше семантикалық жақтарын анықтайды. “...Во-первых, это очень злое, непредсказуемое животное, и поэтому очень опасное. Такое восприятие волка отмечается как в

русском, так и в турецком языке. С другой стороны, все самое нежелательное в обществе всегда связывалось с волком. И опять мы видим семантическое единство в восприятии волка в данной ситуации в обоих языках. Волк также воспринимается как существо неисправимое. В самом деле, мы, например, никогда не видели волка в цирке. Ни один дрессировщик не возьмется за такую работу: ведь среди зоологов известно немало случаев, когда охотники выкармливали волчат, спасали от смерти, но как только звери достигали соответствующего возраста, то первое, что делали – бросались на своих спасителей. Инстинкт злого, хищного зверя подавить в волке нельзя – это аксиома. Так в обоих языках родились фразеологизмы как с волком не дружи, а камешек за пазухой держи; волк и каждый год линяет, да обычая не меняет; волк шерсть меняет, а зубы - никогда; волком родился – овцой не бывать и *kurtile koyun dost olmaz; kurta konuk giden köreğini yanında götürür*”, деп сипаттама береді [5, 49].

Сондай-ақ, ғалым Р.Р. Гумбатова туыс емес екі (орыс, түрік) халықтың да қасқыр аңына деген көзқарастарының ерекше екендігін және адам табиғатын, мінез-құлқын қасқырға теңейтіндігін мысалдар арқылы көрсете отырып, қасқыр аңының екі халықтың өмірінде алатын орны ерекше екендігіне көз жеткізеді.

И.А. Меметов, Р.И. Ряпов “Идиоматические исследования в употреблении названий животных в турецком языке” атты мақалаларында түрік тіліндегі құрамында жануар атаулары бар фразеологиялық бірліктерге лингвистикалық және семантикалық талдау жасай отырып, зоонимді фразеологизмдерді орыс тіліндегі баламаларымен салғыластырады. Зерттеу нәтижесінде зоонимді фразеологизмдердің үлкен фразеологиялық қабатты құрайтындығын және негізгі лексемалар: қасқыр, түйе, түлкі, ит және шошқа екенін анықтайды. Сонымен қатар, түрік тіліндегі зоонимді фразеологизмдердің көбінің орыс тіліндегі баламаларымен салғыластыра қарастырғанда бастапқы және ауыспалы мағыналарын және түрік тіліндегі кейбір фразеологизмдердің орыс тіліндегі эквивалентті баламаларының болмағандығын да айтап өтеді.

Қорытынды. Қорыта келе айтатын болсақ, ғалымдар өз зерттеу жұмыстарында орыс және түрік тілдеріндегі зоонимді фразеологизмдерге салғыластырмалы талдау жасай отырып, жануар атауларына қатысты атаулардың тұрақты сөз тіркестеріне ұйытқы бола алу қабілетін айтады. Сонымен, зоонимді фразеологизмдер – бұл тіл атаулының бәріне тән ортақ құбылыс, тек олардың пайда болуы, құрылымы, қолданылуы, бейнелеуіштік қасиеті тіл иесі халықтың мінез-құлқымен, салт-санасымен, әдет-ғұрпымен және дәстүрімен ұштасып, олардың көрінісін береді. Ал, әр тілдің тұрақты тіркестері қоршаған ортасымен, орналасқан жерімен ерекшеленуі заңдылыққа жатады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1) Авакова Р.А. *Фразеосемантика*. – Алматы: Қазақ университеті, 2013 -246б. - кітап
- 2) Баштабак А.С. *Классификация фразеологизмов с зоонимным компонентом в турецком и русском языках по эквивалентности // Международный научный журнал “Символ науки”. Серия: Языкознание и литературоведение -2016. № 6. С. -61-66 – журналда жарық көрген мақала*
- 3) Баштабак А.С. *Отражение названий животных во фразеологизмах русского и турецкого языков // Международный научный журнал “Символ науки”. Серия: Языкознание и литературоведение -2016. № 3. С. -121-125 – журналда жарық көрген мақала*
- 4) Бичер О. *Образы домашних животных в русской фразеологии (на фоне турецкого языка) // Вестник Брянского государственного университета стник Серия: Языкознание. -2015. № 6.3 часть. С. -152-155 – журналда жарық көрген мақала*
- 5) Гумбатова Р.Р. *Национально - культурная специфика зоонима волк в русском и турецком языках // Новый университет. Серия: Актуальные проблемы гуманитарных и общественных наук. - 2015. № 11-12 (56-57). С. -48-51б – журналда жарық көрген мақала*
- 6) Калюта М.М. *Русские и турецкие фразеологизмы со зоономическими компонентами [Электрон.ресурс]. – 2006. – URL: [http:// elib.bsu.by/bitstream/123456789/50102/1/ 2006.htm](http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/50102/1/2006.htm) - интернет дерек көздерінен*
- 7) Копыленко М.М. , З.Д. Попова “*Очерки по обций фразеологии*” Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1978. С-141. -кітап
- 8) Меметов И.А., Ряпов Р.И. *Идиоматические исследования в употреблении названий животных в турецком языке // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук Научное издательство “Институт стратегических исследований” -2017. № 5-1. С. -175-178 – журналда жарық көрген мақала*
- 9) Поливанов Е.Д. *Введение в языкознание для востоковедных вузов. – Л: Ленинградский восточный институт им. А.С. Енукидзе, - 1928. С.-220 - кітап*

МРНТИ 16.21.37

А. Аманбаева¹, А. Жусупова²

¹ А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,

² әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ИНТОНАЦИЯНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ: ІЗДЕНІСТЕРІ МЕН КӨЗҚАРАСТАРЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада қазақ тіл біліміндегі интонацияның зерттелуі мен зерттеуші ғалымдардың көзқарастары мен ізденістері туралы, сонымен қатар жарық көрген ғылыми еңбектері туралы шолу жасап, интонация ұғымы жөнінде сөз етіледі. Қазіргі таңда интонация - фонетика саласының суперсегменттік жүйесі ретінде, жеке зерттелу объектісіне айналып отыр. Интонацияны тереңнен зерделеу дегеніміз - қазақ тіл білімінің жан-жақты дамуының бір дәлелі. Дегенмен де, қазақ тіл білімінде интонология саласында жазылған бірқатар еңбектер бар. Оның ішінде қазақ тілтанушы ғалымдардың интонация ұғымын тереңнен қарастыруы, басқа тілдермен салыстыра отырып зерттеуі-интонацияның тіл біліміндегі алатын орны ерекше екендігін білдіреді. Мәселен, бір хабарлы сөйлемді адам әртүрлі көңіл-күй арқылы жеткізеді, бұл дегеніміз интонацияны әр қырыннан тереңнен зерттеуді әлі де қажет етеді деген сөз. Себебі: әр сала интонациямен тығыз байланыста. Интонация тек фонетика, грамматика және синтаксис саласында, яғни филологтар қарастырып қоймайды, оған журналистер, әртістермен дикторлар да назар аудару керек.

Түйін сөздер: интонация, логика, эмоция, жылжымалы екпін, просодия

A. Amanbayeva¹, A. Zhussupova²

¹ Institute of Linguistics named after A. Baitursynov,

² National University named after Al-Farabi,

Almaty, Kazakhstan

HISTORY OF INTONATION STUDY IN THE KAZAKH LANGUAGE: SEARCHES AND VIEWS

Abstract

This article deals with the study of intonation in the Kazakh language, the views and searches of researchers, as well as published scientific works, the concept of intonation. Currently, intonation as a super-segmental system of phonetics. In-depth study of intonation is one of the proofs of the comprehensive development of Kazakh linguistics. However, in the Kazakh linguistics there are a number of works written in the field of intonology. At the same time, according to Kazakh scientists, studying the concepts of intonation, comparison with other languages plays a special role of intonation in linguistics. For example, one reported sentence is transmitted by a person in different moods, which means that intonation requires deep study from every aspect. Because: each area is closely related to intonation. Intonation should be not study only in the field of phonetics, grammar and syntax, not only by philologists, but also by journalists, actors and speakers.

Key words: intonation, logic, emotion, moving stress, prosody

А. Аманбаева¹, А. Жусупова²

¹ Институт Языкознания им А.Байтурсынова,
² Казахский Национальный университет им.ал-Фараби,
Алматы, Казахстан

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ИНТОНАЦИИ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ: ИССЛЕДОВАНИЯ И ВЗГЛЯДЫ

Аннотация

В данной статье рассматриваются вопросы исследования интонации в казахском языкознании, взгляды и исследования ученых-исследователей, а также об изданных научных трудах, о понятии интонации. В настоящее время интонация в качестве суперсегментной системе, становится объектом отдельного исследования фонетике. Углубленное изучение интонации — это одно из доказательств всестороннего развития казахского языкознания. Однако в казахском языкознании имеется ряд трудов, написанных в области интонологии. В то же время, по мнению ученых, изучение понятий интонации, сопоставление с другими языками — это особая роль интонации в языкознании. Например, одно утвердительное предложение передается человеком по разному настроению, означает что интонация требует глубокого изучения с каждого аспекта. Поэтому интонация играет важную роль в речи.

Ключевые слова: интонация, логика, эмоция, подвижное ударение, просодия

Кіріспе. Қазіргі таңда заман, элем яки, қоғам өзгерген сайын тілдің де өзгеріп жатқандығы белгілі. Себебі тіл күрделі әрі құбылмалы құбылыс. Осымен байланысты қазіргі тіл білімінде қалыптасып келе жатқан антропоцентристік бағыт бойынша білімнің жаңаша сипатта бірнеше салалары қатар дамуда.

Соның бір дәлелі – интонология ғылымының қалыптасуы және қазақ тіл білімінде өзіндік ерекше орын алатын жас сала екендігінде.

Интонация термині лингвистика, риторика, музыка, медицина, биология, педагогика, психология тағы да басқа ғылымдармен тығыз байланысты. Соның ішінде интонацияның тіл біліміндегі алатын орны ерекше. Одан бұрын адамдардың коммуникативтік қарым-қатынасындағы интонацияның маңызы зор. Адамдардың сөйлеу әрекетіне әріпектен көз жүгіртетін болсақ, алғашқы ым-ишаралар, вербальды және бейвербальды қарым-қатынастар тіпті жан-жануарлардың түрлі дыбыстарына қарап-ақ интонацияның атқарып тұрған рөлін байқауға болады. Мысалы: сырқаттанып жатқан адамның сөздерін анық, нақты, толық түсінбеген жағдайда; бір сөзді не сөйлемді түрлендіріп айтқан жағдайда; тағы да басқа осы секілді тұрмыстағы не қоғамдағы жағдайларды интонацияның көмегі арқылы байқауға болады.

Интонация сөзі латын тілінен “intonare” “қатаң, қатты айту” деген мағынаны білдіреді. [1.,148]. Тіл білімінде интонацияны зерттейтін ғылым саласы интонологияның қалыптасуына біршама уақыт қажет болды. Қазіргі таңда, интонология ғылымы - белгілі бір зерттейтін нысаны мен әдістері бар дербес ғылым саласы.

Әдістеме. Интонация ұғымына берген анықтамаларды зерттеушілердің еңбектерінен көре аламыз.

Кесте -1

Интонация ұғымына берген анықтамалар

#	Зерттеуші ғалымдар	Оқулық атауы	Анықтамалар
1.	Қ.Жұбанов	Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер(1966)	“Сөздің әні”, “Дауыс сазы”
2.	Б.М.Томошевский	Стих и язык (1956)	“Айтылу мәнәрі” (своеобразный сказ)
3.	І.Кеңесбаев, Ғ.Мұсабаев	Қазіргі қазақ тілі (1962)	“Сөз екпіні”, “Дауыс екпіні”

4.	З.Ахметов	Өлең сөздің теориясы (1973)	“Дауыстың бірде көтерілуі, бірде бәсеңдеуі”
5.	Л.В.Бондарко, Л.А.Вербицкая, М.В.Гордина	Основы общей фонетики (2000)	“Просодия”, “просодика”

Ал ғалым Сәрсен Аманжоловтың “Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы” еңбегінде интонацияға мынадай анықтама береді: “Интонация дегеніміз жеке сөздің я бір топ сөздің, не сөйлемнің көтеріңкі екпінмен, дауыстың мәнге лайық айтылуы” - деген. [2., 62].

Ежелгі Греция және Рим елдерінде интонацияның логикалық және эмоциялық жақтарын зерттеген. Ең алғашқы сөйлемнің ырғақты жүйесі туралы пікірлерді Аристотель, Демитриян, Цицерон (“Оратор” деген еңбегінде), Трасимах тағы да өзге ғалымдардың еңбектерінде кездестіруге болады. Орыс лингвистикасында В.А.Богородицкий, А.М.Пешковский, Л.В.Щерба, Н.А.Баскаков, Н.Ц.Трубецкой, М.В.Ломоносов т.б. ғалымдардың еңбектерінде интонация туралы ой-пікірлер айтылған. Орыс ғалымдарының пікірі бойынша интонация дегеніміз: “Одной из важнейших характеристики человеческой речи является интонация. Она проявляется в единстве с лексическим составом и грамматический строем предложения. Интонация доводит мысль, выраженную в предложении, до законченности, свойственной фразе, членит фразу на отдельные смысловые отрезки, так называемые синтагмы. Интонация обладает синтаксической функцией, она организует и выражает грамматический строй предложений, различая коммуникативные типы и виды предложений.” [3., 208]. Сонда адам айтар ойын сөзбен жеткізген де, оны одан әрі әсемдеп, сөзіне күш қосуда және ойының, сөзінің соңғы нүктесін нақты қоюда интонацияның алар орны бөлек.

Ал, түркі тілдерінің тарихын зерттеуші ғалымдардың бірі Н.А.Баскаковтың “Типологиялық Фонология” атты еңбегінде: “Интонация и фразовое ударение – один из наименее изученных вопросов фонетики тюркских языков. Интонационная структура высказываний в тюркских языках и фразовое ударение тесно связаны с логической, грамматической и фонетической структурой слова, словосочетания и предложения” – делінген. [4., 188]. Ол дегеніміз интонация бұрында түрік тілдеріндегі өзекті, зерттелінген тақырып, түркі тілдеріндегі сөздерді айтуда интонацияның құрылымына мән беріп, оның логикамен де, грамматикамен де байланысы бар екендігін айтқан. Шынымен де, біз сөзді айтпас бұрын оны ойда қорытып, логикалық түрде сүзгіден өткізіп барып айтамыз. Сонда сөз – ойлау құралы деген формулаға сай келіп тұр.

Л.В.Щерба өзінің француз тілдерінің фонетикасын зерттеуге арналған еңбектерінде “Так как вся система фонетики, вплоть до понятия отдельного звука, построена у меня на семантической основе, и так как я вовсе не считаю фонетику формальной дисциплиной, то я не боюсь начинать изложение ее именно с отдельных звуков (хотя и признаю преимущественную важность в некоторых отношениях синтаксической фонетике). В самом деле, смешно изучать интонацию фразы, не умея произносить понятным образом звуки этой фразы. Это все равно - и даже хуже, - что разучивать оперные арии, не поставив голоса. Методически является совершенно неприемлемым что-либо выучивать неправильно с тем, чтобы потом это переучивать.” [5.,4]. - яғни, фонетикадағы интонация ұғымын зерттемес бұрын, сол ұғымның өзін, ондағы дыбыстарды дұрыс айта алуымыз қажет деген. Бұл ретте тек зерттеуші лингвист ғалымдар ған емес, жалпылай алғанда кез-келген адам сөзге екпін бермес бұрын, не сөзді интонациямен айтпас бұрын, ол сөзді, ондағы әр дыбысты анық, нақты, ашық айтуы қажет. Олай болмаған жайғдайда, біз ол адамның қандай темппен, қандай интонациямен не айтып тұрғанын түсінбеуіміз мүмкін.

Ал М.В.Ломоносовтың “Краткое руководство к риторике”, “Российская грамматика” деген еңбектерінде интонацияның сөйлеу тіліндегі дұрыс пайдаланылуы жөнінде айтылады.

Осы орайда интонация жайында өзіндік ой айтып, әр қырынан зерттеген орыс және шетел лингвистерін атап өтуге болады. Олар: В.А.Артемов, 1962; Е.А.Брызгунова, 1963; Т.М.Николаева, 1969; Л.Г.Блохина, Г.К.Потапова, 1970; Л.К.Цеплитис, 1974; И.Г.Торсуева, 1974; Н.Г.Светозарова, 1982; D.L.Bolinger, 1964; W.Zwanenburg, 1964; K.L.Pike, 1965; P.Delattre, 1966; G.Faure, 1968; V.Malmberg, 1971 т.б. [6., 11].

Орыс оқымыстылары интонация туралы ерекше ой айтқан. Белгілі лингвист-ғалым А.М.Пешковский “Интонация және грамматика” деген мақаласында ырғақты және сөз мелодиясын интонация аясында қарастырған. Ғалымның пікірінше, интонация, біріншіден сөйлеудің эмоциялық жағын білдіреді. [6.,45].

Қазақ тіл білімінің дамуына негіз болған, грамматикалық және дыбыстық ережелерден тұратын арнайы оқулық жазған, тіл жанашыры А.Байтұрсынұлының еңбегі ерен. Ғалымның “Тіл тағылымы” атты еңбегінде қазақ тіліне тән төл дыбыстардың айтылуы мен жазылуын, сонымен бірге екпінді басқа елдермен салыстыра отырып зерттегендігін байқауға болады. [6.,29]. Кейін келе Т.Қордабаев С.Аманжолов, І.Кеңесбаев, М.Балақаев, Ж.А.Аралбаев, Ә.Н.Нұрмаханова, Н.Сауранбаев, Н.Түркбенбаев, Ж.К.Қалиев, З.Базарбаева, А.М.Фазылжанова сынды ғалымдар интонацияның сөйлеу тіліндегі атқаратын қызметтері мен компоненттері жайында әр қырынан зерттеп, суперсегментті фонетиканың қазақ тіл біліміндегі дамуы мен қалыптасуына өзіндік үлес қосқандығын атап айтуға болады. Ал Интонацияны сөйлемдердің айтылу мақсаттарына қарай жіті зерттеп, дикторлардың немесе актерлердің интонациялық ерекшеліктерін эксперимент арқылы зерттеген жас ғалымдар: С.Альпина, А.О.Тымболава, Ж.М.Кеншінбаева, Д.А.Қарагойшиеваның еңбектерін атап өтуге болады. Интонация жайлы тереңнен зерттеп келе жатқан З.М.Базарбаеваның еңбектерінде интонация туралы: “Интонация әр тілде әр түрлі көрініс табатыны байқалады. Оны дәлелдеу үшін зерттеуші түрлі тілдерде сөйлеп, тұрған әр халықтың адамдарын тыңдап көрсе жеткілікті. Олардың сөзін түсінбегінімен сөйлеу мәнеріне, интонациясына қарап, сөйлеп тұрған адамның қытай ма, әлде француз ба, орыс па, жоқ италян ба екенін айыруға болады. Бұл жайт интонацияның барлық тілге тән универсалды категориясы бар екенін дәлелдеп қана қоймай, оның әр тілдегі орны мен көріністерінің ерекшеліктері де бар екенін дәлелдейді” - деп айтқан. [6., 42]. Бұл дегеніміз интонацияның сөйлемде атқаратын қызметі және алатын рөлі зор.

Қандай ғылым саласы туралы ой айтсақ та, олардың белгілі бір категориялары, құрылымдары мен түрлері болатыны хақ. Жоғарыда З.Базарбаева айтып кеткендей, интонацияның да өзіне тән сөйлемдер атқаратын қызметтері мен ерекшеліктері бар. Сондықтан тіл білімінде интонация ұғымының рөлін айқындауға, жан-жақты қарастырып зерттеуге біршама ғалымдардың еңбектері негіз болатынын байқаймыз.

Қазақ тіл білімінің ғылыми–теориялық негізін қалаушылардың бірі, ұлттық филологиямыздың тұңғыш профессоры, Құдайберген Қуанұлы Жұбановтың еңбегінде “Тілдің музыкалық оформленнясы (әуені) ортақ. Сондықтан басқа халықтың тілін түсінбесек те, сөз әуенінің қайғылығын не, қуаныштылығын сезінеміз. Тіл-тілге ортақ ән де бар, әр тілдің өзіне тән меншікті басыбайлы әні де болады. Бір нәрсе сұрағанда, дауыс бес тон көтеріледі. Қабат ноқат (қос нүкте) интонациясы мен жай ноқат интонациясы бір емес; сұрау (өтіну), бұйыру, қайғыру, таңдану – бәрі де ән арқылы білінеді. Айқындауыш пен айқындалғыштың жапсырын жаба айтамыз; баяндауыш есім болғанда, бастауыш екеуінің жапсырын айтамыз. Анықтауыш пен анықталғыш қатар тұрғанда, басым екпін анықтауышта болады. Мысалы, ақ қар, көк мұз. (Абай)” - деп көрсеткен.

З.Базарбаева “Қазіргі қазақ тілі интонация негіздері” атты еңбегінде Профессор Құдайберген Жұбановтың “Қазіргі қазақ тілі жөніндегі зерттеулер” еңбегін өз зерттеулерінде басшылыққа ала отырып: “Қ.Жұбанов өзінің еңбегінде интонация ұғымын сөздің әні, сөздің сазы деп атап, оның сөйлеу тіліндегі маңызын терең түсінгенін байқауға болады. Интонация сөйлеушінің өз ойын тыңдаушыға жеткізудегі мақсатына қарай құбылтатыны және айтатын ойына байланысты түрлі рең беретіні туралы пікір білдіреді. Сонымен бірге айтылып тұрған ойға қатысты сөйлеушінің өзінің көңіл-күйін білдірудегі бірден-бір амал интонация” екенін атап кеткен – дейді. [6., 29]. Шынымен де, әр тілдің музыкалық оформленнясы бар. Қазақ халқының әдебиеті мен өнерін зерттеген ғалым Г.Потанин айтқандай: “Маған бүкіл қазақ даласы ән салып тұрғандай көрінеді” деген. Олай болса, қазақ тілінің де өзіне тән оформленнясы бар.

Тілтанушы ғалым Кәкен Ахановтың “Тіл білімінің негіздері” атты еңбегінде швед тілі, француз тілі, грек тілі, орыс тілі және неміс тілдерінде кездесетін екпінді қазақ тілімен салыстырып зерттейді. Ғалым швед тілі мен көне грек тілдерін музыкальды екпінге ие тілдер қатарына енгізеді. Кейбір тілдерде, мысалы: орыс тілінде екпін сөздердің әр буынына – алғашқы, ортадағы соңғы буынына да түсе береді. Екпін арнаулы бір буынға байланбай, ыңғайына қарай әр басқа буынға түсе беретін болса, ондай екпін жылжымалы екпін деп аталады. Мысалы, орыс тіліндегі екпін – жылжымалы екпін. Екпінні жылжымалы тілдерде екпіннің грамматикалық та, семантикалық та қызмет атқаруы мүмкін. Бірде екпін семантикалық жағын ажыратса, бірде грамматикалық жігін ажыратып тұрады. Мысалы, орыс тілінде замок қорған – замок құлып деген сөздер мағыналары жағынан бір-бірінен екпіннің қай буынға түсуіне қарай ажыратылады” - дейді. Тілтанушы ғалым сондай-ақ түркі тілдерінде, оның ішінде қазақ тілінде, екпін сөздің соңғы буынына түседі. Қазақ тіліндегі екпінді француз тіліне ұқсастығын атап көрсетеді. Түркі тілдерін тұрақты екпінге ие тілдер қатарына

жатқызады. Ғалым зерттеуінде Н.А.Баскаков пен А.Н.Кононовтың пікірінше, түркі тілдері оның ішінде қарақалпақ, өзбек тілдеріндегі екпіннің өзгеріске ұшырайтынына байланысты мысалдарды атап көрсетеді. Түбір сөздердің мынандай түрлеріне екпіннің бірінші буынға түсуі туралы атап көрсетеді. Олар:

а) атап-атап санаумен байланысты айрықша интонациямен айтылған есептік сан есімдер (*éкі, áлты, жéті, óтыз, áлпыс, жéтпiс, тóқсан т.б.*), егер есептік сан есімдер атап-атап санаумен байланыспай, айрықша итонациясыз айтылса, жеке қолданылғанда да, басқа сөздермен тіркесіп айтылғанда да, әдеттегідей, екпін соңғы буынға түседі.

ә)логикалық жағынан айрықша интонациямен айтылатын сұрау есімдіктерінде (*қáйсы?, қáйдан?, қáйда?, қáнша?, қáшан? т.б.*);

б) бұйыру интонациясымен айтылатын етістіктің II жақ түрінде (*óтыр, тыңда, óйла, сөйле, т.б.*);

в) айрықша интонациямен айтылатын қаратпа сөздердің кейбір түрлерінде (*жáным!, сáулем! т.б.*).Ғалым, түркі тілдерінде екпін, тұрақты және байлаулы екпін деген анықтамабереді. [7., 305].

Ал,зерттеуші тұлғалар І.Кеңесбаев жәнеК.Ахановтың “Қазақ тілі грамматикасы” атты оқулығындағы қазақ тіліндегі екпіннің ерекшелігі жайлы мынандай мысалдармен келтірген: “*Ол кеше келді, кеше ол келді* дегенде, сөйлеуші кісі бірде алғашқы сөйлемде *кеше* сөзіне назар аудартып тұр. Осындай, сөйлем ішіндегі арнаулы бір сөзге назар салына айтылуды *мағына екпіні* дейміз. Қазақ тілінде мағына екпіні, көбінесе, баяндауыштың алдында тұрады. Қазақ тілінде дауыс екпіні, көбінесе, сөздің соңғы буында болады. Сөз ішінде бір буынның айрықша күшті айтылуын *дауыс екпіні* дейміз. Күшті айтылып, екпін түскен буынды *екпінді буын* дейміз. Мысалы: *отán, отаным, отанымызға.*” - делінген.[9., 46].

Интонация туралы тағы бір зерттеу жұмыстарын жүргізген ғалым Н.Түркбенбаев интонация ұғымы туралы анықтама беріп, интонацияның коммуникативті функциясын атап көрсетті: “Интонация это очень сложное и до сих пор еще не получившие точного определения лингвистическое понятие, которое не сводится лишь к повышению или понижению тона, сопровождающего высказывание. Интонация является обязательным признаком уровни речи, звучайшей речи, ее выразительность во многом обуславливаются интонацией.” - делінген. Дегенмен бұл еңбектің жазылғанына 30 жылдан астам уақыт өтті.

Нәтижелер. Көптеген ғалымдар интонация ұғымы туралы зерттеулер жүргізіп жатыр. Себебі: тіл қоғаммен тығыз байланыста. Айналадағы өзгерістер тілгеде әсерін тигізбей қоймайды.Осы бір дәлел ретінде де жоғарыда біршама зерттеуші ғалымдардың көптеген еңбектерін атап көрсеттік.

Талқылау. Қазақ тіл біліміндегі интонацияның зерттелуі жалғастырылуда.Қазақтың бір туар тілтанушы, зерттеуші ғалым А.Байтұрсынұлынан бастау алған көптеген қазақ тіл білімінің негізін салушы ғалымдар бар.Оған қоса, олардың еңбектерін негізге алып, зерттеп жатқан ғылым жолында жүрген ізденімпаз жас ғалымдар, докторанттар мен магистранттар да бар.

Бұл дегеніміз - қазақ тіл білімінде интонацияның зерттелу тарихының хронологиялықкестесі жасалуда.Интонация тіл білімініңфонетика, грамматика және синтаксис салаларымен әрдайым байланыста болады.Олардың бір-бірінен алшақта зерттеуге де, байланыстырмай қарастыруға да болмайды. Осы тұста айта кететін тағы бір жайт интонация терминін фонетикалық жағынан талдауға, зерттеуге көмегін тигізетін Праат (Praat) бағдарламасын атап кеткен жөн. Бұл бағдарлама қазіргі тіл білімін зерттеуші фонетистердің арасында кеңінен танымал, әлі қолданылуда.

Қорытынды. Қазіргі қазақ тіл білімінде интонацияның атқарып келе жатқан функциялары, компоненттері тереңнен әрі жан-жақтыайшықталуда. Өзге ғылымдар сияқты қазақ тіл білімінің де ашылмаған жаңалықтары мен зерттеулері көп-ақ. Оны ашуда, сөздің боямсыз қалпын сақтап ұрпақтан-ұрпаққа жеткізуде, біздердің де үлесіміздің тиеріне кәміл сенеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1) Сүлейменова, Э. Д. Тіл білімі сөздігі/Жалпы ред. Алматы:Ғылым, 1998. - 544б.-сөздік
- 2) Аманжолов, С. Қазақ әдеби тілі синтаксисінің қысқаша курсы. – Алматы: Санат, 1994. – 236 б.-кітап
- 3) Артемов, В.А. Экспериментальная фонетика и психология речи, 1-й Московский государственный педагогический институт иностранных языков .Издательство Московского университета, М.: 1960. -558 с.-книга

- 4) Баскаков, Н.А. Историко-Типологическая Фонология Тюркских Языков Москва: Наука, 1988. – 208с. -книга
- 5) Щерба, Л.В. Фонетика Французского языка: очерк франц. Произношения в сравнении с рус.. / М.: изд-во лит. на иностр. яз., 1953. – 311 с. -книга
- 6) Базарбаева, З.М. Қазіргі қазақ тілі интонацияның негіздері: оқу құралы. – Алматы, 2002. - 202 б. -кітап
- 7) Аханов, К. Тіл білімінің негіздері, - Алматы: Мектеп баспасы, 1973. – 613 б.
- 8) Түркбенбаев, Н.У. Сравнительная фонетика русского и казахского языков. -2-е из.-Алма-Ата: Мектеп, 1989. - 100 с. - книга
- 9) Кеңесбаев, І., Аханов, Қ. қазақ тілі грамматикасы. 1-бөлім. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік оқу құралдар баспасы, 1951. - 167 б. -кітап

МРНТИ 16.01.11

А. Кегенбекова¹, Т. Рамазанов²

^{1,2} ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан

ТЕРМИНДЕРДІ ЗЕРТТЕУДІҢ КОГНИТИВТІ СИПАТЫ

Аңдатпа

Тіл – қарым-қатынас құралы ғана емес, танымның көзі, танымды қалыптастырушы құрал болып табылады. Тіл мен таным арақатынасы жаңа бағыт – когнитивті парадигмаға арқау болып, тіл біліміндегі зерттеулер оң нәтиже беруде. Тілдік бірліктерді таным көрінісі деп танысақ, терминдерге де осындай сипат тән. Терминтану ғылымының ауқымы өте кең. Себебі терминдер барлық ғылым салаларында қолданылады. Сол ғылым саласының негізгі бірлігіне айналады. Ұғымдар қоғамдағы түрлі жағдайларға байланысты бір тілден бір тілге еніп отырады. Терминдер сол ұғымдарды таңбалайды. Таңбалау барысында халықтың когнитивтік ерекшеліктері ескерілуі керек. Термин бойында тек белгілі бір салаға тән ақпарат қана емес, халық танымы да көрініс табуы керек. Қазіргі кезде орыс тіл білімі мен ағылшын тіл білімінде когнитивті терминтану саласы қалыптасып, зерттеулер жүргізілуде. Мақаламызда терминдердің танымдық сипатына, когнитивті бағыт бойынша терминдерді зерттеу мәселелеріне тоқталдық.

Түйін сөздер: термин, терминология, терминтану, когнитивті бағыт, когнитивті лингвистика, когнитивті терминтану

А. Kegenbekova¹, Т. Ramazanov²

^{1,2} al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan

COGNITIVE CHARACTER OF STUDYING TERMS

Abstract

Language is not only a means of communication, but also a source of knowledge, a means of forming knowledge. The correlation of language and cognition is based on a new orientation - acognitive paradigm - and gives positive research results in language education. If you know that linguistic units are a manifestation of knowledge, then this is also characteristic of terms. The scope of terminology is very wide because terms are used in all areas of science. It becomes the basic unit of the science. The concepts associated with various situations in society come into one language from anotherone. Terms label the same concepts. Labeling should take into account the cognitive characteristics of population. Terms should reflect not only information specific to a particular industry, but also popular knowledge. Currently, Cognitive-based Terminology Theories have been formed in the field of Russian linguistics and the English language,

research is being conducted. In the given article we focused on the cognitive nature of terms, and problems of studying terms in a cognitive direction.

Key words: term, terminology, cognitive direction, cognitive linguistics, Cognitive-based Terminology Theories

А. Кегенбекова¹, Т. Рамазанов²

^{1,2} *Казахского национального университета имени аль-Фараби,
Алматы, Казахстан*

КОГНИТИВНЫЙ ХАРАКТЕР ИССЛЕДОВАНИЯ ТЕРМИНОВ

Аннотация

Язык является не только средством общения, но и источником познания, средством формирования познания. Соотношение языка и познания основывается на новой ориентации – когнитивной парадигме и дает положительные результаты исследования в языковом образовании. Если вы знаете, что языковые единицы являются проявлением познания, то и для терминов свойственен такой характер. Масштаб терминологии очень широк, потому что термины используются во всех областях науки. Это становится основной единицей науки. Понятия, связанные с различными ситуациями в обществе, входят в один язык с другого языка. Термины маркируют те же понятия. При маркировке должны учитываться когнитивные особенности населения. В терминах должна отражаться не только информация, свойственная определенной отрасли, но и народное познание. В настоящее время в области русского языкознания и английского языка сформирована когнитивная терминология, проводятся исследования. В данной статье мы остановились на познавательном характере терминов, проблемах изучения терминов по когнитивному направлению

Ключевые слова: термин, терминология, терминоведение, когнитивное направление, когнитивная лингвистика, когнитивное терминоведение

Кіріспе. Тілдің қай саласы, қай деңгейі болмасын когнитивті бағыт тұрғысынан қарастыру іргелі нәтиже беруде. Когнитивті ғылым адам санасындағы таным мен ойлау үрдістерінің жүзеге асуын, ақпаратты өңдеуін зерттейді. Ақпаратты қабылдау, сақтау, жеткізу, сипаттау, жүйелеу, реттеу, т.б. үрдістерін көрсетеді. Когнитивті парадигманың түрлі ғылымдарға әсер етуінің, ықпалдасуының нәтижесінде түрлі салалар пайда болды. Мысалы, когнитивті әлеуметтану, когнитивті антропология, когнитивті психология, когнитивті лингвистика. Соның нәтижесінде аталған ғылым салаларының өзіндік зерттеу объектілерін жаңа қырынан көрсету, ерекшеліктерін ашу, түсіндіру жүзеге асуда. Сол сияқты когнитивті лингвистикада тілдің жаңа мүмкіндіктері мен қызметтері, ерекшеліктері анықтады. Қазақ тіл білімінде ең алғаш когнитивті бағыт ұғымдары туралы айтқан Қ. Жаманбаева: “Ал тіл мен таным процестерінің ара қатысын көрсету тіл қолданысының когнитивтік жүйесіне сүйенеді” - деп когнитивті бағыттың негізгі объектілерін айқындап кетеді [1, 36]. Тіл мен таным арақатынасын зерттеу тіл білімінің әр деңгейі үшін мол мүмкіндіктер беруде. Адам санасына түсетін барлық ақпарат тіл арқылы өңделеді. Тіл ғана жағдаятты түсіну, бағалау, ұғыну үрдістерін объективтендіре алады. Когнитивист ғалым Г. Харман “Тіл – когнитивті ғылымның негізгі тақырыбы. Өйткені тіл – таным көрінісі, ойды білдірудің құралы, сондықтан тілді зерттеу – танымды жанама түрде зерттеу дегенді білдіреді” деген пікірімен тіл мен таным тығыз байланысты екендігін дәлелдей түседі [2, 426].

Тілдің дүниені танудағы қызметі өзіндік өзектілігін ешқашан жоймайды. Тілсіз адамның танымдық үрдісінің жүзеге асуы мүмкін емес. Себебі тіл бірліктерінсіз дүниенің дерексіз, жалпы көріністері адам санасында бейнелене алмайды.

Тілдің ойлаумен, таныммен, мәдениетпен, қоғаммен байланысы В. фон Гумбольдт пен оның ізбасарлары – Л. Вайсгербер, Х. Хольц, Б. Уорф, Э. Сепир, Д. Хаймс, т.б. ғалымдар еңбектерінен бастау алады. Аталған ғалымдар тілдің коммуникативтік қызметін екінші орынға қойып, ең алдымен таным, ойлау үрдістерімен бірлікте қарастырып, тұжырымдарын келтіріп отырады.

Г. Хольц адам дүние мен өзін тіл арқылы танитындығын, тілсіз қоғам да, жеке тұлға да өмір сүрмейтіндігін айтады. Сондай-ақ, оның пікірінше, айтылмаған ой да тіл арқылы құрылады, өйткені бұл кезде адам түсініктер, логикалық қатынастарды қолданады, бұл дегеніміз – сөздерді, грамматикалық тұлғаларды қолданады деген сөз; анық емес нәрсе, анық ұғынылмайды (то что неясно

выражено, не может ясно осознаваться) [3, 96]. Осы пікірді Б. Уорф та ұстанады. Ғалым сөйлеу адам санасындағы тілдің көмегінсіз түзілген ойды білдіруші ғана, ойдың түзілуі – жеке нақты тілдер табиғатымен байланыспайтын, өзімен-өзі жүзеге асатын үрдіс деп санайтындарға қарсы шығады. Демек, тіл ойды жарыққа шығарушы ғана емес, ойдың қалыптасуына да әсер етеді. Тілдің қызметі коммуникативтілігімен ғана шектелмейді.

Әдістеме. Адам тіл арқылы дүниенің тілдік бейнесін құрады, таным арқылы игерген білімін жүйелейді, сол арқылы білім қорын жинақтайды, осы тұрғыдан категориялау, концептуалдау сынды үрдістер жүзеге асады. Бұл үрдістер барлық адамдарға тән әрі адамның еркінен тыс жүзеге асып жатады.

Когнитивті лингвистика тұрғысынан зерттеп, қыр-сырын ашуға болатын тілдік бірліктердің бірі – терминдер. Терминтану ғылымын ойлауға, танымға қатысты ғылым салаларымен біріге зерттеу когнитивті бағыттың қолданылуына әкелді. Ойлау мен тіл, таным мен тіл арақатынасы мәселелері терминдерді зерттеушілер назарында терминтану ғылым саласы қалыптаса бастаған уақыттан бері болды. ХХ ғасыр ортасында берілген Б.Н. Головинның анықтамасында: “Термин – кәсіби мәнге ие, кәсіби түсінікті білдіретін, қалыптастыратын, белгілі бір кәсіп шеңберіндегі объектілер мен олардың арақатынасын тану, игеру үрдістерінде (үшін) қолданылатын сөз не сөз тіркесі” - деп көрсетілген [4,56]. Мұнда терминге анықтама терминнің танымдық үрдістермен байланысы тұрғысынан берілген.

Когнитивті сипатты көрсететін тілдің тағы бар қызметі – атауыштық. Тіл атауыштық қызметі арқылы санада бейнеленген құбылыстарды шындық дүниемен сәйкестендіріп таңбалайды. Адам затқа атау береді, атау беру арқылы жүйелеу, реттеу жүзеге асады, сол арқылы категориялау, концептуалдау құбылыстары да орындалады. Когнитивті лингвистика тұрғысынан атау беру – дүниедегі құбылыстарды таңбалау ғана емес, бұл – дүниені тану, құрылымдау, бағалау, интерпретациялау үрдісі. Атауыштық қызмет терминге тән. Алдымен ұғым белгілі болады, терминдер ұғымдарды таңбалайды.

Нәтижелер. Жоғарыда біз когнитивті лингвистика тұрғысынан кез келген тілдік бірліктің бойында білім құрылымы болады дедік. Бұл тұжырым, әсіресе, терминдерге қатысты. Терминдер қамтитын білім құрылымының ерекшелігі – онда белгілі бір ғылыми бағыт, сала туралы білім көрініс табады. Ол адам санасындағы менталды үрдістер арқылы жүзеге асады. Терминнің когнитивті-ақпараттық сипатын зерттеген ғалым М.Н. Володина: “Термин арнайы түсінікті бере отырып, ақпарат фрагментін сақтаушы, жеткізуші құралға айналады, осы тұрғыдан термин адамзат өмірінің барлық кезеңінде жинақталған белгілі бір тілдік формадағы кәсіби-ғылыми білімнен тұратын ерекше когнитивті-ақпараттық құрылым болып табылады” - деген пікірінен термин дефиницадан ғана емес, қолданылу саласы, аясы туралы мәліметтерді де қамтитындығын айтады [5,306]. Терминдер тілдік бірлік болғандықтан оларға таңбалық сипат тән, таңбалаушы, таңбаланушы мәнге ие. Сонымен қатар, белгілі бір ғылыми сала, кәсіп шеңберінде қолданылуына қарай коммуникативтік, прагматикалық ерекшеліктерге ие. Терминдер қалыптасып, тұрақтанып, ғасырдан ғасырға ғалымдар тобына беріліп отыруы оның кумулятивтік қызметін де көрсетеді. Сол үшін де терминдерге тұрақтылық қасиет тән болуы керек.

Терминдерді когнитивті тұрғыдан қарастыру жаңадан аралық ғылым саласының пайда болуына әкелді. Қазіргі кезде орыс тіл білімінде *когнитивное терминоведение*, ағылшын тілінде *Cognitive-based Terminology Theories* атаулары көптеген еңбектерде қолданылып жүр. Демек, когнитивті терминтану қалыптасып, зерттелу үстінде. Қазіргі кезде осы бағытта зерттеу жүргізіп жүрген орыс тіл білімінің ғалымдарынан В.М. Володина, Л.В. Ивина, Л.А. Манерко, Л.М. Алексеева, В.Ф. Новодранова, Э.А. Сорокина, В.М. Лейчик, т.б. айтамыз. Шетел ғалымдарынан М. Линарес, В. Экспозито, П. Фабер, Л. Арауз, П. Веласко, Реймерик, т.б. зерттеушілер әр сала терминдерін когнитивті тұрғыдан қарастырған.

Талқылау. Когнитивті парадигмада термин арнайы білімнен тұратын, ғылыми қарым-қатынасқа, кәсіби-ғылыми іс-әрекетке қажетті ақпараттық-когнитивті құрылым ретінде түсіндіріледі. Жаңа бағыт тұрғысынан зерттеу жүргізіп жүрген ғалым Л.В. Ивинаның пікірі бойынша: “Термин – объектілер мен құбылыстарды атайтын, сонымен қатар дүниені танудың құралы ретінде қызмет ететін ғылымның негізгі бірлігі” [6. 456]. Сол сияқты О.Г. Козловская термин қабылданған ақпаратты мазмұнында бекіткен кезде таным құралы бола алатындығын айтады. Ал таным құралына айналса, ғылыми білімді жалпылап, көбейтіп, келесі ғалымдар буынына беріліп отырады дейді [7,76]. М.Н. Володина: “Терминдер – берілген объект не құбылыс туралы ақпаратты жеткізетін қарапайым

когнитивті-ақпараттық модель” - деп түсіндіреді[5,756]. Бұл анықтамалардың барлығы да терминнің танымдық қырларын танытуымен, жаңашылығымен ерекшеленеді. Когнитивті бағыт тұрғысынан терминге берілген анықтамалар жоғарыдағы авторлармен ғана шектелмейді. Ғалымдар анықтамаларының құрылымы әр түрлі болса да, терминнің негізгі когнитивті ерекшелігі ретінде қандай да бір объект не құбылыс туралы ақпарат беруін атап өтеді.

Қазіргі таңда қазақ тіл білімінде де терминдер когнитивті бағыт тұрғысынан қарастырыла бастады. Бірақ, термин түзуде тіл мен таным байланысының ескерілуі ХХ ғасыр басында-ақ орын алғандығы байқалады. Қазақ тіл білімітерминдері ХХ ғасырдың басында қалыптаса бастады. А. Байтұрсынұлы қазақ тіліндегі ең алғашқы грамматикалық құралдың негізін салушы ғана емес, сондай-ақ қазақ тіл білімі терминдерінің де негізін салушы. Сол кезеңнің өзінде ғалым еңбектерінен термин түзуде халық танымын негізге алғандығы анық байқалады. А. Байтұрсынұлы терминдер туралы “Тезисы о терминологии на тюркских языках” атты мақаласында: “Умственная культура в нашем веке не что иное, как подготовка почвы для восприятия семян положительного знания, заключающегося в умении правильно понимать окружающую действительность” - деп, дүниедегі құбылыстарды дұрыс түсіну үшін, дұрыс ақпаратты, білімді қабылдау керектігін айтады[8.,7386]. А. Байтұрсынұлы қазақ тіл білімі, әдебиеттану терминдерін жасағанда, ең алдымен, халыққа түсінікті, қабылдауына жеңіл, түсіндіруге оңай, есте сақтауға жеңіл болуын ескереді. *Зат есім, сын есім, сан есім, жұрнақ, жалғау, салт, сабақты, көмекші* деген сияқты барлық терминдерінен осы ерекшеліктерді байқаймыз. Алаштанушы ғалым О. Жұбаева А. Байтұрсынұлының терминдері қазақтың бұрыннан бар сөздерінің мағынасын кеңейтіп, оған жаңа мән үстеген, халық дүниетанымын негізге алғандығын айтып, *салт, сабақты* етістіктерді мысал етеді: “Сабақты сөзінің мағынасы сөздікте: “Инеге өткізілген жіп, жіп тағылған жіп” түрінде берілген. Яғни, сабақты жіп болуы үшін ол иненің көзінен өткізілуі тиіс. Бос жатқан, инеге өткізілмеген жіп сабақты ине деп аталмайды. Ал сабақты етіс болуы үшін ол табыс септік тұлғалы сөзді (нысанды, объектіні) керек етіп тұруы керек. Салт сөзінің мағынасы “Қазақ әдеби тілінің сөздігінде”: “Жеке, жалғыз, бір өзі” түрінде сипатталған. Сол сияқты салт етіс те табыс септік тұлғасындағы тура толықтауышты керек етпейді” [9].(www.termincom.kz). Осы сияқты А. Байтұрсынұлының барлық терминдеріне талдау жасап, кез келген терминін халық танымымен байланыстыруға болады. Академик Р. Сыздықова да “Ахмет Байтұрсынұлы” деген еңбегінде А. Байтұрсынұлының термин жасау принциптері туралы: “Ол принцип – жас ғылым салаларының терминдерін жасауда қазақ тілінің өз қорына иек арту. Сол кезең үшін бұл принциптің ұтымды, қолайлылығы жаппай сауатын енді игеруге кіріскен қазақ оқытушысы мен оқырманына сол ұғымдарды мейлінше түсінікті етіп жеткізу мақсатының көзделгендігінде. Жасанды болса да қазақ сөздері оқушының тез жаттығып, есінде сақтауына әрі сол сөздің мағынасына қарап терминдік семантикасын өзі аңғарып, игеріп кетуіне мүмкіндік береді” - деп, А. Байтұрсынұлының терминдерінің ерекшелігі қабылдауға түсінікті, жеңіл екендігін, себебі ғалым терминдерді халық танымында бар сөздермен таңбалайтындығын алға тартады[10.,346].

Терминдерді зерттеудегі когнитивті бағыттың жаңа қыры сөздің шығуын ойды білдіру ретінде қарастырып, белгілі бір ұғымға атау берудегі халықтың танымын түсінуге мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан Ж.Манкеева: “Терминнің шартты белгілерден айырмасы – оның ұлттық танымға жақындығы, уәжділігі мен түсініктілігі, қызмет әлеуеті т.б. негізінде тілдің бұзылмай, жаңаша дамуы” - деп терминнің ерекшелігін когнитивті бағыт тұрғысынан сипаттап кетсе, келесі бір пікірлерінде: “... қоғамдағы ғылыми қатынас құралы ретінде жаңа, күрделі ойды жеткізетін терминдер де сөздер секілді халықтың ақыл-ойын, адамдық рухын, ғылыми көкжиегін, білім аясын жаңа сапада өсіру мұратын есте тұтады. Ол үшін термин маманға ғана таныс жасанды таңбалардан ғана жасалмай, терминжасамда халықтың тарихи-мәдени кодтық жадын жаңғырту да ескерілгені жөн” – деп терминдерді қабылдау, хабарлау, түсіну т.б. үрдістері жеңіл болу үшін халықтың танымына таныс атауларды алу да ескерілгені жөн екендігін айтып өтеді [11, 2796].

Терминтану – өте ауқымды ғылым саласы. Себебі, әрбір ғылым саласының өзіндік терминдер жүйесі бар. Терминдер жүйесі белгілі бір кәсіптік-ғылыми салада қолданылып, сол саланың кілті болады, сол сала мамандары қарым-қатынасында қолданылып, белгілі бір ақпаратты жүктейді. Сондықтан, тек тіл білімі, тіл білімімен шектесетін ғылымдардың ғана емес, басқа да ғылым салаларының терминдерін зерттеу, когнитивті аспектісін қарастыру алдағы уақытта ескерілуі керек мәселелер. Терминдерді қарым-қатынас барысында қолдану – күрделі когнитивті үрдіс. Мұнда тілдік бірліктер арқылы кодталған ақпаратты қабылдау жүзеге асады, сондай-ақ коммуникация барысындағы қатысушылар, жағдаят та ескеріледі. Термин тілдік формаға ие, адамдар кәсіптік-

ғылыми қызметте пайдаланатын практикалық және теориялық танымның жалпылануын көрсетеді, яғни адамдардың практикалық қызметі және терминологиялық ақпараттың жинақталу көзі болып табылады. Әрбір ғылым салаласының терминдерінің мән-мағынасын ашуда, терминдер жүйесін қалыптастыруда когнитивті ғылымның берері мол. Қазіргі когнитивті бағыт әртүрлі сала терминдерінің табиғатын зерттеуде негізгі сала болып отыр. Ғылыми ақпараттың сақталу формасы мен түрлі ғылым салаларындағы қолданысы байланысын ашуда қолданылып отыр.

Қорытынды. Сонымен, қазіргі таңда когнитивті парадигма тілдік бірліктерді жаңа қырынан зерттеп, тіл мәселелерінің өзгеше шешімін тауып, тіл білімі ғылымының дамуына үлес қосуда. Тіл білімінің, оның салаларының басқа ғылым салаларымен байланысы, сабақтастығы нәтижесінде тілді өз ішінде ғана емес, аралық ғылымдарда зерттеу жүзеге асып жатыр. Сол сияқты термин туралы ғылымды, әсіресе, когнитивті ғылыммен байланыстыра зерттеу оң нәтижесін беруде. Соның әсерінен қазіргі кезде ағылшын тіл білімінде, орыс тіл білімінде когнитивті терминтану саласы қалыптасып, дамып жатыр. Терминдер ұғымдарды таңбалаушы қызмет атқарады. Когнитивті терминтануда ұғымды таңбалаудағы таным мен тіл сабақтастығын ескеру жүзеге асады. Термин қалыптастыру, терминжасам мәселелерінде когнитивті үрдістерді есепке алу көзделеді. Когнитивті үрдістерге қабылдау, жеткізу, есте сақтау, жаңғырту, т.б. жатса, термин жасауда осы үрдістер ескерілу қажет. Бұл дегеніміз – халықтың санасында бар ұғымдарды қайта жаңғырту, сөз мағынасын кеңейту дегенге саяды. Мұнда жаңа ұғымдарды тілде бар бірліктермен толықтыру жүзеге асады. А. Байтұрсынұлы қазақ тіл білімі, әдебиеттану терминдерін жасағанда негізінен халық санасында бар сөздік қордың мағынасын кеңейтіп отырса да, интернационалдық терминдерден қашпаған. Ғалым мүмкіндігінше терминдерді қазақ тілінен, болмаса, түркі тілдерінен алу керектігін айтады. Терминдер белгілі бір салаға тән болып келіп, сол сала мамандарының қарым-қатынасында қолданылып, коммуникативті қызметте когнитивті үрдісті көрсетеді. Кейбір терминдер белгілі бір салаға ғана тән болып, қарапайым халыққа түсініксіз болуы мүмкін. Бірақ тіл білімінің, әсіресе, грамматика терминдерін жасауда когнитивті ерекшеліктерді есепке алу өте маңызды. Себебі грамматика терминдері – тілді меңгерудегі негізгі ұғымдар.

Қорытындалай келе, когнитивті парадигмада терминдердің қыр, сырын зерттеу, терминжасамда халық дүниетанымын ескеру – алдағы уақытта қарастырылатын мәселелердің бірі. Ағылшын тіл білімі, орыс тіл білімі сияқты когнитивті терминтануды арнайы қалыптастырып зерттеу жүргізу – қазақ тіл білімінде де кезек күттірмейтін мәселе.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1) Жаманбаева Қ.Ә. *Тіл қолданысының когнитивтік негіздері: эмоция, символ, тілдік сана.* – Алматы: Ғылым, 1998. – 140 б.-книга
- 2) Кубрякова Е.С. *Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира.* – Москва: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.-книга
- 3) *Философские основы зарубежных направлений в языкознании / Отв ред. В.З. Панфилов.* – Москва: Наука, 1977. – 296 с.-книга
- 4) Головин Б.Н., Кобрин Р.Ю. *Лингвистические основы учения о терминах.* – Москва: Высшая школа, 1987. – 104 с.-книга
- 5) Володина М.Н. *Когнитивно-информационная природа термина: на материале терминологических средств массовой информации.* – Москва: Изд-во МГУ 2000. – 128 с.-книга
- 6) Ивина Л.В. *Лингво-когнитивные основы анализа отраслевых терминосистем (на примере англоязычной терминологии венчурного финансирования).* – Москва: Академический проект, 2003. – 304 с.-книга
- 7) Козловская О.Г. *Когнитивный подход к исследованию термина как инструмента познания // Научно-технический вестник информационных технологий, механики и оптики.* – 2006. – Т 6. - № 1. - С. 245-247.-журналда жарық көрген мақалалар
- 8) Ахмет Байтұрсынұлының тілтанымдық мұрасы / құраст.: О. Жұбаева. – Астана: “Алашорда” Қоғамдық қоры, 2017. – 752 б.-книга
- 9) Жұбаева О.С. *Қазақ тіліндегі терминжүйенің когнитивті сипаты/*www.termincom.kz
- 10) Сыздықова Р.С. *Ахмет Байтұрсынов.* – Алматы: Қаз ССР “Білім” қоғамы, 1990. – 52 б.-книга
- 11) Бисенғали З.Қ., Манкеева Ж.А. *Қазақ филологиясы: егіз негіз.* – Алматы: Арыс, 2010. – 352 б.-книга

МРНТИ 811.512

А. Жаңабекова¹, А. Айнабекова²

¹ А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Алматы, Қазақстан

² Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті,
Шымкент, Қазақстан

Н.Т. САУРАНБАЕВТЫҢ КӨСЕМШЕ КАТЕГОРИЯСЫ ТУРАЛЫ ТҰЖЫРЫМДАМАЛАРЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада академик Н.Т.Сауранбаевтың көсемше категориясы туралы жазған ғылыми пайымдамалары қарастырылады. Н.Т.Сауранбаевтың 1944 жылы жазылған “Қазақ тіліндегі көсемшелердің семантикасы мен функциясы” атты диссертациясы қазақ тіл білімі үшін ғана емес, түркологияда көсемше туралы жазылған алғашқы ғылыми зерттеу болуымен құнды. Көсемшенің табиғи болмысын жақсы таныған көреген ғалымбұл категорияның мағыналық реңктерін де терең тани алған. Сондықтан ғалым көсемше тұлғаларының қызметіне функционалды аспектіден келген. Көсемше тұлғаларының өз қызметінен басқа етістіктің грамматикалық категорияларын жасауға негіз болатын қызметтерін де ашып көрсетті. Олардың күрделі етістік жасаудағы екі етістікті байланыстыру функциясын, шақ категориясын жасаудағы қызметін, сонымен қатар “вид” деп аталған қимылдың өту сипаты категориясын жасаудағы функцияларын жақсы таныды. Оларға терминдік атау беруде де тиянақтылық, созылыңқылық сияқты қимылдың өту сипатына қатысты мағыналарына иек артқан. Ғалымның көсемше туралы бұл тұжырымдары қазіргі жаңа ғылыми парадигмадағы функционалды зерттеулердің ұстанымдарымен астасып жатыр.

Түйін сөздер: көсемше, категория, функция, мағыналық реңк

A. Zhanabekova¹, A. Ainabekova²

¹ A. Baitursynov Institute of Linguistics,
Almaty, Kazakhstan

² South Kazakhstan State Pedagogical University,
Shymkent, Kazakhstan

ABOUT THE CONCEPT OF PARTICIPLE CATEGORIES OF N.T.SAURANBAEV

Abstract

This article examines the scientific conclusions written about the participles category of N.T.Sauranbayev. The dissertation of N.T. Sauranbayev in 1944 on the theme "Semantics and functions of participles in the Kazakh language" is the first scientific research not only for the Kazakh linguistics but also in the Turkology. A well-known scientist had a profound knowledge of the meaning of participles. Therefore, the scientist studied the participle from a functional point of view. In addition, in his work he has shown that participles has functions to be the basis for creating grammatical categories of verbs and participles form complicated verbs, as well as the category of activities, as well as the category of action called "view". They also referred to the semantics of actions, such as stability, continuance, in the compilation of terms. These thoughts about participles are based on the direction of functional research in the modern scientific paradigm.

Key words: participle, category, function, semantic connotation

А. Жанабекова¹, А. Айнабекова²

¹Института Языкознания им. А.Байтурсынова,
Алматы, Казахстан

²Южно-Казакстанского государственного педагогического университета,
Чимкент, Казахстан

О КОНЦЕПЦИИ КАТЕГОРИЙ ПРИЧАСТИЯ Н.Т.САУРАНБАЕВА

Аннотация

В данной статье рассматриваются научные выводы Н.Т.Сауранбаева, написанные о категории причастия. Диссертация Н.Т.Сауранбаева в 1944 году на тему “Семантика и функция деепричастия казахского языка” является первым научным исследованием не только для казахского языкознания, но и в тюркологии. Н.Т.Сауранбаев был один из основателей деепричастия казахского языка и смог раскрыть семантику деепричастия. Поэтому ученый изучал деепричастие с функциональной точки зрения. Он также обнаружил функции, которые являются основой для создания грамматических категорий глаголов. Сауранбаев изучил систему построения сложных предложений и способы образования глагольных категорий в казахском языке и категорию активности движения, называемой “вид”. Они также ссылались на семантику действий, таких как стабильность, длительность, при составлении терминов. Эти мысли о деепричастии основаны на направлении функциональных исследований в современной научной парадигме.

Ключевые слова: причастие, категория, функция, семантический оттенок

Кіріспе. XIX ғасырдың 40-50 жылдар аралығы түркі тілдерінде тіл білімінің жекелеген мәселелерінің арнайы зерттеліп, ғылыми грамматикалар мен монографиялардың жарық көре бастаған кезеңі болды. Қазақ тіл білімінде де алғашқы грамматикалар мен ғылыми монографиялар осы кезеңде жарық көрген болатын. 1939 жылы жазған Н.Т.Сауранбаевтың “Көсемшелер туралы”, 1940 жылы шыққан “Қазақ тіліндегі көсемшелер” атты мақалалары, 1944 жылы жазылған “Қазақ тіліндегі көсемшелердің семантикасы мен функциясы” атты кандидаттық диссертациясы да осы кезеңдері шыққан еді. Н.Т.Сауранбаевтың аталған диссертациясы қазақ тіл ғана емес, тюркологияда көсемше туралы жазылған алғашқы ғылыми зерттеу болуымен құнды. Бұл еңбек тюркологияға қосылған үлкен жаңалық еді. Түрколог-ғалым Н.К.Дмитриев құмық тілі грамматикасында көсемше туралы тарауын Н.Т.Сауранбаевтың жоғарыдағы еңбегімен тығыз байланысты қарастырған болатын. Сол сияқты құмық тілінің зерттеушісі Ю.Д.Джанмавов ғалымның еңбегі туралы мынадай тұжырым жасайды: “Из работ, посвященных специально деепричастиям тюркских языков можно указать лишь на Н.Сауранбаева, в которой в истории отечественной тюркологии деепричастие впервые подвергаются всестороннему анализу” [1, 18 с.].

Түрколог ғалымдар Н.И.Ильминский, М.А.Казембек, П.М.Мелиоранский, Н.Ф.Катанов еңбектерінде көсемше категориясына қатысты алғашқы ғылыми пікірлер кездеседі. Мысалы, П.М.Мелиоранский көсемшелерді “негізгі айтылатын іске жанама болып жүретін істерді білдіру үшін қолданылады” дейді [2, 53 б.].

Академик Н.Т.Сауранбаевтың бұл еңбегінен кейін түркі тілдері бойынша 1950 жылы М.Аскарва “Деепричастие в современном узбекском языке” атты тақырыпта кандидаттық диссертациясын қорғады. Осы жылы А.М.Хосровидің “Деепричастие в тюркменском языке”, 1959 жылы П.Н.Перевошиковтың “Деепричастие и деепричастные конструкции в удмуртском языке”, 1966 жылы А.Турсуновтың “Деепричастие в современном киргизском языке”, 1967 жылы Ю.Д.Джанмамовтың “Деепричастие в кумыкском литературном языке”, 1977 жылы А.А.Юлдашевтің “Соотношение деепричастных и личных форм глагола”, 1985 жылы Е.И.Коркинаньң “Деепричастие в якутском языке”, 1988 жылы А.Аннануровтың “Категория деепричастие и его функции в тюркменском языке”, 1990 жылы И.А.Невскаяның “Состав и функции деепричастий в шорском языке” атты еңбектері баспа бетін көрді.

Көріп отырғанымыздай, көсемше категориясы туралы ғылыми зерттеулер түркі тілдерінде академик Н.Т.Сауранбаевтың ғылыми еңбектерінен кейін қарастырыла бастады. Тіпті кейбір тілдерде бұл категорияның зерттелуі кейінгі жылдарда ғана зерттеле бастаған. Сондықтан Н.Сауранбаевтың аталмыш зерттеуі көсемше туралы қазақ тілінің ғана емес, түркі тілдеріндегі алғашқы зерттеу

болуымен құнды. Ә.Құрышжанов бұл туралы: “Сөз таптарының үлкен бір тарауы болып танылатын етістік категориясына байланысты жазылған бұл зерттеу жұмысы тек қазақ тіл білімінде ғана емес, бүкіл совет түркологиясында зор жаңалық, мол табыс еді. Кейінірек туысқан түркі тілдеріндегі осы іспеттес еңбектердің туындай түсіп, молыға беруіне Н.Т.Сауранбаевтың кітабы, сөз жоқ, тұп-тура мұрындық болды. Өміршең тақырып туралы өзгелердің пікір айтуы қажеттігін іс жүзінде дәлелдеп, басқа түрлі зерттеушілердің ой толғанып, тұжырым қорытатын бағыттарына жол ашты” [3, 95 б.].

Әдістеме. Академик Н.Т.Сауранбаевтың көсемше категориясы туралы тұжырымдамаларын анықтауда ғылыми зерттеулердегі дәстүрлі әдістердің бірі – шолу жасау, сипаттау, Сауранбаев еңбектері мен ой-пайымдаулары және ғылыми жаңалықтары туралы айтылған цитаталар келтіру арқылы дәлелдеу, дәйектеу әдісі қолданылды. Сонымен қатар Сауранбаевтың көсемше туралы ойларын терең түсіну үшін басқа да ғалымдардың көсемше жайлы айтқан тұжырымдарымен салыстыру тәсілі қолданылды. Сауранбаевтың көсемше категориясы туралы айтқан пайымдауларындағы жаңалықтарды анықтау үшін талдау (анализ) және жинақтау (синтез) тәсілдері пайдаланылды.

Н.Сауранбаевтың көсемше категориясын зерттеудегі жаңалықтарының бірі – оның көпқызметтілігін тани білгендігінде. Сондықтан Сауранбаевтың көсемше категориясы туралы әрбір тұжырымында қазіргі функционалдылық, коммуникативті грамматиканың теорияларының ізі сайрап жатыр. Осы ретте Сауранбаевтың көсемше категориясы туралы ой-пайымдаулары студенттерге дәріс беруде, сондай-ақ жаңа бағыттағы функционалды зерттеулерде маңызы зор болмақ. Біз мақалада ғалым тұжырымдары келтіре отырып, көсемше категориясы бойынша зерттелген, айтылған ой-пайымдаулармен салыстырып отырамыз. Нәтижесінде бүгінгі көсемше категориясының қызметін әлі де тереңдей ашу мүмкіндігіне жетеміз.

Талқылау. Қазақ тіл білімінде көсемше деген терминді алғаш қолданған қазақ тіл білімінің негізін қалаушы ғалым А.Байтұрсынов болды. Ғалым көсемшеге “екі етістік қатарынан сөйлегенде, алдынан айтылатын етістіктің қысқа түрі” деген анықтама беріп, -а, -е, -й тұлғаларын – *үнемді көсемше*, -ып, -іп, -п тұлғаларын – *үнемсіз көсемше*, -ғалы, -гелі тұлғасын – *ниетті көсемше* деп үшке бөліп көрсетеді. А.Байтұрсыновтың бұл терминді көсемше деп атауының себептері ұлттық дүниетанымдық түсінікпен байланысты. Бір қарағанда бұл терминнің қандай уәжге, себепке негізделгенін оның арғы шығу тарихын білмей табу қиын. “Көсемше” сөзінің түбірі – *көсем*, -*ше* – сөзжасамдық жұрнақ. Енді *көсем* сөзі қандай мағынаны білдіреді дегенге келсек, “Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде”: “Көсем ат тіркестіре жеккен аттың алдыңғысы, жол бастайтыны. Оған көліктің екі түрі: түпке пар өгіз, алға ат жегіледі делінсе [4, 224 б.], ал “Фразеологиялық сөздікте”: “Көсем жеккен қос атқа бір атты көсем етіп жеккен”, - деген анықтама берілген [5, 123 б.].

“Көріп отырғанымыздай, көсем ат сұлулыққа, әсемдікке жегіліп, алда бастаушы болып жүреді де, негізгі күш, салмақ түпке жеккен пар аттарға, тұғырға түседі екен. Сонда көсемшенің де мәні айқындала кетеді. А.Байтұрсынұлы айтқандай, көсемше “мағына беруші” болып алда жүреді де, көмекші етістіктер “өзгеруші” болып, жақ жалғауын қабылдап, соңында жүреді, сөйлемді тиянақтайды” [6, 36 б.]. А.Байтұрсынов бұл сөзді көсемше деп атауда оның мағынасы мен сөйлемдегі тиянақсыз қызметіне сүйенген болу керек және де оны қазақ халқының дәстүрлі мал шаруашылығында қолданылатын ұғыммен байланыстырған.

Қазақ тіл білімінде А.Байтұрсыновтан кейін көсемше туралы талдауларды әрі қарай жалғастырған профессор Құдайберген Жұбанов “көсемшелер сүйеншектерше сөйлемді аяқтай алмайды, өзге бір етістіктерге сүйеніп те, жиекшелерше жіктеліп те тұра алады”, - дей келе, оларды *өткен шақ көсемше* (-ып, -іп, -п), *дағдылы көсемше* (-а, -е, -й), *шарт көсемше* (-са, -се) деп бөледі, ал *-ғалы/гелі* тұлғасын есімше қатарында көрсетеді [7, 350 б.].

Профессор Сәрсен Аманжолов көсемше туралы былай деп жазады: Көсемшелер көбінесе, басқа етістіктерден бұрын айтылады. Екінші сөзбен айтқанда, көсемшелерден соң бірнеше көмекшілік атқаратын етістіктер болады. Көсемшелердің жағы, шағы тек көмекші етістіктерден білінеді” [8, 89 б.].

Академик Н.Т.Сауранбаев жоғарыдағы берілген көсемше туралы тұжырымдардың бәрімен бірдей келіспейді. Ғалым бұл туралы: “Меніңше, мұнда көсемшелер туралы ештеңе айтылмаған, себебі көсемшелердің етістіктен бұрын айтылуы, олардан соң бірнеше көмекші етістіктердің болатындығы – мұның барлығы – қазақ тіліндегі күрделі етістіктердің жасалу мәселесі. Рас, күрделі етістіктер (келіп жатыр, келе жатыр, келгелі жатыр) негізгі етістіктің көсемшеде тұрып, оның түрлі шақтық белгісін білдіретін көмекші етістіктің жалғануы арқылы жасалады. Бірақ көсемше мен

күрделі етістік бірдей емес. Мұндағы айтылғандар – көсемшенің семантикалық, морфологиялық белгілері емес. Сонымен бірге “көсемшелердің жағы, шағы тек көмекші етістіктен білінеді”, - деушілік өте алжас айтылған сөз, себебі көсемшелердің негізі етістік болғанмен, нағыз етістік емес, амал категориясымен байланысты өзгермейтін етістіктің түрі”, - деген тұжырым жасаған [9, Б.3-4.].

Көріп отырғанымыздай, көсемше мәселесін арнайы қарастырған ғалым өзіне дейін көсемше туралы жазылып жүрген тұжырымдардыбағамдай келе, көсемшені етістіктің ерекше формасы ретінде анықтау үшін жоғарыда аталмыш белгілердің жетімсіз екендігін, көсемшені әрі қимылды білдіріп, шақ категориясын жасайтын, әрі қимылдың әртүрлі амалын, сынын білдіріп үстеу қызметінде жұмсалатын, сол сияқты негізгі етістік пен көмекші етістікті байланыстыратын дәнекерлік қызметін, сол сияқты сөзжасамның аналитикалық тәсілі арқылы орындалатын ерекше қызметін, бағыныңқы мен басыңқы сөйлемді байланыстырудағы негізгі қазық екенін көрсетеді.

Академик Н.Т.Сауранбаевтың көсемше туралы зерттеуіне дейін көсемшелер тілдік факті ретінде танылып, көбінесе оның тұлғалық жағыкөбірек қарастырылған болатын. Терминдік атау беріліп, түрлері көрсетіледі, сонымен қатар оқулықтар, бағдарлама көлемінде болса да, ғылыми негізде қарастырылып, көсемшенің тиянақсыздығы, жіктелетіні, күрделі етістік жасауға қатысатыны сияқты т.б. грамматикалық белгілері анықталады.

Академик Н.Т.Сауранбаев жоғарыда аталған ерекшеліктердің көсемше табиғатын толық шешіп бере алмайтындығын атап көрсетіп, көсемше теориясын төмендегіретпен қарастырады:

- көсемшенің анықтамасы, семантикасы, тұлғалары;
- көсемшенің тарихы мен генезисі;
- көсемшенің етістіктің шақ категориясына қатысы;
- етістіктің вид категориясымен байланыстылығы;
- күрделі етістік жасаудағы қызметі;
- үстеу тудырушы қызметі;
- көсемшенің синтаксистік қызметі.

Көсемше – етістіктің ең бір күрделі категориясы. Себебі көсемше өз алдына түрлену жүйесі бар парадигмалық сипаттағы грамматикалық категория құрамайды. Алайда ол етістіктің басқа грамматикалық категорияларының барлығына дерлік негіз бола алуымен байланысты, оның жұмсалымдық қызметі жан-жақты болып отыр. Көсемшеге алғашқы ғылыми зерттеулерден бастап әртүрлі анықтама беріліп, соған сәйкес оның формаларының да түрліше аталуы көсемшенің функционалдық мүмкіндігімен байланысты болып отыр. Осы себепті де көсемше категориясын арнайы қарастырған академик Н.Т.Сауранбаевтың өзі оның түрлерін әр жылғы еңбектерінде түрліше атап көрсетеді. Мысалы, алғашқы басылымда *тиянақты көсемше* (-ып, -іп, -п), *ауыспалы көсемше* (-а, -е, -й), *мақсатты көсемше* (-ғалы, -гелі, -қалы, -келі) деп жіктесе, кейінгі басылымда *аяқталған* (законченный), *созылыңқы* (продолжительный), *анықталмаған* (неопределенное) деп көрсетеді, ал кейінгі ғылыми еңбектерінде олар әрқалай терминмен аталған: *тиянақты, созылыңқы, мақсатты*[10, 122 б.], *үнемді, үнемсіз, мақсатты*[11, Б. 322-324.].

Н.Т.Сауранбаевтың көсемшенің *-а, -е, -й* тұлғасын –*созылыңқы*, ал *-ып, -іп, -п* тұлғасын – *тиянақты көсемше* деп атауы А.Байтұрсыновтың оларды *үнемді, үнемсіз* көсемше деп атаған терминдік мағыналарымен сабақтасқан. Айталық, А.Байтұрсынов“үнемді көсемше (-а, -е, -й) созымды істі көрсету үшін, үнемсіз көсемше (-ып, -іп, -п) бірден бітетін істі көрсету үшін айтылады”,– десе, Сауранбаев өз еңбектеріндебұл ойды әрі қарай дамытып, А.Байтұрсыновтың үнемді көсемше түрін – созылыңқы көсемше, үнемсіз көсемше түрін – аяқталған көсемше деп атайды. Екі ғалым да бұл көсемше тұлғаларының мағыналық реңктерін өте жақсы таныған. Оларға атау берудегі мағыналық уәждері де сабақтасып жатыр деуге болады. Көсемшеге атау берудегі мағыналық себеп уәж негізінен көсемше тұлғаларының жалғанған етістіктерге үстейтін қимылдың өту сипатын білдіретін мағынасы болып табылады.

Н.Т.Сауранбаев *-ып, -іп, -п* мен *-а, -е, -й* көсемше түрлерінің мағыналық реңктерін төмендегіше талдап көрсетеді: “Күрделі етістіктегі *-ып, -іп, -п* тұлғалы көсемше істің тиянақтылығын білдіреді: *алып кел, алып қайт, ұстапал* дегендегі көсемшеде тұрған етістіктерден *алу, ұстау* істерінің тиянақты екендігін байқауға болады... *күліп сөйледі* десек, бұндағы *күліп* сөзі *күле сөйледі* дегендегі *күле* сөзінен гөрі тиянақты, тұжырымды... Сонымен қатар ғалым көсемшенің *-а, -е, -й* түрінің басталған істің аяқталмай, келешекке созылатынын атап көрсеткен.

Н.Сауранбаев көсемшені етістіктің ерекше тұлғасы деп таниды: “Деепричастие как особая форма глагола не находит себе прямого определения” [12, 158 б.]. Көсемшенің функционалды мағыналарын

жақсы таныған. Негізгі етістіктегі істің амалын, мезгілін, мақсатын т.б. сипаттайтын үстеулік мағынада, жанама мәнде қолданылатындығын, сол сияқты етістіктің шақ түрін жасауға қатысатынын датаныған. “Осымен байланысты көсемшелерді екі тұрғыдан, бірінші – мағыналық, екінші – қызметтік жағынан қарау керек болды. Мағыналық жақтан көсемшелер негізгі етістіктегі істі сипаттайтын жанама үстеулік категория болып саналады. Олар тек осы мағынада ғана нағыз көсемше болады. Ал етістіктің, атап айтқанда, ашық райдың, күрделі етістіктің құрамындағы көсемшелік формалар көсемше мағынада емес, шақты білдіреді”, – деп көсемшенің екі түрлі функцияда қолданылатынын анықтайды. Академик Н.Т.Сауранбаевтың көсемше туралы бұл ойлары қазіргі ғылыми парадигмадағы функционалдық зерттеулердің ұстанымдарымен сабақтасып жатыр.

Ғалымның педучилищеге арнап жазған оқулығының соңғы басылымында көсемше категориясына мынадай анықтама берген: “Көсемшелер – негізгі етістіктегі істің амалын, мезгілін, мақсатын және басқа қасиеттерін көрсететін жанама формалар деп саналады” [10, 121 б.].

Көсемшеге берілген анықтамалар түркі тілдерінде Н.Сауранбаевтың анықтамасымен мазмұндас болып келеді. Н.К.Дмитриев башқұрт тілінде көсемшені “негізгі қимылды анықтайтын қосымша, жанама қимылды білдіретін түрленбейтін етістіктің жақсыз формасы”, – дейді [13, 185 б.], И.П.Павлов чуваш тіліндегі көсемшені етістіктің түрленбейтін тұлғасы”, – деп көрсетеді [14, 10 б.]. Осыған ұқсас көсемше туралы пайымдаулар түрікүйғыр, ноғай, азербайжан т.б. түркі тілдерінің грамматикаларында кездеседі.

Г.Әмірова ғалымның көсемше категориясы туралы тұжырымдарының жаңалықтарын төмендегіше атап көрсетеді: “Сонымен, Н.Сауранбаев өзіне дейінгі көсемше туралы ғылыми танымға қандай үлес қосты деген мәселеге келсек, алдымен, өзіне дейінгі көсемшелерге берілген анықтамаларға түзетулер, толықтырулар енгізді, оның түрлерін ғана көрсетіп қоймай, оларға сипаттама береді. Тек синтаксистік, ішінара морфологиялық белгілері қамтылып берілген анықтамаларға семантикалық белгіні қосады. Екіншіден, көсемшеге байланысты бұрын байқалмаған, байқалса да, тек аталып өткен мәселелерге назар аударып, кеңірек талдайды. Атап айтқанда, көсемшелердің күрделі етістік құрамында жұмсалуды; бағыныңқы баяндауыш қызметіндегі, сол сияқты негізгі етістік пен көмекші етістікті байланыстырғыштық дәнекерлік қасиеті; шақтық мәнде жұмсалуды ерекшеліктері; функциясы мен семантикасының кең көлемде қарастырылуы; көмекші етістіктің (деп) құрамында келуі т.т. Үшіншіден, көсемше табиғатын жан-жақты аша келіп, оны етістіктің ерекше түрі ретінде тануға жол ашады” [6, 43 б.].

Н.Т.Сауранбаев көсемшелердің сөзжасамдық қызметін де таныған. Үстеу сөздердің қалыптасу тарихында көсемшелер арқылы жасалған *сөйтіп, жақсылап, солай, бұлай, іле-шала* сияқты сөздердің қалыптасу тарихына назар аударған

Академик Н.Т.Сауранбаев етістік түрлерінің жасалу жолдары мен ондағы көсемше формаларының қызметін айта келіп, *законченный вид, продолжительный вид, неопределенный вид* деген терминдерді қолданған. Бұдан ғалымның сол кездегі қазақ тіл білімінде “вид”, кейде “сыпат” деп аталған категорияның білдіретін мағыналарын негізге алған, яғни көсемше тұлғаларының осындай қимылдың аяқталуын, созылықтылығын немесе тиянақтылығын білдіретін мағыналарды жете танығандығын көреміз. Қазіргі кезде қазақ тілінде вид категориясы жоқ деп танылып жүр. Алайда вид категориясы функционалды-семантикалық аспектуалдылық (қимылдың өту сипаты) категориясы ретінде қарастырылып жатыр.

Қазақ тіл білімінде қимылдың өту сипаты категориясы Н.Оралбаева және оның шәкірттерінің (Бибеков, Қарымбаева т.б.) еңбектерінде, салғастырмалы тұрғыдан З.Ахметжанова, және оның шәкірті М.Жолшаева еңбектерінде арнайы зерттеу нысаны болды. Бұл зерттеулердің барлығында көсемше тұлғаларының қимылдың өту сипатын білдірудегі сан алуан мүмкіндіктері, жан-жақты ашылады.

Қазақ тіл білімінде көсемше категориясы арнайы тұрғыдан Б.Қапалбеков, Ө.Жұмағұлованың кандидаттық диссертацияларында қарастырылып, оның жұмсалымдық мүмкіндіктері Н.Сауранбаевтың ғылыми жолымен дамытыла түскен.

Көсемше түрлеріне келсек, көп уақытқа дейін көсемшенің үш тұлғалық түрлеріне сәйкес үш түрге жіктеліп беріледі. Олар:

- 1) *-п, -ып -іп*
- 2) *-а, -е, -й*
- 3) *-ғалы, -гелі, -қалы, -келі*

Осы тұлғаларға сәйкес А.Байтұрсынұлы *үнемді, үнемсіз, ниетті* деп бөлсе, Н.Сауранбаев соңғы еңбектерінде *тиянақты, созылықты, мақсат* көсемше деп жіктейді. Ы.Маманов та осы аталған тұлғаларды ғана көсемше деп таныған, *өткен шақ көсемше, келер шақ көсемше, мақсатты көсемше* деп деп жіктейді. Ы.Маманов көсемшенің қосымша қимылды білдіретінін және оның негізгі қимылдыбілдіретінін көрсетеді. Ғалымның бұл пікірі Н.Т.Сауранбаевтың тұжырымдарымен сабақтасады.

Бұдан кейін А.Хасенова жоғарыда аталған жұрнақтарға *-ганиша* және *-мастан* жұрнақтарын жатқызса [15, 158 б.], А.Ысқақов *-ганиша* және *-майынша* жұрнақтарын атайды [16, 215 б.]. Қ.Есенов *-гандай* және *-ысымен* тұлғаларын да көсемше жұрнақтарының санатында қарайды [17, 59 б.].

Көсемшені функционалдық тұрғыдан қарастырған Б.Қапалбековтің пікірінше, “жоғарыда көсемше деп танылған жұрнақтардың қолданылу аясы бірдей емес. Бұл жұрнақтар күрделі етістіктің барлық түрін жасауға қатысу, сөйлемде етістік баяндауыштың бір белгісін білдіріп, пысықтауыштық қызмет атқару, айтушының ойды ықшамдап айту мақсатын жүзеге асырып, бірыңғай баяндауыш болу, күрделенген сөйлемдер жасауға қатысу, сабақтас құрмалас сөйлемдердің бағыныңқы сыңарының баяндауышы бола тұра, екі жай сөйлемді еш дәнекерсіз байланыстырып тұру т.б. қызметтердің бәрінде бірдей жүре бермейді”, – деп зерттеуші көсемше тұлғаларының функционалдық өрісінің бірдей еместігін салыстырулар арқылы ашып көрсетеді [18, 15 б.]. Мысалы, *-ып, -іп, -п* тұлғасы осы қызметтерде бұрын-соңды жарық көргенғылыми зерттеулердің барлығында кездесе береді. Ал *-ғалы, -ганиша, -ысымен, -майынша* тұлғалары күрделі етістіктерді байланыстырушы қызметте қолданылмайды. Сондай-ақ *-ганиша, -мастан, -ысымен, -майынша* тұлғаларына аналитикалық формант құрау қызметі тән емес. *-а, -е, -й* және *-ып, -іп, -п* тұлғалары өзінен кейін жіктік жалғауларын қабылдап, ашық райдың шақ көрсеткіштерінің қызметінде қолданылса, *-ғалы* тұлғасы аналитикалық формант құрамында ғана (*-ғалы отыр, -ғалы жүр*) жіктеледі. *-ганиша, -мастан, -ысымен, -майынша* тұлғалары ашық райдың етістіктің шақ тұлғаларының қызметін орындай алмайды.

Б.Қапалбеков өз зерттеуінде көсемшелердің функционалдық қызметтерін санамалай келе, олардың алғашқы негізгі бастапқы қызметі – пысықтауыштық қызмет деп тұжырымдайды. Ал көсемше жұрнақтарының күрделі етістік жасауы, бірыңғай баяндауыш жасауы, күрделі құрылымдар жасауы – бәрі оның өзін тиянақтаушы етістікпен пысықтауыштық қатынаста тұруының негізінде дамып қалыптасқан. Б.Қапалбековтің бұл тұжырымы да Н.Т.Сауранбаевтың “мағыналық жақтан көсемшелер негізгі етістіктегі істі сипаттайтын жанама үстеулік категория болып саналады. Олар тек осы мағынада ғана нағыз көсемше болады”, – деген көсемшеге берген тұжырымдарымен сабақтасып жатыр.

Ө.Құрышжанов құрмалас сөйлемдердің зерттелуіндегі көсемше туралы Н.Сауранбаев пікірлерінің маңызын былай ашып көрсетеді: “Қазақ тіліндегі көсемшелердің жай сөйлем құрамында келіп атқаратын қызметі мен олардың құрмалас сөйлем тобындағы функциялары жөнінде Н.Т.Сауранбаев пікірлері осы күнгі айтылып жүрген оқулық қағидаларымен үлкен үйлестік табады. Сабақтас құрмалас пен салалас құрмалас сөйлемдер жүйесіндегі көсемшелер орны мен олардың қызметі жайлы келтірілген материалдар мен толғамдар кейінгі буын ұрпақтар еңбектерінде өзіне лайықты орын тауып отыр” [3, 78 б.].

Көсемше категориясы туралы зерттеулер қазақ тіл білімінде жоғарыда аталған еңбектермен ғана шектелмейді. О.Бекжанүбірінің “Қазіргі қазақ тіліндегі көсемшенің ішкі ерекшеліктері” атты мақаласында көсемшенің басқа сөз таптарын жасауға қатысы айқындалады. Көсемшелерді *амал көсемше, мақсатты көсемше, мезгіл көсемше* деп жіктейді [19, 45 б.].

Сонымен қатар көсемше аналитикалық форманттар құрамында профессор Н.Оралбаеваның еңбектерінде, күрделі етістік мәселесіне қатысты Б.Қасым еңбектерінде зерттеліп, оның аналитикалық формант, күрделі етістік жасаудағы қызметтері саралана түседі. Бұдан басқа да шақ, құрмалас сөйлем, функционалды-семантикалық категорияларды (аспектуалдылық, темпоралдылық, модальдылық, таксис, локалдылық т.б.) зерттеу барысында да үнемі зерттеу нысанынан түскен емес.

Қорытынды. Сонымен, Н.Т.Сауранбаев түркі тілдерінің ғылыми тұрғыдан зерттеле бастаған кезеңнің алғашқы жылдарында-ақ қазақ тіліндегі көсемше категориясын түркі тілдері бойынша алғаш рет зерттеп, түркологияға зор табыс әкелді. Көсемшенің табиғи болмысын жақсы таныған ұлт ғалымы оның мағыналық реңктерін де терең тани білген еді. Сондықтан ғалым көсемше тұлғаларының қызметіне функционалды тұрғыдан келді. Көсемше тұлғаларының өз қызметінен басқа етістіктің грамматикалық категорияларын жасауға негіз болатын функцияларын да ашып көрсетті.

Олардың күрделі етістік жасаудағы байланыстырушылық қызметін, шақ категориясын жасаушы қызметін, сонымен қатар “вид” деп аталған қимылдың өту сипаты категориясын жасаушы қызметтерін жақсы таныды. Оларға терминдік атау беруде де тиянақтылық, созылыңқылық сияқты қимылдың өту сипатына қатысты мағыналарға сүйенді.

Көсемшенің қолданылу аясы кең, атқаратын функциясы көп болғандықтан, ертеден бері Н.Сауранбаев еңбектерінен бастап арнайы зерттеліп келе жатқанмен, оның тілдегі барлық функциялық мүмкіндіктерін әлі де зерттей түсу қажеттігі байқалып отыр. Бұл мәселеде бұған дейін Н.Сауранбаев еңбектері қаншалықты көсбасшы болса, кейінгі зерттелетін жұмыстарға да ғалым қалдырған мұралардың бірден-бір табан тірер тұғыры болатындығы дау тудырмайды. Ал Н.Т.Сауранбаевтың көсемшенің табиғатын тануға арналған іргелі еңбегі тек қазақ тіл білімінде ғана емес, жалпы түркі тілдерінде көсемше тақырыбына арналған алғашқы еңбек болуымен, сонымен қатар көсемше табиғатының жете зерттелуімен құнды болып қала бермек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1) Джанмавов Ю.Д. *Деепричастие в кумыкском языке: автореф. дисс. канд. филол. наук.* – Баку, 1965. – 36 с.
- 2) Мелиоранский П.М. *Краткая грамматика казак-киргизского языка. Ч.1. (Фонетика и этимология).* СПб: Тип.имп.АН, 1894. – 72 с.
- 3) Құрышжанов Ә. Н.Т.Сауранбаев. - Алматы: Ғылым, 1974. – 191 б.
- 4) Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1980. 5 т. – 640 б.
- 5) Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977., 285 б.
- 6) Әмірова Г.О. *Академик Н.Т.Сауранбаев еңбектеріндегі қазақ тілі морфологиясының теориялық мәселелері: филол. ғыл. канд. дисс.* – Алматы, 1997.
- 7) Жұбанов Қ. *Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер.* – Алматы: Ғылым, 1966. – 361 б.
- 8) Аманжолов С. *Қазақ тілінің грамматикасы. 1 бөлім. Морфология.* – Алматы: Қазмембас, 1938. – 103 б.
- 9) Сауранбаев Н. *Қазақ тіліндегі көсемшелер туралы.* – Алматы: Қазмембас, 1940. – 20 б.
- 10) Сауранбаев Н. *Қазақ тілі.* - Алматы: ОПб, 1953. – 219 б.
- 11) *Қазіргі қазақ тілі.* – Алматы, ҚазССР ҒА баспасы, 1954. – 563 б.
- 12) Сауранбаев Н. *Қазақ тіл білімінің проблемалары.* – Алматы: Ғылым, 1982. – 352 б.
- 13) Дмитриев Н.К. *Грамматика башкирского языка.* – М.-Л.: Изд.АН СССР, 1948. – 276 с.
- 14) Павлов И.П. *Деепричастие в чувашском языке и их синтаксические функции: автореф. дисс. канд. филол. наук.* – М., 1953. – 14 с.
- 15) *Қазақ тілі грамматикасы* – Алматы, 1967. 1 бөлім. – 264 б.
- 16) Ысқақов А. *Қазіргі қазақ тілі.* – Алматы, 1974. – 317 б.
- 17) Есенов Қ. *Құрмалас сөйлем синтаксисі.* – Алматы, 1995. – 97 б.
- 18) Қапалбеков Б. *Көсемше бағыныңқылардың дамып қалыптасуы мен мағыналық түрлері: филол. ғыл. канд дисс.* – Алматы, 2000., 32 б.
- 19) Бекжанүбірі О. *Қазіргі қазақ тіліндегі көсемшенің ішкі ерекшеліктері // ҚР ҰҒА Хабарлары. Тіл-әдебиет сериясы.* – Алматы, 1983. – № 3.

МРНТИ 16.01.11

Б. Қапалбек¹, А. Омарова²

¹Мемлекеттік тілді дамыту институты,

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

ЖАҢА ЕМЛЕДЕ “И” МЕН “У” - ҒА ҚАТЫСТЫ ЖАСАНДЫ ЕРЕЖЕЛЕРДЕН ҚҰТЫЛУЫМЫЗ КЕРЕК

Аңдатпа

Ахмет Байтұрсынұлы бастаған зиялы топ тілімізді жүйеге келтіру жолында көп еңбек сіңірді. Сол кездің өзінде-ақ топтар арасындағы кереғарлықтарды тудырып, үлкен дау болған мәселе – “И” және “У” дыбыстарының мәселесі. Бір топ бұл дыбыстар дауысты және дауыссыздар қатарына кіреді, оларды таратып жазудың қажеті жоқ десе, екінші топ бұл дыбыстардың тек дауыссыз екенін, сондықтан алдына дауысты қосып таратып жазу керектігін дәлелдейді. 1924 жылы болған Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезінде бұл мәселеге Ахмет Байтұрсынұлы нүкте қойып, таратып жазу керектігі туралы шешім қабылдаған. Араға бір ғасыр салып бүгін де бұл мәселе қазақ әліпбиін латын графикасына көшіру кезінде жанданып отыр. Әліпби ауыстырудағы ең басты мақсатымыз төл дыбыстарымызды сақтай отырып, қазақ тіліне ғана тән дыбыстық ерекшеліктерді көрсету, нормалау, жүйеге келтіру екенін басшылыққа ала білсек, “И” мен “У”-ға қатысты мәселе жабылып, Ахмет қойған нүкте орнында қалар еді. Өкінішке орай, бүгінгі таңда қазақ тілінің заңдылықтарына қайшы көзқарастар айтылып жатқан соң, бұл мәселе әлі шешілмеген күйі тұр. Мақала Ахмет Байтұрсынұлының ұстанымдарын негізге ала отырып, “И” мен “У”-ға қатысты дәлелдерден тұрады.

Түйін сөздер: латын графикасы, ұлт әліпбиі, емле ережелері, дауысты және дауыссыз дыбыстар, үнемдеу заңдылығы, тасымал, қосар дыбыстар, төл ережелер

B. Kapalbek¹, A. Omarova²

¹ Institute for state language development,

² Abai Kazakh National pedagogical university,
Almaty, Kazakhstan

IN THE NEW SPELLING, WE NEED TO GET RID OF ARTIFICIAL RULES ABOUT THE SOUNDS “И” AND “У”

Abstract

A group of intellectuals led by A. Baitursynov worked hard on the way to systematize our language. The problem in the environment of which there was a great controversy in the twentieth century is the problem associated with the sounds of "И" and "У". The opinions of the scientists were divided: the scientists of the first group believed that these sounds are part of both vowel and consonant sounds and do not require decoding, while the scientists of the second group proved that these sounds are only consonants and correspondingly need a vowel sound in front of them. At the first Congress of Kazakh scientists, held in 1924, Akhmet Baitursynov decided to solve this problem and put an end to this issue. A century later, today, this question has come to life again when translating Kazakh graphics into Latin. Our main goal in switching to the Latin alphabet is to show the sound features of the Kazakh language, normalize and systematize the sounds inherent only in our language. If we take into account that this is our main goal in changing the alphabet, then the question related to the sounds "И" and "У" should have already been closed, since no one better than Akhmet Baitursynov can prove the function of these sounds. But, unfortunately, many scientists do not agree with the opinion of Ahmet Baitursynova, but rather prove that some patterns are not inherent in the Kazakh language, sound features of the Kazakh language. In this article, the authors prove the truthfulness and integrity of A. Baitursynov's words and solutions in order for the new alphabet and its spelling rules to be correct and meet all the standards of our language and our sounds.

Key words: Latin graphics, alphabet of the nation, spelling rules, vowel and consonant sounds, law of economy, hyphenation, double sounds

Б. Капалбек ¹, А. Омарова ²

¹ Института развития государственного языка,

² КазНПУ имени Абая,

Алматы, Казахстан

В НОВОЙ ОРФОГРАФИИ МЫ ДОЛЖНЫ ИЗБАВИТЬСЯ ОТ ИСКУССТВЕННЫХ ПРАВИЛ ОТНОСИТЕЛЬНО ЗВУКОВ “И” И “У”

Аннотация

Группа интеллигенции во главе с А. Байтурсиновым много трудились на пути в систематизации нашего языка. Проблема, в окружении которой еще в XX веке был большой спор это проблема, связанная со звуками “И” и “У”. Мнения ученых разделились: ученые первой группы считали, что эти звуки входят в состав как гласных, так и согласных звуков и не требуют расшифровки, в то же время ученые второй группы доказали, что эти звуки являются только согласными и соответственно нуждаются в гласном звуке перед собой. На первом съезде казахских ученых, проходившем в 1924 году, Ахмет Байтурсинов принял решение этой проблемы и поставил точку в этом вопросе. Спустя целый век, сегодня, этот вопрос вновь ожил при переводе казахской графики на латиницу. Наша главная цель в переходе на латиницу, это показать звуковые особенности казахского языка, нормализовать и систематизировать звуки присущие только нашему языку. Если учитывать что это наша главная цель в изменении алфавита, то вопрос связанный со звуками “И” и “У” уже должен был закрыт, так как никто лучше Ахмета Байтурсинова не сможет доказать функцию этих звуков. Но, к сожалению, сейчас многие ученые не учитывают и не соглашаются с мнением Ахмета Батурсынова, а наоборот, доказывают какие-то закономерности не присущие казахскому языку, звуковым особенностям казахского языка. В этой статье авторы доказывают правдивость и целостность слов и решений А. Байтурсинова для того, чтобы новый алфавит и его орфографические правила были правильными и соответствовали всем нормам нашего языка и наших звуков.

Ключевые слова: латинская графика, алфавит нации, правила орфографии, гласные и согласные звуки, закон экономии, перенос, двойные звуки

Кіріспе. Латынәліпбилі қазақ жазуына көшу – өте күрделі мемлекеттік іс. Оның мақсаты не дегенде, графикасына көшу Қазақстан Республикасында қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретіндегі мәртебесін нығайта түседі; Латын әліпбиі ұлттық рухани құндылықтарымызды әлемге танытуға мүмкіндік жасайды; Өркениетті елдердің мәдениеті мен білімін меңгеруге, түркітілдес халықтардың салт-дәстүр, мәдениет, руханият саласын жақындастыруға, мәдениетаралық коммуникацияның жетілуіне де септігін тигізеді; Латынәліпбилі графикаға көшу ақпараттық кеңістікке шығуды жеңілдетеді; Ғаламтор жүйесін халқымызға ана тілінде меңгеруге мүмкіндік жасайды; Еліміздің латын әліпбиіне көшуі қазақ тілінің жаңа технологиялар арқылы халықаралық ақпарат кеңістігіне кіруіне жол ашады деген пікірлер айтылады.

Латын графикасына көшу және емле жасау кезінде тіліміздегі қазіргі жат дыбыстарды таңбалайтын әріптерді қысқартып, сол арқылы қазақ тілінің табиғи таза қалпын сақтау және ережелерін бірізділікке келтіру жағы басты назарда болуы керек. Қазақ әліпбиінің атасы – Ахмет Байтұрсынұлы ұлт әліпбиін негіздегенде алдымен оның дыбыс өлшемін, яғни қазақтың сөйлеу мақамындағы дыбыс санын анықтаған [1, 279]. Әлбетте, ол сол кездегі қазақ тіліндегі ұғым-танымдар өресіндегі сөз қолданысына, яғни тұтытудағы сөз қорына байланысты болатын. Біз де әліпби түзу кезінде басқа түркілерде былай екен, еуропа елдерінде олай екен демей, қазақ тілінің жүйесіне, тіліміздің ішкі заңдарына сүйенуіміз қажет.

Әдістеме. Емле ережелерін талқылау кезінде аса көп ғылыми пікірталас тудырып жатқан – бұл “и” және “у” дыбыстарының мәселесі. Төте жазудан басталған қосар әріп әуресі сол кездің өзінде үлкен дауға айналып, одан кейінгі латын әліпбиін қабылдаған жылдарда жалғасын тапты. Құдайберген Жұбанов: “Біз емлені ермекке түземейміз, оңайлансын деп түзетеміз. Олай болса, мына қосарлы жазудан құтылуымыз, мұның орына дара әріп алуымыз керек” деп “и” және “у” дыбыстарын таратып жазуға қарсы болды [2, 349].

Кезінде латын графикасын қабылдағаннан кейінгі емле ережесіндегі қиындық пен ала-құлалық осы “и” мен “у”-ды қосар таңбамен беру мәселесінде орын алған және ғалымдардың көпшілігі қосармен таңбалау тілдің экономия заңдылығына қайшы келеді деген тұжырым жасап, 1938 жылы сол дыбыстарды барлық жерде бір ғана таңбамен жазу туралы шешім шығарған [3,6]. Алайда латын графикасындағы емле ережелерінің бір ізге түсіп, нормалануы толық аяқталмай жатып, 1940 жылдары кирилл таңбасына өттік. Кирилл жазуында да “и” мен “у” бірде қосар, бірде дара түрде таңбаланып, жазу нормасындағы ала-құлалық одан әрі жалғасты. Осындай қиындықтардан соң 1957 жылы лингвист ғалымдар жазуды бірізді жүйеге түсіру мақсатында “и” мен “у” таңбаларын қосар емес, дара әріппен таңбалайтын емле ережелерін қабылдады [3,6]. Тілімізде кириллицаны қолданған сексен жыл бойы осы ереже тіліміздің бірнеше заңын бұзып келеді:

- “И” мен “У”-дың бірде дауысты, бірде дауыссыз болуы;
- “И” мен “У”-дың алдындағы қысаңдарды түсіріп жазу кезіндегі саяси буын жігінің,

тасымалдың бұзылуы;

- Қосымша жалғанғанда түбір сақталады деген ереженің бұзылуы;
- Қосымшалардың түбірдің соңғы дыбысына қарап жалғану тәртібін бұзуы және т.б. **Талқылау.**

Біздің кейбір әріптестеріміз кеңес кезіндегі тұрғыдан қабылданған ережелерге сүйеніп, соны тұтқа ретінде ұстағысы келеді. Бұл өте қате әрекет. Мәселен, әдебиеттанушы немесе тарихшы әріптестеріміз егер осындай кеңес дәуіріндегі саясиландырылған тұжырымдарды ұстанса, күлкіге қалар еді. Ал біздің әріптестер еш қымсынбайды. Ал “И” мен “У”-ға қатысты нүктені кезінде Ақаң өзі қойып кеткен болатын. 1924 жылы болған қазақ білімпаздарының тұңғыш съезінде осы екі дыбысқа байланысты: “Қазақша дыбыстарды дыбыс жүйесіне келтіріп жіктегенде, “и” мен “у” дауысты дыбыстардың табына кіре алмайды, дауыссыз “л” мен “р”-ға қосылып кетеді” [4,39] деген еді. Яғни, и мен у-ға біткен сөздерге жалғауды р мен л үнділеріне біткен сөздерге жалғағандай жалғаймыз. Баяндама барысында А. Байтұрсынұлы мұны кестемен дәлелдеген еді. Мәселен, “қар” және “су” сөздеріне ілік сепігінің -дың жалғауы бірдей жалғанады. Ал дауысты дыбысқа біткен бала сөзіне –ның жалғауы жалғанады. Егер и мен у-дың дауысты екені рас болғанда, оларға ілік сепігінің -ның, -нің жалғауы жалғанар еді. “Қазақ тілінде “и” және “у” деген дауысты дыбыстар жоқ” [4, 66] деген шешуін қолдаған А. Байтұрсынұлымен бірге Ә. Бөкейханұлы, Е. Омарұлы, Х. Досмұхаммедұлы, М. Дулатұлы, Н. Шағиұлы секілді мықтылар еді. Бұл кісілер қазақ тілінің төл ерекшеліктерін, дыбыс жүйесін жақсы меңгерген, қазақ тілінің, әліпбиінің және грамматикасының негізін қалаған Ақаң барынша сенген болатын. Сөйтіп съезд шешімі бойынша “и” және “у” дыбыстары тек дауыссыз болып бекітілді және оларды алдына “ы”, “ұ”, “ү” дыбыстарын қосып тарқатып жазу туралы шешім қабылданды. Мұны А. Байтұрсынұлының мына сөздері дәлелдейді: “Қазақ тілінде дауысты ұзын “у” мен “и”-дің жоқ екенін мойындаған соң, “бу”, “ұу” -лардың орнына жалғыз “у” жазамыз деудің түк қыйсыны жоқ. Мұнан былай “и” мен “у”-дың жазылуын дыбыс жүйесіне келтіріп, дұрысынша жазуымыз керек. Онан қашып, тілдің заңына келмейтін шатақ шығарудың жөні жоқ” [4,68]. Иә біз бүгін қазақ тілінің дыбыс жүйесіне қатысты бұдан бір ғасыр бұрын бекітілген тұжырымымызды ортаға саясат араласты екен деп бұза алмаймыз. Дәл қазір де және 1957 жылы кирилл әрпінің әсерімен күштеп жасалған “үнемдеп жазудан” латыннегізді әліпбиді енгізу барысында құтылу тіліміз үшін, қазақ грамматикасы мен емлесі үшін жасалатын сауапты іс екеніне күмән келтірмейміз.

Талқылау. Осыны кей тілтанушылар білгісі келмесе де жазушы ағамыз жан-тәнімен сезіп отыр. Бексұлтан Нұржекеұлы бүй дейді, “Рас, “и” әрібі орыс тілінде бар және үнемі дауысты дыбыс болып айтылады. Ал қазақ тілінде біресе жуан, біресе жіңішке дауысты болып құбылып жазылмақ. Жат әріп екені содан-ақ белгілі болып тұрған жоқ па? Өз тіліміздің ешбір әрібі өйтіп біресе жуан дауыстыны, біресе жіңішке дауыстыны белгілемейді”[5]. Сондықтан, “и” және “у” әріптері ешқашан дауысты болмайды, үнемі үнді дауыссыз болатын қосар дыбыстар. Қазақ ешқашан “сиыр” демеген, “сыйыр” деген, “жиын” деп айту қате, дұрысы, “жыйын”, “жиырма” деген сөз жоқ, “жыйырма” деген сөз бар. Сөздердің ий, ій, ұу, үу деп жазылуының бір дәлелі – қазақ тіліндегі сөздерді буынға бөлудің және тасымалдаудың заңдылықтары. Мектеп оқушыларына “тасымал ешқашан дауысты дыбыстан басталмайды” деп үйретеміз де, өз тұжырымымызға өзіміз қарсы келіп сөзді “жи-ыр-ма” деп бөлгіземіз. Немесе **буын, қиыр,суық** сөздерін буынға бөліп көрейік. Бу-ын, қи-ыр, су-ық. Дұрысы: бұ-уын, қы-йыр, сұ-уық.Бұдан “тасымал буын арқылы жасалып, келесі жолға көшірілген буын дауыстыдан басталмайды; дауыстының алдындағы **й** және **у** дыбыстары сол буынмен бірге келесі жолға көшіріледі” деген қорытынды жасаймыз. Сонымен қатар, қазақ тілінде тасымалдың жалғыз дауыстыдан тұрмайтындығын да ескерер болсақ, су-и-ды, ту-а-ды деп емес, сұ-уый-ды, тұ-уа-ды деп

жазған нормаға сай. Қазақ тілінде екі дауысты дыбыстың қатар келмейтіні тағы бар. Мәселен, ойнау+ы, қарау+ы секілді тәуелдік жалғауын қабылдаған сөздер заң бойынша дауысты дыбысқа біткен сөзге қосымша дауыссыздан басталу керек. Ал мына мысалдар “у” дыбысының дауысты емес, дауыссыз екендігін дәлелдеп отыр. “Ойнауысы” немесе “қарауысы” деп жазуға келмейді. Сондықтан, дұрысы ойна-уы, кара-уы.[Кеңестік орфографияда көсемше жұрнақтары мен тұйық етістікке қатысты бірқатар тілбұзар ережелер болған. Жаңа емле ережемінде оларды жөнге келтіру қажет. Мәселен, бұрынғы ережеде **қой, ой, той, жой, жай, тай, құй, түй, сүй** және т.б. дауыссыз Й-ға аяқталатын етістіктердің қимыл атау тұлғасын Ю таңбасымен (**қою, ою, тою, жою, жаю, таю, құю, тую, сую** және т.б.), ал көсемше тұлғасын Я таңбасымен (**қоя, оя, тоя, жоя, жая, тая, құя, түйе, сүйе** және т.б.) таңбалап келдік. Бұл нағыз сорақылық болатын. Көріп отырғанымыздай, Й дыбысына аяқталған барлық етістіктерді тұйық етістік тұлғасында Ю әрпімен таңбаласақ та, көсемшеге келгенде бұл жасанды әдіс жүзеге аспай қалған. Жіңішке түбірлердің көсемше тұлғасын Я әрпімен таңбалау мүмкін болмай, тілдің төл табиғатын сақтауға мәжбүр болдық (**қой – қоя берді, сүй – сүйе берді**). Бір жұрнақтың жуан, жіңішке нұсқаларын екі түрлі таңбалауға болмайтынын біле тұра, қазақ сөзінің ішіне Я, Ю әріптерін күштеп кіргізу үшін үнемдеуді сылтау етіп, тілдің табиғи жүйесі күштеп бұзылып, жазуда осындай жасанды ережелер жасалды. Қазақ тіліне дауысты И мен У да осы Ю, Я-мен бірге кірді. Кірді де бәрін бүлдірді.

Қазақ тіліндегі көсемше жұрнақтары да тіліміздегі басқа қосымшалар сияқты темірдей қатаң тәртіпке бағынады. Орыс ықпалынан құтылып, ендігі әліпбиімізден Ю, Я әріптері жоғалып, тілдің төл табиғатына енді бұрылғалы жатқанда жаңа тәуелсіз емлемізде **ІУ, ІІ ӘРІП ТІРКЕСТЕРІНЕ АЯҚТАЛҒАН ЕТІСТІККЕ КӨСЕМШЕНІҢ І (-Й) ЖҰРНАҒЫ ЖАЛҒАНҒАНДА, ЕКІ І ӘРІП ҚАТАР ЖАЗЫЛАДЫ** деген жарымжан ереже шығару ақылға симады. Көсемшелердің түбірге жалғануындағы қатаң жүйе бар? Көсемшенің **-ып, -а** жұрнақтары дауыссызға аяқталған жуан түбірлерге (**қой+ып, қой+а**), **-ін, -е** жұрнақтары дауыссызға аяқталған жіңішке түбірлерге (**сүй+ін, сүй+е**), **-н, -й** жұрнақтары дауыстыға аяқталған жуан, жіңішке түбірлерге (**байы+н, байы+й, кейі+н, кейі+й**) талғамай бірдей жалғанады. Ал ереже жазушылар көсемшенің бір жұрнағын былай, бір жұрнағын олай жазып, бүлдірейін деп отыр. Егер анау жасанды ереже бойынша жазсақ, екі буынды **байы, кейі** етістіктерінің соңғы дыбысы жоғалып, түбірдің тұрқы бұзылады. Осыны жазғандар қазақ тілінің жалғамалы тіл екендігін, онда түбірге не негізге жалғанатын қосымшалардың қалыптасқан қатаң иерархиясы болатындығын, сөздің морфемдік жігі айқын сақталатындығын және қосымшалардың бір-біріне жалғанғанда өзгеріске ұшырап, кірігіп кетпейтіндігін біле ме екен деген ой келеді. Әлде олар біздің тілдің табиғатына келмейтін жалпы тіл біліміндегі жалпақ теориялармен уланып, менбілемдікке салып, типологиясы бөлек тілдердегі ішкі флексия құбылысын қазақ тіліне де қолдан енгізіп, тілдің жүйесін кешегідей әрі қарай да бұза бермекші ме? Осы тұрғыда Қайсар Қадырқұлов “Қолданыстағы емле ережеміздің шешілмей келе жатқан түйткілі жасанды екі дауыстыға қатысты екенін айттық. Дауыстыларымыздың санын табиғи күйіндегі тоғызға дейін ықшамдамасақ, жаңа емлені жасаудың қажеті жоқ. Бұрынғы емле ережелерін латын әрпіне конвертерлей салайық. Дауыссыз дыбыстардың басы артығынан білім беру үдерісі көп зардап шекті дей алмаймыз. Ал “бірде дауысты, бірде дауыссыз, бірде жуан, бірде жіңішке” деген екі жасанды дауыстыдан көрген кереғарлықты байқаған шығарсыздар. Қазақ тілі – әдеби тіл болып жоғары деңгейде қалыптасқан ғылым тілі. Әр дыбысы, әр буыны, әр сөзі ғылыми негізде тұжырымдалып оқытылуы тиіс. Ережемен оқытып, ережесіз жаздыра берсек, басқа тілден орыс тілі арқылы енген сөздердің “шаужайын көтеріп”, латын алфавитіне солар үшін көшкендей боламыз да қоямыз. Егер дауыстыларымызға ұлт тілінің сипатын қайтарсақ, біріккен сөздердің жазылуы, тіркес сөздердің жазылуы, қысқарған сөздердің жазылуы, сөздердің тасымалдануы сияқты ережелерді тиянақтау ешқандай қиындық туғызбайды” [6] деп екі жасанды дауыстыдан құтылмай, емле ережесін жасау бос әурешілік екенін жақсы айтады.

“Емле – жазу үшін шығарған нәрсе, жазу – тіл үшін шығарған нәрсе. Олай болса, тілді бұзып емлеге ыңғайлау емес, емлені тілге ыңғайлау керек”, – дейді Ахмет Байтұрсынов[7].

Қорытынды. Осы уақытқа дейін тіл жанашырларының тарапынан “сөздің морфемдік жүйесін сақтап, буынға бөлу, тасымал мәселесіне мұқият болған абзал” деген ескертпелер айтылып келеді. Кирилл қарпімен таңбаланған қазақ жазуы кезіндегі қателіктерді қайталамай, латыннегізді әліпбидің тіл заңдылықтарымызды ретке келтірудің үлкен мүмкіндік екендігін ескеруіміз қажет. Қазіргі кезде көптеген ғалымдар тарапынан осы екі дыбыстың термин сөздер мен өзге тілден енген кірме сөздерді жазуда қиындық тудыратыны туралы ойлар айтылып келеді. Ғалымдардың осы пікірлерін тыңдаған

кезде “біз әліпбиді кім үшін және не үшін ауыстырып жатырмыз?” деген сұрақ туындайды. Әліпби ауыстырудағы ең басты мақсатымыз – төл дыбыстарымызды сақтай отырып, қазақ тіліне ғана тән дыбыстық ерекшеліктерді көрсету, нормалау, жүйеге келтіру. Күштеп енгізілген кирилл әліпбиінен зардап шеккен дыбыстық заңдылықтарымызды қалпына келтіру. Осы мақсатты алға қойғанда ғана біздің әліпбиіміз өте жақсы нәтижелер бермек. Ал егер біз өзге тілден енген жат сөздердің дыбысталуы мен жазылуын алдыңғы қатарға қойсақ, біздің әліпбиіміздің кирилл әліпбиінен ешқандай айырмашылығы болмай қалады. Дұрыс, тілде үнемдеу заңдылығы бар, бірақ оның өз реті, өз орны және мақсаты болады. Дәл осы “и” және “у” дыбыстарына келгенде үнемдеудің қажеттігі жоқ деп ойлаймыз. Ал, термин және кірме сөздердің де жазылуын нормалау керек. Терминдер мен кірме сөздердің қазақ тіліне икемдеп жазу керектігін ұмытпағанымыз абзал. Егер біз әліпбиімізде төл дыбыстарымызды ғана таңбалап экстралингвистикалық факторларға емес, тіл жүйесіне ғана сүйенетін болсақ. Бәрі өз орнын табар еді деген ойдамыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1) Майлықұтова М. Ахмет Байтұрсынұлының әліпби жайлы ұстанымдары. Қазақ журналистикасы тарихын зерттеу мен даму үдерісінің өзекті мәселелері: халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары (1 ақпан 2013 жыл) – 276-279 б. Алматы, 2013 – конференция материалдары
- 2) Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – өңд., 3-бас. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2010. – 608 бет – кітап
- 3) Мамырбек Г. «И мен У-ды бір әріппен таңбалау дұрыс па?» Айқын, 5 сәуір 2019, №51 – газет мақалалары
- 4) Қазақ білімпаздарының тұңғыш сиезі. Орынбор, 1925. – өңд., - Алматы, 2005- 144 бет. Жауапты: Құрманбайұлы Ш. – кітап
- 5) Нұрекеұлы Б. Тілдің алдында тізерлеп қызмет етейік. <http://anatili.kazgazeta.kz/?p=51476> – интернет көздерінен
- 6) Қадырқұлов Қ. Қазақ тіліндегі дауысты дыбыстарды жүйелеп алмай, емле ережесін жасау мүмкін емес. <https://bilimdinews.kz/?p=49935> – интернет дереккөздерінен
- 7) Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы: Ана тілі, 1992. – 395 б. – кітап

МРНТИ 16.41.53

Т. Калибекулы¹, М. Дильманова²

^{1,2}Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, Казахстан

НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫЙ АСПЕКТ ГУАНЬЮНЬЮЙ С ЗООНИМНЫМ КОМПОНЕНТОМ В КИТАЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

Настоящая статья посвящена анализу семантики зоонимической лексики в гуаньюньюй – фразеологической единице китайского языка. Зоонимы во всех языках имеют в лексическом значении коннотативные признаки, служащие основой формирования метафорической номинации и определяющие фразеобразующий потенциал номинаций животных. Цель исследования - выявить культурные коннотации зоонимов китайской фразеологии. В статье был использован метод лингвокультурологической интерпретации. Материалом послужили 171 гуаньюньюй из словаря “Словарь новых привычных выражений” 王德春 (WangDechun), в состав которых входят названия животных. В ходе исследования обнаружилось, что национально специфическими китайскими номинациями являются 龙(дракон) и 虎 (тигр), все зоонимы при этом характеризуют человека. Авторы отмечают основные характеристики зоонимов, а также обосновывают их национально-культурную уникальность.

Ключевые слова: лингвокультура, китайский язык, фразеологическая единица, гуаньюньюй, зооним

T. Kalibekuly¹, M. Dilmanova²

¹Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages ,
Almaty, Kazakhstan

NATIONAL AND CULTURAL ASPECT OF CHINESE GUANYONGYU WITH ZOONYM COMPONENT

Abstract

This article is devoted to the analysis of the semantics of zoonymic vocabulary in guanyongyu - the phraseological unit of the Chinese language. Zoonyms in all languages have connotative features in lexical meaning, which serve as the basis for the formation of metaphorical nominations and determine the phrase-forming potential of animal nominations. The purpose of the study is to identify the cultural connotations of zoononyms of Chinese phraseology. The article used the method of linguocultural interpretation. The material was 171 guanyongyu from the 王德春(Wang Dechun) “Dictionary of new idioms”, which includes the names of animals. The study found that the nationally specific Chinese nominations are 龙(dragon) and 虎 (tiger), while all zoonyms characterize a person. The authors note the main characteristics of zoonyms, as well as substantiate their national and cultural uniqueness.

Keywords: linguistic culture, Chinese, phraseological unit, guanyongyu, zoononym

T. Калибекулы¹, М. Дильманова²

¹Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,
Алматы, Қазақстан

ҚЫТАЙ ТІЛІНДЕГІ ЗООНИМ КОМПОНЕНТІМЕН ГУАНЬЮНЬЮЙДІҢ ҰЛТТЫҚ-МӘДЕНИ АСПЕКТІСІ

Аңдатпа

Бұл мақалақытай тілінің фразеологиялық бірлігі – гуаньюньюйдегізоонимикалық лексика семантикасын талдауға арналған. Барлық тілдердегі зоонимдер лексикалық мағынадағы коннотациялық ерекшеліктерге ие, олар метафоралық номинациялардың қалыптасуына негіз болады және жануарлар атауларының фразеологизмдерін қалыптастырады. Зерттеудің мақсаты – қытай фразеологизмдеріндегі зоонимдерінің мәдени байланысын анықтау. Мақалада лингвомәдени интерпретация әдісі қолданылады. Материал 王德春(Wang Dechun)құрастырған “Жаңа гуаньюньюй сөздігіндегі”жануарлар атауларын қамтитын 171 гуаньюньюйалынды. Зерттеу көрсеткендей, ұлттық қытай номинациялары 龙(айдаһар) және 虎 (жолбарыс) болып табылды, ал барлық зоонимдер жеке адамды сипаттайды. Авторлар зоонимдердің негізгі сипаттамаларын атап өтеді, сонымен бірге олардың ұлттық және мәдени бірегейлігін негіздейді.

Түйін сөздер: лингвомәдениет, қытай тілі, фразеологиялық бірлік, гуаньюньюй, зооним

Введение. Языку принадлежит исключительно важная роль в жизни людей: он является одним из необходимых условий формирования самого человека и его мышления. Именно в языке находят отражение не только наши знания об окружающем мире, но и отношение человека к явлениям действительности, к другим людям. Однако язык не только средство общения, средство обмена мыслями, это нечто большее.

Г.Бельгер справедливо замечает, что “язык (любой!) – ... это мировоззрение, миропонимание, духоустройство человека, племени, нации, народа.Лишившись родного языка, человек теряет нечто большее, чем средство общения, он теряет свои истоки, свою личностную субстанцию, свою изначальную суть, свое лицо, свою душу, которая если и не совсем... исчезает, то, по крайней мере, сильно деформируется, облачается в иную оболочку, принимает иную форму. Отсюда следует, что язык – главное его богатство, его символ, пароль и “живая” душа” [1, 35].

В настоящее время с развитием межкультурной и межязыковой коммуникации в мировом сообществе большую актуальность приобрели вопросы соотношения языка и культуры. В связи с чем культура стала объектом исследования для многих лингвистов.

По мнению ученых А.Ислам и Н.И.Сукаленко, язык формирует картину мира, которая предстает как один из составных элементов единого процесса – восприятия человеком объективной действительности, отражения и хранения ее в сознании, а также в способах передачи действительности в процессе речевой коммуникации. Будучи одним из признаков нации, язык представляет собой главную форму выражения и существования национальной культуры.

Считается, что особое место среди лакун культурного наследия занимают фразеологические единицы.

Все фразеологизмы представляют огромный интерес в лингвокультурологическом плане и являются сокровищем народа. Подтверждением тому является высказывание отечественного лингвиста А.Ислам “... лингвомәдениеттен дер фразеологизмдер басты зорыналады, себебі ұлттық мәдениет қандай да болмасын тілдің осы қабатында айрықша көрініс тапқан. Бұл – ұлттың рухани қазына болып табылады... ұлттың қрентегі фразеологизмдердің лингвомәдени сараптамасы олардың ұлттық дүниетаным және мәдениет пен тікелей байланысын көрсетеді” [2, 105–169].

Китайские лингвисты признают, что фразеологизмы исключительно глубоко проникли в строй китайского языка. Они относят их к разряду “кладовой богатства языка”, а также называют “основой культурологического ресурса”. По их мнению, систематическое использование таких “богатств” позволяет применить их во благо современной политике и во благо современной экономики, культуры, образования и других сфер нашей жизни. Они отмечают, что при налаживании взаимоотношений двух и более культур эти элементы, безусловно, будут иметь очень важное значение для межкультурного диалога.

Проблемой сбора и изучения китайских фразеологических единиц в разное время занимались китайские ученые 孙常叙 (Xun Changxu) “汉语词汇”, 马国凡 (Ma Guofan), 周祖谟 (Zhou Zumo), 温端政 (Wen Duanzheng), 高歌东 (Gao Gedong) “惯用语再探”, “惯用语” однако их работы носят в основном общий, теоретический характер.

В отечественной лингвистике существуют работы по фразеологии китайского языка, написанные Ф. Даулетовой. Так, в своей монографии “Лингвомәдениеттану: қытай және қазақ тілдерінің салғастырмалы фразеологиясы” (2000), автор включает гуаньюньюй в состав чэньюй, однако позднее, в статье “Гуаньюньюй – “привычные выражения” как часть китайской фразеологии” [3, 64], этот же автор уже рассматривает гуаньюньюй как отдельную ФЕ. Также, при обращении к китайской национальной специфике, было найдено диссертационное исследование Р. Досымбековой “Национальные особенности нумерологической культуры в казахском и китайском языках” (2016). В диссертации были затронуты фразеологизмы казахского и китайского языков, имеющие в своем составе цифровые лексеммы, а также дана лингвокультурная интерпретация выше названных лексем, их символическое значение и этимология.

Значительную категорию фразеологических единиц в китайском языке составляют построенные по нормам современного разговорного языка так называемые “привычные выражения” — гуаньюньюй, выступающие в роли носителя информации о культуре китайского народа и отражающие ментальность китайцев.

Первым трудом в исследовании данной проблематики по праву можно считать “语法修辞讲话”, написанным в 1951 году авторами 吕叔湘 (Lü Shuxiang) и 朱德熙 (Zhou Dexi). В своем труде авторы применяли термин “гуаньюньюй” применительно к выражениям, противоречащим логике, однако соответствующим общепринятым нормам, например:

他的北京话比我的好 (букв. “его пекинские слова лучше, чем мои”) “Его пекинский диалект лучше моего”.

Именно их труд стал “отправной точкой” работ по гуаньюньюй. Однако расцвет исследований, посвященных проблематике гуаньюньюй, приходится на 80-е годы прошлого столетия. Именно в эти годы появилось большое количество теоретических работ, статей, а также было выпущено несколько словарей гуаньюньюй.

И.Р. Кожевников отмечает: “Основные положения теоретических работ, статей китайских авторов исходят из реальных особенностей китайского языка и посвящены они в основном

проблеме определения границ гуаньюньюй, а также разработке категориальных признаков данной фразеологической единицы” [4, 20].

На сегодняшний день в Китае активно проводятся исследования в сфере преподавания гуаньюньюй, а также исследования в сопоставительном ключе с такими языками, как японский, корейский, вьетнамский.

До настоящего времени в казахстанской лингвистике, посвященных изучению гуаньюньюй, как самостоятельной фразеологической единицы китайского языка довольно не много: нет исследований, объектом которого был бы гуаньюньюй, нет учебников и учебных пособий. При поиске литературы, нами были найдены лишь несколько статей, посвященных гуаньюньюй.

В целом, в настоящее время в отечественной науке достаточно мало внимания уделяется изучению китайского языка с точки зрения лингвокультурологии, именно это, на наш взгляд, определяет актуальность изучения гуаньюньюй как элемента культуры китайского народа.

Методы. В настоящее время встречается довольно много работ, посвященных лингвокультурологическому аспекту изучения фразеологических единиц. Так, А.П.Василенко предлагает функционально-параметрическое описание семантики фразеологических единиц при изучении фразеологии языка. К названной методике целесообразно отнести и детальное изучение лингвокультурологического параметра семантики фразеологизмов как «способа этнического комментария внутренней формы, потому что именно в образном основании заключено национальное видение окружающей действительности, представленная устойчивой единицей и называемая “фразеологической картиной мира” [5, 3].

Методом сплошной выборки из массива гуаньюньюй, собранных в “Словаре новых привычных выражений” 王德春 (Wang Dechun), была выписана 171 фразеологическая единица, имеющая в своем составе компонент-зооним, что составляет примерно 6,6% от общего числа гуаньюньюй в словаре.

Результаты. Гуаньюньюй представляют собой большой интерес в лингвокультурологическом плане для исследователей китайского языка в первую очередь потому, что имеют исключительно китайскую окрашенность и существуют только в китайском языке. Иными словами, они не обладают денотативной соотносительностью в иной культурной среде.

Зоонимы чем любая другая лексика, отчетливо выражают этнокультурную специфику осмысления окружающей действительности, поскольку образы животных в одной культуре в ряде случаев могут наделяться свойствами, которые для представителей другой культуры могут показаться логически необоснованными или даже противоречащими сложившимся стереотипам восприятия этих животных, что может неблагоприятно отразиться в момент общения. Так, зоонимы могут быть совпадающими, частично совпадающими и несовпадающими по своим значениям.

После выполненного анализа мы пришли к выводу, что самыми частотными являются (в порядке убывания) “собака”, “тигр”, “корова”, “лошадь”, “курица”, “дракон”, “червяк”, “баран”, “утка” и “обезьяна”. Что подтверждает общеизвестное положение о том, что животные, находящиеся в более тесных отношениях с человеком, в языке соответственно занимают более высокое положение.

В китайском языке выражения с компонентом “собака” несут в себе негативную коннотацию. Такие ФЕ считаются стилистически сниженными фразеологическими оборотами (для сравнения, в казахской культуре собака считается одним из семи богатств человека, его добрым спутником. Однако, если собака, например, лизнула человеку руку, он должен помыть руку семь раз, т.е. много раз), например,

狗腿子 в знач. прихвостень, холуй; прислужник;

狗咬狗 в знач. внутренние раздоры; собачья грызня;

转狗洞 в знач. услужничать влиятельному человеку;

Тигр - герой многих китайских литературных произведений. Самый известный эпизод из взаимоотношений тигра с человеком – это эпизод “У Сун убивает тигра” из классического китайского романа XVI века “Речные заводи”. В представлениях китайцев тигр символизирует жизнь, здоровье, могущество и процветание. Распространено ношение амулетов в виде тигра. Из известных нам гуаньюньюй, имеющих в своем составе компонент “тигр”, подавляющее большинство имеют отрицательную эмоциональную окраску. Образ тигра связан с чем-то опасным и рискованным:

打老虎 в знач.: критиковать высокопоставленного чиновника

入虎穴 в знач.: подвергать себя опасности

Тигр олицетворяет хищника и злодея: 坐地虎 в знач.: местный деспот, самодур, самоуправ, 雌老虎, в знач.: сварливая женщина; 拦路虎 в знач.: разбойник; 笑面虎 в знач.: притворщик, лицемер. Ван Сицзе в “Сборнике миниатюр о культуре животных” отмечает двойственное положение образа тигра в китайской культуре. С одной стороны, существует немало выражений, где эксплуатируется величаяя поступь тигра 龙行虎步 “полет дракона шаг тигра”, мощный хребет 虎背熊腰 “спина тигра поясница медведя” или прыжок 龙腾虎跃 “дракон взмыл тигр прыгнул”. С другой стороны, тигр выступает в роли источника опасности и коварства 放虎归山 букв.: “позволить тигру уйти в горы”, в знач.: упустить врага. Страх перед внушительным видом животного и одновременно восхищение и поклонение перед его статью нашли свое отражение в языке. Особенно популярно в Китае выражение 纸老虎, впервые употребленное Мао Цзэдуном в значении “грозный с виду, но слабый на деле враг”, ср. русск.: “колосс на глиняных ногах”. На этой образной основе появилось в дальнейшем немало ФЕ-вариантов: 布老虎 “тряпичный тигр”, 泥老虎 “глиняный тигр”, 豆腐老虎 “тигр из тофу”.

Далее мы обратили внимание на зооним “бык”. Бык – один из двенадцати китайских знаков зодиака. Иероглиф 牛 имеет широкий семантический диапазон: бык, буйвол, вол, корова, теленок и т. п. В русской идиоме “как бык” это животное является воплощением здоровья, силы трудолюбия и упрямства. В Китае же, наряду с названными качествами, бык также символизирует благожелательность и покорность. Бык – также символ богатства. С глубокой древности в жизни китайского народа существует тесная связь с этим животным. Поэтому за многие столетия в Китае сложилось немало пословиц, связанных с быком. Ключ 牛 входит в состав достаточно большого количества иероглифов. В Древнем Китае был специальный человек 牛人, отвечавший за содержание быков. В современном китайском языке гуаньюньюй с иероглифом “бык, корова” имеют, как правило, отрицательную коннотацию, например,

牛脾气 в знач.: упрямство, строптивый характер

牛脖子 в знач.: упрямство; упрямец

吹牛皮 в знач.: хвастать, хвастаться, бахвалиться

钻牛角尖 в знач.: 1. понапрасну тратить силы; ср.: биться лбом о стену; 2. мыслить устаревшими шаблонами; заикнуться на чем-либо.

В Китае в свое время было очень популярным выражение 老黄牛 “желтый вол”, которое образно обозначало самоотверженно трудящегося на благо народа человека (ср. русск.: “рабочая лошадка”).

Курица занимает одно из видных мест на подворье китайского крестьянина. Интересно отметить, что куриное перо выступает в качестве чего-либо мало ценного, например, 鸡毛店 в знач.: постоянный двор (низшего разряда), в котором постелью служила перина из дешевых куриных перьев; 鸡毛当令箭 букв.: “куриное перо в качестве верительной (властной) стрелы”, обр. е знач.: носиться как с писаной торбой. Как исключение из этого ряда существует выражение 鸡毛信 в знач.: срочное письмо (донесение). Также имеют отрицательную коннотацию 鸡皮疙瘩 букв.: “мурашки на куриной коже”, в знач.: гусиная кожа (от холода или испуга), 野鸡 букв.: “дикая курица”, в знач.: публичная женщина (также содержит дополнительный оттенок принадлежности к низшему разряду). В русской фразеологии образ курицы также имеет отрицательную окраску, например, куриные мозги, кудахтать как курица и тому подобное.

Дракон – символ императорской власти. В подтверждение этого можно привести немало слов и выражений, где одним из компонентов является 龙: 龙袍 “парадное платье императора”, 龙飞 “взлет дракона”, обр. в знач.: а) восшествие императора на престол, б) подвиг героя, 龙舟(1) “драконова лодка” (лодка с украшениями в виде головы и хвоста дракона, на которых происходят состязания в день Праздника лета), (2) императорская лодка; 龙床 “императорское ложе”, 龙胜龙 “у дракона рождается дракон”, обр. в знач.: у хорошего отца и сын хороший, 龙门站 “лунмэнская схватка”, обр. в знач.: продолжительный душевный разговор, 龙飞凤舞 “взлет дракона и пляска феникса”, размашистый почерк; 龙潭虎穴 “логовище дракона и пристанище тигра”, смертельно опасное место.

Иероглифические знаки с ключом 羊 “баран” имеют положительно окрашенное значение, например, 祥 “счастливый”, 善 “добрый”, 美 “красивый”, 鲜 “сочный” и другие. Очевидно, в Древнем

Китае барану придавалось большое значение. В составе гуаньюньюй за “бараном” закрепились различные оттенки значения, например,

领头羊 букв.: “руководить” + “голова” + “баран” – баран-вожак стада, обр. в знач.: руководитель, лидер;

小绵羊 букв.: “маленький барашек”, в знач.: обр. о послушном, покорном человеке;

替罪羊 букв.: “замещающий виновного баран”, в знач.: человек, на которого постоянно сваливают ответственность за всё плохое; козел отпущения.

Китайцы боятся змей и называют их 长虫儿 букв.: длинный червяк или 小龙儿 букв.: маленький дракон. Видимо, поэтому в значении гуаньюньюй с компонентом “змея” тесно переплетается некоторое благоговение перед змеей как ближайшей “родственницей” дракона и отвращение как к малосимпатичному животному: 地头蛇 букв.: “местная змея”, в знач.: “местный чиновник; удельный князь, царек, местный туз”; 美女蛇 букв.: “красивая женщина змея” в знач.: 1) змея в образе красивой женщины; 2) красивая и злая женщина.

В китайской фразеологии используются те же качества зайца, что и в русской идиоматике, например: 兔子单 букв.: “заячий желчный пузырь”, в знач.: трусливый как заяц;

穿兔子鞋 букв.: “надеть заячью обувь”, в знач.: быстро убежать, улизнуть;

兔子耳朵 букв.: “заячьи уши”, в знач.: острый слух.

Ласточка – символ любви, так как ласточка символизирует весну (пора любви), кроме того ласточки держатся парами, что очень импонирует китайской культуре: 双飞燕 букв.: “летащие парой ласточки”, в знач.: нежно относящиеся друг к другу супруги; 双栖燕 букв.: “гнездящиеся парой ласточки”, в знач.: счастливые супруги. Следует отметить, что парность (пара чего-либо) всегда имеет в китайской культуре благожелательный смысл.

Образ обезьяны в китайской культуре используется, когда надо подчеркнуть чью-либо ловкость, сметливость (чаще применительно к детям). Что расходится с привычным представлением европейца об обезьяне как обманщике и плуте. Например, make a monkey of sb., monkey meat, monkey business, мартышкин труд, “Мартышка и очки”. Компонент 猴 “обезьяна” кроме уже упомянутого значения часто используется в китайском языке иносказательно для передачи следующих значений:

1) торопливый человек

急猴子 букв.: “спешащая обезьяна”, в знач.: вечно торопящийся человек;

火烧猴屁股 букв.: “огонь опалает обезьяний зад”, в знач.: суетиться, спешить, нетерпеливо подсакивая;

猴子屁股坐不住 букв.: “зад обезьяны - не усидеть”, в знач.: непоседа (иронический оттенок);

2) озорной, шаловливый (ребенок)

皮猴子 букв.: “шаловливая обезьяна”;

3) худой

瘦猴子 букв.: “худая обезьяна”;

尖嘴猴腮: “острый рот обезьяны щеки”;

4) шутовское прозвище людей с фамилией 孙

孙猴子 букв.: “Сунь-обезьяна”.

Представляет определенный интерес тот момент, что в китайском языке слово 猴 “обезьяна” и 侯 “наследственный титул знати второго из пяти высших классов” звучат одинаково, но на письме передаются разными иероглифическими знаками. Поэтому изображение обезьяны, сидящей верхом на большой обезьяне, имело смысл 辈辈封侯 “во всех поколениях знать”. Если обезьяна изображалась верхом на лошади, то это символизировало 马上封侯 “скорое повышение”.

Обсуждение. Фразеологический фонд современного китайского языка представляет собой своеобразное явление и имеет яркий национальный характер.

С точки зрения общей оценки анализируемые зоонимы составляют три группы — с мелиоративной оценкой, пейоративной оценкой и амбивалентные. Интересно, что в целом оценочные коннотации зоонимов выглядят следующим образом: отрицательную коннотацию несут в себесвинья, крыса, петух, положительно оценивается лошадь, амбивалентными являются кошка, бык, собака, змея. В языке зоонимы часто передают характерные черты человека, метафорически представляя типичные черты людей, их ценности, эмоциональные, волевые и интеллектуальные действия и

состояния, нормы поведения в обществе. Анализ показал, что во фразеологии китайских лингвокультурных сообществ зафиксированы такие человеческие качества: жестокость, трусость, упрямство, глупость, задиристость, непорядочность, а также трудолюбие, верность, сила, мудрость, ловкость. Однако изучаемые зоонимы включают и дифференциальные национально специфические смыслы, отсутствующие в другой культуре. Так, в китайской фразеологии с зоонимами связаны власть, талант, воинская доблесть, жадность, жертвенность; а в русской фразеологии эти зоонимы передают хитрость, лень, блудливость, смехотворность. При использовании зоонимных метафорических моделей в китайском языке принято акцентировать внимание на компонентах символизирующих положительные качества человека. Во фразеологической системе есть культурные коннотации, связанные одновременно с несколькими зоонимами. Как известно, семантическая плотность определенного участка языковой системы является сигналом ценности внеязыкового объекта, признается концептологически значимой характеристикой [6, 4]. Культурные смыслы, закрепленные за несколькими зоонимами, свидетельствуют об особой значимости для народа определенного человеческого качества. Таким образом, общечеловеческий жизненный опыт и нравственные установки обуславливают сходные в разных языках культурные коннотации зоонимов. Расхождения в символике отражают различия в менталитете и характере русского и китайского народов.

Заключение. Подводя итоги вышеизложенного, важно отметить, для понимания культуры необходимо проникновение в семантику языка, понять образ мышления, мировидение, менталитет народа изучаемого языка. Национально-культурное своеобразие фразеологических единиц наиболее наглядно проявляется при сопоставлении языков, что позволяет выявить сходство и различие в образах и символах, лежащих в основе фразеологизмов.

Образы особенно ярко и типично отражают соотношение между языком, природой и культурой, и проявляют национальную специфику языка. Сделав вывод можно сказать, тесно взаимодействуя с историей и культурой, бытом народа, с его обычаями и традициями, фразеологизмы являются носителями лингвострановедческой информации, которая рассматривается как одна из самых важных компонентов при изучении иностранного языка.

В ходе исследования также была выявлена высокая значимость проблемы взаимодействия языков и культур. Зоонимы, будучи одной из самых эмоционально ярко окрашенных пластов лексики, являются довольно большими конфликтогенами. По итогам исследования фразеологизмов с компонентами-зоонимами, можно сделать вывод, что зоонимы в составе фразеологизмов могут ввести в заблуждение собеседника, привести к сбоям в межкультурной коммуникации и даже привести к межкультурному конфликту.

Для успешного использования зоонимов и фразеологизмов с ними, необходимо обладать достаточными культурологическими, лингвострановедческими и социальными знаниями.

Список использованной литературы:

- 1) Бельгер Г. *Казахское слово*/ Г.Бельгер – Астана: Елорда, 2001. – 40 с.
- 2) Ислам А. *Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті*. – дис. ...докт. филол. наук. – Алматы, 2004. – 340 с.- диссертация
- 3) Кожевников И.Р. *Привычные выражения (гуаньюньюй) в современном китайском языке*. – дис. ...канд. филол. наук. – Москва, 2004. – 173 с.- диссертация
- 4) Даулет Ф.Н., Ларионов С., Жунисова Д. *Гуаньюньюй – “привычные выражения” как часть Китайской фразеологии*// Вестник КазНУ. Серия востоковедения. №1 (67). 2014. С. 64–68.
- 5) Василенко А.П. *Аспекты семантики фразеологизмов (на материале русского и французского языков)*. – автореф. дис. ...канд. филол. наук. – Орёл, 2011. – 43 с.- монография
- 5) Карасик В.И. *Культурные доминанты в языке*// *Языковая личность: культурные концепты*. – 1996. С. 3–16.- книга

МРНТИ. 811.512

*Д. Орынбаева*¹

¹ *Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан*

ЭТНОМӘДЕНИ НОРМА МАЗМҰНДЫ БІРЛІКТЕРДІҢ ЛИНГВОКОГНИТИВТІК СИПАТЫ

Аңдатпа

Қазіргі тіл білімінде этнос болмысы, оның мәдениетіндегі ерекшеліктер, өткені мен бүгінін байланыстырар нормалар, ұлттың санасы мен оның тілі арқылы зерттелуде. Осы орайда қазақ тілінің мүмкіндігінің шексіз екендігін көрсететін айғақ, қазақ тіліндегі бір ғана лексеманың бойынан бірнеше ұлттық-мәдени нормалардың табылатындығында. Сол арқылы тілдегі сөздер тек атауыштық қызмет атқарып қоймай, қазақ халқының ұлттық ойлау жүйесі мен этномәдени дүниетанымынан хабар беріп келеді. Мақалада норма ұғымы, оның түрлері, мәдени және этномәдени норма туралы түсінік беріледі. Тілімізде лексика-семантикалық тәсіл арқылы жасалған бірнеше этномәдени норма мазмұнды бірліктердің тілдік және танымдық сипаты айтылады.

Түйін сөздер. мәдениет, норма, этномәдени норма, тіл, таным

*D. Orynbayeva*¹

¹ *Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan*

LINGUO-COGNITIVE CHARACTERISTICS OF UNITS OF ETHNOCULTURAL NORM

Abstract

In modern linguistics, ethnicity, the characteristics of its culture, the norms of the past and present, the consciousness of the nation and its language are studied. In this regard, the proof that the potential of the Kazakh language is unlimited is that one token in the Kazakh language covers several national and cultural norms. Thus, words in the language not only serve as a nominal function, but also convey the national system of thinking of the Kazakh people and ethnocultural horizons. The article presents the concept of the norm, its types, cultural and ethnocultural norms. Language uses a lexico-semantic approach to describe the linguistic and cognitive nature of several ethnocultural norms.

Key words. Culture, norm, ethnocultural norm, language, cognition

*Д. Орынбаева*¹

¹ *Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан*

ЛИНГВОКОГНИТИВНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЕДИНИЦ ЭТНОКУЛЬТУРНОЙ НОРМЫ

Аннотация

В современной лингвистике изучаются этничность, особенности ее культуры, нормы прошлого и настоящего, сознание нации и ее язык. В этой связи доказательством того, что потенциал казахского языка безграничен, является то, что одна лексема в казахском языке охватывает несколько национально-культурных норм. Таким образом, слова в языке не только служат номинальной функцией, но и передают национальную систему мышления казахского народа и этнокультурный кругозор. В статье представлены понятие нормы, ее виды, культурные и этнокультурные нормы. Язык использует лексико-семантический подход для описания языковой и когнитивной природы нескольких этнокультурных норм.

Ключевые слова. Культура, норма, этнокультурная норма, язык, познание

Кіріспе. Қандай да бір ұлт туралы, оның тарихы туралы сөз қозғалса, мәдениетіне тоқталмай кету мүмкін емес. Демек, әр ұлттың, әр этностың даму тарихы оның мәдениетімен қатар жүріп отыратын процесс. Ұлттың өзіндік ерекшеліктерінің, салт-дәстүрі мен тілінің, өмір сүру формасының қалыптасуы да осы мәдениетке тікелей байланысты. Себебі: "Мәдениет – жеке адамның басына тән қасиеттерден басталып, бүкіл ұлттық менталитетті, ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық сана, дүниетаным, салт-дәстүр, рухани-материалдық байлықтың бәрін түгел қамтитын өте күрделі ұғым" [1, 25].

Қазақтың ұлттық мәдениеті туралы алғаш болып пікір білдірген Ахмет Байтұрсынұлы болды. Ол 1926 жылы Баку қаласында өткен "Түркітанушылардың Бірінші съезінде" жасаған баяндамасында: "Көптеген заттар, олардың (Еуропа халқының) жоғарғы мәдениетті тұрмысы, заттық мәдениеті сияқты рухани мәдениеті де біздің халыққа әлі жетпейді", - дейді [2, 4].

Бұл сол кезеңдегі көшпелі қазақ халқының мәдениеті, әдет-ғұрпы, өмір сүру нормасы болмаған деген ұғымдарға қарсы берілген жауап болды.

XIX-XX ғасырларда "мәдениет" сөзінің орнына әдет-ғұрып нормаларының ережесі ретіндегі көрсеткіші болып табылатын басқа синонимдер де қолданылды. Мысалы, Шоқан Уәлиханов "тәрбие, әдет-ғұрып" сөздерін пайдаланса, Ы.Алтынсаринде "дәстүр" сөзімен, Абайда "хикмет, ғибадат, иман, ғылым" сөздері арқылы, Мұхтар Әуезовте "баяғы, бағзы заман ескіліктері" деп келсе, Мағжан Жұмабаев "тәрбие, ізгі құлық, әдет" баламаларын қолданады.

Кез келген норма тек рецепт немесе ереже ретінде ғана әрекет етпейді, оған белгілі деңгейде бағалау тән. Мысалы, хал-жағдай сұрасқанда немесе белгілі бір затқа, құбылысқа, оқиғаға көзқарасымызды білдіргенде біз "қалыпты!" деп айтамыз, орыс тілінде "нормально". Яғни бәрі ойдағыдай, барлығы біздің өмір, қоршаған орта, өзіміз туралы идеяларымызға сәйкес келеді дегенді білдіреді. Ал мәдениет осы қалыптыдан басталады. Демек, мәдениет – бұл механизм, организм емес, ол бөліктерден және компоненттерден жиналмайды, бірақ нормалармен кодталған және олардан өсетін әртүрлі органдардың (өндірістік қызмет, өмір, бос уақыт және т.б.) бірлігін білдіреді.

Талқылау. Мәдениеттің маңызды элементі немесе "жасушасы" **норма** болып табылады. Норма дегеніміз – кез келген дүниенің бастауы, ереже, үлгі. Белгілі бір салада алдын ала белгіленген және орындалуын талап ететін ережелер жиынтығы. Т.Парсонс нормаларды *формалданған тәртіпті сақтауға арналған, экономикалық, саяси және мәдени нормалар* деп жіктейді [2, 3]. Ал қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігінде **нормаға** мынадай анықтама берілген: 1. Шама, мөлшер, өлшем. 2. Қалыптасқан заңдылық, тәртіп, ереже [3,618]. Біздің айтып отырғанымыз да осы екіншісі, яғни норманың өмір сүру қағидаты негізіндегі қызметі. Норманың бірнеше түрін атауға болады: *әлеуметтік норма, құқықтық норма, техникалық норма, тілдік норма т.б.* Осы аталғандармен қатар әр халықтың *өмір сүру нормасы* да болады. Мұны басқаша әдет-ғұрып нормалары деуге де болады. Әдет-ғұрып нормалары (шама, өлшем, ереже) іс-әрекетті аяғына дейін түгел емес, тек қана бір принципті, іс-әрекеттің параметрін қамтиды. Ол мінез-құлықты белгілі өлшемнің варианттарынан және күрделенуінен тұрады. Олар адамның қоғамдағы орнын ғана емес, сонымен бірге оның осы қоғамның мәдениетіне, айналасындағы адамдарға деген көзқарасын да көрсетеді.

Мәдени норма дегеніміз өз халқының тілінде сөйлеу, оқу, жазу, музыканы сүю, өз мәдениетінің стилі мен рәміздерін қолдау. Өз ұлтының тілінде сөйлеп, мәдениетін сүю үшін сол мәдениеттің өзегін құрайтын әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрді білу қажет. Халық пен мәдениет ұғымдарының тоғысуынан пайда болған *этномәдени нормалар* ұзақ уақыт қолданыста болып, бүгінде бұлжымас қағидаға айналған әдет-ғұрыптарды, салт-дәстүр, ырым-тыйымдарды, этникалық этиканы, өмір сүрудің сан алуан заңдылықтарын қамтиды.

Қазақтың дәстүрлі салтында қалыптасқан этномәдени нормаларды бүгінгі күнге жеткізіп, сақтаушы құрал – тіл, қазақ тілі. Тіл — адам танымы нәтижесінде жинақталған ақпаратты арнайы белгілейтін, жеткізетін таным құралы, қолданыс құралы; тілдік таңба жүйесі. Бұл А.Байтұрсынұлының пайымдауында: "Сөз өнері адам санасының үш негізіне тіреледі: ақылға, қиялға, көңілге. Ақыл ісі – аңдау, яғни нәрселердің жайын ұғыну, тану, ақылға салып ойлау, қиял ісі – меңзеу, яғни ойдағы нәрселерді белгілі нәрселердің тұрпатына, бейнесіне ұқсату, бейнелеу, суреттеп ойлау; көңіл ісі – түйю, талғау. Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанынша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түйюін түйгенінше айтуға жарар. Мұның бәріне жұмсай білетін адамы табылса, тіл шама-қадарынша жарайды. Бірақ тілді жұмсай білетін адам табылуы қиын. Ойын ойлаған қалпында, қиялын меңзеген түрінде көңілдің түйгенін түйген күйінде тілмен айтып, басқаларға айтпай білдіруге көп шеберлік керек" [4, 7], -деп түйінделеді, сөз өнері адам санасының үш

тағанына, негізіне тіреледі. Тілді, сөзді орнымен жұмсай білу қазаққа қашаннан жат болмаған. Сөз қадірін түсініп, бір қарияның кесімді сөзі бір елді тәрбиелеп, талай даудың соңы да бір ауыз сөзбен бітіп отырғаны тарихтан мәлім. “Тыңдалмаған сөз жетім”, “айтпаса сөздің атасы өледі”, “тіл тас жарады, тас жармаса бас жарады”, “таяқ еттен, сөз сүйектен өтеді” деген халық даналығы да тілдің қоғамдағы қызметінен, сана мен ақыл-оймен қарым-қатынасынан хабардар етеді. Ғалым А.Байтұрсынұлы “Әдебиет танытқыш” еңбегінде классикалық өнердің бес түрін атай келіп: “Өнердің ең алды — сөз өнері” деп саналады. “Өнер алды — қызыл тіл” деген қазақ мақалы бар. Мұны қазақ сөз баққан, сөз күйттеген халық болып, сөз қадірін білгендіктен айтқан. Алдыңғы өнердің бәрінің де қызметін шама қадарынша сөз өнері атқара алады. Қандай сәулетті сарайлар болсын, қандай сымбатты я кескінді сүгіреттер болсын, қандай әдемі ән-күй болсын — сөзбен сөйлеп, сүгіреттеп көрсетуге, танытуға болады. Бұл өзге өнердің қолынан келмейді” [5, 8], - деп, тілдің танымдық функциясына баға береді. Қазіргі тіл білімі де тілдің осы танымдық қызметіне баса назар аударады. В.Г.Колшанскийдің сөзімен айтқанда: “Тілді жасаған – адам. Адам тіл үшін емес, тіл адам үшін қажет. Адам тілді жасағанда, өзіне қызмет етсін деп жасайды” [6, 29].

Қазіргі тіл білімінде этнос болмысы, оның мәдениетіндегі ерекшеліктер, өткені мен бүгінін байланыстырар нормалар, ұлттың санасы мен оның тілі арқылы зерттелуде. Осы орайда қазақ тілінің мүмкіндігінің шексіз екендігін көрсететін айғақ, қазақ тіліндегі бір ғана лексеманың бойынан бірнеше ұлттық-мәдени нормалардың табылатындығында. Сол арқылы тілдегі сөздер тек атауыштық қызмет атқарып қоймай, қазақ халқының ұлттық ойлау жүйесі мен этномәдени дүниетанымынан хабар беріп келеді.

Мысалы, қазақ халқы өзінің шын ниетін, ізгі тілегін, өмірден түйген өсиетін бір ғана “адам бол” деген сөзге сыйғызған. Осы “адам бол” тіркесінде тұтас бір ұлттың танымы мен көзқарасы жатыр. Адам болу деген сөз адамгершілік кредоларының бәрін сақтау, кеудесінде жаны бар тіршілік иесінен әлдеқайда жоғары болу дегенді білдіреді. Бұл туралы Абай өзінің “толық адам” ілімінде “Үш сүю”, “үш негіз”, “бес қасиет” ұғымдарын ұсынады:

Махаббатпен жаратқан адамзатты,

Сен де сүй ол Алланы жаннан тәтті.

Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп,

Және де Хақ жолы деп әділетті, - деп, жаратушы Алланы мадақтауға, бар адамзатты сүйуге, әділет жолымен жүруге шақырса, “Әуелде бір суық мұз ақыл зерек” өлеңінде:

Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста,

Сонда толық боласың елден ерек, - деп адам бойында табылуы тиіс үш негізді атайды. Ал “Ғылым таппай мақтанба” өлеңінде:

Адам болам десеңіз:

Бес нәрседен қашық бол,

Бес нәрсеге асық бол, - деп, талап, еңбек, терең ой, қанағат, рақым қасиеттерін “адам болудың” кредосы деп ұсынады. Демек, қазақ ұлты үшін Тәңірді сүйу, ар-намысты, ұятты сақтау, еңбек ету, әділетті болу – адамдықтың негізгі баспалдақтары. Бұл ой сонау көне түркі дәуіріндегі “Күлтегін” жырында: “Халқым аман болсын деп, күндіз отырмадым, түнде ұйықтамадым” деген жолдарда байқалса, Ислам дәуірінде өмір сүрген Ж.Баласағұнның “Құтты білік” дастанындағы төрт кейіпкердің: Күнтолды – әділет, Айтолды – ақыл-ой, Өдгүрміш – қанағат, Одғұрмыш – байлық бейнесі арқылы да көрініс тапқан. Демек әр халықтың, тайпаның тілінде сақталған ауыз әдебиеті, рухани жәдігерлері арқылы сол ұлттың ой-санасынан, танымынан хабар алуға болады. Оның дүниетанымын, көзқарасын анықтай аламыз.

Қоғамның дамуы, адам санасының өсуіне, түрлі сезімдері мен қажеттіліктеріне байланысты өмірде жаңа заттар мен ұғымдар пайда болады да, оларды атау қажеттілігі туады. Осы қажеттілікті өтеу үшін сөзжасам арқылы жаңа сөздер жасалады да, тілдік бірлік қалыптасады, уақыт өте келе осы тілдік бірліктер белгілі деңгейде нормаға айналады. Этномәдени нормалардың аясында құндылықтар қалыптасады. Құндылықтар ұлт мәдениетінің өзегіне айналады. Осыған байланысты мынадай тізбек жасауға болады:

сезімдер → қажеттіліктер → тілдік бірліктер → норма → құндылық → мәдениет.

Қазақ тілінде жаңа сөз жасаудың ежелден қалыптасқан 3 түрлі тәсілі бар:

- Синтетикалық тәсіл
- Аналитикалық тәсіл
- Лексика-семантикалық тәсіл.

Біз бұл мақалада тілде лексика-семантикалық тәсіл арқылы қалыптасқан этномәдени норма мазмұнды тілдік бірліктердің лингвокогнитивтік сипатын қарастырамыз. Бұл тәсілді С.Исаев лексикалық, конверсиялық тәсіл десе, А.Ысқақов морфологиялық-синтаксистік, яғни синтаксистік-морфологиялық тәсіл, Қ.Есенов лексика-семантикалық тәсіл, Н.Оралбаева сөзжасамдық мағына тәсілі, А.Омарова нөлдік жұрнақ тәсілі деп атаған. Ал зерттеуші-ғалым Қ.Жұбанов бұл туралы: “Лексика-семантикалық тәсілде сөздің құрамы, тұлғасы ешбір өзгеріске түспейді, өзгеріс тек сөздің мағынасында ғана болады. Сөз дыбыстық, морфемдік құрамын сақтай отырып, тілдегі бұрынғы қолданылып жүрген мағынасының үстіне жаңа мағына қосып алады, тілде жаңа мағынасында да қолданыла бастайды. *Сөздің тек мағынасында өзгеріс болатындықтан бұл әдіс лексика-семантикалық тәсіл атанған.* Бұл сөзжасамдық тәсіл көне заманнан бері қарай қызмет атқарып келеді» [8, 207] - дейді. Сонымен, лексика-семантикалық тәсіл деп сөздің ешбір дыбыстық өзгерістерге ұшырамай, бастапқы формасын сақтаған қалпында, тек жаңа мағына үстеу арқылы қолданыс аясының кеңеюін айтамыз.

Жаңа сөз жасауда ЛСТ ежелден-ақ кең қолданыста. “Шындығында, сөзжасамдық мағына тәсілі – өте көне тәсіл. Ғ.Айдаров “Күлтегін ескерткіші” деген еңбегінде аз сөзінің екі мағынада қолданылғанын келтірген. “Аз-көп емес, аз – халықты, сондай-ақ, пан – кейін қайт, пан – жану, у – ұйқы, у – өте білу, ат – жылқы, ат – кісі есімі” сияқты сөздердің екі мағынада қолданылғанын мысалға келтірген” [9, 83].

Мұндай ешбір тілдік бірліктің көмегісіз бұрынғы мағынасының үстіне жаңа мағына қосып алған, бірнеше мағынада қолданылатын сөздер тілімізде баршылық. Мысалы, бастапқыда адам ағзасының атауы болып, кейіннен жаңа мағынаға ие болып, тіпті ұлттық сипаттағы нормаға айналған сөздер: *қолқа, бауыр, өкпе.*

Қолқа сөзіне “Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде” былай деп анықтама берілген: “1. Жүрек қарыншаларынан басталып, дененің әртүрлі мүшелеріне қан тарататын ең ірі және басты тамыр. 2. Кеңірдек пен өкпенің түйіскен жері; тыныс органдарының негізгі бөлігі” [3, 287]. Қолқаның негізгі бастапқы мағынасы – осы. Бұл дене мүшесінің қазақ айтатын “Сөз тапқанға қолқа жоқ”, “қолқа салып келіп отырмын” деген тіркестерге қандай қатысы бар? Осы орайда қолқа сөзінің лексика-семантикалық тәсіл арқылы жасалған жаңа мағынасы көрінеді.

Ертеде қазақ халқы түйеге жүк арту үшін арнайы әдіс қолданған. 7-8 құлаш екі арқанды қосақтап, кесілген жеңдей қуыс киізден өткізеді. Сол қуыс киізді “қолқа” дейді. Қолқа арқанның тең ортасында болып, жүк артқан кезде түйенің дәл төсіне келеді. Яғни, түйенің төсіне арқан батпас үшін жасалынған зат. Бір қызығы, бұл киіздің сыртқы формасы анау ағзадағы қолқамен ұқсас. Сол үшін де осы қуыс киізге ағзадағы қолқаның атауын берсе керек. Міне, біздің мақал-мәтелдеріміздегі “қолқа” сөзі осы затқа байланысты. Себебі, түйеге жүк арту үшін оны шөгереу керек, шөгереу үшін арқанның бір жағын шумақтап алып қолқаны төс тұсына келтіре, түйенің мінер жағынан қамшылар жағына өткізе лақтырады. Түйені қазақ осылай қолқа салып шөгереді. Жүк артылған түйе атаулы иесі қолқа салғанда өзіне жүк артатынын біледі, өздігінен шөгеді. Сонда “қолқа салып кеп отырмын” деген “жүк артқалы келіп отырмын, салмақ салғалы келіп отырмын” дегенді білдіреді. Қолқа – қалаудың, біреуді көмекке шақырудың, қазіргі тілмен айтқанда өтініш айтудың ұшар басы, біреуден бір нәрсе сұраудағы сөзінің шегі. Қазақта “өтінемін” деген сөз жоқ-тұғын. Бұл өте жалынышты хал. Аталарымыз бір-бірін ондай күйге түсіргісі келмейді. “Айналайын, қолқа сала кеп отырмын” дейді ақсақал. Шарасыздығын айтты, бірақ мүсәпір, аянышты, жалынышты күйге түсіп айтқан жоқ. Себебі, бұл сөз оның қадірін сақтап, белгілі дәрежеде тепе-теңдікті ұстап тұр. Мысалы: “Ол жігіт шал сөзіне құлақ салды, Көзін төмен жіберіп, аз ойланды. Ақ пен сары екеуін алмаймын деп, Қызыл жеміс жеймін деп *қолқа салды*” (Абай); “Мұны естіген кезде Ақанның қуанышы қойнына сыймай, дәуірлеп тұрған кезінде нағашысына *қолқа салып* келіп Құлагерді қолына түсірді” (М.Бақберген); Тоғжан бұдан жауап тілеп отырғандай. Айтпаса, одан айырылып, Абай өмірден де қол үзетін сияқты. Қарманып тағы ойлайды. Өлеңі... Тоғжаны *қолқа еткен* өлеңі есіне түспей, тағы қинайды (М.Ә.). “Ақсақал, сіз де елде жоқ *қолқа салып* отырсыз. Мен де елде жоқ *қолқа салайын*. Осы күнге дейін жар сүймей келе жатыр едім...” (Т.А.) т.б. Ал, қолқаны аттап кету деген үлкен әбестік. Мұның арғы жағында қазақтың бір-бірімен қарым-қатынасының, болмысының қандай болғанынан хабар беретін үлкен ақпарат бұғып жатыр. “Ұлттық болмысқа негізделген ғаламның тілдік бейнесінің тарихи сілемдері ең алдымен қазақтың ертедегі көшпелі өмірімен, мал шаруашылығымен, тұрмыс-салтымен, әдет-ғұрып, сенімімен, қоғамдық-әлеуметтік тарихымен байланысты көне тамырлы сөздер мен сөз

тіркестерінде, әдеттен тыс қолданылатын сөздік тұлғаларда, дыбыстық ерекшеліктерде, грамматикалық көрсеткіштерде кездеседі” [10, 285].

Ал, салынып қойған қолқадан мыңнан бір адам ғана құтылады. Аттап емес, сөз тауып құтылады. Сол кезде қолқа сала келген адамның өзі оған риза болып қолқасын кейін тартып алмақ. Өйткені, “Сөз тапқанға қолқа жоқ”. Бұл тіркес уақыт өте келе қолқа сала келген адамнан орайын тауып құтылған кезде айтылатын мағынасынан да кеңейіп, кез келген жағдайда ұтымды сөз айтқан адамға қарата қолданыла беретін болды. “Сөз тапқанға қолқа жоқ, әйелден емес, сұлулықтан шабыт алуға болады, - дедім” (І.Есенберлин); “Сөз тапқанға қолқа жоқ, - десіп машинадағылар біраз күлісіп алды” (С.Жүнісов, Жапанда).

“Өкпе. 1. Адам мен жан-жануарлардың тыныс алу мүшесі. Оттегінің организмге таралуында өкпе мен қанның рөлі күшті” [3, 425]. Түпкі мағынасынан байқағанымыздай, өкпе адам ағзасында өте маңызды қызмет атқаратын дене мүшесі. Адамның тіршілік етуі тыныс алуы арқылы жүзеге асады, ал сол тыныс алуды реттеуші мүше – өкпе. Бұл сөздің де уақыт өте келе бастапқы лексикалық мағынасы кеңейіп, нәтижесінде қазақ тілінде *көбік өкпе*, *бозөкпе*, *тесік өкпе*, *шикі өкпе*, *екі өкпесін қолына алу*, *өкпесі аузына тығылу*, *өкпесі өшті* сынды фразеологизмдер пайда болды. Қазақ көбік өкпе деп ынжық, бос, бозөкпе адамдарды айтады. “Жақсы оқып, зеректігін танытқаны, жолдас түгіл молданы ақыртқаны. Піскен бас, *көбік өкпе* бай баласын, Таң қылды сөйлесе естен жаңылтқаны” (С.Торайғыров.). Бұл мысалда бай баласын көбік өкпе деу арқылы оның байлықтан басқа түгі жоқ, ынжық екенін көрсетіп, сатираға айналдырған. Жақсы оқыған, зерек кедей баласымен салыстырып, зерек сөзіне антоним етіп қолданған.

Тесік өкпе тіркесінің мағынасы: еңбекке төзімді, шыдамды, бейнетқор. “Ыстыққа күйіп, суыққа тоңып дегендей, *тесік өкпе* болып өстім” (С.Омаров. Қайырлы жаз); “Наданды әркім жейді нандай илеп, Жыртқыш ілген үйректей тірі жүндеп. Өгей бала секілді *тесік өкпе*, Жалғанда теңдік көрмей жаны күймек” (С.Торайғыров). Аталған мысалдарда тесік өкпе тіркесі қандай қиындыққа болса да төзген, шыдамды, көп қиындық көрген адамды сипаттап тұр. Өкпенің тыныс алуды реттейтін бастапқы мағынасын еске түсірсек, тесік өкпе дегені әбден қиындық көріп, өкпесі тесілгенге дейін шыдаған деген ұғымнан пайда болған сияқты. Сол сияқты шикі өкпе деп әлі ержетпеген, жас, сәби баланы атауы да, өкпесі әлі толық пісіп-жетілмеді, толыққанды тұлға болып қалыптаспады дегенге саяды. “Үлкен ағамның үйленгеніне аттай сегіз жыл. Бір *шикі өкпе* деп зар еңірейді” (М.Мағауин. Ақша қар).

Екі өкпесін қолына алу, *өкпесі аузына тығылу*, *өкпесі өшу* тіркестерінің мағынасы ұқсас, яғни жүрегі қағып, алқынды, ендікті, асықты. Адам анатомиясына үңілсек, барлық қан тамырларының артиллериясы болып табылатын жүрек екі өкпенің ортасында орналасқан. Қан айналымы процесінің мүлтіксіз жүруі, сырттан келетін оттегінің ағзаға дұрыс таралып, жүректің қызметінің жүзеге асуы өкпеге байланысты. Адам асығып, жүгірген кезде өкпенің де жұмысы жиілеп, тыныс алу процесі бұзылады. Қалыпты жағдайдан шығып, адам ендігеді. Тіпті, өкпесі аузына келгендей болып, еркінен тыс өкпесін ұстайды. Осы әрекеттерге байланысты адамның қатты жүгіріп, демігіп келгенін білдіру үшін қазақ тілінде аталмыш тіркестер қалыптасқан. “Базаралының сонымен қатар бұл күнде нашарлап жүрегі қаға түсіп, өкпесі аузына тығылғандай. Аса қатты демігіп, тістенумен қиналып тұр” (М.Ә.); «Бану кішкене тоқтаса, қапталдан соққан толқын қайықты жағаға шығарып тастайтын болғасын, өкпесі алқымына тығылып, әлі құрып бара жатса да, тырбанып жүріп келеді” (Т.Ахтанов).

Мысалдардан байқағанымыздай, өкпе сөзінің мағынасының толығынан пайда болған бірліктер сөздің бастапқы лексикалық мағынасынан тым алшақтамай, бір лексикалық модельді құраған. Тілде қалыптасып, нормаға айналған бұл бірліктер қазақ ұлтының ежелден-ақ анатомия ғылымынан бейхабар болмағанын, тіпті, бұл ғылым пайда болмай тұрып-ақ адам ағзасындағы әр мүшенің қызметін жақсы білгенін аңғартады. Этносты оның тілі арқылы тануды лингвоэтнографиялық, этномәдени тұрғыдан зерттеген С.Жанпейісованың пікірінше, рухани мәдениет лексикасының мазмұнында этнопедагогикалық дағдылар, құқықтық-әлеуметтік нормалар, әкімшілік бөлініс, басқару жүйесі, билік жүргізу, лауазымдық дәреже тағы басқаларына құнды деректер айғақталған. (10,254 б.)

Қазақ ұғымында ерекше орын алатын сөздердің бірі – *бауырым*. Қазақ бауырым деп бір атада, бір анадан өрбіген қандасын немесе туысын, қандық туыстығы болмаса да, жанына ең жақын болып кеткен қимас адамын айтады. Бауырым сөзінің түбірі бауыр. Бұл сөздің де негізгі мағынасы адамның дене мүшесі. “1. Адам мен жан-жануарлардың қан тарату, зат алмасу, ас қорыту қызметтеріне қатысушы ішкі мүше. 2. Жан-жануарлардың бауыр орналасқан ішкі жағы” [3, 174]. Бұл – негізгі лексикалық мағынасы. Осы сөздік құрамнан бірнеше сөздік қор жасалған. Мысалы: бауырым, бала –

адамның бауыр еті, бауырың бүтін болсын, бауырмал, жатбауыр, бауырына басу т.б. Қазақ – данышпан халық. Ең жақын адамын бауырым деп атау себебі адамда бауыр біреу-ақ және ол қайта емделуі қиын мүше. Бауырсыз адам тіршілік ете алмайды. Демек, бұл дене мүшесінің де қызметі қазақ ұлтына о бастан-ақ мәлім. “Алтайлықтардың ұғымынша, адам (басқа дәстүрлердегі секілді, жүрек емес) нақ осы бауырдың арқасында қайырымдылық жасай алған”, - деп жазыпты белгілі зерттеуші А.В.Анохин [11, 104]. Ферғана өзбектерінің әдет-ғұрпын мұқият зерделеген ғалым Б.Кармышева былай депті: “Еуропалықтардағы жүрек сияқты, Орта Азия халықтары үшін сезімнің шоғырланған орнын бауыр сипаттайды” [12, 74].

Бала – адамның бауыр еті деген тіркес те қалай тауып айтылған?! Тыва жұрты ерекше жақсы көретін кісісін “баарынын өду болған”, яғни – “бауырының өті болған” (орысшаға сөзбе-сөз аудармасы: “ставший желчью его печени”) деп айтқан. Олай болса, әлгі тіркесіміздің әуелгі нұсқасы “Бала – адамның бауыр өті” болғанына күмән келтірмейміз. Түркмендер баланың қайтыс болуын “бағыр авусы” (“яд печени”) деген. Сондықтан қазақ үшін амандық пен саулықтың белгісі – бауырдың бүтіндігі болған. Осы мысалдардағы “бауыр” мен “өттің” арақатынасына байланысты мәселені медицина тұрғысынан түсіндіріп, оны түркілік танымның аясында ғылыми негіздеу – өз алдына қызықты мәселе екендігін ескерткіміз келеді.

Қорытынды. Осы тектес зерттеулердің ұлттық болмысты танытудағы мәнін қазақ тіліндегі қолөнер лексикасын арнайы зерттеген ғалым Р.Шойбеков былай деп түсіндіреді: “...қолөнер лексикасы, оның құрамына енетін атаулар мен фразеологизмдер, этнографизмдер – қоршаған ортаны игеру, ақиқат болмысты тану барысында жинақталған тәжірибенің, кең мағынасында алғанда, ғаламның тілдік фрагменттері, үзіктері. Соған сәйкес таным процесі жалпыадамзаттық сипатта болғанымен, этностың концептуалды әлеміне, тіл иесінің ой-өрісіне байланысты шындық болмыс (ол әр басқа тілдерде сөйлейтін халықтар үшін біреу-ақ) әр басқа бейнеленеді. Осыған байланысты ұлттың болмысын тануда қолөнер лексикасының этномәдени және танымдық мазмұнын ашудың ғылыми маңызы зор” [13, 31]. Сөз – ұғым, ұғым – таным. Алғашқыда белгілі бір заттың немесе бейненің атауы болып қалыптасқан сөздер уақыт өте келе мағынасының кеңейіп, толығына байланысты бірнеше жаңа бірліктер жасайды. Әр бірлік белгілі ұғымды білдіреді, сол ұғым ұлттың танымын көрсете отырып, этномәдени бірлікке, кейде этномәдени нормаға айналады. Біз бұл мақалада лексика-семантикалық тәсіл арқылы жасалған бірліктердің бастапқы мағынасынан әлдеқайда кеңейіп, ұлттық сипаттағы нормаға айналғанын көрсеттік. Тілде қалыптасқан нормалар арқылы қазақ ұлтының ерте кезден-ақ анатомия, биология, астрономия т.б. ғылымдарды меңгергенін аңғаруға болатынын дәлелдеуге тырыстық. Осы тәсіл арқылы жасалған этномәдени норма мазмұнды бірліктер әлі де зерттеуді қажет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1) Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998ж.- кітап
- 2) Тұрышев А. Құндылықтар және рухани мәдениет лексикасының ғылыми негіздері. – ПМУ Хабаршысы, 2010. №3. - журнал
- 3) Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы, 2008. – 968 б.- сөздік
- 4) Байтұрсынұлы А. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы, 2013.-640 б.-кітап
- 5) Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқышы. – Алматы, 2014. - кітап
- 6) Колианский В.Г. Лингво-гносеологические основы языковой номинации//Языковая номинация. Общие вопросы.-М.: Наука, 1977.- С.99-147.- кітап
- 7) Абай. Шығармалар жинағы. 1,2-том. Алматы, 2007ж.- кітап
- 8) Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер.- Алматы, 2010.-608 б.-кітап
- 9) Н.Оралбаева, К.Құрманәлиев, Ж.Балтабаева “Қазақ тілінің сөзжасамы” . – Алматы, 10) Манкеева Ж. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы, 2014. – 640б. – кітап
- 11) Анохин А.В. Материалы по шаманизму у алтайцев. – Ленинград: Изд-во РАН, 1924. – С.69.- книга
- 12) Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии. – Москва: Наука, 1986. – с.160.- книга
- 13) Шойбеков Р. Қазақ зергерлік өнерінің лексикасы. – Алматы, 1993. – 191б.- кітап

МРНТИ 8.81-26

Ф. Мамедова ¹, Э. Дулаева ²

¹ Университет иностранных языков и деловой карьеры,
² Казахского национального университета им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан

НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНАЯ СПЕЦИФИКА КОНЦЕПТОВ

Аннотация

В статье рассматривается национально-культурная специфика концептов “труд, работа – лень, безделье”, “ум – глупость”, “богатство – бедность” в русском и арабском языках. Изучение национальной культуры и языка считается признаком проявления уважения к традициям и духовному наследию других народов. А прецедентные тексты в аспекте культурного восприятия дискурса приобретают большое значение. Прецедентный текст, воспринятый адресатом, остаётся в сознании говорящего и воспринимающего. Этот текст включается в концептосферу, созданную автором. В качестве прецедентных текстов используются религиозные тексты. Есть много общего в толковании в дискурсе концептов “труд, работа – лень, безделье”, “ум – глупость”, “богатство – бедность”.

Ключевые слова: концепт, концептосфера, прецедентный текст, дискурс, язык

F.Mamedova ¹, E.Dulayeva ²

¹ University of Foreign Languages and Business Career,
² al-Farabi Kazakh national university,
Almaty, Kazakhstan

NATIONAL-CULTURAL SPECIFICITY OF CONCEPTS

Abstract

The article considers the national and cultural specificity of the concepts “work, work – laziness, idleness”, “mind-stupidity”, “wealth-poverty” in Russian and Arabic. The study of national culture and language is considered a sign of respect for the traditions and spiritual heritage of other peoples. And precedent texts in the aspect of cultural perception of discourse acquire great importance. The precedent text, perceived by the addressee, remains in the mind of the speaker and the perceiver. This text is included in the concept sphere created by the author. Religious texts are also used as precedent texts. There are many similarities in the interpretation in the discourse of the concepts “work, work-laziness, idleness”, “mind-stupidity”, “wealth-poverty”.

Key words: concept, conceptosphere, precedent text, discourse, language

Ф. Мамедова ¹, Э. Дулаева ²

¹ Шетел тілдері және іскерлік карьера университеті,
² аль-Фараби ат. Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан

КОНЦЕПТИҢ ҰЛТТЫҚ-МӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Мақалада орыс және араб тілдеріндегі “Еңбек, жұмыс-жалаң, безделье”, “ақыл – ақымақтық”, “байлық – кедейшілік” тұжырымдамаларының ұлттық-мәдени ерекшеліктері қарастырылады. Ұлттық мәдениет пен тілді үйрену басқа халықтардың дәстүрі мен рухани мұрасына құрмет көрсетудің белгісі болып саналады. Дискурсты мәдени қабылдау аспектісінде прецеденттік мәтіндер үлкен мәнге ие болады. Адресат қабылдаған прецеденттік мәтін сөйлеушінің және қабылдаушының санасында

қалады. Бұл мәтін Автор жасаған концептосфераға қосылады. Прецеденттік мәтіндер ретінде діни мәтіндер де пайдаланылады. “Еңбек, жұмыс – жалқау, ақыл – ақылсыздық”, “байлық – кедейшілік” тұжырымдамаларының дискурсында көп түсінік бар.

Түйін сөздер: концепт, концептосфера, прецеденттік мәтін, дискурс, тіл

Введение. Общение представителей разных этносов требует от его участников не только знания чужого языка, но и ставит трудно решаемую проблему переноса адресата в другое культурологическое измерение. Целью является достижение глубины национального менталитета, что обеспечивает взаимопонимание участников коммуникативного акта. Отсюда вполне понятны стремление и необходимость изучать этнический менталитет, условия, в которых живет народ, говорящий на данном языке. Научное исследование национальной культуры и языка – проявление уважения к традициям и духовному наследию других народов.

Методы. В статье используется метод дискурсного анализа, который основан на выявлении дискурсивных формул, конкретизирующихся в клише.

Для исследования национально-культурных стереотипов, отражающих концепты, был применен сопоставительный метод.

Результаты. В аспекте культурного восприятия дискурса большое значение приобретают прецедентные тексты. Воспринятый адресатом *прецедентный текст* (или иначе – концептуальный, т.е. породивший концепт либо существенно повлиявший на его развитие) остаётся в сознании, рефлексивируется и включается в формируемую автором дискурса концептосферу [1, с. 15]. В качестве прецедентных текстов выступают также религиозные тексты. В них проповедуется терпение и смирение *الصبر أوله مرو آخره حلو* (Терпение в начале горько, а в конце сладко). Терпение на пути Аллаха – это стойкое следование своим убеждениям, несмотря на все соблазны земной жизни, на непонимание, беды, даже преследования, в уверенности в достойном вознаграждении в будущем. Так говорят, когда хотят побудить кого-либо не роптать на жизнь, а терпеливо переносить невзгоды, надеясь на лучшее.

1. Концепт “**труд, работа – лень, безделье**” имеет универсальное содержание, но отношение к нему в разных культурах специфично. Рассмотрим стереотипное представление о труде и лени в русских пословицах. Основные мысли о труде и лени, выраженные в русском пословицологическом фонде, могут быть сведены к следующим интерпретациям:

1) Труд присутствует в жизни человека постоянно: *Хочешь есть калачи, так не сиди на печи! На бога уповай, а без дела не бывай.* Гештальт этих пословиц: человек может нормально существовать лишь в труде. Труд – постоянный спутник человека, он заполняет почти всё время. Сидение на печи связывается со стереотипным представлением о безделье. Это сугубо русский образ.

2) Труд требует усилий: араб. *Лёжа не работают; Лес сечь - не жалеть плеч; Работай до поту, так поешь в охоту; Без труда не вынешь и рыбку из пруда.* Труд необходим, он будет всегда, трудиться нелегко – таков гештальт всех приведенных пословиц. Усилия, прилагаемые в процессе труда, характеризуются физическими признаками.

3) Труд дает результат: *Где работа, там и густо, а в ленивом доме пусто; Не срубишь дубка, не надсадя пупка.* В зависимости от характера труда он может приносить либо радость, удовлетворение, материальный достаток, либо огорчения.

5) Существует определенное отношение к труду: *На дело не набивайся и от дела не отбивайся; Работа не волк, в лес не убежит; Не покидай в запас дела, а покидай в запас хлеба; Двое пахнут, а семеро руками машут.* Затрата сил и усталость от работы отвращают человека от труда, однако не стоит забывать о ценности труда, предпочтении его перед бездельем.

6) Безделье приятно: *Ленивому всегда праздник.*

7) Ленивый ничего не получает в жизни: *Ныне гуляшки и завтра гуляшки - находишься без рубашки; Скоморох голос на дудке настроит, а жителя своего не устроит; В воскресенье песни орёт, а в понедельник кобылы ищет; Гули да гули, ан и в лапти обули; Ленивый и могилы не стоит.*

Сравнение с арабскими пословицами показывает, что нет полного параллелизма в смысловом выражении. Концепт “**труд – лень**” имеет следующие формы реализации:

1. Труд присутствует в жизни постоянно: *إزرع كل يوم تأكل، العيش في الدنيا جهاد دائما*. Труд требует усилий: *من جد وجد و من زرع حسد*

3. Труд дает результат: *من عمل دائما أكل دائما*

4. Общий труд помогает: *زرع أبوانا فأكلنا و نزرع لياكل أبناءنا*

5. Ленивый ничего не получает в жизни: الكسلان لا يعطيك عسلا

На основе приведенных интерпретаций концепта “Труд – Лень” в речевых актах можно сделать вывод, что работа в русской культуре воспринималась как нечто обязательное, труд может быть подневольным, не приносящим радости, он может не обеспечивать материального достатка, поэтому существовало много оправданий для отказа от работы. Однако всегда ценятся люди трудолюбивые, так как труд – необходимое условие для достижения благополучия, для существования человека. Отношение к труду определяет положение человека и его оценку в обществе. Уважается человек, который способен заработать на жизнь своими силами, который трудится на свое благо и благо общества. Лень приятна в субъективном ощущении, но она осуждается обществом. Лень обрекает на нищету. Лень ассоциируется с праздностью, веселым времяпрепровождением. Пословиц, характеризующих работу, больше: в словаре русских пословиц В.И. Даля их 350. Из них 89 отражают позитивное отношение к труду, 192 – отрицательное. Концепт “Лень” представлен в 264 пословицах, из них 108 отражают позитивное отношение, 102 – отрицательное.

В арабской паремии концепт “лень” представлен ограниченно. В сборнике أبو الفاضل الميداني “Арабские народные пословицы и поговорки” из 99 пословиц, реализующих указанные концепты, только 24 о лени.

2. Концепты ум – глупость.

В русской и арабской концептосфере, т.е. в национально-культурно обусловленном понимании ума – глупости, доминируют следующие толкования.

1. Ум – украшение: рус. *Не красота красит человека, а ум. Не кудри золотят человека, а ум;* араб.: العقل زينة (Ум украшает человека), ولا خير في حسن الجسم و طولها إذ لم يزن طول الجسم (Ум – украшение, а его отсутствие – горе).

2. Ум – опыт: рус. *До бороды дожил, а ума не нашёл. Ум бороды не ждёт. Ум окрыляется с годами.* Араб. ضاع عقل في طوله (Бороды у нас поседел, а ума не прибавилось), (букв. *Весь ум у него в рост пошел, соотв. Вырос до ума не вырос*), عقول الرجال تحت أسنة أقلامها (соотв. рус. *Ум окрыляется с годами*).

3. Ум – отличительное свойство человека: рус. *Птице крылья, а человеку разум.* Араб.: أمهات (Главное достоинство человека - мудрость, целомудрие, храбрость и ум).

4. Ум – счастье: *Счастье без ума ничтожно.* Араб.: أصحاب العقول في النعيم (Умные всегда счастливы).

Во всех пословицах ум представлен как положительное свойство. Глупость же не всегда осмысливается негативно:

1. Дуракам везет: *Дураку везде счастье. Дурак спит, а счастье у него в головах лежит.*

1. Дуракам дана истина: *Глупый да малый глаголют истину.*

2. Глупый может в чем-то выгодно отличаться от умного: *С дурака меньше спросу. На дурака обижаться грех. На дурака суда нет. Быть дураком выгоднее. Один дурак семерых умных переспорит. Глупому счастье, а умному напасть (нечастое). Дуракам закон не писан.* Араб.: عدو عاقل (В трудный момент советы даёт дурак).

Негативное осмысление глупости представлено в следующих пословицах:

1. Отсутствие ума – несчастье: *Ума нет – калека человек. Без ума человеку сума. Если господь хочет наказать человека, он лишает его мудрости.* Араб.: لا مصيبة أعظم من الجهل (Незнание самое большое горе), أشد الفاقة عدم العقل (Самой сильной бедностью считается отсутствие ума), الرجل يجلب الفشل (букв. *Глупость приводит к неудаче*).

2. Дурак проявляет тщетное усердие: *Заставь дурака богу молиться – весь лоб расшибет. Дураков работа любит.*

3. С дураками не стоит иметь дела: *С дураком свяжешься – сам в дураках окажешься. С дураком свяжешься, сам не рад будешь. Дурака учить, что мертвого лечить.* Араб.: عدو عاقل خير من صديق جاهل (Лучше умный враг, чем глупый друг).

4. Дураки заслуживают сурового обращения: *Бей дурака, не жалей кулака.*

Эти качества представлены как внутрифразовая антонимия:

1. Умные предпочитают молчать, а глупые – говорить: *Дурак кричит, а умный молчит.*

2. Бедный человек приравнивается дураку: *Ума много, да денег не так – вот и дурак.*

3. Умный из любого дела извлечет больше пользы, чем глупый: *Дураки любят друг друга, да потопляют, умные любят друг друга – пособляют.*

4. Глупые что-то делают, а умные пользуются их работой: *Дураки дают, умные берут. Умный находит там, где глупый теряет.*

5. Умному необходим меньший объем информации, чем дураку: *Умному только намек дай, а глупому и тумак не в подмогу. Умнога пошли – одно слово скажи; дурака пошли – три скажи, да и сам иди.* Араб.: *العاقل من غمزة و الجاهل من رفضة* (Умному достаточен намек, а глупому пенек), *ظن العاقل خير من يقين الجاهل* (Предложение умных дороже убеждений глупцов).

6. Глупые мешают умным: *Один дурак завяжет узел – семеро умных не развяжут.*

Внутрифразовая антонимия шире представлена в русской коммуникации. В лингвострановедческом арабском словаре приводится значительно меньше таких противопоставлений, все они даны здесь как иллюстративный материал.

В арабской концептосфере ум расценивается как богатство: *فلا غناء كالعقل، و لا فقر كالجهل* (Нет большего богатства, чем ум, большей нищеты, чем невежество) (Али Бен Талиб). Это связано с тем, что с давних пор, когда большинство арабов не умели ни читать, ни писать, грамотный человек был не только в почете, но и мог обеспечить жизнь своей семьи. Особенно это было важно для малообеспеченных семей. Ведь если мальчик из такой семьи поступал в медресе и овладевал грамотой, становился чтецом Корана, то определенный и постоянный доход ему был обеспечен. Поэтому не случайно сравнение знание – богатство, которое обеспечивает человека всем необходимым [2, с. 234].

Умный человек сдержан в разговоре и не говорит лишнего. Мудрость и ум заключаются во взвешенных, продуманных словах.

В арабской культуре отмечается серьезное отношение к “уму” (знанию), так как знание исходит от Бога и воспринимается через каналы здоровых чувств, здравого рассудка и интуиции при посредстве достоверного сообщения, основанного на авторитете.

Из проанализированных 360 арабских пословиц 75 – об уме и глупости (15%).

Основные темы, выделенные нами в арабских пословицах:

1. Ум и глупость проявляются в словах (15 пословиц – о связи со словом).
2. Ум проявляется в делах – 7.
3. Ум не зависит от физических качеств человека (5).
4. Дружить с глупым – плохо (12).
5. Ум – лучшее, что есть в человеке (20).
6. Ум – это знание.

Есть общее в понимании ума и глупости. Прежде всего – это полярная оценка ума и глупости. Второе – это проявление данных свойств в словах и делах. Детализация же является различной. В частности, это находит проявление в толерантности, эмоциональности отношения к явлению. “Именно человеческим фактором, т.е. отношением человека к какому-либо предмету или явлению мира на определенной ступени овладения этим миром и объясняется не только последующий выбор наименования для него, но и способ его описания, отображающий практическое использование соответствующего объекта” [3, с. 32].

В русском языке метафорическим определением к слову *ум* является *острый*. Образное представление отражает стереотип, основанный на эталонном носителе признака. Наименования эталонов, обладающих признаком “острый”, - игла, нож, шип, заноза, пила. *Острый ум* – быстро схватывающий, проницательный. Но сочетание “тупой ум” узуально не используется, хотя и существуют лексические единицы “тупоумие”, “тупой человек”. “Тупой”, соответственно, не способный проникнуть в суть вещей, неострый. Особенностью фразеологии является клишированность образа.

Проанализированный материал русского и арабского языков представления концептов ум и глупость убеждает в отсутствии равновесия: более активны лексемы со значением глупость. В арабском интерпретационном поле концепта отсутствует метафора физического признака – *тупой/острый*.

Несмотря на универсальность концептов “ум” и “глупость”, мы все же видим и различия. Если информационное поле концептов общее, то интерпретационное поле неоднородно. “Интерпретационное поле концепта включает когнитивные признаки, которые в том или ином аспекте интерпретируют основное информационное содержание концепта, вытекают из него,

представляя собой некоторое выводное знание, либо оценивают его” [4, с. 110]. К универсальным концептам применима общая трактовка информационных полей, но оценочная зона таких концептов включает большое число когнитивных признаков, отражающих нравственные, эмоциональные, эстетические установки. В контрастных культурах сравнение оценочных зон выявляет асимметрию в интерпретации членов антонимических парадигм. В приведенных примерах асимметрия определяется наращиванием признаков у одного члена пары, при консервации другого члена пары.

Оппозиции концептов выстраиваются и в паремиологии. Картину соотношения объема признаков у членов антонимических пар наиболее ярко представляют пословицы. Особенно объемную группу представляют пословицы с качественной характеристикой лица.

В текстах пословиц свойства человека предстают как положительные и отрицательные в зависимости от их значимости в жизни человека. Это и понятно, т.к. пословица отличается от фразеологизмов своим назидательным характером. Сам В.И. Даль писал, что пословица “не сочиняется, а вынуждается силою обстоятельств, как крик или возглас, невольно сорвавшиеся с души” [5, с. 13].

Ж.Р. Амирова классифицировала русские пословицы, выраженные субстантивированными прилагательными и обозначающие лицо по характерному признаку [6, с. 5].

3. Концепты богатство – бедность.

Широко представлены концепты богатство – бедность в паремиологии. В русских пословицах производные от лексем богатство – бедность (деривационные антонимы) используются в следующих примерах: *Богатому (еже)день, завсе) все праздник. Богатому телята, а бедному ребята. Не проси у богатого, проси у тороватого* (тороватый – великодушный, щедрый). *Не богатый кормит, а тороватый.* В них богатство имеет неоднозначную оценку. Отношение к богатству в русской культуре может быть как положительным, так и отрицательным. Богатство только тогда достоинство, когда оно заработано трудом, талантом.

Большое значение для понимания данного концепта имеет религиозный дискурс. В Библии есть места, где бедность осуждается, а богатство одобряется, но только в случае, когда бедность является результатом лени и безделья. Эта тема является характерной для поздних книг Премудрости, а в канонической Библии она лучше всего видна в Притчах Соломона. Бедные и Богатые часто противопоставляются в Библии. Есть три аксиологических подхода в интерпретации этих концептов в дискурсе:

1. Богатый имеет негативную характеристику, а бедный – позитивную: Притчи 19:1 “*Лучше бедный, ходящий в своей непорочности, нежели богатый со лживыми устами, и притом глупый*”; Притчи 28:6 “*Лучше бедный, ходящий в своей непорочности, нежели тот, кто извращает пути свои, хотя он и богат*”; Притчи 28:11 “*Человек богатый – мудрец в глазах своих, но умный бедняк обличит его*”; Притчи 22:16 “*Кто обижает бедного, чтобы умножить свое богатство, и кто дает богатому, тот обеднеет*”; Притчи 28:22 “*Спешит к богатству завистливый человек, и не думает, что нищета постигнет его*”.

2. Богатый и бедный не противопоставляются: Притчи 22:2 “*Богатый и бедный встречаются друг с другом: того и другого создал Господь*”.

Радость, щедрость и радушие являются истинным богатством: Коринфянам 8:2 “*ибо они среди великого испытания скорбями преизобилуют радостью; и глубокая нищета их преизбыточествует в богатстве их радушия*”. Коринфянам 9:8-11 “*Бог же силен обогатить вас всякою благодатью, чтобы вы, всегда и во всем имея всякое довольство, были богаты на всякое добродело, как написано: расточил, раздал нищим; правда его пребывает в век. Дающий же семя сеющему и хлеб в пищу подаст обилие посеянному вами и умножит плоды правды вашей, так чтобы вы всем богаты были на всякую щедрость, которая через нас производит благодарение Богу*”.

3. Бедный имеет негативную характеристику: Притчи 19:4 “*Богатство прибавляет много друзей, а бедный оставляется и другом своим*”; Притчи 14:20 “*Бедный ненавидим бывает даже близким своим, а у богатого много друзей*”.

Краткий обзор характеристик дает право на следующие выводы: в русском религиозном дискурсе, что вполне ожидаемо, Бог дает богатство тому, кто делится им с бедным; осуждается зависть к богатству; указывается социальное отношение к бедному.

На основе статистического обследования корпуса русских пословиц из сборника В.И. Даля “Пословицы русского народа” была составлена таблица, в которой характеристики называются в

порядке убывания их частотности. Подчеркивается, что качественная характеристика лица дается по внутренним и внешним чертам человека. Ниже приводится таблица с некоторыми коррективами:

1	Психические свойства	Умный – глупый
2	Оценочный признак	Хороший – плохой
3	Физические свойства	Живой - мертвый
4	Социальный признак	Богатый – бедный
5	Возрастной признак	Молодой – старый
6	Религиозный признак	Грешный – святой
7	Признак по действию	Битый – небитый
8	Признак по наличию/отсутствию чего-либо	Конный – бесконный
9	Признак по размеру	Большой – малый
10	Признак по национальности	Русский
11	Признак по месту	Дорожный
12	Цветовой признак	Рыжий , черный
13	Признак по профессии	Подьячий, приказчик

Как видно, первые 9 позиций занимают русские пословицы, в которых свойства противопоставлены друг другу. В пословицах они могут представлять антонимию попарно (две антонимичные пословицы) или внутрифразово.

С точки зрения когнитивной интерпретации, данные признаки представляют концепт “человек” всесторонне: это и образ, и информационное содержание, и оценочные признаки, создающие основу интерпретационного поля.

Обсуждение. Рассматриваемые концепты очень интересно представлены в арабском религиозном сознании. Отношение к богатству держится на четырех принципах:

1. Все богатство принадлежит Богу: (وَأَنفِقُوا مِمَّا جَعَلَكُم مِّن مَّا لَآئِهِ أَن تَكُونُوا مِمَّن يَسْتَلْفِئُونَ أَنفُسَهُمْ فَذَلِكُمُ الَّذِي يَدْعُوا إِلَى الْوَسْطَانِ مِنَ الْعَذَابِ) “...И давайте им из достояния Бога то, что Он дал вам”(24:33).

2. Богатство принадлежит человеку, если Бог наделил его им: (وَأَمَّا الْبِرَّاءُ مِنَ اللَّهِ فَمَا يُشَاءُ وَبِاللَّهِ الْمَتَابُ) “Веруйте в Бога и Его Посланника и расходуйте то, в чем Он сделал вас наследниками!”(57:7).

3. Бесцельное накопление богатства запрещается: (وَالَّذِينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ يَنْفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَبِشْرِهِمْ) “А те, которые собирают золото и серебро и не расходуют его на Божественном пути, - обрадуй их мучительным наказанием!” (9:34).

4. Делиться с нуждающимися – обязанность мусульманина: (مَا أَفَاءَ اللَّهُ عَلَى رَسُولِهِ مِنْهُ فَمَا أَوْجَفْتُمْ عَلَيْهِ مِنْ خَيْلٍ وَلَا رِكَابٍ وَلَا كُنُوزٍ وَلَا مَنَاقِبٍ وَلَا مِمَّا جَعَلَكُم مِّن مَّا لَآئِهِ إِن تَكُونُونَ مِنَ الْقَائِلِينَ) “Афая Аля Аллаха на Его посланника, вы не скакали рысью ни на конях, ни на верблюдах, но Бог дарует Своим посланникам власть, над кем пожелает. Бог над всякой вещью силен. Что дал Бог в добычу Посланнику Своему от обитателей селений, - то принадлежит Богу, и посланнику, близким, сиротам, бедным, путнику, и чтобы не оказалось это распределением между богатыми” (59: 6-7); (وَيْلٌ لِّكُلِّ هُمَزَةٍ لُّمَزَةٍ الَّتِي جُمِعَ مَالًا وَعَدَدَهُ يُحِصِبُ أَنَّ مَالَهُ أَخْلَدَهُ) “Горе всякому хулителю и обидчику, который копит состояние и подсчитывает его, думая, что богатство увековечит его”(Коран, смысловой перевод 104:1-3).

Концепты “богатство” и “бедность” тесно связаны с щедростью и скупостью. В одном хадисе говорится: (وَالَّذِينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَالْفِضَّةَ يَنْفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَبِشْرِهِمْ) “Дающий милостыню - ближе к Аллаху, ближе к людям, ближе к раю и удален от ада. А скряга находится вдали от Аллаха, от людей, от рая и ближе к аду. Необразованный, дающий милостыню, больше нравится Аллаху, чем скупой верующий” (Тирмизи).

Тот, кто тратит богатства на дело Аллаха (т.е. богоугодные дела), достигает неопределенных богатств мира и согласия; их сердца защищены от потрясений ярости и ревности; они спасаются от вредных последствий эгоизма и ограниченности: (هَٰؤُلَاءِ يَدْعُونَ لِتَنْفِقُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَمِنْكُمْ مَنْ يَبْخُلُ وَمَنْ يَبْخُلْ فَإِنَّمَا يَحْمِلْهُ عَلَىٰ عُنُقِهِ وَلَا يَبْغَىٰ) “Вот вы - те, кого зовут, чтобы расходовать на пути Аллаха. А среди вас есть такие, что скупаются. И кто скупится, тот скупится”

в отношении самого себя. Поистине, Аллах богат, а вы бедный! А если вы отвернетесь, то Он заменит другим народом, а потом они не будут вам подобны» (Мухаммад, 38);

النَّبِيِّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: (ما من يوم يصبح العباد فيه إلا ملكان يزلان، فيقول أحدهما: اللهم أعط منفقا خلفا، و يقول الآخر: اللهم أعط ممسكا تلفا) “Посланник Аллаха говорит: “Каждый день на землю спускаются два ангела. Один из них говорит: “О Аллах! Восстанови полностью то и тому человеку, который расходовал (на дело Аллаха)”. Другой говорит: “О Аллах! Разрушь и уничтожь благосостояние скупого” (Муслим).

Щедрости и скупости в Коране уделяется значительное место. В Исламе считается, что Всевышний дарует своим рабам щедрый или скудный удел, руководствуясь своей божественной мудростью. Ему доподлинно известно все о творениях, и поэтому Он вознаграждает людей так, как они того заслуживают.

Аяты Корана призывают людей быть умеренными в проявлении щедрости. Дело в том, что щедрость и гостеприимство арабских бедуинов иногда бывали даже чрезмерными, так как они были готовы зарезать для гостя по первому его требованию даже свою единственную любимую верблюдицу, если не могли предложить ничего другого. Однако с момента распространения Ислама чрезмерная щедрость утратила свое значение.

و لا تجعل يدك مغلولة إلى عنقك و لا تبسطها كل البسط فتتعد ملوما محسورا. إن ربك يبسط الرزق لمن يشاء و يقدر إنه كان عباده خبيراً بصيراً (الإسراء 29-30)

И не привязывай руку свою к шее, но и не протягивай ее во всю длину, чтобы тебе не быть осуждаемым и не остаться без средств. Поистине, Господь твой дает в избытке уделили ограничивает его, кому хочет. Ибо он поистине знает своих рабов и видит их (Аль-Исра 29-30).

“Привязанная к шее рука” – это образное выражение, обозначающее скупость и нежелание помогать другим.

“Протягивать руку во всю длину” означает не быть ни скупым, ни слишком великодушным, но следовать золотой середине. Люди должны научиться вести себя разумно, тратя деньги тогда, когда это нужно, но не транжиря их и не создавая для себя трудностей. Таким образом, формировалась убеждение, позволившее людям различать великодушие и расточительность, а также скупость и экономность. Эта нравственная позиция стала основой арабской социальной жизни, так что до сего дня скаредные люди подвергаются осуждению, великодушные пользуются общим уважением.

Таким образом, можно констатировать, что отношение к богатству в арабской культуре определяется религиозной философией: богатый должен быть щедрым, скупость может превратить его в бедного. В такой интерпретации богатства есть много общего с русской культурой. Общность религиозной философии в интерпретации общечеловеческих концептов проявляется в сходстве дискурсной реализации.

Заключение. В данной статье была рассмотрена реализация лишь нескольких концептов в речевых актах, каковыми являются паремии и религиозный дискурс. Есть много общего в толковании в дискурсе концептов “труд, работа – лень, безделье”, “ум – глупость”, “богатство – бедность”. Содержание концептов “ум – глупость” в дискурсной реализации схоже в русской и арабской коммуникации. В русских паремиях нет третьего типа – об отсутствии связи между физическими качествами человека и умом.

Несмотря на универсальность концептов “ум” и “глупость”, есть и различия. Представленные антропоцентрические признаки в аксиологических диадах характеризуют концепт “человек” всесторонне: это и образ, и информационное содержание, и оценочные признаки, создающие основу интерпретационного поля. Рассмотренное распределение антонимов является универсальной когнитивной классификацией, которая может иметь разную степень дробности. Если парадигмы лексических антонимов совпадают, то фразеологический контекст создает интерпретационное поле концепта. Его отличие в русском и арабском языках обусловлено спецификой образного осмысления, влиянием культурного и религиозного контекстов.

Список использованной литературы:

1) Волкодав М.А. Применение политического дискурс-анализа в решении идеологических задач (на примере медиатизации политических текстов): автореф....канд. филол. наук. – Краснодар, 2007. – 29 с.- диссертация

2) Кухарева Е.В. Лингвострановедческий словарь арабских паремий (с лексико-фразеологическими комментариями). – М.: МГИМО, 2007. – 277 с. – книга

3) Колианский Г.В. *Объективная картина мира в познании и языке*. – М.: Наука, 1980. – 108 с. – книга

4) Демьянков В.З. *Прототип и реализации концепта “привлекательность” в русском языке // Концептуальное пространство языка: Сб. науч. трудов. Посв. юбилею проф. Н. Н. Болдырева / Под ред. проф. Е. С. Кубряковой*. – Тамбов: Изд-во ТГУ им. Г. Р. Державина, 2005. – С.167-183.- книга

5) Даль В.И. *Пословицы русского народа. Т.1./ Вступ. слово М. Шолохова*. – М., 1984. – 383 с. – книга

6) Амирова Ж.Р. *Качественная характеристика лица в пословицах // Вестник КазНУ им. аль-Фараби*. – Серия “Филология”. – 2002. – №2 (53). – Сс. 3-6. – статья.

7) Борисов В. М. *Русско-арабский словарь / Под ред. В. М. Белкина*. – М.: Сам Интернешнл, 1993. – 932 с. – словарь

8) *Фразеологический словарь русского языка. /Под ред. А.И. Молоткова*. – М., 1968. – 543 с. – словарь

ҒТАХР 16.01.11

Ф. Мамедова¹, Э. Дулаева²

¹ Университета иностранных языков и деловой карьеры,

² Казахского национального университета им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан

РЕЧЕВЫЕ СТЕРЕОТИПЫ И ИХ ОТРАЖЕНИЕ В ДИСКУРСЕ

Аннотация

В статье рассмотрены речевые стереотипы, которые используются в русском и арабском языках. К речевым стереотипам относятся устойчивые сочетания – пословицы, фразеологизмы. Речевой акт имеет трехуровневое строение. Метод дискурсного анализа помогает выявить интенциональную природу высказываний участников общения.

Дискурсная реализация языковой единицы рассматривается как определенное действие в определенной коммуникативной ситуации, где принимают участие говорящий и слушающий.

Главная особенность дискурса – порождать смысл в контексте вербальных и невербальных средств. Условием порождения смысла являются пресуппозиции, под которыми понимается знание факта, какого-либо феномена. Пресуппозиция – это общий фонд знаний, общий опыт, общие предварительные сведения, которыми обладают коммуниканты. Взаимопонимание представителей разных культур возможно потому, что есть общий для них фонд знаний.

Ключевые слова: речевой стереотип, дискурс, антоним, фразеологизм, имплицитный контекст, интенциональность, пресуппозиция

Ф. Мамедова¹, Э. Дулаева²

¹ Шетел тілдері және іскерлік карьера университеті,

² Аль-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан

СӨЙЛЕУ СТЕРЕОТИПТЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ДИСКУРСТА БЕЙНЕЛЕНУІ

Аңдатпа

Мақалада орыс және араб тілдерінде қолданылатын сөйлеу стереотиптері қарастырылған. Сөйлеу стереотиптеріне тұрақты тіркесімдер – мақал-мәтелдер, фразеологизмдер жатады. Сөйлеу актіңде үш деңгейлі құрылым бар. Дискурстық талдау әдісі қарым-қатынас қатысушыларының пікірлерінің интенционалды табиғатын анықтауға көмектеседі. Тіл бірлігін дискурстық іске асыру сөйлеуші мен тыңдаушы қатысатын белгілі бір коммуникативтік жағдайда белгілі бір әрекет ретінде қарастырылады. Дискурстың басты ерекшелігі – вербалды және вербалды емес құралдар контекстінде

мағынаны тудыру. Мағынаны тудыру шарты–белгілі бір феноменді білу деп түсінетін пресуппозициялар. Пресуппозиция–бұл жалпы білім қоры, жалпы тәжірибе, жалпы алдын ала мәліметтер. Әр түрлі мәдениеттер өкілдерінің өзара түсіністігі мүмкін, оған себеп болатын ортақ білім қоры бар.

Түйін сөздер: сөйлеу стереотипі, дискурс, антоним, фразеологизм, имплицит контексті, интенционалдық, пресуппозиция

F. Mamedova¹, E. Dulayeva²

¹ University of Foreign Languages and Business Career,

² Al-Farabi Kazakh National University,

Almaty, Kazakhstan

VERBAL STEREOTYPES AND THEIR REFLECTION IN THE DISCOURSE

Abstract

The following article discusses verbal stereotypes that are being used in the Russian and Arabic languages. Proverbs, phraseological units can be referred to verbal stereotypes. Verbal act consists of three levels. Method of discourse analysis helps to reveal the intentional nature of the participants' statements.

Discourse realization of the language unit is being looked at as a certain action in a certain communicative situation where the talker and the listener are participants.

The main feature of the discourse is to create the meaning in the context of the verbal and non-verbal means. The condition for a creation of the meaning is presupposition under which the knowledge of a fact is being understood. Presupposition is a general fund of knowledge, general experience, common preliminary information of the communicants. Mutual understanding of representatives of different cultures is possible because the common fund of knowledge for both of them.

Key words: speech stereotype, discourse, antonym, phraseological unit, implicit context, intentionality, presupposition

Введение. Дискурсный анализ - это анализ взаимоотношений языка и других символических средств, которые мы используем для описания, представления, объяснения и оценки в социокультурном взаимодействии.

Под стереотипом понимается “относительно устойчивый и упрощенный образ социального объекта (группа, событие, ситуация), который играет важную роль в оценке человеком окружающего мира и позволяет резко сократить время реагирования на изменяющуюся реальность” [1, с. 150].

К речевым стереотипам относим разного рода устойчивые сочетания лексем предикативного характера. Так, универсальный стереотип *свое лучше чужого* реализуется в поговорках всех языков. Ср. рус. *Своя земля и в горсти мила; чужая сторона – мачеха* и араб. *الشيء الرخيص أفضل من شئ غالي* (Свое дешевое лучше дорогого, принадлежащего другим); *عشب قنورات خير من قمح مستورد* (Лучше своя сорная трава, чем привозная пшеница).

Метод дискурсного анализа помогает понять интенциональную природу высказываний участников общения и то, как антонимы участвуют в реализации интенций. Выяснить это помогает анализ восприятия: если употребление слов связано с опытом говорящего, то опыт слушающего проявляется в реакции на услышанное. Эффект воздействия анализируется с позиции слушающего, который извлекает смысл услышанного сообразно своему опыту. Дискурсная реализация языковой единицы рассматривается как определенное действие в определенной коммуникативной ситуации с участием говорящего и слушающего.

Проблема антонимии и ее дискурсной реализации выступает здесь как намерение говорящего определенным образом воздействовать на слушающего с применением оппозиций. Помещение информации в оппозицию вычленяет ту сферу значения, которая важна для данного контекста.

Методы. В статье используется метод дискурсного анализа, который основан на выявлении дискурсивных формул, конкретизирующихся в клише. Он применим к анализу антонимии, т.к. антонимия – это крайняя степень обобщения и поляризации понятий, отраженная в языке. В ней аккумулируются мировоззрение и мировосприятие народа, откладывается генетическая память о когнитивных и культурно значимых процессах.

Для сопоставительного исследования более значимы национально-культурные стереотипы, отражающие концепты. Самым заметным проявлением таких стереотипов является этикет.

Результаты. Усвоение стереотипов каждой культуры является важным условием о понимании дискурса. Владея языком, человек владеет одновременно и особым дискурсивным способом формирования своих взаимоотношений с действительностью. Творческая активность исходит от индивида – автора текста, который организует коммуникацию в соответствии с замыслом, интенциями. Авторский дискурс является ситуативно обусловленным. Антонимы в нем могут определяться окказионально, это значит, что выстраиваемые в речи оппозиции не всегда зафиксированы в языке. Невербальные знаки тоже могут представлять антонимию, например, движение головы в знак согласия или отрицания. В коммуникации контекст, реакция слушающего, сопровождающие условия влияют на восприятие: «для установления значимостей необходим коллектив» [2, с. 146].

Значимым стереотипом в арабской культуре являются представления о достоинствах человека. В обществе доисламской Аравии в качестве этического идеала выступало понятие мужества и порядочности – муравва. Этим староарабским термином обозначался набор качеств настоящего мужчины: доблесть, великодушие, щедрость, умение любить, красноречие, верность данному слову. В Коране освящается щедрость, но вместе с тем порицается расточительность. Согласно Корану, здесь нужно придерживаться золотой середины: *والذين إذا أنفقوا لم يسرفوا ولم يقتروا وكان بين ذلك قواما* “И те, кто тратят, не бывают ни расточительны, ни скупы, а держатся середины верной” (XXV, 67.Коран). Необходимость придерживаться во всем середины, не допуская крайностей, – главное правило в арабской культуре. Отношение к названным понятиям закрепляется в стереотипных речевых конструкциях, употребляемых в составе дискурса. Щедрость и расточительность, не являющиеся в дискурсе синонимами, имеют один антоним – скупость.

В прагматической интерпретации элемент импровизации в большей степени ожидаем. Даже в канонических текстах Корана и Библии он не исключен, т.к. иносказание в них – распространенный прием. Пример из Евангелия: *Сказал Иаков: “Послушайте, братья мои возлюбленные: не бедных ли мира избрал Бог быть богатыми верою и наследниками Царствия, которое Он обещал любящим Его?”* (Иаков 2:5). *Бедные мира и богатые верою* в данном контексте являются не антонимами, а синонимами. Другой пример Коринфянам 8:2: *“ибо они (богатые) среди великого испытания скорбями преизобилуют радостью; и глубокая нищета их преизбыточествует в богатстве их радушия”*. *Богатые* и их *глубокая нищета* с трудом поддаются интерпретации.

При этом актуализируемое значение может не совпадать с языковым, т.к. сопровождающие коммуникацию условия влияют на семантизацию языкового факта. С точки зрения слушающего (адресата), оппозиция переводит языковой объект в зону его восприятия с учетом разнообразных экстралингвистических условий. К ним относятся пресуппозиции, культурный фон, личностные характеристики адресата, все то, что определяет декодирование в условиях интеракции. Точности декодирования способствует эксплицитный контекст. Глубину понимания обеспечивают имплицитный контекст, знание пресуппозиций.

Эксплицитный контекст включает то, что обнаруживается при непосредственном наблюдении. Приведем пример из Ветхого завета, Первой книги Моисеевой “Бытие”: *“И выпустил ворона, который, вылетев, отлетал и прилетал, пока осушилась земля от воды”*. *Отлетал* и *прилетал* – контрарная антонимия, обозначающая понятные, не требующие толкования действия.

Имплицитный контекст предполагает интерпретацию, базирующуюся на знаниях. Апостолы о себе писали: *“...нас огорчают, а мы всегда радуемся; мы нищи, но многих обогащаем; мы ничего не имеем, но всем обладаем”* [Коринфянам 6:10]. Антонимы *нищи, но обогащаем, обладаем, но ничего не имеем* понятны человеку верующему, его восприятие будет наиболее полным. Антонимы тем самым отражают и стереотипы. Речевые стереотипы (клише) также являются коммуникативно важными знаками. В статье объединяются эти два явления, чтобы из всего многообразия речеупотребления отобрать все существенное для понимания действительности представителями разных культур, носителями разных языков.

Трудность в интерпретации дискурса кроется в его динамическом характере, т.к. дискурс – это речемыслительный процесс. В письменном дискурсе, когда адресат не наблюдает обстановки общения, главным дискурсивным признаком становится интенциональность.

Известно, что речевой акт имеет трехуровневое строение: 1) умение говорящего адекватно формулировать высказывание, правильно употреблять его; 2) умение говорящего эксплицитно свое намерение; 3) умение говорящего должным образом воздействовать на слушающего.

Коммуникативное взаимодействие людей вызвано какими-то причинами. Мотив, побуждающий человека говорить, лежит в основе коммуникативной интенции [3, с. 41]. Интенция – это замысел сделать что-то с помощью речевого высказывания. Для ее реализации коммуниканты выбирают стратегию. Стратегия – программа речевых действий, которые связаны с информированием собеседника, уговариванием, побуждением, получением информации и т.д. [3, с. 43].

В реализации интенции общения выделяются первостепенные и второстепенные цели. Первостепенные цели реализуют стратегию общения, второстепенные проявляют способ исполнения намерения и выявляют личностные характеристики коммуникантов, которые часто отражают стереотипы общения определенной этнической или культурной среды. “Если первостепенные цели инициируют коммуникативный процесс и управляют речевыми действиями, то второстепенные служат своего рода границами, которые определяют вербальный выбор, тип речевого поведения. В частности, можно предположить, что существуют релевантные приемы, способствующие ужесточению или смягчению давления на говорящего, усиленной самоподаче, положительному эмоциональному настрою и т.п.” [4, с. 58]. Для достижения второстепенных целей могут служить антонимы, как слова, так и фразеологизмы, паремии, поскольку антонимы маркируют оценочность в подаче материала.

Степень интенсивности интенции может быть различной. А.Ю. Маслова выделяет разные основания для описания интенций:

- по степени приоритетности реализуемого коммуникативного намерения в высказывании – прямые и косвенные;
- по степени репрезентации интенции в высказывании – эксплицитные и имплицитные;
- по характеру порождаемых действий коммуникантов – практические и ментальные;
- по степени эмоционального воздействия – благоприятные и неблагоприятные;
- по характеру продуцируемого речевого произведения – репликообразующие и дискурсо-текстообразующие [3, с. 44-45].

Особая роль в характеристике интенций принадлежит антонимам-паремиям. Паремии в определенной степени обеспечивают объективность высказывания, говорящий как бы утверждает: это не мое мнение, так принято в народе. Тем самым это позволяет говорящему индивиду устраниться от прямого высказывания и принять существующую стандартную установку. С помощью антонимов доводится цель высказывания (*Не судите, да несудимы будете*), оказывается эмоциональное воздействие (*Кому радость, а кому слезы*). Наконец, парное употребление антонимов вызывает многообразные ассоциации. “Интенсивность возникновения семантических ассоциаций зависит от частотности восприятия соответствующих слов с противоположными значениями, от парного их появления в речи, однако в первую очередь от целенаправленности мыслительной деятельности в процессе порождения речи. Поэтому если необходимо назвать крайние точки временного отрезка, то обозначение одного из его исходов (начала) при помощи слова *начало* вызывает в памяти человека слово-антипод *конец*” [5, с. 11]. Схема анализа, основанная на точке зрения А.Ю. Масловой, помогает нам квалифицировать антонимы с точки зрения выражаемых в них интенций.

Рассмотрим типы интенций на примере антонимичной паремии: *Без ума суму таскать, а с умом деньги считать*. Косвенной данная интенция является потому, что нет прямого указания на то, что ум способствует богатству, а глупость – бедности. Имплицитной интенция считается потому, что заключенный в пословице смысл извлекается адресатом как семантический вывод. При этом актуализируемое значение может не совпадать с языковым, т.к. сопровождающие коммуникацию условия влияют на семантизацию языкового факта. С точки зрения слушающего (адресата), оппозиция переводит языковой объект в зону его восприятия с учетом разнообразных экстралингвистических условий. *Суму таскать* – это обозначение бедности, *деньги считать* – богатства. Ментальной ее можно признать по причине прямого побуждения не к действию, а к размышлению. По степени эмоционального воздействия в зависимости от ситуации она может быть как благоприятной, так и неблагоприятной: здесь может констатироваться как первое утверждение (*без ума суму таскать*) в противоположность второму, так и наоборот (*с умом деньги считать*). В

этом плане антонимия особенно значима. Сам жанр пословицы позволяет квалифицировать интенцию, выражаемую в ней, в качестве репликообразующей.

Но всегда известное выражено прямо. Существует известное, ненуждающееся в выражении. Здесь имеются в виду пресуппозиции, культурный фон, личностные характеристики адресата, все то, что определяет декодирование в условиях интеракции и характеризует дискурс. В сочетании с языковыми единицами они порождают смысл, находясь в составе дискурса.

Главная особенность дискурса – порождать смысл в контексте множества составляющих, как вербальных, так и невербальных. Условием порождения смысла являются пресуппозиции, под которыми можно понимать знание факта, какого-либо феномена. Пресуппозиция – это общий фонд знаний, общий опыт, общий тезаурус, общие предварительные сведения, которыми обладают коммуниканты [6, с. 180]. Взаимопонимание представителей разных культур возможно потому, что есть общий для них фонд знаний. Это макропресуппозиции, которые в меньшей степени подвержены изменениям [6, с. 180]. Часто макропресуппозицию реализуют интертекстовые элементы, которые могут быть представлены интернациональной лексикой или переводными эквивалентами с адекватным значением. Сопоставление пословиц позволяет выявить общее содержание, представляющее общечеловеческие ценности. Микропресуппозиции – общий фонд знаний коммуникантов о конкретной ситуации, в которой осуществляется конкретный акт коммуникации [6, с. 181]. Так, для знатоков культуры предсказуемы и понятны объекты сравнения, оппозиции. Микропресуппозиции представляют более частное, детализированное знание. Они предполагают более глубокое погружение в культурную среду.

Исходя из признания двух типов пресуппозиций, различают антонимические дискурсы: 1) общее противопоставление как коммуникативное намерение говорящего, т.е. персональная пресуппозиция; 2) логическое противоположение понятий – универсальная пресуппозиция. Первый случай рассматривается как окказиональная антонимия (например: *красивая, но умная*), для понимания которой необходимы микропресуппозиции. Второй всегда представляется стереотипом, реализующим макропресуппозицию. К числу таких стереотипов относим фразеологизмы, паремии.

Так, выраженное в языке противопоставление “свой” – “чужой”, являющееся универсалией, представляет в речи самые разнообразные смыслы. В пословицах это противопоставление выглядит в оппозиции хорошее – плохое. Например: *В гостях хорошо, а дома лучше. Своя сторона по шерстке гладит, чужая насупротив. За морем веселье, да чужое, а у нас и горе, да своё. На чужой стороне и весна не красна. Наша весна красным красна. Родимая сторона – мать, чужая – мачеха.* Араб. ما ألقى إلا في داره / رأى الفداء في عين أخيه ونسي الجذع في عينه; соотв. рус. *В гостях хорошо, а дома лучше.* Критическое отношение к своему тоже наблюдается у каждого народа. Так, русской пословице – *У чужого песчинку в глазу увидишь, а у себя и бревна не заметишь* – соответствует арабская: *رأى الفداء في عين أخيه ونسي الجذع في عينه* *В чужом глазу и соломинка кажется верблюдом, а в своем целый лист не заметен.*

Возможность общения существует только тогда, когда говорящий и слушающий обладают коммуникативной компетенцией, знаниями правил, стандартов общения, прецедентных текстов.

Так, русскому фразеологизму – *Быть на седьмом небе от радости* – противопоставляется паремия – *Сердце сжалось от жалости (горя)*, их можно рассматривать в качестве антонимов. Такое в принципе невозможно в арабском, т.к. седьмое небо – это уровень Бога, недопустимо сравнение человека с ним. И сочетание *сердце сжалось* в арабском также имеет иное осмысление: так говорят об угнетенном человеке. Данные выражения на соответствующем языке не могут быть правильно интерпретированы носителями русского и арабского языков без соответствующих культурных знаний. Их понимание предполагает знание микропресуппозиции.

Обсуждение. Таким образом, паремиология разводит антонимы в соответствии с культурными смыслами и уводит их понимание от собственно семиотического толкования. Сам по себе текст паремии может быть не информативен. Информативен выбор паремии для данной ситуации, а понимание основано на знании пресуппозиций. Если это знание не достаточно, то необходим эксплицирующий контекст, который бы представлял нужную информацию.

Рассмотрим изложенное на примере антонимической пословицы “*Прибыль с убытком на одной телеге ездят*”.

1. Трехуровневое строение речевого акта здесь следует представлять следующим образом. Говорящий не творит высказывание, а воспроизводит его, т.к. пословица – это нетворческая единица речи. Но говорящий должен к месту ее употребить. В этом суть локутивного акта при употреблении

пословицы. Антонимическая поговорка объединяет семантически соотносительные слова посредством общего действия, признака (*на одной телеге ездят*).

2. Иллокутивный акт выступает как умение говорящего эксплицитно высказать свое намерение. Намерение заключается в акте объединения противоречащих понятий *прибыль – убыток*. Это речевой акт предостережения от неосторожных действий.

3. Перлокутивный акт состоит в воздействии на слушающего: не расстраивайся, если на каком-то этапе ты не получаешь прибыли, обычным является чередование удачи и неудачи в бизнесе. Роль антонимии здесь в том, что противоположение концептов указывает на сменяемость явлений.

Пропозицией данного речевого акта является ситуация неуспешного бизнеса, пресуппозицией – конкретный факт, имевший место в реальности. Уровень эксплицитного содержания представлен антонимами *прибыль – убыток*. К импликациям относится часть высказывания *на одной телеге ездят*. Специфика антонимического контекста заключается в том, что есть основание для объединения противоположностей.

Пример арабских поговорок: *خير لا آتسوي شر ما يجيك* (Не устраивай добра, не придет к тебе зло); *خير لا تعمل شر لا تلقي* (Не делай добра, не встретишь зла); *تعمل شر تلاقى خير* (Сделаешь добро, встретишь зло); *أصل الشر فعل الخير* (Корень зла в совершении добрых дел). Вместо благодарности за добрые дела люди встречают непонимание, негодование, противодействие. Перлокутивный акт заключается в том, что высказывание служит предупреждением для тех, кто думает, что за добро всегда платят добром.

Заключение. Таким образом, данные примеры показывают, что поговорка, содержащая в своем составе антонимы, представляет собой речевой акт и может рассматриваться как самостоятельная структура, как элемент дискурса или сам дискурс. Характеристика дискурса и речевые акты взаимно определяют друг друга. Эксплицитный контекст формируется лексическими маркерами смысла, а имплицитное значение выводится по правилам импликаций, обязательным условием которых является знание пресуппозиций. Помещение концептов в оппозицию в антонимических парениях служит целям противопоставления, актуализации, замены, обрисовки коммуникативно значимого сегмента. Это подтверждается материалом обоих языков.

Список использованной литературы:

- 1) Карлинский А.Е. *Избранные труды по языкознанию и лингводидактике*. – Алматы, 2007. – 308с. - переизданный источник
- 2) Соссюр Ф. *Труды по общему языкознанию*. – М, 1977. – 696 с.- книга
- 3) Маслова А.Ю. *Введение в прагмалингвистику*. – М.: Флинта, 2007. – 148 с.- книга
- 4) Иссерс О.С. *Коммуникативные стратегии и тактики русской речи*. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 284 с. - книга
- 5) Миллер Е.Н. *Природа лексической и фразеологической антонимии*. - Саратов, 1990. – 221 с.- книга
- 6) Красных В. *Основы психолингвистики и теории коммуникации*. – М., 2001. – 270 с. – книга
- 7) Морозова В.С. *Фразеология современного арабского языка*. - М.,1985.- книга
- 8) Борисов В. М. *Русско-арабский словарь / Под ред. В. М. Белкина*. – М.: Сам Интернешнл, 1993. – 932 с.-словарь
- 9) *Фразеологический словарь русского языка*. /Под ред. А.И. Молоткова. – М., 1968. – 543 с.- словарь

ӘДЕБИЕТТАНУ
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ
LITERATURE

МРНТИ 17.09.91

Б. Әбдіғазыұлы¹, Қ. Абиыр²

^{1,2}Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

ТАРИХИ ТҮЛҒА ЖӘНЕ ДЕРЕКТІЛІК
(Райымбек батыр роман – диологиясы негізінде)

Аңдатпа

Мақалада қазақ әдебиетіндегі Райымбек батыр тақырыбына жазылған прозалық туынды талданады. Атап айтқанда, жазушы Ж.Тұрлыбайұлының “Райымбек батыр” роман-диологиясының көркемдік поэтикасы қарастырылып, аңыздық сюжеттерді пайдаланудағы автордың өзіндік ерекшеліктері мен ұқсастықтары көрсетілді. Шығармадағы басты көркемдік принцип ретіндегі фольклоризмнің рөлі айқындалады. Батырлық балалық шақ, батырлық орта, нағашы жұртта тәрбиелену, жылқы бағу, батыр тұлпары, т.б. танымал әлемдік мотивтердің “Райымбек батыр” роман-диологиясындағы көркемдік шешімі нақты мысалдар негізінде сараланады. Романдағы тарихи деректілік мәселесіне басты назар аударған автор әдебиеттану ғылымындағы бірқатар ғалымдардың ой-пікірлерін басшылыққа алып, деректіліктің атқаратын қызметін нақты мысалдар негізінде ашып көрсетеді. Сонымен бірге, Тарихи шығарма тудыру үшін жазушылық талант аздық ететінін, суреткердің аса бай білім қоры мен ғұмырлық тәжірибенің болуы қажеттігін саралайды.

Түйін сөздер: тарих, тұлға, қаһарман, шабандоз, өмірбаян, оқиға, аңыз, ұрпақ, жазушы, оқырман, атбегі, тағдыр, танымал, шындық, қиял-ой

B. Abdigazyuly¹, K. Abiyr²

^{1,2}Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan

HISTORICAL PERSONALITY AND SOURCE STUDIES
(Based on the novel - dilogy Raiymbek batyr)

Abstract

The article analyzes the prose work on the theme of Raimbek Batyr in Kazakh literature. In particular, the artistic poetics of the novel-dilogy of J. Turlybayuly “Raiymbek batyr” was examined, the author's features and similarities in the use of legendary plots are shown. The work reveals the role of folklorism as the main artistic principle in the work. The artistic solution of popular world motifs, such as a heroic childhood, a heroic environment, upbringing, horse breeding, a batyr horse, etc., in the novel “Rayymbek batyr” is evaluated based on specific examples. The author focuses on the problem of historical authenticity in the novel and is guided by the views of a number of scholars in the field of literary criticism and reveals the role of factuality in specific examples. The author emphasizes that the writing talent is not great for writing historical works, and also proves that the writer needs a rich knowledge base and life experience.

Key words: history, personality, hero, horseman, biography, history, legend, offspring, writer, reader, honor, fate, popularity, truth, fiction

Б. Әбдіғазизұлы¹, Қ. Абиыр²

^{1,2} *Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казакстан*

ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИЧНОСТЬ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

(На основе романа – дилогии Райымбек батыр)

Аннотация

В статье анализируется прозаическая работа на тему Раимбека Батыра в казахской литературе. В частности, была рассмотрена художественная поэтика романа-дилогии Ж. Турлыбайұлы “Райымбек батыр”, показаны авторские особенности и сходства в использовании легендарных сюжетов. В работе раскрывается роль фольклоризма как основного художественного принципа произведения. Художественное решение популярных мировых мотивов, как героическое детство, героическая среда, воспитание, коневодство, лошадь батыра и др. в романе “Райымбек батыр” оценивается на основе конкретных примерах. Автор фокусируется на проблеме исторической достоверности в романе и руководствуется взглядами ряда ученых в области литературоведения и раскрывает роль фактичности в конкретных примерах. Автор подчеркивает, что писательский талант невелик для написания исторических произведений, а также доказывает что писателю нужна богатая база знаний и жизненный опыт

Ключевые слова: история, личность, герой, всадник, биография, история, легенда, потомство, писатель, читатель, честь, судьба, популярность, правда, фантастика

Кіріспе. Көркем шығарманы талдағанда ең алдымен нысанға алынатын мәселе кейіпкер бейнесінің шынайылығы мен көркемдігінің жарастық табуы екені белгілі. Ал тарихи тұлғалардың өмірін баяндайтын шығармаларда бұл – өзекті мәселе. Тарихи тұлғаның әдеби-көркем бейнесін жасау дегеніміз ол туралы тарихи-өмірбаяндық деректерді сол қалпында тізбектеу емес, реалды шындыққа қатысты материалды іріктей келе адамның бірегей болмысын ашуға мүмкіндік беретін тұстарын анықтау болып табылады. Жазушы осы айтылған материалдарды негізгі идеяға бағындыра отырып, шығармашылық зертханасында қайта қорытып, көркемдік дәрежесіне жеткізуі тиіс.

Әдебиеттанушы М.Оразбек ұлттық әдебиеттегі танымал тарихи тұлғалардың әдеби образдарын саралай келе, былай дейді: “Тарихта өзіндік орны бар мұндай тұлғалардың көркем шығармадағы образында тарихилықтан гөрі көркемдік қасиеті жоғары, әрі көркем мәтін мазмұнында басым роль атқарады. Сондықтан да көркем шығармаға прототип болып тұрған тарихи тұлға айрықша қаһарман немесе ерекше тип, типтік образ ретінде қаралуға тиіс” [1, 76 б.]. Оқырман қауым әдеби бейне мен оның сомдалуына негіз болған өмірдегі шынайы адамның арасындағы байланысты іздейтіні анық. Әсіресе тарихи шығармаға келгенде түп тұлға мен көркем бейне арасында айқын байланыс болатынын даусыз.

“Кейіпкерсіз көркем шығарма жоқ. Ол – автордың идеясын жүзеге асыратын ең негізгі эстетикалық құрал болуымен бірге жанрды анықтаудағы басты критерийдің бірі” [2, 223 б.]. Тарихи негіздегі әдеби шығармада авторлық идея нақты ғұмырнамалық деректер топтамасына тәуелді болып келеді. Себебі тарихи тұлға туралы шығарманың дүниеге келуінің өзі идеялық-эстетикалық тұрғыда реалды адамға деген айрықша қызығушылық пен құрмет сезімімен сабақтас. Яғни тарихи шығармадағы реалды деректерге мейлінше көбірек иек арту сынды шығармашылық интенциясы түп тұлғаның белгілі бір халық тағдыры мен тарихындағы ірілігінен, қоғам өміріндегі ролінен хабар береді.

“Прототип – әдебиет шығармасындағы кейіпкердің бейнесін жасауға тірек, негіз болатын өмірде болған адам, яғни өмірде бар, бастапқы түпкі тұлға” [3, 277б.]. Шығарма жазу барысында әйгілі тарихи тұлға жайындағы құжаттық материал әдеби туындының жанрлық табиғатын айқындауға ықпал жасайды. Сонымен қоса ол қаһарман бейнесін жасаудағы негізгі қаламгерлік қағидаларды анықтайды.

Жалпы тарихи көркем прозаның басты ерекшеліктері ретінде дерекнамалық пен оқиғалардың қоюлығын атауға болады. Осыған орай тарихилық және деректілік категорияларының жанр мәселесіне келгенде қатар жүруі заңды. Себебі тарихи шығармаларға арқау болған көркем ой оқырманның ол туралы жеке өзіндік білім-білігін қажетсінеді. Әсіресе тарихи кейіпкерлерге келгенде

рецептивтік тұрғыда туындыгер қолданысындағы деректік материал оқырманның ол жайында зияткерлік дайындығының болуын талап етеді.

Талқылау.Қазақ әдебиетіндегі Райымбек батыр тақырыбына жазылған прозалық-поэзиялық шығармаларды саралай келе, ғалым Р. Бердібаевтың келесі ой-тұжырымының дәлдігіне көз жеткізе түсеміз: “Сонымен тарихлық, аяқталып біткен кезең және документтілік тарихи жанрдың басты белгілері” [4,8б.]. Атап айтқанда, Ж.Тұрлыбайұлының “Райымбек батыр” дилогиясының осы жанрлық критерийлердің үдесінен шыққанын аңғару қиын емес. Қазақ даласының қаһарман перзенттерінің бірі Райымбек Түкеұлының ел мен жерді қорғау жолындағы даңқты тағдырын бейнелейтін роман тұтас бір тарихи кезеңді суреттейді.

Ұлт тарихында “Ақтабан шұбырынды” деген атпен қалған қасіретті жылдардың – тұтас бір ғасырдың келбеті роман-дилогияда бір кейіпкердің өсу жолымен көркем өрім табады. Роман ең алдымен Райымбек батырды жаугершілік дәуірдің қаһармандары қатарында тарихи панорамалық ірі планда бейнелеуімен құнды. Бұл – қазақ көркем әдебиетіндегі кең құлашты эпикалық жанрдағы Райымбек тақырыбында жазылған жалғыз туынды. Туындыгер белгілі бір дәрежеде Райымбек батырдың ерлігі мен тарихи істеріне баға беру сынды ұлттық-рухани, тарихи-мәдени міндетті орындауға талпыныс жасаған.

Орыс әдебиеттанушысы Ю.Андреев тарихи романға қойылатын талаптар жайлы: “Шығармада документтік негіз, ақиқат тарихи оқиғалар мен адамдар болуы да шарт” [5, 8 б.], – дейді. Роман-дилогияның кейіпкерлер жүйесі негізінен тарихи адамдардан тұрады. Шығарманың бас кейіпкері Райымбектің төңірегіне топталған әкесі (атасы) Қангелді мен анасы (әжесі) Сұлуке, ата-әжесі Биеке (Орақ батырдың тұқымынан делінеді) мен Қалиқа, Төле бе, Қойайдар би, Қабай жырау, Өмен би, Есжан, Қанымжан, Күнiш, Еңлік, Берден, Есенбек, Олжабай (аңыз-әңгімелерде шын есімі Аманжол делінеді), Малай, Ақбала, Ақберді, Сатай, Ырыскелді, Аралбай, т.б. тұлғалардың тіршілік арнасы тарихи оқиғалар аясында тартысты сюжеттер негізінде суреттеледі. Бұдан бөлек тарихи кейіпкерлер қатарында эпизодтық деңгейде Болат, Жолбарыс, Сәмеке, Әбілқайыр, Қазыбек, Әйтеке, Абылай, Қабанбай, Өтеген, Саурық, Наурызбай, Ақтамберді, т.б. хандар мен сұлтандардың, билер мен батырлар бар. Сондай-ақ романның оқиғалық желісіне белсене араласатын кейіпкерлер тізбегінде қалмақтың Ғалдан-Серен, Секер, Қорын, Ағанас, Шамал, Сары-Манжа сынды хан-қоңтайшалары мен Шонай, Қаскелен, Бадам, Боролдай батырлары да кездеседі. “Райымбек батыр” роман-дилогиясындағы тарихи шындық пен көркемдік шешім сипаты жайлы Қ.Алпысбаев былай дейді: “Әбілқайырдың, Абылайдың немесе өзге де хан-сұлтандардың бейнесін сомдағанда жазушы олар жайлы жазылып қалған тарихи деректердің, халық жадында жатталып қалған мәлімет сорабын мүмкіндігінше сақтауға тырысқан. Алайда, тарихи деректі, құжаттық мәліметті сол қалпында көшіріп бере салған деген ұғым тумаса керек. Абылай жайында дерек те, мәлімет те, ауыздан ауызға көшкен, ұрпақтан ұрпаққа жалғасып, есте қалған әңгіме де көп. Туындыгер соның бәрін жинақтап, ой елегінен өткізе, қиял әлемінде қорыта жан бітіріп, Сабалақтан Абылайға ұласқан тарихи тұлға бейнесін... нанымды жасай білген”[6, Б.427-428]. Роман-дилогияның екінші кітабы тарихи деректілік жағынан мейлінше байытылған; жазушы қаһарманның тұлғасын ашу мәселесіне ден қойған. Кейіпкерлер қатарына Жолбарыс хан, Абылай сұлған және көптеген қазақ батырлары қосылған саяси-дипломатия сахнасында жиі көрінетін Райымбек бұл тұста байсалды образ болып өскен.

“Райымбек батыр” роман-дилогиясына тән негізгі ерекшелік– көркемдік сипаты басым бола тұрса да, аңыздық негізге көбірек назар аудару, тарихи аңыздық деректерді көркем игеру арқылы өмір шындығына қол жеткізуге ұмтылу. Автор халық жадында жатталып қалған эпостық мұралар мен аңыз-әңгімелер негізінде батырдың өмір жолын ойша пайымдайды; ауыздан ауызға көшіп жүріп гиперболизацияға ұшыраған деректердің логикалық қисынын табуға тырысады. “...Кез келген дерек шығармаға арқау бола алмайды. Маңызды өмір құбылысын, адам мінезінің елеулі ерекшелігін танытатын жайлар, деректер ғана жазушы назарын өзіне аудара алады” [7, 127 б.]. Осыған байланысты Ж. Тұрлыбайұлы романында Райымбек батырдың айналасында орын алған тарихи оқиғалар екшеліп, оған тікелей қатысы бар аңыздық деректер қайта қорытылған. Жазушы ел өміріндегі шешуші тарихи оқиғалардың ортасында көрінетін Райымбектің жанды бейнесін сомдауда тарихилық принципті өзінше зерделейді. Мысалы, Райымбекті Түкенің ұлы емес, атасы Қанкелдінің баласы ретінде суреттелуі тарихи оқиғалардың хронологиялық рет-тәртібіне нұқсан келтірген тұстары бар. Қанкелдінің өзі Төле би, Жолбарыс хан, Абылай хан, Қойайдар би, Қабай жырау сынды ірі саяси қайраткерлермен тұстас, үзеңгілес батыр, дипломат ретінде салмақты мәртебесінің болуы жазушының басты назарында болса керек. Сол арқылы Райымбек бейнесін мейлінше ірілендіруге,

оның өскен, өмір сүрген ортасын бедерлеуге, көркемдік жинақтауға талпыныс жасалған болуы ықтимал. Ал батырдың туған әкесі Түкенің көркем бейнесі романда жылқышы Есжан бейнесі арқылы сомдалған деген қорытындыға келдік. Яғни Есжанның түптұлғасы – өмірдегі Түке Қангелдіұлы. Райымбектің бала күнінен ат құлағында ойнаған шабандоз болып өсуіне бір кісідей үлес қосқан Биекенің “алыс аталас туысы” Есжанның бойындағы қасиеттер, шын мәнінде, батырдың әкесін еске үсіреді. Бұл ойымызды Тұрсынжан Әлдибекұлының жазбасы қуаттай түседі. “Райымбектің алғашқы ұстазы – әкесі” деген жазбасында Т.Әлдибекұлы: “Райымбек алғаш нағашы атасының қолында болып, жеті жасқа дейін жетелі тәрбие алып, сол ауылда өседі. Одан кейінгі өмірі бабасы Қангелдінің қарамағында, көбінесе әкесі Түкенің қолында өтеді. Райымбек нағашы атасы мен өз атасы Қангелдіге бауыр басып өскендіктен, Түкенің әкесі емес, ағасы сияқты санап, онша дегеніне көне бермейді, бір жағы еркелейді...” [8, 397б], – дейді. Автордың батыр әкесі қылып Қангелдіні көрсетудегі түпкілікті себебін топшылаумен ғана шектелеміз, оны анықтау қиын. Долбар жасағанмен, оның өзінің көркем шындықты ашуға берері аз.

Сонымен жоғарыдағы Т.Әлдибекұлының пікірі көп дүниенің бетін ашқандай болады. Мәселен, романдағы Биекенің көркем бейнесі оның реалды түп бейнесі мен Қангелдінің қасиет-сипаттарын жинақтау арқылы жасалғаны анықталады. Көркем туындыдағы нағашы атаның бабалық парыздарын орындауы мен батырлыққа тәрбиелеуіне қатысты әрекеттер жиынтығы Биеке батыр мен Қангелдінің тарихи тұлғаларын белгілі бір дәрежеде синтездеп шыққандай әсер қалдырады.

Тарих қатпарларында қалған ақиқатты аңызға сүйеніп қана аршып алу қиын іс. Қангелді, Түкеге қатысты деректердің уақыт өте келе көмескі тартып, өңі айналып, басқаға телініп кету жағдайлары кездеседі. Демек романдағы жауырыншылық дәстүрдің Бердікейге телінуі сондай құбылыс қатарынан саналады. Шын мәнінде, Қангелді жайлы ел аузындағы аңыздардың бір парасы оның асқан көріпкел, жауырыншы болғанын әңгімелейді. Сөйтіп, Қангелдіге тән көріпкелдік қасиеттің Бердікейге, Түкенің атбегілігінің Есжанға бұйыруы себептері тарихи жағдай тұтастығының жоғалуынан деген тұжырымға келеміз.

Жазба авторы Түкені: “ұзын бойлы, қапсағай денелі, өң-түсі қара торы әрі қатқан қайыстай шымыр болғандықтан, замандастары “Қара Түке” деп атаған, – деп сипаттайды. Сөзге тұйық, іске шебер, ойлағанын орындамай қоймайтын бірбеткей, алды-артын бағамдай білетін, шаруа жайын жете меңгерген малсақ, атбегі адам” [8, 397б]. Мұнымен қоса, Т.Әлдибекұлы оның қолға құс үйретіп, көшпенді мәдениеттің дәстүрлі аңшылығы мен саятшылығын терең меңгергендігін де алға тартады. Осыдан кейін “Райымбек батыр” роман-дилогиясындағы “Қапсағай денелі, кең иықты, жауырыны қақпақтай кесек жігіт. Ер мінезділігімен қоса, ақылдан да кенде емес” [9, 24 б.] – деп бейнелейтін. Есжанның Райымбекке деген айрықша қамқорлығы, әулетке жақындығы, атбегілігі, т.б. қасиеттері Түкенің көркем образы деген ойға еріксіз алып келеді. Тағы да Т.Әлдибекұлының жазбасына зер салайық: “Қара Түке өз баласы Райымбекке нендей игі ықпал жасады, нені үйретті дейсіздер ғой. Алдымен әкесі нағашы атасы Райымбекке бәсіре етіп берген көк құнанына мінгізіп, әртүрлі жаттығулар жасатып үйретеді. Әсіресе ат баптау әдісіне, оның қыр-сырын жете түсінуге қысы-жазы бірдей жылқы баққызады. Құрық ұстап шалма салу, айсыз түнде, боранды күнде жылқы соңында жалғыз қалдырып, төзімділікке, қайсарлыққа және жажүрек батыр болуға баулып үйреткен” [8, 398 б]. Ел аузында қалған осынау естелік әңгіменің уақыт өте келе аңызға ұласқан көркем көрінісі романның бірінші кітабындағы “Ақпанда” тарауында қайта жаңғырады. Ж.Тұрлыбайұлы жылқы соңында жүрген жас жеткіншек Райымбектің түрлі сынақтарға тап болып, шыныққан, ширыққан өсу жолын көркем кестелейді. Осы орайда жас Райымбектің үнемі қасынан табылар жақыны (шындап келгенде - ет жақыны) – Есжан жылқышы.

Тарихи туындыдағы деректілік туралы Т.Бекниязов былай дейді: “...Онда өмірде болған оқиғалар, жай-жағдайлар қаншама мол қамтылғанымен ойдан шығаруға, жинақтап-типтендіруге көп орын берілетіндіктен, деректілік негізгі творчестволық принцип етіп ұсталмайды, шығармадағы көркемдік шындықтың нақтылық сипатын арттыру үшін ғана қызмет етеді” [7,127б.]. Шынайы тіршілік құбылыстарын, оның аясындағы шексіз қайшылықтарды ой-қиял таразысына салып, терең зерделемейінше, сапалы көркем туынды жазылмайды. Өйткені әдеби шығарманың алтын арқауы – тарихи шындық. Өмір ақиқатын басты назарға ұстағанда ғана үздік көркем шығарма жазылары хақ. “Тарихи тақырып, қалай дегенмен де, көзжұмбайлықтан аулақ, ұшқыр қиялды керексінгенмен, қиялды тұжырымдардан ада болуы шарт. Яғни автордан белгілі бір нақтылық талап етіледі” [10 б.]. Демек, тарихи жанрдың басты талабы да қиялға ерік бергенмен, тарихи шындықтың қазығынан

алыстамау дегенге саяды.Тарихи тақырыпқа қалам сілтеу үшін жазушылық талант аздық етеді, онымен қоса аса бай білім қоры мен ғұмырлық тәжірибенің болуы шарт.

“Райымбек батыр” шығармасының тарихи-деректілік сипаты жайлы Д.Мәсімханұлы мынадай пікір айтады: “Тарихи тақырыпқа жазылған бір шығармада жазылған нақты шындық та, екіншісі – жазушының шындыққа ұстаған позициясы. Осы екі жақтылы фактордың қайсысын қалай ұғындыруды мақсат тұтқан жазушы ең әуелі бейнелемек болған дәуірін бес саусақтай білуі керек. Әсіресе Райымбек батыр секілді халық ұғымында барған сайын әулиелік қасиеті басым орынға көтеріліп бара жатқан тарихи тұлға жөнінен тіпті де солай. Өйткені батырлық пен әулиеліктің аражігін ашып беру үшін нақты дерек пен шынайы болмысты ғана жаза салудың көп адамды нандыра бермейтіндігі рас” [11]. Романда Райымбек бейнесі батырлығымен қоса, сұңғыла әулиелік сипатымен де көрініс тауып отырады. Олай болуы заңды. Себебі халықтық ауыз әдебиеті мұрасында сақталған аңыз-әңгімелердің дені Райымбектің жастайынан айрықша сәби болып туылуы, бала кезінен өжеттігімен көзге түсуі, тапқырлығы, көріпкелдігі сынды қасиеттерінен сыр шертеді. Ж.Тұрлыбайұлының шығармасында сол қатардағы аңыз эпизодтары мейлінше нанымды, реалистік арнада өрнек тапқан.

Ж.Тұрлыбайұлының роман-дилогиясының хронологиялық жүйесіне зер салсақ, жазушының осы “1705 жылы туған” деген мәліметке арқа сүйегенін байқауға болады. Оған бала батырдың қайсарлығымен көзге түсіп, Әлмерек абыздың батасын алуы, алғаш Төле бимен кездесуі, “Ақтабан шұбырынды” кезеңінің суреттелуі, Аңырақай шайқасына қатысуы (1730 ж.) сынды түйінді эпизодтық сәттер дәлел бола алады.

“Дәуірдің басты тарихи оқиғасын дұрыс тану – тарихи роман үшін бірнеше мәселелердің оң шешім табуына мүмкіндік береді. Ең алдымен, тарихи роман суреттеп отырған дәуірдің шындығын тарихи шындыққа сай ашса, екіншіден, тарихи оқиғаны дұрыс тану арқылы, дәуірдің бар қасиетін бойына жинақтаған тарихи тұлға дәл танылып, оның көркем бейнесінің толық ашылуына мүмкіндік туғызады. Үшіншіден, ең маңызды мәселе – тарихи роман композициясының сәтті құрылуына көп септігін тигізеді” [12, 8 б.]. Романда XVIII ғасырдың алғашқы жартысындағы қазақ даласындағы тарихи оқиғалар Ұлы жүздің басынан кешкен тарихы арқылы пайымдалады. Роман-дилогияның бірінші кітабында Ұлы жүз албан руының басына төнген қасіретті оқиғалар суреттелсе, екінші кітапта туындыгер тұтас қазақ елінің саяси жағдайына зер салуға ұмытылыс білдіреді. Дилогия жоңғар шапқыншылығына тойтарыс беруді мақсат еткен ірі шайқастардың бір арнасын суреттеуге арналған. Шығармада оқиға негізінен қазақ даласының оңтүстік шығысында, оңтүстік бөлігінде – Ташкент, Самарқан, Сыр бойында өрбиді. Жалпы осы аталған кезеңде қазақтың үш жүзінің бірлестігі арасында өзара байланыс әлсіреп, әр жүзде бөлек хандық билік болғаны белгілі. Осындай саяси бытыраңқылықты өз пайдасына асырған жоңғар билігі қазақ жеріне бағытталған ірі шабуылды ойластырады. Осылайша, Жетісуды мекен еткен ру-тайпаларға шапқыншылық үдей түсті. Соның нәтижесінде 1723 жылы жоңғар қолы үлкен жорыққа аттанып, ұлы жүзді толығымен басып алады. “Райымбек батыр” романында бұл кезең “Ақтабан шұбырынды” деген тарауда суреттеледі. Жасы 17-ге Райымбектің осы шақта ел басына күн туған кезде өзі құралпас жастарды жиып “Тоғыз тоқпақ” атты барлаушы жасағын құрады. Бұл топ қорғансыз халықты жау қолынан қорғау мен тұтқындарды құтқаруға, тыңшылық жүргізіп, дұшпан күш-әлеуетін барлауға көп еңбек етеді. Осы кезеңдерде анасының батасын алып шайқасқа аттанған Райымбек жекпе-жек шайқаста Бадам батырды жеңіп, батыр атанады. Осы орайда Райымбектің 17 жасқа келгенде соғысқа араласқаны жайлы деректер фольклорлық мұрада да ұшырасады. Жазушы аңыздың сюжеттерді көркем қиялмен көмкере отырып, оған жаңаша мазмұн дарытады. Тарихи деректердің көркем туындыда өзгеше сипат алуы, авторлық идеяға сәйкес мүлде басқаша арнада пайымдалуы заңды. Мысалы, Райымбектің Ілені кешіп өтуі туралы хикая оның осы жастық шағына телінсе, романда бұл деталь әлдеқайда кейінгі өмірлік кезеңдердегі эпизодтарға арқау болған.

Райымбектің батыр атағын шығарған Ойрантөбедегі жеңістен кейін қалмақ билеушілері Райымбекпен өзара келісімге келіп, Шарын өзенінің шығыс жағын қалмақ, батыс жағын қазақ елі жайлайтын болып уағдаласқан. Суықтоғай, Жіңішке, Таушілік, Қарабұлақ, Жалаңаш, Үш Меркі, Көкбиік жеріне тұтас билік жүргізген Ағанас ханның уәделі мерзімде жерді босатпауы үлкен шиеленіске ұласады.

Нәтиже. Романдағы Іле, Сыр, Талас, Шу бойын азат ету жорықтарындағы ерлігі, Аңырақайдағы шайқаста Наурызбай, Өтеген, Қабанбай, Бөгенбай сынды қазақ батырларымен бірге Сары Манжаны талқандауы тарихи әңгімелер желісінен ауытқымайды. Қорын, Секер, Ағанас сынды қалмақ

хандарының Райымбектен үрейленуі ол жайлы көзі тірісінде тарап кеткен аңыз әңгімелердің әсерінен болса керек. Жекпе-жек ұрыстарда Райымбек батыр Қорын ханның басын алады; садақ тартып, Барак батырының мойнын үзеді; Секер ханды тірідей тұтқынға алады. Жалағаш жерін мекендеген Ағанас пен Көмірші-Теміршікті билеп отырған Арысхан қашып, бас сауғалайды.

Осы кездегі Орта Азия аумағында саяси жағдай туралы С.Еділханованың “Казахско-джунгарские взаимоотношения в XVII-XVIII веках” атты еңбегінде былай делінген: “Цины стремились не допустить сближения русских и джунгар. Это было важнейшей задачей на протяжении десятилетий. В начале XVIII века началось обострение отношений между джунгарами и русскими властями за обладание сибирскими и центральноазиатскими территориями, что было на руку Китаю” [13, с.57]. Осылайша, “Ақтабан шұбырынды” алып Тұран жеріне деген көз алартудан басталған саяси ойынның салдары болатын-ды. Романда алпауыт елдердің арасындағы осындай саяси ойындардың жөн-жобасы сәтті суреттелген. “Тірі кезінде қоңтайша Сыбан-Рабдан “Әлімтә біздің жоңғар мемлекетінің келешекте шығыс пен батысты жалғастыратын көпірі болады” дегені бар еді...” [14, 119 б.], – деген жолдарда Жоңғардың ұлы билеушісінің түпкі көксеген ойы сайрап жатыр. Түштеп келгенде, тарих сахнасындағы осы жылдардағы жоңғар-қазақ шайқастары Қытай мен Ресей империяларының өзара сес көрсеткен сыңайы еді.

Жапондық зерттеуші Закотаның төмендегі пікірі Орта Азия жерінде орын алған саяси оқиғалардың себеп-салдарын мейлінше объективті саралауымен ерекшеленеді: “Жоңғарлар бұл кезде Орта Азиядағы аса қуатты әскери империя болды. Ол Шығыс Түркістандағы ұйғырларды еш қарсылықсыз бағындырып алды. Қырғыздар бір мезгіл қарсылық көрсеткенімен, көп кешікпей жеңіліп қалды. Ұзақ уақыт табан тіреп күресіп, қазақтар ақыры жеңіске жетті” [15 б.]. Романда жоңғар әскерінің техникалық дайындығы да, адам санының молдығы да қазақ әскерінен бірнеше мәрте мықты екендігі ұдайы еске салынады. Осы орайда жазушының тарихи дереккөз ретінде сүйенген материалы орыс географ-ғалымы, картограф, Ресей империясының мемлекеттік қайраткері И.К.Кирилловтың Орта Азия жайлы экспедициялық жазбалары болып табылады. Қазақ даласында алғаш империялық бекіністердің салынуына, осылайша отарлаудың нақты шараларын қолға алуға мұрындық болған И.К. Кириллов “Изъяснение о киргиз-кайсацкой и каракалпакской ордах” [26 б.] атты еңбегінде қазақ-жоңғар әскерінің ара-салмағы жайында өз көрген-білгені бойынша ой тұжырымдайды. Ол қазақ жасағының күші басым болса да жоңғар қолынан жеңіліс табуының басты себебі осы кездегі қазақ хандығындағы алауыздықтан, бірліктің ыдырай бастауынан деп есептейді. Осы пікірдің дәйегі ретінде романдағы Төле бидің сөзін келтірейік: “Жоңғарлар Кіші Бұхараны біржола бағындырып алды. Енді қазақ жеріне дүркін-дүркін тап-тап берсе ол да олардың кімге тиісуді білмегендіктен емес, қазақты бөрікпен ұрып алардай оңай көргендігі. Олар білетін біздің осалдығымыздың ең бастысы – бір ауызға қарамай, бір сөзге қорымай, әр жүз, әр тайпа өзінше сай мен салада, тау мен далада бытырап күн кешіп жүргендігінде” [9, 99 б.]. Көріп отырғанымыздай, авторлық қолданыста көркем қорытылған материал тарихи дереккөзінен алшақтамаған. Негізгі түйінді ой өзегі сақталған.

Шығармада швед тұтқыны Г.Ренаттың арқасында жоңғарлардың зеңбірек жасап, қолдануға қол жеткізгені бірнеше мәрте еске салынады. Густав Ренат сынды қару-жарақ жасайтын шебердің қолға түсуі Жоңғарияның мемлекеттік деңгейде қару-жарақ өндірісін жолға қоюына түрткі болды. Мұны 1740 жылғы датамен белгіленген тарихи деректер растайды [13, с.59].

Сары-Манжаны Алматы төңірегінен түре қуып шыққан соң үлкен Орданың жоңғар билігімен бітімге келу жайлы ұсыныс көтеруі де – тарихи оқиғаның бір сілемі. Ұлы жүздің билігін өз қолына алған Төле бидің сарабал саясаты романды келесі жолдарда көрініс тапқан: “...Олай болса, қоңтайша сол шығыстағы көршісімен айналыса тұрсын. Ал біз қолымызға тиген аз күнгі тыныш жағдайды пайдаланып, Ресеймен қарым-қатынасымызды оңдап, орнатып алсақ, онда қоңтайша бұрынғыдай емін-еркін талтандамай, қазақтарға қарата аяғын байқап басар еді” [14, 132 б.]. Автор жоғарыда келтірілген деректегі тарихи ситуацияны дөп басып, дәл суреттейді. Осы эпизодтың жалғасы үлкен Орданың, яғни Төле би бастаған ақсақалдардың ұйғарымымен бір мезетте Ресейге де, жоңғарларға да елші аттандырылады. Осы ретте романда айтылатын Аралбай және Ырыскелді батырлардың Ресейге елші болып жол тартқаны тарихи құжаттармен куәланса, Райымбек пен Бөлек батырдың қоңтайшаға елшілікке барғаны жайлы нақты деректер кездеспейді. Соған қарағанда, Райымбек пен Бөлек батырдың елшілікке аттануы көркемдік шешім болуы да ықтимал. Ол туралы қытай, орыс мұрағаттарына дерек жоқ. Осы орайда Ұлы жүз бас көтерерлерінің атынан жолданған бодандыққа қабылдау туралы өтініш-хатқа қол қойғандар қатарында Қойайдар және Төле билер мен Сатай,

Қанкелді, Бөлек, Аралбай, Ырыскелді батырлардың есімдері бар [17, 83б.]. Дәл осы есімдер тізбегін романнан да кездестіреміз: “Грамотада: Ұлы жүз билері мен батырлары – Қойайдар би, Төле би, Қанкелді батыр, Сатай батыр және Бөлек батыр атынан Аралбай мен Ырыскелді батырлар алып келген өтініштеріңіз бойынша Ұлы жүзді Ресейдің бодандығына қабылдадық. 1734 жыл, шілденің 4 күні. Петербург қаласы делінген” [17, 215 б.]. Бұл тұста осы аталған тарихи тұлғалармен ел тағдыры, жорық жайындағы салихалы сұхбаттарға қатынасып жүрген Райымбектің аты неліктен аталмады деген үлкен сұрақ туындайды. Сұрақтың бір ұшы, әрине, Райымбектің туған жылына барып тірелері сөзсіз.

Қорытынды. Есесіне романның екінші кітабының соңына қарай өзекті мәнге ие болып, қосарлы сюжеттік линия түзетін Абылай сұлтан туралы эпизодтардың тарихилық сипаты басым. Абылайдың Ғалдан Серен қолына тұтқынға түсуі, оның қызы Хачи сұлуға ғашық болуы, Төле би бастаған топтың Абылайды босатып алуы сынды оқиғалар тізбегі бұдан басқа да көркем туындылардан белгілі тарихи жағдайдан сыр шертеді. Романдағы қазақ жерінің оңтүстік-шығыс бөлігін жау қолынан азат ету жолындағы Райымбектің тарихи-қолбасшылық ролі күмән тудырмайды. Ат үстінде өткен ұзақ жылдардағы Райымбектің ерлік істері ол турал эпостық туындылармен қоса, Абылай, Қабанбай, Бөгенбай, Наурызбай, Өтеген, Сатай батырларға арналған даңқты жыр жолдарында да тілге тиек болады. Қорыта келе, жазушының роман-диалогиясы мысалында жасалған ғылыми талдаулар Райымбек батыр бейнесін мінсіз қаһарман деңгейінде суреттеу сынды тұлға тұжырымдамасы айқындалды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1) Оразбек М. Автор және шығармашылық процесс. – Алматы, 2003. – 488 б.-
- 2) Жұмағали З. Уақыт және әдебиет. Зерттеулер. – Қарағанды, 1999. – 336 б.
- 3) Ахметов З. Прототип // Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. – Алматы: Ана тілі, 1998. – Б.277-278.
- 4) Бердібаев Р. Қазақ тарихи романы. – Алматы, 1979. – 240 б.
- 5) Андреев Ю. Русский исторический роман. 20-30-ые годы. – Л., 1962. – 167 с.
- 6) Алтысбаев Қ. Райымбек батыр // Нұрғали Р. Жеті томдық шығармалар жинағы. Т.6. – Астана: Фолиант, 2005. – Б.426-430.
- 7) Бекниязов Т. Деректі жанр // Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 384 б.
- 8) Әлдибекұлы Т. Райымбектің алғашқы ұстазы – әкесі // Қазақтың алтыс батыры. Қазақ батырлары және олар туралы аңыз-әңгімелер топтамасы. – Алматы: Дәуір, 2017. – Б. 397-399.
- 9) Тұрлыбайұлы Ж. Райымбек батыр. Бірінші кітап. – Алматы, 2004. – 456 б.
- 10) Бейсенов Д. Тарихи роман хақында // Семей таңы. – 1972, маусым - 20.
- 11) Мәсімханұлы Д. Райымбек батыр – тарихи тұлға // Егемен Қазақстан. – 1995, ақпан – 23.
- 12) Болатханұлы Д. Қ.Жұмаділовтің “Далабоз” диалогиясы (жанр және поэтика). Филол.ғыл. канд. дис. автореф. – Түркістан, 2007. – 28 б.
- 13) Едильханова С. Казахско-джунгарские взаимоотношения в XVII-XVIII веках. – Алматы: Дайк-пресс, 2005. – 162 с.
- 14) Тұрлыбайұлы Ж. Райымбек батыр. Екінші кітап. – Алматы: Маггас-С, 2004. – 382 б.
- 15) Кирилов И.К. Изъяснение о киргиз-кайсацкой и каракалпакской ордах //История Оренбуржья. Учебное пособие./ Под редакцией проф.
- 16) Футорянского Л.И. Оренбург, 1996. – С. 56-89.
- 17) Қауынбайұлы Т. Алдияр сәлем наме // Ұран баба Райымбек. Эсселер, тарихи очерктер, дастандар, баяндар. – Алматы: Толағай Т, 2005. –235-254 б.

МРНТИ 17.07.41

С. Асылбекұлы¹, Г. Тоқшылықова²

^{1,2}Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚ ПОВЕСІНІҢ ГЕНЕЗИСІ

Аңдатпа

Мақалада қазақ повесінің жанр ретінде пайда болып, дамып, кемелдену кезеңіне өтуінің эволюциясы ұлттық жазба әдебиетіміздің даму тарихының контекстінде қарастырылады. Сонымен бірге аталған мақала алғашқы қазақ повестерінің пайда болуына түрткі болған қоғамдық-әлеуметтік, көркемдік алғышарттарды айқындап береді. Қазақ повесінің генезисі, шығу тәркіні ең алдымен фольклорлық туындылар – мифтерде, аңыздарда, шежірелерде, батырлар жыры мен лиро-эпос жырларында, кисса, ертегілерде жатқандығы нақтыланады. Тұрмыс-салт ертегілерінің фольклордың басқа түрлеріне қарағанда повестің жанр ретінде пайда болуына, қалыптасуына және дамуына айрықша әсер еткендігі анықталады. Сондықтан да автор тұрмыс-салт ертегілерін қазақ повесінің ауыз әдебиетіндегі аналогы ретінде қарастырады.

Түйін сөздер: повесть, генезис, жазба әдебиет, фольклорлық туындылар, эволюция

S. Asylbekuly, G. Tokshylykova

^{1,2}Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan

POETICS OF THE KAZAKH STORY

Abstract

This paper explores the genesis of the Kazakh story, its origin, formation and development. This article also defines the socio-social, artistic premises that preceded the release of the first Kazakh stories on the historical stage of national literature. It is determined that the genesis of the Kazakh story is based mainly on folklore works - myths, legends, chronicles, heroic epics and lyric songs, Kiss and fairy tales. It was revealed that the fairy tale had a significant impact on the emergence, formation and development of the genre as a genre in comparison with other types of folklore. That is why the author considers fairy tales an analogue of Kazakh folklore.

Key words: novel, genesis, written literature, folklore patterns, evolution

С. Асылбекұлы¹, Г. Тоқшылықова²

^{1,2}Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казакстан

ПОЭТИКА КАЗАХСКОЙ ПОВЕСТИ

Аннотация

В данной работе исследуется генезис казахской повести, ее зарождение, становление и развитие. Также в этой статье определены социально-общественные, художественные предпосылки, предшествовавшие выходу первых казахских повестей на историческую сцену национальной литературы. Определяется, что генезис казахской повести основан в основном на фольклорных произведениях - мифах, легендах, хрониках, героических эпосах и лирических песнях, кисса и сказках. Выявлено, что сказка оказала значительное влияние на возникновение, становление и развитие жанра как жанра по сравнению с другими видами фольклора. Именно поэтому автор считает сказки аналогом казахского фольклора.

Ключевые слова: повесть, генезис, письменная литература, фольклорные образцы, эволюция

Кіріспе.Қазақтың жазба прозасына ең жақын тұрған жанр – ертегілер. Сол ертегілердің өзі о баста халықтың күнделікті ауызекі әңгімелерінен бастау алады. Яғни “ертегі жанрының түп төркіні – алғашқы қауымда пайда болған көне миф, аңшылар туралы әңгіме, хикая және әртүрлі кәде-ырымдар мен аңыздар”. Басқаша айтқанда, ертегі жанры өзінің қалыптасу процесінде осы жанрлардың қасиеттерін бойына сіңірген, олардың кейбіреуін молырақ, бағзыларын азырақ пайдаланған.

Қиял-ғажайып ертегілерінің қаһармандары өзінің бастауын мифтерден, аңыздардан, ертегілерден алатын қазақ повесі әсіресе хайуанаттар жайындағы ертегілер мен қиял-ғажайып ертегілеріне қарағанда реалистік сипаты басым болып келетін тұрмыс-салт ертегілерінің тәжірибесін молырақ пайдаланды. Тұрмыс-салт ертегілерінің кейіпкерлері секілді қанатты тұлпарларға мініп көкке ұшпайтын, немесе бауырларын, не қалыңдығын іздеп жер асты патшалықтарына саяхатқа шықпайтын, жалғыз көзді дәу, мыстан кемпір секілді фантастикалық күш пен сиқыр иелерімен күш санаспайтын. Олар өмірдегі кәдуілгі қарапайым адамдар секілді өмір сүретін еді. Сондықтан да олардың жаулары да үлкен сиқырлы күштердің иесі емес, өзі секілді қарапайым жандар болатын. Сондықтан тұрмыс-салт ертегілерінде батырлар жыры мен қиял-ғажайып ертегілеріндей гипербола, литота, әсірелеу секілді көркемдік фигуралар, айшықтар мүлде ұшыраспайды десе болғандай. Тұрмыс-салт ертегілерінің осы сипаттарын, ерекшеліктерін дәл байқаған М.Әуезов былай дейді: “Салт ертегілері қазақта ұшан-теңіз болса да, әлі тегіс жиналған жоқ, ерекше зерттелген де емес”. Бірақ бүгін туып отырған көркем прозаның (роман, повесть, әңгіменің) мол іргесі, кең қоры осы түрде екенін даусыз дәлелдейтін ауызша айтылған салт романы (халық романы), тарихи ұзақ әңгіме (повесть), тарихтық хроника ең алғашқы қысқа әңгіме (новелла), қызық құрылысты өткір әңгіме, өсиет әңгіме, күлкі әңгіме, геройлық аңыз, шебер өмірбаяндық әңгімелер, жорық-жортуыл әңгімелер сияқты құбылысы көп, қиын түйінді, шытырман оқиғалы (приключенческий) әңгімелер – бәрі де осы топтан табылады.

Мұндай алуан түрі, көркі көп халық қорына қарағанда, жазба әдебиеттен бұрын-ақ көркем қарасөз туғызушы атсыз әңгімешілер еңбегімен, қалың халық даналығымен бірге қазақта аса шебер жанрлар (түрлер, үлгі, өрнектер) туып, өсіп қалғанын көреміз.

Көркем поэзияға ауызша поэзия қаншалық бөгетсіз, сатысыз көп қор құйған болса, бүгінгі көркем прозаға да халықтың ауызша әңгімесі сондайлық жатық жолмен көп араласып, қабысып жатыр [1,220].

Тұрмыс-салт ертегілерінің оқиғаларының шындыққа жақын болуымен қатар оның демократиялық сипаты да басым. Олардың басты кейіпкерлері батырлар жырындағыдай, немесе қиял-ғажайып ертегілеріндей ханзадалар, бай-бағландар, немесе олардың әбден зарығып барып көрген, сондықтан да басқалардан ерекше жаратылған перзенттері емес, кәдімгі қарапайым жандар. Олардың арасында бақташылар да, егіншілер де, қарапайым ұсталар мен тігіншілер де бар. Тұрмыс-салт ертегілерінің ең сүйікті персонаждары тұрмыстан тепіреш көрген қаңбақ шал, тазша бала, жетім бала секілді халықтың нағыз қалың ортасынан шыққан қарапайым жандар. Олар үнемі халық қамы үшін, әділет пен шындық үшін күресіп жүреді және сырттай қарағанда, әлсіз адамдар болып көрінгенмен, түптің түбінде жеңіске жетеді. М.Әуезов мұндай ертегілерді “халық романдары”, “халық әңгімелері” деп атаған. Бұларды дәл сол секілді “халық повестері” деп атауға толық негіз бар. Мысалы, әйгілі “Аяз би” ертегісін осындай халықтық повеске әбден жатқызуға болады. Өйткені бұл ертегінің сюжеттік желісі де, композитциялық құрылысы да прозаның повесть жанрының канондарына толық сәйкес келеді. Мұнда повестегідей шығарманың экспозициясы да, байланыс та, шиеленістің шарықтау шегі де, ең ар жағы шығарманың прологына дейін бар. Ертегі басты кейіпкер басынан өткерген хикаяларды бір-бірлерімен шебер қиыстыра отырып, оны үлкен әлеуметтік, қоғамдық тартыстарға салып сынайды, сол арқылы Аяз бидің характерін адамдық тұрғыдан жан-жақты ашып көрсетеді. Сүйтіп ертедегі данышпандардың: “Ұлылық дегеніміз – қарапайымдылық. Барлық ұлылық атаулы қарапайым болады” деген пікірін көркем сөз бен образдар жүйесі арқылы қапысыз дәлелдеп шығады.

Әдістеме.Ертегілерде халықтың ауызекі сөйлеу тілі шындалды. Сүйтіп ол бірте-бірте жай ауызекі сөйлеу тілінің аясынан шығып, әдеби сөйлеу тіліне, көркем тілге айналды. Енді уақыты келгенде осы біршама қалыптасып қалған әдеби көркем тілді жазумен ақ қағазға түсіру керек еді, сүйтіп оны одан әрі жетілдіру қажет болатын. Қазақтың жазба, көркем прозасының негізін қалаған Б.Алтынсарин, А.Құнанбаев секілді көркемсөз шеберлері кейін солай етті де.

Қазақтың халық повесінің үздік үлгілерінің бірі ретінде қазақ халқының “Тазшаның қырық өтірігі” деп аталатын тамаша ертегісін де жатқызуға болады. Бұл ертегі халқымыздың әдеби көркем

тілінің сол кездің, яғни осы шығарма өмірге келген дәуірдің өзінде-ақ кәдімгідей қалыптасып қалғанын көрсетеді. Мысалы, Тазша өзі туралы ханға былай толғайды: “Тақсыр, әкемнің белінде, анамның көлінде жатып, әкемнің әкесінің жылқыларын он бес жыл баққан екенмін! Алған ақыма өзіме қалың беріп, әйел алып, бес-алты бала сүйген екенмін! Сол әйелімнен туған балаларымның қолымдағы ең кенжесі осы уақытта жиырманың бесеуінде, өзімнен он жас үлкен! [2,155]”.

Қараңыз, бас кейіпкердің сөздерді мірдің оғындай, тура ондыққа тиіп жатыр. Тазшаның толғауында басы артық бір сөз жоқ және тілі мейлінше образды. Айталық, “атамның белінде”, “анамның көлінде” деген секілді бейнелі орамдар әлі бұғанасы қатпаған, жеткілікті дамымыған әдебиеттің аузына түсе бермейтін тіркестер. Сондай-ақ осы үзіндіде қарасөз болса да ақ өлеңге тән бір ырғақ. Ритм бар. Ол ырғақ таза поэзиядағыдай көзге ұрып тұрмаса да, мұқият құлақ салған кісіге айқын аңғарылады.

Ырғақ демекші, кейбір ғалымдардың пікірінше, алғашқы адамдар өз ойларын өлеңдетіп, белгілі бір ритммен жеткізген көрінеді. Сондай зерттеушілердің бірі Т.Ғабитов: “... көне адамдардың бәрі өлеңмен сөйледі деген пікір бар. Поэзия мен фольклор бір типтес. Белгілі бір ырғақпен (ритм) айтылған сөз есте қалады. Кейін жазу пайда болғаннан соң адамның жадылық (мнемикалық) қабілеті әлсірейді. Сондықтан болар, сағаттап жаңылмай дастандарды айтатындар қазір сирек кездеседі [3,320]” дейді.

Әрине, ертегілердің жазба әдебиеттің туындысы болып табылатын повестерден көптеген айырмашылықтары да бар. Ертегілердің барлығы дерлік бас қаһарманның үйден алыс сапарға шығып, ақырында оның сол үйге қайтып орлуымен аяқталады. Және ол міндетті түрде өзінің көздеген мұратына жететін болады. Повестің реалистік сипаты, сөз жоқ, мұндай бірізділікті қабылдай алмайды. Сондықтан да бұл жанрдың туындыларының әрқайсысы өзінше басталып, өзінше аяқталады. Мұндай әркелкілік оны өмір шындығына барынша жақындата түседі. Шындық демекші, әлемдік әдебиеттен жүз пайыз дерлік ақиқаттың үдесінен шыққан туындыны табу қиын, өйткені кез келген суреткер, ол қанша данышпан болса да, айналып келгенде пенде, ал нағыз суреткер, нөмірі бірінші суреткер – Алла ғана, сондықтан да ақиқаттың үдесінен ұлы Жаратушының туындылары ғана толықтай шыға алады.

Жоғарыда біз ең алғашқы фольклорлық туындылардың поэзия үлгісінде туғанын атап өттік. Поэзияның, өлеңнің прозаға қарағанда бұрын туғанын әдебиетті зерттеушілердің барлығы дерлік мойындаған. Сондықтан да әдебиет тарихында поэзия барлаушы, бастаушы жанр болды. Сондықтан да көркем әдебиетке эпикалық кең тынысты да, романтизмді де, реализмді де ең алдымен поэзия алып келді. Осылайша әдеби әдістер әуелі поэзияның экспериментальды алаңында сыналды, сонан соң барып сол әдіс жоғарыда аталған жанрда сыннан өтіп, тұрақталғаннан кейін ғана прозаға, қарасөзге көшті.

Нәтижелер. Осы тұрғыдан келгенде, филология ғылымдарының докторы А.Ісмақованың: “Поэзия – первая область литературы, в которой ярко выразил себя казахский национальный гений, именно в поэзии впервые утвердился реализм. Поэтому естественно, что поэзия оказала серьезное влияние на другие литературные формы и жанры, в известной степени предопределив и облик казахской литературы в целом [4,22]” деген пікіріне толық қосылуға болады. Сондай-ақ бұл зерттеуші қазақ романының пайда болуына мифтер, ертегілер, қиссалар, шежірелермен қатар қазақтың батырлар жырлары мен эпостық жырлары да әсер етті, эпикалық кең тыныс пен оқиғалылықты (сюжетность) қазақ романы осы эпостық жырлардан өзіне мирас етті деген ой айтады [4,23].

Біз зерттеуші ғалымның бұл пікірін де қолдаймыз. Әрине, әңгіме, повесть, роман жанрлары тек халық прозасынан ғана қуат алып, көгеріп, көктеді десек, бұл, сөз жоқ, біржақтылық болар еді. Ұлттық әдебиеттің ең жетекші жанрлары болып табылатын поэзия мен проза әрқашан әдебиет тарихының бүткіл даму барысында бір біріне үнемі әсер етумен болатыны сөзсіз. Өйткені әдебиеттің бұл екі саласы да халық рухының қайнар көзі – ұлттық санадан нәр алады. Ұлттық сана болса, қоғамның саяси, әлеуметтік, экономикалық дамуының белгілі бір сатысына сәйкес келеді. Ал қоғамдық дамудың белгілі бір сатысы өзіне лайықты белгілі бір көркемдік форманы – жанрды қажет етеді.

А.С.Пушкиннің “Қозы Көрпеш – Баян сұлу” жырының сюжетінің негізінде шығарма жазбақы болғанын қазір көзі қарақты жұрттың бәрі біледі. Орыстың ұлы ақыны осы эпикалық жырды “халық романы” деп атаған екен. Бұлай дегенде ол осы жырдың сюжетінің реалистік сипатына сүйенген көрінеді [4,14].

Шынында да, бұл жырды “халық романы” деп атауға толық негіз бар. Біріншіден, роман тек қарасөзбен ғана емес, кейде, – ілуде біреу болса да, - өлеңмен де жазылады. Мысалы, сондай романды жазушылардың бірі – Пушкиннің өзі. Ол өзінің “Евгений Онегинін” поэма емес, роман деп атаған. Оған осы шығармада суреттелетін оқиғалар мен мезгіл ауқымының поэмадан гөрі романға сай келетіні себеп болған. Екіншіден, “Қозы Көрпеш – Баян сұлу” жырының эпикалық ауқымы, уақыт кеңістігі, кейіпкерлердің саны, онда көтерілген тақырыптар мен идеялық концепциялардың салмағы – романға ғана жүк боларлықтай ауқым, сан, салмақ. Үшіншіден, бұл шығармада романға сай келерлік терең реалистік сипат бар. Қазақтың лиро-эпостық жырлары батырлар жырында кездесе бермейтін “қарапайым адамдарды” тұңғыш рет ашып, оларды ұлттық әдебиетке әкеп орнықтырды. Сүйтіп болашақ жазба әдебиеттегі реализмге жол салып берді. Ендеше ең алғашқы үлгілерінің өзінде айқын шыншыл сипатымен танылған қазақ повесінің дамуына біздің лиро-эпостық жырларымыз бен дастандарымыздың да белгілі бір дәрежеде ықпал еткендігі дау тудырмаса керек.

Сонымен, қазақ повесінің гензисі, шығу төркіні ең алдымен біздің фольклорлық туындыларымыз – мифтерде, аңыздарда, ертегілерде, шежірелерде, қиссаларымыз бен дастандарымызда, лиро-эпостық жырларымызда жатқаны анықталды. Қазақ повесінің пайда болуына, дамуына бұлардың біреулері тікелей әсер етсе, екіншілері жанама түрде ықпал етті. Мысалы қазақ ертегілері фольклордың басқа түрлеріне қарағанда повестің жанр ретінде пайда болуына, қалыптасуына және дамуына айрықша әсер етті. Ал ертегілердің ішінде тұрмыс-салт ертегілері повеске бәрінен де жақын тұр, сондықтан да, повесть жанрын тұрмыс-салт ертегілерінің жазба әдебиеттегі аналогы ретінде қарастыруға әбден болады.

Талқылау. “Қазақ әдебиетінде нағыз мәдениетті прозалық шығармаларды тұңғыш жазған Ыбырай Алтынсарин [5,14]” еді. Ол шағын әңгімелер мен новеллалар жазудың хас шебері болды. Бұл ісінде атақты педагог жазушы қазақтың халық прозасының (мифтер, аңыздар, ертегілер) туындыларымен қатар орыс және әлем жазушыларының еңбектерінен үйреніп, үлкен шығармашылық мектептен өтті. Соның және бойына Аллатағала берген дарынның арқасында тыңнан түрен салып, ұлттық жазба көркем прозамыздың көшін бастады. Рас, Ы.Алтынсаринге дейін де біздің жазба әдебиетіміз болды, оның кейбір қарасөзбен жазылған туындылары күні бүгінге дейін де өз маңызын жойған жоқ. Олардың қатарына Әбунасыр Әл-Фарабидің философиялық трактаттары мен мақалаларын, Захир ад-дин Бабырдың “Бабырнамасын”, Мухаммед Хайдар Дулатидың “Тарихи Рашидин”, Қадырғали Жалайырдың “Шежірелер жинағын”, Ш.Уәлихановтың зерттеу еңбектерін, “Түркістан уәлаятының газеті” мен “Дала уәлаятының газетінде” жарияланған кейбір публицистикалық мақалаларды, т.б. атауға болады. Алайда бұлар, біріншіден, таза көркем проза туындылары емес-тін, олар негізінен ғылыми-публицистикалық мақалалар, тарихи мемуарлар, шежірелер болатын. Екіншіден, олардың алып отырған зерттеу объектісі негізінен түркілік, қазақтық әлем болғанымен, бұл шығармалардың көпшілігі арап, парсы, орыс тілдерінде жазылған-ды. Тек Бабырдың “Бабырнамасы”, Қадырғали Жалайырдың “Шежірелер жинағы” және “Дала уәлаятының газеті” мен “Түркістан уәлаятының газетінде” жарияланған мақалалар ғана өзіміздің шағатай тілінде жазылған-ды. Ал шағатай тілі ортаазиялық түркі тілі болып табылғанымен, ол да парсы, арап сөздерімен едәуір шұбарланған дүбәралау тіл еді. Сондықтан қазақтың таза әдеби тілінде жазылған жәдігерлер Ы.Алтынсарин мен Абай Құнанбаевқа дейін жоққа тән болатын. Осы тұрғыдан келгенде, бұл екі көркемсөз шеберін біздің ұлттық жазба әдебиетіміздің, оның ішінде ұлттық жазба прозамыздың көшбасшылары болды десек, қателеспейміз.

Ы.Алтынсариннің прозалық шығармаларын шартты түрде үш топқа бөлуге болады: 1) Орыс жазушыларынан тәржімалаған аударма шығармалары. Мысалы, Л.Н.Толстойдың “Жаман жолдас”, т.б. деп аталатын әңгімелері. 2) Қазақ және басқа да халық фольклорынан алып өңделген шығармалары. Мысалы, “Тазша бала”, “Лұқпан хакім”, “Данышпан қазы”, т.б. 3) Өзінің балалар мен жасөспірімдерге арнап жазған төл новеллалары мен әңгімелері.

Қорытынды. Айта кететін бір жағдай, Ы.Алтынсариннің көркем шығармаларында қазақ тілі өзінің шығармашылық потенциалын толығымен танытты. Айтулы педагог жазушы прозалық туындыларында да, поэзиялық шығармаларында да ана тілімізді басқа шет тілдердің сөздерімен шұбарламай, саф, таза алтын күйінде жарқырата қолданды. Сол арқылы ана тіліміздің адам жаны мен психологиясының небір нәзік иірімдерін шеберлікпен айнытпай жеткізе алатын құдіретті бай тіл екенін көпшілікке қапысыз дәлелдеді. Сол кезең үшін бұл сөзбен айтып жеткізгісіз үлкен жетістік еді. Өйткені о замандағы арабша, парсыша, татарша оқыған қандастарымыз сөздеріне осы тілден енген атаулар мен терминдерді қосып айтпаса, жазбаса сөздерінің тұздығы жетпей қалғандай қоңылтақсып

тұратын, соның кесірінен әсіресе жазба тіліміз өзінің тотықұстың қанатындай мың құлпырған табиғи бояуынан айрылып, азып-тозып бара жатқан-ды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1) Әуезов М. *Жиырма томдық шығармалар жинағы. 18-т.* –Алматы: Жазушы, 1985. -320 б. - кітап
- 2) Қаңбақ шал. *Тұрмыс-салт ертегілері.* –Алматы: Ана тілі. 1983. -225 б. - кітап
- 3) Ғабитов Т.Х. *Мәдениеттану.* –Алматы: Заң әдебиеті баспасы. 2006. -62 б. - кітап
- 4) Исмакова А. *Казахская художественная проза: Поэтика, жанр, стиль: (Начало XX в. и современность).* -Алматы: Ғылым, 1998. -390 с. - кітап
- 5) Шалабаев Б. *Қазақ романының тууы мен қалыптасу тарихы.* –Алматы: Мектеп, 1983. -192 б. - кітап

МРНТИ 17.09.91

Т.Тебегенов,¹ М. Айтимов²

¹ *Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы,*

² *Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,
Қызылорда, Қазақстан*

ТАРИХИ ШЫНДЫҚ – ӨМІР ШЫНДЫҒЫНЫҢ КӨРКЕМДІК КӨРІНІСІ

(Р. Тоқтаровтың “Абайдың жұмбағы” роман-хамсасының негізінде)

Аңдатпа

Мақалада қазіргі жаңа романдардағы өмір шындығы мен тарихи шындық сабақтасуындағы көркемдік жалғастық ықпалы айқындалды. Жазушы Р. Тоқтаровтың “Абайдың жұмбағы” роман-хамсасындағы күрделі тарихи тұлға Құнанбайдың көркем бейнесі сомдалуының өмір шындығына негізделген реалистік сипаты анықталып, Құнанбайдың халықшыл көзқарастарының Кенесары ханмен, Шоқан Уәлихановпен және т.б. тарихи тұлғалармен қарым-қатынастарының көркем шындықпен бейнеленуіндегі көркемдік шешім айқындалды. Сонымен қатар, Р. Тоқтаровтың “Абайдың жұмбағы” роман-хамсасындағы көркем бейнелерді сомдалуындағы көркемдік ерекшеліктер (авторлық баяндау, диалог, монолог, мінездеу, портрет, т.б.) жүйеленеді. Өмір шындығының тарихи шындықпен бейнеленуі, тарихилықтың көркем шығармаларға негіз болуы, реалистік сипат пен көркемдік қиял жинақтауларының сабақтастығы жаңа романдардың басты ерекшеліктері екендігін баяндалады. Тарихи тұлғалар мен оқиғалардың көркемдік шешіммен жинақтала бейнеленуі, әдеби бейнелердің прототипті негізділігінің мәні, кейіпкерлерді даралау мен мінездеудің психологиялық ерекшеліктері де қазіргі романдар поэтикасының күрделі болмысын құрайтыны дәйектеледі.

Кілт сөздер: деректілік, тарихи тұлға, өмір шындығы, көркем бейне, көркемдік әдіс

T. Tebegenov,¹ M. Aitimov²

¹*Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan*

²*Kyzylorda State University named after Korkyt Ata,
Kyzylorda, Kazakhstan*

HISTORICAL REALITY IS AN ARTISTIC REPRESENTATION OF THE REALITY OF LIFE

(based on the novel-Khamse R. Tokhtarov “the Phenomenon of Abay”)

Abstract

The article deals with the influence of artistic continuity on the relationship between the truth of life and historical reality in modern novels. In the novel-Khamse “the Phenomenon of Abay” by the writer R. Tokhtarov, Kunanbai's artistic image is shown, which has a realistic character and is based on the real life of this historical person. The writer found artistic solutions to describe Kunanbai's relations with Kenesary Khan, Shokan Valikhanov and other historical figures. The article gives a systematization of artistic features (author's narration, dialogue, monologue, characterization, portrait, etc.), which are used by R. Tokhtarov in the novel –Khamse “the Phenomenon of Abay” to create integral artistic images. It is noted that the display of the truth of life with historical authenticity, the fact that historicism becomes the basis for artistic works, the combination of realistic character and artistic fiction are the main features of the new novels. The creation of generalized images of historical figures and events, the validity of literary images on prototypes, psychological features of individualization and character characteristics affect the complexity of the poetics of the modern novel.

Key words: documentary, historical personality, truth of life, artistic image, artistic method

T. Тебегенов¹, М. Айтимов²

¹ *Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан.*

² *Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата,
Кызылорда, Казахстан*

ИСТОРИЧЕСКАЯ РЕАЛЬНОСТЬ-- ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ОТОБРАЖЕНИЕ ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТИ ЖИЗНИ

(на основе романа-хамсы Р. Тохтарова “Феномен Абая”)

Аннотация

В статье рассматривается вопрос влияния художественной преемственности на взаимосвязь в современных романах правды жизни и исторической реальности. В романе-хамсе “Феномен Абая” писателя Р. Тохтарова показан художественный образ Кунанбая, имеющий реалистический характер и основанный на реальной жизни данной исторической личности. Писатель нашел художественные решения для описания взаимоотношений Кунанбая с Кенесары ханом, Шоканом Валихановым и другими историческими личностями. В статье дается систематизация художественных особенностей (авторское повествование, диалог, монолог, характеристика, портрет и др.), которые использованы Р. Тохтаровым в романе –хамсе “Феномен Абая” для создания цельных художественных образов. Отмечается, что отображение правды жизни с исторической достоверностью, то, что историзм становится основой для художественных произведений, сочетание реалистического характера и художественного вымысла являются главными особенностями новых романов. Создание обобщенных образов исторических личностей и событий, основанность литературных образов на прототипах, психологические особенности индивидуализации и характеристики персонажей влияют на сложность поэтики современного романа.

Ключевые слова: документальность, историческая личность, правда жизни, художественный образ, художественный метод

Кіріспе. Қазақ әдебиеті тарихының қалыптасу, даму кезеңдерін құрайтын көркем шығармалардың барлығы да рухани құндылықтарымыз болып саналады. Халқымыздың басынан кешірген қоғамдық-әлеуметтік оқиғалары, тұрмыстық жағдайлары эпикалық, лирикалық, драмалық әдеби тек жанрлары жүйесіндегі шығармалар арқылы бейнеленді. Қазақ әдебиетінің ежелгі сақ, ғұн және түркі өркениеті дәуірлеріндегі фольклор мен әдебиет мұраларының халықтығын дәлелдейтін тұрмыс суреттері, ата-бабалар мен кейінгі ұрпақтар дүниетанымы араларындағы көзқарастар сабақтастығы сөз өнері туындылары арқылы бейнеленіп, бүгінгі заманға ұласқаны ақиқат. Бұл - әлем әдебиеті дамуындағы көркемдік жалғастық заңдылығы. Көркемдік жалғастық - сөз өнері шығармалары дамуы үдерісіндегі және романтизм, реализм әдістерінің де өміршең болмысының негізі. Ал, әдеби дамудағы көркемдік жалғастық адамзат дамуындағы көрнекті тұлғаларды, олардың қоршаған әлеуметтік ортасын, уақыт пен кеңістіктегі заман келбетін сөз өнері шығармаларындағы тарихи шындық заңдылықтары аясында қарастырады.

Қазақ әдебиетіндегі романистиканың қалыптасу, даму жолында тарихи шындық эпикалық шығарманың сипатына тән басты поэтикалық ерекшелік ретінде қолданылады. Әдебиеттану ғылымының теориялық қисыны бойынша бұл өзекті мәселе көркем шығармалардың халық тарихын негізге ала жасалатын поэтикалық ерекшелігі тұрғысында бағаланады: “Тарихи шындық - өмір шындығының тарихи тақырыпқа арналған шығармадағы көркемдік көрінісі. Тарихи шындыққа қоғамдық өмірдегі нақтылы құбылыстар, болған уақиғалар, өмір сүрген тұлғалар арқау болады. Тарихтың, халық өмірінің шынайы болмысын елестету арқылы өткеннің сипаты танылады. Алайда, әдеби шығармадағы тарихи шындық - көркемдік бейнелеу тәсілімен берілетін өмір шындығы, яғни көркемдік шындық [1.,95]”.

Нәтижелер. XX ғасырдың 90-жылдары мен XXI ғасырдың бас кезіндегі қазақ прозасындағы көптеген романдар ұлттық тарихымыздағы бұрын айтылмай келген көптеген мәселелерді тарихи шындықпен бейнелеудің поэтикалық заңдылықтарын игеруімен ерекшеленді. Қазақтың көркем прозасында өзіндік суреткерлік қолтаңбаларымен танылып қалыптасқан көрнекті қаламгерлердің жаңа романдары ұлттық және әлемдік әдебиеттің классикалық үрдістерін байыта, тереңдете түсті. З. Шүкіровтің “Сыр бойы”, Д. Досжановтың “Алыптың азабы”, “Ақ Орда”, Р. Тоқтаровтың “Абайдың жұмбағы”, М. Мағауиннің “Мен”, Б. Тілегеновтің “Тұйық өмірдің құпиясы”, С. Елубаевтың “Ақ боз үй”, Қ. Шабданұлының “Қылмыс” атты романдары қазіргі қазақ романистикасындағы реализм көркемдік әдісінің шынайы үлгілері ретінде оқырмандарына ұсынылды. Аталған романдардағы тарихи тұлғалар (Кенесары, Жанқожа, Құнанбай, хакім Абай, Д. А. Қонаев, Н. Ә. Назарбаев, т.б.) және олардың заманы, уақыт пен кеңістік аясындағы қарама-қайшылықтар қазақтың ұлттық тарихына көркемдік уақыт, көркемдік шындық, поэтикалық жинақтау, авторлық шешім және т.б. шығармашылық ерекшеліктер тұрғысында қамтуымен байқалады. Аталған романдардың тақырыптық, идеялық-композициялық желісіне алынған кезеңдер қазіргі тәуелсіз Қазақстанның жаңа тарихының қайта қарастырылып, жаңаша бағаланып жатқан мемлекеттік бағдарымен толық үндеседі. Бұл орайда, Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Н. Ә. Назарбаевтың “Тарих толқынында” атты кітабындағы пікірі де қаламгерлердің ұлттық тарихты жаңаша жазуға арналған туындыларының маңыздылығын айқындай түседі:

“Бүгінгі қазақ гуманизмі үшін ұлттық біртектестік пен уақыттың тегеурінді талабы шендескен аралықтағы мейлінше күрделі өрістен жол тауып шығудан артық мәнді мәселе жоқ. Бұл саяси ғана емес, сонымен бірге ғылыми да проблема” [2.,12].

Талқылау. XX ғ. 90-жылдары - Қазақстан Республикасының тәуелсіздігі жарияланған, әлемдік өркениетке планета картасындағы өзіндік мемлекеттік тұлғасымен танылу оқиғалары үздіксіз өрістеген аса маңызды тарихи кезең. Қазақ елінің әлемге тез танылып, өзіндік мемлекеттік келбеті даралана айқындалуы үшін ұлттық тарихымыздағы бұрынғы-соңғы аса көрнекті тұлғаларымыздың мерейтойлары БҰҰ-ның шешімімен халықаралық деңгейде аталуы жүзеге асырылды. Хакім Абайдың, Жамбылдың, Мұхамед Хайдар Дулатидың, Мұхтар Әуезовтің, Сәбит Мұқановтың, Ғабит Мүсіреповтің, Әлкей Марғұланның халықаралық мерейтойлар дәрежесінде аталып өтілуі ұлттық сөз өнері мұралары арқылы қазақ тарихының ғасырлар бойы әлем өркениеті деңгейінде дамып келе жатқандығын дәлелдеді. Бұл - қазақ өркениеті атты жалпыадамзаттық дамуды құрайтын мәңгілік қозғалыстағы дамудың сипаты. Қазақ әдебиетінің соңғы онжылдықтарда жарық көріп жатқан көрнекті көркем туындылары - ұлттық санамыздағы көркем ойлаудың көрсеткіштері. Әдеби шығармалар мен ғылыми зерттеулердің мыңжылдықтар белестерінде қалыптасқан қазақ өркениетін танытатын тарихи-мәдени құндылықтардың барлығын да шынайы болмысымен толық қамту аясында

жазылып жатқандығын байқаймыз. Бұл орайда, Қазақ өркениеті атты жаңа ғылыми-методологиялық бағытты қалыптастырушы көрнекті ғалым Е. С. Омаровтың тұжырымы назар аударарлық:

“Қазақ өркениеті - қазақ халқының және олардың ертедегі бабалары қассақтардан (касситтерден), шумер, арий, скиф, сақ, ғұндардан, одан бері хорезм, қазар, түрік, қыпшақтардан көздің қарашығындай сақталып келе жатқан, өзіне тән ұлттық генотипі, ерекшелігі шектелген үлкен кеңістігі бар, әлемде өзінің нық орнын алған мемлекеттігі бар, тұрмысының, мәдениетінің даму тарихының нәтижесі”[3.,15]. Қазақстан Республикасы атты мемлекеттің мыңжылдықтар белестерінен өткен Қазақ өркениетінің заңды жалғасы екендігін көркем әдебиет шығармалары, оның ішінде аталған қазіргі романдар шоғыры көркемдік-эстетикалық бағдар ретінде ұстанады. Себебі, сөз арқауындағы романдардың идеялық-композициялық желісіне арқау болған басты кейіпкерлердің әдеби прототиптері - тарихи тұлғалар. Қаламгерлер романдарының мазмұны мен пішіні жүйесіндегі эпикалық көлемде тарихи тұлғалардың өмір сүрген кезең келбетін, қоғамдық-әлеуметтік оқиғаларды, қазақтың ұлттық-этнографиялық дәстүрлі болмысын, тұрмыстық-әлеуметтік қарым-қатынастар мәдениетін, жақсылық пен жамандық жағаласқан қарама-қайшылықтар әлемін – бәрін де тарихи шындықпен бейнеледі. Мысалы, қазақ тарихындағы көрнекті тұлғалардың бірі Құнанбай қажы Өскенбайұлы (1804-1885) әдеби тұлғасының жазушы Р. Тоқтаровтың “Абайдың жұмбағы” атты роман-хамсасында жаңаша көркемдік шешіммен сомдалғанын көреміз.

Суреткер Мұхтар Әуезовтің “Абай жолы” роман-эпопеясындағы Құнанбай өмірі Ресей империясының қазақ даласын отарлауға арналған 1822-1868 жыл-дары жүзеге асырылған реформалары аралығындағы уақытын қамтиды. Зерттеуші-жазушы Б. Сапаралы “Құнанбай қажы” атты тарихи-әдеби кітабында суреткердің автоцензуралық сақтықпен осы тұлғаны бейнелеудегі өзіндік ұстанымына жаңаша баға береді: “...М. Әуезов Құнанбайдың ғұмыр жолын Қазақ сахарасы отарлануының дуан-дуанға бөлінген, билік-басқару жүйесінің іргесі түбегейлі шайқалған, елдік қасиеттер жоғалып, өзгеге бұтарлана жем бола бастаған бір дәуіріне теліп, Құнанбайды сол аса ауыртпалықты дәуірдегі кесек тұлғаның трагедиясы қалыбында суреттеп, ол Абайды Ресей отарлауының жаңа, кезекті ең ауыр да ақырғы дәуірі құрбаны тұрғысында аңғарта астарлап кейіптеуі мүмкін” [4.,12]. Шынында да Құнанбай мен оның баласы Абайды, олардың қоғамдық-әлеуметтік, тұрмыстық ортасын тарихи шындықты негізге ала отырып, поэтикалық астарлы, мегзеулі сипаты терең қатпарлы қалыппен суреттеуде М. Әуезов ұстанған көркемдік шешімнің ұлағаты мол.

Жазушы Р. Тоқтаровтың “Абайдың жұмбағы” роман-хамсасының төрт кітабында (бірінші кітап “Толғақ”, екінші кітап “Жұлдыз құрбандық”, үшінші кітап “Қызғаныш”, төртінші кітап “Хақиқат мекені”). “Абайдың жұмбағы” роман-хамсасындағы аталған кітаптарда Құнанбайдың тарихи шындықпен бейнеленуі мынадай поэтикалық жинақтаулармен берілген: біріншісі - Құнанбайдың әулетін, туған ауылын, аймағын ауызына қаратқан ақылдылығымен, шешендігімен, қамқоршы басшылығымен даралануы; екіншісі - Ресей империясының басқару жүйесінің әкімшілік тұтқасын (аға сұлтандығын) иеленуі, қазақ қауымын өзіндік көзқарастары ыркында басқару мақсатында күрделі қайшылықтарға толықызметтерімен әрекет етуі. Жазушы романда Құнанбайдың өмір жолын қырық бір жасында ұлы Абайдың дүниеге келген кезінен бастап, сексен екіде бақиға аттанған сәтіне дейінгі аралық кезеңінің тарихи деректі оқиғаларын қамтыған. Романда Құнанбайдың бұрын қалың жұртшылыққа беймәлім болып келген іс-әрекеттері, басынан өткерген қиыншылық оқиғалары тарихи шындық заңдылығымен өрілген.

Ең бастысы - Құнанбайдың қазақ елінің тағдыры, ұлттық-азаттығы үшін күрескен Кенесары ханға, оның ізіне ергендерге тілеулес болғандығы. Кенесарыны Ұлытауда ақ киізге көтеріп хан сайлағандардың ішінде қазақтың белді билерімен үзенгі қағыстыра жүріп өз әкесі Өскенбай да болды, бірақ түгел соңына ермеді”[5.,24] деген әрекет жалғастығын Құнанбайдан да көреміз. Кенесары ханның ставкасын орыстың жазалаушы отряды қоршап алғанда, олардың намаз оқып отырғанын желеу етіп, “Кенесарыны оқтан қорғап қалған” [5.,24] әрекетін автор кейіпкердің шынайы көзқарасымен сабақтастыра баяндап түйіндейді:

“Құнанбай аз жылдар ішінде бар Тобықтыны билеп, тастүйін ғып ұстап отыр. Оның Кенесарыны патша отрядымен бірге қуысып жүргені де - сырты. Іші, жүрегі - қанша қырыс жыртып жүрсе де сол тентек төре жағында”[5.,24]. Кенесарының батыр әпкесі Бопай ханшаны да, хан әскеріндегі онбасы Саракөк батырды да құрметтеп қарсы алады. Алатаудағы қырғызға аттанып, бүкіл дін-мұсылман қауымын Ресейге қарсы ұлы ғазуат жорығына ұйымдастыруды ойлап аттанған Кенесары ханның сәлемін де, аманатқа тастаған “Көріскенше күн жақсы, қашан шешілгенше бой тұмардай сақтасын” деп жіберген түріктің туын, үш жерінен түйіншектелген жылқының ту құйрығын да қабылдайды.

Құнанбайдың дараланған шынайы жандүние болмысы оның өзінің отбасына деген қарым-қатынастары арқылы да айқын берілген: "... алдынан сүйінші сұрап, тай-құнандарын мініп, шапқылап шыққан ауылдың балаларына омырауынан алып уыс-уыс күміс теңгеліктер шашып...", - "Бұл көштің бетін түзеген пайғамбар есімі. Әнет баба түрінде Қыдырғалейссалам аян берді ..." деп, баланың есімін Ібраһим деп қойып, молда-ишанға азан шақыртып жариялайды. Құнанбай шешесі Зеренің тәрбиесінде өсіп, біресе Ібіш, тағы бірде Әбіш, Әбен болып өзгеріп, ақыры кәрі әжесінің бесік тербетіп отырып: Әлди-әлди, Абайым//Атқа тоқым жабайын//Қаңғырып кеткен әкенді//Қайдан іздеп табайын" - деп [5.,63] жырлауынан кейін Абай атанып кеткен баласына дүниеге келген күнінен бастап ерекше ілтипатпен қараған. Романда Құнанбайдың осы Абайын таныған, оны медеу тұтқан, онымен үнемі сұхбаттасқан, үміт артқан сәттері идеялық-композициялық негізгі желі етіп алынған. Абайының дүниеге келетінін түсінде Әнет бабасының бейнесімен көрінген Қыдыр-ғалейссаламның аяны арқылы білген Құнанбай оны жорыған Дәуітбай қажының (Шайқы-бұрқының) сөзі бойынша: "...Аяздай әділ, Апылатондай білімді, жүрегі жұмсақ құл - осы айналаңның біріне тартпаған шын мейірбанды перзент келеді" [5.,40] дегеніне сенеді. Романда Құнанбайдың қазақ жұрты үшін өзінің патшалық әкімшілік басқару билігін, аға сұлтандығын ағартушылық-элеуметтік мақсаттарына пайдалануға ұмтылған әрекеттері айқын көрінеді. Қазақ халқын біржола отырықшы етіп, оқу-білім, мәдениет жетістіктерін игертуге ұмтылысы (қазақ және орыс тілдерінде мектеп ашуды үкіметтен сұрауы, Қарқаралыдан мешіт салуы, өзінің Меккеге қажылыққа баруы, Меккеде қазақтар жататын арнайы үй салдыру, т.б.) - деректілікте негізделе өрнектелген.

Құнанбай - қазақ өркениетінің ежелден жалғасқан далалық жетістіктерінің жинақталған тұлғасы. Тұлғаның поэтикалық сымбатын құрап тұрған оның бойында қазақты жұмылған жұдырықтай ауызбіршілікте ұстау, халқының ежелден қалыптасқан дәстүрлі қасиеттерінің ақсақалдарды, би-шешендерді, ақын-жырауларды, ата-бабаларды құрметтеу, салтта жоқ тосын, жат әрекеттерге тиым салу, ұлттық және діни-исламдық салт-дәстүрлерді қатаң сақтау, т.б. болуы - халыққа аса ықпалды өнеге болып танылған. Романда Құнанбайдың Асан Қайғы, Үмбетей, Бұқар жыраулардың және өз замандасы Орынбай, Балта ақындардың толғау-термелеріне, бұрынғы-соңғы би-шешендердің (Әнет Баба, Кеңгірбай, Алшынбай, т.б.) толғаныстарын тағылым етіп ұстануы сюжеттік-композициялық өрілім жүйесінде айқын көрінеді. Әсіресе, Құнанбайдың Алланың бірлігін, Құранның шындығын, Мұхаммед пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) елшілік хақтығын ұстанған мұсылмандық дүниетаным көзқарастары романның идеялық-көркемдік сипатын дәйектей түскен.

Құнанбай өмірінің бұрын қамтымай келген деректі шындығы Шыңғыс және оның баласы Шоқан Уәлихановқа қарым-қатынасы еді. Романда жазушы көркем шығарманың әдеби сипатын байытатын тарихи шындық поэтикасының тәсілі көркемдік ойлауға тән сюжеттік эпизодтар жасаған. Жай кезде өр мінезді, тәкаппар, қатал Құнанбайдың Шыңғыс төремен алғашқы дидарласуындағы қалпынан хан тұқымдарын, төрелерді сыйлаған қазақты тектілік мінез-құлық қасиетін айқын танимыз: "Шыңғыс бұларға ертеңінде де келіп қайырлы болсын айтпағасын, Алшынбайдың жұмсауымен ұят-намысты жиып қойып, Құнанбайдың өзі барды. Бірақ дауыстап сәлем берген жоқ, қолын кеудесіне қойып: - Алдияр, тақсыр! - деп ілтипат білдіріп, босағадан аттай бере қалт тұрып қалды" [5.,124]. Осы кездесуден соң Шыңғыстың Санкт-Петербургтегі Эрмитажға барғанда төрт бұрышты шынының ішіне салып қойған Кенесарының бас сүйегін көрген сәттегі жан күйзелісін айтқан әңгімесі арқылы жазушы құлдық бұғауына мәңгілік шырмалған ұрпақтарға арналған күрескер ата-бабалар айбатын анық білдірген: "Сол арада тістері ырсиған жалаңаш бас сүйектің өзі маған тіке қарап: "Немене, келдің бе? Арманыңнан шықтың ба? Аңырап бір қалғанда білерсіңдер менің қадырымды!" деп, сарай ішін жаңғырықтыра ақырғандай болды" [5.,125].

Ал, Құнанбайдың ерікті үй тұтқыны болып, Омбыда қамауда үш ай болған кезінде Қарқаралы дуанына арнайы барып, елге беделді билердің (Өлтеке-Сырым Жанғұтты, Тіленшіұлы Тоқсанбай, Байбөрі Сүйіндік, т.б.) кепілдемесімен уақытынан ерте босатқан Шыңғыс сол істің қайырлы болып аяқталуын баласы Шоқанға тапсырады. Шоқан генерал-губернатор Гасфорттың рұқсатымен Құнанбайды біржолата босатып, соны хабарлауға келгенде оған берген бағасы да, батасы да тұлғаның қазақ ұлтының мәңгілік бақытын тілеуші қайраткерлік-көсемдік болмысын дәлелдей түседі:

"- Алты алаштың бағына біткен жаңа өркенсің, түймең қайырлы болсын, Шоқанжан!

... Білетінім, халқыңның маңдайына бітетін жарық айы тура өзін болғалы тұрсын, қалқам!

... - Сені зор етіп тұрған білімің. Сол біліміңе нұр жаудырып тұрған таза жүрегің барын сеземін...

Тұйғындай тұғырыңда отырып, қанат қағыпсың, кемел күйіңе жеткеніңнің белгісі - ол. Қыран болып самғағаныңды, бүкіл дүние жүзін шарлайтыныңды көріп тұрмын.

Әмісе соған жазсын, балам...”[5.,141].

Шоқанның аға сұлтандыққа бекімей қалғандағы Құнанбай мен Шыңғыстың күйзелістерін де (“... Құнанбай өз басына тиген соққыдан кем қабылдаған жоқ еді. ... Шыңғыс екеуі оңашада мұңдасып отырып жыласып та алған” [5.,247]) автор тарихи нақтылық пен көркем шындық тоғысымен баяндаған. Ал, Шоқан қайтыс болғанда қайғыдан қабырғасы сөгілгендей басын көтермей жатып қалған Шыңғыс әкесі, ешкімнің жұбату сөзіне құлақ аспағанда Шыңғыстаудан бәйбішесімен жеткен Құнанбай ғана қайғылы достың еңсе көтеруіне дауа болғанын жазушы тарихи шындық бояуларымен жеткізе білген:

“ - Көтер басты, төрем! - деген Құнанбай есіктен кірген бойда түрегеп тұрып. - Өлмесе ата-бабаң қайда кетті? Жалғанның жарығынан күйік тартып өтер жалғыз сен болармысың осы! Иманы жолдас болсын алты алаштың маңдайына біткен асылымыздың!”[5.,263].

Жазушы Құнанбайдың отбасындағы әулеті мен ағайыны және жалпы қазақ халқы ортасындағы күрделі болмысты кесек тұлға екендігін оның жұртшылықтың және жеке адамдардың арасындағы сөйлеген сөздері, жасаған іс-әрекеттері арқылы толық қамтуға тырысқан.

Құнанбай - тарихи тұлға. Биліктің қандай тізгінін (аға сұлтандық, старшындық) ұстағанда да қазақтың бірлігін, өсіп-өркендеуін, болашақ тағдырын ойлайтын камкөңіл әрі ашулы, әрі мұңлы-шерлі мінезімен ерекшеленеді. Шынайы өмірдің тұрмыстық-әлеуметтік қозғалыстарында, әрине, оның да өзіндік қайшылықтары кемшіліктері болғаны ақиқат. Бірақ, көркем шығармадағы әдеби тұлғаның классикалық деңгейдегі бейнеленуі тарихи шындық поэтикасының заңдылықтарына сүйенеді. Автор Құнанбайдың табиғи болмысындағы жанжүйесінен туындаған ақыл-ойдың жемістері болып төгілетін даналық толғамдарын романның сюжеттік-композициялық желісіндегі идеялық мақсатқа орай тиімділікпен қолданған. Құнанбайдың айтқан дидактикалық-философиялық толғаныстары автордың өзіндік стилімен өріліп берілсе де тарихи тұлғаның шынайы лебізі екендігі күмән туғызбайды. Мысалы: 1.“...бірлік елдікте де, ерлікте де емес,қауымдастықта. Қауымдасыңмықты болса, киіз қазақты жерге енгізер темір тоқпағың да сол... “Бас басыңа би болсын, Манар тауға сыймасың, басалқыңыз бар болса, жанған отқа күймессің” деген қайда!” [5.87]. 2.“...Атаның атында емес, ғалымның хатында тұр - ендігі қазылық.Ақыл қоссаң, осымен қосасың. Мен елге өнер үлгісін, мәдениет шашқым келді. Ол үшін өзіме күшті тірек, шоқтай жиын жасап алмақ едім. Жазсам, осыдан жазған шығармын”[5.,143]. 3.“...Тоқтаулылық,талапты шыдамдылық-бәрі қайраттан.Қайратсыздық тез оңар әсіре қызылға үйір етеді” [5.,234]. 4.“...Бенде әуелі жасқа сосын қызыққа тоймайды. Жасты жасай берумұрат болса болар, қызыққа тоймау - харам іс. Имандылық, қанағат керек”[5.,332]. 5.“Біз тіршілік құратын дүние - үлкен жұлдыздың іші. Алла тағаланыңхикметі сол жұлдыз ішінен көк күмбез төңкеріп, айнала он сегіз мыңғаламның тіршілігіне лайықтап мекен-қоныс жасауы”[5.,489].

Романда Құнанбайдың қажылықтан оралғаннан кейінгі кезеңіндегі тұлғасы отбасына да, ауыл-аймағына да имандылық ұлағатын ұялатқан қасиетті ел абызы кейпінде суреттелген. Дүниеге келіп жатқан шөбересі Әукен “Шөберенің қолынан су ішкен жұмақтың төрінде отырады” деген халық даналығы дәстүрімен алақанындағы суды ұсынғанда өзінен-өзі; кенет тіксіне, шошына отырып, бірақ батасын (“Аталық ризашылығым - Жаратқан иемнің нұр-шапағаты жаусын. Қабыл болсын ниеттерің!”) береді, келесі күні Нұрғанымға қазақ халқы тағдырының болашақта аса ауыр күйзелістерге, ауыртпалықтарға толы болатынына байланысты болжамын да, көрген жағымсыз түсін де айтады: “Кеше менің шөберенің алақанына тұнған тамшы судан көргенім-алдағы бүлініп-қирағалы тұрған заманның бейнесі. Ұзаса енді қырық-елу жылдан соң түгел өріс тарылып, уайым-қайғысыз масайрап жүрген осы күнгі халық ақырзаманның тар қақпасының түбіне барып ұйлығады.... Жаратқан иемнің өзі соны аузыма сап айтқызып отырса қайтемін?... Қырық күн шілдеде бір зәһар үскірік ескелі тұрғандай. Дем тұншықтырып, бет қаратпайды. Аспан мен жердің арасы от-жалын құшып өртеніп жатыр. Сол өрт ішінен мылтықтарын шошайтып көп аттылы әскер, сұр шекпенді сұрапыл тобыр шығады екен. Бас-аяғы, бітім-тынымы жоқ, жойқын-шұбырынды. Адам дейін бе, аң дейін бе, маң дала өңкей бір киімшең сұлап, серейіп құлап түсіп жатқан қара-құраға толған..... ендігі келер ұрпақ осы уақытпен, осы қазіргі шыбынсыз жаз күндерімен жылап көрісетін болады” [5.,489]. Романдағы Құнанбайдың аузымен түс пен қиял желісі тұтастандырыла айтылған болжамдар айрықша сапалы қасиетті адамдарға тән психологиялық ерекшелікке сәйкес алынған. Тарихи шындық поэтикасының заңдылығына орай авторлық көркемдік шешіммен өрнектелген Құнанбайдың толғаныстары қазақ тарихының арғы-бергі жолындағы ойшыл қайраткерлеріміздің ХХ ғасыр белесінде орын алған ауыртпалықтарды, тауқыметтерді, апаттарды болжаған ойларымен толық

үндеседі. Демек, романның басты кейіпкері Құнанбайдың поэтикалық тұлғасын романтизм және реализм көркемдік әдістері жүйесімен сомдаған жазушы тарихи шындық поэтикасының көркем шығарманың өзегі екендігін дәлелдеген.

Сөз өнері тарихындағы шағын, орта, үлкен көлемді эпикалық әдеби тек жанрларының бәрінен де әуелі негізі қоршаған тіршілік қозғалыстары. Тіршілік қозғалыстарының сан алуандығы, өзара ұқсастығы да, бір-біріне үндеспейтін, үйлеспейтін өзгешеліктері де егізделген, сапырылысқан қалпындағы ырғағымен жүріп жатады. Әдебиеттанушы З. Серікқалиевтің пікірі тіршілік мазмұнының сан салалы, алуан құбылысты өзгешеліктері мен үндестіктерінің тағылымын есімізге салады: “Тарих тек теңіз шайқалтар жалды оқиғаларымен, қол бастар көсемдерімен ғана табындырмайды, күнделікті, байырғы жым-жырт ағысымен-ақ ойлы көкірекке өз болмысын осынау бейбіт даму өрісінде бірдеңе тындыра алатын мағыналы жұрағатымын деп сезінуге жағдай туғызар тағылымды табиғатымен де бірегей танылуға тиіс” [6.,157]. Демек, көркем шығармалар бүкіл тіршілік қозғалыстарын, жанды және жансыз тіршілік иелерінің әрқайсысының уақыт пен кеністіктегі дербестіктерін, өзара сабақтастығын – барлығын да қамти алады. Әрине, көркем шығарма авторының дүниетанымының ұлттық және бүкіл адамзаттық адамгершілік дәстүрлерінен хабардарлығы мен табиғи түйсігі, қабылдауы, қорытуы өнер туындыларының тарихилығын, көркем шындық жинақтауларымен қорыта жазуына мүмкіндік жасайды. Сөз өнері мұраларының барлығында да адам тұлғасы, іс-әрекеттері негізгі нысан, желі болады. Академик М.Қ. Қаратаевтың пікірі көркем әдебиет шығармаларындағы адам және оның жан әлемін, қоршаған қоғамдық-әлеуметтік орта сабақтастығын кешенді қалпымен түсінуге жетелейді: “Дүние жүзі әдебиетінің бұрын-соңды жасалған оңды үлгілерінен реалистік көркем туындыға үнемі өзек болған адам өмірін, адам образын көреміз. Сондықтан әдебиеттің дүниетанытқыш және тәрбиелік құны адам өмірін қаншалықты толық, терең, нәзік суреттеуімен өлшенбек....Ал реализмнің басты принципі-адамды қоғам өмірімен байланысты алып, оның сол қоғамдағы орнын, атқаратын қызметін істейтін еңбегін, тұрмыс күйін типтік жағдайда шыншылдықпен суреттеу, оның характерін шын типтік сипаттарымен ашып, ақиқат даралық қасиеттеріне қиыстыра бейнелеу десек, осы принцип қазақ әдебиетінде ұзақ уақыт үлкен қиындығымен бірте-бірте жеңіс тауып келе жатқанын айтуымыз керек. Мұның айқын көрінісі, әсіресе, роман жанрының дамуынан байқалады” [7.,24-27]. Бұл қазақ әдебиетінің ХХ ғасырдағы дамуы табиғатынан, оның ішінде роман жанрындағы шығармалардың поэтикасын зерделеуден түйінделген пікір.

Қазіргі қазақ романдары ХХ ғасырдың 90- жылдарындағы қоғамның еркін ойлау сілкіністерінің әсерінен адам мен әлеуметтік орта шындығын классикалық көркемдік үрдістер аясында жаңаша бағалауымен ерекшеленеді. Себебі, көркем әдебиет шығармаларының бәріне де негіз болатын тарихилық әрбір кезеңнің дәуірнамалық жаңалықтарымен қаруланады. Қаламгерлер туындыларындағы мазмұн мен пішін жаңашылдығына өмір сүріп отырған қоғамдық құрылыс жүйесі ықпал жасайды.

Р.Тоқтаровтың роман-хамсасының “Толғақ” атты бірінші кітабының идеялық-композициялық желісі бастауында осы тарихи кезең шындығы, тұлға тағдыры суреттелген. Романдағы тарихи тұлғаның көркем бейне сипатын даралауда кескін-келбетті (портретті) реалистік тұрғыда суреттеуге мән берілген. Мысалы, романның басталуындағы Кенесары ханның кескін-келбеті тарихи-этнографиялық табиғи бояуларымен бейнеленген: “Маңдайшасына алтын ай орнатқан жібек шатыр аузында, шошақ арқалы биік тақ үстінде - иығында бота жүнінен тоқылған сырмалы жеңіл шекпен, қара мақпал бешпетінің омырауы ашылып, тізелерінің үстінде жатқан алдаспанын анда-санда бір сығымдап қойып Кенесары ханның өзі отыр. Алау жарығында қызыл шырайлы өңі алтынның буына ұстағандай жылтырай балқып, құндыз жиекті көк бөркінің астынан білінген торсық шекесі жарқырап, шаршағандық белгісі ме, қимылсыз қадала қарайтын сәл қысыңқылау отты көздері ара-тұра жұмылып кетіп қояды”[5.,11].

Тарихи тұлғалардың кескін-келбетін қаламгерлер көркем бейненің шынайылығын танытатын реалистік танымға негіздеп береді. Тарихи тұлғалардың шынайы кескін-келбеті арқылы олардың табиғи мінез-құлық психологиясы да, киінген киімдері де уақытына сәйкес дәстүрлі болмысына лайықты етіліп жинақталады. Жазушы Р. Тоқтаров күрделі мінез иесі Кенесары ханның кең ойлы кеменгерлігін, қазақ халқының мемлекеттік тәуелсіз дербестігін жасау жолындағы күрескерлік мұратын романның идеялық-композициялық желісіндегі диалогтар мен монологтар арқылы да дәлелдеген.

Тарихи тақырыптағы көркем шығармалардың мазмұны мен пішіні жүйесіндегі барлық оқиғалардың басты тұлғасы – көркем бейне. Көркем бейненің прототиптік тұлғасының тарихтағы шынайы іс-әрекеттерін, мінез-құлық қасиеттерін әбден зерттеп, зерделеп таныған нағыз жазушы суреткерлік пайыммен, көркемдік жинақтау жолымен эстетикалық әсері айқын поэтикалық тәсілдерді қолданады. Көбінесе, көркем бейненің әдеби шығарма композициясына нысан болған болмысын даралай мінездеуде дәстүрлі жырлай арнаудың прозадағы монолог үлгісі қолданылады. Мысалы, Р.Тоқтаровтың “Абайдың жұмбағы” романындағы Кенесары ханның қазақ даласынан басқа өлкеге ауардағы қоштасу-арнау монологы мен іс-әрекеті әдеби көркем бейненің тарихи деректі тағдырына сәйкес өрілгені анық байқалады: “- Уа, кір жуып, кіндік кескен туған елім! Сарыарқа сары белім! Абылай атам ту тіккен, алты алашқа кең жазира қоныс болған алтын босағам... Керме иықтым кеңестен, керторы атым жүрістен калып барады. Жасанған жаудан емес, жағадан алған өз иттерімнен жеңіліп мен кетіп барамын. Қош-қош, енді айналып келгенше. Жеңсек - қазы, өлсек - шейітпіз. Шашылған күлің мен жапырылған шалғының кейінгі өсіп-өнетін ұрпағыма көрінсін. Боз інгенім ботасынан, боздауық бура жетесінен калып бара жатса да үйелменім аман болсын! Абылайдай атағы жер жаратын ұл тусын Сарыарқамда. Сол бастасын халқымды салқар ұлы көшке. Есінде сақта осы сөзімді, қайран ел-жұртым, қазағым! Мен келмеске кетпеспін, біржола. Тірі болсам өзім, өлсем, аруағым қайтып кеп оралар. Қош-қош енді... - деп өзі бүгіліп отыра кетіп, жерден бір уыс топырақ алып, қалтасынан шығып тұрған сары жібек орамалының шетіне түйді де, одан соң жан адамға қайырылмастан қасына кеп мойнын төмен салып тұрған ерттеулі ақ бозатына ырғып мініп, бар әскердің алдына түсіп, тез ағындап жөнеле берді”[5.,18].

Тарихилық – көркем бейненің реалистік негізі. Р.Тоқтаровтың роман-хамсасында Кенесарыға байланысты деректер мол пайдаланылған “Қол басындай-ақ өте кішкентай” болып туылғанына байланысты “Қадалған жерінен қан алатын сары кенеге баламалап Шоқай бидің Кенесары есімін қойғанын да автор үйлесімді келтіреді. Роман-хамсаның келесі кітаптарында ханмен замандас болған тарихи тұлғалардың (Құнанбай, Абай, Шоқан, т.б.) Кенесары ісінің, көзқарастарының жалғасындай ұлағат желісі жалғастырыла қамтылады. Құнанбайдың іштей Кенесарыны қолдағанын, сыртымен ғана патша үкіметі жағында секілді көрінгенін де жазушы тарихи дерекке негіздеген. Алатауға беттеген Кенесарының Құнанбайға Смайылбектің Саркөгі арқылы айтылған аманаттары да жеке тұлғалар мен халық тағдырының тұтастығын дәлелдейді. Кенесарының бірінші аманаты- отарлаушы жауды енді іштен шалып күресу, халықты жүдетпеу, “қара шаңырағының күйреп ортасына түспеуін” ойлау; екінші аманаты — “...қашан шешілгенше бойтұмардай сақтасын!” деп беріп жіберген “...Түріктің туы...Кенекеннің артына, сенім артқан жұртына қалдырған жалғыз белгісі...”[5.,27]. Көркем бейненің тарихи деректерге негізделе отырып, әдеби шығарманың халықтық сипатын күшейте түсетін мұндай ерекшеліктері жазушының шеберлік тәсілі тұрғысында айқындалады.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, қазіргі қазақ романдарының көрнекті үлгілерінің бірі Р.Тоқтаровтың “Абайдың жұмбағы” атты роман-хамсасындағы Кенесары ханның көркем бейнесі шығармашылық үрдістегі тарихилықпен тығыз тұтастықпен сомдалған. Тарихи тұлғалардың күрделі тағдырлы іс-әрекеттері, мінез-құлық қасиеттері, кескін-келбеттері ұлттық-этнографиялық негіздерін сақтай отырып, суреткерлік-көркемдік шешіммен жазылатыны танылады.

Көркем бейненің сомдалуында тарихи деректілік желісі сақталады. Аталған “Абайдың жұмбағы” роман-хамсасындағы халық тарихындағы көрнекті тұлғалардың сомдалуы осы заңдылық бойынша бағаланады. Әдебиеттанушы – ғалым Ж. Тілеповтың пікірі де сөз арқауындағы тарихи деректілік шындық тағылымын дәйектей түседі: “ ... белгілі бір автор ел тарихымен байланысты шығармасын қай машықта жазса да, ондағы көтерілген мәселе – болған шындықтан ауытқымаған шынайылықпен ерекшеленбек. Тек сонда ғана назар аударылып отырған туындының бойынан тарихилық ізделмек, ондағы көрініс берген жайлар мен деректілікке ие тарихи құжаттармен салыстырылмақ. Олай болмаған жағдайда тарихилық проблемасы туралы сөз қозғаудың өзі артық” [8.,7].

Қазіргі қазақ романдарындағы тарихи тұлғалардың көркем бейне тұғырында бейнелеуінде осы айтылған пікірге сәйкес заңдылықтың сақталғанын көреміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1) *Әдебиеттану терминдерінің сөздігі / Құрастырғандар З. Ахметов, Т. Шаңбаев. – Алматы: Ана тілі, 1996. – 240 б. - кітап*
- 2) *Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра, 1999. – 296 б. - кітап*
- 3) *Адамзат өркениеті-тарих және қазіргі заман. Халықаралық ғылыми конференцияның материалдары, 5-9 шілде 2005 ж. – Алматы: Университет “Қайнар”, 2005. – 266 б.*
- 4) *Сапаралы Б.Құнанбай қажы. – Алматы: Ер Дәулет, 1995. – 288 б. - кітап*
- 5) *Тоқтаров Р. Абайдың жұмбағы: Роман-хамса. – Алматы: Әл-Фараби, 1999. – 752 б. –кітап*
- 6) *Серікқалиұлы З. Дүниетану даналығы. – Алматы: Білім, 1994. – 224 б. - кітап*
- 7) *Қаратаев М. Эпостан эпопеяға: Әдеби-сын зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1969. – 440 б. - кітап*
- 8) *Тілепов Ж. Тарих және әдебиет. – Алматы: Ғылым, 2001. – 376 б. - кітап*

МРНТИ 17.07.41

Г.Тоқшылықова¹, С. Асылбекұлы²

*^{1,2} Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан*

ҚАЗАҚ БАЯНДАРЫНДАҒЫ КӨРКЕМДІК КЕҢІСТІКТІҢ ПАРАДИГМАЛАРЫ

Аңдатпа

Мақалада қазіргі қазақ повестерінде көрініс тапқан уақыт пен кеңістік – хронотоп ұғымы жайында айтылады. Әдебиеттану ғылымындағы зерттеуші ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып, қазіргі қазақ повестерінде кеңістік-уақыт континуумы көпқырлы екендігі сөз болады. Көркем мәтінде кездесетін хронотоп категориясының әлеуметтік, мәдени-тарихи, психологиялық, биологиялық, физикалық (астрономиялық) сынды бірнеше түрлері нақты мысалдар негізінде талданады. Хронотоп ұғымы аясында жазушылардың уақыт ағымын өзгерту немесе қысқарту үшін ретроспекциялық, ретордациялық әдістерді қолданатындығы, тарихи-әлеуметтік мәні бар уақыт пен кеңістікті межелеу барысында қазақ прозаиктері мекеншақ категорияларына жиі жүгініп отыратындығы; халық санасында уақыт пен кеңістіктің тұтасып жататынын жақсы түсінген қаламгерлер бұл екі ұғымды органикалық бірлікте алуға тырысатындығы нақтыланды.

Түйін сөздер: хронотоп, уақыт пен кеңістік, ретроспекция, ретордация, категория

G. Tokshylykova, S. Asylbekuly

*^{1,2} Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan*

PARADIGMS OF ART SPACE IN THE KAZAKH STORY

Abstract

The article describes the concept of a chronotope - space and time, which is reflected in modern Kazakh tales. Based on the work of researchers in the field of literary criticism, it can be argued that in modern Kazakh narratives the space-time continuum is multidimensional. Several types of chronotopic categories, such as social, cultural, historical, psychological, biological, physical (astronomical), are analyzed in the literary text based on specific examples. It has been said that as part of the concept of a chronotope, authors use retrospective methods to reduce the time course. Kazakh prose writers, referring to historically and socially significant times and spaces, often refer to chronotopic categories and seek to combine these two concepts into organic unity.

Key words: chronotope, time and space, retrospection, retordation, category

Г.Тоқшылықова¹, С. Асылбекұлы²

^{1,2}Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казакстан

ПАРАДИГМЫ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПРОСТРАНСТВА В КАЗАХСКОЙ ПОВЕСТИ

Аннотация

В статье описывается понятие хронотоп - пространство и время, которое отражено в современных казахских повестях. Опираясь на работу исследователей в области литературоведения, можно утверждать, что в современных казахских повестях пространственно-временной континуум многомерен. Несколько типов хронотопных категорий, таких как социальные, культурные, исторические, психологические, биологические, физические (астрономические), проанализирован в литературном тексте на основе конкретных примеров. Было сказано, что в рамках концепции хронотопа авторы используют ретроспективные методы, чтобы уменьшить временной ход. Казахские прозаики, ссылаясь на исторически и социально значимые времена и пространства, часто ссылаются на хронотопные категории и стремятся объединить эти два понятия в органическое единство.

Ключевые слова: хронотоп, время и пространство, ретроспекция, ретордация, категория

Кіріспе. Көркем туындыдағы автор, образ, сюжет ұғымдарымен тағыз байланысты категория – уақыт пен кеңістік. Ұлы Дала төсінде көшпелі өмір сүрген қазақ халқының тұрмыс салтында уақыт пен кеңістік ұғымына қатысты дербес таным-түсінігі қалыптасқан. Олардың өмір сүру дәстүрінде әлемді, ғарышты, қоршаған орта, табиғатты танып-білудің өзіндік ережесі болған. Көшпелілер кеңістіктің қадір-қасиетін уақыт аралығында анықтағанын көне дәуір ескерткіштері дәйектей алады. Күлтегін ескерткішіндегі “Тағдырды тәңірі жасар, Адам баласы бәрі өлгелі туған” деген жолдар уақыттың жаратушының қолында екенін, шектеулі ғұмыр кешетін адам баласы пешенесіне жазылған тағдырынан қашып құтыла алмайтынын, оның мәңгілік өмір заңдылығына бағынатындығын меңзейді. Сайын дала төсін – зор кеңістікті мекендеген халық өз кеңістігінің қасиетін тереңінен ұғып, зерделей алған. Сол кеңістіктегі құбылыстарды уақытпен шебер байланыстыра білуге әбден машықтанған. Уақыт пен кеңістік мәнінің халық санасында астасып, тұтасып жатқандығы жөнінде ғалым А.Сейдімбек “қазақ уақыт пен кеңістікті бір-бірінен ажыратпай, тұтастықта танып-түсінуді дәстүр еткен. Яғни, уақытқа қатысты құбылыстарды кеңістік аясында, кеңістікке қатысты құбылыстарды уақыт аясында парықтап отыру машығы айқын байқалады. Мәселен, қазақ тіліндегі “ұзақ” деген сөз уақыт пен кеңістікке бірдей қатысты” деген ой білдіреді [1]. Демек, екі ұғымды тел танып, бір-бірімен біте қайнасқан сабақтастықта игеру арқылы салт-дәстүр, таным-түсінігімен орайластыра алған. Зерттеуші қазақтың нақтылы уақыт жөніндегі таным-түсінігін: экологиялық, генеологиялық, ситуациялық, тарихи уақыт деп төрт түрлі межеге бөліп қарастырады.

Әдістеме. Уақыт пен кеңістік категориясын әдебиеттану ғылымында М.Бахтин хронотоп деп береді: “Әдеби көркем шығармадағы хронотоп дегеніміз – уақыт пен кеңістік белгілерінің нақтылы бір бүтіннің табиғатына лайық бірлікте көрінуі. Мұнда уақыт қоюланып тығыздалады, сығылысады. Сөйтіп көркемдігімен көзге түсетіндей дәрежеге жетеді: ал кеңістік болса, шоғырланады, тарихтың, сюжеттің, уақыттың қозғалысына бағындырылады. Уақыт таңбасы кеңістікте белгіленіп көрінеді. Ал кеңістік уақыт арқылы танылып, уақыт арқылы өлшенеді. Мінеки көркем хронотоп қатпарлардың осылай қиысып, белгілердің осылай қосылып, тұтастануымен сипатталады” [2,235]. Хронотоп ұғымын қазақ әдебиеттанушысы Б.Майтанов “мекеншак” деп атауды ұсынады. Мекеншак категориясы – көркем шығарманың өмір сүру формасы болып табылады. Категорияның маңыздылығын: “болмыстағы құбылыстардың барлығын осы өлшемдер арқылы бағамдай алатынымызды, тылсым табиғатта мезгіл мен мекен заңдылығына бағынбайтын еш нәрсе” [3] жоқтығын әдебиеттанушы ғалым Қ.Жанұзақова дәйектейді.

Қазіргі қазақ повестерінде кеңістік-уақыт континуумының көпқырлылығы байқалады. Қазақ повестері тақырыптық-идеялық тұрғыдан ғана емес, жанрлық тұрғыдан да, сюжеттік желілерімен де күрделеніп, көкжиегі кеңейгендіктен, мекеншак категориясының күрделенуі де заңдылық. Көркем кеңістіктегі кейіпкерлер де әрқилы. Қазіргі повестердегі кейіпкерлер ашық және тұйық кеңістікте

эрекет етіп, ашық кеңістіктегі кейіпкерлер саны көп болса, тұйық кеңістікте кейіпкерлер саны анық болатындығы байқалды.

Прозада оқиға өтетін кеңістік – горизонталь кеңістікке жататын елді мекен – ауыл жиі қолданылады. Шағын ауыл – шағын ғана кеңістік. Талай кейіпкердің сан түрлі тағдырына куә болған ауыл кеңістігі қазіргі қазақ повесінде жиі кездеседі. Өйткені ауыл – қазақтың жүрегі, әрбір қазақтың туған жері. Космологиялық дүниетанымда – жазық кеңістіктегі “туған жер”, “ата жұрт”, “ата қоныс” ұғымдарында отанына, табиғатқа деген жауапкершілік сезімі айқындалады. Бірқатар қаламгерлер: Т.Әбдік (“Тұғыр мен ғұмырдағы” Батырдың туған ауылы – Ақшоқы), С.Асылбекұлы (“Ақ қарғадағы” Жаңабектің ауылы – Аққия), Д.Әшімхановтың (“Өр Алтай, мен қайтейін биігіндегі” Мұқыр), Б.Қанатбаевтың (“Летаргиялық ұйқыдағы Мақсаттың ауылы – Ақшоқы”) шығармаларында ауыл кеңістігі адам тағдыры, адам концепциясы жағдайында алынған. Мысалы, Батырдың өзі өткен өмірін, уақыт аясында қалып қойған кешегі ғұмырын санасында жаңғырту үшін сол оқиғалардың таза куәсі болмаса да бастауы болған кеңістікке – аулына келіп отыр. Уақыт та, кеңістік те шексіз, адам өмірі ғана уақытқа тәуелді екенін автор шебер ұғындырады. Аз уақыт аясына автор ауқымды оқиғаларды (аштық нәубеті, “халық жауы”, Ұлы Отан соғысы, кеңестік режим т.б.) сыйғыза отырып, сол уақытқа тәуелді басты кейіпкерді түрлі уақыт тезіне салу арқылы әр қырынан даралай көрсеткен.

Қаламгерлер уақыт ағымын өзгерту үшін ретроспекциялық, ретордациялық әдістерді де қолданып отырады. Қ.Жұмаділов “Көкжал” атты тарихи хикаятында сюжеттік уақыттың ырғағын өзгерту үшін ретордациялық әдісті шебер пайдаланған. Алтайдан кейінгі соңғы айқас Бақайда үш тәулікке созылып, құрсаудан босаған шағында Оспан батыр өз аулына келгенде андыған жау артынан жетіп, әйелі Баян ақбозды алдына жедел тартса да, ол тұтқынға түсіп, Үрімжі түрмесіне алып кеткені шығарманың кіріспесінде қысқаша ғана баяндалады. Ал бұдан кейінгі “Оспан батырдың көргендері арқылы сол уақытта болып жатқан, бүгінде тарихи оқиғаға айналған жайларды” [4,373] баяндауда автор аталған әдісті оңтайлы қолдана білген. Яғни, шығармадағы суреттеліп отырған оқиға өткен уақытты өз еркінше баяулатып, созып, тездету мақсатын жүзеге асырған.

“Әдебиет пәнінің періштесі” повесінде кешегі өткен әдебиет алыптарын да, Баубекті де автор қысталаңға тап келіп, тар қыспақта қырсық шалған ахуалы арқылы да шендестіре білген. Олар да өмірден тажалдай тарағға түсіп, өз халін таразылап, талдап тұрар мұршасы болмай, жан-жағында медеу, қорған болар жарық жоқ күйінде өткен. Автор осы тұста хронотоп ұғымы арқылы екі уақытты байланыстырады. Қас-қағым ғана сәтте, яғни адамның өмірден өтіп бара жатқан сәтіне, кәлиледен кәлимеге ауысар сәтіне кейіпкердің бүкіл өмірін сыйғыза білген. Қас-қағым сәтте санасынан сырғып өткен өмірін баяндау арқылы қазақ әдебиетінің өткен жолын да таразылап өтеді. Жазушы Баубек Бұлқышев 28 жасында ел мен жер, бейбітшілік үшін шайқаста қапыда құрбан болса, мұғалім Баубек 28 жасында бейбіт күнде, өкпек желдің өтінде, қиыршық қар бетінде запыда “жүрегін бүріп, уыстап” құлады. Бар болғаны жиырма сегіз жыл ғана ғұмыр кешіп, өмірден ерте кеткен боздақ жазушы Баубек Бұлқышевтің өмірін жалғасын, сол секілді қазақтың ақеділі болсын деген ниетпен әкесі атын Баубек қойған еді. Сол Баубегі жазушының ғұмыры мен ғажайып елжандылығын оқушыларының санасына сіндіріп, бойына дарытуға тырысты. Өйткені Баубек шын мәніндегі жұлдыздайын жаужүрек, жас қазақ болатын. Кейіпкер Баубек те солай өтті өмірден.

Нәтижелер. Қазіргі қазақ повестерінде кеңістік-уақыт континуумы көпқырлы. Көркем мәтінде мекеншақ категориясының әлеуметтік, мәдени-тарихи, психологиялық, биологиялық, физикалық (астрономиялық) сынды бірнеше түрлері бар. Қазіргі қазақ прозасында уақыт пен кеңістік континуумы ерекше орын алатын жазушының бірі – Т.Нұрмағамбетовтің “Айқай” повесі. Шығармада мекеншақ категориясының барлық түрлері кездеседі. Повестегі болып жатқан оқиғалардың кеңістігі анық, тиянақты – Торо тауының етегі. Суреткер кеңістікті саналы түрде нақтылап алады да, оның ерекшеліктері мен артықшылықтарын – Торо тауының тамылжыған табиғатын тамсана отырып суреттеу арқылы оқырман қиялын алыстағы түрік еліне жетектеп әкетеді.

1. Әлеуметтік мекеншақ категориясының ерекшелігі онда нақты бір ел, мемлекетте өмір сүріп жатқан адамзат тарихы қамтылады. Өзіндік заңдылықтары бар, әлеуметтік мекеншақ құрылымында қайталау, белгілі бір дәстүрге бағыну бар. Әлеуметтік мекеншақта диахрондық және синхрондық уақыт бар.

Қазақтың жақсы мінезіне сүйсініп, жаман мінезін сынап отыратын жазушы Тынымбай Нұрмағамбетов шығармашылығында күрделі түйіндер мен күрмеулі мәселелер молынан ұшырасып отырады. Бүгінге дейін қаламгер шығармаларында ел тағдыры, ұлттың адамгершілік қасиеттері мен артықшылықтарын дәріптеп, деградациялануы сынды әлеуметтік ахуалдар кеңінен сөз болып келді.

Түркі халықтары мәдениетінің дамуы мен өзара үйлесімділігі арқылы келісім мен бірлікке қол жеткізген шақта дүниеге келген автордың “Айқай” повесінің мән-мағынасына бойлай отырып, түрікшілдік мұратына қызмет ететін еңбек ретінде танымыз. Оны түрік әдебиетінде “түрікшілдік жыршысы” ретінде белгілі, күні бүгінге дейін Түркияда ең көп оқылатын, шығармаларының басты тақырыбы – ата-бабасының ерлігін паш ету, ұлттық болмыс, түрік әлемінің тарихи тұтастығы мен рухани-мәдени бірлігін насихаттап, жырлауды мұрат тұтқан жазушы Хүсейін Нихал Атсызбен қатар қоюға болады. Түрік халқы үшін Атсыз Зия Көкалыптан кейінгі ұлы тұлға болса; қазақ әдебиетінде Мағжаннан кейінгі түрікшілдік тарихына тереңдеп бойлаған жазушы Т.Нұрмағамбетов деуге болады. Түрікшілдік идеясын өткен ғасыр басында көтерген Мағжан ақынның түркі халықтарының рухани және мәдени бірлігін жырлап өткені белгілі. Көреген ақын күштілермен, зорлықшылармен күресудің бірден-бір жолы – түркі халықтарының басын қосу, бірігу деп білді.

Қазіргі таңдағы интеграциялық үдерістердің біріне түркітілдес халықтардың бір-біріне деген ықпалдастығын жатқызуға болады. Бүгінгідей жаһандану заманында, бәсекелестік белең орын алып отырған кезеңде кез-келген мемлекеттің жеке дара, өз алдына оқшау өмір сүруі мүмкін еместігі түсінікті. Осындай күрделі геосаяси және геэкономикалық халықаралық жағдайда қазақ елінің тарихи-мәдени және географиялық-экономикалық тұрғыдан мүдделес елдермен одақ құрып, бірлесу мәселесіне ерекше көңіл бөлініп отырған шақта автордың “Айқай” шығармасының дүниеге келуі – заңдылық, бүгінгі күн талабына сай өзекті дүние деп танымыз.

2. Мәдени-тарихи мекеншак – жер бетінде өмір сүріп жатқан халықтардың ұлттық ерекшеліктеріне мән береді. Жазушы түрік халқының тарихына қалам тербей отырып, оның ұлттық ерекшелігіне мән беретіні заңдылық. Ғылыми әдебиетте аталған категорияның ерекшелігі жөнінде “длительности существования и качественной смены состояний тех или иных цивилизаций, каждая из которых имеет зарождения, расцвета и заката” [5] делінген.

Жазушы басты кейіпкер Мехмедтің әйелі Айшені иөрүктер арасынан бекер таңдатпаған деп ойлаймыз. Өйткені, ғалымдар еңбектеріне сүйенсек, иөрүктер – бар салты, әдет-ғұрпымен, генетикалық туыстығымен қазақтарға тым ұқсас тайпаның бірі. Демек, автор шығарманы жазбас бұрын түрік ұлтына қатысты ақпарат, дүниелерді барынша саралап, сараптаған. Автор кейіпкері тұрмысының шындығын детальды суреттеп, ұлтқа тән белгілерді көрсеткен. Осылайша, Айшені қазақ жерін мекендеп, кейіннен түрік жеріне қоныс аударған иөрүктер тайпасының қызы ретінде сипаттап, қазақтың түріктерге тарихи, рухани, мәдени тұрғыда жақын екендігін тағы бір баса көрсетеді. Автордың повесті жазу барысында тарихшы Л.Н.Гумилевтің: “басқа халықтың мәдениетінен өзіне маңызды болып көрінетін белгілерді табуға тырысатын және ол болмаған жағдайда халықты тұрпайы деп қарастыратын қауіпті методологиялық аберреациядан аулақ болуы тиіс” [6] деген ескертуін басшылыққа алып отырғандығы байқалады. Зерттеушінің еңбегінде көрсетілгендей, Түркиядағы көшпелі және жартылай көшпелі түрік тайпалары иөрүктер деп аталады. Иөрүктердің ру-тайпалық атаулары, әдет-ғұрыптары, көшпелі және жартылай көшпелі тұрмыс-салты, киіз үйге ұқсас шатырды мекендейтіндігі, төрт түлік мал ұстайтындығы, әйелдерін еркін ұстайтындығы қазақтардыкімен ұқсас болып келеді. Қазақтар секілді иөрүктерде де әйелдер бетін жаппайды, қонақ келсе күтіп алып, жайғау дәстүрі де ұқсас келеді. Олардың фольклорында да көптеген ұқсастықтар бар екенін зерттеуші санамалап көрсетеді: мақал-мәтел, ертегілері мазмұндық тұрғыдан ғана емес, құрылымы, поэтикасы жағынан да ұқсас. Мысалы, “түркілердің атқа мініп, далада жүруді бостандық, зор мәртебе санайтыны”, түркілердің жауынгерлік тұлғасын мақтан ететіні, достық, жолдастық, адалдық, еңбекқорлық, опасыздық т.б. алуан түрлі мінез-құлық сипаттары, төрт түлік малға деген көзқарастары ұқсас, сабақтас келеді.

Мәдени-тарихи мекеншак адам болмысының рухани құндылықтарымен, этикалық, діни ұстанымымен тығыз байланысты болып келетін ерекшелігі повестегі түркі өркениеті мен ислам өркениетінің бірін-бірі жоққа шығармайтынын ай, күн, жұлдызбен сырласа отырып, Мехмедтің уақытылы дәретін алып, намазын оқуын айтуға болады. Араб әлемінде дүниеге келіп, әлемнің орасан зор бөлігіне тараған ислам өркениеті түркілер қоғамын да қамтыды. Бірақ, түркілер өркениетін жойып, жұтып қойған жоқ, керісінше түркі өркениетімен астасу негізінде жүрді. Мұны ғалымдар “түркі-ислам өркениеттік синтезі” ретінде түсіндіреді [7,16].

Повесте дәстүрлі түркілік дүниетаным мен ислам өркениеті арасындағы үйлесімділік әдемі көрініс тапқан. М.Кемаль Ататүріктің: “Түрік республикасы шейхтардың, дәруіштердің, мүриттер мен олардың жақтастарының елі бола алмайды. Ең тура, ең ақиқат жол – тариқат – өркениет жолы. Өркениеттің бір ғана талабы, бір ғана әмірі бар – ол адам болу, осы да жеткілікті” [8,112] деген

маңызды мәлімдемесінен кейін зайырлы модернизацияға бет бұрған бұл ел “мұсылмандық бірегейлік пен еуропалық даму бағдарын, демократия мен саяси исламды өзара ұштастырған” амалы (*саясаты, зайырлы сипаты*) уақыт сынағынан өтіп, бүгінге дейін өміршеңдігін сақтап отыр [7,56]. Қазіргі философия ғылымында түркі өркениеті мен ислам өркениеті бірін-бірі жоққа шығармайды деген пікір қалыптасып келеді. Ғалым А.Тойнби өркениеттер генезисінің және оның циклдық өзгерістерінің негізгі себебі ретінде ұсынатын “үндеу-жауап” факторын алға тарта отырып, “ислам өркениетінің “Үндеуіне” түркі өркениетінен лайықты “Жауап” тауып, екі өркениеттің бір-бірімен араласу, кірігу үдерісі жүрді” [9,19] деген болжау айтады. Тойнбидің өркениеттер жалғастылығы идеясы бойынша өркениет өзінің дамуы барысында бірнеше циклдардан өтеді, даму үдерісінің соңында өркениет мүлде жойылып кетпей, басқа тіпті бірнеше өркениетке негіз болуы мүмкін, ислам өркениеті өсу-өркендеу кезеңіне аяқ басқанда таралу ареалын кеңейтіп, басқа халықтарды қамтуға тырысады. Араб елінде дамыған ислам өркениеті әлемнің көп бөлігіне тарап, түркілер қоғамын да қамтығанда, рухы мықты түркі қоғамы жұтылып кетпеді, астасу, кірігу негізінде түрленіп, дамып, “түркі-ислам өркениеттік синтезі” ретінде белгілі болды [9,16]. Мұндай синтездің шығармадағы әдемі бір көрінісі – Мехмедтің баласына барар сапарын мұсылмандардың қасиетті күні жұмаға жоспарлауы. Жол бойы дамылдап, тоқтаған жерлерінде де Мехмед дәретін алып, намазын оқудан танбайды. Бұл – жан алып, жан беріскен талай соғыстарды басынан кешірген жаужүрек түрік халқының дінге беріктігін көрсетеді. Алыстан шақырған байғыздың даусына Мехмедтің тіксініп қалу деталін енгізу арқылы автор бұл сапардың жолаушы үшін сәтсіз болатынын аңғартады. Әрі адамның санасы мен рух әлеміндегі тәңір түсінігін ұмыттыру мүмкін еместігін көрсетеді.

Мәдени-тарихи мекеншақ контекстінде өмір мен өлім, жақсылық пен жамандық, сұлулық пен гармония, өнер, табиғат және өркениет мәселелері өз шешімін табады. Онымен *есте сақтау категориясы* да байланысты.

3. Психологиялық мекеншақ – субъективті мекеншақпен бірлікте болады. Ол жеке тұлғаның ішкі, эмоциялық әлемі ерекшеліктерін көрсетеді. Ондағы уақыт өлшемінің бірлігін кейіпкер қайғысының ұзақтығы құрайды. Мехмедтің бала қайғысынан шөгіп, өмірінің мағынасыздығы, әйелінің құсалықтан жындынып өлуі – повестегі психологиялық хронотоптың айқын көрінісі бола алады. Соғыс жағдайында тау арасына шашырап мекендеген гректерді қирата жеңіп келе жатқан түріктер жүзімін баптап, жалғыз отырған Аркисалай шалдың үйіне де жетеді. Әскербасы шалдың немересін өлтіруге бұйрық бергенде орындауға аттанған Мехмедтің санасында баланы міндетті түрде өлтіру керек, өйткені ол ертең ержеткенде түріктердің мәңгілік жауына айналады деген ойға бекінгендіктен, “кек алуым хақ” деп екпіндей келгенімен, тым сарауыз әрі бейкүнә, жүзі жабырқау, жазықсыз жас баланы өлімге қимайды. Уақыт өте келе өзі өмір сыйлаған грек баласы құдды бір грек мифтеріндегі тағдырдың қатал әміршілері – мойралар сынды мұның баянсыз тағдырын кесіп әрі дәл айтып берді. “Құсалықтан өлесің” деген көріпкел сөзі дәл келіп, Мехмедтің дертке шалдыққан ұлын ойламаған, есіне алмаған бірде-бір күні болған емес. Ойының алды да, арты да Сұлтансыз біткен емес. Құсалықтан сұлу әйелі Айшенің де көз жасы құрғамай, жылауық жанға айналса, бала-шағасының алдында көзінен жас шығара алмаған Мехмед ойдың сергелдеңіне түсіп, көңілі бірде жабырқау тартып, бірде құлазып, еңсесін бір көтере алмай, жарты көңіл жанға айналды. Өмірдегі ең қиын нәрсе – баланың күйігі екенін түсінді. Мехмед пенденің бұл тіршілікте ойламаған нәрсесі қалмады, тіпті өзінің қалай өлетініне дейін ойлап, абыройлы өлім тіледі. Не ойласа да соңы кемсеңдеп жылап, көз жасы сақалына сорғалап ағып отырар мүсәпір жанға айналды. Талай жыл еңсесін езіп, ұнжырғасын ұнтап жіберген қорлық пен үрейден қажығанда шерлі көңілдің қалауымен арасында жас көзінен ғана емес, жүзінен, кеудесінен шығып жатқандай қатты егілетін. Құса – кешегі күнмен таласқан шыңдары қарлы, баурайы кілемдей құлпырған шалғынды Тороның етегінде... биіктен құлаған күміс сулары мейіріңді қандырған... гүлдері кеудеңе әтір шашқан Торо тауының етегінде... құстай ұшқан тұлпарлардың жалында көктегі құстармен... көктегі бұлттармен жарысып өскен, бұлтты жарған жай отындай Мехмедті осы еді дегенге ешкім сенбейтіндей күйге түсірді. Психологиялық хронотоп шеңберінде кеңістіктік образдар, сәт, сағат, минут, жылдар экспрессивті бояу алып, кейде шартты, кейде иллюзиялық сипатқа ие болады. Мехмедтің ішкі интенциясы (сезім, көңіл күй толқындары) сананың қалпын күрт өзгертіп, екінші бір күйге түсірді. Оның санасындағы бұрынғы берік байланыстардың логикалық түйіні үзілгенде, бойында күдік пен күмән туды. Ол кейін торығуға ұласты, бірте-бірте мұң формасына өтті. Оның бойындағы беймәлім үрей, күдік пен күмән алды-артына қаратпады. Ол өз өмірінен баз кешті. Көңіл-күйге, адамның ішкі жағдайына байланысты оны қоршаған сыртқы орта өзгеруі, түсініксіз дыбыстар мен бояуларды игеруі, өзгеруі, мүмкін тіпті

қоршаған орта жауығып, түнеріп, тарылып кетуі – психологиялық мекеншақтың басты сипаттарының бірінен саналады.

4. Биологиялық мекеншақ – табиғат пен адам тұрмысының маңызды параметрі. Мекеншақтың бұл түрімен тәуліктік ырғақ, жыл мезгілдерінің ауысуы байланысты. Ол адамның өмірі өтіп жатқан адам мен табиғаттың бірлігін дәріптейді. Өмір де, өлім де әлем кеңістігі шеңберінде өтеді. Соңғы уақытта биологиялық мекеншақ пен әлеуметтік мекеншақ ұғымы бір-біріне қарсы қойылып келеді. Өркениеттің дамуы өмір ағысын жылдамдатып, тәуліктік өзгерістер арасындағы қатынастарды тездетіп жіберген. Биологиялық мекеншақ құрылымында ырғақ категориясы маңызды орын алады. Ол “характеризует определенную повторяемость одновременно или последовательно существующих процессов и событий” [5,293]. Ырғаққа хаоспен, болып жатқан құбылыстардың ретсіздігімен байланысты аритмичность қарсы қойылады.

Түркілердің исламға дейінгі дәуірлерде көкке, күнге және жер-суға сыйынатындығы көне тарихтан жақсы мәлім. Және ол дәстүр бүгінге дейін тұрақты сақталып келеді. Адам тағдырының өзі Аспан мен Жердің арасында, болмыста өтеді. Табиғатты ерекше құрметтеген әрі көк тәңірін құрметтеген қазақ халқы аспан құбылыстары: күнге, айға, тылсым табиғат күштеріне бағынғаны белгілі. Қазақтың жетілік ұғымына қатысты Б.Момышұлы өзінің “Жеті қазына” жайлы түсіндірмесінде аспан, күн, ай, жер, су, от, ит ұғымдарын тізбелеп көрсеткені белгілі. Негізінде халқымыздың аспан денелерін құрметтеуі – оларды Көк тәңірінің ажырамас бөлшегі деп қабылдауынан туған ұғым. Махмұт Қашқари өзінің “Түрік сөздігінде” түрік жұрты, түрік ұлысы жөнінде былай деп сөз қалдырған: “Мен тәңірінің дәулет ұясын түріктер жұлдызына жаратқандығын және ғарышты солардың заманы үстінде айналдырып қойғанын көрдім. Тәңірі оларды “түрік” деп атады” [10,3] деп жазған. Соның ішінде жердегі бар тіршілік нәр алатын Күннің орны ерекше. Күнді автор Мехмедтің жан-дүниесімен астастыра, тығыз байланыста суреттейді: “Мехмед: Мына күн мен үшін жауған екен” деп жылауын азайтқан сәтте жауын да басыла бастап, көкжиектегі бұлт етегінен күн көрінді. Күн енді жерге сіркіреп қана төгілген майда тамшыларды капелімде сикырлап жібергендей қызамықтанып, жасылданып, жалт-жұлт еткен әдемі бір түстерге ауысып... дала қарап тұрған жанның көзін де, көңілін де алдаусыратқан ғажайып суретке енген еді. Осы көрініс-суретке ол балаша қуанып тұрып, қайғы-мұңның құшағынан оп-оңай құтылып алғанын да аңдамай қалды” [11,55]. Жанын жегідей жеген қайғы-мұңына тұншығып, ен далада жалғыз жылап жүрген жанды мүсіркейтін де, жұбататын да – Күн. Мехмед тәтті қиялға шомса, нұрға бөлеген *ай жарығы* жанында. Жаны құлазыса лаулап жанған *от* көңіліне үміт, әлдебір жайлылық әкеледі. Повестегі табиғат көріністері фондық қызмет атқарып, бас кейіпкер Мехмедтің жан толқынысы, ішкі сезімімен қатар өріліп отырады. Суреткер пайдаланған жаңбырдың мәні тереңде жатыр. Бұл кейіпкер психологиясының алдағы қауіпті сезген күйін бейнелейді. Сан жорықтарда “түрік жауынгерлерінің жолына Жетіқарақшы жұлдыздар ғана бағыт сілтеді. Ай сәуле шашты” [11,6]. Космогониялық кеңістікте аспан денелері: күн, ай, жұлдыздар – уақыт өлшемдері. “Күн – бар тіршіліктің бастауы, жер бетіне нәр беруші күш. Сондықтан да Күн шеңбері – мәңгілік тіршіліктің, баянды бақыттың, бірліктің белгісі”. Қазақ баласын “шырағым”, “сәулем”, “күнім”, “жарығым” деп еркелеткені аспандағы күннің шуағы дарысын, “эрқашан күндей жарқыраған көңілі болсын” деп ырым етіп, баланы жастайынан мейірімділікке, бір-бірімен достыққа, жақындыққа тәрбиелеген” [12,14]. Түркілердің кеңістік пен уақыт туралы түсініктері ерекше сипатта болған. Олар өздерін Ғарыштан, табиғаттан, атамекенінен ешуақытта бөліп алып, жек едара қарастырмағаны шығармадан анық байқалады. Әрбір түркілік көзқарастың тұңғышында өмірге деген риясыздық пен қатынас жатыр. Яғни, аспандағы күн де, жұлдыздар да оның жүрегінен орын алған.

Талқылау. Қазіргі қазақ повестерінде жиі кездесетін кеңістіктің бірі – онейрикалық кеңістік. Т.Әбдіктің “Парасат майданы” повесі екі кеңістікті қамтиды: аурухана және кейіпкердің түсі. Аталған құбылыс кейіпкерді шыр айналып жүріп оған түсінде де белгі беріп, өңінде де мазасын алады. Осы жайт қайталанып отырып, соңғы финалда кейіпкер өзіне қол жұмсауға бекінеді. Т.Нұрмағамбетовтің “Айқайында” соғыстың қасіреті мен қарғысын арқалаған Мехмедтің қиын өмірінің бояуын қалыңдату үшін автор түс мотивін енгізіп, оқиғаны онейрикалық кеңістікке ауыстырады. Кезекті шайқастан кейін жүзбасы ас-ауқат үшін мал әкелуді Мехмедке тапсырғанда, ол төбе баурайында мал бағып жүрген бір қолы жоқ қойшының басын жалаңдаған қылышымен шауып тастайды. Сонда әлгі бассыз дене алапат екпінмен мұның үстіне келіп құлайды. Осы қорқынышты оқиға оның өміріндегі бақытсыздықтардан хабар беретіндей, қыр соңынан қалмай, түс ретінде еніп

отырады. Айше өлерінен екі күн бұрын сол бассыз кеуде мұның түсіне кіріп, екеуі ұзақ алысып, әлгі кеуде мұны жеңеді. Соңы әйелінің трагедиясымен аяқталады.

Әдебиеттегі екі тұрақты координат – уақыт пен кеңістік бірлігі Б.Қанатбаевтың “Летаргиялық ұйқы” повесіндегі санамен өрілген. Автор адам мен уақыт, өмір мен болашақ атты ұғымдарды кейіпкердің палубадағы бір түнгі ойы, бір күнгі толқуы арқылы бір қауызға сыйғызып суреттеген. Шеген-Құзырғали-Қамқа үштігінің қатігездігі салдарынан қабырғасы қатпай, белі бекімей жатып өмірдің өгейлігін, жетімдіктің азарын көрген кешегі тірі жетім бала бүгінгі түрмеден шыққан жігіт Мақсаттың бүкіл ғұмыры палубада отырғандағы ойы – өз шындығынан өзі қашқан летаргиялық ұйқы арқылы берілген.

Шығармада драматизм күшті, катарсис бар. Санасын сансыратқан сан түрлі сұрақтарға жауап таба алмаған Мақсатқа автор өз ойынан тазару, ояну арқылы түзу жолды да өзіне таптырады. Мақсаттың тазаруы – теңізге секіруі. “Мақсат төсегінен алқын-жұлқын атып тұрды. Өңешін тіліп, темекі сорғысы келді. Манағы әумесерлердің қырсығынан теңізге лақтырғаны есіне түсті. Жүйкесі қозып, тіксіне күбірлеген: “Атаңа нәлет”, қайдағы ұйқы, қайдағы түс! Неғылған летаргия... Бәрі өтірік... бәрі жалған... Ащы шындық қана...Қарғыс атқыр, қапас тірлік...Запыран өмір ғана бар...Матвей шалдан алған газет қиындысын быт-шыт етіп жыртқан. Алқынып, сыртқа палубаға көтерілді” [13,56]. Міне, осы сәттен бастап, яғни кеме дәл туған аулының тұсына келгенде Мақсат ұзақ жылғы ұйқысынан оянып, есін жиған еді. Жағалауда сенкиіп, бір жамбастаған ескі темір баржа көзіне оттай басылып, тұла бойы әнтек дір етіп, тамыр-тамырын шымырлатып, жылы ағын қуалай жөнелді. Ол – жатса-тұрса жүрегін сыздатқан, көкірегінің бір қалтарысында балдай ұйыған Ақшоқысын көрді. Көрді де еш ойланбастан үстіндегі киімімен теңізге қойып кетті. Құлашын жазып, жағаға қарай ес-түссіз, құйын-пердей желдей есті. “Иір-иір құмақ жағалауға дем алмастан бір-ақ жетіп, теңізден балпандай шыққан итбалықтай шалқасынан аунап жата кетті. Жамырай толқыған майда толқындар, ақ құм, алтын жағалаудың жалаңаш сауырын қытықтап, сылқ-сылқ етіп келіп, жұмсақ сипап қайтады. Тиіп-қашып, Мақсаттың аяғын зілсіз ашусыз, момақан ойнақы қылықпен тістелейді” [13,57] деген жанға жылу сыйлайтын сөздер Мақсаттың алдағы өмірінің жақсы болатынынан хабар береді. Матвей шалдың жиырма жылдық ұйқыдан оянған адам туралы, яғни летаргиялық ұйқы туралы материалды оқуы – Мақсатқа әсер етіп, өміріндегі қиындықтардың бәрін өзіне ешбір қатысы жоқтай көріп, летаргиялық түске балауының қате екенін ұқты. Ұқтырған, ұғындырған – туған жерінің, қара судың құдіреті. Теңізге секіріп, жағалауға жүзіп жетуі – оны қатты ұйқыдан оятты. Өткен-кеткенінің барлығын бажайлап, ой елегінен өткізді. Түсінгені – өмір – тек өзіне ғана тиесілі жаратушының берген сыйы екендігі, оның жырын өзге емес өзі ғана оқи алатындығы, бақытты болу-болмауы тек бір өзіне байланысты екенін ұғып, көзінің, санасының ашылуы. Екіжүзді, суық қанжарды құлаштап тұрып көкбет теңіздің көк тереңіне зытыруының өзі – Мақсаттың жаңа өмірге қадам басуын білдіреді. “Енді сен ағаштың қабығындай сауытың, сексеуілдің безіндей шыныққан өмірің бар. Сенің өмірің, орта жолда өкпесін соғып, демігіп қалатын кейбір бозөкпелердей емес, өткеніңді пайымда, безбенге салып салмақта” деген Матвей шалдың сөздері есіне түсті. Бұл – Мақсаттың өміріне бағдаршам болатындай сөздер еді.

Қорытынды.Тарихи-әлеуметтік мәні бар уақыт пен кеңістікті межелеу барысында қазақ прозаиктері мекеншак категорияларына жиі жүгініп отырғандығы байқалды. Халық санасында уақыт пен кеңістіктің тұтасып жататынын жақсы түсінген қаламгерлер бұл екі ұғымды органикалық бірлікте алуға тырысты. Бұл категорияның қасиеті мен ара-жігін дұрыс пайымдай білгендіктен, талданған повестерде жымдаса өріліп, бір мақсатқа қызмет еткені анықталды. Қаламгерлер кеңістіктік-уақыт континуумында адам мен қоғам қатынасына сұңғылалықпен үңіле білген. Нақты уақыт пен өткен уақытты бір шығарманың көлемінде қатар ала отырып, сынға түскен кейіпкер тағдырын оның өмір сүрген кеңістігімен шендестіре алып, өмір салтымен сабақтастықта ұстағандықтан шығармалардың әлеуметтік жүгі арта түскендігі байқалды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1) Сейдімбек А. Уақыт пен кеңістік // Дала мен қала, 2013. 28 қараша – газет мақалалары
- 2) Бахтин М. Эстетика словесного творчества. – Москва: Искусство, 1986. -444 с. – кітап
- 3) Жанұзақова Қ. Әдебиеттанудың теориялық мәселелері. – Алматы: “қыздар университеті”, 2015. -292б. - кітап
- 4) Қазіргі әдебиеттегі жалпыадамзаттық құндылықтар. – Алматы: Evo Press, 2014. -708б. - кітап

- 5) Философия науки. Учебное пособие. –Ростов на Дону, 2006. -295с. - кітап
- 6) Гумилев Л.Н. Древние тюрки. –Москва: Айрис пресс, 2012. -360с. - кітап
- 7) Еуразия тарихындағы түркі өркениетінің орны мен рөлі: ғылыми мақалалар жинағы. Жауапты шығарушы редактор Е.Қартабаева. –Алматы: Қазақ университеті, 2017. -91б.
- 8) Киреев Н.Г. История Турии. XX век. –Москва: ИВ РАН: Крафт+, 2007. -408с. - кітап
- 9) Көкебаева Г. А.Дж.Тойнбидің локальды өркениеттер теориясы және түркі-ислам өркениеттік синтезі // Қожа Ахмет Ясауи мұрасы мен ілімінің зерттелу мәселелері» атты III халықаралық ғылыми-практикалық конф.матер. 2010, 7-8 қазан. –Түркістан: “Әзірет-Сұлтан” мемлекеттік тарихи-мәдени қорық мұражайы, 2010. -272б. – конференция материалдары
- 10) Қашқари М. Түрік сөздігі. 1-том. Аударған А.Егеубай. –Алматы: Арда+7, 2017. -592б.- кітап
- 11) Нұрмағамбетов Т. 3 томдық. Таңдамалы шығармалары. 3-том. –Алматы: Өлке, 2006. -304б. - кітап
- 12) Самұратова Т. Кеңістік пен уақттың этномәдениеттегі негіздерінің тәрбиелік мәні // Ұлт тағылымы, 2002, №4. 11-15бб. – журналдарда жарық көрген мақалалар
- 13) Қанатбаев Б. теңізден ескен жел. Повестер мен әңгімелер. –Алматы: Ана тілі, 2001. -272б. - кітап

МРНТИ 17.71.91

A. Kydyrshaev¹, Zh. Baltabayeva², Zh. Suleimenova³, K. Esenova⁴

¹Makhambet Utemisov Batı Kazakistan Devlet Üniversitesi,
Ural, Kazakistan

^{2,4}Abay adındaki Kazak Ulusal Pedagoji Üniversitesi,

³Kazak Ulusal Devlet Kızlar Pedagoji Üniversitesi,
Almati, Kazakistan

HATİPLİK GELENEĞİ – TÜRK KÜLTÜRÜNE AİT MANEVİ DEĞER KAYNAĞIDIR

Özet

Makalede hatip geleneği açıklanmaktadır. Ulus, bilge insanlardan doğan değerler tek yasal varisidir. O halde bilgelik, ulusal bilincin, düşüncenin infüzyonunun ölçөгüdür. Bugün gençlerin retorik kültüründeki temel beceri ve yeterlilikleri öğrenmeleri - soru sormak, dikkatle dinlemek, ciddi cevaplar vermek en iyisidir.

Kazak hatip sanatının tarihsel noktaları oldukça çeşitlidir. Ulusal hatip sanatının noktalarını bilmek–günümüzde düşünceli, hatip dilli lider nesil yetiştirmenin garantisidir. Zamanımızın halkının hangi aşamada konuşmaya vurgu yaptığı açıktır. Şu anda, toplumun yüksek kültür liderlerinin her tür dil iletişimde ustalaşmaya olan gereksiniminin açık olduğu açıktır.

Doksan kelimeden bahsetmişken, hitabet geleneği manevi değerler kaynağıdır. Türk hitabet kültüründen memnun olan gelecek nesillere büyük manevi merhamet ve bilgelik veriyoruz. Bu, Büyük Bozkırın torunlarının manevi yenilenme mekanizmasının bir yönüdür. Ve manevi düşünceli gençlerimiz Türk dünyasının geleceğidir.

Anahtar kelimeler:türk kültürü,hatiplik, liderlik, türk dünyası, mirasçı

А.Қыдыршаев¹, Ж. Балтабаева², Ж.Сүлейменова³, Қ.Есенова⁴

¹Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Орал, Қазақстан

^{2, 4} Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,

³Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

ШЕШЕНДІК ДӘСТҮР – ТҮРКІ МӘДЕНИЕТІНЕ ТӘН РУХАНИ ҚҰНДЫЛЫҚ КӨЗІ

Аңдатпа

Мақалада шешендік дәстүрі жайында баяндалады. Даналар дүниеге келтірген құндылықтардың бірден-бір заңды мұрагері – сол халықтың өзі. Даналық - ұлттық сананың, ұлттық ойлаудың ғасырлар нәтижесі. Бүгінгі жастарға шешендік өнер мәдениетінің негізгі қағидаларын игертіп, мәдениетті сөйлеу дағдылары мен құзыреттіліктерін қалыптастыру, өзекті мәселелер бойынша еркін сөйлеп, ойларын ашық айта білуге үйрету маңызды.

Қазақ шешендік өнерінің тарихи тұстары сан алуан. Ұлттық шешендік өнердің қырларын білу - бүгінде ойлы, көшбасы ұрпақты тәрбиелеудің кепілі. Қазіргі уақытта қоғамның жоғары мәдени көшбасшыларына кез-келген ортада тілдік қарым-қатынасты жетік игеруі қажет екендігі айқын.

Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні, шешендік дәстүр - рухани құндылықтың қайнар көзі. Түркі шешендік мәдениетін бойына сіңіріп өскен жас ұрпақ болашақта өз халқының рухани құндылықтарын берік ұстанатын болады. Бұл - Ұлы дала ұрпағының рухани жаңғыруының тетігі. Бүгінгі рухани қазынаны меңгерген жастарымыз - түрік әлемінің болашағы.

Түйін сөздер: түркі мәдениеті, шешендік өнер, көшбасшылық, түркі әлемі, мұрагер

A. Kudyshayev¹, J. Baltabaeva², Zh. Suleimenova³, K. Esenova⁴

¹ West Kazakhstan State University,
Uralsk, Kazakhstan

^{2,4} Abai Kazakh National Pedagogical University,

³ Kazakh National Women Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan

PUBLIC SPEAKING TRADITIONS ARE THE SOURCE OF SPIRITUAL VALUES OF TURKIC CULTURE

Abstract

The article discusses the problem of public speaking. The nation is the legal heir of the value that was created by wise people. Wisdom is the result of centuries old national self-consciousness and national thinking. For today's youth it is important to master the basic principles of public speaking, develop skills of speaking culture as well as be able to speak fluently on topical issues.

The historical aspects of Kazakh public speaking are diverse. Knowing the aspects of national public speaking today is the key in educating a thoughtful generation of leaders. It is clear now that the highest cultural leaders of the society have to master the language skills in any society.

To cut a long story short, public speaking is the source of spiritual value. The young generation, saturated with Turkic and Chechen culture, will continue to follow the spiritual values of their people in future. That is the mechanism of the spiritual revival of the descendants of the Great Steppe. Modern youth is the future of the Turkic world.

Key words: Turkic culture, public speaking, leadership, Turkic world, hei

Giriş.Hatıplık – liderliğin temeli. Türk dünyasında, Ulu bozkır ülkesinde, Avrupada değerli düşüncelerin, fikirlerin hepsi bilge adamların konuşmasından belli olup, kelime gücüyle nesilden nesile miras olarak aktarıldığı tarihten belli. Ve bilge adamları dünyaya getiren değerlerin asıl yasal mirasçısı halktır.

Dolayısıyla, halk bilgeliği ulusal bilinçtir, zihniyettir. Yani insanların bilgeliği kendi dillerinde. Soysuzluk – dilsizliktendir. Dil yeteneği sınırlıysa ve kelime hazinesi, yapaylık ve ilerleme eksikliği varsa, bilgelik geliştirilemez. Böylece değerleri belirten kavramlar, deyimler, atasözleri, hatiplik sözler, vasiyetnamelerdir. Bunlar- bilgelik ve makullükten oluşan derin düşünce, mantıksal vargi, felsefi duygu, dünya görüşü, yaşam tecrübesi, öğretme ve öğrenme örnekleri, kısa metin, kısa ve özlü düşünceler.

“Güzel söz-yarım berekettir”. Güzel söz söylemek – sadece birisine hoş söz söylemek değil, dinleyici tarafından beklenen düşüncesine, amacına, hedefine ait sözü söylemektir. Halk arasında birisinden hoş söz duyduğu zaman, «aуızına –mai, astına-tai (bunu sözleyen ağızlarıyla hep bal ye, ve birisi sana at bindirsin anlamında)! ” demesi boşuna değilmiş. Atasözü, sanatsal ifadenin dikkat çekici bir ifadesi, ulusun ruhunun gücü, nadirlik, acı gerçek, kelimenin özünün doğruluğu, anlamı derin, bilgelik ve makullükten oluşan ahlaki sözler, vasiyetname olarak söylenen sözler, bilgeliğin cesur kelimesidir. Hatiplik söz – makul kişilerin duruma bağlı söyleyen anlamlı, mantıklı, bilgelik ve makullük vasiyet sözleridir, ve bunlar türk dünyasında “atasözü» anlamında kullanılan, halk bilgeliğinin gelişmesine neden olan eski isimlerdir.

Hatiplik. “Atalı sözge arsız gana karşı turadı (Atasözlerine sadece şerefsizler uymaz anlamında)» diye boşuna söylemiyorlar. Slogan sözler – toplumdaki sosyal, politik, kültürel ve tarihsel koşullarla ilgilidir ve aynı zamanda halk, halkın ortak ruhları arasında hızla yayılan, ülkenin ruhunu ve yurtseverlik duygusunu yükselten, yurtsever duyguları uyandıran söylem ve etkileyici, ruh verici kelimeler, vasiyet söz – uzun hayat geçiren, hayatta yaşadıkları, bildikleri çok, eğitime, bilgeye zengin yaşlıların terbiye ve tecrübeleri, nesillere aktaran anlamlı sözleri, tavsiyeleridir, İbretli sözler – düşünceli ve akıllı, yetenekli ve yetkin, bilge ve makul insanların, hatipler ve amirlerin söyledikleri anlamlı sözler, halk arasında çok yayılmış atasözleri, yönlü ve amaçlı fikirleri, anlamı yönünden atasözüne de yakın, özdeyişlere de yakın, ama ikisinden de özelliği var janrın bir türü. Kısacası, bunlar ruhsal zenginliğimizin kaynağı olan halk bilgeliğinin altın servetidir. Ve böyle bir halkın değerinin çok mirasın değiştirmeden, kaybetmeden dünyaya yayılmasını sağlayan ana dilimiz ve söz varlığımızdır. Yani, halk bilgeliğinin oluşturucusu dil ve söz etkisi [1,15-23-s].

Hatiplik, hatiplik söz dediğimiz ne? Bize göre, hatiplik – sadece dinleyicilerin konuşmacıyı istekli dinlemesi değil, onunla birlikte tartışılan konuya coşkuyla ilgi göstermesini sağlamak, konu hakkında derin düşünme çabasını uyandırmak, konu üzerinde iyi çalışmasına neden olaabilecek kelimeler söyleme sanatıdır. Bu durumda, kendi gücüyle, tüm sanatların gücünü ve sanatını ele geçiren bir bilim dalı olduğu söylenebilir. Hatiplik söz – toplum ve onu yönetim teorisidir. Hatiplik söz - sözlü soruları tartışmak, belli bir düşüncenin gerçeğini açıklamak. Hatiplik söz – sözlü edebi yaratıcılık. Hatiplik sözün babası– hatip, annesi – dinleyiciler, bunlara sadece dinleyiciler ve seyirciler ruh vermektedirler. Aynı zamanda, hatiplik sanatı – çok şey öğrenerek, sürekli eğitim alarak, sürekli tartışarak, sürekli kendini geliştirerek elde edilecek sanat. Hatiplik sanatı – her zaman, her toplumda cemaat, toplumu etkileyen, çabalarını destekleyen güçlü kural, günümüze kadar değerini kaybetmeyen, değerli sanat türü. Hatiplik söz – halk bilgeliği, zeka, edebi dilin temeli. Geleneksel hatiplik sözler–belli bir problem üzerinde oluşan ince fikir, edebi dilde ifade edilen insan algıları, anlamlı ve örnek kelimeler. Hatiplik söz – aniden söylenen fikirlere anında cevap vermektir. Çok düşünmek hatipliğe yakışmaz. Bazen hatiplik ve şiirsellik aynı anlama gelir. Genel olarak, hatiplik sanatı, şartlı olarak sanat denir, gerçi, bu - temel özellikleri olmamasına rağmen, herkesin ustalaşabileceği yaratıcı bir iştir. Her okur-yazar insan çok güçlü, maksatlı, çabalı emeğin neticesinde hatiplik sanatın temelini öğrenebilir, yanı seyircilerin karşısında ilginç ve inandırıcı konuşma yeteneğine sahip olabilir [2,3-s.].

Düşünürlerin fikirlerinden örnek getirsek, Platona göre, hatiplik – ikna ustası olmak, onun bütün anlamı ve hedefi budur. Aristo göre hatiplik görevinin kendisini ikna etmek değil, her bir özel durumu ikna etmenin yollarını bulmak olduğunu savunuyor. Düşünür, El-Farabiye göre, eğer diyalektik, gerçek bilgiye dayanan mantıksal argümanlar ile formüle edilmiş tek düşünce şekliyse, hatiplik keyfilik, muhakeme ve kavramların bir kombinasyonuna dayanır. Ahmet Baitursynov’a göre, konuşmacının amacı ana bakış açısını sunmak, çeşitli argümanları açıklamak değil, ısrar etmek, ikna etmek ve inanmaktır. M. Spanderensk göre, hatipliğin temeli coşku, anlamı duygudur. Hatipliğin ana amacı– kalbi etkilemek ve akıllı fethetmek. F. Chesterfield göre, hatipliğin ana amacı –insanları inandırmak [3,7-15-s.]

Kazakların eski tarihten belli, edebiyat sanatındaki hatip-başatların (Maiky, Ketbuğa, Asan kayğı, Jirenşe, Töle, Kazıbek, Ayteke, Syrym) hepsin bilmek, miraslarına odaklanmak, bilgilerinden faydalanmak genç lidere gerek kereginше пайдалану да жас кошбасшыға қажетті қағида gerekli prensip. Kazak hatiplik sanatının gelişim tarihi, sözlü geleneğin doğuşu ve toplumun ortaya çıkışıyla ilgili olduğunun bir kanıtıdır.

Dolayısıyla, Kazak halkının zengin mirası, edebiyat mirasıdır. сезімді сергітіп, жүрек тербеткендей қажырлы қайрат, екпін, ынта, аңсаған әділдік, бой шымырлатып, жүйе босатарлықтай сөз -

осылардың бәрі қазақ халқының ауыз әдебиетінің асылдығын көрсететін қасиеттер. Felsefeyle gelişen güçlü duygular, vurgu, coşku, arzu edilen adalet, şükran, Kazak folklorunun parlaklığını yansıtan niteliklerdir.

Bu nedenle Kazak atasözü "Öner aldı-kyzyl til (sanat öncesi-dildir)" diyor. Kazak halkı insanlar arasındaki en önemli aracı söze çok yüksek değer vermiş. «Söz tapkanga kolka jok (Lafi uygun kullanmak)» diye, uygun ve güzel konuşmayı, konuşmasını bütün topluma, soylara yaymayı örnek saymış. Günümüzde, bunun gibi, anlamlı sözlerin nesilden nesile aktarıldığını, atadan toruna miras olduğunu görüyoruz. Kazak halkının asırlık folkloru bitmeyen bir hazine akışıdır. Kazak halkının kültürel mirası uzun zamandır hatırlanmadan, araştırma tarafından ihmal edilen değerli söz atalarının, fiş boğaz, demir çene hatiplerin kale yıkacak kadar kızgın halde söyledikleri sözler, insanın gönlünü alacak kadar söylenen güzel sözler, hayatı anlatan anlamlı sözler, hatiplerin eskiden kalan atasözleri Kazak folklorunda önemli bir yere sahiptir[4;5;]

Halk tarihinde, sözel ifadenin tartışma, şiir ile sınırlı olmadığı bilinmektedir. Bununla birlikte, bilge, zeki yaşlıların manevi, propaganda, fıkra sözleri de çoktur. Ancak, hatip sözlerinin ortaya çıkış tarihini net söylemek zor. Örneğin, Eski Yunan tarihinde, ünlü Solonik yasası, hatip sanatının ortaya çıkmasını sağlayan tek sebebiydi. Solon'un köleliğinin ve adli işlerinin demokratikleşmesini amaçlayan antik Atina'nın sosyal reformu [M.Ö. 638-558.]

"Solon Yasası" olarak adlandırılır. Solon yasası uyarınca, her Atina vatandaşı çıkarlarını savunmak zorunda kaldı. Bunu kimsenin yapamayacağı da açıktı. Bundan dolayı, mahkeme karşısında söyleyecek sözleri hazırlayan, logograf kavramı ortaya çıkmış. Anlaşmazlık konusunu ele alan (Yedi Zhargy) Kazak topluluğunun eski gelenek kanunu, Yunan Solo Yasası ile aynıdır. Dolayısıyla, kazak toplumunda yer alan tartışmaları hatip sanatı sayesinde çözülmesi, geleneksel hatip sanatını geliştirdi. Atina vatandaşlarının fikirlerini ve politik hedeflerini netleştirmek için özenle çalışmak zorunda olmaları gibi toplumun karşısında tartışılacak tartışmalar, hüküm, anlaşma işlerinde zaferi kazanmak için kazak beylerinden ulusal gelenek-göreneği iyi öğrenmekle birlikte, düşünceli ve hatip olması talep edildi. Yani, bugünün ulusal liderlerinin kişiliği bu becerilerden kaynaklanır.

Kıscası, liderliğin özelliği olan Kazak hatip sanatının tarihsel noktaları oldukça çeşitlidir. Ulusal hatip sanatının noktalarını bilmek-günümüzde düşünceli, hatip dilli lider nesil yetiştirmenin garantisidir. Zamanımızın halkının hangi aşamada konuşmaya vurgu yaptığı açıktır. Şu anda, toplumun yüksek kültür liderlerinin her tür dil iletişimde ustalaşmaya olan gereksiniminin açık olduğu açıktır. Yeniden doldurulmuş bir "etkili iletişim aracı ve iletişim şekli" olan retorik bilim, toplumdaki konuşma kültürünün seviyesini arttırmanın ve liderlerin karşılaştığı zorlukların üstesinden gelmenin yollarını bulmalı[2]

Dünyadaki retorik iliminin bir noktası olan kazak hatiplik geleneği, belli bir toplumda olaylar üzerinde gelişerek güzel konuşmalara, dürüst fikirlere, hatiplik sözlere ve mantıklı düşüncelere dolu olmuş. Kazakların anlamlı ve sert konuşan lider hatipçi-beyler mirasın manevi servetimiz olarak nesile aktarılmasına ne kadar değer veriyoruz, onu derinden ne kadar anlayabiliyoruz? Örneğin, kazak ulusal hatip mirasının lider gençlere verebileceği -kelime gücünün olduğunu anlatmak, kelimenin kendisine ait özelliği, tadı olduğunu, insan duygusunu etkileyebileceğini, güçlü bir ritimle söyleneceğini göstermektir. Dolayısıyla, ses tonu konuşmacının eğimlerini ifade etmekte kullanılacak ana araçtır. Toplumun önünde karşı taraftaki düşmanından korkanlar bu kuralı doğru kullanamıyorlar, titreyen seslerinden durumu belli ediyorlar. Örneğin, ulusun şeceresinde Kazybek beyin Kalmyk hanı Kontajıya olan sözleri oldukça göze çarpıyor ve her kelimenin sesinin bir kil olduğunu biliyoruz ve heyecan ya da acı yok. Orada Kazybek'in kahramanlığı, cesareti ve arkadaşlığı anlaşılıyor.

Hatipçinin sözü rakibinin ruhunu incitiyor, şaşırtıyor ve asla verdiği sözünden vazgeçmeyecek olan rakibin düşüncelerinden yanılıyor. Örneğin, Ablai döneminde Kalmık'la Kazak arasındaki savaş sırasında, Kalmıkya'daki Kontajı han büyük bir ordusu ile geldi ve barışçıl Kazak topraklarının bir tarafını fethetti.

Çoban koyun, bin baş atları, "kul edeceğim" diye erkekleri, "hizmetçi edeceğim" diye kızları götürmüşler. "Söz vermeyen hatipçiyim, önderim, kahramanım, bin kişinin yerin tutar güçlüyüm" diye, gurur duyan Kontajı değilmeydi. Kontajı düşman ulusun bir insanı karşısına çıksa, onu öldürür, binmiş atın sahiplenirmiş. O Konjuya 100 kişi elçi olarak gitmek istedi. O dönemde Kazybek 15 yaşındaki tay binen çocuktü. Elçileri yolun yarısına kadar uyurlayan, Ablai büyük bir tepede bütün insanları durdurdu ve şöyle dedi:

Kahraman olarak orduya sorumlu olmak, önder olarak ulusu yönetmek kolay değil. En zoru da ulusun kaderi hakkında söz söylemek. "Tartışmayı yaratan düşmandan, uluslar arasında dostluğu yaratan elçidendir". Ülkenin kaderinin hem kılıç hem de hatip sözcüğü ile çözüleceği bir zaman olacak. Kelime, vurulmuş mermiyle aynı, geri alamazsınız, dikkatli konuşun. Silah düz vurarak düşmanını öldürebilirsin, düz

konusarak onu ikna edebilirsin. Kontajıya kul olmadığımızı unutmayın. Düşmanın önünde değerini kaybetmeyin. Birliğiniz sağlam olmasun. Küçükler büyüklere saygı duyun. Lazım olduğunda küçüklerinde fikirlerine yer verin. Büyüklerin, liderlerin Taikeltir bey olsun, at bekçisilerin tay binen şu delikanlı olsun. Unutmayın ki at bekçisidan başlayıp liderinize kadarulusun onuru için yola çıkan elçisiniz. Kontajıyı ikna etmeyi becere biliyorsanız acele etmedendönün, ikna edemiyorsanız kar suyu erimeden erken dönün. Yolunuz açık olsun, - demiş Abylai, ve tepe başında kalmış. Elçiler ise Kontajı'nın ülkesine doğru yürümüşler.

Böylece, az düşünceli, güzel konuşamayan Han'ı toplumun karşısında Kazybek yenmiş.

Kunduzuna(kürküne) kunduzumu(kürküm), - veriyim diye kendi kürkün üstünden çıkardı. Kanadına (atına)kanadımı(atımı) veriyim diye, kendi tulpar'ın vermiş. Çeliğine (dişlerine çelik kadar değer vermişti) çelik veriyim diye, çelik kılıç'ın vermiş. Kurban olan delikanlı kürkü giydi, kılıcı astı, ata bindi. Elçiler yola çıktığında, han ayakta kalmış. Kontajı'nın büyük bir ülke adına konuşan Kazybek'in yaptığı büyük işi kabul etmeden başka çaresi yoktu. Onun bütün dileğini gerçekleştirdi. Böylece, söylenen anlamlı sözler bir ulusu kurtardı sayılır. Bize göre, her lider insan böyle bir hatiplik yeteneğe sahip olmalı.

Hatiplik – Ulu Bozkır halkı beyzadeligi'nin görünüşüdür. Ulus hatipliğinin nesile verebilecek eğitimi de derindir. Hatipliğin temeli–düşünce özgürlüğünden, kelime özgürlüğünden, günlük konuşmada güzel kelimeleri kullanmadan oluşur. Hatiplik mantıklı düşünce; bir lafla durumu izah etmek, yanıltıcı kelimeler söylemektir. Rakibini rasyonel kelimelerle, kıvraklık göstere, hatipliğinin gücüyle yenmek kolay olmadığını, bunun akılına da bağlı olduğunu, toplum senin hiç durmadan güzel konuşmana bayılacağını, düşünceli hatip konuşan insanın büyük işler yapa bileceğine kimsenin şüphe duymasını, işaretle, örnekleme kelimeleri kullanarak ne istediğini belirtmek, bilmece gibi konuşmaktır. Düşünceli, örneklemeli konuşmak ulusumuzun konuşma medeniyetinin seviyesin gösteriyor ve düşüncemizi geliştirmeye yol açar, kıvraklığa, hızlı konuşmaya, hızlı cevap vermeye öğretir, büyüklerden örnek almaya alıştıtır[6]

Yükseköğretim kurumlarında hatipi konuşma kültürüne çekmenin temel amaçlarından biri, teorik ve uygulamalı ders olarak hatiplik bakımdan sistemli kavram oluşturmak ve açıklamaktır. Bunun sayesinde gelecekteki öğretmenler, psikolog, filolog, avukat, siyasetçi ve din alimleri gibi diğer uzmanlara kamu yararının temellerini öğrenme konusunda yardımcı olmaktadır. Genel olarak, gelecekte her bir mesleki uzmanlardan teorik bilgi derecesi uygun olmasıyla birlikte, o bilim ilkelerini öğrenciye ve dinleyiciye veren esnek beceri gereksinimleri, yani hatipi konuşma kültürünü de gerektirecektir. Bunlar, uzman dili problemidir. Ulu bozkır bölgelerinde, vatan toprağında ana dilinde hatiplik beceri ve yetenekleri olmayan bir uzman düşünmelidir. Hatipi konuşma öğretimi problemi, heves yönünün çok olmasıyla farklıdır. Bu karmaşık hatiplik, eğitim bolluğuna ihtiyaç duymasıyla birlikte kişisel deneyim temelindeki esneklerle de bir uyum içindedir. Örneğin, sahilde oturarak ve suya girenleri kontrol ederek yüzmeyi öğrenemediğimiz gibi, sürekli yapılan deneyimler ve alıştırmalar olmadan hatiplik becerileri özümsemek imkansızdır. Düşmanlarını “vahşi hayvana” benzeten Demosfen, ilk önce ağzına taş koyarak söyleyip, sesini koşarak geliştirip ve yüksek kayalara tırmanarak, şiir okuyarak kendini geliştirmiştir. Rus halkının retorik doktrini kurucularından biri olan M.V. Lomonosov, kendisi kayada tek başına durmuş, deniz dalgalarıyla yarışarak ve odlarını okuyarak yarışmada kazanmaya istekliymiş. Kazak halkının ünlü hatipçisi Jirenşe yarışmada kafasına şapkasını giyerek rakibiyle yarışması, efsane olarak bilinmektedir. Nihayetinde, eğer herkes gerçekten bir iş için çalışırsa, gerçek bir hatipçi olduğunu kanıtlayabilmiştir. Hatipçi olabilmek için sadece doğuştan gelen bir yeteneğin olması lazım, yani doğal yetenekli bir besteci, bir ressam, bir şair olması gerekir ve diğerlerinin ise bu yetenekli kişilere hayranlıkla ve şaşkınlıkla bakmak gibi yazılan kavramlar, saçma ve mantıksız bir kanıttır. Eskiden gelen tartışmalı fikirlerin biri, halkın çoğuna hatiplik sanatın verilmesi ya da verilmemesi gibi sorunlara karşı fikirlere. Yetenekli olarak doğmadım diye pişman olmaya hiç gerek yok, yetenekliler çok azdır, ancak mesleğinin ustası olmak, herkesin elinde, sadece tembellikten öğrenmek lazımdır. Kazak halkı demiş ki: “Konuşa konuşa hatipçi olursun”. Bilim adamları demiş ki: “Şair doğuştan olur, hatipçi zamanla olur”. Ancak, çok görenin hepsi lider değil, çok konuşanın hepsi hatipçi değildir. Fakirlik neden gelir? diye sormuş biri Töle biye (başata). – Fakirlik üç kardeştir. Birincisi, inatçılık; ikincisi, tembellik; üçüncüsü, uyku. Bu üçüsüne alışkanlık yapmayan ya da yaklaşmayan kişi, fakir olmaz, diye cevap vermiş Töle bi (başat). Bize gerek olanı da budur. Bunların altında değerli tecrübe vardır. Gerçekten hatipçiliğe her eğitilmiş kişinin öğrenebileceği kadar hevesli bir eylemdir. Bu nedenle, herhangi bir uzmanın tam olarak derecesinin uygun olmasına kişinin yetenek ve isteklerinin önemli bir rol oynaması doğal bir ilkedir. Hatiplik onun iradesi olmadan yetiştirilemez. İsterseniz, özel bir üst düzey yetenek geliştirin ve oluşturun, ama bu yönden sistematik bir eylem yapılmazsa, herşey boşuna, yani harika yeteneklerimiz boşunadır.

Hatiplik sanat, dinleyicinin akli ve duygularını etkileyen öznel ve nesnel olarak karmaşık bir bilgelik, yaratıcılık konusunda bilimsel bir taslaktır. Eskide ünlü bir devrimci sovyet hatipçilerinden birine hatipi konuşma kültürünü araştırıp araştırmadığı sorulduğunda: “Evet, konuşma teknikleri hakkında çok şey okudum. Temel işimden yola çıkarak, konuşma gereksinimine gerek duyduğumdan dolayı bunu çok iyi yapmak zorundayım. Ve bu nedenle çok çalışmak gerekiyor” demiş.

Ayrıca, Kazak alimleri Alihan Bökeihanov, Ahmet Baitursınoğlu, Muhtar Auezov, Jusipbek Aimaıtov, Kudaibergen Jubanov, Gabit Müsirepov ve Kanış Satbeyev’in hatiplik çalışmaları çoktur.[7;8;]Sonuç olarak, Kazak alimlerinin hatiplik çalışmaları araştırma yapan öğrenciler için değerli bir hazinedir. Sözü halka söylemede, halkı inandırmada ya da yetiştirme aracı olarak kullanan her uzman hatiplik sanatın bilimsel temellerine, yani sınıfta açık ve net bir şekilde iletişim kurabilme, güvenli ve inandırıcı bir şekilde konuşabilme yeteneklerini geliştirebilmeleri lazımdır. Öğrencileri ise hatipi konuşma kültürüne öğretmede hedef olarak, kişilerle canlı bir iletişim kurma yeteneği sağlamak; dilsel iletişim, insan yaşamında ihtiyaç duyduğumuz bir yetenek olduğunu yansıtmak; hatipçinin sınıfta açık ve net bir şekilde iletişimin karmaşık sürecini gelecek uzmanın göz önünde canlandırmak, yani zihninde oluşturmak ve bu süreç ışığında gelecekte karşılaçağımız sorunları belirlemek; sözlü hatip konuşma becerisini tek başına ya da grup olarak ders aracılığıyla öğrencilerin bu alanda gerekli bilgi, beceri ve uzmanlığı elde etmelerine yardımcı olmaktır.Hatiplik temellerini öğretmen nihai hedefi hakkında konuşarak, mesleki gelişime ulaşmanın temel şartı olarak öğrencilerin mesleki iletişiminde pratik becerilerinin geliştirme olduğunu aklımızda tutmalıyız. Hangi aşamada olsun yüksek gelişim iletişim becerileri özel olarak değerlendirilmektedir. Buna Platon’un: “Herhangi bir şehirdeki halk içinde tartışmalı bir toplantıya ya da herhangi bir tartışmaya hatipçi ya da üfürkçü hoca (doktor) gelirse, bu ikisinden hangisi tartışmayı çözebilecek veya tartışmayı durdurabilecek diye düşünüyorsunuz. Tabi ki, konuşmayı bilen hatipçiye başvurur, sadece onun onayını gerektirir, üfürkçü hocayı (doktor) ise kimse dikkate almazdı. Ben bunu garanti edebilirim” demesi şahittir [7]. Günümüzde piyasa ilişkilerinin gelişim aşamasında genç uzmanın çalıştığı yeri ayırmak yerine aramaya zorlanırken bireyin iletişim becerilerinin gelişimi daha da önemli yere sahip olur. Bize göre, konuşma sanatı ve iletişim sanatı öğretiminin ihtiyaçları hakkında pragmatik düşünceleri felsefi görüş ile tamamlayabiliriz. Hatiplik sanatının yüksek öğretim kurumlarının programlarında zorunlu olarak girilmesi, gelecekteki uzmanlar için insani düşünceyi genişletmenin bir başka olasılığıdır.

Ve günümüzde sosyal durum ortak insani değerlerde sorumluluğu dikkate alarak, geniş anlamda insani yönde düşünerek ve çağdaş zamanda endüstri geliştirme yasalarına uygun olarak profesyonel yaratıcılık açısından iletişim kurabilme yeteneği ilkesine uygun uzmanlar gerektirir.

Retorik kültür, hatipi konuşmanın yeteneğidir. Konuşma iletişim doğasının felsefi ve didaktik açıdan tanınması, retorik sadece bilgi, beceri ve yeteneği kapsayan doktrin değil, yanı sıra kültürün temel değerlerine ulaşmasıyla retorik kültürün gelişmesini sağlamaktadır. Bize göre, retoriki kültür alanında incelemek dikkate alınmayan retorik iletişimleri ve göz ardı edilen yeni yönleri belirlemeye izin verir.

Retorik kültür hakkında bahsetmeden önce, genel olarak halk tarafından bilinen, birbirinden yorumlayıcı açısından farklılığı olan “kültür” kavramını anlatmamamız lazım. Örneğin, günümüzde geniş bir anlamda insanın kültürle ilişki sistemi gelişmektedir. Kültürle ilgili teolojik görüşten marksist görüşe kadar, rasyonalizmden duygusallığa kadar, teknolojik sembolizme kadar, özelden maddeye kadar, yaratıcılıktan yıkıcılığa kadar görüşler tartışılmaktadır. Ancak, sonuç olarak, kültürologlar arasında kültür hakkında ortak bir fikirin olmaması fark edilmektedir. Buna kültür hakkında yaklaşık yüz elli bilginin kaydı kanıttır. O zaman kültür nedir? Kültür, toplumun bir üyesi olarak insanoğlundaki bilgi, sanat, hukuk, ahlak, gelenek-görenek ve becerileri içeren bir kavram; insanın kendi özgürlüğündeki görünüşünü etkileyen dil, sanat, din, bilim gibi süreç ve onun çeşitli aşamaları; insan hayatında en yüksek değerleri elde etmek; maddi ve manevi değerlerin bütünlüğü; eylem teknolojisi; insan eylemler yaklaşımı; yaşam tarzı programı; yakından ilişkili değerler; toplumun manevi görünümü; kültürlerin diyalogu; geçmişte ve günümüzdeki kültürel değerler olarak belirlenen kişinin sanatsal eylemi; sosyal aktivitelerde insanın oluşumuna ve gelişmesine katkıda bulunan benzersiz bir faaliyetler ve uygulamalar sistemidir. Maneviyat sistemi olarak kültür, manevi değerleri ve bilgiyi yaratmak, korumak ve uygulamak ister, ancak bunun hepsi toplumun ve insanın manevi dünyasının bir parçası olarak içermektedir. Dolayısıyla kültür, eylemin amaç ve hedeflerini, kural, ilke ve prensipleri oluşturan tüm eylemin manevi boyutu gibidir. Sonuç olarak, kültür, insan yaşamının farklı yönlerini sağlayan tüm eylem sisteminin önkoşulu ve bir parça olarak, insan eyleminin manevi bir bileşenidir. Kültür, insan oluşumu açısından tanınacaktır, yani faaliyet konusunun gelişim koşulları; toplumsal yaşamın çeşitli alanlardaki insan eylemlerinin bu konuya hakim olma konusu gibi görünmesi; insan faaliyetinin tüm dallarından geçen bir kaynak; bir insanı yükselterek onu yaşamına değer katan yapıdır.

Kültürdeki en önemli şey, maddi başarıyı elde etmek değil, insanın yüksek ideallerini elde etmek; insani gelişme birliği; kendini özel olarak yetiştirme ve kendini tanıtmaya bakımdan yapılan eylem; insanın manevi koşulu olarak sistem, insanın parlak ve saf, mutlak ideal açısından gelişmesidir. Kültür, sadece sosyo-tarihsel gelişimin bir darboğazı değil, işin iç bileşeni ve önkoşulu, insanın yaşamının gerçek gereksinimi; insanın gerçeklik, güzellik ve nezaket ilkelerine uygun olarak kendi ve başkalarıyla ilgili yaratıcı eylemleri ve değerlendirme ilişkileridir. Kısacası, “kültür” hakkında farklı görüşlere bakarsak, yukarıda belirtilen ilkeler birbirleriyle zıt ve çelişkili diye yorumlanamaz. Araştırmacının bakış açısına bağlı olarak, önerilen tanımları genel olarak bazı yapılandırılmış versiyonlarda özetlemek oldukça mümkün olurdu. Sonuç olarak, kültür, hem maddi hem manevi açıdan değerleri oluşturma ve ona ulaşma yönündeki insanın yaratıcı eylemidir. Neticede bir insan birey olarak, ayrıca numune, benzersiz bir birey olarak kendini keşfetme ve tamamen oluşma sürecini yaşamaktadır. Böyle yapılan görüş, kültürü fenomen olarak tek farklı fenomen açısından anlamaya yol açar. Kültürü böyle anlamının diğer bir yönü de, kültürün derin anlamı insan faaliyetleri ile keşfedilebileceği felsefi-antropolojik anlayış olarak anlatılmaktadır. Yani kültür, insan gelişiminin, onun kişi ve birey olarak oluşması, yetenek ve becerilerinin keşfi ve gelişiminin etkili önkoşuludur. Kültürü felsefi ve antropolojik açıdan analiz etme, onu fenomen olarak tanıma kriterlerini belirlemeye imkan sağlar. Kültür hakkındaki bu semboller, insan kavramını tek bir sistem olarak temsil eder. İnsan hem tamamen hem derin bir açıdan sadece yaratıcı eylem sürecinde değerleri oluşturmada ve sadece kesin belirlemede, yani sadece kültürel alanda açıklayabilir. Kültür hakkındaki genel görüşler, bizi hatiplik sanatla ilgili retorik kültür hakkında düşünmeye götürür. Retorik kültür, değerlendirme ve yöneltme bakımından konuşma eylemini belirtir. Kendi retorik kültürünü ikna edebilen bir kişi, manevi bir kişi, belli ve parlak, bireysel bir kişi olarak görünür. Bize göre, retorik kültürün uygulanması günümüzde özel bir öneme sahiptir. Aynı zamanda, ruhsal kişisel gelişimin maddi yönünü ve üretimin büyüme hızının insan aklındaki yansımaları, toplumun ve bireylerin toplumsal yaşamındaki değişimlerini yansıtan retorik kültürün gelişiminin özelliklerini de belirtir. Bu yöndeki sorunun çözümü, insanlığın içsel benliğinin yeniden canlandırılması temelinde insanların yaşamın değerlerinden ruhsal değerlere yeniden canlandırılmasıyla sağlanabilir. Sonuç olarak, günümüzün küresel problemi, ekonomik, politik veya bilimsel problemler değil, temel olarak ahlaki ve manevi problemlerdir. Ve bu durumda, retorik bir kültürün oluşması, bize göre, insanı değiştirme, onu manevi açıdan geliştirme ve ilerlemenin en etkili yollarından biridir.

Genç bireyde retorik kültürle ilgili beceri ve yetenekleri nasıl geliştiririz. Temel yolu, yükseköğretim kurumlarında, eğitim yerlerinde hatiplik (retorik) bilimin gelişimi yoluyla. Bize göre, hatiplik dersi öğretimi, Kazak halkının gelenek ve göreneği, kültürü ve milli zihniyetimizle ilgili gerçeklik, nezaket ve güzellik yönünde genç bireyleri konuşma becerilerini ve yeteneklerini geliştirmeyi amaçlayan retorik karmaşık bir biçimde ders olduğu hakkında anlayıştır. Ayrıca, retorik kültür, retorik yeteneği oluşturma, bu sadece okumadaki tek yön değil, aynı zamanda en geniş anlamda entelektüel ve duygusal gelişimin gençlerin sosyal yönünün etkin bir şekilde geliştirilmesini sağlayan etkili ve gerekli bir önkoşuldur. Günümüzde yüksek öğretim kurumlarında, ulusal okullarda ve liselerde hatiplik dersi öğretiminde retorik bilginin temeli olarak logo, pafos ve ethos üçlüsü arasındaki tutarlı uyum fikri de dikkate alınmalıdır. Dolayısıyla, hatiplik anlamını kapsamak, hatiplik sanat öğretiminde sadece retorik teknolojiyi öğretmez, yanı sıra bunlar, atalarımızdan bize miras olarak bırakılan ahlaki açıdan değer olarak ulusal retorik ideali tanımak ve bilmektir. Bu nedenle, hatipliği ulusal retorik idealinin ayrılmaz bir parçası olarak kabul edebilmeliyiz.

Toplumda konuşma kültürünün problemleri çoktur. Mesleki uzmanların retorik kültürünü oluşturmada düşünecek sorunlar da yeterlidir. Genel olarak, herhangi bir mesleki uzmanın sözü dinleyiciyi dinletebilmesi ve etkileyebilmesi gerekir. O zaman herkes böyle bir uzmanın sözünü dinlemeden bıkmazdı. Ne yazık ki, birçok durumda uzmanlarımızın sözleri etkisiz, sıkıcı ve dinleyiciyi dinlemez hale düşürür. Sözün iletişimsel kalitesi, kısaca, söz kalitesi denilen çok karmaşık bir kavramla bağlıdır. Kelimenin iletişimsel kalitesi, kelime bilgisi, kelime doğruluğu, kelimelerin saflığı, kelime edebi ve benzer kelimeler gibi özellikleri ile tanınır. Örneğin, mesleki uzman dili için şartlardan biri de, kelime hazinesinin olmasıdır. Sözü fakir olanın düşüncesi de fakirdir. Bu nedenle gereksiz tekrarlama daha fazla olur. Yanlış tekrarlama, dilin iletişimsel kalitesini keskin bir şekilde azaltabilir ve doğru bir şekilde iletişim kurulmasını engelleyebilir, sonuçta az kelimeyle çok anlam kazandırma ilkesi bozulur. Sözün iletişimsel kalitesini oluşturursak bugünün gençlerinde retorik kültürü oluşturma yönlerinin yeterli olduğunu söyleyebiliriz. İlk önce temel argüman, gelecekte bilim adamlarının bir parçası olan gençlerimizde hatipi konuşma becerilerinin olması güncel problemdir. Denge ölçeklerine gelince, günümüzün önde gelen gençleri her zaman dinleyiciyi ikna etme ve inandırma becerisine sahip olmalıdır. Bu becerilere sahip olmak için genç yetişkinlerin her birinin hatiplik sanat prensiplerini bilmek zorundadır. Güzel konuşabilme, kendi konuşma tarzı yaratabilme, içsel yapı, özellik ve yeteneği

dikkate alarak özgüven oluşturmaları doğrudur. Belirli bir bakış açısını dinleyiciye aktararak, onlardaki gerekli irade, mizaç ve gücü yaratabilmek için de çalışmak gerekir. Konuyla ilgili herkesin önünde konuşmak, hem yaş hem de tecrübeye psikolojik hazırlık ve önceden alıştırma yapmayı gerektirir. Eğer liderin konuşmasının konusu ne olursa olsun, tüm endişeleri ve istenmeyen düşünceleri aşabiliyorsa, hedefine hızlı bir şekilde ulaşacağı açıktır. Ancak böyle bir durumda izleyiciyi etkileyebilir ve halkı görüşlerinin doğru olduğunu ikna edebilir. Ne yazık ki, çoğu durumda gençler ne söyleyeceğini iyi bilir, ancak düşüncelerini izleyicilerine aktaramazlar. Asıl sebep, konuşmacının iş metodolojik açıdan hazır olmaması, dinleyicilerin dinleme özelliklerini bilmediklerinden ve izleyicilerle iletişim kurma becerisine sahip olmadıklarındandır. [8,9,10;]Bize göre, her genç için gerekli olan retorik kültürü özümseyecek düğümleri bilmek çok önemlidir. O, nasıl bir düğüm veya görüştür, acaba? İlk önce, hatiplik hakkında ifadelerden gerekli olanı alabilme. Hatiplik kişi güzelliği ve akıllı ile yönetim sanatı; dil sanatı ve konuşma kültürünün en üst düzeyi; görüştüğümüz kişinin kalbi ve aklını kendine çekerek onu her şeye inandırmak ve ikna etmek için bize verilen hediye; herhangi bir konu hakkında hatipi konuşma sanatı ve fikri başkalarına aktarabilmek; beceri ve bilgiden, güçlü akıl ve derin duygulardan, hayal gücü ve fanteziden, çalışma ve düşüncelerden oluşarak yetkililikten sonraki sırada; yüksek bir dünya görüşü, bilim ve eğitim alanında derin bir yetkinlik, halkın yaşamı ve gelenek ve göreneği, genel olarak insanlığın manevi kültüründen bilgili olmasının düşünce alanının geniş olmasıyla bağlı olduğunu bilmeliyiz. Yani, mesleki uzmanda gerektiren hatiplik, izleyicileri sözünün güzelliği, samimiyet, özdeyiş ve özlü söz, güzel sözler, sanatsal yetenek ve bilim adamların değerli çalışma ve eserlerindeki örneklerle öğretme neticesidir. İkincisi, hatiplik doğası hakkında net bir anlayışın olmasıdır. Konuşmacı her zaman silahlı asker gibi hazır, her zaman her şeyi en iyi bir şekilde yapabilmek ve her zaman yarışmada birinci olmaya çaba göstermesi; o kişide diyalektik zekâsı, filozofun düşüncesi, şairin dili, avukat hafızası, trajik sesi olması; açık ve net kanıtlarla aktarabilmesi; dinleyicilerin dikkatini cesur ve net sözlerle çekmesi; aynı zamanda sadece dinleyiciye kanıt vermektense eğlendirerek ruh vermek daha önemli olduğunu anlatma becerisinin olması; hatipçinin görevi, gerçeği söylemek, en büyük özelliği ise sadece gerekli şeyi söylemek değil, bunun yanı sıra gereksiz şeyi de söylememek olmasını bilmesidir. Yani yetenekli bir hatipçi, bizim durumumuzda, genç bir lider olan her şeyin özünü ve güzelliğini iade edebilir. “Hatipçi sadece söylediği sözlerle sınırlanmasa” demiş şair Şal. Aslında hatipçiler, sadece söyledikleri sözleri izleyicilere iletmekle kalmaz, aynı zamanda sözün kanını ve canını etkileyip, kişinin aklını ve kalbini ısıtarak özendirilebileceğini akılda tutmak önemlidir. Hatipçiye duygusallık ve fenomeni canlı olarak hayal edebilme olgusu lazımdır. Bir hatipçi, kendi dinleyicilerine ilham, arzu ya da istek, hevesi aşılacak istiyorsa, öncelikle bu özellikleri kendinde bulması lazımdır. Burada M.T. Tsetseron, gerçek hatipçinin ve doğuştan gelen yeteneğin halk yaşamı ve örf-adeti, gelenek ve göreneğini mükemmel bir şekilde bilmesi gerekir demiş. Hatipçi, kendi düşünceleriyle inandırır, onun kutsallığı ilhamla, istek ve arzula, heyecanla ölçer. Yani hatipçi, kişiyi konuşma tarzı, güzelliği ve gücüyle kendine çeker. Ayrıca hatipçinin, halkın anlaması için, açık ve net olması çok önemlidir. Kısacası hatipçi, dinleyicilerin manevi dünyasının zenginleştiren, yaşamdaki ve toplumdaki çeşitli olayları analiz eden ve anlatan, belli bir düşünce ve fikirler veren, halkın problemlerinde yol gösteren anlatıcıdır. Aynı zamanda hatipçi, sosyo- politik bir bireydir. Üçüncüsü, bir toplumda veya grupta konuşma zorluğunu anlamaktır. Hiç terlemeyen biri, terin değerini nereden bilsin. Lider bir genç birey her zaman “Gücü birinci başlamak zor değil, giden yerde su var; En önde askeri başlamak zor değil, her yerde düşman var; Toplumda söze başlamak zor, her kavga çözülemez”; her konuşmanın “başlatması”, “önerisi”, “kanıtı”, “ısı” ve “sonucu” olması lazımdır. Bilge Abay dedemiz, “konuşmayı bilmeyen kişiye konuşmaktan, kendini bilen bir domuzu yetiştirmek daha iyidir” demiş. Yani herkesin önüne çıkıp ta dikkatini çekerek konuşmak ve dinletebilmek kolay iş değildir.

Söz bir sanattır, dinleyicinin kalbi ve ruhu ile kendi düşüncelerimiz ve sözlerimiz arasında iletişim kurma yeteneğinden oluşmaktadır. Bu arada biz, insan kalbini anlamamız ve her birinin kendi algılarını hissetmemiz gerekir, ancak o zaman sözümüzle diğer kişileri inandırabiliriz. Örneğin, dinleyicilerimizin yerine kendimizi koyarak, dinlediğimiz şeyin konuyla ilgili olarak seçildiğinden ve herkesi etkileyebilen duygu bırakılmadığından emin olalım. Aynı zamanda, sadeliği ve doğallığı korurken “pireyi deve yapmaya”, yani işi büyütmemeye ve durumun değerini düşürmemeye, kaybetmemeye çaba göstermek en doğrusudur. Seçtiğimiz konuşma şekli daha canlı ve net olmalı, içeriğe uygun olmalı ve yalnızca en çok ihtiyacı olanları birleştirmelidir. Genelde insan, neyi istiyor, neyi canı çekiyor ve neyi anlıyor, sadece onu aktarabilir. Kişi, sadece kendisi iyi bilmeyen durum söz konusu olduğunda kelime bulamaz. Eğer kişi bildiği şeyden bahsederse, o kişi net ve açık bir şekilde söyleyebilir. Ünlü bilge R. Emirsonşa gibi sonuç versek, bir insanın modadan çıkmayarak konuşması ve yazması için her zaman dürüstçe konuşmalı ve yazmalıdır. Bu arada ünlü Aristotel’in “Platon, benim arkadaşımıdır, ama gerçeğin yeri daha önemlidir” dediğini

aklımızdan çıkarmamalıyız. Ancak hatipçilerin gayretli düşünceleri, dinleyicilerin zevkine bağlıdır. Dolayısıyla her lider ne söyleyeceğini, ne zaman ve nasıl söyleyeceğini anlamalıdır. Aynı zamanda, izleyicilerin dikkatini çekmek için kısa, şenlikli, canlandırıcı ve etkileyici, hem kısa hem net bir şekilde konuşmak hedefe ulaşmada yardımcı olur. Düşünceli hatipçi, bir gün önce dinleyicilerinin düşüncelerini, hislerini ve moralini hisseder. Hatipçi, dikkatli bir şekilde konuşur, herkesin dikkatini çekerek, yönlendirebilmesi gerekir. Lider kişinin konuşma tarzı çekici ve keskin olmalıdır. Hatipçi, dinleyicinin isteğini kendine çekmelidir. Hatipçinin her bir konuşmasında ilham, çeşitli düşüncelerle yoğun olması lazımdır. Böylece hatipçi, erdemli ve dikkatli olursa, herkese sözünü geçirebilir ve yönetebilir. Eğer hatipçi konuşmasının dinleyici üzerinde büyük bir etkisi varsa, dinleyicilerde ilham ortaya çıkar, yüzleri güler, dediklerine katılma, onay gösterme ve destekleme gibi davranışlar gösterir. Teşekkürünü de sadakatını da ifade edebilir. Böylece, hatipçi ve dinleyicilerin çoşkusunu aynı zamanda uyanır, birbirine destek vererek yaklaşır. Kısacası, genç lider hatipçi olarak onu dinlememek, anlamamak ve onunla anlaşmamak gibi konuşması doğrudur. Dördüncü, konuşmaya hazırlık gereksinimleri hakkındadır. Gençlerin herhangi bir sanat ya da herhangi bir başarıya okumadan ve öğrenmeden ulaşmak imkansız olmasını; herhangi biri konuşacaklarını önceden hazırlarsa, o kişi gerçekten halk için hizmet eden kişi olduğunu, benim fikrime halk nasıl bakar diye halkı önemsemek, insanı inandırmak yerine mecburla ikna etmek gibi davranışları amaç edenleri de söylemeliyiz. [9,45-66 ss.]

Beşincisi, konuşma kültürü hakkında düşünmektir. Sokrat demiş ki: “Konuşun, ben size sizin kim olduğunuzu söyleyeyim”. Yani genç liderler, insanların hayvanlardan farklılığı, dilidir. Eğer o dili boş yere kullanırsa ya da kullanmayı bilmeyen kişi hayvandan da düşüktür. Herhangi bir konuşma, yaşayan bir fenomen gibidir, o başı ve ayağı olan bir vücuttur ve tüm vücut ve ayağının birbirleriyle uyumlu olmasını hissetmesi, sadece güzel konuşmak değil, aynı zamanda güzel düşünmek gerektiğini akılda tutmalıyız. [11, 67-98 ss.]

Altıncısı, konuşmacı güleryüzlü ve güzel konuşabilmelidir. Her genç bir birey söylediği her sözün anlamına bakması gerekir. Sakin ve konuşmanın yerini bilen hatipliktir. Gerçekten, akıllı biri yavaş konuşur, cevabını bekler. Bu arada A. P. Çehov: “Ben kendimi durdurmaya öğrendim, çünkü bilgili kişi kendini boş bırakmaması lazım” demiş. Konuşmacının konuşması sırasında ruh hareketlerinin fiziksel bir hareketleriyle eşlik etmelidir. Bu arada: “Ateş gibi sıcak olsun yüzünüzle sözünüz” diye ulu bilge Şakarım’ın sözü aklıma geldi. A.S. Puşkin ise, anlamsızlığın iki türünü söylemiş: biri, duygu ve düşüncenin eksikliğinden ortaya çıkan boş konuşmadır; ikincisi, duygu ve düşünce çok olsa da, onu ifade etme sözünün eksikliğidir. Ayrıca, hatipçi kibar bir fenomeni kaba bir ses tonuyla söylese, ya da utanç verici bir konuşmanı kibar ve hassas bir ses tonuyla söylese dinleyiciyi inandırabilir mi, acaba?

Yedincisi, açık ve net bir konuşmaya alışması, hatta sessiz kalmanın da büyük bir güç olduğunu hissetmek. J. Balasaguni: “Çok konuşma, az sözle ifade et, bir sorunu bir sözle çöz” demiş. Gerçek konuşma, her zaman nettir, iyi konuşma her zaman net olur. Çok konuşan biri, doğruluğu az söyler. Akıllı kısa birinin, genellikle dili uzun olur. Bilge biri, elinden gelince düşüncenin çok olmasına rağmen kısa konuşmaya ve anlatmaya çalışır. Bir konuyla ilgili her şeyi anlatmaya çalışmak, kibar ya da hassas yetenekli birinin sıkılmasına izin verir. Konuşmayı bilmeyen biri, çok konuşanlardandır. Bazıları yalan gülümser ve çok konuşur. Kısacası, “Az konuşmak ve çok dinlemek, Beyzadelige ait karakterdir” dediği gibi Mahambet atamız, herkese daha az konuşup, çok dinlemek lazım demiş. Her zaman az konuşan hata yapmaz, az yiyen telaşlanmaz. Gençlerin, en az sözün daha anlamlı düşünce olduğuna dikkat çekmesi gerekir. Yani Kazak bilim adamı Kabdolov’ın düşüncesine göre, “çok bilip te net konuşan, hatipçidir; az bilip te çok konuşan gevezedir”. Sokrat’a göre ise, sadece iki durumda konuşmayı destekler: birincisi kendi düşünceleriniz hakkında net bir fikriniz olduğunda ve ikincisi de bir şey hakkında konuşmanız gerektiğindedir. Bazı durumlarda, sessizlikten konuşmayı tercih ederse, bazı yerlerde de konuşmaktan sessiz olmayı tercih eder. Şair Şal demiş ki: “Çok konuşan hatipçiden sessizolan akıllı daha iyidir; Baigeden (kazak at yarışması) birinci olmayan hızlı attan, sıradan bir at daha iyidir”. Evet, çok konuşanların çoğu başarısızlığa uğrar, bu yüzden konuştuğularımıza dikkat etmek hatipçilikten daha büyüktür. Kendi alanının uzmanı A. F. Koni, anlamlı bir şey konuşmamak yerine susmayı tercih ederse, bilge Bouvi: “Akıllı konuşmak, çok zor bir iştir, akıllı diye susup sessiz kalmak daha zordur” diye söylemiş”. Yani kendi diline gücü yetmeyen birinin konuşmasında gerçeklik olamaz. Ulu bilgilerimizden biri olan Anakarıs, gençlere diline, iştahına ve şehvetine dikkat etmekle ilgili bir eser bırakmış. Bu nedenle, günümüzdeki gençlerimiz, retorik kültürle ilgili gerekli beceri, yetenekleri, boş yere soru sormamaya, dikkatli dinlemeye ve ciddi olarak cevap vermeye, başka konuşacağı olmadığında konuşmayı kesmeyi öğrenmesi gerekir. Bu arada, “Eğer konuşmadığına bir kere pişman olursan, sessiz kalmadığına yüz kere pişman olursun” demiş L. N. Tolstoy. Bunun yanı sıra,

“insanlar nasıl konuşacaklarını öğrenmekle uğraşiyor, en önemli bilim, nasıl ve ne zaman susmayı gerektirdiği” demiş. Ancak akıllı kişi düşüncesini durduramazsa da dilini durdurabilir

Sonuç. Sonuç olarak, hatiplik gelenek, manevi değerlerin bir kaynağıdır. Türk kültürüne ait hatiplik sanat, gelecek nesillerimizi hayret ederek, büyük bir manevi lütuf ve anlayış verir. Ulu Bozkır'ın soyundan gelenlerin manevi canlanma mekanizmasının bir yönü de budur. Fakat manevi açıdan büyük ve zengin nesil, Türk dünyasının güvenilir bir geleceğidir.

Kaynaklar:

1) Kaidar A.T. *Halyk danalygy (Kazak makal-matelderinin tusindirme sözdigi jane zertteu)*. Almaty: «Toganaı T» baspasy, 2004. – 560 b.

2) Kydyrshaev A.S. *Sheshendiktanydy okytýdyń gylymi-ádistemelik negizderi. Monografua*. – Almaty. 2000. – 270 b.

3) Kydyrshaev A.S. *Sheshendik tagylymy. Oral*, 2006. - 146 b.

4) *Kazak bi-sheshenderi: tanyndyk jinak / Kurastyrgan Serikkazy Korabai*. – Almaty: «Aıganyım» baspa úii, 2016. – 204 b.

5) *Sóz taprańǵa rolka jok (Azil áńgimeler, sheshendik sózder, ańyzdar, akyndyk tolǵamdar)*. (Kurastyrgan jáne ádebi óńdep baspaǵa ázirlegen redactory A.Beisengalıqzy). Oral, 1998. – 240 b.

6) Syzdyk R. *Tildik norma jáne onyń kalyptany (kodyfikatsiua)*. – Astana: Elorda, 2001. – 230 b.

7) Kydyrshaev A.S. *Sheshen-lektor professiogramması*. – Oral: BKMÝ baspasy, 2004. – 56 b

8) *Karnegi Deil. Kak zavoevyvat drýzei ı okazyvat vliame na lýdei. Kak vyrabatyvat ýverennost v sebe ı vluat na lýdei, vystýpaia pyblichno; Kak perestat bespokoitıa ı nachat jit: Perevod s ang. Minsk: Polymia, 1990. – 579 s.*

9) Edmiýller A., Velgelm T. *Tehniká monipýliatsı: Raspoznavanie ı protivodeistvie*. – M.: Omega. – L, 2008. – 131 s.

10) Bredemaier K. *Pravila ritoriki: Kak ne teriatsia vo vremia vystýplenıa ı byt ýbeditelnym*. – M.: Alpina Biznes BÝKS, 2008. – 112 s.

11) Kydyrshaev A.S. *Sheshen sólei bilemiz be? (Sheshen sóley mádenietiniń altyn kaǵıdalary)*. Oqý quraly. – Oral, 2017. – 364 b.

МРНТИ 17.01.11

С. Ержанова¹

¹ *Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан*

М.МАҒАУИННИҢ “ҚЫПШАҚ АРУЫ” ПОВЕСІНДЕГІ НАРРАТОР ТҰЛҒАСЫ

Аңдатпа

Қазақ прозасында нарратология мәселесі әлі толық қарастырылмағандықтан мақалада әдебиеттанудың жаңа қырларының бірі ретінде нақты шығармалармен сараланады. Нарратология ғылымында елеулі еңбек еткен зерттеуші В.Шмид зерттеулерін негізге ала отырып, ғалымның нарратология туралы концепциясы қазақ шығармаларының жазылу, айтылым, жеткізілім сипатындағы құрылымдық ерекшелігі мен баяндаушы мен кейіпкер қарым-қатынасы ашылады. Авторды шығарманы тудырушы емес одан бөлек өмір сүруші мағынасындағы әлемдік әдебиетші теоретиктердің тұжырымдары қазақ прозасында дәлелденеді. Яғни нақты автор ретіндегі Мағауин – ғалым-әдебиеттанушы, әдебиет тарихын, ұлт мәдениетін зерттеуші, көркем прозашы. Мақалада “Қыпшақ аруындағы” субъект-нарратор арқылы танылатынына басымдық беріп, абстрактылы автор ретінде де көрініс беретініне тоқталамыз. Мақалада кейіпкер-авторды нақты автор мен абстрактылы, яғни имплицитті автор арасынан туындаған тың тұлға деп танимыз.

Түйін сөздер: Нарратология, концепция, автор, кейіпкер, баяндаушы, абстрактылы автор

S. Yerzhanova¹

¹ al-FarabiKazakh national university,
Almaty, Kazakhstan

NARRATOR'S PERSONALITY IN THE NOVEL "KIPCHAK'S BEAUTY" BY M.MAGAUIN

Abstract

As the problems of narration in the Kazakh prose aren't thoroughly investigated, it is analyzed in the given article by concrete novels as the one of the new sides of literature. V.Shmidt's investigations in the field of narration were taken as a basis, the scientist's research about narration concept helped to reveal the relationship between narrator and character, also structural peculiarities of Kazakh novels as writing, speaking, narration. The author is not only the creator of the novel but also he lives out of it, where the statements of world famous writers were proved in the Kazakh prose. Exactly, the author M.Magauin is a scientist-writer, the researcher of the literature's history, the investigator of nation's culture. We pay attention to the author as a subject-narrator in "Kipchaq's beauty" as well as an abstract author. We find the character-author as a definite or abstract author, the unique personality found among implicit author.

Key words: Narration, author, character, narrator, abstract author, implicit

С. Ержанова¹

¹ Казахский национальный университета имени аль-Фараби,
Алматы, Казахстан

ЛИЧНОСТЬ НАРРАТОРА В ПОВЕСТИ М.МАГАУИНА «КИПЧАКСКАЯ КРАСАВИЦА»

Аннотация

Проблема нарратологии так как полностью не изучена в казахской прозе, оно рассматривается как новая сторона литературы путем анализа конкретных произведений. Основываясь на исследования известного ученого В.Шмидта в области нарратологии, структурные особенности казахских произведения, такие как писание, говорение, а также связь между персонажем и повествователем раскрывается с помощью концепции автора о нарратологии. Автор является не только творителем, а также живет вне произведения и это доказывает утверждения многих теоретик-литераторов в казахской прозе. М.Магауин- ученый-писатель, прозаист, исследователь историю литературы и культуру народа. В данной статье мы делаем акцент на субъекта-нарратора "Кипчакская красавица", а также на автора-абстракта. В статье мы раскрываем автор-персонажа как настоящий автор и абстрактный автор, то есть уникальная личность вышедший из имплицитного автора.

Ключевые слова: нарратология, автор, повествователь, абстрактный автор

Кіріспе. Көркем туындыдағы автордың ролі туралы орыс ғалымы М.Бахтин өз ойын төмендегідей білдіреді: "Автора мы находим вне произведения как живущего своею биографической жизнью человека, но мы встречаемся с ним как с творцом и в самом произведении, однако вне изображенных хронотопов, а как бы на касательной к ним. Мы встречаем его (то есть его активность) прежде всего в композиции произведения: он расчленяет произведение на части (песни, главы и др.), получающие, конечно, какое-либо внешнее выражение, не отражающееся, однако, непосредственно в изображенных хронотопах" деп түйеді [1, 31]. Сонымен қатар автор өзі бейнелеген көркем кеңістікке қатыссыз қала отырып, дәл осы кеңістікке қатысы болатыны туралы тұжырымын: "Автор – творец, как мы уже говорили, находясь вне хронотопов изображаемого им мира, находится не просто вне, а как бы на касательной к этим хронотопам. Он изображает мир или с точки зрения участвующего в изображенном событии героя, или с точки зрения рассказчика, или подставного автора, или, наконец, не пользуясь ничьим посредством, ведет рассказ прямо от себя как чистого автора (в прямой авторской речи), но и в этом случае он может изображать временно-пространственный мир с его событиями как если бы он видел и наблюдал его, как если бы он был вездесущим свидетелем его" – деп, жеке пікірін жалғастырады [1, 31].

Қалыптасқан түсініктерді алға тартсақ, автор туындының өн-бойынан көрінгенімен, басқалардың атынан сөйлемек. Ол өз туындысында тура тура өз болмыс-бітімімен көрінбейді. Ол әдеби-көркем туындыны тудырушы, өзінің көркемдік кеңістігін түзуші. Өзі бейнелеген көркем кеңістік пен уақытта авторға орын бар ма? Автор мен нарратор және кейіпкер бірлігін теоретиктер не деп түсіндіреді? Өйткені, “Қыпшақ ару” повесінде автор Мағауин мен кейіпкер Мағауин қатар көрінеді ғой? Осы тұста, Виноградовтың тұжырымын келтірер болсақ, “Образ автора – это не простой субъект речи, чаще всего он даже не назван в структуре художественного произведения. Это – концентрированное воплощение сути произведения, объединяющее всю систему речевых структур персонажей в их соотношении с повествователем, рассказчиком или рассказчиками и через них являющееся идейно-стилистическим средоточием, фокусом целого” [2, 118]. Осы ойды айта отырып, ол “в формах сказа образ автора обычно не совпадает с рассказчиком” деп, толықтыра түседі [2, 118]. Алайда, М.Мағауиннің повесінде автор-баяншы (әуезелеуші) мен автор-әңгімеші бірігіп көрінеді.

Автор-нарратор сұлбасын Жүсіпбек Аймауытұлының “Елес” әңгімесінен де көреміз. Бірақ, бұл әңгімедегі тәсіл басқашалау сипатта. Әңгімешінің қызметінде автордың нақты “бейнесі” көріне қоймайды. XX ғасырдың 60-жылдарында әдебиет әлеміне келген тағы бір қазақ қаламгері Оралхан Бөкей. Жазушының кей әңгімелеріне кейіпкер болған Ораш автордың өзімен тұтастықта екені айқын аңғарылатын. “Ауыл хикаялары” циклына кіретін “Күлпаштың ұршығы”, “Іздегенін тапты ма?”, “Тортай мінген ақ боз ат” әңгімелеріндегі әңгімеші қызметіндегі автор оқиға кейіпкерлерінің бірі ретінде қатысады. Дегенмен де, мұнда нақты фактілер тым анықталып, айқындалып берілмейді.

“Қыпшақ аруы” повесін талдау нысанына алғанда автор бейнесіне қатысты теориялық тұжырымдардың барлығын міндетті түрде негізге алуымызға тура келеді. Өйткені, жоғарыда айтқанымыздай, хикаятта автор өз аты-жөнімен оқиғаға араласады. Повесті бастап оқығаннан-ақ оқырман автормен “жолғады”, әрі қарай автормен бірге “жүргендей” оқиғаға бастан-аяқ күй кешеді.

Әдістеме. Шығармашылықтың азабы мен ләззатын қабат көрген жазушы-әуезелеуші, яғни автордан әңгімеші-нарраторға айналған тұлға осы бір шығармашылық үдеріс мезеттерін баяндай отырып, әңгімені “Қыпшақ тас мүсіндері” кітабына әкеліп тірейді. Повесть мәтініне қысқаша тоқталайық: “Мәселен, мынау бір, етектей жайылған, сырты сұрқай, жуан кітапты алыңыз. Тақырыбымыздан жырақ сияқты. “Қыпшақ тас мүсіндері”. Ал, енді “Аласапыранды” оқыған болсаңыз... Ораз-Мұхаммед Қиян далаға шығады ғой. Бабадан қалған жалғыз жәдігер – биік қорым үстіндегі тас балбалдың алдына келіп тұрады. Міне!..” [3, 7].

Нарратология ғылымында елеулі еңбек еткен зерттеуші В.Шмид нақты (конкретный) және абстрактылы автор түрлерін атай отырып, әдебиет теоретиктері тұжырымдарын негізге алып, олардың өзіндік болмыс-бітімін, көркем туындыға қатысын талдап көрсетеді. Оның түсіндіруінше, нақты автор дегеніміз “это реальная, историческая личность, создатель произведения. К самому произведению он не принадлежит, а существует независимо от него” [4, 31]. Яғни нақты автор ретіндегі Мағауин – ғалым-әдебиеттанушы, әдебиет тарихын, ұлт мәдениетін зерттеуші, көркем прозашы.

М.Мағауиннің авторлық мұраты “Қыпшақ аруындағы” субъект-нарратор арқылы танылатынын айттық. Бұл жерде ол нақты автор өз “шекарасынан” өтіп, абстрактылы автор ретінде де көрініс береді. Әдеби туындыда нақты автордан бөлек деп есептелетін, оның шығармашылық актісі арқылы анықталған автор бейнесі екі негізге (объективті және субъективті) ие. Біз Саржан мүсіншіге ой тастаған, қыпшақ аруының тас мүсінін қайта жасауға жетелеп, оның көне заман кеңістігіне өтуіне себеп болған кейіпкер-авторды нақты автор мен абстрактылы, яғни имплицитті автор арасынан туындаған тың тұлға деп қабылдасақ болар. Осы “аралық тұлға” туралы тұжырымды ары қарай нарраторлық талдауларға сабақтастырып, сол арқылы тарқатуға тырысамыз.

“Қыпшақ аруы” повесіндегі әрекет етуші кейіпкерлерінің бірін “нақты-абстрактылы автор” “қамалынан” экплицитті нарратор “кеңістігіне” қалай әкелеміз немесе автор нарраторлық қызметте қалай тұлғаланады? Бұл сұраққа да жауап табу үшін нарратор туралы азды-көпті зерттеулер жүргізген ғалымдар тұжырымдарына сүйенеміз. Автор нарраторды бейнелегенде экплицитті және имплицитті бейнелеу тәсілдерін қолданады. Бұл жайлы Шмид өз еңбегінде атап көрсетеді. Көркем туынды өз табиғатында тұрақты қағидаларға бағына бермейтіні белгілі. В.Шмид анықтамасында “Экплицитное изображение основывается на самопрезентации нарратора. Нарратор может называть свое имя, описывать себя как повествующее “я”, рассказывать историю своей жизни, излагать образ своего мышления...” делінсе, “Қыпшақ аруы” повесіндегі нарратор осы қалыппен көріне отырып, бұл

анықтама шеңберінен де шығып кетеді [4, 49]. Өзін-өзі таныстыруы көркем баяндау арқылы аңғарылған нарратор автор атымен танылады. Оған повесть мәтінінен екі-үш мысал келтірейік:

Нәтижелер. “Мұха, – деді ақыры, – анау, үлкен ағамыздың атын кетпектей қылып, сол қалпында атай алмаймын, – деді жымиып. – Мұха... Саған қалай рахмет айтсам екен.” [5, 28]. Бұл – Саржан мүсіншінің сөзі. Қыпшақ аруының тас мүсіні арқылы өткен тарихты тірілтіп, повесть тілімен айтқанда “халқының қасиетін әйгілеп, таспен бедерленген тарихын жасаған, өнерде ғана емес, өмірде де шексіз бақытты” жан.

“Мен ұзақ жолға аттанып кеттім. Дерек жөнімді іздеп әуре болмаңыздар. Шеберхана кілті – жазушы Мұхтар Мағауинде” [5, 81]. Бұл – автомат жауапты телефонда қалдырған Саржанның сөзі.

“ – Мағауин деген жазушы сен боласың ба?” [5, 82]. Бұл – Саржанды іздеген Мүсіншілер одағының сөзі.

“Енді не қалды? Айтпақшы менің өзім. Енді осы өзімнің – Мұхтар Мағауиннің дүниеде барлығына күмәндансам керек қой...” [5, 82]. Екі ұдай күйде тұрған нарратор-кейіпкер осындай әрі-сәрі ойда тұрады.

Нарратордың өз-өзін таныстыруы қазақ прозасының тарихында бар. Бірақ, дәл осы қалыпта емес. Повесте шығармашылық өмірбаян да қатыстырылған: “Екі жыл табандап отырып алты ғасыр антологиясын әзірледім, орыс тілінде... Тағы бір жыл мехнат шегіп, бес ғасыр антологиясын тиянақтадым” [5, 91].

Қаламгер Мұхтар Мағауиннің құрастыруымен “Бес ғасыр жырлайды” антологиясын құрастырып, оның кеңестік идеология тарапынан көп қуғын-қыспақпен әрең дегенде жарыққа шыққаны белгілі жайт. “...небәрі екі жыл, үш ай және жиырма күн өткенде “Аласапыран” атты тарихи роман-дилогиямыз тәмам болды. Таң қаларлық жағдайда, пәле-жаласыз, барлық өткелектен өтіп, аман-есен басылып шықты. Ойламаған жерде жалпы жұртқа ұнап, қажетті мөлшердегі айырой-атаққа жеттік. Қыпшақ аруының бар болжалы шындыққа айналды...” [5, 82].

“Аласапыран” роман-дилогиясының бірінші кітабы 1983 жылы, екінші кітабы 1984 жылы жарық көрді. 1984 жылы аталмыш романға Қазақстан Республикасының Абай атындағы мемлекеттік сыйлығының берілгені баршамызға аян. Әңгімеші-нарратор баяндауы шындық деректермен сәйкеседі. Өмірлік деректерден алшағы – Қыпшақ аруының бар болжалының шындыққа айналғандығын айтуы. Өмір шындығы мен көркемдік шындық арасын айқындап тұрған шекара да осы сөйлем-баяндауда тұр. Теориялық пайымдауға салсақ, эксплицитті бейнелеу имплицитті бейнелеумен сабақтасып жатады және онсыз әрекет те ете алмайды. Осы қағида тұрғысынан қарасақ, қаламгер-кейіпкер мен тас мүсін түрінде оқиғаға килігетін Қыпшақ аруы эксплицитті бейнелеу мен имплицитті бейнелеу параллелін түзеді. Саржан мүсінші мен жазушы-кейіпкерді тоғыстыратын осы Қыпшақ қызының мүсіні екенін айтқанбыз. Сонымен, автор өмірбаянымен үндесетін баяндаулар – автордың нарраторға айналғанын айғақтай түсетін өмірлік дерек әрі көркемдік деталь. Көркемдік құрылымдағы күрделі тәсілдер түрлі бейнелеулерді туындатады. Жазушының қаламгерлік шеберігі көркем кеңістіктің мінсіз ашылуында көрінетіні белгілі. Өзінің шығармашылық өмірбаянындағы деректерді де оқиғаға кірістіре отырып, жазушы Мағауин авторлық мұратты танытса, Саржан мүсінші бейнесі арқылы көркем кеңістіктегі өзінің сыңарын, яғни “қосарлы бейнесін” тұлғалайды. Сөйтіп, өзін нақты авторға тән шектеулілік “бұғауынан” босатады.

“...Сол 80-жылы көктемде, сен өзіңнің ең үлкен романыңды бастаған сәтте, көкек айының соңғы күні... мен өзімнің мүсіншілік өнерімнен біржола айрылдым” – дейді араға отыз жыл салып, күтпеген жерден телефон арқылы хабарласқан Саржан [5, 96]. Себебі: “Екеуіміз – бір кісі. Қай заманда жасасақ та. Сен деген – мен. Мен деген – сен. Біртұтас тұлғамыз. Жартылай емес, жарымжан емес. Толық қалпымызда. Ортамыздан бөлінсек, екеуіміз де орташа шығамыз... Сенің айтқаныңдай, жұрттың жақсысынан артық. Одан не пайда? Үлкен өлшеммен алғанда шамалы. Шамалыны сен де, мен де қанағат тұтпаймыз” [5, 96]. Шығарманың күллі құпиясының кілті осы диалогта. Әу баста Қыпшақ қызының тас мүсінін көріп, ерекше күй кешкен әңгімеші Мұхтардың өзі еді ғой. Осыдан кейін Саржан оқиғаға араласқан. Оған ой салып, қыпшақ мүсіндеріне қатысты кітапты апарып берген де Мұхтар-кейіпкер болатын. Оқиғаның тың арнаға бұрылып, шиеленісуі сол кітаптағы мүсінді көруден басталған.

Талқылау. Саржан мүсіншінің айтқаны айдай шындық, “79-жылдың жазынан 80-нің көктеміне дейін мұнда сен түк өндіре алмай, тыпырлап жатырсың, ал мен онда Айсұлу-бегім мен Саржан – бәдізшіні қалыптадым” деген Саржан (айтып отырған ол жағы – бағзы уақыт, көне ғасыр, ата-баба жұрты, дәлірек айтқанда, повесте көрсетілгендей, 1731 жыл, маусымның 17 жаңасы) әдеби ортаға,

бүгінгі қазақ жұртына белгілі жазушы шығармаларын атап береді және олардың жазылу тарихын қолмен қойғандай етіп баяндайды. Оның айтуынша, екі мүсінді ойдағыдай қашап бітірген соң “жалғанның кезегі” жазушы-кейіпкерге көшкен екен. “Әуелі “Аласапыранды”. Ізінше “Шақан Шері”. Бұдан кейін бірер жыл үзілісің болды, бірақ мен үлкен ойыннан шығып кеткем екен. Ал сен “Доңыз жылғы балалыққа” кірістің, оның соңын ала “Сары қазақ” [5, 97].

Саржан хикаят басында үкіметіне сыйлы, ортасында беделді, “революция ерлерінің” мүсіндерін сомдап жүрген мүсінші, Мемлекеттік сыйлықтың игері болатын. Сол бүгіннің Саржан мүсіншісі шын мәнінде бағзы жұрттың бәдізшісі, Қыпшақ Көбек ханның ұлы екен. Жары – Қыпшақ аруы мүсініндегі Айсұлу-бегім... Ата жұртқа аттанған Саржанның есімі түсініксіз жағдайда барлық таныстарының, өзі ғұмыр кешкен бүгіннің жадынан өшірілген. Оны ұмытпаған жалғыз Мұхтар-кейіпкер. Жазушы оқиға арнасын осындай қым-қуыт жолға бұра отырып, мистикаға кезек бергендей болады. Бірақ, ол мистика емес, жазушы қиялы, оның арман-мұратының көркем кеңістіктегі көрінісі десек дұрысырақ болады. Автор мен автор бейнесі, яғни нақты және абстрактылы автор түсініктемелерінен басталған талдауымыз әрі қарай нарратор құрылымына байналысты туындаған жағдаят. Дискурс-талдау мұнымен де шектелмей, нарратор типологиясы тұрғысынан жүйелеп, анықтап-түстеп берсек, аталмыш повестің көркемдік табиғаты ашыла түсері сөзсіз. эксплицитті және имплицитті нарратор түрі бейнелеу тәсілі тұрғысынан осылай жетілсе, диететикалық өлшем тұрғысынан диететикалық және бейдиететикалық түрлеріне жүйеленеді. Диететикалық нарратор деп өзін-өзі диетезис тұлға ретінде баяндайтын нарратор түрін айтады. Диетезис дегеніміздің өзі көне грек тіліне аударғанда баяндау, әңгімелеу мағыналарын береді. “Диетезис – это способ повествования, который представляет взгляд на мир “изнутри”, то есть мир воспринимается персонажами в ситуациях и событиях нарратива говорящего, рассказывающего, а не изображающего, действующего. В диетезисе рассказчик повествует. Он описывает действия (а иногда и мысли) персонажей читателям или зрителям” [6, 142]. Бұл ұғым аясында нарратор кейіпкерлердің біреуінің болуы ықтимал екені айтылады.

В.Шмидтің анықтауынша диететикалық және бейдиететикалық нарратордың функциясы былайша сипатталады: “Диететический нарратор фигурирует в двух планах – и в повествовании (как его субъект), и в повествуемой истории (как объект). Недиеетический же нарратор повествует не о само себе как о фигуре диетезиса, а только о других фигурах. Его существование органичивается планом повествования, “экзегесисом” [7, 58]. “Экзегесис” термині “түсіндіру” ұғымын беретін көне грек сөзінен алынған. “Қыпшақ аруы” повесіндегі диететикалық нарратор тұлғасында көрінетін көрінетін бейне (образ) – автор тұлғасымен де, туындыдағы басқа кейіпкермен де (Саржан мүсіншімен) көркемдік-тұспалдық бағытта тұтасатын баяндаушы-әңгімелеуші. Ол, жоғарыдағы анықтамаға сәйкес екі бағытта да көрінеді. Сондай-ақ диететикалық нарратор бір-бірінен дараланып тұратын “баяндаушы, яки әуезелеуші тұлға” және “баяндалатын оқиға” инстанциясына “бөлшектеніп” кетеді. “Қыпшақ аруы” повесінде диететикалық нарратор оқиғаны оқиғаны бірінші жақтан баяндайды және өзінің автобиографиясын да қамтып өтеді. Тіпті аты-жөнін де атап тұрып көрсетеді. Бейдиететикалық нарратор бейнесінде көрінетін Саржан мүсіншінің диететикалық нарратор тұлғасы және авторлық мұрат та айқындалмас еді.

Нарратологиядағы типологиялық топтастырудың бір түрі туындыда баяндаудың “көмкерілуі” деңгейіне қарай бірінші немесе негізгі, екінші немесе қосалқы және үшінші деңгейдегі нарратор болып жіктелетінін есепке алсақ, негізгі нарратор суреттелетін негізгі және “жасанды,” “ойдан шығарылған” оқиғаны баяндаушы (Мұхтар-кейіпкер), екінші яки қосалқы нарратор тек суреттелетін негізгі оқиғаны баяндаушы (Саржан мүсінші), ал үшінші нарратор қосылған, яки қосымша туындаған “жасанды” оқиғаны баяндаушы (өткен тарихты баян етіп жеткізуші Қыпшақ аруы) қызметтерін иеленген. Негізгі нарратор (Мұхтар) жалпы осы повеске арқау болған оқиғаның барысын, шиеленісуін, шарықтау шегін және шешімін өз бақылауында ұстайды және оған кейде “іші-бауырына” дейін, кейде сырттай араласады. Саржан мүсіншінің қиялына қозғау салып, нәтижесінде оның “арғы дәуірдегі қыпшақ жұртына” аттануына ықпал еткен жазушы Мұхтар (кейіпкер ретінде) “негізгі”, яки “бірінші” нарратор ретінде ерекшеленсе, Саржан мүсінші негізгі оқиғаның арасынан жаңа сала болып бөлінген.

Қорытынды. 1960-80 жылдары қазақ прозасына мүлде жаңа сипаттағы жазушылар келді. Бұлар алдыңғы ұрпақтың шығармаларымен таныса алмаса да, қазақ прозасын дүниежүзілік деңгейге көтерді. Бұлар Э.Хэмингуэйді, Ф.Кафканы, У.Фолкнерді, Ницшені оқып, дүниежүзілік әдебиетпен емін-еркін танысты. Бұл толқын: Т.Ахтанов, Т.Әлімқұлов, Б.Сокпақбаев, Ш.Мұртаза, Ә.Кекілбаев,

О.Сүлейменов, М.Мағауин, Ә.Әлімжанов, Қ.Ысқақов, С.Мұратбеков, Қ.Жұмаділов, Д.Исабеков, О.Бөкей, Т.Әбдіков, Б.Нұржекеев, М.Сқақбаев, Т.Нұрмағамбетов, С.Сматаев және т.б. Оларды М.Әуезов “жыл құсындай жаңалық көрдім” деп мақтан еткен.

Қазақ қара сөзінің осы буыны жайлы Ә.Кекілбаев былай дейді: “Адамзат басында арғы-бергіде онша көп ұшыраса қоймаған әлемдік соғыстың тұсында балалық шақтары өтіп, дүние түйсінсуі қалыптасқан, тарихи зұлматтар мен зұлымдықтарды өрбітетін әсіресе элеуметтік өзіншілдіктің бетпердесі ашылып, жеке адамды тәңір тұтудың күллі күйкі болмысы әшкере болған кезде кәмелетке толып, дүниетанымы қалыптаса бастаған ол ұрпаққа артқан сенімі аса үлкен еді...” [8, 306]. Аталмыш қаламгердің шығармашылығына ой көзімен қарасақ, бұл үміттің орындалғанын байқаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1) Бахтин, М.М. *Автор и герой: к философским основам гуманитарных наук.* – Спб.: Азбука, 2000. – 336 с.- книга
- 2) Виноградов, В.В. *О теории художественной речи.* - Москва: Издательство “Высшая школа”, 1971. – 240 с.-книга
- 3) Мағауин, М. *Қытшақ аруы.* – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.- кітап
- 4) Шмид, В. *“Нарратология”.* - Москва: Язык славянской культуры, 2008. – 664 с.-книга
- 5) Қазіргі қазақ прозасы: М.Мағауин. *“Қытшақ аруы” // Жұлдыз. №2, 2015 ж.- кітап*
- 6) Михайлов Н.Н. *Теория художественного текста.* – Москва: Издательский центр “Академия”, 2006. – 224 с.-книга
- 7) Вольф Ш. *“Нарратология”.* [Электрон.ресурс]. 2012. – URL: http://www.litres.ru/pages/biblio_book/art=274692
- 8) Кекілбаев Ә. *Адамстанға саяхат.* // *Егемен Қазақстан.*, 2002, С.3-4.- газет

МРНТИ 17:82.30

Ұ. Жанбершиева¹

*¹Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,
Қызылорда, Қазақстан*

ХОРЕЗМИДІҢ “МУХАББАТ-НАМАСЫ” СЫРДА ТУҒАН

Аңдатпа

Мақалада ежелгі дәуір әдебиеті түркі халықтарының әдеби-мәдени өсуі мен олардың жазып қалдырған асыл мұралары туралы сөз болады. Ежелден өркениеттің бесігі болған Сыр бойында жазылып, көшірілген шығармалар туралы зерттеуші ғалымдар еңбектері салыстырыла қарастырылды.

Алтын Орда дәуіріне дейін және Алтын Орда кезінде Сыр бойы өнер мен мәдениеттің тамыры тереңге жайылған ел екенін “Қорқыт жырлары”, “Оғызнама”, “Ақиқат сыйы” сияқты шешендік нақыл, ойшыл өсиеттер, даналық сөздер, өлең жырлар, дастандар, аңыздар Сыр бойында жазылғанына баға беріліп, ғылыми жүйеде сараланды.

Алтын Орда дәуірінің ескерткіші Хорезмидің “Мухаббат-наме” дастаны туралы жазылған зерттеу еңбектерге тоқталып, ғылыми бағытымен идеясы айқандалды.

“Мухаббат-наме” шығармасы Сыр бойында жазылғанын Б.Кенжебаев, Х.Сүйіншәлиев, А.Қыраубаева, М.Жолдасбеков сияқты ғалымдар зерттеулері мен тарихи деректерге сүйене отырып ашылды.

Шығарманы дамыта зерттеп, саралап, жүйеге түсіріп қорыту арқылы тақырып өзектілігі айғақталады. Рухани әлемнің шоғырлануы, топтасуы Алтын Орда дәуірінде Сыр бойында жазылып хатқа түскен шығармаларға тұжырым жасалды.

Хорезмидің “Мухаббат-наме” дастанының жазылу тарихы туралы қазіргі әдебиеттану ғылымындағы зерттеушілердің жасаған тұжырымдарына нақты дәлелдер беріледі. “Мухаббат-наме” шығармасының Сыр бойында жазылып, Сыр бойы ақын-жыраулары бастау бұлағын ежелден алып,

ғасырлар бойы дамытқандығы пайымдалады. Ұлттық рухани мәдениетіміз әлемдік деңгейде танылады.

Түйін сөздер: Алтын Орда, Хорезм, Сыр бойы, “Оғызнама”, “Қорқыт жырлары”, “Мухаббат-нама”, әдеби байланыс, тың тума, ежелгі дәуір, әлем өркениеті

*U. Zhanbershieva*¹

¹ *Kyzylorda state University Korkyt Ata,
Kyzylorda, Kazakhstan*

WORK “MUHABBAT-NAMA” OF KHOREZMI MONUMENT CREATED ON THE SYRDARIYA

Abstract

The article is devoted to the literary and cultural growth of the ancient Turkic people and their precious heritage. The works of scientific researchers written on Syrdariya, which was once the cradle of ancient civilization, are compared.

At all times, the Syrdariya was considered a model of art and great culture before and during the era of the Golden Horde. As proof of this, the following legacies: “Korkyt zhyrlary”, “Ogyznama”, “Akikat syiy”, the art of eloquence, commandments, words of edification, poetry, prose, myths were created on the Syrdariya.

Scientific ideas and studies of the work of “Muhabbat-nama” of the Khorezmi monument during the period of the Golden Horde are determined.

Referring to the historical facts and works of the following scholars: Kenzhebaev B., Suynshaliyev Kh, Kyraubaeva A, Zholdasbekov M., we can proudly say that the work “Muhabbat-nama” was written on the Syrdariya.

The relevance of the topic is confirmed by the development, analysis and generalization of the work. Describes the historical works written on the Syrdariya during the Golden Horde, where the spiritual world of heritage accumulates. The article presents the assumptions of modern scholars in literary criticism about the history of writing Khorezmi's work “Muhabbat-nama”.

It is believed that the work “Muhabbat-nama” had a special development even in antiquity since the time of great poets and readers. Our national spiritual culture is recognized worldwide.

Key words: Golden Horde, Khorezmi, the Syrdariya, “Ogyznama”, “Koryt zhyrlary”, “Muhabbat-nama”, literary interaction, innovation, ancient times, world civilization

*У. Жанбершиева*¹

¹ *Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата,
Қызылорда, Қазақстан*

ПРОИЗВЕДЕНИЕ “МУХАББАТ-НАМА” ПАМЯТНИКА ХОРЕЗМИ СОЗДАН НА ЗЕМЛЕ СЫРА

Аннотация

Статья посвящена литературно-культурному росту древнего тюркского народа и их драгоценному наследию. Сравниваются труды ученых-исследователей написанные на земле Сыра, который когда-то являлся колыбелью древней цивилизации.

Во все времена Земля Сыра считалась образцом искусства и великой культуры до и во время эпохи Золотой Орды. В доказательство этому следующие наследия: “Қорқыт жырлары”, “Оғызнама”, “Ақиқат сыйы”, искусство красноречия, заповеди, слова назидания, поэзии, прозы, мифы были созданы на земле Сыра.

Определяются научные идеи и исследования труда “Мухаббат-наме” памятника Хорезми в период эпохи Золотой Орды

Ссылаясь на исторические факты и труды следующих ученых: Кенжебаев Б., Сүйіншәлиев Х, Қыраубаева А, Жолдасбеков М. можно с гордостью сказать, что произведение “Мухаббат-наме” было написано на земле Сыра.

Актуальность темы подтверждается разработкой, анализом и обобщением работы.

Описываются исторические произведения написанные на земле Сыра во времена Золотой Орды, где скоплевается духовный мир наследия. В статье представлены предположения современных ученых в литературоведении об истории написания произведения Хорезми “Мухаббат-нама”. Считается, что произведение “Мухаббат-Нама” имело особое развитие еще в древности со времен великих поэтов и чтецов. Наша национальная духовная культура признается во всем мире.

Ключевые слова: Золотая Орда, Хорезм, Земля Сыра, “Оғызнама”, “Қорқыт жырлары”, “Мухаббат-нама”, литературное взаимодействие, новшество, древние времена, мировая цивилизация

Кіріспе. Қазақ әдебиетінің даму тарихы, бастау бұлағы, нәр алған қайнар көзі ежелгі дәуірде жатыр. 8-9 ғасырдағы түркі ру-тайпаларының ежелгі дәуір деп аталатын әдебиеті көне тарихтан жақсы мәлім. Әрбір ел өткенін жете танып, асыл мұрасын толық иеру арқылы өркендейді, әдеби – мәдени өсуін танытатын, жетілдіре түсетін жазып қалдырған мол деректермен көрсетеді. XIII-XV ғасырда ғылым мәдениет пен әдебиеттің дамуы әдебиет тарихында Алтын Орда дәуіріндегі әдебиет деп аталады. Алтын Орда мемлекеті тұсында түркі халықтарының мәдени өмірінде үлкен серпіліс болған. Алтын Ораданың астанасы Сарай қаласы болғанымен, әдеби туындылардың жазылуы Сарай, Мысыр, Сыр бойында жазылып, көшірілуі қалыпты жағдайға айналған. Осы кезеңде ежелден өркениеттің бесігі болған Хорезм аймағы Алтын Орда мемлекетінің қол астына қарайды, сондықтан түркі сөз өнерінің дамуына ықпалын, түркі халықтарының этникалық негізін бұлтартпайдәлелдейтін деректік материалдарды, ортақ белгілерді аңғаруға болады.

Біздің мақсат ежелгі дәуірде Сыр бойында жазылып, хатқа түскен шығармалар халықтың табиғи болмысына тән биік өресі кемел дүниетанымның көрсеткіші болып табылатынына көз жеткізу болып отыр. Алтын Орда дәуіріне дейін де ежелден Сыр бойы өнер мен мәдениеттің тамыры тереңге жайылған қасиетті ел екені бүкіл әлем алдында дәлелденген. Ұлы дала көшпенділері саяси-әлеуметтік тағдырын Сыр бойында тоғыстырып отырған. Сол себепті де әдеби-мәдени мұралардың осы жерде жазылып, хатқа түсуі мүмкін болар.

Әдістеме. XIII-IX ғасыр аралығында өмір сүрген ұлы ойшыл, асқан кеменгер, атақты қобызшы жырау Қорқыт ата Қайұлы жырлары мен күйлерін Сыр бойында толғаған. Қорқыт айтыпты деген шешендік нақыл, ойшыл өсиеттер, даналық сөздер, өлең жырлар ел жадында сақталған. Кеменгер ойшылдың аңыздары, сиқырлы күйлері ғибратқа толы жырлары атадан – балаға мұра болып жеткен. Сол сияқты X ғасырдағы эпостық шығарма “Оғыз нама” да Сыр бойында туғандығын әлем ғалымдары мойындаған. А.Т.Щербак ұйғыр тіліндегі нұсқасын бастырса, Әбілғазы оғыздар туралы нақты тарихи деректерді “Түркімен шежіресінде” берген. Жырдың Сыр бойында туғанын дәлелдейтін деректің бірі – X ғасырда оғыздар бірлестігі, мемлекеті Сырдың төменгі ағысында орналасқан Жанкент немесе Жаңа Тузия қаласы болған. Тарихи деректерге сүйенсек, IX ғасырда оғыздар Жайық башқұрттарымен жарты ғасыр соғысып, Жанкентке қарай өтіп, сол жерде мемлекет құрғаны мәлім. Белгілі ғалым Ә.Қоңыратбаев: “Сыр оғыздардың орталығы Жанкент болған. Әбілғазы оны оғыз ханның тұрағы, олар Сырдың екі жағалауын мекендеген десе, Жанкент оғыз бектерінің қысқы тұрағы деген пікірді С.П.Толстов та айтыпты”,- дейді [1.,1]. Ғалымның осы пікіріне орай “Оғызнама” Сырда жазылғаны, шығармадағы оқиғалар, хан тұрағы Сырдың екі жағалауында өткендігі, жыр оқиғасы Қорқыт жырларымен сабақтастығынан байқалып тұрғандығын айқындай түседі. Осы пікірді дәлелдей түскен ғалым М.Жолдасбеков “Қорқыт әңгімелерінің қызық әрі байтақ саласын құрайтын, да осы – Оғыз әңгімесі. Оғыз ханның дәуірі Сырдария жағасын қоныстанған оғыз-қыпшақ арасында екі күшті тайпа болған. Оның бірі – үш оқ, екіншісі – боз оқ деп аталған”- дейді. [3.,128].

Оғыздардың ата мекені – Сыр бойында екенін жырдың осы жерде жазылғанын ашатын кейбір деректерді ғалым осылай дәлелдейді. Әдебиет зерттеушісі ғалым Т.Еңсегенов “Оғызнама-Сырда туған” атты зерттеу еңбегінде жырдың осы жерде туғанын саралап, өзіндік ой-пікір айтып, тұжырым жасап, жүйелегеп, нақты деректер келтіреді. Есқали нұсқасында “Оғыз” деген атауды бірінші қолданған. “Оғыз” сөзі Оғыз ханның маңына топтасқан ауызбірлікті елдерді “уыз” уыздай ұйыған ел деген мағына берген деп түйін айтылып жүр. Жырдың туу себебі туралы осындай пайымдаулар бар десек те, “Оғызнама” жырын зерттеген Б.Кенжебаев, Х.Сүйіншәлиев, М.Дүйсенов, М.Жолдасбеков,

М.Жармухамедов, Ө.Күмісбаев, Н.Келімбетов, Ә.Қоңыратбаев, Қ.Өмірәлиев сияқты бір топ қазақ ғалымдары аңыздың тегін ежелгі түркі дәуіріне жатқызады да жыр Сырдың төменгі ағысын жайлаған оғыз-қыпшақ ұлысы кезеңінен жеткен мұра Сырда туған деген тұшымды пікір айтады. Бұл тұжырымдар қазірде де өзекті. Ал Марғұлан: “Оғызнама” Қазақстан жерінде жасалған қазақ тайпаларының мұрасы, бұл дала жыры, онда қазақ даласының иісі аңқып тұрған жоқ па?-[2.,2] деп дәлелдей түскенін көріп отырмыз. Мақалаға арқау болып отырған Алтын Орда дәуірінде Сыр бойында жазылған шығармалар өзіндік ерекшелігімен орын тепті. Атап айтқанда Хорезмидің “Мухаббат-наме” дастанын дамыта зерттеу, саралап, белгілі бір ғылыми негізде жүйеге түсіріп, қорыту арқылы тақырып өзектігін айғақтаймыз. Зерттеу нысанымыз Сыр бойында өмір сүріп, тамаша туындылар жазған өнер тарландары болғандықтан, әдебиет тарихындағы өлке әдебиетінің өзіндік орнын, ерекшеліктерін, бүгінгі әдебиеттанудың талап, талғамдарына сәйкес айтуымыз орынды. Қорқыт сарынымен үндестіре, Алтын Орда әдебиеті мұраларымен ғасырлар бойы жалғасқан “Сыр елі-жыр елі” атанған елде өнер иелерінің рухани өмірімізде алатын орны ерекше.Ежелгі Тұран ойпаты мен оғыз-қыпшақ ұлысы мекендеген Сыр еліндегі әдеби мұралар өзіндік құндылығымен танылады.

Нәтиже.Алты алаштың анасы болған Сыр елі – киелі жер. Ежелден ақындық, сазгерлік, жыраулық дәстүрдің ұлттық өрнегі мен бояуы бұзылмай сақталып келген өңір- осы Сыр өлкесі. Өлмейтін мәңгілік өмірді армандау идеясымен үлгі болған Қорқыт – адамзат баласын Тәңірін тануға әкелген көріпкел әулие, өнердің пірі. Олай болса, жоғары рухани әлемнің шоғырлануы, топтасуы, бас қосуы осы жерден бастау алғанға ұқсайды. Түркі халықтарының тілімен қатар, олардың рухани қазыналарына ұқсас, сарындас келуінің сырын аңғаруға болады. Ежелгі дәуір мұраларынан қалған небір асыл сөз Сыр сүлейлерінің көшімен ілгері қарай кетіп барады. Ғалым Р.Нұрғалиев: “Үздік үлгілерден үйренуге құмарлық, адамзат дәстүрлеріне ден қою, туған топырақ байлығынан қол үзбеу-әлемдегі барша таланты қаламгерлерге ортақ қасиет. Ұлттық дария, әлемдік телегей теңіз-осы талағыстың тоғысуынан қазақтың арналы қазынасы-көркем әдебиет жасалады”,-деп әдеби дамудағы жалғастық, әдеби байланыстар мәдени тоғысулардан туатынын осылай зерделеген [4.,6]. Бұл пікір біздің тақырыбымызға да толық дәлел бола алады.

Көрнекті ғалым, әдебиет зерттеушісі профессор Бейсенбай Кенжебаев Алтын Орда дәуіріндегі жазылған шығармалардың жазылу тарихын орналасқан территориясына байланыстыруды жөн дей келе: “Алтын Орданың оңтүстігі оған Аралдан Сауранға дейінгі жерлер кіреді”. “Мухаббат-нама” 1353 жылы Сыр бойында жазылған. Оны автордың мына сөзінен білуге болады. [5., 85]

“Мухаббат-нама сөзін мұнда айттым,

Қамуғин Сур йақасында битидам.

Мухаббат-нама нама сөзін мұнда айттым,

Барлығын Сыр жағасында жаздым”-деген тұжырымы жасаған [15]. Ғалымның осы пікіріне сай тарихи ескерткіштердің қай жерде жазылғанын анықтау, ғылыми дәлдікте басты мәселенің бірін атқаруға тиіс. Б. Кенжебаевтың “Мухаббат-нама” дастанының жазылу тарихын ашуы зерттеудің құнын арттырып тұр. Орта ғасырлық түркі әдебиетінің өкілдері шығармаларын жазып бітірген жылы, айы, күнін көрсетіп, өзінің есімін жазып кеткен. Бұл мұраны тағы да молырақ зерттеген Алтын Орада дәуіріндегі әдеби ескерткіштерді атап көрсетіп, жүйелі талдау жасаған ғалым Х.Сүйіншіәлиев: “Кітапты жазушы Сырдария бойында, тышқан жылы жазып бітірдім деп ескертеді. Оның араб әріпіндегі нұсқасы Британия музейінде сақталған”,-деп дәлелдейді [6.,179]. Сонымен қатар “Мухаббат-нама” дастанының Сыр бойында жазылғанына күмән жоқ, десек те, оқиға болған жері мен кейіпкерлері Орта Азиялық болып келетіндігін аңғартады. Алтын Орда дәуірінде жазылған өзінше көркемөнердің бір саласына айналғандығы терең байыпталады. Сөз жоқ, “Мухаббат-нама” қазақ әдебиетінің тақырыптық, сюжеттік арнасын кеңейтіп, оның Сыр бойындағы әдебиет үлгілерінің толығы ісіне септігін тигізді. Ұлттық рухани мәдениетті әлемдік деңгейде танытуға ұмтылған ғалымдар Р.Бердібай, Ә.Дәрбісәлин, М. Жармухамедов, Ө.Күмісбаев, Н.Келімбетов, С.Қасқабасовтар “Мухаббат-наманың” жазылу тарихы туралы мәселе тереңдігі, ой биіктігінен көрініс тауып, тағылымдық ой тастайды.

Хорезмидың “Махаббат-намасын” арнайы зерттеген, аудармасын жасап, тыңтума әдебиет Сыр бойында жазылғанын ғылыми жүйеде саралаған ғалым Алма Қыраубаева еді. Қазақ әдебиетінің түп төркіні ежелгі дәуірден басталып, оның біршамасы Сыр бойында жазылып, хатқа түскені туралы ғылыми дұрыс тұжырым жасап, әдебиеттану ғылымында зәру мәселе көтерген “Мухаббат-наманың” идеялық-көркемдік ерекшеліктері атты кандидаттық диссертациясы мен “Ғасырлар мұрасы” (1988 ж)

зеттеу еңбегінде А.Қыраубаева: “Хорезм Сыр бойындағы қала кенттердің бірінен шыққан [7.,68]. Оған дәлел автордың: “Махаббат-нама жырын біттім мұнда, Бәрін де жаздым Сырдың жағасында”, - деп жазып Хорезми жырынан дерек келтірген. Ғалым А.Қыраубаева тыңтума әдебиет - Махаббатнаманы көне дәуірдегі жазба ескерткіштердің ішіндегі мәнді және қызғылықты жазылғанын айтып өтеді. Дастанның бізге жеткен екі көшірмесі араб, ұйғыр әріптерімен жазылғанын және өзбек тіліндегі нұсқасын қазақ тіліне аударған. Еңбектің 1937 жылы ғалым Ә. Қоңыратбаев ҚР Ғылым академиясына өзбек тіліндегі көшірмесін өткізген. Ал, ұйғыр тіліндегі нұсқаны академик А.М. Щербак, араб әріпімен жазылған нұсқасын Ә.Н.Наджиб аударған. В.В.Бартольд пен А.Н.Самоилович, Е.Э. Бертелье зерттеулерінде түркі тектес халықтардың ортақ мұрасы екенін дәлелдеген.

Қазақ ғалымдары С. Аманжолов, Р. Бердібай, Б. Кенжебай, Х. Сүйіншәлиев, А.Қыраубаева, Ә. Күмісбаевтар әр кез көрші елдермен ішкі байланыс, поэзия жанрының түркі әдебиетіндегі көрінісі туралы ой тұжырымдар жасаған. [10,11,13]

Талқылау.Бүгінгі күні біз “Махаббат-наманың” түпкі бастаулары әрі де жатқанын XIII-XIV ғасырдағы Алтын Орда әдебиетінің туындысы және Сыр бойында жазылып, тасқа түскенін қарастырдық. Хорезми Хорезмде туғандықтан Хорезми деген лақап атпен белгілі болған ақын бұл дастанды парсы,түркі тілінде жазған. 13-14 ғасырда өмір сүрген ақындар көркем әдебиетте араб, парсы, түркі тілдерін білген, бірақ парсы тілі әдеби тіл болғаны анық. Осы орайда ғалым В. Э. Бертельс: “IX ғасырда негізгі әдеби тіл болған араб тілінің орнын, X ғасырда парсы тілі басты. Араб тілі тек ғылым мен дін саласында қалып, XI ғасырда парсы тілі ғылымға еді, сопылық ілімді үйренбей тұрып, Орта ғасырлық мұсылман шығысының мәдени тұрмысын дұрыс түсіну мүмкін емес”-деген. Алтын Орда дәуірінің мұрасы саналатын Мухаббат-наме 946 жол, 473 бәйіттен тұратын он бір арнау өлең, 58 жол хикаядан тұратын дастанда Алтын Орда әмірлерінің бірі Хожабек есімі көп қайталанады. Ол Сыр елінде билік құрған Жәнібек ханның әкімдерінің бірі болған және осы тарихи деректерге сүйенсек, “Махаббат-нама” дастаны Сыр бойын мекен еткен хандар мен әміршілері туралы шығарма және осы өңірде жазылғанын анықтай түседі. Алтын Орда дәуірі әдебиетінің ең көрнекті үлгісі “Мухаббат-нама” дастанында автор махаббат трагедиясын, өзі өмір сүрген дәуірінің қоғамдық-әлеуметтік мәселелерімен байланыстырған.

“Мухаббат-наманы” зерттеген А. Қыраубаеваның еңбектеріне академик Т.Кәкішев: “А. Қыраубаева Сыр бойы әдебиетінен бастап, әл Фараби шығармаларына, А.Ясауи, Ахмет Йүгінеки, Жүсіп Баласағұни онан кейін Алтын Орда дәуірідегі әдебиет өкілдеріне талау жасап, ең соңында “Тыңтума әдебиет”-“Мухаббат-нама” мен үлкен дәуірдің тарихи-эстетикалық болмысын ұғынықты да астарлы тілмен берді”, -дейді [9.,12]. А.Қыраубаеваның Алтын Орда мемлекеті туғызған, сол территорияларда жасалған әдебиет қана емес, Сыр бойында, Хорезмде, Каспий маңында тіршілік құрған түркі тілдес халықтардың жазып қалдырған әдеби мұраларын қыпшақ, оғыз тайпаларының ортақ мұрасы және “Мухаббатнама” Сырда туған,-деп анықтап бергенін ғалым осылайша бағалаған. Десек те, қазақ әдебиетін зерттеуші ғалымдар арасында “Мухаббат-наманың” жазылу тарихы мен жазылған жері туралы сан түрлі пікірлер бар. Б. Кенжебаев, Х. Сүйіншәлиев, М. Жолдасбеков, А. Қыраубаева, Ә. Күмісбаев сынды ғалымдар “Мухаббат-наманың” Сыр бойында жазылып, хатқа түскенін Хорезмидің жырда берген деректері мен тарихи дәйектемелерге сүйене отырып нақтылайды. Бұл пікірге басқа да түркітанушы ғалымдар қосылады. Ал М. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының 2011 жылы шығарған ұжымдық ғылыми “Ежелгі дәуір әдебиеті” атты еңбегінде: Хорезмдік ақын “Мухаббат-наманың” негізгі бөлігін Сыр жағасында Алтын Орда әмірінің бірі Мухамед Хожабек сарайында бастап жазса да, шығарманы мәмүліктер елінде аяқтаған”, -деп ой түйген. Хорезмидің Рум, Шам, Мысыр елдеріне барған сапарларын ескеріп, дастанның көп бөлімдері Сыр жағасында жазылмағанмен, соңғы бөлімдері басқа елде аяқталған деп тұжырымдаған. Дастан соңында автордың: Мухаббат-нама сөзін мұнда біттім, Баршасын Сыр жағасында жаздым. Бұл дәптер болып тұр Мысыр қанты, Жеті жүз елу төртінші жылда тәмімдадым-мына шумағын мысалға келтірген. Осы жолдардан Хорезми дастанын Сыр бойында бастап, Мысыр елінде бітіргенге ұқсайды деп болжам жасаған. Біздіңше “Мухаббат-нама” авторы туралы мәліметер аз десек те, Сыр бойында өмір сүріп, өзінің әйгілі шығармасын Сыр жағасында жазғаны анық деп айта аламыз. Шығарма құрлысы, тақырыбы мен идеясы сюжеттік өзегі екінші бөлімде он бір арнаудан тұрып, сұлуға ғашық болған жігіттің ынтықтығынан тұрады, бірақ қыз жаубы жоқ. Дастанды тәңірге сыйынып, медет сұрап, мінажатпен бастайды. Адамды сүю, ғашықтық Алланың адалдығына бас иіп, оған мадақ жырын төгеді. Сонан соң Мухамед Хожабетің сипатын сұду, ақылды, батыр, мырза, жомарт деп суреттеген.

Өмірдегі адамгершілік, асыл махаббатты жігіт ғашығына арнайды. Шын сезімге романтикалық әсер бере отырып сүйгеніне қолы жетпесе де бақыт тілейді. Хорезми де Омар Хаям мен Хафиз сияқты басына түскен қайғы-мұңды шарап ішіп басу идеясын ұстаған. Дастанда өмірге риза болмау, ғашығына қолы жетпеудегі қиындықтарды сезінген ақын өмірде удай мас болып жүруді өмірге риза болмағандықтан мақсат тұтқан автор кейде кейіпкерін өзімен бірге қатар алып суреттейді. Ел егемендігін алып, рухани дүниемізді түгендей бастаған қазіргі кезде Алтын Орда дәуірінде Сыр бойында жазылып, хатқа түскен шығармаларды қайта қарау қажеттілігі туып отыр.

Қорытынды. Әлем өркениетінде адамзаттың мыңдаған жылдар бойы жандүниесін имандылық ұлағатына байытып келе жатқан рухани құндылықтар мол. Сыр елі-ежелден жыр теңізіне бай десек осы қасиет Алтын Орда дәуірінде Сырда туған шығармалардың сабақтастығы екені даусыз ақиқат. Әдеби дамудағы дәстүр жалғастығы, ұлттық әдеби-мәдени байланыстар ұлттық кодты негізге алады. Олай болса, тарихты тірілтпейінше ұлттық сананы жаңғырту, ұлттық құндылықтарды дәріптеу мүмкін емес. Ежелгі дүние әдебиетінің көп ғасырлар бойы үзімеген тарихи жолы қазақ әдебиетіндегі Сыр бойы ақын-жыраулары деп аталатын өнер иелерімен сабақтас екенін көрсетеді. Рухани мәдениетіміздің жемісін құрайтын Сыр бойының өнер тарландары ата-бабаларымыздың өр рухын ұластырған. “Оғыз нама”, “Қорқыт жырлары”, “Мухаббат-нама” сияқты шығармалардың Сыр бойында жазылып, хатқа түсуі осы елдегі жыраулық дәстүрмен жыр маржанына ықпал етіп, рухани азық болса керек.

Сырдың желілі жырлары ежелден басталған төл мәдениет өрлеу дәуіріне ұласып, осы күнгі қазақ халықының рухани өміріндегі баға жетпес асыл қазынасына айналып, қайта жаңғырумен құнды болып отыр.

Бүгінде Алтын Орда дәуірінің ескерткіші “Мухаббат-наманың” өрісі әлемдік деңгейдегі шығарма екенін айқын аңғартады. Сондықтан Алтын Орда дәуірінде Сыр бойында жазылып, хатқа түскен шығармаларды зерттеп, зерделеу маңызды қадамның бірі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1) Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және тюркология-Алматы: Ғылым 1987-365б -кітап
- 2) Марғұлан Ә. Қазақ әдебиеті 12ХІІ 1982ж. - мақала
- 3) Ежелгі жыр аңыздар-Алматы: Жазушы 1985-368б. -кітап
- 4) Жолдасбеков М. Асыл арналар-Алматы: Жазушы 1995-347б. -кітап
- 5) Нурғалиев Р Арқау-Алматы: Жазушы 1991-576б. -кітап
- 6) Кенжебаев Б. Әдебиет белестері-Алматы: Жазушы 1986-400б. -кітап
- 7) Сүйінәлиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы –Алматы: Санат 1997-928б - кітап
- 8) Қыраубаева А. Ғасырлар мұрасы-Алматы: Мектеп 1988-163б-кітап
- 9) Кәкішев Т. Естеліктер жинағы –Алматы: Нұрлы әлем 2007-206б. -кітап
- 10) Ежелгі әдебиетті зерттеу мәселелері-Алматы: Тіл оқу-әдістемелік орталық 2011-249б-кітап
- 11) Бартолбд А. Согенения том 5 –Москва: Наука 1968-535стр. -книга
- 12) Щербак М. Махаббатнама-Москва: Наука 1956-260стр. -книга
- 13) Наджип Ә. Махаббат-нама –Москва: Наука 1965-39стр. -книга
- 14) Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті-Алматы: Атамұра 2005-336б. -кітап
- 15) Қыраубаева А. Ежелгі әдебиет –Астана: Елорда 2001-224б. -кітап
- 16) “Оғыз-нама”, “Мухаббат-нама” -Алматы: Ғылым 1986-206б. -кітап

МРНТИ 17.01.09

A. Tamaev ¹, Z. Sakhitzhanova ², A. Beskempirova ³

¹ Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan

^{2,3} Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University,
Turkistan, Kazakhstan

FOLKLORE IN KAZAKHSTAN: GENERAL REVIEW OF KAZAKH FOLK LITERATURE COLLECTION AND RESEARCH

Abstract

The article gives an overview of the history of folklore heritage collection and its publication in Kazakhstan and studies the individuals' activities who have made a significant contribution to the development of Kazakh folklore as a science. The research studies the teaching of the subject of Kazakh folklore in universities, forming as a subject and relating to works related to its structure and content. The author analyzes the ways of Kazakh folklore formation as a subject in higher educational institutions of Kazakhstan in the 20th century, as well as the content and development of the discipline, considering the key competencies that are formed by future philologists in the context of the updated curriculum of existing schools. In teaching Kazakh folk prose, not only skills and knowledge, but also value-oriented education plays an important role. And this, in turn, awakens the basic moral consciousness of future philologists, develops their knowledge and teaches humanism and universal values. In addition, the article presents periods of scientific development of Kazakh folklore, which include pre-revolutionary, Soviet and modern eras.

Key words: folk prose, folkloristic research, folk genres, folklore expedition

A. Тамаев ¹, З. Сахитжанова ², А. Бескемпірова ³

¹ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

^{2,3} Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан, Қазақстан

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ФОЛЬКЛОР: ҚАЗАҚ ХАЛЫҚ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІНІҢ ЖИНАЛУЫ МЕН ЗЕРТТЕЛУІНЕ ЖАЛПЫ ШОЛУ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстандағы фольклорлық мұралардың жиналу, жариялану тарихына жалпы шолу жасалып, қазақ фольклористикасының ғылым саласы ретінде қалыптасуына сүбелі үлес қосқан белгілі тұлғалар туралы айтылады. Қазақ халық ауыз әдебиетінің пән болып қалыптасып, оның құрылымы мен мазмұнына қатысты еңбектер туралы сөз қозғалады. Зерттеу жұмысымызда ХХ ғасырда Қазақстандағы білім беру мекемелерінде қазақ фольклористикасының пән болып қалыптасуы, сондай-ақ, болашақ филологтардың қазіргі мектептердегі жаңартылған білім беру бағдарламасының мазмұнына сай қалыптастырылатын негізгі құзіреттіліктерге қатысты пәннің мазмұны мен даму жағдайы көрсетілген. Қазақ халық прозасын оқытуда тек дағдылар қалыптастырып, білім беру ғана емес, сонымен қатар құндылыққа бағдарланған білімнің де нәтижеге қол жеткізудегі маңызы қарастырылады. Қазақ халық прозасын оқыту болашақ филологтардың бойында негізгі адамгершілік санасын оятады, ал бұл өз кезегінде болашақ мамандардың жас оқушыларға білім ғана емес, сонымен бірге адами қасиеттерді де толық меңгертуге баулитынын көрсетеді. Сонымен қатар, мақалада революцияға дейінгі, кеңестік және қазіргі кездегі қазақ ауыз әдебиетінің ғылыми даму кезеңдері туралы сөз қозғалады.

Түйін сөздер: халық прозасы, фольклорлық зерттеулер, фольклор жанрлары, фольклорлық экспедиция

А. Тамаев¹, З. Сахитжанова², А. Бескемпирова³

¹ *Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан*

^{2,3} *Международный казахско-турецкий университет имени Ахмеда Ясави,
Туркистан, Казахстан*

ФОЛЬКЛОР В КАЗАХСТАНЕ: ОБЩИЙ ОБЗОР КОЛЛЕКЦИИ И ИССЛЕДОВАНИЙ КАЗАХСКОЙ НАРОДНОЙ УСТНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Аннотация

В статье дается обзор истории сбора и публикации фольклорного наследия в Казахстане и проводится изучение деятельности лиц, внесших значительный вклад в становление казахского фольклора как науки. В работе проводится исследование обучения предмету казахского фольклора в вузах, формирующегося как субъект и относящегося к произведениям, связанным с его структурой и содержанием. Проводится анализ путей становления казахского фольклора как предмета в образовательных учреждениях Казахстана в XX веке, а также содержания и развития дисциплины с учетом ключевых компетенций, которые формируются у будущих филологов в контексте обновленного учебного плана действующих школ. В преподавании казахской народной прозы важную роль играют не только навыки и знания, но и ценностно-ориентированное образование. А это, в свою очередь, пробуждает базовое моральное сознание будущих филологов, развивает их знания и учит гуманизму и общечеловеческим ценностям. Кроме того, в статье представлены периоды научного освоения казахского фольклора, которые включают в себя дореволюционную, советскую и современную эпохи.

Ключевые слова: народная проза, фольклористические исследования, жанр, фольклорная экспедиция

Introduction. In higher education, folk literature is taught as a spiritual heritage, passed on from generation to generation, and forms the basis for the formation of students' attitude to national values. The professional student, whose folklore illustrates the life course, history, destiny and aspirations of the people, not only enhances the scientific and theoretical knowledge of future philologists, but also is a competitive person who can withstand the challenges of modern society in a rapidly changing digital space to form the necessary skills and values.

Teaching the best examples of Kazakh folklore in higher education institutions enhances students' sense of reasonableness, patriotism, love for life and their interest in environmental and social awareness.

Reading and recognizing the folk heritage, absorbing the ethical and aesthetic pleasures inherent in them will be able to appreciate the importance of their chosen profession. Today, higher education institutions aim to build a person who has absorbed the science and education of the innovation age by delivering a model of alumni to that end. That is why one of the main goals of higher education in philological direction is to train future teachers of the Kazakh language and literature as specialists in the field of advanced learning, adapting to the digital space in globalization period. As a future teacher of the Kazakh language and literature, along with the competencies stated in the curricula on theoretical and practical issues of higher education in the field of philology (language and literature), their general professional pedagogical training should also be combined.

The goal of this article is four-fold: (1) to outline the distinctive stages of folklore collection; (2) to review the rise and development of Kazakh folkloristics in Kazakhstan; (3) to understand Kazakh folk prose in the folkloristics frame and (4) based on Kazakh case to discuss the role of Kazakh folk prose in forming active and valuable competence of future literature students.

The vitality of folk genres lies in its mechanisms of maintaining the fundamental skills and values in learners, a mechanism that must be inclusive and dynamic to allow it to keep its self-keeping competence in order to survive and thrive when facing global and social changes. The current question in this account of Kazakh folk prose is: what role does folk prose play in mentioned processes?

To answer this question, this study put stresses to the functions of folklore in Kazakhstan history in addition to the universal functions of folklore by paying attention to both social (educational) and cultural contexts.

Methods. 2.1. Historical Overview of Folklore Collection in Kazakhstan

In this article we use the method of historical review on the collection of Kazakh folklore heritage from the beginning. Soviet folkloristics of Kazakh folklore was studied through the prism of socialistic realism method, it has been limited till the independence of Kazakhstan. According to the researcher Beisenbai Kenzhebayev, samples of Kazakh oral literature began to be collected in the 19th century. As Kenzhebayev noted in “History of the Kazakh Literature”, one of the reasons for this was the Russian Society of Geography, which was founded in 1845 in St. Petersburg and also the center of its time, is also involved [5, 29]. He also expresses that, special expeditions and individuals of the Russian Society of Geography carry out a number of scientific works in the Kazakh steppes. They get acquainted with the economics, history, social life, customs and culture of the Kazakh people, and gather a lot of material.

However, according to Alpysbayeva’s monograph, the Orenburg province was created in 1744, and on the basis of this structure the first steps were taken to conquer the Kazakh steppes, and throughout Central Asia. She belongs critically to some facts as L. Andrea, I. Andreyev, and L. Ballyuzek, F. were included in the Russian reconnaissance military expeditions, aimed at collecting folklore, author’s oral literature and ethnography of the country. Dozens of travelers going across the country wrote materials and facts on languages, religions, customs, natural resources, authorities and the local legal system. She qualifies that travellers did not attach much importance to the basic spiritual values, choosing only the cronies for their military needs, as the aim to systematically and scientifically collect the inheritance of the people. Most of the materials were confidential and were collected for military purposes, so they were rarely published [3, 5].

However, some of those individuals were scholars and travelers who sympathized with the heritage of the people.

It is also clear that the rapid collection of folklore is the only way to preserve rich folklore heritage and to preserve it for later generations. Zhussipov introduces three main reasons why folklore needs to be accelerated: one, most importantly because of the danger of losing or forgetting old heritage, and the other because of the need to know the past. This is a guarantee of a step into the future. The third reason is that folklore scholars lay the groundwork not only in writing the folklore versions, but also in monitoring the consistent evolution of their genres. However, for folklore scholars, the text has to do with how it lives, how it changes - that is, in its steady movement, development, maturity, or stagnation, and even decline. everything is covered. That is why for folklore researchers, more or fewer known texts are needed. The reason is that a researcher must be familiar with more variants for a deeper and more complete understanding of a pattern [16, 38].

2.2. Reviewing several materials we noted that, Russian scientist-expedition has considerable merit in researching and evaluation of heritage of Kazakh folklore. Today, there is research focused on their valuable work. Special attention should be paid to the work of Russian geographer N. Rychkov, entitled “Old Scripts of Captain Nikolai Rychkov in Kirghiz-Kaisak Steppe, 1771”, published in 1772 by the Russian Imperial Academy of Sciences [9, 107].

The members of the Russian Geographical Society were the most successful in collecting samples of Kazakh oral literature. They are V. Radlov, I. Berezin, A. Vasilyev, A. Alektorov, G. Potanin, N. Ilminsky, N. Pantusov and others made a great contribution in collecting Kazakh oral literary heritage. In addition to evaluating Kazakh folklore as their richest heritage, they focus on writing and collecting the heritage across the country, publishing their collected material in Kazakh (with Kazakh words and Russian spelling) and in separate brochures in Russian, and publishing in newspapers and journals in two languages. In case of impossibility of writing in the Kazakh language the contents of the collected materials were translated into Russian. This method was often used by G. Potanin. From the second half of the 19th century among the Kazakhs together with Sh. Sabanbayev, S. Tlemisov, D. Berkinbaev, B. Nauryzbayev, S. Shormanov, H. Gali, M. Kopeyev, Zh. Shaikhislamuly, U. Tolybekov, A. Sabaluly, M. Tynyshlykuly, Oraz molda, Sh. Biltibaevich, K. Baigululy, E. Esenzholov, a newly-educated citizens began to take an active part in collecting and publishing national heritage [3, 7].

Sh.Ualikhanov was the first Kazakh scientist to make a significant contribution to world science. He amazed not only the Russian highly educated people, but also the culture of Europe with his intellectual depth and multifaceted scientific unity. He filled the researches with in-depth scientific research in the fields of history, ethnography, culture, economics, and physical geography of Kazakhstan, Kyrgyzstan, South Siberia and East Turkestan. Ualikhanov’s scientific visit to Kashgar was the first scientific feat after Marco Polo’s (18th century), introducing the uninhabited part of Central Asia to the European Scientific Community and giving a comprehensive scientific description. Ualikhanov’s broad horizons, diverse education lead to

fruitful ideas, and the idea of the Turkic world unity in Central Asia, which is still relevant today, such as the common origin of the Turkic peoples, and the unity of their historical destiny [13, 62]. Sh. G. Potanin viewed the materials and later wrote that they had disappeared [7, 390].

V. Radlov (1837-1918) paid special attention to examples of Kazakh oral literature. From 1865 to 1904 he published a 10-volume book, "The Samples of Folk Literature of the Turkic Tribes", [15, 17]. According to Moldir Uskenbay, Radlov in his research wrote details on tribal composition, daily life, economic activities, family and household, religious and ritual considerations. Each volume is written with an introductory word in Russian and subsequent materials are given in Kazakh language with Cyrillic words (the Russian letter). Radlov's volumes in their time were translated into German, French, and English. Radlov's third volume (1870) contains samples of Kazakh oral literature. The volume includes legends and various poems, dastans, and poems [3, 18].

G. Potanin (1835-1920) studied with Shoqan in the cadet corpus. After graduation he travels to many parts of Kazakhstan: Semey, Markakol, Zaisan, Akmola, Kokshetau. The collected materials were published in Omsk and in the regional newspapers and journals. In particular, a rich material was published in 1916 under the title "Tales and Legends of the Kazakh-Kaisak and Altai People", published in "The Living Star" (journal #2-3). He does not write oral samples in the Kazakh language but only writes the contents of the essay and interprets it in Russian. G.N. Potanin's proposal for the collection of ethnographic material in the country was published in 1894¹. G. Potanin visited Qarqaraly and wrote down 27 Kazakh fairy tales [10, 419]. Gabdullin notes that, from the 80's of the 19th century one of the most dedicated person who collected and printed heritage of Kazakh oral literature was Abubakir Divaev (1856-1932). His publications were published in two languages in periodicals [8, 36].

2.3. Developmental stages. The first folkloristic effort to outline the long history of folklore collection in Kazakhstan appeared in the multi-volume research work entitled "Babalar Sozi" (Ancestors' Words) published in 100 volumes in 2012. The leading figure behind this effort is academician, doctor of philological sciences Seyit Kaskabassov, who is regarded as the founder of Kazakh folk prose. The volumes cover the development of folklore collection from dastans (e.g. the Syrsha Molda story) till 2010 years with commentaries on 100 volume collection in each period [4].

By the late 19th century, folklore collection had become more systematic with distinctive categorization, paving the road for the later folkloristic studies. Kazakhstan was invaded by the communism of Soviet political and folklore terminology.

Twentieth century folkloristics Review

Even though the history of folkloristics in Kazakh SSR was extremely controlled by socialistic realism method and was interrupted, during the political factors affecting mortality.

- 1) 1916-year Revolution
- 2) 1922 and 1932 – Famine
- 3) 1937-1938 – Political repression of 105 thousand Kazakh enlighteners (among them about 22 thousand educated people were shot as enemy of the state).
- 4) World War II – High mortality [12, 267].

Discussion. This extreme period reminds us that socialistic system may destroy the society. In the Soviet era, only individuals were involved in collecting. Kazakh oral literature, until the October Revolution. During the 1920's local history society in Kazakhstan made great contribution in collection of folk oral literature among people. In 1933 Kazakh Research Institute of National Culture was established and it set out on a special expedition from around the country to gather organized oral literature.

Outstanding workers of the Kazakh culture as S.Amanzholov, I.Zhansugurov, S.Seifullin, M.Auezov, S. Mukanov, O.Turmanzhanov, I. Kenesbayev, E.Ismailov and others participated in these activities. A number of collections have been published based on materials collected by the Institute. Specimens collected in the 1920s and 1930s were even reported in the national press at that time. According to A. Achenova and others, it is safe to say that all genres of Kazakh folklore have been collected. However, the collection of songs related to the beliefs and the songs of the liberation revolt was excluded from the agenda under Soviet ideology, however, the old religion [1, 267].

Since the founding of the KazSSR in 1920, the state has taken over the collection of Kazakh manuscripts. Special expeditions were organized and samples of folk literature were collected from around the country.

The true accumulation and study of the national heritage began in the Soviet era. Scientific gathering, systematization, storage, and research activities were all concentrated in one center, which led to the

discovery of national manuscript collections. Unique of such structures are the current Republican Scientific Library and manuscript collections of the M. Awezov Institute of Literature and Art. These foundations are rich with folklore and manuscripts. The inscriptions on the fund are on paper in various periods, in Arabic, Latin and Cyrillic. Most of them are folk tales [3, 7].

The second issue of folklore in the 1920's is the study of the history of oral literature. Alkei Margulan was the one who paid close attention to this issue [9, 6].

And in the 1930's we see the progress of Kazakh folklore. At present folklore raises a number of complicated issues. Among them are the following:

1. The problem of creating textbooks
2. Problems of studying of oral literature
3. On the relation of oral literature to the life of the people and the creativity of the national poets.

In the 1930's S.Seifullin was the first one who raised the problem of teaching the history of Kazakh oral literature in the textbook. Before proceeding, he set out message for those who knew the literary heritage of 1929. He writes a postcard through "Enbekshi Kazakh" and stated that he intends to write a book on the history of Kazakh literature, and requested that he collects the necessary materials from around the country. Seifullin was Associate professor in Kazakh state pedagogical institute, the first higher education establishment of that period. Kazakhstan is engaged in collecting, researching and publishing old literature. He authored a book, *The Kazakh Literature*, (1932), dedicated to the history of Kazakh folklore. He participated in the development of textbooks on Kazakh literature. His works were translated into Russian and published in a number of languages of the Soviet Union peoples [12, 389].

Saken publishes this book in two parts. The first of them was called "Versions of Old Kazakh Literature" in 1931. and published *Chrestomatia*. The second is "Kazakh literature and Literature of the Judge Age" 1932 published. Here S.Seifullin first gives a brief account of the history of the Kazakh people, and then classifies the genres of oral literature into several sections.

It should be noted that the study of folklore and literature history according to the Marxian-Leninian methodology took place after Saken's textbook "Kazakh Literature" [8, 36].

After that, a lot of work has been done on the study of Kazakh oral literature in the 1930's. A number of textbooks and handouts for primary and secondary schools were published. They were co-authored by well-known writers Moldagali Zholdybaev [2], Mukhtar Awezov, and Auelbek Konyratbaev, in 1933, writing "Textbook for Kazakh Literature in the 19th and early 20th Centuries", and they performed a wide-ranging literary-historical analysis of Zhyrau's poems O. Turmanzhanov, M. Karataev, S. Mukanov, K. Bekhozhin and others published in the 1930's, despite their minor flaws, were another signal of a breakthrough in the development of Kazakh folklore.

The second issue of folklore in the 1920's is the study of the history of oral literature. Alkey Margulan was the one who paid close attention to this issue. The vast legacy of the expeditions organized before Auezov Institute of Literature and Art constituted a large part of the current manuscript heritage. Namely: Kostanai (1935, 1946), Zhetisu (1937), Manghystau (1939), Semei (1939, 1940, 1946, 1947, 1958, 1959), Kyzyl-Oral (1940, 1942, 1954), Akmola-Kokshetau (1946, 1950), Karakalpakstan (1946), West Kazakhstan (1947, 1954, 1957), Omsk (1947, 1948, 1956, 1960), South Kazakhstan (1953), Karagany (1955), Mountain Altai (1956) in Orenburg (1958), Taldykorgan (1958), East Kazakhstan (1958, 1959) expeditions collected rich national heritage. Although scientific research was out of use, it continued to guide the study of the history and theory of literature in 1920s and 1930s. The next great goal is to raise the heritage of this collected and researched heritage to future generations. From time to time, new textbooks and teaching aids were written before the war. During the period of 2004-2013 of the new century, scientists of the Institute focused on the comprehensive collection of the heritage of folk literature, and organized scientific expeditions to China, Mongolia, Turkey, Russia, Uzbekistan, Karakalpakstan, Tajikistan, Turkmenistan, which are densely populated apart from Kazakhstan. Today it is stored in the aforementioned library and institute collections [3, 6].

Only during the years of independent Kazakhstan were implemented major projects and programs that have not been in the spiritual life of our people. One of them, on the basis of the state program "Cultural Heritage", based on folklore heritage, from 2004 to 2013, the scientific edition of the hundreds-volume series "Word of Ancestors" was published. The collection covers a large number of works from epic songs, folk prose and genres, and issues have begun to continue in the future. It was possible to instill such values in the spirit of patriotism and to cultivate it in time.

Conclusion. The main purpose of teaching folk literature teaching was and still is to form the state consciousness and to teach them to align with general values of the society. Educational changes in Kazakhstan led to the need to modernize Kazakhstani education, which completely changed the educational and methodological content. This requires a restructuring of the teacher's activities in the educating future specialists, especially future philologists. The modern school of Kazakhstan needs methodologically competent specialists, not only having deep solid knowledge in their field, but also having to apply the accumulated knowledge and skills in the process of realizing their professional functions that have value orientations.

As the main author I would like to thank my co-authors for partnership in writing this paper, especially thanks to scientific adviser professor Kulbek Ergobek and coauthor Alpysbai Tamayev, for his significant contribution to my research theme and also deep thanks to my colleague Zada Sakhitzhanova for her valuable ideas and efforts in co-authorship.

We come to the conclusion that in teaching Kazakh folk prose in universities, the teacher and student should act as subjects of joint creative activity, during which one complements the activity of the other, while maintaining the individuality of their actions. To create an interaction between the teacher and the student, it is necessary to create conditions as the active inclusion of students in the learning process through individual tasks. In addition, the joint activity of a group of students in the process of performing independent research should be taken into account and developed. At the same time, it is important that the work of each student is correctly directed and adequately evaluated. It is necessary that not only the skills and knowledge, but also values education while teaching Kazakh folk prose obtains the necessary results. Teaching Kazakh folk narratives instills the basic moral consciousness in future philologists, who will teach young learners not only knowledge, but also human qualities in the full sense.

References:

- 1) Achenova A., Kokanova Zh. *Collecting Folklore in the Early 1930th: Views* // *Bulletin of Abai Kazakh National Pedagogical University, Philology, №1 (67), p. 267, 2019. – Journal.*
- 2) Akhanbaeva A., *Light Penalty of Zholdybayev's "Easy" Sentence Shifted to Shooting, Egemen Kazakhstan, 2019* <https://egemen.kz/article/205755-zhenhil-dgazasy-atugha-auystyrylghan-zholdybaev> – newspaper article
- 3) Alpysbayeva K., *Folk Heritage: History of Collection and Publication. M. Auezov Institute of Literature and Art, pp. 5-7, 18, Almaty, 2014. – Monograph*
- 4) Babalar Sozi: 100 Volumes, *Institute of Literature and Art, Astana, 2011, 2012 – Book*
- 5) Beisenbai K., *History of the Kazakh Literature, Volume I, page 29, 1948 – Book*
- 6) Gabdullin M., *Kazakh folklore. // School printbook Textbook for students of higher educational institutions, Third Edition, 1974, p. 21, p. 36. – Book*
- 7) Margulan A., *Ancient poems and myths, Almaty 1985. – Book*
- 8) Radlov V.V. *Siberian Antiquities: From Traveling Notes on Siberia (Materials on the Archeology of Russia) // St. Petersburg 1894, Printing House, Artistic Printing, Vol. 1, 168 pp. Translation by A.A. Bobrinsky, 1896. – Electronic Book*
- 9) Rychkov N. *Daytime notes on a trip to the Kirghiz-Kaysak steppe in 1771, St. Petersburg, 1772. 107 p. – Digital library "Russia and Kazakhstan: historical experience and the current state of intercultural and interethnic interaction (XVI - XXI centuries)" – Electronic book*
- 10) Subhanberdina U., *Heritage of Kazakh People: Bibliography, Almaty, Central Library 1999, p. 419. – Book*
- 11) Smagulov J., *20th Century Kazakh Literature Science, Chapter III, p. 267, Astana, 2017*
- 12) Seifullin S. *Creations, IV Volume, 1962, p.389 – Book*
- 13) Ualikhanov Sh.Sh., *Historical legends about the heroes of the 18th century. Shokan Ualikhanov. Multi-volume Works, Second Edition, Volume One, p. 62 Almaty 2010 – Book*
- 14) Ualikhanov Sh. Sh. *Collected Works in Five Volumes. – 1961, Volume I, - p. 390. – Book*
- 15) Uskenbay M. A., *Ethno-social continuity of Turkic tribes in Central Asia (8-12th centuries), 17-18 p. – Electronic Doctoral Dissertation on Philosophy*
- 16) Zhussipov B., *Kazakh Folklore Science: First Half of the Twentieth Century, Pavlodar, 2007 – Monograph*

МРНТИ 17.01.29:

Р. Бораи¹, Г. Каримова²

^{1,2} Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

М.ӘУЕЗОВТИҢ ТАРИХИ-ҒҰМЫРНАМАЛЫҚ ДРАМАЛАРЫНДАҒЫ АБАЙ БЕЙНЕСІ

Аңдатпа

Мақалада қазақ драматургиясының қалыптасу кезеңіндегі М.Әуезовтің шығармашылық еңбектеріне тоқталып, соның ішіндегі тарихи драманы жазудың үлгісін салған драматург ретіндегі еңбегінің ерекшелігіне тоқталады. Қазақ драматургиясындағы тарихи тақырыптардың әдеби теориялық мәніне, негізіне тоқталады. Қазақ әдебиетіндегі тарихи тақырыптардың орны, мазмұны жайында ғалымдар еңбектеріне сүйеніп тұжырым жасалады. Тарихи драмалардың қаһармандық және ғұмырнамалық түрлеріне талдау жасалынады. М.Әуезовтің қазақ драматургиясында тарихи тақырыпты алғаш көтеруі, соның ішінде тарихи ғұмырнамалық драма жазуда Абай Құнанбаев өмірін арқау еткені айтылады. Драматург ұлы Абайдың ақындығы мен ғұмырнамасына арналған “Абай” трагедиясын, “Абай” либреттосын, “Абай” кинодрамасын, “Абай” сценарийін жазғанын келтіреді. М.Әуезов драматургиясындағы Абай тақырыбына жазылған драмаларына талдау жасалып, мазмұн, тақырып аясы жайында пікір айтылады. Драматургтың Абай ғұмырнамасы мен шығармашылығына арналған драмаларының қазақ әдебиетіндегі орны ғалымдар пікірімен қорытындыланады.

Түйін сөздер: драматургия, тарихи драма, қаһармандық драма, тарихи-ғұмырнамалық драма, диалог, монолог

R. Borash¹, G. Karimova²

^{1,2} KazNPU named after Abai,
Almaty, Kazakhstan

IMAGE OF ABAYA IN THE HISTORICAL AND BIOGRAPHIC DRAMAS OF M.AUEZOV

Abstract

The article is devoted to the theoretical foundations of historical topics in the Kazakh drama. The place and content of historical topics in Kazakh literature are summarized in the writings of scientists. The analysis of the heroic and biographical types of historical dramas is carried out. The article says that it was Mukhtar Auezov who first raised the historical theme in drama and his first historical and biographical drama is dedicated to the life of Abay Kunanbayev. The playwright wrote about the poetry and biography of the tragedy “Abai”, the librett “Abai”, the movie drama “Abai” and the script “Abai”. The dramas about the poetry of Abay in the dramaturgy of M. Auezov are analyzed, a comment is given on the content and topic. The role of the playwright in Kazakh literature about the life and work of Abay is generalized by the opinion of scientists.

Key words: drama, historical drama, heroic drama, historical and biographical drama, dialogue, monologue

R. Borash¹, G. Karimova²

^{1,2} КазНПУ имени Абая,
Алматы, Казахстан

ОБРАЗ АБАЯ В ИСТОРИКО-БИОГРАФИЧЕСКИХ ДРАМАХ М.АУЭЗОВА

Аннотация

Данная статья рассматривает творчество М.Ауэзова в период становления казахской драматургии, в том числе подчеркивает важность его произведений как драматурга, проложившего

основы исторической драмы. Рассматривает значимость и литературные и теоретические основы исторических тем в казахской драматургии. Делаются выводы на основе научных трудов о роли исторических тем в казахской литературе. Анализирует героические и биографические виды исторических драм. Повествуется о том, что М.Ауэзов первым поднял исторические темы в рамках казахской драматургии и положил жизнь Абая Кунанбаева в основу исторической биографической драмы. Драматург написал на данную тему, в том числе, следующие произведения: трагедия “Абай”, либретто “Абай”, кинодрама “Абай”, сценарий “Абай”. В статье анализируются содержания данных произведений. В качестве вывода приводятся мнения ученых о значении в казахской литературе произведений драматурга, посвященных жизни и творчеству Абая.

Ключевые слова: драматургия, историческая драма, героическая драма, историко-биографическая драма, диалог, монолог

Кіріспе. Халықтың сан ғасырлы тарихының шежіресі талай көркем шығармаларға негіз болғаны белгілі. Әдебиеттегі тарихи тақырыптар қазақ халқының қалыптасу, даму кезеңінде өткерген ұлы оқиғаларының көркем шығармаға айналуы. Ұлт тағдырында болған тарихи оқиғалардың мазмұнын, себебін, қатысқан тұлғалардың шындыққа құрылған іс-әрекетінің мағынасын, қорытындысын жеткізу көркем әдебиеттің еншісі болған.

М.Әуезов тарихи драмаларының жазылуын зерттеген ғалым-зерттеуші Р.Нұрғалиев жалпы қазақ драматургиясын беске бөліп көрсетеді. Соның ішінде тарихи тақырыптарды қаһармандық және ғұмырнамалық деп көрсетеді. Шартты түрде бұлай бөліну драманың жанрлық ерекшелігі, көркемдігі мен жасалу жолына қатысты мәселе болса керек. Ал, трагедия жанрының өзін: эпикалық, адамгершілік-тұрмыстық, тарихи трагедия деп қарастырады. Қазақ драматургиясындағы трагедиялық шығармаларды мазмұны бойынша осы салаға жіктеп қарастырады.

1. Эпикалық трагедияға: М.Әуезовтің “Еңлік-Кебек”, Ж.Шаниннің “Арқалық батыр”, Ғ.Мүсіреповтің “Қозы Көрпеш-Баян сұлуы”.

2. Адамгершілік-тұрмыстық трагедияға: М.Әуезовтің “Бәйбіше-тоқалы”, “Қаракөзі”.

3. Тарихи трагедияға: І.Жансүгіровтің “Исатай-Махамбет”, М.Әуезовтің “Абай”, С.Мұқановтың “Шоқан Уәлиханов” пьесалары.

Әдебиеттанушы ғалымдардың зерттеулерінде тұжырымдалғандай тарихи тақырып трагедия жанры мен драма жанрының да өзегі болып табылады.

Нәтижелер. М.Әуезовтің драматургиясында Ұлт азаттық көтерілісі мен Ұлы отан соғысы тарихы, ұлы Абай, Кенесары Қасымұлының бейнесі жасалуы тарихи ғұмырнамалық драмалардың тарихы іспетті. Тарихи ғұмырнамалық драмалар халықтың көркем тарихының шежіресі деуге болады. Онда тарих пен көркемдік шындық үйлесім тапқан. “Әр заман, әр дәуір сол кезеңіндегі өнерден өз келбетін, өз рухын, өз жүрегінің дүрсіл тынысын, қан тамырының бүлкілді ағысын көруге құштар. Өмір мен өнер орайындағы бұл сабақтастықты ешбір суреткер аттап өте алған емес. Тарихтың жабылып кеткен көне беттерін ақтарып, соларды шығармасына тиек қылған жазушының өзінің мақамынан, ұқтырмақ, ұсынбақ мұратынан оның дәуірмен қаншалықты ет бауырлықта, үндестікте екенін аңғару қиынға соқпайды. Рас, шығарманың салмағын айқындамайды. Шекспир дат принці туралы алыс замандар аңызынан “Гамлетті” тудырса, Пушкин белгілі фактілер іргесінен өрістетіп “Борис Годуновты” жазды”, -деп ой түйеді Р.Нұрғали [1, б.117].

Р.Нұрғали айқындаған ғұмырнамалық драмада тарихта аты қалған, тағдыры қиындау, сонда да өр тұлғасымен тағдырына бас иемеген ел ардақтылары жайында жазылған көркем шығармалар. Ғұмырнама, ғұмырнамалық сөздері анықталған, арнайы зерттеу тұжырымы бар термин ретінде қабылданған. Әдебиеттану сөздігінде: “Ғұмырнама – адам ғұмырының жылнамасы. Әдебиеттануда жазушының өмір жолын зерттеу. Жиырмасыншы ғасырдың басында қазақ әдебиеттану ғылымында библиографиялық зерттеу әдісі кең өріс алды. Оның айқын үлгісі Абайдың, Шоқанның, Ахмет Байтұрсыновтың, ғұмырнамасын жазған М.Дулатов еңбектерінен көрінеді”, - делінген [2, б.121]. Тарихи-ғұмырнамалық драмаға белгілі тарихи тұлғаның өмір суреті алынады. Көркем әдебиетте эстетикалық мұрат тұрғысынан шындықпен әдіптелген тарихи тұлғаның өмір жолы, алға басқан идеясы кейінгіге өнеге.

Зерттеуші еңбектерін қарастыра келе, ғұмырнамалық драманың өзіндік ерекшеліктері деп:

- Тарихи тұлғаның әлеуметтік ортамен байланысы;
- Саяси-әлеуметтік фактілердің сәйкестігі;
- Көркемдік ерекшеліктің тарихи шындықпен астарластығы алынады.

Қазақ драматургиясының қалыптасу кезеңіндегі тарихи ғұмырнамалық драмалардың орны ерекше. Қазақ әдебиетінің классик жазушысы М.Әуезов ұлы ақын Абай Құнанбаевтың ғұмырнамасын толық, жан-жақты, кеңінен зерттеп жазды. Осындай зерттеулердің нәтижесінде драматург ұлы Абайдың ақындығы мен ғұмырнамасына арналған “Абай” трагедиясын, “Абай” либреттосын, “Абай” кинодрамасын, “Абай”сценарийін жазды. М.Әуезовтің ұлы ақын өмірінің төңірегінде бір тақырыпты -Абай тақырыбын драмалық әр түрлі жанрда (трагедия, либретто, кино, көркем сценарий) арнайы мақсатпен, шығармашылықпен көркем бейнелеуі жазушының әдебиет тарихына қосқан мұрасы.

Талқылау. Ұлы жазушы өзі көп ізденіп шығармашылықпен қарастырған Абай ақындығы мен қазақтың өткен тарихы, өскен ортасы, ақын шәкірттері, әдеби мектебі осы жанрларға мазмұн болған. Әдебиет тарихшысы ретінде халық әдебиетінің үлгілерін жете зерттеуші жазушы, көркем ойдың асқар биігі Абай мұрасын жетік білді. Сол арқылы ақын үйренген мектептен дәріс алды. Өзіне дейінгі көркем әдебиетті барынша мол біліп, сусындап өсті. Абай туған елде өсуі, шығармаларымен таныс болуы, кейін зерттеу жүргізуі М.Әуезовтің талабын жетілдірді. Жазушы 1940 жылы сахнаға қойылған “Абай” трагедиясы арқылы болашақ жазылатын “Абай жолы” романына бастау алғандығы жайлы зерттеушілер еңбегінде кеңінен жазылған. М.Әуезовтің ақын Абай бейнесін драматургияда сомдауы мен оның театр сахнасында қойылу тарихы 1940 жылдардан басталады. Драматург “Абай” трагедиясында XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ даласындағы әлеуметтік- қоғамдық жағдай мен Абайдың адамдық, ақындық өмірі, өз халқының бостандығы мен болашағы жолындағы күресі бейнеленеді. Қазақ сахарасындағы феодалдық-рулық қоғамның шындығы қызу талас –тартысқа құрылған трагедияда ұлттың өмір тарихы эпикалық тыныспен жазылған. Трагедия тарихи шындықты көркемдік дәлдікпен беруі, ой-тұжырымының анықтығымен, мазмұн байлығымен ерекшеленеді. М.Әуезовтің Абай ғұмырнамасына жасаған зерттеулерінің тереңдігі мен тарихи шындығы трагедияның биіктігін айрықша айғақтағандай. Автордың бұл драмасын Л.Соболевпен бірігіп жазылған деп танылады. Алайда М.Әуезовтің трагедияның авторы тек өзі екенін, төлтума туынды екенін архивте сақталған мына мәліметтер арқылы айқындайды: “Бұрын қазақша ең алғашқы текст жалғыз істелген. Аудару үстінде, ақылдасу арқылы азырақ өзгерістер болды. Бірақ қазақшаның мына соңғы редакциясына келгенде оның көбі қайтадан түсіп қалды. Мынау қазақшаның ең үлкен өзгерісі. Барлық қосымша өзгерістер Алматыда жалғыз істелген” ЛММА, папка №141,46-бет құжаттары) деп шығарманы өзі жазғаны туралы мәлімет қалдырған [3, б.430].

Автор шығармаға Абай Құнанбаев өмірінің трагедияға толы соңғы шақтарын арқау еткен. Трагедияда Абай ақындығы оның өлеңдері мен қарасөздеріндегі ой тереңдігі мен мазмұн, тіл байлығы арқылы көрінеді. Драматург трагедияда қазақ халқы үшін әлеуметтік мәні жоғары мәселелерді алға тартып, кейіпкерлерін қақтығыстарға, драмалық тартыстарға сала отырып, Абайды адамгершілік жолында, күрес үстінде көрсетеді. Трагедия алғаш рет театр сахнасында 1940 жылы қойылып, Абай бейнесін Қ.Қуанышбаев сахнаға шығарған. Қ.Қуанышбаевтың Абай рөлін сахнаға шығаруы актерлік шығармашылықтың, көркемдік ізденістің эталоны болып сахна тарихында сақталды. Абай трагедиясын қойған режиссер А.Токпанов Абайдың портреттік гримін жасатқанда “Қалыбектен жұрнақ та қалмай, дәл алдымда тірі Абай тұрғандай болды. Қарасы да, тыңдасы да бәрі-бәрі Абай болып шыға келді”, -дейді [4, б.151].

М.Әуезов Абай трагедиясында ақын өмірінің көңіл қуантатын жайдарлы жазы-жастығын емес, өмірден, айналасынан таяқ жеп сөзіне сол топты ерте алмаған күйінішіне булыққан сәтін көбірек суреттейді. Трагедиядағы Абайдың әр диалог, монологы оның өкініші мен қасіретін танытқандай.

“Абай. (қинала отырып).

- Ей, сорлы заман, менен аяған қай қастығың қалды? Мен ішпеген у бар ма? Жүрегімді көрші - міне? Жарадан сау жер қалды ма? Мұнша ғазап шеккедей не жаздық, не ғайыбым бар? Көп көргенің шер кеуденің әлсіреген тынысы ма? Қасіретті түндер ме? Түннен бетер жұтатқан беуағы ма өмірімнің? Қалай? Қалай? Айтсаңдаршы, не боп кетті Мағышым? ”,-деп ақынның күңіренуі осыны байқатқан. [3, б.380].

Трагедиядан жастарға, Айдар мен Ажарға араша түсе алмай күйреген ақынды көреміз. Шығармадағы жастар үшін күрес сол заман үшін жеңіске жетуі мүмкін еместігі трагедия кейіпкерлері арасындағы тартыстан Тәкежан, Керім әрекеттері арқылы байқалады. Абай мен Тәкежан арасындағы соңғы көріністе, соңғы диалогта Тәкежанның Абай алдында кешірім сұрауы ескінің күні өткенін, трагедиядағы тартыстың шешімін көрсетеді. Бауыры болса да, лағнет айтатын, кешпейтін Абайды көреміз.

Абай. Ел кім? Ел сендер ме едің? Ел осылар ма еді? Өткен үшін ұялар, болашақ үшін қорқар шағың болмап па еді? Кешегі Айдар... Бүгін мен ... Бет топырағым ішіне тікен тастайын деп келдің ғой, бірақ уытын қайтарар басытқысы болмаса, у қауіпті. Туар ертең жаңа жыл... Келер ертең жаңа төл... Ол сенің жасағыңа шықпас... Лағнет оқыр сендерге... Сол лағнет алды болсын, бар! (Қолымен Тәкежанға шық деген белгі береді)

Тәкежан. (селк етіп). Абай... Ойпырмай, кешпедің бе?

Тәкежан. Сұмдық – ай, кешпеді деген не? [3, б.381].

Алайда драматург ұлы ақынның ел болашағына, жастардың жарық күніне сенімі мол, алдан күтері тек жақсылық екенін көрсетеді. Алыс-тартыс, айналасымен күрес қажытса да, жастар жайлы жақсы ойлаудан танбайтын жанашыр Абайды көрсетеді.

Абай. Алдымда күн... Өзгеше жарық нұрлы күн... Міне-міне, анадан туып дүниеге алғаш көзімді ашқандай көргенім осы... дәл осы нұрлы күн болса керек еді... Аты “тіршілік” болса керек... қандай тыныштық, қандай нұр! Иә, елім мендік емес пе, Зейнеп, Бәке? Бұл диалогтан елін өз соңынан ерте алған, оған сенген Абайды көреміз. Драматургтың шығарманың соңын трагедиямен аяқтауы тыңдарман, көрерменін қайғыртса, Абай айналасынан оның бастаған ісінің, мұрасының жалғастығын жеткізген Зейнеп, Баймағамбет сөздері арқылы қуантады.

Зейнеп, Баймағамбеттің Абайға айтатын соңғы сөздері жалпы трагедия шешімі деуге болады.

М.Әуезов “Абай” трагедиясында Абайдың ақындық өмір жолын көрсетумен бірге сол дәуірегі қоғам өмірінің маңызды мәселелерін қозғады. Онда ескі рулық қоғамдағы қатынастың күні өткен қатал заңдылықтармен күресте жаңа көзқарас пен дүниетанымды өзінің пьесаларында көркемдік құрал етіп өмір сахнасына енгізді. Ескі қоғамның әдет- ғұрып заңдарын сақтаушы болып жүрген кейіпкерді суреткер көбіне ел қамын ойлаушы, соның талап- тілегін ескеріп рухани өзгерісті, заман ағымын сезінуші емес, керісінше жаңалық пен теңдікке, еркін өмірдің білім жарығына ұмтылған жастар алдынан кедергі ретінде көрсетіп отырды.

М.Әуезов драматургиясындағы “Абай” трагедиясы алғаш сахналанған уақыттан бастап қанша рет айналып, көрерменге ұсынылса да көркемдік сыны солғын тартпай уақытпен бірге тыныстап, халқымыздың әр ұрпағына жақын тартты. Осы күнге дейін өнер тарихымен бірге келе жатқан трагедия көрерменнің эстетикалық- танымдық көзқарасына бүгінгі күні де сай. Өйткені тарихи сипаты мол көркем туынды өз өмірін ғасырлармен, ұзақ замандармен өлшейді.

М.Әуезовтің Абай тақырыбына жазылған көркем сценарийі де кезінде жоғары бағасын алған шығарма. Бұл сценариде драматург Абай өмірінің шығармашылық жолының ең қиын да жемісті жылдарына арнаған. Мысалы:

Абай. “Сен шошыма, Шәріп. Халық шындыққа қарсы баспайды.. бәрінен де бықсып, бүксеу жаман. Тостым түбін... Соқса, соқсын дауылы. Ерден Айдар руын, бар борсақты кең сахараға сыйғызбай өзі тоздырып, бездіріп болып, енді солардың аштық-жалаңаштығын қорлайды. Бар жерін өзі тартып алып, Айдардың жер мекені жоқтығын айып етеді. Осыны аңғарсаңшы. Енді бұны өлтіргісі келеді, жазығы жалындап сүйген махаббаты ғана” [5.14-6]. Осы үзіндіден Абайдың өз айналасымен толассыз тартысы, жер дауы, арылмайтын жесір дауында надандықпен күресі суреттеледі. Абай өз айналасына жинаған шәкірт достарымен осы күрестің құрбаны әрі күресушісі ретінде көрінеді.

Ұлттық әдебиеттің проза, поэзия, драматургия жанрлары арқылы ұлы Абай мен Абай заманы адамдарының тарихымен, үнімен ілесіп, бүгінге жетуі рухани байлықтың бірі саналады. М.Әуезовтің драматургиялық шығармаларын зерттеген ғалым Б.Құндақбайұлы: “Ұлттық драматургиядағы тарихи тақырыпқа жазылған шығармалардың дені қазақ халқының ұлы перзенттерінің өміріне, солардың басынан кешкен тарихи құбылыстары мен олар өмір кешкен ортаны суреттеуге арналған. ...ұлы ақын өміріне арналған М.Әуезовтің пьесасы ұлттық драматургия мен театрдың дамуына ерекше ықпал еткен, әрі осы жанрдағы алғашқы бастама”, – деп Абай тақырыбына арналған алғашқы тарихи туындының маңызын атап өтеді[6, б.184-185].

Қорытынды. Қорытындылай келе, тәуелсіздік ұғымын ту еткен қазіргі қазақ драмасының идеялық-тақырыптық аумағы кең, туындылары мол. Осы идеяны жеткізуде тарихи тақырыптардың көтерілуі дәстүр жалғастығының көрінісі және заңдылық болып табылады. Ұлы Абайдың 175 жылдығы – қазақ халқының ұлттық тойы деуге болады. Адам болып қалудағы Адамзатты толғандырған мәселенің шешімі ұлы философ Абай шығармаларының өзегінде екені әлемдік түсінікке айналғаны қашан. Осы орайда ұлы данышпан шығармаларын таныту мен зерттеуге тың үлес қосылуы заңдылық. Абай шығармасы адамзатқа нәсіліне қарамай рухани өсудің, тәрбиенің, өзін

танудың негізі болуы әлі де терең зерттеле түсуді қажет етеді. Тәуелсіздік талабын тап басқан қазақ драматургиясы оқырманы мен көрерменін рухани жетілдіруге, өткені мен бүгінін болжай білуге, жақсылыққа қадам жасауға талпындырады, Ұлы Абай тұлғасы драма тілінде әлі талай көрерменін тәрбиелейтіні анық. Тәуелсіздік қазақ драматургиясына да үлкен шығармашылық ой, асыл мұрат жүктеп, әлемдік драматургияда өзіндік тың драмаларымен танылатынына сенім тудырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1) Нұрғалиев Р. Арқау.– Алматы: Жазушы, 1991. –1 т. – 574 б. – кітап
- 2) Әдебиеттану терминдер сөздігі. - Алматы: Ана тілі, 1998. -384 б. – кітап
- 3) Әуезов М. Шығармаларының жиырма томдық жинағы. – Алматы: Жазушы, 1985. – т. 10. – 431 – кітап
- 4) Тоқпанов А. Іңкәр дүние. Режиссердің ой толғамдары. – Алматы: Жалын, 1991. – 256 б. – журналдарда жарық көрген мақалалар
- 5) Әуезов М. Шығармалар: 12 т.– Алматы: Жазушы, 1969. –12 т. – 533 б. – кітап
- 6) Б.Құндақбаев. Мұхтар Әуезов және театр.–Алматы: Ғылым: 1997.-245б. – кітап

МРНТИ 17.07.41

Г. Каримова ¹

*¹ Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан*

ОРАЛХАН БӨКЕЙ ПОВЕСІНДЕГІ ПРОБЛЕМАТИКА

Аңдатпа

Мақалада қаламгердің өз заманындағы өзекті мәселелерге үн қосқан азаматтық позициясы мен авторлық шеберлігі сөз болады. Санаулы ғана кейіпкерлер қатысатын “Атау-кере” повесіндегі мультикультурализм мәселесінің күрделілігін автор будандастырылған “жауыз” аралардың белсенділігімен, өміршендігімен, қауіптілігімен сабақтастыра суреттейді. Автордың жазушылық еңбегінде адам проблемасын, адам тағдырын бірінші орынға қоятындығы мақалада баса айтылады. Омарташылардың өмір тіршілігі қамтылан бұл туындыда оқырман Ерік, Таған, Айна, Нүрке кемпір сынды кейіпкерлермен танысып, олардың адами болмысы, жүрек түкпірінде жатқан құпия-сырларына қанығу арқылы ұлт тарихында орын алған түрлі нәубетті түсініп, біледі. Жеке басқа табынушылық, отаршылдықтың салдарынан ұлт болмысының, психологиясының өзгеріске, деградацияға ұшырайтынын асқан сезімталдықпен, шебер көрсете алғандығы сөз болады.

Түйін сөздер: проблематика, мультикультурализм, будан, еңбек, адам тағдыры

Г. Каримова ¹

*¹ Казахский национальный женский педагогический университет,
Алматы, Казахстан*

ПРОБЛЕМАТИКА В ПОВЕСТИ ОРАЛХАНА БОКЕЯ

Аннотация

Статья посвящена авторской позиции писателя О. Бокей и его способности реагировать на актуальные проблемы своего времени. Автор иллюстрирует сложность мультикультурализма в рассказе “Атау-кере”, в котором принимают участие лишь несколько персонажей, в сочетании с активностью, жизнеспособностью и опасностью гибридных “злых” пчел. В статье подчеркивается, что творчество писателя ставит человеческие проблемы и судьбу на первое место. Из истории жизни пчеловодов читатель знакомится с героями Ерика, Тагана, Айна, Нурке-кемпір, а также раскрывает и понимает различные нюансы, имевшие место в истории нации. Автор подробно анализирует личность, психологию, трансформацию и деградацию нации.

Ключевые слова: проблематика, мультикультурализм, гибриды, труд, судьба человека

G. Karimova¹

¹Kazakh National Women's Teacher Training University,
Almaty, Kazakhstan

PROBLEMS IN THE STORY OF ORALKHAN BOKEI

Abstract

The article is devoted to the author's position of the writer O. Bokey and his ability to respond to pressing problems of his time. The author illustrates the complexity of multiculturalism in the Atau-Kere story, in which only a few characters participate, combined with the activity, vitality, and danger of hybridized “evil” bees. The article emphasizes that the writer's work puts human problems and fate in the first place. From the life history of beekeepers, the reader gets acquainted with the heroes of Eric, Tagan, Aina, Nurke-kempir, and also reveals and understands the various nuances that took place in the history of the nation. The author will analyze in detail the personality, psychology, transformation and degradation of the nation.

Keywords: problems, multiculturalism, hybrids, labor, human destiny

Кіріспе. Оралхан Бөкей – қазақ әдебиетінде өзіндік орны бар, өзіндік стилі қалыптасқан кемел суреткер. Оның адамгершілік проблемасын көтеріп, қазақ әдебиетінің тарихында елеулі орын алған туындысының бірі – “Атау кере” повесі. 1980-1990 жылдар аралығындағы қазақ аулының, оның тұрғындарының өмірін суреттеу арқылы жалпыадамзаттық мәселеге қалам тербеген жазушы повесінің негізгі идеясы дүбәра ұрпақтың шығуы, түрлі ұлттық, мәдени ортадан шыққан адамдардың сырттай тіл табыса алғанымен, жан дүниесінің бәрібір қосыла алмауы, қоғамды жатсынуы (образды түрде айтсақ, қауіпті буданның пайда болуы). Бұл ғылымда мультикультурализм мәселесі деп аталатыны белгілі. Бүгінде еуропа қоғамының алдында тұрған актуальды мәселенің бірі деуге болатын мультикультурализм проблемасын жазушы Оралхан Бөкей ширек ғасырға жуық уақыт бұрын жазып қалдырғаны белгілі. Осы орайда Оралхан Бөкей шығармашылығын, соның ішінде повестерін індетте зерттеген ғалым Ө.Көзбековтің “әдетте әдеби процестің бұлтармас социологиялық заңдылығы тақырыпты уақыт туғызады деп түйіндейді. Әр жазушының заманына сай дүниені көркемдік-эстетикалық жолмен игерудің өзіндік тәсілі, өрнегі болады. Бұлар неғұрлым қайталанбас кемел сипатқа ие болған сайын, қаламгердің де жұлдызы соғұрлым жарқырай түспек”. “Атау-кере” шығармасы автордың әдеби мұратын, эстетикалық концепция деңгейін көрсетіп қана қоймай, дүниені көркемдік құралымен тану заңдылықтарын еркін талдап, сұрыптай білетін, зерделі толысқан, кемел кезеңіне толық жеткендігін аңғартады. Повесте “кемелденген социализм” тұсындағы “өркениеттің” адамзат болмысына, рухани, адамгершілік дамуына тигізетін әсері, адамзат бойында “жаңа тұрпатты» әлеуметтік-моральдық қасиеттердің көрініс беруі суреттеледі. Содан барып бұрынғы атып-асу, аштан қырудан мүлде өзгеше, басқа тұрпатты қасірет дерттің пайда болғанын, оның халқымызды улап, ұрпағымызды аздырып бара жатқанын ашына жазады автор” [1,45] деген пікірінің ақиқаттығына иланамыз.

Повесть атауының өзі күрделі, бір емес екі тақырып берілген: “Атау-кере” (Қауіпті будан) деп береді. Оның мәнісі автордың кеңестер одағы кезінде шырқалған интернационализм мәселесіне деген іштей қарсылығы деп танып, түсінуге болады. Қай шығармасын оқысақ та, қазақты, қазақ ұлтының ерекшелігін (“Апамның астауы”, “Құм мінезі”, “Бәрі де майдан” т.б.) тереңінен танытуға тырысатын автор бұл шығармасында айтар ойын әрине, ашық түрде емес, астарлап жеткізгені белгілі. Автордың қауіпті будан деп қауіптеніп отырғаны тек қана жауыз аралар емес, дәл осы Нюра кемпір мен қазақ Қандауырдан туған Ерік секілді тоңмойын, тым өзімшіл, қалың елін емес, қарақан қу басын ғана ойлайтын жандардың қайырсыздығы. Кеңес заманында өмір сүрген жазушы О.Бөкейдің дүбәра жандардың, яғни орыс пен қазақ ұлтының бірігіп, шаңырақ көтеруінен Ерік сияқты қайырсыз, жаны қасаң, ешкімге мейірімі жоқ ұрпақтың дүниеге келіп, қазақи менталитет пен түсінікке үлкен өзгеріс әкелетінін, қазақ болмысының өзгеретініне деген толғанысын ашықтан ашық жаза алмайтыны белгілі. Сол үшін автор сыншылардың көңілін аударып, шығарма атауын “Атау кере” деп береді де, негізгі ойды жақшаның ішінде, елеусіз етіп “Қауіпті будан” деп көрсетеді. Көркем туындының ең маңызды компонентінен саналатын шығарма атауының өзін “минимәтін” ретінде қарастыруға болады. Осы орайда зерттеуші Т.Есембековтің “туынды аталымының оқырман назарын аударатын,

оның мәтінге деген қызығушылығын тудыратын қадір-қасиеті бар. Сонымен қатар көркем мәтін атауында шығарманың ашылмай қалған мазмұны болады. Әрбір атау сол мәтіннің тығыздалған, нығыздалған мазмұны деген пікірді есепке алған абзал. Көркем мәтін аталымы – әртүрлі авторлық интенция көрінісі. Ол мәтінді көркем әлеммен, уақытпен, кеңістік координатымен байланыстырады. Сондықтан суреткер өз туындысының атауы арқылы мәтінді қалай талқылайтыны жөнінде алғашқы ақпарат таратады” [2,107] деген пікірі жазушы О.Бөкейдің “Атау-кере” туындысына қатысты айтылғандай әсер етеді. Шығарма атауының ақпараттық қызметі де, номинативтік қызметі де ерекше. Әңгіме бейне бір басына түскен ауыртпалықты көтере алмай, намыстан, адамдық сипатынан айрылып, араққа салынып жүрген Таған тағдыры жайында секілді. Автор жауыз араларды да бекер енгізіп отырған жоқ. Шапшаң әрі алысқа ұшатын, анасы балалағыш африкандық аралар мен еуропалық араларды будандастырудан пайда болған еңбекқор, қауіп төнсе, тобымен шабуыл жасайтын өте агрессивті, алапат еңбекқор, жұмысын жергілікті аралардан гөрі тым ерте бастап, күн батқан соң да екі сағат нәр таситын “қауіпті гибрид” өкілдерін вертолетші жігіттен естіп, біліп, қолға түсірген Еріктің бұл әрекетін анасы да, әйелі де қолдамаған болатын. Уы қауіпті буданның шағуынан қаншама адамның жазылмай, өліп кеткенін білсе де баюды, пайда табуды көздеген Ерік мән бермеді. “Жатжұрттық ешқашан жарытқан да, жерсінген де емес, бүгін балын берсе, ертең уын ұсынады. Түбі тыныш болғай” деп ауыр күрсінген Нүрке кемпірдің өлімі де осы аралардан болды. Енесін арулап жерлегеннен кейін Айна бұл аралардың ұясын өртеп жібергенімен күрмеуі мол мәселенің шешім таппағанын автор мына жолдар арқылы анық аңғартады: “жергілікті араның Аналары осы “жауыз араның” еркегімен шағылысуға тым құмар. Сондықтан да өз арамыздың кейінгі балаларының мінез-құлқы өзгеріп, африкалана бастаған. Апталық алыс жол, мыңдаған шақырымдық қашықтықты аттап өтіп Алтайға қоныс аударған “қауіпті гибрид” бүгінде қаулап өсіп, жеке бір ұяны мекендеген. Тегінде тентек жаратылған жәндік мұндағы тіршілігін шапшаң құрап, тез дамытты. Алтайлық жеңілтектеу ана аралардың біразы шағылысып та үлгерді. Енді, міне, кейбір ұялардан африкаландырылған араның сойқан ұрпақтары бас көтере бастады. Сөйтіп, Алтай – Америка – Африка тұқымдас жаңа, мүлдемтаңсық, мінез-құлқын, ата-тегін ешбір омарташы ажыратып та, ұғып та болмайтын “жастар” жаратылды” [3,66]. Мінезі мен әрекетін жанындағылардың өзі түсінбей жүрген Ерік сияқты жастардың бүгінгі қоғамда да аз емес екені түсінікті. “ Оның білетіні – осындай дүбәра жандардың жиырмасыншы ғасырдың соңғы ширегінде жер бетінде тым көбейіп бара жатқаны ғана”. Тіпті, сол Еріктің анасы Нүрке кемпір – Нюра Фадеевнаның өзі қазақ жігіті Қандауырға күйеуге шыққан соң қажы атасының көмегімен құран жаттап, өле-өлгенше намаз оқығанымен, өмір бақи сандығының түбінде ақ матаға орап иконаны сақтап жүріп, о дүниеге аттанар сәтінде “о, господи, прости своего грешного” деп шоқынып жатып, жан тапсырды. Демек, автордың айтпағы – ананың сүтімен рухына сіңген сенімнің түбінде жеңіп шығатындығы. Адам болмысының өзгермейтіндігі.

Нәтижелер.Қаламгер повестеріне ортақ сипат лейтмотивтің қолданылуы. “Атау кере” повесінің лейтмотиві – Тағанның үнемі қайталап отыратын “Неге, біз осы...” сөзі болса, “Құм мінезі” (Бархан) повесінің лейтмотиві – алқара аспаннан самолеттің ұшып өтуі. Автор Тағанның «Неге, біз осы...” сөзі арқылы қадау-қадау проблемаларды көтеріп отырады. Осы көркемдік тәсіл арқылы автор қоғам, экология, жер эрозиясы, техникалық жаңалықтардың ашылуына сәйкес адам тіршілігінің өзгеруі, адамның еріншек бола бастауы сынды жалпыадамзаттық мәселелермен қатар, қазақ тарихында болған небір сұмдықтар, “қаймана қазақты оңдырмастай етіп отап түскен лағнетті жыл; ашкөз адамдарды аздырып-тоздырған, мал мен жаннан сипандай болып айырылған ақсүйек жұт, азамат малсыз, арғымақ жалсыз қалға қанқұйлы мезгіл: аштық, “халық жауы” деген зобалаң, ұлы отан соғысы жылдарындағы елдің ауыр халі, одан соң тың игеру деген желеумен қазақ жеріне жат жерліктердің ағылып келуі т.б. сынды мәселелердің барлығына тоқталып өтеді. Санасын сансыратқан мыңдаған сұрақтарға маскүнем Тағанның ойы, уәждемесі арқылы жауап беруге талпынады. Әдебиеттанушы ғалым О.Мақтагүл “авторлық позиция – автордың өзін қоршаған ортаға, қоғамға, өмірге сырттай көзқарасы немесе пікірі ғана емес, ол автордың бүкіл жан дүниесі, сезім сүзгісінен өткен, өзі суреттегелі отырған өмірдің әртүрлі жақтарын сезініп, түйсінуінен пайда болған ой тұжырымы, авторлық ұстанымы немесе авторлық тұрғысы” [4,20] деп пайымдайды. Демек, қаламгер қай заманда да өмір сүретін қиянат пен жауыздық, әділетсіздікке көңіл аудара отырып, оны оқырман санасына жеткізуге, оған ой салуға, себебін түсіндіруге тырысады.

Талқылау.Шығармадағы санаулы ғана кейіпкерлердің тағдыры арқылы автор қоғамның әлеуметтік сипатынан мол хабар береді.Бахтиннің “мен тек шығарманы көркем безендіру мен аяқтауға ғана жетекшілік етемін, бірақ оның негізгі предметі – қаһарманы емеспін” [5,20] дегеніндей

романның ауыр жүгін арқалайтын обарзадр кесек-кесек. Ұшқан құстың қанаты талып әрең жетер құзар таудың басында ара бағып, көптен бөлініп, қоғамдасқан өмірдің заңынсыз-ақ өгейсімей ғұмыр кешіп жатқан Ерік; жылына бір ретқана келетін сол Ерікті екі көзі төрт болып, моншасын жағып, зарыға күтетін сатушы Бекзат; бүкіл балалығы, қырмыздай бой жеткен шағы жаз жайлауда өткен жылқышының қызы, қылтың-сылтыңы жоқ, біртоға, үйкүшіктеу, бірде-бір бозбаланың бетіне қарамай, ұяң мінезінің аппақ парағына сызат түсірмеген, қыдырып, қызуы мол қызық жорықтарға шықпаған әйелі Айна; Алтайды жайлаған Қаратай елін аузына қаратқан Мақажан ақынның немересі, бүгінде “маскүнем деген рудың елшісі”, бауырында бала, басында үй жоқ, қаңғырып жүрген бекер ғұмыр, қу өңешті қышқылдату үшін құл болып жүрген өксік өмір иесі Таған; қала берді торғындай судыраған қазақшасы бар, кешегі кержактың қызы, Еріктің анасы Нүрке кемпір арқылы автор үлкен мәселелерді көтереді. Тағанның өлексе өміріне зәуде “зауалды” сыналап кіргізген Нүрке кемпірдің де шығармадағы миссиясы күшті. Қиын тағдырды басынан кешірсе де мұқалмаған, текті тұқымның азып-тозып, шілдің боғындай пышырап біткеніне, жан баласына басын имеген кісінің сұлтанының ұрпақтың, дәлірек айтқанда қадір-қасиетінен жұрдай тоналған ұлды арақтың құлдығынан қалай құтқарып, арашалаймын деген мақсатына жеткендігі, Тағанды адам қатарына қосқандығы үшін де ардақтауға болады.

“Әдетте әдеби процестің бұлтармас социологиялық заңдылығы тақырыпты уақыт туғызады деп түйіндейді. Әр жазушының заманына сай дүниені көркемдік-эстетикалық жолмен игерудің өзіндік тәсілі, өрнегі болады. бұлар неғұрлым қайталанбас кемел сипатқа ие болған сайын, қаламгердің де жұлдызы соғұрлым жарқырай түспек. “Атау-кере” шығармасы автордың әдеби мұратын, эстетикалық концепция деңгейін көрсетіп қана қоймай, дүниені көркемдік құралымен тану заңдылықтарын еркін талдап, сұрыптай білетін, зерделі толысқан, кемел кезеңіне толық жеткендігін аңғартады. Повесте “кемелденген социализм” тұсындағы “өркениеттің” адамзат болмысына, рухани, адамгершілік дамуына тигізетін әсері, адамзат бойында “жаңа тұрпатты” әлеуметтік-моральдық қасиеттердің көрініс беруі суреттеледі. Содан барып бұрынғы атып-асу, аштан қырудан мүлде өзгеше, басқа тұрпатты қасірет дерттің пайда болғанын, оның халқымызды улап, ұрпағымызды аздырып бара жатқанын ашына жазады автор” [1,45]. Автордың сондай бір ашына отырып көтерген мәселесі – шығармадағы шолақ белсенділердің белсенділігі, оның қазаққа тигізген қиянаты мен зияны. Туындының көтерген жүгі ауыр. Себебі онда бір емес бірнеше ұрпақтың тағдыры қамтылып, сол арқылы қазақтың қилы тарихына да молынан шолу жасалғандығын жоғарыда айтып өттік. Қазақ прозасында халқымыздың басынан кешірген қасірет шектірген алмағайып замандарды суреттеген туындылар аз емес. Әдебиеттің зерттеу объектісі – адам екені белгілі. Ал көркем туындыда сомдалған образдардың барлығы бірдей халық батыры, ел қорғаған тарихи тұлға немесе хан, билер, оқыған зиялы азаматтар ғана болып келе бермейтіні белгілі. Соның ішінде түрлі тарихи оқиғалардың, небір жоспарларды орындаудың салдарынан билік қолшоқпарларына айналып, адамдық келбетін жоғалтқан жандар да аз болған жоқ. Оның бірпарасы қазіргі қазақ әдебиетінде “шолақ белсенділер” деген атпен белгілі болып, зерттеліп, талданып та жүр. Қазақ санасы құлдық психологиядан арыла бастаған кезеңде кеңінен айтылып, талдауды қажет ететін мәселе – қазақ әдебиетіндегі шолақ белсенділер тақырыбы деп ойлаймыз. Қазақтың басынан кешірген қанды қасіретінің куәсіндей болған ақиқатты ашық айтқан жазушының жанкештілігіне тәнті боламыз. Басқа көркем шығармаларда бір-екі ауыз сөзбен берілсе де тұла бойынан сатқындық пен ызғар есетін шолақ белсендіні автор аталған туындысында сан қырлы сипатымен толыққанды суреттеген. Тіпті осындағы аты-жөні белгісіз бірақ бір қолының шолақтығына байланысты халық “шолақ қол» атап кеткен шолақ белсенді тақырыбын кеңестік заманда батыл көтеріп, сөз еткендердің бірі – Оралхан Бөкей деуге болады. О.Бөкевтің басқа жазушылардан ерекшелігі «шолақ белсендінің» образына жан жақты тоқталғандығы. 1932-33 жылдардағы аштықтан енді-енді есін жия бастаған қазақтың 1937 жылдан бастап қайтадан берекесі қашып, шаңырағы шайқалып, бір-біріне үрке қарайтын, бір-бірінен сескенетін тайғанақ тағдырға тап болғаны белгілі. Үнемі үкіметтің қырағы бақылауында болып, зәрзап болып қалған ауыл-аймақ, көрші-қолаң бұл заманда бір-бірімен аса сақтықпен амандасатын, тіпті сәлемдесуге қорықса көрсе де көрмегендей өте шығатын халге жеткен. Осылайша бірте-бірте суысқан ел жоқтан өзгеге күдік алып, ғасырлар бойы қалыптасқан жан жарастығы, ағайын араластығынан айрылып, әркімнің, әрқайсысының ішінен бұғып жатқан жасырын “жау” тауып, жандарын шүберекке түйе отырып сезікті де, сенімсіз күй кеше бастаған. Сүттей ұйыған қазақ қалпы осылайша бұзылды. Оның жарқын дәлеліндей болып, жауыннан кейінгі саңырауқұлақтай қаптаған шолақ белсенділерді айтуға болады. Еркек кіндіктілерді айтпағанда аядай ауыл ішінде қазан

құлағындағы қатындарға дейін тергеліп, ата тегі ақтарылып, бір-бірінің сөзін бағып, бір-бірінің ойын аңдатын аңдыс, науқан басталғанда ірі фигураға айналғандар да дәл осы қазақтың өз арасынан шыққан шолақ белсенділер болған еді. Шығарма оқиғасы Алтай жерінде өткендіктен “халық жауы” ретінде танылып, жазықты болып, ұсталғандардың шекарамен шектесетін өңір тұрғындары болғандықтан, оларды көп тергемей-ақ, орман ішіне апарып, баудай қырып, атып тастай салатын сұмдықтың беті ашылады. Сорақысы – биліктегі қызылдардың өліктердің бетін де жаппастан тастап кете беретін имансыздығы болатын. Алтай жері Қытай шекарасымен шектесетін аймақ болғандықтан, саяси айыппен қамалған жаудан “заң жүзінде” жауап алып, мойындатып, соттап әуре боп жатпайтын, “арғы бетке қашпақ болды» деген желеумен атып тастауға толық құқылы-тын. Сол себепті талай боздақ іздеуші, сұраушысыз ізім-ғайым жоғалды. Осылайша орман ішінде беті жабусыз қалған бейкүнә азаматтарды түнде келіп көміп кетіп жүрген хикаят кейіпкері Қандауырдың өзіне күн түседі. Алдымен үкіметтің назарына іліккен оның кержақтан алған әйелі, кешегі помещиктің қызы – Нюра Фадеевна болды. Айыбы – байдың тұқымы, кеңес өкіметіне жау, демек байдың құйыршығына қызыл қоғамның ортасында орын жоқ. Міне, Нюра тергелетін уақытта НКВД бастығы, Алтай өңірінде Шолақ қол атанып кеткен аса қатал, алдына барған кісінің қаққанда қанын, соққанда сөлін шығаратын қатігез шолақ белсендімен кездесеміз. Автор оның ұсқынсыздығын портреттік детальмен шебер өрнектеген: “ала көз қазақтың түсі өте суық, сол жақ көзі өзінен-өзі жыбырлап тұратын”. Ал шағып сөйлейтін тілінің қыршаңқылығын тергеуге баласын ертіп келген Нюраны көргендегі: “аңқос күйеуңді, ит-мысық, малдарыңды неге айдап келмедің” деп жекіре әрі кекетіп қарсы алған бір ауыз сөзіне сыйдырып жіберген. Осылайша бір-екі сөйлеммен автор өз оқырманына Шолақ қолдың үрейлі сипатын танытып үлгереді де әрі қарай қитұрқы әрекетіне көшеді. “Нәшәндік Шолақ қол Советтік алтын заңға күмән келтірмейді. Қоғамды халық жауынан тазартамыз, санасын сауықтырамыз деп жүріп ақыр соңында өзі істі болып айдалып кетеді. Көркем шығармадағы бұл шындыққа тарихымызда болып өткен талай адамдардың тағдыры куә” [1,71].

Көркем шығарманың сыртқы композициясына жататын әрі автордың негізгі ойынан хабар беретін эпиграфтың өзі көп жайдың сырын аңғартады. “Көптен кеткен көмусіз қалар” деген халық макалын эпиграф етіп алу арқылы қаламгер қазақ ел болған тарихында көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан ұлтының бүгінгі ұланының бүгінгі ара бағып, елден жырақ кеткен жағдайына алаңдаушылық білдіретіні байқалады. Токжарау әрі кәперсіз, жаны қасаң, дүниені парық қылмайтын діні берік, өз-өзіне сенімді, мақсаты айқын, төрт құбыласы тең, жан-жағындағы жұрт байлығын қызғанатын Ерікті автор үнемі анасының “тоңмойын”, “қаттысың” деген сөздері арқылы жақтырмаған сыңай танытып отырғанымен, оның ара сияқты еңбекқорлығын, бастаған ісін соңына дейін апаратын тиянақтылығын да жоққа шығара алмайды. Жазығы – ешкімнен ештеңе сұрамай, өзінің ақ адал кәсібімен бар адамнан артық болу, көп ақша жиып жақсы өмір сүргісі келетіндігі. Мұны кейіпкердің “Менің сорым шығар, арылмай жүрген қырсығым шығар осының бәрі де. Бостандыққа шығайыншы, азат ғұмыр кешейінші, жаманаттан қашайыншы деп, құлақ естіп, көз көрмеген жаққа саяқтанасың, бәрібір сені қуып жетеді, іздеп тауып алады. Қыл аяғы туған анаң да өз қағынан жеріп, әр басқан қадам, еткен еңбегіңнен харамдық іздейді. Кімнің егініне түстім, кімнің бермесін тартып алдым, табан ет, мандай теріммен тапқан дүниемді есеп-шотқа салып, көзге түрткі қылатындай күпірлігім болды ма? Өне беттің арын белбеуге түйіп, мемлекеттің байлығына белшесінен батып жүргендер не ұсталмайды, не сотталмайды, оларға бәрі кешірімді, бәрі жарасымды... түсінбеймін” [3,204] деген сөздері дәлел. Қаттылығы соншалық – шешесінің беті бері қарамайтынын түсінген сәтте еш шімірікпестен, мәңгілік мекен етер жайлы жер іздеп, өлімін аса бір салқынқандылықпен күтуі. Ешқандай эмоцияға берілмейтін қытықсыз кейіпкер жаратылысын суреткердің қылаусыз жартастай, балшықтан төртбұрыштап қолапайсыз соға салған секілді төртбақ денесі суық та сұсты ақ сұр бетті етіп суреттеуі тегін емес. Жер бетінде будан аралар ғана емес, будан адамдардың да қауіпті екенін түсіндіруге, сендіруге тырысқан автор Ерік бейнесіне ерекше көңіл бөлген. Кеңес үкіметіне бағынышты болған кезеңнің өзінде осындай батыл ой айтып, тыйым салынған тақырыпты көтерген жазушы кейіпкерінің сонаға айналып, оның кім екенін өзі де білмейтін, тілдесіп, аты-жөнін де сұрамаған қызыл орамалды қыздан ажал табуының өзі автордың биік концепциясынан хабар береді. Біздіңше, қызыл орамалады қыз – қазақ жеріне озбыр билік жүргізген қызылдар үкіметі, басты кейіпкердің оның қолынан қаза табуы – автордың шеберлікпен қол жеткізген көркемдік шешімі.

Қорытынды. Автор өзі өмір сүрген кеңес заманы, қоғамының бет-бейнесін беруді өзінің азаматтық парызы санады. Адам, адам тағдыры жайындағы ойы мен көзқарасын қаһарман бейнесі,

соның ішінде елдің болашағы саналатын Ерік, Таған сынды жастар арқылы танытуға күш салды. Ішкі болмысы күрделі, қайшылықты кейіпкерлері арқылы оқырмандарына ой салып, күрмеулі мәселелердің басын ашып көрсете алды деуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1) Көзбеков Ө. Оралханды оятқан оғлан. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2013. -228 бет. – кітап
- 2) Есембеков Т.О. Көркем мәтін теориясы: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. - 186 бет.
- 3) Бөкеев О. Атау-кере (Қауіпті будан). Мұзтау (Соңғы ертек): хикаяттар. – Алматы: Ан Арыс, 2010. -320б.
- 4) Мақтагүл О. Автор және шығармашылық шеберлік. – Алматы: Ана тілі, 2012. -360 бет. - кітап
- 5) Бахтин М.М. Формальный метод в литературоведении. – Москва: Лабиринт, 2003. С. 330. - кітап

МРНТИ 17-81-99

А. Қартаева,¹ Ә. Мұқтарова,² Ф. Саметова³

¹ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
^{2,3} ф.ғ.к., профессор, Қайнар академиясы,
Алматы, Қазақстан

АБАЙ ЖАЙЛЫ ЕСТЕЛІКТЕРДЕГІ АҚЫН БЕЙНЕСІ

Аңдатпа

Мақалада қазақ халқының классигі Абайдың өмірі мен шығармашылық жолын, адамдық қалпын, ақындық тұлғасын тануға мол мәлімет беретін саланың бірі – естеліктердегі Абай бейнесі мәселесі қарастырылады. Абайдың тұңғыш биографы немере інісі Кәкітай Ысқақұлының, ұлы Тұрағұлдың және талантты шәкірттерінің бірі – Көкбай Жанатайұлының естеліктері талданады. Абай мен оның шығармаларының жазылу тарихына қатысты естеліктер мен хаттар абайтанудың біртұтас бүтіндік қалпын нығайту мақсатында мақалаға кіргізілді. Сонымен қатар қазақ әдебиетіндегі абайтануға өзіндік қосар үлесі бар естелік еңбектер сараланып, мақалаға кіргізілді. Абай шығармашылығына қатысты әр кезеңде жазылған естеліктердің бірсыпырасы классик ақынның шығармашылық портретін толықтырса, кейбірі Абайдың философиялық, саяси-қоғамдық танымын танытуға өзіндік ықпалын тигізеді. Абайдың өмірбаяндық және шығармашылық келбетін тереңірек білгісі келген адамға аталмыш мақаланың берері мол. Естеліктер Абай бейнесін таныту мен танудың алғашқы беташары ретінде дәйектеліп, мақалаға ұсынылады.

Түйін сөздер: Абай бейнесі, абайтану, естелік, ғылыми өмірбаян, ғұмырнама, биограф, қолжазба

A. Kartayeva,¹ A. Muktarova,² F. Sametova³

¹ Kazakh national pedagogical university named of Abay,
^{2,3} Kainar Academy,
Almaty, Kazakhstan

IMAGE OF A POET IN ABOUT ABAI

Abstract

The article shows the life and creative path of the classic of Kazakh literature-Abay. The article contains the memoirs of the first biographer of Abay, nephew of Kakitay Iskakula, son of Turagul and one of the talented students of Kokbay Zhanatayula. The article is presented in the form of a memoir, which reveals Abay Kunanbayev as a person and as a poet.

Memoirs and letters concerning Abay and the history of writing his works were included in the article in order to strengthen the integrity of Abay studies. The article also analyzed and included memorable works in the Kazakh literature that have a contribution to Abai studies.

Key words: image of Abay, Abay studies, memory, scientific biography, biographer, manuscript

А. Картаева,¹ А. Муктарова,² Ф. Саметова³

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
^{2,3}Академия Кайнар,
Алматы, Казахстан

ОБРАЗ ПОЭТА В ВОСПОМИНАНИЯХ ОБ АБАЕ

Аннотация

В статье показан жизненный и творческий путь классика казахской литературы – Абая. В статье напечатаны воспоминания первого биографа Абая, племянника Какитая Искакулы, сына Турагула и одного из талантливых учеников Кокбая Жанатайулы. Статья представлена в форме воспоминания, в которой раскрывается Абай Кунанбаев как человек и как поэт.

Воспоминания и письма, касающиеся Абая и истории написания его произведений, были включены в статью с целью укрепления целостности абаеведения. Также были проанализированы и включены в статью памятные труды в казахской литературе, имеющие свой вклад в абаеведение.

Ключевые слова: образ Абая, абаеведение, воспоминание, научная биография, биограф, рукопись

Кіріспе. Абай мұрасы – қазақ әдебиеттану ғылымының ең көп зерттелген өнімді саласының бірі. Ақын шығармаларының алғаш баспасөз бетінде жарық көріп, оқырман жүрегінен жол табуынан бастасақ, оның бүгін жүз отыз жылдан астам тарихы бар. Абай мұрасының зерттелу тарихына көз жіберсек, баспасөзде ресми түрде 1889 жылдан басталып, бүгінде қазақ мәдениетінің, ғылымының дәстүрлі, тамырын теренге жайған үлкен саласына айналды. Ұлы ақын мұрасын танып білуге арналған ғылыми мақалалар, монографиялық зерттеулер, текстологиялық талдаулар, әр түрлі деректер саны жыл өткен сайын молығып келеді. Абай өмірі мен шығармашылығы туралы ғылыми мәні бар алғашқы зерттеушілердің аты-жөні мен еңбектері соңғы кезге дейін жабық саналып Абайтанудың алғашқы кезеңі ақтандақ күйінде қалып келді. Абайдың ғұмырнамасы жайлы жазылған естеліктер мен деректер де жарияланбай келді. Тек еліміздің тәуелсіздік алуы жағдайында ғана бұл мәселені ашық әңгімелеуге мүмкіндік туды. Абайдың бірегей биографы М.Әуезов ақынның ғылыми өмірбаянының төрт нұсқасын жазды. Кейіннен Абай өмірбаянына қатысты мәліметтер архив деректерінен де табылды. Абайдың ғұмырнамасына қатысты естеліктер мен зерттеулерді саралу зерттеуін күтіп тұрған мәселе. Ақынның өмірбаяны жайлы әр жылдары айтылып-жазылып келген естеліктер мен деректерді салыстыра отырып, Абай ғұмырнамасына қатысты бүгінге дейінге беймәлім тұстарын анықтау зерттеудің өзектілігі болып саналады.

Негізгі бөлім. Ақын – жазушының өмірі мен шығармашылық жолын, көзқарасын зерттеуге адамдық қалпын, тұтас тұлғасын түсінуге мол мәлімет беретін саланың бірі – олар жайлы естеліктер. Мұндай естеліктер, әдетте, ақынмен тұтас өмір сүрген, араласқан, көрген адамдардың есте қалған әңгімелеріне сүйеніп жазылады.

Абай жайлы естеліктер қалдырған адамдар бұл күнде арамызда жоқ. Олардың көбі – бұл естеліктер қағазға түскен кездің өзінде ұлғайған адамдар [1, 3].

Қазақ әдебиетінің теңдесі жоқ ұлы классигі Абай (Ибраһим) Құнанбаевтың өмірбаянын толығырақ білу тілегі мен қажеттілігі ойшыл ақын қайтыс болған соң-ақ, көп ұзамай қолға алынды. Жалпы қазақ ақындарының арасында тұғыш рет Абайға ғана баспасөзде арнайы өмірбаяндық деректер беріле де бастады [2, 5].

Революцияға дейінгі дәуірде Абайдың өмірі мен әдеби мұрасын танытуда елеулі еңбек еткендердің ішінде Кәкітай Ысқақұлының орны бөлекше. Кәкітайдың Абай мұрасын танытудағы басты еңбегі де Абай шығармаларының тұңғыш жинағын құрастырып жариялауы мен ақын өмірі туралы алғаш рет мәлімет беруінде жатыр. Кәкітай Абай мұрасын жинастырып, бастырудағы тарихи еңбегі жайлы Абай мұрасын зерттеушілер еңбегінде молынан айтылады да, бірақ М. Әуезовтың

монографиялық еңбегінде болмаса, басқа зерттеулерде Кәкітай еңбегі сын көзімен қаралмаған. Сондықтан да Абайдың дүниеге көзқарасының қалыптасуына Е.П. Михаэлистің әсері басым болды деген Кәкітай пікірі абайтану саласында көпке дейін орын алып келді [3, 29]. Кәкітай бастырған 1909 жылғы жинаққа дейін баспасөзде жарияланған бірлі-жарымды Абай өлеңдерінің бәрі де асыл түп нұсқа қалпында сақталмады. Абай туралы деректерді Ә.Бөкейхановқа табыстаушы Кәкітай Ысқақұлы 1909 жылы Абайдың жинағына көлемді мақаласын қосты. Әуезов аса жоғары бағалаған мақала, сөз жоқ, Абайдың өмірбаянын жазуға бірден-бір негізгі дереккөз (источник) болды. Өйткені, Кәкітай – туысы ғана емес, Абайдың қасында жүріп, талапты шәкіртіне айналған ең жақын адамдарының бірі. Абай туралы көрген-білгенін осы мақалаға сыйғызып кетпесе де, бұл құнды еңбек абайтану ғылымының бастау бұлағы ретінде маңызын жоймақ емес.

Кәкітайдан кейін Абай туралы құнды естелік жазған адам – Тұрағұл Абайұлы. Тұрағұл (Тұраш) – Абайдың екінші әйелі Әйгерімнен туған тұңғыш баласы. Тұрағұлдың аты елге мәлім болғанымен оның өмірбаяны әлі күнге толық зерттеліп жазылған жоқ [4, 57]. Ақын, аудармашы, жасында ауыл молдасынан оқып, сауат ашқан Тұрағұл бала жасынан зерек, ұғымтал, зерделі болған. Әкесінің қадір қаситін ерте түсініп, табиғи ақындық қуатын ерте танып өскен, Абайдың ең талапты, әрі талантты баласының бірі. Кейіннен өзі ізденіп орысша, арабша білімін жетілдірген. Ауылында болыс болған. 1917-20 жылдары Семей өңіріндегі алаш қозғалысына белсене араласып, әртүрлі жауапты қызметтер атқарған. Тұрағұл жасынан әкесінің қолында тәрбиеленген [5, 228]. Сондықтан Абай өлеңі қай кезде жазылып, кімге арналғанын жақсы білген. Ол Кәкітай Ысқақұлымен бірге 1909 жылы Абайдың тұңғыш өлеңдер жинағын Петербургте басып шығарған. Тұрағұл Абай мұрасын жинастыруда, аса құнды мағлұматтар жазып, қалпына келтіруде көп еңбек сіңірді. Ол әкесі туралы естелігін үлкен әңгіме етіп жазып қалдырған. Ол М.Әуезовке “Әкем туралы” деген көлемді еңбегін табыстаған.

Тұрағұлдың осы еңбегін жазушы М.Әуезов жоғары бағалап: “ғұлама ақынның өмірбаянына қатысты мол мағлұматтарды осы кісіден артық ешкім берген жоқ, оларды керекті жеріне кірістіріп, түгел пайдаландық” деп, жазып кеткен еді.

“Мен әкемді танығанда, - дейді Тұрағұл, - әкемнің жүзі ашық, ажары сыртында, көзі өткір, ашуы да, қуануы да жылдам, ширақ жанды еді. Мәжілісі қызықты, сауықшыл, дастарханы аса мол еді. Бір іспен қызықтамай, жай салбырап, шаруасын істеп отырмаушы еді. Маған десе малай, малшы, қызметкер қатыннан да болса, бір тәуір мінезін, қылығын тауып жақсы көріп, ойнап, қалжыңдап отырар еді. Еш уақытта: іші сүймеген, сенбеген адаммен мәжілістес болып, ұзақ отыра алмаушы еді. Ондай адамдармен бас қоспақ уақыт еріксіз кез келсе, ол уақыттың өзі абақтыдан кем көрінбеуші еді. Сыпайылық, сыйлық, әдейі реттеніп, аяғын басқанын аңдып, аузынан шыққан сөзін санап отыратын адамға ешуақытта риза емес еді. Жарқын сөзбен, ашық көңілмен қалтқысыз келетін адамды аңсап сағынып, ондай адам келгенде, баласы я туған бауыры келген кісідей қуанып қалушы еді” [6, 8].

Тұрағұлдың “Әкем туралы” қолжазбасы Абай туралы жазылған тұңғыш естелік. Абайтану мәселесінде Тұрағұлдың бұл еңбегінің тарихи маңызы ерекше зор. Тұрағұл бала жасынан әкесінің өз ұолында тәрбиеленіп өскен жақсы көретін баласы және табиғи дарынды, кең ақылды, терең ойлы, сергек сезімді, ұшқыр қиялды адам болғандықтан: ұлы ақын теңіздей терең кемеңгер ойшыл, данышпан әкесі Абайдың бойындағы бар қасиетін, өзіне ғана тән мінезін, әдет – салтын, әр кездегі көңіл-күйін, сезім – сырын айнытпай танып, дұрыс ұға білген, ақын шығармаларының жазылу тарихын, себебін, сөз қолдану тәсіліне дейін бәрі – бәрін жақсы білген. Және әкесі туралы көрген-білгенін асырмай да жасырмай шындықтың шегінен шықпай жазған. Сондықтан оның бұл еңбегі ешқашан маңызын жоймайтын тарихтық еңбек.

Көкбай – Абай қасында көп жүрген, оның шығарамашылық қызметінің куәсі болған адам. Сондықтан оның Абайдың ақындық өнері, көз қарасы туралы пікірлері аса бағалы. Көкбай – Абайдың ең талантты ақын, әрі әнші шәкірттерінің бірі. Ол Абаймен 1880 жылдардан бастап, жиырма бес жыл жолдас, дос болған [4, 87]. Көкбай өзінің естелігінде Абаймен ең алғаш рет жақындасып кетуін былай баяндайды:

“Ел ішінің ақыл алысып, ақы беріп жатқан сиезі еді. Мұны өткізуге Семейден Лосевский деген ояз келіп еді. Сол бір ісімді жақтырмай, мені ел кісілерінің ортасында тұрғанымда стражниктерін (атарман) жіберіп, жазалмақшы болды. Әлгілер ерікке қоймай әкетіп бара жатқан соң, қасымда еріп жүретін өлеңші жігітім бар еді, солардың біреуінен Абайға бір ауыз өлеңмен сәлем айтып жібердім. Ол кезде ән салып, өлең айтатұғын, қасымдағы жолдастарым да сондайды әдет қылатын. Уезге әкелген соң, Абай да келді де: - “Жазығы не?” деп істің жөнін сұрады. Содан кейін Лосевский: “Бұған біреу басшылық етіп тәрбиесіне алмаса, мына елдің ортасында арызқой, пәлекұмар болып,

бұзылғалы жүрген адам. Сен тәрбиеге алып міндетті болып, түзетемін десең берем. Әйтпесе, жазаға ұшырайтын ісі бар”, - деді [2, 160].

Абай маған кепіл болып алып шықты. Осыдан кейін Абайдың жолдасы болдым. Жолдастығым жиырма бес жылға созылды.

Абайдың асыл мұрасын аман сақтап, оның кейігі ұрпақтарына жеткізу ісінде еткен Көкбай еңбегі ерекше зор. Бұл мәселе туралы Мұхтар Әуезов былай деп жазады:

- Абай өзі барлық шығарған еңбектерін жинастырып, ұқыптылық етпеген. Тек 1896 жылы ғана, Мағауия, Кәкітай, Көкбайлардың айтуы бойынша, осы жылдан бастап, барлық шығармаларын жинастырып, көшіруге қасында болған жақсы адамдары: Көкбай, Ақылбай, Мағауия, Кәкітай, Тұрағұл сияқты адамдар...

Абайтану мәселесінде Көкбай Мұхтардың өзіне де көмек еткен. Мұхтар оны да атап айтады:

- 1924 жылдан бастап, - дейді Мұхтар Әуезов, - Абайдың өмірбаянын жазушыларға және барлық толық жинағын құрастыруға барынша зор көмек етеді, Абайдан қалған мұраның қазақ оқушыларына толық жинақ болып құралып шығуына анық үлкен еңбек сіңірген кісінің бірі – Көкбай.

- 1909 жылы Кәкітай мен Тұрағұл бастырып шығарған жинақ Абай еңбектерінің жарым көлеміндей ғана еді. Көкбай қолжазбада сақталған шығармалар ғана емес, өзінің жадында жүрген, біржола жоғалып кетуге мүмкін болған Абай өлеңдері мен кейбір шумақтар, жолдарды хатқа түсіріп, ұлы ақынның өзге мұраларының қатарына қосты [2, 65].

- Онан соң, Абайдың өмірбаянын толық етіп жазуда да Көкбай айтып берген биографиялық материалдар аса көп еді. Олар құнды деректер болатын. Тек Көкбайдың Абай турасында айтқан естегісі толық жазымады. Бірақ, 1927 біз құрастырып жазатын алғашқы толық өмірбаянының көп фактылары Көкбайдың аузынан алынған. Абайдың көп өлеңдеріне кейінгі толық жинақтарда беріліп жүрген қосымша түсінік, деректердің көптен-көбі де сол Көкбайдың айтуынан алынған.

Қорытынды. Естеліктердің көпшілігінде Абайдың әділдігі, гуманистігі, адалдығы, сөзге тұрақтылығы ерекше аталып өтеді. Билікте де ол мейлінше адал, турашыл болған. Сондықтан да елдің көбі Абай билігіне жүгінген [7]. Әсіресе, ел ішінде онымен ұстасып, жауласып жүрген адамдарының өздері үлкен дау-шарлар кезінде Абайдан билік айтуды сұраған делінеді.

Пайдаланылған әдебиеттер :

- 1) Әуезов М. Абайды білмек парыз ойлы жасқа (Ибраһим Құнанбайұлының ғұмырнамасы) Оқу құралы. – Алматы: Санат, 1997. – 416 б. - кітап
- 2) Ысқақов Ә. Абайдың өмір жолы / Жүрегімнің түбіне терең бойла. – Алматы: Жазушы, 1995. – 296 б. - кітап
- 3) Мырзахметов М. Абайтану тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1994. – 192 б. - кітап
- 4) Мұхамедханов Қ. Абай мұрагерлері. – Алматы: Атамұра, 1995. – 208 б. - кітап
- 5) Тұрағұл Абайұлы / Абай. Энциклопедия. – Алматы: Атамұра, 1995. – 555 б. - энциклопедия
- 6) Құнанбаев Т. Әкем Абай туралы. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 56 б. - кітап
- 7) Мұхтарова Ә. Абай қарасөздеріндегі рухани құндылықтар мәселесі. - Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінің “Хабаршысы” - 2019. - №3 1/1. – журналдарда жарық көрген мақалалар

МРНТИ 11:15.23

Г. Оралова¹

¹Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,
Қызылорда, Қазақстан

ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ЖАСТАР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ОЙ АСҚАҚТЫҒЫ МЕН ЖАҢА ӘУЕН

Аңдатпа

Бұл мақалада тәуелсіздік жылдарындағы жастар поэзиясындағы ой асқақтығы мен жаңа әуен сөз болады. Қазақ поэзиясының даму бағыты, тақырыптық, идеялық, стильдік ізденістер мен жаңа тенденциялар қарастырылады. Жастар поэзиясындағы еркіндік оның негізгі бағыттары сараланды. Тәуелсіздік жылдарында қазақ поэзиясына қосылған жас ақындар үлесі айтылады. Әлемдік әдебиеттегі жаңа дәстүрлер мен бағыттарды модернизм, постмодернизм, футуризм, психомеризм, жалғыздық пен торығу сезімдері, сентиминалистік құбылысты дамыта зерттеп, саралап, жүйеге түсіріп қорытып, өзектілігі ашылды. Жас ақындар Жанат Әскербек, Әлібек Шегебай, Нәзира Бердалы, Маралтай Райымбекұлы шығармаларындағы адам рухын аңсау, шынайылық, ой еркіндігі талданды. Тәуелсіздік жылдарындағы жастар поэзиясы ұлттық руханият деңгейінде танылды. Ақындардың өзіндік ерекшеліктері, тілі және стилі, ғибраттық әсері мен тағлымы айқындалды. Қазақ поэзиясындағы жаңа бағыттар, олардың қолдану ерекшелігіне ретіне орай дәйекті салыстырулар жасап, тиянақты байламдар жасауға болатын тәрізді. Қазіргі қазақ поэзиясының өркендеуіне айрықша үлек қосып отырған жастар шығармаларының өзіндік сипаты екішеленді.

Түйін сөздер: модернизм, постмодернизм, футуризм, психомеризм, синтиминтализм, әдеби құбылыс, әдеби-мәдени байланыс, акмеизм, мінажат

G. Oralova¹

¹Korkyt Ata Kyzylorda state University,
Kyzylorda, Kazakhstan

NOVELTY OF THOUGHTS AND NEW VOICES IN YOUTH POETRY OVER THE YEARS OF INDEPENDENCE

Abstract

This article is about the novelty of thought and the new voices in youth poetry over the years of independence. The directions of development of Kazakh poetry, thematic, ideological, stylistic searches and new trends are considered. Freedom in youth poetry is differentiated and its main directions. Young poets who have contributed to Kazakh poetry over the years of independence are noted. The relevance of the topic on new traditions and trends in world literature is more deeply studied and disclosed. New traditions and trends in world literature: modernism, postmodernism, futurism, a feeling of loneliness and a sentimentalistic phenomenon. The freedom of the human spirit, truthfulness, freedom of thought in the works of young poets such as Zhanat Askerbek, Alibek Shegebay, Nazira Berdaly and Maraltay Raiymbekuly, are analyzed. Over the years of independence, youth poetry has gained recognition at the level of national spirituality. The specificity, language and style of poets, their moral effect and teaching are revealed. A new direction in Kazakh poetry with the specifics of their use is noted in the article, consistent comparisons and accurate conclusions are provided. The originality of youth works that make a significant contribution to the development of modern Kazakh poetry is also highlighted.

Key words: modernism, postmodernism, futurism, psychomerism, sentimentalism, literary phenomenon, literary and cultural communication, acmeism, prayer

Г. Оралова¹

¹ Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата,
Кызылорда, Казахстан

НОВИЗНА МЫСЛЕЙ И НОВЫЕ ГОЛОСА В МОЛОДЕЖНОЙ ПОЭЗИИ ЗА ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ

Аннотация

В этой статье речь идет о новизне мысли и о новых голосах в молодежной поэзии за годы независимости. Рассматриваются направления развития казахской поэзии, тематические, идейные, стилистические поиски и новые тенденции. Дифференцируются свобода в молодежной поэзии, ее основные направления. Отмечаются молодые поэты, внесшие вклад в казахскую поэзию за годы независимости. Более глубоко изучается и раскрывается актуальность темных традиций и направления в мировой литературе: модернизм, постмодернизм, футуризм, чувство одиночества и сплина сентименталистического явления. Анализируются свобода человеческого духа, правдивость, свобода мысли в произведениях молодых поэтов таких как Жанат Аскербек, Алибек Шегебай, Назира Бердалы и Маралтай Райымбекулы. Молодежная поэзия за годы независимости получила признание на уровне национальной духовности. Выявлены специфика, язык и стиль поэтов, их моральный эффект и учение. В статье отмечено новое направление в казахской поэзии со спецификой их использования, приведены последовательные сравнения и точные выводы. А также выделяется оригинальность молодежных произведений которые вносят значительный вклад в развитие современной казахской поэзии.

Ключевые слова: модернизм, постмодернизм, футуризм, психомеризм, сентиментализм, литературное явление, литературное и культурное общение, акмеизм, молитва

Кіріспе. Тарихи дамудың осы жиырма жылдан астам мезгілінде қазақ поэзиясының даму бағыты, негізгі идеялық тақырыбы, жанрлық – көркемдік ерекшеліктері, стильдік іздену, жаңа тенденцияларын қарастыру қазақ поэзиясының даму бағыттарын анықтауда өзекті мәселе болып отыр. Оның ішінде жастар шығармаларындағы еркін тебіреніп, еркін толғай алатын негізгі бағытты сөз ету де бүгінгі күннің зәру мәселелерінің бірі.

Тәуелсіздік дәуіріндегі жастар поэзиясында жаңа әуен, тақырыптық, идеялық мазмұны байлығы халық келешегі үшін тебірене жырлау, жаңа ізденіс пен жаңа түр байқалады. Жастар поэзиясында дәстүрлі даму арнасын ұстай отырып, сарынының басымдылығы мен ұлттық сана, ұлттық рух болмысты жырлау болды, сөйтіп қазақ поэзиясында тәуелсіздік лебі есіп тұрған жаңа жырлармен ерекшеленді.

Ә. Қайырбеков: “Қазақ поэзиясы жаңа есімдер мен толықты, жыр жинақтарының әрқайсының арқалаған жүгі, айтар сөзі, уәделі қадамдары бар. 2000 жылы “Өлке” баспасынан “Жас ақындар жырларының антологиясы” шықты. Әсіресе, жас толқынның қазақ поэзиясына мол қуанышпен үлкен үдеріспен келіп қосылғаны қуантады,”- деген [1.,380]. Осы пікірге орай тәуелсіздік жылдарындағы қазақ поэзиясы жас ақындар қосқан үлес, жаңа есімдермен толыққанын байқаймыз.

Мәселен, А.Әбдірәсілқызы, А.Темірбай, А.Исаділ, А. Арыстанбек, Ә.Шегебай, Б.Алдияр, Б.Бабажанұлы, Б.Беделхан, Б.Мүбәрак, Д.Берікқажыұлы, Е.Жүсіп, Ж.Әскербекқызы, Ж.Сәрсек, М.Райымбекұлы, Н.Бердалы, М.Асан, Н.Мәукенұлы, Р.Тұрдалиева, С.Қамшыгер, Т.Толқынқызы, Т.Қабылша, Б.Алиұлы, Е.Әуезов т.б. жас ақындар қазақ поэзиясының арнасын толықтырды.

2005-2006 жылдары “Жалын” баспасынан жастар поэзиясына арналған 3 томдық жинақ жарық көрді.

Жинаққа енген өлеңдер ғасырлар бойы қалыптасқан сөз өнеріндегі бай дәстүрлер мен қатар әлемдік әдебиеттегі жаңа дәстүрлер мен бағыттарды да қолдана білген, сөйтіп пікір еркіндігі жаңа тенденцияларды дамыта жырлағандығын аңғартады..

Әдістеме. Қазіргі поэзияның даму арнасындағы модернистік, және постмодернистік бағыт жастар поэзиясында көрініс тапты. Бұл бағыт туралы Ғ.Райым: “Модернизм” – жаңа заман ағымы. ХХ ғасырдың басында Еуропа мен Америкада жарыққа шыққан өнер мен әдебиет ғылымы. “Модернизм” - француздың (ең жаңа) деген сөзінен алынған болып, бертін келе жаңа заман ағымы деген көркемдік термин болып қалыптасты. “Жаңа заман ағымы” делінгенмен бұл ағым туылғалы ғасырдай уақыт

болды,-деп анықтама берген [2., 69]. Біздіңше, модернизмнің негізгі мақсаты адамның санасына кіру, оған адамның жадын, адамның өзін қоршаған ортаны қабылдауын, ой қозғалысы, ой әсері мен сезімін таныту негізі жатады. Ал белгілі әдебиеттанушы ғалым А.Исмакова: “Постмодернизм – бүгінгі әдебиеттанушылар көп талқылап келе жатқан әдеби құбылыс... Модернизм үшін дәстүр маңызды болса, постмодернизм одан бас тартады және бұны басты шарт деп санайды. Постмодернистік әдебиет тоқыраулық, кризистік көзқарас, адам рухының белгілі бір кезеңін – жұмысты аңсаушы, бірақ соған жету мүмкін еместігінен күйзелушіні бейнелейді” [3., 61-64]. Ғалымның осы пікіріне сай бүгінгі күннің әдеби құбылыстарының бірі ретінде қабылдау қажет сияқты. Әлемдік әдеби-мәдени байланыстар негізінде жаңа жаңа дәстүрді қалыптастырған, сөйтіп жаңа заман ағымына сай жаңашылдықтың арақатынасын ұрпақ, ұлт әдебиетіне сай жырлау қазіргі кездегі әдебиетте ұлттық руханиятымызды құрайтын құндылықтарға жаңаша көзқарас қалыптасты. Әлемдік және адамзаттық проблемаларға еркін араласып, еркін білдіріп, жаңа дәуір, яғни тәуелсіз ел тарихын жырлау жастар алдындағы негізгі міндеттердің бірі болды. Тәуелсіздік жылдарындағы жастар поэзиясы ауқымды тақырыптарды қозғады. Атап айтқанда егемен елдің тарихы, желтоқсан оқиғасы, әлеуметтік – рухани дағдарыс, ұлттық тіл тағдыры, ұлт келешегі үшін тосын мәселелерге қарсы пікір айту, жаңа елорда Астана, қазақ лирикасындағы атамекенге оралған қандастар т.б. мәселелер зәрулігімен танылды. Ойымыз дәлелді болу үшін жастар поэзиясымен еркіндік пен өзіндік әуенге толы көркемдік сарын, идеялық жаңашылдық ескен жырларға тоқталайық. Ақынға әрекет ететін идея мен образ алуан түрлі болып келмесе, біздің сезіміміз оны ұзақ ұстап тұра алмайды. Лирика, көңіл күйдің ерекшелігін түсінуде академик З.Қабдоловтың мына тағылымын ескермеуге болмайды: “Көңіл-күй – сөз өнерінің Аристотель заманынан келе жатқан үш тегінің бірі. Шындықты адамның ішкі көңіл-күйіне бөлеп, ойы мен сезіміне аастастыра суреттейтін терең психологиялық шығармалардың түрлері. Лирикадағы әрбір сөз - ақынның бір сәтке жарық еткен нұрлы ойы, сол бойда жарық етіп тұтас көрінген ішкі сырлы дүниесі, көңіл-күйдің бас кейіпкері-ақынның өзі, ақын көкірегіндегі сезімі, ақын көңіліндегі сыр-оқырман сыры”, - дейді [4., 137]. Осы пікірге арқау болған жастар поэзиясындағы кейіпкер ұлттың атынан сөйлеп, халық үшін әлеуметтік мәні бар идеялар, сезімдер, толғаныстарды шабытпен, көркем суреткерлікпен қисынын тауып бере білген. Әрбір ақынның өзіндік бетін, ақындық құдіретін, поэзиясының көркемдік ерекшелігін көрсететін, оның көркемдеу тәсілі, суреткерлік шеберлігі, тілдік өрнектері, көркемдік бейнелеу құралдары болып табылады.

Нәтижелер. Жанат Әскербек шығармаларынан оның ешкімге ұқсамайтын, өзіне ғана тән тілі, көркемдік өрнек, бейнелі сөз қолданысты айқын көреміз. Біздің байқауымызша, ақын поэзиясы өзіндік поэтик образға бай. Қазақ тілінің небір шұрайлы сөздерін орынды қолдана біледі. Жанат Әскербек – 80-90 жылдары ұлттық әдебиетке келген жаңа буын өкілі. Ұстаз, ғалым, ақын еңбек жолын орта мектептен мұғалімдіктен бастаған. Жоғары оқу орнында Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті және Л.И.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінде оқытушы қызметін атқарған. “Әлем әдебиеті” журналында поэзия бөлімінің меңгерушісі болған. Жанат осыншама жұмысты атқара жүріп “Оралхан Бөкей прозасындағы мифологиялық мәселесі” тақырыбында кандидаттық диссертация қорғаған. Қай салада жүрсе де, табиғи дарын иесі ақындықты жанына серік еткен. Адамзаттың алтын рухани бекеті поэзияға ақын екі жолмен келді: біреулер өлеңге өлеңмен келеді, ал біреулер өмірден келеді. Жанат Әскербек – өлеңге өмірден келген ақын. Ойы орамды, сезімінде селкеу жоқ. Шығармашылығы – өмірдің өзіндей шынайы. Өмірдің өзіндей қайнаған қайшылықтарға толы. Оның өлеңдерін оқығанда поэзия әлемінде жүзіп жүргендей сезінесің. Жаны таза, рухы биік, жүрек лүпілі қосылып, айналадағы құбылыстарды тосын образ, тосын көркемдік, тосын тіркестер арқылы ашады. “Қарлығаш”, “Қаңтардағы қызыл гүл”, “Ғарыш билер ғұмырымды”, “Қаракөз бұлақ”, “Көктүріктер әуені”, “Қаз қанатындағы ғұмыр” т.б. өлеңдер жинағының авторы. Адамзат тіршілігінің бүкіл болмыс – бітімін, қасіреті мен қуанышын, ерлігі мен өрлігін жырлаған Жанат Әскербек поэзиясы арнайы сөз етуге лайықты. Келешек ұрпақты ізгілікке тәрбиелеуде Жанат ақынның мың сан әуен бейнелі тілі арқылы көркем суреттері мәселенің өзектілігін арттырары анық. Ақынның “Бір кебісімді түн алып қалды” атты өлеңінде түнді “пенделік” деп біледі де, ізгілік пен жамандықтың, қуаныш пен қайғыны қатар алып, лирикалық кейіпкердің бір кебісін түн қойнына тастатады. Түн мен күнді бір-біріне жалғап өлеңге қосады.

Қолымда қалған кебісім үшін

Қайтадан түнге жолығам, - деп ой толғайды.

Адамгершілікті жырына арқау еткен ақын жан дүниесінің арпалысын беруде діни танымға сүйенеді. Адам бойындағы жақсылық пен жамандықты өлеңге қоса отырып, шайтан мен періште,

Ібіліс, Мәнкүр-Нәнкүр, пешене секілді түсініктерді арқау етеді. Ібіліс басшылық етіп отырған жалған өмірден жерінеді. “Тұрағым аспан секілді, Адасып жүрмін жер басып”,-деген жолдар осы ойының дәлелі. Жанат Әскербекқызының “Қаз қанатындағы ғұмыр” атты жинағы бес бөлімнен тұрады. “Арғанаты төсінде ақша бұлт” атты бірінші бөлімде ақынның туған жерге деген сағынышы, перзенттік махаббаты мен туған жермен тағдырлас өмір жолы жырланған. “Тарбағатайым” атты өлеңінде ақын туған жерден өнген дәніңмін деп жырлай келе аңыз боп жеткен ата қонысына тәу етеді. “Атақоныс” атты жырында да туған жерге деген сезімі “Китіңқара” мен “Сыбанбұлаққа” бұлт болып маңып бара жатқандай. Баяғы мөлдір көгін аңсап, туған жердің бүгінгі халіне алаңдаушылық танытады.

Бұлақ суалып, құрыған дей ме,
Баба қонысым, бағың қайтқан ба?!
Жылы үмітпен жылынам кейде
Сағынышымды сағымға айтқанда... [5., 5]

Ақынның “Айтқаншоқы” атты жырында жайлаудың бүгінгі жүдеу қалпы, баяғы қызу тіршілігінен айырылғандай самарқау халы, жалғыздық болып күңіренген кейіпі алаңдатады. Ақын жаны туған жермен тамырлас, тағдырлас кейіпте:

Тәнін сүйер таң нұры
Шайылмайды бар мұңы.
Маңдайыма көшкендей

• Айтқаншоқы тағдыры... [6., 3]

“Тарбағатай”, “Қолда шырағдан” атты жырда ежелгі Тарбағатай өңірінен табылған қолы шырағдан бабалардан қалған тарихи жәдігердің құндылығын тебірене жырлайды.

Шырағданды бабамыз қалдырған-ау,
Өзі жаққан алау-от сөнбесін деп,-деген ой түйеді.

“Бір кебісімді түн алып қалды” атты бөлімінде адам жанының қат-қабат сырлары мен көңіл-күй әлемі суреттелген.

Тән менен Жанның келісімі үшін,
Өзімше болжап жан ұғам.
Қолыңда қалған кебісім үшін,

Қайтадан түнге жолығам,-деп сырлы да нәрлі түрде лирикалық кейіпкер сезімі қиял қанатымен қанаттанып, құштарлық, сүйіспеншілік сезімдері түрінде өріс алады.

Қазақ жырын жанына тоқып өскен ақын өзін лиро-эпостық жырдағы Төлегендей әуелеп ұшқан алты қазға аманаттарын арқалатады.

Дұшпаным көздеп, дос атты –
Жүрекке жебе қадалды.
Қаным мен жасым қоса ақты –

Таңатын кім бар жарамды, - деп ақын өз мұңын аспанда ұшқан қаздарға айтып, ел аманатын жеткізеді, сөйтіп, “Қаз қанатындағы ғұмыр” деп көңіліндегі камыққан ойды қаздар әрекеті арқылы береді. Ақын ерекшелігі лирикалық кейіпкерлерін ай, жыл күн, бұлт, түн, күз, жапырақ, қаздар арқылы бейнелеген. Жанат Әскербекқызы өлеңдерінде дыбыстық үндестіктер көп. Әсіресе сөз басында дауысты, дауыссыз дыбыстардың үндесіп келуі жиі кездеседі.

Мәселен: Қараңғы түнге қамалып,
Кімді іздеп жүрсіз, мені ме?
Көмескі ай көкте ағарып,
Қарайды-ау, сізге егіле.

Өлеңнің реңін келтіріп тұрған сөз басындағы бірыңғай дауыссыз дыбыс оқырманды елітіп отырады. Сөйлемнің әсерлігін арттырып, дамыта жырлаған.

Аспандап ұша беріңдер,

Аманатымды арқалап – деген жолдарда сөз басында бірыңғай дауысты дыбыстар үндесіп өлеңге стилистикалық айшық беріп тұр, яғни сөзді ажарлап, реңін келтіретін осы тәсілді орынды қолданған. Ақын поэзиясындағы ерекшеліктердің бірі-өмір шындығынан қорытынды жасаған ақыл-нақыл сөздер.

Дұшпаным көздеп, дос атты,
Жүрекке жебе қадалды.
Ұтамын деп ем, ұтылып шықтым.

Жалғандықтан жерінген біздің жүрек,
Жамандыққа қимайды сізді ғана.

Ақын қысқа тұжырым айтып, кейінгі ұрпақты тәрбиеге шақырады. Терең мазмұнды өлеңдерінде өзіндік сыры мол, белгілі бір үгіт, тәлім-тәрбиелік мән көп.

Ақын поэзиясының көкжиегі кең. Көркемдік көкжиегі, тілдік мүмкіндіктері мол. Таныс тақырыпты әр қырынан байытып, түрліше суреттейді. Алуан салыстыруларға барады. Олар табиғи, шындық сипатында өріс алады.

Ақын лирикасындағы эпитеттер: ақмаңдай таң, сыз құсак, сарғалдақ көңіл, керең тау, көнекөз тау, қаз қанатындағы ғұмыр, жыларман жел, бейсауат жел. “Тас жүрегін даланың тербетем деп, жалаң аяқ қалжырап мұң барады”, “құшағында құлшынады, көшелердің күлкісі”, “толқынына ұрдым сорлы арманымды орамалыма құндақтап”, “сәмбі талдар-қыршын ғұмыр”, “күнім-керең, түнім-түлен”. Ақынның кез келген тақырыпты талғаусыз толғап, қиыннан қиыстырып жаза бермегені айқын аңғарылады. Ақын тың теңеу мен эпитетті сағыныш сезімін билеп тұрғандай әсерде толғанады:

1. Терезені сындыра алмай тепсініп,
Ашулы жел шығарғандай бір үкім.

2. Түн кезіп кетіп барасыз,
Жап-жарық жүрген ізіңіз.

Шарасыз дағы наласыз,
Сіз бізден күдер үзіңіз.

1. Жапырақтар күбірлесті мен жайлы,
Жүдеу көңіл жүдеп тұрған көрді айды.

Лирикалық кейіпкер сағыныш сезімін көркемдегіш бейнелеу теңеуді қолдана отырып жыр болып өрілтеді:

1. Күте-күте сіздің жолда жүдедім,
Жапырақтай сарғаятын күз келе.

2. Бір күнәсін кешірсенің, ұғарсың,
Періштедей сезімі бар пенденің.

Тереңнен ырғап сөйлейтін, көзіңмен көргендей әсер ететін бейнелі сөздер ақынның жүрегінен өтеді. Ол – сөз жоқ, ізденістің ақыны, яғни, өзін-өзі іздеп жүрген ақын. Жанат Әскербекқызының ерекшелігі сонда сөздің көркемдік құнын асыра пайдаланып, өзінше өлеңге жаңа түр бере қолдануында. Ақын тілінің өзгешелігі де осыдан байқалады. Оның поэзиялық құрылымында образдылық, бейнелі ойлы сөздер көп. Моральдық-дидактикалық, философиялық тұжырымға құрылып, тәрбиелік ғибратқа толы. Ақын шығармашылығын әділ таразылаған ғалым Р.Нұрғалиев: “Жанат Әскербекқызының “Қаз қанатындағы ғұмыр” жеке өлеңдерден тұратын қалыпты жинақ емес, мәтіндік құрылысы ерекше ойластырылған, жеке бөлімдер бір-бірімен терең байланыстағы, мазмұн мен форма бірлігі тұтаса біткен күрделі поэтикалық шығарма. Өмір, қуаныш, махаббат шаттығы, жалғыздық азабы, адам рухының екіұдай болып жарылуы, өмір мен өлім тайталаса, ғарыштық әуендер, мәңгілік уақыт сарыны, өткіншілік мұңы, адам мен табиғаттың табысуы мен ажырасуы, көне замандар бейнесі осы секілді мың сан әуен бейнелі тіл, әрқилы көркем сурет болып қағазға түскен”, - дейді [7]. Ғалымның осы пікіріне орай ақын қыздың жаны жоғарғы кеңістікке құштар екені сезіліп тұр. Рухани биліктің символы-аспан, тазалықтың белгісін аспаннан тапқысы келеді. Мұндай пікірді айтуға ақын өлеңінің өзі сұранып тұрғандай. Үлкен жүрек пен шын сезімнен туған бұл дүниелер Жанат Әскербекқызының көңіл кестесін мақпалға түскен зер кестедей өрнектеген. Ұлт, ұрпақ тәрбиесінде үлгі боларлық өлеңдері өзіндік ерекшелігімен де құнды. Ақын өлеңдерінің ғибраттық әсері мен тағлымы талай ұрпақтың жан дүниесін байытып, рухани азық болары сөзсіз.

Талқылау. Тәуелсіздік жылдарындағы жастар поэзиясы ой асқақтығы мен жаңаша әуенде танылады. Әдебиеттану ғылымында футуризм, яғни бұрынғы дәстүрлі әдістерді бұзу үшін қолданылатын әдіс, барлық әлем елдерінде қоғамға қарсылық ретінде пайда болады.

Осы әдіс ақын Әлібек Шегебай жырларынан көрініс тапқан, қоғамдағы қайшылықтарды шынайы көрсетеді. “Ит талас” деп аталатын жырында:

Жылылық қой адамдарға керегі,

Онсыздағы баста бағым кем еді.

Мерседес пен ит қыдыртса мырзаның,

Күйіп кейде иті болғың келеді [8., 10]

Кейде ақын жан дүниесі құлазып тұрып, бұрынғы дәстүрді бұзып, қоғамға қарсы футуризм әдісімен жыр төгеді.

Құлап жатыр жанарымнан,
Өкініштің тамшылары.
Жабыспандар балағымнан,
Әй, қоғамның қаншық әні, - деп тебірене жырлайды.

Маралтай Райымбеқұлы шығармаларында постмодернизм, психомеризм анық байқалады.

Түн мекені түнекке,
Серік таппай байлаған.

Біздің ғазиз жүрекке,
Жұлдыз шашып ойнаған [9., 15]

Түнді осылай түсіну, өзгеше өрнекке толы жырда адам рухының белгілі кезеңі, аңсау, оған жетуге мүмкіндік жоқ, күйзеліс осылай берілген. Ақын тағдырын өлеңде шынайы көрсетеді.

Жазылмаған жырымды оқып тұрамын,

Қазылмаған қабірімнің қасында,-деген тармақта оның жырларының тосындығы таңыркатады. Ақынға тән сезім, сезімталдық жан дүниесінің көңіл-күйін суреттеуге ерекше мән береді. Өлеңде табиғат суреттерін, өзінің әртүрлі сезім-әсерлерін басқа жанама жайларды қосарлап береді.

“Сентиментальды құбылыс” атты өлеңінде ақын:

Қара түн құлайды бауырына ап даланы,
Күрең нұр көкжиек көзінде мендеп тұр.

Аққан қан сияқты.

Жұлдыздар қаралы, ғаламның бетінде жаралы,

Жұмыр жер адасып барады,- деп төзімін тауысқан тағдырының көрінісін жырмен өрнектеген.

Зұлымдықты-махаббатқа, күпірді-шүкірге жеңгізе білген шығармалары нәзік лирика мен пәлсапалық ойлардан тұратын ақын – Нәзира Бердалы. Оның өлеңдерін оқи бастағаннан көз алдына сурет қалпымен келетін мына жолдардың ойға жүктер салмағы, санаға салар ізгі ақын болмысын бір қырынан танытады. Жаратушы Алланың құдыретіне арналған мінәжат өлеңдер айрықша даралана байқалады. “Мінәжат” өлеңінде:

Бақытсызға бақытының тағдырын,

Көшіретін сен ғана.

Бақименен өлшенетін қайғыны

Өшіретін сен ғана.

Қалған жанды күнәсінан тұншығып.

Жіберіп ең жұмыр жерге

Сен ған.

Содан бері жалғасуда тіршілік.

Бәрімізге ғұмыр берген сен ғана [10., 13]

Жаратушыға мінәжат тілегі де ұлттық көркемдік – эстетикалық ойлау өрнектерімен төгілген. Өлеңде ақынның Аллаға Мінәжаты мен жан дүниесіндегі толғаныс-арман аза мен сабыр сұраған ниет тоғысқан. Лирикалық қаһарман қарқыны азаматтық, отаншылдық рух биіктігі жырланады. Әдебиеттанушы И.Жеменей мінәжат сөзінің бірнеше мағынасын атап көрсеткен: біреумен сырласу, Алламен сырласу, біреудің ішкі ойын ұғу, Алладан тілек тілеу деп бөлген. Нәзира Бердалы поэзиясында жалғыздық пен торығу сезімдері басым, сондықтан тылсым күш иелеріне жалынып – жалбарынып, сырласып, тілек тілейтін сәттер көп.

Қорытынды. Тәуелсіздік жырларындағы жастар поэзиясындағы ой асқақтығы мен жаңа әуенді осылай талдай беруге болар еді. Бәрін қамту мүмкін емес, ол шолудан аспайды, сондықтан олардың кейбіреулеріне ғана тоқталдық. Қазақ поэзиясындағы кейбір жас ақындар шығармаларына баға беріп, қазіргі поэзияның даму ерекшеліктері анықталды, жаңа идея мен көркемдік даму бағыты сөз болды, саналы өмір сүру ұлағаты дәйектеледі. Жас ақындардың поэтикалық шығармашылығына, оның идеялық мазмұнына, көркемдік ерекшелігін, ақындық шеберлігіне жан-жақты талдауға күш салдық.

Қазіргі қазақ поэзиясындағы жастар – өлеңді өміріне өзек еткен, өлеңді өнер, өнерді өмір деп ұққан өзіндік беті айқын талант иелері екені белгілі олардың ұлттық әдебиетімізді байыта отырып, өткір ой мен нәзік сезімді ұштастыра білгенін зерделеу арқылы ізгілікке тәрбиелеу мәселелерін тақырыптың өзектілігін арттырары анық. Қазақтың бай сұлу сөздеріне салған тамаша бояулы суреттер тыңдарманын тебіренпей қоймайды. Ақындар лирика сан түрлі тақырыпта жазылғанмен,

жүрек сезімін сұлу сипаттап, ұлттық руханиятқа мол үлес қосып, тағлымдық ой қозғайды. Олардың өзіндік, ақындық ашық стилі бар, басқамен шатастыруға болмайтын, дарынды екені жырларынан сезіліп тұр.

Қазақ поэзиясына өлең деген өнердің әдемі естелігін айрықша қайталанбас, өзіндік үнімен келген, айшығы мен өрнегі бөлек сөз кестесін ұсынғандығы байқалып тұр. Әдебиет әлемінде өзіне тиіс үлес үні бар, шын мәніндегі талант иелерін дөп тануымыз абзал. Жас ақындардың тіл байлығы, сөз қолдану ерекшелігі, шеберлігі, ой-жүйесінің тартымдылығы әрбір өлеңінен көрініс тапқан. Дүниетаным сипаты ұлттық және жалпы азаматтық сабақтастығын таныта айтады. Жас толқынның шығармалары бізге бағалы. Осы төңіректе әлі де болса көптеген шығармалар туары анық және олар бүгінгі сананың өркендеуіне сай жаңа формамен, жаңа мазмұнымен, жаңа пішінімен дүниеге келеріне күмән жоқ.

Адам жанының тереңіне бойлай білуді қажет ететін лирика жанрының басты ерекшелігі – ой мен сезімнің тең қабысып отыруы. Ал нағыз лирик осы қос қасиетпен оқырман жүрегін сәулелендіріп отыруы тиіс. Біршама жас ақындардың поэзиясын байыпты зерттей отырып, оның талай қырлары мен сырларын ашып, көркемдік мәнін, тақырып талғамдарын танытқандай болдық. Ақындардың бай шығармашылығы туған әдебиеттің қорына қосылған зор байлық, қымбат қазына екенін дәлелдеп, әдебиет тарихында өзіне лайық орнын белгілегендейміз. Руханиятқа негізделген ақын өлеңдері ұлт ұрпағына қалдырған мұра болып отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1) Қайырбеков Ә. Ардакүрең. – Алматы: Дәуір, 2008-480 б.- кітап
- 2) Райыс Ғ. Сөз өнері теориясы. – Алматы: Таңбалы, 2010-524 б - кітап
- 3) Исмақова А. Асыл сөздің теориясы – Алматы: Таңбалы, 2009-376 б. - кітап
- 4) Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Санат, 2002-360 б.- кітап
- 5) Әскербекқызы Ж. Қаз қанатындағы ғұмыр. Өлеңдер мен поэма. – Алматы: Жазушы, 2007-240 б.- кітап
- 6) Әскербекқызы Ж. Қарагөз бұлақ. – Астана Елорда: Жазушы, 2001-184 б. - кітап
- 7) Нұрғали Р. Қаз қанатындағы ғұмыр. Жыр жинағына алғы сөз – Астана: Фолиант, 2007-240 б. - кітап
- 8) Шегебай Ә. Алагеуім. – Алматы: 2004-112 б. - кітап
- 9) Раймбекұлы М. Кентавр. – Алматы: Жалын, 2008-112 б. - кітап
- 10) Бердалы Н. Сүйген жүрек. – Алматы: Жалын, 2009-9 б.- кітап

МРНТИ 16.01.45

A. Smagulova¹, A. Tussupova², R. Matkerimova³

^{1,2,3} al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan

ART RELATIONS BETWEEN KAZAKH, ENGLISH AND AMERICAN LITERATURE

Abstract

This article is devoted and analyzed materials of artistic relations between Kazakh, English and American literature go through reflection Kazakh theme into genre literature travelling, ideas if enlightenment in the Kazakh, English and American literature of nineteenth century and creation of Kazakh classics into English interpretation. Progressive representatives of foreign countries have a big interest in the Kazakh people, their life and culture for the long time. The XIX century is rich in materials of penetration of various information about the life of the Kazakhs into France, Germany and other countries. There is also England - country where knowledge and ideas about Kazakhstan and its inhabitants penetrated. It should be noted that there were several main sources of information about the peoples of the vast region of Central Asia, Kazakhstan, and Western Siberia in the XIX century in England. The main source of information on the history of the ancient period and the Middle Ages was the manuscripts of Oriental authors in Chinese, Arabic, Persian and Turkic languages, many of which were translated for the first time in Europe into English.

Key words: Kazakh literary-publicist, genres, English interpretation, literature, languages, ethnographers, geographers, anthropologists

А. Смагулова¹, А. Тусупова², Р. Маткеримова³

^{1,2,3} ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

ҚАЗАҚ, АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ АМЕРИКА ӘДЕБИЕТТЕРІ АРАСЫНДАҒЫ КӨРКЕМ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС

Аңдатпа

Бұл мақалада қазақ-ағылшын және американдық әдебиеттерінің нақты деректері арқылы көркемдік байланыстар сұрыпталған. XIX ғасырдағы Қазақ, ағылшын, американдық әдебиеттеріндегі ағартушылық бағыт және әдеби жанрдағы қазақ тақырыбы, сонымен қатар, қазақ классиктері шығармаларының ағылшын тіліндегі қабылдануы бейнеленген. XIX ғасырда қазақ өмірі құру туралы Франция, Германия және басқа да елдерде ағылшын тілінде өте көп ақпаратты берілді. Басты көздерінің қазақ халықтарының туралы ақпаратты Орта Азия облыстың, Қазақстан, Батыс сібiрi туралы айта кеткен жөн. Ежелгі және ортағасырлық тарихы туралы қытай, араб, парсы және түркі тілдерінде басты көзі кезең болды, олардың көпшілігі Шығыс қолжазбалар алғаш рет ағылшын тіліне аударылған болатын. Қосымша ақпарат географтардың және зерттеушілерді жұмыстарынан ағылшын антропологтарды жұмыстарының көруге болады. Ғылыми әдебиетте Азия және әйгілі ғылыми жарияланымдар туралы қосымша географиялық және басқа да анықтамалықтарда энциклопедияларда ақпарат ұсынылды. Әдеби ағылшын сынға ең танымал ақпараттың бір көзі саяхаттағы есептер күнделіктер мен эссе көпшіліктің журналистік жанрдың мәртебесі болып келеді.

Түйін сөздер: қазақ публицисті, әдеби жанры, ағылшын тілдері, әдебиет, тілдер, антропологтар, географтар және нәсіл зерттеушілер

А. Смагулова¹, А.Тусупова², Р. Маткеримова³

^{1,2,3} Казахского национального университета имени аль-Фараби,
Алматы, Казахстан

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ МЕЖДУ КАЗАХСКОЙ, АНГЛИЙСКОЙ И АМЕРИКАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРОЙ

Аннотация

В статье проанализированы материалы художественных взаимоотношений между казахской, английской и американской литературой, которые отражают казахскую тему в жанре путешествий по литературе, идеи просвещения в казахской, английской и американской литературе. В XIX веке о создание казахской классики в английской интерпретации было очень много информации о жизни казахов во Франции, Германии и других странах. Нужно отметить, что было несколько главных источников информации о народах обширной области Средней Азии, Казахстана и Западной Сибири. Главный источник информации об истории древнего периода и Средневековья были рукописи восточных авторов на китайском, арабском, персидском и тюркском языках, многие из которых были впервые переведены на английский язык. Другое средство информации было работами самих английских этнографов, географов и антропологов. В дополнение к научной литературе многочисленная информация о народах Азии была представлена в географических энциклопедиях и других справочниках и популярных научных публикациях. Наконец, самый популярный источник информации для широкой публики был отчеты о путешествиях, дневники и эссе, которые давно получили официальный статус журналистского жанра путешествия в английской литературной критике.

Ключевые слова: Казахский литературный публицист, жанры, английская интерпретация, литература, языки, этнографы, географы и антропология

Introduction. Progressive representatives of foreign countries have an big interest in the Kazakh people, their life and culture for the long time. The XIX century is rich in materials of penetration of various information about the life of the Kazakhs into France, Germany and other countries. There is also England - country where knowledge and ideas about Kazakhstan and its inhabitants penetrated. It should be noted that

there were several main sources of information about the peoples of the vast region of Central Asia, Kazakhstan, and Western Siberia in the XIX century in England. The main source of information on the history of the ancient period and the Middle Ages was the manuscripts of Oriental authors in Chinese, Arabic, Persian and Turkic languages, many of which were translated for the first time in Europe into English. Another means of information was the works of English Orient lists themselves, ethnographers, geographers, anthropologists. In addition to strictly scientific literature, numerous information about the peoples of Asia were presented in geographic encyclopedias and other reference books and popular science publications. Finally, the most popular source of information for the general public was travel records, diaries, and travel essays, which long ago received the official status of the artistic and journalistic genre of travel in English literary criticism. According to the encyclopedic definition, "Travel is a literary genre, based on the traveler's description (bystander) of reliable information about any, primarily unfamiliar to the reader or little-known countries, lands, nations in the form of notes, notes, diaries (journals), essays, memoirs" [1;441]. There are the works of travelers, who collected many and varied information about the spiritual material life of the peoples of the region, and acquainted them with the general public in Europe. Travelers who visited the Steppe Territory in the XVIII-XIX centuries brought home a wide variety of impressions about the life of a distant people, wrote travel essays and letters about it, etc. Travelers talk about this country with their inherent care for the details of everyday life, the customs of the people, with respect for him. Travel records open the rich world of folk art, customs and traditions that have been preserved from time immemorial.

Experiment. The first information and facts about the ancient clans and tribes, their consolidation in the Great Steppe as the Kazakh people, the formation of its statehood as an institution of the khanate, traditions, religion, economic life, mutual relations with neighboring nations and states that became known to the West, make us look in the depths of ancient times and middle ages.

With the opening of the sea routes and the economic development of European countries, the need to explore new countries and to expand trade with them were grown. The horizons of distant countries looming tempted before the eyes of the Europeans, especially the British. The British were the first to equip several risky expeditions. English travelers of that time combined the qualities of dexterous traders and courageous intelligence officers of unknown countries. The first expedition of the British, who sought to use the route from Russia to China through Central Asia, crashed in 1553. However, the English merchant Richard Chancellor, who led this expedition, reached Moscow and was accepted by the Russians. On the return of Chancellor to England, the Moscow Company was formed, which played a large role in the Anglo-Russian relations.

In 1558, the diplomat and merchant Anthony Jenkinson, authorized by this company, arrived in Moscow. With the assistance of trade relations with Central Asia, he went to Astrakhan, where, until the founding of Orenburg (1734), Russia's diplomatic and trade relations with Persia and Central Asia were concentrated. From Astrakhan Jenkinson followed the Caspian Sea to Mangyshlak, then got to Khiva and Bukhara. In 1562, he again traveled the same route to Persia. In search of a profitable market, other British travelers followed in a chain. This period was the beginning of the penetration of the British into the depths of Russia and Central Asia. The results of the journeys were summarized in the works "English Travelers in the Moscow State in the 16th Century". Jenkinson made maps of the Caspian Sea, indicated the caravan route from the Mangyshlak Peninsula to the Barsa-Kelmes lake and to the dried Aibugir Gulf of the Aral Sea.

On the road, laid in the XVI century by Jenkinson and later by English travelers, various expeditions were pulled. The expedition of Thomas Whitlam Atkinson visited the Kazakh steppe. In the journey and the works of Atkinson there are quite a few pages connected with the description of our region, its inhabitants, customs and their craving for beauty. T. Atkinson highly appreciated the Kazakhs ability to poetry. He so conveys the impression of the performance of Kazakh akyns of folk epic songs, considering them bards. "... and in the dim light of the gray moon, the akyn's excited imagination resurrected the dead generations who spoke about the deeds of the past time. When the painter glorified the genealogy before Genghis Khan or Tamerlane, the hazy paintings of dreams took on a certain form. The old sultan, all in the scars, rested on a rug in the middle of close bear-bears of a gigantic physique. The bayan-horde, the shepherd-poet, sat on his knees and played strange chords on the dombra. He glorified the happiness of a nomadic tribe, numbered his flocks, praised the power of his sons, the beauty and beauty of women, the jewel of clothing, the freshness of mountain waters and the beauty of the steppes. Listeners listened to him silently, and no sound interrupted the new Homer. The singer glorified the winter raids, night trips, rage battles, the cries of fighters and the

happy attack, which ended with the death of enemies. Old warriors awakened memories, their eyes glittered, their facial features revived as ballads developed, they could no longer hold, battle axes were in their hands, and in the middle of the nighttime silence warriors echoed and wolves echoed in the hope of profit from the corpses ... "[2;21-27]

In the 1720s, after the Russians, who energetically deepened into the wide Kazakh steppes, Western travelers, merchants and diplomats also became frequent visitors. Of these, English artist John Castl, who made a great contribution to the study of the history and ethnography of the Kazakhs of the Younger Zhuz as part of the Orenburg expedition of 1735-1737, should be particularly noted. His diary entries with rich illustrations saw the light in 1784 in Riga in German as an appendix to the collection "Materials of Russian history". In this diary, the artist collected the most valuable materials from the everyday life of the Kazakhs and provided them with drawings. It reflected the political situation in the Younger Zhuz, the reaction of social groups in the region, the applied arts of the Kazakhs, pictures of everyday life, economy, trade, material and spiritual ties with the peoples of Central Asia.

Results and discussion In the XIX century, the Kazakh enlighteners showed deep interest in England. Kazakh-Anglo-American literary connections in the last century are one of the important facets of the spiritual culture of our people.

From the middle - XIX century, perhaps, no country could compare with England in the number of books relating to the description of Central Asia and Kazakhstan. In 1865, John and Robert Mitchella translated the works of Ch.Ch. Valihanov, M. Venyukov and other Russian travelers and published them under the title "Russians in Central Asia" "Russian in The Central Asia", 1865. The preface to it was translated into Russian language and printed in the military newspaper "Russian invalid". John and Robert Mitchell wrote: "Among the travel reports in Central Asia presented here, Captain Valikhanov's reports on Dzungaria and East Turkestan featured prominently. Since Marco Polo and Jesuit Goes, not a single European, with the exception of A. Schlagintweit, is known to us did not penetrate these countries. Fear and suspicion of Europeans, as well as religious fanaticism of the population made this country completely inaccessible for modern research, and the sad fate of the enterprising traveler in Kashgar serves an illustration of the danger that may occur when trying to get there. "

About Valihanov in this introduction to the book was written the next: "... he is an officer of the Russian service, and a well-educated person, the son of Kyrgyz (Kazakh) sultan and a native of the steppes. Therefore, he knows the languages and customs of the peoples Central Asia and it could not be suspected in connection with Russia. He managed to get to Kashgar with the Kokand caravan under the guise of a Margilan merchant. His description of Kashgar and the political position of East Turkestan are an important contribution to the information we have about this country. During this period, much was written by the British themselves: "Russians in 1870".

Herbert Barry, "The Heart of Asia by F.H.Srkayna and E.D.Ross," A Journey to the Kirghiz Steppe, to Khiva " Asia "printed in the second issue of" Atlantic Mounthly "for 1895 and others. In 1887, in Lucerne, Heinrich Moser organized a rich exhibition, which demonstrated various items brought from Central Asia and Kazakhstan.

In general, in the XIX century, a lot of information about Kazakhstan penetrated into England, and this was the way ties, historical conditionality and continuity of traditions were developed, which developed throughout the past century, continue to develop and strengthen in our time. If we talk briefly about certain phenomena, then in 1845 foreign readers became acquainted with the life and lifestyle of the Kazakhs according to the story "Bikey and Maulena" written by V.I.Dal, a famous scientist and literary critic, friend of A.S. Pushkin. In 1865, a large ethnographic collection of BronislavZalessky was published in London, which included a number of scientific studies of Valikhanov. The book of an outstanding Kazakh scholar ChokanValikhanov about traveling to Kashgaria in the English edition was read with interest in European scientific circles.

The Kirghiz poems (formerly called Kazakhs) and Steppe by the famous Polish poet of the 19th century are imbued with great sympathy and sympathy for the Kazakh people. Gustav Zelinsky.Revolutionary poet exiled first to Siberia, and then to Kazakhstan for participation in the liberation uprising of 1830 in Poland.

Oh, the distant sound of the Kazakh song is marvelous,
Melancholic, like the silence of the fields,
Shivering like a continuous flight arrow
Sad, like the sadness of their homeland!
Silent surroundings, a long song heed,

The singer's chest trembles, and the sounds all float.
And the sky seems to the steppes that the heavens sing.
And the souls sleeping under the mound of the grave,
Fathers and forefathers, and forefathers fathers,
Hearing this tune, from dear heart to my heart,
And repeating it, carry in all ends.
And the older the barrow, the weaker the echoes,
But the echo is weaker ... and now the sound is dear,
wandering among the hills dims and grows numb
And he becomes a deep silence.

(Translation by Yu. V. Gauthie)

So he glorified the Kazakh land in his poem "Kyrgyz". In this small work one can feel a kind and even enthusiastic attitude towards the nomadic inhabitants of the Kazakh steppes.

The poem "Kirgiz" has stood twenty-one editions in European languages. Its translation into Russian was first carried out in 1857. Subsequently, the poem was translated into French, Italian, German and Czech. Truthfully, he told in his poems about the heavy share of the laboring Kazakh people, oppressed by tsar's power and local bias. The dedication of several poems to this family also confirms the author's great interest in the people and their culture.

One of the Polish friends of the Kazakh people was Adolf Yanushkevich, the author of the book *Diaries and Letters from a Journey through the Kazakh Steppes*, published twice in Polish. "I firmly believe," wrote A. Yanushkevich, "a time will come when today's nomad will take a worthy place among the peoples who are now looking down upon the higher castes of Indo-Europeans at the unfortunate guy". [3;20]

The Polish revolutionary Severin Gross spoke about the life and social structure of the Kazakhs in his book "Common Law of the Kyrgyz" and the Polish revolutionary.

Many generations of our ancestors left traces on this land. Some of them were distinguished by such belligerence that even the formidable troops of Alexander the Great could not subdue, while others were famous for the advanced culture of their time, as evidenced by the words of Aristotle: "The ethnic groups that inhabit Asia are very intelligent and possess artistic taste."

In critical literature, it is not customary to divide the genre of travel notes and essays into "men's travel" and "women's", but if such a division existed, then a number of characteristic features of "travel", created on the basis of personal impressions by women, could be distinguished. As with all "female" prose, there is a large degree of lyricism, emotionality, and psychologism in the narration. The authors - women are more concerned with the problems of entertaining, liveliness of style, fiction techniques in the presentation. Along with the tendency to subject VNO-personal approach in their descriptions very valuable is that particular curiosity and subtle observation in relation to people and especially their way of life, which comes from a purely feminine curiosity, but brings useful work in the form of valuable information mainly ethnographic.

Finally, in the field of travel, women's testimony and testimonies about other nations are also valuable because they are usually free from political or ideological reasons. When traveling, women are not interested in industrial or military-strategic objects, not geological, botanical and zoological realities, not scientific problems, but alive, with their habits and beliefs, with their traditional way of life. The fact that they build their relations with these people not on the basis of everyday and universal norms of morality, that their relations are primarily from the heart allows them to be more sincere and benevolent, more tolerant and open to other peoples and cultures. Following the popular routes, many European ladies visited Asia, including the Kazakh lands [5;33]. Lady Atkinson and Madame Omer de Gell, who also accompanied their spouses on their scientific expeditions, visited the territory of present-day Kazakhstan. There were also certain travelers, like de Uyfalvi-Bourdon, who were not afraid to embark on a long and little-known path. We only became aware of the names of those who, possessing the happy gift of the narrators, were able to artistically present their observations and memories in the form of travel diaries and essays that can be attributed to the "travel" genre so common in past centuries.

One of the major researchers in the history of Kazakhstan, A.I. Levshin, in his book quotes a well-known orientalist, Julius Heinrich Klaproth, that "at a time when the Kazakhs were known (approximately 618-907 years) under the name of the Khakas, their morals they were as wild as they are now. They already had letters and conducted significant trade with the Arabians, Bukharians and other Western peoples, especially with the Khazars, who lived in the Volga and the Don, were in private relations with the empires of Constantinople [6;238].

A. Levshin reports that "it is reliably known that Firdowsi, who lived around 1020, that is, two centuries before the appearance of Mongol-Tatars in the West, in the history of Rustem mentions the people of the Kazakhs, the Kazakh khans." History suggests that in the X-XII centuries. Kazakhstan's trade relations with its neighbors developed. Through its territory transit trade with Persia, China and Central Asia was carried out.

The power of the Kazakh Khan was mentioned in the notes of Babur (XIII century), the founder of the famous empire of the Great Mongols in India, who gave his relative for the Kazakh Khan.

Getting into the development of the East, with ever deeper and sincere sympathy for the peoples of Central Asia, Leon Caen sought to instill this respect in his compatriots. In his essay "On the Türko-Mongolian Writers of the 16th Century", in which he writes: "Babur is a writer, a poet and at the same time a statesman and a great commander - gives us an idea of the degree of perfection that can be achieved by the literary and artistic abilities of a Turk ... I don't know if there is a book in any other language, as well thought out, just as simply written, as brightly marked by the author's individuality as the work of Babur? And his book is written in the purest Chagatai-Turkic language, not distorted Persian idish and arabic borrowings "[7;21-27]. It is not by chance that Leon Caen, who read Oriental manuscripts in the original, wrote: "And they don't say that Babur was an exception. It is enough to read other Turkic writers of that time to make sure that they all followed the same aesthetic principle, which consists in clarity, brevity and simple syllable, striving first of all for the depth of thought, and then for the accuracy of its expression. It is enough for me to quote the "History of Persia" by Alisher Navoi, whose elegant and strict style could serve as a model for many Western historians " [8;646-647]

When studying the past of our people, the works of travelers to our lands are of certain value. Among them are the works of an Arab traveler, a Tanger by descent, Mohammed Ibn Battuta, who has seen many countries, including Turkestan, during 30 years of wandering. Ibn Battuta - a native of Morocco, the largest Arab traveler of the XVI century visited almost all countries where Islam was common. In Morocco, he published a series of books for children "Children's Historical Series", "Ibn Battuta's Travels".

Centuries after the Greeks, Europe became interested in the East. From the thirteenth century began the pilgrimage of Europeans to Central Asia. Until now, the palm was considered to belong to the envoy of Pope Plano Carpini (1246), an Italian born in Perugia, one of the founders of the Franciscan monastic order. As part of the mission, supplied by the Buddha Innocent IV, together with Benedict from Poland and Stephen from Belgium in 1245, he left Lyon for the Mongol khan. They were forced to travel through Khorezm, Semirechye and Tarbagatay to Central Mongolia, where they witnessed the enthronement of the great Mongol khan Guyuk. Why travel, written in Latin, is a book, which he called "Libellushistoricus", which has come down to us in several editions. There were many handwritten copies, one of the best is Leiden manuscript, made at the very end of the thirteenth century. or at the beginning of the XIV century. But at the end of the 19th century, a manuscript of earlier origin was found in the library of the University of Cambridge with more workable text. This manuscript was used by Beasley [9;47] Two manuscripts of Plano Karpini's essays are also available at the National Library of Paris, and another is stored in the British Museum. Plano Carpini's book has been translated into many languages. The French translation of it was first published in XVII in Pierre Bergeron's book Voyages faits principalement en Asie dans les XII, XIII, XIV and siècles (Paris, 1634, reprinted twice in 1723 and 1735).

The English translation was also published in the 16th century. Hacklaet in his collection of journeys "Principal Navigations" (1598) and Perkis (Purchas) in his famous "His Pilgrims" (1625). The best Russian translation from the Latin was given by A.I. Malein - a highly qualified Latinist who published it in 1911. Plano Carpini's journey never remained the possession of only one specialist, it was described in popular publications and articles, among which the translation of the book M. Sherwood "Former Ways to China" (M., 1931), and M. Adamovich's articles in the magazine "Our Country" (1940. N 10) [10;305-375].

English scientist Roger Bacon, who met him in Paris, writes about meetings with Rubruk. Bacon by his own admission, "diligently looked through the book" by Rubruk. He used his travel data for a geographical overview and a description of the present position of Central Asia.

Rubruk was the only European who described the Karakorum in detail. His writing was published many times, but not all publications have reached us. One of them formed the basis for the earliest publication of Rubruk's travel description, carried out in 1600 by Hacklate. After a quarter of a century, another publication appeared, based on a more complete manuscript found in Cambridge. Rubruk's journey entered the collection of Perkis' travels, called "His Pilgrims." As mentioned above, the French translation of the journey was published by Bergeron in the 17th century. Since then Rubruk's work has been published

several times in many European languages. One of the best publications is a book by V. Rockhill entitled "The journey of William of Rubruck to the Eastern parts" [11;195]. Rockhill supplemented the translation of Rubruk's work with numerous and detailed notes representing the great merit of his book. Also noteworthy is the already mentioned book by Beazley who studied all the most important manuscripts of Rubruk and early printed editions with interesting notes. One can mention the book of Herbst, in which a benign translation from Rubruk's Latin text into German is given.

Valuable information about Central Asia was compiled by the Italian Marco Polo. He traveled a long time in Asia, was the first discoverer of Central Asia for Europeans. Marco Polo 1254-1323 introduces us to the most unusual conditions of existence, his travels belong to the second half of the thirteenth century, he reaches the farthest East. In the book of Jule N. The book of Ser Marco Polo. London, 1921, Vol.1-2. For the first time in European literature, cities and localities of Eastern Turkestan - Kashgar, Yarkand were described: the manners and life of the inhabitants, the courtyard of the great Mongol Khan and the Chinese Emperor Kublai. In the X century Kashgar becomes the capital of the Karakhanid state. Within the framework of the Muslim culture, its Turkic medieval version is formed. Two famous monuments of language and literature of the early medieval Turks are connected by their appearance with Kashgar - "Kudatgubilig" by Yusuf Balasagunsky, "Divan lugat at Turk" by Mahmud of Kashgar XIV. The description of western and southern parts of East Turkestan with Marco Polo for many centuries remained the only European document relating to this area.

L. Benefic talks about the predecessor Plano Carpini and Marco Polo - Dominican missionary brother Julian from Hungary, who visited our region twice (Benefic L, 1937:11) In the recording of his stories about the first trip made by Brother Richard, it is said that maybe in 1231-1232, one of the four Hungarian Dominicans Otto's brother visited, apparently somewhere in the Kirghiz steppes near the Volga. According to Otto, a new mission went to the East from Hungary, which included Julian. Around 1236 he was in the area of the rivers of the Urals and Emba. In 1237 brother Julian took a second journey. "He was the first European to write about the outskirts of Eastern Europe" - says L. Benefic.

Hungarian traveler Julian noted that the region where he was "rich in horses and weapons and people are very brave in wars [12;189-201].

The first English sources of information "AnglorumnavigatioadMoscovitas" about Russia of the XVI century. they began to quickly fill up with new data: soon in England there appeared printed diaries of trips to Muscovy, made by the British, and discourses on its life and state structure. Just as the subjects of the Anglo-Russian trade were introduced directly into the very life of the British, so much information entered the consciousness of the northern country — its people, nature, customs, and customs — in a wide stream. Only this variety of information sources can explain the abundance of information about the Muscovite state possessed by ordinary Englishmen at the end of the 16th century. They were heard and read about them in books, poems, oral stories, personal communication stories, not to mention special writings that occupied an important place in geographic literature. The number of Englishmen visiting the central cities of the Moscow State increased. Their stories, travel notes and diaries, memoirs with the attachment of diplomatic documents and reports "Muscou Company" published by Richard Hakluyt in a large one-volume collection of travels of the British to different countries of the world ("The Principal Navigations; Voyages, Traffiques and Discoveries of English Nation" 1589), ten years later (1598-1600) the second edition of this work appeared.

Reports of Chancellor, Jenkinson, St. Boro, Sukhtem and Spark, letters of Gautri, Gray, Alcock, Lane, Ucombe, Simkinson, Gargard and others: cities, among them Arkhangelsk (founded in 1585), Volga, Caspian Sea, Russian customs and lifestyle, wall dwellers, ways of trading, the characteristic of the Russian authorities - all this found its place in the materials published by Hakluyt, which the historiographer collected directly from eyewitnesses or from their closest friends. The stories of J. Gorse, who lived for a long time in Russia and was close to Ivan the Terrible at one time, appeared in 1591. Fletcher's book "Of the Russian Commonwealth" was published in 1605 - description of the embassy Sir Thomas Smith ("Sir Thomas Smith's Voyage and Entertainment in Russia") [13;154]. All these documentary and geographic sources used in England quite widely known. For example, the poet William Warner (William Warner, 1558-1609) praised the British voyages to Russia through the White Sea in the eleventh book of his epic poem "Albion England" (1602). This is a vast creation, in several thousand poems, telling the story of England from ancient times to the era of Elizabeth. A contemporary of his, Francis Mires, ranked Warner among the first-rate poets of the time and put him on a par with E. Spencer, calling him "English Homer" and with "deserving eternal glory" Chanslohr and Jenkinson.

Two others follow then, eternal fame that wonne,

Our Chancellor, and with him, compare we Jenkinson,
For Russia both embargud ...

(Martin M., Travers C. Asia Central)

The British in the Renaissance liked to travel and travel encouraged by treatises on education, saw ways of education, in the course were travel books from philosophical, pedagogical, commercial points of view. In one of these books, Jerome Terler (Gerome Turler) under the title "The Traveler" "The Traveler", 1575. Book 1. ch.IV.) we find comparisons of various peoples, this is one of the results of traveling along foreign lands. One of the most valuable sources for the British was considered the book "Northern and Eastern Tataria" (1692) - the result of many years of work by Nicholas CornelisssonWitzen, a Dutch scientist, lawyer and statesman. Witzen from the materials collected in Moscow, where he was a member of the Dutch embassy, made up his own capital work, which was reprinted several times.

The 18th century also accounts for several translations of historical works, various excerpts and extracts. But the most serious and valuable work in Europe on the history of the East belongs to the Frenchman Joseph de Guigne, an orientalist, professor of the Syrian language at the College de Irançe and keeper of antiquities in the Louvre. His book "Histore generate des Huns, des Turcs des Mongols et des autijesTartaresoccidentaux" was published in 1756-1757.

All this small information contained in the works of each of the travelers, about Central Asia and Kazakhstan, as if merged with the research of the XIX century, turned into a solid source, which herd peoples needed. Studies belonged to representatives of many countries and are interesting in that they cover various issues.

Conclusion.When describing the family and social life, the author cites very original and still little-known details of the everyday life of the Kazakhs. In particular, he points out that among the Kazakhs there was a very peculiar taboo for married women: out of respect for the husband's relatives (men), they were not allowed to mention their real names in their presence. Therefore, they had to call them some special designation or use verbosity. In this regard, the author cites a curious example when a woman who wanted to say that a wolf stole a sheep and carried it to the reeds to the lake, and without naming the names of the men present, since the names in Russian meant Wolf (Kaskyrbai), reed (Kamysbay), a lake (Kolbay), a ram (Krysybay), she was forced to shout: "In the rustling behind the wet snarling gnaws one of our wool" [14;152].

In the book of Skyler there is a very diverse description of the wedding customs of the Kazakhs, in particular, the rules for paying the kalym, giving a dowry, etc. The rich kalym, the author testifies, is usually 47 horses or 37 camels and a few horses. Mandatory affiliation as a dowry bride is a yurt. During the wedding, women usually sing about the chastity of the bride, and men - about the exploits of the groom.

The description by the author of the festival and the entertainment of the Kazakhs is of great interest. Skyler, in particular, was present at the one near Aulie-Ata and left a very interesting description of it. During the holidays, he writes, horse racing is held. In this regard, the author was pleased with the detailed description of the jump that took place a few years earlier near Orenburg. About 100 horses participated in the race. Riders - boys and girls of different ages - sat on a horse without saddles and stirrups. The distance of 20 miles the winner passed in half an hour. The Kazakh horses, according to Skyler, are hardy and show their good qualities precisely in long jumps. The author also observed camel races, in which three baktrin and one dromedary participated. Horse racing, he notes, is accompanied by wrestling, games, among which the author described the kokpar and kyz-kuu[15;2]

References:

- 1) T.Atkinson. *Recollection of Tartar Steppes and their Inhabitants*. London, 1863.p 441.
- 2) Cahun L. *Sur lerecrivainsTurko - mongols du XYI-e siecle. Memoires de la Societe d Ethnographie. T.XIII. 2000 p.21-273 Cahun L. Sur les ecrivains Turco-mongols... P.24.*
- 3) Янушкевич А. "Дневники и письма из путешествия по казахским степям", пер. с польского Ф.Стекловой, *Атма-Ата, Казахстан, 1966, С.20.*
- 4) Левшин А.*Описание киргиз-казачьих, или киргиз- кайсацких орд и степеней. СПб., 1832, С.33.*
- 5) Бартольд В В. *Сочинения. Т.У.М., 1968, С.238.*
- 6) Cahun L. *Sur lerecrivainsTurko - mongols du XYI-e siecle. Memoires de la Societe d Ethnographie. T.XIII. p.21-27*
- 7) Beazley C.R. *On a hithero unexamined manuscript of John de Piano Capini. GeographicalJournal. 1902. Dcsemer, V.20. № 6. P.646, 647.*

8) D Abezak. *Relation des Mongols ou Tartares pas Iefrere Jean du Plan de Carpini. Paris. 1839 (Recueil de Voyages et de Memoizes public paz la Sosite de Georqro phie.Y.IY.lib.2). Beazley C.R. The text and versions of John de Piano Carpini and Wil Ham de Rubmquis.London. 1903.*

9) Bacon Roger. *Opus Majus.Oxford: Edited by J.H.Bridges 1900. Y I, C.305-375 (ParsduartaGeographia).*

10) Herbst H. *Der Bericht des Franziskaners Wilhelm dc Rubrukuder seine Reire in das in nereAsiens in den Jahren. 1253-1255. Leipzig. 1925. Зарубежных читателей к замечательным путешествиям далекого прошлого .*

11) Jerome Horsey. *Notes about Muscovy. SPb., 1909.J.Gorsej, see: Ya.S. Lurye, Letters from Jerome Gorsay. - Uch.zap.LGU 73, 1940, p. 189-201,*

12) "Ruffmann, K.N. *Das Russlandbild in England Shakespeares. (Gott.), 1952. S. 154.*

13) Rawlinson H. *England and Russia in the East. A series of paper on the Political and Geographical condition of Central Asia. London, 1875.P.152, note. In this sense, pozhachuy, only the work of Moser in Western historiography of the second half of the XIX century. can be compared with the book of E.Skiler. See: MoserH. Op.cit.*

14) S. Asfendiyarov. *The past of Kazakhstan in sources and matteraty. Almaty, Moscow, 1936, Coll. 2.*

МРНТИ 17.72.92

Б. Сарбасов¹, Г.Төлеуова²

^{1,2} Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

КӨНЕ ТҮРКІ ЕСКЕРТКІШТЕРІНДЕГІ КОСМОГОНИЯЛЫҚ МИФТЕР

Аңдатпа

Түркі ескерткіштеріндегі фольклорлық мифтер әдебиет саласының өзекті мәселелерінің біріне жатады. Ата-бабаларымыздың тұрмыс-тіршілігіне тірек болған бұл мифтер әлі толық зерттеле қойған жоқ. Айналадағы табиғат құбылыстары: күн, ай, жер, жұлдыз, тау, ағаш т.б. құбылыстарды киелі санаған. Космостық бейнелер бір кездері ертедегі адамдардың мифтік түсінігінен, келе-келе ауыз әдебиетінің тұрақты поэтикалық образдарына айналған. Бұл ғылыми мақалада негізінен түркі ескерткіштеріндегі фольклорлық мифтердің зерттелуіне талдау жасалып, олардың қаншалықты маңызды екені анықталады.

Түйін сөздер: тұрақты поэтикалық образдар, космостық бейнелер, әдеби көркемдік әдістер, ежелгі наным-сенімдер, космогониялық мифтер

B.S.Sarbasov¹, G.Tuleuova²

^{1,2} Kazakh state teacher training pedagogical university,
Almaty, Kazakhstan

COSMOGONIC MYTHS IN ANCIENT TURKIC MONUMENTS

Abstract

Folk myths in Turkic monuments are one of the most important issues in the field of literature. These myths, which formed the basis of the life of our ancestors, are not yet fully understood. Natural phenomena around: the sun, moon, earth, star, mountain, tree, etc. phenomena were considered sacred. Cosmic images have long become a mythical concept of ancient people and have become regular poetic figures of oral literature. This scientific article will mainly analyze folklore myths in Turkic monuments and determine how important they are.

Key words: poetic images, space images, literary, artistic methods, ancient beliefs, cosmogonic myths

Б.С.Сарбасов¹, Г.Тулеуова²

^{1,2} *Казахский женский национальный педагогический университет,
Алматы, Казахстан*

КОСМОГОНИЧЕСКИЕ МИФЫ В ДРЕВНИХ ТЮРКСКИХ ПАМЯТНИКАХ

Аннотация

Фольклорные мифы в тюркских памятниках являются одним из важнейших вопросов в области литературы. Эти мифы, которые легли в основу жизни наших предков, еще не до конца изучены. Природные явления вокруг: солнце, луна, земля, звезда, гора, дерево и т. Д. явления считались священными. Космические образы давно стали мифическим понятием древних людей и стали регулярными поэтическими фигурами устной литературы. Эта научная статья в основном проанализирует фольклорные мифы в тюркских памятниках и определит, насколько они важны.

Ключевые слова: поэтические образы, космические изображения, литературные, художественные методы, древние верования, космогонические мифы

Кіріспе.Түркі ескерткіштеріндегі космогониялық мифтердің зерттелуі. Адам танымының алғашқы кезеңдеріндегі айнала табиғатты тұтас жан деп ұғыну, адам мен табиғаттың бір-біріне оң және теріс әсерлері туралы түсініктер бұрынғы ата-бабаларымыздың тұрмыс-тіршілігіне тірек болып, бүгінгі заман ой-танымында, әдеби көркемдік әдістерінде сақталған. Айнала табиғаттағы Күн, Ай, Жер, Жұлдыз, Тау т.б. құбылыстарға қасиет беріп, киелі санау, олармен қарым-қатынаста белгілі бір заңдылықтарды сақтаудың мәні – ол шарт бұзылса адам кеселге, ауруға, өлімге ұшырайды деген сенім. Сондықтан отқа, суға түкірме, аттама, айға қол шошайтпа, күн батареда ұйықтама, жер сабалама деген сияқты түрлі ұғымдардың әрқайсының өзіндік мәні бар. Өйткені дүние жүзінің көптеген халықтары, солардың ішінде түркі, монғол халықтары да, ерте кезде табиғат сырларын түсінбеген. Ертедегі адамдардың дүниетану шама-шарқы төмен болғандықтан жаратылыс көріністерінің әр алуан түрлерін (ай мен күн, бұлт пен дауыл т.б.) жарылқаушы күш ретінде қабылдап, оларға сиынған, медет тілеген. “Шамандық сенімнің дүниеге келуі, – деп жазады Ш.Уәлиханов – жалпылай немесе жекелей табиғатты қадір тұту, қастерлеу болып табылады” [1,171]. Осындай арғы замандардың айғағы болған Ай, Күн, Аспан, Жұлдыз сияқты космостық бейнелер бір кездері ертедегі адамдардың мифтік түсінігінен сәйкес туып, келе-келе ауыз әдебиетінің тұрақты поэтикалық образдарына айналған [1,172]. Алайда бұл ұғымдар аталып отырған ескерткіште тікелей негізгі кейіпкер болмысымен тығыз қабысып жатады. Өйткені, ол күннің нұрынан пайда болады. Жалпы, дүниежүзі тарихында атақты адамдар мен Құдайлардың дүниеге келуі жайлы мифтерден көбіне күн нұрынан туу мотивін жиі кездестіруге болады.

Ежелдегі адамдар басында сәулесі болған, текті адамды нұрдан жаратылған етіп көрсету, ол құбылыс келе-келе мақсатты түрдегі қолданылатын фольклорлық әдіске айналған. Күн нұрынан пайда болу мотиві Шыңғысханның дүниеге келуіне байланысты т.б. қазақ жырларында көрініс табады. Ежелгі түркі аңыз, эпсаналарында бақытты болатын адамның төбесінен нұр жауатыны туралы көп айтылады. Бұл дәстүр түркі халықтарының ерлік дастандарынан да орын алған. Мәселен, қырғыздың “Манас” атты эпосында болашақ батыр Манас та жолына нұр төгілген ал, өзін көкжал бөрі қорғап жүрген қаһарман болып келеді [2,101].

Түркі-монғол халықтарының аңыз-ертегілерінде кейіпкердің күн нұрынан туу мотивінің орын алуы ежелгі наным-сенімдерге байланысты. Жалпы, дүниежүзі халықтары фольклорында атақты адамдар мен Құдайлардың дүниеге келуі көбінесе күн нұрымен байланыстырылады. Фольклортанушы ғалым В.Я.Пропп: “Адам баласы мәдениеттің неғұрлым төменгі сатыларында болған уақытта “ғажайып туу” елдің бәріне талғаусыз таныла береді. Патша мен Құдайлардың бұлай тууы олардың артықшылығына айналды. Ал қарапайым адамдар қалыпты жағдайда дүниеге келеді. Египет патшалары өздерін “күннің құдайы Раньң тұқымымыз” деп санайды. Осындай сенім Үнді патшалары мен ханзадалары және Қытай императорларында да бар”, – деп жазған [3,207-208].

Талқылау.Түркі халықтары фольклорындағы космогониялық мифтердің мәні. Фольклортанушы ғалым В.Я.Пропп: “Фольклор и действительность” атты еңбегінде бүкіл дүниежүзі фольклорының ең көне жанрларында пайда болған ғажайып туу мотивінің пайда болу принциптерін ертегі наным-сенімдермен, культтік, рәсімдік мәселелермен тығыз байланысты қарастырады және бұл мотивтің

фольклорлық шығармалар сюжетін толықтырушы көркемдік тәсілге айналғанға дейінгі даму тарихын қалпына келтірді. Түркі халықтарының фольклорында осындай Ай, Күн әсерімен дүниеге келуін баяндайтын сөздеріне орайлас тұрақты дәстүрдің қалыптасуы тегін емес. Ол түркілердің ең көне дүниетанымына, яғни, олардың көне наным-сенімдеріне Ай мен Күн культінің маңызды рөл атқарғандығын әрі сенім көріністері халықтың эстетикалық қалыпты нормасына айналғанын байқатады. С.П. Толстов зерттеулеріндегі пайымдауларға қарағанда түркі тайпаларында Ай мен Күн тотемдеріне табынушылық ұзақ уақыттар сақталып келген. Сол себепті түрікмен тайпаларының шығу тегі баяндалатын шежірелерде түрікмендердің Әли-или, Ерсары, Шах, Теке тайпаларында “Айтолды”, “Күнтолды” ру тайпалары кездесетіні сөз болады [4,7]. Жүсіп Баласағұнидің “Құдатғу білік” дастанындағы басты кейіпкерлердің есімдері де Айтолды және Күнтолды болуы бұл дәстүрдің түркі фольклорында мықтап орныққанын аңдатады. Талданып отырған “Оғыз-наме” ескерткішінде Оғыз қағанның өзі ғана емес оның үйленуі, Ай, Күн, Жұлдыз, Тау, Көк, Теңіз деген балаларының тууында космогониялық мифтердің мәні көркемдік рөл атқарады. “Оғыз қағанның оны көргенде жаны қалмады. Ол осы қызды алып үйіне кетті. Оны сүйді, алды. Бірге жатты. Тілегі қабыл болды. Сол қыз жүкті болды. Күннен күн өтіп, түннен түн өтіп, көзі жарыды, үш ер бала туды, біріншісіне Күн деп ат қойды, екіншісіне Ай деп ат қойды, үшіншісіне Жұлдыз деп ат қойды” [5,205]. Бұл мысалдар негізінде көне түркі тайпаларының Көк Тәңіріге табынып, жақсылықты да, жамандықты да Көктен яғни, аспаннан күткен дүниетаным сақталған.

“Көк тәңірі – көк аспан деп аталады. Қазақтар ұғымындағы бірінші аталатын сын есім “көк” – көріністі бейнелейді және заттық түсінікті білдіреді, ал зат есім (тәңірі) “көк” атауының (синонимі) баламасы... – (Алланы) және құдайды (худда). Сондай-ақ, даланың алыс түкпірлерінде, мысалы қазақ ордасында “Көке-Тәңірі” – деген атау әлі кездеседі” – деп жазады Ш. Уәлиханов [1,180]. Қазақ мифінде хаостың космоқа айналуындағы басты бір шарт – жер мен аспанның жекеленіп пайда болуы жайлы мифтерде сақталған. Мысалы: Аспан мен жердің бөлектенуі, яғни әлемді қаптаған судан аспанның және құрлықтың бөлініп жасалғаны жайында түсінік бар. Көне заманда, мифтік сана кезінде адамдар бүкіл әлемді, аспанды да су деп білген. Қазақ тілінде “Тәңір” деп көкті, “теңіз” деп суды айту тегін емес. Екеуінің түбірі “көк”, “аспан” ұғымымен байланысты, демек, “Тәңір” – көктегі (яғни жоғарыдағы) су болса, “теңіз” – жердегі (яғни төмендегі) су. Басқаша айтқанда, аспанның өзі әуелде су деп түсінілген, оның “көк”, “тәңір” болып аталуы содан. Ал, жердегі су да түсі жағынан аспан, яғни Тәңір сияқты көк болғандықтан теңіз деп аталған. Екінші аспан мағынасында айтылған (“із” – жұптықтың белгісі). Аспан мен жердің телегей теңізден бөлініп жаралғаны туралы түсінік жаһанда үш түрлі әлем (аспан, жер, жер асты) бар деген сенім тудырған. Ш. Уәлиханов мұндай сенімнің қазақта да бар екенін айтқан: “Аспанда ел бар. Ондағы адамдар белдікті тамағынан тартады, біз ортада, жер бетінде тұрамыз, сондықтан белдікті белімізге байлаймыз, ал, жердің астындағы адамдар белдігін аяғына орайды, олардың өздерінің күні, айы, жұлдыздары бар” [1,180].

Нәтижелер. Түркі ескерткіштеріндегі космогониялық мифтердің көрінісі. Кейінгі замандарда, миф ертегіге айналғанда осы үш әлем ертегі кейіпкерінің шарлайтын мекеніне айналады. Бұл үш әлем шамандар дінінде де сақталған. “Қазақтың көне мифінде болуға тиісті ілкі ата-демиург бейнесі Тәңір образымен алмастырылған. Ал, Тәңір аспанның әміршісі саналған. Яғни, Тәңір – ең жоғарғы құдай, ол аспан мен жердегі тылсым мен тіршіліктің иесі. Аспанды да, ондағы жұлдыздарды да, адамды да, жер бетіндегі нәрселердің бәрін де, жаратушы – Тәңір деп саналған. Міне, мұның бәрі – көне мифтік ілкі ата – демиургтың, жасампаз қаһарманның атқаратын істері. Бұл қызметті түркілер заманында Тәңір, ал ислам келгенде Алла атқарады. Қазақтың көне мифінде ілкі ата – демиург образының толық және айқын сақталмау себебі осында деп білуіміз керек” – дейтін С.А. Қасқабасов пікіріне сүйенсек, “Оғыз-наме” эпосындағы тәңірлік сенімнің негізгі сюжеттік өзек болғанын байқау қиын емес. Оның дүниеге келуі де ғана емес, жар таңдап сүюінде де Тәңірлік сипат басым. Ғашық болған жары да тылсыммен тығыз байланысты екендігіне мәтін арқылы көз жеткізуге болады.

“Оғыз-намеде”: “Күндерде бір күн Оғыз қаған бір жерде Тәңіріге жалбарынып отыр еді. Қарауы болды. Көктен бір жарық (сәуле) түсті. Күннен аян, айдан қуқылырақ еді. Оғыз қаған (көк жарыққа қарай) жүрді, көрді. Көрсек, әлгі жарықтың арасында бір қыз бар екен, жалғыз отыр екен. Артықша көрікті бір қыз екен. Ол қыздың маңдайында оттай сәуле шашқан бір меңі бар екен. Алтынқазықтай екен. Яғни, қыздың жаратылысында адамзаттан бөлек тылсымдық қасиет бар. Осы қыз сондай көрікті еді: күлсе Көк Тәңірінің (өзі) күлетіндей, жылса Көк Тәңірінің (өзі) жылайтындай еді” [5,56].

Сондай-ақ, түркі тілдес халықтар мифіндегі Тәңірлік сенімнің ерекшеліктері жайлы “Ерлі зайыпты баба-құдайлардың ең көне универсальды тараған түрі аспан-әке мен жер-ана. Бұл

образдарда, бір жағынан, рулардың бабалары болып саналатын ілкі адамдардың космостанғанын, ел екінші жағынан, неке мен семьялық қатынастардың табиғат дүниелеріне көшірілгенін көруге болады”, – дейтін пікірін шындығында, бүкіл түркі жұртында Тәңір – көктегі ер рөлінде, ал Ұмай – жер-ана болып қабылданады [6,73]. Сонда, жоғарыда Е.М. Мелетинский айтқандай, қазақта да аспан – әке, жер – ана ретінде (Тәңір – Ұмай түрінде) алғашқы ерлі – зайыпты құдайлар болып саналған деуге әбден болады, – деп тереңдей қарастырған С.А. Қасқабасов пікірлерінің дәйегін осы ескерткіштен анық көруге болады. Себебі, “Оғыз-наме” ескерткішінде тек Ай мен Күн, Жұлдыз секілді аспан денелеріне қатысты ұғымдар ғана емес, Көк, Тау, Теңіз ұғымдары да басты мән иеленеді. Оғыз қағанның екінші рет үйленіп, ол әйелінен тағы үш ұлдан дүниеге келуі, төмендегідей баяндалады: “Бір күндері Оғыз қаған тағы да аңға кетті. (Анда жүрсе) бір көлдің ортасынан бір ағаш көрді. Бұл ағаштың қуысында бір қыз жалғыз отыр екен. Артықша көрікті бір қыз екен. Ол қыздың көзі көктен де көгірек, шашы теңіз толқынындай, тісі інжудей екен. Осы қыз сондай көрікті еді: жер басқан ел-жұрт оны көрсе: “Ай, ай! Ах, ах! Өлерміз!” – деп сүттен қымыз болатындай еді. Оғыз қағанның оны көргенде ынтығы кетті, жүрегіне от түсті. Оны сүйді, алды. Бірге жатты. Тілегі қабыл болды. Сол қыз жүкті болды. Күннен күн өтіп, түннен түн өтіп көзі жарыды, үш ер бала туды. Біріншісіне Көк деп ат қойды, екіншісіне Тау деп ат қойды, үшіншісіне Теңіз деп ат қойды” [5,56].

Оғыз қағанның аң аулап жүріп тапқан теңдесі жоқ сұлуды көргені, қызға ғашық болып, оған да үйленгені, одан үш ұл бала туылғаны, есімдерін “Көк” (Аспан) “Тау” және “Теңіз” деп қойғаны тартымды етіп баяндалады. Осындағы “Көк” – Тәңірлік сенімнің негізі. Шаманизмнің негізін құрайтын тотемдік және анимистік түсініктердің көк түріктерге дейін жан-жақты таралғанын ешкім де жоққа шығармайды. Ал тәңірліктің көне түрік дәуірінде тұтас жүйеге түсіп, дін дәрежесіне көтерілгенін дәлелдеуші ғылымдардың бірі Л.П. Потапов. Бұл дәуір біздің заманымыздың VI-XII ғасырлар аралығын қамтиды. Түрік қағанаты (551-744 жылдар) мен ұйғыр қағанатының (745-840 жылдар) этникалық ядросын құраған түрік тайпаларының Тәңірі, Ұмай, Жер – Су аталатын құдайлары қазіргі көптеген түркі халықтарында сақталуы кездейсоқ емес.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, Тәңірлік сенімнің көшпелі түркілердің мемлекеттік бір ізділікке түсіп үлгермегендігі, тек түркі қағанаты тұсындағы бірдей қалып иеленгендігі, бірақ кейінгі мұсылман дінінің ықпалына байланысы көктегі “Тәңір – иенің” орнын “Жалғыз Алланың” басуы, кейбір көп тәңірлік ұғымдардың мұсылмандық ұғымға сіңісіп кеткені белгілі. Оғыз қаған жаратылысындағы тәңірмен байланыстылық көне түркілік ескерткіштердің тұрақты мотиві екендігі белгілі. Ол жөнінде Ш.Ыбыраев: “Демек, қағанның тәңірлік жаратылысы алдымен алдымен өзіміздің байырғы төл тарихымыздан мықтап орын алған дүниетаным болып шықты. Біз үшін мұның маңызы зор деп” – деп ой қорытады.

Оғыз қағанның жарын Тәңіріден тілеуі және оның бірінің ағаш қуысында отырған сұлудың керемет қыз болуын сипаттайтын тұстарда түрлі фольклорлық наным-түсініктер тоғысқан. Осындағы ағаштың қуысындағы сұлу қыз көзінің көктен де көгірек, шашының теңіз толқынындай (ол да көк) болуы – тәңірлік нанымның көріністері. Себебі, Жаратушы Көк Тәңірінің мекені көкте болғандықтан, ең әдемі де қасиетті түс – Көк Тәңірінің нышаны. Ал, фольклорлық туындылардағы қаһарманның ағаш қуысында дүниеге келу мотивінің негізінде ежелгі адамдардың ағашты тотем тұтқан наным-сенімінің ізі бар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1) Уәлиханов Ш. Таңдамалы. – Алматы, 1985. – 172 б. - кітап
- 2) Фольклор шындығы. – Алматы: Ғылым, 1990. – 264 б. – кітап
- 3) Пропп В.Я. Фольклор и действительность. – Москва: Наука, 1976. – 325 с. - кітап
- 4) Толстов С.П. Пережитки тотемизма и дуальной организации у Туркмен. // Проблемы истории докапиталистических обществ. 1935. № 9-10. С. 3-14.
- 5) Өмірәлиев Қ. Оғыз қаған эпосының тілі. – Алматы: Ғылым, 1988, – 279 б. - кітап
- 6) Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. – Москва, 1974 С.193. - кітап
- 7) Ыбыраев Ш. Эпос әлемі. Қазақтың батырлық жырларының поэтикасы. – Алматы: Ғылым, 1991. – 296б. - кітап

А.Көшекova¹

¹Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

“ҚОЗЫ КӨРПЕШ – БАЯН СҰЛУ” ЖЫРЫНДАҒЫ АТ БЕЙНЕСІ

Аңдатпа

Бұл мақалада “Қозы Көрпеш-Баян Сұлу” жырының әркілі нұсқаларындағы ат бейнесіне талдау жасалынған. Нұсқаларды өзара салыстыру арқылы лиро-эпостағы ат бейнесінің заман ағымына орай трансформациялануы, өзгеруі туралы бірқатар құнды байламдар жасалынған. Лиро-эпостардағы ат бейнесін суреттеудегі архаикалық мотивтердің, элементтердің сақталуы, қарастырылып отырған нұсқаның көнелігіне не жаңалығына, сондай-ақ эпосты жырлаушы ақын-жыраудың көркемдік-стилистикалық мақсаттарына байланысты болатындығы сарапталған. Сонымен бірге, әлемдік әдебиеттің төрінен орын алған бұл эпикалық шығармада ат образына жан-жақты тоқталу арқылы қазақ халқының тұрмыс-тіршілігінен, наным-сенімдерінен хабар берілген. Талқылау нәтижесінде бұл лиро-эпостық жырдың бір ұшы батырлық эпостың белгілеріне байланысты қаһармандық жыр ретінде танылады. Оған қоса, ат образы мен шабысының, сыр-сипатының бейнелі жеткізілуі, саралануы жырдың көркемдік дәрежесін арттыра түскен

Түйін сөздер: батырлық жыр, ат бейнесі, көне мотив, шамандық, миф, архаика

A.A.Koshekhova¹

¹ Kazakh National Women's Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan

HORSE'S IMAGE IN POEM “KOZY KORPESH - BAYAN SULU”

Abstract

This article analyzes the image of a horse in various versions of the poem “Kozy Korpesh-Bayan Sulu”. A number of valuable references were made to the transformation and transformation of the image of the ego in the lyrical era with a modern comparison of options. It was analyzed whether the preservation of archaic motifs, elements in the image of the horse in the lyre epic, depends on the old age or novelty of the version under consideration, as well as on the artistic and stylistic goals of the epic poet zhyrau. In addition, this epic play, based on world literature, describes the life and beliefs of the Kazakh people through a comprehensive look at the horse. As a result of the discussion, one end of this lyric-epic poem is recognized as a heroic poem in connection with the distinctive features of the heroic epic. In addition, the expressive expression and differentiation of the image of the horse and the jump, appearance further increased the degree of the poem.

Key words: heroic poem, horse image, ancient motive, shaman, myth, archaic

A.A. Кошекova¹

¹Казахский Национальный Женский педагогический университет
Алматы, Казахстан

ОБРАЗ КОНЯ В ПОЭМЕ “ҚОЗЫ КӨРПЕШ – БАЯН СУЛУ”

Аннотация

В данной статье анализируется изображение коня в различных версиях поэмы “Қозы Көрпеш-Баян Сулу”. Был сделан ряд ценных ссылок на трансформацию и трансформацию образа эго в лирическую эпоху с современным сравнением вариантов. Было проанализировано, зависит ли сохранение архаичных мотивов, элементов в изображении коня в лиро-эпосе, от старости или новизны рассматриваемой версии, а также от художественных и стилистических целей эпического

поэта-жырау. Кроме того, эта эпическая пьеса, основанная на мировой литературе, описывает жизнь и убеждения казахского народа через всесторонний взгляд на коня. В результате обсуждения один конец этой лирико-эпической поэмы признан героической поэмой в связи с отличительными чертами героического эпоса. Кроме того, выразительное выражение и дифференциация образа лошади и скачка, наружность еще больше повысили степень поэмы.

Ключевые слова: героическая поэма, образ коня, древний мотив, шаман, миф, архаика

Кіріспе. Қазақ лиро-эпостары (басқа терминология бойынша романдық эпос, ғашықтық дастандары, тұрмыс-салт жырлары) халқымыздың фольклорлық мұрасының аса бай, әрі сан түрлі сипатқа ие ерекше көркем саласының бірі. “Егер көне, архаикалық жырларда адам баласының дүниені білуі мен тануының бұлдыр, балаң кездері, сол шақтағы түсінігі мифтік, қиялдық түрде көрініс берсе, классикалық қаһармандық эпоста алғашқы қауым ыдырағаннан кейінгі ру, тайпа мүдделері үшін күрестің тәжірибесі әсіреленіп, биіктеліп, тұтас бейнеленсе, романдық эпоста ерлік, Отан қорғау емес, адамның жеке бастық мүддесі, махаббат еркіндігі мәселесі алғы кезекке шығады” деп жазады Рахманқұл Бердібай. [1, 5-6 бб.]. Ы.Т. Дүйсенбаев лиро-эпос жанрына жататын шығармаларды төмендегідей үш топқа бөледі:

1) Ел арасына кеңінен тараған, көпке әйгілі шығармалар (“Қозы Көрпеш-Баян Сұлу”, “Қыз Жібек”, “Айман-Шолпан”);

2) “Халыққа ауызша жетсе де, жарық көре алмай келген шығармалар” (“Күлше қыз”, “Есім-Зылиха”, “Құл мен қыз”, “Мақпал қыз”);

3) Шығыс әдебиетінен ауысқан шығармалар (“Сейфүлмәлік”, “Боз жігіт”, “Таһир-Зуһра”, “Жүсіп-Зылиханьң қиссасы”, “Шәкір-Шәкірат”). [2, 5-6 бб.].

Әдістеме. Лиро-эпостық шығармалардың ішіндегі халыққа кеңінен танымал, көп зерттелген шығармалардың бірі “Қозы Көрпеш-Баян Сұлу” эпосын тек ғашықтық дастанның аясында ғана қарауға болмайтын сияқты, себебі онда батырлық эпостың да біршама белгілері бар, яғни бұл шығарманың дәстүрлі қаһармандық дастанға ұқсайтын тұстары да көп. Айталық, эпостың бас кейіпкері Қозы Көрпеш әдеттегі шығыстың ғашық жігіттері тәрізді мұнайғыш, жылауық күйрек жан емес. Керісінше, аса ер жүрек, ашу-ызасы келсе қалың елді қырып салатындай күш-қуатқа ие, дәстүрлі батыр бейнесінде сипатталады:

Құдайым ер Қозыға дем береді,
Жас бала қайласы жоқ тым ер еді.

...

Ер Қозы ел қыруға оңтайланды,
“Көсем үшін қырам деп тірі жанды”.

Нәтижелері. Бұл эпос өте ерте заманнан келе жатқан шығарма, соған орай оның архаикалық-мифологиялық сананың қалдықтары, көне мотивтер көп кездесетін бұрынырақта жазылып алынған нұсқалары да, соңғы дәуірдің түсініктеріне орай өңделген, көп белгілері бойынша жазба әдебиеттің шығармаларына ұқсап кететін кейініректегі нұсқалары да бар. “Қозы Көрпеш-Баян Сұлу” эпосының әрқилы нұсқаларындағы ат бейнесін талдай отырып, жалпы эпосқа тән мынадай қызықты жәйттерді байқаймыз:

а) нұсқа неғұрлым көне болған сайын ондағы Қозы Көрпеш бейнесі мен оның тұлпарын суреттеуде архаикалық мотивтер соғұрлым көп кездеседі, бұл эпостағы ат пен оның иесінің органикалық біртұтастығының тағы бір дәлелі деуге болады. Бұл қаһарманның бейнесінде қиял-ғажайыптық, мифологиялық мотивтер көп болып, ал оның аты реалистік тұрғыда суреттелуі мүмкін емес, сол сияқты бас кейіпкер реалистік қалыпта, ал аты архаикалық пішінде кескінделмейді.

ә) эпос нұсқасы неғұрлым көне болған сайын ондағы ат бейнесіне неғұрлым көп мән беріліп, ұлғайтылып, тіпті, ең ежелгі нұсқаларда тұлпар дербес кейіпкер дәрежесіне дейін көтеріліп бейнеленеді; ал керісінше, нұсқа неғұрлым жаңа заманға жақын болып, реалистік сипатқа ие болған сайын соғұрлым ондағы ат бейнесі солғындап, қиял-ғажайыптық қоспасы азайып, не мүлде жойылып, таза реалистік сипатта, көбінесе жәй мініс көлігі ретінде мән берілмей суреттеледі, не эпосты шығарушы ақын-жыраудың назарынан мүлде шығып қалады да, кейбір сөз тіркестеріне (“атына мінді, түсті”, т.б деген сияқты) қарап қана кейіпкердің ат мініп жүргенін байқаймыз.

Мұндай заңдылықтар тек “Қозы Көрпеш-Баян Сұлу” эпосының әрқилы нұсқаларында ғана емес, жалпылай алғанда басқа эпикалық шығармаларда да байқалады.

Талқылау. Осы айтылғандарды дәлелдеу үшін “Қозы Көрпеш-Баян Сұлу” эпосының әрқилы нұсқаларындағы ат бейнесін қарастырып көрелік. Эпостың И.Н.Березин бастырған нұсқасында (бұл нұсқа 1876 жылы жарияланған, бірақ бірқатар деректерге қарағанда едәуір бұрынырақ жазылып алынған. Қозы өзіне тұлпар таңдау үшін мың сан жылқының ішіне келіп, жүгенін сылдырлатады. Сол кездері оған бір жаман тай қарай қалады. Сол тайды ұстап жүгендеп ерттеп мінген кездері, ол бірден бестіге айналады. Алғашқыда түр-сипаты тым қораш, нашар көрінген аттың (не тайдың) соңынан әпсәтте (немесе шөпке тайып, аунап-қунаған соң) керемет келісті тұлпарға айналуы – эпоста өте көп кездесетін мотивтердің бірі. Бұл, әсіресе, көне архаикалық эпостарға, не ежелгі архаикалық нұсқалардан заманның ауысумен өңделіп, бірте-бірте кемелденген эпостарға өте-мөте тән құбылыс (“Ер Көкше”, “Желкілдек”, “Бөген батыр”, “Алпамыс” т.б.). Жалпы ежелгі эпостарда аттың немесе кез келген жанды не жансыз заттың оп-оңай құбыла беретінін жоғарыда атап өткенбіз. Бұл нұсқада (И.Н.Березин) Қозының аты адамша сөйлейді. Бірақ, ат бейнесіндегі тәрізді Қозы бейнесінде де архаикалық мотивтер молынан кездеседі. Оның батырға лайық 40 құлаш қылышы бар, өзі 14 күн, 14 түн ұйықтайды. Астына арымас ат мініп, жолына таусылмас азық алады, т.б.

“Қозы Көрпеш – Баян Сұлу” Шөже ақын жырлаған нұсқасында да Қозы Арда күренді ұстап мінген сәттері ол бірден бестіге айналады. (Шөже нұсқасының жазбасы ҚР Ғылым академиясының Шығыстану институтының Күншығыс қолжазбалары секторындағы И.Н.Березиннің мұрағатында сақтаулы). Сарыбай елін тастап көшпестен бұрын, Әлжаппар деген құлын “көріп қайтсын” деп, көшіп баратын жеріне жіберіп алады. Әлжаппардың мінген аты да құдіретті, қасиетті ат болып суреттеледі, ол бір жыл жол жүріп, барып-келетін жерге бір күн ішінде барып қайтады. Қозының атын суреттеуде де әсірелеу, гипербола көп қолданылады. Сондай-ақ, бас қаһарманның бейнесінде де шамандық мифтің мотивтері сақталған – Қозы ауа-райын өзгертіп, боран соқтыра алады.

Эпостың В.В.Радлов жариялаған нұсқасы да көне нұсқалардың бірі екені даусыз. Мұны эпос мәтінінен анық байқауға болады. Біріншіден, жыр шумақтарының қайталануы көп кездеседі (мысалы, Қозының қойды, сиырды, түйені, жылқыны баққан бақташыларға барған кезіндегі шумақтар бірыңғай қайталанып отырады); екіншіден, көмескі, түсініксіздеу баяндаулар, оқиғалардың қисынсыз, яғни бір-біріне қатыссыз оқиғалар; үшіншіден қара сөздер көп, т.б. Баян Сұлуды іздеп шығар сәтінде Қозы “Сан жылқының ішінен таңдап жүріп” Күреңкөй атың жолға жарамайды, Сарыбай әкенің ақ бүршін, көк бүршін деген екі аты бар әкең өлгенде сол екі ат аспанға ұшып кеткен, соларды ізде деп кеңес береді:

Мұз таудың ар жағына барсаң дейді,
Жеті айшылық жерге келсең дейді.
Алтын астау, күміс астау бар болар,
Сол екі ат тауып барып алсаң дейді.
Қозы Мұз тауына барып, сол екі атты алып қайтады:
Екі буыршынды астауменен алған екен,
Екі буыршын ат мініп алып,
Шауып барып үйіне қайтқан екен. [3, 263 б.].

Осылайша, Қозы Көрпеш екі буыршын атты мініп жолға шығады. Басқа да көне эпостық шығармалардағы сияқты “алтын астау” мен “күміс астаудың” не үшін керек екені белгісіз болып қалады. Логикалық қисынсыздықтар, түсініксіз мотивтер архаиканың басты белгілері екені белгілі. Бұл екі астау екі буыршын аттардың жем жейтін астаулары болуы мүмкін деп болжамауға болады. (“Буыршын” сөзіне сөздікте “Аруана мен үлектен туған төрт жасар бура; інген бұзар” деген анықтама беріліпті. [4, 113 б.]. Бірақ, фольклорлық шығармаларда “буыршын” сөзінің атқа байланысты қолданылу мысалдары жиі кездеседі. Демек, бұл сөздің бұрынғы кездердегі семантикалық-мағыналық өрісі кеңдеу болып, атты да қамтыған болуы мүмкін). Ал, алтын түстің негізінен о дүниемен байланыстылығы, сол дүниеден келген немесе алынған заттарда кездесетіні белгілі. Осы айтылғандардан Қозының атының аспаннан, яки басқа дүниеден келген, ана дүниемен байланыс бар, магиялық күшке ие ат екенін байқаймыз.

Кетерінде шешесі “Тым болмаса мынаны еме кет деп” екі емшегін шығарады (бұл “ананың сүті батырға күш-қуат береді” деген көне түсініктің көрінісі. Жолда “Көз жеткісіз дариядан өтеді”, оның алдында Алтын құдық қайнап жатады, айдарын малып алған кездері боялып қалады. Қозы жолда келе жатып бір кемпірге жолығады. Бұл иницасия салтында кездесетін мыстан кемпір образының қалдығы болса керек. Кемпір Баян қыздың күйеуі болсаң кіндік енең менмін деп, Қозыға Қарабайдың (Баянның әкесі) ауылына құбылып тазша болып баруға кеңес береді. Бұл эпизодтарда, яғни Қозының

алыс жолға сапарынан шаманның о дүниеге сапарының қалдықтар анық сезіледі (жолда көз жеткісіз дарияның болуы, алтын құдық). Эпостың аяқ жағында қарасөзбен жазылған: “Үш күннен соң Айбас Алладан дағдыр жетіп өлді. Қозы Көрпеш өлді деген хат жазды. Екі буыршының кекіліне байлады. Екі буыршынды Мұз тауындағы өзінің еліне жіберді, екі буыршын аспанменен ұшып барды” деген жолдарды оқимыз. Бұл жерде Айбас ол дүниеден хат жазып отырма немесе өлместен бұрын жазып кеткенбе, сол арасы түсініксіздеу. Бірақ, бұл жерде екі дүниенің (жандылар мен өлілер дүниесінің) өзара байланысы, мифологиялық түсініктерден қалған екі дүниенің арасындағы әрі-бері өтулердің қалдығы бейнеленіп отырғаны анық. Екі буыршының аспанмен ұшып баруы да осыны көрсетеді.

Дегенмен, В.В. Радловтың жазып алған нұсқасындағы Қозы Көрпештің таңдап алған ақ және көк бүршін аттары Тайбурыл немесе Байшұбар сияқты толыққанды тұтас образ дәрежесіне көтерілмеген, ол алты айшылық жолды алты күнде алатын асқан жүйрік шабысымен де, бас кейіпкердің жан серігіне айналатын естілігімен де, әспеттеп суреттелген әдемі сырт көрінісімен де ерекшеленбейді. Анда-санда Қозының ат мініп келе жатқанын көрсететін бірер сөйлемдерде ғана ат туралы үстіртін айтылады, ақ және көк бүршіннің қандай керемет қасиеттері бар екені көрсетілмейді, не үшін Қозының оларды таңдап алғаны дәлелденбейді.

Эпоста: “Кеш болып Баянжан ұйықтап қалды, Ер Қозекем күймесіне кіріп барды” деген жыр тармақтар бар. Алғаш қарағанда Баянның не үшін кәдуілгі киіз үйде емес, күймеде ұйықтайтыны түсініксіз болып қалады. XVI ғасырда қазақ даласында болған Ибн Рузбихан көшпелілердің ағаштан жасалған үйлері болатынын, ондай үйлердің доңғалақтарға орнатылатынын, көшкен кездері мұндай үй-арбан түйелер мен жылқылардың тартып жүретіні туралы жазады. Қазақ даласында сол кездері болған көптеген саяхатшылар осындай қозғалмалы үй-арбаларды көргені туралы мәліметтер қалдырған (араб саяхатшысы Ибн Баттута, ағылшын саяхатшысы А.Дженкинсон, т.б) XVII ғасырға қарай мұндай үй арбалар қолданыстан шығып, қазақтар тек киіз үймен ғана көшіп-қонатын болған. [5, 331-334 бб.]. Демек, эпос мәтінінде нақты тарихи құбылыстың – үй-арбаның (яғни, күйменің) ізі сақталып қалған. Көшпелілер өміріндегі атты қолданудың бұл да бір жарқын көрінісі.

“Қозы Көрпеш-Баян Сұлу” эпосының В.В. Радлов жазып алған нұсқасымен М.О. Әуезовтің 1936 жылы жариялаған нұсқасын өзара салыстыру лиро-эпостағы ат бейнесінің заман ағымына орай трансформациялануы, өзгеруі туралы бірқатар құнды байламдар жасауға мүмкіндік береді деп ойлаймыз. Бұл нұсқа атақты Жанақ ақыннан тараған, бірақ соңғы кезеңде оған Бекбау, Сыбанбай, Бейсенбай, кейін Абайдың балалары Ақылбай мен Мағауия сынды майталман ақын-жыраулар көптеген өзгерістер енгізіп, жетілдірген. Бұл нұсқа “Қозы Көрпеш-Баян Сұлу” дастанының ең толық, әрі көркем үлгілерінің бірі. Сонымен қатар, бұл нұсқа соңғы дәуірдің жаңа, жазба әдебиеттің көп ықпалы тиген туындысы. Эпостың бұл нұсқасындағы (Жанақ ақын үлгісіндегі) ат бейнесінің сомдалуына назар аударатын болсақ, оның толықтай реалистік сипатта екенін байқар едік. Тайлақ бидің кенже інісі Айбас серінің Қозының қалыңдығы Баянның ауылын Тайкөк деген тұлпар мініп іздеп шыққаны сапар эпоста былай баяндалады:

Ер Айбас Көктайменен өрге салды.

Ізімен тоқсан мыңның кетіп қалды.

Қазылған сары ізімен жүре-жүре,

Әйтеуір, адаспастай болып алды.

Көктаймен кейде шапты, кейде желді,

Көреді серілікпен талай жерді.

Аз жүрсе, көп жүрсе де аман-есен,

Аяғы Жетісуға о да келді. [6, 42 б.]

Бұл баяндауларда ешқандай да әсірелеу, гипербола жоқ, ұзақ сапарға шыққан адамның реалистік тұрғыдан баяндалған сапары сипатталған. Бұл үзіндіні, тіпті, жазба әдебиеттің поэмасындағы атпен сапарға шығу деп қабылдауға болады. Күндей күркіреп шауып, асқар-асқар таулардың, белес-белес белдердің үстімен құстай ұшып келе жатқан, қырық күндік жерге бір күнде жеткізетін, сұрапыл екпінді тұлпар мұнда жоқ.

Баянды іздеп сапарға шықпақ болған Қозы Айбастан “Ер Айбас, мінуіме қандай ат бар?” деп сұрайды. Оған Айбас жылқыны көп аралағанын, ішінен Күрең бесті атты көргенін, соны мінгені дұрыс болатыны айтады. Қозы сол күреңді мініп жолға шығады, яғни эпостың көне нұсқасындағыдай (мысалы, В.В. Радлов жазып алған) Қозы аспаннан келген атты мінбейді. Күрең аттың ешқандай магиялық күші, не қасиеті жоқ, жай ғана жылқы. Әрине, шабысты жүйрік, шыдамды, сындарлы

жылқы шығар, бірақ ол сөйлей де алмайды, адамдай есті де емес, төңіректегі жағдайды болжай да алмайды, иесі қайда бастаса сонда жүре беретін кәдуілгі өмірдегі сәйгүлік ат қана.

Қарабайдың (бұл нұсқада Баянның әкесі) еліне жетер жолда Қозы көп азап көреді, тіпті, адасып кетеді:

Бірталай жүре-жүре заман кешті,
Атқан аңның етін жеп, сусын ішті.
Күнде мінген Күреңкей арықтайды,
Басына ғаріпшілік сонда түсті.[6, 58 б.]

Яғни, аттың иесіне жол көрсетіп, алға бастап жүретін қасиеті жоқ. Қозы адасып жол таба алмай жүрсе де аты оған ешқандай жәрдем бере алмайды, не болып жатқанын түсінбей иесіне ілесіп жүре береді. Яки, ол ешқандай ерекше қасиеті жоқ, жай жануар ғана. Қозының қандай халге түсіп қалғанын анасы түсінде көреді, кейін Тайлақ бидің жарлығымен бүкіл ел “Құдай, ер Қозының жолын қыл” – деп тасаттық береді. Соның арқасында Құдайдың құдіретімен Қозы жатқан жерге бір керуен келіп қонып, оған көмектеседі. Сонымен, “Қозы Көрпеш-Баян Сұлу” лиро-эпосының әрқилы нұсқаларындағы бас кейіпкердің атының образын салыстыра отырып, ежелгі көне нұсқалардағы магиялық қасиетке ие, аспаннан келген тұлпардан кәдуілгі қарапайым атқа дейінгі даму жолынан өткенін көреміз.

Қорытынды. Сонымен, жоғарыда айтылғандарды қорытындылайтын болсақ, “Қозы Көрпеш-Баян Сұлу” сияқты көне заманнан келе жатқан эпостардағы ат образының сомдалуы көбіне оның қай заманда шығарылғанына, қайсы кездері ел аузынан жазып алынғанына байланысты болады. “Қозы Көрпеш-Баян Сұлу” тәрізді ескі нұсқалары да сақталған лиро-эпостардың бұрынырақтағы нұсқаларында тұлпарды суреттеуде архаикалық элементтер молынан кездесіп, көп жағынан дәстүрлі қаһармандық эпосқа ұқсап тұрады (мысалы, Қозы Көрпеш батыр ретінде суреттеледі). Соңғы кезеңдердегі қазақ халқы ұлт ретінде қалыптаса бастаған тұста өңдеуден өткен жаңалау нұсқаларында ат көбіне реалистік тұрғыдан суреттеледі. Лиро-эпостардағы ат бейнесін суреттеудегі архаикалық мотивтердің, элементтердің сақталып қалуы, қарастырылып отырған нұсқаның көнелігіне не жаңалығына, сондай-ақ, эпосты жырлаушы ақын-жыраудың көркемдік-стилистикалық мақсаттарына байланысты болады. Эпостың неғұрлым көне нұсқасы сақталып қалған жағдайда соғұрлым архаикалық мотивтер көп ұшырасады.

“Қозы Көрпеш-Баян Сұлу” сияқты халқымыздың көркемдік дәрежесі аса жоғары эпикалық мұраларындағы ат образдары, тұлпарды, оның шабысын, сын-сипатын бейнелеудің ең озық үлгілері тек қазақ фольклоры мен әдебиетінің ғана емес, әлемдік әдебиеттің де алтын қорына енген асыл қазынасы болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1) Бердібай Р. Эпос мұраты. – Алматы: Білім, 1997. – 320 б. – кітап
- 2) Дүйсенбаев Ы. Қазақтың лиро-эпосы. – Алматы: Ғылым, 1973. – 150 б. – кітап
- 3) Қозы Көрпеш – Баян Сұлу: лиро-эпос жыры. – Алматы: Жалын, 1985. – 96 б. – кітап
- 4) Березин И.Н. Турецкая хрестоматия. Ч. III. – 1876. – кітап
- 5) Ел қазынасы – ескі сөз. (В.В. Радлов жинаған қазақ фольклорының үлгілері). – Алматы Ғылым, 1994. – 616 б. – кітап
- 6) Т. Жанұзақов. Қазақ тілінің сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 1999. – 776 б. – кітап
- 7) Пропп В. Исторические корни волшебной сказки. – Ленинград: Изд. ЛГУ, 1986. – 368 с. – кітап
- 8) Кляшторный С., Султанов Т. Казахстан: летопись трех тысячелетий. – Алматы: Рауан, 1992. – 384 с. – кітап

МРНТИ 17.09.91

А. Машакова¹, М. Хабутдинова²

¹ Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова,
Алматы Казахстан

² Казанский федеральный университет,
Казань, Россия

СОВРЕМЕННАЯ ДЕТСКАЯ ЛИТЕРАТУРА НА ПРИМЕРЕ ТВОРЧЕСТВА ТАТАРСКИХ АВТОРОВ

Аннотация

В данной статье предпринята попытка рассмотрения детской литературы на примере творчества современных татарских авторов Роберта Миннуллина, Сюмбель Гаффаровой из Татарстана и Грифа Хайруллина, Фархата Тамендарова, Натальи Абдулвалиевой из Казахстана. Выявлено, что для татарской литературы в этих республиках свойственно активное развитие поэзии для детей, детская проза представлена меньшим числом произведений. Обозначены характерные признаки детской литературы, приведены высказывания ряда исследователей детской литературы. Отмечено, что татарские авторы вносят значительный вклад в развитие современной детской литературы. Их произведения ориентированы на интересы детей-читателей и основаны на понимании психологии детства, возрастных особенностей.

Ключевые слова: детская литература, поэзия, проза, татарские авторы

А. Машақова¹, М. Хабутдинова²

¹ М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,
Алматы, Қазақстан,

² Казань федеральді университеті,
Казань қ., Ресей

ТАТАР ҚАЛАМҒЕРЛЕРІНІҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ БАЛАЛАР ӘДЕБИЕТІ

Аңдатпа

Бұл мақалада қазіргі заманғы татар қаламгерлері: Татарстаннан Роберт Миннуллин, Сюмбель Гаффарова мен Қазақстаннан Гриф Хайруллин, Фархат Тамендаров, Наталья Абдулвалиевалардың шығармашылығындағы балалар әдебиетінің сипатын саралауға талпыныс жасалды. Аталмыш республикаларда татар әдебиетінің балаларға арналған поэзиясы дамуының белсенділігі анықталып, ал балаларға арналған прозалық шығармалардың бәсеңдігі байқалды. Бірқатар балалар әдебиетін зерттеушілердің ой-пікірлерін ескере отырып, балалар әдебиетіне тән сипаттар белгіленді. Татар қаламгерлерінің қазіргі заманғы балалар әдебиетін дамытуға қосқан үлесі айқындалды. Олардың шығармалары оқырман-балалардың қызығушылығына құрылып, балалар психологиясын түсіну мен олардың жас ерекшелігін ескеруге негізделген.

Кілт сөздер: балалар әдебиеті, поэзия, проза, татар авторлары

A. Mashakova¹, M. Habutdinova²

¹ M. O. Auezov Institute of Literature and Art,
Almaty, Kazakhstan

² Kazan Federal University,
Kazan, Russia

MODERN CHILDREN'S LITERATURE BASED ON THE EXAMPLE OF THE CREATIVE WRITINGS OF THE TATAR AUTHORS

Abstract

This article includes the attempt to review children's literature based on the example of the creative writings of contemporary Tatar authors Robert Minnullin, SumbelGaffarova from Tatarstan and GrifKhairullin, FarhatTamendarov, Natalia Abdulvalieva from Kazakhstan. It was revealed that the active development of poetry for children is a characteristic feature of Tatar literature in these republics; children's prose is represented by a smaller number of works. The characteristic features of children's literature are indicated, and statements by a number of researchers of children's literature are presented. It is noted that Tatar authors make a significant contribution to the development of modern children's literature. Their works are focused on the interests of the children-the readers and are based on the understanding of the psychology of childhood, age-related features.

Key words: children's literature, poetry, prose, Tatar authors

Введение. Детская литература является неотъемлемой частью общей литературы. Она охватывает несколько возрастных категорий – это дошкольники, младшие школьники, подростки. Для книг, изданных для дошкольников характерно небольшое количество страниц и обилие красочных рисунков. Книги для школьников могут заинтересовать динамичным сюжетом. С учетом познавательных возможностей детей тематика произведений обычно соответствует возрасту. И, конечно же, к характерному признаку следует отнести простой язык и доступность.

О.А.Уткина в статье “Детская литература XXI века” отмечает, что: “детская литература – это средство формирования личности ребенка, эстетического и нравственного воспитания юных граждан. Она должна осуществлять связь с действительностью” (О.Уткина, 2013). Г.М.Первова – автор статьи “Наука о детской литературе на рубеже веков”, имея в виду несколько последних десятилетий, объясняет: “Несколько предметов исследования: литературное произведение, детская книга, круг чтения детей разновозрастных читательских групп – придают науке о детской литературе универсальный характер” (Г.Первова, 2001). Е.Ю.Гордеева изучает развитие детской литературы в России. По её мнению, “детская книга выполняет функцию посредника в передаче культурных ценностей от поколения к поколению” (Е.Гордеева, 2013). Рассматривая особенности современной узбекской детской литературы, Н.Тухтаева обращает внимание на “важность изучения художественно-эстетических ценностей и воспитательного значения детской литературы” (Н.Тухтаева, 2016). Н.Б. Бозиева проводит в своих трудах целостный анализ кабардинской детской поэзии (Н.Бозиева, 2016), Т.И. Зайцева – удмуртской детской литературы (Т.Зайцева, 2013), А. Мухамеджанова – казахской детской литературы (А.Мухамеджанова, 2016) и другие. Современные исследователи защищают диссертации, посвященные детской литературе, издаются монографии. К примеру, в последние десятилетия в России прошли защиты диссертаций “Русская детская литература XX века и детский фольклор” (С.Лойтер, 2002), “Этнопоэтические особенности тувинской детской прозы” (Е.Чамзырын, 2004). “Своеобразие и тенденции развития татарской детской литературы XX века” (Л.Мингазова, 2011). В Казахстане защищены диссертации “Современная казахская детская проза и вопросы духовно-эстетического развития”, “Детская лирика в казахской литературе”, “Современная казахская детская драматургия” и другие.

Методология. Данное исследование предполагает использование разнообразных методологических и теоретических подходов. В основе исследования – научные концепции анализа художественного текста и художественного национального мира. Используемые методы исследования: объективно-аналитический, текстологический, эврико-герменевтический, историко-типологический, описательный.

Результаты. В данной статье предпринята попытка рассмотрения детской литературы на примере творчества современных татарских авторов Роберта Миннуллина, Сюмбель Гаффаровой из Татарстана и Грифа Хайруллина, Фархата Тамендарова, Натальи Абдулвалиевой из Казахстана. Выявлено, что для татарской литературы в этих республиках свойственно активное развитие поэзии для детей, детская проза представлена меньшим числом произведений.

Обсуждение. В Татарстане многие годы создает поэтические произведения для детей Р. Миннуллин – народный поэт Республики Татарстан, лауреат Государственной премии им. Г. Тукая. Р. Миннуллин – поэт лирический, интонации его стихов – чистые, добрые, теплые. Он приглашает читателя увидеть и почувствовать то, что сохранено с детства, пережито им самим. Большинство стихотворений написано от первого лица. Любое внешнее явление существует как отраженная в душе героя картина. Каждое стихотворение – это внутренний монолог или негромкий разговор с единственным другом. Ему можно доверить и радость, и печаль, и сомнение. Своих героев Р. Миннуллин не придумывает. Они приходят в книжку из реальной жизни. Приходят такими, какими он увидел их в детском саду, в школе, в семье. Не случайно иные маленькие читатели всерьез считают, что «это про них написано». Часто герой стихов Р. Миннуллина – мальчишка-озорник, выдумщик, шалун (“Я не хвастун!”, “Не буду плакать!”, “Послушный”). При этом он обладает богатым воображением, умением думать, вслушиваться, фантазировать и, главное, видеть мир в поэтических образах. Так, например, в стихотворении “Звездочка” он признается: “На рыбалку мы вчера / вечером ходили. / А ловили не шурят, / звездочки удили” (пер. Э. Блиновой).

Р. Миннуллин призывает детей всмотреться, вслушаться, понять гармонию окружающего мира, быть частицей природы, а не бездумным властелином над нею. Так, герой стихотворения “В лесу” сначала с грустью жалуется: “Бродил я по лесу полдня / и никого не видел”, затем спешит себя успокоить: “Пускай сегодня увидеть / животных не пришлось мне, / зато гуляют, где хотят, / лисицы, зайцы, лоси...” (пер. Э. Блиновой). Р. Миннуллин успешно разрабатывает в своей лирике тему конфликта детей со взрослым миром (“Ох, уж эти взрослые!”, “Когда я взрослым стану...”, “Мне нужен братишка!”). Поэт умело передает интонации детской речи и выражает настроение ребенка.

Ох уж эти взрослые!

Всё наоборот.

Просто непонятный

Чудной они народ!

(Пер. Э. Блиновой)

Герой Р. Миннуллина может обижаться, любить, заплакать, мечтать. Он растет, меняется. Но неизменным остается его умение жить в ладу с миром, как реальным, так и волшебным (“Если встречу Шурале”, “Мой слон”, “Палочка-скакалочка”, “Про тишину”).

Р. Миннуллин пользуется всей палитрой комического – от мягкого юмора до иронии и сатиры. Смех его всегда звучит как здоровый и веселый. К тому же речь от лица ребенка придает стихотворному повествованию энергию детского оптимизма, а воображению раскованность (“Кто разбил тарелку?”, “Даже если никто не узнает...”, “Безрогий теленок”). Авторские симпатии на стороне озорников с добрым сердцем и живым умом.

На русский язык стихотворения Р. Миннуллина переведены переводчиками Э. Блиновой, В. Башировым, Б. Сулимовым, С. Малышевым. Хотелось бы особо отметить переводы С. Малышева. Вот, например, стихотворение “Атаказ” (“Гусь”).

Стоит встретиться с гусем

Нам вдвоем,

Разговор всегда ведем

Об одном:

- Я с тобой разберус-с-сь!

Ущипну! Давай-ка трус-с-с!

В своем переводе С. Малышев, на наш взгляд, мастерски передает не только суть оригинала, но и интонационный рисунок, звуковую фактуру, богатство рифмы стиха татарского поэта.

Читательская аудитория высоко оценила труд детского поэта. За книгу “Самое большое яблоко в мире” Р. Миннуллин был удостоен международной награды – Почетного диплома имени Г.-Х. Андерсена.

В Казахстане произведения для детей создают татарские поэты Г. Хайруллин, Ф. Тамендаров, Н. Абдулвалиева.

Г. Хайруллин пишет стихи на татарском языке под литературным псевдонимом ТимерЗаһит. Иллюстрированный сборник детских стихов “Кызыкдөнья” (“Забавный мир”) состоит из четверостиший, каждое из которых дано на татарском и русском языках, поэтому они могут быть использованы для изучения татарского языка русскоязычными детьми.

Говорит щенку котенок:

Поиграем мы вдвоем,

А потом опять с тобой

Мы песенку прекрасную споем!

Стихи для детей Г. Хайруллина имеют воспитательную направленность. К примеру, в стихотворении “Поезд” имеются такие строки:

Без устали поезд

Бежит, бежит.

В город большой

Спешит, спешит.

Как вырасту я

На поезде этом

Людей далеко повезу.

Член Союза писателей Казахстана Ф. Тамендаров – автор ряда поэтических сборников и книг для взрослых и детей. В 2009 году им издана сказка-поэма “Золотая роза Гулистана”. Впервые сказка-поэма была опубликована на страницах газеты “Дружные ребята” в 2007 году (№ 41-45). Ф. Тамендаров создал гармоничное произведение, в котором выдержан слог и рифма. Оно имеет четкую, логически выстроенную композицию. Сказка разделена на восемь глав, тесно связанных между собой. Следуя традициям сказочного жанра, автором показаны положительные (кузнец Галимгерей, ханская дочь) и отрицательные (хан Султан, визирь Абу-Бакир) герои. Главный герой Галимгерей – отважный представитель народа, ради счастья которого, не подчинившись указу Султана, он попадает в темницу. Олицетворением счастья выступает неспособная цвести в неволе золотая роза. Нетипичной является концовка сказки – жестокий хан прислушивается к совету кузнеца, меняет свои убеждения и совершает добро. Обладая поэтическим даром, автор создал поучительную сказку для детей. Следует отметить и великолепное, на высоком уровне, издание книги – каждая страница проиллюстрирована красочными рисунками и оформлена узорами в восточном стиле.

В последние годы отдавая предпочтение детской литературе, Ф. Тамендаров написал приключенческую повесть “Гончие псы”, ориентированную на подростково-юношескую аудиторию. Он решил написать книгу для подростков, так как считает, что “именно в этот сложный переходный период с подростком случаются знаковые вещи. Читатель остаётся подростком 3-4 года и затем переходит к взрослой литературе. Но вот парадокс: именно в этом возрасте хочется читать о своих сверстниках, искать ответы на свои вопросы через призму своих ровесников, совершать вместе с ними сильные поступки и глупости, бежать с главным героем за своей мечтой”. В 2018 году на презентации книги в г. Алматы с поздравлениями выступили известные казахстанские и российские литераторы. По мнению Л. Калаус, “выход в свет книги “Гончие псы”, предназначенной для молодого читателя – это праздник”. Л. Бахнов отметил, что “книга написана молодежным слэнгом, с юмором. Она будет интересна молодежи”. Как сказал С. Чупринин: “Писать, обращаясь к молодым людям, – очень важно”. Б. Габдуллин считает, что “книга “Гончие псы” соответствует канонам подростково-юношеской литературы. Она замечательна как по содержанию, так и по оформлению”. Оформление книги выполнено известным казахстанским художником, заслуженным деятелем Казахстана И. Кубековым.

Ф. Тамендарову удалось мастерски преподнести увлекательные приключения четырех городских ребят, которые убегают из дома и отправляются из Алматы во Владивосток. С ними на этом пути происходит много приключений. По разным причинам друзья решили совершить это путешествие. Преодолевая трудности, они находят выход из любой ситуации. Есть в повести и любовная линия, и трагические моменты. Главный герой – “ботаник” Жусуп – пройдя через различные испытания, в том числе через конфликт с антигероем, превращается в мужественного человека. Объясняя название книги, автор говорит: “Они из разных семейных категорий, у каждого своя проблема и в то же самое время общая цель – доехать до города. Они никому не нужны, они как бы гонимые”.

В 2018 году повесть “Гончие псы” вошла в шорт-лист категории «Проза» Международного литературного фестиваля и книжного форума “Open Eurasian Literature Festival & BookForum”,

проводимого Евразийской творческой гильдией “Eurasian Creative Guild” (Лондон). В рамках фестиваля “Open Eurasian Literature Festival & Book Forum” состоялось награждение победителей Международного литературного конкурса “Open Eurasia”. В категории “Проза” второе место занял Ф. Тамендаров.

В 2019 году повесть “Гончие псы” переведена на английский язык Саймоном Холлингсвордом и издана в Лондоне. Отвечая на вопрос, почему он выбрал именно это произведение для перевода, С. Холлингсворд пояснил: “В первую очередь меня привлекли сюжет, динамичная интрига повествования. Это крайне важно, ведь книга адресована молодежи, а я раньше не переводил литературу для читателей данной возрастной категории. Что касается выбора именно этой книги... Тут все переводчики единодушны в своем мнении: любимый перевод – это когда автор пишет хорошо” (А. Арцишевский, 2019).

Возвращаясь к поэзии для детей, следует отметить, что на детском восприятии окружающего мира построены стихотворения Н. Абдулвалиевой. Ее произведения печатаются в журналах и газетах. В последние несколько лет немало стихов для детей молодой поэтессы размещены на крупнейшем русскоязычном литературном портале, посвященном современной поэзии стихи.ру. Такой подход к публикации детских произведений вполне оправдан, так как современные дети с малых лет приобщаются к Интернету и свободно ориентируются в Сети. Несмотря на то, что ее поэзия не издана отдельной книгой, автор заслуживает внимания исследователей. Создавая поучительные сказки для детей, одаренная талантом писать увлекательно, весело и одновременно мудро, Н. Абдулвалиева способствует нравственному воспитанию подрастающего поколения.

– Так давно живу на свете,
Бабушка вздыхает, –
Эти нынешние дети
Просто удивляют.
Внук талантами блистает:
В школу только в сентябре,
Он читает и считает,
И играет на домбре.
 (“Бабушка и внук”)

Творчество молодого автора отличается жанровым многообразием, здесь удачно сочетаются сказки, загадки, считалки, колыбельные. Ее детская проза (рассказы о белке Таше-алматинке, Рексе и совенке Филе) соединяет нравственную проблематику и ценное ощущение детскости, о котором размышляют современные литературоведы (В. Воскобойников в статье “Детская литература вчера и сегодня. А завтра?”), умение встать на позицию ребенка, легко и доступно писать о самом важном для подрастающего поколения. Н. Абдулвалиева – участница конкурса литературного творчества молодежи Кыргызстана и стран СНГ, организованного клубом “Золотая Табуретка” Американского университета в Центральной Азии совместно с Министерством по делам молодежи Кыргызской Республики, литературным журналом “Жаңы Ала-Тоо” и электронной библиотекой “Новая литература Кыргызстана”. По итогам конкурса произведения Н. Абдулвалиевой вошли в литературный альманах “Много языков – один мир”.

Повесть С. Гаффаровой “Чынгаашачакхыял” (“Мечта, которой суждено сбыться”) из разряда литературных сказок. Главная героиня Суфия чем-то напоминает Алису из знаменитой сказки “Приключения Алисы в Стране чудес” Льюиса Кэрролла. Прототипом главной героини повести, по видимому, стала дочь писательницы из Татарстана. В повести она предстает в облике современной школьницы, поклонницы IT-технологий, любительницы решать математические задачи, sudoku, кроссворды.

Художественно достоверно у С. Гаффаровой проникновение в психологию ребенка. Повесть отражает основные особенности детского восприятия. Лаконичный, выразительный диалог, комическая ситуация помогают писательнице обрисовать характер своих героев. Пространство выстроено как “свое – чужое”. Суфия из мира детства, который в повести имеет вид Розового города, попадает в Мир забытых грез и желаний, который напоминает огромную книгу, на месте названия которой расположено входное окно. Компьютерная девочка во время своего вынужденного путешествия в “чужом” мире постигает жизненные истины и возвращает себе “читательский вкус”.

Суфия совершает путешествие не в одиночку. На пути ей встречаются персонажи из разряда “волшебных помощников”, которые протянут ей руку помощи, а также те, кому она сама должна

будет оказать помощь и поддержку. Мы наблюдаем за становлением характера главной героини. Выбираясь из Леса забытых грез и воспоминаний, Суфия осознает роль матери в жизни каждого человека, постигает ценность любви и заботы близких, учится дружбе и взаимовыручке. Душа героини становится зоркой и чуткой. Мир познается не только разумом, но и сердцем. Во время своего вынужденного приключения девочка летает, спускается с небес, пешком преодолевает сказочные пространства. Порой это путешествие приобретает характер сна, причудливой игры разума. С. Гаффарова очень удачно вплетает в сюжет детские игры: считалки, загадки, буриме, игру на ассоциации/ Скрытая дидактика присутствует в пословицах и афоризмах героев.

Приключения в Мире забытых грез и воспоминаний помогли Суфии понять многое. Она оценила могущество дружбы и взаимопомощи, познала новое, огромное чувство любви к маме, родным близким. С. Гаффарову отличает способность откликнуться на актуальные проблемы воспитания и умение в эмоциональной и занимательной форме решать важные морально-этические проблемы.

Заключение. Представители татарской литературы Татарстана и Казахстана вносят значительный вклад в развитие современной детской литературы. Их произведения ориентированы на интересы детей-читателей и основаны на понимании психологии детства, возрастных особенностей.

Актуальность данной темы обусловлена важностью изучения национальных литератур на современном этапе, когда независимый Казахстан позиционирует себя как государство, в котором в мире и согласии проживают многие нации. Авторы данной статьи последние годы занимаются совместными исследованиями по татарской литературе. Полученные результаты отражены в публикациях в журналах Казахстана (“Вестник КазНПУ им. Абая”, “Известия НАН РК”, “Вестник КазНУ им. аль-Фараби”), Татарстана (“Tatarica”), Турции (“The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication”), Румынии (“AstraSalvensis”). Авторы располагают обширным материалом для дальнейших исследований.

Список использованной литературы:

- 1) Уткина О.А. *Детская литература XXI века // Казанский педагогический журнал [Электрон.ресурс]. – 2013. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/detskaya-literatura-xxi-veka> (дата обращения - 08.10.2019) (рус.)*
- 2) Первова Г.М. *Наука о детской литературе на рубеже веков // Вестник Тамбовского университета [Электрон.ресурс]. – 2001. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/nauka-o-detskoj-literature-na-rubezhe-vekov> (дата обращения - 09.10.2019) (рус.)*
- 3) Гордеева Е.Ю. *Детская литература в России на рубеже XIX-XX вв. // Вестник Нижегородского университета им. Н.И.Лобачевского [Электрон.ресурс]. – 2013. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/detskaya-literatura-v-rossii-na-rubezhe-xix-xx-vv-po-materialam-izvestiy-knizhnyh-magazinov-tovarishestva-m-o-volf> (дата обращения - 09.10.2019) (рус.)*
- 4) Тухтаева Н. *Особенности современной узбекской детской литературы // Приволжский научный вестник [Электрон.ресурс]. – 2016. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/osobennosti-sovremennoy-uzbekskoj-detskoj-literatury> (дата обращения - 09.10.2019) (рус.)*
- 5) Бозиева Н.Б. *Динамика развития кабардинской детской поэзии // Филологические науки. Вопросы теории и практики [Электрон.ресурс]. – 2016. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/dinamika-razvitiya-kabardinskoj-detskoj-poezii> (дата обращения - 09.10.2019) (рус.)*
- 6) Зайцева Т.И. *Кузубай Герд в становлении удмуртской детской литературы и книгоиздания // Вестник Казанского государственного университета культуры и искусств [Электрон.ресурс]. – 2013. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/kuzebay-gerd-v-stanovlenii-udmurtskoj-detskoj-literatury-i-knigoizdaniya> (дата обращения - 09.10.2019) (рус.)*
- 7) Мухамеджанова А. *Некоторые проблемы казахской детской литературной критики [Электрон.ресурс]. – 2016. – URL: http://www.avrasyad.com/Makaleler/2121988362_8.%20son.pdf (дата обращения - 09.10.2019) (каз.)*
- 8) Лойтер С.М. *Русская детская литература XX века и детский фольклор. Автореф. дисс.... докт. филол. наук. – Петрозаводский государственный университет, Петрозаводск, Россия, 2002. [Электрон.ресурс]. – URL: <https://search.rsl.ru/ru/record/01002297172> (рус.)*
- 9) Чамзырын Е.Т. *Этнопоэтические особенности тувинской детской прозы. Дисс. ... канд. филол. наук. – Бурятский государственный университет, Улан-Удэ, Россия,*

2004[Электрон.ресурс].– URL:<http://www.dslib.net/literatura-rosii/jetnopojeticheskie-osobennosti-tuvinskoj-detskoj-prozy.html> (рус.)

10) Мангазова Л.И.Своеобразие и тенденции развития татарской детской литературы XX века.Дисс....докт.филол.наук. – Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ,Казань, Россия, 2011. [Электрон.ресурс].– URL: <https://www.disscat.com/content/svoeobrazie-i-tendentsii-razvitiya-tatarskoi-detskoj-literatury-khkh-veka>(дата обращения - 21.11.2019) (рус.)

11) Арцишевский А. (2019). Фархат Тамендаров поднимает престиж литературы Казахстана //CentralAsiaMonitor[Электрон.ресурс]. – URL: <https://camonitor.kz/33850-farhat-tamendarov-podnimaet-prestizh-literatury-kazahstana.html> (дата обращения - 21.11.2019) (рус.)

МРНТИ 16.31.41

А. Алдабергенова¹

*¹Казахский Университет Международных Отношений,
и Мировых Языков имени Абылай хана,
Алматы, Казахстан*

ФУНКЦИОНАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПЕРЕВОДЧЕСКОЙ ПРАКТИКИ ЛИТЕРАТУРЫ АБСУРДА (НА ПРИМЕРЕ РОМАНА ДЖ.ХЕЛЛЕРА)

Аннотация

В данной статье рассматриваются функциональные аспекты перевода литературы абсурда на примере романа Дж.Хеллера. Литература абсурда представляет собой художественный текст, что в свою очередь вызывает определенные трудности при переводе данного жанра. Характерная черта художественной литературы - ярко выраженная национальная и историческая окраска содержания и формы, а также индивидуальный стиль автора и жанровая принадлежность произведения. Любой текст содержит в себе информацию, особую структуру и содержание, которую переводчик должен донести для читателя. Жанр абсурда сам по себе сложный по структуре, и понять языковые элементы и казусные ситуации не так-то просто. Для этого необходимо сделать функциональный анализ перевода и оригинала текста. Перевести текст, соблюдая стилистические, синтаксические и лексические нормы перевода, сохраняя культурный колорит исходного текста, под силу не всем переводчикам. Далее в статье производится сравнительный и сопоставительный анализ переводов и оригинала, рассматриваются различные подходы и критика к переводному тексту.

Ключевые слова: художественный текст, структура текста, литература абсурда, перевод литературы абсурда, мастерство перевода

А. Алдабергенова¹

*¹Абылай хан атындағы Қазақ Халықаралық Қатынастар,
Және Әлем Тілдері Университеті,
Алматы қ. Қазақстан*

АБСУРД ӘДЕБИЕТІН АУДАРУ ТӘЖІРИБЕСІНІҢ ФУНКЦИОНАЛДЫ ТАЛДАУЫ (ДЖ.ХЕЛЛЕРДІҢ РОМАНЫНЫҢ МЫСАЛЫ НЕГІЗІНДЕ)

Аңдатпа

Бұл мақалада Дж.Хеллер романы негізінде абсурд әдебиетін аударудың функционалды аспектілері қарастырылады. Абсурд әдебиеті өз кезегінде көркем әдебиетке жатады, мұның өзі осы жанрды аудару барысында кейбір қиындықтарды туғызады. Көркем әдебиеттің өзіне тән ерекше белгісі - ол мазмұны мен құрылымының айқын байқалатын ұлттық және тарихи белгілері, сонымен қатар автордың жеке стилі мен шығарманың жанрлық тиесілігі.Кез-келген мәтін белгілі бір ақпаратқа ие, оның ерекше құрылымы мен мазмұны бар. Аудармашының мақсаты - мұны оқырманға жеткізу. Абсурд жанры құрылымы жағынан күрделі, оның тілдік элементтері мен түрлі қисынсыз оқиғаларын

түсіну киынға соғады. Бұл үшін түпнұсқа мәтіні мен аударма мәтіні арасында функционалды талдау жасау керек. Мәтінді стилистикалық, синтаксистік, лексикалық талаптарын ескеріп, мәдени байлығын сақтай отырып аудару кез-келген аудармашының қолынан келе бермейді. Мақалада аударма мәтініне қатысты салыстырмалы, салғастырмалы талдау жасалып, түрлі сыни пікірлер талқыланады.

Түйін сөздер: көркем-әдеби мәтін, мәтін құрылымы, абсурд әдебиеті, абсурд әдебиетінің аударылуы, аударма шеберлігі

*A. Aldabergenova*¹

¹*Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages,
Almaty, Kazakhstan*

FUNCTIONAL ANALYSIS OF TRANSLATION PRACTICE OF THE ABSURD LITERATURE (ON THE EXAMPLE OF THE NOVEL BY J. HELLER)

Abstract

This article discusses functional aspects of translation of absurd literature on the example of the poem by J.Heller. The literature of the absurd is a literary text, which in turn causes certain difficulties in translating this genre. The characteristic feature of literary text is the pronounced national and historical colour of content and form, as well as the individual style of the author and genre affiliation of the work. Any text contains information, special structure and content that the translator must convey to the reader. The genre of absurd itself is complex in structure, and understanding language elements and situations is not so simple. For this purpose, it is necessary to make a functional analysis of the translation and the original text. Not all the translators are able to translate the text, observing stylistic, syntax and lexical translation norms, preserving the cultural colour of the source text. Further, the article provides a comparative and contrastive analysis of translations and the original, discusses various approaches and criticism to the translation text.

Keywords: literary text, text structure, absurd literature, translation of absurd literature, translation skills

Введение.Перевод имеет многовековую историю, которая развивалась и процветала со временем. Тексты имеют свою историю, стиль, тип, жанр и конечно же цель и функции. При переводе цель и задачи автора должны сохраниться. Однако существовали переводы имеющих мало общего с оригиналом текста. Эта ситуация является одной из причин, почему теория перевода должна быть развита. Со временем требования к качеству перевода и необходимость подробного анализа оригиналов возросли.

Тексты перевода - это сами по себе полноправные тексты. Хотя они и базируются на исходном материале, они должны функционировать независимо от него. Они предназначены для другого получателя, в иной обстановке и в другой культуре, чем исходные тексты. В художественных переводах верховенство также принадлежит их собственной цели[1, 103].

Тексты художественной литературы являются одним из сложнейших жанров для перевода, так как имеют ряд характерных особенностей, таких как стиль автора, лексические, синтаксические, фонетические средства языковой выразительности, образность и т.д. У каждого автора есть своя манера писателя, которая обусловлена его опытом, мировоззрением, понимаем происходящего, временем, в котором живет автор произведения. Перевод художественных текстов – это индивидуальный творческий процесс. Переводчик должен разглядеть не только эксплицитную информацию написанного в тексте, но и имплицитную, которая скрыта за языковыми образами, сатирой, аллегорией, контекстом времени.

Основные проблемы перевода художественных текстов изучены достаточно глубоко. По определению А.В. Федорова, “главным из этих положений является то, что при формальной непередаваемости отдельно языкового элемента подлинника может быть воспроизведена эстетическая функция в системе целого и на основе этого целого и что передача функции при переводе постоянно требует изменения в формальном характере элемента, являющегося ее носителем

(например, выбора другой грамматической категории, с другим вещественным значением и т.п.)”[2, 24].

Текст – это форма существования языка. В абсурдизме мы понимаем тексты, которые имеют особую структуру. Абсурд работает на разных уровнях текста. Язык литературного текста по сути является художественной моделью в мире, и в этом смысле вся его структура принадлежит “контенту”, то есть несет информацию. Когда речь идет о функциональности художественной структуры, нельзя не указать важность работ советского литературоведа Ю.М. Лотмана, который затрагивает широкий круг вопросов, связанных с изучением структуры художественного текста.

По мнению М.Ю. Лотмана “художественный текст, можно рассматривать в качестве особым образом устроенного механизма, обладающего способностью заключать в себе исключительно высоко сконцентрированную информацию. Структура художественного текста принизана практически бесконечным числом границ, которые сегментируют этот текст на эквивалентные в разных отношениях и, следовательно, альтернативные отрезки” [3, 360].

Далее Ю.М. Лотман более подробно высказывается по отношению идеи и структуры текста. По его трактовке “форма соответствует содержанию”, верное в философском смысле, все же недостаточно точно отражает отношение структуры и идеи. Вне структуры художественная идея немыслима. Дуализм формы и содержания должен быть заменен понятием идеи, реализующей в себя в адекватной структуре и не существующей вне этой структуры. Художественный текст – сложно построенный смысл. Все его элементы суть элементы смысловые”[там же, 19]. Относительно структуры и содержания Л.К.Латышев в своем учебном пособии «Технология перевода» утверждает: «важнейшими параметрами для сопоставления текстов вообще и текстов оригиналов и переводов в особенности являются их структура, семантика (содержание) и потенциал воздействия» [4, 31]. Приведем самый простой пример:

(1) У строителей закончились стройматериалы.

Строители израсходовали стройматериалы.

В этих фразах с одинаковой семантикой разная структура.

(2) Твой знакомый очень трудолюбивый человек.

Твой знакомый очень ленивый человек.

В этих высказываниях с аналогичной структурой разная семантика.

Как было отмечено выше, любой текст несет определенную информацию и не всегда в переводе содержание соответствует форме, что в свою очередь может нарушить функцию текста и даже намерения автора. Чтобы сохранить общую структуру текста информативным, он должен постоянно выводиться из автоматического состояния, присущего нехудожественным структурам. Однако противоположная тенденция работает одновременно: только элементы, размещенные в некотором предсказуемом порядке, могут функционировать в качестве системы связи. Таким образом, в структуре литературных текстов одновременно работают два противоположных механизма: один пытается подчинить все элементы текста системе и преобразовать их в автоматизированную грамматику, без которой общение невозможно, а другой является разрушительным. Эта автоматизация делает саму структуру носителем информации.

Любой художественный текст может выполнять свою социальную функцию только при наличии эстетического общения в современном коллективе. Поскольку для символического общения требуется не только текст, но и язык, произведения искусства без определенного культурного фона и определенной системы культурных норм может привести к недопониманию.

Методика. Сравнение разных переводов одного и того же текста дает ценный эмпирический материал для изучения лексической семантики и лингвистической прагматики, и грамматики языка. Функциональный анализ перевода выявляет не только наиболее правильный или так скажем адекватный вариант перевода, но и при помощи сопоставления и сравнения выявляет грамматические, стилистические и лексические ошибки перевода. Все познается в сравнении, хотя тяжело сказать, что один перевод может быть лучше или правильнее другого

Обсуждение. Для анализа возьмем роман Джозефа Хеллера “Catch-22” и его переводы, сделанные в разные временные пространства и различными переводчиками. “Catch-22” был написан в 1961 году, его первый перевод под названием “Уловка-22” был сделан переводчиками М.Виленским и В.Титовым в 1967 году, а второй перевод под названием “Поправка-22” был совершен А.Кистяковским в 1988 году. Прошло полвека со времени первой публикации и перевода романа на русский язык. Не удивительно что существует большая разница между двумя переводами. Эта

разница чувствуется в стиле автора, во времени, в отношении к происходящему, в подборе слов и словосочетаний, в использовании переводческих трансформации и стилистических приемов, которых можно увидеть в нижеследующих примерах.

В качестве примера возьмем отрывок и его перевод на русский язык из диалога между полковником и майором Меткафом из восьмой главы в “Catch-22”:

“Well, Metcalf, suppose you try keeping that stupid mouth of yours shut, and maybe that's the way you'll learn how. Now, where were we? Read me back the last line.”

Read me back the last line”, read back the corporal who could take shorthand.

Not *my* last line, stupid!” the colonel shouted. ‘Somebody else’s’.

“Read me back the last line.” read back the corporal.

“That” s *my* last line again!” shrieked the colonel, turning purple with anger.

“Oh, no, sir,” corrected the corporal”. “That” s *my* last line. I read it to you just a moment ago. Don’t you remember, sir? It was only a moment ago”[5, 89-90].

Перевод А.Кистяковского“Поправка-22”1988 года:

“Ладно, Меткаф, надеюсь вы научитесь помалкивать, если будете как следует учиться. Так на чем мы остановились? Прочитайте-ка мне последнюю фразу?”

“Прочитайте-ка мне последнюю фразу”, - тотчас прочитал капрал, который умел стенографировать.

Да не *мою* последнюю фразу, болван! – заорал полковник.

“Прочитайте-ка мне последнюю фразу”, - тотчас прочитал капрал.

Это *моя* последняя фраза! – взвыл полковник с побагровевшим от злости лицом.

Никак нет, сэр, - поправил его капрал. – Это *моя* последняя фраза. Я вам только что ее сказал. Припоминаете, сэр? Пятнадцать секунд назад”[6, 111-112].

Перевод М.Виленского и В.Титова “Уловка-22” 1967 года:

“Ну хорошо, Меткаф. Может быть, вы все-таки попробуете заткнуть вашу дурацкую глотку и тем самым научитесь ее не разевать? Итак, на чем мы остановились? Прочтите мне последнюю строчку стенограммы.

“Прочтите мне последнюю строчку стенограммы”, - прочел капрал, который знал стенографию.

Да не *мою* последнюю строчку, идиот! – загремел полковник. – А чью-нибудь еще!

“Прочтите мне последнюю строчку стенограммы”, - прочитал капрал.

Да это тоже *моя* последняя строчка! – завизжал полковник, становясь рунцовым от гнева.

О нет, сэр – запротестовал капрал. – Это уже *моя* последняя строчка, раз я прочитал ее вам секунду назад. Неужели вы не помните, сэр, всего лишь секунду назад” [7, 91].

Как видно из примера, в данном отрывке отсутствуют постулат детерминизма и постулат тождества. Отсутствие причинно-следственных отношений и постулат тождества приводит майора и полковника к замешательству, здесь нет нормального общения, так как сообщение не может быть правильно оценена. Отправитель сообщения и получатель должны иметь в виду одну и ту же действительность, то есть идентичность предмета не должно меняться во время разговора о нем.

В переводе А.Кистяковский использует вольный перевод и такие трансформации как опущение “Somebodyelse’s”, добавление и конкретизацию “Пятнадцать секунд назад”, в то время как перевод М.Виленского и В.Титова более дословный и несколько раз встречается метод добавления “Стенограммы”. В целом по форме и содержанию переводы близки к оригиналу, однако по стилю письма, по нашему мнению, перевод М.Виленского и В.Титова наиболее подходит к стилю Дж.Хеллера.

Однако М.Лорие переведшая на русский язык произведения Ч. Диккенса, О. Генри, Дж. Голсуорси, Б. Шоу, О. Уайльда, Р. Болта и многих других классиков англоязычной литературы, в своей статье “Уловки переводчиков” критикует перевод М.Виленского и В.Титова. М.Лорие сопоставляя перевод с оригиналом, отмечает небрежное обращение переводчика со своим автором. По ее мнению, “эта книга “хорошо читается” по-русски, если читать ее, не вдумываясь, не задерживая внимания на неувязках и прямых абсурдах как в описаниях, так и в диалоге. Переводчики – не вовсе профаны в литературном ремесле, многие абзацы, а то и целые страницы и эпизоды написаны ими хорошо. Жаргонных словечек они знают предостаточно, что немаловажно для данной книги, и злой, порой жестокий юмор автора в общем по-русски получился. А все-таки перевод этот плох, очень плох”[8, 334].

Далее опытный переводчик приводит несколько примеров неудачного перевода. Почти на каждой странице текста встречаются смысловые, стилистические ошибки, в связи с тем искажены характеры, ситуация, обстановка и отношение между персонажами.

В нижеследующей таблице приведены фрагменты перевода М.Виленского, В.Титова из анализа М.Лорие. М.Лорие для пояснения дает свой перевод, с указанием что варианты перевода, которые она предлагает, вовсе не претендуют на литературную целостность, и направлены на прояснение значений английских фраз. Для сравнения и анализа мы добавили перевод А.Кистяковского, 1988 года.

Таблица #1. Сравнительный анализ

Joseph Heller “Catch-22” 1961	Перевод М.Виленского и В.Титова “Уловка-22” 1967	Перевод М.Лорие	Перевод А.Кистяковского “Поправка-22” 1988
Chapter 3 p.26/29 “...alongside the open-air movie theatre in which, for the daily amusement of the dying, ignorant armies clashed by night on a collapsible screen...”	Глава 3 стр.33 “...рядом с летним кинотеатром, где по вечерам развлекалось мужественное, но невежественное воинство...”	“...где, для развлечения обреченных на смерть, ничего о том не ведающие войска из вечера в вечер воевали на складном экране”	Глава 3 стр.35 “...рядом с полевым кинотеатром, где на складном экране для развлечения смертников лихо воевали ничего не знающие о них киногерои...”

Сравнивая оригинал с переводом М.Виленского и В.Титова можно заметить некоторые смысловые расхождения. Перевод наиболее сокращен и в ней пропущены такие фразы как “onacollapsible screen”, и “of the dying”. И сочетание “thedailyamusementofthedying” переведен как “по вечерам развлекалось”, на наш взгляд самая возможно интересная фраза пропущена. Данный отрывок в переводе А.Кистяковского звучит как “для развлечения смертников”, а в переводе М.Лорие как “для развлечения обреченных на смерть”. В действительности критику М.Лорие на искаженность смысла в переводе М.Виленского и В.Титова нельзя сказать необоснованным.

Результаты. Произведение Хеллера трудно перевести, потому что он хорошо написан и имеет много персонажей. Каждая глава посвящена новому герою. Трудно с первого прочтения запомнить всех персонажей и их отношения. В этой книге много специальных терминов про авиацию, военное дело, медицину, церковь, американских и итальянских реалий. Естественно, что в процессе перевода все эти задачи требуют большой подготовки, хорошего выражения литературного языка, всестороннего знания терминологии, острого культурного сознания и культурного охвата.

Второй перевод романа выполнен А.Кистяковским в 1988 году и носит название “Поправка -22”. Не каждый осмелится перевести ранее переведенный роман, американский бестселлер, который наделал немало шума. По словам русского переводчика англо-американской литературы, одного из основоположника советской школы художественного перевода, В.Гольшера “переводить то, что уже переведено, - вторичное дело, и надо быть о себе большого мнения, чтобы думать, что ты переведёшь это лучше” [9].

Е. Витковский - писатель, поэт, переводчик, литературовед, историк художественного перевода, который в свое время переводил Д. Китса, О. Уайльда, Р. Киплинга, Р.М. Рильке, Г. Бенна, Т. Крамера и многих других, заявляет, что “перевод загубил роман Хеллера “Уловка 22”, но А.Кистяковский спас книгу, переведя его заново под названием “Поправка 22” [10].

Переводчик В.Муравьев в своем интервью “Нет хороших и плохих переводчиков, есть удачные и неудачные переводы” отмечает что у каждого хорошего переводчика бывают взлеты и падения. По его мнению, “А. Кистяковский вообще не переводил, а перелагал. Он создавал небывалую прозу - “Путешествие в Город Мертвых” Тутуолы, лучше его перевести просто невозможно, “Поправку-22” Хеллера, один из замечательнейших романов американской литературы. Когда я прочитал книгу Хеллера по-английски, у меня глаза на лоб полезли” [11].

Заключение. Как говорилось выше, перевод – это всегда пересечение границ, не только стилистических, но и синтаксических и лексических. У каждого автора есть своя манера писателя,

которая обусловлена его опытом, мировоззрением, понимаем происходящего, временем, в котором живет автор произведения. Перевод художественных текстов – это индивидуальный творческий процесс. Переводчик должен разглядеть не только эксплицитную информацию написанного в тексте, но и имплицитную, которая скрыта за языковыми образами, сатирой, аллегорией, контекстом времени.

Список использованной литературы:

- 1) Комиссаров В.Н. *Общая теория перевода. Учебное пособие.* – Москва, 1999. – 136 с. - книга
- 2) Федоров А.В. *Основы общей теории перевода (лингвистические проблемы): учеб. пособие.* 5-е изд. СПб.: Изд-во СПбГУ; – Москва: Филология три, 2002. – 280 с. - книга
- 3) Лотман Ю.М. *Структура художественного текста.* – Москва: Искусство, 1970. – 383 с. - книга
- 4) Руднев В. *Энциклопедический словарь культуры века.* – СПб.: Азбука, Азбука-Аттикус, 2017. – 864 с. - словарь
- 5) Heller Joseph *Catch-22*, Vintage books, London, 1994 - книга
- 5) *Поправка-22: (роман) Джозеф Хеллер; [пер. сангл. А. Кустяковского].* – Москва: АСТ, 2015. – 672 с. - книга
- 6) Уловка-22. Роман. Сокр. перевод с английского М. Виленского и В. Титова с предисл. С. Михалкова, – Москва: Военное издательство, 1967. - книга
- 7) Лорие М. *Уловки переводчиков//Мастерство перевода.* – Москва: Советский писатель, 1970. С.334-358. - книга
- 8) Голышев В.П.: “Что такое перевод?” // *LangustAgency*[Электронный ресурс].- URL: https://www.langust.ru/etc/what_trn.shtml(дата обращения 20.12.2019)
- 9) Витковский Е.: “Точность в переводе невозможна” // *Русский Журнал – ежедневное сетевое издание о культуре, политике, обществе* [Электронный ресурс]. – 2001. URL: www.russ.ru/krug/20010521.html(дата обращения 20.12.2019)
- 10) Муравьев В.: “Нет хороших и плохих переводчиков, есть удачные и неудачные переводы” // *Русский Журнал – ежедневное сетевое издание о культуре, политике, обществе* [Электронный ресурс]. – 2001. URL: www.russ.ru/krug/20010604_mur.html(дата обращения 20.12.2019)

МРНТИ 17.71.91

Ж. Қожабекова¹

¹ Қ. Жұбанов атындағы АӨМУ,
Ақтөбе қ., Қазақстан

ҚАЗАҚСТАННЫҢ БАТЫС ӨНІРІНДЕГІ ҚАЗІРГІ АЙТЫСТЫҢ ИДЕЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Аталған мақалада Қазақстанның батыс өңіріндегі қазіргі айтыс дәстүрі сөз етілген. Осы бағыттағы отандық ғалымдардың пікірлері мен зерттеулері сараланған. Қазақстанның батыс аймағындағы қазіргі айтыс әдеби жанр тұрғысынан талданған. Айтыстың идеялық ерекшеліктері мысалдармен көрсетілген. Нақтыласақ, Батыс аймақтағы қазіргі айтыстың ақтангерлері атимолла Бедіғалиев, Мәліс Қосымбаев, Салауат Исақаев, Шынарбек Қабиев, Нұрлан Мұсаев, Жібек Болтанова, Жансая Мусина сияқты ақындардың айтыстарынан үзінді алынып, айтыс мәтіндерінің айтыс тарихын байытудағы маңыздылығы дәлелді дәйектелген. Аталған айтыскерлер айтыстарының көркемдік қуаты, идеялық ерекшелігі айтылады. Қазіргі қоғамдағы айтыс өнерінің маңыздылығы сөз етіледі.

Түйін сөздер: айтыс өнері, қазіргі айтыс, айтыс ақындары, Қазақстанның Батыс өңірі, идеялық ерекшелігі, көркемдік қуаты, айтыс тарихы, айтыс дамуы

Z. Kozhabekova ¹

¹ at K.Zhubanov ARSU,
Aktobe, Kazakhstan

IDEOLOGIC PECULIARITIES OF THE CONTEMPORARY AITYS IN THE WESTERN KAZAKHSTAN

Abstract

The article considers the contemporary aitys in the western region of Kazakhstan from the point of view of literature genre, opinions and researches of Kazakhstan scientists have been analyzed. In order to disclose the ideologic peculiarities of aitys in the western region of Kazakhstan the episodes of the following contemporary akyns of the region have been presented: Katimolla Berdigaliyev, Mels Kosymbaev, Salauat Isakayev, Shynarbek Kabiyeu, Nurlan Musayev, Zhibek Boltanova, Zhansaya Musina. The idea is about the significance of the art of aitys in the contemporary society.

Key words: the art of aitys, contemporary aitys, aitysakyns, western regions of Kazakhstan, ideologic peculiarities

Ж. Кожабекова ¹

¹ АРГУ им. К.Жубанова,
Актобе, Казахстан

ИДЕЙНЫЕ ОСОБЕННОСТИ СОВРЕМЕННОГО АЙТЫСА В ЗАПАДНОМ КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

В данной статье современный айтыс в западном регионе Казахстана рассмотрен с точки зрения литературного жанра, проанализированы мнения и исследования отечественных ученых. Для раскрытия идейных особенностей айтыса в западном регионе Казахстана представлены эпизоды айтыса следующих современных акынов региона: Катимолла Бердигалиева, Мэлс Косымбаева, Салауат Исакаева, Шынарбек Кабиева, Нурлан Мусаева, Жибек Болтановой, Жансая Мусиной. Речь идет о значимости искусства айтыс в современном обществе.

Ключевые слова: искусство айтыс, современные айтыс, акыны айтыса, западный регион Казахстана, идейная особенность, художественная мощь, история айтыса, развитие айтыса

Кіріспе. Халқымыздың төл өнері болып саналатын айтыс жаңа дәуірде де халықпен біте қайнасып, өрісін кеңге жайғаны мәлім. Айтыс халқымыздың рухын оятатын рухани мәдениетінің ең биік шыңы десек артық айтқанымыз емес. Қазақстанның батыс өңірі кешегі дауылпаз акын Махамбеттер шыққан, Шернияз шерін толғатқан, Әбубәкір мен Сарышолақ, Ақтан мен Нұрым, Абыл мен Бала Ораздай дарынды біртума талантты ақындарды тудырған ән мен жырдың өлкесі. Сол айтулы дүлдүлдердің қайнарынан қанып ішкен, дәстүр сабақтастығының желісі үзілмеген аймақтан тәуелсіздік тұсында төл өнердің талай дарабоз дарыны шықты. Егемендікке қол жеткізгеннен кейінгі жылдары саясатта орын алған өзгерістер халықтың өміріне де үлкен жаңалықтар енгізе бастады. Ол қазіргі айтыстың көркемдік, танымдық жағынан дамуына да ықпалын тигізбей қалмады.

Азаттық алған жылдары ұлы тұлғаларының мерейтойы мен халықтық дәстүрлі мерекелерге орай бірнеше дүркін ақындар айтысы өткізіле бастады. Айтыстың осы бағыттағы дамуы барысына шолу жасаған филология ғылымының докторы, профессор Р.Сыздық 1998 жылғы 14 тамыздағы "Қазақ әдебиеті" газетіне былай деп жазады: "Ең алдымен ақындар айтысының бүгінгі болмысы мен ертеңгі болашағы қандай деген сауал ойлантады. Бұл күнде, әсіресе соңғы онжылдықта айтыс үрдісі айтарлықтай жаңғырды. Жаңғыру тек өткізілу тұрғысынан ғана емес, сөз сайысының мақсаты, тақырыптары, айтыс мәнері, тіпті айтыскерлер қатарының толқын-толқын болып толыға түсуі жақтарынан да айқын сезіледі" [1.,4]. Солардың батыс өңірдегі бір легі Қатимолла Бердіғалиев, Мэлс Қосымбаев, Шынарбек Кабиев, Салауат Исакаев, Нұрлан Мұсаев, Жібек Болтанова сынды ақындар батыс аймақтағы айтыс өнерінің дамуына айтарлықтай үлестерін қосты. Ендігі он жылдық аралықта тарихқа енетін Қазақстанның батыс өңіріндегі бүгінгі айтыстың өресі де, көркемдік дәрежесі де биік.

Әдістеме. Автордық талант қарымы мен шығармашылық қуатына байланысты кез келген екі шығарманың бір-біріне ұқсамайтын, ұқсаса да өзгеше тәсілмен жеткізілген идеялық мәні болады. Прозалық, поэзиялық немесе драмалық жанрдағы туындыларда идея сол шығарманың көтерген жүгіне, автордың ұстанымына және кейіпкерлер жүйесінің қалыптасуына да тәуелді болады. Автордың қоғамдық ортаға қатынасынан, өмірді қабылдауынан, ұстанымы мен дүниетанымы арасындағы қайшылықтардан пайда болатын шешімге негізделген ой, шығармашылықтағы идея туындайды. Осыған орай қазіргі әдебиеттануда идеяға "көркем шығармада көрініс тапқан барша құбылысқа қаламгердің көзқарасы, бағасы" деген анықтама беріліп келеді [2.,139].

Айтыстың идеялық ерекшелігіне әсер етіп, оның қоғамдық роліне өзгеріс әкелетін ол айтыстағы тақырыптардың сан тармақты болуы. Айтыс үшін және айтыскер ақын үшін басты мақсат қарсыласын жеңу, өз талантының қарсылас алдындағы үстемдігін таныту болса, бұл мақсаттың өзін көркемдік тұрғыда жеткізу немесе болған нәтиже болатын жыр сайысының идеялық мәнінен ауытқымай, тақырыпты аша білу керек болады. Сонымен қатар уақыт озған сайын айтыс ақындары да, шығармашылығы да өзінің сапалық сипаты жағынан өзгеріп отырады. Бұл алдымен ақынның ізденісіне, қоғамдық үрдістерге араласуына, шабыт қуатына байланысты нәрсе болады. Шығармашылықтың идеялық мәні де сол өзгерістермен бірге өзінің жаңашыл сипаты жағынан көрінеді. Ақындық дәстүр, айтыс өнері, шығармашылық үлгісі өзі өмір сүріп отырған қоғамына, заманына, кезеңіне қарай өзгеріп, жаңа идеялық көркемдік сапаға ауысып отырады. Яғни шығармашылықтағы идеяның өзі де дәстүрге, дәстүрді қалыптастыратын ақындық орта мен заман ағымына тәуелді болады. Шығарманың идеялық мәнін қарастырғанда оның қай ағымды немесе қандай шығармашылық принциптерді алға ұстайтынын назардан тыс қалдырмаған жөн. Соның нәтижесінде ғана айтыстағы идеялық ерекшеліктің алғышарттарын көре аламыз.

Қай қоғамда қай заманда болмасын айтыс сол кезеңнің ақиқат айнасы бола білді. Қоғамда болып жатқан келеңсіздіктер, әлеуметтік өмір шындығы кез келген тақырыптағы айтыстың негізгі идеясы бола алады. Сол сәттегі халықтың көңіл-күйі, сезімі, көзқарас танымы бар болмысымен айтыс жырларында көрініс тауып отырды. Билікке жағыну айтыс ақындарына жат нәрсе. Бұл туралы айтыс ақыны, ғалым Қ.Асанов: "Биліктің көңіліне қарап көлгірсу, қара басының қарекетін ойлап, баз біреуге жағыну айтыс ақындарына жат әдет. Бәлкім, айтыс тарихында некен-саяқ ондай ақындар болса, халық оның бағасын сол заматта-ақ беріп, одан сырт айналған"- дейді [3.,78].

Нәтижелер мен талқылаулар. Тақырып ауқымы кеңейген сайын айтыстың идеялық мәні де биіктей бермек. Себебі, айтыстың спецификалық ерекшелігі оның диалогтық сипаты, синкретті өнер үлгісі екендігі барлығы соған бағыттайды. Айтыс үшін айтылар ой тақырыптың тереңінен бастау алып, ұшы қиыры жоқ көлемге тартып жөнеледі. Олай дейтініміз бір айтыстың ішінен біздер сан алуан тақырыпты, сан алуан идеяны көре аламыз. Бүгінгі қоғамда болып жатқан қайшылықтар, әлеуметтік өмір шындығы ақындар назарынан тыс қалған емес.

Азаттық алғаннан кейінгі кезеңдегі айтыс өнері егемендіктің жаршысы ретінде көрінді. Ал айтыс ақындары халықтың, ел мен жердің мұнын жоқтаған тұлғалар ретінде қалыптаса бастады. Тәуелсіздік, елдік идеясы Батыс Қазақстан ақындарының жырларына арқау болғанын көп айтыстан байқаймыз. Азулы ақын Мәліс Қосымбаев тараздық Шырынбек Қойлыбаевпен айтысында:

...Аруаққа сыйынған аталарым,
Шаншылып ақ найзадай қол бастаған.
Ұрпақтарын жеңіске жетелеген,
Көк бөрім көкке атылып жол бастаған.
Ерлігіне өрлігі сай келгесін
Қол бастаса әуелден мол бастаған.
Ассалаумағалүйкім, Қазақстан,

Қабағын қар, шашасын шаң баспаған [4.,54]. Тарих – ол біздің бабаларымыз жүріп өткен жол ғана емес, балаларымызға бағыт беретін басты сипат. Тарихты толғау арқылы біз бүгінгі күннің бағасын білеміз, өскелең ұрпақ санасына көкбөрі феномені арқылы батырлықты сіңіру, сол идеяны дәріптеу ертеңгі күні ұлт ретіндегі орнымызды айқындап берері анық. Сондықтан Мәліс жырлап отырған тарих пен ұлт идеясы халықтың рухын бір сілкіндіріп тастағаны анық.

Жандарбек Бұлғақовпен айтысында оралдық ақын Жансая Мусина ел ішіне іріткі салушылардан аулақ болу туралы елге тілек жеткізеді:

...Қит етсе үкіметке қарсы шауып,
Алаңда өткіземіз күнімізді.

Осыны пайдаланып бәзбіреулер,
Іріткі сап үдетеді шуымызды.
Біз неге қазақты жеп қашып кеткен,
Тыңдаймыз шетелде отқан қуымызды?
Ағайын сақтық керек, бірлік керек,
Басайық қызған кезде буымызды.
Көк шарды көтереміз деп жүргенде,

Құлатып алмайық көк туымызды[5]. Айтыстағы саясат қазіргі қоғамдағы қазақ әлеуметінің ахуалын, саяси жағдайын көрсете алады. Ақын еліне тілектес, белгілі бір арандатушы топқа еріп кетпеу үшін жағдайды толғана жырлайды. Саясатты елге ақынның сезіммен жеткізуі көп жағдайда ушығып тұрған мәселенің халық арасында басылуына себепші болатын кездер де көп.

Тәуелсіздік алғаннан кейін мемлекеттік идеологияның негізін азаттық құрағанын, егемендік, бостандық туралы мақтаныш сезімін кеудесін кере жырламаған ақын кемде-кем екенін сол жылдары өткен айтыстардан анық байқадық. Мәселен оралдық ақын Қатимолла Бердіғалиев замандасы Қонысбай Әбіловпен айтысын былай бастайды:

...Арылып басымыздан азапты күн,
Келгендей жарқырап таң азат бүгін.
Мінекей осы жолы көрсеткендей,

Баласы үлкен атам қазақтығын [4.,41]Жалпы алғанда, бостандық ұғымы, тәуелсіздік мәселесі қазақ елінің тағдырымен тамырлас, көреген ақын Қатимолла "арылып басымыздан азапты күн" дегенде айтпағы да осы. Аталған шумақ тарихта азаттық жолында сан қилы соғыстар мен ұлы күрестерді басынан өткеріп, бодандықтың құрсауынан бостандыққа шыққан, іргетасы енді қаланған қазақ елінің болашағына жол көрсеткендей. Тәуелсіздікті дәріптеу, оны сөздің қарашығындай сақтау идеясы әр ақынның ұранына айналғандай.

Халық айтыс ақындарын дәріптеп, ерекше құрмет көрсеткен. Аренаға шыққан ақын халық арасынан шыққан дала депутаттары сияқты. Олар ел тілегін, ел қайғысын жырлап қиындықта халықпен бірге қуанып, қуанышта бірге сүйіншілеткен. Ел арасында халық пен биліктің ортасындағы алтын көпір де ақындар қолымен қаланған. Сондықтан адуынды ақын Мәліс Қосымбаев Балғынбек Имашевпен арадағы айтысында:

...Елбасыға сыртынан сын айтқасын,
Көңілің мұңаюмен қам боларсың.
Еліңді сұм сұлтандар билегенде,

Сен ертең Нұрсұлтанға зар боларсың [4.,171] – деп, белді бірлікке, ынтымаққа шақыруы қараша халықтың тілегімен үндес.

Айтыс ақыны дала мінберінен сөз алған халықтың сүйіктісі десек, олардың елмен етенелігінің тағы бір қыры – ақиқатты айтыстың идеясына айналдыруы. Себебі әлеуметтік өмір шындығын жырлауда ақынның барынша шынайылығы, ел ішіндегі келеңсіздіктер мен кемшіліктерді бұхараға да, билікке де өтімді жеткізе алуы тіл шеберлігімен қатар айтыс ақынынан үлкен ізденіс пен шығармашылық жетілуді талап етеді. Мәселен, атыраулық ақын Салауат Исақаев Серікзат Дүйсенғазинмен айтысында:

...Балыққа сілекейің шұбырмасын,
Саналы түйсік болса миыңдыай бір.
Тамағы қарт Каспийдің бітеліп қап,
Балық та бұрынғыдай құйылмай тұр.
Ол балық шалғайдағы сендер түгіл,

Іргедегі біздерге бұйырмай тұр [4.,124] – деп мұнай өнімдерінің қалдықтары кесірінен қарт Каспийге төніп тұрған қауіпті қарашаға да, билікке де өтімді жеткізе біледі. Жоғарыдағы айтыста кездесетін өнеркәсіп туралы жолдар сол мезеттегі қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық көрінісінің айқын айғағы. Өр рух пен шынайы ақиқатты айтудың хас шебері Салауат Исақаев дәл осы Серікзатпен айтысында:

...Кетеді мұнайды айтсам жаңғырып жыр,
Қара алтын сан ұятқа қалдырып жүр.
Бұл күні қарны тойған шетелдіктер
Ұйқысын түске дейін қандырып жүр.
Күзетіп босағасын жұмыс сұрап

Балдары қазағымның қаңғырып жүр [4.,127] –деп қоғамның қызу тақырыбын талқылайды. Себебі, шетелдік инвестиция тартудың салдарынан жұмыссыз жастардың артуы, мұнай компанияларындағы шетелдік жұмысшылар мен қазақ жұмысшыларының еңбегі мен жалақысы арасындағы жер мен көктей айырмашылық қай қазақты болсын бей-жай қалдырмайтын өзекті мәселе. Бұл Салауат ақынның өзі шыққан Атырау мекенін жаман жағынан көрсетуі емес, керісінше жанашыр ақынның ұлтқа, елге деген шынайы шумағы. Ақиқатты айту – қоғамдық пікір қалыптастырудың басты шарты. Ендеше бұл айтыстан оны көрдік және ақындардың ел қошеметіне бөленгеніне куә боламыз.

Осы сарындас жыр үлгілерін тәуелсіздік жылдарындағы Қазақстанның батыс өңіріндегі айтыс ақындарының шумақтарынан мол ұшыратамыз. Әлеуметтің әлеуетін көтеріп қана қоймай, елге намыс, рух сыйлайтын, жол көрсететін ақын жырларында ащы шындықтың көрінісі көп. Оған себеп, көкшетаулық Тілеген Әділовпен айтысында маңғыстаулық ақын Нұрлан Мұсаев:

...Маңғыстаудың мұнаймен ал Көкшенің
Тарихта ақ бидаймен аты қалар.
Мұнайды бидай қылып жей алмаспын
Сонда да ел таласып сатып алар.
Қолымен орақ ормайтын жалқау қазақ,
Комбайнға май жоқ деп жатып алар
"Бірліксіз тірлік болмас"деп айтылған

Сөзінде шалдарымның бәтуа бар. Жұп-жұмыс шыққан осы шымыр шумақтағы жалқау қазақ дегенге ел тосырқамайды, себебі астарында ащы шындық бар. Күйіп тұрған мәселеден күлкі тудыру да мықты ақынның қолынан келетін шеберлік. Өзілдеп отырып, әлеуметтік өмір шындығын жеткізу, қоғамдағы өткір мәселелерге үн қосу айтыс дәстүрінің ауқымын кеңейте түседі. Баспасөзден ресми тілде оқығаннан гөрі, айтыс арқылы жеткізілген жаңалықтар халықтың сана-сезіміне әсер етіп, қоғамдық ойға қозғау салады. Айтыстағы қоғамдық жағдайларды жырлау мәселесі – оның тақырыптық-идеялық ерекшелігінің басты шарты десек, Қазақстанның батыс өңіріндегі айтыс ақындарының шымыр шумақтары соған қосылған үлес екені даусыз. Оралдық ақын Жібек Болтанованың Айтақын Бұлғақовпен айтысында айтқан шырайлы шумағы ойымызға оралады:

...Бақытым Мұқағали тілім деген
Тілінен қасиетті түңілмеген.
Тәуелсіздік алғалы он екі жыл
Тілімді тексіздер көп тілімдеген.
...Қос тілді айырбас қып сөйледіңіз
Айыр тіл бар емес пе жыланда да
Анаңның қуат алған асыл тілін

Шүберек ұстағандай шұбарлама! Бұл жерде ақын қыздың айтқысы келгені ақындар тіл, ұлт деп сахнада ғана жанашыр болмауы керек, шынайы өмірде өзіміз қолданысқа енгізіп, өзіміз өзгелерге үлгі бола алсақ қана қоғам дамиды, қазақ дамиды дегенге саяды. Сол арқылы еліне, тіліне деген сүйіспеншілігін жеткізе келіп, ойын былай түйіндейді:

...Бұл заман көп нәрсеге куә қылды
Елін сатқан көргенбіз кей ағаны.
Азады ел ағадан, тон жағадан,
Сөзіңіздің болмаса тиянағы
Төрімде Храпуновтар толып жатыр

Қазақты қазақ қана сүйе алады[4., 292-293]. Орынды айтылған орамды ой! Жібек Болтанова ел ішіндегі келеңсіздік, кемшілікті жырлай келе, елді бірлікке шақырып ой түйіндейді. Сол арқылы айтыста жеңіске жетеді.Сайып келгенде, "Халықтың ақынды жақсы көруіне себеп ақынның тіл шешендігі ғана емес; ақынның халыққа сүйкімді, сүйікті болуына бас себеп олардың айтыста, я басқа шығармаларда халық тұрмысының шындығын суреттеуі, халықтың қуанышына да, қайғысына да шын көңілмен ортақтасуы" – дейді Сәбит Мұқанов [6.,188].

Жас ұрпақ бойына елдік, елжандылық қасиеттерді қалыптастыруда да айтыстың орны айрықша. Туған жерге деген сүйіспеншілік идеясы айтыс ақындарының басты мәселесі. Себебі, әр өңірден шығатын ақын өз елінің кемшілігін ғана емес, тарихын, табысын, тынысын, жалпы жетістігін жарқыратып жырлау арқылы көрермен сүйіктісіне айналады. Ал қарсылас ақын тұратын өңірдің кемшілігін сынау да айтыста жеңудің бір алғышарты. Сондықтан ақындар бұл тақырыпта да аянып

қалмаған. Атыраулық ақын Шынарбек Қабиев Қуаныш Мақсұтовпен арадағы бір айтысында былай дейді:

Атырау жер биігі Мұхит айтқан,
Қос құрлық арасында ақ қонағым.
Басқарған он жеті жыл Египетті
Бейбарыс бабамменен мақтанамын.
Табылған топырағынан алтын адам
Тарихта дерегі бар сақ бабамның.
Сақтаған сан ғасырға Сарайшығым,
Жария етті елге сақтағанын.
Сырым мен Махамбеттер дүбірлетіп

Исатай ерттеген жер Ақтабанын [4.,300-301]. Бас-аяғы он шумақ жырды тыңдап отырып тарихқа сүңгіп, қазақ деген халықтың тудырған тұлғаларын да, қойнауы құпияға толы жер жәннатын да есіңе алып, бойыңды мақтаныш сезімі кернейді. Ежелден ұланғайыр даланы мекендеп, өзінің еркіндігін самалдың еркіндігімен өлшеген халқымыздың басынан өткен ауыр жылдар туралы ақындар "толғауы тоқсан қызыл тілдің" арқасында жеріне жеткізе толғап айтады. Енді бірде ақын тебіреніп, өз еліндегі жағдайларды мақтанышпен жырлайды. Шынарбек Қабиев:

...Қозғады ана жайлы сөзін бүгін,
Білмеймін халық одан нені алады.
Ананы қадірлесек ағайындар
Қазаққа дұрыс ұрпақ бере алады.
Білмеймін сіздің елде қандай екен
Қуаныш алдағыны көре алады
Атырау мұнайлы өлке біздің елде

Аналар еңбек етпей демалады[4.,304]. Ақынның өз туған жерімен мақтануы – бөліну емес, себебі қарақ-қырғызға ортақ осы өнердегі ақынның функциясы туралы қызғыздық әріптесіміз өте жақсы айтқан: "Айтыс ақындарының ең жарқын және қастерлі функциясы – бұл өзара поэтикалық байқауларға, айтысқа қатысу және өзін жеңімпаз ретінде көрсетіп қана қоймай, ең бастысы өзі шыққан руын көтереді"[7.,151]. Қазіргі таңда ру емес өзі шыққан облыс, қаласының жетістігін айтады.

Қорытынды. Сайып келгенде, уақыт өзгерген сайын заман ағымына орай айтыстың да тақырыптық-идеялық өзгеріске ұшырап отыратынын байқадық. Қазіргі айтыс көркемдік қуаты жағынан болсы, идеялық ерекшелігі жағынан болсын, тақырыбының әр алуандығы жағынан болсын биік белесті бағындырған. Негізінен алғанда, кез келген рухани құндылықтың сол елдің өзіндік ерекшелігін білдіретін құдірет күші болатыны анық. Ол халықтың тарихи тағдырымен байланысты өнер құндылықтарының танымдық мақсатымен де байланысты. Ал "айтыс өнерінің негізгі танымдық мақсаты - ең алдымен толық рухани жағынан жетілген адам болу рухын қастерлеу мен зерделеу дәстүрін жалғастыра отырып, оны өзіндік мазмұнмен дамыту"[8,101].

Сондықтан да айтыс өнерінде біздің халықтың сан ғасырлар бойы аңсап өткен азаттық пен бостандық идеясының танылуы қалыпты жағдай.

Айтыстың жанрлық ерекшелігі туындататын лирикалық, эпикалық немесе драмалық шығармалардан бөлек көркемдік сипаты бар. Алдымен алып қарағанда айтыс – баба өнері ретінде жоғарыда аталған үш жанрдың ішкі сипаттарын бойына сіңіріп, олардың ерекшеліктерін бірден таныта алатын рухани құндылық.

Айтыс өнеріндегі идея әр алуандығымен ерекшеленеді. Айтыс өнері қазіргі таңда халық ауыз әдебиетінің бір анрасы, бір үлкен жүкті көтерген саласы еркінде дамуы бұл өнердің өміршендігін танытады. Сондықтан айтыс туралы зерттеулер қай уақытта да маңыздығын жоймақ емес.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1) Сыздық Р. Айтыс: бүгін мен болашағы // Жас Алаш, 1998. 14тамыз –4б.- газет
- 2) Ахметов К. Әдебиеттануға кіріспе. – Қарағанды: Арко ЖШС. 2004. – 332б.- кітап
- 3) Асанов Қ. Айтыс жырларының әсірелілік ықпалы // Қарағанды университетінің хабаршысы. 2012. - №3(67). - 78-83б.- журнал
- 4) Қазіргі айтыс. III том. – Астана: Күлтегін. – 2000. – 320б. 54 бет. - кітап

5) Тұғыры биік тәуелсіздік ақындар айтысы. <http://aitysker.org/?p=10420>(Дата обращения 30.12.2019)- мақала

6) Мұқанов С. Қазақтың XVIII-XIX ғасырдағы әдебиетінің тарихынан очерктер. – Алматы: Арыс. 2002. – 269б.- кітап

7) Аманова Р. Полифункциональность акынского творчества как основа зарождения профессиональной лирической песни в кыргызской культуре // Наука и мир.2014.№9(13).- с.151-53- журнал

8) Айтбаева А., Қожжекеева Б. Қазіргі Арал-сыр өңірі айтысындағы көркемдік ізденістер. // Вопросы науки и образования: теоретические и практические аспекты Материалы международного научно-практической конференции. 2019.- с.101-106- жинақ

МРНТИ 17.71.07

M. Zhunusova¹, B. Aitbaeva², Z. Ordabaeva³

*^{1,2,3}Academician E.A. Buketov Karaganda State University,
Karaganda, Kazakhstan*

EPOS “MANAS” IN THE STUDIES OF MUKHTAR OMARKHANULY

Abstract

The article refers to the scientific studies of M.Auezov, who thoroughly researched the epos “Manas” in the science of Kazakh folklore on a scientific basis, and through the research raised the topic of collecting, publishing and exemplary version of the set and raised it to the state level. It was determined that while researching the epos, the scientist was the first to express a scientific opinion about the meaning of the epos in popular culture, the merit of the schools of poets and storytellers who preserved and developed it. He expressed the opinion that the origin of the epos was the mourning of the deceased. Unity, peacefulness, patriotic motives, characters of the epos, language, artistic feature, plot structure are defined in the epos, then the historical events were added after thinking about them and their artistic structure were discussed. The methods of research of literary heritage were analyzed and a method of complex research was proposed. The problems were raised as traditions and innovation in accordance with historical continuity, as well as verification the history of folklore.

Key words: folklore science, epos, scientific research, folk culture, historical events, literary peculiarity, literary heritage

M. Жүнісова¹, Б. Айтбаева², З. Ордабаева³

*^{1,2,3} Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан*

МҰХТАР ОМАРХАНҰЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ "МАНАС" ЭПОСЫ

Аңдатпа

Мақалада қазақ фольклортану ғылымында “Манас” жырын жан-жақты ғылыми негізде зерттеген, жинау, жариялау, үлгілі жиынтық нұсқасын жасау мәселелерін мемлекеттік дәрежеде көтерген М.Әуезовтің ғылыми зерттеуі жайлы айтылады. Ғалым жырды зерттей отырып жырдың халық мәдениетіндегі орнын, оны сақтаушы, дамытушы ақындар, жыршылар мектебінің қызметін бағалауда тұңғыш ғылыми ойлар айтқаны анықталады. Жырдың шығуына жоқтау негіз болған деген пікір білдіреді. Жырдағы бірлік, елдік, патриоттық мотивтер, жырдың кейіпкерлері, тілі, көркемдік ерекшелігі, сюжеттік құрамы анықталып, кейін қосылған қоспалар, тарихи оқиғалар және олардың көркемдік бітімі сөз болады. Әдеби мұраны зерттеу әдістері сараланып кешенді зерттеу әдісі ұсынылады. Тарихи сабақтастық қағидасына сай дәстүр мен жаңашылдық, фольклордың тарихын тексеру мәселелері көтеріледі.

Түйін сөздер: фольклортану ғылымы, жыр, ғылыми зерттеу, халық мәдениеті, тарихи оқиғалар, көркемдік ерекшелік, әдеби мұра

М. Жунусова¹, Б.Айтбаева², З. Ордабаева³

^{1,2,3} Карагандинский государственный университет им. академика Е.А. Букетова,
Караганда, Казахстан

ЭПОС " МАНАС" В ИССЛЕДОВАНИЯХ МУХТАРА ОМАРХАНУЛЫ

Аннотация

В статье говорится о научных исследованиях М.Ауезова, который всесторонне исследовал на научном основании эпос "Манас" в науке казахской фольклористики, и посредством исследования поднял тему проблем сборов, публикации и образцового варианта комплекта на государственный уровень. Было определено, что исследуя эпос, ученый первым высказал научное мнение о значении эпоса в народной культуре, о заслуге школ поэтов и сказителей, которые его сохраняли и развивали. Он высказывал мнение, что возникновению эпоса послужило оплакивание умершего. Единство, миролюбие, патриотические мотивы, персонажи эпоса, язык, художественная особенность, сюжетная структура определяются в эпосе, после обсуждаются добавленные после додумывания, исторические события и их художественная структура. Были проанализированы методы исследования литературного наследия и был предложен метод комплексного исследования. Были подняты проблемы как традиции и новаторство в соответствии с исторической преемственностью, также проверка истории фольклора.

Ключевые слова: наука о фольклористике, эпос, научное исследование, культура народа, исторические события, художественная особенность, литературное наследие

Introduction.In the study of the epos "Manas" of the Kyrgyz people, a special place is occupied by the great writer and scientist M. Auezov. Having noticed in the early thirties the never-ending epos of a related people, he did not refuse the following statement until the end of his days: "For its artistic and historical value, the epos "Manas" is one of the main masterpieces of the world". And he proved this by substantial and deeply studied works, as well as by his actions. In his well-known study "Kyrgyz heroic epos – Manas", he talks about the long years of research on the epos "Manas": "I started researching "Manas" in the early thirties and completed a draft version of my research before 1935, and edited it in 1937. In the period of 1942-43, someone did a double-check without my participation. However, in 1944, I personally edited it and passed to the Institute of Language and Literature. If not to take into account articles published in newspapers that were written on the basis of this scientific paper, then the study itself was not published anywhere. In addition, at that time, that is, in the early and mid-thirties, I only had a Sagymbai's version of epos "Manas". Karalaev's version began recording only in 1936. I didn't read the final version of it. And I only listened to Moldabasan, but didn't read it" [1, 237]. M. Auezov did not stop at this in his studies of the epos "Manas", but also focused on other problems. He shared his research in small pamphlets, but in the end it was not published as a full-fledged work.

Discussion. A circumstance that proves that M. Auezov spent the rest of his days researching the epos "Manas" is an event that occurred at a particularly controversial conference in the city of Frunze in 1952. The main goal of this conference was to get the epos "Manas" banned because it was a regressive work. Of course, at the time when the fate of the epos "Manas" was discussed, which has become a huge spiritual heritage for thousands of years, the Kyrgyz people especially felt oppressed. In this assembly full of turmoil, when the honor and education of the people were called into question by asking "Do the Kyrgyz Soviet people need epos "Manas"? M. Auezov just happened to be the person who answered this question, confronting the real enemies of the epos, and thus returned the epos "Manas", which had a thousand-year history, to the arms of the people. Ch. Aitmatov, who saw everything with his own eyes in this controversial conference, said the following: "If I have the opportunity to go to a foreign country and if I cross the threshold of another nation, I will take my two jewels with me. One of them is "Manas", the second is M. Auezov. – If someone asks me who I am, Kazakh or Kyrgyz, I will tell them about "Manas" according to the truth of M. Auezov." These words were a sign of respect on behalf of the entire Kyrgyz people to M. Auezov.

A researcher M. Auezov, who was the first to express valuable thoughts about the history of the epos "Manas", spent many years in tiringly searching for materials and archival documents that described events taken as a basis in the plot of the epos. A well-known academician not only in the Soviet Union, but also

abroad, he had the opportunity to make a wide scope in the course of his research. M.Auezov began collecting the materials necessary for research in 1924, when he performed organizational and research duties in the Semey branch of the Russian geographical society in Kazakhstan. The manasist not only sorted historical information from the treasures collected on expeditions and legends, but also personally talked with respected elders. Many years of searching and fulfilling work did not remain meaningless at the very end. His writings with analysis of the past, present and future of the epos were published. Also those materials that he doubted and that required further research, he published in pamphlets. Currently, all published and unpublished works of M.Auezov are valuable information in the science of manas studies.

All the above circumstances are the proof that M.Auezov is a manasist who paved a special path to the study of the epos. In this regard, the following opinion of the Kyrgyz scientist S.M. Mussayev is very pleasing: "The Kyrgyz people's heroic poem "Manas", which was the result of many years of scrupulous research, is one of the fundamental works on epos "Manas" [2, 422]. If we deepen our attention in the studies of the scholarly enlightener who has reached incredible heights in science, which after Sh. Walikhanov laid the foundations of the teaching of manas studies, then one can notice the indisputability of the achievement of Kazakh folklore in science. Since the formation and development of Kazakh and Kyrgyz folklore are similar, in addition, the epos "Manas" is the spiritual heritage of all Turkic-speaking people, which Kazakh scholars were among the first to study, we consider our justification to be full.

Taken as a whole, works on the study of literary heritage in the science of Kazakh folklore, collection of samples of oral folk literature and their publication began to take a turn in 1920. As we know, in the process of mastering the literary and folklore heritage, problems of history and theory of literature are also considered. At that time, the problems of history and theory of literature were mentioned both in special and indirect sense, which are the main directions in scientific research of literature and national folklore. Gradually, the fundamental problems of history and literary theory were developed through evolutionary periods and found their solutions, thus becoming more valuable in terms of science. The development of the folklore heritage, which was the source of folklore science, developed uninterruptedly, and thus grew. In this regard, prerequisites were made for the emergence of the national folklore science, the necessary conditions for which were fully formed. The national folklore science, which was able to successfully conduct research and intelligence work, was able to make a step towards development in the XX century. In articles about gifted representatives of Kazakh literature such as K. Iskhakov, A. Bukeikhanov, A. Baitursynov and M. Dulatuli, one can clearly understand the need to know their lives and creativity. In comparison with social relational issues and critical articles of the period, these works are known as accurate and have research properties based on biography. If the role of creativity in the folk literature of the gifted representatives as Sh. Walikhanov and A. Qunanbaiuly in terms of the history and culture of literature can be considered as the first steps, the study of the classical heritage dates back to the beginning of the Kazan revolution. If we delve into this with all the attention, we can draw two main conclusions. The first is that the science of Kazakh folklore appeared even before the start of the Kazan revolution, and the second is the full-fledged formation of thoughts, research methodologies for research in the field of studying the works of Sh. Walikhanov and Abai.

If the development evolution of Kazakh folklore science includes the search for the development of literary heritage, it is obvious that the science of folklore cannot do without the study of Sh. Walikhanov. And the continuation of "Manas" study by great writer M. Auezov after Shoqan Shynghysuly is evidence of an amazing continuity in folklore science. If we say that in the XX century Kazakh folklore science experienced the era of birth, then M. Auezov is a great scientist of the same century. In this case, the achievements in the manas studies, which were investigated by the greatest scientists of two centuries, cannot be ignored by schools of research, innovative methods and techniques in the science of Kazakh literature. On the contrary, national folklore is valuable because it brings fresh inspiration and new breath to science.

At the beginning of the XX century, the science of Kazakh folklore has undergone many changes in its field. In the direction of studying the folklore heritage, particularly difficult problems began to be solved, and new searches were also conducted in accordance with folklore, literary and theoretical directions. The first question on the agenda was "Where will we learn?", the goal was to find the main direction in the science of national folklore. Shoqan's legacy, which gave rise to thoughts for scientific judgments in his era, was ignored at this stage, despite the fact that he worked tirelessly for the development of folklore heritage. Because Shoqan heritage, that is, scientific works with deep value, was first published only in 1904, and moreover they were familiar only in the Kazakh intelligentsia for those who knew the Russian language, so it could not play a leading role in the science of national folklore. Undoubtedly, the literary-theoretical,

historical-literary, critical-aesthetic scientific-research judgments of Abai and Ybyrai expanded the horizons of Kazakh folklorescience, it is very unfortunate that the works of the great scientist Shoqan purely in the research direction remained in the shadows. Here we would like to make a passing mention that M. Auezov took into account this shortcoming and took it as the basis of his many years of research. From this we can see that in the 20-30s of the XX century, during a period when there were significant historical changes, the scientist paid more attention to true values than to Marxist-Leninist methodological principles.

There may be doubts about our statement that Shoqan's valuable research in the folklorescience influenced M. Auezov to some extent. We have no intention of disputing that a great writer, a gifted scientist, had his own personality and school of thought. Obviously, whoever the researcher is, he would first familiarize himself with the results of his predecessors in a theoretical and practical direction. Despite the fact that Shoqan's research on the epos "Manas", the recorded version of "Koketai Khan's Wake" had been gathering dust in the depths of the archives for many years, the probability of M. Auezov's ignorance on this information does not correspond to reality. Because it is impossible that in the process of studying Kazakh folklore M. Auezov did not get acquainted with the memories and opinions voiced by G. Potanin, V. Radlov, A. Divaev, N. Veselovsky, etc., since M. Auezov was very much interested in these research works of Shoqan, which was left behind many legends.

To back up our words, we will give an example from an article entitled "About the honorable Mukhtar" by a scientific correspondent, doctor of Philology Seidilda Telzhanov, who was one of his first students at the first educational University in Tashkent: "When one talks about Mukhtar Omarkhanuli Auezov, there is more make-believe than truth. We could only tell what we saw with our own eyes. By the end of 1922, Mukhtar agha arrived in Tashkent. We first saw him then... Once the meeting took place in the evening in the Kazakh educational Institute (originally named Kyrinedu later Kazinedu). The famous scientist, ethnographer Abubakir Divayev began with an introductory speech and tossed a way to Mukhtar. Mukhtar agha's report was about the study of folklore. Mukhtar began his speech with this: "The great epos of the Kyrgyz people "Manas" was studied eighty years ago by the great writer and ethnographer Shoqan Shynghysuly Walikhanov, who came from the Kazakh people. He called "Manas" the "Iliad" of the Sahara, and its continuance "Semetey" – the "Odyssey" of Central Asia. We have heroic eposes of our people as "Kobylandy", "Alpamysh", "Er Targyn"; lyrico-epics that poetize the love as "Kozy Korpesh-Bayan Sulu", "Kyz-Zhibek", "Aiman-Sholpan". We also have a "Koruguly Sultan", "Sarkum", "Sal-Saldar" written in ancient Turkic-shagatay language. This is what needs to be investigated. We should separate the wheat from the chaff and enrich the people's treasury" [3, 225].

From these memoirs, we note that M. Auezov started research works on the epos "Manas" from an early stage. At the same time, he clearly noticed the actual and most complex problems of manas studies in the science of Kazakh folklore. Moving beyond the folk framework, he reviewed the ancient epos poetry of all peoples of Turkic origin. Also, the scientist was well aware that the epos "Manas" goes beyond the national significance and began to attract the attention of the whole world. Despite the fact that the scientist had other works, he chose the epos "Manas" for these features and it did not escape his attention and was studied with great perseverance for many years.

At the very beginning of our work, we mentioned in passing that in the XIX century, Russian orientalists were greatly interested in heroic eposes from the spiritual heritage of the peoples of Turkic origin. Most of these scholars paid special attention to the epos "Manas". The mentioned scientists understood from the very beginning that the epos "Manas" contains a common folk spirit for all Turkic people, ethnographic properties, religious preconception, and encyclopedic knowledge. And there are reasons for this. One of them is the appearance of manuscripts consisting of excerpts from the epos in the second half of the XIX century. The first who started working in this direction was the great Kazakh scientist Sh. Walikhanov. He recorded an excerpt of the epos "Manas" from a Kyrgyz storyteller in his journey to the Kyrgyz people in 1956. In his works the artistic value of the epos was evaluated at a high level [4, 112], the main episodes were discussed [5, 113-114]. At the same time, there was a translation of the recorded passage from the epos entitled "Koketai Khan's Wake" into Russian in a small volume and in prose format [4, 114-115]. Starting from this, the interest of Russian Oriental scholars arose in relation to the epos "Manas". For instance, the Tatarian scholar Husayin Faizkhanov, who thoroughly studied the manuscripts in Arabic, Persian, and Turkic languages stored in the libraries of Peterborough, in his letter noted the value of the work in the following words: "Among your records "The Tale of Koketai Khan" stands out among other Kazakh fairy tales. Where did you find it? Is it very popular among your people? I ask you to write it in the story. It seems particularly valuable to me" [6, 21]. After Shoqan, the one who recorded the epos and expressed his

opinion was a Russian scientist, a famous Turkologist, academician V.V.Radlov. In the 60's of the XIX century, he spent three times among the Kyrgyz and wrote a text that covered a volume of three parts. He published his recorded materials in 1855 in Kyrgyz and German languages. The total volume of the epos recorded by the scientist consists of 12,454 lines of the poem. Of this number, 9449 lines are the first part of the trilogy and belong to Manas, the remaining 3005 lines are dedicated to Semetey and Seitek. In the process of recording, the scientist, as well as Shoqan, paid attention only to the language of the epos, while not taking into account its artistic structure. In his work, he made the following conclusion: "As can be seen from the third part of the collected versions of the Kazakhs-Kyrgyz (Kazakhs) mostly flourished lyrical poetry, and the Kara-Kyrgyz (Kyrgyz) dominated epic poetry, and it left in the shadow of other types of folk art, thus, not only removed lyrical poetry, but also absorbed the legends, stories and fairy tales"[7, 483].

An excerpt from the epos "Manas" that aroused the academic interest of scientists belongs to the Hungarian academician G. Almásy: in the author's Preface, this excerpt called "Manas' Farewell to his son Semetey" was published in the magazine "Keleti Semle" in 1911 [8, 42-48]. Even if this passage is small in volume, it has of scientific value, since none of the rewritten versions after 1920 describe these events. In the above passage, batyr Manas and his son Semetey said goodbye before the Great Offensive. So in the versions of S. Orzabakov and S. Karalaev, Semetey was released only after Manas's returning from the Great Offensive. In his work, A. Margulan noted the names of such scientists as Bakhtiyar Abd al-Wahhab, Gabdulla Bubi, Khassan Gali, A.G. Belinsky, etc. among those who recorded this passage before the Soviet era. Most of these scientists were eager to make a record of this passage from the epos in the second half of the XIX century, they also sought to make a scientific analysis. Most of the work in this direction was carried out and they were written in the form of an opinion as a Preface during the publication of the epos. Sh. Walikhanov, who paid special attention to the historical and ethnographic property of the epos, rated it as a diamond of the whole world in the value of the world level. After Sh. Walikhanov, V.V. Radlov set a milestone in his special study and proved that the Kazakh and Kyrgyz people were gifted in the field of music and epic literature, reported that they rather worshipped the ancient Kwoth than being Muslims. However, he did not agree with Sh. Walikhanov's opinion that the Kazakh and Kyrgyz folk eposes were similar to the folk eposes of Europe, namely the folk eposes of the Slavic people. Thus, he disputed his words: "Even if Sh. Walikhanov, a traveler of the Kazakh people, said so, I do not see anything similar to the eposes of Europe". Later, in tune with Shoqan's opinion on similarity was mentioned by N.I. Veselovsky, G.N. Potanin, V.V. Stassov. However, they believed that this similarity was due to the influence of Eastern literature.

Altogether, he compiled and published a special volume based on his research, which he worked on years and carefully thought out for fifteen.

Professor of the University of Peterborough E. Petri accepted with enthusiasm the epos "Manas" published under V.V. Radlov's insertion and gave an assessment that the Kyrgyz folk literature is at the epoch of the modern epic work. In his work, A. Margulan puts in a number of scientists who expressed the joy of V.R. Rosen, French scientists Barbier de Mainer, Pavet de Courteille, German scientist Tehmer, Kuhn, etc. [3, 25].

Among them was the researcher of the Turkic languages, the French scientist Pavet de Courteille, who paid special attention to V.V. Radlov's German translation. The scientist reported that the epos of nomadic people is characterized by hunting skills, so the faithful friend of the mighty hero was his horse, his falcon and a fast borzoi were also described, and when Manas died, they mourned his death more than a man. However, the scientist came to the erroneous conclusion that the nomadic people were categorically against agriculture and grain farming and treated with disdain the Uzbeks who were engaged in these crafts.

This erroneous opinion of Courteille also influenced the Chadwick professors of the University of Cambridge, and they gave the epos the following assessment: "The epos "Manas" is a picture of antiquity that grew up with their inherent barbarity. There are absolutely no traces of agriculture and skill". Then they corrected, supplemented and republished their work with the participation of the Soviet scientist V.M. Zhirmunsky. A significant part was devoted to the epos "Manas" and its connection with Kazakh literature was noted. In the second half of the XIX century, P.M. Melioransky was one of those who paid attention to the heroic eposes of the Kazakh and Kyrgyz people and tried to identify their historical basis. As well the scientist F.E. Korsh is the one who first drew attention to the appearance and poetic properties of the epos "Manas".

Shoqan said the following about the epos: "Manas" is an encyclopedia that focuses on one folk batyr – Manas, that combines fairy tales, true stories, legends and stories, geographical, religious, mentoring and

moral concepts collected in one time period. “Manas” is an integral work of one people, a folk epos that has developed deeply fueled throughout the ages, according to the opinion that it is the “Ilyad” of Sahara, which proves that the epos included a variety of events from different eras, thus becoming more significant. One of the scientists who studied the epos “Manas” in depth was Professor A.T.Hotto from the University of London. Having studied not only the versions of Sh.Walikhonov and V.V.Radlov, but also the pages of folk manuscripts of Turkic-speaking people in the Boylan library (Cambridge), the British Museum, the geographical society, and the University of London, this scientist set himself the goal of defining episodes and images of heroes through a special study of the epos “Manas” [3, 31].

Based on the opinion of such well-known scientists who conducted research on the epos “Manas”, we can clearly see that the epos “Manas” is an epic legacy on the entire Turkic level. Having perfectly mastered the great epic motif and encyclopedic character, they understood that the heritage called “Manas” can give a lot to the science of Turkology, thereby helping to deeply understand the existence of nomads, their agreements, history and culture, and customs of life. For this reason, it is correct to consider the decision of M.Auezov to devote his entire life to the study of the epos and putting himself at risk by making a final speech at a conference in 1952, the purpose of which was to get a ban on the distribution of the epos.

Overall, in the second half of the XIX century, due to circumstances, these research works on the epos “Manas” were known only in certain circles and small audiences. And since the beginning of the 20-30’s of the XX century, the collection, publication and research problems of the epos “Manas” have reached the heights of the state level and have become carried out at the highest level. P.A.Falev was the first of those who began to explore the epos “Manas” in the Soviet era. He published his work “How the Kara-Kyrgyz epos built” in the first issue of the journal “Nauka i prosveshchenie” (Science and Education) in Tashkent in 1922. The scientist relied only on the only research available at that time by V.V.Radlov on the structure of the Kyrgyz epos. When the subject of the study was an artistic feature, he identified interesting similarities between the epos “Manas” and the Yenisei monuments that were written in the VIII in memory of Kul-Tigin. After P.A.Falev by the end of 20’s, M.Auezov, the great Kazakh writer, folklorist and famous scientist, was the one who set a milestone in the study of the epos. Since we are conducting research on the work of a scientist, which is of particular importance among manasists, we considered it correct to analyze the works of those researchers who, after M.Auezov, were engaged in research to identify the process of development since the time of the scientist. Professor Y.D.Polivanov was the one who, after M.Auezov in the mid-30’s, raised the issue of the theory and practice of translating the epos “Manas” into Russian. Currently, the manuscript of some episodes translation of the epos by scientists is stored in the Fund of the Institute of language and literature of the Scientific Academy of the Kyrgyz Republic. After that, A.N.Bernstamm was engaged in research on the connection of the event of the epos with history, S.M.Abramzon considered the materials of the epos, giving historical and ethnographic significance, P.N.Berkov considered the connection between the epos “Manas” and the Altai eposes. M.I.Bogdanov analyzed the idea and folk traditions, as well as the content of the epos “Manas”. A.A.Petrosyan studied the solutions to the goals and tasks of manas studies, V.M.Zhirmunsky studied and analyzed the plots and motives of the epos. However, the Kyrgyz scientists K.Rakhmatullin and B.M.Yunussaliev also made a significant contribution.

Conclusion. Even if the study of the epos “Manas” began to take turns in research in the science of Kazakh folklore in the 20-30 years of the XX century, the direction of its research was uneven. The new era was full of difficulties and introduced previously unknown theories to the science of folklore, which were based on Marxist-Leninist doctrine. However, they were conducted with campaign approach.

It was natural that M.Auezov, who began to work intensively in the research direction and thus made a huge contribution to the development of literary heritage, slightly succumbed to the whirlpool of campaign approach. At a conference in 1952 dedicated to the epos “Manas”, the scientist himself admitted this. “Having only one complete copy at my disposal, that is, the version of Sagimbai, I shared my impressions and made the erroneous conclusion that not only this version, but the epos “Manas” as a whole helps to learn the feudal ideology. At the time, I had other reasons that might have influenced me to make this mistake. There were those who believed that folk eposes were only due to the encirclement of feudal lords, knyazes and boyars. Some of the concepts and beliefs of bourgeois folklore have not yet faded. And some time later, when the Central Committee of the CPSU and the newspaper “Pravda” (The Truth) presented a new direction, and thus pointed the way to the analysis of Soviet folklore, heroic eposes as national wealth under the influence of the production of “Bogatyr” by Demyan Bedny in the chamber theater, I also decided to revise my assessment of “Manas” [2, 237]. According to these words of the

scientist, we can see that at that time the ideological front was full of changes and events in the time of troubles.

Most certainly, one cannot evaluate the work of M.Auezov throughout his life, including the contribution that he made to the development of Kazakh folklore, taking into account the shortcomings that he himself noted. One can see honest work in expressing this opinion to scientists who, from the bottom of their hearts, were devoted to their people. If one delves into the knowledge of the work of "Manas" with scientific justifications, then, not taking into account minor flaws, one can see that he was not much subjected to Marxist-Leninist methodological principles.

References:

- 1) *Áyvezov M.O. Ýaqytjáne ádebiyet. –Almaty: QMKÁB, 1962. –427 b.*
- 2) *Manas. Kirgizskijgeroicheskiijepos. –Moskva: Glavnaja redakcija vostochnoj literatury izdatel'stvo, 1984. –543 s.*
- 3) *Adamzattyn "Manasy" –Almaty: Rayan, 1995. –255 b.*
- 4) *Valihanov Ch.Ch. Sobraniesochinenij. –Alma-Ata: Nauka, T.1. 1961. –390 s.*
- 5) *Ábdirahmanov Y. Manastyń qaisyqylymdardabolg anýtýralý / Sovettik adabuatjanaiskýsstvo, 1941, – №3. –S. 60-68.*
- 6) *Marǵulan Á. Shoqannyńjanadanashylǵandosy / Izvestia An Kaz SSR, serua ob. Nayka. Vyp.3. – Alma-Ata, 1965. –S. 21-33.*
- 7) *RadlovV.V.Obrazcynarodno jliteraturysevernyhtjurkskihplemennarechijadikokamennyhkirgizov. Ch.5, spb. 1886. –599 s.*
- 8) *Radlobb W. Problem der volksliteratur der nordlichen turkischem Stamme. Theil Y. Ler Dialect der karakirgsen. SPb. 1885.*

МРНТИ 17.71.91

А. Кульжанова¹, Ж. Досмуханова¹

*¹А.Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті,
Көкшетау, Қазақстан*

БАЯНҒАЛИ ӘЛІМЖАНОВ – ФОЛЬКЛОРТАНУШЫ; АЙТЫСТАРЫНЫҢ ТАҚЫРЫПТЫҚ ҚЫРЛАРЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада айтыскер ақын Баянғали Әлімжановтың фольклортануға қосқан үлесі мен айтыстарының тақырыптық қырлары қарастырылады. Мақаланың кіріспе бөлімінде кең түрдегі фольклор ұғымына тоқталып, қазақтың халық ауыз әдебиетінің шарықтау шегіне жататын айтыс жанры туралы сөз қозғалды. Зерттеу авторлары Баянғали Тоқанұлының айтыс үлгілері жинақталған кітабын саралап, айтыскер ақынның сөз таластыру, яғни айтысқа түсудегі тақырыпшалар ретін көрсетті. Мақала барысында авторлар, Б.Әлімжанов айтыстарын бірнеше топқа топтастырды. "Алаш пен Манас" жинағындағы айтыс үлгілерін үш топқа бөлсе, географиялық бөлініске қарай да, үш топқа бөліп, айырмашылықтарын аша түсті. Сондай-ақ, ақын импровизатордың айтыстарынан көптеген үзінділер келтіріліп, нақты бейбітшілік, жастар, дін мен діл, отансүйгіштік, жікшілдік сияқты тақырыптары бар жолдар талданды.

Түйін сөздер: фольклор, халық ауыз әдебиеті, фольклортанушы, айтыс, ақын, тақырыптық қырлар, бейбітшілік, жастар, дін, отансүйгіштік

A. Kulzhanova¹, Z. Dosmukhanova¹

¹ Kokshetau University named after A. Myrzakhmetov,
Kokshetau, Kazakhstan

BAYANGALI ALIMZHANOV - FOLKLORIST; THEME FACES AITYS

Abstract

This article describes the contribution of aitysker Bayangali Alimzhanov to the study of folklore of the Kazakh people, as well as highlights the thematic aspects of aitys, which is the main genre of Kazakh folklore. Researchers analyzed the book of Bayangali Tokanuly, which collected samples of aitys and presented the order of the speeches of the poet. The authors spread aitys B. Alimzhanov in several groups. Thus, in the collection of aitys "Alash pen Manas" researchers, dividing this material into three groups depending on geography, were able to reveal their differences. In addition, having studied multiple passages from aitys, researchers of the poet-improviser analyzed them, identifying the following topics: peace, youth, religion, spirituality, patriotism.

Key words: folklore, oral folk literature, folklorist, aitys, poet, thematic aspect, world, youth, religion, patriotism

А.Кульжанова¹, Ж. Досмуханова¹

¹ Кокшетауский университет им. А. Мырзахметова,
Кокшетау, Казахстан

БАЯНГАЛИ АЛИМЖАНОВ - ФОЛЬКЛОРИСТ; ТЕМАТИЧЕСКИЕ ГРАНИ АЙТЫСЫ

Аннотация

В данной статье рассмотрен вклад айтыскера Баянғали Алимжанова в изучение фольклороведения казахского народа, а также освещены тематические аспекты айтыса, являющегося основным жанром казахского устного народного творчества. Исследователями проанализирована книга Баянғали Тоқанұлы, в которой собраны образцы айтыса и представлен порядок тем выступлений поэта. Авторы статьи распредели айтысы Б.Алимжанова в несколько групп. Так, в сборнике айтысов "Алаш пен Манас" исследователи, разделив данный материал на три группы в зависимости от географии, смогли раскрыть их различия. Кроме того, изучив множественные отрывки из айтысов, исследователи творчества поэта-импровизатора проанализировали их, обозначив следующие темы: мир, молодежь, религия, духовность, патриотизм.

Ключевые слова: фольклор, устная народная литература, фольклорист, айтыс, поэт, тематический аспект, мир, молодежь, религия, патриотизм

Кіріспе. Қазақ халқының ауыз әдебиеті өзінің көркемдік-идеялық нәрімен, эстетикалық қуат-тегеурінімен, түрі мен жанрларының молдығымен, тақырыптық және сюжеттік байлығымен, қоғамдық-әлеуметтік және тәрбиелік терең мән-мазмұнымен ерекшеленеді. "Фольклор – халық шығармашылығының айрықша саласы, ауызша шығарылып, ауызша тараған көркем-әдеби туындылардың жиынтық атауы. Қазақ халқының мұндай сөз өнерін ғалымдар ауыз әдебиеті деп те атаған. Сонымен бірге ғылым мен мәдениетте "халық шығармашылығы", "халық поэзиясы", "халықтың ауызша сөз өнері" дейтін атаулар да осыған жақын мағынада қолданылады. "Фольклор" атауы орыс ғалымдарының зерттеулері арқылы халықтың ауызша поэтикалық шығармашылығы деген мағынада қалыптасқан. Қазақ әдебиеттану ғылымындағы "ауыз әдебиеті" деген ұғым да "фольклордың" осы мәнімен сабақтас"[1]. Бұлар бірін-бірі толық алмастыра береді. Ауыз әдебиетін зерттейтін, жинақтайтын, халыққа жеткізетін ғылымды "фольклортану" деп атау да осыған байланысты. Фольклорлық жанрдың табиғатын зерттеуші ғалым С.Қасқабасов: "Сонымен, біздің ойымызша, фольклордағы жанр ұғымын әдебиеттегіден өзгешелеу. ...егер біз әдебиеттің эпос, драма, лирика тектері бар десек, онда фольклор орындалу мәнері мен ел арасында өмір сүру жағдайына байланысты өзінше текке және жанрға саралануы керек. Осы тұрғыдан келгенде, фольклорды қара сөз (проза), өлең (стих) және сөйлесу (диалог) деп үш үлкен текке бөлуге болады.

Қазақ фольклорында бұл үшеуінің алғашқы екеуі бар. Ол екеуін тек деп қарайтын болсақ, оларды жанрларға бөлуге болады. Прозалық фольклордың жанрларына миф, әңгіме, хикая, ертегі, шешендік сөздер жатса, өлең үлгісіндегі фольклордың жанрлары болып жыр, тақпақ, қара өлең, айтыс, мақал-мәтелдер саналады"[2., 14],- деп айтыс жанрын фольклорлық шығарма ретінде таниды. Сонда фольклортанумен айналысатын адамды, сәйкесінше, фольклортанушы деп атаймыз. Осы орайда айтыс фольклорлық шығарма болса, айтыс ақындарын, оның ішінде Баянғали Әлімжановты фольклортанушы деп тануға толық негіз бар.

Баянғали Әлімжановпен замандас, белгілі ақын Жарасқан Әбдірашев бір өлең жолдарында:

"Орыспен де санасты,
Қазақпен де санасты.
Қырғыз ба деп қаласың,
Орындаса «Манасты».
Қараса да қай тұсқа,
Қырандайын ол түлер,
Салсаң егер айтысқа,

Тұнып тұрған фольклор"[3],- деп тектен-текке жырламағаны анық. Себебі Баянғали ақын фольклорлық шығармалардың ішінде айтыстан басқа да түрлерін зерттеп, қарастырып, тіпті орындаушы ретінде танылғаны мәлім.

"Қазақ айтыстарына тонның ішкі бауындай енді бір ең жақын жанр: шешендік сөздер болып табылады. Шешендік сөздердің, әсіресе, шешендік дау деп аталатын түрі айтыс табиғатына мейлінше бейім, жақын түр деп айта аламыз"[5;18],- дейді ғалым М.Жармұхамедұлы. Бұл сөздердің бұлтартпас дәлелі ретінде Баянғали Әлімжановтың қызықты шешендік сөздері жинақталған "Деген екен" атты кітапшасынан көресіздер. Баянғали баяғының билері сияқты демократиялық бағытты ұстанып, билік басындағыларға деген тегеурінді ойын ашық жайып салып отырған.

Оның ішінде ерекше атап өтер халық ауыз әдебиетінің бір түрі батырлық жырларды жатқа оқу өнерінің иесі, яғни жыршы, сонымен қатар, термеші ретінде де танымыз. Баянғали Әлімжановтың қазақ фольклорына қалай үйір болғанын мына сұхбат үзіндісінен-ақ тануға болады. "Үйде "Қазақ эпосы" деген кітап жатты. Оның ішіне жеті батырлар жыры кіреді. Қыстың ұзақ кешінде әкем Тақан әлгі кітапты оқиды. Алпамыс батырды зынданнан қашан шығарасың деп жылайтынмын. Балалармен төбелесіп, таяқ жеп қалсам, батырлар жырын оқып-оқып алып, қайтадан сонда барып есе қайтаратынмын"[3],- дейді фольклортанушы. Ол кішкентай кезінен бастап жай ғана жырларды бірінен соң бірін жаттай бермей, сол рухты батырлар жырынан қажыр, қайрат жинағанын көреміз. Тіпті, ол халық ауыз әдебиетінің бірнеше тегін жымдастыра қолданған болатын. Мәселен, ғалым Қойлыбаев өз зерттеуінде Баянғали мен Дәулеткерейдің айтысынан үзінді келтіріп, талдап кетеді.

"Алты құлаш ақ найза,
Алты қырдан асыра,
Ақыра сілтеп лақтырып,
Алашқа болған дұшпанның,
Ажалды сәтін таптырып,
Зіркілдете аттырып,
Алауыз болған ағайын,
Барлығын да жат қылып.
Азаматтық үшін алысқан,

Аламанды шат қылып,- деген жыр шумақтарды батырлар жырында кездесетін эпикалық дәстүр үлгісін көрсетеді. Баянғали ақын жыраулық дәстүрді, халық ауыз әдебиетін жақсы меңгергенін танытып өтеді. ...Кенесары ханның образын жасағанда Алпамыс пен Қобыландының, Ер Тарғын мен Қамбар батырдың образдары сомдалған әдіс-тәсілді пайдалану арқылы халық жүрегіне жақын жол таба білген"[6., 21]. Ғалымның талдауынан кейін Баянғали Тоқанұлының талдау жасау, айтыс пен батырлық жырды ұштастыра білуінен, оның фольклордан білімі мол болғандығын, оның кең тынысты зерттеу, зерделеу жұмыстарын жүргізгенін байқау қиын емес.

Баянғалидің жыршылық орындаушылық өнерінің ерекшеліктерін саралау көлемді зерттеу еңбегін қажет ететін кең құлашты мәселе болып табылады. Ал біздің бүгінгі қарастырып отырған негізгі мәселеміз Баянғали Тоқанұлы Әлімжановтың айтыстары болмақ.

Айтыс — ауыз әдебиетінде ежелден қалыптасқан поэзиялық жанр, топ алдында қолма-қол суырып салып айтылатын сөз сайысы, жыр жарысы. Айтыс — әдебиет жанры болғанымен, ертеден

қалыптасқан халықтық дәстүрдің үлкен түрі. Қай айтыс түрін зерделеп қарастырсаңыз да, оның бойынан халық ауыз әдебиетіне тән ұлттымызға, еліміз бен жерімізге деген жанашырлықты байқауға болады. Осындай өз отаны мен халқына деген ерекше жанашырлықпен айтысқа қатысқан ақындарымыздың бірі әрі бірегейі – Баянғали Әлімжанов. Ақынымыздың айтыстарының қай-қайсысы да сан алуан тақырыптарды қамтиды.

Баянғали Тоқанұлының айтыстарында ең алдымен, айтыс дәстүріне сай халықпен амандасу іске асырылады. Айтыскер Әлімжановтың амандасу ерекшелігіне келер болсақ, ол көбінесе бір Алланы, мұсылмандықты сөзге тиек етуден басталады. Мысалы:

"Иә, Алла, тақылдатып таңдайымды

Аша гөр жарқыратып маңдайымды.

Бере гөр адамзатқа бейбітшілік

Тоқтатып көтерілген қан дауылды"[4., 7]!- деп, ең алдымен Алла тағаладан айтыста демеу болуын сұрайды. Негізі, бұл айтыс өткен жылдары, яғни Кеңес үкіметі құлағаннан кейін, мемлекетіміздегі дін мәселесі әлі де жабулы күйінде тұрған еді. Ал Баянғали Әлімжанов еліміз енді аяққа тұрды дегеннен бастап, Алланы ауызға алғандарды бірі болды. Оны келесі жолдардан да байқауға болады. Мәселен:

"Бисмиллә, сөз бастайын а құдайлап,

Жақсының арғы-бергі бәрін ойлап.

Ассалаумағалейкум туған елім,

Атойлап шыққан бүгін Абылайлап"[4., 29]!- деп 1991 жылы құдайды, бисмилләны, ассалаумағалейкумды айтып, Кеңес үкіметі кезінде айта алмаған діни мазмұндағы сөздерді айтыстарда біріншілердің қатарында ақынымыз емін-еркін қолданады. Оны төмендегі шумақтардан да байқауға болады. Мысалы:

"Өлеңді жас балалар ұшырғандай,

Сый-құрмет ел-жұртына ұсынғандай,

Дүбірін жас тұлпардай естігенде

Өкпесі кәрі тарлан қысылғандай,

Сонда да басымды иіп сәлем бердім

Алдыңда бой ұсынған мұсылмандай"[4., 104]!- деген жолдарда ақын өз халқына жоғары баға беріп, иіліп сәлем беруін мұсылманның сәждеге, яғни намазға жығылуына теңейді.

Импровизатордың келесі айтыс шумақтары туған елімізді сипаттаудан басталады. Мәселен мына жерлерде:

"Ақ жүзін талай жаспен жуған елім,

Жұбаныш тапқан өлең-жырдан елім

Елдігін, ерлігі мен енді есіне ап

Босаған белін қайта бұған елім,

Ойланып албастыдан құтылуды

Алланың жолына бет бұрған елім,

Қадамың Хақ жолында құтты болсын

Ассалаумағалейкум, туған елім"[4., 7]!- деп, қазақ елі босаған белін қайта бұғанын, албастыдан құтылу үшін Аллаға сыйынғанын шебер жеткізіп, мемлекетіміздің тәуелсіздік алғанын тамаша бейнелейді. Келесі шумақта:

"Айқайлап, қиқуыңмен желіктірдің,

Әлемге кісілікті сен ұқтырдың.

Еліне Мұхит атам сәлем беріп,

Елінен Ақан, Біржан келіп тұрмын"[4., 39],- деп, Көкшетау облысы мен Орал облыстарының тұлғаларын айту арқылы, жеріміздің дәл сондай адамдарға бай екендігін көрсетіп, ел мерейін асқақтатуды мақсат еткені айқын көрініс табады.

Мына жолдарда:

"Дәм жазып Керекуге тағы келдім

Исаның тойында әнге салып едім.

Қазағы Керекудің аз болғанмен,

Жүрегі үлкендігін танып едім.

...Сонда да елдігінді есіңе алып,

Ақ туын азаттықтың алып едің.

Болғанмен залда сирек, далада мол.

Ассалаумағалейкум, қалың елім"[4., 79]!- деп, айтыскер ақын халықтың санының аздығын тілге тиек еткенімен, жүректерінің кеңдігін айтып, араны үлкен ажалдай жат елдің езгісінен аман қалғанын жырға қосады. Ақынымыз "болғанмен залда сирек" тіркесінің астарында сол кездегі қазақты, ал "далада мол" тіркесімен болашақты меңзеп тұрғандай. Бұл – айтыскеріміздің көрегендігінің белгісі.

Мына тұста:

"Алысып қайсар елім бомбыменен,
Жақсылық хабар алдық жеңді деген,
Мен өзім ақ ниетті балаңмын ғой.
Қайда да ақжарқын бір елді көрем!
...Ағайын бұл сөзімді саралайды,
Өлшеп бір санасымен бағалайды,
Бұл бомба адамзаттың тажалы ғой

Ұлтың мен шекараға қарамайды"[4., 84-85]!- деп, Баянғали Әлімжанов ядролық бомбаға деген көзқарасын білдіріп, оны адам өмірін жалмайтын тойымсыз тажалға ұқсатады. Қуанышты хабарға елмен бірге қуанып, елге деген жанашырлығын көрсетеді. Сондай-ақ, осы айтыста:

"...Халқымызды осылай да алдайды екен,

Ар-ұят күштілерде болмайды екен,
Бұл бомба зиян болмай, пайда болса,

Астында Кремльдің жармай ма екен"[4., 84]!- деп, қазақ халқының аңғалдығын, ақ көңілділігін пайдаланып, осындай зұлмат күшті біздің елімізде іске асырғанын әшкерелейді.

Айтыскер ақынымыз әртүрлі ел мен жерге қатысты тақырыптың сан саласына байланысты сөз қозғаған, солардың ішінде көзге ерекше жылы көрінетіні мынау:

"Мәпелеп бәрімізді өсірдіңдер,
Қылықты анау-мынау кешірдіндер,
Еңсесін қазағымның тіктесендер
Мерейін енді ауылдың өсіріндер!
Ақындар шындық сөзді жасырмайды
Шындықпен патшаға да бас ұрмайды,
Ауылды көркейтсеңдер, өсірсеңдер,
Ол ауыл жалғыз мынау қалаң емес,

Сонау бір ғарышты да асырайды"[4., 112]!- деп ауылдың мерейі мен мәртебесін көтеріп тастап, жоғарыдағы шенділерге дат айтады. Шынында да, сол кездері ауыл жағдайы тым мүшкіл болатын еді. Ал қазір Баянғали сынды арғымақ жырдың ақтаңгерлерінің жан дауысы ел тізгініндегілерге жетіп, халқымыздың жағдайы біршама көтерілгенін байқаймыз. Шындықты айту кез-келген ақынның қолынан келе бермейтінін мойындағанымыз жөн. Тек сүре айтыстың сүлейлері биліктен жасқанбай тік айта алатыны белгілі.

Сүре айтысты меңгерген – хас ақын, түре айтыстан бастаған – жас ақын болсын, ел амандығын тілейді. Осы тұста:

"Әруақта ел-жұртыма күтім болсын,
Жұтқаны мейлі кейде түтін болсын.
Тілеймін ел-жұртыма бейбітшілік

Әйтеуір елім тыныш, бүтін болсын"[4., 28]!- дегенінен ақын айтыстарының көпшілігі елін, жерін мадақтап, бейбіт заманда күн кешуді арман етіп, жыр шумақтарын төгеді.

Жоғарыда көрсетілген айтыс үзінділерінің қай-қайсысын алсаңыз да, Баянғали Әлімжановтың сүре айтысының саңлағы екеніне көз жеткізуге болады.

Кез келген айтыстардың өзіндік өлшемі мен орындалу реті болады. зерттеуге арқау етіп отырған импровизатор ақынымыздың айтыстарының бір ерекшелігі сөз сайысын Аллаға сиындан басталуы болып табылады. Осы орайда, Баянғали Әлімжанов айтыстарының тақырыптық бөліктерінің орындалу реті:

1. Аллаға сиынуы;
2. Халықпен амандасуы;
3. Халқын, туған жерін, яғни келген жерін таныстыруы;
4. Елінің әйгілі тұлғаларын (ақын, батыр, қолбасшы, хан т.б.) таныстыруы;
5. Өзін-өзі таныстыруы;

6. Қарсыласын жұртқа таныстыруы;
 7. Қарсыласына сөз қақтығысарын тудыратын ой айту т.б. болып жалғасып жатады.
- Баянғали Әлімжановтың айтыстарын географиялық бөліністерге қарай 3 бөлуге болады:
1. Аймақтық, яғни облыстық, солтүстік өңірдің айтыстары;
 2. Республикалық айтыстары;
 3. Халықаралық айтыстары.

Халықаралық айтыстарға – Баянғалидің Орозбек Құтманалиев, Абдылда Нұрғалиев, Әшірәлі Айталиевпен өткен "Манас" эпосының мың жылдығы мен Қырғызстанның тәуелсіздік күніне арналған "Ақтаңдай-93" атты Қырғызстан – Қазақстан ақындарының айтысы; ақынның Монғолиялық Сүйінші Жеңісбаймен, Қырғызстанның халық әртісі Туғанбай Әбдиевпен Жамбылдың 150 жылдығына арналған халықаралық айтысы жатады. Ал басқа да аймақтық, яғни облыстық, солтүстік өңірдің айтыстары, республикалық деңгейдегі айтыстарының тізімін жасау үшін 216 жұптасуды жазып шығуға мәжбүр боламыз. Баян ақын туралы қашанда жылы лебіздерді естіп те, оқып та жатамыз. Ал мына республикалық айтыстағы өнер көрсетуі туралы жазылған лебіз айтыскеріміздің шынайы бейнесін аша түскендей. "Есімде қалғаны 1991 жылдың шілде айында Ақмоланың Ерейментау бауырында өткізілген қазақтың хас батыры Қанжығалы Бөгенбайдың 300 жылдығына орай өткізілген тойдағы айтыс еді. Баянғали айтысының бағы Ерейментаудағы осы аста ерекше ашылды жесем, артық емес. Ол Құлагер құлаған Ерейментау етегінде ерекше шабытқа мінген еді. Алғашқыда Жадыра Құтпановамен айтысып, ұпайы жоғарғылар жұбына шықты да, соңында атақты айтыскер Қонысбай Әбіловпен айтысты. Сөйтіп дес бергенде, аруақ қолдап, бас бәйгеге тігілген құла атты Баянғали елге мініп қайтты. Осылайша Ерейменнен Көкшеге Құлагер қайтқандай болған еді. Содан бері имандай шыным, Баянғалиды айтыскер ақындардың Құлагері, жүлде бермес жүйрігі деп жүрмін"[3],- дейді Ж.Есекеев өз естелігінде. Тәуелсіздік ақ таңы таяу қалған шақта, Баянғали сынды намысшыл, ұлтжанды ақынның арқасы қозбауы мүмкін емес. Сол себепті де, ақын Бөгенбайдай тұлғаның тойында оза шауып, жүйріктің жүйрігі, айтыс Құлагері деген атты иемденуі оның айтыстарының тақырыптық қырлары мен көркемдік қуатын тереңірек зерттеуге түрткі болып отыр.

Осы орайда, ақынымыздың айтыстарына арқау болған отансүйгіштік сезімге арналған жолдарына назар аударамыз. Оның шығармашылығы адамзат бойында патриоттық сезімді тәрбиелеуін, сол сезімдерді оята алуын, айтыстың қоғамдағы рөлін Баянғали Тоқанұлы Әлімжановтың айтыстарын бейнефильм, т.б. көріп қайтқаннан кейінгі көңіл-күйімізден-ақ байқаймыз. Қанымыз қозып, жанымыз алабұрттып, ел жағдайы жырланғанда патриоттық сезіміміз анық сезіледі. Мысалы:

"Болмайды жөн сөзбенен таласуың,
Іздейік біз айтыстың жарасымын,
Қырғызға мені итерме Серік інім,
Мен дағы бұл қазақтың баласымын,
Қай жерде, қанда күйде жүрсем дағы

Намысын жырта берем Алашымның"[4., 177]!- деген үзіндіде Серік ақынның Баянғали Әлімжановтың айтыстарда қырғыздың ырын қосып айтысатынын бетіне басып, қырғызданғанын айтқанда, Баян ақын намысқа басып, қарсыласының өзін басқа ұлтқа телмеуін тегеурінмен айтады. Тағы бірде отансүйгіштігін былай дәлелдейді:

"Мен емес бұл әзілге көнетұғын,
Жігітпін ел алдында желетұғын.
Жанымды жайып салғам бар адамға,
Мен емес ру мен жүзге бөлетұғын.
Қазақтың қай жігітін көрсем дағы,

Бауыр деп аңқылдап мен сенетінмін"[4., 188]!- деп, Баянғали ақын трайболизмдікке салынбайтынын, адам десе бар адалдығымен көмек қолын созуға дайын, үш жүзді біріктіруге асыққан Абылай бабамыз сынды әр қазақты бауырым деп санайды.

Баянғали Тоқанұлы фольклорлық мұраларымызды жинап, дамытып қана қоймай, аталған мақаламызға арқау болып отырған айтыстағы тұшымды ойларымен, тың тақырыптарымен тыңдарманын баурап алған сан қырлы өнер иесі екеніне көз жеткіздік. "Баянғали Әлімжанов – фольклортанушы; айтыстарының тақырыптық қырлары" атты мақаламызды қорыта келгенде, автордың айтыс үлгілерін зерттеуде түрлі тақырыптық қырлары ашылды. Жұмыс мақсаты болып табылатын Баянғали Әлімжанов айтыстарының тақырыптық қырларын қарастыру, Баянғали Тоқанұлының фольклортанушылық қырларын айқындау сынды алға қойылған мақсаттары жүзеге асырылды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1) Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Қызылорда.1927.– 341 б. - кітап
- 2) Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы: Жазушы,1982. – 298 б. - кітап
- 3) Есекеев Ж. Көкшенің бүгінгі Біржаны // "Көкшетау" газеті. – 1993. Сәуір - б. – газет
- 4) Әлімжанов Б. Алаш пен Манас. – Новосибирск, 2004. – 435 б. – кітап
- 5) Жармұхамедұлы М. Қазақ поэзиясының айтыс жанры: тегі мен дамуы. Ф.ғ.д. ғыл. дәреж. алу диссер.автореф. – Алматы, 2001. – 34 б.- диссертация
- 6) Қойлыбаев Ш. Қазіргі айтыстың идеялық-көркемдік ерекшеліктері. ф.ғ.к. ғыл. дәреж. алу диссер. автореф. – Астана, 2009. – 45 б. – диссертация
- 7) Дүйсенов М., Сейдаханов М., Негимов С. Халық ақындары творчествосының көркемдік сипаты. – Алматы: Ғылым, 1982. – 356 б. - кітап

ХҒТАР 14.07.07

Х. Таджиев¹, Т. Қыдыр², М. Сайфуллаев³

¹*Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,*

²*М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,
Алматы, Қазақстан*

³*Өзбекстан Республикасы Ғылым Академиясы,
Ташкент, Өзбекстан*

**ШӘДІ ЖӘНГІРҰЛЫНЫҢ ӘДЕБИ МҰРАСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ “ҚАЗЫНАЛЫ ОҢТҮСТІК”
КӨПТОМДЫҒЫНДА ЖАРИЯЛАНУЫ**

Аңдатпа

Мақалада Қазақстанның оңтүстік өңірінде 2009-2015 жылдары жүзеге асырылған “Қазыналы Оңтүстік” жобасы аясында қазақ тілінде жарық көрген түркі халықтарына ортақ құнды жазба мұралар қазақ әдебиеті тарихының бес кезеңі бойынша талданып, гуманитарлық ғылымдарға қосқан үлесі жайында сөз қозғалады.

Нәзира дәстүрін меңгерген қазақтың бірқатар “қиссашыл ақындары” Шығыс хикаяларының желісіне ғажайып дастандар жазғаны мәлім. Олар: Ақылбек Сабалұлы, Шәді Жәңгірұлы, Жүсіпбек Шайхисламұлы, Ораз молда, Ақмолла Мұхаммедиярұлы, Майлықожа Сұлтанқожаұлы, Мәделі Жүсіпқожаұлы сияқты шығыс классикалық дәстүрінде тәрбиеленген сөз зергерлері гуманистік идеяларды ту етіп көтерді. Олар түрлі хикая-хикметтер желісін пайдалана отырып, өздері өмір сүрген дәуірдің аса маңызды қоғамдық әлеуметтік мәселелерін көтере білді. Сондай ақындардың бірі хәм бірегейі қазақ әдебиеті тарихында ерекше орны бар тұлға, ХІХ ғасыр соңы мен ХХ ғасыр басында өмір сүрген ақын – Шәді Жәңгірұлы. Ақынның Назым Сияр-Шариф, Әмір Хамза, Фикһ Кайдани, Хикаят Абу Дарда, Балғам Бағур, Хикаят Қамар Замансынды шығармалары жайлы дәйекті деректер ұсынылады.

Мақаланың негізгі мақсаты – жарияланған әдеби мұраларды Ұлы дала мұралары ретінде әлемдік ғылым кеңістігіне кеңінен таныту болып табылады.

Түйін сөздер: Шәді Жәңгірұлы, Қазыналы Оңтүстік көптомдығы, қисса-дастандар

Kh. Tadzhiyev¹, T. Kydyr², M. Sayfullayev³

¹ KazNU named after al-Farabi,

² Institute of Literature and Art named for M. Auevov,
Almaty, Kazakhstan

³ Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan,
Tashkent, Uzbekistan

LITERARY HERITAGES OF THE SHADI JANGIRULY AND PUBLICATION IN THE MULTIVOLUME “KAZYNALY ONTUSTIK”

Abstract

The article deals with the valuable heritage of the Turkic peoples, published in the Kazakh language in the framework of the project “Kazynaly Ontustik” (“Wealth of the southern region”), which is implemented in the course of the State program of the Republic of Kazakhstan “Cultural heritage”.

A number of Kazakh “poetry poets” who know the traditions of Nazira have written marvelous stories by East bearings. They are Akylbek Sabaluly, Shady Zhangiruly, Zhusipbek Shaykulislamuly, Oraz mullah, Akmolla Mukhammediyaruly, Mailykozha Sultankozhauly. “Jewelers of words” such as Madeli Zhusipkozhauly who brought up by East classic tradition supported aforesaid humanistic ideas. By using variety of the stories and wisdoms, they raised the most substantial social issues of their times.

The article discusses information about the poet Shadi Zhangiruly, who occupies a special place in the history of Kazakh literature, which lived in the second half of the 19th, at the beginning of the 20th century in the southern region of Kazakhstan. There are also reliable facts about his works like Nazym Siyar Sharif, Amir Khamza, Fikh Khaydani, Hikayat Abu Darda, Balgam Bagur, Hikayat Kamar Zaman.

The main goal of the project is to open the way for the research of the world scientific space of the published literary heritage.

Key words: Shadi Zhangiruly, multi-volume wealth of the southern region, kissa-dastans

Х.Таджиев¹, Т.Кыдыр², М.Сайфуллаев³

¹ КазНУ имени аль-Фараби,

² Институт литературы и искусства имени М.Ауэзова,
Алматы, Казахстан

³ Академии наук РУЗ,
Ташкент, Узбекистан

ЛИТЕРАТУРНЫЕ НАСЛЕДИЯ ШАДИ ЖАНГИРУЛЫ И ОПУБЛИКОВАНИЕ В МНОГОТОМНИКЕ “ҚАЗЫНАЛЫ ОНТҮСТІК”

Аннотация

В статье рассматривается ценное наследие тюркских народов, опубликованное на казахском языке в рамках проекта “Қазыналы Онтүстік” (“Богатство южного края”), которое реализован 2009-2015 годах в ходе Государственной программы Республики Казахстан “Культурное наследие”.

В истории казахской литературы поэты поднимали гуманистические идеи как Акылбек Сабалулы, Шади Жангирулы, Жусипбек Шайхисламулы, Ораз молла, Акмулла Мухамедиярулы, Майлыходжа Султанходжаулы, Мадели Жусипходжаулы написали замечательные дастаны. Они подняли ряд важных социальных вопросов благодаря использованию различных жанров рассказывания историй литературы. Один из них поэт Шади Жангирулы занимает особое место в истории казахской литературы, который жил в конце 19-го и в начале 20-го века в южном регионе Казахстана. В статье имеются достоверные факты о его произведениях такие как Назым Сияр-Шариф, Амир Хамза, Фикх Кайдани, Хикаят Абу Дарда, Балгам Багур, Хикаят Камар Заман и др.

Основная цель статьи – открыть путь для исследования мирового научного пространства опубликованного литературного наследия. Дать возможность для изучения мировой общественностью материалов литературно-культурных памятников, путем сбора, анализа, и публикации данных.

Ключевые слова: Шади Жангирулы, многотомник Қазыналы Онтүстик, кисса-дастаны

Кіріспе. Қазақ әдебиеттану тарихындағы ең қызықты арнаулы кезеңнің бірі – XIX ғасыр мен XX ғасыр басындағы әдебиет. Бұл әдеби кезең түрлі пікірлер мен ұстанымдардың қалыптасуына әсер еткен, әдеби жанрлар мен діни танымға негізделген әсіресе, діни-ағартушылықты мақсат тұтқан шайырлық дәстүрдің қалыптасқан кезеңі.

Адамгершілік пен Ұлы Жаратушыға деген шынайы махаббатты, адамға деген адалдық пен шынайы достықты, бір сөзбен айтқанда имандылықты ту еткен ортағасырлық шығыстық қиссалар осы кезеңде уақыт талабымен қайта жырланып, ақындар тарапынан өңделіп, назиралық дәстүр негізінде қазақ әдебиетінің төл шығармаларына айналды. Қоғамды Ислам діни арқылы тәрбиелеуде бұл кезеңде жазылған қисса-дастандар ерекше рөл атқарды.

Дәл осы мәселені ғалым С.Өмірзақов “Қоқан басқыншылығы дәуіріндегі қазақ әдебиеті” еңбегінде М.Әезовтың сөзімен түйіндепті: М.Әуезов “Әдебиет тарихы” еңбегінде үлкен ағымға айналған діни қиссалардың кірмеу себебін, дін сарынымен айтылған үгіт-өсиет өлеңдерінің де тексерілмегендігін, осы ағымға кіретін ақындардың атаусыз қалып бара жатқандығын атап айтып, ескертпе жасағаны мәлім. Ғұлама ғалымның ислам дінінің ескіліктің барлық белгісімен қатты алысқандығын, ескі дінді еске түсіретін ұғымның бәрін жоғалтып жібергендігімізді қадай айтып, “мұсылманшылыққа ауысқан соң, қазақ биік белден асып кеткендей болды” – деп, ерекше мағына беріп айтуында Орта Азия мен қазақтың оңтүстігіндегі тарихи-мәдени өмірдің басқаша сипат алуына игі әсерін терең пайымдауы көрінеді[1.,14].

Мұхтар Омарханұлының: “Елге не жайылса да, әдебиет жұрнағы болып, әдебиет өлшеуінің біріне түскен соң ғана жайылатын болған. Өлеңсіз, әңгімесіз, сұлу сөзсіз келген құрғақ үгіт болса, ондайды ел тындамаған да, ұқпаған, ықылас қоймайтын болған...” – деп, Қазығұрт-Қаратау аймақтық мектебінің өкілдеріне тән дидактикалық бағыт пен ағартушылық сарынның дәл осы мәселе төңірегінде табылғандығын анықтап, ашып көрсетуі іргелі зерттеулерге түрткі болып келеді[2., 9].

Әдістеме. Тақырыпты зерттеу барысында қол жеткізген тұжырымдар мен түйінді нәтижелер ЖОО-ның филология факультеттерінде, әсіресе, қазақ әдебиеті тарихының XIX-XX ғасырлардағы әдеби кезеңдерін зерттеу, сондай-ақ автор шығармашылығының талдануы немесе сол кезеңде өмір сүрген, әдеби жазба мұраларын қалдырған ақындар шығармашылығын зерттеу бойынша арнайы курстарда талдау жүргізу үшін пайдалануға болады. Сондай-ақ әдебиет тарихы мен қатар әдебиеттану, әдебиет теориясы сабақтарында арнайы лекциялар ұйымдастыруға болады.

Нәтижелер. Тәуелсіздігіміздің отыз жылға жуық уақытында әдебиет зерттеушілері тарапынан қолға алынған көлемді жобалар аясында қазақ жазба әдебиетінің қаншама “перде артында” қалып қойған әдеби жәдігерлері анығырақ айтқанда, қисса-дастандар том-том кітаптарға еніп, оқушыға жол тартқанымен оның идеялық мәнін ашып беретін зерттеулер әлі де болса аз. Осы бостықтың орнын аз да болса толтыру мақсатында әдебиет тарихының XIX ғасыры мен XX ғасырдың алғашқы ширегінде жазып қалдырылған қазақ қисса-дастандарында, арнайы түрде Шәді ақын шығармаларында Ислам дінінің насихатталуы, адами құндылықтардың маңыздылығы, иман мәселелері хәм оның тәрбиелік мәні жайлы ізденістер жасалынды.

Талқылау. Қазақстанның оңтүстік өңірінде туылып, өз дәуірінде сол өңірде әдеби жазбаларын қалдырған ақын-шайырлар және олардың әдеби шығармашылық мұрасын зерттеу бүгін әдебиет зерттеушілерінің алдында тұрған маңызды мәселе. Әрине, бұл көлемді жұмыс. Оны бір мақала шеңберінде зерттеп, талқылау мүмкін емес. Сондықтан алдағы уақытта зерттеушілер назарына түсуі үшін біз осы зерттеу жұмысымызда олар туралы аздап мәлімет ұсынғанды жөн деп санадық. Зерттелу деңгейіне байланысты бұл кезең өкілдерін екі топқа жіктеп қарастырдық.

XIX ғасыр мен XX ғасыр басында өмір сүрген, қазақ әдебиеті тарихында ғалымдар тарапынан өмірі мен шығармашылығы біршама зерттелген, бірақ әлі де болса жазып қалдырған мұралары толық жарық көрмеген ақындар шығармашылығын алғашқы топқа енгіздік. Олар: Жүсіпбек Шайхисламұлы, Шәді Жәңгірұлы, Мәделі Жүсіпқожаұлы, Майлықожа Сұлтанқожаұлы, Құлыншак Кемелұлы, Майкөт ақын, Ұлбике мен Жанкел ақындар, Молда Мұса Байзақұлы, Нұралы Нысанбайұлы, Италмас Тұнқатарұлы, сынды әдебиет өкілдері.

Екінші топта – Қозы Оспанұлы, Тұрар Байсариев, Мұса Жұманазарұлы, Тұрлыбек Сұлтанбекұлы, Қалыбай Мәмбетов, Сары Дәулетұлы сынды ақын-шайырлар мұралары. Бұл ақындардың жазба мұралары жаңадан табылып, алғаш рет баспаға ұсынылды.

Қазақ әдебиетінде өзіндік із қалдырған алғашқы топтағы шайырлардың біршама шығармалары бұрын баспа бетін көріп, отандық әдебиетші ғалымдарымыз тарапынан зерттелген. Әйтсе де, 2009-2015 жылдары Оңтүстік Қазақстан облысы әкімдігінің қолдауымен Оңтүстік өңірінің тарихи-рухани

мұраларын жинақтауға арналған экспедиция жұмыстары кезінде олардың бұрын баспа бетін көрмеген, қолжазба күйінде сақталған әдеби жазбалары табылды. Сондай-ақ, ҚР Ұлттық Ғылым академиясының қолжазбалар қоры мен жеке тұлғалардың қолжазба қорларынан ХХ ғасырдың басында Қазан, Ташкент, Орынбор сынды қалалардағы танымал баспаларда төте жазумен баспадан шыққан шығармалар жинақталды. Салыстырмалы зерттеу нәтижесінде бұрын жарық көрмеген шығармалар қазіргі қазақ графикасына түсіріліп, “Қазыналы Оңтүстік” көптомдығы, Түркістан кітапханасы сериясымен баспаға ұсынылды.

Жазып қалдырған әдеби мұраларымен ерекше орын алған ақындардың бірегейі Шәді Жәңгірұлы. Шәді медреседе оқыған ислами пәндерінің негізінде дастандар жазып отырған. Мысалы медреселерде оқытылатын Мұхаммед пайғамбардың (Алланың игілігі мен сәлемі болсын) өміріне (Сиярун-наби) “Назым Сияр Шариф” дастанын жазса, Ислами фәлсафаға “Ахуал қиямат” дастанын, шарият іліміне “Фикһ Кайдани” шығармасын, пайғамбарлар өмір тарихына (Қиссасул әнбия) “Ибраһим пайғамбардың хикаяты”, “Хазірет Мұса мен Перғауын”, “Дәуіт уақытындағы рәйіс” сияқты діни дастандарын тудырған. [3., 22] Ақынның бұрын бірнеше рет баспа бетін көрген “Назым Сияр Шәриф” дастаны филология ғылымдарының кандидаты, доцент Төрәлі Қыдыр тарапынан түпнұсқадан қайта оқылып, бұрынғы авторлар тарапынан жіберілген кемшіліктер жөнделіп, көптомдықтың 80-81-82 томдығына баспаға ұсынылды. Алла елшісі Мұхаммед (с.ғ.с.)-ның өмір жолын баяндауға арналған 3 томға жүк болып отырған, поэзия түрінде жырланған көлемді шығарма Расул Алланың (с.ғ.с.) туған күнінен бастап, Пайғамбарлық уахидің түсуі, асыл дініміз Исламды тарату жолында көрген ауыр азаптары мен қиындықтары, Мекке қаласынан Мәдинаға хижрат еткені, ансарилердің Исламды қабылдағаны аса қызықты әрі кез келген оқырманға тартымды етіп жырланған.

Бұрын баспа бетін көрмеген, қолжазба күйінде 4 қалың дәптерден тұратын, ұрпақтарының қолында төте жазу және латын әріптерімен жазылған күйі сақталған, Алла елшісі Мұхаммедтің (Оған Алланың игілігі мен сәлемі болсын) немере ағасы Хамза Әбдімүтәліпұлының қасиетті дініміз Исламды насихаттаудағы ерлік істерін жырлаған шығармалардың бірі – “Әмір Әмзе” дастаны. Дастанның асылмәтінін Оңтүстік өңірінің әдеби мұраларына арналған экспедиция жұмыстары кезінде облыстық “Қазығұрт” ғылыми зерттеу орталығының жетекшісі, филология ғылымдарының кандидаты, доцент Саттар Досалыұлы халық мұрасын жинаушы Қысыраубек Амантаев қолжазбалары арасынан тапқан. Қалың төрт дәптерден тұратын дастан қолжазбасы көшірілуі жағынан да, сақталуы жағынан да өте сапалы күйде сақталған. Дастан толығымен қазіргі қазақ тілі қарпіне түсірілді және академиялық басылым ретінде алты томға жүк болып, көптомдықтың 83-88-томдарында жарияланды.

Шәдінің әуел бастан Ислам тарихына қатысты тың деректерді халқына өлеңдетіп жеткізе алатын талантынан және оның парсы тілін жетік меңгергенінен хабары бар замандастары ақынға парсы тілінде жазылған осы дастанды түркі халықтарына ыңғайлы етіп аударма жасауын сұрайды. Сондықтан болар ақын дастанның алғашқы бөлігінде оны жазылу тарихынан хабар беріп өтеді:

Бір күні маған айтты бағзы кісі,
Әмзенің қызық екен қылған ісі.
Біздерге есітпекке қиын болды,
Парсыға бұл кітаптың жазылмышы.
Түркіге шығарсаңыз бұл Әмзені,
Өзіміз жүрер едік оқып оны.
Әмзеге рахмет сөзін айтар еді,
Есітіп ақырғаша халықтың бәрі.[2.,13]

Осы арада ортақ тіл, әліпби мәселесіне көңіл аударма кеткеніміз артық болмас. ХХ ғасырдың 30-шы жылдарына дейін түркі халықтары бір-бірін араб графикасына негізделген ортақ жазу үлгісімен түсініп, өзара тығыз байланыста өмір сүріп келгені мәлім. Жоғарыда Шәді ақынға замандастары “түркіге шығарсаңыз” деп ұсыныс тастауынан мақсат қазақ ақынының аудармасын түркі халықтарының басқа өкілдері де түсініп оқи білген. Әсіресе, бұл ұсыныстың Шәдінің өзбек, татар достары тарапынан айтылуы әбден мүмкін. Себебі, Шәді өзінің кітап бастыру ісінде Ташкенттік және Қазандағы Орта Азияға танымал ғалымдармен тығыз байланыста болғандығын аңғару қиын емес. Сондай-ақ “Шәді шығармаларының тілін зерттеу” мәселесі алдымызда тұрған тілші ғалымдар тарапынан зерттелуі тиіс басы ашық мәселелердің бірі екені де көрініс беріп отыр.

Ал енді Шәді ақынның адамзатқа адал, риясыз ойын тыңдайық:

Ойландым өз көңіліме қиял кіріп,
Шығарсам бұл кітапты түркі қылып.
Түркігөй мұсылмандар өздері үшін,
Мазмұнын ақырғаша жүрсе біліп.
Өмзені есіткендер қылса дұға,
Жеткізсе әруағына оны Құда.
Менің де рухы пәкім риза болғай,
Түркі етіп болған үшін себеп мұнға.
Зікір етсем кеше-күндіз алып тілге,
Тәм болса кітабымда атым бірге.
Ақыма “Қызмет еткен перзентім!” – деп,

Ғажап жоқ қасына алса Махшар күнде – [2.,13]дей келе, Ислам тарихында ерекше қастерлі тұлға, Өмзе Әбдімүтәліпұлы туралы тарихи деректерді шынайы түрде түркі халықтарына түсінікті тілмен жеткізуді мақсат етті. Империя тарапынан елге жіберілген христиан миссионерлердің арбауына жұтылып кетпес үшін Өмзедей Исламға берік болуды оның ерлік істерінен үлгі алуды насихаттады.

Зерттеушілер үшін Шәді шығармаларындағы тағы қызық мәліметтердің бірі, ақын өз атын бүркемелеп береді.

Көргендер бұл кітапты назар салып,
Кім айтқан? – деп ойласа көңіліне алып.
Атымды осы жерде изһар еттім,
Жүрсін деп ақырғаша хабарланып.
Шин, алиф, дәл менен йай әрпі ерүр,
Баршасын қосып айтса атым келүр.
Қожа Ахмет Иасауидің үкімінде,
Аждадын Абылайханның інің дей-дүр.
Атымды изһар етіп мен білдірдім,
Дуанадан жоқтағай деп үміт қылдым.
Өмзенің аруағынан жәрдем тілеп,

Айтпаққа әуелінен қалам ұрдым – [2.,16] деп, муамма тәсілімен жазып шыққан. Мұндағы “Шин” сөзі – “Ш” әрпі, “алиф” сөзі – “Ә” әрпі, “дәл” сөзі – “Д” әрпі, “йай” әрпі “Г” әрпі. Сонда “Шәді” деген сөз шығады. Ақынның шығармада өз атын не шығарманың жазылған жылын, немесе өз атын жасырып беруін *муамма тәсілі* десек, бұл дәстүр ортағасырлық араб, парсы әдебиеттану ғылымында кең өрістегені мәлім. Мұндай шеберлікті Шығыс мұсылман әдебиетімен сусындаған, соның ішінде, Бұқара медресесінен тәлім алған ақындар көп қолданған. Солардың қатарында Кете Жүсіп, Қаңлы Жүсіп, Мәшһүр Жүсіп, Тұрмағанбет Ізтілеуов сияқты ақындарды атауға болады.

Қиссада Пайғамбарымыз Мұхаммедтің (Оған Алланың игілігі мен сәлемі болсын) емшекте бауыры, сахабасы әрі ең сенімді серіктерінің бірі – Хамзаның Ислам дінін таратудағы ерлік істері кең баяндалып, биік пафоспен жырланған, академиялық басылым ретінде көлемі 6 томға жүк болған поэзиялық шығарманың сол кезеңнің өзінде қолдан қолға өтіп, жергілікті халықтар арасында тарап отырғаны тілге жеңіл, оқырманын бірден баурап алатынымен бірге тарихи оқиғаларды шынайы түрде жеткізіп беруі ақынның ақындық өнерінің жетілгендігі һәм діни сауаты молдығынан хабар берсе керек. Ал шығарманың тілдік ерекшеліктері жоғарыда айтылғандай әрине, өз алдына бөлек мәселе.

Әрбір мұсылман үшін иманның негізгі 7 шартының бірі болып табылатын “Ақырет күнінің болуына сенім” және ол күнгі Ұлы Алла тағала тарапынан жүргізілетін есеп-қисап күнінің оқиғалары. Ақынның осындай шоқтығы биік туындыларының бірі – “Ахуалы қиямет” шығармасы. Бұл туындыда әрбір адамзат баласының өлер алдындағы жағдайы, Мүңкір-Нәңкірдің сұрақ-жауабы, қабір азабы, о дүниеде кездесетін әртүрлі қиындықтар мен машақаттар, бұл дүниеде сынақтардан сүрінбей өткен жандардың жұмақта мәңгі рахатқа кенелуі, керісінше нәпсінің құлына айналып, қысқа ғана өмірін ойын-сауықпен босқа өткізген пенделердің тамұқта азапталуы, ақырзаман жақындағанда пайда болатын белгілер: Иса ғалейһи саламның көктен түсірілуі, әзірет Мәдінің шығуы, Дажжалдың елді азғыруы, Иәжүж-Мәжүж қауымының жер бетін қаптауы сынды мәселелер кезек-кезегімен суреттеледі. Сондай-ақ, Жәбірейіл, Өзірейіл, Исафил және Микайыл секілді үлкен періштелер мен жұмақ-тамұқ періштелерінің қиямет қайымда атқарар іс-әрекеті сынды мәселелердің қисынын келістіріп, оқырманға жеңіл әрі түсінікті етіп береді.

Өмірінде өзінің қайдан, қалайша пайда болғанын және қайда баратынын, өмір сүрудегі мақсатын түсінген әрбір адам міндетті түрде осыншама тылсым дүниенің өз-өзінен пайда болмағанына көз жеткізіп, Ұлы Жаратушысын мойындайтыны ақиқат. Бұл мойындау адам баласы сенімінің шыңы болған таухид яғни, бір Алладан басқа жаратушының болмауы және оның ешбір теңдесі жоқ екендігіне сенумен жүзеге асады.

Ақын шығармасын Ұлы Жаратушыға мадақ, Пайғамбарға (Оған Алланың игілігі мен сәлемі болсын) салауат айта отырып бастайды да оқырманның бойындағы таухид сенімін тағы бір бекемдеп алу мақсатында Қасиетті Құранның ең қысқа, бірақ мағынасы жағынан жоғарыда аталған таухид мәселесін түсіндіретін “Ықылас” сүресінің Алла елшісі, пайғамбарымыз Мұхаммедке (Оған Алланың игілігі мен сәлемі болсын) түсу тарихы және оның қасиетін баяндаумен жалғастырады.

Құдайға хамді бихад сәна сансыз,
Бимысал, бибәдәл-дүр Ол мекенсіз.
Алланың бірлігіне тасбих айтар,
Жаралған күллі әлем, жанды-жансыз.
Барлығы зікір етеді есімі затын,
Әрбірі бір ләфзде айтар атын.
Құранда сүре “Ықылас” аятында,
Білдірген күдіретімен Өз сипатын[4., 6]

Оқырман сенімін бұл әдіспен қайта пысықтап алуының себебі, егер оқырман осы баста Аллаға деген сенімінде әлсіздік болса, оған шығарманың қалған бөлігін оқудың қажеті шамалы екендігін ақын жақсы біледі. Сондай-ақ, Қасиетті Құранды оқып үйренген әрбір адам Оның пайғамбарымыз Мұхаммедке (Оған Алланың игілігі мен сәлемі болсын) қырық жасынан бастап 23 жыл бойы шынайы өмірде болып отырған оқиғаларға байланысты түсіп отырғанын түсінеді. Ақын жырлап отырған хикая да сол шынайы өмірде болған оқиғалар негізінде суреттеледі. Бұл өз кезегінде шығарманың шынайылығын ашып көрсетеді.

Аталған шығарма көптомдықтың 89-91 томдарынан орын алды. Сондай-ақ 2014 жылы ақынның “Фикһ Кайдани”, Хикаят Әбу Дарда, Үш патша атты шығармалары мен “Шәді төренің шығарғаны”, “Әсиетнама” атты дидактикалық өлеңдері көптомдық кітаптарының 226 томына енді.

“Фикһ Кайдани”. Шәді Жәңгірұлы бұл шығармасы арқылы қасиетті Ислам дініндегі құқықтық мәселелерді өлең жолымен оқушыға тереңінен жеткізіп насихаттайды. Шығарманың қай жылдары баспа бетін көргені белгісіз. Дегенмен Шәді ақын “Қамар-Заман” атты қиссасының соңында өзінің баспа бетін көрген және баспаға дайындалып жатқан еңбектерінің тізімін бере отырып “Фикһ Кайдани” шығармасын баспадан шыққан кітаптар қатарына қойған. Томдыққа енген шығарманың асылмәтіні Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясы, Ғылыми кітапханасының сирек қолжазбалар қорынан Шәді Жәңгірұлының жеке томдығына алынды.

“Хикаят Әбу Дарда”. Шәді ақын дидактикалық сарынмен жырлаған бұл шығармасы арқылы Алла елшісі Мұхаммед (с.ғ.с.) заманында өмір сүрген Әбу Дарда (р.а.) атты сахабаның өмірі, тақуалығы жайлы баяндай отырып, оқушысын имандылыққа, тақуалыққа жетелеп отырады. Қолжазба мәтіні Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясы, Ғылыми кітапханасының сирек қолжазбалар қорынан алынып томдыққа еңгізілді. Мәтін көшірмесі Қазығұрт ҒЗО-ның қолжазба қорында сақтаулы. Мәтін соңында: “Араб әрпімен жазылғаннан көшірген Болатов Мәди, Жезқазған қаласы, 1975 жыл” деген жазу бар.

“Үш патша”, “Шәді төренің шығарғаны”, “Әсиетнама” атты шығармалары мәтіні Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясы, Ғылыми кітапханасының сирек қолжазбалар қорынан Шәді Жәңгірұлының жеке томдығына алынды. Әсиетнаманың үстіңгі жағында: “Бұл әсиетнаманы басында жазған Шәді төре Жаһангерұлы екен, содан Ағайдар Дауылбайұлы (қосымша аты Ғаріп қалпе) жазып алыпты. Ғаріп қалпенің араб әрпімен жазған қолжазбасынан көшірілді”, деген жазу бар[5., 179].

“Қисса Ибраһим Халилолла”, “Бақыл сары” дастаны, “Шәдінің болыс Қалмамбайдан ат сұрап жазған өлеңі”, Бәйбіше Сарғасқа Молдағалидың Шәдіге жазған өлеңі”, Кете Жүсіптің Шәдіге жазғаны, “Тұрмағамбеттің Шәдімен жұмбақ айтысы”, “Шәді төренің Отыншы Байға жазған өлеңі”. Аталған шығармалардың асылмәтіндері Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясы, Ғылыми кітапханасының сирек қолжазбалар қорынан алынып, көптомдықтың 227 томында алғаш қазақ графикасымен басылым көрді[6., 175].

Көптомдықтың 228 томына ақынның “Хикаят Қамар уз-Заман” дастаны һәм “Қисса Балғам Бағур” шығармалары енгізілді.

Қисса Балғам Бағур. Қисса Қазан қаласындағы Домбровский баспаханасында 1915 жылы баспадан шыққандығы туралы асылмәтіннің алғашқы бетінде мәлімет берілген. ҚССРҒА тарапынан 1953 жылы тексерілгендігі туралы мөр басылған. Қисса асылмәтіні ҒА-ның қолжазбалар қорында 1185 папкада сақтаулы. Мәтін толығымен сол нұсқадан аударылды.

Хикаят Қамар заман. Қисса алғаш рет 1914 жылы Ташкент қаласында кітап етіп басылған. Кітаптың алғашқы беттеріндегі жазуларды оқыған кезімізде ең алдымен Шәді Жәңгірұлы бұл қиссаны парсы тілінен аударғандығын, сондай-ақ өзін лақап атымен “Сұлтаншаһ Жаһангерұғлы” деп таныстырғанын байқадық. Төменде асылмәтіннің алғашқы бетіндегі жазуларды өзгеріссіз аударма жасаймыз:

“Күллу жәдидун ләзизун” (кез келген жаңалық – ерекше ләззат). Мутаржим: Сұлтаншаһ Жаһангерұғлы, бірінші табаға (басылым). Беихтимам биширкати Саид Ахмад қожа қажы Сүлейменқожаұлы Кәрімжан Хакімжанұлының харажы илән. Ташкентте Саид Ахмет қажы Сүлейменқожаұлының, Түркістанда Кәрімжан Хакімжанұлының дүкендерінде сатыладүр. Мутаржимдан уә аның уарсаларындын ижазатсыз табаға етмак (басып шығаруға) мамнуғ (тыйым салынады)” деп жазылыпты. Қисса асылмәтіні ҒА ОҒК-ның қолжазбалар қоры, №799 папкада сақтаулы. Аударма сол нұсқадан жасалынды [7., 200].

Қорытынды. Қорыта келе айтарымыз, бүкіл өмірін адамзаттың рухани өркендеуі жолына сарып еткен, сол аса жауапты жолда Ислам дінін өзіне негізгі жолбасшы етіп ұстанған, ондағы фикх (құқық) пен ақида (сенім) мәселелерінен терең сусындаумен, қатар Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.ғ.с.)ның өмір жолынан үлгі алған Шәді төре бас аяғы 30-дан астам діни-дидактикалыққисса-дастандар мен жырлар жазып қалдырыпты. Өзінің 78 жыл ғұмырында небір қиындықтарды бастан өткерсе де, ешқайсысына мойымай, тек ақиқатты жырлап өткен ақын ұрпағына ғылым нұрын таратқанын мына бір жайдан да көруге болады. Өмірден озғаннан соң жиырма бес жыл өтіп мәйітін қайта жерлеу қажеттілігі туындайды. Қабірін қайта ашқан жұртшылық ақын денесінің шірімей, сол қалпында жатқандығына, тек сақал-мұртының аздап өскендігінің куәсі болады. Қайран, Шәді ақын. Алла рахметіне бөлеп, бұл дүниеде жасаған ізгі амалдары алдынан жарылқасын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1) Өмірзақов С.Д. Қоқан басқыншылығы дәуіріндегі қазақ әдебиеті (монография) – Шымкент: “Алтын шаңырақ”, 2018. – 312 б.- кітап
- 2) Шәді Жәңгірұлы, Әмір Әмзе дастаны “Қазыналы оңтүстік” көптомдығы, 83 том., Алматы: Нұрлы әлем, 2012. – 288 б.- кітап
- 3) Абдиганбарова Ж. “Шәді Жәңгірұлының діни, тарихи дастандары” фил. ғыл. кан.дис. – Алматы, 2010. – 153б.–кандидаттық диссертация
- 4) Шәді Жәңгірұлы, “Ахуалы қиямет”“Қазыналы оңтүстік” көптомдығы, 89 том. Алматы: Нұрлы әлем, 2012. – 312 б.- кітап
- 5) Шәді Жәңгірұлы, шығармалары “Қазыналы оңтүстік”көптомдығы, 226 том. Алматы: Нұрлы әлем, 2014. – 312 б.- кітап
- 6) Шәді Жәңгірұлы, шығармалары “Қазыналы оңтүстік” көптомдығы, 227 том., Алматы, // Нұрлы әлем, 2014 жыл.- кітап
- 7) Шәді Жәңгірұлы, шығармалары “Қазыналы оңтүстік” көптомдығы, 228 том., Алматы, // Нұрлы әлем, 2014 жыл.- кітап

ГТАХР 17.01.09

А. Ақжолова¹, Ж. Исина², Ж. Қуандықова³

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан,
^{2,3}Баишев университеті,
Ақтөбе, Қазақстан

Ж. НӘЖІМЕДЕНОВ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Мақалада Ж.Нәжімеденов поэзиясының көркемдік ерекшеліктері жөнінде айтылған. Ж.Нәжімеденов поэзиясы – бейнелі, өзіндік үні мен интонациясы өзгелерден оқшау, өзгеше, көркемдік-стильдік тәсілдері тағы да ерекше, нұсқалы поэзия. Суреткер қазақ поэзиясын өзіндік жаңа эпитеттер, теңеулермен, өлең өрнегіне дыбыстық әсем айшықтарымен байытқан. Құбылтудың метафора, кейіптеу, символ, аллегория, метонимия, юмор, ирония, сарказмдарын сан алуан түрін жасады. Сонымен қатар, ол өзін сатирик ақын ретінде де таныта білді. Жүмекен Нәжімеденов – қазақ әдебиетінде астарды сөз тіркестерін құрудың, астарлы ойға өлең тудырудың шебері. Бұлардың бәрі – ақынның ешкімге ұқсамайтын стильдік ерекшелігі.

Түйін сөздер: поэзия, ақын, афоризм, ассонанс, аллитерация, эпитет, метафора

A. Akzholova¹, Zh. Issin², Zh. Kuandikova³

¹Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan
^{2,3}Baishev University,
Aktobe, Kazakhstan,

ARTISTIC FEATURES of ZH. NAZHIMEDENOV'S POETRY

Abstract

The article deals with the artistic features of Zh. Nazhimedenov's poetry. Zh. Nazhimedenov's poetry is an imaginative, original melody and intonation that differs from others, has its own artistic and stylistic methods, original, variable poetry. The artist enriched Kazakh poetry with his new epithets, equalities, and colorful sound patterns in an expressive performance. He created a variety of metaphors, charm, symbol, allegory, metonymy, humor, irony, sarcasm. He also established himself as a satirical poet. Zhumeken Nazhimedenov is a master of creating phrases in Kazakh literature, creating poems on purpose. All this characterizes the originality and individuality of the poet's style.

Keywords: Poetry, poet, aphorism, assonance, alliteration, epithet, metaphor

A. Ақжолова¹, Ж. Исина,² Ж. Қуандықова³

¹Казахский национальный педагогический университет им. Абая,
Алматы, Казахстан
^{2,3} Университет Баишева,
Актобе, Казахстан

ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПОЭЗИИ Ж. НАЖИМЕДЕНОВА

Аннотация

В статье говорится о художественных особенностях поэзии Ж. Нажимеденова. Поэзия Ж. Нажимеденова-образная, своеобразная мелодия и интонация, отличающаяся от других, имеющая свои художественно-стилевые способы, оригинальная, вариативная поэзия. Художник обогащал казахскую поэзию своими новыми эпитетами, равенствами, звуковыми красочными узорами в

выразительном исполнении. Он создал многообразие метафоры, обаяние, символ, аллеорию, метонимию, юмор, иронию, сарказм. Также он зарекомендовал себя как поэт-сатирик. Жүмекен Нажимеденов-мастер создания словосочетаний в казахской литературе, создания стихов на замысел. Все это характеризует оригинальность и индивидуальность стиля поэта

Ключевые слова: Поэзия, поэт, афоризм, ассонанс, аллитерация, эпитет, метафора

Кіріспе. Қазақтың классик ақыны Абай өлең мазмұны мен пішіні туралы, олардың бір-біріне үндестік-гармониясы туралы “іші алтын, сырты күміс” деп тұжырымдаған болатын. Қай шығарманың мазмұны мен пішіні бірін-бірі толықтырып, тағы да Абай айтқандай, “сылдырап өңкей келісім тас бұлақтың суындай” сұлулыққа көшіп, бір-біріне жан бітіргенде ғана өз оқырманын табады, оның жүрегіне жетеді, оған эстетикалық нәр береді. Мұнсыз ешбір шығарма өміршең бола алмайды. Мазмұны мен пішіні үндеспеген туындының өмірі қысқа, ондай шығармалар әсемдік аренасынан шағып қалады, ұмытылады. Шығарма мазмұны мен пішініне көптеген категориялар енетіні әдебиет теориясынан белгілі: жанр, тек, түр, тақырып, идея, сюжет, композиция, тіл, стиль және т.б. Бірақ осылардың ішінде көркем шығарманың құндылығын арттырып, шоқтығын биік көтеретін компонент – тіл, көркем, суретті сөз. Туындының сюжеті, композициясы әлсіз болуы мүмкін, ал тілі нәрсіз болса, оның еш құны жоқ, сондықтан да прозашы болсын, драмашы болсын, ақын болсын, ең алдымен, барлық назарды шығарма тіліне аударуға, бар қабілетті “тілдің түрін түрлеуге” жұмсауы шарт. Бұл уақытша нәрсе емес. Бұл әрекет қаламгердің бүкіл шығармашылық ғұмырында, өмірбақи еш толассыз өрбіп, өсіп, өрістей беретін, ұстарып, жетіле беретін көркемдік процесс. Әр суреткер өз үнін осылай табады, стильдік ерекшелікке осылай жетеді.

Қазақ әдебиетінде өзінің бет бағытын анықтаған, стилін тапқан, ешкімге ұқсамайтын өз мәнер-машығына жеткен қаламгерлер баршылық. Мұндай даралықты әдебиеттің әр жанрының өкілінен кездестіреміз. Олардың шығармашылық дербес отау тігіп, үнінің анықталатыны сондай, кез-келген бір шығармасын оқып, кімнің кім екенін айыруға болады.

Осындай өзіндік үн әдебиетімізге қайталанбас мәнер, сөз қолданудағы айнымайтын тәсіл, астарлы ой, логикалық тереңдікке жеткен қазақтың көрнекті ақыны Жүмекен Нәжімеденов.

“Ж.Нәжімеденов – суретші ақын. Оның суреті он сегізге енді шығып, құлпырып тұрған бойжеткеннің ылғи бұлқынып тұратын көкірегіңдей дірілге толы сурет. Онда омалып қалған ештеңе жоқ, бәрі қозғалыста. Суреттері айқын, бояулы. Өнерді өнер ететін өлшем. Шын асыл бояуды шын шебер күректеп, ия шелектеп жұмсамай, шай қасықтың ұшымен іліп алып жұмсайды. Біздің жас поэзияның бояуды баттастырып пайдаланатын орынсыз ысырапқорлығынан Ж.Нәжімеденов атымен ада. Оның жырлары әуенді, әуезді. Ол өлеңнің эвфониясына, ритмикасына, строфизикасына аса үлкен жауапкершілікпен қарайды”, – деп жазды Әбіш Кекілбаев [1, 104].

“Ғасырларды көктей өтіп, үзілмей келе жатқан халқымыздың қанға біткен қасиеті, ғажайып үрдіс – ақындық ХХ ғасырда жаңа поэтикалық шектерді жаулады. Белгілі бір дәуірдегі қазақ өлеңінің жаратылыс болмысын қалыптастырған дүлдүл дарынның бірі Жүмекен Нәжімеденов өлеңінде бірнеше, өзіне ғана тән өрнек, өзіндік тәсіл бар. Жүмекен өлеңдерінде қайталаудың, ұйқастың, сөз айшықтау мен ырғақтың, суреттеудің, тұспалдау мен астастырудың, шендестірудің жаңа үлгілері мол” [2].

Әдістеме. Ж.Нәжімеденовтің поэтикалық тілі бүкіл бір әлем деуге болады. Ақын өлеңдерінің көпшілігінде дерлік су астындағы маржандай жасырынып жататын терең мағына, сырлы саз, әсем әуен оқушысын баурамай қоймайды. Соңы теңеулер мен ұтымды әзіл – юмор, параллель теңестірулер мен лирикалық кейіпкер монологы өз орнында ұтымды қолданылатын. Терең пафос пен философиялық шегіністерден құралған жырлар ақын талантын айқын танытқандай.

Өлең жүйесі, немесе өрімі болсын, ырғағы мен ұйқасы, бунағы мен буыны болсын, яки ажарлау, айшықтаулар болсын, бәрі де тек өзіндік, тек қана нәжімеденовтік сипатта құбыла құлпырып тұрады. Мұның бәрі ақынның суреткерлік шеберлік жолында тынымсыз және талмай іздеулерінің нәтижесі.

Ақын өлеңінің әр шумағы ғана емес, тіпті әр тармағында жаңа, тың теңеулер, эпитеттер, метафоралар, метонимиялар, символдар тұнып тұрады. Бұл да алып әрекеттің, творчестволық еңбектің нәтижесі.

Ж.Нәжімеденов поэзиясы – бейнелі, өзіндік үні мен интонациясы өзгелерден оқшау, өзгеше, көркемдік-стильдік тәсілдері тағы да ерекше, нұсқалы поэзия.

Ақын ұлттық тіліміздің лексикалық байлығын, халқымыздың көркемдік қазынасын, әлем әдебиетінің классикалық тәжірбиесін жете меңгерген, жақсы игерген. Мұның өзі оның шығармашылығында шындықты шындау, шынайылау шеберлігіне жол ашқан.

Нәтижелер.Зерттеуші Ардақ Нұрғазыұлы былай деп жазады: “Ғасырлардың қойнында жүндей түтілсе де бүгінге жеткен қазақтар үшін, әсіресе Ж.Нәжімеденов үшін уақыт деген – топырақ. Ақынның өз сөзімен айтқанда уақыт деген – “Менің топырағым”. Оның да тереңінде мифтер мен аңыздар, ертегілер сақталған. Онда да біздің қайта оралуымызды күтіп, тамырымыздың тереңге тартуын тосып, тұнып көл жатыр. Ж.Нәжімеденов үшін ол көлдің тереңінде өз халқының көкірегінде мәңгілікке қалған топырақтың рухы-дала тағылымы жатыр. Соңғы екі ғасырда қазақтар уақыттың созылып, орнынан жылжымастай баяулап қалғанын жан-тәнімен сезді. Ж.Нәжімеденов жасаған дәуірде минут, секунд сайын жаңалықтар ашылып, адамзат ғарышқа қадам тастап жатқанына қарамастан, уақыт тіпті тоқтап қалғандай еді. Қазақтар үшін тіптен солай болатын. Уақыттың мұндай екі жақтылы сипат алып иілуін ХХ ғасырда Т.С.Элиот (1888-1965), Октавия Пас (1914-1998), Ж.Нәжімеденов (1935-1983) сияқты ұлы ақындардың бәрі дерлік сезінді. Олар өздерінің жырларымен, үнімен уақыттың созылып барып тоқтап қалғандай болуын немесе қарапайым айтқанда уақыттың “өлуін” аңғартты. Олардың бәрі де байырғы грециялықтардың “ұшқан жебе қозғалмайды” деген сөзінің тереңіне шөкті. Олардың жазу стилінде, өлеңдерінің формалық қалыптасуының өзінде уақыттың осы иілген қасиетінің қайшылықтағы бірлігі сақталды. Олардың жырында дәуірдің айқын ен-таңбасы бар. Олардың жыры өздеріне дейінгі әдебиетте қалыптасқан үлгілерге де, “измдерге” де, стильдерге де мүлде ұқсамайтыны да содан. Бұл тұрғыдан алғанда олардың қай-қайсысы да өзге қаламдастарына қарағанда өз дәуіріне ең жақын барған, өз дәуірін шынайы мәнінен дәл тани алған ақындар. Содан да олар тың стиль жаратушылар [3, 59].

Талқылау.Ж.Нәжімеденов - артық кемі жоқ, томаға тұйық өмірдегі, бір қалыптан шыққан, өлшемге түсірілген қоғамдағы жағрапия, тарих (аты тарих, заты саяси догма) оқулығын түзуші өзінің “Топырақ” өлеңіне қыстырма етіп, “ескі иланым еді” деп шағын кіріспе берген. Осы кіріспеде ақын адам өмірге шыр етіп келген сәтінде, сол адамның өмірден озғанда жататын жері белгі беріп қалады дейді. Осындағы “шыр етіп өмірге келу” мен жердің “бұрқ етіп көтерілуінде” екі түрлі уақыт кезеңі өмір сүріп тұр. Алдыңғысында әлде бір сапардың басталуы бар. Дегенмен одан сен адам өмірін ұзақ сапарға шыққан көш ретінде сезінесің, көш болған соң оның басталуы да, аяқталуы да болады, ендеше ол бір сапар. Онда уақытты да меңгеруге болады. Міне, бұл уақытқа қатысты бірінші түрлі түсінік. Уақыт туралы екінші түсінік - “жер бұрқ етіп көтеріледі” деген сөзден туындайды. Жер бұрқ еткенде жоғарыдағы уақыттың жаңа қыры жарқ етіп көрінеді. Бұл адам үшін меңгеруге, ауыздықтауға болмайтын мүлдем жат дүние, жаңа уақыт, әуелгі жалғастық емес, қайта уақыттың кідіруі. Адам баласы ойлап жете бермейтін жоғарыдағы болмыстан басқаша болмыстың белең беруі. Немесе өтпелі өмірдің, “мың күн сынбайтын өмірдің бір күн сынған” әлгі екінші беті.

Бұлар уақыттың уысындағы екі түрлі болмыс, уақыттың бірін-бірі қаптаған екі түрлі келбеті. Қарапайым адамның танымында уақыттың мұндай қиысуынан қашанда “бұйырмыс”, “жазмыш” деген түсініктер, ақын сөзімен айтқанда ұғымдар пайда болады. Адам баласы ескермегендей көрінгенімен, жеңіл ғана айта салатын осы сөздің түбінде қорғасындай ауырлық жатады. Ғасырлар бойында жан иесінің қыр соңынан қалмай келе жатқан оны Ж.Нәжімеденовтың “кәрі ұғым” дейтіні де содан. Осы тұстан Ж.Нәжімеденовтың пайымы жаңа биігіне көтеріледі. Ол уақыттың уысынан шығып кететін жаңа бір мүмкіндіктің бетін былай ашқан.

“Бұйырмыс” та, “жазмыш” та – кәрі ұғым,

Қалай ата-бәрібір ғой, бәрібір.

Қай жерде адам, ырыс таптың, құт құрап,

Қай жерде, адам, маңдайыңа бітті бақ,

Қай жердің де өз тағдыры бар шығар,

Топырағыңа біткен тағдыр- мықтырақ. . .

“Топырақ”

Өлеңдегі “Топырағыңа біткен тағдыр – мықтырақ” деген осы жол Ж.Нәжімеденовтың “Тамыр мен жапырақ” деп келетін ой желісінің арқауы сияқты. Бұл ақынның табиғатындағы ғасырлар бойында үзілмей келе жатқан ұлттық дүние танымның өзгелердің өртеп, қиратып, дала төсіндегі балбалдардан барын салып өшіргеніне қарамастан “Топырақ” деген осы сөзге сіңе отырып бойға тараған ұлттық рухтың тепсіп шығуы. Бүгінде Еуразия кеңестігі деп аталған, біздің ата-бабаларымыз бірнеше мың жылдан бері жасап келе жатқан айдынды осы өлкенің бізге, біздің тәніміз бен

жанымызға сыйлаған сыйы сол-тек өзімізге ғана тән болмыс, уақыт, өмір, өлім, ерлік, елдік, бауырмалдық турасындағы ешкімге ұқсай бермейтін өзгеше дүние таным.

Біздің үйдің алдында тұрды жалғыз қара ағаш,
Бір көктемде көктемей қалды әлгі ағаш жалаңаш.
Отаушылар қаланың көктемейтін ағашын
өтіп жүр-ау байқамай мына ағашты, шамасы?
Жапырақ жоқ басында
Көлеңке де жоқ онда.
Жалғыз өзі алып тұр бір үй салар алаңды,
Не пайда, деп сөйледім, осы ағаштың адамға.
-Інім,-деді бір аға ақ мұртының астынан,-
Рас, бұның бұтағы баяғыда-ақ қаңсыған.
Айналаның бәрінен пайда іздеуге тырыспа,
Шығыны жоқ,
Ағашты өз тамыры тұр ұстап.
Қарағаштың тасқа өскен қартайғанын сын ғып-ақ
Қартаюға бола ма?!
Қайың, талдың сыбдырлап
Көгергені, көкешім, осы шалдың арқасы!
Шыбықтарды қорғаған сол қартыңның қаңқасы,
Сыйлаған жөн қарттарды,
Жас шыбықтар көп төмен
Мынау қара топырақтың қабағынан көктеген,
Қарағаштың осынау балағынан көктеген.
Иілмейді сондықтан жел-дауылға әлек боп,
Сескенеді сезімсіз балталыдан ғана еппен.
Құлайды ғой өзі де-сән бұзады шал қанша,
Тұрғаны да тұқымы тамыр тартып алғанша.
Құлай қалса қазір бұл дауыл ұрып шын ұлып,
Анау ағаштардың да көбі кетер жығылып.
Құласа егер мықтылар -
Құлайды ғой дұрыстап,
Ал, әзірше мұны да мықтылығы тұр ұстап! . . .
“Менің топырағым”

Ия, “Менің топырағым” жинағында ақынның өзі жазғанындай, оның топырағы құнарлы, тамырлары тереңде, жапырағы биікте. Ақын жырларын кең насихаттайтын мезгіл де енді туды. Өйткені, оның өлеңдері қазіргі заманымыздың барометрі секілді, аса шеберлікпен және көрегенділікпен жазылған. Заман ағымын дәл барлаған, өмір туралы тебіренген ақын толғаныстарына тәнті боласың.

“Құм ағысын қақ айырып екіге
Қызыл шоқ гүл тағдырымен тұр ойнап.
Бетпақ дала бедірейген бетіне
Ойнап шыққан қызыл қандай бір оймақ...”

Әдемі сурет. Тіршілік белгісі аз білінетін жалпақ құмның ор-тасында мөлдіреп тұрған, кездің жауын алатын жалғыз шоқ гүл көз алдына келеді. Гүл бейнесі – ерліктің символы тәрізді.

“Бір бүйірде қызса деп ем өлеңім,
Бір ұйқыны бұзса деп ем өлеңім.
Ақылдыға қайғы алдырсам деп едім,
Ақымақты ойландырсам деп едім”.

Бұл – ақынның кредосы. Расында да ойландырмай қоймайды.

Ақынның “Саңырау мен соқыр”, “Шаңырақ”, “Тұзды жыр”, “Теңіздер мен шалшықтар”, “Құлан күйі” өлеңдерін форма жағынан анықтаудың өзі қиын. Өлеңдік қасиеті, философиялық толғаныстары балладаға көбірек ұқсайтын ұзақ өлеңдерде немесе өлеңмен жазылған әңгімелерде эпостың да, лириканың да, тіпті сатираның да элементтері кездеседі. Осы үшеуінің бір қалыптан шыққан, берік қорытылған синтезі – ақын ізденісінің тағы бір сәтті жемісі.

Әдеби шығарманың “құрылыс материалы” – сөз екені белгілі. Қаламгер өз туындысын оқырманға неғұрлым тартымды, жанына жақын, көкейіне қонымды болу үшін тіл мәнерін құбылта, құлшырта білу керек. Сөз, сөйлемдегі образды бейнелеудегі өзінің табиғи орнына дәл қаланбаса, өз тіркесінде орнын тапқан сөздер шоғырына шұғыла шашып тұрмаса, шығарма көркем бола алмайды. Тілі жұтаң туынды оқырманның ойын, сезімін қозғап, жан-дүниесін баурап, жігерін жанып, көкірегін күйге бөлей алмайды. Өлең ақын жүрегінен сыртқы әсерлер арқылы туады. Ол ақынның өмірден алған әсері мен сезімінің заттық көрінісі, сөз кестесіне түскен өрнегі. Шындық болмысты суреткер өзінше қабылдап, ол туралы өзінше ой қорытады. Шынайы шығармаға өзек болмақшы түйсік өз пішінін іздейді.

Сезім нақты, затты бейнеге айналу үшін, ақын қиялы өлең пішініне ауысады. Оның көркем нақышты бояуы ойластырылады, осы орайда сөз шеберінің халықтың тіл байлығын қалай меңгергендігі сынға түседі. Тіл өзінің ғасырлар бойғы даму, қалыптасу процесіне ой мен сезімді образды етіп берудің амал-тәсілдеріне ие болады. Сол маржандарын шығармасына пайдаланып, көркем бейнелеу қорын байытады.

Тіл байлығының ең жеңілі синоним, омоним, антоним сияқты ажар-айшықтарын Жүмекен аса шебер қолданады. Жалпы, антоним ой көркемдігін, пікір дәлдігін арттыратын, шығармаға поэтикалық күш, қуат беретін компонент.

Ақын шығармашылығында архаизм мен неологизмдер де жетіп жатыр, жалғыз-ақ солардың бір де бірі орынсыз қолданылмайды. Бұл да шеберлікке саяды. Шығарманың логикалық құрылысы, табиғаты талап ететін жағдайда автордың еркінен тыс бүгінгі лексиконнан шығып қалған ескі сөздерді енгізуге тура келеді. Ақын неологизмдерді де өлеңдерінде орынды пайдаланады. Ол қолданған жаңа сөздер образға айрықша ажар беріп, құбылып тұрады. Мысалы: “жаңғырықты тудогындай даланын”, “дала деген докторға көрінейін”, “профессор емдесін шұбат деген”, “мраморлар кіл үнсіз” – бірі теңеу, бірі метафора, бірі символ ретінде қызмет атқарады да, өлеңді әрлендіре, нәрлендіре түседі.

Өлеңді ажарлау құралдары – ассонанс пен аллитерация да ақын поэзиясында мол ұшырасады. Зерттеуде ақын шығармаларынан олардың алуан түрлері келтірілді. Олар өлеңге көрік беріп, құлаққа жағымды естіліп, тыңдаушысына әдемі әсер береді. Мысалы:

Міне, біздің Алматы осы алма төсі бүлтиып,
Алма төске жас бұтаның саусақтары тұр тиіп,

Жүмекен тыңнан жаңа эпитеттер де жасады. Мысалы: “именшек сәуле, ашқылтым ой, жымысқы жел, күңкіл ақыл, кер сөз, сайқымазақ самал, жалқау құм, қытықшыл айдын” дегендер өлең сөзге айрықша ажар беріп, әсерін күшейтіп тұр. Бұл да шеберлік.

Академик З.Ахметовтің теңеу туралы ұғым-тұжырымдарына сүйеніп, оның Нәжімеденов өлеңдерінде қалай қолданылатынын бажайлау арқылы да ақынның шеберлігін танимыз. Жүмекен теңеулердің күрделі түрлерін жасауға шебер: “ымырт шақ еді тып-тыныш, көлеңке құсап кірді үйге”, “қой санаған қойшыдай астроном”, “қаңқ етіп бір күлді ақын қайтқан қаздай көліне” [4, 134]. Әдемі айшықтар!

Құбылтудың ерекше түрі – метафора да ақын өлеңдерінде мол ұшырасады. Өлеңді шығармадағы образды сөздерді суретке айналдырып, оқырманның көз алдына картиналар жиятын жақсы ауыстырулар-көркемдік кілті. Талантты қаламгер құбылтудың бұл түрін де шебер қолданған. Әсіресе ақын өлеңдеріндегі метафораның ұлғайған түрлері жаңа, соны,тың. Сондықтан кенеулі, келісті, көркем: “Маңдайы – өткен өмір қолжазбасы” деген тіркестегі суреттің мағынасы көкейге бірден қона кетеді. Әсерлілігі де күшті.

Құбылтудың тағы бір түрі – символ ақын шығармашылығында ерекше орын алады. Оның айтар ойы әсем астармен келеді. Бұл өрім мен өрнектерден де Жүмекеннің шеберлігін тану қиын емес.

Нәжімеденов шығармаларында символдардың үш түрі бар. Символдың әдеттегідей жеке сөздер арасында келетін қысқа түрі болса; жеке шумақтардағы мағына астары. Мәселен, “Жартас”, “Жүрегінде бір тамшы қан болса егер”, “Қос қанатын қиып алып байғыздың”, “Көз жасы”, “Нейтрон бейнесі” секілді өлеңдер түгелімен астарлы;

“Тамыр мен жапырақ” тәрізді поэмалардың тұтас символқа құрылуы.

Өлең табиғатына өте қажет қасиет – ықшамдылық. Ондай қасиет өлең бойына көбіне метонимия яғни алмастыру арқылы дариды. Бір тектес аттар немесе ұйқас құбылыстарды бірінің орнына бірін жұмсап, көп сөзбен дәлелдейтін нәрсені бір ғана сөзбен қысқа да нұсқа беруге болатын тәсілді

Жүмекен жақсы меңгерген: “Бір ойың – Абай, Тоқай, Мақтымқұлы; бір ойың Есенинге қапты ұмтылып...”.

Табиғаттың қандай құбылысы болса да, Жүмекен өлеңінде жаңды суретке айналады. Ақын бейнелеген тау ма, тас па, су ма, әйтеуір бәрі – тірі: күледі, сөйлейді, сырласады, ойланады, неше алуан күйге түседі. Ақын мұндай динамиканы кейіптеу тәсілімен тапқан. Оның бұл мағынадағы палитрасы бояуға бай. Сондықтан “Тау сулары таусылмады, ынтықтырып ағады, қыз толқындар бірін-бірі шымшып, күліп барады” тәрізді өзгеше сұлу, сылқым өрнектер Жүмекенде мол.

Ақынның кейбір өлеңдері – түп-түгел, бастан-аяқ кейіптеу. Мұндай да ол көбіне табиғатты кейіптейді, аса шебер кейіптейді. Кейіптеу элементтері ақынның “Ән бұлағы”, “Ол бұл жолы шынын айтты”, “Қанды”, “Соңғы махаббат”, “Қыран кия”, “Тамыр мен жапырақ” дастандарында көп ұшырасады.

Құбылудың бір саласы – аллегория. Ол ақын шығармашылығының елеулі бөлігі. Бұл ретте ол сыршыл лирик болумен қатар, шебер мысалшы да... Бұл жанрға Жүмекен шығармашылығының үшінші кезеңінде ерекше ден қойды. Ақын мысалдары екі топқа бөліп қарастыруға болады: персонаждары жан-жануарлар және жансыз заттар болып келетін мысалдар; персонаждарына адам, немесе қиялдағы бейнелер араласып келетін аңыз-мысалдар. Олардың *бірінші тобына* “Ешкі мен қасқыр”, “Крылов тақырыбы”, “Жыл басы”, “Тоғай ертегісі”, “Жыл үстінде”; *екінші топқа* “Жұмақ бағы”, “Қорық”, “№1 құдай”, “Ертегі” т.б. жатқызып, іріктеп талдадық. Бұларда және басқа көлемі шағын, миниатюрлық мысалдар да тұрмыстағы күйкі тіршілік, етекпен таратқан көне ескілік, адам мінезіндегі толып жатқан келеңсіз көріністер өткір сықақталады.

Ж.Нәжімеденов шығармашылығында юмор мен сатира осылайша жеке-дара жанр қалпында күллі ерекшеліктермен бас-аяғы бүтін көркем туындыларға да айналған, сонымен қатар, ақынның барлық өлең поэмаларының өнбойына күншуақтай дарып, тұтас тарап та кеткен. Әсіресе, Ж.Нәжімеденов стиліндегі ерекшелік, поэтикалық сыр мен сымбат ақынның “Алдар көсе” дастанында анық танылады.

“Ақынның өлеңдеріндегі интеллектуалдық ой сарыны, әдебиеттің ыстығы мен суығына өз жанын аямай тосатын өр мінезі оқырманның көзіне көбіне-көп Достоевскийді елестетеді. Біз осы жерде Достоевский есімін қызыл сөзге қызыққандықтан ғана айтып отырған жоқпыз. Достоевский шығармалары мен Жүмекен поэзиясын салғастыра отырып, ұлы жазушының “Бесы” атты романы мен ұлы ақынның “Алдар көсе немесе диалогтар” атты поэма-пародиясының арасынан бір ұлы үндестіктің сырын аңғардық” [5, 147].

Шындығында да, Достоевский өз шығармасында “жартылай ғылымды” аямай сынады. Достоевский романындағы басты кейіпкер Шатов “Жартылай ғылым – адамзат тарихындағы соғыстан да, аурудан да қатерлі ең ұлы нәубет” деп әрі-сәрі күйге түссе, Жүмекен өз шығармасында “жартылай ғылымды” былай әжуалайды.

Тағы қандай бас бар еді
Әсте көп.
Бәрі бірақ заң-дәстүрге қас, демек,
Жұрттың бәріне ұнау үшін
Формасыз
Пластинин бас керек!
Ал, миы ше?
Мәселе емес бұл шырақ,
Кімге керек балшық сынды былжырақ?!
Балшық орнын немен толтыр жөн бәрі
“басында түк жоқ!” - демесе болғаны.

Орайы келгенде тағы бір айта кететін шындықты алға тартпақшымыз. Жүмекеннің “Алдар көсе немесе диалогтарындай” формасы да күрделі, ойлау өлшемі де өзгеше поэма бұрын-соңды қазақ поэзиясында болған емес. Көлемі өте үлкен болмағанымен, аталмыш туындының көтеріп тұрған жүгі өте ауыр. Жүмекеннің поэма-пародиясында Данте Алигьеридің “Қүдіретті комедиясымен” керемет бір үндестік бар.

Мәселен, Жүмекен де Данте сияқты о дүние жөнінде толғай отырып, осы өмірдегі әділетсіздіктің, тоғышарлықтың түп тамырының иіріміне терең бойлап, сол құбылыстың гармониясы мен дисгармониясын әдемі жеткізген.

“Ақпын дейді. Ей, бейшара, сыңар жақ, -

Сыңар тонауымен күлді бір аруақ –
Тозақ оты болар еді далбаса
Егер онда адал жандар жанбаса,
алаяқтар түспейді отқа.

Көп ебі

Жоқ сорлылар отқа үйірлеу келеді.

Немесе:

Атақтыны сүймейді Алла себебі,
("Атақ-даңқ бір Аллаға жарасқан,
Мықты екенсің бар, бар, талас, талас та ал"
Қызмет еткендерді ғана дірдектеп
қосады ептеп нөкеріне, дүрмекке.

Сондай-ақ:

Атақтыны сыйлайды тек, сыйлайдысыйлағаннан.

Тамұғын да қимайды.

Мәңкүр-Нәңкүр мысқылдайды кей сәтте
өлген кісі неғылады үй-жайды".

Бір өкініштісі, осы поэма жөнінде баспасөз бетінде әлі де пікір айтылған жоқ. Әділін айтсақ, Жүмекен поэзиясы әдебиетке адал қызмет етудің үлгі-өнегесі. Сондықтан Жүмекенге қайтып оралу, ұлы рухқа қайтып оралғанмен пара-пар құбылыс.

Жүмекен ақынға тән ойнақы әзіл мен жылы юмор, тіпті астарлы берілген ирония да біраз уақыт проза ауылына қоңыс аударған ақынның поэзиядағы өзіндік берік дәстүрлеріне де адал екендігін дәлелдейді. Сонымен бірге, ақынның жыр кітаптары тұтастай жаңа формамен құрылғанын, ондағы өлеңдердің әрқайсысының орындалуы, тіпті тақырыбы да Жүмекеннің бұрынғы өлеңдеріне мүлдем ұқсамайтындығын айта кеткен орынды. Бұл орайда өлеңдердің басым көпшілігінің жазылу стилі, тіпті ырғағына дейін қазақ поэзиясындағы үйреншікті стильдердің біріне де келмейді. Бірқатар жырлардан Уитмен мен Неруда секілді ақындардың игі ықпалы байқалады. Ақын реті келген жерінде дәстүрлі буын санын бұзудан да, ұйқасыз жолдарды қолданудан да тайсалмайды.

Ж.Нәжімеденов поэзиясында айшықтаудың да алуан түрлері бар: арнаулар, қайталаулар – эпифора, анафора, төкре қайталау, еспе қайталау, антитеза т.б. Бұлардың да өз орындарында талдап, тексеріп, поэтикалық сипаттарын байыптадық.

Жүмекен – сыншыл ақын. Мағыналары мегзеуге, поэтикалық баламалауға құрылған бейнелеулер мен ұрпақтар жалғастығындағы жақсылықпен жағаласқан келеңсіздіктер кесепатын сыншыл реалистікпен бейнелейді.

Ақын – тіршілік кеңістігіндегі барлық құбылыстарды, қасиеттерді үндестігімен де, даралық өзгешелігімен де, қарама-қайшылықтары салғыласқан, қақтығысқан үйлесімсіздіктерімен де санасына қабылдайтын шығармашылық тұлға. Жүмекен поэзиясының тұтас жүйесі осындай көп сарындардың, мол дауыстардың, қайшылықтар мен үйлесімдердің, жылдамдық пен баяулықтың, жомарттық пен сарандықтың, өсу мен өшудің, өрлеу мен құлдилаудың, шарықтау мен құлдыраудың, мейірімділік пен қатыгездіктің, ажарлылық пен ажарсыздықтың және т.б. қарама-қарсы ұғымдардың шендескен, егізделген сипатымен жырланған. Ақынның сыншыл өлеңдері осындай философиялық мағыналылығы айқын бейнелі сөздермен, тіркестермен өрілген. Мысалы: "Өзіл-шын" ("Махаббат деп атар едім мен нені? "), "Даңқ", "Кісі болса көтерілер", "Жақсы десе – жылынып жүрек жібіп", т.б. Ақын адамдардың абырой мен атаққа, биік беделге ие болуындағы болмыс шындығын қарама-қайшылықты сыншыл тілмен өрнектейді. Ақын – адамдардың мінез-құлық психологиясындағы аумалы-төкпелі құбылыстардың сипатын қара қылды қақ жарғандай сыншылдықпен бейнелей жырлайды. Адамдардың мансап, атақ-даңқ жолындағы ұстанымдарының шынайы сипатын ақын әділ бағалаумен жырлайды.

Ақынның "Жырлар жазу түскен әкім хақында" атты сатиралық және лирикалық сарындар тұтастығымен жазылған өлеңі адамгершілік-имандылық көзқарас қуатын танытады. Әкім болған кезінде ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс болған пенденің іс-әрекеттері де, оны қоршаған қоғамдық-әлеуметтік ортаның құбылмалы сипаты да әлеуметтік-тұрмыстық сатира бояуларымен бейнеленген.

Төрт бөліктен тұратын осы оқиғалы өлеңде бір жылы құрғақшылық болып, егін шықпай шаруашылық шығынға батып, әкім орнынан алынып, ақыры ол ешкімге керексіз, сүйкімсіз ең елеусіз

адамға айналады (“Күні кеше болған жігіт тірі аңыз, жылы сөзге зәру бүгін бір ауыз”). Өлеңдегі авторлық көркемдік түйін – адамдардың бір-біріне кешірімді болуын тілеу.

Жүмекен поэзиясындағы сыншыл реалистік сарын аясында тіршілік қозғалысындағы осындай пенделік ұсақтық кемшілік атаулының бәрі де сыналады. Ал кейбір өлеңдерінің тұтас құрылысының сатиралық-юморлық сипаты да айрықша әсермен байқалады.

Жүмекен – хакім Абайдың “Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп” көзқарасын ұстанған гуманист ақын. Ақын әлеуметтік-философиялық сарынды шығармаларында Жер планетасындағы барлық мемлекеттерге, халықтарға ортақ баянды бейбітшілік, татулық, достық, ауызбіршілік, береке ұлағатын жырлайды.

Ақынның “Москва сапары» циклі (“Қарулар палатасында”, “Адам-толқын”, “Қыздар моласы”, “Москвадағы Пушкин ескерткіші түбінде”, т.б.) өлеңдерінде уақыт пен кеңістіктегі, бүкіл ғаламдағы адамдар мен қоршаған тіршілік қозғалыстарының барлығы да гуманизм ұлағатымен қуаттанған адамгершілік-имандылық ойлары сипатымен жырланған. Ақын жырларының бір қатары (“Отырғам жоқ ұнатқаннан жыр етіп”, “Нейтрон бейнесі”, “Қару-жарақ хақында”, “Мандайын оқ тескен каска туралы”, т.б.) адамзатты қырғынға ұшыратқан соғысқа қарсылық, қанішерлерді айыптау сарынымен жырланған.

“Ырғақтылық, структуралық құрылымындағы қайталаушылық кейбір компоненттердің тәртіппен, жүйелілікпен оқтын-оқтын оралып отыруы – поэзиядағы көркемдік құралдарының бірі” [6, 116] деген пікірін ескерсек, бұл орайда Ж.Нәжімеденов қазақ өлеңі өлшеміндегі дәстүрін жалғастырушы ретінде, өз поэтикасында 6,7,8,9,11 буынды өлең түрлерін шебер қолданғанын аңғарамыз.

Ф.ғ.к. Халмурзаева Құралай Әмзеқызының пікірінше: “Алғашқы қадамынан-ақ қазақ поэзиясына өзгеше үн, ырғақ, ең бастысы нәзік сезім мен логикалық үйлесім әкелгенін паш еткен лирик ақындарымыз М.Әлімбаев, Т.Молдағалиев, М.Мақатаев, М.Шаханов, М.Сатыбалдиевтерде 7, 8, 11, 13, 15 буын өлшеміне құрылады. Ал Ж.Нәжімеденов өлеңдері С.Ерубасев салған ізбен жүретіндігі, өлеңіндегі тармақ санының ұзын сонар созылуы, бір тармақтағы көп бунақты буын саны 14, 15, 16 тіпті одан да асып кетуі – өлеңдегі ауқымды ойдың шашауын шығармай түйсінуді қиындатып, психологиялық салмақ салатындығы көрінеді”. Аталмыш ақынның “Бауырына ап тау мен қырды түн қызғанды» атты өлеңінде Абай қалыптастырған сегіз буынды шалыс ұйқасты өлеңдер он бір, он екі, он үш буынды өлең өлшеміне айналған. Ақын айтпақ ойдың ауқымдылығына сай ұйқастың көтеретін жүгін азайтқан. Есесіне айтпақ ойдың мазмұнын тереңдеткен. Мұнда 18 буынды бір тармақты өлең – 9 буынды екі жол-тармақ. Сонда бір-бірімен ұйқаспайтын алғашқы екі тармақтан 9 буынды бір шумақ шығар еді (18+18=36:4=9). Ал ол ең кемінде а-э-а-э болып шалыс ұйқасар еді. Онда бірде-бір ұйқас жоқ, яғни өлеңде прозаизм басым. Сондай-ақ әдеттегі дәстүрлі шалыс ұйқас бунақтарын алмастырып түсірген. Ұйқастары әр алуан, бай: шалыс ұйқас, егіз ұйқас, қаусырма ұйқас және ерікті ұйқасқа негізделеді. Бес шумақ та 6, 8, 11, 13 тармақтан құралып 4-тен 19 буынға дейін жетеді. Бұл ақынның өзіндік ізденіс-жаңалығы” [7, 17].

Ал зерттеуші Ақылбек Шаяхмет болса “Ақын поэзиясы сан алуан тақырыпты қамтиды, қоғамның түрлі проблемаларына назар аударады, оларды әртүрлі формада, әртүрлі мазмұнда жырлайды. Бұл орайда да лирик ешкімге ұқсамайтын өзіндік бетін танытады. Қазақтың он бір буынды қара өлең ұйқасына қоса қазіргі уақытта орыс поэзиясында жиі бой көрсетіп жүрген ерікті ұйқас түрін шеберлікпен пайдаланады” [8, 38] – дейді.

Ақынның негізгі қолданған ұйқастары: егіз ұйқас, қара өлең ұйқасы, шалыс ұйқас, ара-тұра шұбыртпалы ұйқастар бар. Ал кезекті ұйқас мүлдем жоқ. Ұйқастары үш буынды және төрт буынды болып келеді.

Ақын ішкі ұйқасты өлең тармақтарында неше түрлі құбылта біледі. Өлең ішіндегі кейбір дыбыстардың үндестігін үйлестіру былай тұрсын, он төрт, он бес буыннан тұратын өлең тармақтарын түгел ұйқасқа айналдырып жіберетін де тұстары көп.

Ал, ақынның қазақ өлеңінің шумағына енгізген жаңалығы төмендегідей:

Он бір буынды өлеңнің бес тармақтан тұруы, яғни бірінші, екінші, бесінші жолдарының бірыңғай ұйқасуы.

Он бір буынды өлеңнің төрт тармағының да бір-бірімен ұйқасуы және сол тармақтардан тыс, ырғақтардан бөлек 5-6 буыннан тұратын тіркесі.

Он бір буыннан тұратын екі тармақтың бір-бірімен және жеті буыннан тұрған үшінші тармақтың алдыңғы екеуімен ұйқасуы.

Бір шумақтың қатар тұрған үш жолы бір-бірімен ұйқасады да, төртінші тармақ келесі шумақтың үш жолымен ұйқасады, солай жалғаса береді.

Жүмекен шығармалары афоризмдермен де ажарлы. Оның афоризмдері образбен өрнектеліп, көрікті ойлар тудырады. Олар өмір тәжірибесінен қорытылған түйіндер.

Жұмыста ақын афоризмдері ақыл және нақыл сипатында екі салаға бөлінеді. Қанатты сөздер ақынның өлеңдерінде де, поэмаларында да, мол және әралуан.

Ақын адам портретінің де, пейзаждың да шебері. Аз сөзбен жеке деталь штрихпен күрделі де қызық суреттер салады. Солар арқылы дәстүрге жаңалық қосады. Мұндай өлеңдерді сыдыртып оқып, бірден түсіне кою киын да. Өйткені шумақ көз сүріндіреді, ойландырады, толғандырады. Осыған байланысты болса керек, “Жүмекен – жұмбақ ақын, - дейді Мұқағали. – Тамырын терең салған, ойға бай, тілге сараң суреткер. Ақындарға тән шалқу, тебіреніс, толғаныстың өзі де құпия жасырулы. Оқушының қолына тереңде жатқан ойының бір ұшын ұстатады да, арғы жағын өзің тап дегендей жайлап шығарып салады” [9, 97]. Бұл да суреткердің өзіндік ерекшелігі.

Ақын жырды тек өзі үшін ғана емес, халық үшін жазады. Оз ойын өлеңі арқылы жұртқа жомарттықпен үлестіреді. Өмір шындығын еш бояусыз, қоспасыз шынайы образда, қаз-қалпында бейнелейді. Адамның жан күйзелісін, ыстық-суық сезімдерін ашып көрсетеді. “Ол – мақта да, мен – күйе, жұғып қалар секілді” деген теңеулер қандай нанымды естілсе, “Киінуші ең еркекше, “жігіт” едің оңды аса, фамилияңның соңында “а” тұрғаны болмаса” деген жолдар да еріксіз жымытады.

“Бір дәптерді өлеңмен жасатып көр,
Ал мезгіл, мені соған қоса түпте.
Мың алғыс саған, достым, бүгінгі күн,
Ертеңге орныңды енді босатып бер”, –
дейді ол.

Жүмекен поэзиясы – Жүмекен ақынның жан жыры, жан мұңы, жан сыры. Ақынның сергек, сезімтал, секемшіл жаны көлгірсу, жағымпаздық, дүниеқоңыздық, т.б. әлеуметтік дерттің симптомдарын аямай ашық айыптайды.

“Жылтырлығы үшін тасты бағалап”, “Жағымпаздық тілін бүктеп салады, кресло болу үшін жұп-жұмсақ”, “шолтаңдағыш келетін қысқалық”, “өтімді арзан”, “Айла өседі деседі, ұяты жоқ базарда, Сауда өседі деседі, ел пиғылы азарда”, “топастың торғай аулар торы”.

Ж.Нәжімеденов өлеңінде қажет жерде сөзді үзіп-үзіп, буынға бөліп келтіретін өзіндік үлгі жиі кездеседі. Ақынның бұл тәсілі – ырғаққа, буынға негізделген қазақ өлеңінің табиғатын өзінше “пайдаға жарату”.

“Қорқыт жақындағанда”, “семсер ілгеннің бәрі сүргін іздер сері емес”, “жалғыз жібермеймін деп шылбырына жармасқан”, “бас бағалап құлақтарына қарап”, т.б.

Қорытынды. Қорыта келгенде, Ж.Нәжімеденов – қазақтың ұлттық рухани мұрасының ұшан-теңіз байлығын еркін меңгерген ақыны деп бағалаймыз. Қазақ тілінің лексиконындағы синоним, антоним, омоним, тұрақты сөз тіркестері, мақал-мәтелдерді өз шығармаларында шебер қисындыра білген. Ажарлау құралдары мен эпитет, теңеу, аллитерация, ассонанс интонация ақын шығармаларының айнымас құралы болған.

Суреткер қазақ поэзиясын өзіндік жаңа эпитеттер, теңеулермен, өлең өрнегіне дыбыстық әсем айшықтарымен байытқан. Құбылтудың метафора, кейіптеу, символ, аллегория, метонимия, юмор, ирония, сарказмдарын сан алуан түрін жасады. Сонымен қатар ол өзін сатирик ақын ретінде де таныта білді.

Айшықтаудан Жүмекен тудырған тың арнаулар, қайталаулар, антитеза, эпифора, анафора, психологиялық егіздеулер қазақ поэзиясының бұл саладағы поэтикалық үлгісі боп табылады.

Ақынның зергер суреттеулері, портреттері, пейзаждары, образды сөз кестелері – оның деталь дәлдігін шебер меңгеруінің нәтижесі. Сондай-ақ, оның шебер қалыптастырған ақыл-нақылдары, афоризмдері жұрттың жаттап алып, қанатты сөз ретінде пайдалануына өте ыңғайлы.

Жүмекен Нәжімеденов – қазақ әдебиетінде астарды сөз тіркестерін құрудың, астарлы ойға өлең тудырудың шебері. Бұлардың бәрі – ақынның ешкімге ұқсамайтын стильдік ерекшелігі.

Ж.Нәжімеденов – тіршіліктің бар сәтін, бар бояуын, бар құбылысын жеке мәнінде де, жалпы мазмұнында да тынымсыз, тоқтаусыз, қалт жібермей қармап қалып, өлең сөзге ұластырып, өзінен кейін ұланғайыр, өзгеше жыр мұрасын, жұмбақ жаратылысты поэзиясын қалдырған жиырмасыншы ғасырдың аса ірі ақыны.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1) Әбіш Кекілбаев. Дәуірмен бетпе-бет. Қазақ әдебиеті, 1972 жыл. - кітап
- 2) Жұмекен Нәжімеденов: Библиографиялық көрсеткіш/ Құраст.: С.Жұмекенқызы, С.Дарибайұлы. - Алматы, 2005.-43 б. – библиографиялық көрсеткіш
- 3) Ардақ Нұрғазыұлы. Уақыттың тұңғыық тереңіндегі көл // <http://zhumeken.kz/> - кітап
- 4) Ахметов Зәки. Поэзиядағы жаңашылдық пен тілдік даму // Жазушы, 1980. №2. 326 б. - кітап
- 5) Сауда Нәжімеденова. Жұмекеннің жүрегі. Жұмекен Нәжімеденов туралы естеліктер. - Алматы: Білім, 2006. - 372 б. - кітап
- 6) Негимов С. Өлең өрімі. – Алматы: Ғылым, 1980. - жинақ
- 7) Халмурзаева Құралай Әмзеқызы “Поэзиядағы формалық ізденістер (1950-1970 ж.ж.)”. Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. Астана, 2010. - автореферат
- 8) Ақылбек Ш.. Жыр жұлдызы биік // <http://zhumeken.kz/> - кітап
- 9) Мақатаев М. Қазақ жырларының бір жылы // Жұлдыз, 1972, №7. - журнал

МРНТИ 17.71.91

Қ. Сарбасова¹

*¹І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті,
Талдықорған, Қазақстан*

I. ЖАНСҮГІРОВТИҢ “КҮЙШІ” ПОЭМАСЫНДАҒЫ ПОЭТОНИМДЕР

Аңдатпа

Көркем мәтін мен қаламгер шығармаларында жалқы есімдердің қолданылуы- заңды құбылыс. Көркем шығармада қолданылған барлық жалқы есімдер- поэтонимдер. Барлық поэтонимдер шығарманың ономастикалық кеңістігін құрайды. Шығармасының сюжеттік-тақырыптық мазмұнына сәйкесжазушы “ономастикалық әлем” таңдайды. Бұл “әлем” қаламгердің көркем идеясын білдіреді және олар мәтінде атауыштық, мәтінтүзушілік, адрестік, ақпараттық т.б. қызметтер атқарады. Мақалада поэзия Құлагері Ілияс . Жансүгіровтің “Күйші” поэмасында қолданылған онимдер анықталады және олардың топоним, антропоним, зооним мен фитоним, этноним,теоним тәрізді разрядтары жіктеліп, көрсетіледі. Олардың көркем әдебиеттегіқызметі жіктеліп, сипатталады. Поэтонимдердің поэмадағы қызметтері мысалдармен нақты дәйектеледі. Поэманың ономастикалық кеңістігін құраушы поэтонимдерді қолданудағы ақын мақсаты айқындалады. Сол арқылы ақынның ономастикалық бірліктерді , атап айтқанда, жалқы есімдерді қолдану ерекшеліктерін сипаттай отырып, қаламгер шығармасының шынайылығын да бағамдауға болады.

Түйін сөздер: ономастикалық кеңістік, ономастикалық әлем, поэтонимдер

К. Sarbasova¹

*¹ Zhetysu State University I. Zhansugurova,
Taldykorgan, Kazakhstan*

POETONYMS IN THE POEM I. ZHANSUGUROV “KYISHI”

Abstract

The use of proper nouns in fiction and writers is a natural phenomenon. All nouns used in fiction are poetry. All the poems are the onomastic space of the work, the writer chooses the “onomastic world” in accordance with the thematic content of the work. This “world” represents the artistic idea of the writer, and in the text they perform nominative, text-forming, addressable, informative and other functions. The article describes the onyms, toponyms, anthroponyms, zoononyms, phytonyms, ethnonyms, theonyms, used in the poem by I. Zhansugurov “Kyishi”, they are classified and characterized by categories. The most important of them is the development of literature, description. Poetic poetry services are also highly valued as myardia.

Poems use the space of onomastics to support the poet. This is due to the fact that the computer components of a computer, in particular, allow you to use keyboard shortcuts, as well as change connection settings. With the help of this, the specificity of the use of onomastic units, in particular proper names, is characterized, which affects the realism of the poet's work.

Key words: onomastic space, onomastic world, poetonyms

К. Сарбасова¹

¹ *Жетысуский государственный университет им. И.Жансугурова,
Талдықорган, Казахстан*

ПОЭТОНИМЫ В ПОЭМЕ И. ЖАНСУГУРОВА “КҮЙШІ”

Аннотация

Использование собственных имен в художественном тексте и произведениях писателей – закономерное явление. Все собственные имена, используемые в художественной литературе это – поэтонимы. Все поэтонимы составляют ономастическое пространство произведения, писатель выбирает “ономастический мир” в соответствии с тематическим содержанием произведения. Этот “мир” представляет художественную идею писателя, а в тексте они выполняют номинативную, текстообразующую, адресуемую, информативную и другие функции. В статье описаны онимы, топонимы, антропонимы, зоонимы, фитонимы, этнонимы, теонимы, библионимы, хремотонимы использованные в поэме И. Жансугурова “Күйші”, они классифицированы и охарактеризованы по разрядам. Также описаны и проанализированы их художественные функции в произведении. На реальных примерах доказана результативность использования поэтонимов в ономастическом пространстве поэмы. При помощи этого охарактеризована специфика применения ономастических единиц, в частности имен собственных, что подтверждает реалистичность произведения поэта.

Ключевые слова: ономастическое пространство, ономастический мир, поэтонимы

Кіріспе. Өлең - сөздің патшасы болса, І.Жансүгіров - қазақ өлеңінің ұстасы. Ақындық таланттын поэма жанрында танытқан, кезінде поэзия Кұлагері атануы да сондықтан. І.Жансүгіровтің 1929 жылы өнер тақырыбына жазылған “Күй” поэмасы - қазақ халқының рухани мәдениетін танытатын күй өнеріне, күйді дәріптеуші қобызшыға арналған поэма. “Күйші” соның сатылы, заңды жалғасы еді. “Күйшіде” ақын өнер тақырыбын өрістете түсті. Көркемдік шешімі тұрғысынан, сюжеттік, композициялық, образдық, тілдік шеберлік бағытында ақын алғашқы поэмасынан гөрі “Күйшіде” өсу биіктеу үстінде болғанын толық аңғартты” [1., 258]. Біз Ілияс ақынның оқырман, зерттеуші, ғалым және замандас ақын – жазушылардан тиісті бағасын алған “Күйші” поэмасының ономастикалық кеңістігі жайлы сөз қозғамақпыз. Жалпы “... ономастикалық кеңістік әлемге көзқарас, белгілі этностың әлем танымын білдіретін әлемнің ономастикалық бейнесінің және әлемнің тілдік кесіндісі болып табылады” [2., 139]. Ал жеке шығарманың, көркем мәтіннің ономастикалық кеңістігі ақынның шығармашылық ой-қиялын жеткізуші әрі мәтін түзуші бірлік деп түсінген жөн.

Әдістеме. “Күйші” поэмасы 1934 жылы жазылған. Поэма көркемдік шешімі сюжеттік, композициялық, образдық, тілдік шеберлік тұрғысынан зерделенді. Ілиястың қай жанрдағы шығармасы болса да тілдік тұрғыдан, яғни лексика- фразеологиялық, грамматикалық, этимологиялық, ономастикалық тұрғыдан зерттелуі кенже қалғандығы анық.

І.Жансүгіров шығармашылығын, атап айтқанда, поэзиясындағы тілдік бірліктерді қатысымдық және танымдық тұрғыдан қарастырып, олардың коммуникативтік, когнитивтік қызметін көрсеткен тілші ғалым Е.С.Қасенов пен қаламгер поэзиясын әуезділік, дыбыстық үйлесімділік тұрғысынан, фразеологизмдердің стильдік қызметін З.Османова “І.Жансүгіров поэзиясы тілінің көркемдік ерекшеліктері” атты зерттеу еңбегінде қарастырды. Қортабаева Г.Қ. “Қазақ ономастикасы: кейіпкер аттарының этнолингвистикалық сипаты” (сатиралық-юморлық шығармалар бойынша): монографиялық еңбегінде қазақ көркем әдебиет өкілдері шығармаларындағы антропонимдермен қатар, І.Жансүгіровтің сатиралық-юморлық шығармаларындағы антропонимдер ерекшеліктерін қарастырады. Бұл зерттеулер І.Жансүгіровтің шығармашылық келбетін айқындай түсуге ықпал еткені анық. Ал қазіргі таңда көркем шығарманың тілін зерттеу антропоэкеттік бағытта зерттеу

басымдылыққа ие. Тіл бірліктерін ұлттық, мәдени құнды ақпараттарды, ұлт болмысын танытатын тіл бірліктері тіл факторлары деп қарастырылуда. Зерттеу нысаны болып отырған “Күйші” поэмасының ономастикалық кеңістігін анықтау арқылы шығармада қолданылған поэтонимдердің дәстүрлі ғылыми сипаттау әдісі мен жіктеу әдістері арқылықұрылымдық- ұйымдастырушылықпен қатар, лингвистикалық және экстралингвистикалық ақпаратқа ие бола алатындығын көрсетуге болады

Нәтижелер. Көркем шығармадағы осындай дәрежеге ие тіл бірліктерінің бірі – поэтонимдер. Поэтонимдер - шығарма тіліндегі барлық жалқы есімдер. Ал көркем шығармадағы барлық жалқы есімдер шығарманың ономастикалық кеңістігін құрайды. “Ономастикалық кеңістік жазушы тілі сөздігінің құрылымды бөлігін қамтиды, оның авторлық жекелігін, шеберлік деңгейін сипаттайды”[3.,10]. “Жалқы есім қоғамда болып жатқан барлық өзгерістерден көрініс береді, тарихи реалийлерді өзіне жинақтап сақтайды. Олар, негізінен, тілдің көне қалпынан бастап көрініс береді. Жалпы есімдерде жасырын сақталған көптеген фактілер жалқы есімдерді талдау барысында ашылуы мүмкін, себебі соңғысы өте көне болып есептеледі”[4.,9].

“Күйші” поэмасын сөз еткенде көзге түсетіні – оним разрядтарының алуан түрінің қамтылғандығы. Мәселен, “Күйші” поэмасында алпыстан астам жалқы есім қамтылған екен. Ал олады оним разрядтарына қарай жіктегенде, төмендегідей мәлімет аламыз: антропонимдер саны – 12; этнонимдер саны -6; ойконимдер саны -3; оронимдер саны -3; астионимдер саны -2; гидронимдер саны -3; библионимдер саны - 26; астронимдер саны - 2; фитонимдер саны - 2; зоонимдер саны -2; қару – жарак атауы – 2. “Күйші” поэмасының ономастикалық жүйесінің құрамдас бөлімдерін талдау арқылы қаламгердің авторлық ойы мен поэтикалық әлем бейнесін көрудегі даралығын анықтауға болады. “Күйші” поэмасы ономастикалық кеңістігінің ядросы – адам есімдері мен күй атаулары.

Талдаулар. *Антропонимдер.* Адамға берілген барлық есім (лақап ат, бүркеншік ат) – антропонимдер деп аталады. “Шынайы өмірдегі адам есімдерін антропонимия зерттесе, көркем әдеби жалқы есімдердің мәтіндегі қолданысын, поэтикалық қуатын, қаламгердің эстетикалық ұстанымын, мәнерін поэтикалық ономастика немесе ономапоэтика зерттейді” [5.,12]. Поэмада кездесетін кісі аттарын лексика – семантикалық топтарға топтастыру мүмкіндігі бар:

1. Шығарма кейіпкерлері – Сарыүйсін Күйші, Қарашаш, Кенесары, Әлімқұл және Сапақ.
2. Шығармада аталатын есімдер: Бақай, Бұқай, Ержан, Науан, Бұғыбай, Саймақ, Тойтан.
3. Тарихи әрі прецедент есім: Абылай.

Поэмадағы ақынның басты мақсаты – қазаққа тән өнердің төресі күйдің құдіретін көрсету. Сол құдіретті тани да, таныта да білген – күйші жігіт, яғни поэманың бас кейіпкері – Күйші. Күйші – бүкіл өнер адамдарының жиынтық бейнесі. Оған атақтап есім берілмеуінің сыры да осында. Өнерінің арқасында азан шақырып қойылған аты ұмытылып, Күйші атанған.

“Ілиястың жырлауында Ұлы жүздің Сарыүйсін бұтағынан шыққан күйші жігіт домбырасын беліне қыстырып, ел ақтаған, шешесін төңіректенген сары езу, ынжық, парықсыз жігіт емес. Құдай көкірегіне сана, ойына өріс, жүрегіне от пен намыс жанына қайрат, ақыл, сезім, бойына ұстамдылық, қанына дегдарлық дарыған, ұлы әнші, күйші, сері, салдардың үздік қасиеттері, орындаушылық шеберлігі қонған тұлға” [6.,130].

Кейіпкер – көркем шығарманың өзегі. Кейіпкер аты кездейсоқ берілмейді. Кейіпкер атының өзі дұрыс таңдалса, талай сырды ұқтырады және ол қаламгер шеберлігінің бір қыры болып есептеледі.

Поэмадағы негізгі кейіпкер – Қарашаш. Хан Кененің қарындасы. Бұл кейіпкер арқылы ақын қазақ арасындағы “шашы – ұзын, ақылы – қысқа” деп келетінін ел аузындағы сөзді жоққа шығарады:

Қарашаш – ақылы дария, алтын басы,

Әйелдің ақ сұңқары, ханзадасы.

Өз басын мың қараға теңгермейтін,

Кененің кеңесінде ақылдасы...[8.,144].

Хан Кене де – поэманың кейіпкері. Ілияс суреттеуіндегі Кенесарыны оқырман да, зерттеуші әдебиетшілер де түрліше қабылдай анық. Бірі қатыгез шынжыр балақ, шұбар төс елбилеуші, халыққа зорлық – зомбылық көрсетуші, ақ дегені – алғыс, қара дегені – қарғыс, қазақты жеке – дара билемекші болған хан деп қабылдаса, Т. Сыдықов “Хан сарайынан күйшінің қараша қосына дейін немесе І. Жансүгіровтің “Күйші” поэмасына жаңаша көзқарас” атты мақаласында: “Ақынның поэмасын таным сүзгісінен өткізіп, парасат безбеніне тартқанда, Кенесары – ақылды, парасатты, кемеңгер, жайсаң, алғыр, табанды, дипломат, абыздығымен қоса арқасы бар. кісілікті кісі” деген ой түйеді” [6.,130]. Ал тарихта Кенесары – Хан Кене – тарихи тұлға. “Кенесары Қасымұлы мемлекет

қайраткері, әскери қолбасшы, қазақ халқының 1837 – 1847 жылдардағы ұлт – азаттық қозғалысының көсемі. Қазақ хандығының соңғы ханы (1841 – 1847). Кенесары Шыңғыс ханның жиырма жетінші ұрпағы, Абылай ханның немересі”[7.,500]. Поэмадағы Кенесары-“Абылай аруағым, ала туын Көтерсем көтерілер өшкен ұран,”-деп, абылай заманын қайтаруды көздеп, жар құлағы жастыққа тимей, өмірін жорықпен өткізген бірде қатал-қатыгез, бірдежайсаң...

Поэмада екі прецедент есім аталады.Прецедент атаулар-ұлттық бірліктер.Оған Құдай, Пайғамбар (Алла, Мұхаммед), әулие жер (Мекке, Медине, Арыстанбаб), танымал ұлт тұлғалары (Абылай, Абай, Мұхтар,Күләш) аттарын жатқызамыз.Шығармадағы прецедент есім – “Абылай (Әбілмансұр) – ұлы мемлекет қайраткері, қолбасшы,дипломат”[7.,44]. “Абылай Көкшетауда көшпелі хан, Кәні, кімондай болды ұрпағынан?..”жолдарынан кім де болса, Абылайдың кім болғанын ұққандай. Хан Кене мен Қарашаштың шыққан тегінің осал еместігін байқатады.

Библионимдер – шығарма, ән-күй атаулары.Шығармада жоғарыда атап өткеніміздей, отызға жуық күй атаулары аталады. Аталған күйлердің авторы, шығу тарихы, орындаушылары І.Жансүгіровке таныс деп білеміз. Себебі, ақынның өзі де ән салып, күй шерткен, өнерден құр алақан емес-ті.Күйшінің 90 күйге тіл бітіргендігін ақын былай суреттейді:

Қамаудың хан ауылы қыр жағында,
Аңқытып ақ орданың бір жағында.
Күйші отыр домбыраны дүрілдетіп,
Құмар қып тартқан күйдің ырғағына.
Буынсыз он саусағы күй қағуға,
Көңіліне тыңдағанның от жағуға.
Бал тамған бармағынан домбырашы
Жан терге түсіп отыр мынау дуда.
Күйшінің қошаметке көңілі тасып,
Бес бармақ маймаң қақты перне басып.
Толқынтып тоқсан күйді дүрілдетті.
Көңілді бірде шымшып,бірде қасып [8.,140].

Поэмадағы күйші жігіт өнерін оқырманның шынайы мойындап, қабылдауы үшін күй аттары аталып, арнайы берілген деп түсінгеніміз жөн. “Сарыөзен” күйі шамамен XVIII ғасырда өмір сүрген халық күйшісі Саймақта және күй аталарының бірі Тәттімбетте де бар. Шығармада Саймақтың “Сарыөзені” аталады.

Күй алды Бақанастың қара өзегін,
Дауылдай бұрқыратып ебелегін.
Қара жер қалқып барып қата қалды,
Саймақтың суырғанда “Сары өзенін”[8.,141].

Саймақтың “Сары өзенін” сыңқылдатты,
“Жорғаның” шаңын көкке бұрқылдатты.
Алдына “Ақ көбектің” байлап кеткен,
Жылатып қыз, жігітті қыңқылдатты[8.,177].

Біздіңше, қаламгер күй атауларын да мазмұнына қарай таңдап, поэма оқиғасымен астастыруды көздеген. Мысалы шығармадағы “Сары өзен” күйі туралы Т.Мерғалиевтің “Домбыра сазы” атты кітабында (Алматы, 1972) “Сары өзен” күйінің мынандай бір аңызы келтіріледі: “Ерте заманда, қалмақтың бір шапқыншылығы кезінде, топ ішінде Саймақ есімді жылқышы тұтқынға түседі. Қалмақ еліндегі бір той кезінде Орда сыртынан Саймақтың сыбызғысының үнін естіген хан елең етіп: “Ол кім? Менің алдыма келтіріңдер,” - дейді. Ханның алдына келген Саймақ өзінің биік өнерімен жұртты таңқылдырады. Риза болған хан Саймақтың басына бостандық беріп еліне қайтарады. Ел шетіне жетіп, Сары өзеннің жағасына келгенде, Саймақтың астындағы аты оқыранады. Сонда аңсап жеткен елін көріп, Саймақ осы күйді шығарған екен”, – дейді.

Поэмада аталатын “Бозінген” күйінің шығу тарихы туралы бірнеше аңыз бар. Соның екеуінде әртүрлі жағдайда ботасынан айырылған інгеннің зары, мұны, ботасын іздеп табуы айтылады. Күйші жалғыз анасының жайын осы күймен жеткізгендей.Үшінші нұсқасында бір ауылды сүтімен асырап отырған бозінген күндердің күнінде иімей қалады. Халық қатты сасады. Бір асқан күйшінің барлығын естіп, соны алдырып, күй шерткізеді. Бозінген иіп сала береді. Халық арасында бұл күй “Нар идірген” деп те аталады.

Поэмада Күйші тоқсан күйді “дүрілдетеді”. Бұл күйдің нақты саны емес, тартылған күйдің соншалықты көптігін білдіру үшін аталған сан деп білеміз.

Аңқылдап “Ақ көбек” пен “Қара көбек”,

Байланған осыларға “Бала көбе”.

Сыңсыған кейде сыңқ-сыңқ “Қос келіншек”

Күрпілдеп кейде саба, кейде көнек.[8.,180].

Осындай даңғыл күйлер алма-кезек,

Домбыра бебеуледі тілін безеп.

Біресе “Теріс қақпай” дүр-дүр етіп,

Біресе “Желмая” күй желек-желек.[8.,180].

Тартылды тәтті күйлер алуан-алуан

“Тәттімбет”, “Кенже қара”, “Тойтан салған”

“Атылған аққу”, “Күйген”, “Суға кеткен”,

Тартылды талай сарын, талай арман[8.,180].

Баласынан айырылған ана мұңы, елге деген сағынышы, жігіттің торға түскен торғайдай жайы, Қарашаш пен Күйшінің арасындағы сүйіспеншілік сезім, аласапыран көңіл күйі – бәрі күй мазмұндарынан сезілгендей. Ақынның тақырыптық және аңыз күйлер ішінен аталған күй аттарын таңдап, шығармасында қолдануының ішкі сыры осында. Сонымен қатар, поэмада аталған әр күй атауы атауыштық, мәтінтүзуші, ақпараттық, стилистикалық қызмет атқарып тұр. Әдебиеттерге сүйенсек, аталған күйлердің біразы халық күйлері, енді біразының аторлары белгілі көрінеді. Мысалы, “Желмая” Қорқыттың, “Теріс қақпай”, “Сары өзен”, “Қара жорға”, “Қорамжан” Тәттімбеттің күйлері. “Қорамжан” Мольқбайда, “Сары өзен” Саймақ күйшіде де бар. Қағаз бетіне түсірілмей, орындаушылар арқылы тараған күйдің көпнұсқалы болып келуі- заңды құбылыс.

Поэма соңында Күйші өнері арқасында басына бостандық алып, “Қайдасың, қайран ел” деп, Сапақсұрмен кете барады.

Күйшімен тоқсан тарау күй де кетті.

Сары Үйсін Сапақсұрмен үйге жетті.

Келген соң аман-есен ауылына,

Арманды “Азат” дейтін бір күй шертті[8.,187].

Дүниеге “Азат” күйі келеді. Басына азаттық алған өнер иесінің шығарған күйіне басқа атау берілсе, қалай болар еді?. Күйшінің адам-пенде ретінде басы – азат. Қарашаштай текті қызға деген орындалмайтын арманнан, сезімнен – азат. Халық қазынасы өнер-күй – “бұғаудан азат”. “Азат” жалқы есімі оқырманға ой салып, толғандырды...

Топонимдер. Көркем шығармадағы қолданылған топонимдер түрлі қызмет атқарады. Олардың негізгі қызметі мәтінтүзушілік екендігін айта келе, ғалам С.Иманбердиева онимдердің “бірегейлендіруші, сияпттаушы, әлеуметтік-жекелеуші, ықпал ету, экспрессивті бағалауыштық, атауыштық, адрестік, діни хоризматикалық, стилистикалық” қызметтерін көрсетеді [3.,200-202]. “Күйші” поэмасындағы оқиға Арқадан Жетісу жеріне ауып келген Кенесары ханды жергілікті халықтың қошеметпен қарсы алуынан басталады. Осы ретте Алатау, Алтай, Арқа, Қыр, Сыр, Бақанас, Көкшетау, Сарыарқа, Қара ой, Қоқан, Еділ, Жайық жер-су атаулары аталады. Поэма желісінен бұл атаулар біріншіден, атауыштық; екіншіден, мәтінтүзушілік; үшіншіден, адрестік; төртіншіден, ақпараттық қызмет атқарғандығы байқалады. Жер-су атаулары – сөз. Белгілі бір заттың (поэмада жер-су атаулары) атауы, яғни атауыштық қызмет; Басқа сөздермен тіркесіп, не дара тұрып-ақ мазмұн жасау қызметі- мәтінтүзу қызметі; оқиғаның қайда, қашан өтуін нақты атауы- адрестік; ал жалпы өмірде осындай жер-су, тау, елді мекеннің бар екенінен хабардар етуі- ақпараттық қызмет атқарғандығы байқалады.

Фитонимдер– қоршаған ортадағы өсімдік атаулары. Біз қарастырып отырған поэмада шыралжын және сасық қурай деген өсімдіктер аталады. Шыралжын – шашағы нәзік, күлтелі, көпжылдық өсімдік. Қой шыралжынды жерді іздеп жүріп жайылады екен. Бұл өсімдік сыпырғыш жасауға да қолайлы көрінеді. Халыққа танымал өсімдік атауы арнайы таңдалған.

Көлеңке шықты асқарға, шұбар тауға,

Жылқыдай жатты жусап тұман тауда.

Ақбоз ат белдеудегі күн таласып,

Шыралжын шыр-шырт етіп жанды отауда [8.,176].

Сонымен қатар, жағымсыз иісті, мал жемейтін сасыр қурай деген өсімдік аты Үйсіндерге қатысты “Жығылды жапырыла желден соққан, Сықылды өңшең Үйсін сасыр қурай” деп қолданылады.

Зоонимдер— жан-жануарларға адам тарапынан қойылған атаулар. Зоонимдерді өз ішінен антропозооним және топозооним деп топтастыруға болады. Антропозооним— адам аттарын жан-жануарларға қою. Бұл көбіне славян халықтарына тән болғанымен, біздің тілімізде де ара –тұра кездесіп қалады. Мысалы, Ақбақай, Бөрте (жылқы), Ақжол, Қарауыл (ит). Топозооним- жан-жануарларға жер-су атауларын қою. Мысалы, Казбек, Алатау - тау аттары.

“Күйші” поэмасындағы Күйшіге Қарашаштың мінгізген аты— Сапақсұр. Сапақсұр – зооним. Жылқының түсіне қатысты берілген атау.

Астына Сапақсұрдай ат мінгізді,
Қош айтып, ықыласпен ой білгізді,
Беліне домбырасын қыстырып ап,
“Уһ!” деп, ел қайдалап, Күйші сызды [8.,187].

Сонымен бірге, поэмада құмай, бүркіт, мықи, қырғи тәрізді ит, құс атаулары бірде тура, бірде ауыс мағыналарда қолданылғанын байқауға болады.

Этнонимдер. Этноним – ру тайпа, ел, халық, ұлт атаулары. Ертеде этнонимдер ұран ретінде пайдаланылған. Ру, тайпа, ұлыс өз ішінен шыққан рубасылары мен би, ақсақал, батырлардың есімдерімен де аталған. Оладың есімдерін ұлықтау үшін жер-суға атау ретінде де беріліп отырған.

“Күйшіде” Дулат, Үйсін рулары және Сарыүйсін аталады. Сарыүйсіндер Ұлы жүз руларына жатады әрі сан жағынан аз халық екен, онша көп емес. Шымкент пен қазіргі Жамбыл облысы аймағында мекендейді. Поэмада Сарыүйсін бірде ру атауын білдірсе, бірде ақын күйші жігітті руы Сары үйсін атымен атайды.

-Занталак! Пері қаққан! Сен жүрсің бе!
-Деп біреу тап-тап берді Сарыүйсінге.
Ақырып, о жендетін қыз тоқтатты:
-Қолыңды қоқандатпа! – деп, Күйшіме [8.,165].

Ал Дулат, Үйсін рулары ежелден Жетісу өңірін мекен еткен. Ұлы жүздің белді рулары. Үйсін – қазақ халқының қалыптасуына негіз болған ежелгі түркі тайпаларының бірі екені тарихтан белгілі. Поэмадағы ру атаулары негізгі атауыштық және мәтін түзушілік қызметтерінен басқа ақпараттық әрі адрестік қызметтер үшін қолданылған. Ру аты аталса, олардың шоғырланған жері мен атамекендерін қазақтар айтпай-ақ біліп отырады. Сондықтан Арқадан ауа көшкен Кенесары қолы Ұлы жүзге табан тіреді деп берілуінен олардың Жетісу жеріне келгендігінен хабардар боламыз.

Хрематонимдер. “Хрематоним-оним түрі, материалды мәдениет заттары атауы, соның ішінде қару-жарақ, музыкалық аспап, зергерлік бұйымдар т.б. атаулары” [3,120]. Поэмада домбыра, наркескен, алдаспан, зеңбірек тәрізді хрематонимдер кездеседі. “Домбыра – қазақ халқының екі шекті музыкалық аспабы” [9.,40].

Домбыра лапылдадты, жалындатты,
Жалынып, қызға жылап, монтаң қақты [8.,161].

“Наркескен-болаттан соғылған екі жүзді алмас қылыш” [9.,613]; “Алдаспан – сабында көлденең салынған болат қалқасы бар семсер” [9.,40]; “Зеңбірек-алысқа атылатын үлкен соғыс құрал” [9.,344] деп түсіндіріледі сөздікте. Мына жолдардан азаттық үшін толарсақтан саз кешіп, ел-жұрттан ауып, баз кешіп жүрген қазақ әскерінің қолындағы қаруы жайлы ақпарат аламыз:

Сарбаздар сайлап мініп өңкей саңлақ,
Зеңбірек күрс-күрс атқан, гу-гу сайғақ [8.,163].

Екіншіден, назар аударарлық жайт ақын Қарашаш қолындағы қаруды бірде “алдаспан”, бірде “наркескен” деп атайды: Түйіліп, қолы үйіріп берген тап-ақ, Алдаспан қыл мойынға тиді тақап. Наркескен қылыш болмай, ақыл болып, Ұстасып ашуменен қалды шап-ақ [8.,175]. Біздіңше, екі қару да қылыш түрі болғандықтан, бір шумақта қайталау болмас үшін осылай қолданылған болу керек.

Теонимдер- құдай аты. Мұсылмандар құдайды жүзге жуық атпен атайды. Қазақтар, негізінен, “Құдай, Алла, Жаратушым, Раббым” жалқы есімдерін қолданады. Бұлардың бірі - араб, бірі- иран, бірі- қазақ сөзі болса да – бәрі сакралды, рухани дүниеге байланысты жалқы есімдер. Поэмада “Алла!”, “Құдай” сөздері кейіпкерлер тілінде кездеседі.

Көздері көрген көптің еткенде жалт,
Қан басты жерді-көкті қып-қызыл нарт

Көк құлап, жер жарылып, тасыды қан,
“Алла!” деп көзін жұмды Әлімқұл қарт [8.,174].

Мен сорлы қай жерімнен дәмелендім?
Құмартып күндіз-түні әурелендім.
Ажалым айдаһарға айдапты ғой,
А, құдай, Тәуба! Тәуба! Тәуба, - дедім! [8.,172].

Бастарынан өткен психологиялық жай-күй Әлімқұл мен Күйшінің аузына осындай киелі сөз салады, олай болуы әбден сенімді.

Қорытынды. “Күйші” поэмасының ономастикалық кеңістігін құрайтын онимдер -топонимдер, антропонимдер, фитонимдер, зоонимдер, этнонимдер, хремотонимдер, теонимдер. Олар поэма мәтінде онимдер атқаратын мәтін түзушілік, адрестік, ақпараттық қызметтерді атқарып, шығарманың шынайылығын арттыруға үлес қосқаны анық. Поэма Қазақ хандығының соңғы ханы Кенесарының ұлт-азаттық қозғалысы тұсындағыоқиға желісіне құрылған. Сондықтан поэма кейіпкерлерінің біразы – тарихи адамдар. Есімдері прецедент есімге айналғандар.

Оқиға өтіп отырған жер де - деректі. Жетісу аймағындағы және Арқа жеріндегі Алатау, Алтай, Қыр, Сыр, Бақанас, Көкшетау, Сарыарқа, Қара ой, Қоқан, Еділ, Жайық жер-су атауларының поэмада аталуы көркем шығарманың тарихи-ақпараттық әрі адрестік қызметін аңғартады.

Қорыта келе, көркем мәтіннің ономастикалық кеңістігін жеке шығарма аясында қарастыру арқылы жалқы есімдердің түрлі қызметтері мен қаламгердің жеке-дара ерекшеліктерін зерделеу мүмкіндігі туады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1) *Ілияс Жансүгіров./ Жалпы ред. басқарған Иманғазинов – Алматы:Кітап,2019. - 336 б. – энциклопедия*
- 2) *Мәдиева Г.,Иманбердиева С. Ономастика:зерттеу мәселелері./ Мәдиева Г.,Иманбердиева С. Алматы,2005. – 240 б.– кітап*
- 3) *Иманбердиева С. Тарихи ономастикалық кеңістік./Иманбердиева С.– Алматы:Сөздік-Словарь,2010.-378 б. – кітап*
- 4) *Суперанская А.В.Эволюция теории имени собственного/ Суперанская А.В. М.,1973. –С 366 . - кітап*
- 5) *Қортабаева Г.Қ. Қазақ ономастикасы./Қортабаева Г.Қ.–Алматы:Қазақ университеті,2013. –178 б.– кітап*
- 6) *Сыдықов Т.С.Ілияс Жансүгіров ХХІ ғасыр көзімен./Зерттеулер мен әдеби портреттер. - Алматы:Баян жүрек,2019. - 440 б. – кітап*
- 7) *Қазақстан Ұлттық энциклопедия. Алматы,1998-2002.1,4том.-720 б. – энциклопедия*
- 8) *Жансүгіров І. Бес томдық шығармалар жинағы./Поэмалар. 2 том. – Алматы: Жазушы,1987.-344б.– кітап*
- 9) *Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі/Жалпы ред. басқарған Жанұзақов Т.–Алматы: Дайк-Пресс,2008. –968 б.– кітап*

Б. Керімбекова¹, Ә. Исак²

^{1,2} Сүлейман Демирель атындағы университеті

Т.ӘСЕМҚҰЛОВТЫҢ "ТАЛТҮС" РОМАНЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ РУХАНИ – ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ КӨРКЕМ БЕЙНЕЛЕНУІ

Аңдатпа

Аталған мақалада жазушы Таласбек Әсемқұловтың "Талтүс" романындағы ұлттық құндылықтардың берілу жолдары қарастырылады. Ата мен немере байланысы, рухани-мәдени құндылықтар туралы айтылады. Таласбек Әсемқұловтың "Талтүс" шығармасында қазақтың төл өнерін қастерлеуден бастап, ұлтымыздың отбасы және ұрпақ тәрбиесі мәселелері, ата мен немере байланысы, рухани-мәдени құндылықтарға деген құлықтылық, күйшілік, серілік дәстүр жайлы ақтарыла айтылады. Сонымен қатар, шығармада өмірлік фактілермен бірге, халықтың ұмытыла бастаған салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпы, этнографиялық ерекшелігі, фольклорлық мұралары қолмен қойғандай көркем кестеленеді. Ұлтымыздың мәдени өмірін суреттеген туындысында автор этнографиялық колоритті көрсетуде ғасырлар бойы қордаланған ауыз әдебиеті үлгілерін – мақал-мәтелдер мен нақыл сөздерді ұтымды кіріктіріп отырған. Күй, күй тарихы және тарихи оқиғалардың бала санасына әсері анықталады.

Түйін сөздер: құндылық, күй, бала санасы, ұлттық құндылық, ұрпақ тәрбиесі, роман

B. Kerimbekova¹, A. Issak²

^{1,2} *Suleyman Demirel university,
Almaty, Kazakhstan*

ARTISTIC REFLECTION OF NATIONAL SPIRITUAL VALUES IN THE NOVEL T. ASEMKULOVA "TALTUS"

Abstract

This article examines the transmission of national values in the novel "Taltos" writer T. Asankulova. We are talking about the kinship between grandfather and grandson, spiritual and cultural values. In Talasbek Asemkulov's work "Taltus" it is frankly told, since reverence of the Kazakh art, about problems of a family and education of generations of the nation, communication of the grandfather and the grandson, moral and cultural values, such customs as: display of generosity, nobility, ability to generosity. And also in the work together with the facts of life, artistically and aesthetically describes the forgotten traditions and customs of the people, ethnographic features, folklore heritage. In the work, which describes the cultural life of the nation, the author gives an ethnographic flavor, introducing the images of oral folk art accumulated over the centuries – Proverbs, sayings and wise sayings. It also tells about kui, about the history of kui and determines the influence of historical events on the consciousness of the child.

Key words: value, kui, the consciousness of the child, cultural value, generation education, romance

B. Kerimbekova¹, A. Issak²

^{1,2} *Университет имени Сулеймана Демиреля,*

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ОТРАЖЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ДУХОВНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В РОМАНЕ Т. АСЕМКУЛОВА "ТАЛТУС"

Аннотация

В данной статье рассматриваются пути передачи национальных ценностей в романе "Талтус" писателя Т. Асемкулова. Речь идет о родственной связи между дедом и внуком, духовно-культурных ценностях. В произведении Таласбека Асемкулова "Талтус" откровенно говорится, начиная с почитания казахского искусства, о проблемах семьи и воспитания поколений нации, связь деда и внука, нравственно-культурные ценности, такие обычаи как: проявлении щедрости, благородства,

способность великодушию. А также в произведении вместе с жизненными фактами, художественно-эстетично описываются забытые традиции и обычаи народа, этнографические особенности, фольклорные наследия. В произведении, где описываются культурная жизнь нации автор придает этнографический колорит, внедряя накопленные веками образы устного народного творчества – пословицы, поговорки и мудрые изречения. А также рассказывается о кюй, об истории кюя и определяется влияние исторических событий на сознание ребенка.

Ключевые слова: ценность, кюй, сознание ребенка, национальная ценность, воспитание поколения, роман

Кіріспе. Белгілі жазушы, күйші, кинодраматург Таласбек Әсемқұловтың "Талтүс" романының өн бойынан қазақы ұлттық рухтың тегеурінді ықпалы айқын көрінеді. Әсіресе халқымыз үшін аса қастерлі де киелі саналатын күй өнерінің қыр-сыры мен белгілі күйшілердің ғұмырбаян жолдары, өнер адамдарының көркем бейнесі кестелі сөздер мен кемел суреттеулер арқылы әсерлі баяндалады. Қазақ музыка өнерінің ішіндегі ең ардақтысы әрі ең сырлысы – күй өнері болса, қаламгер осы бір құдіреттің сырын жан-жақты ашып талдайды. Халқымызбен бірге жасасып келе жатқан киелі өнердің қасиеті өз бойына дарығандықтан, жазушы көркем туындысында бейнебір күйшілік өнердің қыр-сырынан қарапайым тілмен дәріс оқығандай әсерге бөлейді. Осы орайда, ғалым А. Ісімақованың пікіріне назар аударсақ: "Шығармашылық психологиясы – суреткердің өмірді танудағы, мәдени қазынаны жасаушы ретіндегі жеке психологиясы, жаңа бір туындының қиялда туғанынан бастап, оның аяқталуына дейінгі динамика... ". [1., 228]. Демек, көркем туындыны жарыққа шығаруда қаламгердің шығармашылық қиялы мен өзіндік психологиясы негізгі факторлардың бірі болып саналады.

Әдістеме. Роман бастан аяқ ағыл-тегіл күй құдіреті мен оның дара қағыс, дара шертіс, үшқағыс, төртқағыс, бесқағыс, сылқым тартыс сынды тартылу түрлеріне тұнып тұр. Автор оқиғаны романның бас кейіпкерлері Сабыт күйші мен оның немересі Әжігерейдің айналасында өрбіте отырып, қазақтың киелі аспабы қара домбыраның құдіретін, күйшілік өнердің табиғатын танытады, қазақтың ардагер күйшілері мен олардың белгілі күйлерінің шығу тарихын көркем тілмен баяндайды. Автор қазақтың ұлттық өнері – күй құдіретін кейіпкері Сабыт қарияның ой ағыны арқылы оқырманға былайша жеткізеді: "– Жиырма бес жыл абақтыда жүргенде жынданып кетпегенім осы күй шерткендігімнен шығар. Барақта жатқанда ойша шертесің. Қарағай шабуға барғанда ыңылдап айтасың. Кейіннен айдауда бірге жүрген қазақтар жаныма көп үйірілетін болды. Олардың да көңілін осы күймен демдедім. Бақсам, солардың көңіліне медеу болыпты бұл күй"[2., 42]. Жазушы кейіпкерінің жылдар бойғы өксікке толы азапты ғұмырындағы жалғыз жұбанышы халқымыздың рухани байлығы – ұлттық күй өнері болғандығын әсерлі баяндай отырып, ұлы өнердің магиялық функциясын қоса көрсетеді.

Сонымен қатар, шығармада өмірлік фактілермен бірге, халықтың ұмытыла бастаған салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпы, этнографиялық ерекшелігі, фольклорлық мұралары қолмен қойғандай көркем кестеленеді. Мәселен, тарихи туындылардағы халық әндері мен күйлері, елдің өмір сүру салтын, тұрмыстық-моральдық нормаларын көрсететін ойын-сауық кештері, торқалы той, топырақты өлімі терең философиялық толғаммен суреттеледі. Және ұлтымыздың мәдени өмірін суреттеген туындысында автор этнографиялық колоритті көрсетуде ғасырлар бойы қордаланған ауыз әдебиеті үлгілерін – мақал-мәтелдер мен нақыл сөздерді ұтымды кіріктіріп отырған. Сондай-ақ, халқымыздың өткенін байыптауда қаламгер кейіпкерлердің киім үлгілері мен тұтынатын заттарына да айрықша мән бере кестелейді. Себебі мұндай архаикалық сөздер мен сөз тіркестері, көнерген атаулар, символикалық ұғымдар арқылы заман тынысын таразылауға, кейіпкер характерін, таптық теңсіздікті аңғаруға болады. Өйткені "...белгілі бір автор ел тарихымен байланысты шығармасын қай машықта жазса да, ондағы көтерілген мәселе – болған шындықтан ауытқымаған шынайылықпен ерекшеленбек. Тек сонда ғана назар аударылып отырған туындының бойынан тарихилық ізделмек, ондағы көрініс берген жайлар мен деректілікке ие тарихи құжаттармен салыстырылмақ. Олай болмаған жағдайда тарихилық проблемасы туралы сөз қозғаудың өзі артық" [3., 7]

Нәтижелер. Т.Әсемқұловтың "Талтүс" романын шын мәнінде тәуелсіздік жылдары қазақ көркемсөзіне қосылған, соның ішінде ұлттық музыка өнерін дәріптеуге арналған кең тынысты классикалық туынды деуге болады. Шығармада қазақтың төл өнерін қастерлеуден бастап, ұлтымыздың отбасы және ұрпақ тәрбиесі мәселелері, ата мен немере байланысы, рухани-мәдени құндылықтарға деген құлықтылық, күйшілік, серілік дәстүр жайлы ақтарыла айтылады. "Қашан да пенде баласын табындырар, табыстырар өнер құдіреті мен өнер адамына деген құрмет, тазалық

мәйегі, өнер мұраты жолындағы жанпида сөзімдер бұл. Таласбек шын мәнінде концептуалды роман туғыза алған. Автордың күйшілік кәсіби дайындық сауаты, нәзік жаны, интеллектуалдық биік өресі музыка әлемі ортасын бейнелеу ерекшелігінен де, төгілген тіл, суреткерлік шеберлігінен де барынша бірегей көріне алған", [4]– дейді белгілі сыншы З.Серікқалиев.

Енді романның фабуласына аз-кем үңілейік: жалпы шығармада дәулескер күйші Сабыт пен оның қыздан туған немересі Әжігерейдің күй өнеріне деген шексіз махаббаты суреттеледі. Ұзақ жылдар айдауда болып, бойындағы киелі өнерді аманаттау мақсатында жиен немересін бауырына басқан Сабыттың бүкіл өмірінің мәні, жүрек күйінің жазбасы, қуанғанда сырласы, жабырқаған сәтте мұңдасы болған, басынан өткен небір қиын-қыстау күндерінде алға жетелеп, жалғандағы жалғыз үмітіне айналған қасиетті қара домбыра мен күй құдіреті ерекше суреткерлік талғаммен өріледі. Атасының бауырында өскен кішкентай Әжігерейдің өгей әжесінен көрген қорлығы, "тәттісінен ащысы, қуанышынан қамырығы көп» балалық шағы мен атасы қайтыс болғаннан кейін туған анасының үйіне қайтуы, Гүлшатпен арадағы ыстық махаббат, қос жүректің екі айырылғандағы өкініш пен өсікке толы ғұмыры бәрі-бәрі нақ өмірдің өзіндегідей көрініс тапқан. Романда әсіресе қазақтың рухын танытатын, ұлы даланың киесі саналатын "домбыра культі" ерекше эмоциялық күймен суреттеледі.

"Екі ішектің бірін қатты, бірін сәл-сәл кем бұра,

Нағыз қазақ қазақ емес,

Нағыз қазақ – домбыра", –

деп ақын Қадыр Мырза Әли жырға қосқан қазақ халқының ұлттық рәмізінің (символ) бірі домбыра мен күй өнері кейіпкерлердің бүкіл өмірі, тарихы, ой-арманы ретінде контрасты түрде бейнеленеді. "Әжігерей кетуге дайындалды. Ештеңеге қол тигізген жоқ. Тек қабырғада ілулі тұрған домбыраға қол созып, бола ма дегендей әжесіне қараған.

– Ал, ал, – деді Күлбағила – Атаңнан қалған мүлік қой. Сен алмағанда, кім алады"[2., 231]. Автор шығармадағы бұл үзінділер арқылы атасынан қалған мүліктің біріне де көз салмастан, тек төрдегі домбыраға ықыласы ауған Әжігерейдің киелі өнерге деген адалдығы мен болашақтағы нағыз өнер адамына лайық тұлғасын көрсетеді. Сондай-ақ, осы бір эпизод арқылы жазушы ұлтымыздың ұлы мұрасы домбыраның қазақ үшін қаншалықты ардақты, қаншалықты құнды екендігін байқатады. Романда әрбір шертілген күй мен домбыраның асқақ үні, Шерім мен Күлбағиланың орындауындағы халық әндері мен халық композиторларының туындылары қазақ жұртының бүкіл қуаныш-қайғысы, мұң-зары, арман-аңсары мен азаматтық үні, өмірлік философиясы болып төгіледі. Романда осындай тамылжыған дала әндеріне ұйыған көпшіліктің бірде шаттанып, бірде көздеріне жас ала мұңайған сәттері, оқырманның шын мәніндегі хас талант пен оның өнеріне деген риясыз сүйіспеншілігін арттырып, өнердің асқақ құдіретіне басын идіреді. Бір сөзбен айтқанда, халқымыздың символдық бейнесі ретінде танылатын "домбыра культі" бұл романның поэтикалық қуатын күшейтумен бірге символдық, образдық сипатын арттырып тұр. Мұндағы домбыра – жансыз зат емес, ұлттық танымның символы, халқымыздың сонау ғасырлардан жеткен жан сыры, бабаларымыздың өр рухы мен шынайы келбеті. Өнер адамдарындағы жан дүние тазалығы мен асқақ өнерді дәріптеген Т.Әсемқұловтың аталмыш романы сар даланы әуезді сазбен тербеткен күйдің таңғажайып құдіретін танытумен қатар, жас ұрпаққа төл өнерімізді бағалап, ұлттық өнерді құрметтеуді насихаттайды.

Сонымен қатар автор туындысында күй өнерінің қасиеті арқылы ел тарихын қозғайды. Мұны жазушы кейіпкерлерінің күйді тартар алдында әр туындының шығу тарихын, қандай жағдайда дүниеге келгенін кейіпкер аузына сала отырып байыппен жеткізеді. Күй өнерінің саңлақтары, олардың басынан кешкен ұшан-теңіз сырларын, қазақ даласының шежіресін фольклорлық сарынмен жеткізеді. Романдағы айтылатын күй аңыздары ел басына төнген апаттар мен әр түрлі тарихи оқиғалардан хабар береді. Ұлттық танымды тереңінен қозғаған бұл туындыдағы аңыздық желілердің танымдық-философиялық, көркемдік-эстетикалық маңызы зор. Мәселен, романдағы мына бір фольклорлық сюжетке назар аударайық: "– Баяғыда, мына Қаракесекте бір Күшікбай деген бай болыпты. Заманында, Атымтай жомарт сияқты қолының ашықтығымен, мырзалығымен аты шыққан адам екен, – Талай адамды тізгінге жеткізіпті. Талайдың басына үй тігіп, алдына мал, қазанына ас салып беріпті. Сөйткен Күшікбайдың жалғыз ұлы өледі ғой. Сонда Күшікбай налыған дейді. Бұл Құдайға не жаздым, қаріп пен қасерге мендей шарапат қылған адам бар ма еді. Қай қылығымнан таптым. Қой, Құдайда әділет жоқ екен. Одан да өлейін депті. Ауылдың адамдары у ішіп өлмесін деп, удың бәрін тығып тастапты. Бауыздалып өлмек болыпты. Туыстары темір біткеннің бәрін тығып тастапты. Енді аштан өлем деп теріс қарап жатты дейді. Жанына қазы-қарта, жал-жая қояды. Біріне

қарамапты. Ақырында бай-екең сарғайып, шынында да өлім аузына барған дейді. Енді не істейміз деп жұрт сасады. Ақырында жөн білетін біреу, бай-екеңді бір сейілтсе, Тәттімбет сейілтеді дейді. Сонымен Тәттімбетті қос аттап алдырады. Тәттімбет, қылшылдаған жас көзі екен, табалдырыққа отыра сала домбырасыншерткен дейді. Екі күн отырын қанша күй толғаған. Жиыны алпыс екі күй болыпты. Ақырында Күшікбай, көзінің жасы бұлақтың суындай болып ағып, қайғы-шері тарқап орнынан тұрыпты. Бұл өзі ұзақ күй. Әлденеше тарау. "Табалдырық Қосбасар", "Зар Қосбасар", "Жайсары Қосбасар" болып салаланып кете береді. Ал мына естігендерің, сол күйдің соңғысы – "Қырмызы Қосбасар", – Сабыт аяғын жиып қайтадан малдас құра отырды" [2., 123]. Автор аңыздық факторға негіздей отырып, ел ішіне белгілі күйлердің шығу тарихын баяндау арқылы ұлттық музыка өнерінің жарық жұлдызы Тәттімбет Қазанғапұлының да көркем бейнесін жасайды.

Сөз жоқ, автор романында айтылатын күй аңыздарының астарында этнотарихи мазмұн басым келеді. Жазушы аңыздық аспектілерді мақсатты түрде кіріктіре отырып, сол тұстағы тарихи кезеңнің шындығын, қоғамдық-саяси өмір көріністерін әңгімелейді. Автор ескі аңыздарды қайта интерпретациялап қана қоймай, сол аңыздық сюжеттерге философиялық, психологиялық, әлеуметтік реңк үстемелейді. Сол арқылы киелі өнердің құдіретін танытады. Жалғзынан айырылып, қайғыдан аһ ұрған қаралы әкенің бойын тіктеп, есін қайта жидырған, ұлттық ерекшеліктерді өн бойына сыйдырған құдіретті күй өнерінің тылсым сырын ашады. Жазушы мұнан өзге де көптеген аңыздық прозаны еркін пайдалана отырып, шығарма сюжетін қоюландыра түседі. Романдағы айтылған күй аңыздарының әрқайсысы шығарма концепциясын тереңдете түсумен қатар, суреттелетін оқиға мен кейіпкерлер тағдырына деген оқырман қызығушылығын күшейте түсетін эмоциялық жүк арқалап тұрғаны анық. Мұны өнер адамдарының әдеби бейнесін сәтті тұлғалаудағы жазушы ізденісінен туған көркемдік тәсіл, көркемдік табыс деуге болады. Романда ұлттық мінез бен болмысқа да ерекше мән берілген. Халқымызға тән ұлттық ерекшеліктер, ғасырлар бойы қалыптасқан салт пен ғұрыптың, ырым мен тыйымның қастерленуі роман кейіпкерлерінің сөздері мен істерінен анық көрінеді: "– Ақылың бар ғой, түсінерсің. Сені анаңның емшегінен айырып бауырыма басқанда, өнерімді ғана ойлап едім. Күн төбеден ауды. Ешкім мені іздеп келмеді. Өнерлі едің ғой деп елеп-ескерген ешкімді көре қойғам жоқ. Ойға қалдым. Жасым болса келді. Шәкірт жоқ. Өнерімді ұстап қалатын бір адам табылмады. Енді не істеймін. Жатсам-тұрсам ойлағаным осы қайғы. Ауылдың өнерлі-ау деген балаларын баулып көрдім. Ештеңе шықпады. Міне, сені анаңнан тартқандай қылып алып кеткенде, асылық айтты деме, мені Құдайдың өзі жетелеген сияқты. Білем, өміріңді өксіттім. Кеш мені, қарағым. Мен енді саған ештеңе де айтпаймын. Өзің білесің. Қайтадан анаңмен табысасың ба, әлде... мына адаммен қаласың ба, менің шаңырағымды ұстайсың ба өз еркің. Орнымды басып қал деп қолқаласам, менің кім болғаным. Бірақ, қайда жүрсең де өнерімнің қара шаңырағы сенде. Есінде болсын, құлыным, сен менің қанатымсың" [2.,147]. Романдағы бұл үзінді тұңғыш немерені ата мен әженің бауырына беретін қазақы тәрбиенің, ата дәстүріміздің бір көрінісі. Дегенмен халқымыз қашанда "жиен ел болмайды, желке ас болмайды" деп қыздан туған баланы немере деп атамаған. Алайда роман кейіпкері Сабыт бойындағы ұлы өнерді жиен немересі Әжігерейге аманаттайды. Әулиедей қара шаңырағына иелік етпесе де, «өнерінің қара шаңырағын» шайқалтпай, көзінің қарашығындай сақтауды сеніп тапсырады. Жазушы осы бір деталь арқылы қыздан өрбіген баланың да бөтен еместігін, яғни "қыздан туғанның қиығы жоқ" деген аталы сөздің астарын ұқтырады. Сонымен қатар, Жаратушыдан берілген қасиетті өнердің болашағына алаңдайды. Өнердің киесін, күйдің құдіретін бәрінен биік қояды. Суреткер Т.Әсемқұлов саф өнердің қасиетін кейіпкер сөзі арқылы былайша жеткізеді: "– Бір ғана тілек, бір ғана өсиет, құлыным. Басыңа әлі талай қиын-қыстау күн туады. Өнерінді саудаға сал, бірақ өнермен саудаласпа. Өнермен саудалассаң, өнердің кәріне ұшырайсың, киесі соғады. Міне, мен бүгін күйді қайырдым. Ендігі күй сенікі"[2., 148]. Автор кейіпкері Сабыттың немересіне айтқан өсиет сөзі арқылы бүкіл елге, соның ішінде талант иелеріне ерекше назын жеткізеді. Жазушы осы бір жолдар арқылы бүгінгі тобырлық мәдениеттің өкілдеріне, сондай-ақ хас таланттар мен "бөдене таланттардың" бәріне дерлік өмірлік бағдаршам болар құнды ой айтады.

Талқылау. Жалпы Т.Әсемқұловтың "Талтүс" романын оқи отырып, жазушы аталмыш туындысы арқылы не айтқысы келді, қандай ұлттық мәселелерді қозғады, қаламгер өмір мен өнер шындығын қалай жеткізді деген сауалдар төңірегінде ойланар болсақ, автордың таза қазақы дүние жазғанына шек келтірмейміз. Себебі шығарма бастан аяқ өнер адамдары мен халқымыздың "аспаптық пьесасы" саналатын күй, күйшілік өнер жайлы болғанымен, қазақ ұлтының бүкіл тыныс-тіршілігі, өмір сүру ережелері, әдет-ғұрып, дәстүр мәселелері мен ой-пайымдары бәрі-бәрі терең көрініс тапқан.

Шығарманың лейтмотиві күйшілік өнердің қыр-сыры мен күйші-домбырашылардың ғұмырбаяндарына құрылуының өзі туындының ұлттық сипатын арттырып тұр. Өйткені қазақ бар жерде қазақтың қара домбырасы бар, ал домбыра барда ұлтымыздың төл мұрасы – қастерлі күй өнерінің болуы заңдылық. Суреткер Т.Әсемқұловтың осындай ұлы мұраларды ұрпақ санасына сіңіріп, ұлттық мәдениетті қастерлеуге баулу мақсатында жазылған "Талтүс" романын авторлық идея үдесінен шыққан кемел туынды деуге болады.

Шығарманың сентименталдық сипатын арттырып, поэтикалық қуатын күшейтіп тұрған тағы бір эпизод – Әжігерей мен Гүлшаттың арасындағы шынайы сүйіспеншілікті арқау еткен махаббат линиясы. Жалпы махаббат мәселесі, екі жастың арасындағы сезімге толы шиеленіскен сәттер мен ғашықтардың өзара қақтығысы әдебиеттегі ескірмейтін мәңгілік тақырыптардың бірі саналады. Дегенмен әрбір суреткер өзінің таным деңгейіне, ой зердесіне, түсінік пайымына орай махаббат атты асыл сезімді әркілы жеткізеді. Қаламгер Т.Әсемқұлов өнер өкілдерінің биік болмысын сырлы суреттеулер арқылы бейнелей отырып, романның үшінші тарауында Әжігерей мен Гүлшаттың махаббатын асқақ адамгершілік пен арлылықтың, адалдықтың символы ретінде мөлдірете баяндайды. Романдағы Гүлшат пен Әжігерей арасындағы пәк сезім, олардың қарым-қатынастарының шынайылығы белгілі дәрежеде оқырманды ғибраттық, тәрбиелік жолға жетелейтіні де рас. Бір-бірін риясыз сүйген қос ғашықтың тағдыр жолының екіге айырылуы оқырманды аз-кем тұнжыратса да, Әжігерейдің бойындағы асыл өнерді махаббатқа байлап, оның талантын тұншықтырғысы келмеген Гүлшаттың ақылдылығы оқушыны бей-жай қалдырмайды. Киелі өнер үшін махаббатын тәрк еткен қыздың әрекетін ізгілік жолындағы құрбандық деп қабылдаған жөн.

"– Сен ештеңенің жөнін білмейтін аңғалсың, бірақ сенің аңғалдығың басқаның ақылынан артық. Өмір бәрін үйретер, білмей жатқаның болса білерсің, үйренерсің. Бәріне де жетерсің. Мен сені шын жақсы көрем. Бірақ сен менің мандайыма сыймайсың. Жұлдызың биік, арманың асқақ. Сен жүйріксің, мен шабанмын.

Әжігерей басын шайқаған.

– Жүйрік, шабан... Ол не? Осы сөзді саған мен айтпасам болды емес пе?

Арамыздағы сөз болғаннан кейін, сен айттың не, мен айттым не? – деді Гүлшат"[2.,158].

Романдағы Әжігерей мен Гүлшат арасындағы бұл сөйлестірулер (диалог) арқылы автор қазақ қызының, қазақ әйелінің асқақ та бекзат болмысын көрсетеді. Жазушы әйел затына тән нәзіктікті, салқынқандылықты суреттей отыра, қазақ әйелінің бойындағы ер азаматты өзінен жоғары қоятын ұлы мінезін, даналығын паш етеді, өзінің суреткерлік интуициясы арқылы бүгінде рухани жұтандана бастаған қоғамда қазақ әйелдеріндегі жоғалып бара жатқан осы бір ұлттық үрдіс жалғасын тапса деген ішкі тілегін де қоса аңғартатындай. Сонымен қатар, қаламгер екі жастың арасындағы сүйіспеншілікті күнделікті біз өмірде көріп жүрген махаббат хикаясынан әлдеқайда биік, әлдеқайда бағалы сатыға көтеріп, идеал дәрежеде суреттейді. Жазушы махаббатты кейіпкерінің психологиялық күйін аңғартатын поэтикалық тәсіл ретінде ғана емес, тәрбиелік мәні зор, этикалық, эстетикалық құндылықтарды бір арнаға тоғыстыратын философиялық-дүниетанымдық категория ретінде сипаттайды.

Жоғарыда келтірілген үзінділерге қарап, Гүлшаттың образы бүгінгі замандастар бейнесінен гөрі өткен ғасырлардағы лиро-эпостық, батырлық жырлардың кейіпкерлері – Ақжүніс, Құртқа, Қыз Жібек пен Баянды еске салады. Сүйгенінің болашағы үшін махаббатынан бас тартқан қыздың ерлігін баяндай отырып, автор тағы да өзінің күйшілік дүниетанымын жайып салады. Себебі шығармадағы Гүлшат пен Әжігерейдің пісіп-жетіліп, әбден шарықтау шегіне жеткен алаулаған махаббаттары кейіпкердің өз ықтиярымен кенет лезде кілт үзіледі. Жазушының мұндай көркемдік шешімге келуі логикалық тұрғыдан қарағанда, тек күйде ғана болатын аяқ асты шалт қимылдар мен тосын әрекеттерге дағдыланған күйшілік қырын байқатады. Романдағы өрімдей қыз емес, естияр адамның сөзін айтатын Гүлшат образы расында оқырман үшін тосындау көрінетіні анық. Дегенмен мұны автордың махаббатты бейнелеудегі өзіндік философиясы деп ұғынған жөн. Сонымен қатар жазушы өзінің осынау ұлы сезімге деген көзқарасын кейіпкер Әжігерейдің ішкі монологы арқылы былайша өрбітеді: "Шын махаббат қашанда қайғы ғана әкеледі... ...Егер махаббат қайғы әкелмесе, онда ол махаббат болмағаны. Себебі, махаббат пен қайғы, махаббат пен қасірет егіз. Махаббат Жаратқанның алқауымен келген деседі. Екі жүрек бір-біріне жақындайды, арасы қыл өтпейтіндей болып қабысады, бірақ сол жақындықтың өзі екеуінің екі бөлек болғандығынан"[2., 163].

"Махаббат үміттендіреді, бірақ арманыңа жеткізбейді. Ол үмітінді ақтамайды – қайғың осыны білгеннен. Бала жасынан қуаныштан, бақыттан қорқатын, себебі бақыттан кейін, қуаныштан кейін

келген қайғы екі есе ауыр. Ол қасіретке ғана сенетін. Қасірет – кемеңгер. Қасірет ешқашан алдамайтын адал, себебі ол қашанда жаныңнан табылады"[2.,164]. Бұл – автордың кейіпкер ойы арқылы берілген махаббат формуласына деген көзқарасы. Жазушы махаббат пен қасірет ұғымдарын жұп ретінде байланыстыра отырып, қос кейіпкерінің тағдырындағы рухани драманы ашып көрсетеді. Қаламгер тек Гүлшат пен Әжігерейдің басындағы махаббат трагедиясын ғана емес, Сабыттың да бұралаңы көп тағдыр жолындағы махаббат хикаясын қайғымен егіз ұғым ретінде баяндайды. "– Мен... өз өмірімде әженді жақсы көргендей ешкімді жақсы көрмеппін... Әженді ғана шын жақсы көріппін"[2., 137], – деген екі ауыз сөзге бүкіл ғұмырлық сезімін сыйдыра салған Сабыт қарияның тағдыр талқысына түсіп, өмірлік қосағы Ақзибадан мезгілсіз айырылса да, сол бір аяулы жарға деген пәк махаббаты жылдар бойы жүрегінде сақталады. Тағдырдың жазуымен өмірі басқа жанмен қосақталса да, қартайған шағында жалғандағы жалғыз сүйгенінен өлім атты аждаһа айырғанына налиды. Жазушы осындай махаббат драмасын суреттеу арқылы шым-шытырық оқиғалар тізбегін, өмір мен өлім концептісін алға шығарады. Қазіргі прозада жиі сөз болып жүрген мұндай танатологиялық сарын көптеген жазушылардың шығармаларының негізгі арқауына айналууда. Алайда қаламгер Т.Әсемқұлов аталмыш романында өлім мен өмір концептісін бүгінгі постмодернизмнің басты шарты саналатын кейіпкердің өз-өзіне қол жұмсап, суицидке ұрынатын рухани әлсіздігі ретінде емес, керісінше сипатта жеткізеді. Романның бас жағында конфискация кезінде тек байбағландар ғана зардап шекпегендігін, сонымен қоса енді ғана аузы аққа жеткен қарапайым жұмысшылардың да нәубетке ұшырағаны жайлы тарихи шындықты айтады. Автор өмір бойы байға жалданып, адал еңбек қылған Жалбағайдың ғұмыр жолын баяндай келе, оның өмір есігін жаңа ашып, енді-енді гүлдей жайқалып өсіп келе жатқан періштедей баласы мен әйелінің аштықтан қалай көз жұмғанын, Сабыттың ауру меңдеп өз ажалынан қайтқанын, Ахметжан атты он саусағынан өнер тамған ұста қарияның қартайған шағында дүние-мүлкінен ажырап, туған перзенттеріне керексіз күйде қайыр сұрап, қаңғып өлген трагедиялы тағдырын нанымды суреттей келе, өлім жайлы былайша толғанады: "Өлімде ешқандай мағына жоқ. Жасың сегізде ме, сексенде ме, дүниеге жаңа келдің бе, я қартайып талқаның таусылды ма, оған бәрібір... ..Өлім – адам өзгерте алмаған жалғыз ғана байлам екен. Басқаның бәрін өз ақылына бағындырды, айтқанымен жүргізді. Өлім ғана адамның билігінен тыс, пәк күйінде қалыпты. ...өлім адам ешқашан аттай алмайтын шектің ар жағында, тылсым дүниесінде тұр. Адамның қолы оған ешқашан жетпейді. Адам тек қана өле алады. Бірақ өлімнің сырына ешқашан қана алмайды. Сондықтан, өлім дүниедегі жалғыз ғана шындық, кір шалмаған жалғыз ғана ақиқат. Өлім бұрыннан белгілі, қалыпты дүниенің босағасын бұзып кіргенде өмір өзінің барлық мәнінен айрылады екен. Иә. Өмірде шынында да мағына жоқ. Өлім барлық ақиқатты ашады, әр заттың дүниедегі шын орнын көрсетеді. Өліммен бетпе-бет келгенде қара жер табаныңның астынан тайып, шыр айналып жөнеледі. Кенет жақыныңның бұл өлімі өзіңнің өліміңе меңзеп тұрғанын түйсінесің. Себебі, әр өлім – әркімнің өлімі. Себебі, әр өлім – бәрінің өлімі"[2.,173]. Әсіресе афоризмге бергісіз соңғы тіркес авторлық ойдың терең де тұңғыық философиялық сырын білдіреді. Автордың тұжырымы – адамзат баласы тек өлімнің алдында ғана дәрменсіз, әрбір адам өлім сәтінде ғана мына дүниенің алдамшы, жалғандығын сезінеді және ешкім де, ештеңе де мәңгілік еместігін, бәрінің де мәнсіз, құр далбаса, бос әурешілік болып қалатынын ұқтыру. Оқырманның санасын биік моральдық-гуманистік, этикалық категорияларды тануға жетелейді авторлық таным. Жазушы табиғи "өлім" лексемасын биологиялық құбылыс ретінде бейнелеумен қатар, оның адам еркіне бағынбайтын тылсым құпиясын философиялық тұрғыдан пайымдайды. Автор дискурсындағы "өлім дүниедегі жалғыз ғана шындық, кір шалмаған жалғыз ғана ақиқат" деген жолдар адамды шын мәнінде толғандыратын ой-таным. Жазушы өмірдегі бүкіл шынайылық тек өліммен ғана өлшенетіні жайлы стереотиптік түсінікті жетілдіре түседі. Автор өлмейтін, мәңгі өмір сүретіндей сезімде жүретін адамдарды өлім қайтаруға келмейтін, болмай қоймайтын процесс ретінде ой түюге, "өзекті жанға бір өлім" деген халық мәтелінің астарын ұғуға жетелейді. Ал "өмір" концептісін жазушы өліммен ажырамас ұғым ретінде, өмір өлімге апарар баспалдақ, қашан өлім сағаты соққанда, өмір өз мәнінен айырылады деген концептуалдық идеяны актуалдайды.

Жалпы айтқанда, талантты жазушы, кинодраматург Т.Әсемқұлов "Талтүс" романында халқының елдігі мен қазақтың көңілінің кеңдігін білдіретін нағыз киелі өнер күй құдіреті арқылы ұлтының рухани құндылықтарын, арғы-бергі тарихын сұңғыла суреткерлік талғаммен кеңінен толғайды. Автор қуанса да, қайғырса да домбыра үнінен жұбаныш тапқан қазақтың еңселі рухы мен елдік қуатын ұлттық колоритті танытатын этнографиялық штрихтар, бойынан қазақылықтың иісі аңқыған ұлттық мінезге бай кейіпкерлер мен домбыра культі арқылы шебер өрнектейді. Жазушы қазақ күйінің

табиғаты ешнәрсені күлбілтелемей, тұнық та таза күйінде жеткізетін шынайылығын нағыз суреткерге ғана тән сезімталдықпен келісті суреттейді. "...Күйден басқаның бәрі бекер, бәрі пәс. Күй ғана алдамайды. Күй ғана ішіндегі сырын күлбілтелемей, риясыз ашық ақтарады"[2., 184]. Шығармадағы осы бір жолдар арқылы автор қазақ күйінің тебіреніске толы толқымалы, шалқымалы асқақ лебімен қатар, күй қазақтың бүкіл болмыс-бітімін, қыспаққа түскен талайлы тағдыры мен қуанышты сәттерінің куәсі, "күй – халықтың жаны" екендігін тамыршыдай дөп басып жеткізеді. Сонымен қатар, қаламгер қазақ күй өнерінің майталманы Тәттімбет Қазанғапұлының күйшілік дарыны мен азаматтық, адами-гуманистік тұлғасын жарқырата көрсетеді. Тәттімбеттің айналасындағы жоқ-жітікке қарасқан жомарттығын, өнерінің арқасында тапқан мал-дүниесін өзгелерге үлестіріп беретін мәрттігін, сал-серілік қырын ұтымды бейнелеу арқылы автор өнер адамының биік парасатын байқатады. Ал осындай кедей-кепшіктің қорғаны, жанашыры болған Тәттімбеттің қазасына қайғырған елдің мұны арқылы өнерпаздың қоғамдағы орнына, оның шын мәнінде ұлтының қамын ойлар азамат екендігіне оқырманның назарын аудартады. Сонымен бірге шығармада адамдардың көңіл-күй сезімін, кейіпкерлердің өзара қарым-қатынас барысындағы адамгершілік, бір-біріне деген мейірім-жылылығын көрсетуде юморлық, ирониялық қалжың әңгімелер ұтымды қиюласады. Шығармадағы ұлттық тағылымның түп-төркінін романның бас кейіпкері бала Әжігерейдің іс-әрекеті, өскен ортасы мен отбасына деген қарым-қатынасынан байқаймыз. Романдағы әр жолдың айтар ойы айқын: адалдық, мейірімділік, адамгершілік, ұстамдылық, жомарттық, намысшылдық, өнерді қастерлеу мен ел қамын ойлау. Шығарманың негізгі лейтмотивіне айналған осы қасиеттерді автор өз кейіпкерлері арқылы көрсетеді.

Қорытынды Өзінің көркемдік болмысымен ерекшеленетін бұл туындыда қазақ халқының әншілік, күйшілік өнерге деген ыстық ықыласы мен бұрынғы өткен күйші-домбырашылар жайындағы аңыздық, эпсаналық әңгімелер айрықша көрініс тапқан. Жазушы аталмыш романында түрлі күй аңыздарын шығарма өзегіне айналдыра отырып, сан қилы халықтық ұғымдарды, салт-дәстүр желілерін шеберлікпен жымдастыра білген. Осы тұрғыдан келгенде, бұл авторлық көркем туынды ұлттық құндылықтарды дәріптеп, жағымды эмоциялық әсер сыйлауымен қатар, эстетикалық сана қалыптастыруда айрықша мәнге ие десек артық айтпағандығымыз. Себебі суреткер сомдаған көркем бейнелер ұлттық код, ұлттық сана тұрғысынан да, көркемдік-эстетикалық жағынан да қабысып, орайласа келеді. Қорытындылай келе, мақалада "Талтүс" романының ұлттық құндылықтардың ұрпақ тәрбиесінде алатын орны қарастырылды. Ғасырлардан бастау алып келе жатқан ата мен немере, әже мен немере арасындағы байланысының тәрбиеге қосар үлесі анықталды. Халық ауыз әдебиеті үлгілерінің романда шебер кіріктіріліп берілгені және оның ұрпақ санасына тигізер әсері талданды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1) *Әдебиеттану терминдерінің сөздігі // Құрастырушылар: З.Ахметов, Т.Шаңбаев. – Алматы: «Ана тілі», 1996. – 240 бет. - сөздік*
- 2) *Әсемқұлов Т. Талтүс. Роман. – Алматы, 2003. – 272 б. – кітап*
- 3) *Тілепов Ж. Тарих және әдебиет. – Алматы: Ғылым, 2001. – 376 б. –кітап*
- 4) *Әсемқұлов Т. Талтүс. Роман [Электронды ресурс] – 2010. <http://otuken.kz/талтүс/1-тарау> - интернет дереккөздерін*

З. Исламбаева ¹

¹ Т.Қ.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы,
Алматы, Қазақстан

ЗАМАНАУИ САХНАЛЫҚ ҚОЙЫЛЫМДАРДАҒЫ КӨРКЕМДІК ШЕШІМДЕР

Аңдатпа

Ғылыми мақалада М.Әуезов атындағы Қазақтың Мемлекеттік академиялық драма театрында С.Балғабаевтың “Сағыныш пен елес”, М.Кәрімнің “Ай тұтылған түн”, Т.Ахметжанның “Сұлу мен суретші”, У.Шекспирдің “Ромео – Джульетта” пьесалары бойынша сахналанған спектакльдерге талдау жасалған. Мұндаәлемдік классиканың қазақтың бастеатрында қойылу барысы, роль орындаушылардың еуропалық мәдениет үлгісіндегі ізденістері сөз болады. Авторлық мәтіннің сахналық қойылымға айналу үрдісі де жан-жақты қарастырылған. Сол сияқты драмалық шығармалардағы идеялық мазмұнның режиссерлер тарапынан айқындалуы, актерлік ойындардағы табысты ізденістер мен кемшін тұстар кәсіби сараланған. Кейбір спектакльдердегі шытырман тартыстардың сахнада қисынсыз өрбуі, кейіпкердің ішкі дүниесіндегі күйзеліс процесін ашудағы іркілістер мақала авторының назарынан тыс қалмаған. Зерттеуші әртүрлі кейіпкерді шынайы кескіндеу үшін актерлерге қажетті психо-эмоционалдық сарын мен физикалық қуаттың болуына дәлелдер келтіреді.

Түйін сөздер: театр, классика, аударма пьеса, заманауи шығарма, трактовка, декорация, көркемдік сапа, пластика, режиссерлік интерпретация, актерлік ізденістер

Z. Islambayeva ¹

¹ Kazakh national academy of arts named after T.K.Zhurgenov,
Almaty, Kazakhstan

ARTISTIC SOLUTIONS IN MODERN SCENIC PRODUCTIONS

Abstract

In the scientific article is analyzed the performances staged on the productions “Longing and silhouette” by S.Balgabayev, “Night of the lunar Eclipse” by M.Karim, “Beauty and the artist” by T.Akmetzhan, “Romeo and Juliet” by W.Shakespeare, in the kazakh state academic drama theatre named after M.Auezov. Considered the process of play the world classics in the main national theatre, creative searching of actors in the aspect of the general european culture. Also particularly considered the process of transfer the text of author to a scenic play. Besides in detail analyzes detection of ideological content in dramatic works by director, lucky and disadvantages in actor's play. The authors of articles weren't left unattended and problems of the issues of illogical evolution of conflicts in some performances, disadvantages and disclosures the processes of personage's inner experience. The researcher provides the evidence availability of actors psycho-emotional basis and physical energy which necessary for them to embody the true passions to various characters.

Key words: theater, classics, translated play, contemporary work, interpretation, scenery, artistic quality, plastic, director's interpretation, actor's quest

З. Исламбаева ¹

¹ *Казахской национальной академии искусств имени Т.К.Жургенова,
Алматы, Казахстан*

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ РЕШЕНИЕ СОВРЕМЕННЫХ СЦЕНИЧЕСКИХ ПОСТАНОВОК

Аннотация

В научной статье проанализированы спектакли, поставленные по пьесам “Тоска и силуэт” С.Балгабаева, “Ночь лунного затмения” М.Карима, “Красавица и художник” Т.Ахметжана, “Ромео и Джульетта” У.Шекспира, в Казахском государственном академическом драматическом театре имени М.Ауэзова. Рассматривается процесс постановки мировой классики в главном национальном театре, творческие поиски актеров в аспекте общеевропейской культуры. Также подробно рассмотрен процесс переноса авторского текста на сценическую постановку. Кроме того, обстоятельно проанализировано выявление режиссерами идейного содержания в драматических произведениях, удаchi и недостатки в игре актеров. Не остались без внимания автора статьи и вопросы нелогичного развития конфликтов в некоторых спектаклях, недостатки в раскрытии процессов внутреннего переживания персонажей. Исследователь приводит доказательство обязательного наличия у актеров психо-эмоциональной основы и физической энергии, необходимой им для воплощения истинных страстей различных персонажей.

Ключевые слова: театр, классика, переводная пьеса, современное произведение, трактовка, декорация, художественное качество, пластика, режиссерская интерпретация, актерские поиски

Кіріспе. Қоғамдық көзқарас – әдеби шығармалар мен сахналық қойылымдардың мәдени ықпалын, идеялық шеңберінің ауқымдылығы мен рухани-эстетикалық сипатын саралайтын құбылыс. Сана-болмысы жан-жақты дамыған бүгінгі көрермен қауымның драмалық шығармалардағы өзекті ой, режиссерлік тың шешімдер мен актердің шеберлік өресін бағамдауда көркемдік деңгейі жоғары дүниелерге деген сұранысы мол. Қазіргі қазақстандық театрлардың шығармашылық ізденістері сол бағытта қарқынды дамып келеді. Қандай өнер ұжымында болмасын оның репертуарында түрлі тақырыптан ой қозғау мәселесі кеңінен қолға алынған және бұл үрдістің ұлттық театр қалыптасқан өткен ғасырдың басынан-ақ қолға алынғаны белгілі. Еліміздегі бас театр саналатын М.Әуезов атындағы Қазақтың Мемлекеттік академиялық драма театрынан бастап, облыстық ұжымдар мен жеке театрлар классикалық, аударма, заманауи және тарихи туындыларды сахналауды назардан тыс қалдырған емес. Демек, әрбір бағыттағы шығармалардың көркемдік сапасы мен құндылығы, олардағы идеяның маңыздылығы өскелең ұрпақ үшін аса қажет деп білеміз. Осындай қоғамдық дамуға барынша мол үлес қосып отырған, ұлттық мәдениеттің қайнар көзі –М.Әуезов атындағы Қазақтың Мемлекеттік академиялық драма театрын көш ілгері ұжымдардың санатында деп айта аламыз.

Әдістеме. Зерттеу еңбекте бас театрдың репертуарындағы С.Балгабаевтың “Сағыныш пен елес”, М.Кәрімнің “Ай тұтылған түн”, Т.Ахметжанның “Сұлу мен суретші”, У.Шекспирдің “Ромео – Джульетта” пьесалары бойынша сахналанған пьесалар талданады. Драмалық шығармалардың әрқайсысы өзіндік құрылымына, сахналану деңгейіне қарай сараланып, әр тақырыпқа сан түрлі тәсілмен келген режиссерлер О.Кенебаев, Ә.Рахимов, О.Салимов, Н.Жақыпбайдың автор идеясын жеткізудегі шешімдері сараланады. Олардың режиссерлік шешімдері мен тұжырымдарының нақтылығы, роль орындаушылардың шығармашылық ізденістері анықталады. Актерлердің рольге ену үрдісіне немесе кемшін тұстарына кәсіби баға беріледі. Сол сияқты қойылымдарда қолданылған әрбір детальдың өзіндік функциясына назар аударылып, олардың қисынды ойналу барысы айқындалады. Репертуардағы түрлі жанрда сахналанған көркем дүниелердің көрерменнің рухани және эстетикалық талабының артуына мейлінше ықпал етуі зерделенеді.

Талқылау. Башқұрт драматургы Мұстай Кәрімнің “Ай тұтылған түн” пьесасы – Әбіш Кекілбайұлының аудармасы арқылы еліміздегі көптеген театрлардың сахнасына қойылып, түрлі режиссерлік интерпретациялар мен актерлік ойындарға көркемдік өлшем болған шығарма. Негізгі трагедиялық эпицентр Таңқабике бейнесі, оның бір кездегі жасаған күнәсінен ұрпағының зардап шегуі оқиғаға басты желі болып тартылған. Автордың негізгі идеясы – ұрпақ мәселесі және адам қолымен жасалатын күнәні мейлінше болдырмауды насихаттау. Режиссер Оразхан Кенебаев автордың осы идеясын өзіндік көркемдік шешімдерімен үндестіріп, дін арқылы имандылыққа бет бұруды көздеген. Ол дәруіштің “Біз күнәні ұмытқанмен, күнә бізді ұмытпайды” деген сөзін басты

принцип етіп ұстаныпты. Сахнада киіз үй формасындағы (суретші Мұрат Сапаров) Таңқабике шаңырағы, оның керегелері мен тамыры тереңдеп кеткен күнәні білдіретін бұтақтар орын алған. Бұл бір жағынан бүгінгі шырмалған, шеті мен шегі жоқ қоғамдық күнәні білдіреді. Сахнада басқа ешқандай реквизит-бутафория жоқ, бос кеңістік.

Сол кеңістікте үнемі жерден тың тыңдап жүретін диуананың галактикамен байланысы бар тәрізді. Оның әр сәтте басы дыңылдап, ауыр тартуынан алдағы болар жамандық сезіледі. Бір кездері зинақорлық жасаған Таңқабикенің “даладан тауып алған” жазықсыз шаранасы диуанаға айналып кеткен. Осы диуананың бейнесі арқылы режиссер адамзаттың адами қасиетін көрсеткісі келген. Жер бетіндегі адалдықтың, пәктіктің белгісіндей диуананың психологиясын ашуда Дулыға Ақмолда жан-жақты ізденіпті. Таңқабикенің тізесіне басын қойып, еркелеген диуана – Д.Ақмолда бәйбішеден мейірім күткендей елжірей түседі. Финалда Ақжігіт пен Зүбәржаттың өліміне арашашы болған ол қатыгездіктің, жалғандық пен мейірімсіздіктің құрбанына айналған. Екі жасты құздан лақтырған қатыгездікке шыдамаған періште “Мәңгілікке кетейін, мұндай сұмдықты енді қайтып көрмеске” деп ғашықтарға қазған көрге секіреді. Автор идеясына өзек болған диуанаға берген актер трактовкасы режиссер тұжырымын ақтаған. Жас баладай пәк диуана Д.Ақмолда ойынында қатыгез өмірдің ақ-қарасын ажырата алатын деңгейге көтерілген. Жалпы екпіндеп сөйлеп, ширақ қозғалатын актер драмалық тартыстың бір ұшы диуанада жатқанын аңғарған.

Осыдан отыз жыл бұрын алды тар, арты сокпақ адасудың сүрлеуіне түскен, ескі ұғым-түсініктің жұрнағындай Таңқабике өзі жасаған зинақорлықтан шарасыз күйге түскен. Диуананы бауырына тартып мейірленген ол мұнысын біреу көріп қалардай тартына береді. Осындай психологиялық тебіреніс-толғанысы мол кейіпкеріне Майра Омарова сыртқы үлгі-пішін арқылы келген. Таңқабике сөзінің мән-мағынасын ашуда актрисаға эмоция жетіспеді. Оның Ялсығұлмен диалогы кезіндегі камшы лақтыруында астарлы мағына бар. Бәйбішенің сырға толы мінез-құлқы, күрделі психологиясы осы жерде ашылуға тиіс-тін. Ал, актриса ойынында бұл реквизиттің сахнада ойнау мақсаты қарапайым түрде шешілген. Даусы өктем актриса ешкімнің алдында иіле қоймайтын тәкаппарлық танытқанымен, оның ішкі дүниесінің төрінде құпия сырдың жатқанын байқау қиын.

Қойылымда Жаратқаннан кешірім сұраудың орнына астамшылыққа бой алдырған Таңқабикенің күрделі образын көре алмадық. Тек шығарманың трагедиялық шарықтау шегіндегі бәйбішенің соғысқа кеткен баласын күту көрінісінде актриса авансенада бірде оңға, бірде сахнаның сол жағына жүгіріп, ерекше толқу сезімін білдіруге тырысады. Ал, бірінші құрамдағы Ғазиза Әбдінәбиева кейіпкерінің қаталдығына мән беріп, іштегі сокқан алай-дүлей ызғарды қас-қабағымен беруге тырысыпты. Бірақ актрисаның Таңқабикенің мінез-құлқына берген трактовкасы, сыртқы пішіні, ым-ишарат пен көзқарасы көрерменге “Қарагөз” трагедиясынан таныс қимыл-қозғалыстар болғандықтан адуынды бәйбішенің көркемдік бейнесі табысқа жете алмады.

Таңқабике жасырған сырдың куәгері, бар зұлымдығын ішіне бүккен, сырты жұмбақ, іші қуыс кеуде дәруіш Саят Мерекеұлы ойынында әріден ойлайтын, екіжүзді болып көрінсе, Төлеубек Аралбайдың орындауында пасық болып шыққан. Кейіпкердің ішіне түйген ойын зұлымдығының көлеңкесіне жасыра білген С.Мерекеұлының қимыл-әрекеті бірте-бірте ширай түсіп, трагедиялық деңгейге көтеріледі. Бәйбішенің төріне баса көктеп, еркінсіп жатып алған дәруіш – С.Мерекеұлында қыңырлық та жоқ емес. Ал, Таңқабике атын алғаш естігенде Т.Аралбайдың бір кездегі бойды түршіктірер оқиға көз алдынан өткендай таң қалу эмоциясы нанымды шыққан. Дәруіштің мақсаты – бәйбішенің осал тұсын пайдалану арқылы Шафаққа қол жеткізу. Финалда екі жастың өліміне себепші болып, ру басыларын айдап салған ол сол арманына қол жеткізді де. Қазақ совет энциклопедиясында дәруішке: “...мұсылман монах; суфизм ағымын қолдаушыларда кездеседі. Д. екі түрлі: бірі ел кезіп қаңғырып жүреді, бірі дәруіш орденіне бірігіп, шейх басқаратын мекен-жайларда тұрады. Д. тер бұл дүниенің қызығынан безіп, азап пен жоқшылықта өмір өткізу арқылы о дүниенің рақатына бөленуге болады деген көзқарасты берік ұстанған” [1, 500 б.], –деп анықтама берілген. Шығыс халықтарының түсінігінде осындай имандылық ұғымын білдіретін дәруішбұл спектакльде екіжүзді болып көрінеді, яғни ол – диуананың сөзімен айтқанда, “адам бейнесіндегі өзезіл”. Актер қолындағы тасбиығын бет перде етіп ұстап, кейіпкеріне діндарлық сипат беріпті. Екінші бөлімде Шафаққа деген арам ойын біреулердің көріп қоймауы үшін тез намазға жығыла қалуы – дәруіш характерінің шарықтау шегі саналады. Сахнада алғаш көрінгеннен-ақ Т.Аралбайдың дінге сенгісі келгенмен, иманы жоқ кейіпкерінің бойынан қайнаған кек, озбыр ашу көрінеді. Бірақ сол ашудың туындауы көзі ашылмаған, не үшін кектеніп жүргені белгісіз. Жалпы актер дәруіш характерінің нәтижесін беруге асыққан.

Сол уақытта театр репертуарының жүгін көтерісуге айтарлықтай үлес қосқан актриса Наз Жекенова трагедиядағы шарасыз жесір, Таңқабикенің қатал шешіміне тәуелді Шафақтың жастық келбетін, төңірегіндегі адамдармен әлеуметтік тартысын ашуға тырысқанымен, оның кейіпкер басындағы трагедияны, күрделі психологиялық толғанысын берудегі әрекет динамикасында серпімділік болмады.

Бәйбішенің шарасыз шешіміне қарсы тұра алмаған Ақжігіт роліндегі Алмас Шаяхметов кейіпкерінің балалық, албырттық сипатына көңіл бөлген. Оның жастық леппен көрінуі заңды да. Өнер жолын үлкен сахнадан бастаған жас актердің алғашқы қадамы құптарлық. Десек те, сүйгеніне қосыла алмаған Ақжігіт – А.Шаяхметовке шынайы сезімнен туындайтын махаббат тартысында темперамент керек-ақ. Оның ғашығы, көзсіз махаббат иесі Зүбәржат бейнесі Жанар Құлдарова ойынында нанымды шыққан. Бір сәт қуанып немесе мұңайған Зүбәржат – Ж.Құлдарова ерке да балаң мінезді әрі қызуқанды ару. Әсіресе, екінші бөлімдегі Шафақпен сырласу, мұңдасу көрінісінде актрисаның бір жерде байыз таппауы – кейіпкерінің ғашықтық сипатын түсінуден туындаған қимыл-қозғалыстар болып табылады.

Жалпы қызу тартыстан тұратын күрделі психологиялық шығармадағы режиссердің айтар ойының негізгі объектісі – сахна төріндегі ай. Кекшіл, зұлым дәруіштің ықпалымен Таңқабикенің сыры көпшілікке мәлім болып, Ақжігіт пен Зүбәржатты аяу білмес би-болыстардың құзға құлату көрінісінде сол ай тұтылады. “Шайтан кеміріп тастағандай” жартылай жоғалып, жер бетіндегі адамзат баласының жасаған күнәсін, істеген озбырлығын көргісі келмегендей, ол да теріс айналған. О.Кенебаев баспасөзге берген сұхбатында: “Бұл шығарма күнә туралы... Күнәні жасап аламыз да, жүре береміз... Қазір не көп? Дін көп. Кім көп? Қажы көп. Бірақ діндар жоқ. Қажылыққа барып келеді де, темекісін шегіп, арағын ішіп, зинақорлығын жасап, аузынан ақ ит кіріп, көк ит шығып, түк болмағандай жүре береді...”

Он сегіз мың ғаламды жаратушы көктегі Жаратқан ием адамзатқа барлық жағдайды жасап берді. Енді соған тәуба қыла білуіміз керек қой”[2],– дейді. Ол өзінің осындай имандылықты насихаттау шешімін кейбір көріністерде азан шақырылуымен және өз күнәсіне өзі шомылған Таңқабикенің Жаратқаннан кешірім сұрап, жалбарынуы тұсында ақ киімге оранған мұсылмандардың Қағбаны айнала қоршауы арқылы беріпті.

Негізінен трагедиялық атмосферада өрбіген оқиғалар желісінде ақталмаған көріністер де орын алған. Екінші бөлімдегі қара жамылған Таңқабике шаңырағында ақсақалдардың бата қайырып, бет сипауы түсінікті, бұл – ұлттық дәстүрге негізделген тұжырым. Дегенмен олардың сахнаға келу-кету себебі ақталмаған. Және бір ауыз ғана тіл қатысқан Зүбәржат пен сахнада башқұрт байларының сән үлгісінде тігілген костюммен бір-ақ рет көрінетін әкенің көркемдік бейнесі түсініксіз болып қалды. Сондай-ақ, көпшіліктің соғысқа кеткен Жолмырзаны күту көрінісінде сахнаға шүберекке оралған бір уыс топырақтың лақтырылуы күрделі психологиялық шығарманың көркемдік деңгейін төмендетіп жіберген. Жалпы ұлттық болмысымызға жақын башқұрт шығармасы тақырыбы жағынан қазақ классикасының шырқау биігі “Еңлік – Кебек”, “Қарагөз”, “Ақан сері – Ақтоқты”, “Қозы Көрпеш – Баян сұлу” трагедияларымен сарындас. Феодалдық атмосфера, махаббат сезіміне араша бола алмаған би-шонжарлардың қатал үкімінің құрбаны болу – түркі тілдес халықтарда жиі кездесетін трагедия. Десек те, спектакльдің пластикалық шешімінің әлсіздігі шығарманы көркемдік деңгейге көтере алмады. Бұған жанрға сай шиеленіскен мизансценаның болмауы, кейіпкерлер костюмы арқылы берілген бәйбіше байлығының сахнада жұтаң тартуы ықпал еткен.

Бүгінде осындай классикалық, тарихи және аударма туындылармен бірге қазіргі өз арамызда өмір сүріп жатқан “жанды кейіпкерлер” іс-әрекетін сахна арқылы бағдарлауға мүмкіндік мол. Өмір қалтарысында сезілмей өтетін қиын жолдар, тар соқпақтар адам тағдырына кері әсерін тигізетіні рас. Жас кезінде шынайы махаббатты пайдалы өмір мен атақ-даңққа айырбастаған Әбділхамит пен оның ата-тегін іздеген немересі Арайлымның басынан өткен бір күндік оқиғасы суреттелген С.Балғабаевтың “Сағыныш пен елес” пьесасының басты идеясы – мәңгілік махаббаттың рухына сыйыну, адами қасиетті дәріптеу. Автор шығармасына Әбділхамиттың жастық шағына деген, алғашқы пәк махаббатына деген сағынышын, жетпіске келсе де “тағдыр” деп аталатын алып таудың арғы жағында қалған ыстық сезім мен өмір бойы аңсап өткен Сағидасын арқау еткен.

Кеңестік тегеурінді тәртіптен тәлім алған Әбділхамит тек лауазымды өмірден сая тауып, өзінің бұл қоғамда субъект екенін ұмытқан. Ол әйелінің мектеп директорлығының көлеңкесінде жалған дүниені жалпағынан кешкенмен, өмір бойы өзін-өзі алдаумен өмір сүріпті. Осындай адамзат проблемасын көтерген спектакльдің режиссері Әубәкір Рахимов Арман мен Арайлымның

махаббатын фон ретінде алып, Елес, Әбділхамит және Арайлым бейнелерін драмалық тартыс желісінің негізгі нысанасына айналдырған. “...автор өз кейіпкерлерінің бүгінгі тыныс-тіршілігі мен өткен өмірін байланыстыра көрсету үшін Елесті сәтті пайдаланған. Қойылымды көріп отырып Елестің осыдан қырық-елу жыл бұрын өмір сүрген 16 жастағы Сағида қыздың бейнесі ғана емес, әр кейіпкердің жан дүниесінің, ары мен адамгершілігінің, көңілдерінің бір түкпірінде сақталып қалған сағыныштарының, арманы мен мұңының көрінісі екенін анық аңғаруға болады”[3]. Сол Елес-Сағида – психологиялық толғанысы мол күрделі бейне. Бірақ бірде биіктен, енді бірде сахна төрінен жарық арқылы көлеңке болып көрінетін Елес роліндегі Гүлнар Жакыпова да, екінші құрамдағы Меруерт Омарбекова да образдың ішкі дүниесіне ене алмаған. Екі актрисаның жаттанды сөздерінен кейіпкердің немересіне деген жан ашуы, мейірім эмоциясы сезілмейді. Ал, Зәуреш Көпжасарова екі дүниенің арасындағы байланыс көпірі тәрізді Арайлымның балалық аңғал мінезі мен шындықтың түбіне жетудегі батылдығын беруге ұмтылған.

Актерлік ансамбльде өзіндік ізденісімен көзге түскен Т.Аралбай мен С.Мерекенов (Хайретдин), Ғ.Байқошқарова (Анар) мен Б.Айтжановтар (Арман) образды түсіне отырып әрекет етеді. Әсіресе, Ғ. Байқошқарованың әр сөзін ерекше пафоспен айтуынан Анардың жас ерекшелігіне, қызмет деңгейіне мән бергені байқалады.

Хайретдин үйінің ауласын білдіретін үстел, орындықтар, скамейкамен безендірілген сахналық декорация қарапайым шешіліпті. Бірақ осы жерде суретші М.Сапаровтың “Ай тұтылған түн” спектакліндегі ағаш бұтақтарын “Сағыныш пен елесте” де қайталағанын айтқан абзал. Қойылымда ешқандай қызмет атқармайтын сахналық иллюстрация драмаға көркемдік негіз бола алмаған. Елестің ішкі үнін, жан айғайын беруде Ә.Рахимов пен М.Сапаров бір-біріне қарама-қарсы бағытталған, қажетті көріністерде биікке көтеріліп, кейде төмен түсіп тұратын көпір-станокты пайдаланады. Бұл – режиссер тұжырымындағы мына дүниеде жоқ, шынайы сезімнің құрбаны болған Сағиданың, яғни махаббаттың биік рухы. Бірақ кейіпкерлер әрекетімен тығыз байланыспаған мұндай декорациялық безендіру қойылымның пластикалық сипатына көркемдік өлшем болмай, керісінше сахнада ауыр атмосфера тудырған.

Жалпы адамзаттың ар-ожданын саралап, салмақтайтын таразы – сол адамның өзі. Бірақ әрбір тіршілік иесінің өз ішкі жан дүниесіне уақытында үңілмеуі, күрестен тұратын өмірмен айқасуға қауқарсыздығы қай кезеңде болмасын өзекті мәселе. Демек, “Сағыныш пен елес” махаббатты жырлай отырып, қоғамдық-әлеуметтік психологияны айқындап берді.

Ал, 1995 жылдары “Ақжаймаға қып-қызыл қан тамды... Көз алдына ақ шағи көрпесін қымтана бүркеніп, бұйығып жатқан Алтайдың қыземшек жоталары елестеді. Үкідей ұлпидеген ақ ұлпа қардың үстінде соңына түскен қуғыншыдан құтылмаққа жан дәрмен күш салып, бар айла-тәсілін сарп еткен алтайы қыр сұлуы құйғыта ұшып барады” [4, 104 б.],– деген бастаумен проза жанрында дүниеге келген Т.Ахметжанның “Сұлу мен суретші” пьесасы нәзік лирикаға, мұнды романтикаға құрылған туындылардың қатарынан орын алады. Автордың: “бұл шығармасына өмірде жолы болмаған, кісі еңбегін жеген, адал, таза махаббат иесі секілді кейіпкерлер арқау болған. Жазушы повесте ғұмырында жолы болмаған қылқалам шеберінің шынайы, адал махаббаты, өнерді құрметтеуі секілді идеяны негізгі нысана етіп алады. Айтпақ болған осы идеясын кейіпкер шалдың болып жатқан өмірін өткен өмірімен қабыстырып көз алдына елестету арқылы шеберлікпен жеткізіп береді”[5, 132 б.]. Шығарманың құрылысы сауатты жасалып, өмірде көрген теперіші мол болғанымен жан тазалығын жоғалтпаған сұлу мен суретшінің көркем образы келісті суреттелген. Т.Ахметжан: “Осы спектакль арқылы таза махаббатты, қазіргі замандағыдай сауда заңына бағынбайтын шынайы махаббатты жырлағымыз келді.

Сурет арқылы ғашықтығын жеткізгісі келген, жүрегі өнер деп соққан адамның болмысын сомдауды қаладық. Суретші арқылы бүгінгі заманның дүниетанымын, болмысын, жүрек лүпілін, махаббатын бейнелеуге тырыстық. Бұл жердегі мақсат – махаббат машақаты, қайғысы ғана емес, рухани шыңға көтерілген суретші өнерінің өзгеге өтуі, өнердің мәңгілігін, өнерге берілген адамның болмысын ашу еді” десе, режиссер Н.Жақыпбай: “Спектакльде мәтінді аз қолдануға тырыстық. Оның орнын би, музыкамен алмастырдық. Кейіпкерлердің бәрі өмірдің жұмбағын билеп жүріп ашады. Анығына келсек, біз бәріміз де билеп жүрміз... Ал шешімін әдейі көрерменге қалдырдық. Таза махаббаты көрсету үшін пластика керек...”[6],–деп ой бөліседі баспасөз бетінде.

Хикаятта Қара теңіз жағалауында өтетін оқиға драмада Ыстықкөлдің ғажап табиғаты аясына ойысқан. Спектакльде жас суретшінің сұлу келіншекке деген ғашықтық сезімі он сегіз жылдан кейінгі атаққұмар қожайынның қол астында тәуелді болған ауыр тағдырына ұласады. Шындық пен

жалғандық, адалдық пен сатқындық тартысында нәзік те қасиетті өнердің “басекендердің” дәрежі санасынан орын алуы өкінішті. Өнер алдында ары таза суретші өз шығармасын өзімдікі дей алмай іштей тынуға мәжбүр болған. Д.Ақмолданың махаббат шырғалаңына оранған жас суретшісі Қ.Тастанбековтың шарасыз күйге түскен адал да мейірімді қартаң суретшісіне айналыпты. Адам психологиясының сан қырлы қатпары спектакльдің екінші бөлімінде ашыла түседі. Шығарма кейіпкерлерінде ашық тартыс болмағанмен, олардың диалогтарынан ішкі арбасуды, өмір мен өнерге деген түрлі көзқарасты аңғару қиын емес. Қ.Тастанбековтың суретшісі шынайы өнерге ғашық, жаны таза, зор махаббат иесі болып шыққан. Он бес жыл бойы жүрек түкпіріндегі азап пен мұңнан туған “Ай мен ару” картинасына өзінің иелік ете алмауы адалдықтан, шарасыздықтан туындап отыр. Актердің ерекше екпін қоя, үлкен тебіреніспен айтатын “Ой да құс сияқты, сол оймен бірге ұшып кетесің” деген сөзі кейіпкердің қиял шеңберінің кеңдігін, таза қылқалам иесі екенін аңғартады.

Негізінен қазақ сахнасында қолына тасбиық ұстаған кейіпкерлер көптеп кездеседі. “Абайда” Керімнің, “Ай тұтылған түнде” дәруіштің, “Сұлу мен суретшіде” қожайынның, т.б. тасбиық ұстауын бүгінгі тоқырау замандағы сөзіне ісі қайшы келетін “тақуалардың” жиынтық бейнесі деп қабылдаймыз. Сол қожайын Асылбек Боранбаев ойынында өмірдің тұщысынан гөрі ащысын көп тартқан кекшіл болып шыққан. Әрбір сөзін айғаймен, ызалана жеткізген актер трактовокасы түсініксіз. Даңқ тұғырына партияның алтын баспалдағымен көтерілуден болашақта сурет өнерімен ғана әлемге танылуға болатынын сезгенге дейінгі аралықтағы кейіпкер психологиясы оның хикаяттағы: “Атақ-данққа жеткізер жолдың қай-қайсысынан болсын тайынбаймын, тартынбаймын, тайсалмаймын!” [4, 116 б.], – деген сөзінен байқалады. Бірақ қойылымда “құлқын мен дүниеқұмарлықтың ғана құлына айналған” қожайынды көрмедік. Жалпы айтқанда А.Боранбаев ойынында адамдықтан аттап атақтың құлы болған қожайын характері асыра сілтеуге ұрынған.

Спектакльде әрбір детальдің, әрбір қадам мен әрбір әрекеттің өзіндік астарлы ұғым-түсінігі бар. Мәселен, сұлудың құбылған көңіл-күйі, іштегі аласапыран тебіренісі ақ, қара, қызыл көйлектерді алмастырып киюі арқылы берілсе, үнемі иығына асып жүретін кішкене дорбасы оның қысқа ғұмырын білдіреді. Н.Жақыпбай бірінші бөлімде шығарманың құпия кілтін сұлудың нәзіктігімен, оның өкінішті тағдырымен байланыстырады. Бірде қайықты, енді бірде ғашықтардың қиялындағы “Махаббат мұнарасын” білдіретін сахна ортасындағы станок-эткеншек олардың тұрақты мекеніне айналған. Режиссер өзінің айтар ойын пластикалық мәнермен (балетмейстер Г.Мұхамеджанова) жеткізе білген. Оқиғаның көл жағалауында өтуіне байланысты ол көгілдір түсті киімдегі бишілерді толқын ретінде алыпты. Оқиға барысында К.Дүйсекеевтің лирикалық сазды әуені мен жаңбыр дыбысының параллель берілуі қойылымның романтикалық сипатын қоюлатқан.

Осы орайда айта кететін бір жәйт – пьесаның жанры драма-ноктюрн деп сазды әуен мен пластикалық биге нақышталған бірінші бөлімге байланысты аталған тәрізді. Бірақ қойылым тұтастай бұл жанрды ақтамайды. Екі бөлімнің арасы жер мен көктей, екеуі екі тақырыптан ой қозғайды. Арада көп жылдар өткенмен де өзара тұтастық, біте қайнасқан көркемдік жүйе сақталмаған.

Ағылшынның драматургы У.Шекспирдің 1595 жылы жазылған, сюжеті қазақ классикасы “Қозы Көрпеш – Баян сұлу” пьесасымен сарындас, бүгінгі күнге дейін түрлі режиссерлік интерпретация мен актерлік ізденістерге негіз болған “Ромео – Джульетта” трагедиясы М.Әуезов театрында алғаш сахналанды. Шымылдық ашылғаннан-ақ дау-жанжалмен басталатын спектакль оқиғасының тізбегі екі отбасының ертеден келе жатқан тартысынан өрбиді. Ғашықтардың әлемдік символына айналған Ромео мен Джульеттаның Қозы мен Баянның күйін кешуіне себеп болған трагедияның шарықтау шегі – Ромеоның Тибальтты өлтіру тұсы. Осыдан кейінгі дағдарысқа түскен көңіл-күй мен ішкі арпалысты беруде Д.Ақмолда көп ізденіпті. Алғаш әдемі де сүйкімді Розалинаны ұнатқан бозбаланың Капулетти үйіндегі бал кешінде Джульеттаға бір көргеннен ғашық болып қалып, одан кейінгі кейіпкерінің у ішкенге дейінгі бастан кешкен оқиғаларын қызуқандылықпен, ерекше эмоциямен беруге тырысқан.

Ал, ғашықтық отына күйіп-піскен Джульетта Ж.Құлдарова ойынында албырт, жас болғанымен махаббаты жолында құрбандықтан тайсалмайтын батыл бойжеткен болып шыққан. Бір жерде байыз таппаған Джульетта – Ж.Құлдарова ынтызарлықтан гөрі құмарлыққа, ақылдан гөрі жастық сезімге бой алдырған. Әсіресе, сүт анасының Ромеоның хабарын айтқанша үзіліп кетердей бұртиып, ашулануы кейіпкерінің жастық жалынын, алып ұшқан сезімін түсінуден туған.

Аталған трагедиядағы басты тұлғаның бірі – пірәдар. Қайтсе де махаббаттың ыстық жалынына өртенген ғашықтардың қосылуына себепші боламын деген ойы үлкен қайғыға негіз болған Лоренцо характерін берудегі Бактияр Қожаның іс-әрекеті нанымды. Қолына шам ұстаған актер көпті көрген,

өмірдің ақ-қарасын ажырата алатын пірәдарды көрсетеді. Лоренцо – Б.Қожаның үнемі денесінің дірілдеп жүруі трагедияға апарар жолда табылған көркемдік деталь болып табылған. Ромеоның қас жауы Капулеттидің қызына ғашықпын деген сөзін естігенде селк еткен пірәдардың не істерін білмегендей аңырып қалуы актердің дауыс құбылуымен шынайы беріледі.

Г.Жақыпованың трагедиядағы сатиралық планда көрсеткен сүт ана ашықтығымен есте қалды. Десек те, тұрмыстық қалжыңымен үнемі күлкі тудырып жүретін сүт ана – Г.Жақыпова асыра сілтеуге бой алдырған. Актриса Джульеттаның көңілін аулау емес, керісінше көрерменді күлдіру мақсатында комедиялық әрекетке беріліп, кейіпкердің жас қызға деген аналық жанашырлығына мән бермеген. Ал, бірінші құрамдағы Ғ.Әбдінәбиева сүт ананың ішкі дүниесін айқара ашып берді. Негізінен трагедиядағы жас қыздың тәрбиесі мен оны күтіп-баптауда Леди Капулеттиден гөрі осы сүт ананың жүгі ауыр. Сондай жауапкершілікті түсіне білген актрисаның сахналық қимыл-қозғалысы мен әзіл-қалжыңы өзара астасып, шынайылық деңгейге жеткен.

Жас суретші Ерлан Тұяқов XVI ғасыр атмосферасын беруде сахна төріне статуялар қойып, оң жақта Капулеттидің, сол жақта Монтеки үйінің көрінісін берген. Жоғарыдан төмен түсірілген төрт үлкен аспалы шам (люстра) Капулетти шаңырағын білдірсе, шам мен крест белгісі шіркеу үйін аңғартады. Лоренцо Ромео мен Джульеттаның некесін қиғанда және екеуінің өлімі кезінде шіркеуге тағы да төрт аспалы шам түсіріліп, көптеген балауыз шамдардың жарқырауы және сол көріністерде органның сүйемелдеуімен берілген әуен (музыкамен көркемдеген Е.Есенбаев) спектакльге христиандық сипат берген.

Тұтас алғанда трагедияда ешқандай режиссерлік тың шешім, көркемдік жаңалық болмады. Режиссер О.Салимов итальяндық кинорежиссер Ф.Дзеффиреллидің “Ромео – Джульетта” кинофильмінің көшірмесін жасаған. Ес-түссіз ғашық болған бозбаланың Джульеттаның балконына қайта-қайта өрмелеуі, финалдағы Джульетта мен Ромеоның өлімі көрінісіндегі отбасылық бейіт ішінің атмосферасы және ғашықтардың махаббат сезіміне берілу сахнасы – соның дәлелі. Негізінен шығарма жазылған уақыттағы еуропалықтардың дәстүрі мен ұстанымында ашық шайқасқа шыққан қарсыластардың негізгі қаруы – шпаганың орны ерекше. Шпага ұстаған сері жігіттерде жастық жалын, ақсүйектік намыс-жігер байқалып тұруы шарт. Ал, бұл қойылымда екі жақтың жігіттеріне қажетті жалын атқан көзқарас, қайнаған кек емес, керісінше қарудың сарт-сұрт дыбысы басым түскен.

М.Әуезов театрының спектакліне қарағанда Батыс Қазақстан облыстық қазақ драма театрында Қ.Қасымовтың режиссурасымен сахналанған трагедия көркемдік ізденістерімен, өзіндік ой-тұжырымымен, нақты бедер-бояуларымен әлдеқайда нанымды шығыпты. “...Капулетти жанұясы креске табынып, шоқынып тұрса, Монтекилер мұсылман киімін киіп намаз оқып отыр”[7], – дегентеатртанушы Анар Еркебайдың тұжырымынан көп ойды аңғаруға болады. Батыс шығармасының идеясын ұлттық бояу-нақышпен байланыстыруда режиссер Қ.Қасымов көп ұтқан. Оның автор ремаркасынан және таптаурындылықтан тыс өзіндік ой қорытқаны байқалды.

Нәтижелер. Жалпы М.Әуезов театры сахнасында кейбір орындаушылық өнердегі жекелеген ізденістер болмаса, авторлық ой мен режиссерлік тұжырымды нақты көрсетуде біте қайнаған көркемдік ансамбль байқалмады. Актерлердің жасандылыққа бой алдыруынан, дауыс-дикциясының төмендігінен екпінді сөздердің мазмұны мен нәзік сырлардың мәні көрерменге жетпеді. “Сағыныш пен елесте” Ғ.Байқошқарова (Анар), С.Мерекеұлы мен Т.Аралбайдан (Хайретдин) басқа актерлердің сахналық тәжірибесі аз деп айта алмаймыз. Бірақ партнерлік қарым-қатынаста олардың өз-өзіне деген сенімсіздігі анық байқалады. Ал, У.Шекспир шығармасындағы әрқайсысы өзіндік дара мінезге ие кейіпкерлер ұсақталып кеткен. Джульеттаға атастырылған Парис Ж.Садырбаевтың трактовкасында жылмақай, қу болып шығыпты. Ол бүгінгі бай баласының мінез-құлқын беруге тырысқан сыңайлы. Джульеттаның өлі денесін көргенде актерде ешқандай эмоция, қайғы байқалмады.

Әрі-бері теңселген граф, сахналық қимыл-қозғалысқа сараң Монтеки немесе Капулетти және олардың әйелдері пьесадағы темпераментті кейіпкерлердің көлеңкесінде қалып қойған. Париспен некелесуді қаламаған албырт та нәзік қызын итеріп жіберген ашулы Капулетти – О.Қиқымовта ағылшындық ақсүйектіктен гөрі қазақи содырлық мінез бен құрғақ айғай басым. Сол сияқты драматургиялық шығарманың көркемдік деңгейіне өлшем болатын – мықты режиссура десек, “Сағыныш пен елес” қойылымының да аяқталуы мазмұнға сай шықпаған. Өкінішті өмір кешкен Әбділхамит жанының елеспен көкке ұшуы кезінде сахна төрінде экран арқылы берілетін кадр – бүгінде жаңалық емес, керісінше штампқа айналған көркемдік деталь. Ондағы жер шарының, әйелдер

мен аналардың суреті, т.б. алдыңғы оқиғалармен қисынды байланыспағандықтан режиссердің айтар ойы түсініксіз болып қалған.

Қорытынды. Негізінен түрлі тақырыпта, түрлі жанрда ой қозғаған шығармалардың сапасы мен рухани-эстетикалық сипаты көркемдік биікке жету үшін ізденістің жан-жақты да терең болғаны дұрыс. Негізінен М.Әуезов атындағы Қазақтың Мемлекеттік академиялық драма театры ұжымының көркемдік деңгейі жоғары дүние жасауға потенциалы жеткілікті. Жоғарыда аталған қойылымдарға қатысушы актерлерді тәжірибелері мол, небір күрделі қаһармандардың киын тағдырымен бетпе-бет келіп, сахнада шындалған өнерпаздар деп айта аламыз. Олардың жас орындаушыларға бағыт беріп, сахнаның қыры мен сырын ұғындыруда да еңбегі зор. Дегенмен тағдыры терең, әлеуметтік ортасы сан алуан кейіпкерлерді кескіндеу, олардың ішкі дүниесіндегі аласапыранды айшықты бейнелеу тәсілдері арқылы шынайы жеткізу оңай емес. Ол үшін роль орындаушыға ең бастысы білім мен біліктілік, талант пен ерекше сезімталдық қасиет, тәжірибемен талғам аса қажет. Мұны орыс-кеңес актері, режиссер, теоретик Алексей Попов: “Целостность сценического образа – всегда результат напряженной работы всех духовных и физических сил актера, раскрывающих тончайшую связь и взаимозависимость внешних и внутренних черт человеческого характера. В этом процессе сказывается культура и вкус художника, его опыт и накопленные впечатления, его знания и работа интуиции” [8, С. 107-108], – деп түсіндіреді. Сол сияқты актердің психологиялық эмоциясы мен физикалық күш қуатының басым болуы шарт.

Әлеуметтік ортасы әртүрлі, өмір сүрген дәуірлері әртүрлі “Ай тұтылған түн” қойылымындағы Таңқабике, диуана, дәруіш, “Сағыныш пен елестегі” Әбділхамит, “Сұлу мен суретшідегі” суретші, “Ромео – Джульеттадағы” Ромео, Джульетта, пірөдар бейнелері – көркемдік суреттелуі жағынан аса терең, қатал тағдырдың тәлкегіне түскен кейіпкерлер. Ендеше олардың сахналық кескінін айшықты бедерлеу режиссерден қисынды трактовканы, актерлік ансамбльден жан-жақты ізденісті талап ететіні сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1) Қазақ совет энциклопедиясы. – Алматы: Қазақ совет энциклопедиясының Бас редакциясы, 1973. – 500 б. – кітап
- 2) “Ай тұтылған түндегі” күнә // Жас қазақ. – 2007, желтоқсан – 7.- газет мақаласы
- 3) Балғабаев С. Біз де ғашық болғанбыз. Пьесалар. – Астана: “Ақарман” Баспа үйі, 2008. – 252 б.- кітап
- 4) Есали А. “Сағыныш пен елес” // Егемен Қазақстан. – 2008, сәуір – 18.- газет мақаласы
- 5) Ахметжан Т. О дүниенің қонағы. Әңгімелер, хикаяттар және әңгіме-диалог. – Астана: Елорда, 2001. – 376 б.- кітап
- 6) Инновационные подходы к образованию, воспитанию и науке в современном университете: решения, проблемы и перспективы: Материалы международной научной конференции. – Алматы: “Арда”, 2011. – С. 132. – жинақ
- 7) “Сұлу мен суретші” // Жас қазақ. – 2007, маусым – 15. – газет мақаласы
- 8) Еркебай А. Оралға “Ромео мен Джульетта” келді // Ана тілі. – 2007, тамыз – 23.- мақала
- 9) Шекспир В. Таңдамалы. – т. 2. – Алматы: Жазушы, 1982. – 656 б.- кітап
- 10) Попов А.Д. Художественная целостность спектакля: “А.Д.” в воспоминаниях современников. – Москва: Российский университет театрального искусства – ГИТИС, 2012. – С. 107-108 с.- кітап

Б. Сарбасов¹

¹Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ АДАМГЕРШІЛІК МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа

Бұл мақалада ұлы гуманист Абай Құнанбаевтың адамгершілік тәрбие мәселесіне философиялық және педагогикалық көзқарастары қарастырылған. Әрбір адамның өмірінде адамгершілік қағидаттар мен рухани құндылықтарды қалыптастырудың жалпы адамзаттың негізін қалаушы жағдайларға назар аударады. Әрбір халықтың рухани және адамгершілік тіректері бар. Қазақ халқының санасында осындай іргелі тіректердің бірі – көрнекті ағартушы Абай Құнанбаевтың шығармашылық мұрасы. Оның шығармаларында халық шығармашылығының дәстүрлері мен қоғам ахуалының жалпы бейнесі толыққанды көрсетілген. Қазақ қазынысының қайнар бұлағынан сусындап өскен, халқымыздың дара перзенті Абайдың әрбір шығармасы инабатылыққа, парасатылыққа, имандылық пен ізгілікке тәрбиелейді. Ол адам баласының бойындағы рухани құндылықтарды басты орынға қоя білді. Абай шығармаларының құндылығы – ақылды да әдепті, жан-жақты жетілген, адамгершілігі мол “толық адам” бейнесі

Түйін сөздер: педагогикалық көзқарас, философиялық көзқарас, гуманизм, толық адам, рухани құндылықтар

B. Sarbasov¹

¹ *Kazakh state teacher training pedagogical university,
Almaty, Kazakhstan*

MORAL PROBLEMS IN ABAI'S POETRY

Abstract

This article discusses the philosophical and pedagogical views of the great humanist Abay Kunanbayev on the problem of moral education. Particular attention is paid to the fundamental human problems of the formation of moral principles and moral values in the life of every person.

Every nation has spiritual and moral support. One of such fundamental pillars in the minds of the Kazakh people is the creative heritage of the outstanding enlightener Abay Kunanbaev. In his works, the traditions of folk art and understanding of the problems of society are reflected to the maximum. Each of the works of Abay, taken from the origins of the Kazakh treasury, fosters morality, kindness and humanism. He managed to put in the forefront spiritual and moral qualities. The values of the works are that he describes the main principles of an intelligent, tactical, comprehensively.

Key words: pedagogical views, philosophical views, humanism, a complete person, moral values

Б.Сарбасов¹

¹ *Казахский национальный педагогический университет,
Алматы, Казахстан*

ПРАВСТВЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ В ПОЭЗИИ АБАЯ

Аннотация

В данной статье рассмотрены философские и педагогические взгляды великого гуманиста Абая Кунанбаева на проблему нравственного воспитания. Особое внимание обращается на основополагающие общечеловеческие проблемы формирования нравственных принципов и нравственных ценностей в жизни каждого человека. Каждый народ имеет духовные и нравственные опоры. Одной из таких фундаментальных опор в сознании казахского народа является творческое наследие выдающегося просветителя Абая Кунанбаева. В его произведениях максимально отражены

традиции народного творчества и осмысление проблем общества. Каждый из произведений Абая, взята из истоков казахской сокровищницы, воспитывает нравственность, доброту и гуманизм. Он сумел поставить на главное место духовно нравственные качества. Ценности произведений в том, что он описывает главные умного, тактического, всесторонне развитого, гуманного “полного человека”.

Ключевые слова: Педагогические взгляды, философические взгляды, гуманизм, полного человека, нравственных ценностей

Кіріспе. Абайдың мұралары – халқымыздың ғасырлай бойы маңызын жоймайтын рухани қазынасы. Маңызын жоймау былай тұрсын, заман өзгеріп, қоғамдық санадан салыстырар пайда болған сайын бұл қазына өзінің жаңа бір қырларымен жарқырай ашылып, қадірін арттыра түсетініне Абайдан кейінгі уақыт айқын көз жеткізеді.

Абай қазақтың қазіргі ұлттық әдебиетінің негізін салған классик екендігі ешқандай дау тудырмайтыны ақиқат. Абай қазақ халқының рухани мәдениетін әлемдік озық үлгілермен табыстырып, оған өз ұлтының өзіне ғана тән ерекшеліктерін, ой-пікір байлығын, сөз өнерінің үлгісін қосады.

Адамгершілік – барлық қаламгерлерге ортақ тақырып. Әйтсе де барлық қаламгерлердің бәрі бірдей бұрыннан айтылып келе жатқан дәстүрлі тақырып – адамгершіліктің өзіндік жүйесін, қалыбын, танымын жасай бермеген. Абайдың өзге ақын-жазушыдан бөлек болатын жағдайы да осы адам болу мен адамгершіліктің жүйелі жолын, өзіндік танымын, тіпті соңғы кездерде айтылып жүргендей “толық адам” ілімін жасай білуімен байланысты. Ол адамгершілікті көркемдік тұрғыда суреттеумен шектелмей, оны ілім, таным, ойшылдық деңгейге көтере жырлады.

Адам мұраты мен халық мүддесін ұштастырудың негізгі бағыты ретінде ақын “толық адам” ілімін ұсынады. Абай мұраларындағы “толық адам”, “жетілген адам” жайлы ой-пікірлер терең философияға, педагогикалық тағылымға құрылған. Ең алдымен осы «толық адам» дегеніміз қандай адам? Абай айтып отырған “толық адам” тәрбиелі, адамгершілігі мол, имандылық қасиеттерді бойына жиған, “б есасыл істі” жолдас қылып, “бес дұшпаннан” безген жан. “Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұстайтын” жаны сұлу адам [1,76].

“Үш-ақ нәрсе адамның қасиеті, Ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек” - деген ақын адамгершіліктің биік өлшемі туралы тәлімгерлік ойын он сегізінші қара сөзінде “Тегінде, адам баласы адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озбақ. Онан басқа нәрселермен оздым ғой демектің бәрі де – ақымақшылдық” [2], деп толықтырып, тереңдете түседі.

Ал он жетінші қара сөзінде таласқан қайрат, ақыл, жүректі ғылымға әкеліп жүгіндірген ұлы ойшыл ғылымға “үшеуің басыңды қос, бәрін жүрекке билет” деген шешім айтқызып, “Осы үшеуің бір кісиде менің айтқанымдай табылсаңдар, табанының топырағы көзге сұртерлік қасиетті адам – сол” [1,148], - деген ой түйеді. Жан-жақты жетілген адам туралы жоғарыда айтылған Абай ойларының түйіні осы сөзде жатқан сияқты.

Әдістеме. Абай мұрасындағы “толық адам” жайлы ақындық пікірді жетілдіре, дамыта түсетін “үш сүю” ұғымы жайында “Ұлы ақын нағыз адам, толық адам қандай болу керек деген сұраққа жауап іздейді, әрі оған жауап та береді. Абай поэзиясын тақырып-тақырыпқа бөлшектемей, тұтастай қарастырсақ үш баға жетпес асыл қазыналарды бөліп алуға болар еді”, - дейді белгілі әдіскер, ғалым Қ.Бітібаева [3,37].

Өз топырағымызда дүниеге келген ғұлама ғалым әл-Фарабидің трактаттарында молынан сөз болатын болмыс пен адамның кемеліне келіп, жетілуі де Абайдағы толық адамның дәстүрлі таным екендігін бекіте түседі. Әл-Фарабиге ортақ кемелділік пен өз парқынан ләззат алу танымы Абайда да бар. Тек Абай әл-Фарабидегі кемелділікті толық адам, жүректі мекендейтін үстем күш пен талпынғыш күшті сүю ретінде танытады.

Толық адам жөніндегі ақын пікірлерінің кейбір жақтары шығу төркіні жағынан шығыс ойшылдарымен іліктес жатса да, Абай оны өз заманы талабына қарай сыншыл ақыл тұрғысынан екшеп, өзінше қорытып, өзіндік ой-пікірге айналдырып жіберген. Ақынның осы бір даналығы мен шеберлігін М.Әуезов “...өзінің ой-сезім дүниесіне әсер еткен ағымдардың бәрін өзінің өздік ерекше елегінен өткізіп, қорыта өзгертіп, өзіндік етіп алады” [4], - деп әділ бағалаған.

Абай үнемі ебін тауып кісінің адамгершілігін ұштай түсумен болады. “Адамзат тірлікті дәулет білмек, Ақыл таппақ, мал таппақ, адал жүрмек” өлең жолдарынан ақынның өзі айтқандай, адамда екі түрлі қуат бар: жан қуатымен ақыл таппақ та, тән қуатымен мал таппақ, еңбек етпек. Ақын екеуінің

де адалдықпен болғанын қалайды және осы ойының жүйелі түрде қалыптасқан таным екенін кейінгі өлеңдерінде сапалы өсудегі қайталауымен дәлелдеп отырады.

Талқылау. Ақын бұл сөзі арқылы “адам бол, адам атын ақта” деген тағылымды ойын білдіріп отыр. Ақын өзінің арманды ойларын көбіне жастарға арнап айтады. Сол жастарды өзі армандаған адамгершілік қалыпта көргісі келеді. Қиялында, санасында қалыптастырған адамгершілік сипатын сәндей түседі, ұштай береді.

“Күншіліксіз тату бол шын көңілмен, Қиянатшыл болмақты естен кеткіз” деген өлең жолдарынан ақын адамдағы қиянатшыл қаупін көп айтады. Оның ойынша, барлық кеселді қасиеттердің шығар көзі де, өсіп, өрбіп, ұлғая жетер жері де – осы қиянатшылдық. Ақын “*әуелі көкіректі тазалау керек*” дегенде, адам ең алдымен осы қиянатшылдықтан аман болса екен дейді. “Ғылым таппай мақтанба” өлеңінде ақынның бұған дейін айтылып келген адам болу жайындағы ойлары әжептәуір жүйеленіп, тиянақтала түседі.

Абайдың зиялылық шығармашылығы оның педагогикалық көзқарасымен ажырамас бірлікте. Абай адам баласының тіршілігіндегі тәлім мен тәрбиеге ерекше мән беріп, өмірінің ақырына дейін ағартушылық міндетін терең сезінген. Мәселен,

“Ғылым таппай мақтанба,

Орын таппай, баптанба,

Құмарланып шаттанба

Ойнап босқа күлуге, ” - дей келіп, адам мінезіне жақсы да жаман әсер ететін сипаттарды тарата жіктеп, даралап түсіндіріп береді. Жас ұрпақтың ақыл-ой тәрбиесін жан-жақты жырлап, адамзат баласының ең асыл қасиеті білім-ғылымға ұмтылу деп бағалайды.

Ақынның, әсіресе жастарға арналған өлеңдері ерекше айшықты. Жастық шақ - адам өмірінің ең бір думанды кезеңі, сондықтан да “Ойлансаңшы, бос қаңқай елең-селең” - деп, уақытын арзан күлкімен өткізбеуді тілейді. “Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат”, “Сап, сап, көңілім, сап, көңілім”, “Жас өспірім замандас қапа қылды” т.б. өлеңдерінде жастарды мәрттікке, татулық, береке, бірлікке шақырады.

Абайды халқымыз ішкі жан сарайының рухани байлығы, сезім пәктігі, сезім мөлдірлігі, шынайылығы, ақындық мәдениеті үшін қатты қадірлеп, құрмет тұтты. Тіршілікті, дүниені, адамның ішкі жан-дүниесінің қыры мен сырын дөп басып, туған халқының жүрегіне жеткізу.

Нәтиже. Кемелдену, жетілу – адам өмірінің мақсаты екенін айтады Абай. Жетілу дегеніміз не? Түрлі жетілулер бар. Мысалы, спортпен шұғылданып өзіміздің денемізді, күш-қуатымызды жетілдірсек, ал ғылым-білім, өнерге үйрену арқылы ой-өрісімізді жетілдіреміз. Абай осыларды айта отырып, бұлардан гөрі маңыздырақ жетілу барын, ол – рухани жетілу, яғни жанды жетілдіру деп көрсетеді.

Абайдың айтуы бойынша жан жүректе орын тепкен. Жан адамның тыныс-тіршілігін, іс-әрекетін жүрек арқылы басқарады. Егер жан жетілмеген болса, онда адамның іс-әрекетінде де кемшілік болады. Ішкі дүниесі тазарып, жетілген адам ғана қателікке ұрынбай, өмірде жаңсақ баспай, дұрыс өмір сүре алады. Адам баласының бақыты оның жүрегінің тазалығымен тығыз байланысты деп үйретеді Абай. Сонымен, жетілудің негізі – женді, жүректі жетілдіру екен. Бұл – адамның ішкі нәзік болмысын тазарту деген сөз.

Абай өз шығармаларында жетілу жолдарын, олардың түрлі белестерін көрсетеді. Әрбір адам осы жетілу жолдарынан өте отырып өзінің қай деңгейде тұрғанын және өмірінің келесі белесін анықтай алады. Мәні терең ашылып, келешегі айқындалғанда ғана адам өмірі маңызды болмақ. Абай ілімі осылай әркімнің өмірінің мәнін ашып, оның келешектің жарқын жолына шығуына мүмкіндік береді.

Абайға дейін поэзияда адам мәселесі жырланбады емес, жырланды. Адамның әр жасы, әр жастағы оның жағдайы, жақсы-жаман қасиеттері – бәрі де сөз болды. Алайда ол поэзияда сырттай сипаттау басым түсіп жатты. Ал, Абай ең басты мәселе етіп Адамды, оның жеке ісін, сезімін, тұрмысын, адами қасиеттерін алды. Оның поэзиясында Адам – Алланың махаббатпен жаратқан ең ұлы, ең сүйікті туындысы. Сол себепті бүкіл әлемнің, қауымның, болмыстың темірқазығы – Адам. Оның мүмкіндігі мен құдіреті – орасан. Адам - өмірдің қозғаушы күші, тірлікті дамытушы, қоғамды түзеуші. Міне, Абай осы адамды түсіну мен адамды тану міндетін ерекше саралайды.

Абай Адамның – танылуы қиын жұмбақ деп біледі. Абай түсінігінде, адамның құдіреті – оның рухани азаттығында, ар тазалығы мен сезім еркіндігінде, ойдың тәуелсіздігінде, сөз бостандығы мен мінездің тәуекелділігінде [5].

Абай поэзиясынан Адамның өзі – құдірет екенін, құдіреті білімінде, ақылында, жүрегі мен жанында екенін көреміз. Адамды бар жағынан тексерген Абай үшін адам – бір жағынан біртұтас әлем, екінші жағынан адам өз ішінде қайшылығы мол, күрделі тұлға.

“Мен жазбаймын өленді ермек үшін,
Жоқ-барды, ертегіні термек үшін.
Көкірегі сезімді, тілі орамды,
Жаздым үлгі жастарға бермек үшін”

[1, 75], -деген өлең жолдарынан ақынның өмірлік мұраты жас ұрпақтың бойына адамгершілік қасиеттерді сіңіру болды.

Жаһандану үрдісінің ықпалы күшейіп, ұлт болашағы маңызды мәселеге айналып, барлық ұлттық құндылықтарымызға қамқорлық керек болып отырған қазіргі уақытта “адамның баласы” болып, елдің ертеңі үшін өмір сүруді өсиет етіп кеткен Абайдың асыл сөздерін жас ұрпаққа тәрбие берудегі басты құрал ретінде қолдану кезек күттірмейтін мәселе екендігін уақыт өзі дәлелдеп отыр.

Бұл Абайдың толық адам туралы ілімінің ұлттық сипатымызды, халқымызға тән ерекше қасиеттерімізді сақтап, қазақты қазақ етіп танытатын, ел ертеңі болар ұрпақты тәрбиелеудегі рөлі мен маңызын анық көрсетіп, айқындап тұрған пікір.

Қорытынды. Бүгінгі күннің өзекті мәселесі жастарды діни тәрбие, имандылық арқылы адамгершілікке, адами ізгілікке жетелеу болатын болса, ұлт ұстазы Абай мұрасының осы тұрғыдағы маңызы ерекше. Ақын түсінігіндегі “жетілген адам”- ең алдымен иманды адам. Иmandылық бар жерде жамандыққа, жат қылықтарға орын жоқ екені мәлім. “Алланың өзі де рас, сөзі де рас” деген ақын өсиетінің бүгінгі күні имандылықтан ада болып, өз дінінен адасып, адамдық қасиеттерді аяққа таптап, түзу жол таппай жүрген замандастарымыз үшін өте қажет екені анық. Адамгершілікке тәрбиелеудің бастау бұлағындай болып көрінетін діни тәрбиенің маңызын ашып көрсете білген Абай мұрасы адам тәрбиесіндегі негізгі бағытты да анық сілтеп тұрғандай.

Ізгілікті уағыздап, ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүректі адам тәрбиесі жайында өлмес сөз қалдырған ұлы Абайдың өзін нағыз “толық адам” десек болғандай.

“Жүрегімнің түбіне терең бойла,

Мен бір жұмбақ адаммын, оны да ойла”,- деп заманынан озық туған, қараңғылыққа қарсы тұрып, халық өміріне даналық сәулесін шашқан ойшыл Абай - өзі сипаттаған “нағыз адамға” тән қасиеттердің бәріне ие, ұрпаққа үлгі етерлік тұлға.

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті, Елбасымыздың мына сөзіне назар аударайықшы: “Менің балаларым мен ертеңгі ұрпағыма Абайдан артық, Абайдан ұлы, Абайдан киелі ұғым болмауға тиіс”. Қаншама сыр, қаншама ой жатыр осы сөзде. “Болмасаң да ұқсап бақ”,- деген Абай атамның асыл сөзін еске ала отырып, болашақ ұрпағымыздың бойына данышпан бабаларымыздың асыл қасиеттерін сіңіруді, Абайдай халық қамын ойлайтын саналы азамат тәрбиелеуді қазіргі өмір талабы біздерге, соның ішінде ұстаздар қауымына жүктеп отыр.

Ұлт болашағы, бүтін бір халықтың келешегі жекелеген адамдардың тұлғалық қасиеттеріне байланысты деп танитын болсақ, Абай мұрасындағы адамгершілік мәселесі тек ұрпақ тәрбиесі ғана емес, ұлттың сақталуы, жаһандануға жұтылып кетпеуі сияқты бүгінгі күннің маңызды мәселесін шешуде де көмекке келері даусыз. Сондықтан да оны тек танып, талдап қою жеткіліксіз. Абай ілімін ұрпақ тәрбиесінде кеңінен қолданып, жүзеге асыру баршамыздың міндетіміз деп білемін.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1) Құнанбаев А. Қалың елім, қазағым. Алматы, 1995 – кітап
- 2) Абай қара сөздері. Поэмалар. Алматы, 1993 – кітап
- 3) Абайдың тәлімгерлік тағылымы. Алматы, 1996 – кітап
- 5) Әуезов М. Абайды білмек парыз ойлы жасқа. Алматы, 1997 – кітап
- 6) Абайды оқы, таңырқа... Алматы, 1993 – кітап

МРНТИ 17.82.94

Ә. Ұлықпанова¹

¹Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті,
Ақтөбе қаласы, Қазақстан

АБАЙТАНУДЫҢ АРНА БАСЫНДАҒЫ ПРОФЕССОР Қ.ЖҰБАНОВ КОНЦЕПЦИЯСЫНЫҢ ҚҰНДЫЛЫҒЫ

Аңдатпа

Мақалада профессор Құдайберген Жұбановтың “Абай – қазақ әдебиетінің классигі” атты еңбегін зерттеу мақсат етілді. Қ.Жұбанов – Абай ақынның ұлттық өркениет пен мәдениетіміздегі орны зор қадірлілігін, жаңашылдығын, өміршендігін асқан тереңдікпен зерделеген ғалым. Ғылым дариясынан еркін сусындаған профессор Абай поэзиясының баға жетпес құндылығын, философиялық танымын талдай келе, шығыстану мен түркітану мәселелерімен де тыңғылықты айналысқандығын таныта білді. Кеңестер Одағының “солақай саясатының” кесірінен ХХ ғасырдың 30-жылдарында “Абайды кім деп тану керек?”, “Абай шығармашылығын қалай тану керек?” деп қазақ қоғамында үлкен толқу туып, ақын шығармашылығына теріс көзқарас, талас пікірлер айтысы белең алды. “Абай Құнанбаев – байшыл ақын”, “Абай – феодал таптың өкілі” деген қасаң қағидалардың заманы өршіді. Ақынның әдеби мұрасы аяққа тапталып қалудың аз-ақ алдында тұрды. Міне осы кезеңде, Құдайберген Жұбанов 1934 жылы “Абай – қазақ әдебиетінің классигі” атты мақаласын жазып, ақын туралы танымның тар құрсауын бұзып, абайтанудың ғылыми арнасын кеңейтіп берді. Абайтанудың арна басында тұрған ғалымның бағалы ой-пікірлері күні бүгінге дейін өз құндылығын жоғалтқан жоқ деген қорытындыға келеміз

Түйін сөздер. Түркітанушы, лингвист, ақын, ойшыл, әдебиет тарихы, әдебиеттану, жазба әдебиет, фольклор, поэтика

A.Ulykpanova¹

¹ K.Zhubanov Aktobe regional state university,
Aktobe, Kazakhstan

THE VALUE OF THE CONCEPT OF PROFESSOR K. ZHUBANOV AT THE HEAD OF ABAYAN STUDIES

Abstract

The article discusses the work of Professor Kudaibergen Zhubanov “Abai – a classic of Kazakh literature”. K.Zhubanov studied the great role of the poet Abay in national civilization and culture, with great depth, innovation and vitality. In this study, K.Zhubanov with great thought studied the priceless nature and philosophical knowledge of Abay's poetry. K.Zhubanov also studied oriental studies and Turkology. In the Soviet period of the 30s, there was a lot of excitement in Kazakh society: “Who should be recognized as Abai?”. And «How to study Abai's poetry», as well as a negative attitude to the poet's work. There were comments that “Abay is a representative of the feudal class”. During this period, K. Zhubanov wrote an article in 1934, “Abay – a classic of Kazakh literature”. Since, the valuable thoughts of Professor K. Zhubanov in the Teachings of Abay have not lost their value.

Keywords. Turkologist, linguist, poet, philosopher, history of literature, literary studies, written literature, folklore, poetics

Ә. Ұлықпанова¹

¹Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова,
Актобе, Казахстан

ЗНАЧЕНИЕ КОНЦЕПЦИИ ПРОФЕССОРА К.ЖУБАНОВА ВО ГЛАВЕ АБАЯЕВЕДЕНИЯ

Аннотация

В статье рассматриваются работа профессора Кудайбергена Жубанова “Абай – классик казахской литературы”. К.Жубанов изучал большой глубиной, новаторством и жизненной силой роль великого поэта Абая в национальной культуре и цивилизации. Данное исследование демонстрирует то, что К.Жубанов многогранно рассматривал бесценную природу и философские знания поэзии Абая и изучал это на стыке с проблемами востоковедения и тюркологии. В советский период 30-х годов в казахском обществе было много спорных дискуссий в решении вопросов: “Кем должен быть признан Абай?” и “Как изучать поэзию Абая”, было много негативного отношения к творчеству поэта. Были комментарии, что “Абай – представитель феодального класса”. Именно в этот период, в 1934 году Кудайберген Жубанов написал статью “Абай – классик казахской литературы”. До сегодняшнего дня ценные мысли профессора Кудайбергена Жубанова в “Учениях Абая” не утратили своей актуальности.

Ключевые слова. Тюрколог, лингвист, поэт, философ, история литературы, литературоведение, письменная литература, фольклор, поэтика

Кіріспе. Қазақтың тұңғыш профессор, энциклопедиялық білім иесі, түркітану әлемінен білім қорытқан Құдайберген Қуанұлы Жұбанов (1899-1938) әлем әдебиеті мен мәдениетін терең таныған дарын иесі еді. Қ.Жұбановтың алдыменен, түркітанушы-лингвист ғалым. Он алты тілді білген профессор түркі халықтары тілін көркем әдебиет арқылы игерген. Филологиялық ойдың алыбына айналған зерттеуші тіл білімі мәселелерін ғана емес, әдебиеттану ғылымының рухани қазынасы сынды “Абай – қазақ әдебиетінің классигі”, “Қазақ музыкасындағы күй жанрының пайда болуы”, “Мұра-хаттар. Түркі әдебиеттер тілінің танымы” аталатын зерттеулерді де жазды. М.О.Әуезов бұл зерттеуге “... Қазақ филологиясының, әдебиеттану ғылымының алтын қорына қосылатын бағалы еңбек. Абайдың өлең құрылысындағы ерекшеліктерді, ақынның новаторлығын және халық тілін пайдаланудағы шеберлігін алғаш көрсетушілердің бірі де осы Құдайберген болды” [1, 537], – деп баға берді.

Профессор Әнуар Дербісалин: “Құдайберген Жұбанов негізінен тіл білімінің маманы бола тұрып, халқымыздың арғы-бергі тарихын, әдебиеті мен мәдениетін, өнерін, сонымен қатар Орта Азия халықтары мен Шығыс, Батыс елдерінің мәдениеті, әдебиет, өнер тарихын терең білген ғұлама ғалым. Бұл шындықты ғалымның қаламынан шыққан әрбір еңбектен-ақ көруге болады. Солардың бірі – оның Абай туралы зерттеуі. Зерттеудегі ең алдыменен назар аударарлық мәселе – ғалым Абайды тек қазақ қоғамы көлемінде ғана алып қарамай, бүкіл Орта Азия мен Кавказ халықтарының, сондай-ақ басқа елдердің ХУІІІ-ХІХ ғасырлардағы әдебиет, мәдениет тарихымен бірлікте және салыстыра қарай отырып, Абайдың әдеби тіліміздегі тарихи орны мен қызметін анықтау мәселесін биік дәрежеге көтереді, осы тарихи контексте оның тек Абай ғана емес, сол тәрізді Мақтымқұлы, Шаһабуддин Маржани, Каюм Насири сияқты басқа ұлттар қайраткерлерінің творчествосына берген бағалары күні бүгінге дейін ескірген жоқ десек, асыра айтқандық болмайды” [2, 56], – деп тиянақты тұжырым жасаған еді.

Қ.Жұбановтың қазақ әдебиеттану ғылымындағы өзіндік орнын байсалды пікірмен атап өткендердің бірі Мұхамеджан Қаратаев еді. “Ал енді Құдайберген Жұбановтың әдебиеттану ғылымына қосқан үлесі айрықша үлкен. Әсіресе, оның Абай Құнанбаев туралы аяқталмай қалған кітабының маңызы, алатын орны ала бөтен” [3, 91], – дей келіп, Абай ақынның қайтыс болғанына отыз жыл толған тұста жазылған бұл еңбектің әдебиеттану ғылымына таңшолпандай жарқ етіп қосылғанын мәлім етеді. “Онда автор ол кез үшін тың, жаңа, өте батыл пікірлер ұсынды. Олай дейтінім, бізде сол тұсқа дейін әдебиетшілердің өзі Абай туралы айдан анық мәселелерді шатастырып, неше сакқа жүгіртіп келгені бар. Біреулер феодал ақыны дейді, біреулер байшыл ақын дейді, енді біреулер одан діншілдік іздеді. Не керек, әйтеуір Абайды бізден аулақтатпақшы болды.

Жұбановтың дер кезінде жарияланған жаңалықты еңбегі сол теріс пікірлердің күлін көкке ұшырады”[3, 91], – деп сол уақыт үшін актуальді проблеманы көтере білген бұл еңбектің құнды тұсын атап өтеді.

Бұл мақала “Еленбеген ерекшелік”, “Абай және шағатай әдебиеті”, “Абай және халық әдебиеті” деген бір-бір еңбекке жүк боларлық тараулардан тұрады. Өз заманының көкейкесті мәселелерін қарастырған зерттеу тарихи-салыстырмалы әдіспен жазылған. Қ.Жұбанов “Қазақ әдебиетінің тарихындағы Абайдың ұстатпайтын орнын босағаға ысырмалаушылар, оған да місе тұтпай, табалдырықтан шығарып тастаушылар, менің байқауымша, даусыз бір моментті ескермей жүр; ол – өз тұсында, жалғыз қазақ қана емес, басқа көршілес елдерден де Абайдың әдебиеттегі үздіктегі”[4, 250], – деп басталған мақалада ақын шығармашылығын зерттеуге қарсы болған “шоғыр топқа” тойтарыс береді.

Абайдың өмір сүрген заманы қандай дәуір еді деген сауалға автор: “Өзбекстан, Түркіменстан, Тәжікстан, Қырғызстан, Қарақалпақстан, қысқасы, – бүтін Орта Азия ХІХ ғасырдың ұзына бойында ескі Күншығыс ислам мәдениетінің кірлі көрпесін қалың жамылып, батыс ауасынан әлі тыныс ала қойған жоқ еді” деп жауап береді. Сөйте келе, “Абай өз тұсында, жалғыз қазақ қана емес, басқа көршілес елдердің әдебиетінен де үздік тұр”[4, 250], – деп баға беріп, Абайтану ғылымының болашақ, дұрыс бағытын көрсетті. Әрбір ел өз әдебиетінің ішінде ғана өсіп-өніп, бір өскіннен ғана таралып қана қоймай, жаңа “әдеби ауаны” қажеттеді. Қ.Жұбановтың пайымдауынша, Азиялық әдебиеттің жаңа арнада дамып кетуіне бір демдері жетпей отырған сәтте, ғасырлық міндетті Абай ақын өз мойнына алған.

Әдістеме. Профессор Қ.Жұбанов – көсемсөзші, қоғамдық және мемлекеттік қызметпен де белсене айналысқан қайраткер. Оның озық ойлы көзқарасы мен терең идеялары – қазақ ұлтының мемлекеттік, қоғамдық-саяси және мәдени құрылымына негіз болып қаланды. Ол қазақ филологиясы, түркітану, шығыстану ғылымдарына өзіндік мол үлесін қосқан талант иесі болды. Зерттеу еңбектерінің ішінде “Абай – қазақ әдебиетінің классигі” атты мақаласының өзектілігі де еш құндылығын жойған емес. Классик ақынның өмір жолы мен әдеби мұрасын насихаттау арқылы жас ұрпақтың рухани тәрбиесінде оң бағытты қалыптастырамыз. Біздер, жоғары оқу орнының профессор-оқытушылар қауымы да Абай ақынның шығармашылығын әдістемелік тұрғыда зерделеу ісіне өзіндік үлесімізді қосудамыз.

Биылғы Абай Құнанбайұлының 175 жылдық мерейтойы тұсында “Абайтану” электронды оқулығын дайындап, оқу процесіне енгіздік. Аталған электронды оқулықта ақынның өмірі мен шығармашылығы, абайтану ғылымының белестері, рухани мұрасының зерттелуі, насихатталуы мен әдістеме мәселелері туралы ең озық барлық деректер қамтылды. Жаңа технологияның барлық мүмкіндіктерін пайдалана отырып, мәтіндік қана емес, аудио, бейне материалдар да енгізілді. Өзіміздің жоғары оқу орны ғана емес қала, облыс мектептерінде ақын шығармашылығы туралы өткізілген тәрбиелік шаралардың бейнефильмдері де қоса қамтылды. Ақынның рухани тұлғасын танытуда Қ.Жұбановтың өзіндік үлесі де ерекше. Сондықтан да бүгінгі жас ұрпақ Абайдай дана мен Қ.Жұбановтай қазақтың біртуар феномен ғалымының өмір жолы мен ғылыми мұрасын танып білуі тиіс.

Нәтижелер. Жоғарыда атап өткеніміздей, Қ.Жұбанов ғылыми ізденіс бағыты тарихи-салыстырмалы әдіс бойынша жүргізді. Нәтижесінде, өз заманының озық ойлы адамы ретінде, терең ғылыми тұжырым жасады. Автор ең алдыменен, Абайдың ақындық құдыретін көршілес әдебиеттегі үзеңгілестерімен салыстырудан бастайды. Сондықтан түрікменнің Мақтымқұлұлы Фрагиіне, башқұрттың Шайхзаде Бабичіне, татардың Шиһабуддин Мәржәни мен Каюм Насирилеріне, азербайжанның Мырза Фатали Ахундов шығармашылықтарына тоқталып, олардың әдеби мұрасына салыстырмалы талдау жасайды. Ғылыми салыстырудың ұтымды жағы көп екендігі даусыз. Профессор Қ.Жұбанов Абай ақынның биік деңгейін таныту үшін Мақтымқұлұлы Фраги, Шайхзаде Бабич, Шиһабуддин Мәржәни, Каюм Насири, Мырза Фатали Ахундовтардың шығармаларын оқып, әрі оларды заманына қарай бағалап, әділ сын айтады. Немістің діни реформаторы Мартин Лютер, Ресей пантюркизмінің атасы Ысмайыл Гаспринский туралы деректер келтіреді.

Түркімен елдінде классикалық әдебиетінің негізін қалаған Мақтымқұлұлы деген ақын болды. Бұл елдің айтулы қаламгерлері “Мақтымқұлұлы ақындық астықтың аймағын түгел орып кетті, біз содан қалған бірді-екілі астықты терушілерміз ғанамыз” дейді. Қ.Жұбанов болса “Түрікмен әдебиетінің атасы саналатын Мақтымқұлұлы шағатайдың шеңгелінен шығып, түркімен әдебиетіндегі халықтық тілді жаңғыртып қана қойды” дей отырып, ал Абай ақын “Шағатай әдебиетін 13-19 жастарында ғана

жалтыратып тағынып, сонан кейін суынып, тастап кеткен тәрізді” деген тұжырымды бағасын береді. Талантты импровизатор ақын, сатирик Ш.Бабич – өз заманының айрықша құбылысына айналған тұлға еді. Алайда Құдайберген Жұбановтың өте орынды атап көрсеткендей, “Ш.Бабичтің өзі жекелеген шығармаларын есептемегеннің өзінде, ана тілінде жазып жарымаған”.

“XIX ғасырдың соңғы жарымында татардың жаңа өсіп келе жатқан жас буржуазиясына мәдениет жөнінде жол ашпақшы болған татар жаңашылдары” Маржани мен Насири болатын. Маржани мен Насиридің жетістік жақтарын, ренессанс тудырған Мартин Лютердің діни реформациялық қызметіне теңеу арқылы түйіндейді. Әйтсе де, Маржани жаңашылдығы – жадитшілдігінде ғана. К.Насиридің “таза татаршасы” да араб-парсы сөздерін көп кіргізген бүйрелеткі тіл болатын”[4, 252], – деп, Қ.Жұбанов тағы да салыстыру ұшығын Абай Құнанбаевқа әкеліп тірейді. Профессордың айтуынша, екеуінің (Маржани мен Насири, Ә.Ж.) тіл тазалығы – Абай ұстанған тіл тазалығына жете алмай жатыр. Сондай-ақ, бұл мақалада татар ғана емес, жалпы түркі поэзиясындағы мақтан тұтқан жарық жұлдыздарының бірі Ғабдолла Тоқай туралы сөз болады. Құдайберген Жұбанов татар реалистік әдебиетінің негізін салушылардың бірі Ғ.Тоқай – талантты ақын. Бірақ оның өзі Абайдан кейін дүниеге келді, жаңа дәуірдің ақыны еді деп атап көрсетеді.

Абайдың әдеби мұрасына жан-жақты талдау жасау үшін салыстыру нысанасына алған тұлғалардың қатарында Ысмайыл Гаспринский де бар. Қ.Жұбанов “Қырымда сол жылы Ресей пантүркизмінің атасы Ысмайыл Гаспринский “Тілде, істе, пікірде бірлік”, “жоғалсын татаршылдық!” ұрандарын көтеріп “Тәржіман” газетіне шығарады. “Тәржіманның” тілі біраз жеңілтіп алған Осман түрігінің тілі еді. Оның “Тілде бірлігінің астары” – бүкіл түрік-татар халықтарының ана тілін құртып, бәрінде Осман түріктерінің тіліне шоқындыруы еді”, – деп сынап келе: “Соның әлегінен Қырым татарлары енді-енді құтылуға айналып, өзінің ана тілін жаңа-жаңа тауып келе жатыр. Жуырда болып өткен “Тіл, емле конференциясы” ғана Қырым-татар әдебиет тіліне орнықты, тура жол белгіледі”[4, 254], – деп қай ұлттың болмасын туған тілдеріне дұрыс қарауын қостайтын көзқарасын білдіреді. Ы.Гаспринский – жадидше оқудың негізін қалаушы болды. Құдайберген Жұбанов Гаспринскийдің “Тәржіман” газетімен байланысты қызметін, ол “түрік-татар халықтарының ана тілін құртуға айналды” деп өткір тілмен сынға алады.

Талқылау.1.1 Құдайберген Жұбанов Абайды бүкіл түркі тілдес халықтар әдебиетінің алыптарымен салыстыра отырып, мынадай түйінге келеді: “Абайды көршілес елдегі замандастары, бастастарымен салыстырғанда Мырза Фаталиден басқа ешкім де шендесе алмай шығады. Ұлт тілі мен әдебиетіне сіңірген еңбегін, ақындық күшін алғанда Абай бәрінен де озат шығады”[4, 254], – дейді. Сөйтіп Абайды тек азербайжанның аса көрнекті ағартушысы, демократ жазушы, ойшыл Мырза Фатали Ахундовпен ғана қатар қоя келіп, дегенмен де “азербайжан халқының ана тілі де алдымен соның шығармаларында ғана болмашы орын алған еді. Бірақ, түркішлдік ауруынан ол да тазарып болмаған еді”, – дейді. “Ұлт тіліне, әдебиетіне сіңірген еңбегін, ақындық күшін алғанда Абай бәрінен озат шығады. Өйткені ол кезде таза халық тілімен жазып тұрып, ол жазғанын классик әдебиет үлгісімен шығарған ол елдерде адам болған жоқ. Абайдың, бірқатар сыншылар есекермей жүрген, бір оқшаулығы осы” деп Абайдың ақындығына өте әділ баға береді.

Абайдың “Еленбеген ерекшелігінің” тағы бір “сырын” ашқан ғалым: “Абайды өзгеден өңге қылатын оның тағы бір ерекшелігі: бұл – Тоқай мен Дәрдімәндәй, Ғали Асқар Камал мен Фатих Әмірхандай, тіпті Маржани мен Насиридай – кезінің қолайлы жағдай жарыққа шығарған, өсіңкі тұрмыс тілегі тікелей тудырған адам емес. Ол – ояну дәуірінің толқынынан пайда болған неміс Лютері, француз Малербі де емес. Сондықтан, Ренессанстай ұлы нәсердің ірі жемістері: Леонардо да Винчи, Албрехт Дюрер болуы да Абайға “бұйырмаған”[4, 255], – дей келіп, Абай туралы былай толғанады: “Абай – жағдайының жайсыздығы тудырған басып тұрған тымырсықта келер дауылдың дауылпазы болып күңіренген адам. Бұл – өз ортасының Дантесі сияқты. Бірақ Данте – ескінің соңы, жаңаның алды еді. Ал Абайдың алды жоққа жуық та, арты ғана бар; ол – соны дәуірдің басы, жаңалық желісінің шет бұршағы сияқты. Абайдың осы алды жоққа жуықтығы, салған жолының сонылығы еленбеген ерекшелігінің бірі”[4, 255], – деген тұжырым жасайды.

Қ.Жұбанов Абайдың орыс әдебиетінің інжу-маржанын алып, оны терең меңгергенін, қазақ әдеби тілінің негізін салғандығын уәж ете отырып, түркі тілдес әдебиет өкілдерінен көш ілгері кеткендігін ұтымды ой, жүйелі сөзбен дәлелдейді. Сөйтіп, Абайдың бәрінен озық тұрғанын дәлелдеп берді. Ақиқат, шындық осы болатын. Қ.Жұбановтың түрлі салыстырулар арқылы Абайды жан сала арашалауы, сол кезде әдеби мұра үшін күрестің қаншалықты күшті болғандығын айғақтады. Қ.Жұбанов – әсіре қызылшыл, жылтырақ сөздің құмары емес. Әрбір ойлы пікірі байыпты

сараптамамен беріледі. Бұл пікірімізді зерттеудегі қысынын тауып қиоласқан әрбір ойлы сөз дәлелдей түседі. Абайтанудың сын сағатында асқан білгірлікпен тың пікір айтып, тереңдік танытқан ғұлама ғалымның әрбір ой тұжырымы – зор эстетикалық талғамға негізделген көзқарасын танытады. Құдайберген Жұбановтың Абай ақынның ұлылығын мойындап, тұрған тұғырының биіктігін тануда адастырмас темірқазық жұлдыз болғандығын мойындамасқа болмайды.

Зерттеудің екінші тарауы “Абай және шағатай әдебиеті” деп аталады. Бұл тараудың басты бағыты “Абайдың алды жоқ емес, жоққа жуық. Өйткені Абайдың еншісіне тиген әдебиет қазынасы екі түлік болатын. Бірі “көркемдік сезімін шарбыдай шырмаған халық әдебиеті”, екіншісі – қажы ауылы, ордалы ауыл болған Құнанбай ауылына ала-бөле таныс ескі Орта Азия үлгісі – шағатай әдебиеті” [4, 255], – дейтін тұжырымға негізделген. Профессор Қ.Жұбанов Құнанбай қажы ауылын басқалардан бөліп атап, оның сол атыраптағы “мәдениет ошағы” іспетті еді деп ерекше мән береді. Абайдың Шығыстану туралы білім өрісін кеңейткен, он тоғыз жасқа келгенше шағатайша жазу машығын жетілдірген жері “осы хажылы” ауыл – Құнанбай ауылы болғандығын ескертеді. Ой үзгіні ортаға салып, осы арада Қ.Жұбанов жазуының жігі білінбес нәзік иірімдеріне қол соза кету абзал. Ол: “қажы ауылы, ордалы ауыл болған Құнанбай ауылы” – деп ардақтай атайды. Сөйтіп, таптық әдебиет, “көсемдік” әдебиетке ала бөтен мейір білдіріп, басқасын тұншықтыра тұмшалаған “жікшіл” заманда Құнанбайдай ел еңселісін екшелеу – Қ.Жұбановтың тұлғалық ерлігіне тағы да тәнті еткізеді. Аттаған әрбір адым аңдулы болған “қуыршақ” үкіметтің заманы аса сақтықты талап ететін еді.

1.2 Қ.Жұбанов шағатай тілі дегеннің ешбір жекелеген халыққа тән ана тілі емес, ескі Орта Азия түркілерінің бәріне ортақ жасанды әдеби тіл екендігін, оның ауызекі сөйлеу, сөйлесуге жармайтын, өмір сүру формасы тек жазу арқылы ғана жүзеге асатындығын жете білген. Міне, сол себепті де Абайдың шағатай тілін көркемдіктің құралы етпей, одан бас тартып, керісінше қазақтың ұлттық тілін классикалық әдебиет тілі деңгейіне көтеруді көздеп, соның үшін бұрынғы “бірі – жамау, бірі – құрау” өлеңдерді ұстартып, сөз сарасын қиыннан қиыстырып, жаңа өрнектер жасағанын, өнер саласында нысанаға алған мектебі – шағатай үлгісіндегі диуаналық лирика, қияли мистицизм емес, батыс классиктері ұштаған өткір де, шыншыл қару – сыншыл реализм әдісі болғандығын жеріне жеткізе айтып кеткен. “Сонымен – дейді Қ.Жұбанов, – 1864 жылдан Абайдан шағатай ықпалын іздеу – бос арам тер болып шығады. Өйткені: 1) шағатай әдебиетінің негізгі бағыты – мистицизм. Абайда бұл жоқ; 2) шағатай әдебиетінің тілі араб-парсымен шұбарланған шұбар тіл. Абайда бұл – машықтану үшін болмаса, бұл ұшырамайды; 3) шағатай әдебиетінде өлең өлшеуі – араб-парсының ғаруз өлшеуі. Абай мұны ерте тастаған; 4) Абай сияқты төрт аяғы тең жорға ақын шағатайдың ғарузын сүйсінген болса, жазып алып сүйсінбей басқа бір қасиеттерін қосып ала жүрген болар еді; Абайдың еш қылуасында олармен әдеби оты өрелі жанатын қылық жоқ” [4, 261].

Қ.Жұбановта: “Ол (Абай– Ә.Ұ.) – иран, шағатай әдебиетінің классиктерімен танысқан, оларды ұғынған, шеберлігіне қол қойған”, – делінеді. Бұл арада: Абай шығыс классицизмінен безінген жоқ, шығыстың шағатайлық мистицизмінен бойын аулақ салды деп түсінген жөн. Профессор Қ.Жұбанов бұл тарауда Абайдың бозбала жасында “жалтыратып тағынып” еліктегені кейіннен жалпы мұсылман Шығысы, оның рухани мәдениеті, діни және философиялық танымдары емес, тек Орта Азия түріктерінің шағатайша қалыптасқан жасанды жазба тілі, сол тілді игерген зиялы қауымнан басқа ешкім оқи алмайтын шартты әдеби тіл және көркем әдебиет жасаудың сөз ойнату машықтары ғана еді деген тұжырымға тоқталады.

Қ.Жұбанов шағатай сөзінің орнына “күншығыс” сөзін де қолданады. “Абай Шығыс үлгісін көрмей, білмей, аман кеткен емес, белшесінен кешіп барып, батпағына аунап барып, одан шығып кеткен ақын” [4, 261]. Мұндағы “белшесінен кешу” деген сөз баяғы иран-шағатай ақындарының ізін қуалау, олардың бар сырына қанық болу, өлең құрау техникасын жете білу дегенге саяды. Әрине, Қ.Жұбанов мұсылман шығысы Абайға етене жақын еді деп ашық айта алған жоқ. Шығыс мәдениетіне сәл іш тартқан адамды “панисламист”, “пантюрист” деп ат қойып, айдар тағып жатқан заманда Абайды ежелгі Шығыс әлеміне қоңсы қондырудың өзі мүмкін емес еді. Бірақ ғалым “Алланың өзі де рас, сөзі де рас; Ақыл мен жан – мен өзім, тән – менікі”, – деген, “Дін, құдай жайын өлең қылса, “Мәкен берген, налық қылған – ол ләмекен”, “Уә кутубиһи дегенмен ісі бар ма?” деп арабшалап кететін” [4, 257]. Абайды жалпы шығыс ұғымынан безіп кеткен деп есептемейді. Тек өзінің бұл тұрғыдағы ойын ашық айтпай, шым-шымдатып былай жеткізеді.

“Абай енгізген өлеңнің жаңа өлшеулерінің кейбірі, кім біледі, ғарузға ұқсап та тұрған шығар. Арабтың 28 әрпіне келетін комбиннацияның ешқайсысын қалдырмай, тек ұйқасын қуалаған шығыс ақындарының тоқсан тару өлең ұйқасы мен өлең өлшеуі Абайдың кейбір өлеңіне тура келіп те

кететін шығар. Бірақ оған қарап, оп-оңай шеше салуға бұл мәселе көнбейді. Қазақтың өлеңінің бар өлшеуін созып айтып, бұрмалап қараса, ғаруздан шығаруға болады. Абайдың жаңа үлгілерінен де осыны істеуге болатын болар. Бірақ, шағатай әдебиеті, ғаруз үш ұйықтаса түсіне кірмеген Міржақып:

“Сен жоғында бұл жалғанда,
Сен келгенде арамызға
Қанша орасан толды кем?”

дейтін жоқтау өлеңін: “Ләгул мүлке, лу ул камдо, Лә шурко, ләнуннеғма” уәзінмен жазды деп қалай нандыруға болар?”[1, 255]. Бұл жолдар Абайдың шығысқа қатысы жайлы М.Әуезовтің концепциясына Қ.Жұбановтың көзқарасы сай емес деп жүрген кейбір зерттеушілердің пікірлерін жоққа шығарады. Өйткені М.Әуезов Абайдың еліктеу кезінен кейін (1860-1865) творчествосының марқайған тұсында “шығыс ақындарымен өнер тартысында шеберлік жарыстырып, шығыстан алған өлең өрнектерін” “творчестволық талғам елегінен өткізіп барып өзіндік етіп жіберген ақындық құдіретін” танып біледі. Қ.Жұбановтың да өлең табиғатында осы ерекшелікті аңғара білгендігі дау туғызбайды.

Мұны ғалым М.Мырзахметовтың мына сөзі нақтылай түседі: “Зерттеуші Абайды шағатай әдебиетінен мүлде бөліп қарастырмайды. Ақындық өнердің балаң кезінде Абай шағатай әдебиетінің қармағында болып, еліктеу дәуірінен тез арылады да, жігіттік шағында тіпті осы әдебиеттің атақты классиктерімен ақындық өнер салыстырып, творчестволық жарысуға дейін барды деп қарайды. Абай шағатай әдебиетінің өзекті арқауы мистицизм мен ондағы тіл шұбарлығынан ертерек арылып кеткенімен, Шығыс ақындарындағы өлең ұйқасымен уәзіні ақын шығармаларында болуы мүмкін деп біледі, бірақ бұл мәселені жете танып білу аса күрделі боп келуі себепті, оны оңайлықпен шешілмейтін проблема қатарына жатқызады”[5, 89].

Бұл зерттеудің соңғы тарауы “Абай және халық әдебиеті” деп аталады. Абай ақындығын талдай отырып, зерттеуші фольклорлық шығармалардың жанрлық ерекшеліктерін атап көрсетеді. Жалпы Қ.Жұбанов “ауыз әдебиеті” деген тіркесті мүлдем қолданбайды, Тек қана “халық әдебиеті” деп көрсетіп, фольклордың синкреттілік сипатын ажыратады.

Еңбекте фольклортанушылар үшін таптырмайтын құнды пікір-дәлелдемелер жеткілікті. Алдыменен, елдің әдеби мұрасының ғасырлық өміршендігінің себептеріне тоқтала келеді: “Халық әдебиеті – халықпен құрдас, бірге жасасып келе жатқан нәрсе. Оның жаңалығы жарытусыз, бұрынғының үстіне жаңа бояу жағу түрінде ғана болады. Жаңа шығармасы да сол ескі тамырға көктеп өседі... Халық әдебиетінің сақталатыны да, оның таусылмайтыны да осыдан”[1, 258]. Қ.Жұбанов тіл табиғатын да, адам жанын да зерделей білген психолог. Сөзімізге дәлел іздесек, Қ.Жұбановтың әрбір пайымдауының астарынан шыға келеді: “Қазақтың халық әдебиеті де сахна әдебиеті болатын, көпшіліктің тыңдауына бейімделген шығарма болатын. Тыңдалатын шығарма мағынаның артық қоюлығын көтермейді. Олай болса, тыңдаушының миын шаршатады. Сондықтан халық шығармасында шығарманың тақырыбына қатысты сөздердің аралығына тыңдаушының миына гимнастика болғандай “басы артық” сөздер енгізілген”[1, 258]. Осылайша, Абай сынаған қыстырма сөздердің ауыз әдебиетіндегі пайдасын лингвопоэтикалық пайымдау тұрғысынан түсіндіреді, теориялық талдаулар жасайды. Ол “Абай ескі мұраны талғамай ала беретін адам емес. Ол ескіден қалған мұраға да өз заманының жайына да сын көзімен қарап, өзінің ақыл елегінен өткізіп алған. Қашаннан келе жатқан “мәңгі шындық” саналатын мақалдарды, әдет заңын Абайдай қирата сынға алған қазақта ол кезде болмаған”[1, 264], – деп Абайдың сыншылдық көзқарасын да елеусіз қалдырмайды.

Қ.Жұбановтың ғылыми зерттеулерінің басты құндылығы – ауыз әдебиеті мен жазба әдебиеттің айырым жігін ажырата отырып, Абай поэзиясының көркемдігін көрсетуінде де жатыр. Сонымен, Абай ақын “ауыз әдебиетіне қанша сүйсінсе де”, ескі жұртта байланып қалмайды. Өйткені ақындық құдырет бойға толып, алға тартқызатындығын зерттеуші ашып айтады. Оның айтуында, ескі әдебиет мұрасын Абай пайдаланады. Бірақ ақын қолданысы мүлдем өзгеше. Яғни: көпшілікке ескі образ – таныс, ал таныс бейнеге жұрт үңілгіш. Үңілген жанның алдынан Абайдың жазуында бұрынғы, жалықтарғыш тіркес қайта айналып шықпайды. Таныс образдың сансыз құбылысы мың түрленіп көрінеді деген бағалы пікір бар.

Қ.Жұбанов қандай пікір келтірсе де, ешқайсысы дәлелсіз емес. Тек қана тіл-дерекке сүйенеді. Мәселен: “Жер – ана деген ұғым қай жұртта да бар. Бірақ Абайдың жер-анасы не қалыңдық ойнаған қыз болып, ұрын келген күйеуі күнмен жымындасып, күліп ойнап кетеді, немесе ол ана, елжіреп емізіп кетеді”. Ия, Абай – сөз суретшісі. Абайда өлі сөз, құлаққа зәрлі тиетін шашаулы тіркес атымен

жоқ. Әр сөзі санаға сәуле болып құйылып, тағлым боп бекиді. Қ.Қ.Жұбанов та бір қазақ тілін емес, бірнеше тілдің қыр-сырын қатар меңгергендіктен, салыстыра да алады, шешен тілін шебер ойната да біледі. Абайды жазса, Абайша толғап кетеді. “Абай және халық әдебиеті” тарауының басты концепциясы: “Өлеңнің ырғағы да, ұйқасы да, буыны да, әні де, сөз төсегі, суреті де Абайдың қолынан өткенде бұрын көрмеген жаңа нәрсе болып шығады. Абай өлеңі – қазақ өлеңі, қазақ өмірінің суреті, қазақ тілімен жазылған, қазаққа түсінікті болып шығады. Ол Пушкинді, Лермонтовты, Крыловты қазақша сөйлетеді, күпілі қазақты Пушкинше, Лермонтовша сөйлетеді. Абайдың арқасында XIX ғасырдың соңғы ширегіндегі қазақ ауылындағы қызойнаққа Онегин мен Татьяна “қатысады”. Абайдың арқасында XIX ғасырда қазақтың әдебиеті өзінің атам заманғы “азалы ақ көрпесін сілке тастап”, Европаның классикалық әдебиетінің қалыбына түседі, сүйте тұра қазақ әдебиеті болушылығын да бұзбайды”[1, 263].

Қорытынды.Өткір ойлы профессор Абай мен оның өскен ортасын, ақын поэзиясын бүкіл батыс пен шығыс тарихында белгілі ойшылдармен салыстыра келіп, “Абай жағдайының жайсыздығы тудырған, басып тұрған қараңғылық ішінен келер таңның шолпаны болып елестеп, тұнып тұрған тымырсықта келер дауылдың дауылпазы болып күңгіренген адам” деп орынды атап көрсетеді.

Қорыта келе, Абай ақынның қайтыс болғанына 30 жыл толу датасын лайықты атап өтуге талап күшейген тұста өмірге келген Құдайберген Жұбановтың “Абай – қазақ әдебиетінің классигі” мақаласы – абайтанудың арна басындатұр деп бағалаймыз. Бұрынғы пролетариат жазушыларының ассоциациясы тарап, 1934 жылы Жазушылардың бірінші съезі шақырылып, енді олардың қауымдастығы Кеңес жазушыларының Одағы деп аталған тұста ұлт мәдениетін, ұлттық әдебиетін тану, оның өсіп-өркендеуіне жағдай туғызу сияқты жаңа леп денені сергітіп самалдай бүкіл елді шарлайды. “Бізге Абай қажет пе?” деген талапты күн тәртібіне қойған тұста, “Абай деген кім?”, “Ол – қай таптың өкілі?”, “Оның туындылары кімдер үшін жазылған?”, “Абайдың ақындық деңгейі қандай?”, “Шыққан тегі мен төңірегі кімдер?”, “Абайдың эстетикалық идеалы қандай?” деген сұрақтар туындай бастаған уақытта, Қ.Жұбановтың Абай туралы зерттеуі абайтану ғылымының жаға бағдарын анықтап берді. Міне, осы кезеңдегі жаңа абайтанудың арна басында тұрған профессор Қ.Жұбанов өзіне дейінгілерден өзгеше ғылыми танымтұрғысынан келіп, өзіндік концепциясын ұсынды. Қ.Жұбановтың абайтанудағы жаңашылдығы да міне, осында жатыр.

Абай Құнанбайұлының қазақ тарихындағы орны зор қадірлілігін, жаңашылдығын, өміршеңдігін жазған профессор Абай төңірегінде айтыс туындап жатқан тұста ақынды “қазақ әдебиетінің классигі” деп атауы таңқаларлық және табынарлық жайт. “Классик құрметіне кім ие болуы керек?” деген сауалға жауап іздеп, Абай ақындығының ақиқатын танытып, батыл түрде мәнді тұжырымдар қалыптастырды.

Қ.Қ.Жұбанов зертеуінің “Абай – қазақ әдебиетінің классигі” деп тақырыптауға лайық екендігін бүгінгі жұрты толық мойындайды. Сондықтан қазіргі таңда біздің этномәдениетіміздің саласында “Абай – қазақ әдебиетінің классигі” деген тезис аксиомаға айналып, өзінің позициясын жан-жақты бекітіп алды[6, 89]. Профессор Қ.Жұбановтың бұл сүбелі зерттеуінің ең басты назар аударатын мәселесі – ол Абайды шығыс және түркі халықтарының өзімен теңдес, замандас ақындарымен түгел салыстыра отырып, Абай Құнанбайұлын ұлт тілін классикалық әдеби тіл дәрежесіне дейін көтерудегі тарихи қызметін танытуымен байланысты.

Өзге елдің адамы “Қазақ халқының өткен дәуірінде өркениеттің ізі бар ма?” – деп жатса, біз, қазақтың басты мәдениеті, философиясы – құдыретті сөзінде дер едік. Сөз өнерінің құдіретті күшін танып, шын мәнінде рухани зор байлық екендігін арғы Абай да, бергісі Қ.Жұбанов та дәлелдеп отыр. Қазақтың классик ақыны Абай – елдің ескі әдеби әлемін ұғымтал зейінмен ертерек ұғынып, ескере келді. Шығысты шолып барып, шынарларының бар дәмдісін татып көрді. Сөйте келе, Батысқа тұшына бас қояды. Қ.Қ.Жұбановтың зерттеуі бізге осыны білгізеді. Абай ақындай кемеңгерді толық тану және таныту, өсу, қалыптасу жолын ғылыми тұрғыда дәлелдеу – Қ.Жұбановтай озық ойлы біртуар дарынның қолынан ғана келетін қасиет екендігі даусыз шындық. Сөйтіп ұлы ақынның мұрасын бүкіл болмыс-бітімімен танып, зерделілікпен саралай білген білімдар тұлға Құдайберген Жұбанов – Абай Құнанбайұлын әлемге танытуда теңдесі жоқ еңбек сіңірді.

Белгілі қаламгер, халық жазушысы Әбіш Кекілбаев: “Азғантай уақытта асқар атудай іс тындырған Құдайберген Жұбановтардай сирек жаратылатын тұлғаларды тірілікке қойғанда ұлттық рухани өремізді қандай өрелі биікке көтеріп алатынын көзге елестету қиын емес. Бір басында ондаған адамдарды айрықша көзге түсіре алатындай ерекше қабілет пен талант бар, әрі тілші, әрі әдебиетші, әрі өнертанушы, әрі тарихшы, әрі суретші, әрі шебер, әрі педагог, әрі ұйымдастырушы, әрі суреткер,

әрі сазгер, бұл жайсаңды ерте жоғалтқаннан біздің ұлтымыздың ұтылған ұпайын санап шығудың өзі мүмкін емес. Бәрінен де көзің шыққыр көре алмаушылық пен ішің жарылғыр іш тарлықтың марқұмнан қалған қасиетті мұраның өзіне қанжар ала жүгіртіп, көбін жойып, жоғалтып өртеп жібергені өкінішті-ақ”, - депбаға беріп, Құдайберген Жұбанов тұлғасына тағзым етті[7, 3].

Қ.Жұбанов өз еңбектерінде ұйғыр, тәжік, өзбек, түркпен, қырғыз, Алтай елі, татар, башқұрт, азербайжан, орыс, украин, араб, парсы, түрік, ежелгі үнді, ежелгі грек, неміс, француз, қытай, жапон елдерінің тарихы мен әдебиеті туралы төл туындаларынан мысалдар келтіре отырып, талдау жасайды. Ендігі жерде біздер, Құдайберген Жұбанов мұрасын әлемдік деңгейде таныту жолында жұмысымызды күшейтеміз. Тиянақты жұмыс атқарылған уақытта ғана әлем халқы өз тарихы мен мәдениетін тереңірек тану жолында Құдайберген Жұбанов мұрасына сөзсіз қол созары анық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1) Әуезов М. *Ірі оқымысты // Құдайберген Жұбанов. Шығармаларының толық жинағы – Ақтөбе: Жұбанов университеті, 2019. -584 б. – кітап*
- 2) Дербісалин Ә. *Ұстаз ғалым // Құдайберген Жұбанов және қазақ совет тіл білімі. – Алматы: Ғылым, 1990. - 368 б. – кітап*
- 3) М.Қаратаев. *Көргенім мен көңілдегім // Ағайынды Жұбановтар. Алматы: Жалын, 1989. - 280 б.– кітап*
- 4) Жұбанов Қ. *Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. - 581бет.– кітап*
- 5) М.Мырзахметов. *Абайтанудың сын сағатында // К. Жубанов и казахское советское языкознание. Сборник научных трудов. Алматы: Ғылым, 1990. - 368 б. –кітап*
- 6) Ұлықпанова Ә.Ж. *Қ.Жұбанов зерттеулеріндегі әдебиеттану аспектілері. Ақтөбе:Жұбанов университеті, 2016.-178 б. –кітап*
- 7) Кекілбаев Ә. *“Қ.Жұбанов” // “Ақтөбе” газеті, №121. 14-қазан, 1999. – газет мақалалары*

МРНТИ 17.82732:

С. Сыздықов¹

¹ *Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан*

**АКСЕЛЕУ СЕЙДІМБЕКТИҢ “БІР АТЫМ НАСЫБАЙ” АТТЫ ХИКАЯТЫНДАҒЫ
ҰЛТТЫҚ ЭТНОГРАФИЯНЫҢ КӨРІНІСТЕРІ**

Аңдатпа

Автордың кайсібір шығармасында болмасын негізгі әңгіме арқауы аяқ астынан басталып кетеді де, оқушысының ой–санасын бірден өзіне баурап, еріксіз еліктіріп ала жөнеледі. Оның сыры–ауызекі әңгіменің мақамын мейлінше жетік меңгергендігінде. “Бір атым насыбай” хикаяты арқылы жазушы ұлттық характерді детальмен ашуға болатынын көрсете білген. Шығармада күміс сақалды қарияның әңгімешілдік қыры, өткен мен бүгінді шебер қиюластырып, тағылымды тұстарын баяндай білетін өнері ерекше көзге түсетін сәті көңіл айтуға келгендердің ішіндегі қарияның әңгімесінен өрбиді. Бұл Ақселеу Сейдімбектің даралық стилінің айқын көрінісі.

Автор шығармасында өмір шындығының дәлдігі, нақтылығы, кейіпкердің тұрмысы, киім киісі, ұстанған заттары т.б. арқылы таныта отырып, сол кезеңге сәйкес болуы ерекше қадағаланады. Ұлттық этно– мәдени үрдістің ерекшелігін дайын образ тұлғасында таныту арқылы жазушы халық қошеметінің негізінде жатқан мәдени құндылықтарға құрмет сезімін ашып көрсетеді. Ұлттық этно– мәдени үрдістің ерекшелігін дайын образ тұлғасында таныту арқылы жазушы халық қошеметінің негізінде жатқан мәдени құндылықтарға құрмет сезімін ашып көрсетеді.

Түйін сөздер: этномәдени құндылықтар, күміс кісе, саптама етік, түлкі тымақ, күміс ертоқым, шақша, ұлттық характер, ұлттық этнография

S. Syzdykov¹

¹Abai KazNPU,
Almaty, Kazakhstan

THE HISTORY OF NATIONAL ETHNOGRAPHY IN THE STORY OF AXELEU SEYDIMBEK “A PINCH OF BULK”

Abstract

In whatever work the author is in, the main plot of the stories begins suddenly, immediately attracting the attention and thoughts of the student. His secret is in perfect mastery of the art of oral narrative. Through the story “Squinting”, the writer was able to show the possibility of revealing the national character in detail. In the work, the talkative side of the old man with a silver beard, the masterful combination of the past and the present, his art of presenting important points is especially noticeable and culminates in the narration of the old man around people who came to bring their condolences. This is a clear example of Axeleu Seydimbek's uniform style.

Through the life of the hero, clothing, objects of content, etc. the author tries to show the accuracy of life, and makes sure that these things coincide with the era of that time. Showing the pace of the national ethno-culture in the face of the finished image, author shows respect for cultural values based on the respect of the people

Key words: ethnocultural values, silver bowl, boots, fox cuff, silver saddle, shaksha, national traits, national ethnography

С.Сыздыков¹

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан

ИСТОРИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭТНОГРАФИИ В ПОВЕСТИ АКСЕЛЕУА СЕЙДИМБЕКА “ЩЕПОТЬ НАСЫБАЯ”

Аннотация

В каком бы произведении автора не было, главный сюжет историй начинается внезапно, сразу же привлекая к себе внимание и мысли ученика. Его секрет в совершенном обладании искусством устного рассказа. Через историю “Щепошь насыбая” писатель смог показать возможность раскрытия национального характера в деталях.

В произведении разговорчивая сторона старика с серебристой бородой, мастерское соединение прошлого и настоящего, его искусство изложения важных моментов особенно замечается и кульминирует в повествовании старика вокруг людей, которые пришли принести свои соболезнования. Это явный пример единообразного стиля Акселеуа Сейдимбека. Через быт героя, одежду, предметами содержания, и т.д. автор старается показать точность жизни, и особо следит, чтобы эти вещи совпадали с эпохой того времени. Показывая темп национальный этно-культуры в лице готового образа, автор показывает проявления уважения к культурным ценностям на основе уважения народа.

Ключевые слова: этнокультурные ценности, серебряная чаша, сапожки, лисиний тумак, серебряное седло, шакша, национальные черты, национальная этнография

Кіріспе. Акселеу Сейдімбек өз оқырманына - көп нәрседен бейхабар бүгінгі буынға ата салтын-халықтық қалпын сақтау жөнінде сыр шертуге сондай шебер-ақ. Жазушының өзге әріптестерінен айдыны асып, дара дарын иесі екендігін танытатын тұсы да осы қыры. Оның әңгімелері мен повестеріндегі толып жатқан тұрмыстық суреттер, боз-балашылық, жігітшілік, серілік, аңшылық пен құсбегілік, той - томалақ, өлім жөнелту, қыз ұзатып, келін түсіру, барымта т.б. толып жатқан қазақ халқының ұлттық қадір-қасиеттерін суреттейтін тұстары көңіл айнасына түсіп ғұмыры ұмытылмастай ойына ұялап, санана сіңіп кететін сиқыры бар. Автордың қайсібір шығармасында болмасын негізгі әңгіме арқауы аяқ астынан басталып кетеді де, оқушысының ой-санасын бірден

өзіне баурап, еріксіз еліктіріп ала жөнеледі. Оның сыры-ауызекі әңгіменің мақамын мейлінше жетік меңгергендігінде. Шығармада күміс сақалды қарияның әңгімешілдік қыры, өткен мен бүгінді шебер киноластырып, тағылымды тұстарын баяндай білетін өнері ерекше көзге түсетін сәті көңіл айтуға келгендердің ішіндегі қарияның әңгімесінен өрбиді: Осы кезде төрде отырған күміс сақал қария әбден мүжіліп, тозған әжімді жүзін болмашы көтере түсті.

—Жарықтық, бір атым насыбай үшін он жыл итжеккенде жүріп қайтқан еді. Кәрі жолдасын сонда да өл-өлгенше серік етіп өткен екен-ау! — деді. Бұл сөз отырғандарды елең өткізіп, “Апырай-ә!” дегізе мойын бұрғызып тастап еді. Әлгі күміс сақал қария көрген түстей өткен ғұмырға аз-кем ой жүгірте отырып, жаңағы сөздің мәнісін айтатындай ыңғай танытты. Қаза үстінде “Ол қалай болып еді?” деп кадала сұраушылар болмаса да, Тұнқатардың көрген михнатын, шеккен бейнетін кейінгінің құлағына салып қоюды ниет еткендей” (1,116). “Әдебиеттанудағы еске алу тәсілінің өзіне тән формалық, көркемдік қызметінің өзі адам санасының бір түкпірінде тығылып қалған әртүрлі әсерлердің, ұғым - сенімдердің, белгілі бір оқиғаға- бейнелердің ойға оралуынан ішкі жан әлемінде бір-біріне тәуелді-тәуелсіз, өзара сабақтас сезімдердің тууына себеп болары сөзсіз. Еске алу-ішкі монологтың өріс алуына, оның өркендеп дамуына түрткі болар, яғни тұңғыш ойға берілудің алғашқы баспалдағы да” [10,41]. Адам бір атым насыбай үшін итжеккенге қалай айдалады. Оқырман осыны естіген соң ұмсына түсері хақ. Тұнқатардың сүйегі асыл болғанын, әке-шешеден ерте айрылғанын сөз етті. Аптал азамат болып өскен Тұнқатар кедейліктің қамытын ерте киіп, ол да байдың қарауында болып, бітпейтін барымтаға араласып, әлеуметтік әділетсіздікке белшесінен батып жүреді.

Талдау. Психологиялық баяндау адамның ішкі жан дүниесіне тереңдей еніп, оның ой-арманын, қайғы-қасіретін білдіріп қана қоймай, оны сол ішкі, тысқы қайшылығымен, адам ойына келе бермейтін ой-сезімі, іс-әрекет, т.б. қақтығыстарымен беруге бейім. Бетперде міндетін ең алдымен киім-бешпет және ерекше көңіл бөлінген сыртқы бейне, зат атқарады. Көркем әдебиетте қолданылатын көркем зат-өз иесінің табиғатына жақын, ұқсас, орайлас келуі табиғи құбылыс. [2,108].

Тұнқатар әке-шешесінің зиратының басын тұрғызайын деп байдан көмек сұрайды ғой. Сөйтсе оның берген жауабы мынау болады: “Алудан басқаның амалын білмейтін неме, талағынан тарс айырылыпты. Сен бұл күніңді көпсініп жүрмесең, сүйегі әлдеқашан қурап қалған әке мен шешеге ақы даулар ма едің? Астыңды аттан, аузыңды ақтан құр қылмағаным тақияңа тар келіп жүр ме? Көп қикандап, басымды қатырма!” – дейді” [1,118]. М.Әуезовтің: “Сарандық мінез жалпы адам баласына түгелімен ортақ үлгі. Өнерлі ел, өнерсіз елдің екеуінің ішінде де бар адам. Жан сипатының ерекше дерті”, – дейтін пікірін ұлттық дәстүрді терең игеру арқылы шебер кестелеген. Өмірі соның жыртысын жыртып, соның ыстық суығына тоңып жүрген Тұнқатарға мына сөз аяздай батады. Ол да қарап қалмайды. Өткір тілді салады: “Иттің аузынан түскен май жаншылмай шықпайды дегендей, сенен алғаным жұмырыма жұқ болса, осы күйге түсер ме едім?! Осындай ит ырғылжынды көрер ме едім?! Не деп көкіп отырсың өзің?!” – деп бұл да тілді салып-салып алады» [1,118-119]. Осы үзіндіден Тұнқатардың мінезі айқын көрініс тапқан. Өткір, бай деп, манап деп қарамайды. Әділін айтады. Бұл оқырманның жылы қабылдаған кейіпкері. Осы тірестің арты насырға шабады: “Ақыры не керек, сол жерде айтыспағанды айтысып, енді қайтып көрместей болып, Тұнқатар кермеде тұрған атына мінеді. Сол жерде бай да жүгіре шығып: “Әй доңыздан жаралған, таста астындағы атты... Осы аспанның тіреуін ұстап тұрсанда, сенен келгенді көріп алайын”, – деп келіп аттың шаужайына орала кетеді. Алақандай ауыл ғой, шаң-шұң болған соң, біз де жүгіре-жүгіре сыртқа шықтық. Шықсақ бай жерде, Тұнқатар атта, осы үйірілісіп жүр екен. Бір мезгілде тілеуің бергір Тұнқатар үзеңгіден аяғын шығара беріп, табаны от орнындай саптама етікпен қақ маңдайдан көстите бір тепті дейсің. Анау құрақтай ұшып, шалқасынан түсті. Сол бетінде үстінен атын аттатып, Тұнқатар беті ауған жаққа тартып отырды. Бет-аузын қан жауып қалған бай әрі-бері шаптығып, әркім-әркімді айтақтаған болып еді, бірақ қанына қарайып бара жатқан Тұнқатарға кімнің дәті шыдасын. Қасқыр көрген қаншықтай боп, байдың сойыл соғарлары да кіжініп-кіжініп қала берді” (1,119).

Тұнқатардың характері осы үзіндіде ерекше жалаңаштанып көрінген. Байдың өзін шалқасынан түсіргенін бүкіл ауыл көреді. Ең бастысы осында Тұнқатардың бейнесін аша түсетін аса маңызды деталь бар. Байдың бет аузын қан жапқан. Сондықтан ауылдағы жігіттерді Тұнқатарды ұстандар деп аттан салады. Барлығы сырттан кіжінгені болмаса бірі аттап баспайды. Тұнқатар жалғыз жортқан көкжал құсап тартып береді. Осы көріністің өзінде эпостық элемент бар: “Қазақ эпосының этникалық сипатын” зерттеген ғалым Тынысбек Қоңыратбай бұл мәселе туралы былай дейді: “Тақырыптың маңыздылығы этникалық танымға ерекше мән беріп, ұлттық сананы қалыптастыру, этномәдени құндылықтарды игеру мақсаттарынан туындайды” [4,3]. Тұнқатар өзінің ғана қамын ойлаған адам

емес, өзі қатарлы кедейлердің қамын ойлаған тұлға деңгейінде шығармада көрініс тапқан: “Сөйтсек Тұнқатардың жансыздатып жіберген сәлемшісі екен. Үйге кіріп, бел шешіп жайғасқан соң сәлемін айтты. “Жаттың дәулетіне жанын қинағанды қойсын, – депті Тұнқатар, тіршіліктің қандай зұлматына тап болсаң да, өз тағдырыңның тізгінін өзін ұстағаннан артығы жоқ. Өмірін өксітіп, өзге үшін мандай терін мың төккенімен, ит қорлықтан басқа көрерінің жоқ екенін түсінсін. Байдың малын бағамын деп, өзінің зауал шағын тапқандарды көріп жүр ғой. Өз күнін өзі көрген түздің тағысы құрлы жоқпыз ба, езіле бермей еңсесін көтерсін. Еңсесін көтергенде өнімсіз тірлігін етекке түскен жаңқадай сілкіп тастап, жаныма келсін. Өзімізбен өзіміз дөңгеленіп, бір-бірімізге сүйеу болып, қауымдасып-қауғаласып дегендей тірлік құрайық. Жалғыздықтың зарын тартып, жаным қысылған соң, айтқаны шығар деп ұқпасын. Өскен ұя, көрген михнатымыз бір болған соң, білдірген тілеулестік ниетім”, – деп азаматтық қарекетке шақырыпты.[1,120].

Міне, осындай шешімталдықтың арқасында ол басқаларға көмек қолын созады. Сөйтіп өз жанына жақтастарын жинайды. Тәуелсіз өмір сүруге шақырады: “Жоқшылық бірді-бірге сүйеу етіп, байлық бірді-бірге күйдіргі еткен заман емес пе. Алғашқы жылы қыс басы тақау болған соң, іргеміздегі қарағайдан қауымдаса жүріп, баспана боларлық жеркепе салып алдық. Мол етіп, отын үйдік. Сонсоң басы артық тоқты-торымға көрші жатақтардан ау айырбастап алдық. Жақсы-жақсы үш-төрт ау қолға тиген соң, құдайдың өзі бағып жүрген Ертістің балығы елге ортақ қой, өкіртіп балық ауладық”[1,121]. Осындай сәттіліктен кейін ешқандай қауып жоқ сияқты жаймашуақ өмір басталғандай еді. Егер сол бір оқиға болмаса. Оны жазушы былай суреттейді: “Сол күні түнде Тұнқатардың үйінде бір сұмдық уақиға болды. Марқұм Тұнқатар ол сұмдықты бертін келгенде біреулерге қарсы келіп, айтса-айтқан шығар. Бірақ дәл сол кезде менен басқа жан баласына тіс жарып айтқан емес... Үстінде құлынжарғақ, (*Ерте кезде құлын терісінен құлынжақы, құлынжарғақ деп аталатын түгі сыртына қаратылып тігілген сырт киім түрлері жоғары бағаланған*)[3,46]. басында алты сайлы түлкі тымақ. (*Ертеде бір руды екінші рудан өзгешелеп тұратын бас киім түрлері болған:сырмалаған алты сайлы найман тымағы,жіңішке ұзын төбелі керей тымағы,шошақ төбелі сегіз сайлы уақ тымағы, төрт сай қарқаралы тымақ, төрт сай аласа төбелі тобықты тымағы,алты сай қаракесек тымағы*).[3,519]. Белінде тарғақтың жұмыртқасындай асыл тасы бар күміс кісе, аяғында байпағы пүлішпен көмкерілген саптама етік, қойшы әйтеуір, бері қойса болыстың,әрі қойса аға сұлтанның салтанатындағы біреу. Өмілдірік, құйысқанынан бастап, таралғы тартпасына дейін жарқ-жүрқ етеді. Ең арғысы жүген сағалдырығындағы күмістен түйілген сырға мен ат мойнында бұлғақтаған жібек шашағына дейін көрер көзді ықтырып, иесінің алапатын арттырғандай” [1,122]. Автор шығармасында өмір шындығының дәлдігі, нақтылығы, кейіпкердің тұрмысы, киім киісі, ұстанған заттары т.б. арқылы таныта отырып, сол кезеңге сәйкес болуы ерекше қадағаланады. Ұлттық этно- мәдени үрдістің ерекшелігін дайын образ тұлғасында таныту арқылы жазушы халық қошеметінің негізінде жатқан мәдени құндылықтарға құрмет сезімін ашып көрсетеді. “Содан құлынжарғақты әлгі жолаушы үйге кіреді. Тұнқатар оның жылтыраған кісесін емес, жолаушы меймандығын сыйлап бәйек болады ғой. Астына төрт қабаттап көрпе салып, шынтағына жастық тастап, келіншегіне қазан көтертіп, құрақ ұшады. Ал мейманы болса жатқан бір маңғаз дейді. Тап бір жатақ ауылына біреу жалынып келтіргендей жуанымсып, дуадақтың еркегіндей боп сіресіпті де қалыпты”[1,122]. Қазақ мәдениетінде, салтында қонақты құдайдай силаған. Сондықтан жаңағы сірескен немені қылығына қарамастан қатты күтеді. Тұнқатар осындай ақкөңіл өз заманының перзенті еді. Бұл мәселе жайында ғалым А. Бағыбаева мынадай пікір айтқан:

“Біздің ғасырымызда адамдар сан қырлы өнердің басын ұстаған білімді, зерделі парасат иесіне айналған. Осы менің идеялым дерлік кейіпкер құр қиялдан, құрғақ ойдан тумайды. Ол белгілі бір заманның перзенті боп нағыз типтік бейне, типтік характер сипатында көрінуі керек. Замандас тұлғасын өнерде өнерпаздықпен суреттеу турасындағы салмақты сауалдың да шешімі осында. Сол айтылған кезеңнің өз адамын, өз перзентін, бар болмыс - тіршілігін, жан-дүниесіндегі бұлқынысымен көрсете білуінде” [5,80]. Жазушының шеберлігі де осында. Ол Тұнқатардың бойындағы батырлық, ерлік қасиеттерімен қатар адамдық қасиетін де кең таратып суреттеген. Қонақты күтіп, оның сірескеніне қарамай құрмет көрсетеді: “Іштей теке тіреске түскен қалыптарында шыны аяқ төңкеріседі, шай ішіп болған соң, қонақ қонышынан бір керемет сары ала шақшаны суырады да, сыңғырлата сілкіп насыбай атады. Шақшасы енді бір қарарлық дейді. Осы алтынмен аптап, күміспен күптеп, түбіне жезден сылдырмақ салып, ай мүйіз тығынының өзін бұрама алтыннан жасап, көрер көзді күйдіргендей мүлік етсе керек қой. Оның үстіне шақшаның иесі де насыбайды қалампырлап, бабымен атады екен. Бұйра насыбай торғайдың көзіндей болып, алақанға түскенде иісі танау

қытықтап делебені қоздырады. Сол кезде Тұнқатар да шыдай алмай жанын сипалап қара байырлау шақшасын алып сіліксе насыбайы бітіп қалыпты. Қазақта бір атым насыбай сұраудың айып-шамы жоқ. Тұнқатар алақанын жайып, қолын созады. Қонағы мұны көрмегендей, көрсе де елемегендей боп, сары ала шақшаны қайтадан қонышына тығады. Тұнқатар не істерін білмей әйеліне дауыстайды: “Әй, насыбай бітіп қалыпты, отқа күл қойшы!” – деп [1,124]. Бірақ, қонақ әдепсіздік танытады. Қолын созған батырдың меселін қайтарады. Соған қарамастан қонағына құрмет жасауын тоқтатпайды. Осы сәтті жазушы былай суреттейді: “Тұнқатар да еңсесін көтеріп, ықыласпен ет турап, жол соғып суық сорып келген қонағы да бір сәтке шікірейгенін ұмытқандай сұғына кірісіп кетеді. Ұзын жолға шыққан жолаушы болған соң, құдайы қонағы болған соң, Тұнқатар ас үстінде оң пейіл танытып, “алыңыз” деп ықылас көрсетіп отырады. Тіптен “дәм сіңіруге жақсы болады” деп сиырдың тоқпақ жілігінің кемігін ұстарадай қылпылдаған балтасымен қаңтай шағып қонағына ұсынады. Мұнан соң шара аяқтың ернеуін сүйіп, құрт қосқан қою сорпа келеді” [1,125]. Жазушы Ақселеу Сейдімбек күнделікті өмірде батырдың соншалықты қарапайым екенін бейнелеп көрсеткен. Адамдық қасиеті биік Тұнқатар қонағының қай қылығына болсын шыдайды. Құрмет көрсетеді. Көркем шығарманың өзіндік мәні туралы ғалым К. Сыздықов мынадай пікір айтқан: “Әдебиет адам жанын тәрбиелейді дегенде ол оқушыны еңбек озатының, не елден асқан батырдың сыртқы суретін әшекейлеп жалтырату арқылы еліктіре алмайды. Әдебиет қандай адамның болсын, тіпті ол жағымды ма, жоқ жағымсыз ба, күнделікті қарапайым әрекетінің оның ішкі жан дүниесінде қалыптанып, өсіп шыңдалу жолын ашып көрсету арқылы оқушыны да өз жан сезіміне тереңірек үңілуге, байыптай бақылауға тәрбиелейді. Өмірде әрбір құбылыстың сыртқы сыпатын ғана қызықтамай, ішкі сырын ақтара тануға жәрдемдеседі” [6,131].

Ақыры бірнеше рет қонақтан бір атым насыбай сұрайды. Ол бермейді. Және қонағының бір кездегі байдың баласы екені білініп қалады. Соңғы бір сәтте сол шақшаға талас үстінде әлгі мырзаң мерт болады. Күтпеген оқиғадан кейін Тұнқатар ерекше шешімге келеді: “...Енді не істеу керек! Болар іс болды. Қолымен істеген істі мойнымен көтергеннен басқа не бар! Тұнқатар дереу қан болған текеметке құлын жарғақты қонағын орайды да, іргедегі Ертістің мұзын ойып бірақ тоғытады. Қайтып келіп қара қасқа атты да пышаққа жығады. Содан жалғыз өзі жанталасып жүріп, үркер жамбасқа ауғанда, қара қасқа аттың да қара тұяғына дейін мұздың астына жөнелтеді. Ең соңында таза із-түзсіз болу үшін, өлген жолаушының ер-тоқымын қолтығына қысып, ойыққа келеді” [1,126]. Тұнқатар өмірі дүние боқтықтың артынан ермеген. Алайда айға шағылысқан күмістелген үзеңгібауды алып қалады. Байды іздеп шабуылдаушылар көбейеді. Ешкім біліп болмайды. Аттай бес жыл болады ғой. Бірде Тұнқатардың ержетіп қалған балдызы еркелеп келіп әбдіренің түбндегі үзеңгі бауды алып кетеді ғой. Барлық қайшылық осы жерден бесталады. Осы сәтті жазушы былай суреттейді: “Енді үзеңгі бауы түскірдің өзі де бір көрген адамның есінен кетпейтіндей мүлік болатын. Оның үстіне қойға қоңырау таққандай болып, жаман жатақтың баласы тағынып жүрген соң не жорық, мүлдем көзге ұрған ғой. Амал қанша, сол жерде жан алатын эзірейлідей болып, өңшең жуандар жабылды дейсің. Осы тасқаяқтай қағыстырып, індете сұрастырып келгенде, бәленің басы Тұнқатарға тіреледі. Тұнқатар не десін, бұлтаруға мұршасын келтірген жоқ. Табан астында жәрмеңкенің жалтыр иықтарына хабарлап, Тұн қатарды хаттатып-шоттатып алды да кетті. Керек десең, үйіне соқтырып, ай-күніне жетіп отырған келіншегіне де бір ауыз сөз айтқызбады” [1,127]. Батыр аңғал деген осы да. Ақселеу Сейдімбектің тілі өзіне тән ұлттық нақышымен ерекшеленеді. Осындағы “қойға қоңырау таққандай” деген теңеулер басқа жазушымен шатастырмайтын көркемдік детальдар ғой. Ұлттық ерекшелік жайында ғалым А. Н. Соколов былай дейді: “Более высокая степень национального своеобразия – это создание художниками той или иной национальности нового, самобытного стиля, вырабатывающего оригинальную, отличную от искусства других народов художественную закономерность” [7,193]. Көркем шығарма сол халықтың өзіне тән ерекшеліктермен өзгешеленіп тұруы керек. Сонда ғана ол нағыз ұлттық “дәмі” бар шығарма болмақ. Тұнқатардың жақсылығын еске алған қария әңгімесін мына жолдармен қорытады: Сонда Тұнқатар аттай қырыққа толған кезі. Жат жерде жүріп, бейнетін тартумен бірге көпті көріп, көкірек көзі де оянып қайтыпты. Осы, келісімен ұйқылы-ояу мәңгіріп жатқан жатақ ауылын шырқ үйіріп бастап жөнелді дейсің сабаз. Сол Кереку төңірегінде ең алғаш “Жаңа ұйым” болып шыққан біздер едік. Одан колхоз болдық. Бүгінгі дәулеті шалқып, “Қазақстан” атанып отырған совхоздың іргетасын ең алдымен өгіздей өрге сүйреп жүріп, сол Тұнқатар марқұм қалаған. Әнеки, бір атым насыбайдың әңгімесі сол, эне...” [1,129]. Бір атым насыбайдың тарихы осылай барлығымызға жария болды. “Ауызша әңгімелер, әдетте, ел арасында аты шыққан адамның жеке өміріне қатысты ғана емес, сонымен қатар белгілі бір жаңа қоғамдық өзгерістерге байланысты

дау туып отырады. Олар тек өз заманын бейнелеп қана қоймайды, соған қоса оқиғалар мен оған қатысушыларға баға береді.” [8,76]. Осындай ерекшелік жазушы Ақселеу Сейдімбекке де тән деп сеніммен айта аламыз. Бұл жөнінде белгілі ғалым Шериаздан Елеукенов былай дейді: “Абай дәуірі дейтініміз – XIX ғасырдың қорытындысы. Ұлы ақын XX ғасыр табалдырығын аттап барып қайтыс болады. Бірақ өз дәуірінің есебін беріп үлгерді. Соған сүйене отырып, енді сол дәуірдің көркемдік синтезін жасау қажет еді. Енді осыны жүзеге асырудың жолы қайсы? Неден бастау керек? М. Әуезов мәселенің кілті - романның бас геройы характерінің сомдалу тәсілінде деп біледі екен. Кесек характерлер алдымен фольклорда кездеседі. Роман сияқты кең тынысты шығармаға да мол характер керек” [9,27].

Қорытынды. Біз қазаға жиналғандар бір атым насыбайдың тарихы арқылы Тұнқатар ақсақалдың ұлттық болмысын таныдық. Жазушының характерді бейнелеу шеберлігін түйін әңгімеден анық байқадық. Жазушы барлық тыңдарманы мен оқырманын ширақ үйіріп отырады. Бұл жазушылық шеберліктің көрінісі. Сондай бір әңгімеде Ахаңның қолындағы шақша Құнанбай қажыныкі екен дегенді де естігенбіз. Жалпы “Насыбай” ұғымының өзі ұлттық этнографияға шақыратын мәнге ие. “Насыбай” - қазақ даласына орыс, қытаймен сауда дамыған кезеңде келді. Насыбайдың адамды өзіне елтіп, құмар қылатын қасиеті бар. Насыбайкеліге темекінің кепкен жапырағын ұнтақтап салып, оған қылша, тобылғы, сексеуіл, арша немесе қайыңның күлін қосып, аздап су араластырып отырып әзірлеген. Дайын болған насыбайды тіс пен еріннің арасына салып, ауық-ауық бөлінген сөлін түкіріп тастап отырған. Бұны насыбай ату деп атайды. Уақыт өте келе, көшпелі ортада насыбайды түнде мал күзеткендер, жолаушылар және көңіл күйді қалыптан тыс көтергісі келгендер тұтынатын болған. Осылайша насыбай қазақтар арасына кеңінен таралып, оны атушылардың саны көбейген. Қазақта “Адам көңілі бір атым насыбайдан қалады”, – деген мәтел осыдан қалса керек. Насыбайды үнемі ататындар оны арнайы жасалған құтыға (ыдысқа) салып өзімен бірге алып жүрген. Оны шақша деп атаған. Дәстүрлі шеберлер насыбайшақшаны сиыр мен ешкінің мүйізінен жасаған. Ең жоғары бағаланатыны арқар мүйізінен жасалған шақшалар. Ол шақшаны сал-серілер мен ауқаттылар ұстаған. Арнайы тапсырыспен істелген шақшалар алтынмен апталып, күміспен қапталған. Асыл қымбат тастарды да орнатқан.” [3,482].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1) Сейдімбек А. Бір атым насыбай. -115-129 беттер.// *Кітапта: Аққыз. Повестер мен әңгімелер. Алматы: Атамұра, 2002. -288 б.-кітап*
- 2) Пірәлиева Г. Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері. –*Алматы:Кітап. “Алаш”,2003.- 412б.*
- 3) *Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі/Энциклопедия. 1-5том. - Алматы:ТОО “Алем даму Интеграция”, 2017.-831 бет.*
- 4) Қоңыратбай Тынысбек. Қазақ эпосының этникалық сипаты. Филол. ғылым. докторы ...диссертацияның Авторефераты. Алматы, 2002, -50 бет.
- 5) Бағыбаева А. Есенберлиннің образ сомдау шеберлігі. -80-88 беттер.\\ *Кітапта: Әдебиет және өнер мәселелері. Ғылыми мақалалар жинағы. 7-шығарылым. -Алматы, “Әдебиет және өнер институты”, 2004, 170 бет.*
- 6) Сыздықов Қ. Мұхтар Әуезов - әдебиет сыншысы. Алматы:Кітап. “Ғылым”, 1973, -144бет.
- 7) Соколов А.Н. Теория стиля. Издательство “Искусство”, Кітап.Москва, 1968, 221 стр.
- 8) Әуесбаева П.Қазақ фольклорындағы әңгіме жанры.-Алматы:Кітап. “Ғылым”,2001.-117 б.
- 9) Елеукенов.Ш. Сұлулыққа іңкәрлік. (Толғау-эссе, хикая, әңгіме, очерк, пьесалар, әдеби-сын зерттеулер). -Алматы: “Білім”, 1999. -328 бет.
- 10) Пірәлиева Г. Изденіс өрнектері.- Алматы: 2001. -220 б. - кітап
- 11) Тілешов Е. Қазақ әдебиетінің тарихын дәуірлеу: ғылыми тәжірибелерді саралау және қазіргі көзқарас.\\ *Кітапта: Тілешов Е.Е. Суреткер және көркемдік әдіс. -Алматы, “Арқас”, 2005. 278 бет.-кітап*
- 12) Каскабасов С. А. Казахская сказочная проза. - *Алма-Ата: Наука КазССР, 1990. – 240 стр. -кітап*

МРНТИ 17.01.07

К. Куанышбаев¹, А. Сатымхан²

^{1,2} Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

ЭССЕ – ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ОЙДЫҢ ЖЕМІСІ

Аңдатпа

Мақалада эссе жанрының пайда болу кезеңдері мен қазақ әдебиетіндегі алғашқы негізін айқындау және қай кезеңнен бастау алатындығын дәлелдеу мақсат етіледі. Жазылым әрекетінің бір түрі болған эссе жұмысын жазу туралы сөз етіледі. Эссе тақырыбының шектеусіз екендігі, автордың өзіндік тәжірибесі негізіндегі жеке позициясының еркін түрде мазмұндалғандығы, жазбаша тілдік қарым-қатынаста ойлау, пайымдау, түсіну, пікірін жеткізу үрдістерінің іске асырылатыны айтылады. Эссе жазу шарттары, кезеңдері, тәртібі туралы сөз болады.

Түйін сөздер: эссе, жазылым әрекеті, тілдік қарым-қатынас, өзіндік ойлау, еркін композиция, шығармашылық жұмыс, өзекті мәселе, қатысымдық тұлғалар, эссе жазу шарттары, эссе жазу кезеңдері, эссе жазу тәртібі

К. Kuanysbbaev¹, А. Satymkhan²

^{1,2} Kazakh National Pedagogical University named after Abaya,
Almaty, Kazakhstan

ESSAY – THE RESULT OF CREATIVE THINKING

Abstract

The purpose of the article is to identify the stages of formation of the essay genre and determine the initial foundations of Kazakh literature, as well as to prove the period of its origin. The topic of writing an essay, which is one of the types of writing activity, is touched upon. It is argued that the subject of the essay is limitless. The article refers to the free expression of the author's position based on his own experience while writing an essay, the process of thinking, reasoning, understanding and expressing his thoughts in written language communication. The conditions, stages, and order of writing an essay are considered.

Key words: essay, essay writing process, language communication, self-expression, free composition, creative work, actual problem, interpersonal relations, essay writing conditions, essay writing stages, essay writing procedure

К. Куанышбаев¹, А. Сатымхан²

^{1,2} Казахский национальный педагогический университет им. Абая,
Алматы, Казахстан

ЭССЕ – РЕЗУЛЬТАТ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ

Аннотация

Цель статьи - выявить этапы формирования жанра эссе и определить первоначальные основы казахской литературы, а также доказать период его возникновения. Затрагивается тема написания эссе, которое является одним из видов письменной деятельности. Утверждается, что тема эссе безгранична. В статье говорится о свободном выражении позиции автора на основе его собственного опыта во время написания эссе, процесс мышления, рассуждения, понимания и выражения своих мыслей в письменной языковой коммуникации. Рассматриваются условия, этапы и порядок написания эссе.

Ключевые слова: эссе, процесс написания эссе, языковая коммуникация, самовыражение, свободная композиция, творческая работа, актуальная проблема, межличностные отношения, условия написания эссе, этапы написания эссе, порядок написания эссе

Кіріспе. Тілді қатысымдық деңгейде тіл үйренушілерге меңгертуде жиі қолданылатын жазылым әрекетінің бірі – эссе. Тілдік қарым-қатынаста іске асатын сөйлесім әрекетінің бес түрін қарастырған ғалым Ф.Ш. Оразбаева: “Жазылым – тілдік тұлғалардың графикалық, фонемалық жүйесіне негізделген; лингвистикалық, психологиялық, физиологиялық, әдістемелік ерекшеліктеріне қатысты тілдік материалдың мазмұны мен формасын бірдей қамтитын, адамдардың ұзақ мерзімдегі қарым-қатынасына мүмкіндік жасайтын күрделі тарихи әрекет” [1., 100] – деген болатын.

Эссе француз тілінен “essai”, ағылшын тілінен “essay”, “assay” - талпыныс, жазушылық сынама, очерк; латын тілінен “exagium” - салыстыру, өлшеу деген мағынаны білдіреді. Эссе жанрын ашқан М. Монтень болып табылады. Ол шағын көлемдегі проза түріндегі еркін композиция. Эссе – бір нәрсенің әсерінен болатын толғаныстарынан туған шағын шығарма, білімін, өз ойын, дүние, танымдық көзқарасымен еркін ұштастыра отырып баяндайтын шығармашылық жұмыс. Өзіндік ой-пікірі, көзқарасы тұрғысында терең талдап пайымдауы, әсерлі, көркем тілмен жүйелі баяндауы талап етіледі. Бұны терминдер сөздігінде: “Эссе – тұрақталған, қалыптасқан тұжырымдарға жаңа қырынан қарап, өзінше толғап, әрі дағдыдан, әдеттен, көне соқпақтардан бөлек, тың болжамдар мен түйіндеулерге құрылатын философияның, эстетиканың, әдебие сынның, публицистиканың, көркем әдебиеттің жанры” делінсе [2., 378], Қазақ тілінің “Түсіндірме сөздігінде” мынадай анықтама берілген: “Эссе бір нәрсенің әсерінен болатын толғаныстан туған шағын көлемді әдеби шығарма” [3., 475].

Әдістеме. Эссе жазып үйретудің негізгі мақсаты – тіл үйренушілерге өздігінен тұжырым жасай білуді, жеке-тұлғалық көзқарасын білдіруді үйрету және өз ойын нақты және сауатты тұжырымдауда шығармашылық ойлау дағдыларын дамыта отырып, коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру.

Эссе жазуда автор талдаудың негізгі категорияларын қолдана отырып, себеп-салдарлық байланыстарды айқындау арқылы дәлелді мысал келтіруге, ақпаратты ішкі логикалық байланыста қорытындылап дәлелдеуге үйренеді [4., 186]. Эссе мазмұны адамды ой-толғауға әкеліп, білгілі бір мәселе аясындағы сұрақтарға жауап іздеп, оны талқылауға, авторлық көзқарасты ұстануға бағытталған. Эссе оқушылардың өз ой-тұжырымдарын нақышымен құрастырып, оларды нақтылап, дәлелдер келтіре отырып жеткізумен қатар ақпаратты жүйелеуге, оған талдау жасауға үйретеді.

Эссе жанрының басты ерекшелігі автор өз ойын өз еркімен кез-келген тақырыпта жеткізе алады. Эссе – бұл қандай болмасын мәселе бойынша ойланып-толғандыратын өз сөзімен және стиль ерекшеліктерімен жазылатын өздік жұмыс. Сол себептен эсседе басқа да авторлардың ой-тұжырымдарымен пікірталас болуы да мүмкін. Яғни оқушы тілдік қатынасқа түсе отырып, ойлау, пайымдау, жазбаша сөйлеу, түсіну, пікір білдіру әрекеттерін жүзеге асырады.

Мінсіз эссе жазудың дайын ережесі жоқ және болмайды да, бірақ эссе жазу дағдыларын жүзеге асыруға көмектесетін ережелер мен нұсқаулар бар.

Ең алдымен өзінің хабарлайтын, жазатын, ой толғайтын, талқылайтын нәрсең туралы анық білуің керек. Сондай-ақ, эссе жазуға итермелеген не нәрсе, эссені кім оқитынын түсіну өте маңызды. Оқырманның назарын өзіңе аудартатын, мүмкін болса қарсы жауап реакциясын тудыратындай өз ойыңды, сезіміңді, көңіл-күйіңді жеткізу үшін мәнерлі, мазмұнды, күшті сөздерді дұрыс таңдай білу керек. Эссе жазатын адам үшін ең маңызды қасиет – тілді еркін меңгеруі, басқалардың сезіміне әсер ететіндей дәл, анық бейнелі етіп сабақтастыра жаза білу.

Эссенің жазылу құрылымы:

1. Титул беті.

2. Кіріспе – берілген тақырыпты негіздеу, ол логикалық және және стилистикалық байланысқан компоненттер қатарынан тұрады. Бұл этапта өз зерттеу барысында ашқалы отырған тақырыпқа қойылатын сұрақты дұрыс қою керек. “Кіріспе жазу барысында аталған тақырыпқа анықтама беру керек пе?, ” Мен алған тақырып неліктен маңызды?”, “Менің тұжырымдауымда қандай түсініктер қолданылуы мүмкін?”, “Мен тақырыпты кішкене тақырыпшаларға бөле аламын ба? ”, т.с.с. сұрақтарға жауап іздеген жөн.

3. Негізгі бөлім. Тақырыптың теориялық негізі мен сұрақтың мазмұнын жазу. Бұнда эссенің негізгі мазмұны жазылады және ол біраз қиындық тудырады. Сондықтан негізгі бөлімді шағын тақырыпшаларға бөлуге болады. Әр тақырыпшаларды аргументті түрде тұжырымдау негізгі сұраққа жауап беруге көмектеседі. Берілген тақырыптағы аргументтер мен талдаулар, позицияларды көрсету арқылы негізгі бөлімді толық жазуға мүмкіндік туады.

Қойылған сұраққа байланысты талдау жүргізу үшін мынадай категориялар негізінде жазу керек:

Себеп-салдар, жалпы-айрықша, форма-мазмұн, бөлік-тұтас, тұрақты-өзгермелі. Тақырыпшаларды тиімді пайдалану тақырыпты ашудағы логикалық ойын байқауға көмектеседі.

4. Қорытынды – жалпыланған және аргументі бар, қолдану аймағы көрсетілген және т.б. түрде болуы мүмкін. Эссенің қорытынды бөлімінде негізгі бөлімде айтылған сұрақтың мәнін бекітеді және мазмұнының маңыздылығын ашады. Қорытынды бөлімінде қолданылатын әдістер: қайталау, иллюстрация, цитата, әсер беретін тұжырым.

Эссе жазу үшін қажет делелдеу аппаратының құрылымы. Дәлелдеу - белгілі бір тұжырымға негізделген және оған байланысты шын мәніндегі тұжырымды анықтау үшін қолданатын логикалық тәсілдер жиынтығы. Ол сенім-наныммен байланысты, бірақ онымен тең емес: аргументтеу немесе дәлелдеу ғылымға және қоғамдық- тарихи тәжірибеге сүйенеді. Сенім- жорамал, ол нақты дәлелденбеген білімге негізделеді.

Дәлелдеудің құрылымына 3 құраушы бөліктері енеді. Олар: тезис, аргумент, қорытынды.

Тезис - дәлелденуге тиісті жағдай.

Аргументтер - тезистің анық шын екендігін дәлелдеу үшін қолданылатын категория.

Қорытынды - фактілерді талдауға негізделген ой түйін. Бағалаушы тұжырым- біздің сенімімізге, нанымымызға және көзқарасымызға негізделген.

Аргументтер бірнеше топқа бөлінеді:

1. Тексерілген фактілер - нақты материал. Фактілер- тенденцияны анықтайтын қор, оның негізінде - әр білім бойынша заңдар мен берілген жағдайға заңның әсерін анықтаймыз.

2. Анықтамалар тезиспен байланысты түсініктің аргументі ретінде қолданылады.

3. Ғылым Заңдары және алдында қолданылған теоремалар дәлелдеу аргументі ретінде қолданылады.

Нәтижелер. Қазақ әдебиетінде эссе деген атпен жазылған шығармалар ұшырасқанымен, эссенің жанрлық аспектілері туралы арнайы ғылыми жұмыс әлі күнге дейін жазылмаған екен. Қазіргі уақытта эссе жанрының тарихи-эссе, толғау-эссе, естелік-эссе, тіпті роман-эссе деген түрлері пайда болды. Осылайша от қойып, айдар тағылған жанрда жазылған 1970 жылдардың басынан бермен қарай О.Бөкейдің, Ә.Тәжібаевтың, Ғ.Қайырбековтің, Ә.Нұршайықовтың, Е.Әкімқұловтың, Қ.Ысқақовтың т.б. шығармалары жүйелеп зерттеуді талап етеді. Тіпті Қойшықара Салғара “Алтын тамыр” (1986), “Көмбе” (1989), “Қазақтың килы тарихы” (1992), “Қазақтар” (1995) атты төрт томдық роман-эсселер легін жазып шықты.

Өткен ғасырдың жетпісінші жылдары Оралхан Бөкейдің “эссе” деген атпен жарияланған “Өнерге өлердей-ақ ғашық едім” атты эсселер жинағынан кейін осы жанрға қалам тербеушілер көбейді. Сафуан Шаймерденовтің “Ағалардың алақаны” атты М.Әуезов, С.Мұқанов, Б.Момышұлы, Ғ.Мүсірепов туралы жазылған естелік-эссесі ҚР Мемлекеттік сыйлықты иемденіп, халықтың жылы ықыласына бөленсе, Мұзафар Әлімбаевтың да “Абайды қайталап оқығанда”, “Мағжанды оқығанда”, “Қыршын классик” атты эсселері осы жанрды өз тұсынан жетілдірген шығармалар болып табылды [5.,117].

Қазіргі аналитикалық, философиялық, дидактикалық, эссеистік прозаның дамуына үлкен әсер еткен Абай Құнанбаевтың “Ғаклиясы” деген Герольд Бельгердің очерк эсселерінде жазылған пікірі де негізсіз емес. Сондай-ақ эссенің типологиялық ерекшеліктері Ш.Уәлихановтың “Ыстықкөл күнделігі” очеркінде кездесетіндігі, Шәкәрім Құдайбердіұлының “Естен шыққан жазулары” да ғибраттылық пен хикаялардан құралғандығы. М.Әуезовтің “Менің Үндістаным” шығармасы, Алаш интеллигенциясының (М.Дулатов, Ә.Бөкейхан, М.Шоқай т.б.) әлеуметтік-саяси, мәдениеттану очерктерін де эсеге жатқызып жүр [6.,14].

Талқылау. Қазақ әдебиетінде эссе аталып жүрген шығармалар баршылық. Әрі оның әдеби тәсіл ретінде жеңіл де еркіндік сипаты, ыңғайлы формасы қаламгерді қызықтыратынға ұқсайды. Сондықтан да қазақ әдебиетінде аты аталып, заты қойылмаған эссе жанрына жататын шығармалардың өзіне тән сипаты бойынша саралап шығу оңай емес.

Қазақ тілінің он томдық түсіндірме сөздігінде: “Эссе – бір нәрсенің әсерінен болатын толғаныстан туған шағын көлемді әдеби шығарма”, - деген анықтамаға назар аударсақ, бұл жанрға “шағын көлем” тән.

Ф.ғ.д., профессор Құлбек Ергөбек деректі проза үлгілерін мемуар, эссе, естелік, эпистолярлық әдебиет, деректі-ғұмырнамалық әдебиет ауқымында қарастырып, әрқайсысына нақтылы мысалдар келтіре отырып, өзіндік ерекшелігін ашып шығуға біршама еңбек сіңірді. Ол С.Шаймерденов, Т.Кәкішев, М.Әлімбаев, Ә.Нұршайықовтың эсселерін адами әдеп және әдеби әдеп тұрғысынан сөз

ете отырып, формалық әртектілігіне назар аударады. Сафуан Шаймерденовтің шығармашылық лабораториясы сұлу стилді, ұстамды жазылатындығына назар аударса, Тұрсынбек Кәкішевтің стильдік жақтарына, Мұзафар Әлімбаевтың әлемдік ой алыптарының кейбір сөздерін өз атынан байқамай қайталап қоятыны, Әзілхан Нұршайықовтың елеулі ғана емес, елеусіз шығармаларының жазылу тарихын езбелей айтып оқырманын ығыр қылатыны сыншы тарапынан дәлелденді. Аталған жазушылар ішінен М.Әлімбаев “Егемен Қазақстан” газетіне: “Мәймөңкесіз сөйлеу – мықтылық нышаны, біліктілік жемісі! Осы қасиет, құдайға шүкір, Құлбекте бар! Мәселен “Эссе табиғат” атты зерттеуінде Қ.Ергөбек жетпісінші жылдар басында жаңа төбе көрсете бастаған жанр туралы толғанады.

Бұл жанрда Құлбек Ергөбектің өзі де Шыңғыс Айтматов туралы “Алыс көкжиектерді аңсаймын”, Сұлтанмахмұт туралы “Құбылыс”, Қ.Нұрмаханов туралы “Парасат поэзиясы” атты эсселері арқылы сәтті қалам тербеп келеді.

2003 жылы М.Сыздық Назаров Мәскеу қаласында “Традиции жанра эссе в современной прозе Казахстана” деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғаған екен. Ал А.Нематованың “Эссе жанры туралы” мақаласында эссе жанрының теориясы туралы біршама талдау жасалынған [7.,131].

Ал Зейнолла Қабдоловтың “Менің Әуезовым”, М.Едеу Сәркесенің “Қазақтың Қанышы” атты шығармаларын да кейбір зерттеушілер роман-эссеге жатқызған [8.,182].

Аудармашы-жазушы болса Герольд Белгер: “По сути дела, “Слова Абай”- не назидание, а размышления, суждения, то, что ныне нередко обозначают словом эссе – своеобразное изложение сокровенных исповедальных мыслей, дум. Подобную манеру письма Монтень образно охарактеризовал как “бросать перо на ветер”. Это философские очерки максимы и рефлексии, изложенные в непринужденной, изящной манере, отличающейся вдохновенным строем мысли - деп жазады [9.,248].

Көптеген сөздіктер мен энциклопедияларда эссе жанрының маңызды белгісі – оның тақырыбы бар, трактатқа қарағанда көлемі шағын жанр деген анықтама берілген. Бұл жанр сұлулық, субстанция, өмір шындығын көркем суреттей келе, ой қорытындысын “Мен” деген аяқалмайтын ой елегімен тұжырымдайды. “Меннің” астарында бүкіл әлем, өмір тіршілігі суреттелінеді. “Мен” үш жанрдың тұтасқан бірлігінен тұрады: өмірбаян, күнделік, күнәдан тазару. Өмірбаяндағы “мен” өткен өмір белесін суреттесе, күнделіктегі “мен” осы шақтағы өмірді бейнелейді, М.Әуезов “Естелік – сөзден соғылған мүсін” деген екен, ал күнәдан тазару – болашақ адам өмірінің көрінісі. Осы үш жанрға тән белгілердің барлығы да эссенің бойынан табылады”. Міне Монтенанушылардың қай-қайсысы да өз ойын осы пікір айналысында өрбітеді.

Қорытынды. Қорыта келе, әдебиет халықтың кешегі өмірін, бүгінгі тынысын кестелеу арқылы белгілі бір кезеңдердің көркем шындығын көрсетеді. Қай елдің әдебиетінде болса да көркем шығармашылықтың құнды жанры ретінде эссе туындап жатады. Әр жанрдың өз ерекшелігі мен өзіндік табиғаты бар. Әдетте бір жанрға қойылатын талапты екінші жанрдың табиғаты көтере алмайды. Вольтер: “Жалықтырып жіберетін жанрдан басқасының бәрі жақсы”-деген. Шынымен де, қызықсыз жанр болмайды, бұл тікелей жазушының көзқарасына, идеясына, бейнелеу, жеткізу әдісіне байланысты дүние.

Психологияда және тұрмыстағы мағынасына қарайтын болсақ, рефлексия адамның өзіндік талдауы, өз жағдайын, қылықтарын, өткен оқиғаларға талдау жасауы. Оның барлығы адамның даму деңгейінен: білімділігінен, моральдік сезімі мен өзін-өзі бақылау дәрежесінен байланысты.

Қазіргі таңда адамның өз әрекетіне рефлексия жасаудың көптеген түрлері бар. Соның бірі ретінде эссені қарастыруға болады. Жалпы, “эссе” сөзі орыс тіліне француз тілінен енген және оның тарихы латынның *exagium* (өлшеу, таразылау) сөзінен бастау алады. Француздың “*эззаі*” сөзін тура аударғанда тәжірибе, сынама, қадам, очерк деп беруге болады. **Эссе** – бұл еркін композицияға құрылған, көлемі шағын прозалық шығарма. Нақты бір мәселеге байланысты адамның жеке әсерін және түсінігін білдіретін, сонымен қатар, пәнді анықтайтын трактовоканы беруге тырыспайтын туынды.

Қорытындыда басқа мәселелермен байланысын жоққа шығармай, зерттеудің (импликация) қолдануына сілтеме сияқты, эссені толықтыратын өте маңызды элементті ұстау керек. Қорытындыда “Эссенің басында айтылған мәселе бойынша не деуге болады?” деген сұраққа жауап болу қажет. Эсседе зерттеген мәселе бойынша қатысы, оны дәлелдеу, өзіндік қасиет және жаңаша ойлау бағаланады.

Сонымен, эссе ғылыммен, публицистикамен және көркем әдебиетпен байланысты, дегенмен олардың ешқайсысына да тікелей қатысы жоқ жанр. Эссе көбінде “сараптамалық әдебиетке” жақын болып келетін және философия, әдебиет, саясат, сын, өнеге, эстетика, идеологияны объект ретінде қолданып, соларды сараптайтын жанр. Эссе үшін ең маңызды факторлар: өзектілік, экспрессивтілік және бейнелілік. Жалпы сәтті жазылған эсселердің авторлары философтар, тарихшылар, мәдениеттанушылар, өнер зерттеушілері, жеке салада хабардар журналистер бола алатынына өмірдің өзі дәлелдеп жүр, демек эссе жанры автордың интеллектуалдық байлығына, өмірден білген, көрген, сезінген, түйгенін халыққа жеткізу стилінің өзіндік ерекшелігіне байланысты деген қорытындыға келуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1) Оразбаева Ф.Ш. Тілдік қатынасы: теориясы және әдістемесі. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. -272 б. - кітап
- 2) Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1986. 10-том. – 512 б. - кітап
- 3) Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. (құрастырушылар З. Ахметов, Т. Шаңбаев). – Алматы: “Ана тілі», 1987 – 384 б. - кітап
- 4) Мұратбекова А.М. Эссе – өзіндік ой-толғанысқа негізделген жазылым әрекетінің түрі. //Хабаршы. Еуразия гуманитарлық институты. – Астана. – 2015. -№3. -185 б. - журнал
- 5) Зайкенова Р.З. Эссе жанрының кейбір ерекшеліктері.//Хабаршы. Филология сериясы. Абай атындағы ҚазҰПУ. – Алматы, 2014. - №2(48). 117 б. - журнал
- 6) Қожахметов Б.Қ. Әбділда Тәжібаев – мемуарист жазушы.Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациясының авторефераты. Абай атындағы ҚазҰПУ. – Алматы, 2010. - 28 б. - журнал
- 7) Нематова А. Эссе жанры туралы. //Хабаршы. Филология сериясы. Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ. – Алматы, 2000. - №7. – 131 б. - журнал
- 8) Сыздық Назаров М. Эстетика эссе. // Қазақстан жоғары мектебі. – Алматы, 2002. - №3. - 182 б. - журнал
- 9) Бельгер Г.К. Гете и Абай. Эссе. – Алматы: Жалын, 1989. // “Книга слов» Абая и ее переводчики. В.кн: Земные избранники (Гете и Абай). Литературно-критические очерки-эссе. – Алматы: Жазушы, 1995. - 448 б. - кітап

МРНТИ 17.82.30

Қ.Сапарбаева¹, А. Мыңбаева²

^{1,2} ОҚМПУ, Шымкент,
Шымкент, Қазақстан

“БАҚЫТСЫЗ ЖАМАЛ” РОМАНЫНДА КӨТЕРІЛГЕН ӘЛЕУМЕТТІК МӘСЕЛЕЛЕР

Аңдатпа

XX ғасыр басындағы проза өмір шындығы мен үлкен азаматтық ойларды, ағартушылық-демократтық идеяларды көркем бейнелеуге бағыт алған жаңа шығармалармен, қаламгер дүниетанымы мен идеялық ізденістерін көркем мазмұнға көшіре алатын әдістермен толықты, жанрлық аясы кеңіді.

XX ғасыр басындағы прозалық шығармалар “Айқап”, “Қазақ”, “Қазақстан” тәрізді газет пен журналдар, қазақ тіліндегі кітаптар, түрлі мектеп медреселерге арналған оқу құралдары, хрестоматиялары арқылы жетті. Орыс зерттеушілерінің жинақтарынан да кездестіруге болады. С.Көбеевтің “Үлгілі бала”, М.Дибердиевтің “Қазақ балаларына қийрат кітабы”, О.Нұрбаевтың “Көргенді ана – үлгілі бала” сияқты туындылары мен В.Радлов, Г.Потанин, Ә.Диваев т.б. кітаптары мен жинақтарында халық әдебиетінің үлгілері, прозалық шығармалардың талай үлгілері, шағын әңгімелер кездеседі. Көптеген шығармалар “Садақ” журналында жарияланды. Б.Майлиннің “Шұғаның белгісі”, Ж.Тілепбергеновтің әңгімелері – осындай шығармалар. XX ғасыр басындағы прозалардың ішінде бізге қолжазба күйінде жеткендері де бар, атап айтар болсақ, С.Торайғыровтың “Қамар сұлу”, “Кім жазықты” романдары.

Түйін сөздер: М.Дулатов, “Бақытсыз Жамал”, әдеби бағыт, проза, әдеби бейне, XX ғасыр, әйел теңсіздігі

K. Saparbayeva¹, A. Mynbayeva²

*^{1,2} SKFShU, Shymken,
Shymken, Kazakhstan*

SOCIAL PROBLEMS IN THE NOVEL “UNHAPPY ZHAMAL”

Abstract

Prose of the early twentieth century expanded the genre with new works aimed at the artistic embodiment of the reality of life and great civic ideas, the ideas of enlightenment and democracy, methods that could translate the ideology and ideological search of the writer into artistic content.

Prose works of the early twentieth century were covered by newspapers and magazines such as *Aykap*, *Kazakh*, *Kazakhstan*, books in the Kazakh language, textbooks for various school madrassas and textbooks. You can also find in the collections of Russian researchers. The works of S. Kobbeyev, “*Ulgilibala*”, “*Kazakh balalarynapariyratkitaby*” M. Dyberdiev, “*Kargendiana - ылгилібала*” and the work of V. Radlov, G. Potanin, A. Divaev and others. Books and collections contain examples of folk literature, many prose works and stories. Many of his works were published in the journal *Sadak*. B. Mailin has such compositions “*Shuganynbelgisi*”, stories of Y. Tlepbergenov. Among the prose of the beginning of the twentieth century, we reached the manuscript, in particular, S. Toraiyrov’s novels “*Kamar Sulu*”, “*Kim zhazykty*”.

Key words: M. Dulatov, “*Unfortunate Zhamal*”, literary direction, prose, literary image, the twentieth century, women's inequality

K. Сапарбаева¹, А. Мынбаева²

*^{1,2} СКФШУ, Шымкент,
Шымкент, Казахстан*

СОЦИАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ В РОМАНЕ “БАҚЫТСЫЗ ЖАМАЛ”

Аннотация

Проза начала XX века расширила жанр новыми произведениями, нацеленными на художественное воплощение реальности жизни и великих гражданских идей, идей просвещения и демократии, методами, которые могли бы перевести идеологию и идеологический поиск писателя в художественное содержание.

Прозаические произведения начала двадцатого века освещались газетами и журналами, такими как “*Айкап*”, “*Казах*”, “*Казахстан*”, книгами на казахском языке, учебниками для различных школьных медресе и хрестоматизмами. Вы также можете найти в коллекциях российских исследователей. Работы С. Кобеева, “*Үлгілі бала*”, “*Қазақ балаларына қийрат кітабы*” М. Дыбердиева, “*Көргенді ана – үлгілі бала*” и работы В. Радлова, Г. Потанина, А. Диваева и других. Книги и сборники содержат примеры народной литературы, множество прозаических произведений и рассказы. Многие из его работ были опубликованы в журнале *Sadak*. Такие сочинения есть у Б. Майлина “*Шұғаның белгісі*”, рассказы Ю. Тлепбергенова. Среди прозы начала XX века мы дошли до рукописи, в частности, романов С. Торайгырова “*Қамар сұлу*”, “*Кім жазықты*”.

Ключевые слова: М. Дулатов, “*Бақытсыз Жамал*”, литературное направление, проза, литературный образ, XX век, женское неравенство

Кіріспе. XX ғасыр басында әдебиетімізде жаңа қазақ романы қалыптасты. XX ғасыр басындағы кейбір шығармаларға қатысты роман деген анықтауышты шартты түрде қабылдаған жөн. Өйткені таза жанр теориясы тұрғысынан келсек, олардың ішінде жанры талабына толық сай келмейтіндері де бар. Алайда, одан бас тартудың да қажеті жоқ. Бұл ұстаныммен келсе, әлемдік роман тарихында аталып жүрген талай шығармалардың ғана емес, бүгінгі романдардың көбінің де жанрлық тұрпатына күмәндануға болады. Авторлық мақсат пен идеяға орай, шығарманың жанрлық белгілеріне қарай, роман деп шартты түрде аталатын шығармалар әлемдік әдебиетте аз емес. Алайда, әр халықтың әдебиетінде жанрлық типологиямен қатар, өзіне ғана тән ерекшеліктердің болатыны да аян.

Роман жанрының тарихы, даму жолдары бар. Бұл – өмірді қарасөзбен көркем бейнелеу тарихы. Оның туу, кемелдену жолы әр елде өзінше өтеді. Ұзақ, қысқа мерзімдерді қамтуы мүмкін. Ғасыр басындағы қазақ әдебиетінде романдық ойлау көріністерін аңғартатын әлденеше факторлар болды. Халықтың сауаттылығының артуы, дүниетанымның жаңаруы, адамның өз құқығының сезіне бастауы, пікірін, көзқарасын қорғауға ұмтылуы, тасқа басылған сөзге, қиял ғажайып оқиғаларға толы шығармаларға көзқарас өзгерді.

Романды “жаңа заман эпосы” десек те, әдебиет тектерінің синтезі – синтетикалық жанр десек те, роман әдеби дамудың жетілген сатысымен, романдық ойлаудың қалыптасуымен сәйкес келеді.

XX ғасырдың басында роман жазған қаламгерлердің көбі объективті, субъективті жағдайларға орай кейін роман жанрымен түбегейлі айналыса алған жоқ. Мысалы, М.Дулатов, С.Торайғыров, Т.Жомартбаев, М.Кәшімов, С. Көбеев т.б. жарық көрген романдарының қоғамдық санаға, әдеби процеске ықпалы зор болды. Бұл шығармалар кезінде Б.Майлин, І.Жансүгіров, Ғ.Мүсірепов, Ғ.Мұстафин, С.Сейфуллин, М.Әуезов, С.Мұқанов т.б. шығармашылығына әсер етті. Белгілі дәрежеде үлгі болды, дәстүрлі қызмет атқарды. Олардың шығармаларындағы көркем эпизод, сәнді образ, сәтті деталь, сөз сырлары кейінгі қаламгерлерге ықпалын жасады.

Қазақ прозасындағы тақырыптық-идеялық ізденістер XX ғасыр басындағы қазақ романдарында да байқалады. Мысалы, “Бақытсыз Жамал”, “Қыз көрелік”, “Қалың мал”, “Мұңлы Мариям”, “Кім жазықты” т.б.

Романшылар қазақ қыздарының бас бостандығы туралы тақырыпты жастардың махаббат жолындағы күресінен гөрі кең арнаға – адамдық өмір, бостандық үшін күрес идеясына алып шығады. Қаламгерлердің дүниетаным, өмірді бейнелеу принциптері әртүрлі болғандықтан, көркемдік шешім де алуан түрлі көрініс тапқан.

XX ғасыр басында бұл тақырып мүлде өзге проблематикада, философияда қозғалады. Қазақ романдарындағы басты назар жастар арасындағы ғашықтық, махаббат тарихында емес. Осы тақырыптардағы романдарды махаббатта Ләйлі Мәжнүндік ұмтылыс, романтикалық құштарлық бейнеленбейді. Романда күреске көтерілетін негізінен қыздар, әрі олар оқыған сауатты, өнерлі жігіттерге “ғашығым” дегеннен гөрі “теңім”, “құтқарушым” деп қарайды.

Әдістеме. Міржақып Дулатовтың “Бақытсыз Жамал” романы осы тақырыпты тереңірек қозғайтын XX ғасыр басындағы тұңғыш шығармалардың бірі. Роман кезінде оқырмандар ортасында үлкен пікір туғызып, мерзімді баспасөз бетінде сын объектісіне айналды. Оның қоғамдық санаға ықпалы да күшті болды.

Романның екі мәрте (1910, 1914 жылдарда) басылым көруінің өзі оның оқырман көңілінен шыққанын, кітапқа сұраныстың көп болғанын дәлелдей алады. Шығарманың маңызы қазақ әдебиетіндегі реалистік сипатты, көлемді, күрделі тұңғыш роман болғандығында емес. Ол қазақ әдебиеті тарихындағы көркемдік дәрежесі жоғары ерекше құбылыс ретінде де аса маңызды. Сондықтан роман өзінен кейін жазылған талай шығармаларға үлгі болды, олардың түр, стиліне белгілі дәрежеде әсер етті. М.Кәшімов, С.Көбеев, С.Торайғыров, Ә.Ғалымов, Б.Ержанов, Т.Жомартбаев т.б. шығармаларында М.Дулатов стилінің іздері сайрап жатыр. Көркем проза тілі мен компоненттерінің қалыптасуына да оның әсері мол.

XX ғасырдың басындағы қазақ романы көркемдік жүйесінің қай арнада қалыптасып дамығаны туралы түрлі пікірлер бүгінде көпшілікке таныс. Ал “Бақытсыз Жамал романы” осы дамудың қай бағытта өрбігенін білуге, жағдай жасайды. Қазақ прозасының негізінде дәстүрлі әдебиетіміз бен қазақ халық прозасының ролі қаншалықты екенін байымдауға мүмкіндік береді. Романның құрылымдық көркемдік жүйесіне үніле қараған зерттеуші оның бітіміндегі ерекшеліктер себебінің қазақ қоғамдық санасы дамуының өзіндік жолына тәуелді екенін сөзсіз таниды. Қазақ прозасының дамуының жолындағы өзге дара поцесті көреді.

М. Дулатов роман фабуласы ретінде әлеуметтік мәні бар мәселені алған. Әрі оны сәлде болса синтемінталды белгі бар реалистік стильде баяндайды. Кейбір эпизоттарда натуралды баяндаулар да ұшырайды. Шығарма композициясына жымдаспай оқшаулау тұрған әңгімелер де бар. Мысалы, алғашқы тарау уақиға өтетін ортаның он бес жыл бұрынғысын баяндайды. Автор романа қазақ даласында көп кездесе бастаған құбылыс, уақиға арқылы қазақ қыздарының басындағы теңдік мәселесін көтеріп, соған қатысты өз ой идеясын жеткізеді. Жай ғана баяндап қоймай, оқушысына әсер етуді көздейді. Сондықтан автор шығарма соңын қайғы қасіретке батыра аяқтауды әдейі таңдаған тәрізді.

Көркем прозадағы аса күрделі жанр – роман жазу үстінде М. Дулатов негізінен қазақтың дәстүрлі әдебиеті мен халық прозасының көркемдік жүйесіне сүйенеді және соның стилдік құрылымдық көркемдік әдістерін қолданады. Көркем прозасына қатысты, әсіресе, тіліне байланысты ізденістерінде де негізгі тірек ретінде халық прозасының жетістіктерінен нәр алды. Жаңартып, дамытып, ілгері апаратындары да жоқ емес.

XX ғасырдың басындағы қазақ романы біртекті бүтіндікте көрінбейді. Онда қолына қалам алған түрлі саяси әлеуметтік топтардың өкілдері еңбектенді, шығармашылықпен айналысты. Ел аузында, халық прозасында қалыптасқан фабулаларды баяндаушылар да, натуралистік, синтеминталдық тәсілдерді қоданушылар да, реалистік әдістердің түрлерінде жазушылар да болды.

Бейнелеу әдіс тәсілдеріне қатысты зерттеулерде көп қозғалса да тиянақты шешімін таппай келе жатқан мәселелердің бірі – натурализм проблемалары. Қазақ әдебиеттануында бұл мәселеге қатысты пікірлер А. Байтұрсынов, Ж. Аймауытов, С. Мұханов, Қ. Жұмалиев, Е. Исмаилов, М. Қаратаев, Б. Кенжебаев, З. Қабдолов, Т. Кәкішев, Р. Нұрғалиев, З. Бейсенғали т.б. ғалымдар мектептерінде айтылады. Өмірдің шындығын бейнелеу барысында ұсақ-түйек детальдарға тоқтала жазу, тәптіштей баяндау. Бұл әдеби бағыттың лттық ерекшеліктерін ескеретін теориясы жасалған жоқ. Натуралистік бағыт және оның әдіс-тәсілдері дегенде есте болатын екі жай бар. Бірі - өмірде болған уақиғаны, болмаса оның бір көрінісін мейлінше қаз-қалпында тұр. Екіншісі - әдейі өмірдің бір көріністерін тоқтала асықпай, тәптіштей, мақсаты түрде жазу.

Сентиментализм ағымы арнасында жазылған әдебиет пен оның теориялық негіздері XX ғасыр басындағы қазақ қаламгерлеріне беймәлім болған жоқ. Кейбір шығармалардың тақырыптық идеялық мазмұны, тіпті шығарма атаулары да қазақ қаламгерлерінің бұл ағынмен таныстығын анық көрсетеді. Мысалы, “Мұңлы Мәриям”, “Бақытсыз Жамал”, “Бейшара қыз”, “Зарлы сұлу”, “Шын сорлы”, “Алданған сұлу” т.б.

Сентиментализм қазақ әдебиетінде ұйымдасқан әдіс-тәсіл, идеялық көркемдік әдеби ағым ретінде көзге түсе қоймаса да, осы үлгіні сақтай жазылған шығармалар - өлең әңгімелер жиі кездеседі. Шығарма бөлімі, тарауы, эпизод тәрізді үлгіде романдар да бар. М. Тәшімовтың “Мұңлы Мәриям” романы мазмұндығы синтементалды әуен, Ә. Ғалымовтың “Бейшара қыз” тағдырын баяндайтын аянышты әңгімедегі авторлық эмоция, М. Дулатовтың “Бақытсыз Жамал” романындығы сентиментализм өрнектері осыған айғақ бола алады. Сентиментализм әуендері мен оның пафосын сақтай жазылған құрамдас бөліктер. С. Торайғыровтың “Қамар сұлу”, “Кім жазықты” романдарында да кездеседі.

XX ғасыр басындағы қаламгерлер шығармаларындағы әлеуметтік тақырыптар мен идеялар көркемдік-идеялық ізденістерінің негізін құрайды. Қаламгерлердің азаматтық позициялары айқын. Ол мәнді болған сайын әлеуметтік сипатының да салмағы артады. Мысалы, М. Дулатов, С. Торайғыров, С. Көбеев, т.б.

XX ғасыр басында қазақтың жаңа романы ғасырлырға созылатын әдеби процесті бастан кешті. Оның барша табыстары мен қиындықтарын қайшылықтары мол уақытта – қазақ романының ауыр жүгін көтерген XX ғасыр басындағы әдеби байланысты сөз талантты қазақ қаламгерлерінің шығармашылығында анық көрсетілді.

Талқылау. “Қазақ романдарының оқиғасы бейбіт күндерде, соғыс кезінде, бір үйде, бір шаңырақта, бір ауылда, бір көшеде, бір қалада, тау арасында, өзен бойында, теңізде, шөлде, бір руда, бір жүзде, Қазақстанның әр атырабында, Қытайда, Монғолияда, Ресейде, Еуропа елдерінде, шығыс елдерінде өтеді. Әрекет бір тәулікті, бір аптаны, бір айды, бір жылды, бірнеше жылды, бір ғұмырды, бірнеше ғасырды қамтуы мүмкін” – дейді [1,3].

Шындығында роман халық өмірін, замана бағдарын, дәуір, уақыт тынысын, қоғамдағы әлеуметтік шындықты сан алуан қырынан ұңғыл-шұңғылына шейін жан-жақты талдап, жинақтап, қорытындылап көрсетудегі ең мүмкіндігі мол жанр. “Эпостың ең үлкен түрі роман – көркем сөздің ең биік үлгісі... Онда бірнеше сюжеттік линия (негізгі сюжеттік линияға қосымша бірнеше сюжеттер) қатар өрістеп, сол негізде халықтың көптеген тобының жан-жақты образы жасалуға тиіс. онда оқиғалар көлемі де мол болады” [2,204], - дейді академик С. Қирабаев. Ал сыншы С.Әшімбаев: “Роман жанрының өмірге келуі – адам баласы ой-санасының күрделенуінің заңды дәлелі. Белгілі бір жағдайда романдардың көбеюі – ұлт әдебиетінің дәрежесі өскендігінің көрінісі. Демек, соңғы жылдары қазақ романы санының молаюы – көркемдік кемелденуіміздің критерийі екендігі даусыз” [3,372], - деп тұжырымдайды.

Кейіпкер – көркем шығармаға жан бітіретін, бүкіл шығарма арқауын бір арнада өрбітуге негіз болатын басты көркемдік тұлға. Әдебиетте адамның көркем бейнесін жасағанда, жазушы оның кескін-тұлғасын, іс-әрекетін сол ортаның, дәуірдің ерекшелігін танытатын типтік сипаттарымен қатар өзінің жеке басына ғана тән ішкі ерекшеліктерін де анық байқалатындай етіп суреттейді. Адамның өмірге деген жеке көзқарасы, дүниетанымы, мінезі барлық қырынан көркем шығармада ашылады. Олай болса, образ жасаудағы шығармашылық қадам, ең алдымен, адам мінезін, оның болмыс-бітімін ашуға негізделеді. Алайда “шығармадағы көркем шындықтың көсегесі өмірдегі шындықтарды қазқалпында қайталап шыққаннан еш уақытта көгермейтіні” [3,25] айдай ақиқат.

Олай болса, “адам – өнердің объектісі, зерттейтін заты, мақсаты. Ал шығарманың күші адамның бейнесі, оның ішкі-сыртқы дүниесі қаншалықты айқын да нанымды көрсетілгендігімен, оның мінезі, оның қоғамдағы орны мен рөлі, басқа адамдармен қарым-қатынасы қаншалықты шынайы да терең бейнеленгендігімен өлшенеді” [4,37-38] екен. Сондықтан да әрбір жазушы өзінің негізгі идеясын кейіпкер арқылы, яғни белгілі бір образ арқылы бейнелейді. Авторлық идеяның шығармада шынайы шешілуі оның айқын характерлі, жинақты образдар жасай алуына байланысты.

Академик З. Қабдолов айтқандай, “Жазушы – ең алдымен өз дәуірінің үні! Өзі өмір сүріп отырған уақыттың ең арналы оқиғалары, ірі қоғамдық құбылыстары жазушы назарынан тыс қала алмасқа керек” [5,260]

Қорытынды. Жазушы өз дәуірінің тамыршысы, өзі өмір сүрген қоғамның суреткері болғандықтан, қоғамда орын алып отырған әрқандай жайттердің, алуан тағдырлардың оны толғандырмай тұрмайтыны ақиқат. Қоғамдағы байқалар байқалмас, сезілер сезілмес ағымдарға бағыт сілтер, бет берер тұлғалар болады. Бұл қарапайым жанның көзіне шалына бермеуі мүмкін. Алайда бұлар сұңғыла жазушының жанарынан қағыс қалмайды. Өйткені нағыз жазушы – қоғамның сүзгісі. Өмірден көргенін, қоғамнан түйгенін жазушы кейіпкерлер арқылы, образдар сомдай отырып алдымызға тартады.

Қазақ әдебиетінің тарихында тұңғыш рет роман деген жанрлық анықтама қойылып, жарияланған прозалық туынды, М.Дулатұлының әдеби мұрасында ерекше орын алатын бір төбе туындысы – “Бақытсыз Жамал” – қазақтың жазба әдебиетіндегі проза саласының ең арғы бастауларының бірі, ал оның ішіндегі осы күрделі жанрдың тұла бойы тұңғышы саналады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1) Нұрғалиев Р. Сөз өнерінің эстетикасы. / Р. Нұрғалиев. – Астана: 2008. – 221 б. – кітап
- 2) Қирабаев С. Тәуелсіздік рухымен: Зерттеулер, мақалалар, естеліктер./С.Қирабаев. – Астана: Фолиант, 2002. – 200 б. – кітап
- 3) Әшімбаев С. Азаматтыққа адалдық: Әдеби-сын мақалалар, зерттеулер, толғаныстар./ С.Әшімбаев. – Астана: Раритет, 2002. – 300 б. – кітап
- 4) Шілтерханов Ә. Ақжалдың ақыры. / Ә.Шілтерханов. – Алматы: Жалын, 1993. – 200 б.-кітап
- 5) Қабдолов З. Сөз өнері. Оқулық. / З.Қабдолов. – Алматы: Жазушы, 2001 – 300 б. -кітап

МРНТИ 17.82.09

Г. Шаинова¹

¹ *Казахский национальный женский педагогический университет,
Алматы, Қазақстан*

ПРОБЛЕМА ХРОНОТОПА В РОМАНЕ Р. СЕЙСЕНБАЕВА "МЕРТВЫЕ БРОДЯТ В ПЕСКАХ"

Аннотация

Хронотоп – неотъемлемый компонент построения индивидуально-авторской картины мира писателя. Он определяет особенности метода, стиля, способствует отражению своеобразия национального мышления художника слова. Хронотоп несет в себе жанрообразующую и сюжетобразующую функции. Он укрепляет внутренние закономерности произведения. Художественный хронотоп представляет собой сложную знаковую систему, состоящую из нескольких уровней и несущую в себе определенную информацию, которая раскрывается посредством кодов. Данные коды вносят упорядоченность в систему хронотопа, сокращая и конкретизируя ее информационное поле в зависимости от мировоззрения писателя и идейного замысла литературного произведения. Исследование романа Р. Сейсенбаева “Мертвые бродят в песках” позволяет обнаружить различные коды категории времени-пространства. И анализ данной категории в романе подтверждает не только мысль о неоднозначности хронотопа, но и его многомерности и значимости для анализа художественного произведения.

Ключевые слова: хронотоп, код, жанр, знак, архаический миф, архетип, сновидения

Г. Шаинова¹

¹ *Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан*

Р. СЕЙСЕНБАЕВТЫҢ “ҚҰМ КЕЗГЕН ӨЛІКТЕР” РОМАНЫНДАҒЫ ХРОНОТОП МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа

Хронотоп мәселесі қазіргі әдебиеттану ғылымында негізгі мәселелердің бірі болып табылады. Хронотоп - жазушы, жеке-авторлық әлем бейнесін қалыптастырудың ажырамас бөлігі. Ол әдіс, стиль ерекшеліктерін анықтап, сөз шеберінің ұлттық ойлау ерекшелігінің көрініс табуына септігін тигізеді. Хронотоп жанр және сюжет қалыптастырушы қызметін атқарады. Ол шығарманың ішкі заңдылықтарын нығайтады. Көркем хронотоп бірнеше деңгейден тұратын және белгілі бір кодтың көмегімен ашылатын әлдебір ақпаратты жеткізетін күрделі таңбалық жүйе болып табылады. Бұл кодтар жазушының дүниетанымы мен әдеби шығарманың идеялық ниетіне байланысты хронотоп жүйесіне тапсырыс беріп, оның ақпараттық өрісін азайтып, нақтылайды Р. Сейсенбаевтың “Құм кезген өліктер” романын зерттеу уақыт-кеңістік категориясының әр түрлі кодын қарастыруға мүмкіндік береді. Романдағы осы категорияның талдауы хронотоптың түсініксіздігі туралы идеяны ғана емес, сонымен қатар оның көркем шығарманы талдаудағы маңыздылығын растайды.

Түйін сөздер: уақыт-кеңістік, жанр, көнерген миф, белгілерінің код жүйесі, түсі

G. Shainova¹

¹ Kazakh State Women's Teacher Training University,
Almaty, Kazakhstan

PROBLEM OF CHRONOTOP IN A NOVEL R. SEYSENBAEVA THE "THE DEAD WANDER IN THE SANDS"

Abstract

The problem of artistic chronotopis one of the central problems in contemporary literary criticism. Chronotope - an essential component of building individual author's picture of the world of the writer. It defines the features of the method, style and promotes reflection of national identity thinking of writer. Chronotop bears form of genre and plot-function. It strengthens the internal laws of the work. Artistic time-space is a complex sign system consisting of several levels and carries the specific information that is revealed through the codes. These codes bring order to the chronotope system, reducing and concretizing its information field, depending on the writer's worldview and the ideological intent of the literary work. The study of the novel R. Seysenbaeva "The dead wander in the sands" can detect different codes category space of time. And the analysis of this category in the novel confirms not only the idea of the ambiguity of the chronotope, but also its multidimensionality and significance for the analysis of a work of art.

Key words: time-space, genre, an archaic myth, arhetip, the code system of sign

Введение. Проблема хронотопа является одной из центральных в современном литературоведении. Анализ хронотопа существенно раздвигает горизонты исследований, позволяя глубже проникнуть в ткань литературного произведения, по-новому осмыслить важнейшие составляющие мира писателя и, в частности, категории времени и пространства.

Хронотоп – важнейший компонент построения индивидуально-авторской картины мира писателя. Он определяет особенности метода, стиля, способствует отражению своеобразия национального мышления художника слова. Хронотоп несет в себе жанрообразующую и сюжетообразующую функции. Он укрепляет внутренние закономерности произведения. На уровне хронотопа, как отмечает М.М. Бахтин, осуществляется постижение мира словесного искусства [1, 235].

Несмотря на большое количество работ, посвященных проблеме художественного времени и художественного пространства, некоторые вопросы до сих пор требуют дополнительного изучения. И прежде всего это вопрос, связанный с конкретно-практическим исследованием категорий времени и пространства в творчестве современных писателей.

Сложившаяся политическая, экономическая обстановка, опасность в связи с угрозой ядерной, экологической катастрофы - происходит переосмысление многих констант человеческого бытия. Человек стал изображаться на пересечении прошлого, настоящего и будущего, а его индивидуальное время-пространство – в неразрывном единстве с историческим временем.

Иную трактовку получила проблема взаимоотношений человека с окружающим миром. Он стал рассматриваться как часть природы, космоса, а его жизнь – как одно из звеньев в нескончаемой цепочке бытия. Вследствие чего произошло раздвижение границ индивидуального времени-пространства до общечеловеческих, вселенских масштабов.

Категория художественного времени-пространства – знаковая система. Она включает в себя несколько кодов: исторический, культурологический, философско-эстетический, религиозно-мифологический, географический, онейрический. Данные коды вносят упорядоченность в систему хронотопа, сокращая и конкретизируя ее информационное поле в зависимости от мировоззрения писателя и идейного замысла литературного произведения.

Методика. В последние десятилетия широкое распространение получил семиотический метод, применяемый в литературоведении преимущественно при исследовании структуры художественного текста. Анализу подвергаются система образов, особенности языковой, сюжетно-композиционной организации литературного произведения [2]. Между тем, категория хронотопа, являющаяся неотъемлемой характеристикой художественного мира, служит прекрасным материалом для семиотического изучения. Она представляет собой сложную систему, состоящую из отдельных компонентов, тесно взаимосвязанных и взаимодействующих между собой.

Исследуя роман Р. Сейсенбаева “Мертвые бродят в песках” мы обнаруживаем различные коды категории времени-пространства. Именно их использование в методике анализа произведения, дает возможность более глубокого изучения жанрообразующей и сюжетообразующей функции данного компонента.

В романе Р. Сейсенбаева создается органический синтез определенного исторического времени и времени абсолютного, мифологического, в котором находят воплощение герои с индивидуальными и, одновременно, вечными чертами. То есть культурно-исторический хронотоп соединяется с мифопоэтическим хронотопом. Под ним исследователи понимают “выраженный в образной форме мировоззренческий комплекс”, отражающий “ценности и верования, разделяемые субъектами определенной культуры” [3, 36].

Изображая эпоху, автор использует исторический код, в то время как культурологический код отражает, в первую очередь, особенности национального мышления писателя и связан с показом тенденций общественного развития. Благодаря ему писателем раскрываются традиции и быт казахского народа, мировосприятие и место в нем человека. Религиозно-мифологический код несет в себе идею о циклическом, вечном и повторяющемся характере бытия. Философско-эстетический код выявляет идеалы и нравственно-этические ценности писателя.

Будучи связанными между собой, эти коды образуют единое смысловое поле, дающее представление о своеобразии художественного мира писателя и особенностях пространственно-временной организации литературного произведения.

Результаты. В модели мира Р. Сейсенбаева сохраняются следы архаического мифа, который говорит о наличии религиозно-мифологического кода. Основным мотивом здесь является мотив “земного рая”. Автор рисует картины природной красоты, изобилия, отправляя нас в прекрасную легенду о времени, когда люди Приаралья хорошо жили на своей земле. Идеальная гармония мира и человека наполняла жизнь аральцев. В устах стариков, вспоминающих ушедшее, звучит горечь об утраченном, о безвозвратном прошлом: “Ведь наши окрестности когда-то были земным раем...” [4, 251]; “Рыбаки радовались тому, что есть море, море радовалось тому, что есть рыбаки, так и жили они спокон веку, радуясь друг другу” [4, 454]. Это был край изобилия и природного богатства: (“...на берегах озера шумели камышовые заросли... и водились в этих камышах тигры” [4, 35]; “Море всегда было полноводным, славилось красотой и богатством на всю казахскую степь!”) [4, 43]. И, наконец, это была земля, хранившая древние традиции, обычаи, верования. Земля праведных и благочестивых людей: “Что говорили наши отцы? Не бери чужого. Поделись с путником последним куском хлеба, - может быть, ты его видишь в последний раз. Чти отца: без него дом - это дом без благословения. Чти мать: без нее дом - дом без тепла. Много было у них мудрых заповедей” [4, 65].

Но исчезает Арал и, человечество, погрязшее в грехах, теряет рай, дарованный Богом. Море исчезает по вине человека, пытавшегося “изменить творение Божие”. И жизнь протекает уже в другом, ином измерении и пространстве. Раз нет Синеморья, нет мифологического восприятия времени, нет мифического “золотого века”.

И противопоставление “было” – “теперь” становится основополагающим. (Украшением этих краев *было* наше море, расписной чашей посреди степи...”[4, 17] — “...*теперь* сохнет оно, сжимается, уходит от старых берегов все дальше и дальше...” [4, 17]; “... рыба *была* в те годы крупная, жирная” [4, 36]; “...*теперь* остались лишь стойкие к соленой воде сом и щука” [4,19]; “Остров Корым*был* уютным, цветущим...” - “И вот *теперь*...- поблек остров Корым” [4, 233].

Противопоставление “вечности”, того, что “было спокон веку” и “конечности” “мира вытекает из понятий незыблемости природы и жизни, съехавшей с налаженной колеи. Архаическому мышлению было свойственно воспринимать свою землю как центр вселенной и наделять его наилучшими качествами: изобилием, красотой, праведностью. В мировидении древних людей, в особенности тех, чья жизнь была связана с землей и веками протекала внутри этого природного мира, сохраняются следы архаической модели мира, в которой человек никогда не противопоставлял себя природе. А из идеи единства “духа и природы”, то есть тождества макро- и микромира вытекает понятие “дома”. Концепт “дома” имеет различные индексы, главными из которых являются: “дом – центр мира”, “дом – очаг”, “отчий дом”, “родная земля”.

Говоря о семантике слова “земля”, исследователь Г. Белая пишет: “Земля... начало непознанное и, вероятно, уже непознаваемое. Она имеет глубину – тоже не временную, ибо время можно измерить, но иррациональную, и все живое, что есть в природе, уходит в ее глубины. Люди делятся на тех, кто сращен с этой органикой, и тех, кто начисто и навсегда уже оторвался от нее” [5, 147].

Именно отношение к земле, во всей многозначительной семантике этого слова, определяет истинность нравственного выбора, совершаемого героями, и проверяется у писателя отношением к Аралу. Одним из основных семантических противопоставлений в пространственной структуре романа, связанным с понятиями земли, родины, дома, является противопоставление “свое ” — “чужое ”.

Старики аула Караой — те, “кто сращен с этой органикой ” — Насыр, Откельды, Акбалак, Жаныл, Муса не собираются покидать свое море. Их решение однозначно: “здесь они родились, здесь они и умрут” [4, 391]. Эти герои “неподвижны”, в отличие от тех героев, которые покинули “свой” мир и пустились в “чужие” края в поисках счастья. Они прожили всю свою жизнь на одном месте, они принимают родовую судьбу, не пытаясь ее изменить.

Пространственное местоположение героя неразрывно связано с идеей судьбы. На уговоры покинуть море и уехать из умирающего аула, Насыр отвечает: “Авось вам на чужбине улыбнется счастье! А мне *суждено* умереть здесь” [4, 164].

Герои уходят из “своего” мира, который становится невыносим, но обретенный мир не дает удовлетворения. И этот внешний мир – чуждый и незнакомый, живущий другими законами, и путь к нему таит в себе опасность для героев. Старик Насыр предвидит трудности этого пути, особенно переживая за сына, уехавшего из родных краев: “Тяжело ему там будет, в *чужом-то* краю. *Чужие* – они и есть *чужие*...” [4, 103]. “Чужое” пространство способно вызывать дискомфорт, ощущение ненужности, потерянности. Кахарман же, задумываясь над своей жизнью на чужбине, понимает, “что как-то наперекосяк пошла его судьба...”[4,209]; “Не оставляло его изнуряющее ощущение: не ладится у него жизнь, никак не ладится ”[4, 488]. “Чужое” пространство ведет к разрушению целостности и гармонии личности.

“Чужой” мир, находившийся за пределами освоенной территории, изначально осмысливался и отождествлялся с миром смерти. Таким образом, свой мир имел границы. В представлении древнего человека все, что лежит за пределами досягаемости зрения, т.е. за горизонтом, является “чужим”. И, наоборот, все, что способно фиксировать зрение является “своим ” миром.

Пространственные передвижения героев романа влекут за собой изменения в судьбах героев. Ощущение потерянности, бесполезности, пустоты существования преследует героев, навсегда или надолго покинувших “свою” землю. Тоска по родной земле, раскаяние и чувство сожаления не покидают их: (“Оразбай сильно жалеет, что уехал...” [4, 112]; Саят “тосковал о доме, ему часто снилось море...” [4, 280]. Слова муллы Бексеита говорят не только о важности прожить жизнь на своей земле, но и необходимости быть похороненным на ней: “Правду люди говорят. Чем быть вельможей на чужбине, лучше быть слугой в своем краю. Никогда не вникал в эти странные слова, а теперь, когда мне восемьдесят лет, - понял. Поздно понял, к сожалению, - перед лицом смерти. Похоронят меня на чужбине...”. [4, 308].

Время в мифах, организованных по календарному принципу, представляет собой не линейное образование, а круг. И человек живет по нему, не ожидая конца того или иного цикла, но постоянно повторяя привычные действия, как бы совершая ритуальный круг. Поэтому мифическое время имеет такие признаки, как стабильность, повторяемость, медленное течение. Время вечно, как вечно море, по мнению аральцев, которое никогда не может исчезнуть. Но вечность сталкивается с реальностью.

Столкновение “вечности” и реальности происходит и на другом уровне. Здесь мы видим появление другой категории хронотопа – онейрического и религиозно-мифологического времени-пространства.

На страницах своего романа Р. Сейсенбаев рассматривает мир бессознательного, ирреального, запредельного. Это дает возможность понять многомерность, неоднозначность категории хронотопа.

Сновидения – одна из характерных форм пространственно-временной структуры произведения. Время и пространство приобретает в сновидении особые формы. Время в сновидении вывернуто через себя и, значит, вместе с ним вывернуты и все его конкретные образы. А это значит, что происходит переход в область мнимого пространства. В процессе сновидения, сновидец принадлежит одновременно двум мирам, его сонная психика “двоится” — на мир видимый и мир невидимый.

Снам свойственна психологическая проницательность, пророчества, которое адресует бессознательная стихия человека сознательной его части.

Через сновидения “вечность включается в земное время”. У людей архаического периода сновидения способствовали появлению первых религиозных верований и идеи о душе.

Многие персонажи художественной литературы переживают целые циклы сложных, полных символики, снов. Эти сны сопряжены нередко с пространственно-временными эффектами, когда сон переходит в явь, а явь в сон или бред, в фантастические видения.

Р. Сейсенбаев прибегает к форме сновидения, чтобы в емкой символично-метафорической форме выявить не только затаенные уголки в сознании своих героев. Во сне способны воплощаться неясные предчувствия, способна выявиться вся глубина личности, соединившая в себе прошлое, настоящее и будущее.

Описание сна – очень важный компонент композиции романа “Мертвые бродят в песках. Герой Р. Сейсенбаева – Кахарман вспоминает сны, которые он часто видел, будучи маленьким. В этих снах герой плывет в чистых, прозрачных водах Арала вместе с Ата-балык (мифический образ всех рыб Синеморья), которая, “легко разрезая морские волны, сверкая блестящими глазами” [4,178-179], подставляет спину маленькому Кахарману, уставшему плыть. Этот сон дает возможность предположить, что плавание вместе с рыбой есть подготовка героя к мессианской роли. Эти сны соответствуют времени, когда Арал был полноводным, и рыбы в этих водах было много. Это время идеальное, время гармонии и миропорядка. Но герой все реже и реже видит эти сны.

Другой уже сон Кахармана – это картина начавшихся неотвратимых изменений в природе, когда мы видим нарушение баланса, ведущего к страшной мутации и грозящего гибелью всему живому: “Остров Корым, снилась тихая заводь, где обычно собиралась крупная рыба. Он сразу увидел Ата – балык. Она двигалась тяжело, была до последней степени исхудалой. Рядом плыла другая рыба – рыба-мать, тоже худая и изможденная. И чем ближе подплывал косяк, тем страшнее становится Кахарману. Плотное скопище не рыб, а каких-то уродливых существ надвигалось на него. Это были твари с двумя или тремя головами, со сросшими хвостами, без привычных плавников, с уродливо увеличенными глазами и туловищем... Глаза Ата – балык были красные, безвольные, запавшие” [4, 225]. Этот сон снится Кахарману, когда он был вдали от моря, от родного дома. А море, брошенное всеми, осталось одно – умирать медленной и мучительной смертью. Сон героя – становится воплощением страшных предчувствий, преследующих героя.

Картины последнего видения, переходящего в явь, мы видим в конце романа. Герой возвращается домой. И на глазах Кахармана разворачивается страшная картина смерти Ата-балык и Сомы: “...Огромный бурый сом выпрыгнул из воды на белый песок. За ним выскочила на берег вторая большая рыбина. Кахарман узнал ее - Ата-балык! Теперь не было сомнений: и сом и Ата-балык решились на самоубийство...” [4, 530].

Все эти сны, переходящие в явь, являются картинами регрессии природного мира, гибели ее основ. Сны, таким образом, выступают в романе писателя продолжением настоящего, границей, соединяющей различные пространственно-временные измерения.

В картине мира, созданной Р. Сейсенбаевым, мы можем наблюдать не только онейрический код, связанный с образами главных героев, но и исторический код как один из значимых в хронотопе романа.

Хронотоп романа развивается по нисходящей линии вниз (убийство Шакарима, Великий джунт 20-х, культ Сталина и смерть Сакена Сейфуллина, Отечественная война, Афганская война, декабрьские события 1986 года, войны в мире, наркомания и СПИД). Регрессия традиционного мира происходит и на метафизическом уровне и на духовно-нравственном. Катаклизмы природы перекликаются с катаклизмами в обществе. Радиопередачи, газетные сводки, словом, документальные факты, приводимые писателем, создают еще больший драматизм. Благодаря этим сообщениям понятие беды, катастрофы, творимой людьми, ширится. Временные рамки, как и пространственные, расширяются. И теперь не только Арал, а вся Земля на грани исчезновения.

Заключение. Таким образом, мы рассмотрели несколько кодов из категории время-пространство (исторический, философско-эстетический, религиозно-мифологический, географический, онейрический), которые говорят не только о неоднозначности хронотопа, но и его многомерности и значимости для анализа художественного произведения. Исоответственно, исследование категории времени-пространства является одним из перспективных направлений в литературоведении, дающее возможность не только шире и лучше понять мысль автора, его мировосприятие, но и глубже проникнуть в структуру и содержание произведения.

Художественный хронотоп представляет собой сложную знаковую систему, состоящую из нескольких уровней и несущую в себе определенную информацию, которая раскрывается

посредством кодов. Это объясняет непреходящий интерес современной филологической науки к такому эстетическому понятию как хронотоп.

Список использованной литературы:

- 1) Бахтин М.М. *Вопросы литературы и эстетики*. – М.: Художественная литература, 1975. – 504 с.-книга
- 2) Гей Н.К. *Искусство слова*. – М.: Наука, 1967. – 364 с. -книга
- 3) Топоров В.Н. *Пространство и текст // Текст: семантика и структура: сб. науч. тр.* – М.: Наука, 1983. – С. 227-284.-книга
- 4) Сейсенбаев Р. *Отчаяние, или Мертвые бродят в песках*. – М.: Советский писатель, 1991. – 543 с.-книга
- 5) Белая Г. *Художественный мир современной прозы*. – М.: Наука, 1983. – 191 с.-книга

МРНТИ 17.82.31.

А. Пайыз¹, М. Айтимов²

^{1,2} *Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,
Қызылорда, Қазақстан*

ТАРИХИЛЫҚ – КӨРКЕМ БЕЙНЕНІҢ РЕАЛИСТІК НЕГІЗІ

Аңдатпа

Мақалада Рамазан Токтаровтың “Абайдың жұмбағы” роман-хамсасында хакім Абай және оның шәкірттерінің көркем бейнелері сомдалуындағы көркемдік ерекшеліктер (авторлық баяндау, диалог, монолог, мінездеу, портрет, т.б.) жүйеленеді. Сондай – ақ, өмір шындығының тарихи шындықпен бейнеленуі, тарихилықтың көркем шығармаларға негіз болуы, реалистік сипат пен көркемдік қиял жинақтауларының сабақтастығы жаңа романдардың басты ерекшеліктері қатарын құрайтыны дәйектеледі. Сонымен қатар, қазіргі қазақ романдарындағы тарихи тұлғалар мен оқиғалардың көркемдік шешіммен жинақтала бейнеленуі, әдеби бейнелердің прототипті негізділігінің мәні, кейіпкерлерді даралау мен мінездеудің психологиялық ерекшеліктері де қазіргі романдар поэтикасының күрделі болмысын құрайтыны ғылыми байыптала отырып, қазіргі қазақ прозасындағы реалистік сипат пен көркемдік қиял - реализм мен романтизм сарындары сабақтастығының көркемдік шешіммен орындалуын дәйектейді.

Түйін сөздер: тарихи тұлғалар, Хакім, реалистік сипат, көркемдік қиял

А. Paiz¹, М. Aitimov²

^{1,2} *Kyzylorda State University named after Korkyt Ata,
Kyzylorda, Kazakhstan*

HISTORICISM IS THE REALISTIC BASIS OF THE ARTISTIC IMAGE

(based on the novel-Hamsa R. Toktarov " the Phenomenon of Abay")

Abstract

The article systematizes the artistic features (author's narration, dialogue, monologue, characterization, portrait, etc.) used by Ramazan Tokhtarov in his novel –Khamisa “the Phenomenon of Abay” to convey the integral images of Abay and his disciples. According to the author, a number of the main features of the new novels are the reflection of the truth of life with historical authenticity, when historicism becomes the basis for a work of art, when there is a connection between realistic character and artistic fiction. The creation of generalized images of historical figures and events, the validity of literary images on prototypes, psychological features of individualization and character characteristics affect the complexity of the poetics of the modern novel. In modern Kazakh novels, the interrelation of real and artistic fiction, i.e. the combination of motives of realism and romanticism, finds an artistic solution.

Key words: historical figures, genius, realistic character, artistic fiction

А.Пайыз¹, М.Айтимов²

^{1,2} Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата,
Кызылорда, Казахстан

ИСТОРИЗМ– РЕАЛИСТИЧЕСКАЯ ОСНОВА ХУДОЖЕСТВЕННОГО ОБРАЗА (на основе романа-хамсы Р. Токтарова “Феномен Абая”)

Аннотация

В статье дается систематизация художественных особенностей (авторское повествование, диалог, монолог, характеристика, портрет и др.), использованных Рамазаном Токтаровым в его романе –хамсе “Феномен Абая” для передачи цельных образов Абая и его учеников. Отображение правды жизни с исторической достоверностью, когда историзм становится основой для художественного произведения, когда наблюдается связь реалистического характера с художественным вымыслом, составляют, по мнению автора, ряд главных особенностей новых романов. Создание обобщенных образов исторических личностей и событий, основанность литературных образов на прототипах, психологические особенности индивидуализации и характеристики персонажей влияют на сложность поэтики современного романа. В современных казахских романах находит художественное решение взаимосвязь реального и художественного вымысла, т.е. сочетание мотивов реализма и романтизма.

Ключевые слова: исторические личности, гений, реалистический характер, художественный вымысел

Кіріспе. Өмір шындығын эпикалық шығармалардың мазмұны мен пішінде өнер тілімен бейнелеуде жазушылар шығармашылық қорытудың талай күрделі шешімдерін жасайды. Тарихтағы болған оқиғаларды, тұлғаларды әдеби бейне тұғырында сомдауда тарихи шындық поэтикасының күрделі, кешенді амалдары қолданылады. Бұл – жазушы еңбегінің аса күрделі болмысы.

“Абайдың жұмбағы” атты роман-хамсаның бесінші кітабы “Нұрсипатта” Абай мен Мәшһүр Жүсіптің және Шәкәрімнің дидактикалары тарихилығымен және көркемдік шешім үйлесімімен жазылған. Абайдың да, Мәшһүр Жүсіптің де, Шәкәрімнің де өмір сүрген кезеңдерінде олардың айтқан сөздері, өзара қарым-қатынастары қағазға жазылып қалмаса да, жұрттың жадында жатталып, ауыздан-ауызға жалғаса отырып, бүгінгі ұрпаққа жеткені мәлім.

Әдістеме. Тарихи көркем шығармаларды оқытуда оқырмандық қабілетті дамыту оқушылардың жас ерекшеліктеріне, көркем шығарманың ішкі табиғатына, оқырмандық және өмірлік жинақтаған тәжірибесіне сай үздіксіз оқып-үйрену, оған машықтану арқылы ғана жүзеге асатын күрделі үдеріс. Оқушы көркем шығармамен мектеп жасындағы кезінде танысып үйренсе, оның оқырмандық қабілеті де, шығарманы қабылдауы да соғұрлым ерте қалыптасатындығын, әрі терең, әрі тиянақты дамытындығын педагог-ғалымдар дәлелдеген. Тарихи бейнелерді оқу арқылы оқушылар тарихи тұлғалардың өмірі, еңбегі және ерлігі арқылы тәрбиеленеді, болашақта өз елінің дамуына үлесін қосып, әлемдік білім кеңістігінде өз орнын табуына, еліміздің мәртебесін көтеруіне, елінің тарихын құрметтеуге тәрбиеленеді.

Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ әдебиеті - ұлттық сөз өнері тарихындағы тың сала. Себебі, ХХ ғасыр 90-жылдары мен ХХІ ғасыр бас кезіндегі әдеби үдерісте бұрын назарға алынбаған тың туындылар әдеби тек түрлері (эпос, лирика, драма) жанрлары бойынша пайда болды. Қазақ тарихындағы көрнекті тарихи тұлғалар (хандар, би-шешендер, қолбасшы батырлар, т.б.) маңызды оқиғалар (ұлттық-азаттық көтерілістері, ашаршылық, саяси қуғын-сүргін, босқыншылық, т.б.) - бәрі де жаңа туындыларда көрініс тапты.

Тәуелсіздік дәуіріне тарихи тұлғаларды меңгеру арқылы мектеп оқушылары мен студенттер әлем өркениеті және қазақ рухани құндылықтары сабақтастығын гуманизм ұстанымы тұрғысында меңгерген деңгейде қалыптасады.

Нәтижелер мен талқылау. Халық жадында жатталған, ауыздан ауызға тараған «Абай айтыпты» деген әңгімелерде хакімнің он жасынан бастап өмірден өткенге дейінгі аралықта әр түрлі жағдайларда алуан түрлі тақырыпта айтқан қысқа қайырымды, қанатты сөздері, шумақтары сақталған. Әсіресе, хакімнің досы Баймағамбетке, ағайындар Майбасарға, Көрпембайға, Қиясбайға, шәкірті Көкбайға, т.б. байланысты қысқа әңгімелер сақталған [1.,95].

Ал, “Абай мен Байкөкше ақын”, “Абай мен Асылбек”, “Мұрынбай жырау мен Абай”, “Абайдың әділ билігі”, “Абай мен Сәдір ақын”, “Абай мен Құлжан”, “Тоқсан би мен Құнанбай”, “Абай, Оспан, Есенбай”, “Абай, Байкөкше, Көкбай және Қуанышбай ақындар”, “Абай мен Байқұлақ шешен”, “Көңіл айту” және т.б. [1.,521] нұсқаларда хакіммен бірге жүрген, дидарласқан адамдарға байланысты айтылған тапқыр сөздер, өлең шумақтары бар.

“Абайдың жұмбағы” роман-хамсасында да сол тектес бір тарихи дерегі анық дидарласу сәтіндегі шешендік тұспалы мол диалогтар келтіріліпті:

“Абай сәлем беріп кіріп келген Мәшһүр Жүсіпке отырар-отырмастан

- Мәшһүр болсаң, айт, Құдай қайда? - деді.

Мәшһүр сәл-пәл сасыңқырап қалып:

- Құдай - жүректе! - деді оң қолымен кеудесін ұрып тұра қап.

Абай түсін бермей:

- Мәшһүр екенің шын болды. Отыр! - деп қасынан орын нұсқады.

- Мәшһүрдің ақталысы: Абай аға, сөкпеңіз. “Аяз әлін, құмырсқа жолын біледімен” жүрген адаммын мен. Абай оның иығынан асыра тіл қатты.

- Ай мен күннің ортасына жер енсе, ай тұтылады, Күн мен Жердің ортасына Ай енсе, Күн тұтылады. Біз бен сіздің ортамызға сөз енсе, не тұтылады?

Мәшһүр екінші рет оң қолымен жүрегінің тұсын соқты. Абай басын изеді.

Жарайсың, енді шын Мәшһүр болдың, - деді [2.,600].

Ұстазы хакім Абаймен сыйлас Мәшһүр Жүсіппен Шәкәрімнің өте ықыласты қарым-қатынастары да тарихымыздың өнегелі беттері болып саналады.

Романда Мәшһүр Жүсіптің үкілі тақиясын басына үнемі киіп жүретінін “Ұзынбел ала атының үстіне шалжия қонып, үкілі жекей тымағын шалқайта қайырып алған жалқын сары өңді кісі... Қолынан қалам-қағазы түспейтін [2.,617] қалпымен бейнеленуінен де, Шәкәрімнің “Кіші Абай” атана бастаған атақ-даңқын қадірлеуінен де оның ұлтын сүйген ұлағатты тұлға даралана берілген.

Мәшһүр Жүсіптің уақыт сабақтастығын таңертеңгілік, ұлы бесін - кешкілік, адам баласын бұзатын үш қасиет (парақорлық, зинақорлық, жалақорлық) туралы толғаныстары да Абай мен Шәкәрім көзқарастарымен үндес айтылады. Романда Мәшһүр Жүсіптің туған халқына жасаған аса мәртебелі қызметі “көңілден қалыс, көзден таса” оңашалықта отырып үздіксіз жазушы атсалысқанына да Шәкәрім көзқарасымен баға берілген.

Шәкәрімнің есін білгеннен Құнанбай атасын, ағасы Абайды құрметтеген қазақ тарихының атақты адамдарымен таныс-біліс болуы да оның дүниетанымының жан-жақты болып қалыптасуына ықпал еткені анық.

Романда Шорманның Мұсасы, Бөгенбай батырдың шөбересі Саққұлақ бимен және т.б. ондаған белгілі бел ағаларымен, би-шешендерімен, ақындармен (Мәшһүр Жүсіп, Нармамбет т.б.) - бәрімен де елшілік бас қосуларда дидарласқаны, өзара сыйласқан қарым-қатынастарда болғаны роман құрылысында тарихи деректерге сәйкес қамтылған.

Шәкәрімнің ұлтын сүйген отаншыл ұстанымының беріктігі Кенесары хан бастаған ұлттық-азаттық қозғалыс батырларына (Хан және оның батырлары Саркөк т.б.) арналған ықыласынан-пейілінен аңғарылады. Әсіресе, Кенесарының Сарыарқаға сыймай жат өлкеге қоныс аударғанына, қапыда мерт болғанына қатты күйзелген. Шәкәрім Абайдың әрбір жаңа өлеңінен тың ой түйінін тауып, өзі де сол бағытта жаңа шығарма туындатады. (Мысалы, Абайдың “Туысың да, досың да - бәрі екіұшты”, “Өлсе өлер табиғат, адам өлмес” өлеңдері).

Абай отбасылық жұмыстарында да, елішілік әлеуметтік істерде де Шәкәрімнің басқаруымен орындауына тапсырады. Мысалы, келіні Кәмәлияны Семейден ұзатып алып келерде де, Шәкәрімді жұмсайды, Ал, Мәскеу түбіндегі Ясная Поляна мекеніндегі Лев Толстойға да хат жазып, Шәкәрімді арнайы аттандыруды Абай ұйғарады. Абай ағасының бағалаған сөздерінен Шәкәрім Лев Толстойдың адамзат қауымының ар, иманы көрсеткіші деңгейіндегі тұлға екендігін, оның Исламды Православиеден биік жоғары қойғанын, фәни дүниенің қызығын тәрк етіп, артық дүниесін нашарларға үлестіріп, күнделікті ішер асы мен киер киіміне ғана қанағат етуді ұстанған тағылымын гуманизм өнегесі тұрғысында бағалайды.

Шәкәрім романда Абай ұстазының дүниеден өтер сәтінде де, өмірден озған кезінде де оқиғалар ортасында суреттелген. Романның идеялық-композициялық желісінде Шәкәрімді Абай тұлғасының бір бөлшегіндей, ұлылық әлемінің кейінге ұласқан бөліміндей етіп бейнелеу мұраты орындалғандай.

Авторлық идеялық түйін - Абайдың да, оның дарынды шәкірттерінің де қаталдықтың, әділетсіздіктің құрбандары болғандығын дәлелдеу.

Романның соңғы беттеріндегі авторлық түйіндеу де тарихи тұлғалар тағдырының кезең қыспағынан қасірет шегуінің және жазалау құрбандары болуының мәнісін дәйектей түседі:

“Шәкерім Абай ағасы өлгенде басына үйіріле берген қасірет бұлты ғана емес, дем алатын ауасының тарылып кеткенінен болған кесел екенін түсінді.

Салауат қаза, орны толмас өкініш - бұлар. Абайдың айналасында өз ажалынан өлген адам некен-саяқ. Шәкерім қажыны Кеңес өкіметінің чекіст-жендеті атып, терең құдыққа тастап жіберді. Бұдан соң атылғаны, айдалғаны, қараңғы үйде қамалып отырғаны бар - ұзын саны мыңнан асып жығылады. Өкімет құрығы жетпегені елінен, жерінен безіп кетсе, аман қалғаны. Орыс-Герман соғысының құрбаны болды” [1.,749].

Шәкерім - хакім Абайдың даналық тұжырымдарымен ағасының көзінің тірісінде сүйсіне оқып, талқылап, өзінің өмір жолында тұрақты бағдар, тағылым алып өткенін “Абай марқұм өткен соң, өзіме айтқан жырларым” атты өлеңінде шын шәкірттік ойын білдірген:

“Ажал жетсе, өлдің бе?

Өлім келді, көрдің бе?

Баянсызға салынба”-

Десе, жоқтау бердің бе?

Жетпесті қудың жеттің бе?

Барша жаннан өттің бе?

Тағдырың жазған ақ өлім

Құтылып онан кеттің бе?

Қарманып едің, таптың ба?

Қарындасқа жақтың ба?

Қарсыласқан жауыңды,

Қаніки, жерге қақтың ба?

...Өлместей оны көруші ең,

Соған да қарсы келуші ең

Аяған сонан жаныңды

Кімге сақтап беруші ең?!” [3.,83].

Хакім Абайдың балалары өзіндей болмағанмен оның адамгершілік-имандылық ұйыған бітім-болмысына лайықты жаратылған қасиеттерімен танылған еді.

Ақылбай, Әбдірахман, Мағауия, Тұрағұл - бәрі де әкесінің әулеттеріндегі, халық ортасындағы абырой-беделіне лайықты өмір сүру дағдысын ұстанды, аталары Кеңгірбайдың, Өскенбайдың, Құнанбайдың елге сыйлы болған ұлағатты ұстанымдарына лайықты өмір сүруге тырысты.

Баласы Тұрағұл Абайұлы “Әкем Абай туралы” деген естелігінде сөз арқауындағы романдағыдай хал-ахуалдық деректі шындығын көз алдымызға әкеледі:

“Мен әкемді танығанда, әкемнің жүзі ашық, ажары сыртында, көзі өткір, ашуы да, қуануы да жылдам, ширақ жанды адам еді. Мәжілісі қызықты, сауықшыл, дастарханы аса мол еді. Бір іспен қызықтамай, жай, салбырап, шаруасын істеп отырмаушы еді. Маған десе, малай, малшы, қызметкер, қатыннан да болса, бір тәуір мінезін, қылығын тауып, жақсы көріп, ойнап-қалжындап отырар еді. Еш уақытта іші сүймеген, сенбеген адамымен мәжілісте болып ұзақ отыра алмаушы еді. Ондай адамдармен бас қоспақ уақыт еріксіз кез келсе, ол уақытты өзіне абақтыдан кем көрмеуші еді. Сыпайылыққа салиха, әдептіленіп аяғының, басынан аңдап, аузынан шыққан сөзін санап отыратұғын адамға да, уақытқа да риза емес еді. Жарқын жүзбен, ашық көңілмен қытықсыз келетұғын адамды аңсап сағынып, ондай адамы келгенде баласы да туған бауыры келген кісідей қуанып қалушы еді [4.,78]. Бұл хакім Абайдың табиғи жағдайдағы деректі шындығы, мінез-құлық дағдыларының тарихи сипаты. Ал, өзінің балаларына, туған інісі Шәкерімді және талапкерлерді баулудағы ұстаздың өзі де осы естелікте айтылған.

“Мен сол жарты айдың шамасындай уақытта жазған өлеңдерін жаттап, айтқан сөзін жалықпай тыңдап, отырсам керек, менің соныма-ақ қатты қуанып, ырза болып, жолаушылап, келгенде соларға мені: “Мынау адам болады екен, менің сөзімді ұғып жалықпай тыңдады”, - деп мақтады.

Мен әкемнің аузынан шыққан сөзді пайғамбардың аузынан естігендей сеніп, адам болады екенмін деп, сол жылғы бастығымыз Шаһкерім қажы болып хақиқаты олай емес, былай деп таласып жататын санды шәкірттің қатарында болдым.

Жасында ашу мен махаббатты қатар қолданғандығынан, қатын-балалары да, ауыл-ауданы да, елдің адамдары да бір жағынан жылы махаббатты жомарт мінезін сүйіп, бір жағынан жазатайым болса ашуланып кететұғын мінезінен қорқып жүретұғын еді” [1.,15].

Тұрағұлдың осы естелік дерегі - тарихи тұлғаның күнделікті тұрмыстағы жағдайын, табиғи қалпын көз алдымызға елестетеді. Абай балаларының ішіндегі Мағауия да ұлт тарихында қалдырған елеулі мұрасымен ерекшеленетін тұлғалардың бірі.

Қазіргі қазақ әдебиеттану ғылымының бағалауы (С.Қорабай зерттеуі) бойынша: “Мағауия да ақын поэзиясынан үлгі алып, Абайдың ақыл-кеңесі бойынша Еуропа ақындарының үлгісімен терең сезімді махаббат, өршіл сарынды оқиғалы дастан - поэмалар жазу жолына түседі.

Ұстаз әке жолымен сюжеті мен образдар сомдау жағынан романтизм стиліндегі шығыстық сарындағы “Медғат-Қасым” , негізгі идеялық мазмұны адал махаббат бас бостандығы жолында құрбан болған екі жастың қайғылы тағдырын жырға қосқан Еңлік-Кебек қазақ халқының сыртқы жауға қарсы азаттық күресін паш етуге арналған “Абылай” поэмалары Мағауия қаламынан туады [5.,82].

“Абайдың жұмбағы” роман-хамсасында Мағауияның да көркем бейнесі бар. Жазушы оны әкесімен қарым-қатынастары жағдайында кеңінен алып бейнелеген.

Мағауия - әкесінің қасқабағын көбірек қадағалаған қалпымен көрінген. Әкесінің жайдары да, көңілсіз де болатын аумалы-төкпелі мінез құбылыстарының барлығында да Мағауия әке жан дүниесінің демеушісі, ақылшысы тұғырында жүргендей сезіледі.

Абай осы сүйікті баласын еркелетіп “Мағаш”, “Мағытай” деп атайтынын да роман сюжеттерінен оқимыз. Автор тарихи деректілігі анық осындай поэтикалық мәнін дұрыс үйлестірген.

Кейіпкерлердің сюжеттердегі іс-әрекеттерін, қимыл-қозғалыстарын тарихи деректер негізінде ала отырып, диалогтарымен, ішкі монологтарымен байланыстыра бейнелеуден шығарманың негізгі идеялық мұраты жинақталады. Абайдың алдына өзінің шығармашылық есебін беруге келгендей толқу сезімі торлаған Мағауияның психологиялық хал-ахуалына тән реалистік суреттеуден осындай поэтикалық ерекшелік байқалады:

“Мағауия үйге қолына белінде айылбасы бар сарғыш портфель ұстай кірді. Сәлем берген үні дірілдеңкірей шығып, ашаң өңі бұрынғысынан да ағара, жұқара көрінді. Жазық, кең маңдайына қарай көтеріле, керіле түскен жіңішке қастарының ұшы да қарлығаштың қанаты құсап діріл қағып тұр.

- Балам, кел, қасыма отыр! – деді Абай өзінің қатарынан орын нұсқап.

Мағауия ол орынға отырмады, қарсы алдынан кер құшақтай кетіп, айра-жайра кеудесіне ыстық бетін басып тұрып:

- Аяғы шықпай жатыр, аға. Сол бөгеді қолымды, – деп барып, жүрелей кетті.

Әкесі оның не жөнінде екенін жобалап қана түсініп:

- Енді бітті ме? Босандың ба? Арқаң қалтырап тұр ғой, - деді. Мағауия ауырсына жымыып, әлгінде көрпе үстіне тастай берген портфеліне қайта қолын созды.

- Жоқ, бітпеді. Шыдамадым ғой. Сізді көрмей жата беруге, аға. “Медғат-Қасымды” әкеп отырмын.

- Мен бір жаққа кетіп қалады дедің бе, балам? - Абайдың жасаурай қарайтын шарасы үлкен көздері кенет кұрғап, ұшқын ата қалды. - Дәнеңе етпес бітпегені. Кейде осылай шолақ қайырылғаны жақсы. Қырық күні жетпей қосылған Тайбурыл да шабысынан танбаған ғой. Әкел бері....” [1.,696].

Абайдың шығармашылық тапсырмасы - Африка құрлығында, Ніл дариясы жағасында болған оқиғаның А.С.Пушкиннің “Дубровскийіне” ұқсастырып, жеке адам мен қалың көпшіліктің ортақ мұң-зары рухымен жырлануы.

Дастанның сюжеттік-композициялық сипатында бай мырзасы Медғаттың және оның асыранды қарындасы Марияның Қасым Құлдың адал сезімін қорлап жазалауын, Қасым бастаған топтың жауыздыққа қарсы күресінің романтикалық сипатын ойдағыдай игеріп жазып шыққан шығармашылық жұмысына ризалық білдіреді. Абай - өзінің баулыған шәкірттерін, оның ішінде өзінің балаларын шығармашылық ойдың биігінде болуын көксеген гуманист. Бұл ойларын шығармаларында реалистікпен айтқан:

Адамның бір қызығы бала деген.,

Баланы оқытуды жек көрмедім,

Баламды медресеге біл деп бердім,

Қызмет қылсын, шен алсын деп бермедім” [6.,22].

“Абайдың жұмбағы” роман-хамсасының осы Мағауия дастаны “Медғат-Қасымның” алғаш оқылған сәтіндегі ақын әкенің күткен үміті, ақталған, қуанған көңіл-күй құбылыстары нағыз тыңдаушы психологиясының шыншыл болмысымен елестетілген. Хакім Абайдың ауыр денесін сергектікпен қозғағаны, дастанды бейне бір өзі топыраққа енген дәннен өнген, мәуелеген жеміс ағашының тұрпатындай сезініп, жылдам көргісі, жан жүйесімен сезінгісі келген ынтызар ықыласын жазушы нағыз шығармашылық тұлға психологиясына тән құбылыстар тұтасқан күрделі сипатымен беруге ұмтылған:

“Өнер қайығына отырғанда ғана өзіңнің адамдығыңа еш шүбә келтірмей-сің. Алдыңнан арман жағасы, көңілің қалаған тұрақ-мекенің күтіп тұрғандай. Сәл шыдасаң махаббат, достық, ізгілік ағысына килігесің” [1.,697].

Мағауияның осы дастанынан кейін бойын жайлап жүрген ауыр ойлардан күрт серпілгендей күй кешкен хакімнің жадыраған көңіл-күйі өзін де, өзіне қарап отырған шәкірттерін де қуанышқа бөлейді.

Абай егделене бастаған кезде осы Мағауия баласының атақ-даңқы, елге ықпалы күшейгеніне де романда, жақсы баға берілген. Ел арасындағы билік шешімдері кезіндегі тиянақты, әділ іс-қимылдары, өнері, беделді әулеттің лайықты ұрпағына лайықты болмысымен дәлелденген

Ол екі қолын шапанының жеңінен шығармай қаусырынып, қысықтау көздерін сығырайта қарап отырып, ердің құнын екі-ақ ауыз сөзбен шеше салады. “Тісіңдегі қарақұртың мен тізеңе ұялаған сарысуына сүліктей қадалады” деседі жұрт. Жанынан шығарып айтатын суырып-салма ақындығы көмейін бүлкілдеткен шешен тіліне үйлес. Оның бұған дейін жиын-тойларда айтылып келген “Еңлік-Кебек” жырына енді жаңадан шығып, тарап кеткен. “Медғат-Қасым” атты ұзақ дастаны қосылып, оның ел сөзін ұстаған Мағауия атын көп орындарда арқалы ақын есебінде мәлім етеді” [1.,710].

Бұл - Абай хакімнің балалары арқылы өзі ұстанған адамгершілік-имандылық тағылымын халқуна, кейінгі ұрпақтарына үлгі етіп, ұсынуының көрінісі. Романдағы тарихи дерек аясында сомдалған көркем бейне тағылымы осындай даналық тағылымын ұғындырғандай.

Қорытынды.Тарихилық деректері романдардағы эпикалық баяндаулардың да, кейіпкерлердің мінезделуі мен даралануын жүзеге асыратын диалогтардың да, ішкі монологтардың шынайылығын қамтамасыз етеді. Басты және жанама кейіпкерлердің өзара қарым-қатынастарындағы үйлесімді және қақтығыс-тарды, олардың әлеуметтік ортадағы қызметтерін саралауда тарихи деректер туындылардың оқырмандарын сендіретін реалистік сипатты күшейтеді. Ал, тарихилық негізіндегі көркем бейнелер шығармалардың халықтық сипатын айқындайды.

Қорыта айтқанда, романдардың мазмұны мен пішін поэтикалық тұтастықпен жазуда өмір шындығын тарихи шындық поэтикасымен жазудың суреткерлік шеберлікке жеткізетіні айқындалады. Р. Тоқтаровтың “Абайдың жұмбағы” роман-хамсасының кең көлемді эпопеялық желісінде тарихи тұлғалардың өзара дүниетанымдық үндестігі де, әрқайсысының даралық өзгешеліктері де айқындалған. Қазақ тарихындағы әлемдік өркениет кеңістігіндегі озық көрсеткіштермен деңгейлес тұлғалардың өмір деректері тарихи-көркем шындық поэтикасымен жинақтала өрнектеліп, қазақтың рухани құндылықтары мұраларының мәңгілік ұлағаты анықталған. Қазіргі уақыт талабымен туындаған қазақ романы ұлт тарихының деректі кезеңдерін, көрнекті тұлғалар тағылымын эпикалық тыныспен бейнелеудің классикалық үрдісін жаңғырта жалғастыруымен ерекшеленеді. Бұл – қазақ сөз өнері дамуындағы тың серпілістің, өрлеудің көрсеткіші.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1) *Сөз тапқанға қолқа жоқ: Күлдіргі әңгімелер, шешендік сөздер, толғау-термелер / Ел аузынан жинағандар: А. Бейсенғалиев, С. Әбілғазин, С. Қарамендин.–Алматы: Жазушы, 1988. – 608 б. - кітап*
- 2) *Тоқтаров Р. Абайдың жұмбағы: Роман-хамса. – Алматы: Әл-Фараби, 1999. – 752 б. - кітап*
- 3) *Құдайбердиев Ш. Шығармалары: Өлеңдер, дастандар, қара сөздер.–Алматы: Жазушы, 1988. – 560 б. - кітап*
- 4) *Құнанбаев Тұрағұл. Әкем Абай туралы. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 56 б. - кітап*
- 5) *Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. 6-том. – Алматы: ҚАЗАқпарат, 2006. – 610 б. - кітап*
- 6) *Абай (Ибраһим Құнанбаев). Екі томдық шығармалар жинағы. - Алматы: Жазушы, 1986. – Т. 1: Өлеңдер мен поэмалар. – 304 б. - кітап*

МРНТИ 17.71.07

А. Төлебаева¹, М. Айтимов²

^{1,2} Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,
Қызылорда, Қазақстан

СЫР БОЙЫ АҚЫН-ЖЫРАУЛАРЫ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ДҮНИЕТАНЫМ

Аңдатпа

Мақалада Сыр бойы ақын-жырауларының философиялық дүниетаным және педагогикалық көзқарастары олардың шығармалары негізінде талданады. Қазақ сөз өнерінің рухани құндылықтары сарапталады. Сыр бойы ақын-жыраулары Тұрмағамбет Ізтілеуов, Базар Оңдасұлының поэзиясы желісінде талқыланады. Философиялық дүниетаным мен педагогикалық көзқарастар ақын-жыраулардың рухани құндылыққа бай, өміршең өлеңдерімен беріледі. Ақындар поэзиясының классикалық мұра екендігі дәлелденеді. Жыраулардың поэзиясы дәстүріндегі мінәжат өлеңдердің ұлттық руханиятқа қосқан үлесі айқындалады. Ұлттық сананы сергітетін дәстүрлі поэзияның жаңашылдығы суреттеледі. Базар жыраудың “Тіршіліктің түрлері”, “Әр кемелге бір сауал”, “Не артық? ”, “Ойналық та күлелік”, “Айдан ару нәрсе жоқ”, “Өсиет”, “Атасы жақсы қандай-ды”, “Саз керек отқа шаппаққа”, “Жақсыдан жақсы туар жарқылдаған”, “Жақсы мен жамандық” деген толғау-термелері, Тұрмағамбеттің “Өмір толқыны”, “Опа жоқ”, “Не артық? ”, “Жақсы мен жаман” өлең-толғаулары арқылы қазақ философиялық дүниетанымы мен педагогикалық көзқарасына ерекше тоқталады.

Түйін сөздер: философиялық дүниетаным, педагогикалық көзқарас, рухани құндылықтар, тарихи таным, ақын-жыраулар, поэзия, классикалық мұра, поэзиялық дәстүр, мінәжат өлеңдер, әдеби дәстүр, ұлттық руханият.

A. Tulebayeva¹, M. Aitimov²

^{1,2} Korkyt Ata Kyzylorda state University,
Kyzylorda, Kazakhstan

WORLDVIEW IN THE POETRY OF SYR LAND POET-ZHIRAUS

Abstract

In the article the Philosophical Life of the Syr Darya worldview and pedagogical views - their works, the spiritual values of the kazakh word for art are discussed in the poetry of the akyn-jyrauov of Syr Darya - Turmagambet Iztleuov, Bazar Ondasynuly. Philosophical worldview and pedagogical views of akyn-zhyraus shown in viable verses with rich spiritual value. Poetry of akyns this is a classic legacy. Determined by the contribution of poetry to the tradition of national spirituality in the poetry of the zhyraus. Traditional poetry is illustrated, which refreshes national identity. Poems and tolgaus of Bazar zhyrau: “Life forms”, “A question for everyone interesting”, “What is better”, “Play and laugh”, “No more beautiful than the moon”, “What a good grandfather”, “Flame needs clay”, “Well and bad”. Turmagambetov's works “Wave of Life”, “No Profit”, “What is better? ”, “Good and bad» says about the philosophical worldview and pedagogical views of the Kazakhs.

Key words: philosophical worldview, pedagogical perspective, spiritual values, historians, poets and zhirau, poetry, classical heritage, poetic tradition, poems, literary tradition, national spirituality

А. Тулебаева¹, М. Айтимов²

^{1,2} Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата,
Кызылорда, Казахстан

МИРОВОЗЗРЕНИЕ В ПОЭЗИИ АКЫНОВ-ЖЫРАУ ЗЕМЛИ СЫРА

Аннотация

В статье анализируются философское мировоззрение и педагогические взгляды поэтов-жырау на материале их произведений. Анализируется духовное богатство казахского искусства слова, рассматривается поэтическое творчество поэтов-жырау низовьев Сыра Турмагамбета Изтлеуова и Базара Ондасулы. Философское мировоззрение и педагогические взгляды названных поэтов нашли отражение в их стихах, представляющих собой духовную ценность. Авторы статьи отмечают, что произведения поэтов – это классическое наследие; их стихотворения – молитвы, соответствующие традиции поэзии жырау, являются вкладом в национальную духовность. В статье описывается новизна поэзии, освежающей национальное сознание. Особое внимание в статье уделяется философии казахского мировоззрения и педагогических взглядов на примере стихов-размышлений Базара жырау “Тіршіліктің түрлері”, “Әр кемелге бір сауал”, “Не артық?”, “Ойналық та күлелік”, “Айдан ару нәрсе жоқ”, “Өсиет”, “Атасы жақсы қандай-ды”, “Саз керек отқа шаппаққа”, “Жақсыдан жақсы туар жарқылдаған”, “Жақсы мен жамандық” и Турмагамбета Изтлеуова “Өмір толқыны”, “Опа жоқ”, “Не артық?”, “Жақсы мен жаман”.

Ключевые слова: философское мировоззрение, педагогические взгляды, духовные ценности, историческое познание, поэты-жырау, поэзия, классическое наследие, поэтическая традиция, стихи-молитвы, литературная традиция, национальная духовность

Кіріспе. Қазақ сөз өнері мұралары – әлем өркениеті кеңістігіндегі ғасырлар бойы қалыптасқан рухани құндылықтар құрамындағы көркемдік-эстетикалық дүниетаным көрсеткіштері. Ата-бабаларымыз қалыптастырған философиялық дүниетаным мен педагогикалық көзқарастар негіздері ұлттық жан ділі болмысы арқылы қалыптасады. Қазақ халқының қалыптасу, даму мыңжылдықтары белестерінде ұрпақтар жалғасы жүйесінде осы ерекшелік сақталып келеді. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаевтың “Тарих толқынында” кітабындағы қазақтың ұлттық және жалпыадамзаттық ақыл-ой ұстанымдары тұтастығына негізделген психологиялық болмысын бағалауы да тарихи таным сипатын дәйектейді: “Қазақтар – ұлы өркениеттердің мұрагерлері. Тарихтың сан-сапалақ құз-қияларынан өзінің ұлттық “МЕН” дегізгерлік қасиеттерін алып шыға алды. Жай ғана алып шығып, жай ғана сақтай білген жоқ, сонымен бірге еселеп жаңғырта да білді... Қазақ әдебиеті мен музыкасы, фольклоры мен сұңғаты (живопись), бірде ғажайып поэзиялық дәстүр түрінде, енді бірде әуен-сазы келіскен музыкалық нысан түрінде, тіптен кейде этнологиялық тегеурінді серпіліспен ұлттық сананы сергітіп қана қоймаған, сонымен бірге мән-мазмұнын да кеңейтіп отырған” [1., 26-27]. Демек, қазақ поэзиясының дәстүрлі негіздерін құрайтын Сыр бойы ақын-жыраулары поэзиясындағы философиялық дүниетаным мен педагогикалық көзқарастардың ұлттық және жалпыөркениеттік тұтастық болмысын аңғарамыз.

Әдістеме. Сыр бойы ақын-жыраулары мұраларындағы сақ, ғұн, түркі өркениеті дәуірлерінде негізі қаланған философиялық-педагогикалық ойшылдық, тәлім-тәрбиелік ұстанымдар ұрпақтардың сапалы халық, ұлт болуында аса маңызды қызмет атқарып келе жатқанын дәлелдейді. Сыр бойы ақын-жырауларының шығармашылығына аталған классикалық мұралар көркемдік негіз болды. Мысалы, ұлы ғалым-философ, математик, астроном Омар Хайямның ақындық мұрасы – өзі зерттеген ғарыштық ғаламдық тіршілік мазмұнының мәңгілік ұлы қозғалыс сипатындағы негізгі қозғаушы күштердің жырлау үлгісі. Ол жазумен арнайы шұғылданбаған, өзінің атағын әлемге әйгілеген төрттағандарын ғылыми еңбектерінің (қолжазбаларының) ашық жиектеріне үзік-үзік қалыппен жазған. Демек, ойшылдықпен қанағаттанған ұшқыр қиял жемістері нақты есептеулер мен болжамдардың салыстырыла қарастырылуы табиғатынан туындағаны мәлім. Адам болмысының реалистік сипаттағы әлемі айқындала жырланады:

Найзадай берік болсаң – лақтырады,

Матадай жұмсақ болсаң – қап қылады.

Садақтай иіліп ең отқа қақтап,

Жебедей түзу боп ең – атқылады.
Қайғы мен қуаныштың құлы да біз,
Ылайға, тұныққа да ұрынамыз.
Айнамыз әлем сыры көрінетін,
Мүсәпір әрі тексіз, ұлы да біз.
Жақыныңнан жат жақсы адал болса,
Жаттан бетер жақының арам болса.
Кейде балдан емес пе уың артық?
Айықтырып дертіңнен алар болса [2., 22].

Ғарыштық кеңістіктегі саналы тіршілік иесі Адамның болмысы бірнеше өлшемдерден құралады, біріншіден, адам – саналы ой иесі ретінде сезімталдық қабілеті бар дене, екіншіден, өзіндік айрықша қасиеттері бар өзгешелігімен, үшіншіден, қоғамдық ортадағы дербес әлеуметтік қабілеті бар тұлға екендігімен танылады. Философиялық ғылыми түсініктің аясында бағаланатын адамдық болмыстың осындай сипатында қарама-қарсылықтың бірлігі мен күрес заңы түріндегі – өмір мазмұнының шындығы айқындалады. Осы секілді философиялық толғамды тереңнен тартып, жалпы дүниетаным және педагогикалық көзқарас негіздерін айрықша ұстанып, материалдық және рухани мәдениет салаларын белсене насихаттау Сыр бойы ақын-жырауларының шығармаларына да арқау болды.

Нәтиже.Сыр бойы ақын-жыраулары поэзиясында философиялық дүниетаным мен педагогикалық көзқарастар кеңінен насихатталады. Сонымен бірге насихаттық үлгідегі тәлім-тәрбиеге құрылған, тереңдігі мен мән-маңызы ерекше айқындылығымен көзге бірден түсетін ақын-жыраулар өлеңдері қай кезеңнің болмасын ащы шындығы мен ақиқатын ашуға негіз бола алуымен құнды.

Ақын-жыраулардың философиялық-педагогикалық мақсат жырларының құрылымы –тақырып тарихилығы мен өзектілігінде. Тақырып – халық. Ақындар бұны түрлі ой көрінісі, әдіс-тәсілдермен баяндайды. Жырлардың мазмұны тақырыптың эстетикалық базасымен айқындалады. Тіршіліктің әлеуметтік маңыздылығы түсіндіріледі. Тыңдаушыларға сәйкес белгілі бір тақырыптар жүйеленеді. Ақындар педагогикалық барлық әсер ету тәсілдерін шығармашылықпен қолданады. Тыңдаушылар психологиясын игерген ақын-жыраулар халықтың азаматтық тарихын жырлау арқылы тәрбиелік ықпал жасайды. Оқырманның, тыңдаушының идеалды мақсаты өлеңдер арқылы орындалады. Айтылған мәселелер Сыр бойы ақын-жырауларының шығармаларында көрініс табады.

Талқылау.Адамзат тарихын материалдық және рухани мәдениет қазыналары құрайды. Қоғамдық-әлеуметтік ортадағы адамдардың санасында және табиғатта өзара бірін-бірі теріске шығара отырып, бірақ өзара ажырасып та кетпейтіндік – тіршіліктегі қарама-қарсылық атты табиғи заңдылық. Сондықтан өмір сырын тереңдікпен толғайтын, адамдық өмірдің кешегісі мен бүгінін, болашағын эстетикалық-көркемдік сыршылдық сырларымен жырлайтын ақындық өнер шығармалары адамдық болмыстың айнасы екендігін көреміз. Адамдар арасындағы қарым-қатынастардағы үйлесімділік, сәйкестік, айырмашылық, қарама-қарсылық және олардың бірлігі, қайшылықтар мәселесі замандар бойы ақындар шығармаларының негізгі өзегі болып келеді.

Осындай ой Т.Ізтілеуов шығармаларында да көрініс тапқанын салыстырып қарайық:

Бітсе өмір, бұл дүниеден кім өтпейді,
Болса өмір кім амалдап күнелтпейді?!
Өлем деп өмір бітпей, етпе уайым,

Өзінен өзгеге Алла түнертпейді! [3., 147],- деп имандылық сарын, гуманистік эстетикалық, философиялық тағылымға құрады.

Т.Ізтілеуов өлеңдеріне талдау жасаған зерттеуші Ғ.Тұяқбаев: “Ішкі жан-дүние тазалығын сұрау, Алла алдында ақ болу мәселесі ғана, мұнда ешқандай пендешілік тілек жоқ”,- дей келе ақын өлеңдерінің күйкі тірліктен ада, жоғары пафосты және руханилық мән-маңызының тереңдігін тағы бір мәрте тілге тиек етеді [4., 53].

Көркемдік пен руханиятқа негізделген шығармаларының ішінде шайыр Т.Ізтілеуовтің мінәжат өлеңдерінің шоқтығы биік. Онда пенделіктен жоғары тұратын поэзия нақтылана, ажарлана түседі. Мінәжат өлеңнің өнбойындағы ақындық мұратты жеткізуші – сабыр, тауфик, ханнас. Ақын осы үш сөзді философиялық деңгейге көтерген.

Фәни дүниенің өзгермелі, өткінші мазмұндағы қарама-қарсылықты, қайшылықты құбылыстардың жағаласқан, шарпысқан қозғалыстағы табиғатынан тағылым алып, өнегелі өмір сүруді уағыздау қазақ әдебиетінің XV-XVII, XVIII-XIX ғғ. кезеңдеріндегі ақын-жыраулар

шығармаларында да тұрақты жырланады. Мысалы, қазақ әдебиетінің көрнекті тұлғалары Дулат Бабатайұлы, Базар Оңдасұлы, Омар Шораяқұлы, Жүсіп Ешниязұлы, Тұрмағамбет Ізтілеуұлы және т.б. ақындардың шығармалары – өмірдің ішкі сырларын тереңдете жырлауымен ерекшеленген, халықтың жүрегін баураған туындылар. Бұл ақындардың өлеңдерінде тіршіліктің мазмұнындағы қайшылықтар табиғаты сезімнің сырлы саздарымен өрнектеледі. Философия ғылымында негізделген қайшылықтар хақындағы теориялық анықтамалар да қазақтың ақын-жыраулары шығармаларындағы осы мәселенің табиғатын тануымызға бағдар бере алады: “Егер қарама-қарсы заттардың, құбылыстардың, тенденциялардың біріне-бірі шарт қарсылығын көрсететін болса, олардың біріне-бірінің әсерін, қатынастарын қайшылықтар дейміз. Қарама-қарсы жақтар бір жағынан бірін-бірі ұстап тұрады, екінші жағынан олардың қайшылықтары нәтижесінде ұдайы күрес жүргізіліп жатады. Егер қарама-қарсы жақтардың күші бірдей болса, қайшылық біркелкі болып, ешнәрсе өзгермейтін, қозғалмайтын болар еді. Онда даму да тоқтайды” [5., 114].

Базар ақынның “Тіршіліктің түрлері”, “Өр кемелге бір сауал”, “Не артық?”, “Ойналық та күлелік”, “Айдан ару нәрсе жоқ”, “Өсиет”, “Атасы жақсы қандай-ды”, “Саз керек отқа шаппаққа”, “Жақсыдан жақсы туар жарқылдаған”, “Жақсы мен жамандық” деген толғау-термелері – қарама-қарсы қасиеттердің әлеуметтік-тұрмыстық ықпалын реалистік болмысымен, философиялық пайымдаулармен түсіндіретін шығармалар.

Қарғадан қарға туар қарқылдаған,
Жақсыдан жақсы туар жарқылдаған.
Алаштың адамының бәрі мәлім

Кім қалды таразыға тартылмаған,- деген негізгі ойының арқауында халықтың қалың ортасындағы мәңгілік боп қалыптасқан заңдылық қарама-қарсылық қатынастарының жарыса, жағаласа өмір сүріп келе жатқан табиғатының суреттерін өлең тілімен өрнектейді. Базар ақын өзін қоршаған қоғамдық-әлеуметтік ортаның сырларындағы қарама қарсылықты, қайшылықты сападағы қасиеттерді айтқанда табиғаттағы құбылыстарға ұқсастыра егіздей жырлайды:

Жақсы менен жаманның,
Арасы жер мен аспандай...
Мырза менен сараңды
Өштестіріп қарасаң
Ылди мен зәулім асқардай
Ғалым менен наданды
Салыстырып білерсің
Дария шіреп тасқандай.
Өр нәрсенің осындай
Білгендерге нарқы бар
Көрілік пен жас қандай [6., 71].

Ақын өзін қоршаған қоғамдық-әлеуметтік ортаның даму мазмұнындағы айырмашылықтары көп болса да бірі-бірін өзара толықтыра өмір сүретін сапалық өзгешеліктері әрқилы қарым-қатынастар табиғатының шынайы мазмұнын толық суреттейді. Өзара қарама-қарсылықтары үздіксіз жалғасатын табиғи құбылыстардың мәңгілік қозғалысы – тіршіліктегі күрес атты ұғымның да мазмұнын танытатын ерекшелік. Ақынның осындай ойшылдық дүниетанымы арқылы заманның шындығына, адамдардың тағдырына арналған азаматтық, күрескерлік мұраты “Не артық?” атты термесінде дәл беріледі:

Қу қанжыға жүйріктен,
Қаба жалды берік артық.
Жылуы жоқ тымақтан,
Баса киген бөрік артық.
Жаман болса алғаның,
Мақтасы қалың көрпе артық.
Сөйлер сөзі болмаса
Бір көруге көркі артық,
Қараға жауап бергеннен,
Аққа берген серт артық.
Жаманнан азар көргеннен,
Құдайдың берген дерті артық.

Түзелер еді бұл заман
Пейім бұзық пендені
Кетсе астына жер тартып [6., 45].

Тұрмағамбет ақын да терме, тақпақ, төрттаған, мысал, айтыс, дастан жанрларындағы шығармаларында тіршілік мазмұнының алуан иірімдері мен сан бояулы құбылыстарын, суреттерін шыншыл тілімен жырлады. Адамдардың тұлғалары ұқсас болғанымен мінездерінің әр түрлі болуынан туындайтын сарандық пен жомарттық (“Бар” мен “жоқ”, “Ал” мен “бер”), кішіпейілділік пен менмендік (“Еңбегің ессізге еткен еш болады”), даналық пен ақымақтық (“Өнер бәйгесі”), азаматтық пен ездік (“Толымды жігіт”, “Қайтсең де өз халқыңа қызмет қыл”, “Қайрама халқыңа тісінді”, “Адамдық іс”) және т.б. қарама-қарсылықты қасиеттерді өзара қайшыласқан қалпында суреттей отырып, оқырмандарының, тыңдаушыларының мағыналы, мазмұнды өмір сүруін уағыздайды, мысалы, “Не артық? ” деген өлеңінде адамның талғампаз танымындағы жақсылық пен жамандықты ажырата білуінің эстетикалық, гуманистік маңызын даралап түсіндіреді:

Сипаты бірдей адамның,
Ерден – ердің ісі артық.
Формасы келмес күмістен
Сұлулап соққан мыс артық.
Жаңбырсыз болған жаз күннен,
Шаруаға жайлы қыс артық.
Тұғыры құтсыз сұңқардан,
Тұрымтай атты құс артық.
...Құрымы тамған қараша үй,
Таза болса тағамы,
Ықыласты болса адамы,
Ақ ордадан мың артық! [7., 191].

Сыр бойы ақын-жыраулары шығармаларындағы философиялық-педагогикалық көзқарастардың жырлануы шағын көлемдегі дидактикалық мағыналы өлеңдері арқылы көбірек байқалады. Ақындар қазақтың ұлттық-этнографиялық тұрмысындағы заттарды, әрекеттерді, құбылыстарды адамдардың мінез-құлық психологиясымен баламалап жырлауды тұрақты дәстүрге айналдырған. Себебі, тыңдаушылардың дүниетаным деңгейлеріне қарай ұлағатты ой айту – ақынның білімділік-танымдық ұстанымымен байланысты ерекшелік. Тыңдаушылары, оқырмандары түсіне алатын шығарма жаза алмаған ақын халықтық бола алмайды. Сондықтан халықтық дүниетанымды негізге ала жырлаған адамдардың ақындық деңгейлері халықтың жадында жатталып, ауызша авторлық әдебиеттің феномен құбылысын дәлелдеп келеді. Бұл орайда, Сыр бойы ақындарының көрнекті тұлғаларына тән қасиеттерді даралап айта аламыз. Тұрмағамбеттің философиялық-педагогикалық көзқарастарға негізделген өлеңдерінің қатарында өмір шындығының қайшылықтарын салыстыра, шендестіре жырлаудың тағылымы танылады. Мысалы: “Жақсы мен жаман” өлеңіндегі салыстыру, шендестіру баламаларының халықтық ұстаныммен сәйкестігі анық байқалады:

Халық үшін туған қас жомарт,
Мың барсаң да пір көрер.
Кеуде зор, көңілі пәсендер,
Мың айтсаң да бір көрер.
Мал менен дос мәңгілер (меңіреу)
Қаранды көрсе бүркенер.
Туысы бірге болған соң,
О, дарих, бәрін бір көрер [7., 193].

“Опа жоқ” өлеңіндегі салыстырулар арқылы фәни дүниедегі жалған қылық иелерінің халыққа әшкере жағымсыз қылықтары арқылы ұрпақтың жамандықтан жиренуі керектігі насихатталған:

Атында, ерлер, опа жоқ,
Біреу мінсе, кетеді.
Қылышында опа жоқ,
Өзінді ұрса, өтеді.
Қатынында опа жоқ,
Қиянат қарлық етеді.
“Өтірік” деп осыны,

Айтпасандар, не етеді.
Анығына, асылында,
Ақылдарың жетеді [7., 195].

Тұрмағамбет өлеңдерінің қоғамдағы күрделі мәселелерді көтеріп, оның адамдар бойындағы алуан түрлі қасиеттерді жырлап, моральдық болмыстарды реттеп отыратын өнегелік ұстанымын атай келе, зерттеуші Ұ.Н.Жанбершиева: “Жақсылық пен жамандық, ізгілік пен қанішерлік, адалдық-арамдық, достық-қастық, заман қайшылығы, адамның жас ерекшеліктерін жырлау ақынның дүниетанымының жоғары екенін танытады”, - деген тұжырым жасайды [8., 84].

Ақындар – өмір жолындағы барлық қайшылықтардың, үндестіктердің жыршылары. Оқырмандарының назарына тіршілік қозғалыстарындағы қарама-қайшылықтардың, қақтығыстардың, үндестіктердің шынайы сипатын елестете отырып, мағыналы өмір сүрудің тағылымын ұғындырады. Тұрмағамбет ақынның “Өмір толқыны” атты өлеңіндегі философиялық-педагогикалық көзқарастар тұтастығымен өрнектелген ойлардың тәлім-тәрбиелік әсері айрықша маңызды:

Пендесін Алла жек көрер,
Жек көрмесе жеткерер.
Қалың өрттен қаптаған,
Аман-есен өткерер.
“Шүкірлік” қылып шыдаған,
Кеңшілікті көп көрер.
“Болмады,-деп,-ойдағым”, -
Асығып, ақымақ өкпелер.
Қашқанменен қай жаққа,
Тағдырда жазған талайың,
Тап алдыңнан дөп келер.
Осы үгітті тыңдамай,
Тарап кетті тұс-тұсқа,
Көкірегі көппелер [7., 196].

Ақындар – халық көңілінің табиғи мазмұнын танытатын тұлғалар. Адамдардың алуан түрлі мінез-құлықтық машықтарының халық ортасындағы танылуы көбінесе қарама-қайшылық сипатында сыншылдықпен бағаланатыны мәлім.

Қорытынды. Сыр бойы ақын-жыраулары шығармаларына негіз болған Шығыс классикалық поэзиясы аясындағы жалпытүркілік әдеби дәстүрлер ықпалдастығы философиялық-педагогикалық ұстанымдар бойынша көркемдік жалғастықты дамытты. Шығыс поэзиясы мен халықтық поэзияға тән небір образды айшықтар қалыптастырған ақындар ұлт, ұрпақ тәрбиесінде үлгі боларлық мұра қалдырған. Ақындар поэзиясындағы философиялық дүниетаным мен педагогикалық көзқарастардың тұтастаса жырлануында көрнекті ақындардың эпикалық шығармалары халық ортасындағы адамгершілік-имандылық тәлім-тәрбиесінің нығаюында ықпалды орын алды. Сондықтан да бүгінгі күні Сыр бойы ақын-жыраулары деп аталатын үлкен өнер иелерінің шығармаларына жаңаша көзқараспен қарап, олардың философиялық дүниетанымын жаңа қырынан тану қажет. Осы орайда Сыр бойы ақын-жыраулары шығармаларының сипаты арқылы ұлттық діл әлемінің мыңжылдықтар белесінен өткен шынайы болмысы айқындалады. Сыр бойы ақын-жыраулары поэзиясы негізге алған ұлттық руханият үлгілерінде қазақ халқының түркі өркениеті мен әлем мәдениеті құндылықтарын тұтастыра дамыған байырғы этностық сипатының қуатты ықпалы танылады. Бұл – тәуелсіз Қазақстанның қазіргі заманғы әлем өркениеті кеңістігіндегі мәртебелі тұғырын дәлелдейтін басты ерекшелік.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1) Назарбаев Н.Ә. *Тарих толқынында.* – Алматы: Атамұра, 2003. –288б. -кітап
- 2) Хаям О. *100 рубай. Ауд.: Бекбосынов А.* – Алматы: Жалын, 1991. –110 б. -кітап
- 3) *Ізтілеуұлы Т. Шығармалары. I том Мінажат, көңіл қос, жоқтау өлеңдері және түрмеде жазылған жырлары. Құрастырған: М.Байділдаев, А.Алматов.* Алматы: “Жазушы”, 2007. -312б. - кітап
- 4) Тұяқбаев Ф.Ә. *Тұрмағамбет шығармаларындағы мінәжат жанры. Bulletin KazNU. Filology series. № 3(149). 2014-журнал*
- 5) *Философия / Ред. басқарушы Кішібеков Д.* – Алматы: Рауан, 1991. –320 б. -кітап

- 6) Базар жырау. Шығармалары. Құраст. Алдашев Ш. –Алматы: Жазушы, 1986. –200б. -кітап
7) Қоңыратбаев Ә. Көп томдық шығармалар жинағы. Т.3: Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы: “Мерсал” баспа үйі, 2004. –516 б. -кітап
8) Жанбердиева Ұ.Н. Т. Ізтілеуовтің әдеби мұрасы. –Алматы: Арыс, 2003. –336 б. -кітап

МРНТИ 17.82.31:

Г. Кенжебекова¹

¹ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

М. ӘУЕЗОВТІҢ “АБАЙ ЖОЛЫ” РОМАНЫ: ҚҰНАНБАЙ ҚАЖЫ БЕЙНЕСІ

Аңдатпа

Мақалада академик-жазушы М.Әуезовтің “Абай жолы” роман-эпопеясындағы Құнанбай қажы бейнесінің идеялық-тәрбиелік, діни-танымдық астарларына мән беріледі. Автор ұлы ақын Абайдың өсіп жетілуі мен қалыптасуындағы әкесі Құнанбайдың алатын орны, оның тәлім-тәрбиелік іс-әрекеттеріне арнайы тоқталады. Құнанбай туралы А.Янушкевич, Т.Жұртбай, Е.Сыдықов сияқты ғалым-зерттеушілердің еңбектерінен нақты тарихи мәліметтер келтірілді. Мұнда автор Құнанбай қажы бейнесін бүгінгі егемен еліміздің тәуелсіздік кезеңіндегі жаңа тұрғыдағы көзқараспен түйіндейді. Бұл мәселелер тарихи шындықтың әдеби туындыдағы көркемдік шешім табуымен тығыз байланысты қарастырылады.

Кілт сөздер: Қажы, мұсылман, бес парыз, шариғат, иман, діни таным, Құран қағидалары

G. Kenzhebekova¹

¹ Abay Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan

“THE WAY OF ABAI” NOVEL of M. AUEZOV: THE IMAGE OF KUNANBAY HAJI

Abstract

The article attaches importance to the underlying ideological-educational and religious - cognitive image of Kunanbai Haji in the epic novel “the Way of Abai” by academician-writer M. Auezov. The author particularly touches upon the role of Kunanbai's father in the development and formation of the great poet Abai, dwells on his educational and educational activities. Concrete historic data about Kunanbay was given in the works of researchers, such as A.Yanushkevich, T.Zhurtbay, Y.Sydykov. Here the author studies the image of Kunanbay haji from a new prospective in the period of our independence. These problems are considered in close connection with the fact that historical reality finds an artistic solution in a literary work.

Key words: Haji, muslim, five principles, sharia, faith, religious knowledge, principles of Koran

Г. Кенжебекова¹

¹ Казахский национальный педагогический университет им. Абая,
Алматы, Казахстан

РОМАН М.АУЕЗОВА “ПУТЬ АБАЯ” : ОБРАЗ КУНАНБАЯ ХАДЖИ

Аннотация

В статье придается значение идейно-воспитательному и религиозно-познавательному образу Кунабая хаджи в романе-эпопеи “Путь Абая” академика-писателя М.Ауезова. Автор особо затрагивает роль отца Кунабая в развитии и становлении великого поэта Абая, останавливается на его образовательной и воспитательной деятельности. В трудах ученых-исследователей таких как

А.Янушкевич, Т.Журтбай, Е.Сыдыков приводились конкретные исторические данные о Кунанбае. Здесь автор рассматривает образ Кунанбая хаджи в период независимости нашего государства с новой точки зрения. Эти проблемы рассматриваются в тесной связи с тем, что историческая реальность находит художественное решение в литературном произведении.

Ключевые слова: Хаджи, мусульманин, пять принципов, шариат, вера, религиозное познание, принципы Корана

Кіріспе. “Абай жолы” – халқымыздың ақыл-ойын, парасат-пайымын шексіз биікке көтерген, тұрлаулы тұғырға шығарған көркем туынды. Бұл роман тек қана Мұхтар Әуезовтің шығармасы ғана емес, туған халқымыздың көкірек көзі, ар-намысы, иманы, ұлы ақын аңсаған нұрлы болашақ иелерінің жан сыры, қазақ рухының айқын көрінісі іспетті. Сондықтан да болар академик Қаныш Сәтбаев романды “қазақ өмірінің энциклопедиясы” деп атаған болатын.

Әдістеме. “Абай жолы”... Бұл ұлттың ұлт болудан қалып, елдіктен жұрдай бола бастаған шақта, ата дінді аластап, иман-сәлімді маңдайға теуіп, “ақтабан-шұбырынды” аласапыранының он есе ұлғайған тажал көрінісі бейбіт халықты іргеден түре бастағанда, көзден-жас, көңілден – хош, кеудеден – жан шығып жатқанда “езу жымитқан”, демек жантәсілім, өліара сәтте санаға сіңе сілкіндіріп рухтандырған өмірсүйгіш, оптимистік туынды”, - дейді абайтанушы жазушы Бейбіт Сапаралы. [1,5-6 б.]

Таным тамырлары тереңге бойлаған күрделі талант иесінің, кесек тұлғаның ұлы шығармасы осындай пікірлер түйінін, құнды ойлар жиынын топтастырған. Дегенмен, мұндай ұлы шығарманың ашылмаған құпиясы, шешілмеген жұмбағы әлі көп. Заман талабы өзгерген сайын шығармаға жан-жақты, әр қырынан үңілуге жетелейді. Ол зерттеулер өз жемісін көрсетіп жатқаны да айқын.

Тереңірек қарастыруды қажет ететін шығарманың бір түйінін жазушының романдағы діни көзқарастарынан, діни адамдар бейнесінен көреміз. Тек қожа-молдалар немесе ишан, қари, мәзіндер бейнесі ғана емес романдағы әрбір діни сауаты бар кейіпкерлердің дүниетанымдық көзқарастары арқылы Мұхтар Әуезовтің қатал уақыт тұғырында отырып қандай ой түйгенін, діни көзқарастарының қаншалықты дәрежеде жоғарылығын тұжырымдай аламыз.

Талқылау. Енді романдан нақтылы мысалдар келтіріп, талдайық. Мұнда “Абай жолындағы” ерекше бірегей бейне деп Құнанбай образын алуға болады. Екінші кітаптың “Абай аға” атты тарауындағы Құнанбайдың қажылық бейнесіне үңіліп көрейік. Осы ретте шығарма авторының “Құнанбайдың кім болғанын білмесек, Абайдың кім болғанын білу де қиын, бұлар өз заманының туындысы”, деген ұлы жазушының 1944 жылы жазған, бірақ баспа бетін көрмеген “Абай өмірбаяны” деп аталатын шығармасының үшінші нұсқасында Құнанбай ғұмырбаянының жан-жағын аша түсуге тырысқан. Осы еңбекте мынадай көңіл аударарлықтай сөйлем жолдары бар: “Көп ел ортасына, Құнанбайдың өз тұсында, өзінше үлгілі ісі боп аталып, таралған бір әрекеті – мұсылмандық әсерін күшейтетін, дін тарату болады. Бұл ретте шариғат жолын ел көкейіне сіңірем деп қатал, ояр мінездер жасағаны, ерсі, діндар, фанатиктік істері де аз емес. Соның бірі – шариғат үкімі деп Қодар деген шалды келінімен көңілдеп, мойындарынан қосақтап, түйеге асып өлтірткені. Насыбай атқан кісінің танауын тілгені де бар.

Ол дін жолын бекем ұстауды үлгі етемін деп, аға сұлтан боп тұрған күнінде Қарқаралы қаласында мешіт салдырған. Кейін 70 жас шамасында әмір-биліктен әдейі тоқталып, ада болып біржола шығып, Меккеге барады. Меккеде қазақ адамдары түсіп жүрсін деп өсиет етіп, өз қаржысына “Тәкия” деп аталатын қонақ үйі тектес ғимарат салдырып кетеді. Өз уақытында Орта жүз қазақтарының ішінен шойын жол жоқ заманда, сонау қияндағы Меккеге барушылардың ең алды осы Құнанбай болса керек деп ойлаймын. Бертін келе, Меккеге қажылыққа барушы қазақ әр рудан көбейген уақытта, әрбір барушы Меккеден Құнанбай атына қанық боп қайтатын. Осының өзі де кейін Құнанбай қажы өлген соң да, оның атағын ерекше даңқты етуге себеп болған”. [1,17-18 б.]

Сөзіміз дәлелді болу үшін осы жайтқа шығармадан мысал келтірейік: “... Енді осы топтың алдында Құнанбай өзі боп арбаға қарай келе жатқанда, бұл мінетін күйменің көлеңкесінде отырған бір-екі адам орнынан тұрып, Құнанбайға қарсы жүрді. Алыстан сәлем беріп, Құнанбайдың алдына тақап келген бұл екеудің біреуі – сақалына бурыл кірген Дәркембай. Қасындағысы – жырттық шапанды, жүдеу жүзді, жалаңаяқ, аяғын қалың күс басқан 10-11 жасар бала еді. Дәркембай тақап келіп, Құнанбайға “жол болсын” айтып, соған ілесе жылдам сөйлеп кетті:

–Күнеке, алыс сапарға бет алып, құдай жолына кетіп барады екенсіз. О да мүсәпірлік сапар дейді ғой. Кетерінде бұндағы бір шын мүсәпірдің арызын тындап кетсең деп тосып отыр ек. Мына баланың арызы бар “Құдай үшін айтып бер” деп мені ертіп әкелді! - деді.

Құнанбай қабағын түйіп, тіксіне қарады да, жүрісінен бөгеліп қалды.

–Мен дүние сөзінен аулақ кетіп бара жатқан жанмын. Арызың болса, менен өзгеге айтпаушы ма ең? - деген еді”. [2,390-391 б.]

Құнанбай Дәркембайды Майбасар мен Тәкежанға екі етегінен бастыртып үнін шығартпады. Дәркембай Құнанбайдан қажылыққа, құдай жолына бара жатыр ғой, тым болмағанда осы жолы бір мүсәпірдің, тілегін берер ме екен деп бір үмітпен келген еді. Дәрмен жайын сөз ете келе, өтіп кетсе де жүрегінде ауыр сызын қалдырған ескі жараны да ушықтырып алды. Бірақ, Құнанбай “құнанбайлығын” жасады:

“Дәркембай екі мықты мырзаның сығымында отырса да, Құнанбайдың сыртынан соңғы сөзін қатты айтып қалды:

– Кеше құдіретінді аға сұлтан боп жүргізіп ең. Енді Құнанбай қажы боп алып жүргізем деп барады екенсің. Білдім құдай жолы емес... тағы да Құнанбайлық жолыңды жоқтап барады екенсің ғой. Өлтірт, талат мына бөлтіріктеріңе! - деді.[2,393 б.] Ал Абай бойында қайнап жатқан иман, арнамыс бұл бассыздыққа құр қарап жата алмады, бұрқ етіп көтеріліп, барлық жан-дүниесімен қарсылық көрсетті.

“Осы сәтте Абай жұртқа жонын беріп отыра берді де, Майбасар мен Тәкежанның, Дәркембайдың жағасына жабысып отырған қолдарын қатты жұлып-жұлып алып, серпіп жіберді.

–Құдай атқыр, арсыздар! Тарт былай! - деп қалды.

Дәркембайдың көзі Абайға түскенде, оның жүзі боп-боз боп, екі көзі қанталап, Майбасар мен Тәкежанды жарып өткендей, от шашып тұр екен.

–Килікпендер, арсыздар! Бұның сөзі әкемің құдай алдында жауап беретін сөзі. Нені ұғып, нені ойлаушы еңдер сендер! Көр кеуде, арсыздар! Меккеге бара жатқанда да әкем осындай күнәм бар деп бара жатқан жоқ па?-деп, Майбасар мен Тәкежанды ауыз аштырмады”. [2,393-394 б.] Бұл мысалды келтіре отырып, Дәркембайдың қылышынан қан тамып тұрған Құнанбайдан қаймықпай, оның зұлымдықтарын әшкерелейтіндігін көруге болады. Романдағы ақылшы, дана қарт Дәркембай даналығын осы тұста бір көрсетіп қалады. Ол Құнанбайдың ішінде сақтап жүрген бір құпиясының шетін шығарады, құдай жолына кетіп бара жатқан Құнанбайдың мүсәпір кейпін танытқан бет-пердесін ашады, осал тұстарын бетіне басуға тырысады.

Құнанбай романдағы ірі тұлғалардың бірі. Оның би, болыс, аға сұлтан болып жүрген шақтарындағы әмір-шешім, қатаң талаптары өз алдына, қартайған шақтағы “тәубеге келген” кезінің өзінде істеген қаталдықтары Құнанбай табиғатының тереңдігін аңғартады. Ол қулық-сұмдығы бір басына жетерлік жан. Меккеге қажылыққа бара жатқанда да бір ішкі есебі бар, өз абыройының қандай жағдаймен болсын жоғары болуын, беделінің тұғырынан түспеуін қалайтыны тағы белгілі. Автор бұл жайттарды асқан шеберлікпен суреттеген.

Нәтиже. Романдағы Құнанбай бейнесінің шынайы шындығын поляктың әйгілі саяхатшысы, этнографы Адольф Янушкевич “Қазақ даласына жасалған саяхат туралы жазбаларындағы” мына 1848 жылғы 11 маусымдағы жазған деректері дәлелдейді: Құнанбай бидің жасы Барақ сұлтаннан біраз үлкен. Бұл – дала өңіріне аты кең жайылған адам. Қарапайым қазақтың баласы. Табиғат оған кесек ақыл, ғажайып ес және жүйрік тіл берген. Іскер, өз аталастарының игілігі туралы қам жейді. Дала заңдары мен құран қағидаларының жетік білгірі, қазақтарға қатысты россиялық уставтарды бес саусағындай біледі, қара қылды қақ жарған би және өнегелі мұсылман. Қарапайым Құнанбай әулетінің даңқына бөленген. Одан ақыл сұрауға жас та, кәрі де, бай да шалғай-шалғай ауылдардан келіп жатады... Барақтың қасында ақсүйек (сұлтандар) ақсүйек емес, сұр сүйек болып көрінеді, ал барлық байлар Құнанбайдың кебісін кигізуге жарамайды,” - деп жазады. [3,75-76 б.]

Романдағы өмірлік деректерге Құнанбай қажымен кездесіп, әңгіме құрған шетелдік зерттеушінің ой-пікірі, оған берген жоғары бағасы мен мінездемесі, роман-эпопеядағы жазылған жайлар біздің кейіпкеріміздің қимыл-әрекеттері мен түсінік-танымын, пайым-парасатын бекіте түседі.

Құнанбай қажы жастайынан ата жолын қуып, есейген шағында шағын ауылда болыстық, аға сұлтандық қызметті абыроймен атқарған. Билік баспалдақтарынан сатылап өскен қазақ даласының аса беделді де білікті әкімдерінің алдыңғы қатарында көрінген қайраткер адам. Оның таланты мен тапқырлығы, алғырлығы мен ақылдылығы, қайырымдылығы мен қаталдығы, оқу-ағарту мен дін ісіне, заңға көзқарасы, ел билеудегі әдістері мен алуан түрлі амалдарының барлығы шығармадан көрініс

тапқан. Романда да оның бейнесі өте терең, тұңғыық, көп қатпарлы адам болып шыққан. Ол ұсақ адам емес. Сондықтан да ұлы ойшыл ақын ұлы Әбдірахман өмірден озғанда шығарған жоқтау өлеңдерінде:

Арғы атасы қажы еді,
Бейіштен тартқан шәрбәтті.
Жарықтықтың өнері,
Айтуға тілді тербетті.
Адалдық, ақыл жасынан
Қозғапты, тыныштық бермепті.
Мал түгіл жанға мырза еді,
Әрқийнға сермепті...
Мұқым қазақ баласы,
Тегіс ақыл сұрапты.
Тобықтыны ел қылып,

Басын жиып құрапты, [4,161-166 б.] - деп ол әкесі Құнанбай қажы жайлы да толғайды.

Ұлы ақынның бұл шығармаларынан Құнанбай қажының бойындағы асыл қасиеттерді, оның ерекше тұлға болғанын дәлелдейтін игі іс-әрекеттерді көреміз. Атап айтқанда әкесінің ел билеу жұмысындағы әділдігі, мал түгілі жанға мырзалығы, халыққа егіншілікті үйретіп, Тобықты елінің басын құрағаны, оларды ел еткені, мектеп, мешіт, үй салдырғаны, қамқор басшы, қайырымды қайраткер адам болғаны байқалады. Поляк саяхатшысы А.Янушкевичтің Құнанбай жайлы айтқан жоғары баға, жақсы пікірлері мен Абай өлеңдеріндегі әкесін дәріштеген жайттар бір-біріне ұқсас әрі жақын екенін көрсететінін, бірін-бірі толықтыра түсетінін, бұл жағдайлар Құнанбай бейнесін одан әрі тұлғаландыра түсетінін танимыз.

А.Янушкевич Құнанбайдың қырық бес жасқа дейінгі кезеңін суреттесе, Абай қырық бес жастан сексен бес жасқа дейінгі Құнанбайдың бейнесін көрсетіп, оның өзі көріп-білген, куәсі болған жайттарын жазып отырғанын аңғару қиын емес. Бұл дәлелдемелерге мән берген оқырман Құнанбай қажының іс-әрекетінен байқалған жақсы өнегелерден оның жан-жақты, сан-қырымен танылған үлкен тұлға екенін сезінеді.

Құнанбайдың іс-әрекеті, мінез-құлқы, атқарған қызметі жайлы жазылған Санкт-Петербург, Мәскеу, Омбы, Қазақстан мұрағаттарында (архивтерінде) сақталып қалған құнды жазбаларды, тарихи жәдігерліктерді ескерген орынды. Мәселен, Қазақстан мұрағатында (374-папка) 1846 жылы толтырылған Құнанбайдың анкетасында былай деп жазылыпты: “Кунанбай – сын Ускенбая. Старшина, 36 лет. Весьма умен, справедлив, пользуется у народа особенным уважением и доверием”. Ал, 1850-1854 жылдар арасында былай жазылған: “Кунанбай Ускенбаев – би, 46 лет. Очень богат. Кучук-тобуктинский, управлял волостью, ныне, старшим чином-хорунжего”. (Бұл да сонда, 374-папка)

Құнанбайдың 1831 жылдан бастап ел басқару ісіне араласып, Ресеймен жақсы қарым-қатынаста болғанын заседатель Неговскийдің әскери губернаторға жолдаған ұсыныс хатынан да байқаймыз. Онда: “...что оба эти старшины (бірі Бөжей) в особенности Ускенбаев, достойны просимой награды и в поощрения в будущее время быть полезными в делах нашему правительству, при исполнении чиновником по особенной расположенности Российскому престолу”, - деп алдағы уақытта да Құнанбай секілді адамдар қазақ даласындағы патшалық Ресей билігінің саясатын жүргізуге қажет болатынын ескертеді. Бұл табылған деректерден Құнанбай сияқты озық ойлы, іскер адамдарды олардың да жете танып жоғары бағалағанын, оны өз мақсаттарын орындауға, жүзеге асыруға пайдалануды назарда ұстағанын аңғарамыз.

Құнанбайдың 1845 жылы Шекара басқармасынан “Қазақ балаларына және өз балаларыма азиятша, орысша тіл үйрету, білім беру үшін ауылымнан училище ашамын”, - деп қазақша-орысша сөйлей алатын, жаза алатын мұғалім сұрауынан, “Ескі там” мектебінде арабша сауатты Ғабитханды (ноғай) көп жыл мұғалім етіп ұстауынан оның оқу-ағарту жұмысына ерекше мән бергенін көреміз. Оған қоса баласы Ибраһимді (Абайды) Семейдегі діни медресеге беруі, Халиолланы 1859 жылы Омбының Кадет корпусына оқуға тапсыртқаны, одан соң Мәскеудегі әскери училищеге баруына мүмкіндік жасағаны тарихтан белгілі, өмірде болған ақиқат оқиғалар. Бұлардың бірсыпырасы “Абай жолы” роман-эпопеясында көркемдік шешімін тапқан, Құнанбай қажының тұлғасы мүмкіндігінше айқын көрсетілген.

Қорытынды. Өмірде Құнанбай қажы ислам қағидаларын, шариғат пен қазақтың халықтық дәстүрлі әдет-ғұрып заңдарын, орыстың сол заманғы құқықтық ережелерін жетік білген. Өзі де мұсылмандықтың бес парызын, бес уақыт намазын орындап, діни салт-дәстүрлерді берік ұстанған шынайы дін қайраткері. Бұл оның ел арасындағы дау-жанжалдарға төрелік айтып, билік шешім шығарғандарында болыс, аға сұлтан қызметтерін атқарған шақтарында кәдеге жараған. Мақаланың тақырыбының өзін арнайы алып отырғанымыз да осыдан. Бұл діни наным-сенімге тыйым салынған кеңестік қызыл империя заманында кертартпалық, панисламшылдық ретінде бағаланып, кеңестік идеологияға жат ұстанымдар деп айыпталды. Қажы, қожа-молда, имам сынды дін өкілдері қудаланды. Атылды, асылды, қуғын-сүргінге айдалды. Бүгінде еліміз егемендік алған тұста ата дініміз де өлгеніміз тірілгендей, өшкеніміз жанғандай жағдайға келді.

“Әке көрген оқ жонар”, “Әкеге қарап ұл өсер” дейді халық даналығы. Абайдыңөсіп-қалыптасып, кеменгерлік дәрежеге жетуінде, діндар ақын, ойшыл-ғұлама болып өсуінде нағыз мұсылмандық жолды ұстанғанәкесі Құнанбай қажының игі ықпалы мол болғанын М.Әуезовтің роман-эпопеясынан және данышпан Абайдың өзшығармаларынан да анық байқаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1) Сапаралы Б. “Құнанбай қажы”. -Алматы: Жазушы, 1995. -280 б.- кітап
- 2) Әуезов М. “Абай жолы”.1-2 кітап - Алматы:Қазмемкөркемәдеббас., 1961. I кітап-804б. II кітап-832б.
- 3) Янушкевич А. “Қазақ даласына жасалған саяхат туралы жазбалар”, -Алматы:Жалын, 1979. - 272б.
- 4) Құнанбайұлы А. Шығармаларының II томдық жинағы. Т.1:Өлеңдер мен аудармалар. -Алматы:Жазушы, 2002. -296 б.- кітап
- 5) Жұртпай Т. Құнанбай (Тарихи және әдеби тұлға). -Алматы:Алаш, 2004. -400 б.- кітап
- 6) Сыдықов Е. Құнанбай. -Москва:Молодая гвардия, 2020. -351 с.- кітап
- 7) Әуезов М. Әдебиет тарихы. -Алматы:Ана тілі, 1991. -240 б.- кітап
- 8) Шәкәрімұлы А. Құнанбай // Жас Алаш. - 1991.-17 қыркүйек.- 4 б. - газет
- 9) Сәукетаев Т. Досханның Құнанбайы // Жұлдыз. - 2015. - №7. -180-183 бб.- журнал
- 10) Қазақстан мұрағаты. Папка.№374

ХҒТАР 16.21.43

Ж. Құсайынова ¹

¹ С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан

МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ КОНТЕКСТ АЯСЫНДАҒЫ ҚАТЫСЫМДЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Түйіндеме

Мақалада модальділік заңдылығының жасалуына тірек болатын мақал-мәтелдердің грамматикалық белгілері талданған. Нәтижесінде,мақал-мәтелдердің бастапқы құрылымын бұзбай, дайын күйінде және сөйлеу тілінің талабына сай өзгеріске түсе отырып, модальді мәндерді айқындаудағы белсенді қызметі сараланған. Сөйлеу тілінде мақал-мәтелдердің құрылымдық грамматика, функционалды синтаксис және когнитивтік лингвистика заңдылықтарына сәйкес түрлене қолданылып, субъективтік модальді реңктерді жеткізуге мүмкіндік алатыны айқындалған. Сондай-ақ, мақал-мәтелдердің құрылымдық түрленуіне, қатысымдық қызметте семантикалық түрленуіне тірек болатын контекстің ықпалы, мүмкіндігі жан-жақты дәйектелген. Мақал-мәтелдердің контекст аясында түрленіп, құрылымдық-семантикалық өзгеріске ұшырауы және астарлама қызметін атқару кезіндегі мазмұндық жақтан декодталуы нақты тілдік деректермен бекітілген. Субъекті көзқарасын астарлы түрде жеткізетін мақал-мәтелдердің құрылымында модальді мәннің мазмұны лингвистикалық, прагматикалық, психолингвистикалық бағыттардың түйісуінен талданатыны жинақталып берілген. Мақаланың қорытындысында аталған құрылымдардың қатысымдық қызметінің белсенділігі анықталды.

Түйін сөздер: контекст, модальділік, құрылымдық грамматика, функционалды грамматика, когнитивтік лингвистика, тілдік бірліктер, қатысымдық қызмет

Zh. Kusainova ¹

¹ Kazakh agro technical University S. Seifullina,
Nur-Sultan, Kazakhstan

COMMUNICATIVE ACTIVITY OF PROVERBS AND SAYINGS IN CONTEXT

Abstract

In the article are analyzed the grammatical features of proverbs and sayings, which are the basis for compiling modal patterns. The semantic meanings of proverbs and sayings used in the unchanged initial, performance ready state in accordance with the requirements of speech activity in determining modal meanings are analyzed. In colloquial speech, it is noted that proverbs and sayings are used in accordance with the patterns of structural grammar, functional syntax and cognitive linguistics and have the ability to convey subjective modal shades. In addition, the influence of context has been proved, the possibilities of which are based on the structural transformation of proverbs and sayings, the semantic transformation in communicative activity. The context of the proverbial and proverbial context, subject to structural-semantic changes and decoding of the content side when carrying a subclassing function, was fixed by specific speech data. In the structure of proverbs and sayings giving a subjective point of view, it is summarized that the content of modal meaning is analyzed on the interfaces between linguistic, pragmatic, psycholinguistic directions. As a result of the article, the activity of the communicative activity of these structures was identified.

Key words: context, modality, structural grammar, functional grammar, cognitive linguistics, linguistic units, communicative activity

Ж. Кусаинова ¹

¹ Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина,
Нур-Султан, Казахстан

КОММУНИКАТИВНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРОК В КОНТЕКСТЕ

Аннотация

В статье проанализированы грамматические признаки пословиц и поговорок, которые являются опорой для составления модальных закономерностей. Проанализированы семантические значения пословиц и поговорок, используемые в ненарушенном первоначальном, готовом состоянии в соответствии с требованиями речевой деятельности в определении модальных значений. В разговорной речи отмечается, что пословицы и поговорки используются в соответствии с закономерностями структурной грамматики, функционального синтаксиса и когнитивной лингвистики, а также имеют возможность донести субъективные модальные оттенки. Кроме того, доказано влияние контекста, возможности которого опираются на структурную трансформацию пословиц и поговорок, семантическое преобразование в коммуникативной деятельности. Контекст текста пословиц и поговорок, подверженный структурно-семантическим изменениям и декодированию содержательной стороны при несении подклассирующей функции, был закреплён конкретными речевыми данными. В структуре пословиц и поговорок, приводящих субъективную точку зрения, обобщено содержание модального значения, которое анализируется на стыке лингвистического, прагматического, психолингвистического направлений. В результате исследования была выявлена активность коммуникативной деятельности данных структур.

Ключевые слова: контекст, модальность, структурная грамматика, функциональная грамматика, когнитивная лингвистика, языковые единицы, коммуникативная деятельность.

Кіріспе. Мақал-мәтелдерді зерттеген еңбектерде олардың танымдық бағыттағы қызметін, прагматикалық белгілерін сипаттау басым, ал аталған құрылымдардың сөйлеу әрекетіндегі субъективтік көзқарасты айқындау қызметі, яғни модальділік санатына қатысы тереңдей талданбайды. Мақала аясында осы мәселелерге қатысты теориялық талдауды кеңітуді мақсат еттік. Аталған құрылымдардың модальді мәнді қалыптастырудағы қызметі тұтас мәтін аясындағы

байланыста қарастырылып, композициялық тұтастықта, семантикалық ұйысым заңдылықтарына сәйкес түрлене қолданылып, субъективті модальділіктің және қатысымдық құрылымның белсенді амалдары бола алатыны сараланды.

Әдістеме.Мақал-мәтелдерді мәтін аясында салыстыра талдауда, олардың қатысымдық қызметінің белсенділігі жиі көзге түседі. Мақалада аталған құрылымдардың қатысымдық қызметтегі түрлену жүйесін, көп қырлы функциясын саралау үшін, мәтін аясындағы семантикалық ұйысым және тілдік бірліктердің когнитивтік лингвистика, тілдік құрылымдардың прагматикалық қызметімен байланыстыра талдауға назар аударылып, ғылыми тұжырымдарға қол жеткізу үшін, тілдік деректерді жинақтау, оны сипаттау, жүйелеу, салыстыру, талдау әдіс-тәсілдері кеңінен қолданыс тапты.

Нәтижелер.Мақалада орын алған талдаулардың нәтижесінде модальділік санатының жасалуына негіз болатын мақал-мәтелдердің көп қырлы қызметінің сыры, оның ішкі себептері тікелей құрылымдық, функционалды, прагматикалық бағыттарды (нақтылай айтсақ, сөйлеу әрекетін, жағдаятты, субъектаралық қарым-қатынасты) ұштастыра талдауды қажет ететін күрделі құрылымдар екенін саралауға мүмкіндік берді.

Талқылау.Модальділікке байланысты талдағанда, мақал-мәтелдердің ақпараттылығы ерекше назар аудартады. Олар тек коммуникативтік мақсаттарды жүзеге асыратын тілдік бірліктер ғана емес, сондай-ақ, ұлттық пайымдау, ұлттық таным-түсінік, ұлттық көзқарастан мол мағлұмат беретін танымдық ақпараттар тірегі бола алады. Осындай белгілері аталған құрылымдарға модальді мәнді айқындайтын дайын тілдік амалдар ретінде қолданысқа түсуіне мүмкіндік береді. Ә. Қызырова мақал-мәтелдердің жоғарыда аталғандай ақпараттық тірек болу қызметін бағалай келе: “Өзегінде ұлттық тарихи даму, өзіндік менталитет, ұлттық реалия, ұлттық бітім-болмыс, ұлттық стеротип, эталондар жүйесінің ізі бар мақал-мәтелдер белгілі бір халықтың бүкіл өмірі, тұрмыс-тіршілігі мен өмір тәжірбиесінен мол мағлұмат берер мәдени ақпарат көзі саналады”, – деп қорытады [1., 187-190].

Мақал-мәтелдер модальді мәнді айқындайтын тілдік бірліктер қызметін атқарғанда, әртүрлі құрылымда қолданысқа түседі.

Біріншіден, олар құрылымдық өзгеріске түспеген, бастапқы күйінде авторлық көзқарасты айқындауға тірек болады. Себебі жоғарыда айтқанымыздай, мақал-мәтелдер – бойына ұлттық көзқарасты, ұлттық пайымдауды жинақтаған бірліктер.

Төмендегі мысалдағы “Көппен көрген ұлы той”, “У жұтсаң руыңмен” мақал-мәтелдерін автор субъектіаралық құптау модальді мәнін жеткізетін дайын тірек-құрылымдар ретінде мақсатты түрде қолданысқа енгізген.

Шұбартаудан басталған көш келеді,
Көлеңкесіз үміттер көшке ереді.
“Көппен көрген ұлы той” деп қозғалған,
Мынау жұрт та қалмауды қош көреді
 (“Қазақтың 100 поэмасы” кітабынан).
Қошқарбай, Қосағалы, Есенберді,
Байқошқар, Түнқатардай көсемдері,
“У жұтсаң руыңмен” дегендей ақ,
Ер Қанай ел-жұртымен есен көрді
 (“Қазақтың 100 поэмасы” кітабынан).

Мұндай мақал-мәтелдердің бір тобы субъектінің бағалауын білдіруде де дайын тілдік бірліктер ретінде қатыса алады. Субъектіаралық оң бағалауды жеткізуде, автор өз ойын төмендегідей мақал-мәтелдермен ұштастырады.

Тұрғанмын оқып текті өлең,
Сілкіп бір тастап шашымды,
“Сырлы аяқ сыны кетпеген”,
Көзіме оттай басылды
 (“Қазақтың 100 поэмасы” кітабынан).
“Жақсының кеудесі алтын сарай” деген,
Жан болмай қайран қалмай “қалай” деген.
Сол шақта жалпақ жұртқа кетті тарап,
Бір есім айбыны асқан Қанай деген
 (“Қазақтың 100 поэмасы” кітабынан).

Мақал-мәтелдердің осындай қызметіне назар аударған Б.Динаева: “Мақал-мәтелдерде берілетін астарлама бағалауыштық мән – оларға тән қасиет. Мақал-мәтелдер кез-келген жағдайға, оның ішінде, адамға қатысты, оның мінез-құлқына, іс-әрекетіне т.б. қасиеттеріне баға береді... Белгілі бір жағдайға қатысты мақал-мәтел таңдау арқылы сөйлеуші-субъекті соған өзінің көзқарасын, бағасын береді”, – деп бекітеді [2., 94]. Біздің ойымызша, мақал-мәтелдердің бағалауыштық сипаты өміршендігімен құнды. Себебі, қалыптасу дәуірі көне дәуір, хандық дәуірмен шектесіп жатса да, қазіргі қолданыстағы көріністері бұл бірліктерді “жалпы ұлтқа ортақ құндылықтар” деп бағалауға негіз болады.

Мақал-мәтелдерді сөйлеу тілінің бірлігі ретінде сипаттасақ, құрылымдық түрлену жүйесіне бағына қозғалатын тілдік бірліктер қатарынан орын алатынын байқаймыз. Мұндай жағдайларда да мақал-мәтелдер модальді көзқарасты айқындаудың белсенді амалдары болып табылады.

“Кетеді-ау” деп, – жат жұртқа ұя салып,
Кейде келген құдадан сый аталып,
Отырады кемпірлер “**өріс қой**” деп,
Жаулық ұшын көз жаққа жиі апарып
 (“Қазақтың 100 поэмасы” кітабынан).
Қалмаған Әзірет Сұлтан кебеде де,
Тұрақтап тұра алмады Төледе де.
Бетке алып Сарыарқаны кетті тартып,
Болардай батыр, көсем көре-көре
 (“Қазақтың 100 поэмасы” кітабынан).

Назар аударсақ, талдауға негіз болған алдыңғы өлең жолдарында “Қыз – жат жұрттық”, “Қыз бала – өрісің” мақал-мәтелдерінің құрылымында өзгерістер орын алған. Сол арқылы автор бір контексте өкініш-құптау-үміттену модальді мәндерін ұштастыра көрсеткен. Тіпті, екі мақал-мәтелді бір контексте біріктірудің өзінде белгіленген мақсат барын аңғаруға болады. Автор “Қыз – жат жұрттық” бірлігін құрылымдық жақтан кеңіте отырып (“**Кетеді-ау**” деп, – жат жұртқа ұя салып), қыз баласын бөтен жерге ұзатуға қимайтын халқымыздың балажан мінезін астарлап жеткізген. Және осы контексті “Қыз бала – өрісің” мақалымен аяқтап, құптау, алдағы күндерге үмітпен қараған көзқараспен бекіткен. Ал “Көре-көре көсем боларсың, сөйлей-сөйлей шешен боларсың” мақал-мәтелін түрлендіру арқылы қаламгер үміттену модальді мәнді күшейте көрсеткен.

Б.Шалабаев мұндай өзгерістердің қажеттілігін, маңызын орынды аңғарып: “...тілдік тұлғаны семантикалық қатынастың басқа жүйесіне енгізеді; тілдік тұлғалар жалпыхалықтық қолданыстағы тура мағынасын сақтай отыра, сонымен қатар, қосымша мағыналық және эмоционалдық қабаттасуларға ие болады”–, дейді [3., 76].

Төмендегі контексте бір шумақта жинақталған өкініш-наразылық модальді мәндерін айқындаған мақал-мәтелдердің құрылымына мақсатты түрде қосымша таңбалар енгізіліп, өзгеріске түсіп қолданылған. Түпнұсқада “Бүлінген елден бүлдіргі алма”, “Біреудің қолымен от көсеме” деген құрылымда қолданылатын мақал-мәтелдер сол кездегі қоғамда орын алған нәубетке, “қазақты қазаққа айдап салып, тұтас ұлтты жоюға бағытталған” саясатқа деген жәй ғана наразылығын ғана емес, бүгінгі күнге дейін халықтың жүрегінде сақталып қалған қасіретке жан бітіріп, тереңдей көрсетуге талпынған авторлық көзқараспен үндеседі.

Оқ борады, қасірет тіліп көкті,
Бұлт қаңсырап, ашуын ұлып төкті.
Бүлінгеннен ажал да бүлдіргі іздеп,
Сан бейбақтың ғұмырын жұлып кетті
 (“Қазақтың 100 поэмасы” кітабынан”).
Сондықтан Көлбай-Жанбай көсеуімен,
Көсейді ол ... қазақты өз кеселімен,
Бөрісін айдап салмақ, бөлтірігін,
Салымен, серісімен, шешенімен
 (“Қазақтың 100 поэмасы” кітабынан).

Кейде модальді мәнді астарлы мысқылмен, эмоциямен ұштастырып жеткізуде, мақал-мәтелдер авторлық тың оралымдар жасауға тірек болады. Жинақталған мысалдарға назар аударсақ, мақал-мәтелдердің бастапқы доминанттық мағынасы сақталған да, құрылымы грамматикалық таңбалармен толыққан. Нәтижесінде, ақынның тың стильдік тәсілі, әсерлі сөз саптауы қалыптасқан.

Осындай амалдар арқылы сенімсіздік модальді мәнді қалыптастыратын авторлық тәсілдер орын алған.

Қостай ма, мұнысын жұрт қостамай ма?

Үміттеніп үлкен-кіші, жас қарай ма?

Ел білімін арттырғысы келіп тұрса,

Көңілге қонатын іс бастамай ма?

Бояушы бояушы деп мақтағанға,

Сақалын жап-жасыл ғып тастамай ма?

(“Қазіргі айтыс” кітабынан).

Ауыспалы қолданыста мақал-мәтелдерде астарлы салыстыру қатар жүреді. Айналадағы болып жатқан құбылыстар мен әрекеттерге баға беріп, олардың түрлі белгісін субъекті іс-әрекетімен сабақтастыру, шендестіру арқылы ауыспалы мағыналы мақал-мәтелдердің бағалауыштық бояуы арта түседі. Мысалы, субъекті сенімсіздігін жеткізуде қолданылатын, астарлама қызметін атқаратын, құрылымдық өзгеріспен қолданысқа түскен төмендегі мақалдың эмоциялық-бағалауыштық бояуы жоғары (“Халық сенген қойлардың, Күйсегені бір түрлі”).

Келтіресің күлкімді,

Қайран қазақ қайтейін.

Халық сенген қойлардың

Күйсегені бір түрлі

(“Қазіргі айтыс” кітабынан).

Ұлтымыз неден бүгін ұтылып тұр,

Миссонерлер сайрандап құтырып тұр.

Асынды ішіп, тілгілеп кигізінді,

Су ішкен құдығыңа түкіріп тұр

(“Қазіргі айтыс” кітабынан).

Жалпы, мұндай астарлама қызметін атқаратын мақал-мәтелдердің құрылымында эмоцияны да, бағалауды да, субъективтік көзқарасты жинақтап көрсететін семаның бары анық. Осындай көркемдік бояуы синкретті көрініс табатын мақал-мәтелдердің астарлама ретіндегі қызметі сондықтан да белсенді. Бірақ оқырман-субъекті аялық біліміне сүйеніп, құрылымның мазмұнын, мағынасын бұрмалауға жол бермейді. Нақтырақ айтсақ, мақал-мәтелдердің құрылымындағы шартты өзгерістер авторлық мақсаттан, стилистикалық құбылтудан орын алатын түрлендірулер ретінде қабылданады. Астарлы бояумен берілген модальді мәнді түсіну үшін де ұлттық аялық білім қажет. Себебі “тілдік оралымның имплицитті мағынасын түсіну дегеніміз де сол тілді терең түсіне аларлық аялық білімнің болуына келіп тіреледі. Аялық білімнің түп мәні белгілі бір халықтың тұрмыс-тіршілігі, шаруашылығы, мәдениеті мен тарихы жайында түсінікпен байланысты қаралады. Белгілі бір тілді білу бар да, түсіну бар. Тілдік таңбалар арқылы кодқа салынған танымдық ақпарат кейбір тілдік бірліктерде айқын көрініп тұрады. Ал кейбір таңбадағы танымдық ақпаратқа кодты арнайы ашқанда ғана қол жеткізуге болады. Кодқа салынған ақпараттар жүйесінде аялық білімге қатысты ақпараттар ерекше орын алады”[2., 90]. Нақтырақ айтсақ, мұндай ұлттық түсінік, астармен айшықталған қолданыстар мағынасы қандай жағдайда да тыңдаушыға, оқырманға да түсінікті, өйткені бұл қолданыстардың мағыналық кодтары жалпыға белгілі, ұлттық сипатқа ие. Контексте мұндай астарлама қызметін атқаратын мақал-мәтелдер мен тілек мәнді ашық құрылымдар жарыса қолданылып, тілек-өтініш модальді мәнін күшейте көрсетуге сеп болады.

Сөйлессең, әңгімеңнен жаңыласың,

Үкіметтің құлағына алтын сырға,

Біздерден бұл тілекті қабыл алсын,

Баяғы бабалардың моласына,

Бұралқы иттер бұт керіп сарымасын

(Д.Кәпұлы).

Ал кейбір мақал-мәтелдердің құрылымындағы өзгерістер морфологиялық, синтаксистік тұлғаларды өңдеу салдарынан да қалыптасады. Төмендегі контексте автор мақал-мәтелдің тек сыртқы грамматикалық белгісіне өзгерту енгізген. Автор мақалдың денотаттық мағынасындағы ойды субъективті көзқарасының өзегіне айналдырып, сыртқы грамматикалық құрылымындағы өзгерісті интонацияны белсендіру үшін, сол арқылы назар аудартып, ойға логикалықкекпін түсіруге қолданады. Мысалы:

Мисыз адам министр болмайды ғой,
Ақылымен ауызға ілінетін.
Халықпыз ба біз өзі, я болмаса,
Балықпыз ба басынан бүлінетін?
(“Қазіргі айтыс” кітабынан).
Жөн емес қазақ нақылы,
Болсаң да әлем ақыны.
Жетеді билеп-төстеуге,
Әйелдің қысқа ақылы
(Ж.Ерман).

Қорыта келгенде, мақал-мәтелдер де модальді мәнді айқындауда белсенді, түрленуге бейім амалдар ретінде қатысып, бір жағынан тіл мен мәдениеттің өзара ықпалдастығына, екінші жағынан дербес, тың стильдік амалдар қатарын толықтыруға үлес қосады. Сондықтан мақал-мәтелдердің қатысымдық қызметі, сөйлеу тіліндегі түрлену жүйесіарнайы зерттеуге өзек болатын құрылымдар болып табылады.

Пайдаланылған ғылыми әдебиеттер:

- 1) Қызырова Ә. *Мақал-мәтелдер – лингвомәдени бірліктер//ҚазҰУ хабаршысы. Филол. сер. – 2008. № 8 (116). – Б. 187-190. - журналда жарық көрген мақалалар*
- 2) Динаева Б. *Қазақ мақал-мәтелдерінің прагма-когнитивтік аспектісі/Б.Динаева.– Астана: Қазақ гуманитарлық университеті, 2013. – 160 б. - кітап*
- 3) Шалабай Б. (1997). *Көркем проза тілін зерттеудің ғылыми теориялық негіздері. Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан. -Диссертация*

Пайдаланылған көркем әдебиеттер:

- 1) *Айтұлы Н.Қазіргі айтыс / Н.Айтұлы.– Астана: Күлтегін баспасы, 2006. 3-кітап. – 320 б.*
- 2) *Аймұхамбет Ж., Әлімұлы А. Қазақтың 100 поэмасы. / Ж.Аймұхамбет., А.Әлімұлы. – Алматы: Жазушы, 2013. 5-том. – 376 б.*
- 3) *Ерман Ж. Асыл ажар /Ж.Ерман. – Астана: Фолиант, 2014. – 384 б.*
- 4) *Кәпұлы Д. Шертолғақ. Айтыстар жинағы/ Д.Кәпұлы. – Астана: Фолиант, 2013. – 392 б.*

ПЕДАГОГИКА МЕН ӘДІСТЕМЕ МӘСЕЛЕЛЕРІ ПРОБЛЕМЫ ПЕДАГОГИКИ И МЕТОДИКИ PEDAGOGI AND METHODOLOGI PROBLEMS

МРНТИ 16.31.61

M. Kondubaeva¹, A. Ongarbaeva², G. Karimova³

*^{1,2,3} KazNPU named after Abay,
Almaty, Kazakhstan*

EDUCATION OF THE CREATIVE PERSONALITY AS BASIS OF IMPLEMENTATION OF WORLD INNOVATIVE PROJECTS

Abstract

The article is dedicated to the upbringing of a creative personality, which includes a cognitive-synergetic methodology that integrates competency-based, sociocultural, cognitive-communicative, and information-technological approaches. Particular attention is paid to the scientific foundations of teaching methods, for example, linguistic and verbal, which are the most important in the conditions of trilingual education, which made it possible to present not only general, invariant, theoretical and methodological foundations for all three languages studied, but also the natural features of each of the languages and the best traditions of studying each separately to the context of trilingual education.

The complexity of teaching professional Russian language in non-linguistic universities as a methodology for subject teaching is associated not only with the youth of this scientific direction, but also with the conditionality of the influence on the formation of new areas in linguistics.

Key words: synergetic methodology, trilingual education, competency-based, neurobiology, intelligence cards

M. Кондубаева¹, А. Оңғарбаева², Г. Каримова³

*^{1,2,3} Абай атындағы ҚазҰПУ,
Алматы, Қазақстан*

ДҮНИЕЖҮЗІЛІК ЖОБАЛАРДЫ ІСКЕ АСЫРУ ЖӨНІНДЕГІ ЖАСАҚТЫ ТҮЛҒАЛЫҚТЫ БІЛІМ БЕРУ

Аңдатпа

Мақала құзыреттілік, әлеуметтік-мәдени, танымдық, коммуникативтік және ақпараттық технологиялар тәсілдерін біріктіреді танымдық синергетикалық әдістеме қамтиды шығармашылық тұлғалардың білім беру, арналған. Ерекше көңіл, мысалы, лингвистикалық және *rechevedcheskim*, оқыту әдістерін ғылыми негізде төленетін барлық үш зерттелген тілдер үшін, ортақ инвариант, теориялық және әдістемелік негіздерін ғана емес ұсынуға рұқсат үштілді білім беру, маңызды болып табылатын, сондай-ақ әрбір тілдің табиғи ерекшеліктері мен үздік болып табылады үш тілде білім тұрғысынан әрбір адамның үйрену дәстүрі.

Пәндік оқыту әдісі ретінде тілдік лицейлерде кәсіптік орыс тілін оқытудың күрделілігі тек осы ғылыми бағыттағы жастардың ғана емес, сондай-ақ, лингвистиканың білім берудегі жаңа бағыттарының әсеріне байланысты.

Түйін сөздер: синергетикалық әдіснама, үштілді оқыту, құзыреттілік, нейробиология, интеллект-карталар

М. Кондубаева¹, А. Онгарбаева², Г. Каримова³

^{1,2,3} КазНПУ им. Абая,
Алматы, Казахстан

ВОСПИТАНИЕ СОЗИДАТЕЛЬНОЙ ЛИЧНОСТИ КАК ОСНОВА РЕАЛИЗАЦИИ МИРОВЫХ ИННОВАЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ

Аннотация

Статья посвящена воспитанию созидательной личности, которая включает в себя когнитивно-синергетическую методологию, интегрирующую компетентностный, социокультурный, когнитивно-коммуникативный и информационно-технологический подходы. Особое внимание уделено научным основам методики обучения, например, лингвистическим и речеведческим, которые являются важнейшими в условиях трёхязычного образования, что позволило представить не только общие, инвариантные, теоретические и методические основы для всех трёх изучаемых языков, но и природные особенности каждого из языков и лучшие традиции изучения каждого в отдельности в контексте трёхязычного образования.

Сложность обучения профессиональному русскому языку в неязыковых вузах как методики предметного обучения связана не только молодостью данного научного направления, но и обусловленностью влияния на образование новых направлений в лингвистике.

Ключевые слова: синергетическая методология, трёхязычное образование, компетентностный, нейробиология, интеллект-карты

Introduction. Relevance of the developed theory and innovative and integrated technology of trilingual education is caused by necessity of teaching of intellectual experts (masters and doctors of PhD) capable adequately reacting to rapid development of science and technologies, to update as the maintenance of subject matters on three languages learned in higher education institutions, and a technique with integrated technology of the interconnected teaching in three languages.

The theory submitted by us and the technology of philological education aimed at teaching of the creative, competitive personality includes the cognitive and synergetic methodology integrating competence-based, sociocultural, cognitive and communicative and information and technological approaches. Components of author's innovative and integrated technology of philological education are:

- 1) model of formation of the creative identity of the student capable to a reflection and the solution of tasks of overcoming economic and humanitarian crisis of a global information era,
- 2) modular structuring maintenance of a teaching course,
- 3) hypertext and frame representation of knowledge,
- 4) stage-by-stage education of the intellectual personality in the course of competence formation, 5) a combination of traditional methods in educational process with modern associative methods of representation of the studied language material.

Methods. In the technology of teaching developed by us we rely on the ideas of founders of synergetics, starting with the general theory of systems [1,6]. It is known that statements are important that “whole thing is more than the sum of its parts”, going back to Aristotle, something that a pupil has is higher than the student, the undergraduate who has acquired three languages intelligence, creative abilities, competitiveness, than at the monolingual expert.

As the main component of our integrated technology of trilingual education we have defined target model of the trilingual personality. Stages of formation of the teacher in higher education institution: the organization of assimilation of innovative knowledge, increase in motivation and activity of the head teacher of management of educational process of students, cooperation training with pupils, students and activity of students among themselves at implementation of independent and detailed designs. All this can lead to increase in motivation in the doctrine, to self-organization of the personality.

It is necessary to highlight that one of problems of our research is formation of information competence and preparation for research work as a result of immersion in a subject when using hypertexts from Internet resources. Usually we offer system of tasks which promote formation and development such verbal and cogitative abilities, according to Alefirenko N. F., as “a phenomenon of simultaneous representation (reflection) of an object in language consciousness and replacements (designing, modeling) with a language

sign”, “conceptualization - process of language partitioning of a continuum of experience for the purpose of classification and structuring knowledge in the form of concepts with their subsequent verbalization. The association categorization process under one heading or category”, the convention is the communicative link intended for a conditional and semiotics objectivization of a thought and interpretation which is considered as the moment of knowledge and understanding of semantic maintenance of a concept [2, 324].

In 2003 Kazakhstan has officially joined Bologna Process. Realization of the ideas of the Bologna declaration assumes formation of system of trilingual education at which on an equal basis with the Kazakh and Russian languages will also be used English, and also German or French, etc. languages [2]. In normative documents “About education” and in “The state program of development of education of the Republic of Kazakhstan for 2011-2020” the social order of society which defines the main directions of realization of GOSO for the higher and high school is formulated: “Education level and intellectual the capacity of society in modern conditions have gained character of the major component of national wealth, and education of the person, professional mobility, aspiration to creativity and ability to work in non-standard conditions became a basis of progress, stability and safety of the country” [2,4].

In increase of intellectual potential of society, mobility and competitiveness of experts a special role is played by language skills of those partners with whom joint projects are implemented, joint firms are created. In education there was a need for realization trilingual owing to: a) development of world information space; b) need of language skills for competitiveness in labor market; c) globalizations and strengthenings of “dialogue of cultures”; d) creations of uniform educational space; e) development of remote form of education. The project about trilingual education in general is carried out on the basis of Kazakh. Preparation on Russian in higher education institutions according to modern installation assumes studying it for deepening of special preparation.

The innovative technology, its methodology, the principles, methods and system of associative tasks is realized in our textbooks on Russian for schools and manuals for higher education institutions and electronic programs. In particular, the textbook “A technique of teaching Russian” which prepares for the edition is prepared according to SGOSE about secondary education for training of students of a bachelor degree. Realization of communicative and synergetic methodology and the principles in the choice of methods depending on the purpose, the level of training and tendencies of development of science is presented in the textbook. Along with the all-didactic and psychological principles, the private didactic principles, for example, the principle of the interconnected training in languages, the principle of concentric representation of language knowledge are described. Special attention is paid to scientific bases of teaching technique, for example, linguistic and speech which are the most important in conditions of trilingual education that has allowed to present not only the general, invariant, theoretical and methodical bases for all three learned languages, but also natural features of each of a language and the best traditions of studying of everyone to a context of trilingual education. The context should be understood as the accounting of transpositional and interfering influence of the first, most often native, language. Comparison and comparison of language units of three languages on phonetic, lexical and grammatical and syntactic levels forms linguistic competence and develops abilities to critically think and understand the language facts. For the first time in teaching technique fundamentals of mnemonic as a result of practical adaptation of works of P. Galperin, outstanding Soviet teachers innovators are presented: V. Shatalova, Sh. Amonashvily, R. Naurtazin, etc. and also the modern outstanding propagandist of mnemonic Tony Byyuzen - to system of subject training to our education system in activization of work of a brain and improvement of memory for assimilation of words of studied language.

On the 21st century, many scientists (Roger Sperri, Robert Ornstayn, Tony Byyuzen and others) call the beginning of the III millennium not only information era, but also an intelligence era. They proved that possibilities of a human brain are used approximately on 1 - 4 percent. The comprehension and understanding of a concept verbal and cognitive activity is important for disclosure of mental abilities of masters of linguistic education. Tony Byyuzen, the famous researcher of development of powers of thinking in teaching, offered system of work on disclosure of intellectual potential, using natural, health saving methods and methods of reading, storing of words, independent drawing up intelligent cards which I speed up work not only the left hemisphere as it proceeds by old techniques of teaching, but also the right hemisphere. We want not in words, and in practice to teach to study the studying youth at realization of personally focused principle. It turned out that in our researches there was no sufficient basis from one basic science which is called cognitive neurobiology. It investigates “connection of activity of a brain and other parties of a nervous system with cognitive processes and behavior. The cognitive neurobiology pays special

attention to studying of a neuron basis of thought processes. The cognitive neurobiology is the section of both psychology, and neurobiology, being crossed with cognitive psychology and a neuropsychology” [3, 2]. Use of experience of a leg on the all-didactic principle which we will call the principle of development of skills of verbal and cognitive activity is important for a technique.

The principle of development of verbal and cognitive activity is aimed at disclosure of the dozing brain opportunities in activity of both hemispheres on the basis of formation of skills of reader's literacy, increase in volume of storing, abilities to make semantic frames, intellect-cards, leading to formation of ability to study also to disclosure of creative abilities. We consider that each undergraduate has to know functions of a brain from the first hour of studying of any discipline. We will consider functions of a brain on the intelligent card of Tony Byuuzen

The figure of 1 Function of a brain according to Tony Byuuzen [As we see, the left hemisphere is responsible for the speech, its sequence, an order, structure, and also for logic, a categorization and in general for linear thinking.

The right hemisphere, answers and promotes development of imagination, spatial thinking, complete perception of an image, in a color, a rhythm, the size.

In the linguo-didactic concept of trilingual education the leading functions of basic sciences are more accurately defined.: the philosophy is considered as the metodological basis defining a strategic objective of education, the principles and methods of research, philology as determining the content and didactic material, concretizing a research problem and training, psychology as the basic science helping to understand human resources and features of language consciousness. The anthropocentric paradigm of linguistics has added a linguodidactics with the new principles (psycholinguistic, cognitive, regional geographic, linguocultural, etc.)

Results.Philologists are the methodologists competent of the linguistic theory, basic for a technique, can carry out creative scientific and pedagogical activity for training of specialists, capable to operate formation of communicative competence, reader's literacy - in general functional literacy of the teacher-philologist.

Complexity of training in professional Russian in not language higher education institutions as techniques of subject training is connected not only by youth of this scientific direction, but also conditionality of influence on education of the new directions in linguistics. So, in a linuocultural, cognitive linguistics, sociolinguistics, computational linguistics, etc. discussions about meta language haven't ended.

Considering ambiguity in understanding of terms in private didactics when the use of the term in basic sciences and a linguodidactics is frequent mix up, we have analysed term system by the principle from the general, to special, further to concrete, that is used research approach “from top to down” [3,50].

In our promptly changing world serious changes are undergone by methodology and the principles of education that respectively influences educational and methodical production, the concept of compound of theoretical and practical material. Transition from knowledge-centered installations to competence-based approaches leads to expansion of a paradigm of training and education in educational system in general and in private didactics too. The theoretical aspects influencing a tendency of development of private didactics and to emergence of a new paradigm in language education are connected with new judgment of humanitarian knowledge and with the advent of such new directions as the general theory of systems [3,4,5], cognitive science [6,7] and a linguoculturology [9,147], etc. In the course of integration of the cognitive and

communicative, competence-based, sociocultural and complete principles the synergetic methodology is realized.

Discussion. Relying on synergetic methodology, we proceed from the most important provisions of synergetics “about nonlinearity of development of difficult systems in the world... Difficult systems are organized hierarchically. A part of difficult system can be whole if consists, in turn, of smaller parts at the underlying level of the organization of the world. A part can be more difficult whole (on the behavior, in a range of possible forms) if it has higher rate of nonlinearity in comparison with whole. According to our synergetic vision it has, apparently, in case of the person in society. Therefore the identity of the student is considered by us as more difficult and integral phenomenon, and in a range of possible forms the structure of language, of course, is more complex than a hierarchical education system.

Tony Byyuzen is the author of a set of works about development of memory, intelligence including the book “Teach Themselves to Think” [1] which has become the best-seller, published by million circulation in more than 30 countries of the world. He writes that since 1970 ideas of intelligence have begun to change thanks to allocation of “a set [3, 48] of types of intelligence” which are in harmony with each other”. I have allocated to T.Byyuzen's 12 types. On more popular belief in expediency to consider them in interrelation, allocating when training 7-9:

1. Verbal intelligence as certificate of degree of verbal abilities.
2. The numerical intelligence reflecting extent of development of mathematical abilities,
3. The spatial intelligence testifying to ability to work “with three-dimensional space and to make manipulations with objects in this space. It is necessary to understand accurately what is spatial intelligence. The spatial intelligence entirely leans ability to comprehend tridimensionality of space and ability in this space to be guided. One of the most widespread ways to develop in itself such ability - to connect resources of our body. The most brightly spatial intelligence is expressed in dance, sport and in outdoor games in the fresh air. The more you will develop the Physical Intelligence in these areas, especially participating in outdoor games with a ball, the your spatial intelligence will develop more actively. It, besides, manifestation of mutually beneficial cooperation between different types of your intelligence!
4. Personal intelligence the reflecting consciousness level, “ability to treat itself with love and to be the best friend and the mentor” [3,49],
5. The social intelligence testifying to ability to try to obtain success in big and small groups, testifying also to ability to create and maintain the long-term relations [10, 112],
6. The physical intelligence shows health level in general: muscular force, flexibility of a body, condition of cardiovascular system.
7. Sensual intelligence it ability, abilities to use the feelings, to realize their potential,
8. creative intelligence is “ability to think originally, flexible, figurative, quickly and associatively, to the maximum using a cerebral hemisphere”.
9. Ethical/spiritual intelligence is ability to love other people, the world around, the nature, ability to feel pity, altruism, understanding, thinking width, positivity and generosity.

For overall performance of a brain, the American scientists consider, it is necessary to make active both hemispheres of a brain. Tony Byyuzen, generalizing researches in this direction and own observations, considers that “not casually two cornerstones of memory coincide with two main kinds of activity of a brain:

**IMAGINATION altogether = memory
ASSOCIATION**

**ВООБРАЖЕНИЕ }
АССОЦИАЦИИ } ВМЕСТЕ = ПАМЯТЬ»**

Methods of drawing up intelligent cards which are based on imagination and associations. Ability to make intelligent cards promotes repetition, can form a basis of development of critical thinking and development of intellectual potential of the personality. The studied linguo-didactic concepts are followed in tasks on a pedagogical game also an associative array as the outstanding Soviet teacher innovator Shatalov had it, and then this method was evidence-based was used in M. Minsky's works, successfully advocated now by Tony Byyuzen. Such tasks stimulate to performance them, thanks to simplicity and availability of working methods and, the main thing, effectiveness to which the called researches testify above.

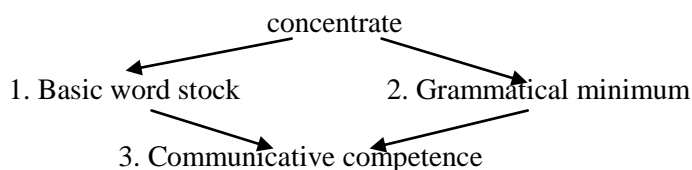
As a result of pilot studies of our graduate students, doctoral candidates of PhD we recommend associative tasks [11, 518]. We will give examples of associative arrays:

1. Phrases, words terms with schemes.

For example, a simple sentence - the scheme: The pupil reads.

2. Phrases, words terms with frames, tables. For example, for assimilation of the principle it is important to understand “Concentric representation of a training material” what is concentrate.

Frame of the methodical term:

3. Phrases, words terms with algorithms.

Morphological analysis – the Pronoun.

Constant signs: 1. Class 2. Person. Changeable sign 3. Case. 4. Number.

Conclusion. Our concept of a technique of trilingual training is directed to studying and to study with students of Russian as adjustment course (how the studied discipline in concrete higher education institution was called: Practical course of Russian or Russian, Professional Russian). On mastering methods for understanding and development of individual cognitive and creative activity of the student. As results of our pedagogical experience show and experiments, use as a basic basis of a technique not only linguistics, psychology and pedagogics, but also the latest developments in a neurobiology justify that effectiveness in training is reached with the smallest expenses of time and human efforts, that is the technology is health saving, motivating the student to a reflection and to creativity.

The teacher realizes synergetic approach at specification of a lexico-thematic minimum, stereotypic formulas, including professional words and terms in training in Russian in conditions a trilingual at the high and higher school, carrying out: 1) coordination of lexico-thematic maintenance of three languages, 2) organizing self-government, learning in group of professional texts, 3) realizing the principles, methods and means of self-education and training, 4) systemically using innovative and integrated technology, 5) organizing control self-checking of assimilation of new knowledge and development of new competence, but also correction of knowledge. Besides, our integrated technology is open as the researcher-methodologist will be able to consider the latest developments in science and in development of society, to correct technology components on the basis of the obtained data in the course of skilled pilot study.

References:

- 1) Bertalanfi Ludwig Fon “History and status of the general theory of systems”//System researches. Year-book. - M., 1973, page 20-36 - magazine article
- 2) Alefirenko N. F. History of linguistic learnings, - Belgorod, 2013, page 324 – book
- 3) Byyuzen Tony “Teach yourself to think” the Lane. With English I. Gerasimchuk. - Minsk:popurri, 2014, - 224 pages.- book
- 4) https://ru.wikipedia.org/wiki/Cognitive_neurobiology - internet sources.
- 5) Bertalanfi, General System theory: Foundations, Development, Applications, New York: George Braziller, revised edition 1996.- translated and reprinted source
- 6) Per Buck. As the nature works: Theory of self-organized criticality. URSS,2013, - 276 pages.- book.
- 7) Knyazeva E. N., Kurdyumov S. P. Synergetics bases: The person designing himself and the future. Issure.3. M.: Komkniga; URSS, 2010 - 232 pages.- book
- 8) Kubryakova E. S. Short dictionary of cognitive terms. E. S. Kubryakova, V.Z.Demyankov, U.G. Pankraz, L.G.Luzina.-M.:MSU, 1996-345. - dictionary of cognitive terms

9) Vorkachyov S. G. *Linguocultural concept: terminological status and semiotics. Modern linguistics and researches mentality in XXIV*. Kiev, 2015, - 376 pages. - book

10) Vorobiov V. V. *Linguoculturology: educational manual*. M.: RUDN publishing house, 2006. - educational manual

11) Kondubaeva M.R., Ongarbaeva A.T. *The problem of correctness and reliability of the study in trilingual education. Opción, Año 34, No. 85-2 (2018): 517-543 - Scopus article*

МРНТИ 17.01.45:

Б. Қабатай¹

¹ *Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан*

БОЛАШАҚ ФИЛОЛОГ МАМАНДАРДЫ “ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ” ПӘНІ БОЙЫНША ЖАҢА ТАЛАПТАРҒА ДАЙЫНДАУ МӘСЕЛЕСІ

Аңдатпа

Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі ғылымы қалыптасу тарихынан бастап тарихи кезеңдерге сай үздіксіз даму үрдісінде. Қай кезеңде де оқытудың мақсаты сол қоғам жағдайына қарай бейімделіп өзгеріп отырады. Мақалада қазіргі жаңартылған білім мазмұны аясындағы “Қазақ әдебиеті” пәнінің жаңа мазмұны талдана келе, осы өзгерістерге болашақ филолог мамандарды дайындаудың өзекті мәселелері сараланды.

Бүгінгі студент-ертеңгі жас маман. Ертең білім ошақтарына баратын жас маманның кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру - бүгінгі күннің мәселесі. Жоғары оқу орындарында филологтарды дайындау мәселесіне де жаңа ізденістер мен өзгерістер енгізу-уақыт талабы.

Болашақ филолог мамандарға жаңартылған білім мазмұнын меңгерту тәжірибесі талданып, қазақ әдебиетін оқыту әдістемесіндегі тың бағыттар мен озық технологиялардың сипатталуы кәсіби білім сапасының артуына септігін тигізеді.

Түйін сөздер: сөз өнері, мақсаттар жүйесі, оқу жетістігі, оқу нәтижесі, оқытудың жеті модулі, құзыреттілік, филолог маман модулі, критериалды бағалау, білімді танымдық деңгейде меңгеру сатылары

Kabatay B.¹

¹ *Kazakh National Pedagogical University Abaya,
Almaty, Kazakhstan*

QUESTIONS OF PREPARATION OF FUTURE SPECIALISTS - PHILOLOGISTS FOR NEW REQUIREMENTS IN THE SUBJECT “KAZAKH LITERATURE”

Abstract

Methods of teaching Kazakh literature in the process of continuous development in accordance with historical periods, starting with the history of the formation of science. The purpose of training varies depending on the development of the society. The article analyzes the new content of the subject "Kazakh literature" in the context of the modern updated program of education, as well as considers topical issues of training future philologists.

Today's student is a young specialist in the future. The formation of professional competence of a young specialist is a problem of today. The requirement of today's time is new searches and changes in the training of philologists in universities. Analysis of the experience of mastering the updated program of education by future philologists, determines new directions and advanced technologies in the methodology of teaching Kazakh literature, and contributes to improving the quality of professional education.

Key words: the art of speech, the system of goals, educational achievements, learning results, seven training modules, competence, specialist-philologist module, criteria-based assessment, stages of knowledge development at the cognitive level.

Б. Қабатай¹

¹ Казахский национальный педагогический университет им. Абая,
Алматы, Казахстан

ВОПРОСЫ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ - ФИЛОЛОГОВ К НОВЫМ ТРЕБОВАНИЯМ ПО ПРЕДМЕТУ " КАЗАХСКАЯ ЛИТЕРАТУРА "

Аннотация

Методика преподавания казахской литературы в процессе непрерывного развития в соответствии с историческими периодами, начиная с истории становления науки. Цель обучения варьируется в зависимости от развития общества. В статье проанализировано новое содержание предмета "Казахская литература" в контексте современного обновленного содержания образования, а также рассмотрены актуальные вопросы подготовки будущих филологов.

Сегодняшний студент это молодой специалист в будущем. Формирование профессиональной компетентности молодого специалиста- проблема сегодняшнего дня. Требование сегодняшнего времени- это новые поиски и изменения в вопросах подготовки филологов в вузах. Анализ опыта освоения будущими филологами обновленного содержания образования, определяет новые направления и передовые технологии в методике преподавания казахской литературы, способствуют повышению качества профессионального образования.

Ключевые слова: искусство слова, система целей, учебные достижения, результаты обучения, семь модулей обучения, компетентность, модуль специалиста-филолога, критериальное оценивание, этапы освоения знаний на познавательном уровне

Кіріспе. Қазіргі кезеңде Республикамызда білім берудің жаңа жүйесі жасалып, қазақстандық білім беру үрдісі әлемдік білім беру кеңістігіне енуді мақсат етуде. Халықаралық білім кеңістігіне кіру әртүрлі дамыған елдердің тәжірибелерін зерттей отырып, озықтарына бағытталу, білім беру сапасын, деңгейін қалыпқа келтіру, нақтырақ қарапайым тілмен айтсақ, дамыған елдердің білім сапасына жақындау, тенелу. Міне, осыған орай елімізде білім берудің мазмұны жаңартылып, жаңа көзқарас, жаңаша қарым-қатынас пайда болды. Бұл өзгерістер "жаңартылған білім мазмұны" деген атаумен ерешеленіп, мектепте оқытылатын әр пәннің приоритетін өзгертті: "Қазақ әдебиеті пәні бағдарламасының басты бағыты – білім алушылардың ақыл-ой қабілеті мен тұлғалық қасиеттерінің қалыптасуына, тілдік-эстетикалық талғамдарының дамуына, коммуникативтік құзыреттіліктерінің жетілдірілуіне іргетас қалап, өмірлік дағдыларын шыңдауына, өздігінен білім алуларына мүмкіндік туғызу. Білім алушыларды ұлттық мәдениет пен әдеби мұраларды түсінуге, қазіргі заманғы әдебиетті бағалай білуге үйретеді"[1]. Аталған мақсатты жүзеге асыру ең алдымен мұғалімге байланысты, ендеше алдымен ұстаздар дайындау сапасын халықаралық сұраныстар мен талаптарға сай реттеуді қолға алу маңызды болмақ. Әсіресе осы тұста жоғары оқу орындарында мамандар дайындау мен қазіргі мектеп тәжірибесі арасындағы сәйкессіздік анық байқалып қалды.

Әдістеме. Сондықтан Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің филолог мамандар дайындайтын институтында ең алдымен ең алдымен білім беру бағдарламаларын жасауда жаңа бастамалар қолға алынуда. Жоғары оқу орындарында қазақ әдебиеті курстарынан білім беру бағдарламасының мақсаты – орта мектептердегі қазақ тілі мен әдебиеті мамандығы бойынша жоғары әлеуметтік және азаматтық жауапкершілікке ие, төмендегідей бағыттар бойынша жоғары білікті мамандар даярлау:

- жан-жақты дамыған оқушы тұлғасын қалыптастыру және тәрбиелеу;
- орта мектептердегі қазақ тілі мен әдебиеті салалары бойынша жүйелі білім қалыптастыру;
- орта мектептердегі қазақ тілі мен әдебиетінен оқу үрдісін заманауи-ғылыми деңгейде ұйымдастыру;
- ғылыми зерттеулерді жүзеге асыру.

Білім беру бағдарламасының негізгі міндеттері:

- қоғамның әлеуметтік тапсырысына және білім берудің әлемдік стандарттарына сәйкес орта мектептердегі болашақ қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімдерін сапалы кәсіби дайындықпен қамтамасыз ету;

– орта мектептердегі болашақ қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімдерінің негізгі басым құзыреттіліктерінің жүйесін, жалпы ғылыми және арнайы білімдік дағдылары мен шеберліктерін қалыптастыру;

– рухани және интеллектуалды өзіндік даму жолдарын, психологиялық сауатын, ойлау және мінез-құлық мәдениетін қалыптастыру[2].

“Қазақ әдебиеті” курстарының басты қызметі- әдебиетті білім алушыларға сөз өнері ретінде меңгерту, ұлт ұстазы А.Байтұрсынұлы айтқандай “ойын ойлаған қалпында, қиялын меңзеген түрінде, көңілдің түйгенін түйген күйінде тілмен айтып”[3,141] жеткізуіне мүмкіндік беріп, көркем сөз әлеміне жетелеу. Сонымен қатар филолог мамандарды дайындаудың біздің тақырыбымызға қатысты түйінді нәтижелерінің бірі - *қазақ тілі мен әдебиеті пәндерін жаңартылған білім мазмұны талаптарына сай өткізеді, инновациялы оқыту технологияларын қолданады*. Сондықтан оқыту нәтижесіне жету және қоғамдағы, білім саласындағы өзгерістерді ескеру мақсатында нақты қазақ әдебиетін оқыту мәселелеріне қатысты бағдарламада “Қазақ тілінен\әдебиетінен жаңартылған білім мазмұнын меңгерту әдістемесі”, “Қазақ тілін\әдебиетін оқытуда қолданылатын жаңа технологиялар”, “Бағалаудың өлшемдік технологиясы” атты жаңа курстардың белгіленген. Аталған курстар бойынша болашақ филолог мамандар қазіргі “Қазақ әдебиеті” оқулықтарының жаңа мазмұнын, қазақ әдебиеті сабақтарын оқу мақсаттарына сай ұйымдастырып, жүргізе алу, оқытудың жаңа технологияларын, белсенді және интербелсенді оқыту әдістерін, критериалды бағалауды қолдана алу, Блум таксономиясы, сыни тұрғысынан ойлау тапсырмаларын құрастыру, орындату тәсілдерін біледі, меңгереді. Аталған курстарда білім алушылардың оқыту үрдісі белсенді оқу әдісіне сай құрылады:

“Белсенді оқу оқушының мұғалімді енжар тыңдап қана қоймай, белсенді жұмысқа тартылуын көздейтін оқыту және оқу әдістерінің бірі болып табылады. Бұл тәсілдер оқу үдерісі жаттығудың алдында емес, оны орындау барысында жүзеге асырылатын құбылыс екендігін түсіндіреді. Сыныпта қолданылатын мұндай тәсілдерге топтық жұмыстар (Brodie, 2000), ойын “баламалары” (Bergen, 2002) және пән бойынша белгілі тақырыптағы ойын түрлері кіреді (Peters, 1998). Оқушылардың сыни ойлау дағдыларын дамытуда ойын «баламалары» шынайы өмірдің белгілі бір аспектілерін модельдеу және зерттеу үшін ұсынылған мүмкіндік болып табылады. Сабақта ұжымдық (құрамы ауыспалы жұптар), топтық (шағын топтар) және жұптық жұмыс ұйымдастыру арқылы белсенді оқу әдістерін қолдану оқушының өзіндік рефлексия жасау дағдыларының дамуына, сыныптағы жалпы жұмысқа үлес қосып, қатысқанын сезінуге; оқу үдерісінің белсенді мүшесі болуына, құрдастармен қарым-қатынасының дамуына, танымдық белсенділігінің артуына мүмкіндік береді. Сондай-ақ, мұғалімнің сабағын қызықты ұйымдастыруына, оқушыларының танымдық әрекетін күшейтіп, өзінің кәсіби шеберлігін шыңдай түсуіне ықпал етеді”[4, 13-14].

“Қазақ тілінен\әдебиетінен жаңартылған білім мазмұнын меңгерту әдістемесі” пәнінің мазмұнында бағдарламаны талдау, оқытудың жеті модулі бойынша оқу іс-әрекетін ұйымдастыру, жаңа талаптарды жіктеу, соған сәйкес сабақтар жоспарлау мен өткізу т.б. мәселелер қарастырылады.

“Қазақ тілін\әдебиетін оқытуда қолданылатын жаңа технологиялар” курсына білім алушылар оқыту технологияларының топтамасын, танымдық іс-әрекеттегі алатын орнын, соның ішінде сыни тұрғысынан ойлау технологиясының басты сипатын, стратегияларын біледі, қолданады.

“Бағалаудың өлшемдік технологиясы” курсына жаңартылған білім мазмұнындағы басты өзгеріс критериалды бағалау технологиясын толық меңгереді.

Нәтиже. Білім алушылардың күтілетін оқу нәтижелері жетістігін бағалау жүйесі білім беру мазмұнының ажырамас бір бөлігі болып табылады. Жаңартылған орта білім беруді енгізу кезінде білім алушылардың оқу жетістігін критериалды бағалау жүйесі қолданылады. Қазақстан үшін жаңа критериалды бағалау жүйесі білім алушыларды оқуға ынталандыруға, қызығушылығын арттыруға, дамытуға бағытталған. Егер әр білім алушыға, оның ата-аналарына түсінікті анық, өлшемді бағалау критерийлері берілсе, бұған қол жеткізуге әбден болады. Критериалды бағалау жүйесі жалпы білім беретін мектептердегі білім алушылардың оқу жетістіктерін бағалау тәжірибесіне өзгерістер енгізудің негізін анықтайды. Бұл бағалау рәсімдерінің сапалылығын, олардың халықаралық стандарттарға сәйкестігін, әр білім алушының оқудағы қажеттілігін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. ЭБДҰ мәліметі бойынша (2014), критерий негізіндегі бағалаудың барынша нақты сипаттамасы бар, ол қазақстандық мектептерде оқыту сапасын арттыру үшін қажетті жағдайларды құруға мүмкіндік береді. Критериалды бағалау жүйесін енгізудің мақсаты бағалау критерийлерінің негізінде білім алушылардың оқу жетістіктері туралы шынайы ақпарат алу және оқу үдерісін жетілдіре түсу үшін оны барлық қатысушыларға ұсыну. Критериалды бағалау жүйесінің

міндеттері: 1. Оқу үдерісінде бағалаудың қызметі мен мүмкіндіктері аясын кеңейту; 2. Жүйелі кері байланыс орнату арқылы білім алушылардың өзін-өзі үнемі жетілдіріп отыруына жағдай жасау; 3. Бірыңғай стандарттарды, сапалы бағалау құралдарын, механизмдерін қалыптастыруға көмектесу; 4. Қолжетімді, нақты, үздіксіз: – білім алушыларға олардың оқу сапасы туралы; – мұғалімдерге білім алушылардың ілгерілеуі туралы; – ата-аналарға оқу нәтижелерінің деңгейлері туралы; – басқару органдарына ұсынылған білім беру қызметінің сапасы туралы ақпараттар ұсыну.

ҚР МЖМББС күтілетін нәтижелерді анықтау, осы дамытуды ақпараттандыру үшін оқу бағдарламасындағы негізгі бағыт болып табылатын Б.Блумның (1956) таксономиясы қолданылады. Оқу мақсаттарының таксономиясы (Блум, Кратволь, 1956) ойлау дағдыларының алты деңгейін болжайды: Білу – өтілген материалды дәйек, жағдай, негізгі тұжырымдар мен жауаптарды көрсету арқылы есте сақтауды дәлелдеу. Түсіну – материалды бір түрден екінші түрге ауыстыру, материалды интерпретациялау, оқиғаның барысын болжау. Қолдану – ережелерді, жаңа білімді түрлі нұсқада қолдану. Талдау (анализ) – толық объектіні ұсақ бөліктерге ажырату, оның мәнін түсіну және меңгеру үдерісі. Жинақтау – бұрынғы жеке түсінікті толық біріктіру үдерісі. Ақпаратты жаңа үлгідегі элементтердің түрлі әдістерімен біріктіру немесе альтернативті шешім ұсыну арқылы жүйелеу. Бағалау – анықталған стандарттар мен критерийлердің негізінде объектінің жетістіктері, кемшіліктері, құндылықтары, маңыздылығы мен басқа да сипаттарын анықтайтын үдеріс[5]. Білім алушылар курс барысында оқу мақсаттарына сәйкес деңгейлерге тапсырмалар құрастыруды толықтай меңгереді. Айтылым, оқылым, жазылым, тыңдалым мақсаттарына сәйкес қалыптастырушы және жиынтық бағалау тапсырмаларын құрастыра алған студент оқыту нәтижесіне жеткен болып есептеледі.

Талқылау. Жоғары мектеп педагогикасының күрделі де маңызды бір мәселесі студентті болашақ мамандығына оңтайландыру, кәсіптік біліктілігін дамыту, кәсіби бағдар берудің жаңа жүйесін жасау, іскер және құзіретті маман дайындау. Мұндай маман дайындау үшін білім беру үдерісін белсенділендіру, оқытудың жаңа формалары мен әдіс-тәсілдерін жетілдіру қажет. Оқу үдерісін белсенділендіру – берік те тиянақты білім берудің жолдарын қарастыру, студенттердің шығармашылық ойлауына, ізденуіне мүмкіндік жасау, оларды келешек мамандығына қызықтыра алу, оқу үдерісін ғылыми негізде ұйымдастыру және т.б. Осы бағытта биылғы оқу жылынан бастап университетте бітіруші түлектер бір оқу жылы бойында мектепте күнде ұстаз-тәлімгердің қасында сабаққа қатысып, сабақ беріп, оқушымен, ата-анамен, ұжыммен, жалпы жұртшылықпен қарым-қатынаста болып, мұғалім роліне толықтай енуі қамтамасыз етілді. Бұрын педагогикалық тәжірибеге арнайы 2-3 ай уақыт бөлінетін. Ал қазір Алматы қаласы мектептерінің көбісі дерлік қамтылып, әр мекемеде түрлі пәнді, соның ішінде қазақ әдебиетін де ұйымдастырып, жүргізетін болашақ мұғалімдер тәжірибеде сынақтан өтуде. Университеттің саясаты – кәсіптік даярлаудың сапасын жақсарту, біліммен қамтамасыз етудің ғылыми-әдістемелік жүйесін түбегейлі жаңарту, оқытудың формалары мен әдістерінің түрлерін өзгерту, ондағы алдыңғы қатарлы оқу-тәрбие тәжірибелері мен қазіргі қоғамның сұраныстарының алшақтығын жою, білімдегі жаңашылдықты саралау, білімді жетілдіру үдерісіндегі үздіксіздікті қамтамасыз ету. Заман талабы мұғалімдерге жан-жақты жетілген, көпсалалы дайындық иесі болуды жүктейді. Тәуелсіз мемлекетімізге еңбекқор, кәсібін терең түсінетін, үнемі өзгеріп отыратын жағдайларға өзінің білімі мен іскерлігін әртүрлі әрекеттердің айналасында қолдана білетін қабілетті мамандар қажет. Білім беру талаптарына бұл “құзыреттілік” ұғымы арқылы анықталып отыр. Мектептерде ұйымдастырылып отырған үздіксіз педагогикалық тәжірибе осындай кәсіби құзыреттілікті игеруге дайындық болып табылады деген сенімдеміз.

Қорытынды. Білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасы Қазақстанның бәсекеге қабілеттілігін арттыру негізі болып табылады. Білім беруді дамыту бағдарламасын іске асыру-бәсекеге қабілетті сапалы адамзат капиталын құруды қамтамасыз ететін жүйені жасауға мүмкіндік береді. Университетімізде академиялық еркіндік берілген. Оның негізгі мәні – білім беру бағдарламаларында таңдау компоненттерінің үлесі көбейді, ал пәндерді таңдау білім алушылардың өз құқығында. Біздің ойымызша, қазақстандық білім жүйесіндегі жаңашылдықты тануға бағытталған жоғарыда аталған курстарды білім алушылар өз еркімен таңдайды деп сенеміз. Өйткені жаңартылған білім мазмұнын меңгертуге арналған пәндерді оқып үйренген жоғары білімді филолог мамандардың жаңа буыны

- оқу үрдісіндегі күрделі мәселелерін шешуге;
- білім алушылардың оқу жетістігін әділ бағалауға;

- білім алушылардың жеке қабілеттерін есепке ала отырып, әр білім алушының дамуының жеке траекториясын анықтауға;
- күтілетін нәтижеге қол жеткізу үшін білігі мен дағдысын дамыту бойынша білім алушылардың ынтасын арттыруға;
- оқыту мен сабақ беру сапасын жақсартуға;
- білім беру бағдарламаларының сапасын жетілдіруге;
- оқу үдерісін ұйымдастырудың ерекшеліктері мен оқу материалдарын меңгеру сапасын анықтау үшін мұғалім – ата-ана – білім алушы арасындағы өзара байланысты жүзеге асыру бойынша жұмыс жүйесін құрастыруға;
- өмірдің өзгерістеріне дайын болатын, шығармашыл, интеллектуалды тұлғаны қалыптастырып, дамытуға қабілетті болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1) Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2013 жылғы 3 сәуірдегі № 115 бұйрығына 193-қосымша-білім беру бағдарламалары
- 2) Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрінің 2015 жылғы 18 маусымдағы №393 бұйрығы- білім беру бағдарламалары
- 3) Байтұрсынов А. Шығармалары. Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер. Құраст: Ә.Шәріпов, С.Дәуітов. – Алматы: “Жазушы”, 1989 ж. -320 б.-кітап
- 4) Оқытушыға арналған нұсқаулық. “Назарбаев Зияткерлік мектептері” ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2018ж.-48б.-оқу-әдістемелік құрал
- 5) Өңірлік және мектеп үйлестірушілеріне арналған критериялды бағалау бойынша нұсқаулық.- “Назарбаев зияткерлік мектептері ” ДББҰ “Педагогикалық өлшеулер орталығы” филиалы, 2016 - 80б.-оқу-әдістемелік құрал

МРНТИ 17.01.45

Г. Каримова¹, М. Әсет²

^{1,2} Абай атындағы ҚазҰПУ,
Алматы, Қазақстан

Ә.ҚОҢЫРАТБАЕВТЫҢ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІНЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСТЕРІ

Аңдатпа

Мақалада қазақ әдебиеттану ғылымының негізін қалаған, зерттеуші, әдіскер-ғалым Ә. Қоңыратбаевтың әдебиетті оқытудағы әдістемелік мұрасы қарастырылады. Мақсаты – Ә. Қоңыратбаевтың әдістемелік еңбектерін сараптай келе, осы салаға қосқан еңбектеріне шолу жасау. Сонымен бірге ғалымның жалпы көркем әдебиетті оқытудағы қолданылатын әңгіме әдісі, баяндау әдісі, түсіндірмелі оқу әдісі, көрнекілік әдістері және шығармашылық жұмыстарын жүргізудің әдістемесі жайлы айтқан ойлары мен нақты тұжырымдары сол саладағы әдіскер ғалымдардың ойларымен салыстырыла отырып сөз болады. Ғалым ойларының болашақ қоғам мүшелерін дайындау мен білім беруде алатын орны айтылады. Мақалада ғалымның әдістемелік еңбектерінің бүгінгі күнге дейін өзектілігін жоймағандығы, қазіргі таңдағы білім беру саласында әдебиетті оқыту әдістемесімен сабақтастықта екендігі, өміршеңдігі және әруақытта құнын жоймайтындығы анық. Ә. Қоңыратбаевтың әдістемелік мұрасы тек орта мектептерде ғана емес, жалпы білім беру мекемелеріндегі әдебиетті оқытуда маңызды еңбек болып табылады.

Түйін сөздер: оқытудың түсіндірмелі оқу әдісі, баяндау әдісі, әңгіме әдісі, эксперимент әдісі, көрнекілік әдісі, оқыту тәсілі, түсіндіру тәсілі, жаттықтыру тәсілі, үйрету тәсілі, көркем мәтін, әдебиеттану ғылымы, көркем сөз, сөйлеу тілі, жазба тілі, шығармашылықты дамыту, тіл мәдениеті, сөз өнері

G. Karimova ¹, M. Aset ²

^{1,2} KazNPU named after Abai,
Almaty, Kazakhstan

A.KONYRATBAYEV'S CONTRIBUTIONS TO THE LITERATURE TRAINING METHOD

Abstract

In the article the methodological description of the method of teaching literacy, the basis of the Kazakh literature, the teacher, the methodologist - A. Konyratbaeva. This is an overview of the methodical work of Konyratbaeva and the review of these links in this area. It also compares the scientist's works, such as narrative methods, explanatory reading, visual methods and creative methods used in teaching general fiction with the conclusions and thoughts of scientific methodologists in this field. The role of scientific ideas in the training and education of future members of society is mentioned. The article clearly emphasized that the methodological work of the scientist does not lose its relevance to this day, that education corresponds to modern methods of teaching literature and does not lose its viability. Konyratbaev's methodological heritage is an important task in teaching literature not only in secondary schools, but also in general educational institutions.

Key words: explanatory teaching method, narrative method, experimental method, visual method, teaching method, explanation method, teaching method, literary text, literary criticism, literary word, speech language, writing language, creative development, language culture, word art

G. Каримова ¹, М. Асет ²

^{1,2} КазНПУ имени Абая,
Алматы, Казахстан

ВКЛАД А.КОНЬРАТБАЕВА В МЕТОДИКУ ОБУЧЕНИЯ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация

В статье рассматривается методологическое наследие преподавания литературы, основателя науки казахской литературы, исследователя, ученого-методиста – А.Коньратбаева. Цель - обзор методических работ Коньратбаева и обзор его вкладов в этой области. Так же сравниваются такие работы ученого, как методы повествования, объяснительное чтение, визуальные методы и методы творчества, используемые в обучении общей художественной литературе с заключениями и мыслями ученых методистов этой области. Упоминается роль научных идей в обучении и воспитании будущих членов общества. В статье ясно выделено, что методические работы ученого не теряют свою актуальность по сей день, что образование соответствует современным методам преподавания литературы и не теряет своей жизнеспособности. Методологическое наследие Коньратбаева является важной задачей в преподавании литературы не только в средних школах, но и в общеобразовательных учреждениях.

Ключевые слова: метод объяснительного обучения, метод повествования, метод эксперимента, визуальный метод, метод обучения, метод объяснения, метод обучения, художественный текст, литературоведение, художественное слово, язык речи, язык письма, творческое развитие, языковая культура, слово искусство

Кіріспе. Қазақстанның Білім беру туралы заңында: “Білім беру жүйесінің басты міндеті – ұлттық және жалпы адамзаттық қазыналар, ғылым мен практиканың жетістіктері негізінен жеке адамды қалыптастыру және дамыту үшін қажетті жағдайлар жасалуы керек”, - делінген болатын [1]. Осыған орай, білім мен тәрбие берудегі әдіс-тәсілдерді одан әрі жетілдіре түсу, оларды жүйеге келтіру, әдістеме тарихындағы ғалымдардың жазып кеткен әдістерін сараптап, оларды бүгінгі күнгі білім беруде, жаңаша оқыту әдістерімен бірге тиімді қолдана білу сол арқылы жан-жақты жетілген бүгінгі қоғамның жаңа адамын қалыптастыру – ең бірінші орындағы өзекті мәселелердің бірі. Осындай үлкен міндеттерді шешуде қазақ әдебиетін оқыту саласындағы ізденістер мен зерттеулер әдебиетті оқытуды педагогика, психология, әдебиеттану жетістіктеріне сүйене жүргізуді көздейді.

Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі оқу материалдық базасы жағынан кешеуілдеп дамыған ғылым саласы. Осы сала бойынша 60-жылдарда жарық көрген Ә.Қоңыратбаев, “Әдебиетті оқыту методикасы” оқулығы сол кездердегі уақыт талабынан туындаған алғашқы оқулықтардың бірі болды. Әдіскер-ғалым Ә.Қоңыратбаевтың “Революциядан кейінгі әдебиет пен методикасының үш түрлі кезеңі болғандығын айта келе, 1-4 кластарда бастауыш оқу, 5-7 кластарда әдебиеттік оқу жүйесі, 8-10 кластардағы әдебиеттің тарихи курсы 1939 жылдан бастап түкпілікті орын алды деген сөздерінен сол кездерде бұл саланың енді ғана дамып келе жатқандығын көруге болады” [2., 111].

Әдістеме. Бүгінгі таңдағы әдебиетті оқытудың жүйесін бұрынғы қалыптасқан дәстүр арнасында кеңейте қолдану, жаңа әдістемелер мен психо-педагогикалық кіріктіру мәселелерінде жаңа технологияларға негіздеу қажеттігі туындады. Осыған байланысты әдебиет ғылымының барлық салаларына үлесін қосқан зерттеуші-ғалым Ә.Қоңыратбаевтың әдеби сын, фольклортану, түркітану, әдебиет тарихы мәселелері бойынша қалдырған елеулі қолтаңбаларын бүгінгі әдебиетті оқыту әдістемесінде қолдану мәселесі туындайды.

Әдебиетті оқыту әдістемесі болашақ қоғам мүшесін оқыту және тәрбиелеу қай заманда болсын педагогика ғылымының өзекті боп саналатын міндеттерінің бірі дейтін болсақ, әдебиет әдістемесінің мазмұнын белгілеудегі басты мәселелердің бірі – бұл оқушыларға әдебиет пәнін оқытуда қолданатын тиімді әдіс-тәсілдер.

Әдебиетті оқыту әдістемесі басқа пәндерге қарағанда күрделі ғылым екендігі белгілі. Оның себебі әдебиетті оқыту әдістемесі адамға қатысты, жеке тұлға қалыптастыруға қатысты ғылым екендігінен белгілі.

Әдебиет пәнінің оқу пәні ретіндегі құрылымының күрделі болуына байланысты оның ішкі мазмұнына көркем әдебиет, олардың тарихы мен теориясына қатысты ұғымдар, оқушының оқырмандық мәдениетін қалыптастыру мәселелері мен ауызша, жазбаша тіл дамыту жұмыстарының жүйесі қоса қамтылады. Әдебиетті оқыту оқушының сұранысы мен қабілет, мүмкіндігіне қарай оқушының алған біліміне сүйенеді. Шығарманы жүргізіп оқып үйренген оқушы мәнерлеп оқу дағдыларын қалыптастыра бастайды. Ең бастысы, сынып жоғарылаған сайын әдебиетті сөз өнері ретінде қоғамдық мәні мен жеке тұлға қалыптастыруға тигізетін ықпалын, барлық адамзаттық мәселелерді қамтитын биік болмысын тани бастайды.

Ә.Қоңыратбаев әдебиетті оқыту әдістемесі жайлы еңбек жазған алғашқы әдіскер ғалымдардың бірі. Олай дейтініміз, әдебиетті оқыту әдістемесі дербес ғылым ретінде алпысыншы жылдарда қалыптаса бастаған еді, сол себепті әдебиетті оқыту әдістемесінің мәселелері қарастырылған ғылыми еңбектер де енді ғана жарық көре бастаған болатын. Осы тұста профессор Ә.Қоңыратбаевтың әдістемелік еңбектері солардың ішінде алғашқыларының бірі болатын.

Осы тұста ғалым Ә.Қоңыратбаев өзінің ғылыми ізденістері негізінде “Әдебиетті оқыту методикасының очерктері” атты және ғылыми-тәжірибелік негізде жазылған “Әдебиетті оқыту методикасы” деген тұңғыш әдістемелік оқу құралын жариялады. Ә.Қоңыратбаевтың бұл ғылыми-әдістемелік еңбектері сол уақыттың өзінде тиісті бағасын алып, ғылымда өз орны бар әдістемелік еңбектер қатарынан көрінді [3., 160].

Нәтижелер. Ә.Қоңыратбаевтың осы саладағы еңбектері сол кездердегі әдістеме ғылымындағы, оның ішінде әдебиетті оқыту әдістемесіндегі дәл осы мәселені шешудегі маңызы зор еңбектердің бірден бірі болды.

Мектепте әдеби білім негізі 4-7 сыныптарда қаланып, балалар алғаш көркем шығарма әлемін тани бастайтынын болғандықтан әдебиеттанушы Ә.Қоңыратбаев әдебиет пәні көркем мәтіндерді негізгі құрал ретінде пайдалана отырып, алғаш өнердің үлкен саласының бірі әдебиеттану сабақтарынан басталатынына ерекше мән береді. Әдебиет теориялық білімнің де бастапқы негізі екенін ескерте отырып, оқушы бойында әдеби негіздердің осы орта буында қаланатынын айтады. Шығарманы мәнерлеп мақамына келтіріп оқу дағдылары дәл осы кезеңдерде толық қалануы тиіс екенін атап көрсетеді. Шығарма композициясын таныту мақсатындағы мәтінге жасалатын жоспар түрлері, оқушының жазба тілі мен сөйлеу тілін дамытудағы қолданатын әдіс-тәсілдердің маңызы зор екендігін анықтады.

Нақтылай айтқанда, Ә.Қоңыратбаев “Әңгіме әдісі бойынша оқушылар көркем сөздің мазмұны (айту, оқу, жазу), тақырыбы, идеясы, образдары, тілі, композициясы жөнінде де өз түсініктерін айта білерліктей бағытта жұмыс істеуі тиіс” деп тұжырымдаса [4., 13], баяндау әдісі жөнінде “Бұл әдіс IV-VII кластарда мұғалім сөзі (кіріспе сабақ), VIII-X кластарда лекция түрінде қолданылады. Кіріспе сөз

бен лекция (өмірбаян, творчестволық жолы т.б.) сабақтың негізгі буыны емес, соған кірер есік қана. Алайда шығарманы оқып-талдауда лекцияның көмегі бар”, - деп түйіндейді [4., 12].

Ғалым: “Көрнекілік әдісі материалды жүйелеп өтуге, білімді дағдыға айналдыруға көмектеседі. Оның негізінде бүтін-бөлшек-бүтін ғана емес, мұғалім-текст-бала дейтін біртұтас үш тезис тұрады. Көрнекілік әдісінің негізі – көркем текст. Көрнекілік әдісінің түпкі мақсаты – қысқа да оңай жолмен, тиянақты білім беру”, - деп атап көрсетті [4., 18].

Шындығында, көркем кейіпкерлер бейнесін талдау, шығарманың тілдік және жанрлық ерекшеліктерін ажырату, оның көтерген басты мәселесі мен идеясын таныту секілді жұмыстар 4-7 сыныптарда басталып, әрі қарай 8-9 сыныптарда күрделене түсетіні белгілі. Ал әдебиетке бейімдейтін арнайы сыныптарда оқушыларға тақырыптық бағдарламаға сай әдебиет теориясы мен әдебиеттану ғылымынан түсініктер беріледі.

Ә.Қоңыратбаев орта буында басталған әдеби-теориялық ұғымдардың сынып жоғарылаған сайын тереңдетіле оқытылатынын ескере келіп, әдебиеттің тектері мен жанрлары, авторлық стиль, туындының композициясы, тілдік ерекшелігі, әдеби ағым туралы ұғымдар да біртіндеп тереңдетіле оқытылатынын атап көрсетті. Осы орайда оқытудың түсіндірмелі оқу әдісі, баяндау әдісі, әңгіме әдісі, эксперимент әдісі, көрнекілік әдістерінің оқытудағы орнын анықтай отырып, мұғалімнің осы әдістерді орынды пайдалануы сабақ сапасына оң әсерін тигізетінін айтады [4., 18].

Талқылау. Ә.Қоңыратбаев түсіндірмелі оқу әдісін тек бастауыш сыныптарда қолданылатын ғана әдістеме деп қарауға болмайтындығын, оның барлық сыныптарда қолданылуы мүмкін екендігін ескертеді, демек, “...пәнді түсіндірмей үйрету мүмкін емес”, - дей отырып, “...алғашқы текст түсінік тасасында қалар болса, ол баланы көркем текстен алыстатады”, - деп пән мұғаліміне ескерте кетеді. Осылайша, әдебиет сабағында қолданылатын түсіндірмелі әдісті, баяндау, әңгіме, көрнекілік әдістерін өгілетін шығарманың жағдайына қарай өзара кезектестіре отырып қолдану қажеттігін ұсынады.

Онымен қоса, әдебиет пәнін оқытушы мұғалім сөз өнерін жете түсінуі арқылы көркем шығарманың мәнін терең түсініп, оны талдай алу қажеттігі, әдеби ұғымдарды, шығармаларды, образдарды – жалпы айтқанда көркем шығарманың барлық компоненттері мен табиғатын ой сарабынан өткізіп, салыстырып оқушыға мазмұнды білім беруге мүмкіндік туғыза білуі керек.

Әр көркем шығарманың өзегінде тілдік құрылым өрнектелген, оның негізінде мәдени құндылықтардың жүйесі, адамгершілік негізі жатады. Әдебиетті оқыту әдістемесі болса осы күрделі құрылымды әрекетке түсіруші, іске қосушы рөл атқарады. Әдебиетті оқыту әдістемесінде де – барлық іс-әрекет пен мақсат адамға бағытталады. Адамның адамгершілік, эстетикалық, танымдық әрекеттерін жүйелі ұйымдастыруға бағытталған.

Б.Д. Жұмақаеваның айтуынша, әдебиет әдістемесінің мазмұнын белгілеудегі басты мәселелердің біріне мұғалімнің әдебиет пәнін оқытуда қолданатын әдіс-амалдары, тәсілдері жатады, бағдарламадағы материалды өтуде көзделетін қорытынды нәтиже бір болғанымен әрбір мұғалім бұл мақсатқа әртүрлі әдіс-тәсілмен жетеді [5., 242].

Осындай үлкен міндеттерді атқаруда Ә. Қоңыратбаев сабақты белсендіру, бағдарламалы оқыту, дамыта оқыту, әдістерінің оқыту үрдісінде қолдану керектігін айтса да, бұл әдістердің әлі де әдіснамалық тұрғыдан толық дәлелденбегендігін ескертуді жөн көреді.

Әдіскер-ғалым “Көрнекілік әдісі материалды жүйелеп өтуге, білімді дағдыға айналдыруға көмектеседі. Оның негізінде бүтін-бөлшек-бүтін ғана емес, мұғалім-текст-бала дейтін біртұтас үш тезис тұрады. Көрнекілік әдісінің негізі – көркем текст. Көрнекілік әдісінің түпкі мақсаты – қысқа да оңай жолмен, тиянақты білім беру”, - деп атап көрсетті [4., 18].

Ә.Қоңыратбаевтың ғылыми шығармашылығы әдебиеттің барлық салаларын қамтуына байланысты М.Әуезов, С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов секілді ұлы жазушылар, Ғ.Мұсабаев, Р.Бердібаев, Ә.Марғұлан, Х.Сүйіншәлиев, Ә.Құрышжанов, Ә.Әбілақов секілді көптеген көрнекті ғалымдар өз ойларын айтып, сол кезеңнің өзінде жоғары баға беріп кеткен.

Белгілі ғалым әдебиетші М.О. Әуезов “Ә.Қоңыратбаевты кеңестік Қазақстанның талантты ғалымы ретінде тануымыз керек”, - деп ғалымның ғылыми еңбектерінің құндылығын танытты [6., 232].

Әдебиетті оқыту әдістемесінде әдіскер ғалым Ә.Қоңыратбаев шығармашылық оқушының бар болмысы мен дамуының, жалпы айтқанда, барлық ой-қиялының нәтижесі ретінде осы мәселеге төңірегінде де тұжырымды ойларын айтып кетті. Өмірде уақыт пен кеңістікке байланысты табиғатта болсын, қоғам құбылыстары мен жеке адамның санасында, әрбір істеген әрекетінде, жан дүниесінде

белгілі бір ретпен, табиғи құбылыс ретінде шығармашылық ойлартоқтаусыз жүріп жатады. Ә.Қоңыратбаев сабақ барысында оқушының шығармашылық қасиеттерін дамыту мәселелерін де назардан тыс қалдырмады. Қазіргі білім беру жүйесінде де әдебиетті оқытуда оқушының жазба тілін дамыту, шығармашылық мүмкіндіктерін дамыту мәселесі үнемі алдыңғы қатарда. Оқушының жазба тілі мен шығармашылығын дамыту бір бірімен тығыз байланысты, әрі бірін-бірі толықтыратын бүтін бір мәселенің екі ұшы. Шығармашылықты дамыту әдебиетті оқытуда әр уақытта жүргізілетін жұмыс.

Мектептегі әдебиет пәнінің мақсат, міндеттеріне оқушылардың жалпы тіл мәдениетін қалыптастыруды жатқыза отырып, Ә.Қоңыратбаев тіл мәдениеті дегеніміз ауызша және жазбаша сөйлеудің дамуы негізінде қалыптасатынын айтады. Ғалым: “Сөйлеу тілі мен жазба тілі бірін-бірі толықтырады, бір-бірімен тығыз байланысты. Бірақ бұлардың қызметі, табиғаты бірдей емес. Сөйлеу тілі тыңдаушыға арналса, жазу тілі оқушыға (анығырақ айтқанда оқырманға Б.Ж.) арналады. Бұлардың өзіндік мәнін, мақсатын білу қажет. Мысалы, тыңдаушыға арналған сөйлеу тілінде ой-сезім толқыны, интонация, пауза, дене қимылы, дауыс қарқыны, жанды сөйлеу формасында, құлаққа әсерлі түрде, ойды бірден сөз, сөйлемге құрып, төгіп айту элементі басым болады. Ол – көп ойланып жатпайтын ойдың дәлдігі, жүйелілігі, сөйлемнің дұрыс құрылуы, зор лексикалық байлығы керек. Жазу тілінің табиғаты одан біраз басқалау. Жазу тілі баланың текст бойынша үніле жұмыс істеуіне жол ашады. Ойды жүйелеп, дәлелдеп жеткізе айтуға баулиды”, - дейді. Ғалымның айтқан пікірінің орынды екені білім мекемелерінің әдебиет сабақтарында тәжірибе жүзіндегі белгілі жәйт екені бүгінгі күнгі оқу барысында дәлелденіп отыр. Оқушының сөйлеу тілі мен жазба тілі дамыған өзіндік ой-пікірі қалыптасқан, рухани шыңдалған тұлға болып қалыптасуына жағдай туғызу әдебиет пәнінің басты міндетіне жататыны сөзсіз [3.,160].

Шығармашылықпен айналысудың қажеттілігін психологтар сол іспен айналысу барысында қалыптасатын тұтас кешенді қасиеттермен байланыстырады. Олай дейтініміз, психолог ғалым В.С.Шубинскийдің пайымдауынша, шығармашылық үдерістің өту сатыларында кешенді жүйе тұрғысында болатын шығармашылық қасиеттер маңызды орын алады. Оқушыда шығармашылық көңіл-күй туа бастаған алғашқы сатыда болатын қабілет-қасиеттержаңаны, өзгеше тың дүниені сезе білу, қарама-қайшылықтарды түсіне білуде сезімталдық, шығармашылық ой талдауға бейімділік, жан дүниесінде болып жатқан ішкі тартысты оята білу қабілеті, танымдық қызығушылық болады. Екінші эвристикалық сатыда (оқиға, көркем бейне жасаудың сатысы)оқушы бойында интуиция, шығармашылық қиял, әдемілікті сезіне білу, сөз ұшқырлығы, қайшылықтарды түсіну, ой қызметінің ерекшелігі, батылдық, шығармашылыққа деген ішкі құштарлық болады.Үшінші сатыда бала бойындаөзіндік сын, бастаған ісін аяғына дейін жеткізу, дәлелдеме, дәйектемелер ұсына білу, оның формаларын табу секілді қасиеттер болады[7.,39]. Осылайша, ғалымдарымыздың ширек ғасыр бұрын айтып кеткен ойлары менбүгінгі әдебиет пәнін оқытудағы міндеттерінің ортақ екендігін, демек, екі кезеңнің де мақсатыоқушысының бойындағы бұғып жатқан шығармашылық қасиеттерді аша білу екенін байқаймыз. Осыдан шығармашылыққа үйретудің негізі көркем сөз екенін мойындауға тура келеді. Бұл туралы оқушылардың көркем шығармашылық қабілетін дамыту мәселесін зерттеген ғалым Қ.Әбдібекқызы өз ойын былайша тұжырымдайды: “Бұдан 2,5 мың жыл бұрын өмір сүрген қытай философы Конфуций, грек философы Платон (б.з.д. 427-347 жылдар) дарынды балаларды патша сарайында арнайы тәрбиелегенде, ең алдымен, оларды көркем өнер түрлеріне үйреткен. Олар, әрине, осылардан сарай ақындары, суретшілері шықсын дегенді мақсат тұтпаған. Өз ұлтын, мемлекетін өркендететін білімді, алғыр, болашақ данышпан шәкірттер тәрбиелеу үшін, бірінші кезекте балалардың сезімталдығын, ойын, тілін дамытуды қолға алған” [8.,80].

Шындығында бүгінгі таңда қоғамда көркем әдебиетке өз деңгейінде мән бермеуі, болашақ ұрпақтың шығармашылық қабілеттерінің дамуына кедергі келтіретіні рас. Бүгінде көптеген мектептерде әсіресе әдебиеттің тарихи мәселелеріөз мәнінде оқытылмай отырғанын мойындау керек, “оқушыға сөз өнерін меңгерту – білім беру саласының да алға қойған мақсаттарының қазығы болуға тиіс. Ол үшін оқытудың мазмұны мен әдістемесін оқушылардың жас ерекшелігін, қызығушылығын, бейімділігін ескере отырып түбірлі өзгерту, оқытудың шығармашылық сипатын күшейту, сөйтіп, баланың жеке қабілеті мен әлеуметтік белсенділігінің дамуына жол ашу, шығармашылық тұлға қалыптастыру міндеті туындайды” [8.,80].

Қазіргі кезде әдебиет пәнін оқытуда шығарманы жазба жұмысының бірі ретінде ғана қарастырады. Алайда, шығарманың нағыз шығармашылық жұмыс екеніне үлкен мән беру керек екенін көрсете келе, Ә.Қоңыратбаев жазба жұмыстары оқушылардың тілін дамытуға, көркем мәтінді жинақтап, ой сарасынан өткізуге және өздігінен жұмыс жасап, ой қорытуға көмектесетінін айтады.

Орта буын мен жоғары сыныптарда жазылатын шығарма жұмыстарының өзіндік ерекшеліктеріне тоқтала отырып, ғалым көркем мәтіннің танымдық рөлін жоғары қояды да, орта буында мынадай үш түрлі формада өтілетінін айтады:

- оқылған мәтін бойынша шығарма;
- оқушылардың өзіндік тәжірибесіне негізделген еркін тақырыптағы шығармалар;
- оқиғаны суреттеп жазу үлгісіндегі шығармалар.

Әрі қарай, 8-11 сыныптардағы жазба жұмыстарын тақырыптық, публицистикалық, әдеби-творчествалық деп топтап, оқушылардың алдымен мәтінді оқып алып, соның негізінде түсінгенін, оқып білгенін өз ой-өресімен жеткізетінін айтады. Ә.Қоңыратбаев сонымен бірге оқушының шығармашылық жұмыстарында жазылған мәтіннің көркем стильде болуына, бейнелі түрде суреттелуіне ерекше мән береді. Ол үшін шығарма жазар алдында төмендегідей алғышарттарға мән беру керек екенін айтады:

- мәтіндегі белгілі бір эпизодты оқушының өз түсінігінше суреттеуі;
- өлең мазмұнын қара сөзге айналдырып жазу,
- тыңнан сюжет ойлап шығару.

Бұл алғышарттар баланың шығармашылық қабілеттерінің дами түсуіне үлкен септігін тигізеді.

Оқушылардың жазба тілін дамытуға шығармашылық жазба жұмыстарының тигізер пайдасының зор деп бағалаған ғалым А.Көшімбаевтың айтуынша, оқушылар шығарма жазуда мәтіндегі оқиғаға байланысты көзқарасы, дәлелі болуын, мәтінге жоспар құра білуін, ол үшін тақырыпты, мәтін мазмұнын оқушы толық меңгеруі керек деген пікірі де ғалым Ә.Қоңыратбаевтың пікірімен ұштасып жатыр.

Сонымен қатар, А.Көшімбаев оқушыны өз бетімен іздене алуға, кітаппен жұмыс істей білуге, өмірден түйген, көрген-білген нәрселеріне тиісті ойын білдіре алуға, өзіндік пікір айтуға, өзіндік ой қорытуға үйрету екенін айта келіп, “тиісті мағлұматты оқушы үндемей отырып ойлап, іштей қайталап, кейін өзінше мазмұндап шығу; өмірмен байланысты жазу, оқушының мектептегі, жиналыстағы сөзі, баяндау хаты, іс қағаздарын жазу, экскурсия, саяхат есебі; кітапқа аннотация жазу”, - дейді [9., 207]. Е.Дайрабаев шығарма жазуды арнайы зерттеуші ретінде “шығарма оқушылардың шығармашылық ісі, төл еңбегі екенін басты назарда ұстап, жазба жұмысының белгілі бір тақырып бойынша ауызша не жазбаша құрастырылған өзіндік топшылау мен пікір” екендігін атап көрсетеді [10., 73]. Сараптай келе, Ә.Қоңыратбаевтың айтқан пікірлері жоғарыда айтылған ғалымдар ойларымен сабақтасып, бір-бірін толықтырып отырады.

Осылайша Ә.Қоңыратбаев әдебиетті оқыту әдістемесінің негізін салған ғалымдардың ретінде саналы ғұмырының соңғы жылдарына дейін оқытудың теориялық және тәжірибелік мәселелеріне арнап мақалалар жариялап, мұғалімдерге ғылыми-әдіскерлік жәрдем бере отырып, оқыту сапасын арттыруға зор ықпалын тигізді.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, әдебиетті оқыту әдістемесін оқытудағы басты ұстанымдарды, қағидаларды, айқындауда Ә.Қоңыратбаевтың әдістемелік мұраларының алатын орны зор. Бүкіл саналы ғұмырын өз халқының болашағы үшін ғылым жолына арнаған ғұлама ғалымның әдебиетті оқыту әдістемесі бойынша сіңірген еңбектерінің әрқайсысын бір мақалаға сиғызып жазу мүмкін емес, әрқайсысы туралы жүздеген тақырыпта ғылыми мақалалар жазуға болатын қомақты да мазмұнды дүниелер.

Ғалымның қалам тартқан әдіснамалық еңбектері осы пәнді оқытудың басты талаптары мен мазмұнының, сондай-ақ мектепте оқылатын әдебиет пәнінің тиімділігі мен маңыздылығын арттыру жолдарын, жеке тұлға қалыптастыру бағытындағы әдістер мен технологияларды тиімді пайдалану бағыттарын толықтыра түседі. Бүгінгі әдебиет ғылымы мен тарихи әдебиет арасында тығыз байланыстың болуы бір жағынан алғанда мықты да белсенді қоғам болашағын өмірге дайындаудың бір нышаны болып танылса, екінші жағынан алғанда өткен ғасырдағы әдіскер-ғалымдардың еңбектерінің бүгінгі күні өзектілігін жоймағандығының белгісі. Ә.Қоңыратбаевтың әдістемелік мұрасы терең де жан-жақты зерттеуді қажет ететін, әлі толық ашылып болмаған ғылыми еңбектер екені даусыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1) “Білім туралы” 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319-III Қазақстан Республикасының Заңы (2020.11.01. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен). – заңнамалық құжат
- 2) Қоңыратбаев Ә. Әдебиетті оқыту методикасы, - Алматы: Мектеп. 1966, - 111 б. – кітап

- 3) Қоңыратбаев Ә. Әдебиетті оқыту әдістемесінің очерктері. - Алматы: Мектеп. 1962. – 160 б. – кітап
- 4) Қоңыратбаев Ә. 4-7 кластарда әдебиетті оқыту методикасы. - Алматы: Мектеп. 1987. – 176 б. – кітап
- 5) Жұмақаева Б. Д. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі. Оқулық. - Алматы, 2015. - 242 б. – кітап
- 6) Әуезов М.О. Қолжазбалар мұрасы. - Алматы, 1977.- 232 б. - кітап
- 7) Шубинский В.С. Педагогика творчество учащихся. -М.: Знамя. 1988. 36 б.- с. 232.- кітап
- 8) Әбдібекқызы Қ. Оқушылардың көркем шығармашылық қабілетін дамыту. 5-8 класс әдебиет пәнінің мұғалімдеріне арналған көмекші құрал. - Алматы: Рауан, 1994. - 80 б. – кітап
- 9) Көшімбаев А. Қазақ әдебиетін оқыту методикасы. - Алматы: Мектеп, 1969. - 234 б.-кітап
- 10) Дайрабаев Е. Мектепке шығарма жаздыру методикасының кейбір мәселелері. - Алматы: Қазмемоқупед.бас. 1963. - 73 б. – кітап

МРНТИ 14.25.09

M. Kakimova¹, G. Mukhamedzhanova², D. Mussina³

*^{1,2,3} M. Kozybaev North Kazakhstan State University,
Petropavlovsk, Kazakhstan*

THE METHODOLOGICAL STRATEGIES FOR EFFECTIVE IMPLEMENTATION OF CLIL TECHNOLOGY IN KAZAKHSTANI EDUCATION

Abstract

The article is devoted to the technology of content-language integrated learning, reflecting the implementation of multilingual education in the Republic of Kazakhstan. The study discusses the features of the innovative technology, describes the advantages and highlights the difficulties the academic staff may experience. The article suggests methodological strategies, as possible outcomes and solutions of how to implement the technology of content-language integrated learning into the system of Kazakhstani education. Key learning strategies will be necessary for subject and language teachers. Taking into account all the peculiarities of the technology, the authors have created a learning material and tasks on the subject “Biology” in English for the 9-grade students. They believe that suggested strategies and tasks constitute the most effective way of realization of inter-subject connections.

Key words: content-language integrated learning, methodological strategies, modernization, Kazakhstani education

M. Какимова¹, Г. Мухамеджанова², Д. Мусина³

*^{1,2,3} Манаиш Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Петропавл, Қазақстан*

CLIL ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ҚАЗАҚСТАН БІЛІМ ЖҮЙЕСІНЕ ТИІМДІ ӘДІСТЕМЕЛІК СТРАТЕГИЯЛАРЫ

Аңдатпа

Бұл мақала Қазақстан Республикасындағы көптілділік білім беруді енгізуді көрсететін пән мен тілді кіріктіріп оқытудың технологиясына арналған. Зерттеу инновациялық технологиясының ерекшеліктерін көрсетеді, сондай-ақ оқытушылар құрамы кездестіре алатын артықшылықтар мен қиыншылықтарды сипаттайды және анықтайды.

Мақалада қазақстандық білім беру жүйесіне пән мен тілді кіріктіріп оқытудың технологиясын енгізу бойынша мүмкін болатын нәтижелер мен шешімдер ретінде әдістемелік стратегиялар ұсынылады. Негізгі оқу стратегиялары пән мұғалімдері үшін де, ағылшын тілі мұғалімдері үшін де пайдалы болады. Технологияның барлық ерекшеліктерін ескере отыра, авторлар 9 сынып оқушылары үшін ағылшын тілінде "Биология" пәні бойынша оқу материалын және тапсырмаларын жасады. Олар

ұсынылған стратегиялар мен жаттығулар пәнаралық байланыстарды жүзеге асырудың ең тиімді тәсілі деп санайды.

Түйін сөздер: пән мен тілді кіріктіріп оқыту, әдістемелік стратегиялар, модернизация

М. Какимова¹, Г. Мухамеджанова², Д. Мусина³

*^{1,2,3} Северо-Казахстанский государственный университет имени Манаша Козыбаева,
г. Петропавловск, Казахстан*

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ СТРАТЕГИИ ДЛЯ ЭФФЕКТИВНОГО ВНЕДРЕНИЯ CLIL ТЕХНОЛОГИИ В КАЗАХСТАНСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

Аннотация

Статья посвящена технологии предметно-языкового интегрированного обучения, отражающего внедрение многоязычного образования в Республике Казахстан. Изучение отражает особенности инновационной технологии, описывает и определяет преимущества, а также трудности, с которыми может столкнуться преподавательский состав.

В статье предлагаются методические стратегии, как возможные результаты и решения по внедрению технологии предметно-интегрированного обучения в систему казахстанского образования. Ключевые учебные стратегии будут полезны, как для учителей- предметников, так и для учителей английского языка. Принимая во внимание все особенности технологии, авторы создали учебный материал и задания по предмету “Биология” на английском языке для учащихся 9-х классов. Они считают, что предлагаемые стратегии и упражнения представляют собой наиболее эффективный способ реализации межпредметных связей.

Ключевые слова: предметно-языковое интегрированное обучение, методические стратегии, модернизация, казахстанское образование

Introduction. Education throughout the world has always taken a leading place in the development of a civilized society. Today, Kazakhstan is developing a new educational system, which is focused on entering the global space. In the present context of dynamic development and global competition, education is required to be of high quality and continuous throughout life. Therefore, the Kazakhstani education system is tasked with mastering modern methods and technique, improving the level of teaching, teaching and learning popular knowledge and skills, such as trilingualism, vocational training, critical thinking development and functional literacy. Modernization of modern education reflects a new stage of intense activity of the whole society. Every citizen of Kazakhstan who meets the requirements of modern society has the opportunity to apply their knowledge not only in their own country, but also in the international space. The formation of a competitive personality and its entry into the world space requires knowledge of a foreign language, especially English. The first President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev in his message “Third Modernization of Kazakhstan: Global Competitiveness” noted: “Today, however, English is the language of new technologies, new industries, and new economy. Currently, 90% of the world information is in English. Every two years its volume doubles. Kazakhstan cannot reach national progress without mastering the English language” [1]. Understanding the importance of English served as the beginning of its teaching in schools from preschool age in Kazakhstan. English teachers note that language learning has become more functional. If earlier all priorities were given to grammar, mechanical mastery of lexical material, reading and translation, and tasks were offered monotonous, now English is perceived as a means of real communication in different spheres of society (economics, politics, science) and it is the most effective way of interacting with people from other countries. The question of methodology is becoming more and more actual.

Methodology. The language teachers try to find new ways to the teaching of foreign languages and their main aim is to develop learners’ language knowledge and skills. One of the possibilities, when students are exposed to the target language for a longer period, is CLIL (Content and Language Integrated Learning). Content and language integrated learning is an approach to teaching and learning in which school subjects are taught and studied in a second language. The term CLIL was coined by David Marsh in 1994. Despite the fact that subject-language integrated education is only being implemented in Kazakhstan, it is not new in

Europe, such countries as Finland, Hungary, Estonia, and Lithuania successfully have been practicing it in their schools. The European Union emphasizes that CLIL, in which pupils learn a subject through the medium of a foreign language, has a major contribution to make to the Union's language learning goals. It can provide effective opportunities for pupils to use their new language skills now, rather than learn them now for use later. It opens doors on languages for a broader range of learners, nurturing self-confidence in young learners and those who have not responded well to formal language instruction in general education. It provides exposure to the language without requiring extra time in the curriculum, which can be of particular interest in vocational settings [2, 8].

Results and discussion. Researches show that CLIL technology has both advantages and disadvantages. Such advantages of the technology as developing language knowledge and communication skills, increase learners' motivation and confidence in both the language and the subject being taught, builds intercultural knowledge and understanding automatically become aims for teachers. Achieving these goals, teachers in Kazakhstani schools are faced with the following issues, which cause constraints to CLIL:

Students' mixed language competences of the target language;

Language is not learned systematically;

A lack of suitable teaching materials for the CLIL subjects.

Issues that are mentioned above might be a challenge for both subject teachers and language teachers. At CLIL lessons language teachers become CLIL specialists and vice versa.

It is worth noting, that the CLIL lesson should not just be a lecture or reading, it should include a variety of different activities, which would promote not only essential knowledge of the topic, but also develop student's communicative competence. And in this, the language teachers have an advantage and experience since they are very well familiar with EFL methodology, which they can exploit while discussing the subject topics. Taking into account the fact that the preparation of a lesson in the framework of the CLIL approach takes a large amount of time due to the lack of educational material, as well as the fact that students face difficulties in expressing the content of the subject in English, the article presents the main methodological strategies of teaching and how to apply them. The proposed methodological strategies are universal for all subjects of the natural-mathematical direction. The application of these strategies is reflected in the created exercises and activities on the subject of Biology in the ninth grade.

The methodologists define the following key teaching strategies for effective implementation of CLIL technology:

Maintaining a glossary (in three languages: English, Kazakh, and Russian).

Processing or selecting a text.

The ideal text should contain illustrations to visualize what you read. While working with foreign text, students need structural text labeling (line numbering, paragraphs, titles, and subheadings), which makes working with text much easier.

1. Linguistic understanding of the text.

Students are able to use linguistic means of their level of proficiency (If students have difficulties in expressing ideas, they can use the structure of simple sentences). Definition of universal language units in a text, which are useful for expressing related thoughts: phrasal verbs, stable expressions, degrees of comparison, grammatical tenses.

2. The use of certain language units, which are suitable for the topic and subject.

3. The usage of reading techniques, such as skimming or reading for gist, pre-reading, while-reading, post-reading.

4. Application to lessons of audio and video recordings

5. Creating diagrams, tables, projects, and presentations.

6. Developing communication skills: finding a solution to a problem (Method "Case study"), making up questions, dialogues, and projects, presentation of the material.

7. Organization of educational activities in conditions of differentiated approach: individual work, pair work, group work.

8. Cooperative work of English teachers and subject teachers.

From the point of view of the language component, these strategies are not new for foreign language teachers. It is important that they will facilitate the process of mastering and teaching the content of a new subject, and help the subject teacher to present their subject in a foreign language more interesting. The systematic application of these strategies and the cooperative work of the teachers will lead to the effective application of the CLIL technology.

Tasks, presented below, are based on the methodological strategies.

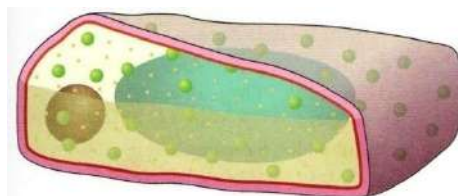
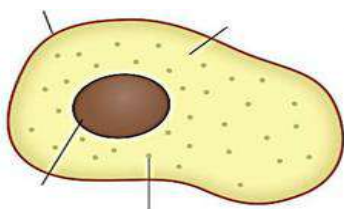
Theme: “Plant and animal cells”.

Objectives: identify structures seen in plant and animal cells

Cells.

Picture #1. Picture #2. Cells have a 3D shape

Cell membrane

Nucleus Cytoplasm

Every part of living things is made of cells. Protozoa, yeasts, and bacteria only have one cell, but large plants and animals have billions. The most important thing these cells do is stay alive. You are alive, because your cells are all alive. They use energy from respiration and simple nutrients, to build the spare parts they need to grow and repair themselves.

Animal cells.

Cells come in many shapes and sizes. Picture #1 shows a typical animal cell. It has three main parts with different functions.

The nucleus stores a set of instructions called genes, which control what happens in the cell. Most of the chemical reactions that keep cells alive take place in the cytoplasm.

The cell membrane controls what enters and leaves the cell. It lets nutrients and oxygen in and wastes products out.

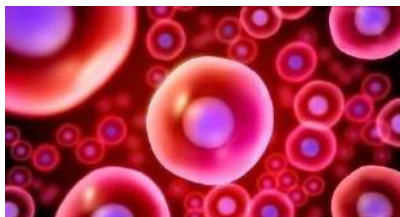
Plant cells.

Like animal cells, plant cells have a nucleus, cell membrane, and cytoplasm. They also have extra parts so they can make their own food and support themselves.

The green structures in most plant cells are chloroplasts. They capture light energy, which plants use to make food. The food is stored in cell sap, which fills a large bag called a vacuole in the middle of the cell. Root cells don't receive light, so they have no chloroplasts.

Every cell plant has a tough cell wall around its membrane. The vacuole pushes against the cell wall to keep a plant cell firm. Firm cells make a plant stand up straight [3, 42].

Exercises:

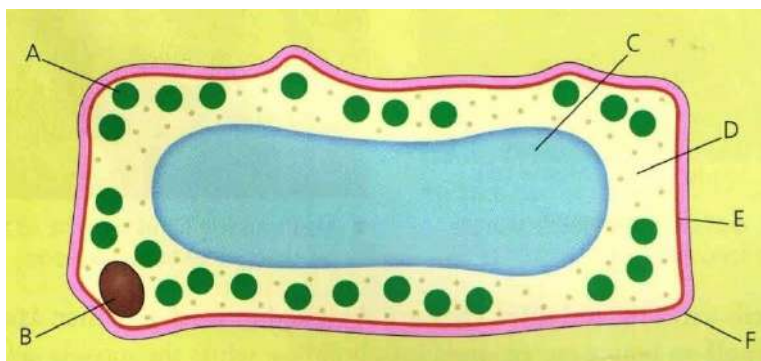
Task 1. What can you see on the picture? Do all living things have cells? (Pre-reading task)

Task 2. While reading mark parts of the cells and write them in the glossary. (While-reading tasks)

Task 3. Draw a labeled diagram of an animal cell.

Task 4. Leaves look green. Which part of a cell gives them their colour?

Task 5. Copy this plant cell ad put the correct labels on parts A to F.

Task 6. Draw lines to match each cell component to its role in the cell.

Cell component Role

1. Cell membrane A) absorbs light and allows photosynthesis to take place.
2. Chloroplast B) controls what enters or leaves the cell.
3. Nucleus C) where most chemicals reactions take place.
4. Cell wall D) controls the activities of the cells.
5. Cytoplasm E) stops the cell bursting when its vacuole fills with water.

Task 7. “Arab literacy” method. Fill in the gaps with letters. (task for checking spelling)

__ell n_cl__s

M_mbr__n_v_c__l__

C_t_pl_sm c__l_r_pl_sts

Task 8. “Grab it!” activity.

A teacher puts different cards with words on the table and reads aloud examples and / or definitions.

Students give answers aloud and “grab” a card with the correct word.

Task 9. Activity “Running Dictation”.

A teacher places texts/information on the walls. Students work in groups. In turn, students run to their wall, read the information, return and dictate what they have memorized. Then in the group, they try to record the full version

Task 10. Activity “What word is it?” Students receive cards with words and then quickly give an example or definition with that word. Students with a low level of knowledge can give translations.

Task 11. Read the following paragraph and fill in the gaps with words from the box below. Each word may be used once, more than once, or not at all.

All living things are made fromEach cell uses energy from To stay alive. It also uses ... for growth and Most plant cells can make their own nutrients using Animal cells need to absorb from their surroundings.

Respiration photosynthesis cells repair nutrients

Task 12. Copy this table. Complete the first two columns to show the parts of a cell and what the do.

Part of cell	Function	Plant, animal or both

Task 13. Work in pairs and make-up dialogue about the structures of animal and plant cells. Use correctly structure of interrogative sentences in Present Simple. (Task for developing communicative competence).

Task 14. Answer the question.

When a plant doesn't have enough water its leaves and stems bend downwards. This is known as wilting. Why does a plant wilt when it doesn't have enough water? (The aim of the task is to develop critical thinking)

Methodological strategy- conducting “Interactive notebook”.

Reflection is a compulsory stage of the lesson. In modern pedagogy, reflection is understood as a self-analysis of activity and its results. Reflection is an indispensable condition for self-development not only of

the student, but also of the teacher. This process allows a learner to get used to the self-assessment, self-regulation and the formation of habits for understanding events, problems, and life. For a teacher, it is important for creating a developing environment in the classroom. Reflection helps students and teachers formulate their results, define goals for further work and adjust their subsequent actions.

The use of reflection in the CLIL lesson is no exception. In this article, we offer one more methodological strategy for subject teachers and English language teachers. It is conducting of the interactive notebooks.

An interactive notebook is a notebook where the educators use visual elements to work out the topic or material, which they have covered. It will help students express their own thoughts, realize their abilities, consolidate the material they have learned, and develop creative abilities. The advantages of conducting such notebooks are visualization, the ability to analyze own activities, creativity and self-dependent work of the student. The strategy of using interactive notebooks will increase the motivation to study both the subject and the language, and as a result, improve the quality of students' knowledge.

Conducting these notebooks is a cooperative activity of students and teachers, which improves the learning process, focusing on the personality of each student. At the lesson, they can be used as a reflection. With the help of interactive notebooks, the teachers will be able not only to track the dynamics of students' knowledge, but also to analyze their lesson, that will help in the future to avoid mistakes and improve their lessons.

Students in this notebook can use different colors of pens, pencils, can glue pictures. Obligatory for them is the following the algorithm. The algorithm is located on the first page of the notebook and it is common to all lessons.

Algorithm of filling the interactive notebook:

1. Present the material, which you have learned in the form of a diagram, a chart, a table, or a drawing.
2. What terms did you learn at the lesson?
3. What grammatical topics were used in the study of this topic?
4. What activities were used at the lesson by the teacher?
5. What activities did you like most? Were they useful for you to study the topic?
6. Make up 4 questions according to the topic? (Use thick and thin questions)
7. Can the knowledge of the learned theme be useful in life? If "Yes" say "Why?"

Conclusion. In conclusion, we can say that CLIL lesson is not a language lesson, neither is it a subject lesson transmitted in a foreign language. In fact, it is a lesson where the language is used as a tool to broaden learners' horizons of knowledge. Students use language to learn about the world around them. Nevertheless, one must admit that if a student wants to express his/ her ideas on the topic or task clearly and persuasively, s/he has to use the right language. That means that students unconsciously but naturally master a foreign (target) language so as to be able to speak effectively. Moreover, if the right approaches to teaching and learning are used and if the teacher shows his/ her enthusiasm, then CLIL must be a success. As Mackenzie mentioned, CLIL produces life-long learners and students are sent out with real-world skills and enhanced motivation and self-confidence [4].

References:

- 1) "Third Modernization of Kazakhstan: Global Competitiveness" [Electronic resource]. – 2017. – URL: http://www.akorda.kz/en/addresses/addresses_of_president/the-president-of-kazakhstan-nursultan-nazarbayevs-address-to-the-nation-of-kazakhstan-january-31-2017 (accessed 24.01.2020)
- 2) Action Plan for Language Learning and Linguistic Diversity [Electronic resource]. – 2003. URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2003:0449:FIN:EN:PDF> (accessed 23.01.2020)
- 3) Pam Large. *Complete Biology for Cambridge Secondary 1: Student Book* - Oxford University Press, 2013. – 254p.
- 4) Alex Mackenzie. *How should CLIL work in practice?* [Electronic resource]. – 2011. URL: <http://www.onestopenglish.com/methodology/teaching-articles/teaching-approaches/how-should-clil-work-in-practice/156531.article> (accessed 23.01.2020)

ХҒТАР 14.07.07

Г. Текесбаева¹, А. Текесбаева²

¹ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,

² Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,

Алматы, Қазақстан

СҰЛТАНМАХМҰТ ТОРАЙҒЫРОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ОҚУШЫЛАРДЫҢ КОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗІРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа

Мақалада Сұлтанмахмұт Торайғыров шығармаларының оқушылардың коммуникативтік құзіреттілігін қалыптастырудағы маңызы туралы айтылады. Сұлтанмахмұт шығармаларынан білімге, оқуға деген құштарлықты аңғаруға болады. Білім адам өмірінде маңызды рөл атқарады. Ол – адамзаттың дамуы мен жетілуінің құралы. Білім – қоғамды алға жетелейтін ғажайып құбылыс, адамзаттың ең жоғары құндылығы. Оның негізгі қызметі – адамның рухани дамуын, шығармашылық қабілетін, ұлттық және рухани құндылығын, адами болмысын, құзіреттілігін қалыптастыру, дамыту. Білімге бағытталған мазмұнды нәтижеге бағытталған білім мазмұнынаалмастыруға мән беріліп отырған бүгінгі таңда ақын шығармалары оқушылардың дүниетанымдық көзқарастарының қалыптасуы мен сөйлеу мәдениетін дамытуға әсер етеді. Мақалада қазақ тілі сабақтарында Сұлтанмахмұт Торайғыров шығармаларын қолдану арқылы оқушылардың коммуникативтік құзіреттілігін жетілдіруге болатыны туралы сөз болады.

Түйін сөздер: құзіреттілік, коммуникативтік құзіреттілік, оқушы, ақын, тәрбие, сабақ

G. Tekesbayeva¹, A. Tekesbayeva²

¹ Kazakh national pedagogical university named after Abay,

² Kazakh national women's teacher training university,

Almaty, Kazakhstan

THE SIGNIFICANCE OF SULTANMAKHMUT TORAIGYROV'S WORKS IN THE FORMATION OF STUDENTS' COMMUNICATIVE COMPETENCE

Abstract

The article deals with the importance of the works of Sultanmakhmud Toraigyrov in the formation of students' communicative competence. In the works of S. Toraigyrov, one can notice the desire for knowledge and reading. Education plays an important role in a person's life. Knowledge is a means of developing and improving humanity. Education is an amazing phenomenon that leads society forward, the highest value of humanity. Its main activity is the formation and development of spiritual qualities, creative abilities, national and spiritual values, human existence, and human competence. The article deals with improving the communicative competence of students using the works of S. Toraigyrov in the Kazakh language lessons.

Key words: competence, communicative competence, pupil, poet, education, lesson

Г. Текесбаева¹, А. Текесбаева²

¹Казахский Национальный педагогический университет имени Абая,

²Казахский Национальный женский педагогический университет,
г. Алматы, Казахстан

ЗНАЧЕНИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ СУЛТАНМАХМУТА ТОРАЙГЫРОВА В ФОРМИРОВАНИИ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ УЧАЩИХСЯ

Аннотация

В статье говорится о значении произведений Султанмахмута Торайгырова в формировании коммуникативной компетентности учащихся. В произведениях С. Торайгырова можно заметить стремление к знаниям, чтению. Образование играет важную роль в жизни человека. Знание – это средство развития и совершенствования человечества. Образование - удивительное явление, которое ведет общество вперед, самая высокая ценность человечества. Его основная деятельность - формирование и развитие духовных качеств, творческих способностей, национальных и духовных ценностей, человеческого бытия, компетентности человека. В статье речь идет о совершенствовании коммуникативной компетентности учащихся с использованием произведений Султанмахмута Торайгырова на уроках казахского языка.

Ключевые слова: компетентность, коммуникативная компетентность, ученик, поэт, воспитание, урок

Кіріспе.Бүгінгі таңда егеменді еліміз өзінің қоғамдағы саяси, әлеуметтік-экономикалық, мәдени-білім парадигмасы жүйесін әлемдік өркениет үлгісінде дамытуда. Білім саласындағы негізгі өзгерістер ортаға тез бейімделе алатын, педагогикалық-психологиялық негіздері тұрақты, халықаралық білім кеңістігінде кіріктіруге ыңғайлы жаңа ұлттық сипаттағы үлгілерді қалыптастыруға, оқыту үдерісінің сапалылығын арттыруға, жастарды кәсіби еңбекке дайындауға бағытталған. Білім беру жүйесіндегі болып жатқан реформа жаңа ұлттық модельдегі білімді құрумен және оқу-тәрбие үдерісінің педагогикалық теориясы мен практикасында елеулі өзгерістермен ерекшеленеді.

“Қазақстан Республикасындағы жалпы білім беретін орта мектептердің даму тұжырымдамасында”:“Білім берудің басты мақсаты – оқушының білім алуына, өзгермелі дүние жағдайында өздігінен әрекет ету, өзін таныту, әлеуметтік дағдыларды меңгеру қызметтерін орындауына қажетті іскерліктерді қалыптастыра отырып дара тұлғаның қабілеттерін дамыту”,- деп көрсетілген болатын[1., 14]. Күнделікті өмірге қажетті дағдылар оқушының коммуникативтік қабілетіне қатысты білім мен біліктерді меңгерту нәтижесінде ғана қалыптасатыны белгілі. Қазақ тілі пәнінің мазмұндық-құрылымдық жүйесі оқушының өздігінен белсенді әрекет етіп, оң шешім жасай алуына, кез келген жағдайда өз пікірін ашық айтып, оны қорғай алуына қажетті дағдыларды меңгеруге, тілдік, қатысымдық құзіреттіліктерін жетілдіруге бағытталған.

Әдістеме.Қазақ тілі сабақтарында оқушылардың коммуникативтік құзіреттілігін қалыптастыруда олардың ауызша және жазбаша сөйлеу тілін дамыту маңызды рөл атқарады. Ахмет Байтұрсыновтың еңбектерінде оқушының сөйлеу мәдениеті мен қарым-қатынас жасай алуы – тіл дамыту жұмыстары ауыз әдебиетінің үлгілері мақал-мәтел, жұмбақ, жаңылтпаштарды кешенді түрде қолдану арқылы жүзеге асыру жолдарын ұсынған [2., 134]. С.Жиенбаев сөйлеу мәдениетінің алғашқы қадамдарының бірі – тіл дамыту жұмыстарын тіл үйренушілердің сөздік қорын молайту, сөйлем құрастыра білуге жаттықтыру және кітап оқуға байланысты жұмыстар негізінде қарастырады [3.,42]. Н.Ж.Құрманова сөз мәдениетін дамытуға бағытталған жұмыстардың мазмұны грамматикалық қателіктер жібермей, тілдік норма талаптарына сәйкес тілдік қарым-қатынас жасауға негізделетіндігін тұжырымдайды [4., 117].

Нәтижелер.Жалпы білім беретін мектеп оқушыларының коммуникативтік құзіреттілігін қалыптастыруда тіл дамыту жұмыстарының бірі – қазақ қаламгерлерінің шығармаларынан алынған үзінділерді ұтымды пайдалана білудің маңызы зор. Қазақ тілі сабақтарында көркем шығармалардан алынған үзінділерге тілдік талдау жасату, олардың танымдық мәнін ашқызу оқушылардың шығармашылық ойлау қабілетін, сөйлеу мәдениетін дамытып, коммуникативтік құзіреттіліктерін жетілдіреді. Оқушылардың дүниетанымын кеңейтіп, коммуникативтік қабілеттерін дамытып,

шығармашылық іскерліктерін жетілдіруде, күнделікті тұрмыста кездесетін кез келген мәселелерді тиімді шешу үшін талдау жасай білу қабілетін арттып, өзгелермен ынтымақтастық жағдай мен достық қарым-қатынасты орната білу іскерліктерін қалыптастыруда С.Торайғыров шығармаларын пайдаланудың маңызы зор. Сұлтанмахмұт Торайғыров – ХХ ғасырдың бас кезіндегі демократтық-ағартушылық әдебиеттің көрнекті өкілдерінің бірі. Ол – Абай салған реалистік дәстүрді берік ұстап, әдебиеттің халықтық принциптерін ілгері дамытқан, өз дәуірінің проблемаларына өзіндік үн қосқан қаламгер [5., 98].

Талқылау. Сұлтанмахмұт шығармаларында оқу-білімге деген құмарлық айқын аңғарылады. Білім – қай дәуірде болсын, елдің елдігін, халықтың болашағын танытатын негізгі фактор. Халықты дамытатын, оның елдігін танытатын, болашағының жарқын болуы ел ертеңі білімді жастардың қолында екенін түсінген ақын ағартушылық идеяны көтеріп, халықтың қараңғылықтан шығуы үшін өнер-білім қажет екенін дұрыс пайымдай білген. Ақынның “Оқып жүрген жастарға” өлеңінде:

*Үмітпенен жоқ қуған,
Талабы алда балаңыз.
Басқалар жоғын тапқанда,
Біздер қайтып қаламыз?
Тәуекелге бел бусақ,
Көрдегіні аламыз.
Жеткізбей кетер жүйрік жоқ,
Қусақ, бәрін шаламыз.
Іс істейік бір болып,*

Ашылмасын арамыз [б., 11], - деп, жастардың оқудағы мақсат – жарқын болашаққа ұмтылу екенін айта отырып, ынтымақ пен бірлікті дәріптейді. Ақын шығармаларын оқытып, талдату арқылы мектеп оқушыларының оқу-білімге деген қызығушылықтарын арттыра отырып, олардың сөйлеу мәдениеттерін дамытып, өз ойларын анық әрі нақты жеткізе білуге, өзгелердің пікірін тындап, бірлікте жұмыс істей білуге үйретеді.

Қаламгердің “Оқудағы мақсат не?” деген өлеңінде:

*Өнер-білім алуға,
Алға қарай баруға,
Миллат көзін ашуға,
Терістіктен қашуға,
Заманаға көз жазып,*

Аяқты жөндеп басуға [б., 19], -деп, жастарды алға қарай ұмтылуға, үнемі ізденіс үстінде жүруге, теріс іс-әрекеттерден аулақ болуға шақырады.

Ақын поэзиясының өзіндік ерекшелігінің бірі – ақынның кеңістік пен уақыт арасында өзін-өзі тануға талаптану. Ақын өлеңдерін оқи отырып, “Мен кіммін? Кім болам?” деген сұрақтарға жауап іздегенін аңғарамыз.

*Шығамын тірі болсам, адам болып,
Жүрмеймін бұл жалғанда жаман болып.
Жатқаным көрде тыныш жақсы емес пе,
Жүргенше өмір сүріп надан болып [б., 21],* - дей келе:
*Мен – балаң жарық күннен сәуле қуған,
Алуға күнді барып белін бұған.
Жұлдыз болып көрмеймін елдің бетін,*

Болмасам толған айдай балқып туған [б., 21], - деп, өзінің азаматтық идеясын танытады.

Қазақ тілі сабақтарында жұптық, топтық, ұжымдық жұмыстарды орындату барысында ақын шығармаларынан үзінділер оқытып, ақынның ой-аңсарын зерделете отырып, түрлі тапсырмалар орындату арқылы оқушылардың шығармашылық қабілеттерін арттырып, байланыстырып сөйлеулерін жетілдіруге болады.

Сұлтанмахмұт Торайғыров – ел мұңын жырлаған патриот ақын. Ол өзінің “Анау-мынау” өлеңінде:

*Анау қырда татар тұр,
Басқалармен қатар тұр.
Мынау қырда қазақ тұр,
Бастарында азап тұр.*

*Ұйқысы көп, ояу аз
Бұл не деген гажап тұр?
Бұл ұйқысын ашпаса,
Надандықтан қашпаса,*

Басқаларға мазақ тұр [б., 33], - деп, қазақ халқының тұрмыс-тіршілігін көрші елдермен салыстыра отырып суреттейді.

Ақын “Жарлау” өлеңінде жастарға жарқын болашақ үшін талаптану керектігін айтып, білім алуға, ғылымды игеруге шақырады:

*Қарасақ басқалардың жастарына,
Өнер-ғылым толып тұр бастарында.
Өзіне от, жел, суды жалшы қылып.*

Алланың сайран етер аспанында [б., 76], -деп, қазақ жастарына білімді, мәдениетті елдің жастарын үлгі ете отырып, солардан үйрену керектігін айтып, қайрат-жігер береді. Ақынның өлеңдерін талдатып, тәрбиелік мәнін ашқызу арқылы оқушыларды елін, жерін сүюге тәрбиелей отырып, коммуникативтік күзiреттiлiктерiн дамытуға болады.

Ақын поэзиясы негізінен өзі өмір сүрген кезеңнің әлеуметтік жағдайын суреттейді. Оның кейіпкерлері де өзі жақсы білетін, өзіне етене жақын замандастары [7., 186]. Зерделі оқырман оның шығармаларынан кейде кейіпкер мен ақын бір адам болып, бірігіп, өзара үндесіп кететінін байқайды. Ақын өлеңдерінің лирикалық кейіпкері өмірде кездесетін ауыртпалықтың бәрін жеңіп, жарқын болашаққа жетуді армандайды. “Ендігі беталыс” өлеңінде:

*Тұрмысты үмітім көп жеңем деген,
Жеңуге жігеріме сенем деген.
Бірқыма менің жүрер қай дүние,
Көнбесе өз ырқыма өзім денем.
Әрине, шыдар-ақпын өлуге мен,
Баспасын жаман жолға көнуге мен,
Ақтармын оқып жетіп адам атын,
Басқаға жоқ ықылас бөлуге мен* [б., 79], -

десе, “Тұрмысқа” өлеңінде:

*Дені сау болса, тағдырдың,
Көкке ұшырам күлдерін,
Түрлентемін гүлдерін,
Жігермен талап еткен соң,
Қоям ба екен сүлдерін...
Серпіп тастап түндерін,
Туғызамын күндерін!
Қаңқылдатып қаздарын,
Шығарамын жаздарын!* [б., 98] –дейді.

Ақын өлеңдерінің лирикалық кейіпкері – жарқын болашаққа жету жолында кездесетін қиындықтың бәрін жеңуге ұмтылған ізденіс үстіндегі қайсар жан. Ақын жырларынан келешектен үміт үзбеген өр тұлғасын, болашаққа деген сенімін, асқақ сезімін, зор талабы мен биік арманын көреміз [8., 5-6].

Қазақ тілі сабақтарында ақынның “Ендігі беталыс”, “Тұрмысқа” өлеңдерінен алынған үзінділерді пайдалана отырып, оқушылардың рухани дамуына, ішкі жан дүниесін байытуға ықпал етіп, ауызша және жазбаша сөйлеу мәдениеттерін арттыруға болады.

Ақын шығармаларында өмір жайлы, өмір сүрудегі мақсат туралы ойлану, әлеуметтік теңсіздіктің сырын түсінуге деген ұмтылыс сарыны басым [9., 3]. Ол өмір сүрудегі мақсат – елмен, халықтың келешегімен байланысты деп түсінеді. “Неге жасаймын?” деген өлеңінде:

*Жасаймын – “еңбектің
Жемісін көзбен көрем” деп,
Жасаймын – “бір қолғабыс*

Кейінгіге берем” деп [б., 67], – деп жазады. Өмір сүрудегі мақсат “кейінгіге қолғабыс” беру деп түсінген патриот ақын ана тілін қадірлеп, қастарлеген:

*Сүйемін туған тілді – анам тілін,
Бесікте жатқанымда берген білім.
Шыр етіп жерге түскен минутымнан*

Құлағыма сіңірген таныс үнін,
Сол тілменен шешем мені әлдилеген,
Еркелеткен, “құлыным”, “жаным” деген.
Сол тілменен бірінші білгізілген,

“Ана” деген сүйгендік сөз әніменен [б., 119], –деп жырлайды.

Ақын шығармаларынан алынған үзінділерге тілдік, мағыналық талдау жасату, түрлі тапсырмалар орындату оқушылардың лингвистикалық білімдерін күнделікті өмірде қарым-қатынас барысында қолдана білуге үйретіп, тілдің адам өміріне азық болатын білім мен білікті игеруге мүмкіндік беретінін сезіндіріп, сөйлеу қабілеттерін дамытуға, кез келген ортада өз ойларын ашық айтып, көзқарастары мен пікірлерін қорғай білуге тәсілдіреді.

Қорытынды. Сұлтанмахмұт Торайғыровтың ағартушылық және қоғамдық-әлеуметтік ой-пікірлеріне зер салып қарасақ, көптеген мәселелерді қарастырып, өзіндік тұжырым жасағанын аңғарамыз. Шығармаларының басым бөлігінде өмір, ондағы адамның орны, мақсаты мен арман-тілегі туралы ой қозғайды. Ақынның ой-толғамдары бүгінгі таңдағы жеке тұлғаларды рухани және саяси жағынан дамыту қажеттігін көтеріп отырған қоғам талабымен үндес келіп, оқушылардың өзін қоршаған ортамен тіл табыса өмір сүруіне, өмірлеріне азық болатын білімді игеруіне мүмкіндік бере отырып, коммуникативтік құзіреттілігін жетілдіреді. Қазақ тілі сабақтарында ақын шығармаларынан алынған үзінділерді жеке, жұптық, топтық, ұжымдық жұмыстарда қолдану оқушылардың интеллектуалдық әлеуетін көтеріп, жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтарды бойына сіңірген, заман талабына сайәлемдік өркениеттен өзіндік орнын табуға лайықты тұлғаны тәрбиелеуде оң нәтиже береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1) Қазақстан Республикасының жалпы орта білім беретін мектептерінің даму тұжырымдамасы. – Алматы: РБК, 1995. - 40 б. - заңнамалық құжат
- 2) Байтұрсынов А. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-Ай, 2013. – 640б. –кітап
- 3) Жиенбаев С. Қазақ тілі методикасы. – Алматы, 1946. – 86 б.- кітап
- 4) Құрманова Н. Қазақ мектебінде сөз тіркесі синтаксисін дамыта оқыту технологиясының ғылыми-әдістемелік негіздері: пед. ғыл. докт. дисс... – Алматы, Қазақ қыздар педагогикалық институты, 2004. –369 б. – диссертация
- 5) Аймауытов Ж. Шығармалар жинағы. – Алматы: Абзал-Ай, 2014. – 280 б. - кітап
- 6) Торайғыров С. Үш томдық шығармалар жинағы. I-том. - Алматы: Алаш, 2015. – 200 б. –кітап
- 7) Ахметов З. Өлең сөздің теориясы. –Алматы: Мектеп, 2003. – 272 б. - кітап
- 8) Шамкенов А. Аққан жұлдыздың сыңары // Қазақ әдебиеті, № 27, 2-шілде, 1993. – газет мақаласы
- 9) Қирабаев С. Жырдарияның ұлы жалғасы // Сарыарқа самалы. №80, 10 шілде, 1993.- газет мақаласы

МРНТИ 17.01.45

А. Картаева¹, М. Мұқашева²

¹ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

² С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Өскемен, Қазақстан

Қ.БІТІБАЕВАНЫҢ ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯСЫ АРҚЫЛЫ ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІ ПӘНДЕРІНДЕ ОҚУШЫЛАРДЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫСТАРҒА ЖЕТЕЛЕУДІҢ ЖОЛДАРЫ

Аңдатпа

Мақалада қазақ педагогикасының көрнекті өкілі Қанипа Бітібаеваның жаңа технологиясы арқылы қазақ тілі мен әдебиеті пәндерінде оқушыларды шығармашылық жұмыстарға жетелеудің жолдары сөз болады. “Әдебиетті оқытудың әдістемесі”, “Мектепте Абайды оқытудың”, “Мектепте М.Әуезовті оқыту” атты еңбектердің авторы әдіскер ұстаздың жазба жұмыстарын жазғызудың инновациялық технологиясы арнайы қарастырылады. Қ.Бітібаеваның “Ой тастау, ойланту” технологиясына талдау жасалып, қазақ тілі, әдебиет сабақтарында оқушылардың танымдық-шығармашылық қабілеттерін, зерттеушілік құзіреттіліктерін оятуға арналған іс-тәжірибе үлгісін ұсынады.

Түйін сөздер: жаңа технология, әдебиетті оқыту, шығармашылық жұмыс, әдістеме, жаттығу жұмысы, әдістер, тіл дамыту жұмыстары

А. Kartayeva¹, М. Mukasheva²

¹ Kazakh national pedagogical university named of Abay,
Almaty, Kazakhstan

² East Kazakhstan State University named of S.Amanzholov,
Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan

WAYS TO LEAD PUPILS TO CREATIVE WORKS IN KAZAKH LANGUAGE AND LITERATURE THROUGH THE NEW TECHNOLOGY OF K. BITIBAYEVA

Annotation

The article deals with ways to lead students to creative work in the Kazakh language and literature through the new technology of prominent representative of Kazakh pedagogy Kanipa Bitibayeva. “Methods of teaching literature”, “Teaching of Abay’s works”, “Teaching of M.Auezov’s writings at school” Is dedicated to the innovative technology of written work of the methodologist. Kanipa Bitibayeva analysis of the technology of thinking practice for awaking of creative abilities of students, research competences of students in Kazakh language, literature lessons.

Key words: new technologies, teaching of literature, creative work, methodology, exercises, methods, to develop language

А. Картаева¹, М. Мукашева²

¹ *Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан*

² *Восточно-Казахстанский государственный университет имени С.Аманжолова,
Усть-Каменогорск, Казахстан*

ПУТИ ВЕДЕНИЯ К ТВОРЧЕСКОЙ РАБОТЕ УЧАЩИХСЯ НА УРОКАХ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ ЧЕРЕЗ НОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ К.БИТИБАЕВОЙ

Аннотация

В статье речь идет о путях ведения к творческой работе учащихся на уроках казахского языка и литературы через новые технологии выдающегося представителя казахской педагогики Канипы Битибаевой. Здесь рассматривается инновационная технология написания таких трудов автора, учителя-наставника, как “Методика преподавания литературы”, “Преподавание творчества Абая в школе”, “Преподавание произведений М.Ауэзова в школе”. Проведен анализ технологий К.Битибаевой “Ой тастау, ойланту” и представлена практическая работа с целью пробуждения исследовательской компетентности и познавательной-творческой способности учащихся на уроках казахского языка и литературы.

Ключевые слова: новая технология, преподавание литературы, творческая работа, методика, тренировочная работа, методы, работа по развитию речи

Кіріспе. Қазіргі таңда, білім-ғылымның, ақпараттың дамыған заманында, еліміз бәсекеге қабілетті мемлекет болуды көздеп, әлемдік кеңістікке қарыштай қанат қақты. Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың халқына Жолдауында: “Бәсекеге қабілетті дамыған мемлекет болу үшін біз сауаттылығы жоғары елге айналуымыз керек”, - деп айтылғандай [1, 22] еліміз бәсекеге қабілетті елу елдің қатарында болуды көздеп, сол жолда игі мақсаттар ұстанды.

Ел болашағы – білімді, “көкірек көзі ашық” ұрпақтарында екендігі сөзсіз. Жолдауда көрсетілгендей, “Балаларымыздың, жалпы барлық жеткіншек ұрпақтың функционалдық сауаттылығына да зор көңіл бөлу қажет. Балаларымыз қазіргі заманға бейімделген болуы үшін бұл аса маңызды”, - деген сөзі ел болашағының сауатты ұрпақ қолында екендігін ескерте отырып [1, 18] бүгінгі білім ордаларына аса жауапкершіліктер жүктейді.

“Мектеп – білімнің көзі, адамгершіліктің ордасы, тәрбиенің бесігі”,-деген нақылға сүйенсек, жан-жақты дамыған, қоғамға бейім сауатты да білімді, салауатты, рухани дүниесі бай тұлғаны тәрбиелеуде мектептегі қай пәннің болмасын алатын орны зор. Осы көзделіп отырған мақсаттар мен міндеттерді атқару үшін мұғалімдер қауымы тың ізденістер мен жаңашылдықтарға ұмтылып, озық технологияларды тәжірибеге енгізіп, заманға бейім, сауатты ұрпақты тәрбиелеуде еңбек етуде. Тұлғаның адами болмысын, рухани жан-дүниесін, шығармашылық дарын көзін ашуда қазақ тілі, әдебиет пәнінің маңызы сөзсіз.

Негізгі бөлім. Қазақ педагогикасының жарық жұлдызы, “Қазақтың Қанипасы” атанған Қанипа Омарғалиқызы: “Әдебиет пәні де - өнер пәні. Әдебиетті ұлағатты адамдар “адамтану құралы” десе, әдебиет пәнін “адам тәрбиелеу құралы” дер едік. Ол жас өспірімдерге әдебиеттанудан, сөз маржандарының қыр-сырын игеруден жай білім ғана беріп қоймайды, ең бастысы, өмірдің ең қымбаттысы, ең асылы – жақсылық пен ізгіліктің ұрығын себеді”,-деп анықтама бергендей, әдебиет пәнінің ауқымы өте жоғары, сондықтан да оны оқытудың күрделілігі мен қиындығын да ұстаз өз еңбектерінде атап көрсетеді [2, 6]. Ғалым ұстаздың тағы бір пікіріне жүгінбесек болмас: “Ой, ойлану, ойланту барлық пәндерге де керек. Ойсыз өмір сүру мүмкін емес. Бірақ бұл жердегі ерекше бір еске алатын мәселе - өзіндік ойлау, өзіндік пікірде жатыр. Әдебиетті оқытуда мұғалім оқушыларға көркем туынды туралы оқулық авторы, не ғалымдар пікірін қайталауда, не қаз қалпында мазмұндатуды мақсат етпеуі керек, ең бастысы, сол көркем туынды туралы оқушы пікірі, ойына ерекше көңіл бөлген жөн. Бұл пәннің басқа пәндерді оқытудан өзгешелігі де, күрделілігі де осында”,-деп оқыту барысының нәтижелі, жемісті болуы мұғалім әдістемесіне, шеберлігіне де байланысты екендігін атап көрсетеді.

Қ.Омарғалиқызының жаңа технологиясы жоғарыда айтылған осынау талаптарды басшылыққа алған, оқушының білімді өз әрекеті арқылы ғылыми ізденіске жетелейтін, құзырлылыққа бағытталған

тапсырмалар мен “ой салу, ойланту” технологиясы сабақтың өн бойында оқушының өнімді әрекетке жетуіне негіз болып отырады. Ұстаз - “Әдебиетті оқытудың әдістемесі”, “Мектепте Абайды оқытудың”, “Мектепте М.Әуезовті оқыту” сынды бірнеше қомақты ғылыми еңбектер мен ғылыми мақалалардың авторы.

“Әдебиетті тереңдетіп оқыту” атты еңбегінде ғалым ұстаз: “Мектептегі оқыту процесі оқыту әдістері арқылы жүзеге асады. Әдебиетті оқытуда сөздік әдіс, көрнекілік әдіс, тәжірибелік әдіс, түсіндірмелі – иллюстриативтік әдіс немесе репродуктивтік әдіс, эвристикалық әдіс (ішінара іздендіруші) әдіс, зерттеу әдісі, мәтінді көркемдеу, мәнерлеп оқудың орны ерекше”, - деп оқыту әдістерін саралап қана қоймай [2, 24] оларды тиімді жүргізудің жолын көрсетеді. Соның ішінде ұстаз еңбектерінде терең зерттелген, бүгінгі заман талабы бойынша жан-жақты дамыған тұлғаны дамытуда, тұлғаның шығармашылық қабілетін оятуда ғылыми бағыттағы тапсырмалардың маңызы зор.

Ғалым ұстаз өзінің ғылыми зерттеу еңбектерінде жазба жұмыстарын жазғызудың да инновациялық технологиясын, тың жолдарын ұсынды. Соның бірі, дәстүрден тыс жазба жұмыстарын жүргізудің ғылымилығы, яғни, оқушыларды сабақта ғылыми ізденіске жетелеудің тың жолдарын көрсетті.

Әдістеме. Жазба жұмысының бір түрі - жаттығу жұмысы, дәстүрлі оқытуда да, қазіргі технологиялық оқыту кезеңінде де қазақ тілінен білім берудің негізгі жолдарының бірі болып келеді. Жаттығу туралы Педагогикалық энциклопедияда төмендегідей анықтама берілген: “планованное повторное выполнение действия (умственного или практического) с целью овладения им или повышения его качества” [3, 382].

Жаттығу тіл сабақтарындағы ең көне, тәжірибеде жиі пайдаланылып жүрген жұмыс түріне жатады. Атақты педагогтар Я.К.Каменский, Д.Ушинскийлер оған ерекше назар аударған. Олар, әсіресе, жаттығу мәтініне қойылатын талаптарға аса көңіл бөлген.

Жаттығу жұмыстары оқушылардың алған білімдерін практикада қолдана алу дағдыларын іске асыру мақсатында жүргізіледі. Оның тиімділігін біршама ғалымдардың еңбектері мен іс-тәжірибелері дәлелдейді.

Орыс ғалымы профессор А.В.Текучев жаттығу жұмыстарының тиімділігіне төмендегіше баға береді: “Жаттығуды грамматикадан өтілген теориялық материалды түсіндіруді сипаттайтын әдіс деп қарауға болмайды, ол - тілден ұйымдастырған сабақтың қажетті бөлімі және айырып қарауға келмейтін тарауы. Егер орыс тілін оқытуда жаттығуды қолданбай білім беретін болса, ол өмірден, практикадан нақтылы тілдік материалдардан қол үзген құрғақ теориялар болып шыққан болар еді”, - дейді [4, 5]. Ал, ғалым Г.Н.Приступа: “...чтобы упражнения были эффективными, они должны выполняться в системе, важнейшим же звеном системы является их последовательность”, - деп түсінік береді [5, 69]. Сондай-ақ, ғалым Л.В.Щерба былай дейді:

“Упражняться можно только в чем-либо известном... Если же... правило неизвестно, то и упражняться не в чем” [6, 81].

Қазақ ғалым-педагогтары да жаттығудың тиімділігі, әдістемесі туралы ғылыми еңбектер жазды. Ғалым Б.Ө.Смановтың жаңартылған білім бағдарламасы бойынша қазақ әдебиетін оқытудың интербелсенді әдістерін қолдану мәселесін қарастырған мақаласында: “Көркем шығармадан алған әсерін сипаттап авторға хат, өлең жазу үшін “Әңгімеге негізделген жазу” интербелсенді әдісі қолданылады. Мақсаты: әңгіме желісі бойынша орындалған жұмысты топтарда немесе жұптарда талқылай отырып жазу; әңгіме туралы өз ойларын ортаға салу және пікір алмасу”, - дейді [7, 74].

Әдіскер-ғалым Қ.Жолымбетов: “Грамматикалық материалдарды түсіндіргеннен кейін, жаттығу жұмыстары жүргізіледі. Жаттығу жұмыстарының мақсаты – грамматикадан алған білімді жазу практикасында пайдалана білуге төселу”, - дейді [8, 74]. Жаттығу жұмыстарының сапалы орындалуы оның тиімді мақсатқа сай құрылып, жүйелі ұйымдастырылуына байланысты болмақ.

Жаттығудың түрі көп, себебі ол өтіліп жатқан тақырыптарға тікелей байланысты болып келеді. Түріне қарай дидактикалық мақсаттары, әдістемесі де нақты жағдайларға байланысты өзгеріп отырады.

Ғалым Қ.Жолымбетов жаттығу жазғызудың дидактикалық талаптарын төмендегіше сараптайды: “Жаттығудың әр жақтылығы және қайталай жаттығу. Тақырыпты өту кезіндегі жаттығумен шектеліп қалуға болмайды. Келесі сабақтарда немесе келесі тақырыптарды өту кезінде де қайталана жаттықтырылуы керек. Сондай-ақ, кластағы оқушылардың белгілі орфограмманы игеру дәрежесіне

қарай жеке оқушыларға арнайы тапсырма беру жолымен жаттығу орындату процесіндегі тиімді тәсіл болып табылады”, - дейді [8, 78].

Нәтижелер.Жаттығулардың тиімділігін төмендегідей саралауға болады (өз іс-тәжірибеміз негізінде):

- Алған теориялық білімді тәжірибеде пайдалана білуге, білімдерінің тереңдеуіне;
- Көркем жазуға, зейінінің жетілуі, еске ұстау қабілетінің дамуына;
- Өз беттерімен анализ, синтез жасай білуге;
- Сөздік қорларының дамуы, тіл байлықтарының жетілуіне;
- Мәтінді талдай білуге, сауатты жазуға;
- Шығармашылық қабілеттерінің дамуына;
- Пәнге деген қызығушылықтарының артуына түрткі жасайды.

Төменде қазақ тілі, әдебиет сабақтарында “Ой тастау, ойланту” технологиясы арқылы оқушылардың танымдық-шығармашылық қабілеттерін, зерттеушілік күзиреттіліктерін оятуды мақсат еткен іс-тәжірибеміздің үлгісін ұсынып отырымыз.

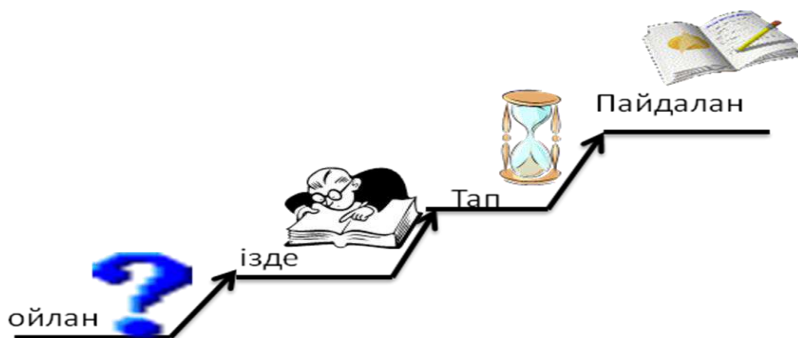
“Әдебиет – асыл ойдың сабағы. Бала әр сабаққа ойланып келіп, сабақтан ойланып кетуі керек. Ойсыз өткен сабақ – бос, өнімсіз сабақ”, - деген ұстаздың ұстанымын әр сабағымызда санамызда ұстап қана қоймай, сол ұстанымның биігінен көрінуді мақсат ете отырып, сабақтың ғылымилығына, шығармашылық тапсырмаларды орындата отырып, әр оқушының бойындағы қабілеттерін ашуға түрткі жасаймыз. Оқушыны ойланту, өзіндік ізденіске жетелеуде ұстаздың технологиясында жиі қолданылатын КЖТ, модельдің тиімділігі зор.

“Әдебиет-сөз сабағы, көбінде сөздік әдістер арқылы білім берілетін пән. Ал айтылатын сөздің бәрі есте қала ма, жоқ па, ол – әрине, зерттеуді қажет ететін мәселе. Ал бұл модель – мұғалімнің оқытуда конструкциялық жобалау технологиясына арқа сүйенетінін көрсетеді. Өйткені оның өнімді нәтиже берері сөзсіз...” - деп Қанипа Омарғалиқызы КЖТ-ға (конструкциялық жобалау технологиясына) анықтама бергендей [3, 125] әдебиет сабағында КЖТ-ның тиімділігіне көз жеткіздік. Бұл модель өтіліп отырған тақырыпты толық қамтып, әр баланың алдында жатады. Әр оқушыға әрі көмек-нұсқау, әрі дидактикалық материал бола отырып, әр баланың шығармашылық, зерттеушілік қабілетін ашуға негіз болады. Берілген бағаналар бойынша оқушылар топқа бөлініп, топ бойынша ұсынылған мәселе төңірегінде ізденеді. Бос бағыттарды оқушылардың өздері іздене отырып толтырып, дәлелді қорғайды.

Талқылау.Өз іс-тәжірибемізде тақырыптың ауыр, жеңілдігін зерделей отырып, оқушылардың орындауына қиындық келтірмейтін, қайта қызығушылықтары мен ынтасын, ойлау белсенділіктерін дамытатын мәтіндерді таңдап алып жүрміз. Сол мақсатпен М.Әуезовтің “Абай жолы” эпопеясына жүгінудеміз. Күтілетін нәтижеге алдын-ала болжам (прогноз) жасап сараладық:

- Білімді тереңдетіп, іскерлік дағдыларының жетілуіне түрткі жасайды;
- Сауаттылықтары (көргенді еске сақтау негізінде) артады;
- Сөздік қорларының баюына, жазба тілінің дамуына ықпал етеді;
- Дарыны, қабілетінің дамуына әсер етеді әрі шығармашылық іс-әрекеттерге баулиды;
- “Абай жолы” эпопеясын өз беттерімен ары қарай оқуға ынталандырады, қызығушылықтарын арттырады.

Қазақ тілін, әдебиетін оқытудың қай тақырыбында болмасын шығармашылық тапсырмалар бергенде оқушылардың жас ерекшелігіне ерекше көңіл бөліп отырған жөн. Ең алдымен, тақырыпты меңгерудің әдіс-тәсілдерінен ізденуді мақсат етпей, оқушының жаңа білімді қабылдауына жағдай туғызуды мақсат етіп, соның тиімді интербелсенді тәсілінен ізденген жөн. Мысалы, тіл дамыту жұмыстары арқылы оқушыларды шығармашылық жұмыстарға жетелеуде, сауаттылыққа баулуда, меңгеруде “Ойлан, ізде, тап” әдісіне жүгінуге болады. Бұл әдіс оқушылардың ішкі мүмкіндіктерін, мұғалімге беймәлім іскерлігі, шығармашылық қабілетін ашуға әрі олардың жеке бас қасиеттерін қалыптастыру, дамытуға да түрткі жасайды. Ең алдымен, оқушыларға “Ойлан, ізде, тап” әдісінің шарттарын, жүру тәртібін түсіндірген жөн. Көмек-нұсқау ретінде ол балалардың алдында жатады: Үлгі:

-Берілген модельге назар аудар. Ол жүйелі төрт қадамнан тұрады.

-Бірінші қадамыңды алдындағы тапсырманы түсінуге, мақсатқа қалай жету жолдарын ойлауға арна.

-Екінші қадамыңды таза ізденіске арна, бұл қадам таза еңбегіңе арналады.

-Үшінші қадамың – шешуші қадамың, өйткені өз бетіңмен тапсырма орындайсың, мақсатқа жетуге еңбектенесің.

-Төртінші қадамыңды жеңіс қадамы деуге болады. Тапқаныңды пайдаланасың, қолданасың, соған өзің жол ашасың.

Тапсырма:

1. Мұғалімдеріңнің көмегімен, өз қалауларың бойынша топқа бөлініңдер.

2. М.Әуезовтің “Абай жолы” эпопеясының “Қайтқанда” бөлімінен кісі, жер аттарын теріп алыңдар да жазып қойыңдар.

3. Жазылу емлесін түсіндіріңдер. Жазылу мен айтылуын төмендегі үлгі бойынша орындаңдар. Орфографиялық нормамен қоса орфоэпиялық нормаға да, дыбыс үндестігіне де ерекше көңіл бөліңдер.

4. Эпопеядан өздерің теріп алған кісі, жер аттарына ұқсас атаулар ойлап тауып, оны да жоғарғы мазмұнда талдаңдар.

Жұмысты орындау үшін төмендегі үлгіні басшылыққа алыңдар. Үлгі:

1-кесте. “Абай жолы” эпопеясынан кісі, жер аттарын таңдап жазу

Кісі аттары	Жазылуы	Айтылуы	Өздерінің үндес атаулары	Жазылуы	Айтылуы
Қамысбай	Қамыс+бай Екі түбірден құралған кісі аты.	Қамыс+пай	Айтбай	Айт+бай	Айт+пай

Төменде аталған әдіс-тәсілдерді басшылыққа алған сабақ үлгісін ұсынып отырмыз.

Сабақтың тақырыбы: М.Әуезовтің алғашқы әңгімелері. 11-сынып.

Технологиясы: Қ.Бітібаева “Ой тастау, ойланту, ойлау” технологиясы, жобалап оқыту технологиясы [9].

I кезең. Алдын-ала берілген тапсырма: КЖТ бойынша жұмыс (диагностика)

II кезең. Кіші ғылым зертханасындағы кіші ғылыми кеңес отырысы.

I жоба. М.Әуезов алғашқы әңгімелерінің негізгі проблематикасы.

II жоба. М.Әуезов әңгімелерінің негізгі ерекшелігі, көркемдік әлемі.

III кезең. “Миға шабуыл” кезеңі.

М.Әуезовтің қорғансыздарына көзқарасы қандай? Автор қорғансыздарын қорғай ма?

2-кесте. Болжам жасау

Болжам	Дәлелдеме
Әуезов пейзаж арқылы кейіпкер тағдырын білдіреді...	

-Әлем әдебиетіндегі қорғансыздар проблемасы және Әуезов.

IV кезең. Жобалар тұсау кесері. КЖТ толтыру.

Егер сен жазушы болсаң, қорғансыздар тағдырын қалай шешер едің?

Түйін (рефлексия): М.Әуезов әңгімелерінің өміршеңдігі.

Қорытынды. Қорытындылай келгенде, Қ. Бітібаеваның жаңа технологиясы оқушылардың өзіндік ойлауына, шығармашылық қабілеттері мен ғылыми ізденістеріне жол ашады. Алған білімдерін тәжірибеде қолдануларына мүмкіндік алады, өзін-өзі, бірін-бірі оқытуларына тиімділігі зор.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1) Назарбаев Н.Ә. Жаңа әлемдегі Жаңа Қазақстан. Қазақстан халқына Жолдауы // Егемен Қазақстан. - 2007. - 15 наурыз. - кітап
- 2) Бітібаева Қ.О. Әдебиетті оқыту әдістемесі. - Алматы: Рауан, 1997. – 283 б. - кітап
- 3) Педагогикалық энциклопедия. - М, 1968. – Т 4. – 382 б. - кітап
- 4) Текучев А.В. Методика русского языка в средней школе. - М, 1970. – 429 с.
- 5) Приступа Г.Н. Система орфографических упражнений в средней школе.-Рязань: РГПИ, 1967. – 217 с. - кітап
- 6) Щерба Л.В. Избранные работы по языкознанию и фонетике. Т1.-И: Ленинградского университета, 1958. – 180 с. - кітап
- 7) Сманов Б.Ө., Жанысбекова Ш.Т. Жаңартылған білім беру бағдарламасы бойынша қазақ әдебиетін оқытуда интербелсенді әдістерді қолдану жолдары // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті Хабаршысы “Филология ғылымдары” сериясы, №1(63), 2018. – Б. 155-160.- жинақ
- 8) Жолымбетов Қ. Қазақ орфографиясын игерудің негіздері. - Алматы: Мектеп, 1975. -144 б.- кітап
- 9) Бітібаева Қ.О. Әдебиетті оқыту әдістемесі мен технологиясы. - Алматы: Мектеп, 2003. – 232 б. - кітап

МРНТИ 14.07.07

M. Seitova¹, D. Abishova²

*^{1,2}International Kazakh-Turkish University named after Kh.A.Yassawi,
Turkistan, Kazakhstan*

**THE EUROPEAN LANGUAGE PORTFOLIO AS AN EFFECTIVE TECHNOLOGY IN THE
PROCESS OF TEACHING A FOREIGN LANGUAGE**

Abstract

This article discusses the advantages of using the European language portfolio (ELP) in the process of teaching a foreign language (FL). It also describes the tasks and mandatory components of the ELP. The language portfolio consists of components such as a language passport, a language biography, and a dossier. This technology develops students' autonomy, i.e. the ability to learn independently, recognize their mistakes, and evaluate their achievements; improves cross-cultural knowledge and supports the strategy of forming a multilingual personality. It is worth noting that the ELP is the most effective technology, since it meets all the standards of quality foreign language teaching.

Key words: European language portfolio, language passport, language biography, dossier, advantages

М. Сейтова¹, Д. Абишова²

^{1,2} Қожа Ахмет Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан, Қазақстан

ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУ ПРОЦЕСІНДЕ ЕУРОПАЛЫҚ ТІЛ ПОРТФЕЛІНІҢ ТИІМДІ ТЕХНОЛОГИЯ РЕТІНДЕ ҚОЛДАНЫЛУЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада шет тілін оқыту процесінде еуропалық тіл портфелін (ЕПТ) қолданудың артылықшылары қарастырылады. Сондай-ақ, мақалада тіл портфелінің міндеттері мен негізгі компоненттері сипатталған. Тілдік портфелі: тілдік паспорт, тілдік өмірбаян және досье сияқты компоненттерден тұрады. Бұл технология оқушылардың дербестілігін (өз бетімен оқу қабілеті) арттырады, өз қателіктерін тану мен өз жетістіктерін бағалауды үйретеді, мәдениетаралық білімді жақсартып, көптілді тұлғаны қалыптастыру стратегиясын қолдайды. Айта кету керек, ЕПТ шетел тілін сапалы оқудың барлып талаптарына сәйкес келгендіктен, ең нәтижелі әдіс болып табылады.

Түйін сөздер: еуропалық тілдік портфель, тілдік паспорт, тілдік өмірбаян, досье, артылықшылықтар

М. Сейтова¹, Д. Абишова²

^{1,2} Международный казахско-турецкий университет им. Х.А.Ясауи,
Туркистан, Казахстан

ЕВРОПЕЙСКИЙ ЯЗЫКОВОЙ ПОРТФЕЛЬ КАК ЭФФЕКТИВНАЯ ТЕХНОЛОГИЯ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация

В данной статье рассматриваются преимущества применения европейского языкового портфеля (ЕЯП) в процессе обучения иностранному языку (ИЯ). Также в ней подробно описываются задачи и обязательные компоненты ЕЯП. Языковой портфель состоит из компонентов, такие как языковой паспорт, языковая биография и досье. Данная технология развивает автономность учащихся, т. е. умение самостоятельно учиться, распознавать свои ошибки, и оценивать свои достижения; улучшает межкультурные знания и поддерживает стратегию формирования полиязычной личности. Стоит отметить, что ЕЯП является наиболее результативным методом, поскольку соответствует всем стандартам качественного обучения иностранному языку.

Ключевые слова: европейский языковой портфель, языковой паспорт, языковая биография, досье, преимущества

Introduction..Currently, the study of foreign languages is getting more and more popular. The sharp increase in those who want to learn a foreign language is due to the influence of social globalization, as well as the impact of scientific and technological progress. In addition, knowledge of foreign languages in the modern world is a key aspect for self-improvement and personal growth. It is worth noting that knowledge of foreign languages is no longer a luxury, but a requirement of time.

Learning foreign languages is a time-consuming and difficult process, but using the right teaching methods in the process of learning a foreign language can contribute to the successful acquisition of the target language. The history of teaching foreign languages has gone through many stages of improvement. Because of this, the criteria for teaching methods have significantly expanded: in addition to teaching grammar, reading, listening, and writing, the main task has become the formation of a student's personality that is able and willing to participate in communication at the intercultural level.

Methods. There are many different methods, approaches and techniques for learning languages. One of the priority and effective techniques is the use of the European language portfolio.

Initially, the idea of creating the European language portfolio was to manage and control the language policy of European countries, but later, due to the effectiveness of this technology, many countries decided to

implement this technology in their educational systems, and thus, the ELP began to be applied in secondary and higher education institutions in many countries of the world.

The European language portfolio is an innovative technology that has been actively researched by specialists in the field of teaching, and since then many definitions of this technology have been proposed.

In general, a portfolio is described as “a purposeful collection of a student work that exhibits the student’s efforts, progress, and achievements in one or more areas. The collection must include student participation in selecting contents, the criteria for judging merit, and the evidence of student self” (F.Paulson et.al, 1991).

The ELP can be described as “a set of documents that helps students learn languages effectively, and allows them to control the learning process, giving them the opportunity to hold the results of language ability and progress in a folder” (K.Ludlow, 2008).

Results. The European Language Portfolio of the Council of Europe includes three mandatory components:

- a language passport, which reflects a learner’s linguistic identity by recording foreign languages he/she learnt, the learner’s self-assessment of his/her proficiency in the second/foreign languages he/she knows, formal language certificates and experiences of usage of second/foreign language; The language passport encompasses five pages as: a learner’s personal details, his/her linguistic and educational profile, a table for summative self-assessment grid; and a page on which the learner can list diplomas and certificates;

- a language biography, which is used to identify language targets, view progress, and record significant language learning and intercultural experiences; the language biography consists of two integral parts. Part I encompasses the level of proficiency in the language of the host country. And his/her past experiences of language learning, skills and abilities and interests and the ways in which they support integration in the host country;

- a dossier, which is used to store sample work of a learner to present his/her level of proficiency in second/foreign language (D.Little, 2002).

The dossier may consist of the following documents and works:

- examples of good written language work
- audio/video recordings
- descriptions and results of project work
- documents, diplomas, certificates
- course descriptions
- reflections on language learning progress
- reports from tutors
- statements from others about the learner’s language skills
- things the learner would like to keep and show others

The ELP is stated to execute two significant functions: pedagogical and reporting. Its pedagogic function lies in the opportunity of the ELP to be used as a productive and practical tool that enables its holder to take the responsibility for structured self-assessment; fix objectives and plan future learning. In addition to this the ELP it can contribute to the increase of motivation in learners and improvement of learning and teaching qualities. As the ELP informs other people about a learner’s language knowledge and intercultural experience in a clear, transparent and comparable way it is considered to serve reporting function.

Discussion. It needs to mention that the ELP was created as a companion to Common European Framework of Reference for Languages (CEFR). As the Council of Europe describes the CEFR aims to provide:

- a common base for the elaboration of language syllabuses, curriculum guidelines, examinations, textbooks, course books etc. throughout Europe

- a tool for educational administrations, course designers, teachers, teacher trainers, examining bodies to reflect on the current practice, with a view on situation and co-ordination their efforts and if they meet the real needs of the students (CoE, 2001).

The CEFR includes six levels and can be characterized as follows:

- A1 – Breakthrough;
- A2 – Waystage;
- B1 –Threshold;
- B2 –Vantage;

- C1 –Effective;
- C2 –Proficiency;

➤ **The ELP as a tool for developing learner autonomy**

Today, one of the main tasks of teaching foreign languages is the organization of autonomy. Due to the relevance of this task, teachers and teaching professionals are puzzled over the solution of his answer.

With autonomy, the student takes the very active position that is so necessary for learning. It follows that autonomy is a system in which the student takes responsibility for their learning. Thus, the term “autonomy” means: - the ability to independently manage the process of one's teaching in relation to all its main components: goals, content, means and methods of activity. In turn, “autonomous teaching” is understood as the independence of educational work.

D.Little claims that the ELP can contribute to learner autonomy in three ways:

- First and foremost, checklists which are prepared according to demands of the official curriculum are able to provide teachers and learners with the inventory of learning tasks which then they can be used to plan, control and assess learning over a year, a month or sometimes just a week.
- Secondly, the language biography is directed towards associate goal setting and assessment with the reflection on the style of learning, learning strategies, communication principles and the cultural dimension of L2 and the use.
- Thirdly, the ELP is partly presented in the student's target language; it serves to promote the target language as a means of reflection and learning (D.Little, 2009).

➤ **The ELP as a tool of self-assessment**

The ELP can be used as a tool for evaluating and assessing of one's learning process. The language passport which is used to show the level of proficiency in languages that a learner knows is reported to give summative assessment; since the language biography helps to set learning targets, control learning process and evaluate learning benefits regularly it provides formative assessment; the dossier which include the up-to-date overview of the learner's proficiency and experience serves as both summative and formative types of assessment (D.Little, 2001).

Advantages of using the ELP in teaching a non-native language:

- the ELP ensure transparency in students' performance;
- ability of parents to track the progress of their children;
- formation of a tolerant person who is able to build relationships with others; respecting a different culture, customs, traditions and views;
- close interaction and cooperation in the “teacher-student-parent” system;
- formation of an independent personality able to control own learning process;
- personal-oriented training aimed at trust and interaction between the student and the teacher; activation of the “I-concept”, self-expression, the right to choose, intellectual abilities and personal traits of students;
- maintenance of continuous learning of languages and cultures;
- creation of textbooks, syllabuses, curriculum guidelines that really meets the needs of students;
- the ability of students to set goals, aims and objectives of the learning process by themselves;
- the ability of teachers and teacher trainers to know best their students;
- the use of authentic materials and target language during the lesson;

Conclusion. It needs to be noted that the ELP except the learner autonomy and self-assessment can contribute to increase of motivation, improvement of self-reflection and self-development.

As we can see the ELP has a wide range of advantages. By implementing the ELP, we improve the learning process, making it more exciting and motivating for students; encourage interest and love for foreign languages and other cultures; and form valuable personal orientations.

It must be emphasized that the ELP is one the few techniques that comes up with the wide range of advantages and benefits in the process of learning English.

The European language portfolio supports and strengthens the desire to study a foreign language throughout life, and it as a promising method that makes the dream of acquiring a foreign language a reality.

References:

- 1) Paulson F. L., Paulson P. R., Meyer C. A. *What makes a portfolio a portfolio //Educational leadership.* – 1991. – Т. 48. – №. 5.
- 2) Ludlow K. *New English File Language Portfolio.* Oxford, England: Oxford University Press, 2008. – P.4
- 3) Little D. *The European Language Portfolio: structure, origins, implementation and challenges //Language Teaching.* – 2002. – Т. 35. – №. 3. – С. 182-189.
- 4) Council of Europe. *Council for Cultural Co-operation. Education Committee. Modern Languages Division. Common European Framework of Reference for Languages: learning, teaching, assessment.* – Cambridge University Press, 2001.
- 5) Little D. *Language learner autonomy and the European language portfolio: Two L2 English examples //Language teaching.* – 2009. – Т. 42. – №. 2. – С. 222-233.
- 6) Little D. *How independent can independent language learning really be //Language learning futures: Issues and strategies for modern languages provision in higher education.* – 2001. – С. 30-43.

МРНТИ 14.35.09

К. Галай¹, С. Мизанбеков², А. Кульбаева³

¹ *Российский университет дружбы народов,
Москва, Россия*
^{2,3} *КазНУ им. аль-Фараби,
Алматы, Казахстан*

**ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ КОМПАРАТИВНОГО АНАЛИЗА
КАК ТЕНДЕНЦИЯ СОВРЕМЕННОГО ШКОЛЬНОГО ЛИТЕРАТУРНОГО
ОБРАЗОВАНИЯ**

Аннотация

Статья посвящена актуальной проблеме изучения литературы в школе сквозь призму теории и методов компаративистики. Наиболее важным представляется обобщение теории использования сравнительного метода (компаративистики) на уроках литературы и широкого использования его в практике.

Авторы подчеркивают, что литературоведческая компаративистика является одним из современных направлений, которое ориентировано на обеспечение культурной идентификации ученика, развитие критической самостоятельности и представлений об историко-литературном процессе и о путях развития литературы. Рассмотрены потенциальные возможности таких приемов компаративистики, как сопоставление персонажей одного произведения, сравнение эпизодов, сопоставительный анализ изображения пейзажа в его связи с настроением или характером героя, а также сопоставление разных авторов одной эпохи, но разных культур (стран), что позволяет обучающимся добиться полного понимания идеи произведения, его интерпретации, выявления общих закономерностей единого литературного и культурного процесса.

Ключевые слова: компаративистика, обучение литературе, анализ текста, метод сравнения-сопоставления

К. Галай¹, С. Мизанбеков², А. Көлбаева³

¹ Ресей халықтар достығы университеті,
Мәскеу, Ресей

^{2,3} ал-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан,

ҚАЗІРГІ МЕКТЕПТЕГІ ӘДЕБИ БІЛІМ БЕРУ ҮРДІСІ РЕТІНДЕ КОМПАРАТИВТІ ТАЛДАУДЫ ҚОЛДАНУ ТЕОРИЯСЫ МЕН ПРАКТИКАСЫ

Аңдатпа

Мақала компаративистиканың теориясы мен әдістерінің призмасы арқылы мектептегі әдебиетті оқытудың өзекті мәселесіне арналған. Әдебиет сабақтарында салыстырмалы әдісті (компаративистиканы) қолдану теориясын жинақтау және оны тәжірибеде кеңінен қолдану аса маңызды болып табылады.

Авторлар әдебиеттану компаративистикасы оқушының мәдени идентификациясын қамтамасыз етуге, сыни дербестікті дамытуға және тарихи-әдеби процесс туралы және әдебиеттің даму жолдары туралы түсініктерді дамытуға бағытталған қазіргі заманғы бағыттардың бірі болып табылатынын атап көрсетеді. Компаративистиканың бір шығарманың кейіпкерлерін салыстыру, эпизодтарды салыстыру, кейіпкердің көңіл-күйімен немесе мінезімен байланысты пейзаж бейнесін салыстырмалы талдау, сондай-ақ бір дәуірдің әр түрлі авторларын салыстыру, бірақ әр түрлі мәдениеттер (елдер) сияқты тәсілдерінің әлеуетті мүмкіндіктері қарастырылды, бұл білім алушыларға шығарманың идеясын толық түсінуге, оның түсіндірілуіне, бірыңғай әдеби және мәдени процестің жалпы заңдылықтарын анықтауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: салыстырмалы зерттеулер, оқу әдебиеті, мәтінді талдау, салыстыру-салыстыру әдісі

K. Galay¹, S. Mizanbekov², A. Kulbaeva³

¹ Senior Lecturer RUDN university,
Moscow, Russia

^{2,3} Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan

THEORY AND PRACTICE OF THE USE OF COMPARATIVE ANALYSIS AS A TREND OF MODERN SCHOOL LITERARY EDUCATION

Abstract

The article is devoted to the urgent problem of studying literature in school through the prism of theory and methods of comparative studies. The most important is the generalization of the theory of using the comparative method (comparative) in the lessons of literature and its widespread use in practice.

The authors emphasize that literary comparative studies is one of the modern directions, which is focused on ensuring the cultural identification of the student, the development of critical independence and ideas about the historical and literary process and the ways of development of literature. The potential possibilities of such comparative methods as comparing characters of one work, comparing episodes, comparative analysis of the landscape image in relation to the mood or character of the hero, as well as comparing different authors of one era, but different cultures (countries) are considered, which allows students to achieve a complete understanding ideas of the work, its interpretation, revealing the general laws of a single literary and cultural process.

Key words: comparative studies, teaching literature, text analysis, comparison-comparison method

Введение. Среди приоритетных направлений улучшения учебного процесса проблема определения рациональной методической стратегии изучения литературы представляется наиболее существенной и сложной.

Стратегия, заложенная в ГОСО, предполагает активизацию всего процесса обучения литературе, доведение учебно-методических материалов до современных требований лингводидактики, переориентацию учителей на особый подход в организации учебного процесса, предусматривающей максимальный подъем интеллектуальной, мыслительной и коммуникативной деятельности обучающихся, развитие способности самостоятельно и продуктивно применять полученные знания в различных сферах своей жизнедеятельности.

Литературоведческая компаративистика является одним из современных направлений, которое ориентировано на обеспечение культурной идентификации ученика, установление духовной взаимосвязи между собой и своим народом, чувства принадлежности к национальной культуре, усвоение её ценностей.

Методика. Как известно, в методической практике обычно используют те приемы, которые могут обеспечить целостность восприятия художественного текста, его всестороннюю интерпретацию, поэтому, при изучении школьного курса литературы необходимо сделать упор на то, что ни один писатель не может существовать отдельно, всю литературу пронизывают различные связи взаимовлияния. Литература – это, по сути, диалог писателя и читателя, который находится в движении, во взаимосвязи литературного и исторического процессов.

Таким образом, можно говорить о том, что изучение литературы в школе сквозь призму теории и методов компаративистики может стать основой работы с текстом.

Анализ.3.1 Компаративистика – одно из фундаментальных направлений в филологии, и как наука она начала формироваться в середине XIX века. Один из основателей был И. Гердер (1744 – 1803), который, вслед за И. Винкельманом (1717 – 1768) стал говорить о сравнительной поэтике. Именно И. Гердер начал рассматривать творчество Гёте в контексте мировой литературы и культуры. Можно предположить, что манифестом компаративизма является предисловие Т. Бенфея (1809 – 1881) к немецкому переводу “Панчатантры”, вышедшее в 1859 году, в котором он говорил о заимствовании, миграции идей, образов, фабул. Хотя еще В. Белинский в 1834 году писал: “Если два писателя пишут в одном роде и имеют между собою какое-нибудь сходство, то их не иначе можно оценить в отношении друг к другу, как выставив параллельные места: это самый лучший пробный камень” [1.,84]. Несмотря на это, в России и на постсоветском пространстве зачинателями компаративизма называют Ф.Буслаева (1818 – 1897) и А.Веселовского (1838 – 1906).

3.2 Во второй половине XIX века можно наблюдать активную фазу развития компаративистики, так как исследования становятся более глубокими и разнообразными, и компаративистика становится самостоятельной отраслью. Например, английский литературовед Х. Познетт в 1886 году выпускает свою книгу “Сравнительное литературоведение”, которая исследует материалы мировой литературы в связи с социальными процессами. Немецкий ученый М. Кох издает специальный журнал “Журнал сравнительной истории литературы”, который существовал до 1910 года. Значительный вклад в развитие этого направления литературоведения внес французский исследователь Ф. Брюнетьер, который в конце XIX века говорил о необходимости широкого охвата явлений мировой литературы.

3.3 Дальнейшее обновление методов компаративистики происходило благодаря трудам французских ученых: Ф. Бальдансперже (1871 – 1958), П. Азара (1878 – 1944), П. ван Тигема (1871 – 1948), которые делили литературу на “влияющую” и “воспринимающую”, хотя и сводили компаративистику к анализу зарубежных влияний. Позже, работы Р. Уэллека (1903 – 1995) и Р. Этьямбля (1909 – 2002) способствовали расширению объектов компаративистики: они писали о необходимости анализировать литературных явлений, не объединенных между собой непосредственными контактными или генетическими связями.

3.4 Экскурс в историю лингводидактических учений на постсоветском пространстве свидетельствует о том, что активизация компаративистики начинается в 70-е годы XX века трудами таких ученых как: В. Жирмунский (1891 – 1971), Н. Конрад (1891 – 1970), И. Неупокоева (1917–1977), М. Храпченко (1904 – 1986), Н. Кравцов (1906 – 1980) и др., которые предложили сравнивать литературы не только схожих исторических общностей, но и литературы во многих смыслах отстоящие друг от друга. Этот аспект наиболее полно отражается в современном определении компаративистики.

Отметим, что с методической точки зрения, прием компаративистики в изучении литературы в школе также не нов. Прием сравнения, общее понимание методов сравнительных исследований был в арсенале у методистов еще XIX века. Так, В. Водовозов (1825-1886) теоретически обосновал использование сравнительного метода (компаративистики) на уроках литературы и широко

использовал его в практике. Он предлагал “находить живую сторону” предмета через противоположения и сравнения и указывать характерные свойства в предмете, будь то буквы, цифры или произведения. Например, он предлагал сравнивать “Песнь о вещем Олеге” Пушкина с летописными рассказами, а басни Крылова с народными сказками, “Шинель” Гоголя с его же “Записками сумасшедшего”.

Известный педагог и публицист В. Стоюнин (1826-1888) также говорил о том, что сравнительный метод является одним из прогрессивных методов обучения литературы в школе, “метода сравнительная” была излюбленной методикой ученого: “... объясняя характеры, можно сравнить изображение одного и того же характера у разных писателей или неодинаковое движение одной и той же страсти у разных личностей. Дойдя до объяснений сущности эпического рассказа, можно сравнить “Тараса Бульбу” Гоголя с историческим рассказом Костомарова о той же эпохи “Богдан Хмельницкий” и отсюда наглядно вывести различие между эпической поэзией и историей,.. а отсюда также посредством наблюдений легко дойти до определения различия между прозой и поэзией, следственно, и выяснить сущность обеих” [8., 13]

3.5 Сравнение как прием анализа применяет и В. Острогорский (1840-1902), который вводит в изучение литературы в школе и изучение критики и предлагает сопоставлять высказывание различных критиков об одном произведении. Также он предлагал сравнивать литературу с другими видами искусств, в частности, с живописью и театром. Он говорил о необходимости развития критической самостоятельности у учеников и в связи с этим он сопоставлял несколько произведений на одну тему, чтобы ученик мог (а главное хотел) высказать свое мнение. Особенно это интересно в связи с письменными работами, которые предлагал методист: это также темы сравнительного характера, в которых ученикам предлагалось сравнить произведение с биографией автора, с его личностью, или с эпохой и культурой, а также сопоставления в сфере характеров персонажей одного или нескольких произведений.

В. Голубков (1880-1968) – ученый, который вошел в науку как методист, который разрабатывал основы преподавания литературы, писал: “Особенно важно для истории литературы как человековедения метод сравнения, систематического сопоставления литературных явлений” [5, с. 268]. А его статья “Изучение литературы в старших классах средней школы” была очень популярна в свое время. В ней он отмечал, что в старших классах основная задача литературы – дать учащимся представления об историко-литературном процессе и о путях развития литературы. Чтобы достигнуть этого, он предлагал раскрывать творческое своеобразие каждого писателя путем определения его сходства или различия с другими писателями. Например, он предлагал сравнивать писателей, близких друг другу по идеологии и стилю (Грибоедов, Лермонтов, Пушкин), и далее сопоставлять писателей и произведений по контрасту (“Что делать?”, “Отцы и дети”, “Преступление и наказание”). Таким образом, при помощи компаративистики, учащиеся приходят к выводам об эволюции писателей и развития литературы в целом.

Прием сравнения, или компаративистики, и его огромное значение для методики, отмечается в трудах М. Рыбниковой (1885-1942), В. Никольского (1875-1934), Н. Кудряшева (1904-1981), Н. Молдавская (1916-1978), Н. Мещерякова (1865-1942), З. Рез (1921-2009), Л. Айзерман (1929), работают О. Богданова (1930-2007), В. Маранцман (1932-2007), В. Чертов (1954) и других.

Таким образом, можно утверждать, что приемы литературоведческой компаративистики рекомендуют и используют многие ведущие методисты как прошлого, так и современности, утверждая эффективность использования метода сравнения-сопоставления. Многие методисты предлагают использовать компаративистику, проводя параллели между литературой и другими видами искусств, а также сравнение героев одного произведения, так как герои всегда либо сопоставлены автором, либо противопоставлены друг другу. Это помогает добиться более полного понимания идеи произведения и более полной интерпретации.

Результаты. Метод компаративистики возможно применять в самых разных произведениях. Например, один из методов, сопоставление произведения с его исторической (реальной) основой, сравнение героя с его прототипом. Этот метод интересен тем, что дает возможность изучить не только творческую историю произведения, но и понять культуру того времени, когда это произведение было написано. Творческие работы, которые интересуют учащихся, в этой области могут быть крайне разнообразны. Например, при изучении писателей XIX века, обратить внимание на культуру того времени, на моду и т.д.

Для анализа композиции художественного произведения, можно использовать такие приемы компаративистики, как сопоставление персонажей одного произведения, сравнение эпизодов, сопоставительный анализ изображения пейзажа в его связи с настроением или характером героя. Это дает хороший учебно-языковой материал для выявления и осмысления авторской позиции. Более того, сравнивая и сопоставляя, можно затронуть и изучение вопросов теории литературы, которые, как правило, плохо усваиваются учащимися.

Для компаративистики характерно и более широкие сопоставления. Так, можно сопоставлять различных писателей одной эпохи. Это дает понимание своеобразия как автора, так и культурной эпохи художественного произведения. Наиболее интересным представляется сопоставление разных авторов одной эпохи, но разных культур (стран). Например, на рубеже XIX–XX вв. можно наблюдать очевидный рост взаимовлияний русской и западноевропейской литератур. Взаимовлияния Г.Флобера и И.Тургенева, влияние эстетики Э.Золя на отечественных “натуралистов” А.Амфитиатрова, П.Боборыкина и др. Влияние наследия французских “проклятых” на формирование эстетики российского модернизма.

Необходимость выделения таких исследований в курсе преподавания литературы диктуется расширением взаимовлияний культур, процессами стирания границ между национальными культурами и соответственно их литературами. И понятно мнение Ю.Виппера, который пишет, что “...без усовершенствования метода сравнительного анализа не построить и комплексную историю искусств (хотя бы даже в рамках одной эпохи), не говоря уже о комплексной истории духовной культуры в целом” [2., 285].

Большие возможности для анализа дают сопоставление различных критических статей на одно произведение. С одной стороны, это сопоставление нескольких интерпретаций, с другой – изучение критического отношения к писателю. Такой вид сопоставления интересен в современной методике преподавания, когда писатель перестал быть “учителем” для читателя, как это трактовалось раньше. Такой прием изучения литературного произведения очень эффективен “когда произведение имеет дискуссионную историю, когда от выбора интерпретации зависит нравственная оценка героя, когда те или иные элементы произведения допускают различные толкования” [6., 72].

Различные критические статьи имеют, как правило, полярные суждения по одному и тому же вопросу, и здесь, умение сравнивать и самостоятельно делать выводы позволяют давать различные интерпретации контекста произведения и делать самостоятельные выводы через многообразие чужих трактовок. Нередко меняется первичное восприятие текста и формируется новое в процессе работы над текстом произведения и анализом критических статей.

Выводы. В современной системе образования, наиболее интересен вид сопоставления, когда ведется работа по сопоставлению литературного произведения и других видов искусств. Это усиливает сопереживание, субъективную сторону разбора произведения, а также дает учащимся шанс самим дать интерпретацию того или иного произведения, сравнивая его с театральной постановкой, фильмом, оперой, песней, живописью, иллюстрациями. Такое сравнение базируется на свободных ассоциациях, поэтому оно является самым сложным и самым интересным. Например, существует огромное количество различных фильмов (кино-, теле- и видеофрагментов), созданных как по произведению, так и по мотивам какого-либо произведения. Это представляет интерес для анализа и сравнения фильма и художественного произведения в плане интерпретации, т.е. свертывание разных видов вербальной информации в наглядный образ, который будучи воспринятым, может быть развернут и служить опорой для адекватных мыслительных и практических действий, направленных на усвоение учебного материала. Также интерес представляют творческие работы, суть которых состоит в анализе лирического произведения и самостоятельного подбора к нему видеоряда и музыкального сопровождения. Например, выбрать стихотворение какого-либо автора и подобрать к нему те фото (картинки) и музыку (видео-, аудио-ресурсы), которые соответствуют содержанию и, соответственно, интерпретации данного произведения. На наш взгляд, именно в таком формате кроется будущее преподавание литературы, когда материал дается с привлечением отрывков из театральных, оперных, балетных постановок, из фильмов или с прослушиванием песен и романсов на стихи того или иного поэта. Такая мультимедийность (возможность использования дидактических инструментов средств мультимедиа) дает возможность использовать преимущества гипертекста перед линейным текстом.

Изучение литературы, которое базируется на методах компаративистики, приобщает к самостоятельному творческому поиску, способствует критическому взгляду на то или иное

произведение, выявления общих закономерностей единого литературного и культурного процесса, изучение литературных связей и отношений в их исторической обусловленности. И прав ученый, писавший, что "чем больше расширяется – географически и исторически – круг литературных явлений, тем очевиднее становится взаимосвязь этих явлений или, во всяком случае, необходимость изучать их в сопоставлении, не изолированно, а в общем контексте художественной деятельности человека" [2., 300].

Список использованной литературы:

- 1) Белинский В.Г. Литературные мечтания // Полное собрание сочинений: В 13т. – М.: Изд. АН СССР, 1953-1959. – Т.1. – 562 с.– книга (переизданный источник)
- 2) Виппер Ю.Б. О некоторых теоретических проблемах истории литературы// Творческие судьбы и история (О западноевропейских литературах XVI – первой половины XIX века).– М.: Худож.лит., 2010. –318 с. – книга
- 3) Галай К.Н. Функции художественной детали в прозе И.Бунина и Ги де Мопассана (опыт типологического сравнения). Дис. ...канд.филол. наук. – М., 2013. – диссертация
- 4) Дудова Л.В. Компаративистика в школьном курсе литературы (сравнительное изучение русской и зарубежной литературы в школе) // материалы IV Всероссийской научно-практической конференции Российского общества преподавателей русского языка и литературы. Национальный исследовательский Нижегородский государственный университет им. Н.И. Лобачевского (Нижний Новгород). 2012. С. 88-89. – труды конференции
- 5) Голубков В.В. Методы преподавания литературы. – М.: Педагогика, 2013. –494 с. – книга
- 6) Киселев А. К. Сопоставление как прием активизации эмоционального восприятия и интеллектуальной деятельности старшеклассников в литературном образовании. Автореф. дис. канд. пед. наук. – М.,1989. с. 72. – диссертация
- 7) Маранцман В.Г. Методы и приемы анализа литературного произведения в школе // Методика преподавания литературы: Учебник для пед.вузов./ Под ред. Богдановой О.Ю., Маранцмана В.Г. – В 2ч. Ч.1. – М., 2010. – книга
- 8) Стоюнин В.А. О преподавании русской литературы. СПб, 1908. [Электронный ресурс], URL: http://elib.gnpbu.ru/text/stoyunin_o-prepodavanii-russkoy-literatury_1898-интернет_источники
- 9) Жанпейс У.А. Русский язык и литература. Методическое руководство: Для учителей 8 кл. общеобразоват. шк. с каз. яз. обучения. – Алматы: Атамұра, 2018. – 411 с.
- 10) Жанпейс У.А. Русский язык и литература. Учебник для 9 класса общеобразовательной школы с нерусским языком обучения. - Алматы: Атамұра, 2019.- книга

МРНТИ 16.31.51

D. Tuzelbayeva¹, Z. Molotova², N. Darmesh³

¹ *Al-Farabi Kazakh National University,*

² *University of International Business,*

³ *Central Asian University,
Almaty, Kazakhstan*

STRATEGIES FOR DEVELOPING STUDENTS' CRITICAL THINKING SKILLS

Abstract

The article addresses critical thinking strategies in educational learning process, cognitive improving, and effective developing students in the classroom. Critical thinking skills are important and necessary skills for students to develop higher order thinking. Teaching and practicing critical thinking provide students to solve problems, to create, to evaluate situations and tasks. A student's critical thinking is the thinking in independent and different way. Students who apply critical thinking skills approach in the classroom more thoughtful and effective with various task questions and participate in different debates with discussions in learning process. Critical thinking strategies help students to analyze the most useful questions in the most productive sequence in order to create and evaluate. Critical thinking is critical to learning, cognitive development, and efficient information retrieval by the learners during the training. Students can use critical thinking skills to understand, interpret and evaluate what they hear or read to formulate ideas in general.

Key words: critical thinking, cognitive thinking, improving skills, effective method, developing strategies, communicative purpose

Д. Тузельбаева¹, З. Молотова², Н. Дәрмеш³

¹ *Аль-Фараби атындағы ҚазНУ,*

² *Халықаралық Бизнес Университеті,*

³ *Орталық Азия Университеті,
Алматы, Қазақстан*

ОҚУШЫЛАРДЫҢ СЫНИ ТҮРҒЫДАН ОЙЛАУ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУ СТРАТЕГИЯЛАРЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада оқыту барысында сыни ойлаудың стратегиялары, оқушылардың когнитивтік жақсаруымен нәтижелі дамуды қарастырылған. Сыни ойлау оқушылардың неғұрлым жоғары деңгейде дағдыларын жетілдіруі үшін қажет. Сыни ойлауды оқу және іс жүзінде пайдалану арқылы оқушылардың тапсырмаларды шешу, ойластыру, кезкелген жағдаяттарға баға бере алады. Оқушылардың сыни ойлауы-жеке және түрлі көзқарастарының болуы. Сыни ойлау дағдыларын қолданылған оқушы сыныпта парасатты ойлап, тиімді тәсілдерді қолдана отырып түрлі пікір-сайыстармен талқылауларға қатыса алады. Сыни ойлау стратегиялары оқушылардың маңызды сұрақтарды талдап, пайдалы және нәтижелі бағалай алуына алып келеді. Сын тұрғысынан ойлау тапсырмалары бақылау мен тыңдау арқылы дәлелдер жинастыру және шешем қабылдау, оларды талдау, қорытынды жасау дағдыларын дамытуға жолдары берілген.

Түйін сөздер: сын тұрғысынан ойлау, когнитивтік ойлау, дағдыларды дамыту, тиімді әдістер, стратегия дамыту, танымдық дағдылар, комуникативті дағдылар

Д. Тузельбаева¹, З. Молотова², Н. Дармеш³

¹ КазНУ имени Аль-Фараби,
² Университет Международного Бизнеса,
³ Центрально-Азиатский Университет,
Алматы, Казахстан

СТРАТЕГИИ РАЗВИТИЯ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ

Аннотация

В статье рассматриваются стратегии критического мышления, когнитивное развитие всех видов мыслительных процессов, используемые в процессе обучения, направленные на развитие критического мышления у обучающихся, на развитие аналитического подхода к любому материалу. Критическое мышление развивает всестороннее навыки с учетом применение интерпретации, оценку, анализ материала. Критическое мышление подразумевая умение рассуждать и размышлять над практическими заданиями готовит учащихся не только на уроках, но и к жизни. Раскрывается специфика образовательной технологии развития критического мышления, рассматриваются разнообразные формы работы по данной технологии на занятиях. Обучающий, способный критически мыслить, владеет разнообразными способами осмысления и оценки информации, может выделить противоречия, аргументировать свою точку зрения, опираясь не только на свои знания, но и на мнение собеседника. Осуществляя планомерный поиск ответов на вопросы, анализировать и давать оценку, выявлять причины и последствия фактов.

Ключевые слова: критическое мышление, когнитивное мышление, развитие навыков, эффективный метод, коммуникативные навыки, использование стратегий

Introduction. Modern Kazakhstani society is characterized by public modernization and inclusion in world integration processes, where leading position is education. The first president of the country N.A. Nazarbayev set high enough the bar before national education. One of the foremost places in the process of modernization is education. Education must become competitive, high quality, so that graduates Kazakhstani schools could easily continue their studies at foreign universities. In modern Kazakhstan, the formation of a new education system, oriented to the world educational space. This process accompanied by significant changes in pedagogical theory and practice. Society implies the improvement not only of technology and technology, but also of the person himself, especially his thinking. Social modernization and the pursuit of universal progress are: cooperation constructive and focused interaction with others; work in the team teamwork collaboration; assessment of students, classmates, partners; planning goal setting, scheduling, and prioritization of work.

The formation of the advanced countries of the world is aimed at the formation of these qualities. Every state needs educated and thinking people. The future generation should be able to independently acquire knowledge, while acquiring the skills necessary for life in modern society, to facilitate the further development of this same society. An independent search for answers to problematic questions posed by a teacher, finding rational ways to solve problems, independently putting forward cognitive problems, and developing original theorems contribute to the manifestation of the highest degree of mental activity. The formation of students' critical thinking in the learning process is becoming especially important not only in connection with the new tasks set for the school in modern conditions. In a personality-oriented pedagogy, the conditions for the formation of critical thinking should correspond to increased attention to the inner world of the individual. It is necessary to focus on creating a favorable psycho-emotional climate while assimilating educational material and solving the problems of harmonious development of a healthy personality and the formation of its physical culture. In the future, the main capital of the information society will not be information itself, but the ability to efficiently assimilate, accumulate, process and produce it. This means that the perspective of increasing the importance of methods and tools for working with more voluminous and complex in form and content information flows, not only through a variety of artificial means, but also means of self-improving natural intelligence, is relevant. Therefore, one of the basic forms of preparation for a successful life in the information and post-information society of the 21st century is the formation of critical thinking. Today, this process is an urgent educational problem.

Communicative competence is an important part of learning process in language teaching and an interactive method in modern methodology of teaching foreign languages. Interactive approaches are aimed at a broader interaction of students not only with the teacher, but also with each other and increasing the activity of students in the learning process. Critical thinking of students are oriented on improve learners to communicate each other and develop themselves and their worldview and to be better individuals. The process of development of foreign language communicative competence is the most important and helpful element in the classroom. The theory of communicative approach is basis of speaking activity. This creates conditions for real communication and opportunities for building the potential of interpersonal and intercultural interaction. Using variety critical thinking tasks by applying methods and techniques in the classroom provides variety and interest for the lesson. Many students enjoy communicate with others in the classroom [2, p.27]. Teaching a communicative language is considered as an approach that can fill a gap in a number of previous methods and approaches to the English language. English language is growing effectively in the world; international classification in English is getting widespread. The purpose of the communication competence is to focus on main skills, such as listening and speaking, as a student each other-centered activity in a communicative context. This approach makes language learning more appropriate, attractive, effective and enjoyable [2, p.28].

Teaching and learning in education is mainly based on two activities. They are imparting knowledge and acquiring knowledge. In the first case, the teacher sends the information and the students receive it. In the second case, in my research developing critical thinking when students acquire knowledge in the process of learning a foreign language by using speaking skills. Communicative approach is in language teaching its diversity-an interactive approach to modern methods of teaching foreign languages in groups and pairs. For my research, read various articles related to my topic but most of them focused on developing critical thinking in learning process and decided to research how effectively improve students thinking in educational process. However, my research problem statement is developing critical thinking students by applying speaking skills during the lesson. How to improve critical thinking by using communicative skill during English classes? What is the students' role in developing communicative competence? Is it applicable for learners of secondary school? The development of critical thinking skills is an integral component of personality formation in the context of the development of global information civilization. Critical thinking is the use of cognitive techniques or strategies that increase the likelihood of obtaining the desired result by elements of thinking are aim, question, data information, interaction, context, points of opinion where students solve problem, research facts, find key information [5, p.5].

Critical thinking is the thinking of the social and independent. Information it is the starting point, not the end point, of critical thinking. Critical thinking begins with asking questions and understanding the problems to be solved. Critical thinking tends to a convincing argument. Critical thinking is a fulcrum, a natural way of interacting with ideas and information [3, p.8]. Skills are needed not only to own it, but also to critically to evaluate, conceptualize, and apply. Receiving new information, students should to learn to consider it from different points of view, to draw conclusions about it value and accuracy. It is necessary to attract information in which the student must be aware that learning is more about his personality and interests work with the teacher's methods and means of training and evaluating process to make decisions [3, p.9]. With all the variety of definitions critical thinking can be seen in them a close meaning that reflects the evaluative and reflexive properties of thinking. In this and there is his difference from creative thinking. Critical thinking is the starting point for developing creative thinking; they develop in synthesis, interdependently [4, p.9-11].

Materials and method. This tool discusses various critical thinking strategies and methods for learning and suggesting students to help them think for themselves: discussion groups, solving a practical problem, designing a playground, publishing an article, reports, oral presentation, survey-questionnaire, synthesis and processing information gathered, interview, analysis, creation, case study, experiments and demonstrations, surveys, visits and visitors, role playing and drama. In order to achieve the goal set in the following methods were used: to study and analyze domestic and foreign literature on the research problem; monographic method solid research experience in foreign language teaching students in higher school; observation, conversation method; study products of the educational activities of students, teaching experiment (diagnostic, formative, stages of a control). Different methods and strategies of critical thinking can qualify as productive educational activities for students [6, p.144]. They were directed to the chose the ones that allow successfully forming the intercultural competence of students in the process of teaching a professionally oriented foreign language course. Project method is based on recreating a social interaction in a small group during the educational process. Case-study is a method of active learning of life situations, based on the

organization of discussions on the specific issues and encouraged to understand the situations of professional activities, which need the solution of a problem. The case method is particularly successfully used only in combination with other methods of learning foreign languages such as modeling, system analysis, mental experiment, problem method, classification method, game methods, brainstorming and discussion. The method of “brainstorming” encourages intellectual-creative and cognitive abilities of students. Its purpose is to organize collective cognitive activity of students in order to find the greatest number of non-traditional ways of solving the problems by releasing the participants from the inertia of critical thinking and stereotypes; to stimulate creative activity; to demonstrate the benefits of the collective search of complex problems’ solutions with matching, compare and contrast, evaluate, applying them in the learning process [6, p.145]. These methods give students the opportunity to:

1. Directly participate in team work because the methods under discussion involve a high number of students in the learning process. It is practically possible to develop students’ higher order thinking skills. 2. Develop social and personal skills, learn to make decisions together and respect different points of view, analyzing and evaluating tasks thereby revealing leadership qualities. In addition, it also touches upon developing critical thinking and creativity. 3. To learn how to organize their speeches, formulate the main points with illustrative examples in a graphic or collisional form. They start prioritizing, highlighting the main ideas from the less relevant parts. Learners also practice creating logical chains and attracting the attention of the audience, which contributes to the development of oratory skills and the ability to represent their own opinions and creative ideas. The use of interactive methods of teaching includes the following components of professionally-communicative orientation: - substantial special vocabulary, texts and tasks. Various games, debates, correction modules, achieve conclusions, arguments of results and situations, discussions suggest which close to the realistic action and reality associated with future professional communicative competence [6, p.148]. For example during the learning process can be use Bloom’s taxonomy wheel which help students to create necessary questions and modelling them during the lesson. This wheel’s analysis, synthesis, evaluation stages have various verbs which examine and break information into parts by identifying motives or causes. Make inferences and find evidence to support generalizations. Compile information together in a different way by combining elements in a new pattern or proposing alternative solutions [1, p.239].

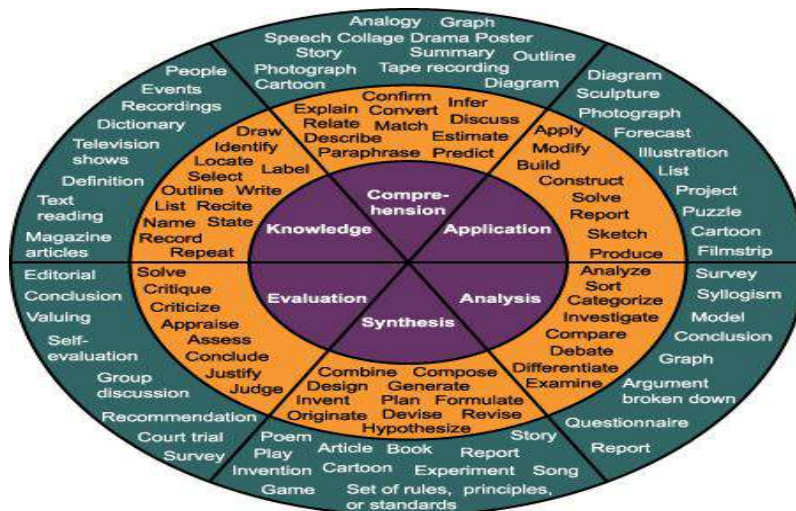

Table 1. Bloom’s Taxonomy wheel

Results and discussion. The data for this study gathered among participants of school-gymnasium #153 named after A. Rozybakiyev in Almaty, Kazakhstan. The participants of the study are people from different age of generations. The participants’ arrival age ranged from sixteen years to seventeen years and they were born in Kazakhstan. Critical thinking strategies can be used in a great variety of ways to improve students’ oral communication skill. They have different tasks to thinking; students discuss their opinions and facts of the tasks and relate it to their own experience. Tasks based of critical thinking is a good way of providing those speaking opportunities through different speaking activities. According to various critical thinking tasks students identify general characteristics or main characters. Distinguish what could happen from what

couldn't happen in the story in real life. Select parts of the story that were the funniest, saddest, happiest, and most unbelievable. Differentiate fact from opinion. Compare and contrast two of the main characters. Create a poster to advertise the story so people will want to read it. Use your imagination to draw a picture about the topic. Imagine that you are the main character. Decide which character in the selection he/she would most like to spend a day with and why. Judge whether or not a character should have acted in a particular way and why. Decide if the story really could have happened and justify reasons for the decision. All these explanations help them to think critically and explain ideas perfectly.

Conclusion. The purpose of this study is to improve students' critical thinking skills by using various methods and techniques during the learning process. Learning style relatively and develops according to students' motivations, educational field of school. Also students have different cognitive characteristics, although learning styles are impact by personal characteristics, environmental factors are also important in the developing learning process. Teacher who improve students critical thinking provide students with the opportunity to understand and take charge of their learning. Students who implement critical thinking skills approach the courseware in a more thoughtful and effective manner, ask more challenging questions and participate in the learning process more intensely. Students who develop critical thinking skills often practice those skills well into latter life. These skills may, in fact, literally change their lives forever. Using these skills, students tend to expand the perspectives from which they view the world and increase their ability to navigate the important decisions in learning and in life. The main point in the educational process is the use of a communicative approach to the language and applies of teaching a foreign language for secondary school learners. The fact is that interactive teaching methods are very useful in this regard to develop students' critical thinking skills. Studies have been conducted to prove the importance of interactive techniques for the development of foreign language competence. Critical assessment offers simplicity, objectivity and transparency in the process of assessing knowledge, skills and ability. Therefore, it is important for each student to be able to independently assess themselves and other learning partners and objectively evaluate each task during the educational process. Such an action would not be possible without the widespread knowledge of critical thinking [4, 47]. Critical thinking is thinking related to solving problems, making decisions, assessing probabilities and analyzing projects.

References:

- 1) Eman M.A. (2019) *Critical Thinking pedagogy: Using textbooks evaluation and content 2) analysis techniques, International journal of linguistics, literature and translation (IJLLT)*p.239
- 2) Linda M.Murawski, EdD (2014) *Critical Thinking in the classroom and beyond. Journal of learning in higher education* pp.27-28
- 3) Halpern Diane F., (2014) *Thought and knowledge: An Introduction to critical thinking (5th edition)*. pp.8-10- NY:Psychology Press.book
- 4) Lifanova T.U., *Critical thinking: Almaty, 2015.- pp.9-49 -Al-Farabi Kazakh National University/book.*
- 5) Richard, P.,Elder Linda 2006 *Critical thinking Concepts and tools.*,p. -5book
- 6) NISNazarbayevIntellectualSchools (2016) *Программа повышения квалификации педагогических работников Республики Казахстан “Эффективное обучение”* pp. 144-149book

МРНТИ 16.21.25

Ж. Есеналиева¹, Н. Дәрмеш², З. Молотова³

¹ Абылай хан атындағы Қазақ Халықаралық Қатынастар және Әлем Тілдері Университеті,

² Орталық Азия университеті,

³ Халықаралық Бизнес Университеті,

Алматы, Қазақстан

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ АҒЫЛШЫН ТІЛІН ДАМУДА ТИІМДІ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРДІ ҚОЛДАНУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа

Мақала бастауыш мектепте ағылшын тілін оқытуға, атап айтқанда ауызша қарым-қатынасқа және оқушылардың коммуникативтік қабілетін арттыруға арналған. Мақалада коммуникативтік әдіс, ойындық әдістеме, жобалық әдіс, айтылым іс-әрекеттері қарастырылған. Бастауыш мектептерде ағылшын тілін оқытудың коммуникативтік әдісі оқушылардың оқу, жазу, тыңдау және айтылым дағдыларын дамытуды жүзеге асырады. Бастауыш мектепте ағылшын тілін үйретудің ойын техникасы жасөспірімдердің ұтқырлық, белсенділік сияқты негізгі ерекшеліктерін ескере отырып қолданылады. Жобалық әдіс бойынша оқушылар бірнеше сабақ бойынша тақырыппен танысады, қызықты ақпарат алады. Айтылым - бұл іс-әрекеттердің бірі; бірақ айтылым тілдік іс-әрекет, сондықтан ол ерекше белгілерге ие. Қорыта айтқанда, жаңа білім беру стандарттары оқушыларға тек білімнің белгілі бір көлемін оқытып қана қоймай, сонымен қатар тұлғаны дамытуға, танымдық және шығармашылық қабілеттеріне де назар аударудың қажеттігін көрсетеді. Бастауыш мектеп оқушылардың жалпыға бірдей білім, дағды мен қабілеттердің біртұтас жүйесін қалыптастыруы қажет, сонымен қатар, оқушылардың өзіндік жұмыстарының, яғни білім берудің қазіргі заманғы сапасын айқындайтын негізгі құзыреттіктердің біртұтас жүйесін қалыптастыруы керек.

Түйін сөздер: коммуникативтік әдіс, ойындық әдістеме, жобалық әдіс, айтылым, белсенділік, мақсаттылық

Zh. Esenalieva¹, N. Darmesh², Z. Molotova³

¹ Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages,

² Central Asian university,

³ University of International Business,

Almaty, Kazakhstan

THE IMPORTANCE OF USING EFFECTIVE METHODS AND TECHNIQUES IN DEVELOPING ENGLISH IN PUPILS OF PRIMARY CLASSES

Abstract

The article is designed to teach English in elementary school, in particular verbal communication and the communicative abilities of students. The article provides a communicative approach, a game technique, a project approach, and speech exercises. The communicative approach to teaching English in primary schools is the development of pupils' reading, writing, listening and speaking skills. The game technique of teaching English in elementary school is used by taking into consideration the main features of adolescents such as mobility, activity. By project method, pupils get to know the topic of several lessons and get interesting information. Proverb is one of those actions; but it is a language action. In conclusion, new educational standards indicate that it is necessary for students not only to teach a certain amount of knowledge, but also to focus on personal development, cognitive and creative abilities. A primary school should form an integral system of universal education, skills and abilities, as well as form an integral system of key competencies that determine the current quality of independent work of pupils, i.e. education.

Key words: communicative method, game methodology, project method, speech, activity, targeting

Ж. Есеналиева¹, Н. Дармеш², З. Молотова³

¹ *Казахский Университет Международных Отношений и Мировых Языков имени Абылай хана,*

² *Центрально-Азиатский университет,*

³ *Университет Международного Бизнеса,
г. Алматы, Казахстан*

ВАЖНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЭФФЕКТИВНЫХ МЕТОДОВ И МЕТОДИК В РАЗВИТИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Аннотация

Статья предназначена для обучения английскому языку в начальной школе, в частности словесного общения и коммуникативных способностей учащихся. В статье представлены коммуникативный подход, игровая техника, проектный подход и речевые упражнения. Коммуникативный подход к преподаванию английского языка в начальных школах заключается в развитии у школьников навыков чтения, письма, аудирования и разговорной речи. Игровая методика преподавания английского языка в начальной школе используется с учетом основных особенностей подростков, таких как подвижность, активность. По проектной методике ученики узнают тему нескольких уроков и получают интересную информацию. Поговорка является одним из таких действий; но это действие языка, поэтому у него есть свои особенности. В заключение, новые образовательные стандарты указывают на то, что ученикам необходимо не только преподавать определенный объем знаний, но и сосредоточиться на личностном развитии, когнитивных и творческих способностях. Начальная школа должна сформировать целостную систему всеобщего образования, умений и навыков, а также сформировать целостную систему ключевых компетенций, определяющую современное качество самостоятельной работы учащихся, т. е. образования.

Ключевые слова: коммуникативный метод, методология игры, проектный метод, речь, активность, целенаправленность

Кіріспе. Шет тілінде сөйлеу қабілеті оқушылардың белгілі бір қасиеттерін қалыптастыруды көздейді, сөйлеу процесін мәдениетаралық қарым-қатынас құралы ретінде тиімді етеді. Ал мектептегі білім туралы айтатын болсақ, оқушы:

- өзін-өзі лингвистикалық және мәдени қоғамға жататын адам ретінде тану, сондай-ақ жалпы адамдық сана;
- тілге деген қызығушылық пен оң көзқарас, осы тілде сөйлейтін адамдардың мәдениетіне қызығушылықтаныту;
- өзін-өзі тәрбиелеу қажеттілігі.

Қазіргі уақытта ағылшын тілі бастауыш мектепте оқытылатын міндетті пәндердің бірі болып табылады. Бұл оқушыларды бастауыш мектепте тәрбиелеудің маңызды кезеңі, себебі бастауыш сыныптарда білімнің негізі қаланады да оны одан әрі жалғастыра оқу ниеті қойылады. Бастауыш мектепте ағылшын тілін оқыту әдістемесі дұрыс жүргізілуі тиіс, көбіне назар балаларды қызықтыратын және оқушыларға түсінікті де қызықты болатын ойынға, белсенді оқытуға, көрнекі әдістерге аударылуы керек.

Әдістеме. Коммуникативтік әдіс бастауыш мектептерде ағылшын тілін оқытудың коммуникативтік әдісі оқушылардың оқу, жазу, тыңдау және айтылым дағдыларын дамытуды жүзеге асырады. Анықтамалық материалдар оқушыларға шынайы мәтіндерді, жағдаяттарды және аудио диалогтарды түсінуге көмектеседі. Оқу материалдары маңызды тақырыптар бойынша, мысалы, отбасы, мектеп, хобби және т.б. бірнеше құрылымдық сабақтарды қамтиды. Мұғалім тапсырмаларды жұптармен немесе топтармен жасауға шақырады, себебі оқушылар ағылшын тілін оқуда осындай жұптық және топтық жұмыс өте тиімді, оқушылар оқу процесінде бір-бірімен сөйлеседі және еркін сөйлесуге үйренеді.

Британдық және американдық оқулықтар бастауыш сынып мұғалімдерінің арасында танымал. Олардың негізгі артықшылықтары арасында соңғы білім беру үрдістеріне сәйкес, тақырыптардың өзектілігі, түрлі-түсті безендірілуі, ағылшын тілін оқытудың үлкен тәжірибесіне сәйкес келуі болып табылады. Алайда көптеген мектептерде ағылшын тілі ресейлік оқулықтар бойынша жүргізіледі. Олардың артықшылығы ана тілінің ерекшеліктерін ескере отырып жазылған, сондай-ақ Білім

министрлігінің талаптарына сәйкес оқушылардың дайындық деңгейіне сай жазылған. Грамматика орыс тілінде өте түсінікті, грамматикалық жаттығуларды көбірек ұсынады.

Коммуникативтік тәсіл негізінен шет тілінде сөйлеу әрекеті түрі ретінде оқытуда қолданылады. Осы жағдайда сөйлеудің психофизиологиялық механизмін сөйлеу процесі мен өнімі ретінде терең түсіну керек [1, 80 б.].

Ойындық әдістеме: оқу сабақтары нәтижелі болу үшін мұғалім оқушылардың ағылшын тіліне деген қызығушылықтарын арттыру керек. Осы мақсатта бастауыш мектепте ағылшын тілін үйретудің ойын техникасы жасөспірімдердің ұтқырлық, белсенділік, эмоционалдық тұрақсыздық сияқты негізгі ерекшеліктерін ескере отырып қолданылады. Ойын түріндегі тапсырмалар кітаптар мен ережелерден алшақтау ұстауға және жеңіл түрде оқу материалдарын игеруге, уақытты нәтижелі өткізуге көмектеседі. Ойынды дұрыс жоспарлау және пайдалану арқылы олар шетел тілін үйрену қиын ақпарат емес, балаларға нақты және қол жетімді қарым-қатынас құралы ретінде қабылдануына көмектеседі. Қалыпты тапсырмаларды орындаған кезде, әдетте, оқушылар қателіктерге тап болады, ойындарға қатысу арқылы, балалар арасындағы бәсекелестік арқылы оқушылар қиыншылықты шеше алуға үйренеді.

Ағылшын тілін бастауыш сыныптарда оқыту аудио және видео тапсырмаларынсыз болмайды. Өлеңдер әуені, эмоционалдық тоны және сөз тіркестерінің жиі қайталанып аудио және видео арқылы жақсы есте сақтауға көмектеседі. Мультфильмдерді ағылшын тілінде көру қызықты мәтіндер мен грамматикалық жаттығуларды таңдауға көмектеседі.

Жобалық әдіс: Жобалар әдісі - бұл оқу процесін жекелендіруге мүмкіндік беретін, оқушыға өз іс-әрекетін жоспарлау, ұйымдастыру және бақылауда дербестік көрсетуге мүмкіндік беретін оқытудың кешенді әдісі. Жобалық әдіс оқушыларға тақырыпты, ақпарат көздерін, оларды ұсыну тәсілін таңдауда тәуелсіздіктерін көрсетуге мүмкіндік береді [2, 44 б.].

Орыс мұғалімдерінің тағы бір әдістемесі - бұл жобалық әдіс. Оқушылар бірнеше сабақ бойынша тақырыппен, жаңа лексикамен, грамматикалық ережелермен танысады, қызықты ақпарат алады. Игерілген материалдар бойынша жоба жасау керек, ол жоба жұмысы жеке, жұптық немесе топтық жұмыс болуы мүмкін, ол жоба бойынша презентация жасалынып, талқылану қажет. Осындай іс-шаралар барысында балалар тілдік дағдыларды дамытады және шығармашылық мүмкіндіктерін іске асырады.

Кез-келген әдіс ең жақсы нәтижеге әкеледі және басқа әдістердің элементтерімен дұрыс үйлесімімен ерекшеленеді.

Нәтижелер. Әдетте, бастауыш мектеп оқушылары ағылшын тілін үйренуге үлкен қуанышпен кіріседі, өйткені балалар үшін бұл тақырып толығымен жаңа болып табылады, сондықтан олар үлкен қызығушылық тудырады. Мұғалімнің міндеті - осы қызығушылықты сақтау. Ағылшын тілін бастауыш мектепте оқыту әдісін таңдағанда, оқушының ересектерден қандай да бір қысымға ұшырайтынын есте сақтау керек және жасөспірімге болашақта ағылшын тілін білу керек екендігін түсіндірудің пайдасы да жоқ. Оқушы осында және қазір барлық нәрсені алғысы келгендіктен, оқу үрдісі шығармашылықпен ұштасу керек. Мұғалімнің ерекше назар аударатыны, ағылшын тілін оқыту ойын техникасының көмегімен жасалатынын білу.

Ағылшын тілін бастауыш мектептегі сыныптарда оқытуда мұғалім жақсы нәтижеге қол жеткізу үшін бірқатар ережелерді сақтауы керек. Ең алдымен, жағдаятты мұқият таңдау керек: ол оқушыларға өте таныс және қарапайым болуы қажет. Әрбір бала қарым-қатынас процесіне белсенді қатысып, оның маңыздылығын сезінуіне назар аударылу керек. Әйтпесе, оқушы тақырыпқа деген қызығушылығын жоғалтады.

Сабақта сөйлесу үшін қолайлы жағдайлар жасау үшін оқушыларды ешқашан сынамау қажет. Олар сыныпта қателесуден қорқады, сондықтан көбіне сөйлемей отырады. Осы себепті көптеген әдіскерлер мұғалімдерді тіл үйренудің бастапқы кезеңінде оқушының қателіктерін түзетпеуге шақырады. Тіпті болмаған жағдайларда ол өте жұмсақ түрде жасалуы керек.

Бастауыш сыныптарда оқушылардың тапсырмаларға деген қызығушылық 10-15 минуттан кейін жоғалады, сондықтан бастауыш мектепте ағылшын тілін үйретудің жақсы әдісі сабақтың барысын жиі өзгеруді қамтамасыз етуі керек. Мұғалімнің оқушыларға берген тапсырмалары әртүрлі қабылдау түрлеріне бағытталуы кере, дыбыс, көрнекі құралдар, практикалық әрекеттер және жазу. Бұл комбинация жаңа материалдарды оқытуда ерекше маңызға ие.

Бастауыш мектепте ағылшын тілінде дәріс сабақтарында үнемі сыныптан тыс фразаларды қолданбау, түрлі құрылымдарды жиі қайталайтын сабақ жүргізу өте маңызды. Бұл есте сақтау

қабілетінің жақсаруына және таныс сөздер мен сөз тіркестерін тезірек үйренуге әкеледі. Қазіргі жағдайда мұғалімдер өз сабақтарын компьютер, проектор және интерактивті тақта сияқты құралдарды жиі пайдаланады. Оқушыларға, әрине, әрқашан ашық, түрлі-түсті материалдар ұнайды, бірақ ұмытпау керек, бірінші кезекте мұғалім суреттер жиынтығы емес, оқу материалын ұсыну керек.

Оқушыларға ағылшын тілінде білім беру, тәрбиелеу және дамыту функцияларын жүзеге асыру мүмкіндігін айқындау үшін, коммуникативтік мақсатты ашуға баса назар аудару қажет. Коммуникативтік әдіс, сөйлеу ағылшын тілін оқыту құралы ретінде қарастырылады. С. Л. Рубинштейн бұл туралы “сөйлеу - ол әлі ойлау емес”, - деп айтқан [3, 122 б.].

Сөйлеу - бұл өте көп өлшемді және күрделі құбылыс. Біріншіден, ол адамның өміріндегі байланыс қызметін атқарады. Бұл ағылшын тілін оқытудың қалай болғанын түсіну, ең алдымен, мұғалімнің сабақты нәтижелі өткізу үшін қажет.

Екіншіден, “сөйлеу - адам қызметі түрлерінің бірі” [4, 6]. Үшіншіден, сөйлеу нәтижесі айтылым болатынын есте сақтау маңызды. Әрекет ретінде де, өнім ретінде де, коммуникация барысында сөйлеудің дамуына қандай да бір жағдай жасау керек. Сонымен қатар оқу нәтижесін бағалаудың критерийлері болады, ағылшын тілін оқытуда басшылық ретінде қызмет ететін негізгі белгілер бар. Сөйлеу қабілетінің негізі - сөйлеу әрекеті екенін түсіну маңызды. “Тіл - адамның сөз сөйлеу үдерісін дәл білдіру құралы, ойдың қалыптасуы” [5, 37].

Жазу мен оқылымға көңіл бөлу керек. Бұл мақала ағылшын тілін оқытудың коммуникативтік және танымдық ерекшелігі болғандықтан, сөйлеу әрекеттің төрт түрі де маңызды болып табылады.

Сөйлеу әрекеті - оқудағы проблемаларды шешудің негізі. Бұл бір адамның әрекеті, бірақ ол байланыстан тыс және одан тысқары болуы мүмкін емес, өйткені қарым-қатынас әрдайым басқа адамдармен өзара әрекеттеседі. Демек, сөйлеу, сөйлесу аясында міндетті түрде білім беру қажет. Ағылшын тілін үйрету міндетті түрде коммуникативтік әдіс жүйесінде қарастырылады.

Пікірталас. Осылайша, бастауыш мектепте оқытудың мақсаты сөйлеуді қалыптастырудың тәсілі, сөйлеу, сөйлеу тілі жеке қарастырылмауы керек [6,57.], керісінше қарым-қатынас жасаудың құралы ретінде қарастырылуы керек. Бұл ой У. И. Пассовтың негізгі қағидасында былайша орын алған: “Бастауыш мектепте ағылшын тілін оқытудың мақсаты тек тілді ғана емес, ойды қалыптастыру тәсілі ретінде ғана емес, тілдік байланыс жасаудың құралы ретінде оқытылу керек” [7, 5].

Сөйлеуді үйренуде оқу барысында жетпеген нәрселерді толықтыру керек, қандай өзгерістерді енгізу керек, осыны шешу үшін мұғалімде кем дегенде тілдік қарым-қатынас туралы жалпы түсінік болуы керек, “қарым-қатынас”, “сөйлеу” және “оқыту” қалай бір-бірімен байланысады, міне, осы мәселелерді мұғалім білуге міндетті.

Айтылым іс-әрекет ретінде. Айтылым - бұл іс-әрекеттердің бірі; бірақ айтылым тілдік іс-әрекет, сондықтан ол ерекше белгілерге ие. Мысалы: ынталандыру (мотивация), белсенділік, мақсаттылық, іс-әрекетпен байланысы, ойлаудың коммуникативтік функциясымен байланыс, жеке тұлғамен байланыс және басқалар. Мотивация, белсенділік, мақсаттылық және ойлаудың коммуникативтік функциясымен байланысуы туралы айтып кетсек артық болмайды.

1. Мотивация. Айтылымда әрқашанда мотивация болады. Коммуникативтік мотивацияның екі негізі бар: а) тілдік қарым-қатынастың қажеттілігі, б) тілдік әрекетті жасаудың қажеттілігі.

2. Белсенділік. Айтылым өте белсенді процесс, онда айтушы мен қоршаған ортаның арасында қарым-қатынас пайда болады. Бұл қатынас адам сөйлегенде және біреуді тыңдаған кезде (ішкі белсенділік) жүзеге асады. Бірақ бұл жерде мәселе айтылым мен тыңдалымда емес, мәселе сөйлеуші мен тыңдаушының репликасы, белсенді реакциясында болып отыр. Бұл оқытудың мақсатына жету үшін маңызды болып табылатын сұхбаттасушылардың сөйлеу әрекетін қамтамасыз ететін қызмет. “Егер оқушыларды бір-бірімен немесе мұғаліммен оқыту барысында олар оқу үдерісіне қатысушы ғана болып, тек қана “сұхбаттасушы” болып біріктірілсе, онда, сөйлеу әрекеті де, сөйлеу бастамасы да болмас еді” [8, 18 б.].

3. Мақсаттылық. Өйткені сөйлеу әрқашан мақсатқа сай өрбиді, себебі, кез келген айтылымның қандай да бір мақсаты бар. Кейбір сөйлемдерді ретсіз айту толыққанды сөйлеуге, айтылымға жатпайды. Баяндаушы айтылымда әрдайым өзінің мақсатына қол жеткізгісі келеді: өз сұхбатын дәлелдеуге немесе біреуді сендіруге, немесе оның ашуына тиюге, оның пікірін қолдауға немесе керісінше, қолдамауға және т.б.

Сөйлеу өнім ретінде. Әрекет ретінде сөйлеудің барлық қасиеттері сөйлеу өнімін (кез келген деңгейдегі сөйлеуде) жасауға жағдай жасайды.

1) Құрылымдылық. Бұл ерекшелік тіл бірліктерінің кез-келген деңгейіне тән құрылым: сөздерде, сөз тіркестерінде, фразалық бірлікте, тіпті мәтіннің құрылымында көрінеді. Барлық деңгейдегі құрылымды білу және дұрыс қолдану сөйлеу құрылымын анықтауда өте маңызды болып табылады, себебі тілдің әр деңгейі оқушыларға ағылшын тілін оқып-үйренуде өзінше қиындықтар тудыруы мүмкін. Атап айтқанда, бұл сөз тіркестерінің деңгейіне қатысты.

2) Логикалық. Сөйлеудің логикалығы - белгілі бір жүйелі құрылымды қамтамасыз ететін, қажет ететін құрылым. Яғни “тілдің арнайы құралдарын пайдалана отырып, олардың арасында және сыртында семантикалық байланысы арқылы ішкі ойларға байланысты бірнеше ойларды, фактілерді ұсыну” [9, 24 б.]. Логика арнайы оқытуды қажет етеді. Әсіресе бұл суперфразалық бірлік деңгейінің және мәтін деңгейінің ерекшелігіне қатысты болады.

3) Ақпараттылық. В. Н. Тростников өз зерттеулерінде былай деп жазған: “Ақпарат - хабарлама емес, хабардың және оның тұтынушысының арасындағы қарым-қатынастық сипат” [10, 24 б.]. Бұл дегеніміз бір хабарлама бір қатысушы үшін ақпарат болып табылса, ол хабарлама басқа тыңдаушы үшін ақпаратқа қатысты емес болуы мүмкін дегенді білдіреді. Бұдан ақпараттылықтың деңгейі анықталады: тыңдаушы үшін, сөйлеу қаншалықты маңызды, баяндаушы үшін, тыңдаушыға ол ақпараттың әсері қаншалықты, сол маңызды. Егер сөйлеуде, сөйлесуде ақпараттылық болмаса, сөйлескен адамдарымызды қызықтырмайды, өйткені бізден жаңа ештеңе естімейді.

4) Экспрессивтілік. Сөйлеу өнімі, сондай-ақ сөйлеудің ақпараттылығы бұл сапаға әсер етеді. Интонация және логикалық екпін (сөйлеген сөздердің экспрессивтілігі) шет тілінде сөйлеуді үйрену кезінде қажетті, маңызды құрал болып табылады, оқу үрдісіне деген қызығушылыққа ынталандыру болып табылады, себебі олар оқушының сөйлесуге деген ниетін білдірудегі, сөйлеу әсеріне жетудегі рөлін айқын көрсетеді.

5) Өнімділік. Сөйлеу әрдайым өнімді, яғни оны жасау барысында адамның (оқушының) өткен өмірінде, тәжірибесінде болмаған жаңа өнім жасалады. Ол өнімділік үш психофизиологиялық механизмге негізделген: көбею, комбинация және трансформация.

Осы процеспен тығыз байланысты трансформаторлық механизм. Өз жұмысының нәтижесінде сөйлеуші сөйлейтін сөзін өзгертуге тырысады немесе жай ғана оның ойында пайда болған фразаны өзгертеді, бірақ оның қандай да бір факторға сәйкес келмеуін бағаламайды: тыңдаушының жағдайы, тактикалық жоспарлары және т.б.

Қорытынды. Интеграцияның негізінде өнім ретінде сөйлеудің қарастырылатын сапасы сөйлеудің әсерін анықтайды. Тыңдалым және сөйлеу - ауызша сөйлесе алатындығын қамтамасыз ету үшін оқушыларда қалыптастырылуы тиіс сөйлеу әрекеттерінің түрлері. Шындығында, бұл сыныпта өткізілген әңгімеге қатысу, мұны тек мұғалім мен оқушылар бастапқы кезеңде қарастырылған тақырыптар мен жағдайлар туралы сөйлескенде де пайдалануға болады.

Жаңа білім беру стандарттары оқушыларға тек білімнің белгілі бір көлемін оқытып қана қоймай, сонымен қатар тұлғаны дамытуға, танымдық және шығармашылық қабілеттеріне де назар аударудың қажеттігін көрсетеді. Бастауыш мектеп жалпыға бірдей білім, дағды мен қабілеттердің біртұтас жүйесін қалыптастыруы қажет, сонымен қатар, оқушылардың өзіндік жұмыстарының, яғни білім берудің қазіргі заманғы сапасын айқындайтын негізгі құзыреттіктердің біртұтас жүйесін қалыптастыруы керек. Көбейту механизмі адамның жады негізінде жұмыс істейді. Адам сөйлеу процесінде көптеген сөз тіркестерін және көптеген сөйлемдерді құрастырады. Алайда, осындай процесс кезінде жетекші рөлді комбинация мен трансформация механизмдері атқарады. Комбинация фразалар, сөйлемдер, мәтіндер бойынша жүзеге асырылуы мүмкін. Ол оқытудың жаңа жағдайларының үнемі пайдаланылуымен ғана дамиды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1) Бойматов А., Абдуллоева М. А. Коммуникативный подход к обучению иностранным языкам - залог профессионального мастерства // Ученые записки Худжандского государственного университета им. академика Б. Гафурова [Электрон. ресурс]. - 2014. - URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kommunikativnyy-podhod-k-obucheniyu-inostrannym-yazykam-zalog-professionalnogo-masterstva> (дата обращения: 13.12.2019) - интернет дерек көздерінен

2) Zhumanazarova F. R. Use of project methods in teaching foreign languages // Academy [Электрон. ресурс]. - 2019. - URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/use-of-project-methods-in-teaching-foreign-languages> (дата обращения: 30.12.2019) - интернет дереккөздерінен

3) Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. - М.: Просвещение, 1989. - 122 б. – кітап

- 4) Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. - М.: Педагогика, 1991. - 2-ое изд. - 6 б. – кітап
- 5) Зимняя И.А. Психология обучения неродному языку. - М.: Педагогика, 1989. - 37 б. – кітап
- 6) Зимняя И.А. Психология обучения иностранным языкам в школе. - М.: Педагогика, 1991. - 57 б. – кітап
- 7) Пассов Е.В. Коммуникативный метод обучения иностранному говорению. - М.: Просвещение, 1985. - 5 б. – кітап
- 8) Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. - М.: Педагогика, 1991. - 2-ое изд. - 18 б. – кітап
- 9) Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. - М.: Педагогика, 1991. - 2-ое изд. - 24 б. – кітап
- 10) Пассов Е.В. Коммуникативный метод обучения иностранному говорению. - М.: Просвещение, 1985. - 24 б. – кітап

МРНТИ 14.25.09

*M. Kakimova*¹, *G. Mukhamedzhanova*², *A. Begalina*³

^{1,2,3} *M. Kozybaev North Kazakhstan State University,
Petropavlovsk, Kazakhstan*

THE USAGE OF CRITERION REFERENCED ASSESSMENT TECHNOLOGY AS A PEDAGOGICAL TECHNOLOGY IN THE FRAME OF UPDATED CURRICULUM IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract

The article deals with new approaches to assessment in the educational process, taking into account the modern requirements in the field of the educational policy of the Republic of Kazakhstan. The paper studies the assessment process as a pedagogical technology and its role in the process of learning English. The role of assessment criteria and the regular feedback which is understandable to each pupil and his/her parents become very important. The implementation of criterion-based assessment is oriented towards the expansion of pedagogical capabilities. To apply the technology of criteria assessment of students into educational achievements, the teacher needs to acquire knowledge and skills of using such types of assessment as formative and summative. The article proposes the developed model criterion of evaluation of speaking skills for general education schools.

Key words: criterion referenced assessment technology, pedagogical technology, updated curriculum, formative and summative assessment

*M. Какимова*¹, *Г. Мухамеджанова*², *А. Бегалина*³

^{1,2,3} *Манаиш Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Петропавл, Қазақстан*

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ МАЗМҰНЫ АЯСЫНДА КРИТЕРИАЛДЫ БАҒАЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ РЕТІНДЕ ҚОЛДАНУ

Аңдатпа

Бұл мақалада Қазақстан Республикасының Білім беру саясаты саласындағы осы заманғы талаптарды есепке ала отырып, оқу үдерісіндегі бағалаудың жаңа тәсілдері қарастырылады. Жұмыста бағалау процесі педагогикалық технология ретінде және оның ағылшын тілін оқыту барысындағы рөлі қарастырылады. Әрбір оқушы мен оның ата-аналары үшін түсінікті бағалау және тұрақты кері байланыс критерийлерінің рөлі маңызды болып табылады. Критериалды бағалауды іске асыру педагогикалық мүмкіндіктерді кеңейтуге бағытталған. Оқушылардың оқу жетістіктерін критериалды

бағалау технологиясын тиімді қолдану үшін мұғалім қалыптастырушы және жиынтық бағалау түрлерін қолдану білімі мен дағдыларын меңгеруі қажет. Мақалада жалпы білім беретін мектептер үшін сөйлеу дағдыларын критериалды бағалаудың әзірленген моделі ұсынылады.

Түйін сөздер: критериалды бағалау технологиясы, педагогикалық технология, жаңартылған білім беру мазмұны, қалыптастырушы және жиынтық бағалау

М. Какимова¹, Г. Мухамеджанова², А. Бегалина³

^{1,2,3} Северо-Казахстанский государственный университет имени Манаша Козыбаева,
Петропавловск, Казахстан

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТЕХНОЛОГИИ КРИТЕРИАЛЬНОГО ОЦЕНИВАНИЯ В КАЧЕСТВЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ТЕХНОЛОГИИ В РАМКАХ ОБНОВЛЕННОГО СОДЕРЖАНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация

В статье рассматриваются новые подходы оценивания в учебном процессе с учетом современных требований в сфере образовательной политики Республики Казахстан. В работе изучается процесс оценивания в качестве педагогической технологии и его роль в процессе обучения английскому языку. Важной становится роль критериев оценивания и регулярной обратной связи, понятных для каждого ученика и его родителей. Реализация критериальной оценки ориентирована на расширение педагогических возможностей. Для эффективного применения технологии критериального оценивания учебных достижений учащихся учителю необходимо овладеть знаниями и навыками использования таких видов оценивания как формативное и суммативное. В статье предлагается разработанная модель критериального оценивания речевых навыков для общеобразовательных школ.

Ключевые слова: технология критериального оценивания, педагогическая технология, обновленное содержание образования, формативное и суммативное оценивание

Introduction. One of the main tasks of modern education of Kazakhstan is to improve the methodology of teaching disciplines, training of competent personnel for these disciplines and objective assessment of students' knowledge. The quality of education at school is directly dependent on pedagogical technology, which must be adopted in order to realize the pedagogical task and achieve the goals set. The introduction of new educational (pedagogical) technologies is necessary for the implementation of competent, personal-oriented approaches, with humanization and technologization of education. Therefore, in recent years, one of the main directions of methodological work at school is the introduction of criterion assessment technology into the educational process. The technology of criterion evaluation as one of the modern teaching method, which solves many problems of modern education.

Methodology. Based on the approach of an American psychologists, as well as a researcher of the Russian scientist V.P. Besalko, the technology of criterion-oriented training was developed, which is also called the technology of full learning, because its initial installation is that all students can learn the necessary educational material [1, 192]. For this purpose, certain criteria, developed for all school disciplines, for each control material, had to be set.

In this context we can refer to the definition of N.V. Smirnova, "educational technologies represent a certain set of consistent, algorithm-based steps to organize the cognitive process" [2, 15].

Thus, pedagogical technology represents the systemic integrity of methods and means aimed at guaranteeing the achievement of didactic goals, the development of the student's personality, through the formation of his/her intellectual, behavioral and professional statuses.

Having reviewed some theoretical issues on this matter, we could say that there are various opinions in understanding use of the term "educational technology" from scientific point of view. Nonetheless, many of them consider it as:

- communication process (method, model, a technique of solving educational problems), based on a certain algorithm, program, system of interaction of participants of the educational process (V.P. Besalko, S. Gibson, I.A. Zyazyun, A.M. Kounir, V.M. Nunov, V.A. Slastyonin, B. Skinner, T. Sakamoto, M.A.);

- as a means of production and application of methodical tools, equipment, training equipment and technical means of training for the educational process (B.T. Likhachev, S.A. Smirnov, N.B. Krylov, R. de Kiffer, M. Meyer, etc.). Following these approaches to the definition of the concept of “educational technology” we may include that it is a category of pedagogy and methodology of teaching foreign languages, possessing a large degree of commonality, generality, and stereoscopy. Various interpretations of this concept stick to the point that it is a qualitatively new stage in the development of conceptual apparatus in pedagogy and methodology of teaching foreign languages.

Despite the fact that there are many approaches to this concept we can see that the main essence of it is to create favorable conditions and opportunities for students’ strengthening their educational and cognitive abilities, increasing their motivation to study and work independently, objectivity and validity of assessing their educational achievements.

Results and discussion. The first President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev in his address to the nation of Kazakhstan “Kazakhstan’s way – 2050” addresses: a common goal, common interests, common future” noted that the implementation of updated curriculum, which is based on the experience of Nazarbayev Intellectual Schools begins from the 2016-2017 academic year in the field of education. Thus, today the renewal of the education content is an integral part of the development of Kazakh society. The principle of spirality means that the developing of skills and knowledge happens horizontally and vertically. The distinctive features of updating educational program are the gradual complication of topics and increase the requirements for developing learners' skills. Bloom 's taxonomy in this respect is one of the most appropriate technologies that is based on knowledge being classified by purpose and type of subject activities, so that the functional literacy and broad-spectrum skills are key guidelines which might be adopted for updating educational curricula [4, 64]. The process of education moves away from the accepted norms of the educational process organization and is based on the expected results, which are determined in six educational areas, where students “know,” understand, “apply,” “analyze,” “synthesize” and “evaluate.”

In the frame of the updating general education curricula, a transition to a criterion assessment system has been established. Since the 2017-2018 academic years the 1st, 5th and 7th grades switched to the new evaluation system. Now in all classes except 11th this type of assessment is being implemented. Taking into account that the main function of evaluation is the process of analysis, feedback takes an important part. It allows to identify peculiarities of the learning process, prevent difficulties and improve the quality of teaching. and learning. Criteria in the process of assessment make educational process transparent. Thus the evaluation criteria are developed for each subject and are uniform for each participant and student. The final evaluation is also carried out using a criterion approach. In this case it is unacceptable to derive the final estimates from the current ones using the average score. As a result, the current assessment is only an indicator of the success of a particular work. In fact the criterion evaluation is evaluation, which is based on predetermined evaluation criteria for comparison of educational achievements in the development of competent skills studied within the framework of the new content of education [3, 403]. It can be concluded that the assessment is based on the unity of assessment and teaching, because it forms the approach that ensures the students’ educational performance improvement and achievement of their educational goals, as well as the collection of knowledge evidence and skills followed by general education programs.

It can be claimed that the criterion evaluation does not assess the identity of the student, it assesses only the work which is done and also which is compared to the sample of excellent work. The evaluation criterion is a specific expression of achieving learning goals that are based on what students can be taught.

The main advantage of this technology lies on its humaneness. As a result the technology identifies by varying the types of tasks, the forms of their presentation, the types of joint work with students, the criteria of assessment and their descriptors, which helps possibly achieve the highest level of the criterion scale, without which the further full training and development of the person is impossible. In the same way the purpose of the criterion assessment technology can be defined as creating conditions and opportunities for the formation and development of scientific and cognitive activity of students, also as their creative and research sphere, educational autonomy, and orientation in the flow of scientific information, by involving students in systematic reflection, in the search for the meaning of this activity.

As it was noted above, criterion assessment technology has been actively introduced and practiced for several years in all school subjects. Criteria-based evaluation has the following characteristics:

- provide students and students with opportunities to demonstrate their foreign-language communication competence;
- define more clearly the amount of content to be absorbed;

- take into account the conceptual, procedural and behavioral aspects of learning;
- to consider training as a holistic process, as a set of content or interrelated competences, which are included in foreign-language communicative competencies;
- implement individual or group evaluation;
- make an objective assessment;
- direct the process of study at school and university to a continuous form of evaluation [6, 80].

It should be noted that the introduction of criterion assessment is aimed at expanding pedagogical opportunities. For effective implementation of the criteria assessment technology into students' educational achievements, the teacher needs to acquire knowledge and skills of using such types of assessment as formative and summative.

It is necessary to point out the meaning of the notion "Formative assessment". It is a process of finding and interpreting data used by students and their teachers to determine the stage at which trainees are in their learning process, the direction in which to develop, and how best to reach the required level [5, 152]. It considers the idea that to improve the results of their training, it is necessary to respond to the feedback received, which in turn should lead to the motivation and willingness to act. In this regard, the role of regular feedback, understood by each pupil and his/her parents, becomes important. After all, formative assessment provides continuous feedback between the student and the teacher without putting points and grades, and the students have the right to error and correct it. This enables to identify learning issues, adjust the learning process promptly, and help you achieve the best results.

It is important to carry out systematically formative evaluation with the provision of constructive feedback, as the results of summative evaluation depend on the quality of a formative evaluation. At the same time, it should be noted that the formative evaluation process will not be standardized, that is, each teacher will be able to determine his formative evaluation practice and be responsible for its results.

Summative assessment is the process of assessing the achievements received by pupils at any stage of education (at the end of the unit of study, half a year and a year). Summative assessment is the indicator of content standards absorption; It has three types: oral presentations, tests, and demonstration of achievements" [5, 199]. It should be noted that under conditions of renewal of educational content in the first grade, only formative evaluation is carried out during the 1st half of the year. In the second half of the year, along with it, a summative assessment is carried out, the results of which in the form of points are put in an electronic journal. Thus, the fourth score is only exhibited in the 3rd and 4th quarters. What information does the electronic log contain? It is filled in for each subject and contains data of the student, his results for summative assessment by sections and a quarter. The final fourth estimate is calculated automatically.

Therefore the summative assessment is carried out to provide teachers, learners and parents with information about the progress of the learners at the end of the sections/end-to-end topics of the curriculum and a certain academic period (quarter/trimester, academic year, and level of secondary education) with points and grades. This makes it possible to determine and record the level of learning of curriculum content for a certain period and to use the obtained information based on the results of summative assessment for planning, correction and analysis of the training process. Teachers need to collect the summative works of students performed during the summative assessment process by sections and for a quarter in the student's portfolio. The portfolio is a means of recording, accumulating and evaluating individual achievements of a student during a certain period of his education [4, 65]. Its role in the organization of the learning process aimed at creating the functional literacy of the student is undeniable. The portfolio can help to determine the development of students, for example, when choosing a future profession, when advising teachers or more qualified professionals in this field.

However, there are also difficulties that subject teachers encounter during the use of this assessment technology. As part of the study the teachers Petropavlovsk's schools were offered a questionnaire on the topic "Criterion evaluation in Kazakhstan."The positive aspects were noted, such as improving the quality of knowledge, students became more motivated, transparency and validity, connection with parents, but the difficulty is that methodological recommendations for evaluation are uniform and do not always correspond to the level of pupils in general education schools. As we know, Nazarbayev Intellectual School is the first autonomous organization today that develops methodological recommendations on the formative and summative assessment of students. All assessment criteria are at the school level. Therefore, teachers spend a large amount of time on what tasks and criteria would match the level of their students. This is especially true for skills such as speaking and writing in English. In this connection, in the given article, we want to

demonstrate the criteria of formative and summative assessment of speaking skills in the 6th grade of general education schools, which could be used as a standard of assessment for general education schools.

A formative assessment on the theme “Our Neighborhood”

Assessment criteria

- Provide a general point of view on topic;
- Use a topic related vocabulary in speech appropriately arranging words and phrases into well-formed sentences.

Task. Provide your opinion on the questions below. Use topic- related vocabulary and accurate grammar structures:

Do you live in a village or a city?

What is the difference between living in rural or urban areas?

Will you move to a rural/urban area? Why?

Descriptor

A learner:

- uses an appropriate topical vocabulary;
- expresses a general opinion to the topic;
- uses accurate grammar structures and word expressions.

A summative assessment for a unit on the theme “Our Neighborhood”

Assessment criteria	Task	Descriptor	Mark
		A learner	
Identify the meaning and details of the reading texts.	1	1.writes ‘Life’;	1
		2.writes ‘Family’;	1
		3.writes ‘18’ or ‘eighteen’;	1
		4.writes ‘Spent’;	1
		5.writes ‘Relaxed’;	1
		6.writes ‘Country’;	1
Give basic information about themselves and others in a talk. Make up simple interrogative sentences to get information about the topic and ask questions.	2	uses appropriate topical vocabulary in a talk;	1
		speaks clearly;	1
		asks grammatically correct questions on topic;	1
		responds to classmates’ questions appropriately. 1	
Total marks			10

Task 2. Work with your partner and tell him/her about the neighborhood you live in. You have 1 minute to prepare and 2-3 minutes to talk.

The following questions will help you to organize your speaking:

What do you like about your neighborhood? Why?

What are the popular places in your neighborhood?

What is the difference between a town and a city?

What is the difference between *rural* and *urban*? Give examples.

Do people like to live in rural or urban areas these days? Why?

A summative assessment for a term

Mark / Criterion	Fluency	Pronunciation and accent	Vocabulary	Grammar	Details
5	Smooth and fluid speech; few to no hesitations; no attempts to search for words; volume	Pronunciation is excellent; good effort at accent	Excellent control of language features; a wide range of	Accuracy & variety of grammatical structures	Excellent level of description; additional details beyond the required

	is excellent		wellchosen vocabulary		
4	Smooth and fluid speech; few hesitations; a slight search for words; inaudible word or two.	Pronunciation is good; good effort at accent	Good language control; good range of relatively well-chosen vocabulary	Some errors in grammatical structures possibly caused by attempt to include a variety.	Good level of description; all required information included
3	Speech is relatively smooth; some hesitation and unevenness caused by rephrasing and searching for words; volume wavers.	Pronunciation is good; Some effort at accent, but is definitely non-native	Adequate language control; vocabulary range is lacking	Frequent grammatical errors that do not obscure meaning; little variety in structures	Adequate description; some additional details should be provided
2	Speech is frequently hesitant with some sentences left uncompleted; volume very soft.	Pronunciation is okay; No effort towards a native accent	Weak language control; basic vocabulary choice with some words clearly lacking	Frequent grammatical errors even in simple structures that at times obscure meaning.	Description lacks some critical details that make it difficult for the listener to understand
1	Speech is slow, hesitant & strained except for short memorized phrases; difficult to perceive continuity in speech; inaudible.	Pronunciation is lacking and hard to understand; No effort towards a native accent	Weak language control; vocabulary that is used does not match the task	Frequent grammatical errors even in simple structures; meaning is obscured.	Description is so lacking that the listener cannot understand

Speaking Task. Work in pairs. Choose one of the cards and make a dialogue with a partner. Give own opinion on topic, ask questions, explain your position and answer your partners' questions.

You have 1 minute to prepare and 2 minutes to talk.

Card 1. Discuss with your partner the topic "Our class". The following questions will help you to organize your talk:

- 1 What grade are you in?
- 2 Do you have to wear a uniform?
- 3 What is your favorite
- 4 subject at school?
- 5 What do you usually do after school?
- 6 Do you enjoy studying?

Conclusion. Summing up the above, the main idea of the criterion assessment technology is to create conditions and opportunities for strengthening the educational and cognitive activity of students, increasing their motivation to study and work independently, increasing the objectivity and validity of assessing their educational achievements. Such conditions is the criterion assessment organization of the students' success of education, systematic monitoring of the level of their achievements. Application of this technology in the framework of updated content of education, at in English language lessons in particular, allows making the educational process open, transparent and increases motivation in students.

References:

- 1) Zavyazinsky, V.I. *Theory of Learning: Modern Interpretation/V.I. Zavyazinsky*. - Moscow: Academy, 2001. - pp.192-197.
- 2) Smirnova NV. *Philosophy and Education: Problems of Philosophical Culture of Teachers*. - M.: Society, 1997.p. 15
- 3) *Address of the President of the Republic of Kazakhstan N.Nazarbayev to the nation. January 17, 2014 "Kazakhstan's way – 2050:common aim, common interests, common future"*. URL: https://www.akorda.kz/en/addresses/addresses_of_president/address-of-the-president-of-the-republic-of-kazakhstan-nnazarbayev-to-the-nation-january-17-2014-3
- 4) *The management for the teacher. "The effective training"*.Nazarbayev Intellectual Schools. - Astana, 2016.
- 5) *Guide on Criteria Assessment for Teachers of Basic and General Secondary Schools: Educational Method. Manual./Under Ed. O.I.Mozhayeva, A.S.Shilibekova, D.B.Ziedenovo*. - Astana: Nazarbayev Intellectual Schools JSC, 2016.
- 6) Besselnikov K.E., Krasnoborov A.A. *Problem of evaluation in international educational systems//Pedagogical education and science*. 2010. № 9. pp. 79-83.

МРНТИ 16 .01.45

Ш. Рамазанова¹, С. Иманқұлова², Т. Төлегенов³

^{1,2} ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
³ “Тұран” университеті,
Алматы, Қазақстан

ТІЛДІ ДЕҢГЕЙЛІК САТЫДА ДАМЫТА МЕНГЕРТУДІҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ

Аңдатпа

Мақала авторы қазақ тілін жоғары оқу орындарының орыс бөлімінде оқитын студенттерге дамыта меңгертудің әдістемелік ұстанымдарындағы тиімді тұстарға назар аудартады. Тіл меңгеруші мен оқытушы арасындағы қатысым үлгілері теңгермелік сипатта беріледі. Қоғамдық көзқарасы қалыптасқан, әлеуметтік жағдайларды сараптай білетін тұлғаға ел экономикасының өзекті мәселелерін түсіндіру оқытушының біліктілігіне негізделетініне ерекше тоқталған. Оқулықта берілген тапсырмалардың орындалу талабына сай келетін ой дамыту тапсырмаларын ұсынып, олардың мәтіндік құрылыммен байланыстылығын ерекшелейді. Дәстүрлі әдістемелерге қосымша авторлық пайымдаулардың нәтижелері көрсетіліп, дәлелді ақпараттармен қамтамасыз етілген. Тілдік қолданыстағы жалпыға ортақ лексика, термин сөздер ұғымындағы сәйкестік пен айырым белгілері үлгі есебінде ұсынылған сабақтың аясында жеткілікті мысалдармен түсіндіріледі. Тіл меңгеру үдерісі сатылай дамиды құбылыс екені сарапталған. Автор қазақ тілінің лексикалық жүйесінде өзектілігін мәңгілік сақтайтын әрі әлеуметтік экономикалық саладағы атаулар мен құбылыстарды қамтитын экономикалық сөздік қордың байлығына назар аудартады. Экономикалық терминдерді меңгерту әрекеті түрлі жаттығулармен қатар, мәтіналды, мәтін бойынша, мәтінне соңғы кезеңдерді қамтитын тапсырмалар тұтастығын түзеді. Сонымен қатар автор өз тәжірибесінде сыннан өткен, дәлелді тұжырымдарды ұсынады.

Түйін сөздер: әдістеме, үдеріс, бизнес, кәсіпкер, жемқорлық, қаржы, нарық, тұжырымдама

Sh. Ramazanova¹, S. Imankulova², T. Tolegenov³

^{1,2} Kazakh National University named after Al-Farabi,
³ "Turan" University,
Almaty, Kazakhstan

THE EFFECTIVE WAYS OF LANGUAGE DEVELOPMENT AT THE LEVEL STAGE

Abstract

The author of the article pays attention to the advantages of the methodological principles of mastering the Kazakh language for students who are studying in the Russian group of the university. Samples of student-teacher relationships are balanced. It is important for a person who is able to analyze the social situation to explain the current problems of the country's economy, taking into account teacher's qualifications. It provides ideas for the development of thoughts that meet the requirements of the tasks in the textbook, and emphasizes their relationship to the text structure. In addition to traditional techniques, the results of the author's judgment are given and provided with reasonable information. Commonly used vocabulary and terminology are explained by examples given during the lesson presented in the model case. Everyone knows that the process of mastering the language is a progressive phenomenon.

The author points to the peculiarity of the economic terminology lexicon, including the name of phenomena and concepts of socio-economic sphere, which makes it eternal relevance in the lexical system of language.

The paper work with the terms described as a holistic and consistent system of exercises to organize and perpetuate new terminological unit: exercise before the text, with text exercises and exercises after the text. The author gives examples of exercises, successfully tested them in their own teaching practice.

Key words: methodology, process, business, corruption, finance, market, concept

Ш. Рамазанова¹, С. Иманқұлова², Т. Төлегенов³

^{1,2} Казахский Национальный университет им. Аль-Фараби,
³ Университет "Туран",
Алматы, Қазақстан

ЭФФЕКТИВНЫЕ ПУТИ РАЗВИТИЯ ЯЗЫКА НА УРОВНЕВОМ ЭТАПЕ

Аннотация

Автор статьи обращает внимание на преимущества методологических принципов освоения казахского языка для студентов, обучающихся в русском отделении вуза. Образцы отношений между учащимся и учителем сбалансированы. Человеку, способному анализировать социальную ситуацию, важно объяснять текущие проблемы экономики страны с учетом квалификации учителя. Предоставляет идеи для развития мыслей, которые соответствуют требованиям заданий в учебнике, и подчеркивает их отношение к текстовой структуре. В дополнение к традиционным методикам, результаты суждения автора предоставляются и снабжены обоснованной информацией. Обычно используемый словарь и терминология объясняются примерами, приведенными во время урока, представленном в модельном случае. Всем известно, что процесс овладения языком является прогрессивным явлением. Автор статьи указывает на своеобразие экономической лексики, включающей в себя наименования явлений и понятий социально-экономической сфер, что обслуживает ее "вечную актуальность" в лексической системе языка. Работа с терминами характеризуется как целостная и последовательная система упражнений, систематизирующих и закрепляющих новую терминологическую единицу: предтекстовые, притекстовые и послетекстовые задания. Автор приводит примеры упражнений, успешно апробированных им в собственной преподавательской практике.

Ключевые слова: методика, процесс, бизнес, коррупция, финансы, рынок, концепция

Кіріспе.Қазақ тілін өзге тілді ортада оқыту үдерісінің жоғары деңгейі жоғары оқу орындарындағы шәкірттер тарапынан меңгеріледі. Орыс тілінде жалпы орта білім беретін мектепті бітіріп келген қазақ баласына ана тілін үйрету жолы арқылы емес, әрі қарай жетік меңгерту әдістемелері арқылы оқытқанды басты назарда ұстағанмыз жөн. Ал жоғары деңгейде тіл меңгерту әдістемесі оқытушы мен студент арасындағы түрлі тақырыптарды қамтитын *пікір алмасу, ой бөлісу, өз көзқарасын дәлелді жеткізе алу* секілді сабақтас үдерістердің жиынтығын құрайды. Әдістемелік зерттеулердің ғылыми тұжырымдарында жиі ескерілетін *оқылым, жазылым, тыңдалым, айтылым, тілдесім* жолдарын ескере отырып, басты мақсат - ұсынылған тақырып мазмұнына орай өзіндік тұжырым, өзгеше ой жеткізе білуге дағдыландыру болып табылады. Тілді дамыта меңгертуге арналған оқулықтардағы тақырыптық мәтін мазмұны мен көлемі де күрделене түседі. Ұсынылған теориялық мәліметтер де баяндаудан гөрі дәлелдеуге бағытталған тосын сауалдарды қамтиды. Тілді тереңдете оқыту мен дамыта оқыту әдістерінің айырмашылығын саралай білген тұста ғана соңғы жылдары жиі ұсынылып жүрген *қатысым ұстанымының* маңыздылығы айшықтала түседі. Студенттердің тұлғалық қалыптасуына ықпал ететін тілдік біліктілік деңгейдің жетістіктерін айшықтайтын ұстанымдарға бағдар көрсетіледі.

Әдістеме.Мақала тақырыбының өзі әдістемелік сипатта болғандықтан, әдістеме туралы жаңа ұсыныстар ойландыратын негізде нақты дәлелдермен қамтылады. *Әдіс барлық қағидалардың басын біріктіретін ең басты, негізгі идея болады. Басты методологиялық рөл атқара келіп, әдістің жүзеге асуы үшін барлық мәселелердің басын біріктіреді* [1., 173]. Яғни әдістемелік ұстанымдардың барлығын біріктіріп, солардың негізінде тілді дамыта меңгерудің өзіндік ерекшеліктері қалыптасады. Тек екі жақты тілдік қатынасқа түсу үдерісінің дайын үлгісіндегі нәтижесі емес, тосын үлгідегі әрекеті іске қосылады. Студент енді сіз қойған сауалдың сіз күткен жауабын емес, қарсы сұрақ қою арқылы өз пікірін ұсынып, соны дәлелдей бастайды. Бұрынғы оқушының сөйлеу бағытын анықтау, жеке басының ерекшелігін ескеру, сөйлеу дағдысын қалыптастыру секілді әрекеттердің бәрі бастапқы деңгейлік сатысында қалып, оқытушыға қоғамға жеке көзқарасы қалыптасқан, әлеуметтік саладағы өзгерістермен ой бөлісе алатын, тілге қатысты теориялық тұжырымдардың ғылымилығын бағалау қабілетіне ие тұлғаның тілді меңгеру деңгейін дамыту міндеті жүктеледі.

Нәтижелер.Мемлекеттік тілді мектеп бағдарламасы бойынша меңгеріп келген шәкірттің білім деңгейін жетілдіру мақсатында жоғары талапқа сай оқыту үдерісі жалғасып, сол үдерістің барысында бірнеше тақырыптар қамтылады. Әр тақырыптың мазмұнын игеру тіл үйренушінің қабілетіне сай сараланғанмен, жалпы нәтиже барлық оқушыға ортақ бөлінеді. Қолданыстағы тілдік оралымдардың жиілігіне қарай бағыттап, сабақтың негізгі тақырыбы ретінде экономика саласының қамтылуы да нәтижелі межеге жетудің алғы шарты болып табылады. Лексикалық тақырыпты меңгерту барысында бұрыннан таныс лексикалық қорды тірек санап, тақырыптың түсіндірмесіне емес, сол экономика ұғымының күнделікті тұрмыстағы көріністік сипатына басты назар аударылады. Дәстүрлі әдістемелер жүйесіне сай, теориялық тапсырмалар да қатар жүреді. Студент термин сөздердің қалыпты ережелерін өз пайымдауларымен салыстыра меңгеруге машықтанады. Педагогика қағидасындағы жеңілден ауырға қарай күрделену үдерісінің аясынан шықпағанымен, күрделі ұғымдарды қарапайым жолдармен түсіндіретін амал іздеуге талпынатын дәрежеге көтеріледі. Тақырыпты толық меңгерудің жолы - білгенінді өзгеге толық мәнде баяндау білу екенін түйсінеді.

Талқылау.Осы бағытта, осындай міндеттерді жүзеге асыру мақсатында жазылған “Қазақ тілі” оқу құралының авторы ретінде бір сабақтың үлгісін ұсынып, әдістемелік тәжірибе санатында ой бөліскенді жөн санадым. Отыз сабақтан тұратын оқу құралы студенттердің білім деңгейіне бейімделіп, мектеп қабырғасында меңгерген тілдік деңгейін дамыта жоғарылату талабына сай жазылды. Ұсынылған сабақ үлгісінің тақырыбы - *Қазақстан Экономикасы. Термин сөздер*[2., 196].

Сабақтың мақсаты - Қазақстан экономикасы туралы жалпы мағлұмат бере отырып, студенттердің экономика туралы ойларын, экономиканың дамытушы көздерін айқындау пікірлерін қазақ тілінде жеткізе алу деңгейін жоғарылату.Кез келген сабақ тақырыбына сай қажетті жиілік сөздіктің қорымен басталады. Меңгерілетін тақырыптың тірек сөздері студенттің сөздік қорымен теңгермелік сипатын сақтауы тиіс. Жиілік сөздіктің молдығы тірек сөздердің қолданылу жиілігімен ерекшеленеді. Қазіргі экономика саласындағы жиі кездесетін *нарық, кәсіпкер, бизнес, шағын және орта бизнес, шағын және орта кәсіпкер, инвестиция, несие, шағын несие, өнім, өндіріс, салық, табыс, баға, құн, жемқорлық, пара, алаяқтық, сауда-саттық, инфляция, шикізат* тәрізді сөздердің түсініктемесін “Экономикалық терминдер сөздігінен” емес, студенттердің өз ұғымындағы түсініктерімен баяндатқан тиімді. Өйткені ол сөздердің мән-мағынасы сөздіктерде экономист

мамандардың өздері түсінбейтіндей мазмұнда берілген. Сондықтан қоғамның дамуындағы қозғаушы күшке айналған құбылыстарға қатысты тақырыптарды кәсіби тұрғыда меңгерудің мүмкін еместігін мойындап, сол құбылыстарға қатысты жеке тұлғаның өз ойын мемлекеттік тілде жеткізе алатындай деңгейде болуына мүмкіндік жасауымыз қажет. Ал жоғары оқу орындарындағы орыс бөлімінің студенттері мамандығын, болашақ кәсібін орыс тілінде меңгереді. Біздің сабағымыз да еліміздің экономикалық ахуалын, экономиканы қарқынды дамытудағы жетекші өндіріс салаларын, жалпы экономика ұғымына қатысты әрекеттердің барлығын әр студенттің өз пайымдауында жалпы қолданыстағы сөздермен жеткізе алуына септігін тигізе алатын лексикалық қорға жүгінеді. Қазақстанның экономикасы туралы сабағымыз түрлі кәсіпке бейімделген, түрлі мамандықты иеленуге талпынған тіл меңгерушілердің бәріне ортақ, бәрінің сөздік қорында кездесетін, қоғамдағы азаматтардың күнделікті қатынас құралы қызметінде жиі ұшырасатын тілдік бірліктерді қамтитын “ой қозғағыш” тапсырмаларымен басталады. Ғұлама Әбу Насыр әл-Фарабидің пікіріне жүгінесек: *сезімге жақын нәрседен бастау шәкірт табиғатына сай келеді. Білу - бұл бір нәрсені түсіну (ұғу), оның болмысының себебін ұғыну, ол нәрсе басқаша емес, тек сондай болатынын түсіну деген сөз* [3]. Яғни сабағымыздың алғашқы сағаты әр студенттің ойында экономика туралы қандай дәрежеде түсінік барын айқындап, пікірлерін дәйекті жеткізе алу әрекеттеріне арналады. **Сауда - бизнес – кәсіп, саудагер - бизнесмен - кәсіпкер** сөздерін экономикалық термин тұрғысында емес, жалпы қолданыстағы ұғымымен түсіндіру секілді үлгі тапсырмалар сабағымыздың алғышартына негіз болады. Арнайы берілген кластерлер толтырылады. Тіл үйренуші экономика ғылымының нені зерттейтінін емес, экономика сөзінің қандай ұғымды иеленетінін білсе, яғни халықтың тұрмысы мен өзінің өмір сүру деңгейін мәлімдей білсе - жеткілікті. “Ой қозғау” кезеңі өнім өндіруші мен өнімді өткізушінің, инвестиция құюшының мақсаты мен шет елден дайын тауар әкелудің, мұнай өндіру мен оны өңдеудің арасындағы экономикалық тиімділіктің теңгермелілігін пайымдауға бейімдейтін үлгідегі жаттығуларға ұласады. *Экономиканың жетекші салалары, мемлекет бюджеті, шикізат көздері, пайдалы қазбалар мен кен орындары, электр қуатын өндіру, ұлттық валюта құнының тұрақталуы, баға мен құнның ара салмағы, еңбек күшінің бағалануы, ауылшаруашылығы өнімдері, экономикалық дағдарыс, саясат пен экономика, жеке меншік пен мемлекеттік меншіктің сабақтастығы, жеке кәсіпкерге мемлекеттік қолдау* тіркестері үлгісіндегі ой қозғау құрылымдары арқылы хабарлау мақсатындағы жай сөйлемдер құрастырып, оқытушымен пікір алмасады. Екі тараптың көзқарасына үйлесімді ортақ шешімге тоқталады. Елдің экономикасын дамытатын экономист емес, қарапайым еңбек адамының өндірістегі жетістігі екендігіне көздері жетеді. Осыдан соң ғана сабақтың екінші сатысы - «ой өрбіту» кезеңі теориялық тақырыпқа ұласады. Сөздердің қолданылу аясына қарай түрленуіндегі термин сөздердің ғылыми тұрғыдағы нақты ережесіне шолу жасалып, олардың сол ережеге сай қолданылуындағы тосын құбылыстардың қағидалық шеңберден шығып кету сипатын салыстырмалы түрде түсіндіруге тура келеді.

Термин сөздер дегеніміз- ғылым, техника, өндіріс және т.б., саласындағы арнаулы ұғымдар мен зат атауларын білдіретін сөздер. Терминдер жеке бір ұғымды білдіретін болғандықтан, бір мағыналы болып келеді. Терминдердің мағынасы әрқашан тұрақты болады. Ғылыми еңбектердің барлығында осы тәріздес ереже беріліп, оның жасалу жолдары қоса ұсынылады. Осы тұста тіл меңгерушілер тарапынан қойылуы ықтимал тосын сұрақтардың жауабына оқытушы дайын болуы қажет. Әйтпесе, әдістемелік жүйенің қатысымдық ұстанымы бұзылады. Мысалы, *Нарық экономикасына тән құбылыстардың бірі - делдалдық қызмет* сөйлеміндегі **нарық, делдал** сөздері экономикалық терминдер. Экономика ғылымында бұлардың әрқайсысына түсініктеме беріліп, мағыналық сипаты кеңінен баяндалады. Ал халықтың ұғымындағы **нарық, делдал** сөздерінің лексикалық қызметі терминнің аясынан шығып, жалпы қолданыстық мән иеленеді: *Үйдегі бағаны базардағы нарық бұзады. Делдалды базарда көр, молданы мазарда көр. Нарқына қарай базары, нарқына қарай адамы. Сауданың жолын делдал кеседі.* Берілген сөйлемдердегі нарық, делдал сөздерінің мағынасы терминге тән шектеулік ұғымға бағынбайды. Терминдер, негізінен, тар мағынада, белгілі бір ғылым саласында, ғылыми ортаға мәлім қызметте қолданылады. Сондықтан экономика тақырыбындағы сабағымыздың лексикалық қоры терминдік дәрежеде емес, ауқымды көлемде қолдану ерекшелігіне бейімделеді. Байыбына барып қарасақ, бір ғана *несие* сөзінің терминдік дәрежесі (*латынша: creditum – сенемін* деген мағынада) нарықтық экономикаға көшкеннен кейін Қазақстандағы экономика ғылымында белең ала бастады. Оған дейін жалпы қолданыстағы ұғымы бірер мақал-мәтелдің құрамында кездескені болмаса (Несие жеме етті, қызартар бетті), оның қызметін *қарыз* сөзі атқарып келді. Қазақтың түсінігінде қарыз пайызсыз беріліп, пайызсыз

қайтарылатын. Қазір несиенің түрлерін тұтынушы тұлғалар экономистен артық біледі. Терминдік мағынада емес, күнделікті өмір сүрудің қаржылық көзі ретінде қабылдайды. Міне, сіздің шәкіртіңіз осындай құбылыстар туралы өз пікірін қарапайым үлгіде, жалпыға ортақ тілдік қолданыста жеткізе алса, бірінің ұсынысына екіншісі қолдау көрсете алса, *ой өрбіту* кезеңі деңгейлік сатысын жоғарылата түседі. Кез келген сөзге терминдік сипат беруге болатынын, ол үшін тар мағынада, ғылыми салада қолдана білу керектігін түсіндіру арқылы білім беру сапасының үдемелігі артады. Күнделікті тұрмыста *ақша, баға, құн, сапа, сауда, тауар, теңге, табыс, пайда, кәсіп, салық, пайыз, үлес* секілді сөздер терминдік ұғымда емес, бәріне түсінікті жалпы қолданыста айтылады. Егер осы атауларды экономиканың әр тармағына ғылыми тұрғыда қолдансақ, терминге тән қызмет атқарады. Бұл - теориялық тақырыпты дамыта меңгертудің бір үлгісі ғана. Осы тұста терминдер мен кәсіби сөздердің айырмашылықтары мен ұқсас тұстарына тоқталып өтіледі. Терминдердің жаңа сөз немесе жаңа сөз қолданыстармен кей тұстарда сәйкес келетіні де назардан тыс қалмайды. Ой өрбіту кезеңінде термин сөздердің тұлғалық ерекшелігі мен мағыналық тұрақтылығын анықтайтын бірнеше тапсырмалар орындалады. Ескеретін жай, оқу құралында терминнің ғылыми анықтамасы зерттеу еңбектеріндегі нұсқасымен беріліп, оның қолданыстағы құбылу көріністері ой өрбіту кезеңінде қосымша баяндалады. Тілді дамыта меңгертудің түрлі жолдары осы тәріздес елеусіз ерекшеліктермен толықтырылады.

Қазақстанның экономикасы туралы мағлұмат алатын ақпарат көздері жеткілікті екенін білеміз. Бірақ олардың бәрін қазақ тілі сабағында жан-жақты талдап, тіл үйренушіге меңгерту шегі жоқ шаралардың бірі болып қала береді. *Қаржылық саясат, банк жүйесінің қызметі, экспорт пен импорт, мұнайлы аймақтар, кен байлықтарының мол қоры, астықтың мол түсімі, мал шаруашылығындағы асылдандыру жобасы*- бәрі ел экономикасын дамытуда жетекші рөл атқаратыны рас. Алайда осылардың бәріне жеке-жеке сипаттама беру экономика тақырыбын меңгеру болып табылмайды. Яғни экономика- әрі жалпы, әрі жалқы ұғым. Жалпылық сипаты - мемлекеттің даму деңгейінің өлшемі болуында, ал жалқылық сипаты - экономиканың жетістігі тұрғындардың күн көріс деңгейімен өлшенеді. Міне, осы екі ұғымды ажырату арқылы ой өрбіту кезеңі «ой тұжырымдау» үдерісіне ұласады. Нені білу керектігін айқындап, сол білуге тиісті экономикалық құбылыстар төңірегінде пікірлесіп, студенттердің ел экономикасын дамытудағы өзіндік ұсыныстарын сараптағаннан кейін оқытушы жалпыға ортақ мазмұндағы мәтін құрайды. Әр саланың басын біріктірген хабарлама тәріздес мәтін емес, экономика ұғымы қамтитын мәселелердің жиынтық мазмұнынан тұратын мәтін ұсынылады. Мазмұнсыз мәтін болмайды. Мәтін тақырыпқа сай ой тұтастығын қалайды. Сабағымыздың ой қозғау және ой өрбіту кезеңдері мәтінге дейінгі дайындық сатысы іспеттес. Мәтіннің мазмұны көкейкесті мәселелердің төңірегіндегі ойлардан түзіледі:

- экономиканы жетістікке бастайтын күш - іргелі ғылым мен озық технология;
- ұлттық өндіріс пен сапалы өнім;
- шағын кәсіпкерліктің басымдығы, сол арқылы жеке меншік иелерінің мемлекетке қамқорлық үлесінің артуы;
- бизнестің “көлеңкелі” көрінісінен арылу, жемқорлықпен жемқорлардың күресуінен арылу;
- экономиканың күре тамыры саналатын адами капиталдың мол мүмкіндігін орынды пайдалану;
- экономиканың табиғи байлық қорымен өлшенбейтіні;
- жеке тұлғаның өз елінің экономикасына қосар үлесі.

Ғылым мен оны жетілдіретін білімнің экономиканың дамуындағы алатын орны ерекше екендігі гасырлар бойы дәлелденіп келеді. Ғылымы дамыған елдің экономикасы -тұрақты, экономикасы тұрақты елдің саяси ахуалы да бір қалыпты... Мәтін осылай басталып, көрсетілген мәселелерді толық қамтитын мазмұн тұтастығына ұласады. Әркім өзі белсене қатысқан бастапқы екі кезеңдегі ойларын ары қарай ұштастырғандай әсерде болуы тиіс. Өйткені сабақ барысында тіл дамытумен қатар ой жетілдіру үдерісі қатар жүреді. Өзін-өзі бағалауға, ел экономикасының деңгейін пайымдап, өз пікірін білдіруге дағдыланған тіл меңгеруші мәтін мазмұнынан да деңгейін жоғарылататын тың деректі мағлұмат алудан үміттенеді. Егер ала алмаса, мәтіннен кейінгі тапсырмалардың орындалу нәтижелеріне жүгінеді. Ой тұжырымдау кезеңіндегі мәтін оқу құралында берілген ақпараттық мәтіннен өзгешелеу келеді. Оқу құралындағы мәтін жоғарыда атап өтілген экономикаға қатысты салалардан хабардар етсе, ой тұжырымдау мәтіні тіл меңгерушілердің екі кезеңде саралап, талдап, түйіндеп алған ойларының нәтижесінде құрылған, бүкіл қоғамның экономикаға тәуелділігін дәйекті дәлелдермен өздері айқындаған мазмұнды қамтиды. Екі мәтіннің тапсырмалары да екі бағытта беріліп, бір мақсатты - тілді деңгейлеп меңгертуді көздейді. *Мәтін бойынша сұрақтарға жауап беру,*

мәтіннен алынған сөйлемдерді толықтыру, мәтін бойынша пікір алысу секілді тапсырмалар - жалпы әдістемелік үлгілер. Тіл меңгеруші барлық сабақ түрлерін өткен кезде осы дайын үлгілерге дағдыланып, сол шеңбер аясында әрекет жасайды. Ал ой тұжырымдау кезеңіне арналған мәтін тапсырмалары төмендегідей нұсқада болады:

- отбасылық экономика мен мемлекет экономикасы аралығындағы сабақтастық;
- экономиканы дамытудағы мемлекеттік өнеркәсіп пен жеке өндірістің ара салмағы;
- экономиканы дамытудағы шағын бизнес пен шағын кәсіптің ара салмағы;
- мемлекеттің сырттан келетін инвестицияның мүмкіндігіне мүдделі болуы;
- отандық өнімнің көлемі мен сапасына қатысты жеке көзқарас;
- жемқорлықты тыюдың сіз ұсынған жолдары;
- «жері байдың - елі бай» мақалының өмір шындығына сәйкестігі.

Сонымен қатар, экономика ұғымы қамтитын салаларға қатысты ұлттық ой-толғамдардың салыстырмалы кестесі ұсынылып, *көрпеңе қарай көсіл, сауда - сақал сипағаниша, қарыз күліп келіп, жылап кетеді, есептей білгеннің есесі кетпейді* секілді тұрақты сөз тіркестері мен мақал-мәтелдердің түсініктемесі сұралады. Сабақты қорытындылау INSERT әдісіне негізделіп, арнайы кестедегі *бұрыннан білемін, жаңалық сипаты бар, менің келіспейтін тұстарым, өз ұсынысым үлгісіндегі бөлімдерді толтыру арқылы жүзеге асады*. Қазақстан Республикасындағы білім берудің 2011 – 2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасының басты мақсаты – *экономиканың орнықты дамуы үшін сапалы білімнің қолжетімділігін қамтамасыз ету арқылы адами капиталды дамыту, білімнің бәсекеге қабілеттілігін арттыру* болса [4], біздің де мақсатымыз сол адами капиталдың болашағын айқындайтын шәкірттеріміздің өз ойын, өз ұсынысын мемлекеттік тілде жеткізе алатын тұлға болып қалыптасуына мүмкіндік жасау.

Қорытынды. Тілдерді деңгейлік сатыда дамыта меңгертудің қандай жолдары тиімді екені оқытушының біліктілік дәрежесіне тәуелді болатыны нақты мысалдармен ерекшеленді. Әдістемелік нұсқаулардың көшірме түрінде жүзеге асырылмайтындығы, олардың тек бағыт-бағдар сипатында үлгілік қызмет атқаратындығы қаперге алынды. Тілді меңгеруші мен меңгертуші арасындағы еркіндік пен ұғынысу ұстанымы қалыптасқан ортада кез келген ұтымды нәтижеге жетуге болатындығы пайымдалды. Ереже мен қолданыстағы кереғарлық пен сәйкестікті ажырата білуге бейімделу, өз ойын өзінің жеке пікірімен ұштастыра алу ерекшелігін қалыптастыру секілді оқшау көзқарастарды иемденуге талпындыра білу де басты назарда болды. Экономика саласындағы ұлттық ұстанымдар тақырыптың мазмұнын айшықтай түсетін тұрақты сөз тіркестері, мақал мәтелдермен айшықталып берілді. Тіл меңгеруші тұлғалар экономика саласындағы мемлекеттік деңгейдегі кәсіпкерлік өндіріс пен жеке саладағы шағын бизнестің ара салмағын ажыратып, өз пікірін еркін жеткізе алатындай деңгейдегі тіл қолданысты игере алса ғана адами капиталдың толыққанды иесі бола алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1) *Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. М, Просвещение, - 1991. – 312 с.*
- 2) *Рамазанов Ш.Ә. Қазақ тілі (оқу құралы), Алматы. Қазақ университеті, - 2017. – 221 б.*
- 3) *Әл-Фараби. Музыканың ұлы кітабы (ауд. А.Көбесов), Алматы, - 1975.*
- 4) *Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011 – 2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы, Астана – 2010.*
- 6) *Иманқұлова С.М. Кәсіби бағдарлы қазақ тілі: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 218 б.*
- 7) *Жұмағұлова А.Ж. Кәсіби қазақ тілі: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 227 б.*
- 8) *Ақбұзауова Б. Кәсіби қазақ тілі: оқу құралы. – Алматы, Қазақ университеті, 2011. – 177 б.*

ГРНТИ: 16.31.51

Zh. Nurshaikhova ¹, S. Begaliyeva ², A. Raimbekova ³

^{1,2,3} Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan

INNOVATIONS IN LANGUAGE TEACHING

Abstract

The article considers the concept of “innovation” from the point of teaching RAF and KazAF. Several innovative methods are described in detail, which are used in the practice of the Department of Language Training of Foreigners of KazNU named after al-Farabi and the Department of Philological Specialties for Foreign Citizens. Innovation refers to both radical and gradual changes in innovation outcomes, assuming that the goal of innovation is to improve the efficiency and quality of teaching. The concept of innovation is closely related to the concepts of innovation, invention, discovery, which are also products of creativity. However, if creativity in the first case implies the introduction of new ideas, the hallmark of innovation is the implementation of them in practice. In the annotated article, the authors propose to draw the attention of teachers of languages as foreign to such innovative approaches and technologies as: interactive techniques, heuristic training, portfolio technology and some elements of remote education.

Key words: innovative methods, innovative thinking, interactive methods, heuristic training, portfolio, distance learning

Ж. Нұршайықова ¹, С. Бегалиева ², А. Райымбекова ³

^{1,2,3} Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан

ТІЛДЕРДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІНДЕГІ ИННОВАЦИЯЛАР

Аңдатпа

Мақалада “инновациялар” ұғымы орыс тілі шет тілі ретінде және қазақ тілі шет тілі ретінде оқыту тұрғысынан қарастырылады. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті шетелдіктердің тілдік дайындағы және шетел азаматтарына арналған филологиялық мамандықтар кафедраларының жұмыс тәжірибесінде қолданылатын бірнеше инновациялық әдістемелер егжей-тегжейлі баяндалды. Инновация ұғымы, егер жаңашылдықтардың мақсаты оқытудың тиімділігі мен сапасын арттыру болып табылатындығынан туындайтын болса, инновациялық қызмет нәтижесіндегі түбегейлі де, біртіндеп те өзгерістерге жатады. Инновация ұғымымен жаңашылдық, өнертабыс, жаңалық ұғымдары тығыз байланысты. Алайда, егер креативтілік бірінші жағдайда жаңа идеяларды ұсынуды білдірсе, онда инновацияның ерекше белгісі оларды практикада іске асыру болып табылады. Аталмыш мақалада авторлар шетел тілі оқытушыларының назарын интерактивті әдістемелер, эвристикалық оқыту, портфолио технологиясы және қашықтықтан оқытудың кейбір элементтері сияқты инновациялық тәсілдер мен технологияларға аударуды ұсынады.

Түйін сөздер: инновациялық әдістер, инновациялық ойлау, интерактивті әдістер, эвристикалық оқыту, портфолио, қашықтықтан оқыту

Ж. Нуршаихова¹, С. Бегалиева², А. Раимбекова³

^{1,2,3} Казахского национального университета им. аль-Фараби,
Алматы, Казахстан

ИННОВАЦИИ В МЕТОДИКЕ ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКОВ

Аннотация

В статье рассматривается понятие “инновации” с позиции преподавания РКИ и КазКИ. Подробно изложено несколько инновационных методик, которые используются в практике работы кафедры языковой подготовки иностранцев КазНУ им. аль-Фараби и кафедры филологических специальностей для иностранных граждан. Понятие *инновация* относится как к радикальным, так и постепенным изменениям в результатах инновационной деятельности, если исходить из того, что целью нововведений является повышение эффективности и качества преподавания. С понятием *инновация* тесно связаны понятия *новшество*, *изобретение*, *открытие*, которые также являются продуктами креативности. Однако если креативность в первом случае подразумевает выдвижение новых идей, то отличительным признаком *инновации* является воплощение их на практике. В аннотируемой статье авторы предлагают обратить внимание преподавателей языков как иностранных на такие инновационные подходы и технологии как: интерактивные методики, эвристическое обучение, технологию портфолио и на некоторые элементы дистанционного обучения.

Ключевые слова: инновационные методики, инновационное мышление, интерактивные методики, эвристическое обучение, портфолио, дистанционное обучение

Introduction. The desire to change something in your life, in your work – is it not an indicator of a person who studies and creates? A.V. Khutorsky in “Pedagogical Innovation” (A. Hutorskoy , 2005) remembers the words of Archimedes: “Give me a lever, and I will turn the Earth!” in which he sees one of the most global innovations in the history of mankind, which includes opportunities to change everything, up to the foundations of the universe.

Life requires from the modern teacher and head of innovative behavior, i.e. active and systematic creativity in pedagogical activity, maximum development of the individual. To be an innovator, it is necessary to get rid of psychological barriers that prevent the realization of innovation, to be open to the whole new, to feel in itself a certain spirit of adventurism.

Innovation contains cyclicity, expressed in the change of stages through which innovation passes: emergence, rapid growth in fight against opponents, maturity, mastering, distribution, saturation, crisis, finish (A. Hutorskoy , 2005). I mean, this is a process. The innovation process is continuous, with no clearly defined finality. What do you mean, by innovate? It means stopping responding to the changes taking place, stopping at some stage of development – and eventually falling behind. In short, in this case we can only talk about the process.

The concept of innovation has many classical definitions. Here are some of them:

- * Implemented creative idea
- * Improvement process through innovation
- * New idea, method
- * Successful use of new ideas
- * A change that creates new aspects in the activity (KtoNaNovenkogo, 2019).

Innovation refers to both radical and gradual changes in innovation results, assuming that the goal of innovation is to improve the efficiency and quality of teaching. The concept of innovation is closely related to the concepts of innovation, invention, discovery, which are also products of creativity. However, if creativity in the first case implies the introduction of new ideas, the hallmark of innovation is the implementation of them in practice.

Nevertheless, there are common motives. Innovation is commonly understood as “introducing” something “new” and “useful,” such as introducing new methods, technologies, practices, etc. In order to distinguish innovation from the concepts of invention, change, discovery, it is often specified that the feature of innovation is that it allows creating additional value to the innovator and is related to implementation.

Innovation occurs when someone uses the invention – or uses something already existing in a new way. Here, the invention may be a new concept, technique, technology, or other things that facilitate any activity (A.Orlov & L.Orlova, 2014)

Methodology. Having placed emphasis on the terminology concerning the concept of innovation, we propose to consider some innovative approaches and technologies to which we would like to draw the attention of teachers of languages as foreign.

1. Interactive techniques.
2. Heuristic training.
3. Technology of a portfolio.
4. Elements of distance learning.

2.1 Interactive Techniques

We will begin, perhaps, with the application of interactive methods, as the most actively applied by us, teachers of Russian as a foreign (RAF) and Kazakh as a foreign (KazAF), in our classes.

On the basis of new information and pedagogical technologies, teaching methods it became possible to change, and radically, the role of the teacher. Make it not only a knowledge carrier, but also a leader, an initiator of independent creative work of the student. To give an opportunity to act as a guide in the ocean of different information, contributing to the independent development of criteria and ways of orientation in the student, search for rational in an informative flow. In the current conditions of development of the market of educational services in Kazakhstan and the requirements of the era of information technologies, teaching should combine the policy and, modern, innovative, interactive model of training developed by practice.

Interactive learning technologies involve the organization and development of interactive communication, which leads to mutual understanding, interaction, and joint solution of common but significant tasks for each participant of the process of knowledge.

Interactive exercises and tasks are the bone of interactive approaches. The main difference between interactive exercises and tasks is that they are aimed not only and not so much at fixing the material already studied, but at studying the new one. Modern pedagogy is rich in an arsenal of interactive approaches, including the following:

- Round about.
- Aquarium.
- Candle.
- Brainstorming.
- Brownian motion.
- Tree of decisions.
- Take a position.
- A discussion in style of a television talk show
- Organization of TV news (A.Tyichinskiy, 2006).

Features Of Interactions In Language Classes

Briefly about several interactions that are successfully used in classes in groups of both primary and advanced levels of Russian as a foreign language.

✓ Round about. Students are seated in 2 rings: the inner ring is students sitting in one place; the outer ring is students who, every 30-40 seconds, are transplanted from one sitting in the inner ring of the student to the other. In a few minutes, all students have time to talk about several topics and try to convince the interviewer of their right.

✓ Aquarium. Several students play out the situation, the scene in the circle, and the rest watch and analyze.

✓ Brownian motion. Students move freely through the audience to gather information on the proposed topic.

✓ Tree of decisions. The group is divided into subgroups with the same number of students. Each subgroup discusses the theme and makes entries on its "tree", then the subgroups change places and makes their additions to the neighbors "trees".

✓ Take a position. Some statement is read out, after which students must approach the poster with the word "YES" or "NO". Then it is necessary for them to explain their position.

✓ Candle. A lit candle is transmitted around the circle, and students express their opinion about the subject of the class, about what the lesson was successful in, and what could be done more effectively.

The essence of interactive learning is to organize the learning process in such a way that virtually all students are involved in the learning process, so that they can understand and reflect on what they know and think. Joint activities of students during the class mean that each of them makes its own individual contribution to the learning of material, participates in the exchange of knowledge, ideas, and ways of activity. At the same time, it happens in an atmosphere of benevolence and mutual support, which allows not only to learn new, but also to develop the process of cognitive activity itself, transferring it to a higher level of cooperation and cooperation.

To illustrate this, we give an example from the practice of one of the authors.

In order to train young teachers of the department and to demonstrate how interactive methods can be used in classes, we developed a seminar session on the topic “Innovative technologies in language as foreign teaching” in the format of included training.

We used an interactive technique, when in the course of the collective discussion using various methods of analyzing the text on the proposed topic, the participants of the seminar had to familiarize themselves with the new material.

We wanted to demonstrate that it is possible to teach lecture material of a scientific and methodological nature in such a way that the participants of the seminar themselves find themselves in the thick of these very methods. We invited colleagues to experience some interactive tasks and exercises and to work as part of “small groups”, to experiment with the “creative task” in the “museum gallery”, to try to draw up the OPS-wording themselves, to be participants in the “blitz interview” when conducting “debriefing” and to approach the summary of the problem.

Colleagues were happy to get involved in this lesson. And the article K.Alimgazinov “Innovative methods of training: pro ET contra” (K.Alimgazinov, 2010) which was taken as a material for familiarization with the use of interactive methods, is learned with passion and interesting professional comments.

Results. Didactic heuristics is a pedagogical theory according to which education is built on the creative self-realization of students and educators in the process of creating educational products in the fields of knowledge and activity studied. Heuristic learning refers to learning that aims to design students' own meaning, goals, and content of education, as well as the process of organizing, diagnosing, and understanding it.

The prototype of heuristic learning is Socrates's method, which together with the interviewer came to the birth of knowledge through special questions and reasoning. The extraction of knowledge hidden in man can be not only a method, but also a methodology of all education. In our case, the student was offered to build a trajectory of his education in the studied subject, creating not only knowledge, but also personal goals of classes, a program of his training, ways of mastering the studied topics, forms of presentation and evaluation of educational results. The student's personal experience becomes a component of his education, and the content of the education is created in the course of the student's activities Hutorskoy A..

An example of the use of heuristic education in the practice of one of the authors of this article demonstrates the work on the creation of the educational manual “People of the World”, (Zh.Nurshaikhova & U.Valeeva, 2007) and later – “Ethnocultural Communication in Monologues and Dialogues”, (Zh.Nurshaikhova & U.Valeeva, 2012).

In the early 2000s, we first had a group of threshold advanced levels of language proficiency. There were no textbooks to work with such a group, so the students and I decided to start collecting material for a new book together. The book must be such that we all like it both in terms of subject matter and grammatical content. So spontaneously our students became participants of an innovative project to create a new type of textbook and participants of heuristic training. That is, our group unwittingly found itself in a heuristic educational situation - in a situation of activating ignorance, the purpose of which was to create a personal educational product (ideas, problems, hypotheses, versions, texts) by students, from which, after all, educational manuals were drawn up for several years.

Of the seven heuristic learning principles defined by A.V.Hutorskoy (A. Hutorskoy, 2005), of them were implemented in our innovative heuristic project. Let's list:

1. Principle of personal targeting of a student. Each student is educated on the basis and taking into account his/her personal educational objectives.

2. Principle of choosing an individual educational trajectory. The student has the right to an informed and agreed choice of the main components of his education: meaning, goals, tasks, pace, forms and methods of education, personal content of education, system of monitoring and evaluation of results.

3. Principle of efficiency of training. The main educational guide is the student's personal educational increment, which consists of his internal educational activities (skills, abilities, methods of activity, etc.) and external ones (version, text, etc.).

4. Principle of using the situation in training. The educational process is based on organized situations involving the self-determination of the student and the heuristic search for solutions to these situations. The teacher accompanies the student in his educational movement.

5. Principle of an educational reflection. Educational process includes continuous awareness of the student and teacher's own activity: analysis and learning of the ways of this activity, the results obtained, design on this basis of follow-up actions and training plans (A. Hutorskoy, 2005).

Discussion.4.1 Heuristic Learning Features

Heuristic learning techniques have their own features. Traditionally, the content of education is passed on to the student in the form of educational material for the purpose of learning it. In heuristic learning, educational material plays the role of an environment that is used for another purpose - a student's creation of his or her own educational content in the form of his or her personal creativity products.

What did we do to students in our spontaneous heuristic learning project?

Together we developed the topics of the future book, together we looked for the necessary texts, wrote unfamiliar vocabulary. The students themselves suggested what grammatical questions they would like to repeat. We recorded on the recorder dialogues of discussion of texts. The most interesting creative projects of students, not beyond the scope of our project, we brought to the International Student Conference, for which they received prize-winning places and were awarded with commendable diplomas of the Ministry of Education of Kazakhstan.

Since in Kazakhstan the speakers of the Russian language are representatives of many peoples, the manual presents for study texts that develop the intercultural competence of foreign students and introduce them to the traditions of different peoples of our country, that is, everything that was of interest to the students themselves. Students from different countries study at the faculty, so we tried to collect material about people from these countries, about their traditions, customs. Texts on how to learn good attitude to foreign culture, language, and customs are proposed for study. There are also texts about why people have a negative attitude towards other peoples, and about the fact that tolerance comes only with knowledge, understanding and low-level attitude towards other culture.

I will add that colleagues from Latvia, Korea and India asked permission to copy the book "People of the World" to study on it in the audience with students of advanced level of study.

Of course, the book is written by me in collaboration with O.K.Valeeva (grammar part), but some dialogues and author's student texts are preserved, so on the title page of the book it is written: with the participation of Tyo Eun John, Im Chin Yi, Cho He Pan from South Korea and Angel José Teranov from Argentina.

In addition, female students from Korea continued their education in Seoul in a master's degree at the Faculty of Literature in Russian. When they were studying for a 2 master's degree, I sent them our book "People of the World." This effect was probably not achieved by any even the most successful interaction: our young co-authors were worn at Seoul University on their hands.

4. 2 Technology of a portfolio. Portfolio technology is another innovative technology related to the ability to define educational goals and critically evaluate the results of their educational activities.

The use of portfolio technology provides an opportunity to solve many problems related to objective targeting and assessment of student performance. Modern educational innovations emphasize teaching (rather than teaching), making a student the subject and center of the educational process, giving him maximum freedom and responsibility in targeting and organizing his own educational activities, for example, in the search for sources of information, the development of individual curricula, etc.

The term "portfolio" came into pedagogy from politics and business. Portfolios can be professional, business, training and presented both in text format and electronically. The main point of the portfolio is "to show everything you are capable of". The pedagogical philosophy of the portfolio expressed in the formula "Take responsibility for your education into your own hands" suggests (A.Prutchenkov, T.Novikova, 2007).

- accent shift from the fact that the student does not know and is not able, on what he knows and is able to do on this subject, the section, a subject;
- integration of quantitative and qualitative estimates of results of its activity;
- transfer of a pedagogical accent from assessment on the student's self-assessment.

These features of the portfolio allow students, when actively and systematically used, to gradually learn to assess their achievements in the study of languages.

Despite different approaches to defining the portfolio definition, it is important to note that the portfolio complements traditional monitoring and evaluation tools aimed at verifying the reproductive level of learning, and is also seen as a tool for self-analysis and targeting of learning activities. That is why the next definition chosen by us, as best as possible, emphasizes the meaning of the concept: Portfolio is a way to record, accumulate and evaluate the individual achievements of a student during a certain period of his or her training. The portfolio is focused not only on the process of assessing the results obtained, but also on self-evaluation, i.e. active and conscious attitude of the student himself to the process and results of training. Working with the portfolio helps solve many pedagogical problems. However, problems related to various aspects, both technical and socio-psychological, can be encountered in its use. For their competent and pedagogical solution, it is advisable to refer to the work of educational institutions in other countries, in particular the European Language Portfolio.

A small historical background is on the European Language Portfolio (EVP).

The Council of Europe is an intergovernmental organization headquartered in Strasbourg, France. One of the main tasks of the Council of Europe is to promote mutual understanding between different cultures. In this regard, the Council of Europe is coordinating efforts to implement a SEI designed to support language learning and intercultural experience at all levels of the (EYP, 2001)

For many years, the European ESI and the American TOEFL/ELTS classification of skills for beginners have been used to determine the level of learning of oral speech skills. However, these scales measured language achievements from the position of trainee rather than trainee. The Russian Language Skills Scale has two interrelated functions: offers goals that enable you to set your own goals; Provides an opportunity to assess students' personal success in language learning.

Using this method, the student can appreciate his full language development. The scale helps to determine the desired level of language knowledge and to analyze what has been achieved.

In the classes on practical Russian language for foreigners, I and students used portfolio technology, taking as a model for Russia, developed within the framework of the Council of Europe project on the Swiss model, Bern, 1999.

Europe project for Russia is addressed to all students who study any non-native languages. Using Europe project as their portfolio, students were able to compare their level of proficiency in non-native languages (in our case, Russian and Kazakh for students coming from South Korea and Argentina) with European norms, and most importantly - they were able to determine the most rational ways to improve their knowledge and skills in the field of mastering these languages. Portfolio technology helped them to properly organize their own work and plan future goals aimed at improving their language skills.

I will add that on the basis of the European language portfolio, its Russian version, the staff of our department created educational programs of a new type on RAF and KazAF, which were widely known and used in the departments of Russian language as a foreign language in various universities of Kazakhstan (Programs for teachers of Russian& Kazakh as a foreign, 2005, 2007).

4.3 Elements of distance learning.

The next innovative ligvodidactic approach in language learning is the use of remote learning elements in RAF and KazAF classes.

Modern distance learning functions as distributed in the space and time of education. Distributed education is a given for every student, it exists objectively, because the student is initially open to the whole world, it was also said by space scientists - openness to the whole world, not just the sphere of the audience. Each person distributes his attention, action, education to segments of the world around him.

One of the features of this segmentation is distance learning, in which the distribution of education takes place using Internet technologies. The intensity, capacitance, and depth of distribution in time and space increase. That is why scientific and pedagogical support of distributed educational process (G.Andrianova, 2007) is developed at departments.

Conclusion. Unfortunately, our main trouble is not so much the uncompressive nature of our thinking as the lack of logistical support. For example, on the classes in aspect of media (mass media) for foreigners one of authors made several unsuccessful attempts of work on the Internet with media texts. I failed: bad Internet connectivity. Giving tasks to the students themselves to read the material in convenient conditions for them – it is impossible, as without the comment of the teacher the student-foreigner can drown in unfamiliar vocabulary. Now there is mobile communication and on Smartphone the teacher can work simultaneously

with students with video texts. Such classes are actively held not only in media lessons, in reading, speaking, auditing...

The format of the article does not allow for the full consideration of many issues relating to innovative approaches to the teaching of languages as foreign languages. “Behind the board” remained the most interesting problems: video presentations on practical and aspect classes in languages; Issues and innovative principles of textbook design, innovative approaches to organization of control and effective management of the process of foreign language education; Media education and the possibilities of using nanotechnology in linguopragmatics.

Pedagogical innovation has already passed the stage of formation. Our goal is to contribute as much as possible to the construction of a scientific foundation in the process of teaching languages as foreign, not to be at the back of a renewing education and to join the ranks of all those scientists and practitioners whose eyes are looking to the future.

References:

- 1) Khutorskoy A.V. *Pedagogical innovation: methodology, theory, practice: Scientific publication*. – M.: Publishing House of the UC DO, 2005. – 222 p.– book
- 2) *There*.
- 3) *Innovation, what is it? [Electronic resource]*. – URL: <https://ktonanovenkogo.ru/voprosy-i-otvety/innovaciya-chto-eh-to-takoe.html>, 03/10/2019). – Internet Sources
- 4) Orlov A.I., Orlova L.A. : *Modern approaches to the management of innovations and investments // Economics of the XXI century*. [Electronic resource]. URL: <http://orlovs.pp.ru/econ.php#e1p13> – 2014. №12 .– P.3-26]. – Journa
- 5) Tychinsky A.V. *Management of innovative activities of companies: modern approaches, algorithms, experience [Electron. Resource]*. – URL: <http://www.aup.ru/books/m151/>: – Taganrog: TRTU, 2006. – Internet Sources
- 6) Alimgazinov K. *Innovative teaching methods: pro et contra [Electron. Resource]*. – 2010. – URL: http://www.iie.freenet.kz/001_23.htm. – Internet Sources.
- 7) Khutorskoy A.V. *Didactic heuristics - theory and technology for the development of gifted students [Electron. Resource]*. - 2007. – P. 49-54. – URL: <http://khutorskoy.ru>. – Internet Sources
- 8) Nurshaikhova Zh.A., Valeeva U.K. *The people of the world*. – Almaty: KazNU, 2007. – 156 p. – Book; *Ethnocultural communication in monologues and dialogues*. – Almaty: KazNU, 2012. – 262 p. – book
- 9) Khutorskoy A.V. *Pedagogical innovation - the lever of education // Internet magazine "Eidos"*. [Electronic resource]. – September 10, 2005. – URL: <http://www.eidos.ru/journal/2005/0910-19.htm>. – Internet Sources
- 10) Prutchenkov A. S., Novikova T. G. *Portfolio as a tool for realizing the goals of education*. // *Internet magazine "Eidos"*. [Electronic resource]. – February 22, 2007. – URL: <http://www.eidos.ru/journal/2007/0222-11.htm>. – Internet Sources
- 11) *European language portfolio*. – Moscow – St. Petersburg: MSLU – Zlatoust. – 2001. – book
- 12) *Kazakh and Russian languages in the programs*. – Almaty, 2005. – 266 p. – Book; *Kazakh and Russian as foreign languages*. – Almaty: KazNU, 2007. – 105 p. – book
- 13) Andrianova G. A. *Internet technologies: forms and methods of application in the lesson*. // *Internet magazine "Eidos"*. [Electronic resource]. – July 5, 2007. – URL: <http://www.eidos.ru/journal/2007/0705-1.htm>. – Internet Sources

МРНТИ 16.01.33

С. Сейтенова¹, Б. Мухамеджанова²

^{1,2} Қ.Жұбанов ат. Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті,
Ақтөбе, Қазақстан

ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДА ДИАЛОГТЫҚ ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада автор қазақ тілін игертуде қазақ тілі сабағында диалогтық оқыту технологиясын қолданудың маңыздылығы және осы технологияны қолдану арқылы білім алушылардың қазақ тілін үйренуге деген ынтасын, зейінін, қызығушылығын дамытатындығын, жаңа мүмкіндік деңгейлерін ашатындығын сөз еткен. Диалог барысында оқушылар нәтижеге жету үшін күш-жігерін жұмсайтын және білімді бірлесіп алуда немесе “пікір алмасу” барысында тең құқылы серіктестер болып табылатындығын. Қазақ тілі сабақтарында диалог пен әңгімелесу тиімді және оның өзара әрекеттесу дағдыларын дамытатын болғандықтан практикалық сабақтарда көп қолдануды тиімді тұстарын айтқан. Диалогтік оқыту оқушының тек қана бірлескен әрекетке тартылуына ғана емес, оқушының ойлау қабілетінің жоғары деңгейге өсуіне, тіл байлығы мен зияткерлік қабілетінің дамуына ықпалын тигізетіндігі атап көрсеткен. Осы кезде топ арасында талқылау жүзеге асатындығын және әр топ өз пікірін айтып, дәлелдеме жасайтынғына жол ашатындығын. Сонымен қатар топта талқылауға қатысу оқушының бәсекеге қабілетін арттыратындығын, өз дәлелін қорғап, мәселеге сыни тұрғыдан қарауға дағдылануына әсерін тигізеді.

Түйін сөздер: қазақ, тіл, сабақ, диалогтық оқыту, технология, маңызды, үйрену, ынтасын, зейінін, қызығушылығын, дамытатындығын

S. Seitenova¹, B. Mukhamedzhanova²

^{1,2} K. Zhubanov Aktobe Regional State University,
Aktobe, Kazakhstan

IMPORTANCE OF USING DIALOGUE TECHNOLOGIES IN TEACHING THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract

In the article, the author mentioned the importance of using the dialogue technology of teaching in the Kazakh language course for mastering the Kazakh language, and that the use of this technology will contribute to the development of interest and attentiveness of students to learning the Kazakh language and will open up new opportunities for them. During the dialogue, students learn that they work hard to achieve results and are equal partners in the exchange of views and knowledge. The author spoke about the advantages of using it in practical classes, because the dialogs and conversations in the Kazakh language are effective, and his communication skills are improved. The article also says that dialogue learning not only promotes the involvement of students, but also contributes to a higher level of thinking, communication and intellectual development. At this stage, discussions will take place between the groups, and each group will open its own path in order to express their opinion and present evidence. Participating in group discussions also increases student competitiveness, protects his or her arguments, and promotes critical thinking.

Key words: Kazakh, language, lesson, interactive learning, technology, important, learning, interest, development

С. Сейтенова¹, Б.Мухамеджанова²

^{1,2} Актюбинского регионального государственного университета им. К.Жубанова,
Актобе, Казахстан

ВАЖНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ДИАЛОГОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБУЧЕНИИ КАЗАХСКОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация

В статье автор упомянул важность использования диалоговой технологии обучения в курсе казахского языка для овладения казахским языком, и что использование этой технологии будет способствовать развитию интереса и внимательность учащихся к изучению казахского языка и откроет для них новые возможности. В ходе диалога учащиеся узнают, что они усердно работают для достижения результатов и являются равными партнерами в обмене мнениями и знаниями. Автор рассказал о преимуществах его использования на практических занятиях, потому, что диалоги и разговоры на казахском языке эффективны, а его навыки общения улучшены. Также в статье сказано, что диалогическое обучение не только способствует вовлечению учащихся, но также способствует более высокому уровню мышления, общения и интеллектуального развития. На этом этапе между группами будут проходить дискуссии, и каждая группа откроет свой путь, чтобы высказать свое мнение и представить доказательства. Участие в групповых дискуссиях также повышает конкурентоспособность учащихся, защищает его или ее аргументы и способствует критическому отношению к мышлению.

Ключевые слова: казахский, язык, урок, диалоговое обучение, технология, важно, обучение, интерес, развитие

Кіріспе. Жиырма бірінші ғасырда әлемдік білім беру жүйесінің дамуындағы негізгі басымдықтарының бірі – мектеп білімін жаңарту. Ол оқушылардың неғұрлым өз бетінше білім алып, оны іс жүзінде қолдана білу қажеттілігін тәрбиелеуге бағытталған. Жаңартылған қазақстандық білім беру жүйесі оқудың өмірмен байланысы бар және білім алушылардың белсенді, тәуелсіз бетбұрысын қалыптастыратын білім беру технологияларын талап етеді. Осындай технологиялардың бірі – диалогтық оқыту. Жалпы инновациялық технологиялар білім алушының тілдік білім сапасын арттырып, қарым-қатынаста еркін қолдана алу мүмкіндіктеріне жол ашады. Қазақ тілін игертуге қатысты инновациялық технологиялардың әдістерін қолдану білім алушылардың қазақ тілін үйренуге деген ынтасын, зейінін, қызығушылығын дамытып қана қоймайды міндетті деңгейдегі білімін қалыптастыра отырып, жаңа мүмкіндік деңгейлерін ашады. Қазіргі жаңа технологиялардың алдына қоятын мақсаты – тіл үйренушілердің дербес ерекшеліктерін ескере отырып, өзбетінше ізденуін, шығармашылығын арттыруды көздейді [1]. Жаңартылған білім мазмұны қазақ тілін меңгертуде алдыңғы қатардан орын алып отырған тиімді технологиялардың бірі - диалогтық оқыту. Диалог туралы түсінік және тіл біліміндегі зерттелуі диалог сөзі гректің “*dia J oqos*” сөзінен пайда болған. Оның мағынасы – жалпы сөйлесу, екі я одан да көп адамдардың өзара әңгімелесу ұғымын білдіреді. Тіл білімінде ол екі не одан көп адамдардың кезектесіп сөйлесу формасын білдіретін ұғым ретінде қолданылады яғни, диалог – екі немесе бірнеше қатысушылардың бірігіп, бір тақырып төңірегінде пікірлесуі [2].

Мерсер мен Литлон өз еңбектерінде диалог сабақта оқушылардың қызығушылығын, белсенділігін арттырумен қатар олардың білім деңгейінің өсуіне үлес қосатынын атап көрсетті. Зерттеулерде ересектермен интерактивті қарым - қатынас пен достарымен бірігіп жүргізілген жұмыстың балалардың оқуына және когнитивті дамуына әсер ететіндігі айтылған [3].

Диалог барысында оқушылар нәтижеге жету үшін күш-жігерін жұмсайтын және Мерсер сипаттағандай, білімді бірлесіп алуда немесе “пікір алмасу” барысында тең құқылы серіктестер болып табылады. Пікір алмасу оқушылармен диалог құру арқылы жүзеге асады [4]. Нейл Мерсер, А. Дайалогос пен Литлтон еңбектеріндегі сапалы оқытудың бір көзі, әңгімелесу яғни, адами когнитивті және әлеуметтік даму негізінде оқушылардың қызығушылығын диалогтық стратегияларды қолдану арқылы жүзеге асыру қажетті десе, ал Рэгг және Браун ұсынған зертеулеріндегі оқушылардың жауаптары мен түсініктемелеріне қарай әрекет етуінің түрлерін тиімді қолдануды ұсынады. Қазақ тілі сабақтарында диалог пен әңгімелесу тиімді және оның өзара әрекеттесу дағдыларын дамытатын

болғандықтан практикалық сабақтарда көп қолданған дұрыс.5B010200 Бастауышта оқытудың педагогикасы мен әдістемесі мамандығында “Бастауыш мектепте қазақ тілін оқытудың әдістемесі” пәнінен үшінші курс студенттеріне диалогтық оқыту технологиясын пайдалана отырып сабақ жүргізу барысында, төмендегідей әдіс-тәсілдерді пайдалануға болады.

Әдістеме. Алдымен туған айларына байланысты шағын бес топқа бөліп. Топ жұмысына топ мүшелерінің әрқайсысы тең дәрежеде қатысуға тиіс екендігін түсіндіріп және олардың әрқайсысы бір нәрсені істеу керектігін ескерткендігім. Бәріне де, міндеттер топ мүшелеріне қалай бөлінетіні туралы ақылдасып шешкен дұрыс болатындығын және топ мүшелері сондай-ақ бір-бірімен тәжірибе алмаса және басқалардың идеяларына сүйене отырып, өз үлесін қосқан жағдайда топ жұмысы өте сапалы болатындығын айтылды. Студенттерді шағын топқа бөліп төмендегідей тапсырмалар берілді: 1-ші сабақта студенттерге постер таратылып осы берілген тапсырмаларды кешенді түрде түсіруге және өзара талдауға тапсырылды. 1-топ: “Технология”, 2-топ: “әдістер”, 3-топ: “педагогикалық технология”, 4-топ: “оқыту технологиясы”, 5-топ: “инновация” терминдердің мағынасын ашуға, топта талдауға, пікір алмасуға, яғни диалогқа түсу керектігі айтылды

Нәтижелер. Диалогтік оқыту оқушының тек қана бірлескен әрекетке тартылуына ғана емес, оқушының ойлау қабілетінің жоғары деңгейге өсуіне, тіл байлығы мен зияткерлік қабілетінің дамуына ықпалын тигізеді. Осы кезде топ арасында талқылау жүзеге асады. Әр топ өз пікірін айтып, дәлелдеме жасайды. Сыныпта талқылауға қатысу оқушының бәсекеге қабілетін арттырады, өз дәлелін қорғап, мәселеге сыни тұрғыдан қарауға дағдыланады. Топтағы қарым-қатынасты зерттеуді көздеген еңбектер белгілі бір өзара әрекеттестік үлгі-зерттеушілік әңгіме, дәйек пен диалог – оқытушылар мен оқушылардың мағына мен білімді игерудегі бірлескен іс-әрекетке тартумен қатар, жоғары деңгейдегі ойлау қабілеттерін өрістетіп, зияткерлік қырларының дамуына ықпалын тигізетінін көрсетті. (Александр 2001, 2008).

Диалогтік оқытудың тиімділігі, әсіресе, топпен жұмыс жасауда көрінеді. Студенттер берілген тапсырмаларды талқылауда, білімді бірлесіп құру, түсіну мен дағдыларын жетілдіре алатындығына көз жеткіздім. Оқушыларға сұрақтар қою тақырып бойынша өз ойларын айтуға мүмкіндік береді, өзара талқылау түрлі ойлардың болатынын, бір-бірін түсінуге жағдай туғызады. Диалогтік тәсіл оқушылардың ашылуына, ойын жеткізуіне, сөздік қорының молаюына ықпал етеді. Диалогтік оқыту студенттер арасында ынтымақтасу пен серіктестік тудырады, студенттер бір – бірінің ойымен есептесуге ұмтылады, рөлдік ойындар арқылы тілдері жаттығын, образда ойнауға үйренеді.

Топтардың жұмыстарын қарау барысында топтар өзара зерттеушілік әңгіме жүргізіп отырғандығын байқадым, өздерінің дәлелдеулерінде: “бәлкім”, “мүмкін”, “мүмкін”, “солай емес пе” және т.б. сөздер қолданған.

Талқылау. Топ бірлесе ынтымақтастықпен жұмыс жасады. Студенттер бір-бірін үйретті, сұрақтар қойып, жауап берді. Топтар “Екі жұлдыз, бір тілек” аясында бір-біріне ұсыныс-пікірлер айтып, толықтырды, бағалады.

Топтық жұмыс барысында байқағаным топтағы деңгейі орташа студенттерде берілген тапсырмаларды орындау барысында өз үлесін қосты. Топ ішінде пікірлескенде, талқылағанда деңгейі орташа студенттер де бос отырған жоқ. Кесте сызу, сурет салу жағына көмектесті. Қалай да топ ішінде берілген тапсырма аясында барлық студенттерде пікірталасқа, сұрақ-жауап арқылы жұмыс тез орындауға аяқтауға асықты. Қазіргі қоғамға өз бетімен шешім қабылдай алатын тұлға қажет.

Сабақта студенттерге өз бетінше ізденісі мен жеке пайымдаулар жасауына, өз пікірін, өз ойын айтуға бағытталған тапсырмалар ұсынып, оларға топтарда бірлесе жұмыс жасауға, ортақ пікір шығаруға мүмкіндік беру қажет. Осындай жұмыстар аясында студенттердің берілген тапсырма бойынша таныс емес сөздерге мән беріп, ресустардан іздеп тауып нәтиже шығаруға тырысқандықтары қуантаты. Ең бастысы сабақ үдерісінде балаларға ой тастап, оларды тақырыпты талдауға, дәлелдеуге, жауаптарын салыстыруға, зерттеулерін негіздеуге жетелеу (Мерсер, 2000) керек екеніне көз жеткіздім. Аталмыш пікірмен астарлас бағытта жақсы нәтиже беретін жұптық жұмыс түріне тоқталғанды жөн көрдік. Студенттерге суреттер таратылады, суреттегі бейнені жұптық әңгіме жүргізу арқылы орындайды. Жұптық әңгіме кезінде студенттер әр түрлі идеяларын ортаға салды. 1. Әңгімелесу түрлерінің беретін нәтижеге көңіл бөлсек, сапалы білім берудің бір жолы – диалогтік оқытуды үнемі жүзеге асырып отыру. Әсіресе жұппен, топпен ауызша талқылау зерттеушілік әңгіме арқылы жақсы нәтижеге жеткізеді [5] Диалогтік оқыту өзінің тек мазмұнымен студенттердің бірден жаңа бір идея шығарып, жағымды психологиялық жағдайға әкеледі. Тәжірибе көрсеткендей, әдетте сабақта көбіне сабаққа қатыспай тұйық отыратын студенттердің сабаққа қатысымы, белсенділігі

артты. Өйткені диалогтік оқыту кезінде мен өз тәжірибемде студентер еркіндікке қолы жетіп, жолдастарымен еркін қарым қатынас жасауда әрекетшіл болып басқаларды өзіне тартатын мүмкіндікке ие болды. Ортақ пролеманы талдау кезінде өз ойын дәлелдеп, дәлелдей білуді үйренгенінің өзі оқытушы үшін, студент үшін үлкен жетістік болды[6]. Тәжірибе өткізу барысында сабақ ұйымдастырғанда студенттерге бір-біріне сұрақты нақты дәл, белгілі бір мақсаты көздеп қою қажеттігін өң бойы ескертіп отырылады және бір-біріне қойылған сұрақтарға жауап берген кезде нақты, қысқа, нұсқа жауап беруін студенттердің қадағалануы қажет. Рэпт және Браунның оқытушылардың жауаптары мен түсініктемелеріне қарай әрекет студенттің түрлерін атап кеткен, бұл мұғалім үшін маңызды мәселелердің бірі. Студенттің жауап беру кезінде кідірісіне дұрыс әрекет жасау, одан қалай шығу жағы қарастырылған. Мысалы: берілген тапсырманы студент түсінбедім десе, егер біз өзіміз түсіндірсек біздің біраз уақытымыз кетіреміз, ал топтағы студенттерге тапсырсақ олар ақылдасып, бір-бірімен кеңесіп нәтижеге тез қол жеткізеді.

Қорытынды. Жалпы күнделікті сабақтарымызда көбіне жауап беру жылдамдығына көп көңіл бөлмейміз, тек шамамамен жүріп, осының әсерінен үнемі уақыт тығыз болып қалады да сабақта асықтырып ойларын жинақтауға уақыт жетпей жатады. Ал, осы бағытта жұмыс жүргізуде нақты теорияға сүйеніп, әр әрекетімізді реттеуге болады, осы арқылы жаңа технологияны кеңірек қолдануға мүмкіндік туғызады. Сабақ беру басырысында осы әдіс арқылы сабақ жүргізуде, студенттерден өзгерістер байқалды, студенттердің жауап беруді сенімділігі артты. “Үйренуді үйрету” идеясы жүзеге асатындығын көрдім. Студенттер өз беттерінше жұмыс істеп, жаңа тақырыпты өздері ізденушілікпен меңгере бастады және өз ойларын, түсініктерін талдауға мүмкіншілік алды. Жаңа оқу технологияларын қолдану барысында түрлі кедергілердің кездесетіні де анық. Соның бірі оқытушылардың бұл жұмыс әдістеріне дағдыланбауы. Сондықтан, бастауыш сыныптан бастап, осы әдістер қолданылса, жақсы нәтижелер күтуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1) Қазақстан мектептеріндегі шетел тілдері журналы, 2013ж, №6, 25-бет
- 2) Құсайынов А. Әлемдегі және Қазақстандағы білім берудің сапасы,
- 3) Мұғалімге арналған нұсқаулық, екінші негізгі деңгей, үшінші басылым
- 4) Alexander, R.J (2008). *Towards Dialogic Teaching. Rethinking classroom talk (4th ed)* [Диалогтік оқыту. Сыныптағы әңгімені қайта қарау. (4-басылым)]. York: Dialogos.
- 5) Щукин А.Н. *Обучение иностранным языкам. Теория и практика.* – М.: Филоматис, 2014. - 416
- 6) Сейтенова С.С. *Методологические основы языкового образования и литературного развития младших школьников / под ред. Профессора Т. Г. Рамзаева, Санкт-Петербург, 1999, 117 с.*

МРНТИ 17.01.45

Д. Сатемирова ¹, Б. Орал ², Ш. Абдиева ³

¹ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,

^{2,3} Халықаралық Бизнес Университеті,

Алматы, Қазақстан

ОРЫС ТІЛДІ МЕКТЕПТЕРДЕ ЖАҢАРТЫЛҒАН БАҒДАРЛАМА БОЙЫНША ЛИРИКАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДЫ ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада орыс тілді мектептерде жаңартылған бағдарлама бойынша лирикалық шығармаларды оқытудың маңызы мен ерекшеліктері туралы айтылады. Әдебиеттің үш тегінің бірі болып саналатын - лирика жанрына анықтама беріліп, ерекшелігі қарастырылады. Лириканы оқытудағы басты мақсат көрсетіледі. Орыс тілді білім беретін мектептерде лирикалық шығармаларды оқытудың өзіне тән ерекшеліктері мысалдармен дәйектеледі. Лирикалық шығармалардың мазмұнын орыс тілді оқушыларға жеткізудегі әдіс-тәсілдер көрсетіледі. Жаңартылған бағдарламаның мемлекеттік бағдарламада көрсетілген ерекшеліктері санамалап айтыла кетіп, орыс мектебінде жаңа бағдарлама негізіндегі 5 сыныптың қазақ тілі мен әдебиеті оқулығы бойынша бөлімдердің атауы мен әр бөлімдегі лирика жанрына қатысты берілген тақырыптар саны нақты түрде көрсетіледі. Орыс тілді мектептердегі оқушылардың әрқайсысына жеке тұлға ретінде назар аударып, жаңартылған бағдарлама бойынша лирикалық шығармаларды оқытудың маңызын ескере отырып, жұмыс жасаудың әр түрлі жолдарын қарастыру сияқты – басты мәселелер туралы сөз болады. **Түйін сөздер:** лирика, лирикалық шығармалар, оқыту, жаңартылған бағдарлама

D.Satemirova ¹, B.Oral ², Sh. Abdieva ³

¹ *Kazakh National Pedagogical University after Abay,*

^{2,3} *University of International Business,*

Almaty, Kazakhstan

THE IMPORTANCE OF STUDYING LYRICAL WORKS ACCORDING TO THE UPDATED PROGRAM IN RUSSIAN-LANGUAGE SCHOOLS

Abstract

This article discusses the importance and features of teaching lyrical works in Russian-language schools according to the updated program. Schools with the Russian language of instruction highlight the characteristic features of teaching lyrical works. The article describes methods and techniques for transmitting the content of lyrical works to children with the Russian language of instruction. The article clearly indicates the number of topics set in the genre of lyrics based on the textbook of the Kazakh language and literature of the 5th grade based on the updated program. The article reveals the essence of the main problem of studying lyrical works in schools with the Russian language of instruction of the updated program

Key words: lyrics, lyrical works, study, learning, updated program

Д. Сатемирова¹, Б.Орал², Ш. Абдиева³

¹ Казахский национальный педагогический университет им. Абая,

^{2,3} Университет Международного Бизнеса,

г. Алматы, Казахстан

РОЛЬ ИЗУЧЕНИЯ ЛИРИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ ПО ОБНОВЛЕННОЙ ПРОГРАММЕ В РУССКОЯЗЫЧНЫХ ШКОЛАХ

Аннотация

В данной статье рассматривается значение и особенностях преподавания лирических произведений в русскоязычных школах по обновленной программе. Школы с русским языком обучения выделяют характерные особенности преподавания лирических произведений. Излагаются способы и приемы передачи содержания лирических произведений детям с русским языком обучения. В статье четко указывается количество тем, заданных в жанре лирики по учебнику казахского языка и литературы 5 класса на основе обновленной программы. Раскрывается суть основной проблемы изучения лирических произведений в школах с русским языком обучения обновленной программы.

Ключевые слова: лирика, лирические произведения, обучение, обновленная программа

Кіріспе. Жаңа ғасыр білім беру кеңістігінде жаңа талаптар тудырып, елімізде қазақ әдебиетін мемлекеттік тілде оқыту мәселесінің заман талаптарына, әлеуметтік сұраныстарға сай ұйымдастырылуын айқын белгілеп отыр. Қай кезеңде, қай заманда болмасын “мектептегі басты тұлғамұғалім” десек, дүниежүзілік даму деңгейінен кем түспейтін, иық тірестіре алатын, алған білім мен тәрбиелік қазынасын туған еліне, адамзат игілігіне жұмсай алатын қазақтың ой, танымының иесі, саналы азаматты жетілдіруге үлес қосатын өлең өнерін оқыту үрдісі оны ұйымдастырушы мұғалімге жауапты міндет жүктейді. Сондықтан бүгінгі тандағы мектеп мәселесі “Білім беру мен тәрбие үрдісіне инновациялық қызметті енгізу арқылы білім сапасын арттыру” оқушылардың өз “менін” қалыптастыру болса, лирикалық шығармаларды мектепте оқыту үрдісінде де педагогика жаңалықтарын қазіргі оқытып жүрген пән ерекшелігіне қарай қолдана білу - оқыту мақсатына жетудің бір жолы. Еліміз өз тәуелсіздігіне ие болып, ұлттық санада үлкен өзгерістер байқалып жатқан шақта әдебиет пәнінің танымдық та, тәрбиелік те мәніне ерекше көңіл бөлінуде. Себебі, жас ұрпаққа білім мен тәрбие беру ісінде олардың дүниеге көзқарасын қалыптастырып, сана- сезімін дамытатын пәндер арасында әдебиет пәніне ешбірі тең түсе алмайды. Әдебиет сөз өнері. Ал баланың талғамын, мінезін, танымын қалыптастырудағы әдебиеттің ғажап жанрының бірі – лирика.

Әдістеме. Лирика – шындықты адамның ішкі көңіл-күйіне бөлеп, ойы мен сезімін астастыра суреттейтін терең психологиялық шығарма. Ол әдебиеттің Аристотель заманынан бері келе жатқан дәстүрлі үш тегінің бірі. Көбіне өлеңмен жазылады, сюжетке көп бара бермейді. Оқиғадан гөрі отты сезімге, бас-аяғы тұжырымды философиялық ойға жинақталады. Лирика тілсіз түйсіктерге сөз береді, оларды тар кеуденің қыспағынан көркемдік өмірдің таза самалына алып шығады да, ерекше өмірге бастайды. Лириканың бас қаһарманы – ақынның өзі. Мұның эстетикалық қасиеті де, тәрбиелік күші де айрықша үлкен. Себебі, бұл арада өлеңді жазған адам оқыған адамға айналып, ақын мен оқырманның көңіл-күйлері бір-біріне ұштасып, бірігіп, біте қайнасып кетеді. Өр халықтың лирикалық өлеңдері оның ауыз әдебиетінен басталған. Мәселен, қазақ лирикасының басы тұрмыс-салт өлеңдерінде - той бастар мен жар-жарда, сыңсу мен беташарда немесе мұң-шер өлеңдерінде, қоштасу мен көңіл айтуда, естірту мен жоқтауда жатыр.

Лириканы оқытудың басты мақсаты оқушыларды поэзияны сүйуге, оның кестелі тілін сезіне білуге, эстетикалық ләззат ала білуге, әдемі, көркем сөйлей білуге баулу болып табылады. Оқушылардың өздеріне ұнаған шумақтарды, әдемі де сұлу бейнелі сөздерді, ұтымды шебер шыққан сөз тіркестерін жаттап алуының немесе дәптерге жазып алуының маңызы зор. Мұндай жұмыстар оқушылардың өлеңнің табиғатын түсінуіне және жағымды сезімдердің дамуына үлкен әсер етеді.

Орыс тілді білім беретін мектептерде “мемлекеттік тіл” мәртебесіндегі қазақ тілін жандандыру мәселесі енді қазақ әдебиетін оқытудың контекстік проблемаларына айналды. Жаттанды тілді оқушыларға берілген лирикалық шығармалардың құндылығын қалай ашуға болады. Осы тұрғыда алдымен ғалым-психологтардың еңбектеріне назар аударар болсақ, орыстілді аудиторияда қазақ

әдебиетін оқыту мәселелері жайында психология тарапынан ғылыми зерттеулер тек, Ж.Аймауытовтың “Психологиясын” есептегенде, жоқтың қасы.

Орыс мектептерінде лирикалық шығармаларды оқытуда қазақ сөзінің ерекшелігін, қазақ өлеңдерінің төл тілде және аудармалы түрде оқытудың ұқсастығы мен айырмашылығын, лириканы сыни тұрғыдан меңгерту қажет. Лирикалық шығармалардың мазмұнын орыс балаларына жеткізуде қосалқы мәтінді, яғни өлеңнің орыс тіліне аударылған баламасын қолдану керек. Көркем аударма мәтінін – дидактикалық құрал элементі етіп ұсыну, біріншіден сабақ уақытын ұтымды қолдануға әсерін тигізеді, екіншіден автордың идеясын түсінуге көмектеседі, үшіншіден қарсы ағымда түпнұсқалы мәтін мен аударма мәтіннің айырмашылығына көңіл бөледі. Лирикалық шығармаларды оқытқанда тағы бір ескеретін жайт орыстілді оқушыларға әсер ету үшін талапқа сай жақсы оқылуы. Оқушылар өлеңнің көркемдік мазмұнын білмесе де оның ырғағы мен әуеніне эмоционалдық түрде бірден елтиді. Оларды мәтіндегі бейнелік, дағдыдан тыс толғаныстар таң қалдырады. Өлеңді оқып болған соң “минуттік үнсіздік” болғаны дұрыс, өйткені сабақ үстіндегі пауза оқушылардың лирикалық мәтіннен алған әсер мен эмоция ықпалында адам әрі оқырман ретінде өз тәжірибесіне енгізуіне жол ашады. Міне, осылайша лирикалық жанрдық өзіне тән ерекшеліктері оқыту үрдісінде ескерілгенде ғана сабақ нәтижелі болмақ.

Орыс мектептерінде қазақ әдебиетін оқытуға байланысты кітаптар мен әдістемелік құралдарда әдебиетті оқытуға байланысты әр-түрлі әдіс-тәсілдер жинақталған. Мысалы, ақын-жазушы өміріне, шығармаларына қатысты мәліметті салыстыруда көрнекі құралдарды пайдалану, әдеби теориялық ұғымдарды оқытуда жеткен жетістіктер мен ізденістердің маңызы зор. Дегенмен де әлі де болса зерттеуді қажет ететін дүниелер аз емес. Қазіргі таңда жаңартылған бағдарлама бойынша лирика жанрын қазақ мектептерінде оқыту туралы еңбектер болғанымен, орыс мектебінде оқыту әлі де болса нақты зерттеліп қарастырылмаған. 2017 жылдан бастап 5 және 7 сыныптар ҚР білім заңына сәйкес жаңартылған бағдарлама бойынша оқытыла бастады. Осыны ескере отыра, орыс мектептеріндегі 5 сыныптардағы лириканы оқытуға арнайы тоқтала кетсек.

Орыс тілді мектептердегі әдеби білімнің жаңа бағдарламалары көп компонентті, көп деңгейлі біртұтас оқу-әдістемелік жүйе. Бағдарламадағы базалық білім мазмұны – бұл бұрынғы бағдарламаларда болмаған мүлдем жаңа компонент. Мұнда қазақ әдебиетінен берілетін базалық білім қайта анықталып, тұжырымды түрде жинақталған. Бағдарламаның бұл компоненті авторларға, мұғалімдерге, ата-аналарға пән мазмұнын тұтастай байқауға мүмкіндік береді.

Талқылау. Жаңартылған бағдарламадан бұрын 5,7 сыныптардың дәстүрлі бағдарламасында қазақ тілі мен әдебиеті жеке пән ретінде оқытылатын болса, жаңа бағдарламада екеуі қазақ тілінің аясында оқытылады. Жаңартылған бағдарлама бұдан бұрынғылардан несімен ерекшеленеді? Басты ерекшеліктері ретінде бірнеше мәселе алға тартылады:

1. Қазақ тілі – Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі болғандықтан, оны оқытудың өзіндік ерекшелігі болатынын күн тәртібіне ашық қоятын мезгіл келіп жетті. Қазақ тілін ана тілін оқыту әдістемесімен де байланыстыру және шет тілі ретінде оқыту әдістемесінің қажетті де маңызды тұстарын ғана алу көзделеді.

2. Қазақ тілін үйрету мәтінге негізделгендіктен, “Қазақ тілі” мен “Қазақ әдебиеті” пәндері кіріктіріліп оқытылады.

3. Басты бағыт – қазақша өзара тіл қатысу арқылы тіл табысуға, түсінісуге үйрететін тыңдау, сөйлеу /сөйлесу, оқу, жазу дағдыларын қалыптастыратын коммуникативтік әдістері басшылыққа алынады.

4. Коммуникативтік дағдылар сыныптар өскен сайын, тілді меңгеру құзыреттілік деңгейлеріне (А, В, С) сай, күрделеніп отыруы көзделген.

5. Дидактикалық яғни оқыту үдерісі – мұғалім мен оқушының “субъекті – субъектілік” қатынаста өтуіне негізделген. Мұғалім - бұрынғыдай, білім мазмұнын баяндаушы емес, енді мұғалім - білім мазмұнын оқушының өз бетімен меңгеруіне қажетті коммуникативтік-сөйлеу жағдаяттарын ұйымдастыра отырып, оқушылардың қазақша ауызекі, жазбаша сөйлеу тілін қалыптастырушы, дамытушы тұлға. Бұрынғы бағдарламада мұғалім - жаңа білім мазмұнын баяндаушы, ал оқушы – қабылдаушы болған. Жаңартылған бағдарламада оқушы – білімді өзі ізденуші ролінде болады, сондықтан, интерактив, актив әдістерді молынан қолдану - басты шарт. Қазақ тілін оқыту үдерісі осы логикаға лайықталып құрылған.

6. Тілдік және әдебиет тақырыптары қазіргі заманның ғана емес, ғылым мен технологияның дамуын ескере отырып, соған сай дамитын алдағы келе жатқан заман оқушыларына қажетті тақырыптардан да іріктелінген.

7. “Қазақ тілі мен әдебиеті” (Т2) пәні бойынша оқу бағдарламасын жүзеге асыру барысында пән мамандары “бір мұғалім – бір тіл” қағидатын ұстанады. Яғни сыныпта қазақ тілді орта қалыптастырып, тілді аудармасыз (орыс тілі, тәжік тілі, т.б.) таза күйінде үйретуге бағытталады. [1.,56].

5-сыныпта қазақ тілі мен қазақ әдебиеті кіріктіріле, мынадай тақырыптар меңгертіледі:

Кесте 1

Қазақ тілі	Әдебиет
Отбасындағы дәстүр мен мерекелер	М.Мақатаев. “Тоқта, балам, атаң келеді артыңда!”.
Мектеп өмірі. Әдепті бала - арлы бала	Б.Соқпақбаев. “Менің атым Қожа” повесі (үзінді).
Қазақстандағы жан жануарлар мен өсімдіктер әлемі	Жан - жануарлар туралы ертегілер, жұмбақтар.
Ежелгі көшпелілер мәдениеті	Тұмар ханшайым туралы аңыз.
Су – тіршілік көзі	Ө.Тәжібаев. “Сырдария” өлеңі.
Әлемдегі ірі кітапханалар	Абай Құнанбайұлы. “Ғылым таппай, мақтанба” өлеңі.
Денсаулық – зор байлық	“Ең үлкен байлық” ертегісі.
Менің Тәуелсіз Қазақстаным	Қ. Сарин. “Тәуелсіздік” өлеңі.
Аспан әлемінің құпиялары	Жұлдыздар туралы аңыздар, ертегілер.
Компьютердің тілін табу – өнер	Ы.Алтынсарин. “Өнер-білім бар жұрттар” өлеңі.
Қазақстандағы ұлттар достастығы	М.Мағауин. “Бір атаның балалары” (үзінді).
Ұлы Дала табиғаты	Қ. Мырзалиев. “Табиғат – жаратылыс пернесі” өлеңі.
Ер есімі – ел есінде!	Ғ. Мүсірепов. “Қазақ солдатты” романы (үзінді).

Байқағанымыздай 5- сынып бағдарламасында лирикалық шығармалар саны – 6.

5 сыныпта қалыптасу игерімді оқушылардың сапалы меңгеруі үшін олардың қазақ тілінде сөйлеуге мүдделігін тудыратын мотивациялық тапсырмалар даралық, жұптық, топтық жұмыс түрінде қамтылған. 5-сынып оқушысының жас ерекшелігіне қарай лайықталған тапсырмалар олардың өз білімін өзі бағалауына мүмкіндік береді. Бұл мұғалімнің шеберлігіне қарай оқушылардың білімін формативті бағалауға ықпал етеді. Оқытудың инновациялық жүйесін зерделеген әдіскерлердің пайымдауынша, “формативті бағалау – оқу үдерісіне өзгерістер енгізу мақсатында оқушының даму жолын бағалы отырып, мұғалімнің оны одан әрі жетілдірудің тетіктерін табуына жол ашатын бірден-бір бағалау жүйесі” [2., 21].

Орыс тілді оқушыға қазақ халқының ұлттық мәдениетін, тарихын салт-санасын, әдет-ғұрпын танытатын және таныта отырып, Отан сүйгіштік, адами биік қасиеттерге тәрбиелейтін лирикалық шығармалардың алатын орны ерекше. Лирика сабағы – оқушыны өнерді эмоциялық- эстетикалық тұрғыдан түйсіне білуге үйретеді. Лирика – оқушының өмір, болмысқа эстетикалық қарым-қатынасын қалыптастырушы құрал. Ол психологиямен, дидактикамен астасып, оқыту-тәрбиелеу мәселелерінің міндеттерін орындауға белсенді ат салысады. Орыс мектептерінде оқытылатын лирикалық шығармалар түсінуге жеңіл, тез меңгерілетін болуы тиіс. “Лирика - өмір құбылысына ақынның көзқарасы, түсіну, сезімі, күйініші – сүйініші, онда адам өмірінің асқақтығы да кейде қоңыр күйі де көрінеді” - [3., 69] дейді академик Қ.Жұмалиев. Өзге тілді аудиторияда адам сезімінің қыр-сырын, автордың айтпақ ойын түсіндіру ерекше ыждахаттылықты талап етеді. Өзге ұлтқа лирикалық шығарманы оқытпас бұрын, “лирика” жанрына тоқталу керек. “Лирикалық шығарма сюжетке көп бара бермейді. Оқиғадан гөрі отты сезім басымдау, күллі сюжет сол сезім маңына жинақталады. Ашуландырған, қуантқан, ренжіткен, рақаттандырған, қинаған, мазасын алған. Не тыныштық берген нәрсенің бәрін де лирика өзінің заңды еншісіндей қабыл алмақ”[4.,43].

Қорытынды. Қорыта келгенде, лирикалық шығармаларды орыс мектептеріне оқыту – маңызы зор істердің бірі. Өзге ұлт өкілдерінің тілдерінде оқытатын мектептерде лириканы қазақ тілінде оқыту – қазіргі қоғамдық – әлеуметтік сұраныс талабынан туындап отырған мәселе. Орыс тілді мектептердегі оқушылардың әрқайсысына жеке тұлға ретінде назар аударып, оның ішкі әлеміне барлау жасап, психологиялық мүмкіндіктерін зерттей отырып, жұмыс жасаудың әр түрлі жолдарын қарастыру – бүгіннің басты мәселесі. Орыс мектептебінде лирикалық шығармаларды оқыту, талдау жұмыстарының көптеген көкейкесті мәселелері көптеген зерттеулерді талап ететін мәселе. Бүгінгі күн балаларының психологиясы, таным-түсініктері, рухани қабылдаулары күннен-күнге өсіп, белсенділігі, ортаға үйренуі, оны қабылдауы басқаша. Сондықтан да қазақи қанымызға сіңген санамызға енген ұрпақтан-ұрпаққа көшіп, талай заманды, талай жанды таң қалдырып келе жатқан аса биік, парасат көзі – өлеңге деген құштарлықты, қызығушылықты орыс тілді мектептердегі әдебиет сабақтарында пән мұғалімдері жарасымдылықпен жалғастырып, лириканың қуаттылығын оқушы бойына сүйіспеншілікпен сіңіре білсе, оқыту сапасының әдістемеге сай маңызы арттатыны анық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1) *Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016 - 2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. Астана. 2016 . -301.- кітап*
- 2) *Қазақ тілі мен әдебиеті: Бәйшешек. Мұғалім кітабы. 5- сынып, Көкжиек-Горизонт баспасы, 2017.-170.- кітап*
- 3) *Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. - Алматы: Жазушы, 1997. – 198 б.- кітап*
- 4) *Белинский В.Г. Избранное. -Москва, 1959. – 510.- кітап*

МРНТИ:14.07.07

Қ. Мұхамеди¹, А.Тұрысбек²

*¹ Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан*

*² Сулейман Демирель Университеті,
Қаскелең, Қазақстан*

ОҚУШЫЛАРҒА ЭССЕ ЖАЗУДЫ ҮЙРЕТУДЕ ҚОЛДАНЫЛАТЫН ТАПСЫРМАЛАР МЕН ЖАТТЫҒУЛАР ЖҮЙЕСІ

Аңдатпа

Мақалада оқушыларға эссе жазуды үйретуде қолданылатын тапсырмалар мен жаттығулар жүйесі берілді. Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі, Ұлттық тестілеу орталығының тарапынан дайындалған эссе жазу бойынша нұсқаулықтағы эссенің құрылымы мен жазылу заңдылықтары сақтала отырып, эссенің әр бөліміне тапсырмалар жүйесі дайындалды. Эссенің кіріспе бөліміндегі тақырыпты түсінгені туралы жазылатын сөйлемді ұтымды жазу үшін үш тәсіл берілді. Сонымен қатар тақырыптың өзектілігін анықтауды үйрететін жаттығу дайындалды. Эссенің негізгі бөлімінде жазылатын тезисті қолдаушы пікірлерді анықтауды, оларға аргумент табу, анализ жасауды дағдыландыратын тапсырмалар мен жаттығулар жүйесі берілді. Қосымша оқушылардың қызығушылығын арттыру мақсатында, жеңілден қиынға ұстанымын басшылыққа ала отырып, деңгейлік үш тапсырма үлгісі ұсынылды. Барлық тапсырмалар мен жаттығулар жүйелі, жинақы жасалды.

Түйін сөздер: мектеп оқушылары, әдістемелік нұсқаулық, эссе құрылымы, аргумент, жаттығулар жүйесі

К.Мухамеди¹, А.Турысбек²

¹ Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan

² University of Suleyman Demirel,
Kaskelen, Kazakhstan

SYSTEM OF TASKS AND EXERCISES USED TO TEACH PUPILS TO WRITE AN ESSAY

Abstract

In the article, students were given several examples of tasks and exercises that can be used in teaching essay writing.

The task system for each section of the essay was prepared in accordance with the guidelines for writing an essay by the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, the National Testing Center. There are three ways in which you can successfully write a proposal for understanding the topic in the introductory section of the essay. A set of exercises is proposed that will help determine the proposals supporting these that will be written in the main part of the essay, find arguments and analyze. In order to increase students' interest in classes, three tasks were given in terms of level. All tasks and exercises are done systematically.

Key words: school students, guidelines, essay structure, argument, exercise system

К. Мухамеди¹, А. Турысбек²

¹ Казахский национальный университет имени аль-Фараби,

² Университет имени Сулеймана Демиреля,
Каскелен, Казахстан

СИСТЕМА ЗАДАНИЙ И УПРАЖНЕНИЯ, ИСПОЛЬЗУЕМЫХ ДЛЯ ОБУЧЕНИЯ УЧЕНИКОВ НАПИСАНИЮ ЭССЕ

Аннотация

В статье учащимся были предложены несколько образцов заданий и упражнений, которые можно использовать при обучении написанию эссе. Система заданий для каждого раздела эссе была подготовлена в соответствии руководства по написанию эссе Министерством образования и науки Республики Казахстан, Национальным центром тестирования. Дано три способа, которыми можно успешно написать предложения, дающее понимание темы во вступительном разделе эссе. Было также подготовлено упражнение для определения актуальности темы. Предложен ряд комплексных упражнений, которые смогут определять предложения поддерживающие тезисы, написанные в основной части эссе, найти аргументы и проанализировать. В целях повышения интереса учащихся к занятиям, были выданы три задания по уровню. Все задания и упражнения сделаны системно.

Ключевые слова: ученики школ, методические указания, структура эссе, аргумент, система упражнений

Кіріспе. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің 2016 жылдың 16 қарашасында шыққан №660 бұйрығына сәйкес 2016-2017 оқу жылында жалпы орта білім беретін мектептердің 11-сынып оқушыларын қорытынды аттестаттауға өзгерістер енгізіліп, 11-сынып оқушылары үшін қазақ тілі мен әдебиеті пәнінен эссе жазу міндеттелген еді. Жалпы кез келген маман үшін өз ойын анық, түсінікті, сауатты жаза білу маңызды.

Әдістеме. “Эссе” сөзі латынның “exagium” – “өлшеу” сөзінен шыққан, ал француз тіліндегі “essai” сөзі “тәжірибе” “әрекет”, “нобай”, “сынақ” деп аударылады. Бұл жанрды әдебиет саласына енуіне басты себепкер болған француз Мишель де Монтеньнің “Тәжірибелер” атты әртүрлі өмірлік тақырыптарды қозғайтын ойтолғаулар тұратын еңбегі. “Кітабымның мазмұны – мен өзіммін” деген француз жазушысы эссе жанрының іргетасын қалады [1]. “Қысқа әдеби энциклопедиясында”: “Эссе – бұл белгілі бір тақырыпты түсіндіретін және жеке көзқарастарды, оған байланысты ойларды басқа жолмен жеткізу әрекетін білдіретін шағын көлем мен еркін композициядағы прозалық шығарма [2]”,

– деп анықтама берілген. Еуропада іргесі қаланған бұл жанр мектеп бағдарламасына енгізілгеніне көп болмаса да, эссенің өзіне тән табиғатын Абайдың қара сөздері, Шоқан Уәлихановтың жазбалары, Алаш баспасөзіндегі Ахмет Байтұрсынов бастаған ұлт зиялыларының, М.Әуезов, С. Мұқанов, Ғ. Мүсірепов сынды классик жазушылардың, әдебиет зерттеушілері З. Қабдолов, Т. Кәкішев, жазушылар Ө. Кекілбаев, М. Мағауин, Ш. Мұртаза, публицист-ғалым К. Қамзин, Б. Жақып, танымал журналистер Н. Жүсіптің туындыларынан көре аламыз [1].

Нәтижелер. Эссе жазу мұғалімдер мен оқушылар үшін жаңа формат болғандықтан, Ұлттық тестілеу орталығы тарапынан көмекші құрал ретінде әдістемелік нұсқаулық әзірленді. Әдістемелік нұсқаулықта эссенің құрылымын төмендегідей береді:

Эссе құрылымы

Кіріспе

1. Эссе тақырыбын түсінгені туралы сөйлем
2. Тақырыптың өзектілігі туралы жазу
3. Тезис (позиция/ұстаным, негізгі идея)
4. Кіріспе бөлімінен негізгі бөлімге өтуші сөйлем (қажет болғанда)

Негізгі бөлім

1. Тезисті қолдаушы пікір
2. Пікірге қатысты аргумент
3. Анализ
4. Абзацты қорытындылаушы сөйлем
5. Негізгі бөлімнің бірінші абзацынан екінші абзацына өтуші сөйлем (қажет болғанда)

1. Тезисті қолдаушы пікір

2. Пікірге қатысты аргумент

3. Анализ

4. Абзацты қорытындылаушы сөйлем

5. Негізгі бөлімнің екінші абзацынан үшінші абзацына өтуші сөйлем (қажет болғанда)

1. Тезисті қолдаушы пікір

2. Пікірге қатысты аргумент

3. Анализ

4. Абзацты қорытындылаушы сөйлем

Қорытынды

1. Кіріспе бөліміндегі тезиске қайта оралу

2. Негізгі бөлім абзацтарының түйін. Эссені қорытындылаушы сөйлем[3,56].

Талқылау. Осы берілген эссенің құрылымына байланысты біз мақаламызда оқушыларға эссе жанрындағы шығармаларды жазуға жаттықтыратын тапсырмалар мен жаттығулар жүйесін құрастырдық. Жаттығулар эссенің әр бөліміне арналып жасалды. Алдымен эссе жазуға арналған жаттығуларды талдайық. Жаттығуға қатысты мысалдар Ұлттық тестілеу орталығы дайындаған оқу-әдістемелік құралынан алынды[3].

№1 Кіріспе бөліміне арналған тапсырмалар:

1.1 Тапсырма

Мақсаты: Оқушыларға кіріспе бөлімін жазуды үйрету.

Ерекшелігі: Әлемдік әдістемеге сүйене отырып кіріспе бөлімін ұтымды тәсілдермен жазу.

Төменде берілген “Қызықты дерек”, “Оқиға”, “Резюме” тәсілдерін оқи отырып, өз мысалыңызды жазып көріңіз. Тақырып: “Ұлттық болмысты сақтау - рухани жаңғырудың ең басты шарты”.

1. Қызықты дерек

а. Мысал: Бір минуттық мультфильм шығару үшін 150 мың сурет салу керек екен. (“Мультфильмнің оң және теріс жақтары”)

2. Оқиға

а. Мысал: Бірде дүкенде кезекте тұрсам, алдымда 5-6 жасар кішкентай қыз соңғы тиынын санап, нан алып тұр екен. Сонда дүкенші әлгі қыздан “Ата-анаң қайда?” - деп сұрады, қыз болса “Анам о дүниелік болып кеткен, әкем болса, ішімдікке салынып кетті” - дегенде көзінен жас тамды. (“Ішімдіктің зардабы”)

3. Резюме

а. Мысал: Күлтегін – екінші Шығыс Түрік қағанаты әскерінің бас қолбасшысы, “көк түріктің көк семсері” атанған атақты батыры. (“Күлтегін” жырындағы осы жолдардың қазіргі Қазақстанмен байланысы бар ма?)

1.2 Тапсырма

Мақсаты: Өзектілікті анықтауды үйрету

Ерекшелігі: Мәтіннің ішінен өзектілікті білдіретін сөйлемді анықтау.

Берілген кіріспе бөлімінің ішінен тақырыптың өзектілігін көрсететін сөйлемді табыңыз.

Батыр – ерен күш иесі, еш нәрседен орықпайтын, жауға тік келетін айбарлы адам. Адамның батырлығы, батырға тән мінезі жағдаят үстінде танылады. “Ақиқат пен аңыз” роман-диалогіндегі кейіпкер – Ұлы Отан соғысының батыры Бауыржан Момышұлы. Әзілхан Нұршайықов туындыда аты аңызға айналған батырды оқырманына барыныша жеткізуге тырысқан. Оны қан майдандағы батыр ретінде ғана емес, адам құндылықтары тұрғысынан да таныта білген.

№2 Негізгі бөлімді жазуға арналған тапсырмалар

2.1 Тапсырма

Мақсаты: Тезистерге қолдаушы пікірді табуды үйрету.

Ерекшелігі: Сыни тұрғыдан ойлап, оқушы тезиске пікір табуды үйренеді.

Берілген тезиске қолдаушы пікірлерді табыңыз.

Тақырыбы: Әзілхан Нұршайықовтың “Ақиқат пен аңыз” роман-диалогіндегі автордың батыр мінезін танытуын талдап жазыңыз.

Тезис: Оны қан майдандағы батыр ретінде ғана емес, адам құндылықтары тұрғысынан да таныта білген.

А) Роман-диалогте Бауыржан Момышұлы қас батырға тән мінезімен көрінеді.

Ә) Әзілхан Нұршайықов қазақ елінің біртуар қаламгері.

Б) Сонымен бірге, адам бойындағы жақсы қасиеттердің бәрі батырға да тән. Сондай қасиеттердің бірі ретінде автор туындыда Бауыржан Момышұлын кемеңгерлігімен танытады.

В) Батыр – ерен күш иесі, еш нәрседен қорықпайтын, жауға тік келетін айбарлы адам.

2.2 Тапсырма

Мақсаты: Айтылған пікірге аргумент табуды үйрету.

Ерекшелігі: Белгілі пікірлерге дұрыс аргумент тауып үйренеді

Тезисті қолдаушы пікірмен аргументті сәйкестендіріңіз.

1. Н.Назарбаев та Күлтегін қаған сияқты елінің әлеуметтік тұрмыстық жағдайын жақсарту үшін бірқатар жұмыс атқарған. Олардың ел басқаруының алғашқы жылдарында халықтың тұрмысы мүшкіл еді.

2. Ел басқарушылар халқының тұрмыс жағдайын көтергеннен кейін, ел іргесінің беріктігін ойластыра бастады.

3. Роман-диалогте Бауыржан Момышұлы қас батырға тән мінезімен көрінеді.

4. Сонымен бірге, адам бойындағы жақсы қасиеттердің бәрі батырға да тән. Сондай қасиеттердің бірі ретінде автор туындыда Бауыржан Момышұлын кемеңгерлігімен танытады.

А) “Тату елге жақсылық қылдым [4]”

Ә) “...не бары жаудың екі-ақ танкін жойдым” деген сөзіне: “Сен сияқты солдаттың әрқайсысы екі танктен қирата берсе, ол осал іс пе екен!? ... сегіз фашисті өлтіріпсің, ... Ал екі мың отандасыңды ажалдан аман алып қалыпсың. Бұл, біле білген кісіге, аз еңбек емес, қарағым!”

Б) “...ұрыс үстінде Момышұлы жаралы болды. “Енді шегінерлік жер жоқ, полкта адам аз қалды, не көрсем де полкпен бірге көремін”, - деп ол ұрыс даласын тастап кетуден бас тартты [5,232 б.]”.

В) “Күлтегін” жырында:

Іші ассыз,

Сырты тонсыз,

Бейшара, мүсәпір халыққа отырдым [4], - десе, “Егемен Қазақстан” газетінің 2014 жылғы басылымдарының бірінде: “Қазақстан 90- жылдардың орта шенінде қалған дағдарысты жағдай республиканың барлық әлеуметтік табыстарын апат шегіне апарып қойды. ...Осының барлығы Қазақстан халқының айтарлықтай бөлігінің өмір сүру деңгейі күрт төмендеп кетуіне алып келді”.

2.3 Тапсырма

Мақсаты: Пікірге аргумент табуды үйрету.

Ерекшелігі: Мәтіннен пікірге аргумент табуды үйренеді.

Берілген пікірге “Күлтегін” жырынан аргумент табыңыз.

Пікір: Күлтегін қаған елінің әлеуметтік жағдайын жақсарту үшін бірқатар жұмыстар атқарды.

Жырдан үзінді:

Халқымды
Тойдырайын деп,
Жылап-сықтағанын
Қойдырайын деп
Теріскейдегі
Оғыз тарапқа,
Шығыс қытаңға,
Татабы тарапқа,
Түстіктегі
Табғаш тарапқа
Он екі рет қол кіргіздім.
Бастарына
Қап-қара бұлт үйіріп,
Еңселерін езген
Сор кіргіздім [4]

2.4 Тапсырма

Мақсаты: Берілген аргументтерге өз ойын қосып, анализ жасауды үйрету.

Ерекшелігі: Аргументтерге талдау жасауды үйренеді.

Берілген аргументке анализ жасаңыз.

Үлгі: Роман-диалогте Бауыржан Момышұлы қара батырға тән мінезімен көрінеді. (*Тезисті қолдаушы пікір*) Оны автор Серебряковтың Жоғарғы Президиумға жазған хатындағы: “...ұрыс үстінде Момышұлы жаралы болды. “Енді шегінерлік жер жоқ, полкта адам аз қалды, не көрсем де полкпен бірге көремін”, - деп, ол ұрыс даласын тастап кетуден бас тартты [6]”, - деген жолдар арқылы жеткізді. (*Аргумент*) Бауыржан Момышұлының бойында жігерін қайрай білетін, бірбеткейлік батырға тән мінез бар. Ол ауыр жараланса да, ұрыс даласынан кетпеді. (Анализ)

1. Сонымен бірге, адам бойындағы жақсы қасиеттердің бәрі батырға да тән. Сондай қасиеттердің бірі ретінде автор туындыда Бауыржан Момышұлын кеменгерлігімен танытады. (*Тезисті қолдаушы пікір*) Автордың “...не бары жаудың екі-ақ танкін жойдым” деген сөзіне: “Сен сияқты солдаттың әрқайсысы екі танктен қирата берсе, ол осал іс пе екен!? ... сегіз фашисті өлтіріпсің,... Ал екі мың отандасыңды ажалдан аман алып қалыпсың. Бұл, біле білген кісіге, аз еңбек емес, қарағым! [6]” - деген сөзі арқылы (*Аргумент*) _____

№3 Деңгейлік тапсырмалар жүйесі

1. Тапсырма

Мақсаты: Оңай тапсырмалар беру арқылы оқушылардың қызығушылығын ояту, сөз оралымдарын дұрыс қолдануды үйрету.

Ерекшелігі: Бос орындарға керекті сөз оралымдарын қояды.

1. Бос орынға керекті сөздерді қойыңыз.

Біріншіден	Менің ойымша	Осылайша	Сондықтан
Түйіндей келе	Екіншіден		

“Күлтегін” жырындағы осы жолдардың қазіргі Қазақстанмен байланысы бар ма?

Күлтегін – екінші Шығыс Түрік қағанаты әскерінің бас қолбасшысы, “көк түріктің көк семсері” атанған атақты батыры.

“Күлтегін” жырында оның түрік халқына қаған болып, билік еткен жылдарындағы мемлекет жағдайын алға өрлеткені жайлы айтылады. _____, жыр жолдарын қазіргі Қазақстанмен байланыстыруға болады, яғни Күлтегін қаған мен Қазақстан Республикасының Тұңғыш президенті Н. Назарбаев арасындағы ұқсастық.

_____, Н. Назарбаев та Күлтегін қаған сияқты елінің әлеуметтік-тұрмыстық жағдайын жақсарту үшін бірқатар жұмыс атқарған. Олардың ел басқаруының алғашқы жылдарында халықтың тұрмысы мүшкіл еді. “Күлтегін” жырында:

Іші ассыз,

Сырты тонсыз,

Бейшара, мүсәпір халыққа отырдым, - десе, “Егемен Қазақстан” газетінің 2014 жылғы басылымдарының бірінде: “Қазақстан 90- жылдардың орта шенінде қалған дағдарысты жағдай республиканың барлық әлеуметтік табыстарын апат шегіне апарып қойды. ...Осының барлығы Қазақстан халқының айтарлықтай бөлігінің өмір сүру деңгейі күрт төмендеп кетуіне алып келді”, - деген тарихи естелік – осы күндердің айғағы. Екеуі де азат халқының осындай хал-ахуалын көтеруге күш салды. Жырдағы:

Өлімші халықты тірілттім.

Жалаңаш халықты тонды,

Кедей халықты бай қылдым, - деген жолдардың қазіргі уақытта елбасының түн ұйқысын төрт бөліп жасаған реформалары, заңдары, стратегиялық жоспарлары еліміздің өмір сүру деңгейі минимумынан төмен табысы бар азаматтардың санының азайып, халықтың әлеуметтік жағдайын көтеруімен байланысы бар. _____ қаған мен президент ең бірінші халқының тоқтығын қамдаған.

_____, ел басқарушылар халқының тұрмыс жағдайын көтергеннен кейін, ел іргесінің беріктігін ойластыра бастады. Жырдағы “Тату елге жақсылық қылдым”, - деген жолдардан Күлтегін қағанның көршілес елдермен жақсы қатынас орната алғандығы көрінеді. Сол сияқты Елбасының дүние жүзіндегі антиядролық қозғалысқа бастама көтеруі, елімізде болып жатқан әртүрлі деңгейдегі саммиттер, халықаралық іс-шаралар әлем елдерімен бейбіт, тату өмір сүруді ұстанғанын көрсетеді.

_____ екі басшы да жасампаздықтарымен ұқсас.

_____, қай дәуірде болмасын ел жағдайын ойлаған басшылар идеясында өзара ортақтастық бар. Олардың мақсаты - халқының қуаныш пен шаттыққа толы бейбіт өмір сүруін қамтамасыз ету. Жер бетіндегі елдермен төрт құбыласы тең өмір сүру. Күлтегін қаған мен президент Н.Назарбаевтың ел басқарудағы мүдделері өзгелерге үлгі болуға тұрарлық [3].

2. Тапсырма

Мақсаты: Эссенің құрылымдық бөлімдерін ажыратуды үйрету.

Ерекшелігі: Нақты эссе құрылымдарын ажыратуды үйренеді.

Сәйкестендіру

1. Аргумент
2. Тезис
3. Өзектілік
4. Пікір
5. Қорытынды

Бұл роман-диалогті қазақ қана оқып қоймай, әлемнің әрбір тіліне аударылып, жалпыадамзаттық құндылыққа тәрбиелеудің көркем құралы ретінде таратылуы керек.

“Ақиқат пен аңыз” роман-диалогіндегі кейіпкер – Ұлы Отан соғысының батыры Бауыржан Момышұлы. Өзілхан Нұршайықов туындыда аты аңызға айналған батырды оқырманна барынша жеткізуге тырысқан.

Оны қан майдандағы батыр ретінде ғана емес, адам құндылықтары тұрғысынан да таныта білген.

“Қазақстан 90- жылдардың орта шенінде қалған дағдарысты жағдай республиканың барлық әлеуметтік табыстарын апат шегіне апарып қойды. .Осының барлығы Қазақстан халқының айтарлықтай бөлігінің өмір сүру деңгейі күрт төмендеп кетуіне алып келді [3]”

Екіншіден, ел басқарушылар халқының тұрмыс жағдайын көтергеннен кейін, ел іргесінің беріктігін ойластыра бастады.

3. Тапсырма

Мақсаты: Эссенің құрылымымен жұмыс жасау.

Ерекшелігі: Эссе құрылымын рет-ретімен орналастыруды үйренеді.

Сөйлемдерді мағынасына қарай рет-ретімен қойып көріңіз.

А) Күлтегін – екінші Шығыс Түрік қағанаты әскерінің бас қолбасшысы, “көк түріктің көк семсері” атанған атақты батыры.

Ә) Екіншіден, ел басқарушылар халқының тұрмыс жағдайын көтергеннен кейін, ел іргесінің беріктігін ойластыра бастады.

Б) Екеуі де азат халқының осындай хал-ахуалын көтеруге күш салды.

В) Жырдағы “Тату елге жақсылық қылдым” [4], - деген жолдардан Күлтегін қағанның көршілес елдермен жақсы қатынас орната алғандығы көрінеді.

Г) Күлтегін қаған мен президент Н.Назарбаевтың ел басқарудағы мүдделері өзгелерге үлгі болуға тұрарлық.

Ғ) Біріншіден, Н. Назарбаев та Күлтегін қаған сияқты елінің әлеуметтік-тұрмыстық жағдайын жақсарту үшін бірқатар жұмыс атқарған.

Д) Менің ойымша, жыр жолдарын қазіргі Қазақстанмен байланыстыруға болады, яғни Күлтегін қаған мен Қазақстан Республикасының Тұңғыш президенті Н. Назарбаев арасындағы ұқсастық.

Ж) Олардың ел басқаруының алғашқы жылдарында халықтың тұрмысы мүшкіл еді.

З) Сол сияқты Елбасының дүние жүзіндегі антиядролық қозғалысқа бастама көтеруі, елімізде болып жатқан әртүрлі деңгейдегі саммиттер, халықаралық іс-шаралар әлем елдерімен бейбіт, тату өмір сүруді ұстанғанын көрсетеді.

И) Сондықтан екі басшы да жасампаздықтарымен ұқсас.

Қорытынды. Эссенің құрылымына байланысты оқушыларға эссе жанрындағы шығармаларды жазуға жаттықтыратын тапсырмалар мен жаттығулар жүйесінің оқушының эссе жазу машығын қалыптастыруда пайдалы болар деп санаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1) Жұматай А., Камзин К. Эссе жанрының талғамы мен табиғаты // *KazNU Bulletin. Journalism series. №2 (40). 2016 – 99-102 б.*

2) Мұқашева М.Қ., Картаева А.М. Қ. Бітібаеваның жаңа технологиясы негізінде Әдеби эссе жаздыру (М. Әуезовтің “Абай жолы” роман-эпопеясы бойынша) // *Eurasian Journal of Philology: Science and Education. №4 (172). 2018 – 266-271 б.*

3) Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі, Ұлттық тестілеу орталығы: *Эссе жазу бойынша әдістемелік нұсқаулық (қазақ тілі мен әдебиеті): Оқу-әдістемелік құрал. – Астана, 2018. – 19 б.*

4) Website: Медетбек Т. Күлтегін жыры (еркін әдеби нұсқа) [ғаламтор].2017. – URL: <http://https://clck.ru/M96aC>(қаралған күні 04.01.2020)

5) Р.Бердібай, Р.Нұрғали, Б.Ыбырайым, т.б. Қазақ әдебиеті. Жалпы білім беретін мектептің жаратылыстану-математика бағытындағы 11-сыныбына арналған оқулық – Өңд., толықт. – 3-бас. – Алматы: Мектеп, 2015. – 344 б. сур.

6) Website: Нұршайықов Ә. Ақиқат пен аңыз [ғаламтор].2016. – URL: <http://http://emirsaba.org/pdfview/aiat-pen-aiz> (қаралған күні 15.01.2020)

МРНТИ 16.41.53

А. Қойбақова ¹

¹ Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан

ҚЫТАЙ ТІЛІН ҚЫТАЙ МӘДЕНИЕТІМЕН БАЙЛАНЫСТЫРА ОТЫРЫП ОҚЫТУ ТӘСІЛДЕРІ

Аңдатпа

Бұл мақалада қытай тілін оқытуда қытай мәдениетін қолдану әдістері мен мәдениетті оқыту дағдыларының маңыздылығы қарастырылады. Тілді тиімді оқыту бірнеше факторларға байланысты. Соның бірі оқитын тілді сол елдің ұлттық мәдени ерекшеліктерімен байланыстыра отырып үйрену. Шет тіліндегі мәтіндерді сол елдің мәдени ерекшеліктерін түсінбей оқу мүмкін емес. Жаңа заман жағдайында шет тілдерін біліп қана қоймай, сол елдің тарихын, мәдениетін, салт дәстүрін білу өте маңызды. Қытай тілін оқытуда да тіл мен мәдениеттің тығыз байланысына жіті мән беріп, оны мәдениетаралық қатынас құралы ретінде үйрету маңызды.

Түйін сөздер: тіл, мәдениет, лексика, фразеологизм, салт-дәстүр, туыстық терминдер

А. Koybakova ¹

¹ Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan

TEACHING METHODS OF CHINESE ASSOCIATE WITH CHINESE CULTURE

Abstract

The article deals some teaching methods of Chinese associate with Chinese culture and important of develop the skills of learning culture. Effective language teaching depends on several factors. One of them is to study the language of study in combination with the national cultural features of the country. Foreign language texts cannot be read without understanding the cultural features of that country. In modern conditions it is important not only to know foreign languages, but also to know the history, culture and traditions of the country. In teaching Chinese, it is important to pay close attention to the interconnection of language and culture, as a means of intercultural communication.

Key words: language, culture, vocabulary, phraseology, traditions, kinship terms

А. Койбакова ¹

¹ КазНУ имени Аль-Фараби,
Алматы, Казахстан

МЕТОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ КИТАЙСКОГО ЯЗЫКА С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ КИТАЙСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Аннотация

В статье рассматриваются некоторые методы преподавания китайского языка с использованием китайской культуры и важность развития навыков обучения культуры. Эффективное обучение языку зависит от нескольких факторов. Одним из них является изучение языка обучения в сочетании с национально-культурными особенностями страны. Тексты на иностранных языках не могут быть прочитаны без понимания культурных особенностей этой страны. В современных условиях важно не только знать иностранные языки, но и знать историю, культуру и традиции страны. При обучении китайскому языку важно уделять пристальное внимание взаимосвязи языка и культуры как средства межкультурного общения.

Ключевые слова: язык, культура, лексика, фразеологизм, традиция, родственные слова

Кіріспе. Әрбір елдің тілдік әлемі оның қоршаған ортаны қалай қабылдауына байланысты. Ол дүниетаным, дәстүр, мәдениет, тұрмыс, дін сияқты факторлардың ықпалынан қалыптасады. Әрине, ол сол халықтың күллі тарихымен, оның барлық даму жағдайларымен шартты түрде байланысты және басқа халықтар әдебиетімен қарым – қатынаста болады.

Қытай халқының мәнін аяғына дейін түсініп шығу үшін, оның тарихын, әдебиетін, халқының өмірін, бір сөзбен айтқанда, оның ерекше мәдениетін табанды және үздіксіз оқып, білу, зерттеу, оның әр қозғалысын мұқият бақылап отыру керек. Ал тілді оқытуда оны мәдениетпен байланыстыра отырып үйрету, бұл елдің мәдениетімен ғана емес, салт дәтүрімен, тарихмен, әдебиетімен қанық болуға ықпал етеді.

Әдістеме. Қазіргі тіл білімінде ұлттың рухани-мәдени қазынасы ретінде тілді зерттеудің ауқымы кеңейе түсуде. Себебі, әр тіл - өз бойында ұлт тарихын, тіл мәдениетін, танымы мен талғамын, мінезі мен санасын, кәсібі мен салтын, дәстүрі мен даналығын тұтастықта сақтаған таңбалық жүйе болып табылады. Осындай мазмұнды құрылымына сәйкес ол жай таңбалық жүйе ғана емес, мәдениеттің бір көрсеткіші болып табылады.

Белгілі ғалым Э.Бенвенистің “Тіл, мәдениет жеке адам үштігі (триада) негізінде басқа бір лингвистика тууы мүмкін” (Э.Бенневист.2002: 139) деген ұшқыр ойы ХХ ғ. соңғы онжылдығында қалыптаса бастаған жеке дербес лингвистикалық мәдениеттану пәнінің пайда болуының алғышарты сияқты.

Тіл мәдениетпен тығыз байланысты, оның құрамдас бөлігі, бір жағынан мәдениетті анықтайды және оның бір бөлігі болып табылады. Кейбір тілдік орталарда оларды бір-бірінен бөлу мүмкін емес. Белгілі бір тілді үйрену барысында ол елдің мәдениетінен де хабардар болу керек, сол кезде ғана тілді үйрену оңайға түседі. Белгілі ағылшын ғалымы Н. Смиттің айтуы бойынша, бір тілдің тек сөздік қоры мен грамматикасын біліп, тілді толық меңгердім, ол тілде еркін сөйлей аламын деу қате. Тілді жақсы білу үшін ол тілдің тарихы мен мәдениетімен міндетті түрде танысуымыз керек.

Қытай тіл ғылымындағы тіл мен мәдениеттің ара қатынасын зерттеген еңбектер ХХ ғ. бас кезінен бастап жазыла бастаған. 1938 жылы қазіргі Юннан университетінде профессор Луо Чаңпей “Тіл мен мәдениет” пәні бойынша дәріс оқи бастады. Қытайдағы лингвомәдениеттің іргетасы тап осы кезде қаланды десек артық айтқандық емес. 50-жылдардың басында Луо Чаңпей мырзаның “Тіл мен мәдениет” атты монографиялық еңбегі (罗常培. 2011). жарық көрді. Бұл еңбегінде ғалым тіл мен мәдениеттің байланысы жөнінде батыс ғалымдарының тұжырымдамаларын қостай отырып: “Тіл саласындағы зерттеулер таза тілдік категориялардың айналасында қалып қоймауы керек. Өйткені тілдің қамтитын аумағы өте кең. Тіл белгілі бір қоғамда өмір сүретін болғандықтан, қоғамда болып жатқан мәдени, әлеуметтік, тарихи процесстерден қалыс қала алмайды. Біз тілді осы салалармен байланыстыра зерттегенде ғана тілтануда белгілі жетістіктерге қол жеткізуіміз мүмкін”, - деп атап көрсетті (罗常培.2011:126).

Мәдениет пен тілдің байланысында негізгі түсініктерді қарастырар болсақ, “мәдениет” ұғымына анықтама беру күрделірек. Себебі оның көп мәнділігі мен көп қырлылығымен ерекшеленеді. Көптеген пікірлерді назарға ала отырып, мәдениетті “қоғамдық құбылыс” деп атауға болады. Ол белгілі бір адамдар қауымдастығының жиған-терген материалдық және рухани құндылықтарының жиынтығы.

Нәтижелер және талқылау. Әртүрлі мәдениет өкілдері мен түрлі тілде сөйлеушілердің өзара байланысы мәдениетаралық қарым-қатынас процесінде жүзеге асады. Қарым-қатынас дегеніміз мәліметтер алмасу. Егер адресат тілді жақсы біліп, мәдени ерекшеліктермен таныс болмаса, мәлімет оған түсініксіз болуы мүмкін.

Тіл мен мәдениеттің байланысы лексикада айқын білінеді, мысалы, баламасыз лексика, аялық лексика т.б. Қытай тілінің лексикасында қытай мәдениетіне тән лексикалық бірліктер жетерлік. Мысалы, 旗袍(чипау - қыз-келіншектерге арналған дәстүрлі тік жағалы көйлек), 四合院 (сыхыюан - қытай дәстүрлі ғимараты), 石库门(шыкумын - тастан соғылған дарбаза, Шанхай қаласының сәулет өнері), 故宫(Гугун мұражайы-тыйым салынған императорлық қала), 胡琴 (хучин - қытай скрипкасы) т.б. сөздер.

Мәдениет пен тілдің байланысы фразеологизмдерде айқын көрініс табады. Көптеген мақамәтелдер сол елдің дәстүрін, салтын, тарихын, ұлттық ерекшеліктерін жарқын бейнелейді. Қытай

тіліндегі тұрақты сөз тіркестерінен мұны анық байқаймыз. Қытайдың мыңдаған жылдық тарихымен бірге қалыптасып, бірге жасасып келе жатқан қытай тілі фразеологизмдері бүкіл Қытай өркениетінің тарихын бойына сіңірген материалды және рухани мәдениеттің сарқылмас кені. Оларды оқи отырып тарихы бірнеше мыңдаған жылдарды құрайтын қытай халқының дүниетанымы, рухани және материалдық құндылықтары туралы көптеген ақпаратқа қанығамыз. Мысалы: “今天我被老板炒鱿鱼” “Бүгін бастығым мені жұмыстан шығарып жіберді” деген сөйлемде “炒鱿鱼” сөзінің алғашқы мағынасы “балықты қуыру”, ал бұл жерде “жұмыстан шығару” мағынасында қолданылып тұр. Сонымен қатар қытай тілінде “狗皮膏药” (Ит терісінен жасалған жақпа) “алаяқ”, “狗腿子” (Иттің аяғы) “қолшоқпар”, “狗嘴吐不出象牙” (Иттің аузына жақсы тіс шықпас) “Іріген ауыздан шіріген сөз шығар” деген сөз тіркестері бар. Бұл сөздердің барлығы да жағымсыз сөздер. Ал қазақ халқының “ит – жеті қазынананң бірі”, “итті тепкен, ырысты тебеді” деген мақалдарынан итке деген жақсы көзқарасын байқауымызға болады.

Салт - дәстүр - әр ұлттың, халықтың діні мен сеніміне, тұрмыс-тіршілігіне, ұлттық құрылым ерекшелігіне сәйкес ғасырлар бойы жинақталып, өмірдің өзі туғызған ғұрыптардың жиынтығы; қауым мен қоғамда қалыптасқан мінез-құлықтың үлгілері. Салт-дәстүрдің ел арасындағы тәлімдік, тәрбиелік, халықтық мәні зор. Халықтың атадан балаға көшіп, дамып отыратын тарихи әлеуметтік, мәдени-тұрмыстық, кәсіптік, салт-сана, мінез-құлық, тәлім-тәрбие және рухани іс-әрекетінің көрінісі дәстүр арқылы танылады. Әр халықтың басынан кешкен тарихы, бүкіл рухани, мәдени байлығы, болмысы, дүниетанымы, өмір тіршілігіне, күнделікті тұрмысына қажет бұйымдары, әдет-ғұрпы, салт-санасы, талғамы т.б. сол тілде сөйлеуші ортада қалыптасып, тілінде сақталады.

Қытай тіліндегі салт-дәстүрге байланысты тіл бірліктері өзге тілдердегі сияқты өткен тұрмысында болған, көбі әлі де қолданып келе жатқан тұрмыстық бұйымдардың, белгілі бір кәсіпке, шаруашылыққа, салт-дәстүрге, әдет-ғұрыпқа, наным-сенімге, баспанаға, киім-кешекке, ішер асқа, туыстық қатынасқа, ел билеу ерекшелігіне, заң тәртібіне байланысты қолданылатын, қытай халқының тұрмыстық және тілдік өзіндік ерекшелігін көрсететін арнаулы атаулар мен сөз тіркестері. Мысалы, көктем мерекесі мен онда қолданылатын сөздерді алайық. Қытай халқының ең маңызды мерекесінің бірі “春节” – “көктем мерекесі”. Бұл мереке кезінде “团聚”- “отбасымен бас қосу”, “守岁” – “түнді күзету”, “吃饺子”- “тұшпара жеу”, “放鞭炮” – “тарсылдақтар ату”, “拜年” – “айтпау, қыдыру”, “贴春联” – “тілек тақтайшаларын жабыстыру”, “贴年画” – “жана жылдық суреттерді ілу”, “吃年糕” – “күріш тоқашын жеу” деген сияқты дәстүрлер жасалады. Мұнда осы сөздерді үйрену арқылы, студенттер сөзсіз Қытайдың ең басты мерекелерінің бірі “көктем мерекесі” туралы мәліметке қанық болады.

Әр халықтың өзінің ұлттық ерекшеліктеріне сәйкес өзіне тән өзгешеліктерін білдіретін әдет-ғұрыптық лексикасы бар. Ол рухани және материалдық дүниелерді қамтиды. Солардың ішінде өзінің ғасырлар қойнауына кететін терең тарихымен, жүйелі құрылымымен, мәдениетаралық қарым - қатынас үшін маңызды танымдық құндылықтарымен ерекшеленетін сөздер тобы – туыстық атаулар мен қаратпа сөздер. Олардың жасалуы мен қолданылуы елдің дамуымен, ондағы саяси жүйенің өзгеруімен қатар жүріп отырды. Мысалы, “同志” (жолдас) сөзін алайық, оның негізгі мағынасы “әділетті, табанды адам” дегенді білдіреді. Алғашқы кезде төңкерісшіл әскерлер арасында өзара бір-бірін атайтын атау болып қолданылған. Тек коммунистерде ғана емес, өзге де партияларда қолданылды. Лин Жуминның “与妻书” атты шығармасында, “Қара халықтың өлімі өкінішті емес, мемлекет шаруасы дұрыс жүргізілу үшін қайраткерлер аман болса болғаны” (吾今死无余憾, 国事成不成自有同志者在) деген жолдар кездеседі. Сун Ятсен ұранында “төңкеріс әлі аяқталған жоқ, жолдастар әлі де құлшынуларың керек” (革命尚未成功, 同志还须努力) дейді (杨德峰.1999:76). Тәуелсіздіктен соң, “жолдас” сөзі тез қарқынмен жалпыланып, әрбір салаға таралып кетті. Тіпті “жолдас” деп атау достық пен дұшпандықтың белгісі болып қалыптасты.

Ашық есік реформасынан соң, өзге атау сөздердің пайда болуына және кеңінен қолдана бастауына байланысты, “жолдас” атауының қолданыс көлемі тарылады. Тындаушының жас ерекшелігін ескере отырып, есімінің алдына “үлкен” (老) не “кіші” (小) деген сөз қосылып айтады; жолдас сөзіне фамилиясы не аты қосып айтуға да болады. Осылайша сөйлесуші екі тараптың өзара таныс екенін, алайда қарым-қатынастары тым жақын емес екенін көрсетеді.

Ал “师傅” (ұстаз) негізінде шәкірттің өзіне өнер үйреткен ұстазына деген атауы, кейін келе, өнеркәсіп жұмысшылар арасында құрмет ретінде кеңінен аталатын атауға айналды. “Мәдени төңкерістен” соң бұл атаудың қолданылу аясы барған сайын кеңіп, қоғамда жалпылай қолданылатын атауға айналды, тіпті әйелдерді де осылай атай береді. Сонымен қатар оның алдына “үлкен” (老) немесе “кіші” (小) сынды сөздерді немесе сол адамның тегін қосып атауға да болады. Әдетте бұлай атау сөйлесіп тұрған екі тараптың өзара жақын байланысын көрсетеді. “先生” - мырза, “女士” - ханым, “小姐” - бойжеткен атаулары азат егуден бұрын жиі қолданыста болған (马宏基.1998:76). Алайда көбіне белгілі мөлшерде қоғамдық орны бар, мәдениетті адамдарға қарата қолданылатын. Азаттықтан соң қолданыс аясы азайып, тек шетелдік қонақтар мен ерекше партия жетекшілерін ғана атайтын болды. Бара бара тіпті тарихи архаизм болып, қолданыстан қалды.

“Мәдени төңкеріс” тұсында егер кездейсоқ “мырза” не “ханым” деп атап қалса, құлаққа түрпідей тиетін болған. “Мәдени төңкерістен” соң, әсіресе соңғы жылдары бұл атаулар қайтадан қолданысқа еніп, тіпті күнделікті тұрмыста жиі қолданылатын болды. “Мырза” тек ер адамдарға қолданылатын атау, дегенмен егер ерекше талантты зиялы әйел адамды да кейде “мырза” деп атауға болады. Мысалы, кейбір жоғары оқу орындарының әйел профессорларын “мырза” деп атайды (扬存田.1994:121). Оның алдына “үлкен” (老) сөзін қосса құрметті арттыра түседі. Алдына тегін қосып айтуға да болады, тек “кіші” (小) сөзін қосуға болмайды. Бойжеткен (小姐) мен ханым (太太) атауы әйелдерге қаратылады, бойжеткен (小姐) деп үйленбеген қыздарға қаратылады, ағылшын тіліндегі “miss” сөзінің баламасы; ханым (太太) отбасылы әйелдерге қаратылады, ағылшын тіліндегі “Mrs” сөзінің баламасы. Алайда “ханым” атауын отағасы өз жұбайын атауға да қолданады. Бұл атауларға да аталушы адамның тегін қосып айтуға болады. Егер атамақ болған әйелдің үйленген үйленбегені туралы нақты білмеген жағдайда “ханым” деп атағаннан гөрі, “бойжеткен” деп атаған дұрыс, өйткені әйелдер қашанда жас көрінгенді қалайды. Бұл атаулар ағылшын тіліндегі “Ms.” пен “lady” атауларымен сәйкес келеді. Алайда “女士” атауы осы қалпында тікелей қолданылмайды. Оның алдына тегін не болмаса қандай да бір сілтеу есімдігін қосып қолданады.

Туыстық қатынаста қыздың орнына қатысты қытай халқының өз ұстанымы болған. Мысалы ортағасырлық қытай қоғамында “重男轻女” яғни ұл баланы қыз баладан артық санау басым болған. Тіпті осы қыздан тараған ұрпақ пен оның нағашы жұрты арасында қолданылатын атаулардың өзінен-ақ қытай халқында қызды туыстықтан шеттеткенін байқауымызға болады. Мысалы, нағашы ата немесе нағашы апа атауларының референтивті формаларына “外” – “шет, бөтен, жат” деген мағынадағы иероглиф тіркесіп келсе, одан бөлек нағашы аға-інілеріне “表” – “сырт, тыс” мағынадағы сөздермен берілген (杨德峰.2012:90). Осы атаулардың вокативті формалары ғана сол алыстықты біраз жақын қылып көрсетеді, мысалы, 外公, 老爷, 外婆, 老老 – нағашы ата, апа т.б.

Жоғарыда айтылғандардан байқағанымыз, қытай тіліндегі туыстық атаулардың, қаратпа сөздердің пайда болуы біріншіден – ұлттық салт-дәстүрге, әдет-ғұрыпқа және мәдениеттің қалыптасуына тәуелді болса, екіншіден – тілдің даму ерекшелігіне де тығыз байланысты екендігі.

Тілді мәдениетаралық қарым-қатынас құралы ретінде іс жүзінде қолдану міндеттерінің бірі сабақта түрлі іс-шараларды ұйымдастыру арқылы қол жеткізіледі. Студенттер арасында қытай тілінде

пікірсайыстар, дөңгелек үстел ұйымдастыру, ойындарға, халықаралық конференцияларға қатысу т.б. Бастысы, оны оқытуда шынайы қарым-қатынас жағдайын жасау, пәнді шынайы өмірмен байланыстыра отырып оқыту. Мысалы, олардың қытай тілінде мақалалар, презентациялар дайындап, жастар арасындағы конференцияларға қатысуы болашақ мамандардың тілді игеруі үшін таптырмас құралдардың бірі. Мұнда ол нағыз мәдениетаралық қарым-қатынастық жағдайдың ортасында шыңдалады. Мәтінді немесе мақаланы жазуда студенттер ғылыми мәтіннің үлгілерімен танысып қана қоймай, оларды жазуды үйренеді. Мысалы, “аннотация” – “简介”, “түйін сөздер” – “关键词”, “өзектілік”- “现实性”, “кіріспе” – “前言” “结论”, “қорытынды” – “后记” деген сөздерді, сыпайы сөз тіркестерін “十分感谢, 万分感谢” – “Сізге өте ризамын, көп-көп рахмет”, “感谢您的关照” – “Қамқорлығыңызға мың да бір алғыс!”, “让我们言归正传吧” – “Негізгі тақырыпқа қайта оралуға рұқсат етіңіздер”, “对不起, 打断一下”- “Кешіріңіз, сөзіңізді бөле тұрайын” “意下如何”- “Сіздің ойыңыз қалай?”, “大人不记小人过, 这事还望您多多海涵” – “Білімді білімсізбен таласпайды, бұл істе сіздің кеңшілік көрсетуіңізді сұраймыз” деген сияқты тағы басқа да сөздер мен сөз тіркестерін меңгереді. Осылайша студенттер тек қытай мәдениеті мен салт-дәстүрін үйреніп қана қоймай, алған білімдерін іс жүзінде пайдаланады. Олар кейде тікелей (жеке қарым-қатынаста) кейде сырттай (БАҚ, кітаптар, ғаламтор арқылы) немесе туристік сапарлар кезінде, кәсіби бағытта (ғылыми зерттеу жұмыстарында қытай тіліндегі материалдарға жүгіну, аудару т.б.) қолданады (刘孝存.1998:134).

Қорытынды. Бұл мақалада, қытай тілі сабақтарында мәдениет пен тілді байланыстыра отырып оқытудың бірнеше қыры ғана қарастырылды. Тілді оқытуда тек жаттанды ережелерге сүйене бермей, адамдар арасында шынайы қарым-қатынас құралы ретінде қолдану қажеттілігіне баса мән беру қажет. Тілді жетік меңгеруде тек грамматика, лексиканы білумен ғана шектелмей, өзге мәдениетті түсіну арқылы үйрену дағдыларын қалыптастыру маңызды. Тіл мәдениетаралық қатынас құралы ретінде ұлттық мәдени ерекшеліктермен тығыз байланысты болғандықтан, оны шынайы жағдайларда таныстырудың түрлі әдіс-тәсілдері студенттерді қытай тілін жақсы меңгеруге ынталандырады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

- 1) Э. Беннеvist. *Общая лингвистика.* – М.2002.- 448 с.
- 2) 罗常培. *语言与文化.*北京:2011. - 221 页
- 3) 杨德峰. *汉语与文化交际.* -北京:北京大学出版社.1999.- 271 页.
- 4) 扬存田. *中国风俗概观.*-北京大学出版社.1994年.- 348 页.
- 5) 杨德峰. *汉语与文化交际.* 商务印书馆, 2012年.-200 页
- 6) 马宏基. *称谓语.*- 新华出版社.1998.- 154 页.
- 7) 刘孝存. *姓名、属相、人生.*- 中国文联出版公司.1998年.- 232 页.

МРНТИ 16.41.99

E. Zhacheva¹, I. Sydykkul²

*^{1,2} University of International Business,
Almaty, Kazakhstan*

THE USE OF ACTIVE METHODS OF TEACHING A FOREIGN LANGUAGE IN THE MIDDLE STAGE OF MASTERING A FOREIGN LANGUAGE

Abstract

This study explores and identifies some reasons for the problems of foreign language learning (English) and teaching from the perspective of teachers and students using the case study method. The data of the study was gathered by a semi-structured interview form, and the study group of the research was composed of English language teachers and students of 7 “A” class, 7 “B” class at school-gymnasium №201. Random sampling method was used to determine 2 teacher and 25 students to face-to-face interview, and the data of the study was analyzed by content analysis method, which the students and teachers agreed on students who have been problematic in language learning process. On the other hand, students and teachers suggested starting learning/teaching English earlier, much more practice and communication; revisions in teacher training system, considering individual differences, motivating.

Key words: case study method, problems about education system, problems regarding learners, problems about teachers

Е. Жачева¹, И. Сыдыққұл²

*^{1,2} Халықаралық бизнес университеті,
Алматы Қазақстан*

ШЕТ ТІЛІН МЕНГЕРУДІҢ ОРТА САТЫСЫНДА ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ БЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕРІН ҚОЛДАНУ

Аңдатпа

Бұл зерттеу кейстерді оқу әдісін қолданатын оқытушылар мен студенттердің көзқарасы бойынша шет тілін (ағылшын тілі) және оқытудың кейбір себептерін зерттейді және анықтайды. Зерттеу туралы мәліметтер жартылай құрылымдалған сұхбаттасу түрінде жиналды, зерттеу тобының құрамына №201 мектеп-гимназиясының 7 “А”, 7 “Б” сыныбының оқушылары мен ағылшын тілі мұғалімдері кіреді. Кездейсоқ іріктеу әдісі нәтижесінде 2 мұғалім мен 25 оқушы таңдап алынды және зерттеу деректері мазмұнды талдау әдісімен талданды. Екінші жағынан, оқушылар мен мұғалімдер ағылшын тілін ертерек оқытуды/үйретуді, тәжірибе мен қарым-қатынасты тезірек бастауды ұсынады.

Түйін сөздер: кейс-стади әдісі, білім беру жүйесіндегі проблемалар, оқушыларға қатысты проблемалар, мұғалімдер туралы мәселелер

Е. Жачева¹, И. Сыдыққұл²

*^{1,2} Университет Международного Бизнеса,
Алматы, Казахстан*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ АКТИВНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ НА СРЕДНЕМ ЭТАПЕ ОВЛАДЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКОМ

Аннотация

Это исследование исследует и идентифицирует некоторые причины проблемы. Представлял собой полу структурированную форму собеседования, и в исследование были включены преподаватели английского языка и учащиеся 7 “А” класс, 7 “Б” класс в школе-гимназии № 201.

Метод случайной выборки использовался для идентификации 2 учителей и 25 учеников для личных интервью, а данные анализировались методом контент-анализа. С другой стороны, ученики и преподаватели предлагают более раннее обучение, гораздо больше практики и общения; изменения в системе подготовки учителей, учитывая индивидуальные различия, мотивации.

Ключевые слова: метод кейс-стади, проблемы с системой обучения, проблемы с учителями

Introduction. A foreign language as one of the means of communication and cognition of the world around us occupies a special place in the system of modern education due to its social, cognitive and developmental functions. Due to the fact that the position of English in the world as the leading means of international communication is increasingly strengthened, and there are no significant trends towards stopping or slowing down this process, the problem of using effective methods of teaching English is extremely important. Nowadays, the learning process is considered as a process of interaction between a teacher and students with the aim of introducing students to certain knowledge, skills, abilities and values. Each teaching method organically includes the teaching work of the teacher (presentation, explanation of the new material) and the organization of active educational and cognitive activity of students. That is, the teacher, on the one hand, explains the material himself, and on the other - seeks to stimulate students' learning and cognitive activity (encourages them to think, to formulate conclusions independently, etc.). Teaching tools are objects created by man, as well as objects of natural nature, used in the educational process as carriers of educational information and a tool for the activities of the teacher and students. Teaching tools along with the living word of the teacher are an important component of the educational process and an element of the educational and material base of any educational institution.

Methodology. 1.1 The Concept of the case study method

The case study method, or the method of specific situations (from the English case - case, situation) is a method of active problem-situational analysis based on training by solving specific problems - situations (solving cases). The case study method is based on the principles of problem-oriented learning.

The essence of this method is that a group of students, analyzing a specific situation, should offer solutions to the problem and develop algorithms for further development [1, p. 532-534].

There are two classical case study schools - Harvard (American) and Manchester (European). In the first approach, the use of the case study method is aimed at teaching the search for the only correct solution. The second approach is aimed at finding a multivariate solution to the problem.

There is a wide range of tasks and possibilities of the case method:

- the acquisition of new knowledge and the development of common ideas;
- the development of students' independent critical and strategic thinking, the ability to listen and take into account an alternative point of view, reasoned to express their own;
- acquisition of skills for analyzing complex and unstructured problems;
- development of common sense, a sense of responsibility for the decision made, communication skills; acquisition of skills in developing actions and their implementation;
- ability to work in a team;
- the ability to find the most rational solution to the problem.

Audit communication related to the work on a case, which is characterized by controversy, discussion, argumentation, description, comparison, persuasion and other speech acts, trains the skill of developing the right strategy for speech behavior, observing the norms and rules of English-speaking communication. Student comments on the contents of the case are assessed by the teacher according to the following skills: analytical, managerial, decision making skills, interpersonal communication skills, creativity, oral and written communication skills in English (lexical and grammatical aspect). Therefore, the case study method simultaneously includes a special type of educational material and special ways of its use in the educational practice of the English language. [2, p. 44]

Foreign speech activity is carried out in the following sequence:

- discussion of the information received in the case;
- highlighting the most important information;
- exchange of views and drawing up a plan of work on the problem;
- work on the problem (discussion);
- development of a solution to the problem;
- discussion for a final decision;
- report preparation;
- reasoned summary report.

For successful work with cases, students need a certain stock of knowledge, a sufficiently high general level of English proficiency and well-formed communication skills. In addition, being a complex and effective teaching method, case technology is not universal and is used especially successfully only in combination with other methods of teaching foreign languages, as by itself, it does not lay down mandatory normative knowledge of the language.

So, case technology contributes to the development of the ability to analyze situations, evaluate alternatives, choose the best option and make a plan for its implementation. If during the school year this method is used repeatedly, then students develop a sustainable skill to solve practical problems.

A case is a description of a specific real situation prepared in a specific format and intended for teaching students the analysis of different types of information, its generalization, the skills of formulating a problem and developing possible solutions to it in accordance with established criteria [3, p.12].

Types of Cases:

The history of the use of case technologies in the educational process has more than one decade. During this time, researchers identified different classifications of cases.

Types of cases can be created on various grounds. One of the well-used approaches in the typology of cases is their complexity. In this case, they share:

- training situations - cases with the definition of the problem, in which the situation is shown, problems are opened and clearly defined; the purpose of such a case is to determine the situation and make independent decisions on a specific problem. For example, a case on the problem of choosing a profession: summer work for adolescents;

- illustrative learning situations - cases, the purpose of which is to teach students, on a specific practical example, the algorithm for making the right decision in a particular situation. For example, a case about the sights and history of the United States: Mount Rushmore. Yosemite National Park. Death Valley National Park. Mad Horse Monument;

- training situations - cases without defining a problem, in which a more difficult situation is shown than in the previous version, where the problem is not specifically shown, but is shown in statistical indicators, perceptions of public opinion, authorities, etc.; the purpose of such a case is to independently determine the problem, to show ways to solve it with the analysis of available resources. For example, case studies on the problem of choosing a profession: how to become successful;

- applied exercises, which show a certain prevailing situation, where you need to find ways out of it; the purpose of such a case

- search for solutions to the problem. For example, cases related to topics with healthy lifestyle: diet, treatment, medical insurance [11, p. four].

Cases are classified based on the goals and objectives of the learning process. In this case, the following types of cases can be distinguished [12]:

- training analysis and evaluation. For example, cases connecting clothes and fashion: youth styles, clothing purchases;

- training in problem determination and decision making. These cases can be based on topics related to interpersonal relationships in the family: relationships with parents. Mutual understanding issues;

- illustrating a problem, solution, or system as a whole. For example, cases related to a healthy lifestyle: dishes of Russian and American cuisine.

1.2 Case technology implementation conditions for foreign lessons language in grade 7

For the successful application of the case-study method in foreign language lessons, as mentioned earlier, certain conditions are necessary, including: the possession of material by students, the stock of knowledge and a sufficiently high level of formation of communicative skills. An equally important condition for the implementation of technology in the lessons is the age and psychological readiness of students to work with cases, to perceive the information presented adequately. For this, an analysis of the psycho-age characteristics of students in grade 7 was carried out.

Adolescence, like any other, begins with a change in the social situation of development. Everything that a child is used to since childhood - family, peers, school - takes on a completely different meaning. By the nature of what is happening, this age is considered to be crisis. For this, there are external and internal prerequisites. External ones include the change in the nature of educational activity, the multidisciplinary nature, the content of educational material proposed for mastering, which causes a qualitatively new attitude to knowledge, the lack of unity of control due to the number of teachers, the introduction of socially useful work, as well as the situation in the family, the expansion of social ties teenager.

The presence of internal prerequisites can be explained by the active physiological and biological restructuring of the body, which determines the onset of puberty. This leads to increased fatigue, excitability, nervousness, negativism and pugnacity in sixth graders.

The beginning of this negative phase of adolescence is characterized by anxiety, anxiety, imbalances in mental and physical development, melancholy, contradictory feelings and decreased performance.

The positive phase of changes is expressed in the fact that a teenager begins to feel intimacy in nature, otherwise relates to cultural development, creates his own world of values, needs communication with peers, love, often dreams, etc.

In this context, there is a change in the type of leading activity of a teenager. The role of leading activity is played by socially significant activity, which is realized through teaching, communication, and socially useful work.

It is in the learning process that the assimilation of thinking in concepts takes place, which makes it possible to penetrate the essence of things. As a result, ways of thinking are also being rebuilt. Knowledge becomes a student's value. There is an increasing need for understanding the essence of educational material, for understanding and evaluating one's own abilities to study, and the desire for self-development. The nature of cognitive interests changes and the intellectualization of such cognitive processes as attention, memory, imagination, thinking, and speech begins. Sixth graders are having important processes related to memory restructuring. Logical memory is actively developing, the development of mechanical memory is slowing down, which is the result of an increase in the amount of information. We can talk about the formation of verbal-logical thinking, on the basis of which the formation of theoretical reflexive thinking begins, which is characteristic of a high level of development of intelligence.

Regarding the social situation of development, in the 7th grade, a teenager has a need for independence and communication with peers. The independence of the sixth grader is expressed mainly in the desire for emancipation from adults, release from their guardianship and control. Feeling of adulthood - the attitude of a teenager to himself as an adult, sensation and self-awareness of an adult to some extent is the main psychological feature of a sixth grader. Growing up the seventh grader is caused by circumstances associated with physical changes in his body. The manifestation of a sense of maturity begins with imitation of the external forms of the observed behavior of adults around the adolescent (changes in appearance, in manners, etc.). In the 7th grade, adolescents increase their desire to find their places in society. An important role is played by the assessment of the surrounding peers. Peer scores are more significant than scores from parents and teachers.

A teenager is subject to the influence of a peer group and its value system as much as possible; he is afraid of losing his position in society. 7th graders begin to show interest in the opposite sex and relationships with them. It is necessary to develop the child's ability to psychological adaptation and self-defense.

As noted earlier, when working with cases, students are faced with the task of identifying a possible problem situation that they need to analyze and find ways to solve it.

In the lesson, the problem can be presented in the form of authentic text for reading, in the form of audio or video material. Work can be organized both individually and in small groups.

Cases, usually prepared in writing, are read, studied and discussed. These cases form the basis of a classroom discussion led by a teacher. The case method includes both a special type of educational material and special ways of using this material in the educational process [4, p. 46-48].

Case also represents some role-playing system. A high concentration of roles in the case leads to the transformation of the case method into a game learning method that combines a game with subtle technology of intellectual development and a total control system. The actions in the case are either given in the description, and then they need to be interpreted (consequences, effectiveness), or they should be proposed as a way to resolve the problem. Students should solve the problem and get the reaction of others (other students and teachers) to their actions. However, they must understand that various solutions to the problem are possible. Therefore, the teacher should help students to reason, argue, and not impose their opinion on them. Students should understand from the very beginning that the risk of making decisions lies with them, the teacher only explains the consequences of making rash decisions [5, p.256].

The role of the teacher consists in directing a conversation or discussion with the help of problematic issues, in controlling the time of work, in encouraging students to abandon superficial thinking, in involving all students in the group in the process of analyzing the case.

The situational methodology is based on and includes numerous teaching methods, but preference is given to methods of stimulating and motivating educational activities.

The case method can be represented in a methodological context as a complex system into which other, simpler methods of cognition are integrated. It includes modeling, system analysis, a problem method, a thought experiment, description methods, classifications, game methods that perform their roles in the case method [6, p. 101-102].

Mental experimentation in grade 7 is the most important methodological attribute of the case method. The educational and upbringing significance of a thought experiment lies in the fact that it teaches us the vision of cause and effect relationships. The phrase “Imagine that ...” is completely indispensable when using mental experimentation.

Description methods involve the formation of a certain system of facts that characterize the situation. Therefore, the student is forced to disassemble a peculiar puzzle, separating the essential from the non-essential.

The problematic method is different in that it forms a problematic approach to reality. The case does not offer students an open-ended problem; participants in the educational process will have to isolate it from the information contained in the case description [7, p. 125-127].

The problem contained in the case does not have a clear solution; the essence of the method lies in the fact that from the set of alternative options, in accordance with the criteria worked out earlier, the most appropriate solution is chosen and a practical model for its implementation is developed.

For successful work with the case, students are recommended to distribute the functions of the participants; record in writing any ideas received

“Brainstorming”; to develop a single position in the group. The discussion is central to the case method. It is advisable to use it in the case when the students have a significant degree of maturity and independence of thinking, are able to argue, prove and justify their point of view.

The modeling method acts as a means of representing the case as a model of some real situation, which is characteristic of a certain sphere of society. The closer this model is to the real situation, the more valuable is the case [8, p. 54].

A feature of the work of a teacher practicing the case method is that he not only maximizes his abilities, but also develops them. The main content of the teacher's activities includes the performance of several functions - teaching, educating, organizing and research. In the learning process, the teacher solves the problems of learning and development of students [9, c.198-200].

The activities of the teacher when using the case method include two phases. The first phase is a complex creative work on creating a case and questions for its analysis.

However, a well-prepared case is not enough for an effective lesson. For this, it is still necessary to prepare methodological support, both for independent work of students and for the upcoming lesson.

The second phase includes the teacher's activities in the classroom, where he gives an introductory and concluding remarks, organizes small groups and discussions, supports the business spirit in the lesson, and evaluates the contribution of students to the analysis of the situation.

When you open a discussion, you need to remember that each lesson has its own beginning and its end. The beginning of the discussion is perhaps the only moment when the situation is completely in the hands of the teacher. And so you need to take advantage of this in the best way. After all, from how the discussion will begin, the general tone, interest and orientation of all classes will depend on a large measure.

The presence in the structure of the case-method of disputes, discussions, argumentation pretty much trains the participants in the discussion, they teach them to observe the norms and rules of communication. An even greater burden falls on the teacher, who must be sufficiently emotional throughout the entire learning process, resolve and avoid conflicts, create an atmosphere of cooperation and competition at the same time, and, most importantly, ensure the observance of the student's personal rights.

Thus, we can conclude that the importance of the principles of individualization and differentiation of instruction is increasing in the basic school, the use of the design methodology and modern technologies for teaching a foreign language is of great importance. Teacher training, his consistent activities when working with cases is an important condition for implementing the case method in foreign language lessons. Also, the formation of cognitive processes, the required level of communication skills in st

1.3 Problems about education system

Teaching English is always a challenging task and that task requires nationwide efforts; thus, it is vital to have a national system of foreign language teaching (Oktay, 2015), which requires a scientific plan. Despite the important developments in educational systems such as increasing the number of English courses, starting English courses at earlier grades, they hardly produce the expected results if there is a lack

of scientific planning, as Isik (2008) stated for the Turkish educational system. Another important drawback to completing that task is student achievement testing system, which is a significant step to get promoted in higher education context. Because of that testing system, although there are some steps taken in terms of government policies that typically advocate teaching communicatively (Li, 1998), they are often incompatible with real expectations and practices in the learning environment, which often focuses on grammar and vocabulary. On the one hand, as Kunnan (2005) noted, there is a tendency to “‘teach to the test’ with less time devoted to activities that are not part of the test”. This backwash/wash-back effect has negative impacts in higher education context similar to other education contexts.

1.4 Problems about Educational Process

To enable learners to acquire intended level of English, educational processes have great importance. It is the curriculum which directs all educational process. The importance of curriculum is so well understood that there is a tendency to make changes in curricula to obtain intended results in advocating teaching effectively, but these changes typically are often incompatible with the demands of national examinations (Li, 1998) which often focus on grammar and vocabulary. As Kunnan (2005) has noted, it results in the tendency to “‘teach to the test with less time devoted to activities that are not part of the test” which has negative impacts on educational process. Moreover, the method of instruction is always a discussion subject in foreign language teaching literature, but there is not a best implementation method. Although teachers may learn to implement traditional methods that mostly to focus on teaching grammar and restrict their teaching in course books and receive only basic training in the underpinning theory and practical applications (Butler, 2005), they are expected to develop themselves to implement different teaching methods. Another issue in the educational process is the learning places. The atmosphere, appearance, size and equipment of learning places have importance in the learning process. In many parts of the world, large classes are a common challenge, causing failure in language learning process; because it makes impossible to closely monitor students’ language use (Li, 1998) or introduce pair work and group work. It also presents the problem of control and discipline.

Among the advantages, we note that the case method, firstly, makes it possible to optimally combine theory and practice, develops the ability to work with different sources of information. Students do not receive ready-made knowledge, they acquire it on their own. Decisions made in the course of work in a particular business situation are remembered better than with simple memorization of rules. Secondly, the work of students on the problem described in the case is a creative process of cognition, which implies the collective or team nature of cognitive activity. Thus, students learn the rules of business communication: they work in small groups, listen to and hear interlocutors, reasonably express their point of view, build logical schemes for solving the problem. During this lesson, students develop their analytical skills, acquire the skills of conducting discussion in a foreign language. If we are talking about multilevel groups, it should be noted that even poorly performing students can participate in the discussion of questions and offer their own answers.

The main difficulty in using the case method is the lengthy process of methodologically competent preparation of the case for the lesson. The teacher thinks in detail the form of presentation of the case, plans the activities of students, combining individual and group forms of work. Another difficult moment for the teacher is an objective assessment of the knowledge of each participant, his activity and originality during the work with the case. For such objectivity, it is necessary to develop in advance criteria for evaluating all types of speech activity: reading, speaking, writing and listening - and bring them to the attention of students in advance. Based on our experience, we believe that, having a table of assessment criteria, teachers and students can clearly track their achievements and shortcomings, as well as understand what should be focused on in the learning process.

1.5 Problems about Teachers

It is the teacher who is mainly responsible for implementation of the educational process. Unless there are well qualified English language teachers, no amount of investment in education can improve the quality of English education. To Geringer (2003), teacher quality outweighs other factors such as motivation, funding, and class sizes, and qualified teachers can create the best environment for learning. There should be qualified teachers with the ability to teach to obtain quality education, which is an important problem for many developing countries (Paker, 2006). A potential challenge for teachers concerns with the level of English they require. They need to constantly update their knowledge and equip themselves with the advancements in society and the use of technology in general and in the educational environment (Khan, 2005) They indicated that the sources of English language teachers in Turkey have varied. In addition, some

of them have graduated from other faculties than educational faculties, which causes pedagogical problems in education process. The problems related to teachers seem to be solved with the help of pre- and in-service training, but as Tutunis (2012) stated, there are problems related to the quality of the training systems. For instance, one of the problems in pre-service training is related to quality of curriculum which has been developed without field study and with only expert opinion. A similar problem faced regarding in-service training is that it has been planned by a group of foreign experts, which this problem continues to be implemented.

1.6 Problems regarding Learners

In many language learning contexts, learners may struggle to understand the relevance of learning English, as they have little contact with speakers of the language (Ho, 2003; Li, 1998), which causes negative attitudes towards foreign language learning. One problem on the side of learners is that they are not aware of the importance of proficiency in English; they focus only on passing classes/getting high marks instead of acquiring English. Another problem is that they need help from their parents/tutors in learning a foreign language, but in developing countries such as Turkey, because parents do not have expertise in English, it becomes impossible for them to support their children (Paker, 2007; TEPAV, 2014). The previous explanations show that there are various reasons why most learners have difficulty in learning English. After explaining the reasons for the problem, it is vital to present possible solutions for the problem. In the literature, there are some studies that focus on the ways of solving the mentioned problem. The possible solutions are establishing a coordination committee for the language learning problem, designing a new curriculum, revising syllabuses, organizing in-service training, increasing the number of courses, and changing the teacher training systems. The key challenges and the solutions identified in the literature show that the studies trying to explain that issue have been mostly focused on teaching English in pre-higher education levels and performed with teachers of English, young learners and their. Consequently, the learners and teachers of English at higher education context have been overlooked. However, the almost over 1 billion learners of English are not a homogeneous or static group but a diverse and dynamic one in terms of age, gender, nationality, jobs, and aims. For that reason, all the target groups should be interviewed so that more general determinations and suggestions can be made. The experts who study the issue at higher education level, the instructors who can make controversial analysis about foreign language teaching and graduate students should be included such studies to represent the target group holistically and the cumulative results of that teaching process in higher education context. The study aims to determine the ongoing problems regarding foreign language teaching in higher education context and to present practical suggestions to break the foreign language barriers by analyzing the suggestions made by the experienced individuals on that issue.

Findings. This research was constructed as a descriptive study, describing events, objects, circumstances, institutions, groups and various areas as what they are (Kaptan, 1998). One of the qualitative research methods, case study, was preferred to reveal perceptions and cases in their natural environment as exact and integrated. The research, research team consisted of English teachers and students in grade 7 “A”, grade 7 “B” in gymnasium school No. 201. A random sampling method was used, and 2 teachers and 25 students were interviewed.

Data collection

Since it is aimed at studying the inner world of teachers and students and understanding their points of view on problems in the process of language teaching (Patton, 2002), a semi-designed interview form was used to collect data. The form contained questions regarding personal information, and two open questions about the problems that they encountered or observed in the process of learning the language, and their suggestions for each stated problem.

Data analysis

The collected data was analyzed using the content analysis method, which is one of the methods for analyzing qualitative research data. In the process of analyzing quality data, first the data from the analysis of documents and interviews were transferred to a computer. The texts were studied in detail, and then categories and terms were defined. Then the data were divided into significant parts, and we tried to determine the conceptual values of each part. Significant integer parts were encoded. After finding common codes, categories were defined. There were two topics (opinions about problems and suggestions) and six categories (education system, curriculum, teachers, study materials, student characteristics and learning environment). The codes in the categories were commented on in relation to each other, and the results were

interpreted based on the purpose of the study and supported by the opinions of participants through direct quotes.

Reliability and reliability.In quantitative studies, reliability and validity are issues of particular interest. Firstly, in order to increase the reliability and reliability of the study, the research process was explained in detail, starting with the preparation of a data collection tool and ending with the stages of application and analysis. Secondly, the results of the study were passed on to the individuals participating in the study, and they asked for comment on these results. Thirdly, the raw data was presented to another researcher specializing in this field, and the researcher was asked to establish topics and encoded opinions. This process confirmed that the content prepared by the researchers and experts was very similar. Thus, the results were confirmed. When establishing the reliability indicator between the 7th “A” grade, the 7th “B” grade in school-gymnasium No. 201, it was proposed to divide opinions into six categories, and the level of agreement between the colleague and researchers was 90%. Fourth, direct quotes were used to analyze participants' opinions. Fifth, the entire research process has been explained in detail. Finally, the results were compared with other studies in this area.

Based on the subtasks of the study, teachers and students views on problems in the process of learning a foreign language were analyzed and presented as follows.

Students and Instructors’ Views on Problems in Learning Process

Table 1. Students and Instructors’ Views on Problems in Learning Process

Subjects	Education system	Instructional program	Teachers	Teaching materials	Students' characteristics	Learning environment	Total
Students	11	26	8	8	34	13	100
Instructors	9	13	1	8	19	12	71
Total	20	39	9	16	53	25	171

Table 1 shows the first theme and students and instructors’ views on problems in foreign language learning process, includes six categories. When the-categories are examined, the “*Students’ characteristics*” category has the highest number of concepts (f=53), but the “*teaching materials*” (f=16) category has the least number of concepts. In other words, students’ attitude, behavior and other characteristics were assumed as the main problem in foreign language teaching and learning process. On the other hand, teaching materials for both students and teachers were believed to not cause any additional problems.

Table 2. The Concepts Stated by Students and Instructors under the “Education System” Category

Education system	Concepts Stated by Students (f=11)	Concepts Stated by Instructors (f=9)
	Exams (5), beginning learning process late (3), quality of education (2), inadequacy number of courses (1)	Educational policy which is unsystematic and not directed for need (3), begin age for learning (1), course hours (1), being a compulsory course (2), exams (1), class passing system (1)

Table 2 shows that students indicated the examination system as the most important problem under the “*Education System*” Category. A student, [SMD12-M], indicated that “*studying focusing on exams like YDS (a national exam- one of the prerequisites to be an academician in Turkey)*” is a problem in foreign language learning process. On the other hand, instructors regarded the educational system, which is not directed for students’ needs, as the most significant problem. An instructor, [INS8-M], explained that problem as follows, “*the state does not have a language education policy which is unsystematic and not directed for need*”.

Results and discussions.Analysis of students and teachers' responses to problems in the case study method, and the largest number of concepts in the "Student Description" category. In other words, both students and teachers agree that they have difficulty learning students using a case study method. They have shown that students do not have the ability to identify and resist in the process of teaching a foreign

language. This result is similar to many studies that have studied students' negative attitude to foreign languages as a problem in their successful implementation of curricula (Aktas, 2005; Packer, 2007).

Apart from the student characteristics, the examination system is one of the most important issues in the "Education" category students, who believe that the teachers are not focused on the students' needs. Similarly, a comprehensive study conducted by TEPAV (2011) shows that curricula do not show a difference in students' needs. Students find that their curricula are not all language-oriented and not practical. Similarly, teachers emphasized the lack of experience in the courses and the quality of methods used to explain the causes of failure in the teaching process. These findings are in tune with some research showing problems in the design of the learning process (Packer, 2007). It is often said that most subject teachers use traditional methods, engaging a large audience and also encounter students in speech and writing problems (TEPAV, 2013). Similarly, students and teachers feel that schools and classes are not well equipped for teaching and consider them an obstacle to language learning.

Conclusion. Based on the foregoing, we can conclude that case technology has a number of conditions and methods for implementation in the lessons. Due to the wide variety of types of cases, as well as approaches to their classification, cases can be developed based on various goals and objectives set by the teacher. Given the level of development of cognitive processes in students, a sufficient level of formation of communicative skills, age and psychological characteristics, we can conclude that it is possible to use the case method in the process of teaching a foreign language in the 7th grade. Equally important conditions for the successful application of the case-study method in a foreign language lesson are properly organized educational activities and serious preparation of the teacher to develop a case in accordance with the characteristics and capabilities of students, as well as the subject matter of the teaching materials. To create cases, the teacher needs to analyze the contents of the training kit for problem situations or conditions that could serve as the basis for the further development of case.

References:

- 1) Pakhtusova E.E. *The method of cases in teaching a foreign language // Young scientist. - 2014. - No. 7. - S. 532-534.*
- 2) Kuimova M. V., Evdokimov D. E., Fedorov K. V. *Case study method in teaching foreign languages to senior students of non-linguistic special sciences // Philological sciences. Questions of theory and practice. Tambov: Diploma, 2013. No. 3 (21). Part 1. P. 44.*
- 3) Polat E.S. *Multilevel education // Foreign languages at school, No. 6, 2000. 12.*
- 4) *Learning a foreign language at school: new perspectives. // Pedagogy, 1998. - No. 1. - S. 46-48.*
- 5) Voronov I.A. *Psychology of teaching a foreign language at school through a case parameter. M., "Enlightenment", 2006. - 256 p.*
- 6) Petrovskaya A.Yu. *The principles of selection, volume and organization of educational material as a condition for the activation of primary schoolchildren. Modern problems of pedagogy and psychology. Sochi: Publishing House of REC RAO, 2006. S. 101-102.*
- 7) Stepanova I.M. *Methodology of teaching problem situations (case method) as a means of teaching schoolchildren and general educational disciplines // IX All-Russian Scientific and Practical Conference "Questions of Modern Philology and Methods of Teaching Languages at School and at School": collection of articles. Penza: RIO ПГЦХА, 2007. S. 125-127.*
- 8) Aktas, T. (2005). *Communicative competence in foreign language teaching, Journal of Language and Linguistic Studies, 1(1), 89.*
- 9) Oktay, A. (2015). *Foreign language teaching: A problem in Turkish education. Procedia-Social and Behavioral Sciences, 174, 584-593. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.01.587>*
- 10) Paker, T. (2007). *Problems of teaching English in schools in Cal Region and suggested solutions. 21. Yuzyla Girerken Gemisten Gunumuze Cal Yoresi: Cal Yoresi Yardimlasma ve Dayanisma Dernegi Yayini, 3, 684-690.*
- 11) TEPAV (2014). *Analysis of national needs related to teaching English language in public schools in Turkey. Retrieved from www.tepav.org.tr on 03.09.2015.*
- 12) Tutunis, B. (2000). *Content-based academic writing, The Internet TESL Journal, 6(7), 1-5.*

МРНТИ 811.512

Г. Сулейменова ¹

¹ I. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті,
Талдықорған, Қазақстан

АНТРОПОНИМДЕРДІ ОҚЫТУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа

Мақалада қазақ тілі антропонимдерінің зерттелуіне шолу беріледі. Әлі де зерделенетін мәселелердің бар екендігі тілге тиек етіледі. Антропонимдердің разрядтары, олардың тарихи-мәдени дәстүрмен сабақтастығы баяндалады. Антропонимдерді жоғары мектепте оқытудың маңызы айқындалады. Антропонимдерді зерттеудің аспектілері жалпы ономастиканы зерттеу аспектілері негізінде баяндалады. Лингвистикалық аспектілері мен осы проблемаға қатысты өзіндік іс- тәжірибесі сипатталады.

Түйін сөздер: антропонимика, антропонимдер, антропонимдердің разрядтары, оқытудың маңызы, лингвистикалық аспектілері

G. Suleimenova ¹

¹ Zhetysu State University I. Zhansugurova,
Taldykorgan, Kazakhstan

THEORETICAL BASIS FOR ANTHROPONIES TRAINING

Abstract

The article gives an overview of the study of the anthroponyms of the Kazakh language. It is said that there are problems for further research. The categories of anthroponyms, their continuity with historical and cultural traditions are described. The role of studying anthroponyms in higher education is determined. Aspects of the study of anthroponyms are presented on the basis of the aspects of the study of general onomastics. The linguistic aspects and own experience in relation to this problem are described.

Key words: athroponymy, anthroponyms, categories of anthroponyms, the meaning of study, linguistic aspects

Г. Сулейменова ¹

¹ Жетысуский государственный университет им. И.Жансугурова,
Талдықорған, Казахстан

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРЕПОДАВАНИЯ АНТРОПОНИМОВ

Аннотация

В статье дается обзор изучения антропонимов казахского языка. Говорится о наличии проблем для дальнейшего исследования. Излагаются разряды антропонимов, их преемственность с историко-культурными традициями. Определена роль изучения антропонимов в высшей школе. Аспекты исследования антропонимов излагаются на основе аспектов изучения общей ономастики. Описываются лингвистические аспекты и собственный опыт работы в отношении этой проблемы.

Ключевые слова: антропонимика, антропонимы, разряды антропонимов, значение изучения, лингвистические аспекты

Кіріспе. “Кез келген тілдің лексикалық жүйесіндегі барлық түрдегі есімдердің ғылыми тұрғыда зерттелуінің қажеттілігі қазіргі кезде жалпыға бірдей танылды. Тіл- тілде жазылған еңбектердегі ономастикалық ізденістердің қарқынды өсуі әлемдік тіл білімі дамуының қазіргі кезеңін сипаттайды. Ономастика бойынша зерттеулер өткеннің “жұмбақтарының” ашылуына ықпал етіп қана қоймай, тіл

тарихының күрделі мәселелерін анықтайтын құнды еңбектің тууына ықпал етеді. Сонымен қатар, ол сол халықтың этнографиясы, археологиясы, әлеуметтануы, тарихи географиясы мен басқа да аралас ғылымдарды да қамтиды” [1]. Антропонимиканың адамдарға есім беруді қарастыратын ғылым ретіндегі ерекше маңыздылығын көрсеткенде, антропонимдердің тарихи мәдениетпен, адам психологиясының ерекшеліктерімен, дәстүрмен және басқа да есімдер категорияларының күрделі спекторын беретінін ұмытпау керек. Антропонимикалық жүйе туралы айтқанда, “заңды түрде орналасқан және бөлшектердің өзара байланысының бірлігін білдіретін бүтін” деп қарастырамыз [2]. Ономастикалық мәселелердің басқа лингвистикалық ғылымдар қатарынан көрінуі жайдан-жай емес. Жалқы есім – парадоксальды жағдайды көрсететін тілдің бір бөлшегі. Демек, ол күрделі лингвистикалық концепциялардың туындауы мен дамуына әкеледі.

Қазақ ономастикасының жеке зерттелуі жиырмасыншы ғасырдың алпысыншы-жетпісінші жылдарынан бастау алады. Т.Жанұзақов, К. Есбаева, Е. А. Керімбаев және т.б. ізденушілердің еңбектері қазақ ономастика ғылымының ғана емес, антропонимиканың да дамуына елеулі үлес қосты.

Алайда, бүгінгі күні қазіргі қазақ тіліндегі ономастиканың антропонимика саласы зерттеулермен толыққанымен, жаңа қазақ есімі дамуының динамикасын көрсететін жұмыстар жоқтың қасы.

Қазақ есімдерінің де өзіне тән тарихы, шығу, пайда болу жолы бар. Кісі есімдерінің шығуы, адамға берілуі, есім беру дәстүрінің біртіндеп өзгеруі яғни тарихы өте көне замандарға, тіпті алғашқы рулық қоғамға барып тіреледі. Әуелде ру, тайпа аттарының, сондан кейін кісі аттарының шыққандығы жайлы зерттеулерде дәлелді жазылып жүр. Сондықтан халықтың тұрмысы, қоғамдық, әлеуметтік жайы, материалдық және мәдени өмірі жайлы ақпарат беретін дереккөз- адам есімдерін зерттеу және оны оқыту арқылы ұрпақты тәрбиелеу қай кезде де басты назарда болуға тиіс деп білеміз. С.Аманжолов кісі аттарының шығу, қойылу ретіне қарай топтастыру, жіктеу мәселелеріне сонау қыркыншы жылдары мақала арнаса, ғалым Ғ.Мұсабаев, Ғ.Айдаров еңбектерінде көне түркі есімдері кісі аттарының жасалу заңдылықтары қарастырылған. Антропонимиканы әдіснамалық және теориялық, лексика- семантикалық, лексикография, лингвоэтану мен лингвомәдениеттану тұрғысынан зерттелуі профессор Т.Жанұзақов зерттеулерінен бастау алады десе, артық айтқандық болмас. Ғалымның “Лично-собственные имена в казахском языке” (1961ж); “Қазақ тіліндегі жалқы есімдер” (1965ж); “Қазақ есімдерінің тарихы” (1971ж); “Очерк казахской ономастики” (1982ж) зерттеу еңбектері - осының дәлелі. “Е.Керімбаев “Атаулар сыры” (1986ж); “Қазақ есімдері” (1988ж); В.Махпиров “Собственные имена в памятнике” X в. “Дивану лугат ат-турк Махмуда Кашгарского” (1980 ж). “Имена далеких предков” (1997ж); М.Мұсабаева “Қазақ тіліндегі антропонимиялық “аталымдардың” этнолингвистикалық сипаты” (1995ж канд. Дисс.); У.Мусабекова “Мотивационный аспект антропонимов казахского и русского языков” (1996 канд. Дисс). Е.Керімбаев “Этнокультурные основы номинации и функционирования казахских собственных имен” (1992ж. док.Дисс); К.Головина “Сопоставительный анализ идиоэтнических топонимов и антропонимов русского и казахского языков”; К.Жаппар “Эстетические функции имен собственных в поэзии О.Сулейменова” (2000ж). Б.Көшімова “Қазақ лексикасындағы бейонимдену үрдісі” (2001 ж); Б.Досжанов “Қазақ тіліндегі көне антропонимдер” (2003ж); Д.Керімбаев “Қазақ фольклорындағы жалқы есімдердің құрамы мен этнолингвистикалық сипаты” (2004ж); Г.Аубакирова “Идиоэтническая семантика и лингвостилистическая функции собственных имен в художественном тексте” (2004ж); А.Бахамова “Уйгурские прозвища и их этнолингвистическая характеристика” (2004ж) [3]. Сонымен қатар, Қ.Рысбергенова, С.Оңайбаева, Ұ.Ержанова, М.Мұсабаева, Б.Бияров, З.Жанғабылова, А.Арысбаев, Г.Мадиева, С.Иманбердиева, А.Жартыбаев, Б.Тілеубердиев т.с.с. ғалымдардың зерттеулері қазақ антропонимиясының қырларын аша түсті яғни ұлттық антропонимикадағы мәселелер үнемі лингвистерінің назарында екені байқалады. Қазақ ономастика тарихы антропонимдерді зерттеумен тығыз байланысты. Онда көбіне қазақ антропонимдік жүйесінің ортақ мәселелері мен жалқы есімдердің ресми емес мәселелері (ЖанұзақовТ); заманауи ғылым мен білім контексіндегі ономастиканың актуалды мәселелері (МадиеваГ); антропонимдердің этнолингвистикалық ерекшеліктері (Мусабаева М); қазақ және орыс тілдеріндегі антропонимдерінің мотивациялық аспектісі (Мусабекова У) қарастырылған.

Әдістеме. Ономастиканың кең тараған әрі зерттелген саласы – антропонимдер. Адамға қатысты берілген аттың бәрі – антропоним. Әр халықтың ат қою, есім беру дәстүрі бар. Ол тарихи-мәдени дәстүрімен сабақтас болып келеді. Адамнан адамды өз аты, әкесінің аты (фамилиясы), тегі арқылы ажыратамыз. Есім адамға ата-анасы, туыстарының қалауымен беріледі. Ал фамилиясы, тегі туыстық қатысына қарай беріледі. Сонымен қатар, криптоним мен псевдонимді адам өзі таңдаса, ал кличка,

андроним, гинеконим, патронимді адамның түрлі қылықтарына, мінез-құлқына, жағымды-жағымсыз әдетіне, әрекеттеріне, түр сипаттарына байланысты басқа адамдар қояды. Сонымен, “криптоним (криптоним - адамның аты-жөнінің қысқартылып, құпияланып жазылуы), кличка (кличка – адамның сырт келбеті мен қылықтарына байланысты қойылатын аттың бір түрі) андроним (андроним – күйеуінің лақап аты, тегі, фамилиясы бойынша әйелін атау), гинеконим(гинеконимәйелінің есімі немесе лақап аты бойынша атау),патроним (патроним әкесінің есімі немесе лақап атының дериваты: әкесінің немесе атасының есімі немесе лақап аты бойынша адамға лақап ат немесе фамилия беру), псевдоним, (псевдоним - автордың өзінің шын есімін ауыстырып қолданатын ойдан шығарылған есімі. Бүркеншік атқа қоғам қайраткері, жазушылар, суретшілер мен артистер түрлі себептердің салдарынан иек артқан: цензураның ізіне түсуінен жасырыну үшін, авторлық және шығарма бағасын айқындау үшін қолданған (әдеби маска)».

<https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D2%AF%D1%80%D0%BA%D0%B5%D0%BD%D1%88%D1%96%D0%BA%D0%B0%D1%82>

Байқағанымыздай, разрядтары мол жалқы есімнің бірі- антропонимдер.Соған орай “жалқы есімдердің әр разряды өзінің қалыптасу мен даму тарихына ие екендігін атап өту керек, сондықтан да оларды бөлек – бөлек қарастыру қажет. Мәселен, қазақ қоғамының дамуымен байланысты дамыған қазақ антропонимдік жүйесінің өз тарихы бар”[5].

Ономастиканың көп қырлы саласын түрлі аспектіде зерттеу арқылы оның мән-мағынасын аша түсуге мүмкіндік мол. Ономастикалық материалдарды зерттеудің ғылыми әдебиеттерде жиырмаға жуық аспектілері көрсетіліп жүр: географиялық, тарихи, лингводеректану, лингвомәдениеттану, лексикографиялық, ономазиологиялық, этнолингвистикалық, логикалық,семиотикалық, терминологиялық, когнитивтік, функционалды аспектілер. Ономастикалық материалдарды зерттеу көп аспектілі болса, оның қыры ашыла түсетіні анық. “Мәселен, топонимдерді зерттеу географиялық, тарихи, этнографиялық мәліметтерді қолдану арқылы іске асады...”[5]. Ал антропонимдердің толыққанды зерттелуінде тарихи аспект пен лингводеректану аспектін маңызы зор. Бірі – жалқы есім дамуының тіл тарихымен байланысын;бірі – халық жасаған ескерткіштер мәліметінен ақпарат алуды көздейді.Сонымен қатар, “-лексикографиялық аспект– әртүрлі оним разрядтарына лексикографиялық инвентаризация жасау және әр аспектіде, яғни тарихи – этимологиялық, анықтамалық – ақпараттық зерттеу.

-лексикологиялық аспект – белгілі бір тілде қатысты жалқы есімдерді жинақтау, оларды сол тілдің лексикалық жүйесінде талдау, жалқы есімдердің апеллятив лексикамен қатынасын анықтау, жалқы есімдерді генетикалық тұрғыдан талдау (атаудың шығу тегі, фонологиясы мен морфологиясы, атаудың құрылымы, жұмсалымы, кірме атаулардың пайда болуы т.б);

-ономазиологиялық аспект – атау берудің типтік (жиі қолданылатын) және рариттегі (сирек қолданылатын) модельдерін анықтай отырып, ономастикалық атау берудің табиғи және жасанды әдістерін нақтылау арқылы ономастикалық кеңістіктегі өзекті (антропонимия, топонимия, зоонимия) және перифериялық (космонимия, эргонимия, гемеронимия т.б.) шектеріндегі атау беру принциптері мен тәсілдерін анықтау;

-этнолингвистикалық аспект – ұлттық көзқарас, ұлттық ерекшелік, этномәдени, этнопсихологиялық факторларды ескере отырып, жалқы есімді зерттеу, яғни этностың материялды және рухани дүниесін, оның ұлттық болмысын ескеру... Бұл тұста ономастикалық деректер халықтардың ұлттық менталитетімен, олардың шығу тегі мәселелерінен, көші – қонысынан мәлімет береді”[5]. Аталған аспектілер арқылы зерттеліп, зерделенген антропонимдер өкінішке орай, жоғарғы оқу орындарының, соның ішінде жоғары педагогикалық оқу орындарының филология факультеттерінде оқу жоспарына сәйкес ономастиканы оқыту да қарастырылмаған.Соның кесірінен студенттер қауымының ономастикадан алатын білім аясы тар, шолу түрінде өтілетін сабақ білімгерлер қызығушылығына ықпал ете алмайтын дәрежеде. Белгілі ономаст-ғалым В.А.Никонов антропонимика саласының негізгі міндеттерін кезінде былай деп анықтаған: “Антропонимия может служить драгоценным источником, помогая выяснить былой этнический состав и миграции населения в прошлом, датировать, локализовать письменные памятники и т.д... Антропонимика образует в языке особую подсистему, разобраться в которой бессильны методы только лингвистики без неразрывного единства с этнографией, историей, социологией, правом” [6]. Антропонимдерді оқытудың маңызын арнайы айтпаса да, ономаст ғалымының осы пікірінен антропонимиканың баға жетпес құнды материал екендігін,оны жас ұрпаққа оқытылуы қажет екендігін аңғарғандаймыз, ғалым соны меңзеп тұрғандай.

Нәтижелер.Тұтастай бір халықтың тұрмысы мен болмысын, ой-қиял ,арманын, салт- дәстүрін, ырым, наным-сенімдерін бойына сіңірген лексикалық жүйенің ешқайсысымен сәйкес келмейтін ерекшеліктері бар және күрделі жүйе құрайтын антропонимдерді оқыту арқылы ана тілінің еш тілге ұқсамайтын өзіндік ерекшеліктерін түсіндіріп, игертіп қана қоймай, этнография, тарих, әлеуметтану, құқық мәселелерімен байланысын көрсетуге мүмкіндік бар. Жалқы есімдерді арнайы оқытудың қажеттілігі осы мәселелерден туындайтыны анық . Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті гуманитарлық факультетінің 5В011700- “Қазақ тілі мен әдебиеті” мамандығы (4 курс) студенттеріне арналған “Ономастика және Елтану” таңдау курсы ретінде жүргізіліп келе жатқан пәннің календарлық- тақырыптық жоспарында антропонимдерді оқытуға 4 сағат бөлінген: екі дәріс; екі іс-тәжірибелік сабақ. Дәріс сабақтарының мазмұнында төмендегі мәселелер қамтылады:

Антропонимдердің зерттелуі; оның ономастиканың саласы ретінде қалыптасып дамуы. Антропонимдердің шығу тегі, ортақ белгілері. Антропонимдерді жіктеудің негіздері. Антропонимдер қалыптасуының әлеуметтік-мәдени негізі. Антропонимдердің лексика-семантикалық тұрғыдан жіктелуі: есім, фамилия, тек. Антропонимдердің разрядтары. Антропонимдердің теориялық және қолданбалы маңызы.

Қазақ антропонимдерінің сөзжасамы. Прецеденттік антропонимдер. Жалқы есімдердің құрылымды-сөзжасамдық типі. Қазақ антропонимиясындағы жалқы есімдер сөзжасамындағы морфологиялық, морфология-синтаксистік, лексика-семантикалық сөзжасамдық тәсілдермен қалыптасатындығы.

Іс-тәжірибелік сабақтарының мазмұнында төмендегі мәселелер қамтылады:

Қазақтың есім беру дәстүрі мен ерекшеліктері. Қазақ есімдерінің шығу арналары. Қазақ есімдерінің құрылымдық-сөзжасамдық сипаты. Қазақ есімдерінің этимологиясы.Адамдарға есім берудің негізгі заңдылықтары, әлеуметтік характері мен жалқы есімдердің тарихи дамуына әсер ететін факторлар.

Талқылау.Жоғарыда аталған тақырыптарды практикалық түрде меңгерту үшін төмендегідей тапсырмаларды ұсынамыз.

Тапсырмалар:

Алаш қайраткерлерінің, ақын-жазушылардың бүркеншік аттары. Бүркеншік аттардың қоғамдағы әлеуметтік, саяси оқиғалармен байланысы. Әулетіңіздегі бүркеншік ат, жанама ат.

1. Есіміңіздің этимологиясы. Қойылу себебі. анықтаңыз.

2. Криптоним, кличка, андроним, гинеконим, патроним терминдерінің мәні. Берілу, аталу себептері.

3. Тәуелсіздік жылдарынан бері қарай жиі қойылған есімдер. анықтаңыз, жинақтап көрсетіңіз. Ол есімдер сізге ұнай ма, ұнамай ма? Себебі?

4. Наным-сенімге, ырымға байланысты қойылған есімдер. көрсетіңіз және мағынасын түсіндіріңіз.

5. Ұлға да, қызға да қойылатын есімдер.Бірнеше есімді көрсетіңіз. Ондай есімдер басқа тілдерде кездесе ме?

6. Қоғамдық формацияның өзгеруіне, әлеуметтік, мәдени, тарихи жағдайға байланысты қойылған есімдер. Олардың ерекшеліктері.

Қорытынды.Келесі практикалық сабаққа (үйде) студент даярлайтын тапсырма:

-Антропонимдердің сөзжасамы.(Презинтация даярлау).

-Мақал-мәтелдердегі прецедентті есімдер. (Мақал-мәтелдерден іріктеу, мағынасын түсіндіру).

-Қоғам қайраткерлері, саясаткерлер, мәдениет,өнер адамдарының, ғалым, ақын-жазушылар, спортшылардың, т.б есімдерін қатыстырып сөзжұмбақ құрастырыңыздар.

-Отбасы мүшелері есімдерінің этимологиясы.(Сөздіктер мен зерттеулерді пайдалана отырып анықтаңыз).

-Топтағы студенттер есімдеріне статистикалық тұрғыда талдау жасаңыз: ана тіліндегі есімдер; шет тіліндегі есімдер. Есімдердің жиі немесе сирек кездесетіндігіне байланысты сараптау.

-Антропонимика бойынша жұбыңызға анкета құрастыру.(Нәтиже бойынша қорытынды жасап, топпен бөлісу).

-Антропонимдердің динамикасын көрсететін Статистикалық сараптама құжаттарымен танысу.

-Қазіргі төлқұжаттардағы адамның аты-жөнінің жазылуы. (Біріздендіру керек пе, ой бөлісу).

Әрине, берілген тапсырмалардың барлығын сабақ үстінде орындау мүмкін емес. Қызығушылық танытқандарға өздігінен ізденуі үшін және мақала, эссе жазып, басылымдарға жариялатуға ықпал жасауға болады. Сонымен қатар, антропонимдерді меңгерту жолдары, пайдаланатын әдіс-тәсілдерді оқытушының құзырына қалдыруды жөн санадық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1) Саттаров Г.Ф. Антропотопонимия Татарской АССР: Автореф. дис. доктора филол. наук. - Казань, 1975. - диссертация
- 2) Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка. - М: "Азбука", 1999. – кітап
- 3) Мадиева Г.Б. Теория и практика ономастики.- Алматы: Қазақ университеті, 2003. – кітап
- 4) https://kk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D2%AF%D1%80%D0%BA%D0%B5%D0%BD%D1%88%D1%96%D0%BA_%D0%B0%D1%82- интернет дерек көздерінен
- 5) Мадиева Г.Б., Иманбердиева С.К., Мадиева Д.Б. Ономастика: теориясы мен практикасы. - Алматы: Қазақ университеті, 2016. – кітап
- 6) Никонов В.А. Имя и общество. М.: Наука, 1974. – кітап

МРНТИ 14.35.09

A. Suleimenova¹, G. Amangeldina²

^{1,2} Karaganda State Technical University,
Karaganda, Kazakhstan

ON THE EFFECTIVENESS OF THE USE OF MODERN INFORMATION TECHNOLOGIES IN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE IN THE MASTER'S PROGRAM OF A TECHNICAL UNIVERSITY

Abstract

Teaching in a professional foreign language at a Technical University is conducted within the framework of a competence-based approach and involves the use of modern information technologies, the use of which contributes to a more effective organization of independent work in a foreign language and ensures the formation of General and professional competencies.

The use of these technologies intensifies the process of teaching foreign languages, as it contributes to a clear organization of independent activities of undergraduates, motivates them to further search and self-improvement.

From the practice of conducting classes, it can be seen that the use of the technologies discussed in the article allows you to present the results of the master's student's activity in a certain format, that is, to create an individual "product" in your educational activity. This, of course, not only contributes to a clear organization of independent activities of undergraduates, but also motivates them to further search and self-improvement, which, in turn, makes the educational process the most intense, productive and informative

Key words: professional foreign language, competence approach, professional competence, search engines and resources, online communication, computer software resources

A. Сүлейменова¹, Г. Амангельдина²

^{1,2} Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті,
Қарағанды, Қазақстан

ТЕХНИКАЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТ СТУДЕНТТЕРІНЕ ШЕТ ТІЛІН ОҚИТУДА ҚАЗІРГІ АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ ТИІМДІЛІГІ ТУРАЛЫ

Аңдатпа

Техникалық ЖОО-да кәсіби шетел тілін оқыту құзыреттілік тәсіл шеңберінде жүргізіледі және қазіргі заманғы ақпараттық технологияларды қолдануды көздейді, оларды қолдану шет тілі бойынша өз бетінше жұмысты неғұрлым тиімді ұйымдастыруға ықпал етеді және жалпы, кәсіби құзыреттерді қалыптастыруды қамтамасыз етеді.

Бұл технологияларды қолдану шетел тілдерін оқыту процесін жеделдетеді, өйткені магистранттардың өзіндік қызметін нақты ұйымдастыруға ықпал етеді, оларды одан әрі іздеуге және өзін-өзі жетілдіруге ынталандырады. Бұл мақалада сабақ өткізу тәжірибесінен, қарастырылған

технологияларды қолдану магистранттың қызметінің нәтижелерін белгілі бір форматта ұсынуға, яғни өзінің оқу қызметінде жеке “өнім” құруға мүмкіндік беретіні көрінеді. Әрине, бұл, магистранттардың өзіндік қызметін нақты ұйымдастыруға ықпал етіп қана қоймай, сонымен қатар оларды одан әрі ізденуге және өзін-өзі жетілдіруге ынталандырады, бұл өз кезегінде, оқу процесін барынша қанықты, өнімді және танымдық етеді.

Қарағанды мемлекеттік техникалық университетінің шетел тілдер кафедрасының миссиясы қазіргі заманғы білім беру технологияларын енгізу және әр түрлі инженерлік мамандықтар бойынша шет тілдерін оқыту, оқыту және тереңдетіп оқыту арқылы кафедраның профессор-оқытушылар құрамының оқу-әдістемелік қызметін үнемі жетілдіру негізінде тұтынушылар талаптарына жауап беретін жоғары білікті мамандарды даярлау болып табылады.

Түйін сөздер: Кәсіби шетел тілі, құзыреттілік тәсіл, кәсіби құзыреттілік, іздеу жүйелері мен ресурстары, интернет-коммуникация, компьютерлік бағдарламалық ресурстар

А. Сулейменова¹, Г. Амангельдина²

*^{1,2} Карагандинский государственный технический университет,
Караганда, Казахстан*

О ЭФФЕКТИВНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СОВРЕМЕННЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ В МАСТЕРСКОЙ ПРОГРАММЕ ТЕХНИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

Аннотация

Обучение профессиональному иностранному языку в техническом вузе ведётся в рамках компетентностного подхода и предусматривает использование современных информационных технологий, применение которых способствует более эффективной организации самостоятельной работы по иностранному языку и обеспечивает формирование общих и профессиональных компетенций.

Применение данных технологий интенсифицирует процесс обучения иностранным языкам, поскольку способствует четкой организации самостоятельной деятельности магистрантов, мотивирует их к дальнейшему поиску и самосовершенствованию. Из практики проведения занятий видно, что применение рассмотренных в статье технологий позволяет представить результаты деятельности магистранта в определенном формате, то есть создать индивидуальный “продукт” в своей учебной деятельности. Это, безусловно, не только способствует четкой организации самостоятельной деятельности магистрантов, но и мотивирует их к дальнейшему поиску и самосовершенствованию, что, в свою очередь, делает учебный процесс наиболее насыщенным, продуктивным и познавательным.

Миссией кафедры иностранных языков Карагандинского государственного технического университета является подготовка высококвалифицированных специалистов, отвечающих требованиям потребителей, на основе внедрения современных образовательных технологий и постоянного совершенствования учебно-методической деятельности профессорско-преподавательского состава кафедры посредством преподавания, обучения и углубленного изучения иностранных языков по различным инженерным специальностям.

Ключевые слова: профессиональный иностранный язык, компетентностный подход, профессиональная компетенция, поисковые системы и ресурсы, он-лайн коммуникация, компьютерные программные ресурсы

The mission of the Department of foreign languages of Karaganda state Technical University is to teach highly qualified specialists who meet the requirements of consumers, based on the introduction of modern educational technologies and continuous improvement of educational and methodological activities of the faculty of the Department through teaching, training and in-depth study of foreign languages in various engineering specialties.

The main goal of teaching a foreign language in the master's degree program of a technical University is to achieve the level of practical knowledge of a foreign language by undergraduates, which allows them to use it in their future professional activities and scientific work, as well as for active use in everyday and

professional communication. Also, one of the goals of teaching a foreign language is to create a base for the correct understanding, translation and text processing of foreign texts. In the modern world, a specialist with a master's degree must be widely erudite, possess the methodology of scientific creativity, the latest information technologies, and a variety of methods for obtaining, processing, and recording scientific information. It should be focused on professional mobility, able to apply in their own professional activities the knowledge and skills gained in the field of application of modern innovative technologies [5, p. 46.]. Knowledge of a foreign language and skills in using information computer technologies are according to modern concepts, fixed in the basic European documents on professional competencies, the functional skills necessary for each specialist. The main educational value of information technologies is that they allow you to create a brighter interactive learning environment with unlimited opportunities available to both teachers and undergraduates.

The foreign language program “Professional foreign language” for students in the master's program in technical areas is based on an interdisciplinary approach it has a practical orientation and provides, among other things, the development of communicative academic competence that allows them to present scientific products (articles, abstracts, reports, presentations, etc.) in the international academic environment.

Active use of modern information technologies in the educational process becomes one of the principles of teaching, which is based on the working program of the discipline “Professional foreign language”. It is caused both by modern requirements to the level of training of masters, and by the continuous increase in the amount of information that needs to be studied and processed during teaching. In contrast to the usual technical means of teaching, information technologies allow not only to saturate the student with a large amount of knowledge, but also to develop intellectual and creative abilities, their ability to independently acquire new knowledge, and work with various sources of information [2, p. 186].

The use of modern information technologies is considered to be one of the most effective means of increasing the productivity of pedagogical work at the University and the quality of teaching foreign languages. A small number of classroom hours devoted to the study of the discipline “Professional foreign language” increases the importance of independent work in the educational process and makes it extremely important to create a package of tasks that require the use of a personal computer [1, p. 52]. The main content of independent work using information technologies is performing various tasks related to searching for information on the Internet. The most up-to-date information on which can be found in the "world wide web".

Teaching with the use of information computer technologies is not only a message of certain knowledge to undergraduates, but also the development of their cognitive interests, creative attitude to business, the desire to independently “get” and enrich knowledge and skills, applying them in their practical activities [3, p. 108]. For independent preparation of reports and presentations in a foreign language, in writing scientific articles, undergraduates should be able to use the materials of specialized websites where thematic articles are published and discussions of topical issues of modern science are conducted [4, p. 106]. They should also be able to use modern search engines (Google, Yandex, Aport, etc.), and correctly select keywords to ensure optimal search results.

The use of electronic sources for self-preparation of homework in a foreign language is a mandatory requirement since in the modern world, a specialist in any field of knowledge can't do without accessing Internet resources. Processing of received foreign language information is also performed using the capabilities of a personal computer. The results are displayed in MS Word program or as a presentation in Power Point.

One of the traditional types of tasks performed by undergraduates is individual reading of articles in the main specialty. The primary task of this type of educational activity is to teach future masters to read texts in their specialty, understand them and correctly extract professionally relevant information. Individual reading is an extensive reading, which involves the ability to independently read a large volume of text at a high speed, while focusing on the content side of the read. To perform individual reading tasks, undergraduates need to select the required volume of texts directly for their specialty. These should be scientific articles written by native speakers of the language being studied and published within the last decade. It is quite difficult to find such articles in "paper" form, but today there is an excellent source of information is the Internet, where you can find the most modern scientific publications in almost any specialty. All leading scientific journals have online versions where you can find articles and reviews published in them [6, c. 275]. However, to do this, undergraduates need to have good skills in searching for information in the global network, correctly select keywords and carefully evaluate the results offered by the search engine. In

addition to the above-mentioned well-known search engines, undergraduates need to familiarize themselves with the Google Scholar search resource (<http://scholar.google.com/>), which is focused on searching for scientific articles, patents, opinions on court cases, etc..

When completing tasks for compiling a Glossary on the subject of articles read in the specialty, undergraduates can be familiar with the possibilities of computer programs-concordances and lexical bodies, such as The British National Corpus (<http://info.ox.ac.uk/bnc> in Addition, it is necessary to pay attention to the formation of skills for the correct use of machine translation systems and editing of translated texts obtained with their help.

Undergraduates can also be invited to familiarize themselves with such a tool as the “social network of bookmarks” (<http://delicious.com/>) is a resource that allows you to store and conveniently organize “bookmarks”, i.e. links to sites with information of interest to the user. Mastering the capabilities of this resource will be useful for undergraduates not only in classes in a foreign language, but also in the systematization of links to materials necessary for writing a master's thesis, as well as for the rest of their lives.

All proposed tasks differ significantly from traditional language exercises, because to perform them, the student must apply the previously acquired knowledge not only in a foreign language, but also in the use of computer software resources, do the specified amount of work and show their results.

Interest in reading additional literature, visiting libraries, as a rule the undergraduates are not particularly observed, and hence, the performance of independent work leaves much to be desired. In the classroom, using the computer, the students are stimulated to greater diligence and attention. When working on a computer, all types of memory are developed. The computer teaches self-learning and self-education. Recently, various programs have been developed and released: training, control (tests), as well as electronic textbooks, reference books [7, p. 267].

Another area of application of modern information technologies is the website of the Department and the University, which is used by every teacher of a foreign language as a working tool. This site, which is constantly updated depending on educational needs, actively serves the function of informing students about the training program, about the proposed tasks, texts for reading, recommended literature and Internet resources. It also contains additional material that undergraduates can study on their own study. An important part of this site is a forum where undergraduates can ask questions and discuss topics of concern to them. Discussions are conducted in a foreign language, which will ensure effective practice in such a modern form of speech activity as online communication.

Thus, the organization of foreign language training in the master's degree program of a technical University must necessarily provide for the use of modern information technologies. Only in this case, it will be possible to ensure the most effective formation of future masters of speech skills necessary for written and oral communication in the process of scientific, professional-oriented, and household communication.

References:

- 1) Balykina E. N. *Computer technologies of education: origins and development of Informatization of education-1999*. - No. 1. - Pp. 49-66.
- 2) Shchukin A. N. *Modern intensive methods and technologies for teaching foreign languages: A textbook*. - M.: Filomatis - 2010. - P. 186.
- 3) Zhukevich I. P. *Formation of information competence of students in the organization of self-education // Vector of science of Togliatti state University. Series: Pedagogy, psychology. 2012. No. 4 (11). Pp. 106-109.*
- 4) . Koryakovtseva N. F. *Modern methods of organizing independent work of foreign language learners: a guide for teachers*. - Moscow: RGB, 2004. - P. 106.
- 5) Zhavner T. V., Takhaveeva Yu. V. *Informatization of foreign language teaching with the development of intercultural professional communicative competence for undergraduate students of engineering specialties*. - Kemerovo: Kemerovo State University Bulletin, 2015. - Vol. 2 (62). - P. 46.
- 6) Stepanova M. M. *the Use of modern information technologies in teaching a foreign language in the master's program of a non-linguistic University // Questions of teaching methods in higher education: collection of articles. Issue 13 / edited by prof., Ph. D. M. A. Akopova. SPb.: Publishing house of Polytechnical Institute. UN-TA, 2010. - Pp. 273-277.*
- 7) Titova, S. V. *Internet Resources and services in teaching foreign languages*. - Moscow: Moscow state University publishing House, 2003. - P. 267

МРНТИ: 14.01.11

К. Ибрагимова ¹

¹ Қазақстанның педагогикалық университетінің Абай,
Алматы, Қазақстан

К ВОПРОСУ ОПРЕДЕЛЕНИЯ СИНЕРГЕТИКИ КАК НОВОГО МЕЖДИСЦИПЛИНАРНОГО НАПРАВЛЕНИЯ В ПЕДАГОГИКЕ

Аннотация

Современная система образования в Казахстане, как и в других республиках постсоветского пространства, переживает состояние качественного изменения в реализации целостного образовательного процесса. Методология высшей школы ориентирует образование на личностное развитие молодежи, что требует поиска новых путей для проектирования и организации обучения. Одним из перспективных идей в развитии образовательного пространства является синергетический подход. Синергетика как научнонаправление выходит на новый уровень в учебно-воспитательном процессе на всех этапах обучения. Ценность синергетических исследований в педагогике и психологии состоит в помощи обучающейся личности осознать проблемы, находить их источник и возможность решать их. Автором статьи делается попытка изложить основные определения понятия синергетики от ведущих специалистов, а также сформулировать главные принципы синергетического подхода в методике преподавания, как самоорганизация, неустойчивость, нелинейность.

Ключевые слова: синергетика, синергетический подход, образовательное пространство, учебный процесс, самоорганизация

К. Ибрагимова ¹

¹ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

ПЕДАГОГИКАДАҒЫ ЖАҢА ПӘНАРАЛЫҚ БАҒЫТ РЕТІНДЕ СИНЕРГЕТИКА АНЫҚТАМАСЫ ТУРАЛЫ

Аңдатпа

Посткеңестік кеңістіктегі басқа республикалардағыдай Қазақстандағы заманауи білім беру жүйесі тұтас білім беру процесін жүзеге асыруда сапалы өзгеріске ұшырауда. Жоғары білім берудің әдіснамасы оқытуды жобалау мен ұйымдастырудың жаңа тәсілдерін іздеуді қажет ететін жастардың тұлғалық дамуына бағытталған. Білім беру кеңістігін дамытудағы перспективалық идеялардың бірі - синергетикалық тәсіл. Синергетика ғылыми бағыт ретінде оқытудың барлық сатысында оқу процесінде жаңа деңгейге көтеріледі. Педагогика мен психологиядағы синергетикалық зерттеулердің мәні оқушыға проблемалар туралы хабардар болуға, олардың қайнар көзін және оларды шешу мүмкіндігін табуға көмектеседі. Мақала авторы синергетика ұғымының негізгі анықтамаларын жетекші мамандардан ұсынуға тырысады, сонымен қатар оқыту әдістемесінде синергетикалық тәсілдің негізгі принциптерін өзін-өзі ұйымдастыру, тұрақсыздық, сызықтық емес деп тұжырымдайды.

Түйін сөздер: синергетика, синергетикалық тәсіл, білім беру кеңістігі, оқу процесі, өзін-өзі ұйымдастыру

К. Ibragimova¹

¹ Abay Kazakh national pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan

ON THE DEFINITION OF SYNERGETIC AS A NEW INTERDISCIPLINARY DIRECTION IN PEDAGOGI

Abstract

The modern education system in Kazakhstan, as in other republics of the post-Soviet space, is undergoing a state of qualitative change in the implementation of the holistic educational process. The methodology of higher education focuses education on the personal development of youth, which requires the search for new ways to design and organize training. One of the promising ideas in the development of educational space is a synergistic approach. Synergetic as a scientific direction reaches a new level in the educational process at all stages of training. The value of synergetic research in pedagogy and psychology is in helping the learning person to be aware of the problems, find their source and the ability to solve them. The author of the article attempts to present the basic definitions of the concept of synergetic from leading experts, as well as formulate the main principles of synergetic, as self-organization, instability, and non-linearity.

Key words: synergetic, synergetic approach, educational space, educational process, self-organization

“Всё есть всё, всё есть во всем, всё есть всегда, всё есть везде”
(один из принципов мудрецов Древнего Востока)

Введение. Система образования является одной из главных подсистем социального общества, так как ее функционирование, в целом, тесно взаимосвязано с другими духовными и материальными элементами социума. Сегодня, в условиях интеллектуальной собственности, развитых информационных технологий и инноваций, система образования характеризуется своей многофункциональностью. Многофункциональность уровня сферы образования достигается путем внедрения новых интерактивных методов и подходов к обучению. Несомненно, одним из таких инноваций в процессе обучения/преподавания является *синергетический подход*.

В основе термина *синергетика/синергия* заложено древнегреческое слово “*synergos*” (работать вместе, комбинировать действие)[1.,11]. Данный термин имеет сегодня широкий смысл и используется также как синоним словам “сотрудничество” и “содружество”. Во многих гуманитарных источниках “синергетика” определяется как современная теория самоорганизации, новое мировидение, связываемое с исследованием феноменов самоорганизации, нелинейности, неравновесности, глобальной эволюции, изучением процессов становления “порядка через хаос” [2., 31–36]. Учитывая факт, что синергетика как педагогическая дисциплина находится на стадии разработки, многие ученые и педагоги, в своих научных трудах обращались к темам, как “психология и синергетика”, “синергетика в педагогике”, “синергетическая парадигма”, “синергетический подход в обучении”, “основные принципы синергетики” и т.д.

Методы. Рассмотрим термин “синергетический подход к обучению” в рамках педагогики и образования. В педагогике данный термин связан, чаще всего, с реализацией основных принципов синергетики. Они следующие:

Принцип открытости процесса обучения ориентирует педагога на организацию методов совместной деятельности, стимулирующие обучаемого к сотрудничеству в коллективе с другими людьми, где совместная деятельность и общение приводят к социальной самоорганизации и в итоге к самообучению.

Принцип нелинейности (инвариантности) обучения направляет педагога, отказываясь от стереотипных вариантов в процессе познания, к реализации методов сценарного мышления (например, методика мозгового штурма, диалогическая речь), направленные “на генерирование идей, способов выхода из проблемной ситуации, на стимулирование процессов поиска”, приводящие к творческой деятельности обучаемого. [3., 31–36]. Педагоги В.И. Аршинов, Я.И. Свирский придавали большое значение методу построения диалогической речи, как главному синергетическому методу обучения. Метод диалога, как непредсказуемый путь формирования мысли, нового понятия или

суждения, направлена познание процессов самоорганизации и саморазвития, позволяющие реализовать в процессе обучения основные синергетические принципы.

Принцип динамичности (неустойчивости) подразумевает методику преподавания, когда “деятельность мозга как самоорганизующееся явление в усвоении и понимании изучаемого материала, направляется на упорядочивание системы знаний, когда выявляются центральная идея главного понятия и знание, которое выводится из этой центральной идеи” [4., 87- 89]. Данный принцип реализуется посредством поступательного разрешения возникшей конфликтной ситуации, к примеру, в диалоге, так как в его построении происходит столкновение противоречивых позиций, поиск новых речевых выражений для продолжения диалогического общения. Методист Лозовский В. Н. определяет синергетический принцип неустойчивости как “теорию самоорганизации в сложных, открытых, неравновесных и нелинейных системах любой природы. Это новое научное направление, занимающееся изучением возникновения, поддержания устойчивости и распада самоорганизующихся структур, кооперативных эффектов в них” 5., 125-126].

Синергетика как научное направление продолжает своё дальнейшее развитие и выходит на новый уровень взаимодействий с другими науками, хотя и по сегодняшний день методы исследований, содержание и проблематика понятия синергетика характеризуются неполными, неточными определениями. Ценность синергетического подхода к образованию в методике проявляется в вариативности моделей учебного процесса и содержания курсов, в эффективности нелинейного мышления, основополагающими принципами которых являются интеграция и творческое развитие личности. Одним из основных методов синергетического подхода к образованию считается метод системного анализа, предполагающий междисциплинарность. В основе системного анализа лежат исследования конкретных наук о природе и обществе. Системный анализ можно отнести к инструментарию для овладения знаниями и для осмысления новых знаний. Один из древних мудрецов писал, что унция знания стоит фунта информации, а унция понимания - фунта знаний. Для развития способностей личности качественным является только хорошо понятое знание. Для развития творческой деятельности важны и логическое понимание, обеспечивающее репродуктивное усвоение информации, и глубинное понимание, предполагающее всестороннее овладение предметом размышления.

Результаты. Во всех отраслях педагогической и социогуманитарных наук проявляется большой интерес к исследованиям самоорганизации, как одной из основных принципов синергетики.

Для явлений самоорганизации характерны принципиально важные признаки, как:

- а) самоорганизация есть сложная система, состоящая из большого числа элементов;
- б) самоорганизации характерны открытость и нелинейность;
- в) система переходит в неустойчивое состояние при увеличении ее неравновесности;
- г) неустойчивое состояние происходит скачкообразно соответственно перестройке элементов системы;
- д) согласованное поведение элементов системы может проявляться в переходе системы в качественно новое состояние с упорядоченной структурой.

Как новое научное направление “синергетика не только изучает процессы самоорганизации структур различной природы, но также ищет универсальные закономерности выхода из хаоса и делает попытку описать причины и механизмы устойчивого существования возникающих структур и их распада” [6., 4].

Соответственно требованиям развития педагогической системы самоорганизация предполагает наличие определенного взаимодействия между обучающим и обучающимся, что позволяет понять и механизм развития педагогического процесса. Исследования современной педагогики привели к неутешительным выводам, что во всех компонентах педагогической системы присутствует хаос, которые заключаются в следующем:

- огромные количества информации почти по всем учебным дисциплинам, что затрудняет ориентирование в ней и выстраивание определенной логической структуры - в целом, это усложняет процесс обучения;

- наличие большого числа педагогических методов и методик, подходов и технологий, приемов и способов организации учебно-воспитательного процесса, которые педагог должен внедрять в процесс преподавания и применять их в соответствии с учебными стандартами;

- несогласованность в действиях, решениях и подходах в проблемных ситуациях;

- неопределенность педагогических ситуаций;

- неорганизованность и спонтанность в устремлениях учащегося;
- присутствие в педагогической системе компонента “случайность” - отход от жестких учебных программ (к примеру, случайная реплика учащегося или другое какое-либо событие может изменить весь план занятия) и др.

Обсуждение. Реальная значимость синергетических исследований в педагогике и психологии состоит в помощи личности осознать проблемы, находить их источник и возможность разрешать их. В процессе обучения в ВУЗе педагог Н.А. Алексеев придает значимость отдельным актуальным проблемам синергетического подхода.

1. Необходимость определения статуса и иерархии преподавателя и студента, их взаимосвязь в обучении, как самоорганизующихся систем в образовательном пространстве высшей школы.

2. Выявление механизмов функционирования и саморазвития подсистем в системе в целом. Например, для саморазвития студента важны предметно-специфическое мышление, развитие профессиональной компетентности, а значит механизмами здесь выступают рефлексия и персонализация. Для педагога в качестве механизмов могут выступить совершенствование методов преподавания, его толерантное отношение к каждому субъекту обучения.

3. Необходимость в описании динамики взаимного влияния преподавателя и студента, а именно, определение уровня изменения одной саморазвивающейся системы под влиянием саморазвития другой.

4. Определение и отличие терминологий “развитие и формирование личности учащегося” и “саморазвитие личности”. К примеру, отдельные педагоги полагают, что существует только саморазвитие ребенка, человека, личности. Они считают, что каждая личность берет из окружающего ее социума и среды то, что может поднять ее на следующий уровень развитости. Следовательно, для педагога важно преподнести материал для саморазвития личности и направить на определенный вид и область поиска этого материала.

5. Одновременный поиск решения теоретических и практических проблем для обеспечения конкретных условий саморазвития студентов, вследствие чего необходимость переосмысления имеющегося опыта в области личностно-ориентированного обучения в контексте синергетической парадигмы мышления.

Другой педагог С.В. Кульневич, в ходе исследования становления синергетического подхода пришел к следующим выводам: [7., 10 - 11].

1. Понимание актуальности и реального смысла синергетических методов привело к становлению новой мировоззренческой парадигмы.

2. Становление синергетического мировоззрения выявило феномен самоорганизации в системах не только точных, но и гуманитарных наук.

3. Появление в научной методологии совершенно новых, по сравнению с традиционными, естественнонаучными, принципов исследования и преобразования изучаемого предмета, как принципы субъектности, открытости, дополнительности.

4. Определение субъектности является основной характеристикой самоорганизации.

5. Осуществление переноса основных положений синергетики в несовместимую с ними сферу естественнонаучного образования, вследствие чего открытие и обоснование в потоке педагогических исследований синергетической методологии давно и хорошо известных истин.

6. Способность содержания учебных дисциплин рассматривать изучаемые явления как открытую, нелинейно развивающуюся систему есть отличительная особенность принципов синергетики.

Итак, синергетические принципы дидактики по С.В. Кульневичу:

- принцип субъектности познающего сознания позволяет по-новому осмыслить статус преподавателя и студента, являющихся активными субъектами учебного процесса;

- смысл принципа дополнительности состоит в том, что противоположности, как основа развития, устраняются путем взаимного дополнения, включающего черты прежних противоположностей. Например, лекционный монолог постепенно уступает место смысловому диалогу, партнерству субъектов учебного процесса;

- принцип открытости учебной информации подразумевает роль учителя в стимулировании процесса познания, поиска методов эффективного преподавания, но не подачу знания в готовом виде. Итак, опираясь на вышеуказанные определения, можно резюмировать, что

- синергетика есть не отдельная научная дисциплина, а интегративное научное направление, приобретающее системность, в которой нашли общую концептуальную почву самые разнообразные научные области и направления;

- синергетический подход к образованию предполагает разработку вариативных моделей учебного процесса и содержания курсов, основополагающими принципами которых становятся интеграция и творческое развитие личности;

- современная высшая школа в соответствии с синергетическим направлением имеет бифуркационные (критические) элементы для разрушения старой структуры и возникновения новых возможностей и путей для перехода системы образования в новое качество.

Современное высшее образование в Казахстане, как и в других республиках постсоветского пространства, переживает состояние качественного изменения в реализации целостного образовательного процесса. Методология высшей школы выполняет задачи социальной подготовки таких специалистов, которые в профессиональной деятельности способны успешно адаптироваться к социально-экономическим преобразованиям в стране и в мире. Ориентирование образования на личностное развитие молодежи требует поиска новых оснований для проектирования и организации учебного процесса. Использование синергетических идей в развитии образовательного пространства является перспективным, так как это позволяет не только повысить эффективность подготовки специалистов, но и развивать личностное начало обучающихся, организовать непрерывный поиск в познании мира, пересмотреть смысл жизни в целом.

Заключение. Таким образом, в основе приоритетных инноваций в системе образования лежит синергетическая парадигма существования социума, которая имеет следующие характеристики: [8., 201]:

- формирования и развитие у обучающегося несколько иной логики мировоззрения в сравнении с прежней логикой традиционного обучения;
- выделение субъектной позиции обучаемого в учебном процессе;
- толерантные отношения участников образовательного процесса;
- ведущая роль самоорганизации как в процессе обучения, так и в жизнедеятельности обучающегося.

В широком смысле под синергетикой понимают альтернативность выбора, более конкретное же понятие синергетики подразумевает нелинейность, системность и ожидаемый вариант результатов. Рассматривая реализацию синергетического подхода в системе образования, во главу угла ставятся преподаватели и обучающиеся в качестве прямых участников учебного процесса. Несомненно, важна роль самих родителей учащихся и административно-образовательных учреждений, но уже в качестве не прямых участников. Актуальность синергетического подхода заключается в возможности упрощать процесс обучения в целом, предоставляя обучающимся возможность выбирать, развивать навыки работы как в коллективе, так и самостоятельно, а также уметь адекватно оценивать свои способности и действия в процессе получения знаний и умений.

Список использованной литературы:

- 1) Громкова М.Т. Психология и педагогика профессиональной деятельности: Уч. пособие для вузов. - М: ЮНИТИ - ДАНА, 2003. - 415 с. - учебник
- 2) Синергетика: Труды семинара. - Т. 3. Материалы Круглого стола "Самоорганизация и синергетика: идеи, подходы и перспективы". - М: Изд-во МГУ, 2000. - 368 с. – сборник материалов международной научной конференции
- 3) Синергетика и методы науки. - СПб: Наука, 1998. - 439 с. - книга
- 4) Синергетика и психология: Тексты. - Вып. 1. "Методологические вопросы" /Под ред. И.Н. Трофимовой, В.Г.Буданова. - М: Изд-во МГСУ "Союз", 1997. - 361 с. <https://www.disserscat.com/content/evristicheskie-vozmozhnosti-sinergetiki-v-issledovanii-sovremennykh-sotsiokulturnykh-protsesov> - интернет-источники
- 5) Лозовский В.Н., Лозовский С.В. Концепции современного естествознания: Уч. пособие. - 2-е изд, испр. - СПб.: Лань, 2006. - 224 с. - книга
- 6) Вербичкая Л.А., Лисовский В.Т. Некоторые проблемы современного высшего образования в России //Высшее образование в России. - 2001. - № 3. - С. 8-11. Синергетика: Труды семинара. - Т 3. <https://cyberleninka.ru/article/n/sinergeticheskiy-podhod-v-innovatsionnom-obrazovanii-1> - интернет-источники

7) Поддубный Н.В. Психология и синергетика: методологический аспект. - Белгород: Поллитерра, 2003. - 152 с. - книга

8) Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Синергетика. Нелинейность времени и ландшафты коэволюции. - М: КомКнига, 2011. - С. 272.-книга

ГРНТИ 17.01.45

А. Жолмаханова¹

¹ Кызылординский государственный университет имени Коркыт Ата,
Кызылорда, Казахстан

ЗНАЧЕНИЕ ЖАНРА ВОСПОМИНАНИЙ В ПЕРСОНАЛИЗАЦИИ

Аннотация

В статье говорится о значении жанра воспоминаний в персонализации. Воспоминания – это основанные на достоверных фактах записи автора об исторических личностях, о событиях, участником или очевидцем которых был он сам. Персонажи, о которых пишет автор воспоминаний, – реальные люди, жившие в одно время с ним и принимавшие активное участие в жизни общества. Поэтому описание жизни и деятельности этих личностей имеет особое значение в воспитании у подрастающего поколения патриотизма, духовной нравственности, гуманности.

Автор отмечает, что важно не только исследовать жизнь и деятельность исторических личностей, их вклад в общественно-политическую борьбу, но и посредством изучения их персоналий на занятиях по литературоведческим дисциплинам показать нынешнему и последующим поколениям пример служения своему народу, своей родине.

Ключевые слова: персонализация, преподавание, обучение, учебный процесс, литература, образ, жанр, воспоминание, публицистика, методология, метод

А. Жолмаханова¹

¹ Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті,
Қызылорда, Қазақстан

ТҰЛҒАТАНУДАҒЫ ЕСТЕЛІКТІҢ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа

Мақалада тұлғатанудағы естелік жанрының маңызы туралы сөз болады. Естелік автордың өзі көріп-араласқан немесе куә болған оқиғалары мен тарихи тұлғалар туралы нақты, шынайы деректерге сүйене отырып жазған жазбалары. Оның кейіпкерлері өмірде болған, өзі өмір сүрген уақыт кезеңінде қоғамға белсене араласқан тұлғалар. Сондықтан мұндай естелік кейіпкерлері жас ұрпақты елжандылыққа, рухани-адамгершілікке, ұлтжандылыққа, мемлекетшілдікке тәрбиелеуде ерекше маңызға ие. Автор тұлғатану тек тарихи тұлғалардың өмірі мен қызметін, қайраткерлік-күрескерлік жолын зерттеп, зерделеу ғана емес, жоғары оқу орындарында әдебиеттік пәндерде оқыту арқылы бүгінгі, кейінгі ұрпаққа үлгі, өнеге ету жолдарын ұсынады.

Түйін сөздер: тұлғатану, оқыту, оқу, оқу үдерісі, әдебиет, образ, жанр, естелік, публицистика, әдіснама, әдістеме

A. Zholmakhanova¹

¹ Korkyt ata Kyzylorda state university,
Kyzylorda, Kazakhstan

MEANING OF THE GENRE OF MEMORIES IN PERSONALIZATION

Abstract

The article discusses the importance of the genre of memories in personalization. Memoirs are the author's records based on reliable facts about historical figures, about events of which he was a participant or an eyewitness. The characters about whom the author of the memoirs writes are real people who lived at the same time with him and took an active part in the life of society. Therefore, the description of the life and activities of these individuals is of particular importance in the education of the younger generation of patriotism, spiritual morality, humanity.

The author notes that it is important not only to study the life and activities of historical figures, their contribution to the socio-political struggle, but also through the study of their personalities in the classroom on literary disciplines to show the present and future generations an example of service to their people, their homeland.

Key words: personalization, teaching, learning, educational process, literature, image, genre, memory, journalism, methodology, method

Введение. В воспитании у подрастающего поколения чувства патриотизма, гуманности, любви к своему государству особую роль играет пример жизни, деятельности исторических личностей и общественных деятелей.

В казахской науке вопрос о персонализации начал рассматриваться сравнительно недавно, и в основном в истории. Конечно, мы не можем отрицать, что изучение заслуг исторических личностей, государственных и общественных деятелей, их места и роли в жизни общества является предметом исторической науки. Но нельзя персонализацию ограничивать только рамками истории. В истории народа много литературных произведений и публицистических трудов о жизни и деятельности, гражданском облике и достоинствах личностей, посвятивших жизнь служению своей стране, своему народу, национальным интересам. Эти люди были представлены вниманию читателей как герои художественно-исторических произведений, портретных очерков, эссе, воспоминаний.

Среди литературно-публицистических произведений, создавших образы исторических личностей, особое место занимают воспоминания- жанр публицистического стиля. В них автор пишет о времени, обществе, личностях, опираясь на конкретные факты, так как он сам жил в этот период в этом обществе.

В большинстве случаев воспоминания, в которых автор, опираясь на личную память и личные впечатления, пишет о событиях, очевидцем которых был он сам, являются правдивыми.

Методы. В настоящее время жанр воспоминаний становится объектом исследований не только теории литературы, но и истории литературы, лингвистики, социологии, психологии и истории.

Достижением современной гуманитарной науки является то, что в настоящее время особое внимание уделяется взаимосвязи личности и общества. Человек- активный член общества, он образует общество, поэтому его мысли, взгляды на общество, в котором он жил, воспоминания об исторических личностях той эпохи всегда имеют большую ценность.

Отношение субъекта к истории, его понимание и знания – важный источник для науки, в частности для гуманитарной. Поэтому в познании общества, оценке исторических событий и исторических личностей особое значение имеют воспоминания, в которых автор пишет о том времени, когда он жил сам.

Воспоминания – это документальное произведение о жизни отдельной личности, об обществе, об эпохе, об исторических личностях, поэтому они имеют большое историко-познавательное, воспитательное значение.

Изучая взаимосвязь общества и отдельной личности, взгляды, отношение людей к обществу, в котором они жили, наука может давать оценку этому обществу, оценивать людей, формировавших это общество.

“Мемуары (воспоминания) - особый вид письменных исторических источников, отражающих авторское понимание прошедшей действительности и историческое самосознание личности их творца” [1.3-с.].

Данное определение показывает место и роль воспоминаний в изучении истории общества и персонализации.

Персонажи воспоминаний более реалистичны и естественны, чем персонажи художественных произведений. Черты характера, сущность, деловые и другие качества персонажа передаются через восприятие, познание автора, который находился с ним рядом. Следовательно, воспоминания ценны тем, что дают более достоверную, полную, всестороннюю информацию о той или иной личности.

Персонаж художественного произведения – плод мастерства художника. Писатель вкладывает весь свой талант и труд, чтобы его герой получился реалистичным.

Как писал З. Кабдолов, для писателя “невероятно сложная вещь распознать и описать то, что находится в глубине души и сердца человека” [2. 95-с.]. Существуют различные способы, методы и приемы создания образа.

Создание художественного образа начинается с поиска прототипа будущего героя, создания его портрета, диалогов, монологов, внутренних монологов и т. д. Используя такие приемы, писатель достигает своей цели.

“Создает живой образ, наделяя его различными гранями, характерными для человека” [3, 35-с.].

В воспоминаниях такие литературные приемы не используются.

Главная задача, стоящая перед автором воспоминаний, -не отступать от исторической истины, сохранить как можно больше хронологической точности и документальности при изложении событий. Можно сказать, что это основное требование, предъявляемое к жанру воспоминаний. Данное требование предостерегает от использования при написании воспоминаний таких художественных методов и приемов, как обыгрывание сюжета, вымысел, обобщение и т.п.

“В документальном произведении читатель ищет достоверную, историческую биографию. Биографическое произведение точно отражает живую связь человека и времени, которая не находит отражения в других жанрах. Особенность этого жанра в том, что в отличие от художественных произведений, он не создает типичного образа человека. Он показывает индивидуальную, неповторимую личность. В соответствии с этим жанр уделяет больше внимания формированию индивидуальности, а не времени, в котором этот человек жил” [4, 175-с.].

На наш взгляд, данная точка зрения полно раскрывает природу жанра воспоминаний.

В казахской литературоведческой науке, говоря о жанре мемуаров, в большинстве случаев имеют в виду мемуарные романы, и характер жанра раскрывается также в рамках этих произведений. А вышеприведенная точка зрения К. Байтанасовой основана на биографических воспоминаниях.

В истории народов традиция писать воспоминания о выдающихся личностях существует издавна. Зарождение жанра воспоминаний ученые связывают с воспоминаниями Ксенофонта о Сократе.

В нашей национальной литературе зарождение данного жанра связано со средневековыми письменами. Мемуарный труд М.Х. Дулати “Тарих-и-Рашиди” считается первым произведением, относящимся к этому жанру.

Начало XX века – значительный этап в казахской истории. К этому периоду относится деятельность ряда борцов за национальную свободу и независимость казахской земли. Среди них особое место занимает Мустафа Шокай.

Жизнь и деятельность М.Шокая стали объектом исследования только после того, как наша страна приобрела независимость. Мы не можем утверждать, что все факты его биографии и общественной деятельности изучены полностью и получили свою историческую оценку. В раскрытии многогранной личности общественно-политического деятеля большую роль играют воспоминания его супруги Марии Шокай.

Воспоминания Мустафы и Марии Шокай были изданы в 1997 году турецкими учеными. Казахским читателям они стали доступны благодаря Абу Токенову и Мамбету Койгельды.

Во вступлении к воспоминаниям ученые пишут: “До сих пор нет полного описания биографии Мустафы Шокая. Этот сборник богат многочисленными сведениями, именами людей, политическими событиями, которые восполняют этот недостаток. В воспоминаниях Мустафы Шокая с точностью освещаются события 1917 года, а его жизнь и деятельность в период с 1918 по 1941 годы

описаны в воспоминаниях его супруги и верного друга Марии Шокай. Эти воспоминания основаны на том, что видел, чувствовал, пережива простой человек, а не политик”[5. 237-238-с.].

Так ученые высоко оценили историческую значимость воспоминаний М.Шокай.

Мария Шокай начала писать свои воспоминания после смерти супруга. А.Такенов и М.Койгельдиев пишут: “М.Я. Шокай эти воспоминания начала писать после трагической гибели Мустафы Шокая 27 декабря 1941 года и отправила их господину А.Октаю, который на тот момент был одновременно секретарем и заведующим отделом газеты “Яш Туркестан” [5. 84-с.].

Обращаясь к читателям, М.Шокай писала: “Прошу читателей не обращать особого внимания на художественную сторону данного произведения. Я не имею писательского таланта. Особенно трудно писать биографию. Невозможно писать без волнения о самом близком мне человеке.

Когда вспоминаешь об ушедшем из жизни человеке, то перед глазами встают события из его жизни, поступки, которые он совершал, и ты видишь его образ и понимаешь, что некоторые моменты забыты. И хочется дополнить, мысли разбегаются в разные стороны, поэтому в моих воспоминаниях могут встречаться пропуски или повторы. Но я, по мере своих возможностей и способностей, считаю своим долгом постараться правдиво описать портрет моего покойного супруга”[5. 85-с.]. Так начинаются воспоминания Марии Шокай.

Писать воспоминания – это большая ответственность перед историей, перед совестью и обществом. Вместе с тем это проявление уважения, внимания, памяти автора к персонажу воспоминаний, иначе воспоминания не будут правдивыми.

Читая вступительное слово Марии Шокай, в первую очередь, понимаешь, насколько ответственно она отнеслась к написанию воспоминаний, а также чувствуешь её любовь и уважение к памяти супруга.

После вступления начинается рассказ о детстве, семье, студенческих годах, начале общественно-политической деятельности М. Шокая. Воспоминания об этих годах известны Марии из рассказов самого Мустафы Шокая, но её память крепко хранит всю эту информацию. Удивляет то, что, будучи представительницей другой нации, она хорошо знает родословную семейства своего мужа. Она уделяет большое внимание объективности и правдивости своих воспоминаний, подтверждая их письмами М.Шокая.

Как было уже отмечено во вступлении, перед автором стояла задача “описать портрет” Мустафы Шокая. “У него был мягкий и нежный характер, но он понимал, что у руководителя, человека, занимающегося политической и государственной деятельностью, должен быть твердый характер, способность быстро принимать решения. Он неустанно работал над собой, много занимался.

Ему нравилось вступать в дискуссии с людьми разных политических взглядов. Он был выдержан, с уважением относился к мнению оппонента.

Самым большим его недостатком была излишняя доверчивость, и по этой причине у него возникали большие трудности. Его огорчали проявления бесчеловечности”[5. 101-с.].

В этом отрывке из воспоминаний ясно проявляются человеческие качества, гражданская позиция Мустафы Шокая. Мы понимаем, насколько нежны и горячи чувства автора к своему персонажу.

“Мустафа Шокайулы и в студенческие и в зрелые годы не был членом ни одной партии. Он любил свою родину, свой народ и думал о его будущем. Среди политиков есть те, кто оправдывает войну, и те, кто борется за мир. Мустафа Шокай был политиком, который боролся за мир, за спокойную и мирную жизнь людей” [5. 101-с.]. Читая эти строки из воспоминаний мы понимаем, что М.Шокай посвятил свою жизнь борьбе за единство своего народа. И этому делу была посвящена вся его жизнь целиком.

“В 1914 году началась война. Мустафа был ещё студентом, но стал секретарем Государственной Думы. На должность секретаря Мусульманской Фракции Государственной Думы его рекомендовал Бокейхан. И с этого времени он стал активным участником политической жизни тюркских и татарского народов. Волжские, крымские татары, уральские татары и башкиры поручали ему многие задачи, с которыми он справлялся очень хорошо” [5. 102-с.],- пишет Мария Шокай.

Мы видим, что идея единства всех тюркских народов и создания единого Туркестана зародилась у Шокая ещё в студенческие годы, и с этого времени начинается его путь борца за осуществление этой идеи. Государственная и политическая деятельность М.Шокая начинается с 1917 года. Благодаря воспоминаниям Марии Шокай мы видим портрет человека, которому были чужды такие качества, как карьеризм, надменность, лесть. Он был далек от политических интриг и всегда выступал сторонником мирной политики.

“Если бы Аллах дал мне дожить до того времени, когда моя родина будет независимой, я бы занимался только политической агитацией. Пусть молодые правят страной, а я бы писал замечательные книги об истории своего и других народов” [5. 106-с.],- вот о чем, как вспоминает Мария Шокай, мечтал Мустафа. Для М.Шокая это было не просто мечтой. Вся его жизнь была посвящена этой цели. Находясь в эмиграции, он продолжал бороться за независимость своей страны, за свободу тюркских народов.

Воспоминания Марии Шокай отличаются от исследований других ученых-шокаеведов тем, что она показывает его не только как общественного деятеля, борца, политика, но и правдиво раскрывает его человеческие качества.

Человек, пишущий воспоминания, прежде всего, должен обладать высоким творческим потенциалом. Не каждый автор может создать реальный образ определенной личности, описать исторические события, политическую обстановку того времени, в котором он жил.

В воспоминаниях Марии Шокай в полной мере нашли отражение черты, характерные для мемуаров.

Жанр мемуаров в литературоведческой науке изучен ещё недостаточно полно, хотя это достаточно активный жанр. Мемуары можно разделить на два вида: первый- документально-публицистические, второй – художественно-документальные.

Воспоминания М.Шокай можно отнести ко второму виду мемуаров.

Мемуары пишут не только литераторы. Прекрасные образцы мемуаров созданы артистами, художниками, учеными, военными, т.е. людьми, которые бы и не подумали о написании романов или рассказов.

Конечно, мы не считаем Марию Шокай писателем - мемуаристом. Но её публицистические, художественно-документальные воспоминания мы не можем рассматривать вне этого жанра.

Автор ставит перед собой важную задачу: показать все этапы жизни Шокая, начиная с его детства, школьных и студенческих лет, общественно-политическую деятельность.

“Особенность мемуарного произведения заключается в том, что его автор в каждом эпизоде актуализирует свои отношения с современниками, свое отношение к жизни, свои чувства и переживания, предлагая свое решение, свое мировоззрение” [6. 170-с.].

Мы видим, что Мария Яковлевна создавала образ своего персонажа, учитывая общественное положение, среду, политическую ситуацию того времени. Читая воспоминания Марии Шокай, мы убеждаемся в том, насколько был высок гражданский, человеческий облик Мустафы Шокая. Вместе с тем ясно показан его образ общественного деятеля, борца, политика.

Правдивый, реальный образ персонажа является для многих примером и имеет большое воспитательное значение.

Мы считаем, что в воспитании подрастающего поколения изучение жизни и деятельности таких исторических личностей будет хорошим примером, который даст положительные результаты в деле обучения и воспитания молодёжи.

Заключение. В казахской литературе в произведениях-воспоминаниях создано немало образов личностей, которые могли бы служить примером для нынешнего и последующих поколений.

Необходимо подобные воспоминания сделать основным предметом персонализации, создать методологию их изучения в высших учебных заведениях.

В связи с этим отметим, что изучение жизненного пути выдающихся личностей национальной литературы и искусства, науки и образования, государственных и общественных деятелей, использование их наследия на благо народа требует особой усовершенствованной методологии, способной удовлетворить требованиям современной науки.

“Методология науки представляет собой высокие технологии, которые с каждым днем все более проникают в нашу жизнь. Только постоянно обновляясь, совершенствуясь и поднимаясь на новые ступени, новые технологии достигают поставленной цели. Именно эти качества характерны и для методологии общественных гуманитарных наук” [7].

Персонализация – это не только изучение жизни и деятельности исторических личностей, чьи имена сохранились в памяти народа. Важно через пример их жизненного пути прививать молодому поколению чувства патриотизма, любви к своей земле, своему народу, уважения к государственности.

На занятиях по казахской литературе для студентов филологических специальностей необходимо изучать произведения, относящиеся к жанру воспоминаний. Эффективное использование методологии и методов преподавания при изучении произведений данного жанра зависит от мастерства педагога.

Список использованной литературы

- 1) Блуднова Е. Ю. Мемуары Н.П.Игнатъева как исторический источник // Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук.- Москва, 2007. 3-стр.-диссертация
- 2) З.Қабдолов. Сөз өнері. -Алматы. “Қазақ университеті”. -1992. 352 с.- кітап
- 3) С.Макпыров. Адамтану өнері. Алматы. “Арыс”. 2009. 214 с.- кітап
- 4) К.Байтанасова. Идеино-художественная преемственность в литературе эмиграции.- Астана, 2013. Учебно-производственная типография ЕНУ имени Л.Н. Гумилева.-351с.- книга
- 5) Такенов А., Койгелдиев М. Мустафа Шокай-Мария Шокай: Воспоминания. Turk dunyasi arastirmalari vakfi, Istanbul, 1997. 271 с.- мақала
- 6) М. Хасенов. Мемуарные произведения и природа жанра// Характеристика жанра.- Алматы. Наука. 1971. Составитель: М.Атымпов. 269 с.- книга
- 7) Абжанов Х. Бекмаханов и методология исследования национального освободительного движения. // Қазақ тарихы. №3. 2006.- кітап

МРНТИ 16.01.45

*Ж. Төлебаева*¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

БЛУМ ТАКСОНОМИЯСЫ ҚҰЗЫРЕТТІЛІК ТӘСІЛІН ІСКЕ АСЫРУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

Аңдатпа

Қазіргі лингводидактика белсенді жаһанданған әлемде студенттердің жайлы әлеуметтенуін қамтамасыз ететін құзіреттіліктерді қалыптастыруға бағытталған. Болашақ маман сәтті қалыптасқан коммуникативті дағдылардың арқасында өзінің кәсіби мақсаттары мен міндеттерін толығымен жүзеге асыра алатынына күмән жоқ. Тиісінше, ана тілі емес және шет тілдерін оқытудың соңғы нәтижесі коммуникативтік құзіреттілікті қалыптастыру болып табылады, оған тілдік және сөйлеу құзіреттіліктерін сәтті енгізу арқылы қол жеткізіледі. Үш тұғырлы тапсырманы (тілдік, ауызша және коммуникативті) кешенді түрде орындау, егер біз студенттер игеретін мамандықты ескерсек ғана мүмкін болады. Осыған орай, бұл мақалада автор Б. Блум таксономиясын қолдана отырып жасаған тапсырмалар типологиясы мен жаттығулар жүйесі арқылы өнер мамандықтары студенттерінің коммуникативтік құзіреттілігін қалыптастырудың бір әдісі ұсынылған. Негізгі тәсіл - алынған арнайы білімді лингвистикалық интеграциядан тұратын интеграцияланған тәсіл, сонымен бірге әртүрлі оқу іс-әрекеттерін меңгеруге ықпал ететін қағидалар (тыңдау, оқу, жазу, сөйлеу) қалыптасады. Мұндай оқыту функционалдық сауаттылықтағы кемшіліктерді, соның ішінде тілдік сауаттылықты толтырады.

Түйін сөздер: Блум таксономиясы, құзіреттілікке негізделген тәсіл, коммуникативті құзыреттілік, функционалдық сауаттылық, жаттығу жүйесі, тапсырмалар типологиясы, танымдық іс-әрекет, тілдік және сөйлеу құзыреттіліктері

*Zh. Tolebayeva*¹

¹The Kazakh national pedagogical university named of Abay,
Almaty, Kazakhstan

**BLUM TAXONOMY AS A MEANS OF IMPLEMENTATION OF
THE COMPETENCE APPROACH**

Abstract

Modern linguodidactics is aimed at the formation of competencies that ensure comfortable socialization of students in an actively globalizing world. There is no doubt that the future specialist, thanks to

successfully formed communicative skills, will be able to fully realize his professional goals and objectives. Accordingly, the end result of teaching non-native and foreign languages is the formation of communicative competence, the achievement of which is ensured through the successful implementation of linguistic and speech competencies. The complex implementation of the triune task (linguistic, verbal and communicative) is really feasible only when taking into account the specialty mastered by students. In this regard, this article proposes one of the ways of forming the communicative competence of students of art specialties through a system of exercises and typologies of tasks developed by the author using B. Bloom's taxonomy. The main approach is an integrated one, which consists in integrating the acquired special knowledge with the linguistic. At the same time, principles are set that contribute to the mastery of various types of educational activities (listening, reading, writing, speaking). Such training will fill in the gaps in functional literacy, which include language literacy.

Key words: Bloom's taxonomy, competency-based approach, communicative competence, functional literacy, exercise system, typology of tasks, cognitive activity, linguistic and speech competencies

*Ж. Толебаева*¹

¹ *Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан*

ТАКСОНОМИЯ БЛУМА КАК СРЕДСТВО РЕАЛИЗАЦИИ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА

Аннотация

Современная лингводидактика направлена на формирование компетенций, обеспечивающих комфортную социализацию обучающихся в активно глобализирующемся мире. Не подлежит сомнению тот факт, что будущий специалист благодаря успешно сформированным коммуникативным навыкам сможет полноценно реализовать свои профессиональные цели и задачи. Соответственно конечным результатом обучения неродному и иностранному языкам является формирование коммуникативной компетенции, достижение которой обеспечивается посредством успешной реализации языковой и речевой компетенций. Комплексная реализация триединой задачи (языковой, речевой и коммуникативной) реально осуществима лишь при учете осваиваемой студентами специальности. В связи с этим в данной статье предлагается один из путей формирования коммуникативной компетенции студентов искусствоведческих специальностей посредством разработанной автором системы упражнений и типологий заданий с использованием таксономии Б. Блума. Основным подходом является интегрированный, заключающийся в интеграции получаемых специальных знаний с языковыми. При этом ставятся принципы, способствующие овладению различными видами учебной деятельности (аудирование, чтение, письмо, говорение). Такое обучение позволит восполнить пробелы в функциональной грамотности, к числу которых относится и языковая грамотность.

Ключевые слова: таксономия Блума, компетентностный подход, коммуникативная компетентность, функциональная грамотность, система упражнений, типология заданий, познавательная деятельность, языковая и речевая компетенции

Введение. В настоящее время перед казахстанской системой образования поставлена проблема реализации компетентностного подхода. Соответственно перед преподавателем встает задача создания дидактических средств для формирования базовых компетентностей студентов в сфере самостоятельной учебной и познавательной деятельности, включающей элементы методологической, общеучебной деятельности. В связи с этим возрастает необходимость непрямого влияния преподавателя на самостоятельную работу студента. Одним из наиболее эффективных средств организации самостоятельной практической деятельности студентов на занятиях практического русского языка является система разноуровневых заданий, которые активизируют познавательную деятельность студентов искусствоведческих специальностей, направляя их действия к цели обучения.

И.Г. Песталоцци утверждает, что обучение должно нести в себе развивающий характер, то есть влиять не только на умственные задатки ребенка, но и на характер, чувства и физические задатки, чтобы он мог приобрести необходимые для комфортной жизни навыки. Теория элементарного

образования, разработанная И.Г. Песталоцци, подразумевает, что “1. Элементарное интеллектуальное образование, целью которого является правильное всестороннее и гармоническое развитие умственных задатков человека, обеспечивающее ему интеллектуальную самостоятельность, и привитие ему определенных развитых интеллектуальных навыков. 2. Физическое элементарное образование, целью которого является правильное гармоническое развитие физических задатков человека, дающее человеку спокойствие и физическую самостоятельность, и привитие ему хороших физических навыков. 3. Нравственное элементарное образование, целью которого является правильное всестороннее и гармоническое развитие нравственных задатков человека, необходимое ему для обеспечения самостоятельности нравственных суждений, и привитие ему определенных нравственных навыков” [1., 287-288]. Данная теория позволила ему разработать систему расположенных в определенной последовательности упражнений, целью которой является привести в движение стремление человека к определенной деятельности. Он приходит к определенному итогу – “Только объединением принципов и приемов, в совместном развитии этих тройного рода задатков человека можно добиться воспитания цельной натуры, без принижения ее в угоду развития то одних только умственных, то одних только нравственных или физических задатков” [1., 296].

Методика. В современной лингводидактике существует большое количество разнообразных подходов к разработке разноуровневых заданий.

В.П. Беспалько уровни усвоения учебного материала делит на четыре вида: *ученический* (обеспечивающий правильное выполнение аналогичных заданий, не требующих трансформирования полученных знаний (пересказ текста, формулировка правил и т.д. без собственных комментариев)), *алгоритмический* (обеспечивающий такое качество знаний, как полноту и действенность знаний благодаря заданному алгоритму действий с применением полученных знаний и умений), *эвристический и творческий* (обеспечивающие осознанность, системность и прочность знаний, а также организацию процесса обучения от низшего уровня к высшему, развитие умения, качество знаний и мышления) [2., 87].

В современном Казахстане широкое распространение получила педагогическая технология трехмерной методической системы. Так, Ж.А.Караев и Ж.У.Кобдикова, опираясь на классификацию И.Я.Лернера и М.Н.Скаткина о трех уровнях познавательной деятельности: репродуктивный, конструктивный и продуктивный (творческий), результативность которой обеспечивается последовательным выполнением заданий всех трех уровней, экспериментально доказывают эффективность данной методики, обеспечивающей более высокий уровень усвоения учебного материала [3., 32-33]. Как известно, главной идеей трехмерной методической системы является личностно-деятельный подход к процессу обучения.

Исследования ученых (Б. Блума, И.Я. Лернера, М.Н.Скаткина, В. П., Беспалько, В.П.Симонова О.Г.Лебедева и др.) демонстрируют, что постановка целей обучения является неотъемлемым условием успешной перестройки системы образования. Методика целеобразования в свою очередь требует построения подходящей методической системы обучения, которая включает в себя содержание, формы подачи материала, средства достижения, индивидуальные возможности и интересы каждого студента, начальный, промежуточный и конечный результаты образовательной деятельности студентов.

Классически в образовании соединяются обучение, развитие и воспитание. Современное образование нацелено, в первую очередь, на развивающую функцию обучения. В психолого-педагогической литературе основными тенденциями развития современной системы образования являются:

- отказ от “знаницентрического” подхода и ориентация на компетентностный подход;
- дифференциальный и индивидуальный подход обучения к каждому студенту;
- переход от внешней мотивации учения к внутренней.

Проблема систематизации целей в образовании решается с помощью построения разного рода таксономий.

В настоящее время наиболее популярна таксономия, разработанная в 1956г. Б. Блумом, позже дополненная Д. Кратволом и другими учеными.

Существуют несколько определений термина “таксономия”. Приведем некоторые из них.

Так по определению Б. Блума, “таксономия - классификация и систематизация объектов, построенная на основе их естественной взаимосвязи. Используется для описания категории, которые расположены последовательно, по нарастающей сложности” [4., 40].

Сходное определение дает Кларин М.В., “таксономия - это теория классификации и систематизации сложно организованных областей действительности, имеющих иерархическое строение” [5., 40].

Таксономия заключается в следующем:

1. правильной постановки цели;
2. правильной формулировки заданий;
- 3 правильной подборке адекватных оценочных инструментов;
4. правильном проведении рефлексии.

В таксономии Блума выделены три группы целей в *когнитивной* (представлены цели, связанные с усвоением знаний), *аффективной* (представлены цели, относящиеся к формированию эмоционально-ценностного отношения к явлениям окружающего мира, формированию интересов, склонностей, убеждений и т. д.) и *психомоторной* областях (представлены цели, связанные с формированием различных видов двигательной активности и нервно-мышечной координации, а также цели формирования речевых навыков и навыков письма).

Заслугой Б. Блума является разработка иерархии мыслительных умений, в которой более высокие уровни мышления включают все познавательные умения нижних уровней. Таксономия Блума определяет способы классификации, начиная от простейших учебных действий до самых сложных. Таксономия Блума выделяет 6 уровней: знание; понимание; применение; анализ; синтез; оценка, которым соответствуют определенные глаголы для формулировки конкретных учебных результатов.

Результаты. В рамках данной статьи рассмотрим разработанную нами систему разноуровневых заданий в соответствии с таксономией Блума (таблица 1). Выбранная нами тема занятия по практическому русскому языку соответствует учебно-методическому комплексу дисциплины “Русский язык” для творческих вузов [6., 88]. При составлении таблицы 1, мы руководствовались [7., 35]

Занятие, основанное на компетентностном подходе большую часть времени урока, отводит самостоятельной деятельности студентов. Для того, чтобы организовать эту деятельность, занятие должно быть наполнено разнообразными учебными разноуровневыми заданиями.

Предлагаем разработку занятия на тему “Микротема текста. Образование – условие прогресса”, которое проводится во втором учебном семестре и отводится три часа на данное занятие.

Схематично вышеизложенное можно представить следующим образом:

Таблица 1

Уровни по Блуму	Учебные цели	Учебные задания	Типология задания	Используемые техники и учения	Организационная форма	Оценивание
1.Знание.	Цель - научение интервьюировать информацию, то есть переносить информацию со слов преподавателя, со страниц учебного пособия и других источников в свою память, то есть превращать информацию в знания.	Используя теоретический материал, запишите его в виде схемы Паучок.	Описание	схема Паучок	Индивидуальная	Самопроверка +оценка преподавателя

2.Понимание	Цель – научение преобразовывать знания, представлять их в различных видах интервьюированную информацию, которая попала в память	Посмотрев видеоролик, подготовьте вопросы, соответствующие ромашке Блума.	Трансформация	ромашка Блума, видеоматериал	В парах	Взаимопроверка +оценка преподавателя
3.Применение	Цель заключается в формировании практических навыков применения конкретно полученного знания по определенной схеме или алгоритмизированному предписанию, т. е. “по примеру и подобию”.	Используя полученные знания, определите тему, подтемы и микротемы текста. Составьте вопросы к тексту “Что такое образование?”, используя кубик Блума.	Задание на закрепление	кубик Блума, работа с текстом	Групповая	Взаимопроверка +оценка преподавателя
4. Анализ	Цель – научение методике анализа (элементарной мыслительной операции), посредством которой формируются новые знания, основанные на базе ранее приобретённых знаний.	Поэкспериментируйте – импровизируйте на тему: если бы я был министром образования, ректором вуза, преподавателем.	Мотивация	Ролевая игра	Групповая	Взаимопроверка +оценка преподавателя
5.Синтез.	Цель состоит в обучении методике синтеза (элементарной мыслительной операции) и формировании умений получения (“добычи”) новых знаний путем синтеза полученных ранее знаний и жизненного опыта, собственного и чужого.	Создайте макет вуза своей мечты.	Конструирование	Создание рисунка	Групповая	Взаимопроверка +оценка преподавателя
6. Оценка	Цель заключается в формировании умений делать адекватные ситуации выводы на основе ранее полученных знаний и опыта жизни.	Оцените систему образования в Республике Казахстан, написав	Оценивание	Письмо	Индивидуальная	Самопроверка +оценка преподавателя

		письмо министру образования				

Возможны и другие альтернативные композиции занятия. Так, разноуровневые задания можно разработать на основе предлагаемых по данной теме двух текстов: грамматического (Таблица 2) и тематического (Таблица 3)

Приведем грамматический текст:

Говоря о смысловой цельности текста, о единстве темы, следует учитывать объем высказывания. В тексте большого объема в целом речевом произведении предметное единство проявляется в виде иерархии тем. Научный текст имеет строгую внутреннюю организацию составляющих его логико-смысловых частей, называемых подтемами. Тема текста отражена в его названии (заголовке), аспекты рассмотрения темы – подтемы. Подтемы членятся на более дробные, вплоть до микротем. Микротема считается минимальной единицей речевого смысла.

Выражая мысль, автор чаще всего движется как бы по ступенькам, переходя от одной ее части к другой.

Часть одной общей темы называется микротемой. Микротема обычно раскрывается в нескольких предложениях. Чаще всего часть текста, объединенная микротемой, называется абзацем. Поскольку тема обычно распадается на несколько микротем, то и текст, как правило, членится на несколько абзацев.

Микротема имеет определенное строение: зачин или начало (предложение, в котором заключена основная мысль), разработку или развитие мысли, концовку или конец. Концовка свидетельствует о том, что микротема исчерпана.

В речевой практике возможны различные отступления от такой классической структуры. Иногда может отсутствовать концовка. Это бывает оправдано в тех случаях, когда мысль, выраженная в начале, основной частью микротемы полностью исчерпана, и нет необходимости специально оформлять ее окончание [6., 88].

Таблица 2

Разноуровневые учебные задания к тексту “Микротема текста”.

Уровни по Блуму	Учебные цели	Учебные задания	Дескрипторы
1.Знание.	Цель - научение интервьюировать информацию, то есть переносить информацию со слов преподавателя, со страниц учебного пособия и других источников в свою память, то есть превращать информацию в знания.	Используя теоретический материал, запишите его в виде схемы Паучок, усвойте из материала учебного пособия, что такое “микротема”, и запишите определение.	Знает, запоминает и воспроизводит термины и основные понятия.
2.Понимание	Цель – научение преобразовывать знания, представлять их в различных видах интервьюированную информацию, которая попала в память	Запишите в форме конспекта материал параграфа, используя технику сокращения слов.	Трансформирует материал в различные формы представления знаний.
3.Применение	Цель заключается в формировании практических навыков применения конкретно полученного знания по	Используя полученные знания, сформулируйте тему, подтемы и микротемы текста.	Применяет полученные знания адекватно сложившейся ситуации.

	определенной схеме или алгоритмизированному предписанию, т. е. “по примеру и подобию”.		
4. Анализ	Цель – научение методике анализа (элементарной мыслительной операции), посредством которой формируются новые знания, основанные на базе ранее приобретённых знаний.	Применив технику “Кластер”, запишите строение микротемы.	Выявляет эксплицитные и имплицитные смыслы и действия, отстаивает и аргументирует свои взгляды.
5.Синтез.	Цель состоит в обучении методике синтеза (элементарной мыслительной операции) и формировании умений получения (“добычи”) новых знаний путем синтеза полученных ранее знаний и жизненного опыта, собственного и чужого.	Составьте синквейн на тему “Микротема” 1 строка- название синквейна 2 строка- два прилагательных. 3 строка- три глагола 4 строка- фраза на тему синквейна 5 строка- существительное.	Строит новую модель на основе ранее полученных знаний и опыта жизни с учетом разного рода модальностей (условия, возможности, предположения и др.).
6. Оценка	Цель заключается в формировании умений делать адекватные ситуации выводы на основе ранее полученных знаний и опыта жизни.	Создайте свой микротекст на тему “Учеба”, отступая от классической структуры, где отсутствует концовка.	Адекватно оценивает условия, в которых оказался, делает соответствующие выводы, формулирует их и излагает свои умозаключения, мотивируя их.

Поскольку изучаемая лексическая тема посвящена образованию, следующий круг заданий можно разработать на следующий текст.

ЧТО ТАКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ?

Прежде всего, что такое образование?

У нас считалось, что человек, кончивший школу, а тем более университет, - человек образованный. Вовсе неверно, будто каждый закончивший школу или университет является образованным человеком, а всякий не кончивший определенной школы является необразованным человеком.

Человеческое общество идет к разделению труда. Подлинно человеческое правильное общество идет путем разделения труда к тому, чтобы приобрести возможно больший капитал как благ, так и познаний. Но, если бы никто не осознавал того, что творит медицина у себя, социология у себя, география в своей области, астрономия в своей, что такое химические или механические умения, биология и педагогика, если бы каждый знал только свою работу, а итоги других не были бы ему известны, тогда культура бы распалась. Образованный же человек тот, кто все это знает в общем, суммарно, но имеет и свою специальность, который знает свое дело досконально, а об остальном гордо заявляет: ничто человеческое мне не чуждо. Человек, который знает основы и выводы и в технике, и в медицине, и в праве, и в истории и т.д., действительно образованный человек. Он действительно идет к идеалу всеведения. Но не таким образом, чтобы поверхностно скользить по всему, он должен иметь свою специальность, он должен знать свое дело, но вместе с тем интересоваться и уметь войти в любой круг познания.

Учиться нужно постоянно. Значит, образование не есть только школьное дело, школа дает лишь ключи к этому образованию, Школа должна приучать человека работать, закладывать определенные

правильные методы подхода ко всей той тайне, какой является мир, дать, таким образом, первый толчок, а уже потом жизнь будет катиться дальше, и никто не может сказать заранее, каков будет путь человека. А. Луначарский [б., 89].

Система заданий к данному тексту строится по приведенной ниже схеме.

Таблица 3

Разноуровневые учебные задания к тексту “Что такое образование”.

Уровни по Блуму	Учебные цели	Учебные задания	Дескрипторы
1.Знание.	Цель - научение интервьюировать информацию, то есть переносить информацию со слов преподавателя, со страниц учебного пособия и других источников в свою память, то есть превращать информацию в знания.	Используя толковые словари русского языка, выявите ключевые слова, определяющие основные смыслы данного понятия.	Знает, запоминает и воспроизводит термины и основные понятия.
2.Понимание	Цель – научение преобразовывать знания, представлять их в различных видах интервьюированную информацию, которая попала в память	Составьте тезисный план к тексту и на его основе передайте основное содержание текста.	Трансформирует материал в различные формы представления знаний.
3.Применение	Цель заключается в формировании практических навыков применения конкретно полученного знания по определенной схеме или алгоритмизированному предписанию, т. е. “по примеру и подобию”.	Используя полученную информацию, сформулируйте тему, подтемы и микротемы текста. Используя кубик Блума, составьте вопросы к тексту “Что такое образование?”, Задайте их друг другу. Полученные верные ответы запишите в тетрадь.	Применяет полученные знания адекватно сложившейся ситуации.
4. Анализ	Цель – научение методике анализа (элементарной мыслительной операции), посредством которой формируются новые знания, основанные на базе ранее приобретённых знаний.	Проведите опрос среди сверстников “Каким должен быть образованный человек?” и обобщите его результаты.	Выявляет эксплицитные и имплицитные смыслы и действия, отстаивает и аргументирует свои взгляды.
5.Синтез.	Цель состоит в обучении методике синтеза (элементарной мыслительной операции) и формировании умений получения (“добычи”) новых знаний путем синтезирования полученных ранее знаний и жизненного опыта, собственного и чужого.	Создай алгоритм действий, реализация которых позволит стать образованным человеком.	Строит новую модель на основе ранее полученных знаний и опыта жизни с учетом разного рода модальностей (условия, возможности, предположения и др.).

6. Оценка	Цель заключается в формировании умений делать адекватные ситуации выводы на основе ранее полученных знаний и опыта жизни.	Защитите или опровергните точку зрения: “Образованными не рождаются - образованными становятся” Мотивируйте свои ответы.	Адекватно оценивает условия, в которых оказался, делает соответствующие выводы, формулирует их и излагает свои умозаключения, мотивируя их.

Обсуждение. На современном этапе высшего образования одной из главных задач обучения является формирование критического мышления, которое предполагает критическое отношение к информации, логичность рассуждений, любознательность, непредубежденность, гибкость мышления, учет собственной и других точек зрения. Достижение этой цели зависит от креативности преподавателя. Каждый преподаватель идет к этой цели своим путем. Предложенная нами методика органично вписывается в “ткань” каждого занятия и подтверждает ее жизнеспособность. Безусловно, она нуждается в совершенствовании, в связи с чем мы с признательностью примем любые пожелания коллег.

Заключение. Таким образом, процесс работы с разноуровневыми заданиями, составленными в соответствии с таксономией Блума способствуют решению проблемы оценивания результатов обучения, так как содержат эксплицитные и имплицитные возможности для оценки знания студентов. В перспективе предстоит работа, где необходимо выработать критерии или же инструментарий для оценивания, что будет являться в последующем предметом новых педагогических исследований.

Реализация вышеприведенной системы разноуровневых заданий в казахоязычной аудитории искусствоведческих специальностей подтвердила эффективность системного применения таксономии Блума на каждом занятии по практическому русскому языку.

Список использованной литературы:

- 1) Песталоцци И.Г. Памятная записка парижским друзьям о сущности и цели метода/ Избранные педагогические труды: В 3 т. Т. 2 М.: Изд-во АПН РСФСР, 1963- сборник
- 2) Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. М., Педагогика, 1989. 192 с.
- 3) Караев Ж.А., Кобдикова Ж.У., Актуальные проблемы модернизации педагогической системы на основе технологического подхода. Алматы, “Жазушы”, 2005. 136 с.- книга
- 4) Bloom, B., Englehart, M. Furst, E., Hill, W., & Krathwohl, D. (1956). *Taxonomy of educational objectives: The classification of educational goals. Handbook I: Cognitive domain.* New York, Toronto: Longmans, Green.- книга
- 5) Кларин М.В. Технология обучения: идеал и реальность. Рига, “Эксперимент”, 1999. 137 с.- книга
- 6) Алдабергенова Г.Д., Айткулова Ж.Б., Сарсембаева А.Ж., Тoleбаева Ж.Д., Амангельдиева Г.А. Русский язык. Учебное пособие для студентов творческих специальностей /Алматы: КазНАИ им. Т. Жургенова, 2017 – 318 с.-книга
- 7) Мурзагалиева А.Е., Утегенова Б.М. Сборник заданий и упражнений. Учебные цели согласно таксономии Блума / А.Е. Мурзагалиева, Б.М. Утегенова. – Астана: АОО “Назарбаев Интеллектуальные школы” Центр педагогического мастерства, 2015. – 54 с.- книга

МРНТИ 16.01.07

Г. Дюсембина¹, М. Искакова²

^{1,2} Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

ПІКІРТАЛАС ӘДІСІ – ОҚУШЫЛАРДЫ ДАМУ ЖӘНЕ ТӘРБИЕЛЕУ ҚҰРАЛЫ

Аңдатпа

Бүгінгі таңда оқу үдерісінде қолданылып жүрген әдіс-тәсілдер жетерлік. Білім алушылардың белсенділігі мен пәнге деген қызығушылықтарын арттырып, шебер сөйлеуге машықтандыруға жетелейтін әдістердің бірі – пікірталас. Мақалада пікірталас әдісін қолданудың артықшылықтары мен ұтымды тұстары туралы айтылады. Сонымен қатар, мақалада білім беру барысында қазіргі кезде қолданылып жүрген пікірталастың түрлері мен пікірталас мәдениетін сақтауда оқушылар ескеретін ережелер топтамасы беріледі. Пікірталас әдісі арқылы оқушылардың игеретін білім, білік, дағдылары да мақалада көрініс табады.

Түйін сөздер: пікірталас, әдіс, білім, оқушы, мәдениет

G. Dyussembina¹, M. Iskakova²

^{1,2} Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan

DISCUSSION METHOD IS AS A TOOL TO DEVELOP AND EDUCATE STUDENTS

Abstract

Today, there are many methods that are used in the educational process. One of the ways to increase students' activity and interest in the subject is through discussion. The article discusses the advantages and benefits of using the discussion method. In addition, the article provides a set of rules that take into account students while preserving the culture of discussions and the forms of discussions that exist in the learning process. The article reveals the knowledge, skills, and skills acquired by students through discussion methods.

Key words: discussion, method, education, student, culture

Г. Дюсембина¹, М. Искакова²

^{1,2} Казахский Национальный педагогический университет им. Абая,
Алматы, Казахстан

МЕТОД ДИСКУССИИ-СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ И ВОСПИТАНИЯ УЧАЩИХСЯ

Аннотация

На сегодняшний день существует множество методик, которые используются в учебном процессе. Одним из способов повышения активности обучающихся и интереса к предмету является дискуссия. В статье говорится о преимуществах и выгодах применения метода дискуссии. Кроме того, в статье дается цикл правил, учитывающих учащихся при сохранении культуры дискуссий и форм существующих их в процессе обучения дискуссий.

Ключевые слова: дискуссия, метод, образование, ученик, культура

Кіріспе. Еліміз егемендік алып, тұғырлы тәуелсіздігімізді төрткүл дүниеге паш еткелі 30 жылға жуық уақыт болды. Мемлекет ретінде қалыптасу үшін аздық ететін осы бір жылдар ішінде елімізде бұрын-соңды болмаған өзгерістер жасалды. Қысқа уақыт аралығында экономика, қаржы, білім салаларында кешенді реформалар жүргізілді. Осылайша әлемдік өркениетке ілесе отырып, дамушы елдердің алдыңғы қатарынан орын алды. Бүгінгі ХХІ ғасыр алдында тұрған ең өзекті әрі көкейкесті

мәселелердің бірі – өскелең ұрпаққа тәлім-тәрбие мен білім берудің басты бағыттарын саралап, бәсекеге қабілетті, жан-жақты, жеке тұлғаны қалыптастыру.

Ғылым-білімі дамыған, өркениетті елдердің қатарына кіру үшін жастарға алдымен заман талабына сай білім алу керек. Себебі, елімізді дамыған елдердің арасында терезесін тең ететін тек – білім болмақ. Қазіргі білім беру жүйесінің алдында оқу үрдісін технологияландыру мәселесі тұр. Ол дегеніміз, білім беру үрдісіндегі жаңа технологияларды қолдана отырып, оқушыларды жан-жақты дамытып, жеке тұлға ретінде қалыптастыру. Осы мақсатта бүгінде білім беруде оқытудың әр түрлі технологиялары жасалып, білім беру мекемелерінің тәжірибелеріне енді. Осы ретте Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев өзінің 2030 жылға арналған стратегиялық бағдарламасында: ”Қазіргі заманда жастарға ақпараттық технологиямен байланысты әлемдік стандартқа сай мүдделі жаңа білім беру өте қажет. Біз өзіміздің болашағымызды, жеке балаларымыздың болашағын қандай күйде көргіміз келеді осыны айқындап алатын уақыт жетті [1] ”, - деп атап көрсетті. Олай болса, ұстаздарға қойылар талап та күшеймек. Білім алушыларға сапалы білім беріп қана қоймай, оларға әлемдік стандарттарға сай білім беру – ұстаздарға артылар жүктің салмағын арттыра түскендей.

Әдістеме. Тақырыпты зерттеу арқылы жасаған тұжырымдар мен шығарған нәтижелерді орта білім беретін мектептер жоғары сыныптарының қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында оқушылардың қызығушылықтарын арттырып, сөз мәдениеттерін қалыптастыру мақсатында пайдалануға болады. Пікірталас әдісі – оқушылардың ойлау қабілеттерін шыңдап, сөз байлықтарын арттырудың бірден-бір әдісі.

Нәтижелер. Білім беру жүйесіндегі соңғы кездері орын алған өзгерістер - еліміздің білім саласын жаңа сатыға көтерді. Бұл ретте, ұстаздарға қойылар талап пен артылар жүктің салмағы да арта түскендей. Бүгінгі ұстаз – тек білім берумен шектелмеуі тиіс. Іздену, жаңа білімге ұмтылу – ең алдымен ұстаздан бастау алуы шарт. Бәсекеге қабілетті, жан-жақты дамыған шәкірт тәрбиелеуді мақсат еткен ұстаз - алдымен өзін дамытып, оқушыға керекті біліммен қарулануы тиіс. Себебі, қазіргі технологияның қарыштап дамып, құлашын кеңге жайған тұста оқушыны аялық біліммен не оқулықпен таң қалдыра алмайсың. Пікірталас әдісі арқылы оқушылардың өз бетінше іздену, қосымша материалдарды оқып, зерттеу, ойлау қабілетін дамыту, көпшілік алдында жасқанбай сөйлей алу сияқты көптеген қабілеттерін шыңдауға болады. Оқушылар үшін аталған қабілеттердің қай-қайсысы болса да аса қажет.

Талқылау. Қазіргі таңда білім беруде кең қолданылып жүрген оқу технологияларының бірі – сын тұрғысынан ойлау технологиясы. Сыни тұрғыдан ойлау технологиясы оқушылардың қызығушылықтарын арттырып, өзіндік көзқарас пен пікірлерін еркін жеткізуге жетелейді. Осылайша, оқушылар өзгелердің ой-пікірлеріне өз көзқарасын білдіріп, мәселенің ақ-қарасын ажыратуға, пікірталас барысында естіп-білген ақпараттарын салыстырып, соңынан оларды сұрыптап, өз бетімен жұмыс жасауға машықтандырады. Бұл технология арқылы оқушы мұғаліммен, сыныптастарымен еркін пікір алысып, пікір таластырып, сол пікірталас кезінде бір-бірінің ойын тыңдап, құрметтеп, өзекті мәселенің шешу жолдарын бірлесе іздеп, қиындықтарды еңсеруге тырысады. Оқу барысын сапалы әрі қызықты ұйымдастыруда мұғалімдер бүгінде жаңа әдіс-тәсіл түрлерін көптеп қолданып жүр. Мұндағы басты мақсат – сапалы білім беру екені өз алдына, оқушының шығармашылық қабілеттерін шыңдап, сөз өнеріне, дұрыс сөйлеуге, өз ойын дұрыс жеткізе алуға жетелеу болып отыр. Сөзге шешен әрі сөйлеу мәдениетін шебер меңгерген оқушы кез-келген ортада өз ойын дұрыс жеткізіп, шебер сөзшендігімен көзге түсері анық.

Оқушылардың белсенділігін арттыруда қолданылып жүрген жаңа әдіс-тәсілдердің бірі – пікірталас. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде пікірталасқа: “Пікірталас – белгілі бір қоғамдық мәні бар мәселені, болмаса ғылыми жұмысты талқылау барысындағы айтыс-тартыс, дау [2., 683]”, - деген анықтама берілген. Демек, пікірталас – оқушының өз пікірі мен көзқарасын көпшілік алдында қорғауы мен дәлелдеуі. Пікірталас – оқушылардың өзара пікір алмаса отырып, оқу міндеттерін ұтымды әрі нәтижелі шешуіне мүмкіндік туғызатын бірлескен ұжымдық әрекет түрін ұйымдастырудың ең жиі қолданылатын әрі ең өнімді әдісі. Пікірталасқа қатысушылар белгіленген мәселе төңірегінде өз пікірлерін қорғауға ұмтылады, соның нәтижесінде оқушылар бір-біріне логикалық тұжырымдары, өзіндік көзқарастары арқылы әсер етеді, жаңа пікірлер қалыптастырады, ой-өрістері кеңейеді [3., 231]. Пікірталас барысында оқушының өмір шындығын тереңдей тануына, оның өзіне беймәлім сырларын түсінуге жол ашатын психологиялық ахуалды, эмоциялық көңіл-күйді басынан өткеруі нәтижесінде алған білімдерін өзінің жүрегінен, ақыл сүзгісінен өткізіп, өзіндік ой-пікірін өзгелермен ашық та еркін бөлісуіне қажетті алғышарттар жасалады [4., 229].

Пікірталас әдісі арқылы оқушылар:

- а) кез-келген мәселеге талдау жасап, өз пікірін білдіруге, өзекті мәселені анықтауға үйренеді;
- ә) пікірталасқа қатысушы адамды тыңдап үйренумен қатар, шешен сөйлеуге машықтанады;
- б) туындаған мәселеге сыни көзбен қарауға дағдыланады;
- в) талқыға түскен мәселені түсініп, оның шешу жолдарын қарастырып, өз ойын еркін айта алады;
- г) фактілерге сүйенуге, деректер келтіруге дағдыланады, өз бетімен білім алуға бағыт алады;
- д) берілген уақытты тиімді пайдаланып, өз бетімен шешім шығаруға дағдыланады.

Демек, пікірталас әдісі арқылы оқушы өз ой-пікірін еркін жеткізіп әрі шешен сөйлеуге машықтанып қана қоймай, жеке дара тұлға ретінде өзіндік өсу сатысына көтеріледі екен. Бұл – пікірталас әдісінің оқушылар үшін тиімді екенін көрсетеді. Пікірталастың бірнеше түрі бар: пікір алмасу, ойталқы, пікірсайыс, ойбөліс, сөзталас, айтыс. Аталғандардың барлығының да өзіндік мақсаттары мен өздеріне тән ерекшеліктері бар.

Пікір алмасу – пікірталастың бұл түрі көпшіліктің арасында өтеді. Негізгі мақсаты – қозғалып отырған мәселені салыстыра зерттей келе, шындық пікірді көрсету, талас тудырып отырған мәселенің шешімін табу.

Ойталқы - ғылыми және қоғамдық мәні бар келелі тақырыптар көтеріліп, осы мәселе аясында өтетін сөз жарысы. Мұнда да сөз таласына түскендер белгілі бір пікірге тоқталады.

Пікірсайыс – пікірталастың бұл түрінің басқа түрлеріне қарағанда табиғаты ерекше. Алғашқы мағынасы “соғысқұмар”, “жаушылық”, “дұшпандық” деген ұғымды білдірген. Ал, қазіргі мағынасы белгілі бір мәселені талқылау мақсатында жиналыстарда, баспасөз беттерінде орын алатын сайыс деген мағынаға саяды. Дегенмен, бұл - жай ғана сайыс емес, көзқарасқа қарсы тұрушылық, идеядағы бітіспестік, пікірдегі қарсылық. Ендеше, пікірсайыс, пікір алмасу мен ойталқыдан бөлектенеді. Пікір алмасуға, ойталқыға қатысқандар пікір алшақтықтарын талқылай келе, бір пікірге тоқталуға, ортақ шешім шығаруға, шындықты қалпына келтіруге тырысады. Ал, пікірсайыстың мақсаты басқа: қарсы жақты жеңіп шығу, өз пікірінде қалып, соны бекіту. Сөйтіп, сайысшылар әлеуметтік мәселелерді шешеді, қоғамның дамуына жол бермей отырған кедергілермен күреседі. Пікірсайыс көбіне-көп бұлтартпас дәлелдерге, ғылыми аргументтерге жүгінеді. Пікірсайыс, әсіресе адами құндылықтар мен адам құқығы жөнінде жаңа көзқарастар туындаған кезде қоғамдық пікір қалыптастыру үшін өте қажет.

Ойбөліс - көпшілік алдында екі адамның не екі топтың ой-пікірлерін ортаға салуы. Ойбөлісте пікір қарама- қарсылығы болғанмен, түсіністікке негізделеді.

Сөзталас – қандай да бір мәселені көпшілік арасында талқылау. Сөзталас, ойбөліс сияқты баяндамаларды талқылағанда, хабарламалар жасағанда, жиналыстар мен конференцияларда орын алады.

Айтыс - екі адамның, екі топтың арасында суырып-салма өлеңмен кезектесе айтылатын сөз жарысы, өнер сайысы. Көнеден үзілмей келе жатқан өнер түрі. Сөз жарыстыру немесе айтысу ұғымында қолданылып келеді. Айтыс – қазаққа таңсық өнер емес. Қазақпен бірге жасап келе жатқан өнер. Айтыс – “қиыннан қиыстыратын” шеберлікті, алғырлықты, тапқырлықты талап етеді.

Ал, пікірталас мәдениеті – пікірталас кезіндегі оқушының өзін-өзі ұстау әдебі, қарсыласына көрсеткен сый-құрметі мен пікірталас ережелерін барынша ұстанып, өз пікірін дәлелдеп шығудағы оңтайлы қимыл-әрекеті. Пікірталас мәдениетін сақтау үшін:

1. Ой мен сөз бірлікте болуы керек. Ой жинақы, ал, ауыздан шығатын сөз жүйелі болуын қадағалау қажет.

2. Айтылатын пікірлерге үнемі қарсы шығуға болмайды. Пікірталас кезінде қарсыластың келтірген дәлелдеріне келіскен абзал. Алайда, келісе отырып, тақырыптан ауытқып, пікірталасқа қатысы жоқ дәлелдерді алға тартқанын түсіндіре алу маңызды. Осылайша, өз пікірінің дұрыстығын қорғау керек.

3. Қарсыласты құрметтеп, оның ой-пікірі мен көзқарасын сыйлап, тыңдай білу - пікірталас мәдениетінің басты алғышарты. Қарсыластың келтірген деректері мен дәлелдеріне нақты дәлелдер арқылы қарсы тұруға болады, алайда, бірақ дөрекі сөздермен, күлкімен әжуалап, жеке басына қатысты ақпараттарды келтіріп, дауыс көтеріп, жекуге әсте жол беруге болмайды.

4. Пікірталас кезінде сабырсыздық танытып, қызбалыққа салынуға болмайды. Әдетте, қызбалыққа салынған адам қарсыластың сөзін тыңдауға, түсінуге құлық білдіре қоймайды. Ашуға беріліп, өзінің әлсіздігін көрсетеді. Ал, өзін-өзі ортада ұстай алатын, сабырлы, адам ғана жеңіс

тұғырынан көрінетіні белгілі. Олай болса, пікірталаста сабырлылықты сақтай білу – сайысшы үшін маңызды қасиет.

5. Көпшілік алдындағы сөз секілді, пікірталастағы сөздің күші – әсер ету мүмкіндігінде. Ол неғұрлым айқын, неғұрлым нақты болса әсер ету күші де соғұрлым күшті болады. Сөздің дұрыстығы, дәлдігі, жатықтығы, тазалығы – ой айқындылығының басты шарттары. Сондықтан пікірталас мәдениетінің басты талабы сөздерді мағынасына сай орынды жұмсай білу керек. Н.Уәлиев: “Кейбір адамдардың сөйлеген сөзі жұртты ұйытып, тыңдаушының айызын қандырады. Ой мен сезімге бірдей әсер етіп жатқан топ алдындағы сөзді (публичная речь) тыңдай беруден жалықпайсыз. Ал қайсыбір сөйлеушілердің сөзі әсерсіз болып, отырған жұрт ықылассыз тыңдайды. Енді бұл екі сөзді іштей салыстырсаңыз, әсерлі сөйлеген шешеннің сөзінде нанымды фактілер, соны деректер, логикалық жүйе барлығын байқайсыз. Ол жұрт білетін жайды тәптіштеп жатпайды [5., 87]”, - дейді. Сөйлеген сөз әсерлі әрі тыңдаушыны жалықтырмау үшін тың деректер келтіріп, шебер, шешен сөйлеуге машықтану керек.

Қорытынды. Пікірталасқа қатысушылар арнайы тәртіп пен мәдениет аясында бірлікте жұмыс істеп, қарсыласына сыйластықпен қарай отырып әрі білім мен білігін пайдаланып сөз додасында жеңіске жетуі керек. Аталған талаптарды орындағанда ғана, пікірталасқа қатысушы көпшіліктің ықыласы мен құрметіне бөленеді деп сенімді түрде айта аламыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1) Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы // Егемен Қазақстан. 14 желтоқсан 2010. – газет материалы
- 2) Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігі. Тіл комитеті. - Алматы, 2008. - 683 бет. "Дайк-Пресс" - сөздік
- 3) Лэндрет Г.Л. Игровая терапия: искусство отношений. – Москва, 1998. -231 с. - кітап
- 4) Дәулетбекова Ж.Т. Жалпы білім беретін орта мектептерде қазақ тілінен сөз мәдениетін оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері. Пед. ғыл. докт. дисс.. -13.00.02. -Алматы, Абай атындағы ҚазҰПУ, 2008, -229 б. – докторлық диссертация материалы
- 5) Уәлиев. Н. Сөз мәдениеті. Алматы: Мектеп, 1984. -87 б. – кітап

МРНТИ 10.02.1911

А. Тусупова¹, Н. Салимова²

^{1,2} *Центрально Азиатский университет,
Алматы, Казахстан*

ИНТЕНСИВНЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ ВЗРОСЛЫХ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация

Интенсивные методы рассматриваются в методике как особая система обучения, отличающаяся по ряду положений от традиционных методов. Интенсивные методы в основном направлены на овладение устной иноязычной речью и на усвоение большого количества учебного материала в сжатые сроки и при значительной ежедневной концентрации учебных часов. В статье приведена краткая классификация большинства известных интенсивных методов обучения иностранному языку. Изложены основные факторы, подтверждающие эффективность интенсивных методов обучения иностранному языку для взрослой аудитории. Проблема систематизации информации по видам интенсивного обучения и выявление наиболее эффективных технологий обучения по-прежнему актуальна. Авторы попытались проследить путь развития интенсивных методов от начала их становления – более двухсот лет назад до современности.

Ключевые слова: интенсивные методы, классический метод, внушение, суггестопедия, техники сверхзапоминания, взрослые обучаемые

А. Тусупова¹, Н. Салимова²

^{1,2} Орта Азия университеті,
Алматы, Қазақстан

ЕРЕСЕКТЕРГЕ АРНАЛҒАН АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ ҚАРҚЫНДЫ ӘДІСТЕРІ

Аңдатпа

Интенсивті әдістер әдіснамада дәстүрлі әдістерден бірнеше жолмен ерекшеленетін арнайы оқыту жүйесі ретінде қарастырылады. Қарқынды әдістер негізінен ауызша шет тілін меңгеруге және қысқа уақыт ішінде және оқу сағаттарының едәуір шоғырлануымен оқу материалдарының көп мөлшерін игеруге бағытталған. Мақалада шет тілін оқытудың белгілі қарқынды әдістерінің қысқаша жіктемесі берілген. Ересек аудитория үшін шет тілін оқытудың қарқынды әдістерінің тиімділігін растайтын негізгі факторлар көрсетілген. Интенсивті оқыту түрлері бойынша ақпаратты жүйелеу және оқытудың тиімді технологияларын анықтау мәселесі әлі де өзекті болып отыр. Авторлар интенсивті әдістердің қалыптасуын екі жүз жылдан астам уақыт бұрын және қазіргі уақытқа дейін байқауға тырысты.

Түйін сөздер: интенсивті әдістер, классикалық әдіс, ұсыныс, суггестопедия, артық жаттау әдістері, ересек оқушылар

A. Tussupova¹, N. Salimova²

^{1,2} Central Asia University,
Almaty, Kazakhstan

INTENSIVE TEACHING METHODS OF ENGLISH FOR ADULT LEARNERS

Abstract

Intensive methods are considered in the methodology as a special training system that differs in a number of ways from traditional methods. Intensive methods are mainly aimed at mastering oral foreign language speech and at learning a large amount of educational material in a short time and with a significant daily concentration of teaching hours. The article provides a brief classification of most known intensive methods of foreign language teaching. The main factors that confirm the effectiveness of intensive methods of foreign language teaching for an adult audience are outlined. The problem of systematizing information by type of intensive training and identifying the most effective training technologies is still relevant. The authors tried to trace the development of intensive methods from the beginning of their formation — more than two hundred years ago to the present.

Key words: intensive methods, classical method, suggestion, suggestopedia, memorization techniques, adult learners

Введение. Методика интенсификации обучения в настоящее время является актуальной для исследователей в связи с глобализацией и все возрастающими потребностями современного общества в межкультурном общении на английском языке. Перед большей частью взрослого населения нашей страны стоит актуальная необходимость изучения английского языка за минимальный отрезок времени. Под *методом обучения* принято понимать “процесс взаимодействия или совместную деятельность педагога и ученика, предусмотренную содержанием обучения, в результате которой происходит процесс усвоения знаний, умений и навыков” [1, с.5]. В сфере образования с каждым годом появляются новые разработки, программы, обучающие методики и другие новшества. Эта тенденция обновления имеет место в различных направлениях, в том числе и в обучении английскому языку. В социуме формируется критическое отношение к классическим, устаревшим методикам преподавания. В конце классическую методику преподавания можно охарактеризовать следующими параметрами: а) заучивание большого числа грамматических правил и конструкций; б) огромный объем трудно усваиваемой лексики, а также идиом и устойчивых выражений; в) трудные и неинтересные тексты для чтения и пересказа. Основные современные интенсивные технологии обучения, условно можно представить как две большие части: 1) обучение

иностранному языку, в основе которого лежит сверхзапоминание, то есть освоение материала без глубинного осмысления; 2) интенсивное обучение ИЯ, которое в основном направлено на интенсивную практику разговорной речи, при низкой теоретической базе. Основу этим двум современным направлениям заложили принципы суггестологии, предложенные болгарским педагогом и психологом Георгием Лозановым. В данной статье мы рассмотрим те методы, которые представляют интенсивную форму обучения и могут быть применимы ко взрослой аудитории. Принимая во внимание факт, что взрослые имеют свои особенности обучения, которые обуславливают выбор метода.

Суггестопедический метод

Профессор Софийского университета Г. Лозанов в 1950-х годах разработал и обосновал суггестологию, как науку о психологических резервах личности человека, основываясь на распространенных тогда экспериментах по гипнотическому внушению. Слово суггестия происходит от латинского *suggestum* – “внушение”.

Согласно концепции Г. Лозанова информация, получаемая обучающимся, проникает в человека сразу по двум каналам: осознанному и подсознательному, и, следовательно, в ее восприятии и обработке задействованы как известные и подконтрольные человеку ресурсы психики, так и неосознаваемые им, остающиеся в качестве пассивного багажа знания и нереализуемые на практике. У ученого представление о подсознательном запоминании информации воплотилось в виде феномена гипермнезии, происходящей на начальной фазе гипнотического сна.

Таким образом, *суггестология* – это наука, посвященная раскрытию скрытого потенциала человека, наука о внушении. Вместе с педагогикой суггестология образует *суггестопедию* – “новый раздел педагогики, разрабатывающий приемы ускоренного обучения” [2, с.9].

Обзор методов. Группа суггестопедических методов.

Метод активизации резервных возможностей обучаемого Г.А. Китайгородской. Занятия предполагают выявление скрытых возможностей личности и коллектива и проходят только в группе. Метод Г. А. Китайгородской является интенсивным методом обучения и позволяет получить за два месяца базовые знания разговорного английского языка. Данный метод отличает интенсивность обучения. Упражнения охватывают разные темы, при этом учебный материал сконцентрирован. Для наибольшей эффективности важную роль играет коллектив, взаимодействие всех обучаемых. Личностно-ориентированное общение и ролевая организация учебно-воспитательного процесса являются доминантой обучения. Метод во многом похож на метод Шехтера, поскольку учащиеся взаимодействуют с учителем и друг с другом. Подобно маленьким детям, учащиеся познают язык без правил и грамматики, естественным способом. По окончании двух месяцев, в результате такого обучения, учащиеся осваивают несколько тысяч новых слов и получают возможность правильно использовать эти слова в соответствии с речевой ситуацией [3].

Метод погружения А.С. Плесневича. Разработанный в 1977 году, данный метод представлял собой интенсивный 10-дневный курс обучения английскому языку научных работников. Согласно положениям этого метода, занятие проходило только на изучаемом языке, без использования родного языка или языка-посредника, таким образом, учащиеся как будто попадали в “естественную среду”. Метод доказал свою эффективность путем вовлечения психических процессов, протекающих на уровне подсознания, а также использованием элементов суггестопедии. Во время интенсивного курса учащиеся выбирали себе иностранное имя, что, по мнению исследователя, способствовало всецелому погружению в среду, раскрепощало учащихся [4, с. 20].

Суггестокибернетический интегральный метод ускоренного обучения взрослых В.В. Петрусинского. Данный курс, длительностью десять дней, был рассчитан только на освоение начального этапа знаний, курс предполагал отсутствие преподавателя, либо частичное присутствие с целью контроля полученных знаний. Основное отличие этого метода в том, что процесс обучения является полностью компьютеризированным. Главной особенностью этого метода было то, что учебный материал в форме специальных моделей представлялся однократно и в крупном объеме, а также предполагалось целостное восприятие и запоминание. Обучающимся в короткие сроки предлагалось освоить довольно большой объем информации. При условии наличия базового образования метод был несомненно продуктивным [5, с.11]. Однако, основной недостаток метода Петрусинского в том, что он требовал наличия сложной технической аппаратуры, а также максимальной концентрации внимания для освоения большого объема знаний.

Ритмопедия Г.М. Бурденюк. Данный метод позволяет изучить язык с помощью зрительных, световых и звуковых образов, активируя с их помощью механизмы памяти.

Гипнопедия Э. М. Сировского. Данный метод представляет собой обучение во время естественного сна.

Существуют также *современные интенсивные методы обучения*, многие из них считаются нетрадиционными, и *не относятся к группе суггестопедических методов*, но представляют интерес для данного исследования.

Метод А.Н. Драгункина является очень интенсивным методом для быстрого изучения языка и эффективным для запоминания новых слов. Автор предлагает материалы для разных уровней, от начинающих и продолжающих до тех, кто уже активно владеет иностранным языком. Главная задача обучения - быстрое достижение результата. Автор поделил всю лексику английского языка на классы и группы, которые он объединил по признакам. Программа обучения строится от простого к сложному, причём связь между освоенным материалом не нарушается от начала и до конца. Драгункин излагает свой подход к изучению грамматики, систематизации исключений, употребления артиклей и неправильных глаголов [6, с.7].

Метод Берлица известен уже более двухсот лет. Главное требование этого метода, чтобы все преподаватели являлись носителями языка. Учащемуся предоставляется активная роль в процессе обучения. Данный метод делает упор на обучение разговорному языку, хотя не отрицает и изучение грамматики. Сначала идет освоение говорения, затем – чтения и письма. Обучающийся не должен использовать родной язык, иначе рискует быть отчисленным из языковой школы. Данный метод не предполагает какой-либо перевод на родной язык.

Метод Ильи Франка создан для тех, кто желает заняться самообразованием и не предполагает наличие учителя. В основе этого метода лежит чтение. Изучение иностранного языка происходит таким образом: читающий видит перед собой две части текста – адаптированную и оригинал. Адаптированная часть представляет собой отрывок с дословным переводом и лексико-грамматическим комментарием, вслед за ней идет тот же отрывок оригинального текста. Согласно данному методу, чтение проходит в довольно естественной манере, не предполагает отвлечения на литературный перевод и заучивание текста. По мнению автора обучение происходит за счет повторения лексических конструкций в процессе чтения [7, с. 3].

Метод Эрика Гуннемарка - шведского полиглота. Новизна и отличительная особенность данного метода - наличие блоков “речевых штампов” для заучивания. Как известно, ряд активно употребляемых фраз существует в каждом языке. Гуннемарк предлагает начать обучение с заучивания этих “речевых штампов”. Как только учащиеся освоят набор этих фраз, они смогут преодолеть страх перед изучением иностранного языка, почувствуют себя увереннее. Учебная программа поделена на три сборника: “Минилекс”, “Минифраз” и “Миниграм”. Данный курс является хорошей основой для начинающих изучать иностранный язык [8, с. 23].

Метод Николая Ягодкина “Английский язык за три месяца” [9]. Данный курс можно изучать дистанционно посредством Интернета из любой точки мира, он состоит из 30 видео уроков. Автор метода предлагает запоминать слова на основе мнемотехники. Мнемотехника - это совокупность специальных приемов и способов, увеличивающих объем памяти и расширяющих способность запоминания слов с помощью создания ассоциаций (связей). Например: keepit-ассоциация “кипит”. Автор обещает, что учащиеся поднимут на два уровня свой английский. Они легко и без зубрежки научатся запоминать слова, фразы, грамматические правила методом ассоциаций. По окончании курса учащиеся будут знать 3000 слов, свободно общаться на основные разговорные темы, говорить бегло и без акцента.

Заключение. Выполнив обзор интенсивных методов можно утверждать, что в настоящее время наметились два основных пути повышения эффективности обучения английскому языку в сжатые сроки: во-первых, - за счет активизации резервов личности обучаемого, во-вторых, - за счет использования технических средств и дистанционных технологий. С великой долей вероятности можно утверждать, что в ближайшем будущем значительно возрастет роль мультимедийных средств, Интернета, которые окажут значительное влияние на процесс обучения в целом и выбор методов в частности. Некоторым интенсивным методам уже более сотни лет, есть и молодые методы, эффективность которых покажет время. Перед методистами и преподавателями стоит задача нахождения новых эффективных методик интенсивного обучения. И только умело комбинируя азы классических методов, и, внедряя инновации качественно новых методов, педагог может добиться

наилучшего результата. Можно отметить, что методы исследователей разных стран в чем-то повторяют друг друга, но каждый имеет свои особенности. Многообразие существующих на данный момент методов обучения может только радовать, но главная задача - продолжать исследовать эту сферу в поисках наиболее эффективного интенсивного метода обучения взрослых учащихся английскому языку.

Список использованной литературы:

- 1) Загвязинский В. И. Теория обучения. Современная интерпретация 5-е изд. – Москва: Академия, 2015. – 192с. – книга
- 2) Лозанов Г. Суггестопедия при обучении иностранным языкам. Методы интенсивного обучения иностранным языкам: сб. ст. – Москва, 1973. – книга
- 3) Китайгородская Г.А. Интенсивное обучение иностранным языкам. Теория и практика: учебно-методическое пособие / Г.А. Китайгородская. – 2-е изд. – Москва: Высшая школа, 2009. – 277с. – книга
- 4) Интенсивное обучение иностранным языкам: проблемы лингвистики: сб. науч. ст. – Вып. 9, Ч.1 / науч. ред. А.Е. Томахина. - Волгоград: Изд-во ВГПУ “Перемена”, 2015. – 238с. – книга
- 5) Петрусинский В. В. Развитие и воспитание в играх / В.В. Петрусинский, Е.Г. Розанова. – Москва: Владос, 2010. – 106с. – книга
- 6) Драгункина А.Н. Самоучитель английского языка: Санкт - Петербург: Юниарт, 2017. – 414с. – книга
- 7) Франк И. М. Портрет слова / И. М. Франк. - Москва: АСТ [и др.], 2008. – 221с. – книга
- 8) Гуннемарк Э. В. Superполиглот: искусство изучать языки / Э. В. Гуннемарк, Д. Спивак. – Москва: Эксмо Яуза, 2007. – 286с. – книга
- 9) [Электрон. ресурс]. – 2020. – URL: <https://advance-club.ru/tehnologii-izucheniya-yazykov/>, (дата обращения: 03.01.2020)- интернет источники

МРНТИ 376.016:

М. Уразова¹, Т. Турлыбеков²

¹ НУО “Лидер”,

² КОУ Колледж “Адилет”,
Алматы, Казахстан

УПОТРЕБЛЕНИЕ ЛИНГВОКОГНИТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ НА ЗАНЯТИЯХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В ИНКЛЮЗИВНОМ ОБРАЗОВАНИИ

Аннотация

В статье рассматривается лингвокогнитивная компетенция на занятиях английского языка в инклюзивном образовании. Когнитивный компонент в инклюзивном образовании включает когнитивную компетенцию, которая определяется как способность педагогически мыслить на основе системы знаний и опыта познавательной деятельности, необходимых для осуществления инклюзивного образования, способность воспринимать, перерабатывать в сознании, сохранять в памяти и воспроизводить в нужный момент информацию, важную для решения теоретических и практических задач инклюзивного образования. Работа по организации инклюзивного обучения только начинается. На сегодняшний день существует ряд проблем, связанных с широким внедрением инклюзии не только в процесс обучения иностранным языкам, но и в образовательный процесс в целом. Лингвокогнитивная компетенция в инклюзивном образовании предоставляет студентам возможность освоить хотя бы элементарный уровень владения английским языком, что в свою очередь даст шанс социализироваться в современном обществе.

Ключевые слова: лингвокогнитивная компетенция, инклюзивное образование, когнитивный процесс, когнитивный подход, коммуникативный подход, научно-деловой дискурс, мыслительная деятельность, социализация

М. Уразова¹, Т. Турлыбеков²

¹ МЕОУ “Лидер”,
² КҚУ Колледж “Әділет”,
Алматы, Қазақстан

АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ ЛИНГВОТАНЫМДЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУДЕ ҚОЛДАНУ

Аңдатпа

Мақалада инклюзивті білім берудегі ағылшын тілінің лингвотанымдық құзыреттілігі талқыланады. Инклюзивтік білім берудегі танымдық компонент инклюзивті білім беруді жүзеге асыру үшін қажет танымдық қызметтің білімі мен тәжірибесі негізінде педагогикалық негізде ойлау мүмкіндігін, сананы қабылдауды, уақытты сақтауды және есте сақтауды білу қабілеті ретінде танылған когнитивті құзыреттілікті қамтитын инклюзивті білім берудің теориялық және практикалық міндеттері. Инклюзивті білім беруді ұйымдастыру жұмыстары жаңадан басталды. Бүгінгі күні шет тілдерін үйрену процесінде ғана емес, жалпы білім беру үдерісінде де енгізуге байланысты бірқатар проблемалар бар. Инклюзивтік білім берудегі лингвотанымдық құзыреттілік студенттерге кемінде қарапайым ағылшын деңгейін игеруге мүмкіндік береді, бұл өз кезегінде қазіргі қоғамда әлеуметтену мүмкіндігін береді.

Түйін сөздер: лингвотанымдық құзыреттілік, инклюзивті білім беру, танымдық үдеріс, танымдық тәсіл, коммуникативтік тәсіл, ғылыми және іскерлік дискурс, психикалық белсенділік, әлеуметтену

М. Urazova¹, Т. Turlybekov²

¹ NCEO “Leader”,
² CPU College “Adilet”,
Almaty, Kazakhstan

THE USE OF LINGUOCOGNITIVE COMPETENCE IN ENGLISH CLASSES IN INCLUSIVE EDUCATION

Abstract

The article discusses linguocognitive competence in English classes in inclusive education. The cognitive component in inclusive education includes cognitive competence, which is defined as the ability to think pedagogically based on the system of knowledge and experience of cognitive activity necessary for the implementation of inclusive education, the ability to perceive, process in consciousness, retain and remember at the right time theoretical and practical tasks of inclusive education. The work on the organization of inclusive education is just beginning. Today, there are a number of problems associated with the widespread introduction of inclusion not only in the process of learning foreign languages, but also in the educational process as a whole. Linguocognitive competence in inclusive education provides students with the opportunity to master at least an elementary level of English, which in turn will give a chance to socialize in modern society.

Key words: linguocognitive competence, inclusive education, cognitive process, cognitive approach, communicative approach, scientific and business discourse, mental activity, socialization

Введение. На данный момент когнитивный подход прочно вошёл в методику преподавания иностранных языков. Учёт когнитивных процессов в речевой деятельности осознаётся как важное условие эффективности обучения. При когнитивном подходе к обучению особое внимание уделяется мыслительным процессам и проблеме оптимальных действий студентов. В лингводидактике когнитивный подход направлен на познание учащимися лингвистических явлений, на разработку техник и стратегий, которые обеспечивают владение английским языком и совершенствование речевых умений. Появляется новая направленность обучения лингвокогнитивная, в рамках которой формируется лингвокогнитивный подход к обучению английского языка.

Методика. В настоящее время этот подход является одним из наиболее интенсивно развиваемых направлений в теории обучения английского языка. По мнению И. Л. Бим, когнитивный подход основывается на сознательном сопоставлении элементов родного и иностранного языков и подчинен коммуникативному. Когнитивные приёмы обучения служат для того, чтобы учащиеся овладевали языком как средством общения. Бим подчёркивает, что коммуникативный и когнитивный подходы не противоречат друг другу, а существуют в симбиозе. Когнитивная направленность коммуникативного метода наиболее очевидно проявляется в одном из ведущих принципов данного метода — принципе речемыслительной активности. Согласно данному принципу, активизация мыслительной деятельности учащихся является одним из основных резервов повышения эффективности обучения. Все занятия носят речемыслительную направленность. Любое упражнение должно от начала и до конца развивать мышление обучаемых, даже лёгкая и незначительная задача должна быть проблемной. Иначе пропадает интерес, притупляется способность. Существует градация мыслительных задач по сложности. Эти упражнения также могут варьироваться по степени участия преподавателя в деятельности студентов. Принцип речемыслительной активности также связан с принципом активизации интеллектуальной деятельности. Согласно этому принципу, необходимо учитывать тип интеллекта, свойственный каждому учащемуся [4, 105].

Таким образом, существующие на современном этапе развития педагогической теории и практики тенденции, связанные с необходимостью более широкого включения студентов с ограниченными возможностями здоровья в социум, актуализируют проблему формирования инклюзивной компетентности у преподавателей.

Для практического осуществления инклюзивного образования необходимо решить ряд проблем, связанных не только с материальной базой, но и разными позициями членов общества, и, прежде всего, неготовностью преподавателей к осуществлению своей профессиональной деятельности в новых условиях. Учитывая, что студент с ограниченными возможностями здоровья должен получить возможность свободного выбора образовательного учреждения, каждому преподавателю необходимо обладать определенным уровнем сформированности в инклюзивном образовании как составляющей его профессиональной компетентности [2, 11].

Таким образом, инклюзия призвана обеспечить повышение качества образования, воспитания и социализации всех студентов.

Опыт работы в этом направлении говорит о том, что внедрение инклюзивного образования полезно обществу по ряду причин:

1. Оно помогает бороться с дискриминацией и боязнью отличий, приучает студентов и взрослых ценить, принимать и понимать многообразие и разницу между людьми вместо того, чтобы пытаться их изменить.

2. Оно поощряет достижения, доказывая, что все студенты могут быть успешными, если им оказывается необходимая помощь.

3. Оно предоставляет возможность социализации в атмосфере сочувствия, равенства, социальной справедливости, сотрудничества, единства.

4. Оно расширяет профессиональные знания педагогов. Такое образование требует новых и более гибких способов и методов преподавания [1, 215].

Результаты. Когнитивный компонент в инклюзивном образовании включает когнитивную компетенцию, которая определяется как способность педагогически мыслить на основе системы знаний и опыта познавательной деятельности, необходимых для осуществления инклюзивного образования, способность воспринимать, перерабатывать в сознании, сохранять в памяти и воспроизводить в нужный момент информацию, важную для решения теоретических и практических задач инклюзивного образования [5, 384].

Развитие лингвокогнитивных навыков может происходить только в том случае, если учащиеся имеют мотивацию и возможность выразить свою собственную идентичность и установить отношения с окружающими их людьми. Поэтому для этого требуется атмосфера обучения, которая дает им чувство безопасности и ценности как личности. В свою очередь, эта атмосфера в значительной степени зависит от существования межличностных отношений, которые не создают запретов, но поддерживают и принимают.

Поощрение таких отношений является важной задачей лингвокогнитивного подхода к обучению иностранному языку. Очевидно, что эта проблема не может быть решена только с помощью методологии, поскольку она включает в себя широкий спектр личностных факторов и навыков

межличностного общения. Однако учителю помогает целый ряд важных аспектов деятельности. Например:

- Роль учителя в учебном процессе признается менее доминирующей. Больше внимания уделяется вкладу учащегося в самостоятельное обучение.

- Акцент на коммуникативном взаимодействии дает больше возможностей для установления отношений как между учащимися, так и между преподавателем и учащимися.

- Коммуникативное взаимодействие дает учащимся больше возможностей для выражения своей индивидуальности в аудитории. Это также помогает им интегрировать иностранный язык с их собственной личностью и таким образом чувствовать себя более эмоционально защищенными с ним.

- Эти моменты усиливаются большим количеством занятий, где группа делится на группы или пары, которые взаимодействуют независимо от учителя.

- Роль учителя как "со-коммуникатора" ставит его наравне с учащимися. Это помогает разрушить напряжение и барьеры между ними.

- Учащиеся не постоянно корректируются. Ошибки рассматриваются с большей терпимостью, как совершенно нормальное явление в развитии коммуникативных навыков.

В целях повышения эффективности обучения английскому языку мы рассматриваем технологию формирования англоязычной лингвокогнитивной компетенции в инклюзивном образовании, построенную на следующих принципах:

1) принципе когнитивной направленности;

2) принципе активизации речемыслительной деятельности;

3) принципе необходимости повышения мотивации студентов, нацеленный на развитие интеллектуальной деятельности.

Лингвокогнитивный подход к обучению английскому языку в инклюзивном образовании обуславливает характеристики учебно-методического материала, в ходе разработки которого важно учитывать: его аутентичность, информативность, терминологическую насыщенность, соответствие сферам коммуникации и научно-делового дискурса будущих специалистов.

Обсуждение. Лингвокогнитивный компонент к обучению реализуется в таких методах, как грамматико-переводной (Grammar-translation method), сознательно-ориентированный подход (Conciseness-raising approach), а также при обучении с помощью базы данных (Data-driven learning)[3, 35].

При реализации лингвокогнитивной компетенции в инклюзивном обучении на занятиях английского языка рекомендуется:

- формировать лексические умения в ходе выполнения упражнений, которые обеспечивают запоминание новых слов и выражений и употребление их в речи;

- использовать информационно-коммуникационные технологии, что позволяет "особенному" студенту с удовольствием заниматься английским языком;

- создавать благоприятный психологический климат;

- использовать здоровые берегающие технологии, адаптированную программу с учетом особенностей психофизического развития и возможностей таких студентов, иллюстративного и аудиоматериала, интерактивных элементарных заданий на CD [1, 214];

Заключение. Работа по организации инклюзивного обучения только начинается. На сегодняшний день существует ряд проблем, связанных с широким внедрением инклюзии не только в процесс обучения иностранным языкам, но и в образовательный процесс в целом. Лингвокогнитивная компетенция в инклюзивном образовании предоставляет студентам возможность освоить хотя бы элементарный уровень владения английским языком, что в свою очередь даст шанс социализироваться в современном обществе, снизить количество социально неадаптированных, "выпавших" из образовательной структуры студентов. Знание английского языка даже на элементарном уровне помогает таким студентам социализироваться, становится более самостоятельными, не испытывать трудности в общении со сверстниками.

Список использованной литературы:

1) Аверкин, А. В. Особенности инклюзивного обучения / А. В. Аверкин // Сборник научных трудов к 100-летию Нижегородского государственного педагогического университета. – Н. Новгород : Изд-во НГАСУ, 2010. – С. 214–217.

2) Брешенкова Е.Н.; ред. Кардашина А.И. Школа, открытая для всех: пособие для учителей общеобразовательных школ, работающих с детьми-инвалидами. – Тула, 2006. – С. 10-13

5) Колесникова И. Л., Долгина О. А. *Англо-русский терминологический справочник по методике преподавания иностранных языков.* – 2001. – С. 35-37.

6) Тарнаева Л. П. *Когнитивная парадигма и современное переводоведение //Вестник Челябинского государственного университета.* – 2008. – №. 16. – С. 105.

7) Холодная М. А. *Когнитивные стили. О природе индивидуального ума.* 2-е изд. — СПб.: Питер, 2004. — С. 384.

МРНТИ 376.016:

G. Rueckert¹, M. Shegebayev²

*^{1,2} KIMEP University,
Almaty, Kazakhstan*

TEACHING THE GRAMMATICAL AND LEXICAL ASPECTS OF MODERN ENGLISH THROUGH POPULAR SONGS' LYRICS: A PRACTICAL APPROACH

Abstract

Teaching grammar and vocabulary is an essential part of any language instruction. However, along with books and theory, there can be other activities, more widely used and more motivational, to help students master the grammatical and lexical aspects of contemporary English. These include analyzing the linguistic content of pop songs as a way to acquire the language efficiently.

Key words: language teaching, learning, grammar, English verb structures, lyrics

Д. Рукерт¹, М. Шегебаев²

*^{1,2} КИМЭП Университеті,
Алматы, Қазақстан*

ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ АҒЫЛШЫН ТІЛІНІҢ ГРАММАТИКАЛЫҚ ЖӘНЕ ЛЕКСИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІН ӘН МӘТІНДЕРІ АРҚЫЛЫ ОҚЫТУ: ТӘЖІРИБЕЛІК КЕҢЕСТЕР

Аңдатпа

Грамматика мен лексиканы оқыту кез-келген тілдік оқытудың ажырамас бөлігі болып табылады. Дегенмен, студенттерге қазіргі ағылшын тілінің грамматикалық және лексикалық ерекшеліктерін білуге көмектесу үшін кеңінен қолданылатын оқыту практикасына қоса, басқа да ынталандырушы іс-шаралар түрлері пайдалануы мүмкін. Сыныптағы мұндай жұмыс түрлерінетілді тиімді игерудің жолы ретінде танымал әндер мәтіндерінің лингвистикалық мазмұнына талдау жүргізуді жатқызуға болады.

Түйін сөздер: тілді оқыту, грамматика, ағылшын етістіктерінің құрылымы, ән сөздері

Д. Рукерт¹, М. Шегебаев²

*^{1,2} Университет КИМЭП,
Алматы, Қазақстан*

ОБУЧЕНИЕ ГРАММАТИЧЕСКИМ И ЛЕКСИЧЕСКИМ АСПЕКТАМ СОВРЕМЕННОГО АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА ЧЕРЕЗ ПЕСЕННЫЕ ТЕКСТЫ: ПРАКТИЧЕСКИЕ СОВЕТЫ

Аннотация

Преподавание грамматики и лексики является неотъемлемой частью любого языкового обучения. Однако помимо широко применяемых учебных практик, могут быть также эффективно

использованы и другие мотивирующие виды деятельности, для того чтобы помочь обучающимся освоить грамматические и лексические особенности современного английского языка. К таким видам работы в классе можно отнести анализ лингвистического содержания текста популярных песен как одного из путей эффективного овладения языком.

Ключевые слова: преподавание языка, изучение грамматики, структуры английских глаголов, тексты песен

Introduction. Native-speakers rarely master their language from text books and classroom instruction alone. Rather, as they hear their language around them every day, they pick up a repertoire of idiomatic expressions. At the same time, they learn to discriminate good, “power” grammar from less prestigious varieties. It is in the classroom that they practice, sharpen, and ultimately perfect these skills. Language learning is in this sense akin to music appreciation. It is largely a matter of training the “ear.”

Pop songs are simple, catchy “earworms” that are almost always written in highly idiomatic language, often to the extent that the title of the song is itself an idiom or collocation. The most successful pop songs have a “catchy” combination of words and music that can be easy to remember and pleasurable for its own sake. Pop songs thus make excellent tools, not only for teaching idiomatic expressions, but also for teaching complex grammatical constructions. The classroom instructor who encourages students to listen to, analyze, and even memorize English pop songs is taking grammar and vocabulary out of the dusty realm of textbooks and into the students’ daily lives. However, this is more than just a matter of making a potentially dull topic more interesting. It is also a way of fostering the link between language and culture that is essential for the students’ future self-development in English. Here we use two classic pop songs, readily available on YouTube, as examples of how to teach common idioms and collocations in English, while at the same time practicing complicated verb structures: if-clause constructions and participial phrases.

Classroom example #1. Our first example is the pop song “Boys Don’t Cry” by the British band *The Cure*. It is not much of an exaggeration to say that no 1980s-era college dance party felt complete without this song – at least in the USA and UK. The song has been covered by countless artists since it first appeared in 1979 and still features regularly in karaoke clubs and “retro” music nights. *The Cure* was among the first “alternative” rock bands to find mainstream commercial success, and with their whimsical haircuts and existential lyrics, they helped to inspire the moody “Goth” and “Emo” sounds through the 1990s. “Boys Don’t Cry” probably remains their best-known song:

BOYS DON’T CRY

I would say I’m sorry if I thought that it would change your mind,
But I know that this time I have said too much, been too unkind.
I try to laugh about it, cover it all up with lies.
I try to laugh about it, hiding the tears in my eyes.
‘Cause boys don’t cry. Boys don’t cry.
I would break down at your feet and beg forgiveness, plead with you,
But I know that it’s too late and now there’s nothing I can do.
So I try to laugh about it, cover it all up with lies.
I try to laugh about it, hiding the tears in my eyes.
‘Cause boys don’t cry. Boys don’t cry.
I would tell you that I loved you if I thought that you would stay,
But I know that it’s no use and you’ve already gone away.
Misjudged your limit, pushed you too far,
Took you for granted: I thought that you needed me more.
I would do most anything to get you back by my side,
But I just keep on laughing, hiding the tears in my eyes.
‘Cause boys don’t cry. Boys don’t cry.

Discussion. The first item to observe about the song is that its title and “hook” line – *boys don’t cry* – is an idiomatic expression in English. Just the title of the song contributes to students’ lexical knowledge. The lyrics are brimming with useful collocations, including: *to change (someone’s) mind; to beg forgiveness; there’s nothing I can do; it’s no use; to take (something or someone) for granted; to push (someone or something) too far; most anything [for almost anything]; and by my side.*

Moreover, and just as importantly, memorizing the lyrics to this song can improve students' understanding of how English makes "if-clause" conditionals – that is, how it uses the modal verb *would* to make hypothetical propositions on the pattern of: "If X ... then (imaginary) Y." For this example, we'll limit ourselves to *would*, leaving out other modal verbs that work on the same pattern (like *could*, *should*, or *might*). There are three basic rules for if-clause conditionals in English:

1. The present tense hypothetical is signaled by the word *would* (≈ Russian *бы*) and the past tense hypothetical by the words *would have* (≈ Russian *былобы*).
2. The words *would* or *would have* only appear in the hypothetical proposition (the main clause), never in the condition for it (the if-clause). This is a major difference between English and Russian!
3. The verb in the if-clause always comes one step in time before the verb in the main clause, following the order: past-perfect [comes before] → past → present → future.

We can now apply these rules to the opening line of the song. In the first two clauses, the singer imagines apologizing to his girlfriend: "I *would say* I'm sorry ..." This proposition is hypothetical because it depends on a condition: "... if I thought that you would change your mind." The condition is unreal: the speaker already knows that his girlfriend will not forgive him (he has "said too much, been too unkind"). Because the entire song is in present tense, the speaker uses a present tense hypothetical construction. However, he could also use a future or a past tense construction, following the patterns below:

Future: I will say (simple future) ... if I think (simple present) ... X

Present: I would say (present hypothetical) ... if I thought (simple past) ... X

Past: I would have said (past hypothetical) ... if I had thought (past perfect) ... X

Notice how in all three cases, the verb in the if-clause is one step in time before the verb in the main clause. Thus, in the future time, the if-clause verb is in the present. In the present time, the if-clause verb is in the past. In the past time, the if-clause verb is in the past perfect.

It is worth pointing out that *will say* is just the simple future in English. It is not necessary to call it hypothetical, because the future is hypothetical by definition. It is also worth lingering on the second *would* that appears in the X-clause: "... if I thought that it *would* change your mind." This appears to be a violation of Rule 2 above. How is it possible to use the word *would* twice in one sentence? The answer is that the second *would* is not in the if-clause. It is in a defining clause attached to the if-clause. In other words, it is not the hypothetical *would*, but the past tense of *will*. The singer uses it instinctively to agree in time with the verb *thought*. The same construction is repeated later in the song. Compare these two uses of *would*: "I *would* tell you that I loved you ... if I thought that it *would* change your mind."

Classroom example #2. Our second example is the 1970 wedding classic "We've Only Just Begun" by Paul Williams. This song is listed as #414 in "The 500 Greatest Songs of All Time"; it is associated with the soft-rock singer Karen Carpenter, who was blessed with one of the most beautiful voices in all of American popular music. "We've Only Just Begun" made her famous, and has been a fixture at wedding parties ever since. Carpenter wasted away from an eating disorder at the height of her fame in 1983, a tragic early death that first brought attention to the problem of eating disorders in women. But almost forty years later, her rich, mellow tones remain instantly recognizable almost anywhere in the English-speaking world:

WE'VE ONLY JUST BEGUN

We've only just begun to live:
White lace and promises,
A kiss for luck, and we're on our way.
We've only begun ...
Before the rising sun, we fly.
So many roads to choose,
We'll start out walking and learn to run.
And yes, we've just begun.
Sharing horizons that are new to us,
Watching the signs along the way,
Talking it over, just the two of us,
Working together day to day.
Together ... together ...
And when the evening comes, we smile.
So much of life ahead.

We'll find a place where there's room to grow.

And yes, we've just begun.

As with the previous example, we can begin our analysis by pointing out that the title of the song is a common collocation. The lexicon is relatively simple, however, with only a handful of other collocations, such as *on our way* or *just the two of us*. However, the grammar is surprisingly complex, with some excellent examples of how everyday English uses its present participle verb forms. There are actually six examples: 1) *to rise = rising*, 2) *to walk = walking*, 3) *to share = sharing*, 4) *to watch = watching*, 5) *to talk = talking*, and 6) *to work = working*.

Note that these present participles have various grammatical functions. For example, in the second verse, a present participle is used as an adjective to modify a noun: *the rising sun*. Two lines later, a present participle is used in combination with a phrasal verb: *start out walking*. The fact that verbs combine in English in unpredictable ways makes a good grammatical topic for beginning to intermediate level students. Compare for example *start out walking* with *learn to run* – which appears in the same line. There is no clear-cut grammatical rule in English for when the second verb in a verb combination takes a participial form and when it takes an infinitive form. These combinations must be memorized – another good argument for using “earworms” in the classroom.

Finally, the soaring refrain of the song has a nice string of participial phrases:

- 1) *Sharing horizons...*
- 2) *Watching the signs ...*
- 3) *Talking it over ...*
- 4) *Working together ...*

Participial phrases are used in more advanced forms of English to add descriptive details to a clause. Strictly speaking, they are phrases, because they do not contain an explicit subject-verb relationship. Nonetheless, in each phrase, a subject-verb relationship is implied: *we [are] sharing ... watching ... talking ... working*. It is worth mentioning that in English – unlike in Russian, for example – the verb tense and aspect of the main clause is irrelevant. Here the main clause could also be *we begin*, *we began*, or *we will begin* – and in each case the attached participial phrase would be the same.

One last point of interest: the word “evening” in the song *looks* like a present participle but is actually a noun. How is this possible? The explanation is etymological. The modern English noun “evening” comes from the Anglo-Saxon verb *æfen*, which meant “to grow dark.” When the verb as such vanished from the language, its participial form survived as a noun (i.e., gerund), with a meaning that sounded something like “the darkening.”

Conclusion. Thus, even the simplest pop song can yield deep insights into language. To these two examples, countless others could be adduced. It is only up to the individual language instructor to listen carefully to popular music in English in order to find endless teachable moments of this kind.

References:

1) *The Cure Lyrics- "Boys Don't Cry". Retrieved from: <https://www.azlyrics.com/lyrics/cure/boysdontcry.html>*

2) *The Carpenters - We've Only Just Begun Lyrics. Retrieved from: <https://www.metrolyrics.com/weve-only-just-begun-lyrics-the-carpenters.html>*

3) *Rolling Stone's definitive list of the 500 greatest songs of all time. Retrieved from: <https://www.rollingstone.com/music/music-lists/500-greatest-songs-of-all-time-151127/carpenters-weve-only-just-begun-168637/>*

МРНТИ 16.31.51

Г. Жандыкеева ¹

¹ *Казахский национальный женский педагогический университет,
Алматы, Казахстан*

О ПРИМЕНЕНИИ ТЕХНОЛОГИЙ РАЗВИВАЮЩЕГО ОБУЧЕНИЯ В ПРЕПОДАВАНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА В ВУЗЕ

Аннотация

Статья посвящена применению развивающих технологий при изучении русского языка в вузе. В ней подробно описана методика использования автором статьи развивающих методов и приемов обучения и организация различных видов продуктивной деятельности на занятиях по русскому языку в вузе. В частности, представлен опыт применения различных творческих, поисковых, имитационных и проблемных методов. По мнению автора статьи, к методическим приемам, активизирующим учебную деятельность, относятся такие задания, как “Закончи текст”, “Продолжи текст-рассуждение, включив в него аргументативную часть и выводы”, конструирование текста с включением в него фразеологизмов, комментариев со сравнительным анализом, интервью, редактирование текста, имитационные игровые методы, дискуссия и др. В статье определяется, что развивающее обучение повышает интерес к предмету, дает толчок к активному участию в учебной деятельности, способствует совершенствованию познавательных и творческих возможностей студентов. В процессе развивающего обучения эмоциональная сфера взаимодействует с мышлением и у обучающихся вырабатывается способность к самооценке и самоанализу. Организация учебного процесса в форме поисковой и творческой деятельности с использованием групповой, парной и индивидуальной работы способствует эффективному усвоению учебного материала и развитию теоретического мышления.

Ключевые слова: технология развивающего обучения, творческие методы обучения, конструирование, поисковая деятельность, имитационные методы, учебная деятельность, самостоятельность, проблемный характер, познавательный интерес

Г. Жандыкеева ¹

¹ *Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан*

ЖОО-ДА ОРЫС ТІЛІН ОҚЫТУДА ДАМУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН ҚОЛДАНУ ТУРАЛЫ

Аңдатпа

Мақала ЖОО-да орыс тілі пәнін оқытуда даму технологияларды қолдануға арналған. Онда автордың әдіснамасы бойынша орыс тілі сабағында ЖОО-да даму әдістер мен оқу тәсілдері және сабақта өнімді қызмет түрлерін ұйымдастыру туралы жіті баяндалған. Көбінесе, түрлі шығармашылық, ізденістік, еліктеушілік және мәселелік әдістертерді қолданудағы тәжірибелер көрсетілген. Мақала авторының ойынша, сабақ қызметін барысын жеделдететін әдістерлерге “Мәтінді аяқта”, “Құрамына аргументтік бөлік пен қортындыны қоса отырып, мәтінді жалғастыру”, фразеологизмдер қосып мәтін құрастыру, салыстырмалы анализдермен түсініктеме беру, сұхбат, мәтінді редакциялау, еліктеу ойын әдістері, дискуссия т.б. тапсырмалар жатады. Мақалада даму оқыту пәнге деген қызығушылықты арттырып, сабаққа белсенді қатысуға итермелейді, студенттердің танымдық және шығармашылық мүмкіндіктерін шыңдауға көмектесетіні анықталған. Оқытуды даму процесінде эмоционалды сала ойлаумен өзара әрекеттеседі және оқушыларда өзін-өзі бағалаумен интроспекция қабілеттерін шыңдайды. Оқу барысын іздену және шығармашылық түрде ұйымдастыру топтық, жұптық және жеке жұмыс жасау арқылы оқу материалын тиімді игеруге және теориялық ойлауды дамуға ықпал етеді.

Түйін сөздер: оқытудың даму технологиялары, оқытудың шығармашылық әдістері, құрастыру, іздену әрекеті, модельдеу әдістері, оқу қызметі, өзіндік жұмыс, проблемалық сипат, танымдық қызығушылық

G. Zhandykeyeva¹

¹ Kazakh national Women's Teacher Training University,
Almaty, Kazakhstan

ON APPLICATION OF TECHNOLOGIES OF DEVELOPING EDUCATION IN TEACHING RUSSIAN LANGUAGE AT HIGHER EDUCATION INSTITUTION

Abstract

The article is devoted to the use of developing technologies in the study of the Russian language at a university. It describes in detail the methodology used by the author of the article of developing teaching methods and techniques and the organization of various types of productive activities in the Russian language classes at the university. In particular, the experience of applying such various creative, search, imitation and problematic methods is presented. According to the author of the article, teaching methods that activate educational activity include tasks such as “Finish the text”, “Continue the reasoning text, including the argumentative part and conclusions”, constructing the text with phraseological units in it, commentary with comparative analysis, interviews, text editing, simulation game methods, discussion, etc. The article determines that developing education increases interest in the subject, gives an impetus to active participation in educational activities, helps to improve the cognitive and creative capabilities of students. In the process of developing learning, the emotional sphere interacts with thinking and students develop the ability to self-esteem and introspection. The organization of the educational process in the form of search and creative activity using group, pair and individual work contributes to the effective assimilation of educational material and the development of theoretical thinking.

Key words: technology of developing education, creative teaching methods, design, search activity, simulation methods, educational activity, independence, problematic nature, cognitive interest

Введение. Как известно, современная система преподавания языков в вузе имеет научно-профессиональную ориентированность и предполагает уровневое обучение.

Практический характер деятельности на занятиях по дисциплине “Русский язык” и отмеченные выше особенности методики обучения определяют значимость формирования языковой личности студента посредством применения технологии развивающего обучения. Главной задачей преподавателя является развитие у обучающихся научной коммуникативной компетенции, связанной с соответствующей профессиональной областью.

Сущность современных педагогических технологий, в том числе и развивающих, состоит в том, что они опираются не только на процессы восприятия, памяти, внимания, но, прежде всего, на творческое, продуктивное мышление, поведение, общение [1, с. 5].

Развивающее обучение - это эффективная учебно-поисковая деятельность, направленная на получение конкретного результата. Как итог – формирование не только конкретных умений и навыков, но и определенных личностных качеств обучающихся. Ключевым является развитие интеллекта и самостоятельности.

Известный педагог и психолог В.В. Давыдов определяет развивающее обучение как “активно-деятельностный способ организации образовательного процесса...” [2, с.143], при котором обучение должно осуществляться в направлении от общего к частному, от абстрактного к конкретному, от системного к единичному. По мнению ученого, учебные действия должны стимулировать развитие теоретического сознания и мышления [2, с.145].

Авторы-разработчики методик технологии развивающего обучения, в частности, Д.Б. Эльконин [3], В.В. Давыдов [2]), И.П. Волков [4] и Г.С. Альтшуллер [5] отмечают важность творческого решения обучающимися поставленных целей и задач, то есть обнаружения и развития у них в процессе учебной деятельности способности к творчеству. В частности, в технологии развивающего обучения И.П. Волкова и Г.С. Альтшуллера творческие потребности обучающихся служат мотивацией к познанию.

Методика. Технологию отличает разнообразие методов обучения. Применение различных методов и форм работы, массовых, групповых, индивидуальных позволяет выявить уровень развития каждого студента на всех этапах обучения, активизировать процесс обучения и сделать его более продуктивным.

Использование развивающих методик в настоящее время актуализировалось, так как теперь важны не только усвоенные знания, но прежде всего способы усвоения информации, развитие познавательных и творческих возможностей обучающихся. Акцент делается на усвоении, происходящем в форме специфической учебной деятельности.

Своеобразие учебной деятельности состоит в том, что в процессе ее осуществления студент или школьник, творчески преобразовывая усваиваемый материал, усваивает теоретические знания.

Развивающее обучение осуществляется в форме различных видов деятельности, направленных на обогащение творческого воображения, мышления и речи. К методам развивающего обучения соответственно относятся дискуссии, игровые методы, различные продуктивные методы, творческие, поисковые и проблемные.

В своей практике преподавания дисциплины “Русский язык” в педагогическом вузе я отдаю предпочтение творческим развивающим заданиям, так как эта работа направлена на развитие мыслительной деятельности обучающегося и раскрытие его интеллектуальных способностей.

Мною применяются разноплановые методические приемы творческого, занимательного, проблемного характера, активизирующие учебную и познавательную деятельность студентов.

Результаты. 3.1 Методы и приемы творческого характера, активизирующие учебную деятельность. При изучении функционально-смысловых типов речи, в частности рассуждения, мною практикуется применение методического приема “Закончи текст” или задания “Продолжите текст-рассуждение, включив в него аргументативную часть и выводы”.

Текст: Человек – часть природы и должен жить в гармонии с ней. Но так ли это? Можем ли мы сказать, что человек – самое разумное существо на земле?

Для групповой работы подходят творческие задания по конструированию текста с включением в него 2-3-х фразеологизмов.

Одним из заданий, в котором прослеживается аналитическая и творческая работа, является, по нашему мнению, написание подробного комментария. В связи с чем на занятиях мною применяется данный методический прием. С этой целью необходимо подобрать текст, требующий проведения анализа и сравнения, например, для будущих педагогов можно предложить следующий текст:

Журналист и педагог осуществляют педагогические, воспитательные, обучающие функции. Для педагога это главные задачи, для журналиста – скрытые, неясные. Педагог работает в непосредственном контакте с аудиторией, журналист общается с аудиторией опосредованно. Учитель дает систематические знания, журналист – мозаичные. Журналистику с искусством роднит множество функций и главная – создание модели мира. Но в искусстве – в образной, часто воображаемой форме, а в журналистике в реальной, конкретной, объективной форме. Средство достижения этой цели у художников – художественный образ, у журналиста – документальный факт настоящей жизни. Функции искусства в основном познавательные и эстетические, у журналистики – информационные, социально ориентирующие и регулирующие, художественные. Задача ученого – выявление, описание, объяснение и предсказание процессов действительности на основе открываемой наукой законов. Наука ориентирована на критерий разума, журналистика включает критерий разума и критерий веры, хотя больше опирается на разум. Журналистика – сиюминутна, ее работа исчезает во времени, также журналистика долговременна. Наука стремится к целостному и многостороннему охвату изучаемых объектов. Журналистика фрагментарна. Самая важная, сходная черта науки и журналистики – исследование. Хотя исследования в журналистике фрагментарны. Продукт ученого – научная монография или публикация в научном стиле. Продукт журналиста – текст, изложенный доступно для широкой аудитории.

(По А.К. Бобкову).

Задание к тексту: Прочитайте текст и напишите к нему комментарий. Что, на ваш взгляд, общего между этими профессиями и в чем их различия?

Либо комментарий может быть заменен сравнительной таблицей.

Для парной работы в качестве самостоятельной работы (СРС) я предлагаю творческое задание – взять интервью у учителя (специальность - будущая профессия студента). Студенты должны подготовить вопросы, записать интервью, а затем его отредактировать и представить в письменной форме. Предполагается контроль со стороны преподавателя на всех этапах выполнения СРС. Каждый этап оценивается отдельно.

При закреплении материала по теме “Художественный стиль. Индивидуально-художественный стиль писателя” для индивидуальной или парной работы можно предложить написать стихотворение

(четверостишие), включив в него метафору или антонимы. Либо составить текст-описание с метафорами.

С большим интересом и увлечением студенты выполняют работу, связанную с конструированием текстов, если она выполняется в группах в соревновательной форме. Так, например, такой развивающий метод эффективно использовать при изучении темы “Публицистический стиль. Языковые особенности публицистического стиля”. Группам предлагается тема, по которой они должны придумать начало текста, около 5-7 предложений. После выполнения первой части задания группы обмениваются работами и придумывают концовку текста. Оценивает написанные тексты жюри из трех человек. Студентам, выполняющим функции жюри, необходимо продумать критерии оценивания и выставить итоговый балл обеим группам, прокомментировав его.

Еще один вариант творческого упражнения на конструирование выполняется вначале индивидуально: студенты составляют со словами определенной тематики (к примеру, “Человек и природа”, слова: *природа, экология, труд, флора, фауна, смог*) предложения, затем в парах объединяют их в связный текст. При этом они должны выбрать из своих вариантов наиболее подходящие предложения. Выбор предложений обосновывается.

3.2 Особенности применения имитационных игровых методов. К мотивирующим и активизирующим учебную и творческую деятельность, безусловно, относятся различные методы соревновательного, имитационного характера. На своих занятиях я, в частности, прибегаю к групповому составлению текста. Задание имеет следующий характер: каждая группа по 6 человек, разбившись на пары, составляет по 1 предложению. На составление одного предложения двум студентам из групп (парная работа) отводится 1-2 минуты, затем листок с предложением передается следующей паре группы.

Текст ограничивается 9 предложениями. Таким образом, каждая пара составляет по 3 предложения. Для составления предлагается начало текста (текст-описание), например: *Тихий осенний вечер*.

Затем группы обмениваются составленными текстами и выполняют их анализ по следующим пунктам:

- грамотность;
- выразительные средства;
- вид связи в тексте;
- средства связи в тексте;
- соответствие функционально-смысловому типу речи;
- редактирование текста (если это необходимо).

При изучении темы “Официально-деловой стиль. Языковые признаки официально-делового стиля” я практикую задания системного характера, начинающиеся с лексического анализа и заканчивающиеся составлением определенного делового документа. Подобные упражнения имеют следующую формулировку:

1) Рассмотрите лексические значения приведенных ниже пар слов, определите, как называются такие слова. Составьте с ними словосочетания и укажите тип подчинительной связи: *единственный – единый; конструкторский – конструктивный; эффектный – эффективный; представить – предоставить*.

2) Выберите одно составленное словосочетание и напишите текст документа, в котором его можно использовать.

К числу занимательных и развивающих речевую грамотность можно также отнести задания по редактированию предложений или текста. Например:

Найдите лексические ошибки, возникшие в результате смешения паронимов. Устраните их.

1. Участники собрания строго обсудили тех, кто забывает о своем долге.
2. Мы все завтра выйдем на стадион, чтобы посмотреть игру своей любимой команды.
3. Обмороженные стекла окошек едва рассеивают тусклый свет мартовского утра.
4. Группа школьников зашла в музей на лекцию.
5. При решении этой проблемы потребовались экскурсии в историю и географию.

Метод дискуссии, точнее, его вариант “Приведите аргументы” позволяет активизировать деятельность обучающихся. Студентам можно предложить тему “Нужны ли людям праздники?”.

Группа делится на 4 команды. Две защищают утвердительную точку зрения, две – отрицательную. Суть деления на 4 группы в том, чтобы активны были все студенты, и не возникло

нежелательное противостояние между ними. При таком делении на группы у обучающихся сохраняется дух соревновательности, но при этом, как правило, не возникает никаких отрицательных последствий, которые может повлечь игровая конкуренция.

Следующий метод - ролевая игра. Так, при рассмотрении темы “Человек и Закон” продуктивно использование ролевой игры “В зале суда”.

В судебном заседании должны принять участие все студенты. Проведение суда требует предварительной подготовки: распределяются роли, действующие лица готовят свои речи.

В качестве темы для данной ролевой игры можно предложить интернет-зависимость современных людей. Основными действующими лицами в данном судебном заседании являются: обвиняемый, адвокат, прокурор, судья, свидетели от 3 до 5 человек как со стороны защиты, так и со стороны обвинения, присяжные (5 человек или более, зависит от количества студентов в группе).

Эффективность любой ролевой игры определяется прежде всего уровнем проведенной подготовительной работы и правильным распределением ролей среди студентов.

После изучения особенностей всех функциональных стилей языка для систематизации и проверки полученных знаний аудитория делится на 5 групп, и каждая рисует на листе формата А3 интеллект-карту какого-либо стиля. Для определения стиля проводится жеребьевка, капитаны групп выбирают карточки определенного цвета, на оборотной стороне которых указан конкретный стиль.

3.3 Методика организации поисковой, аналитической работы. Методика развивающего обучения обязательно предполагает проведение поисковой, аналитической работы, проблемного обучения [6].

Подобная конструктивная работа может быть связана с таблицей. К примеру, ее можно применить при рассмотрении особенностей функциональных стилей.

Задание: Заполните все строки и столбцы таблицы, включив в нее все стили. Возможные функции стилей: информационная, воздействующая, коммуникативная, регламентирующая, эстетическое воздействие (учитывайте, что функциональный стиль может выполнять одновременно 2 функции); сфера использования: повседневные, бытовые отношения; сфера официально-деловых отношений; средства массовой информации; художественная литература; сфера науки.

Функциональный стиль	Основная функция	Сфера использования	Основные стилевые черты	Языковые особенности
			Аргументированность, точность, логичность, строгость, безобразность, безэмоциональность, цитирование, наличие ссылок.	
			Нейтральный тон, точность, лаконичность, достоверность, безобразность, строгость, безэмоциональность, клишированность – употребляются устойчивые сочетания (в установленном порядке, справка дана по месту жительства, однозначность, безличность.	
			Эмоциональность, образность, призывность, оценочность, выражается гражданская позиция автора.	
			Образность, эмоциональность, система художественных образов.	
			Непринужденность, эмоциональность, использование нелексических средств (интонация, паузы, мимика, жесты, позы), отсутствие предварительного отбора языкового материала, сокращение слов.	

Один столбец таблицы заполнен, он служит ориентиром для выполнения задания, то есть для определения функций стилей и сферы использования.

Столбец “Языковые особенности” также “чист”, но студентам предлагается отдельная вспомогательная таблица, где указаны лексические и грамматические особенности функциональных стилей. Задача обучающихся распределить их по стилям и заполнить соответствующие строки таблицы.

Задание выполняется в парах.

При закреплении возможно применение проблемного метода, в частности, проблемной ситуации: студенты должны изменить стиль и жанр исторического текста. Так, в частности, студенты занимались трансформацией автобиографии С. Есенина в автобиографию и редактировали стиль, чтобы он соответствовал современному русскому языку и его нормам.

Сокращенный текст автобиографии:

Я сын крестьянина. Родился в 1895 году 21 сентября в Рязанской губернии, Рязанского уезда, Кузьминской волости.

С двух лет, по бедности отца и многочисленности семейства, был отдан на воспитание довольно зажиточному деду по матери, у которого было трое взрослых неженатых сыновей, с которыми протекло почти все мое детство.

Стихи я начал писать рано, лет девяти, но сознательное творчество отношу к 16-17 годам. Некоторые стихи этих лет помещены в «Радунице».

Восемнадцать лет я был удивлен, разослав свои стихи по журналам, тем, что их не печатают, и неожиданно грянул в Петербург. Там меня приняли весьма радушно. Первый, кого я увидел, был Блок, второй - Городецкий. Когда я смотрел на Блока, с меня капал пот, потому что в первый раз видел живого поэта. Городецкий меня свел с Клюевым, о котором я раньше не слышал ни слова. С Клюевым у нас завязалась, при всей нашей внутренней распри, большая дружба, которая продолжается и по сейчас, несмотря на то, что мы шесть лет друг друга не видели.

За годы войны и революции судьба меня толкала из стороны в сторону. Россию я исколесил вдоль и поперек, от Северного Ледовитого океана до Черного и Каспийского моря, от Запада до Китая, Персии и Индии.

Самое лучшее время в моей жизни считаю 1919 год. Тогда мы зиму прожили в 5 градусах комнатного холода. Дров у нас не было ни полена.

Любимый мой писатель - Гоголь.

Книги моих стихов: “Радуница”, “Голубень”, “Преображение”, “Сельский часослов”, “Трерядница”, “Исповедь хулигана” и “Пугачев”.

Сейчас работаю над большой вещью под названием “Страна Негодяев” [7].

Это непростая, но интересная и развивающая форма работы, которая позволяет им увидеть на конкретном материале, насколько развиты их соответствующие творческие речевые способности.

Заключение. Развивающее обучение дает толчок к активному участию студентов в учебной деятельности, повышается мотивация и интерес. Организация учебного процесса в форме поисковой, творческой деятельности с использованием комбинации групповой, парной и индивидуальной работы способствует потребности в изучении материала и самостоятельному добыванию знаний.

Наш опыт преподавания дисциплины “Русский язык” на 1-м курсе в педагогическом вузе показал, что применение и различное сочетание методов развивающих технологий дает положительные результаты, что, в частности, проявляется в следующем:

- повышается общий уровень усвоения данной дисциплины;
- интенсивно развиваются восприятие и память;
- наблюдается взаимодействие эмоциональной сферы и мышления;
- совершенствуется способность оценивать явление, критически его осмысливать;
- ускоряется темп проведения учебных занятий;
- улучшается взаимодействие в группах,
- раскрывается творческий потенциал студентов;
- вырабатывается способность к самооценке и самоанализу, умение объективно оценить выполненную работу, определить ее достоинства и недостатки.

Студенты с интересом и увлечением занимаются активной созидательной деятельностью, результатом которой является самостоятельное (индивидуальное или в сотрудничестве) создание

того или иного оригинального речевого продукта на русском языке с соблюдением жанрово-стилистических требований.

Таким образом, развивающие технологии, безусловно, предоставляют большие возможности для развития продуктивного мышления студентов и совершенствования у них коммуникативной компетенции и развития русской речевой культуры.

Список использованной литературы:

- 1) Фастова Е.И., Иванова О.Л. *Инновационные педагогические технологии.* – Волгоград: Учитель, 2015. – 79 с. – книга
- 2) Давыдов В.В. *Проблемы развивающего обучения: Опыт теоретического и экспериментального психологического исследования.* – М.: Педагогика, 1986. – 240 с. – книга
- 3) Эльконин Д.Б. *Избранные психологические труды.* – М.: Педагогика, 1989. – 560 с. – книга
- 4) Волков И.П. *Много ли в школе талантов?* – М.: Знание, 1989. – 42 с. – книга
- 5) Альтшуллер Г.С. *Творчество как точная наука.* – М.: Сов. радио, 1979. – Кибернетика. – 103 с. – книга
- 6) Мельникова Е.Л., Кузнецова И.В. *Я открываю знания.* – М.: Баласс, 2011. – 80 с. – книга
- 7) Есенин С.А. *Полное собрание сочинений: В 7 т.* – М.: Наука; Голос, 1995 – 2002. – Т. 7. Кн. 1. – С. 8 – 10. – книга

МРНТИ 16.21.33

Z. Tatyeva¹, A. Zagidullina²

*^{1,2} Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages,
Almaty, Kazakhstan*

DISCOURSE ANALYSIS OF ORGANIZATIONAL IDENTITY PRESENTED BY PEDAGOGICAL UNIVERSITIES OF KAZAKHSTAN

Abstract

The current study is about the discourse analysis of Kazakhstani pedagogical universities identity presented in the official websites of the universities. Latest educational reforms made pedagogical universities to reconsider their identity to be sure that they are following the trend. This research attempts to understand what pedagogical universities are, how they are transforming through the discourse they created in their websites. 7 specialized and biggest pedagogical universities in Kazakhstan were chosen to investigate. The results of the study showed that universities are tent to prescribe the best qualities by marking themselves using strong adjectives and strong nominalization. Another commonality among universities was that all of them show clear difference between classical education and modern educational development and they want to take both of them.

Key words: discourse, pedagogical universities, organizational identity, discourse analysis

Ж. Татыева¹, А. Загидуллина²

*^{1,2} Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдер университеті,
Алматы қ., Қазақстан*

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ УНИВЕРСИТЕТТЕРІНІҢ ҰЙЫМДЫҚ ӨЗГЕШЕЛІКТЕРІН ДИСКУРС ТАЛДАУ

Аңдатпа

Бұл зерттеу қазақстандық педагогикалық жоғары оқу орындарының ресми сайттарында ұсынылған “Университеттуралы” бөлімінің дискурстық талдауы болып табылады. Соңғы уақытта орын алған білім реформаларына байланысты педагогикалық университеттер өзгерістерге сай болу

үшін өзіндік ұйымдық ерекшеліктерін қайта сипаттап жазуға мәжбүр болды. Бұл зерттеу педагогикалық университеттердің ұйымдық ерекшеліктерін, олардың веб-сайттарында жариялаған мәтіндік ақпарат негізінде дискурс талдау жасайды. Зерттеу барысында Қазақстандағы 7 мамандандырылған, ірі педагогикалық университеттер талданды. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, жоғары оқу орындары өзіндік ерекшеліктерін көрсету үшін көп сын есімдер пайдаланады, жәнесын есімдердің номинациялануы кең қолданылады, бұл ұйымдардың ең жақсы қасиеттерді айқындап көрсетуіне себепкер болады. Университеттер арасында тағы бір ортақ нәрсе, олардың барлығы классикалық білім мен қазіргі білім беру жүйесінің арасындағы айқын айырмашылықтарды айқындап, екеуін де қабылдауға ұмтылатындарын көрсеткен.

Түйін сөздер: дискурс, педагогикалық университеттер, ұйымдық өзгешелік, дискурс талдау

Ж. Татыева¹, А. Загидуллина²

*^{1,2} Казахстанский университет международных отношений и мировых языков, им. Абылай хана
Алматы, Казахстан*

ДИСКУРС АНАЛИЗ ОРГАНИЗАЦИОННОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ ПРЕДСТАВЛЕННОГО ПЕДАГОГИЧЕСКИМИ ВУЗАМИ КАЗАХСТАНА

Аннотация

Данное исследование является дискурс анализом идентичности казахстанских педагогических вузов, представленный на официальных сайтах вузов. Последние образовательные реформы заставили педагогические университеты пересмотреть свою идентичность, чтобы быть уверенными, что они следуют этой тенденции. Это исследование пытается понять, что из себя представляют педагогические университеты, как они трансформируются через дискурс, который они создали на своих сайтах. 7 специализированных и крупнейших педагогических вузов Казахстана были выбраны для исследования. Результаты исследования показали, что университеты стремятся писать о своих лучших качествах, отмечая себя убедительными прилагательными и используя способы номинализаций. Еще одна общая черта университетов заключалась в том, что все они разграничивают классическое (т.е. советское) образование и современное образование, и они хотят принять оба типа образования.

Ключевые слова: дискурс, педагогические вузы, организационная идентичность, дискурс-анализ

Introduction. Education in Kazakhstan has become a landscape for changes, reforms and experiments in last decades, e.g., introducing a new, updated curriculum for secondary schools (2006), launching new typed schools (like Nazarbayev Intellectual Schools), giving academic freedom to universities (2018) and introducing the Law on Teachers' Status (2019). All these changes are believed to bring innovations and boost development of human capital in Kazakhstan and the country in general. As all reforms touch upon educationalists who mainly graduate from pedagogical universities, it is better to start understanding the general development of education system of Kazakhstan by creating the vision of pedagogical universities. The identity of Kazakhstani pedagogical universities is essential to consider as it impacts on teachers' identity.

The formation of teachers' identity, as any other individual's identity, is a complex process. Answer to this question may not be covered from only one perspective. To trace the identity formation multiple viewed analysis should take place. According to Gee [1] there are four ways to view identity: Nature-identity, Institution-identity, Discourse-identity, and Affinity-identity. This study explores one aspect that may affect to teachers' identity, which is Institution identity. Identity can be developed within an institution, laws, traditions, principles, culture of an organization empower a person to create certain characteristics and skills that become part of individual's identity [1, 102]. No matter what influenced on creating the particular type of identity text, universities self-presentation is considered as a strategic communication, i.e. the way how universities want to be perceived [2]. The aim of the research is to explore organizational identity of Kazakhstani pedagogical universities. The study hopes to investigate the institutional identity of teachers in the context of Kazakhstani higher educational organizations.

There are many studies that explore higher education organization's identity from different perspectives from all parts of the world. There are American studies, e.g. Hartley and Morpew [3] in 2008 analysed the promotional booklets of US colleges. The study highlights the controversy of universities self-presentation. If one side they want to stand out and show off their uniqueness, on other hand they tend to look similar and use clichéd description. This probably because of competitiveness among universities, as it was revealed by Gioia and Thomas [4] in their study of top 10 universities. European universities were also widely analysed, e.g. 17 Swedish universities were compared by Opoku, Hultman, and Saheli-Sangari [5], where distinctive difference between universities were found. If some educational organizations tried to present their brand clearly in and in a more complicated way, while other half of universities did not and made their brand image obscure. Sauntson and Morrish [6] in a conclusion of their comparative study of 50 UK universities mission statements found out the tendency of universities to standardize their statements. The case study of Norwegian university conducted by Stensaker and Norgard [7] showed the transformation taking place in the educational organizations can also be reflected in a mission statements of the universities. Another transformational challenge is facing the old European universities [8] in way of being idiosyncratic and to fit local standards of higher educational organizations. Huseinman and Mampaey [9] after analyzing 29 universities came to the conclusion that most of the universities share the same description of organization identity. However, the later established universities make some attempts to distinct from others.

Johnson [10] in his study analysed the teacher's identity by using elements of ethnomethodological and conversational analysis research methods. The interview with a teacher asking a critical reflection of the teacher allowed to describe the teacher's identity. The study analysed the identity from two different perspectives. "Top-down" approach is based on the assumption that all the speech produced by a person is a reflection of an ideology and society he or she surrounded by [11]. While "bottom-up" approach focus on a personal trait of interviewee and it gives some clue on what are the people she or he is surrounded by. The study reviled the dilemma teachers are always facing. From wider perspective on the one hand, it is the external impact, i.e. the requirement of high standards that government, or/and educational organizations, parents impose, on the other hand the actual abilities and motivation of students. These two controverting make teaching process highly stressful. The interviewed teacher mentioned that "'parental expectations of excellence" generated from "the materialistic world that we live in" and "a parental value-for-money mentality"' [11, 221]. Concerning the personal identity interviewee merged an institutional teacher identity with personal identity. Later with the help of researched she was able to give more personalized information on identity. This might be an example of influence of institutional identity towards personal, how personal professional identity can be embed with institutional one.

Analyzed literature review showed the intertwined link between organizational identity, professional identity and personal identity. These terms cannot be considered separately, which add up value to the current study. Another rational for study is lack of specialized discourse analysis. Most of the studies are about general organizational or universities identities, while only a few study touches upon specialized universities. One more to mention is scarcity of scholarly articles on Kazakhstani universities, all mentioned above can be a grounding to do a research.

Methods. The study used discourse analysis and context analysis of missions and strategic goals of 7 biggest and specialized pedagogical universities of Kazakhstan. The official mission and vision statements of the universities, posted on the official websites, are compiled together after discourse and content analyses were conducted. The analysed universities are Kazakh National Pedagogical university named after Abai, Kazakh State Women's Pedagogical University, Kostanay State Pedagogical University, Pavlodar State Pedagogical University, Tazar State Pedagogical University, Arkalyk State Pedagogical University named after Altynsaryn, South Kazakhstan State Pedagogical University. Overall among all 7 universities collected and analysed about 300 words of organizational identity texts and about 250 words of envisioned graduates, i.e. future teachers' identity.

The study used the discourse analysis (DA). The discourse analysis is identified by van Dijk and Kintch [12] as a way of exploring the social word in the context of discourse. 'The self no longer uses language to express itself; rather language speaks through the person. The individual self becomes a medium for the culture and its language' [12, 36]. In the context of current study, the method is used to discover the created society through the text. As the aim of the study is to explore the identity of pedagogical universities and the identity of teachers, that universities are to foster, the approach of Laclau and Mouffe is found to be the most suitable to use. Key frameworks of this approach are identity is created within discourse; identity is constructed relatively to something else, and it is constant in a change as well as discourse. This approach

includes the exploratory means of social actors (universities and teachers) description. First, the linguistic analysis of the texts used on the micro level and after due to its effectiveness to construct the Kazakhstani pedagogical universities identity.

The analytical framework was based on Koller's [12] a three-step analysis model of the following mode:

- *who is implicitly or explicitly present, or absent altogether;*
- *how those present are referred to: as active or passive, more or less agentive, and in personal or impersonal ways; and*
- *what relationship between communicator, audience, and third parties is constructed?*

First step requires identification of social actors in the text. It means the text is analyzed for presence or absence of social actors, and if their presence is overt or obscure. Impersonalization is one of the ways how to exclude social actors from the text, which is achieved by a nominalization and an objectivation. Nominalization means different parts of speech, e.g. verbs, adjectives are turned into noun, while objectivation is achieved by using a linguistic device – metonymy. Next step is to explore active or passive presence of social actors. The use of passive and active tenses in the text, and the level of agentive usage and in personal and impersonal approaches are going to be analyzed. The third action is to explore the link among communicator, audience and third parties. This framework is believed to help to reveal the discourse created by Kazakhstani pedagogical universities.

Results. Analyzed mission statements showed the most frequently mentioned phrases (4-5 times) in mission statements are 'competitive', 'educational', 'pedagogical', 'professional', 'innovative', 'pedagogical elite of 21 century' (конкурентоспособный, образовательный, педагогический, профессиональный, инновационный, XXI века, педагогической элиты). There are several concepts developed: one is expected "teachers' identity", i.e. what kind of qualities are expected from graduates; next is the "university's self-vision", i.e. how the university portrays itself, another nodal concept is "education".

Teachers identity is presented by words like *professionals, competent, competitive, highly qualified* cadres, who impact economic development of a country and enrich human resource. The following concepts: *Prestigious* and *Elite* are still present, although considerably weak, mentioned only by couple of universities. The more detailed description is given to the competences that teachers should possess: 'multilingual', 'can work in ungraded schools', 'have competences aligned with demands of society and working force', 'obtained fundamental knowledge and innovative approaches', 'patriotic'.

Organizational identity of pedagogical universities is highlighted by their idiosyncratic peculiarities by mentioning that they are pedagogical university and educational organization. Another group of adjectives like *leader, dominant, prestigious, the best pedagogical university* add up additional features to the universities how they envision themselves. It is expected in representative texts each university position itself as the best one. Next group of words economics related concepts: *innovative, competitive, country's economic driver, contribute to country economic development*. These words show another role that universities take as a duty, responsibility to economic development of a country. It is worth to mention that all 7 universities are considered as State universities, as in their name all of them have either "National" or "State" status. It was interesting to note that the universities give clear distinction between classical education and modern educational development. This trend was noted in the most of analysed universities by phrases like "combination of classical education and newest educational technologies", "combining long-standing traditions and modern technologies in the field of education", "implementing traditional and modern teaching technologies". Impersonalization is achieved by nominalization of adjectives into nouns and adding calling phrases like "the best", "the elite", "leader" and "dominant". No objectivation is used, as any metonyms were not found.

Discussion. There are multiple approaches on understanding what the institutional identity is, and how to identify it, due to the term ambiguity. There are four paradigms on how organizational identity might be defined [13]. The functional paradigm states the organizational identity as set of core 'rules' that members of the organization must follow strictly [14; 20]. It leads to the vision that standards and culture of organization shape and impact to people who are involved in this organization. Next social construction perspective claim that identity is constructed both by the internal members and by the external members, what the identity we accept as the organizational identity is created and depended on involved people. The postmodernism perspective of organizational identity view it as politically assigned vision to the organization by a country, that might be controversial on its members opinion [15]. The last according to psychodynamics perspective unconscious emotions act as individuals' defence can be adjusting collective self-esteem that form

organizational identity [16]. The study is based on the functional paradigm towards identity, the mission statement of the university is assumed to be the vision what the university see itself and strive for to be.

Discourse analysis and content analysis helped to analyse the written mission statement of pedagogical universities and for more deep analysis and for revealing more aspects of universities intention of realisation of stated mission further research is needed. There are several key concepts, which define teachers' identity. Teachers, i.e. future graduates of the pedagogical universities are to be professional and elite in order to contribute economic development of the country. Here, even though we look at 'functional role' of identity, the post modernistic view assuming the influence of country's political vision is important to mention[15]. The latest reforms taking place in education clearly make impact on what pedagogical universities envision. This probably occurs because all universities are under the governance of state and the pedagogical universities are viewed more like realisers of political policies. It is interesting to note that there is no private pedagogical university in Kazakhstan. Worth to mention that expected qualities from graduates are aligned with local demand, which make the universities unique.

Qualities prescribed to universities are aligned with expected graduates' qualities. There are similarities in features like prestigious, contributing to economic growth. Quite distinctive feature in organizational identity description is added information on teaching methods. Here, one common trend among most of the universities is "combination of traditional methods of teaching with innovative ones". This somehow reflect the idea that universities still differentiate the Soviet Union period teaching method and post-Soviet teaching method, and educational organizations try to see them separately.

Social identity theory states interlink between personal identity and organizational identity. Therefore, these two concepts should be analysed together, as there is undeniable role of professional identity to form organizational one. As a process of self-identification refers to self-perception, it goes without saying, professional life of a person is merged with values and attributes of an organization. The more active organization promote and socialize its identity the deeper influence it makes to the stuff. The analyzed Institutional-identity perspective helped to expand the notion of professional teacher identity.

Conclusion. The study was aimed to identify the organizational identity of pedagogical universities in Kazakhstan. During the study 7 Kazakhstani pedagogical universities mission statements were analyzed. According to the functional paradigm the organizational identity is the way how universities see themselves and what they want to be. The researching subjects are educational organizations – universities, and educational organizations also may present their organizational identity in terms of graduates they are aimed to foster, therefore the two domains of identity were included into analysis: one is anticipated characteristics of graduates, and the second is description of the university itself. The results showed the alignment of teachers' identity and universities' identity depictions. 3 common key characteristics were identified: professionalism, prestige, and ability to contribute to country's economics. Even though the functional paradigm was used to analyze, it was obvious that the post-modernistic view on identity should be taken into account, which emphasizes the role of politics in creating identity of the organization. Kazakhstani pedagogical universities are aimed to work for internal economy and raise the status of pedagogical specialties. Another finding was that some universities distinguish teaching methods into traditional and innovative, that universities want to implement new teaching approaches keeping the conventional ones. For further research, it would be interesting to conduct comparative analysis of pedagogical universities with other types of universities, and to do cross-cultural analysis among Kazakhstani universities with international ones.

References:

- 1) Gee, P. J. *Identity as an Analytic Lens for Research in Education*. // *Review of Research in Education* - №25 -2000, pp. 99-125. URL: <http://www.jstor.org/stable/1167322> – journal article.
- 2) Gioia, D. A., Schultz, M., Corley, K. G. *Organizational identity, image, and adaptive instability*.// *Academy of Management Review*- 2000-№25-pp. 63–81. – journal article
- 3) Hartley, M., Morphew, C. C. *What's being sold and to what end? A content analysis of college viewbooks*. // *Journal of Higher Education*- №79 – p. 671–691. – journal article
- 4) Gioia, D. A., Thomas, J. B. *Identity, image and issue interpretation: Sensemaking during strategic change in academia* // *Administrative Science Quarterly*. -1996 - №41 -pp.370–403. – journal article
- 5) Opoku, R. A., Hultman, M., Saheli-Sangari, E. *Positioning in market space: The evaluation of Swedish universities' online brand personalities*. // *Journal of Marketing in Higher Education*. - 2008-№18-pp. 124–144. – journal article

- 6) Sauntson, H., Morrish, L. *Vision, values and international excellence: The products that university mission statements sell to students*. In M. Molesworth, E. Nixon, & R. Scullion (Eds.), *The marketisation of UK higher education and the student as consumer*. London: Routledge.- 2010- pp. 73–85. – journal article
- 7) Stensaker, B., Norgård, J. N. *Innovation and isomorphism: A case-study of university identity struggle 1969–1999*.// *Higher Education*.- 2001- №42-pp. 473–492. – journal article
- 8) Huisman, J., Norgård, J. N., Rasmussen, J. G., Stensaker, B. *'Alternative' universities revisited: A study of the distinctiveness of universities established in the spirit of 1968*. // *Tertiary Education and Management*,- 2002-№8- pp.315–332. – journal article
- 9) Johnson, G. C. Chapter 8. *The discursive construction of teacher identities in a research interview*// *Discourse and identity*. Edited by Anna de Fina, Deborah Schiffrin, Michael Bamberg. – 2009 – URL:<https://doi.org/10.1017/CBO9780511584459.011> – journal article
- 10) Davies, B., Harré, R. *Positioning: The discursive production of selves*// *Journal for the theory of social behavior*. -№20 (1) –1990, p.43-63. – journal article
- 11) Gee, J. P. *Social linguistics and literacies: Ideology in discourses (2nd ed.)*. London: Taylor&Francis, London - 1996.- textbook
- 12) Koller, V. *Analyzing collective identity in discourse: social actors and contexts* // *SEMEN: Revue de semoi-linguistique des textes et discours*. - 2009 – journal article
- 13) Mujib, H. *Organizational Identity: An Ambiguous Concept in Practical Terms*. // *Administrative Sciences* – 2017- №28 (7). doi:10.3390/admsci7030028 – journal article
- 14) Gioia, D. A. *From Individual to Organizational Identity*. // *Identity in Organizations Building Theory Through, Conversations*. Edited by David A. Whetten and Paul C. Godfrey. Thousand Oaks: Sage Publications. - 1998. - pp. 17–31. – book
- 15) Cooper, R., Burrell, G. *Modernism, postmodernism and organizational analysis: An introduction*// *Organization Studies*. -1988. - №9. – p.91–112. – journal article
- 16) Brown, A.D., Starkey, K. *“Organizational identity and learning: A psychodynamic perspective”*// *Academy of Management Review*, -2000. - №25. -p.102–20. – journal article

FTAMP 811.81'23

Б. Таңсықбаева¹, Г. Қаламбаева²

^{1,2} М. Тынышбаев атындағы Қазақ көлік және коммуникациялар академиясы,
Алматы, Қазақстан

СӨЗ МӘДЕНИЕТІН МЕҢГЕРУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР

Аңдатпа

Ана тілінің қолданылу аясын кеңейту – үнемі назарда болуды талап ететін мәселе. Тіл мәдениетін меңгеру, тұлғаның сөздік қорын үздіксіз байыту, қазақ халқының мәдени және тілдік мұрасын қолдана білу - қазақ тілін үйренуші әрбір адамнан талап етілуі тиіс. Тіл мәдениетіне барар жолдың бастауы – мәдениетті, шешен сөйлей білу. Мақалада шешендік сөз өнерін меңгерудің өмірде алатын орнына тоқтала отырып, жастардың бойына сөйлеу мәдениетін қалыптастыруда тілдік құралдарды саналы іріктеудің маңыздылығына тоқталған. Сонымен қатар тіл мәнерлігін арттырудың жолдарына тоқтала отырып, сөйлеу мәдениетін дамыту әдістері мен жолдары, сөз этикасының құрылымы туралы мәселелерді көтереді. Сөз мәдениетінің сақталмауының себептерін аша отырып, авторлар оны жоюдың жолдарына тоқталған. Сөйлеудің мәнерлігін арттырудың бірден-бір жолы көркемдеуіш құралдарын орынды пайдалану деген тұжырым жасалған.

Түйін сөздер: шешендік өнер, сөз мәдениеті, этика, рухани байлық, синоним, сөйлеу әдебі, сыпайылық

*B. Tansykbayeva*¹, *G. Kalambaeva*²

^{1,2} *Kazakh Academy of transport and communications of M. Tynyshpaeva,
Almaty, Kazakhstan*

REQUIREMENTS FOR THE DEVELOPMENT OF SPEECH CULTURE

Abstract

Expanding the scope of the native language is a problem that requires constant attention. Knowledge of the language culture, continuous enrichment of the individual's vocabulary, the ability to use the cultural and linguistic heritage of the Kazakh people-should be required from every person who studies the Kazakh language. The beginning of the path to language culture is the ability to speak culturally and oratory. The article talks about the role of oratory in life, the importance of conscious selection of language tools in the formation of speech culture among young people. It also considers ways to increase the expressiveness of speech, raises questions about the methods and ways of developing the culture of speech, the structure of speech ethics. Speaking about the reasons for non-compliance with speech culture, the authors indicate their elimination. They come to the conclusion that in order to improve the culture of speech skills, it is necessary to use the media of the language correctly.

Key words: oratory, culture of speech, ethics, spiritual wealth, synonym, speech ethics, politeness

*B. Тансыкбаева*¹, *Г. Каламбаева*²

^{1,2} *Казахская академия транспорта и коммуникаций им. М.Тынышпаева,
Алматы, Казахстан*

ТРЕБОВАНИЯ К ОСВОЕНИЮ КУЛЬТУРЫ РЕЧИ

Аннотация

Расширение сферы применения родного языка - проблема, требующая постоянного внимания. Знание языковой культуры, непрерывное обогащение словарного запаса личности, умение использовать культурное и языковое наследие казахского народа - должно потребоваться от каждого человека, изучающего казахский язык. Начало пути к языковой культуре – умение говорить культурно и ораторское искусство. В статье говорится о роли ораторского искусства в жизни, о важности осознанного отбора языковых средств в формировании культуры речи у молодежи. Также рассматриваются пути повышения выразительности речи, поднимают вопросы о методах и путях развития культуры речи, структуре речевой этики. Говоря о причинах несоблюдения речевых культуры авторы указывает об их устраненияя. Приходят к выводу для повышения культуры речевых навыков - правильно использовать медиа языка.

Ключевые слова: ораторское искусство, культура речи, этика, духовное богатство, синоним, этика речи, вежливость

Кіріспе. Адамзаттың ойын білдірудің басты құралы - тіл екені даусыз, ал сол ойды шашыратпай, жүйелі дұрыс жеткізе білу - өнер. Атам қазақ қашан да сөз өнеріне үлкен мән беріп, бір ауыз сөзбен дауды да, жауды да тоқтата білгенін шешендерден қалған асыл мұралардан білеміз. Бабаларымыз сөз бастаудың жауға қарсы қол бастаудан қиын екенін, онда қаншалықты салмақ жатқанын дөп басып айтуының себебі - сөз құдіретін терең түсінгендігінде жатқан іспетті. Жалпы алғанда, өнердің барлық түрі әлем халықтарына ортақ дегенмен, соның ішінде сөз өнері әр халықтың өзіне тән ішкі ерекшеліктерін даралап тұратыны айқын. Бүгінде біз жастардың бойына топ алдына шығып, шешен сөйлеудің, ойын ұтымды жеткізе білуді дарытудың маңыздылығын ескере отырып, сонымен қатар сол қасиетті тіліміздің нәрін жоғалтып алмау үшін, сөз өнерін меңгерудің жолдарына көңіл бөлу қажеттілігін сезініп жүрміз.

Бүгінгі студент - ертеңгі маман, көшбасшы. Нарық заманы - қандай да бір жағдайда өз бетінше жол таба алатын іскер, белсенді, ойын еркін де, дәлелді жеткізетін, өзін жан-жақты көрсете алатын жандардың заманы. Міне осыдан келіп, көркем әдеби шығарма оқу, тіл байлығын жетілдіру, халық алдында сөйлеу сияқты жеке тұлғаны даралайтын қасиеттерге көңіл бөлудің маңыздылығы туындап

түр. Өйткені біз халқымызға тән “тоқсан ауыз сөздің түйінін” бір ұтымды сөзбен бере алған бабалардың ұрпағымыз.

Әдістеме. ЖОО-да білім алып жатқан әр студентке мамандық бойынша ғана білім беріп қоймай, жеке тұлға, қоғамның болашағы ретінде қарай отырып, оның шығармашылық қабілеттерін дамытуға, сөз мәдениетін жетілдіруді назарда ұстауға тиіспіз. Әрбір студент ортада өзін көрсетіп, дүниетанымы мен білімін сенімді жеткізе алуы үшін, кез келген ортаға тез бейімделіп, жаңа ақпаратты қабылдау қабілетін жылдам меңгеріп, қабылдау, іскерлік қасиеттерін дамыту үшін алдымен сөз өнерін меңгеруі тиіс. Жүректе тұнған асыл сезім мен ақылда қоныс тепкен білімді *ой – тіл – сөз – сөйлем* тізбектері арқылы сыртқы ортаға жеткізе аламыз. Шешендік сөз өнерін меңгерген, сөйлеу тілдік мәдениеті қалыптасқан, сөздік қоры бай адам өзіне сенімді және қоршаған ортамен қарым-қатынасқа еркін түсе алатыны анық. Ендеше, шешендік өнердің қыр-сырын жетік меңгеріп, саналы да ұтымды ойды тапқырлықпен ұштастыра білген жастарымыз - ел үмітін ақтар ертеңгі қоғамның болашағы десек, онда ел тағдыры сенімді қолда болатынына күмән тумайды. Сөз қадірін түсінетін адам әділдікке де, имандылық пен мәдениетке жақын болары сөзсіз.

Нәтиже. Тіл мәдениетіне барар жолдың бастауы – мәдениетті, шешен сөйлей білу. Тіл адамзаттың бір-бірімен пікірлесуін, түсінісуін қамтамасыз ете келіп, тілдік қарым-қатынасты іс жүзіне асырады. Тілдік қатынас – адамның ойлау, пайымдау, сөйлеу, тыңдау, түсінісу, айту, пікірлесу сияқты әрекеттеріне тікелей қатысты құбылыс.

Адамдар арасында қарым-қатынасты орнатуда сөздің алар орны ерекше. Сондықтан оған қояр талап та ерекше, біріншіден, сөз ойлы да мәнерлі болуы тиіс. Тыңдар құлаққа жағымды үнмен айтылған мәнді сөз ғана жүрекке жетеді. Халқымыз мәнді сөйлейтіндерді “сөзі мірдің оғындай екен” деп дәріптеген. Ал оған қол жеткізудің бір ұшы сөйлеу этикасына келіп тіреледі. “Сөйлеу - тілдік қолданыстың ұлттық, ерекшеліктерін қамти отырып, белгілі-бір қағидаттарды есте сақтап, сөйлеу барысында қолдануға машықтанғанда нәтижеге жеткізеді”- дейді тіл мәдениеті туралы еңбектерінде белгілі қазақ ғалымы Р. Сыздық [1].

Адамзаттың рухани байлығы, мәдениеті мен ой-өрісінің айнасы іспетті сөз, адамның бар болмысын айқындайды. Шығыстың ойшыл ақыны Саадидің сөзімен айтар болсақ: “Сенің ақылды не ақымақ екеніңді айтқан сөзіңе қарап бағлайды” деген екен. Сол себепті сөздің адам өмірінде атқарар қызметінің молдығына қоса, басқа субъектілердің ол адам туралы ойын қалыптастыратын да құдіреті бар екен. Д.С. Лихачев тілдің құдіреті туралы былай дейді: “Самая большая ценность народа - это язык, на котором он пишет, говорит, думает. Думает! Это надо понять досконально, во всей многозначности и многозначительности этого факта. Ведь это значит, что вся сознательная жизнь человека проходит через родной ему язык. Эмоции, ощущения - только окрашивают то, что мы думаем, или подталкивают мысль в каком-то отношении, но мысли наши все формулируются языком. Вернейший способ узнать человека - его умственное развитие, его моральный облик, его характер - прислушаться к тому, как он говорит” [2, 9 б).

Талдау. Әлемдегі тілдердің ішінде статистика жағынан қолданысқа көп түсетін тілдердің қатарынан болмаса да, қазақ тілі ең әуезді, айшықты, көркем оралымдарға бай, көне тарихы бар тілдердің бірі деген пікірді түркі тілдерін зерттеген ғалымдардың бәрі бірауыздан қолдайтынын білеміз. Ендеше сол ана тілінің мол байлығын игерген, сөз құдіретін түсініп, оған тағзым етіп, бас иген адам өзіне де, өзгеге де талап қоя алады, сөзді қалай болса солай қолдануға жол бермейді. Бұл орайда ғалым Д. Әлкебаеваның мына пікірі сөзімізді ғылыми-теориялық жағынан нығыздай түседі: “Кез келген коммуникативтік ситуацияда сөйлеуші өзінің өмірлік тәжірибесін, өмір туралы білімі мен біліктілігін көрсете алады. Сөйлеу ситуацияларының ықпалынан сөйлеушінің сөздік қоры ғана анықталып қоймайды, грамматикалық, лексикалық, яғни, тілдік нормаға тән білімділік қасиеттері де айқындалады”- дейді тілші-ғалым өзінің еңбегінде [3, 52 б].

Бүгінгі таңда сөз мәдениетін терең меңгеруге кері әсерін тигізетін жәйттер де баршылық, мәселен жастар сөйлеу барысында, техникалық құралдарда (компьютер, телефон т.б.) “тілдік үнемшілдікке”, қысқартып сөйлеуге өте әуес. Бұл меніңше, ойдың шорқақ, тілдің қысқалығының көрінісіне көбірек ұқсайды. Жастардың ойын жеткізе алмай, мынадай сөздерді сөйлеу барысында: *сөйтіп, ал, жаңағы, иә, қалай, нетіп, не қылып, анау, не, әлгі деген сияқты сөздерді жиі қолдануы* құлаққа түрпідей тиіп қана қоймайды, жастардың қарым-қатынас тіліне айналып кеткені көңілге кірбің ұялатады. Бұл көркем әдеби шығарманы оқымаудың, ізденбеудің салдарынан деуге болады. Ал ондай адамның ой өрісі қаншалықты төмен болатыны, келешекте ел тізгінін емес, өз отбасына қамқор, ата-анасына мейірімді бола алатындығын да күмән тудырады. Көркем әдеби шығармадағы әр

кейіпкердің сөйлеген сөзі, психологиялық толғанысы, қарым-қатынасы, былайша айтқанда бар құбылысы жақсы мен жаманның ара жігін ашып, адамға түрлі ой салары, тәрбиелеуі, тіл байлығына сүңгуіне жол ашады.

Сөз - ойдың сыртқы қабығы, құнды ойды сәтсіз қолданған сөздер құнын жойып, айтушыға ғана түсінікті етуі де мүмкін.

Сол себепті жастардың бойына сөйлеу мәдениетін қалыптастыруда тілдік құралдарды саналы іріктеп, орынды пайдалана білудің маңыздылығын сіңіре білген жөн. Тілдік бірліктерді таңдауда: а) сөз мағынасына сәйкес келуін; ә) сөздің орынды қолданылуын; б) мәнерлілігі сияқты белгілеріне назар аударған дұрыс.

Көбіне біз жиі бірінші орынға дұрыс сөйлей білуді қоямыз. Тыңдаушыны қызықтырып, оны сендіру үшін дұрыс сөйлеу жеткіліксіз.

Сөз мәдениеті әдеби тіл нормаларын білумен қатар сөйлеу тіліне қойылатын негізгі талаптарды сақтай отырып, тілдік құралдарды қолдану арқылы сөйлеу мәнерлілігіне қол жеткізген кезде қалыптасатынын ескеру керек. Сондықтан бірінші мәселе - сөйлеу әдебін қалыптастыратын сөйлеу сапаларын әрдайым ескеру қажет. Ғалымдардың айтуынша: “Сөйлеу сапаларына кіретіндер: сөйлеу тілінің **мінсіздігі, тазалығы, байлығы, дәлдігі, қисындылығы, мәнерлілігі, бейнелілігі, әсерлілігі, орындылығы, түсініктілігі**” [4, 39 б].

Сөйлеудің мәнерлілігі тілдің келесі көркем құралдарын қолданғанда жүзеге асырылады. Олар: синонимдер, түрлі троптар (бейнелеу, эпитет, метафора, метонимия, гипербола).

Бір сөзді синонимдермен түрлендіріп қолдану арқылы түрлі сөйлеу стиліне тән және әр түрлі эмоционалдық және экспрессивті бояу беруге болады. Мысалы: “өтірік” деген сөздің мағынасын жалған ақпарат, фактілерді бұрмалау, шындыққа сәйкес келмейді, фактілер қарсы сөйлеп тұр деген сияқты сөз тіркестерімен беру ұтымды және сөздің мәнерлілігін арттыра түседі. Сөз мәнерін арттырып, эстетикалық мәне бере отырып, тыңдаушының қызығушылық сезімдерін оятары анық.

Салыстыру тәсілін қолданудың тиімділігін белгілі психолог Д. Карнеги сөзін келтіру арқылы дәлелдеуге болады: “Айтар ойына жоспар құрмай келген дәріскер, соқырды жетелеген соқыр сияқты” [5, 127 с.] тыңдаушының көз алдына бірден аянышты көрініс келетіні сөзсіз.

Эпитетті пайдалану - сөйлеушінің затқа қатынасын беретін бейнелі анықтамасы сияқты. Нобель сыйлығын алғанда сөйлеген сөзінде А.И. Солженицынның сөзіне мән беріп көріңізші: “Біз әлемнің қызған уақытында оған көмектесуге қабілеттіміз жетеді деген ойдамын, достарым!”.

Ал, метафораларды қолдану ұзақ уақыт жадында сақталып, түрлі эмоциялар тудыратынын мына мысалдан аңғаруға болады: “*Нағыз адамның жаны ең күрделі, ең нәзік және ең әуезді музыкалық аспапқа тең*”(А. Блок, “Комиссаржевская естелігі”).

Сөз мәдениетін қалыптастырудағы дәйексөздермен сөз мәнерін арттыру да тиімді жолдардың бірінен саналады. Кейбір шешендер (оратор) өз сөздерінде дәйексөздерді жиі қолданады. Бұл сөз мәнерін арттырудың бір жолы болғанымен де, орынсыз көп қолданылған дәйексөз тыңдаушысын жалықтырып жіберері анық.

Сөйлеу мәдениеті адамға белгілі бір нормаларды ұстануды міндеттейді. Олар әдеби тілдің бүтіндігін және сол тілде сөйлейтін барлық адамдарға түсінікті болуын сақтау үшін қажет. Сөйлеу мәдениетінің басты нормаларына: лексикалық, грамматикалық, стилистикалық нормалар жатады.

Лексикалық нормалар - әдеби тіл шеңберінен шықпай, сөздерді дұрыс қолдану. Мағынасы жақын сөздерді шатастырып алмау үшін сөздіктерді пайдаланып, мағынасын анықтап алу, қателіктің алдын алады. Мұндай нормаларды сақтау лексикалық қателерді болдырмайды.

Грамматикалық нормаларды білу - сөзжасам, морфология және синтаксис, олардың сөйлемдегі қызметін білу, пайдалануды талап етеді.

Стилистикалық нормаларды меңгеру – әр стильге тән тілдік бірліктерді дұрыс таңдауға септігін тигізеді.

Сөйлеу әдебі – тіл практикасының ұлттық, өзіндік ерекшеліктеріне ие. Жоғарыда аталған ережелер субъектінің әңгімелесушімен “сыпайы, биязы” байланыс жасауға (байланысты орнату, оны қолдап отыру, байланысты тоқтату) қалыпты нысандар мен тілдік бірліктер жүйесі арқылы жүзеге асырылады. Сөйлеу әдебінің жағдаяттары ретінде назар аудару және амандасу, танысу, шақыру, өтініш, кеңес беру, ұсыныс жасау, келісу, қарсы болу, кешірім сұрау, көңіл айту, қошемет сөз айту, құттықтау, қоштасу сияқты түрлері жатады. Қарым-қатынас сәлемдесуден басталады, сондықтан осы этикетке де мән берген абзал, дана халқымыз бұл ойды мақалмен: “Сәлемі жараспағанның, сөзі де

жараспайды” деп түйіндейді. Адамдар арасындағы қарым-қатынаста сыпайылық, кішіпейілділік пен адамгершілік қасиеттер тіл арқылы көрініс табатыны анық.

Сөйлеуші жақтың тыңдаушыға деген құрмет-қадірінің қаншалықты дәрежеде екені де сөз жұмсалым арқылы білінеді. Сөйлеу барысында неге назар аудару қажет деген сауал туындайды. Біздіңше, ең алдымен сөздерді ішкі мағынасына орай орынды қолдана білу және қарым-қатынас барысында өзінді орынды ұстай білу де (өзің туралы айта беруге, орынсыз қылымсып сөйлеуге, қолды сермеуге, қатты күлуге, дауысты көтеріп сөйлеуге) адам мәдениетін, тәрбиелігін танытады. Тіл барлық заттар мен құбылыстарды, таным белгілерді ұғынуға көмектеседі. Адамның рухы мен ішкі эмоциясын, сондай-ақ, адамдық қарым-қатынастан туған адами сыпайылықты да айқын көрсетеді. Сыпайылықты, тәрбиелікті, тектілікті танытатын қасиеттерге мыналарды да жатқызуға болады: біреумен сөйлескенде сөзін бөлмеу, сөйлеушінің сөзіне селқостық танытпау, шыдамсызданбау, өзгелердің сөзіне рұқсатсыз араласпау. Бабаларымыз адам бойындағы осы асыл қасиеттерді былай түйіндейді: “Жақсы байқап сөйлер, жаман шайқап сөйлер”. Қажет болғанда, “кешіріңіз, сөзіңізді бөлейін деп едім..” деп барып, айту керек. Келіспейтін жағдайда шыдамдылықпен тыңдап, пікіріңізді орнықты, дәлелмен салмақтылық таныта отырып жеткізе білу керек.

Сыпайылық – сөйлесімге қатысушылар арасындағы этикет, бір-біріне құрмет көрсетудің көрінісі деуге болады. Сөйлеу барысында “сен” есімдігінің орнына – “сіз” есімдігін, әңгімеге қатысушының лауазымын, атағын (мыс., *доктор, профессор*), қазіргі кезде сөйлеу этикетінің (әдебінің) мәдениетін көрсететін *ханым, мырза* сөздерін, әңгімеге қатысушының өз ісіне, кәсібіне қосқан үлесін көрсететін шынайы қошемет сөздер мен сөз тіркестерін әңгіме барысында қосып отыру да сыпайылықтың белгісі болып саналады. Шынында, сөйлей білу адамның өзін-өзі көрсету, ой-пікірін жеткізу қабілетін көрсетеді, ал бұл қоғамда қалыптасуға, өз орнын табуға және алдына қойған мақсаттарына жету үшін өте маңызды. Мәселен, академик Д. С. Лихачев сөз мәдениеті – жалпы адам мәдениетінің басты көрсеткіші, оның білімі мен ойының кеңдігі мен тереңдігі екенін атап көрсетсе, ал белгілі саясаткер М. Тэтчер билікте бола отырып, сауатты сөйлеуге, өзінің білім деңгейін арттыруды үнемі қадағалап отыратынын айтады.

Қорытынды. Сондықтан да шешендікке баулу, ана тілін сүюге, құрметтеуге үйрету теория түрінде емес, әртүрлі коммуникативтік ситуацияда қолданылатын тұрақты сөз орамдары, мақал-мәтелдер, мәтіндік клишелермен қатар дебат, пікірталас, диалог сияқты интерактивті әдістер де студенттердің сөйлеу мәдениетін дамытатыны сөзсіз.

Сөйлеуші сөзінің нәтижелі болмауын туғызатын нәрсе – орынсыз ескерту жасау, дәйексөзді, қанатты сөздерді көп келтіру, сөзді орынсыз бұзу, орынсыз сұрақ қою, орынсыз көп сөйлеу, айтылғанды орынсыз қайталау, сондықтан осындай келеңсіздіктен аулақ болған дұрыс. Сөйлеушінің тілді білу деңгейі тым төмен болған жағдайда тілдік қатынас сәтсіздікке ұшырауы даусыз. Ел алдында сөз сөйлеу барысында өзі біле бермейтін арнайы терминдерді, басқа тілдің сөздерін орынсыз жиі қолдану, яғни тілді шұбарлап, сөздерді орынсыз жұмсауы да сәтсіздікке әкелетін жайттар екенін есте сақтаған дұрыс. Сөйлеушінің шешендігі көбіне монологтық сөйлеуде нақты көрініс табады.

Монологтық сөйлеу – бір адамның сөйлеуі. Оның әңгіме, баяндама, лекция және басқа түрлері де кездеседі. Мұнда сөйлеуші – бір адам, тыңдаушы – көпшілік. Жұрт алдында мәнерсіз сөйлеу – ол қаншама мазмұнды ойға толы болса да әсерсіз, жансыз болып шығады. Жұрт алдында сөйлеу:

- баяндамашы, лекторлар;
- түрлі орындарда айтылар тілек, мадақ;
- құттықтау, көңіл айту, көңіл аулауға қатысты сөздерден тұрады.

Жұрт алдында сөйлеу кезінде сөйлеуші айтар ойын, сезімін, көзқарасын дауыс ырғағы, дауыс күші, ым-ишара, қимыл-қозғалысы арқылы да жеткізеді. Сөйлеуші сөзінің тыңдаушы көңіліне қонуы таңдап алған сөздерін дұрыс қолдану, әрі оларды дұрыс байланыстырумен бірге, сөзді құлақпен естіп, қимылын көзбен көруінің де ықпалды екенінде екенін жоғарыда айтып кеткен болатынбыз. Сөйлеушінің ым-ишара, қимыл-қозғалысының екі жақты қызметі бар. Бұлар ойды дәл, нақты жеткізудің көмекші құралы болса, екіншіден, орынсыз, артық, жөнсіз қолданылса, тыңдаушыларына кері әсер етеді. Қандай жағдайда болсын ым-ишара, сезім, қимыл-қозғалыстың көмекші құрал екенін ескеріп, айтылатын тақырып, ой, мазмұнын ашатындай болуына назар аударылуы керек.

Қорыта келгенде, жұрт алдында сөйлеуде дауыс ырғағына, интонациясына, дауысты сан түрлі құбылтуға; сөйлемнің эмоционалды бояуына; сөйлеу темпіне; дауыс күшіне; сөздерді орфоэпия нормасына сай қоюға; қимыл-қозғалыс, ым-ишараны орнымен қоя білуге назар аударылуы керек. Сөз мәдениетінің майын шаққан сөз зергері Маулен Балақаев мына пікірі ойымызды дәлелдей түседі:

“Дұрыс сөйлей білген адам өз ойын, айтқанын тыңдаушыға толық түсіндіре біледі” [6, 12 б]. “Бір жылы сөз бітірер, мың көңілдің жарасын” демекші мәнді, мағыналы айтылған сөзге ұстамды мінез бен жақсы қылық қосылса, бір ауыз жылы лебізбен тыңдаушының көңіліне көктем орнатуға болары анық.

Тілді қолданушылардың сөйлеу мәдениеті жоғары болғанда ғана тіл - ұлттық тіл, мемлекеттік тіл қызметін атқара алады. Бұл турасында қазақ тіл білімінің белгілі ғалымы М. Балақаев айтуынша, ана тілін жақсы білу үшін әрбір сөзді орнымен жұмсай біліп, айтқан ойды мазмұнды, нысанаға дәл тиетіндей ұтымды шығып, тыңдаушысын баурап алардай әсерлі болса, ана тілінің құдіреті сонда ғана сезіледі. Ондай шеберлікке тіл мәдениеті жоғары адам ғана жете алатындығын айтады [6, 49 б]. Осы мәселені зерттеуші ғалым ана тіліміздің қоғамдағы орны турасындағы төмендегі сөзімізбен ойымызды қорытындылауды жөн көрдік: “Біздің мақсатымыз – атабаба аманат еткен тілді қадірлей білу, көркемдігі мен байлығын сақтап, келесі ұрпаққа жеткізу ғана болып қоймай, оның қоғам қажетіне қызмет етуін дағдыға айналдыру. Осы тұста қазақ тілінің қоғамдық қызметі дегенде оның нарық тіліне айналуын, ғылым мен өркениет тілі болуын қамтамасыз ету” [7, 4 б].

Сондықтан сөйлеу мәдениетіне байланысты өтілетін практикалық сабақтарда ауызша сөйлеу тілінің ерекшеліктеріне көп көңіл бөлініп, қателерді тіл фактілері негізінде талдап, сырын ашып көрсетудің маңыздылығына назар аударған жөн санаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1) Сыздық Р. *Тіл мәдениеті және оның проблемалары.* –Астана: Елорда, 2001. – 230 б.- кітап
- 2) Лихачев Д.С. *Русская культура.* – М.: Искусство, 2000, – С. 438. – книга
- 3) Әлкебаева Д.А. *Сөз мәдениеті.* –Алматы, 2011 ж. – 152 б. – кітап
- 4) Серғалиев М., Нұрғожина Ш. *Қазақ сөйлеу тілінің экспрессивті-эмоциональды лексикасы.* – Алматы, 1995. – 186 б. – кітап
- 5) Карнеги Д. *Как завоевать друзей и оказывать влияние на людей.* –Москва: Попурри, 2019. – С. 302. – книга
- 6) Балақаев М. *Қазақ тілі мәдениетінің мәселелері.* – Алматы: Қазақстан, 1965. – 286 б. – - кітап
- 7) Қапасова Б. Қ. *Тіл мәдениеті: Шешендік өнер.* – Алматы, 2014 – 224 бет. – кітап

ХҒТАР 10.01.08

Т. Төлегенов¹, Ш. Рамазанова²

¹ “Тұран” университеті,
² әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан

ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДА АЛАШ АРЫСТАРЫНЫҢ ЕҢБЕКТЕРІН ТАНЫСТЫРУ

Аңдатпа

Алаш арыстарының бірі ретінде Ыдырыс Мұстамбайұлы біріншіден, сыншы ретінде 1920-жылдардағы көркем әдебиет туралы пікірталасқа белсене арасып қана қоймай, сол жылдардағы солақай саясаттың ықпалына түспестен, ұлттық мүддені жоғары қоятын берік ұстанымынан таймай, өзіндік батыл пікірлерімен көзге ерекше түссе, екіншіден, ұлтымыздың рухани байлығы, әдебиетіміздің темірқазығы Абай шығармашылығын жоққа шығаруға тырысқан кейбір қаламгерлердің теріс пиғылды мақалаларына батыл түрде тойтарыс беріп, абайтануға өзіндік үлкен үлес қосты. Үшіншіден, Ыдырыс Мұстамбайұлының зұлматты жылдарда алаштың саңлақ ақыны М. Жұмабаевты кеңестік идеологияның айыптауынан арашалап алып қалуға тырысып жазған мақаласының да мағжантануда алар орны ерекше деп қарау керек.

Түйін сөздер: сыншы, көркем әдебиет, пікірталас, рухани байлық, абайтану, ұлттық мүдде

T. Tolegenov¹, A. Ramazanova²

¹University “Turan” ,

² Kazakh national University. Al-Farabi,
Almaty, Kazakhstan

FAMILIARITY WITH THE WORKS OF ALASH ARYS IN THE KAZAKH LANGUAGE LESSONS

Abstract

In 20s of XX century the slogan that the literature should defend only proletariats' interests was proclaimed and the name of “left feudalists” was given to many talented writers of that time, who had their own opinion. One of those bright literal people was Ydyrys Mustambayev, who was under the ideological pressure and whose name was undeservedly forgotten for a long period of time. Nowadays, the studying of his literary heritage is very actual for future development of Kazakh study of literature.

Key words: critic, art literatura, discussion, spiritual wealth, Abaimanagement, the national interest

T. Толегенов¹, Ш. Рамазанова²

¹ Университет “Туран” ,

² Казахский национальный университет им. Аль-Фараби,
Алматы, Казахстан

ЗНАКОМСТВО С ТРУДАМИ АЛАШСКИХ АРЫС НА УРОКАХ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация

В 20-годы XX века был провозглашен лозунг о том, что литература должна защищать только классовые интересы пролетариата и на многих талантливых литераторов того времени, отличившихся иным собственным мнением, был навешен ярлык “левых феодалистов”. Одним из ярких литераторов того времени, который подвергся жесткому идеологическому прессингу и чье имя долгое время незаслуженно было забытым, является видный общественный деятель, юрист, литературный критик Ыдырыс Мұстамбайұлы. На сегодняшний день изучение его литературного наследия является актуальным для дальнейшего развития казахского литературоведения.

Ключевые слова: критик, художественная литература, дискуссия, духовное богатство, абаеведение, национальный интерес

Кіріспе. Жоғары оқу орындарында қазақ тілін тереңдетілген дейгейде оқитын оқу топтарына алаштың абзал азаматтары туралы мәліметтер берілуі тиіс. Алаштың тарихына аттары алтын әріппен жазылған ұлтымыздың біртуар ұлдары жайында өскелең ұрпақ тереңірек білулері үшін олардың есімдері, шығармашылығы бағдарламадан өз орнын тапқаны дұрыс.

Жиырмасыншы жылдары қазақ әдебиеті сынының өркендеп қанат жаюына қоғам қайраткерлері де өздерінің айтарлықтай үлестерін қоса отырып, дарындары жағынан кәсіби қаламгерлерден кем түспейтін деңгейде көрінді. Олар – Смағұл Сәдуақасов, Ыдырыс Мұстамбайұлы, Нәзір Төреқұлов, Ілияс Қабылов, Сұлтанбек Қожанов, Шәймерден Тоқжігітов сынды азаматтар. Бұлар негізінен мемлекеттік қызметте болғандықтан сынға жиі араласуға мүмкіндіктері аз болды.

Солардың ішінен өзінің мақалаларының мәнділігімен, өміршеңдігімен, терең ойлылығымен жарқырай көрініп, аса белсенділік танытқан, ірі қоғам қайраткері, әдебиет сыншысы Ыдырыс Мұстамбайұлының еңбектеріне ерекше тоқталуды жөн көрдік.

Әдістеме. Қазақ тілі сабақтарында оқушылардың коммуникативтік құзіреттілігін қалыптастыруда олардың ауызша және жазбаша сөйлеу тілін дамыту маңызды рөл атқарады. Ыдырыс Мұстамбайұлының еңбектерінде оқушының сөйлеу мәдениеті мен қарым-қатынас жасай алуы – тіл дамыту жұмыстары ауыз әдебиетінің үлгілері мақал-мәтел, жұмбақ, жаңылтпаштарды кешенді түрде қолдану арқылы жүзеге асыру жолдарын ұсынған. Сондай-ақ, Ы.Мұстамбайұлы сол жылдары әдеби сынға қатысқан өзге сыншыларға қарағанда, әдеби сынға өз пікірін айтуда өрелі ойларын жан-жақты ашып көрсете білді. Ыдырыс сол жылдардағы газет басқармалары не болса, соны ойдан шығарып, не

біреуді мұқату үшін, көрінген хабарды қойып қалып отырмауын, тілшілердің жазғанын, қолға түскен мәліметтердің сөлін алып отырып жазуын, басуын ескертеді. Уездік, губерниялық, өлкелік газеттердегі жолсыздықтарды атай келіп “бұл шен сыйлағандық салдары” екендігін баса айтады.

Нәтижелер. Жалпы білім беретін мектеп оқушыларының коммуникативтік құзіреттілігін қалыптастыруда тіл дамыту жұмыстарының бірі – қазақ қаламгерлерінің шығармаларынан алынған үзінділерді ұтымды пайдалана білудің маңызы зор. Қазақ тілі сабақтарында көркем шығармалардан алынған үзінділерге тілдік талдау жасату, олардың танымдық мәнін ашқызу оқушылардың шығармашылық ойлау қабілетін, сөйлеу мәдениетін дамытып, коммуникативтік құзіреттіліктерін жетілдіреді. Студенттердің дүниетанымын кеңейтіп, коммуникативтік қабілеттерін дамытып, шығармашылық іскерліктерін жетілдіруде, күнделікті тұрмыста кездесетін кез келген мәселелерді тиімді шешу үшін талдау жасай білу қабілетін арттып, өзгелермен ынтымақтастық жағдай мен достық қарым-қатынасты орната білу іскерліктерін қалыптастыруда Ыдырыс Мұстамбайұлының шығармаларын пайдаланудың маңызы зор. Ыдырыс Мұстамбайұлының – ХХ ғасырдың бас кезіндегі демократтық-ағартушылық әдебиеттің көрнекті өкілдерінің бірі. Ол – Абай салған реалистік дәстүрді берік ұстап, әдебиеттің халықтық принциптерін ілгері дамытқан, өз дәуірінің проблемаларына өзіндік үн қосқан қаламгер.

Талқылау. Ыдырыс Мұстамбайұлының өзі де түрлі заң, кеңес қызметінде лауазымды міндеттер атқарғанымен, әдебиет, мәдениет, саясат төңірегінде болып жатқан оқиғаларға сын тұрғысынан белсене араласып, соның ішінде әсіресе, Абай мұрасын үнемі назарында ұстап, сол кездің қасаң саясатынан қызғыштай қорғады. Ұлы ақынды халық санасынан өшіріп, шығармаларын жоққа шығаруға тырысқан шенеуніктер мен кейбір қаламгерлер әрекеттеріне аяусыз тойтарыс беріп, дәлелді түрде қарсылық білдірді, ескі атаулы мен көне мұраға тыйым салған Сталиндік әкімшіл-әміршіл жүйе қаһарынан еш қорықпай ұлы ақынның қазақ әдебиеті тарихындағы ерекше орны мен мән-маңызын жете ашып берді. Қайтпас қайсар өр мінезі үшін де “таймас қара” атанып, 1920-жылдардағы Абай төңірегіндегі әдеби айтыс тартыста ұлы ақын өмірімен шығармашылығы жайлы терең білімділігін танытып, биіктен көрінді.

1926 жылдың маусымында Қазақстандағы ҚазАПП-тың құрылуына Мәскеуде пролетариат жазушыларының бүкілодақтық ассоциациясының (ВАПП) құрылуы себеп болды. Алайда, бұл ұйым қазақ жазушыларының арасында іріткі туғыздырып, олардың жік-жікке бөлініп, топ-топ болып бір-бірімен айтысуына түрткі болды. Қазақ әдебиетінде де пролетариат әдебиеті атанған жаңа ағымның пайда болуы сол кездегі айтыс-тартысты одан әрі қыздыра түсуге себін тигізді.

Ыдырыс Мұстамбайұлы “Сын мен баспасөз туралы” [2.,112] мақаласында сол кездегі “өзара сынды күшейтудің бір жолы баспасөз арқылы істеген істің жөнін айтып еңбекшілер жұртшылығының алдына салып таныстырып отыру” екендігін айта келіп, қазақ газеттерінің кемшіліктеріне тоқталады: “Біздің ішімізде қазақ газетінің аттарын білмейтін “сабаздар” да жоқ емес. “Менің білгенімнен артық нені жазады” деп қазақ газеттерін оқымайтынын “мақтаньш” қылып, “білгендігін” көрсететіндер де табылып қалады. “Мені біреу не мақтап, не боқтап жазған, болмаса, менің мақалам басылған санды жіберіндер” деп жүретіндер де табылады... Қазақша білмеймін ғой, орысша жазайын деп өтінетіндер де бар. Тіпті кейде сол орысша жазғандарын орыс газетіне бере салып, ертең онда басылып шаққан соң, “ана мақаламды аударып басындар” деп қолқа салып түстен кейін мөңірейтіндер де бар... “Өз тілін өзі ұмытып кетіп, қазақша сауатын ашуды міндетім” деп білмейтін сауатсыздар да бар. Керек десе, жарнама байланыстарын орыс газетіне ғана бастырып “үнем” қылатындар да бар. Баспасөзге қатынасу – жұртшылыққа қатынасу... Бұл жұмысымызға кіресерде мұндай қылықтарды жіпке тізе айта отыру керек” дей келе, “не көп газетке басылып жатқан жолсыздықтар көп” [2.,112] екенін айтады.

Ыдырыс сол жылдардағы газет басқармалары не болса, соны ойдан шығарып, не біреуді мұқату үшін, көрінген хабарды қойып қалып отырмауын, тілшілердің жазғанын, қолға түскен мәліметтердің сөлін алып отырып жазуын, басуын ескертеді. Уездік, губерниялық, өлкелік газеттердегі жолсыздықтарды атай келіп “бұл шен сыйлағандық салдары” екендігін баса айтады.

Ол кездегі алаш ұлдарының қазақ ұлтының мүдесіне қатысы бар қандай ірі мәселелер болмасын, бел шеше араласып, белсенділік танытқанын қазір көптеген зиялыларымыз жазып, зерттеп жатыр. Солардың бірі, ұлтының біртуар азаматы Ыдырыс Мұстамбайұлы да өзінің “Түркістан – Сібір жолы” [3.,118, 2] атты еңбегінде сол кезде жүргізілген ірі құрылыстың бірі “Түркісібке” жан-жақты экономикалық талдаулар жасайды.

Ыдырыс, басқа да кемшіліктерді атай келіп, баспана мәселесіне де арнайы тоқталып өтіп, құрылыс материалдарын үнемдеуге, тиімді жақтарын қарастыруға да көп көңіл бөлген.

Сондай-ақ, тағы бір кемшілік мынау деп Ыдырыс: Жұмыста ешқандай жүйелілік жоқ екендігін, қолда бар құрал жабдықтарды, техникалардың дұрыс пайдаланылмайтындығын, жұмыстың өнімсіздігін, оның себебі қолдағы барлық нәрсенің есебін білмегендік” екендігін, оның барлығының атасы “бассыздық, тәртіпсіздік” [4.,118] деп тұжырымдайды.

“Қандай шаруашылық болмасын, әсіресе Түркісіб секілді үлкен өндіріс жұмысында есеп жұмысының тәртібі нығаймай іс өнбейді. Ақша ұстау мәнісі де осындай” деп Ыдырыс істің бетін аша отырып, заңсыздықтарға тоқталады.

“Балық басынан шіриді” демекші, енді Ыдырыс “Түркістан-Сібір” темір жолының басқару әкімшілігі ретіндегі, кеңсе тәртібіндегі кемшіліктерге баса назар аударады. Қазақ елінің келешегі үшін, барлық істерге бел шеше кірісіп, халқының болашағы жолында жан аямай еңбек еткен елінің нағыз ұлтжанды ұлдарының бірі Ы. Мұстамбайұлының қай еңбегі болмасын терең зерттелініп келешек ұрпаққа ұсынылуы тиіс. Өйткені оның қазіргі таңдағы экономикамыз үшін маңыздылығы, құндылығы жағынан да қымбат екендігі даусыз. 20-жылдардағы қазақ әдебиетіндегі сыни пікірталастарға кеңестік идеология қаншама араласып, өзіндік ықпалын жүргізіп бақса да, Ыдырыс нағыз зиялы ретінде ұлт мүддесін барынша қорғап бақты.

Әдебиет сыншысы ретінде Ыдырыс Мұстамбайұлы ақын-жазушылардың ойшылдығы туралы пікірталасқа да белсене араласып, өзіндік ой-талғамымен терең білімділігін таныта білген тарихи тұлғалардың бірі.

Сыншының 1920 жылдардағы әдеби айтысқа белсене қатысып, батыл пікір білдіруінен оның үлкен дайындықпен келгеніне қоғамдық ой мен әдебиет ғылымынан мол хабардар екендігіне оның “Н. Г. Чернышевский” [5.,119] деген мақаласы айғақ бола алады.

Бірақ Чернышевскийлердің қателері болса да, заманына қарай сөзсіз ірі кісі екендігін, Чернышевскийдің пікірін тексеру үшін Маркс әдейілеп орыс тілін үйренгенін, Маркс Чернышевскийдің ірілігін айтып бұрынғы пәлсапашылардың көбінен артық көріп мақтап кеткенін айта келіп, Чернышевскийдің Маркстен бұрын өткендігін, Фейербахты, Гегельді әбден жақсы білгендігін, бұлардан тәлім алғандығын, әсіресе өле-өлгенше Чернышевский Фейербахтың шәкірті затшылдық негізін қолдағандығын ескереді.

Өз ортасынан озық шығып, өз заманындағы ұлы тұлғалардың біріне айналған Чернышевскийдің философиялық еңбектерімен қатар, әдебиет мәселелеріндегі туындылары да құндылығымен бағалы.

Қорыта келе, XX – ғасырдың 20-жылдарында кеңестік идеологияға сай келмейтін туындылар қатты сынға ұшырағандықтан, Абай дәстүрінің дамуы, жалпы адамзаттық ортақ мәселелер әдебиет тарихында өз шешімін таба алмады. Әдеби туындылар, жеке қаламгерлердің көзқарасы әдебиеттің партиялығы туралы В. И. Лениннің теориясы шеңберіндегі өлшеммен өлшенгендіктен, қазақ әдебиеті өзінің табиғатынан, даму заңдылықтарынан айырылып, жаппай науқаншылдық өріс алды. Десек те, кеңестік дәуірде қазақ әдебиетінің тарихы күрделі де, қайшылықты жағдайларға толы болғанымен, сонымен бірге бұл дәуір қазақтың ұлттық мәдениеті мен әдебиетінің өсу, өркендеу жолында айтарлықтай жаңалықтар әкелген кезең болғаны да даусыз.

Соның ішінде, жиырмасыншы жылдары екі дүркін айтыс болған абайтану ғылымында да әдебиеттанушылардың, қоғам қайраткерлерінің айтарлықтай қосқан табыстары болды. Абай мұрасын қорғап қалуда үлкен қажыр-қайрат танытқан көрнекті қоғам қайраткері, әдебиеттанушы, сыншы Ыдырыс Мұстамбайұлының да абайтанушылардың қатарында өз орнын алары сөзсіз. Оның әсіресе, Абай мұрасына қарсы шыққан І. Қабылұлының мақаласына екі тілде бірдей жауап жазған мақаласының әдебиеттану ғылымындағы орны ерекше.

Жиырмасыншы жылдардағы қазақ әдебиетіне саясат мәселесінің кірігуі себебі ел басындағы қоғам қайраткерлерінің көпшілігі әдебиетпен айналысқандығынан болса, бір жағы ұлт-азаттық қозғалысының басшыларының өзі әдебиетшілер еді. Сол себепті, саяси майданда да негізгі тақырыптардың бірі әдебиет мәселесі болды. Сол кездегі кейбір солақай саяси жағдайларға бейтарап қарай алмаған алаш азаматтарының бірі ретінде қоғам қайраткері Ыдырыс Мұстамбайұлы да белсене араласты. Семей қаласында өткен атаман Анненковтың сотында қоғамдық айыптаушы ретінде қатысқан Ыдырыс шешендігімен көзге түскендігі өз алдына, тіпті зұлматты жылдарда бірінші хатшы болған Голощекинге де қаймықпастан өз пікірін айта білген, қашанда болсын ұлт мүддесін бәрінен де жоғары қойған.

Әсіресе, 1920-жылдары көркем әдебиет жайлы болған пікірталаста өзінің құнды пікірлерімен көзге түсіп, әділ көзқарасымен танылды. Айтар болсақ, қаламгер “Біздің таластарымыз” атты мақаласында көркем айтыс жайындағы өзіне баға беруден бастап, пікірталасқа қатысушылардың ойлау жүйесі мен ойын жеткізу қабілетінің қай деңгейде болғандығын, олардың айтыс кезіндегі мінез-құлықтарына да баға береді. Бұл жердегі басты себеп кейбір әдебиетшілеріміздің сол кездегі қызыл идеологияның жетегінде кетуінде еді. Олар өздерінің қарсыластарына тойтарыс беру үшін, сол жылдардағы ресми идеологияның барлық қаруларын түгелдей жұмсап бақты. Олар өздеріне сын айтқан адамдарға “ұлтшыл-байшыл” деген саяси айып таға салуға дайын тұрды. Ал, ол кездері халық баспасөз бетіне жарияланған мақалаларға қатты сенетін. Дегенмен, жиырмамыншы жылдардағы қазақ әдебиетінің тарихындағы әдеби пікірталастар тек әдебиеттің ғана емес, қазақ қоғамының барлық саласына да өз әсерін тигізді.

Сондай-ақ, Ыдырыс Мұстамбайұлы өзінің “Көркем әдебиет туралы” атты мақаласында “қазақ елінің көркем әдебиеті қашаннан басталатындығы” туралы пікірталасқа қатыса отырып, нағыз ұлт әдебиетінің тууын Абайдан бастайды да, орыс әдебиеті Пушкиннен басталса, қазақ әдебиеті Абайдан басталуға тиіс деген дұрыс шешімге келеді. Сол кездегі әдеби ағымдар жайлы пікірлерінен де өзгелерден өзгеше өзіндік көзқарасты анық байқаймыз.

Ы. Мұстамбайұлының көркем әдебиет, өнер туралы, жалпы мәдениет жайында жазған мақаларынан оның жан-жақты терең білімді, аса парасатты, кең ақылды, алғыр ойлы, әділдік, шындық жолынан таймайтын қажырлы, қайсар қайраткер екенін көреміз.

Әсіресе оның, абайтану мәселесіне сіңірген, мол еңбегін ешқашан маңызын жоймайтын баға жетпес құнды мұра деп білеміз. Ы. Мұстамбайұлы өзі де түрлі лауазымды қызметтер атқарғанымен, Абай мұрасын үнемі назарда ұстап, сол кездің солақай саясатынан жанын сала қорғады, ұлы ақынның асыл қазынасын халық санасынан өшіріп, шығармаларын жоққа шығаруға тырысқан, шолақ белсенділер мен қасаң саясат жетегінде кеткен кейбір қаламгерлер әрекеттеріне батыл тойтарыс беріп, дәлелді түрде қарсылық білдірді, ескілік атаулы мен көне мұраға тыйым салған Сталиндік әкімшіл-әміршіл жүйе қаһарынан еш сескенбестен, ұлы ақынның қазақ әдебиеті тарихындағы ерекше орны мен мән-маңызын жете ашып берді. Ыдырыс Мұстамбайұлы ақын шығармаларын жан-жақты талдай келіп, Абайдың ұлылығын танып қана қоймай, батыл түрде тұңғыш рет қазақ поэзиясының биік шыңы деп бағалады.

1920-жылдары халық санасынан Абай мұрасын өшіріп тастауға бағытталған саяси теріс жолға түсіп кеткен кейбір қаламгерлеріміз ақынның шығармашылығына айтарлықтай қауіп төндіріп, ақынның әрбір өлеңдерінен қызыл идеологияға жат пиғыл іздеп қана қоймай, өз басына тиісе келе, бүкіл шығармашылығын мансұқ етуге тырысқан кезде, озық ойлы алаш азаматы ретінде Ыдырыс Мұстамбайұлы да бұған немқұрайлы қарап қалмай Абай мұрасын қорғауда ерекше атсалысып, белсенділік танытты. Өзінің дәлелді туралы пікірлерімен терең білімпаздықтың, асқан парасаттылықтың, кеменгерліктің биігінен көрінді. Ешқашан мән-мағынасын, маңызын жоймайтын құнды еңбектерін қалдырды.

Сондай-ақ, Ы. Мұстамбайұлы поэзия әлемінде айрықша із қалдырған, аса көрнекті ақын Мағжан Жұмабаевтың басына қауіп төнген жылдарда да басын бәйгеге тігіп, ақынды пәле-жаладан арашалап қалуға араласып, мақала жазуы да ерлікпен пара-пар еді.

Қорытынды. Қорыта айтқанда, Ыдырыс Мұстамбайұлы біріншіден сыншы ретінде 1920-жылдардағы көркем әдебиет туралы пікірталасқа белсене арасып қана қоймай, сол жылдардағы солақай саясаттың ықпалына түспестен, ұлттық мүддені жоғары қоятын берік ұстанымынан таймай, өзіндік батыл пікірлерімен көзге ерекше түссе, екіншіден ұлтымыздың рухани байлығы, әдебиетіміздің темірқазығы Абай шығармашылығын жоққа шығаруға тырысқан кейбір қаламгерлердің теріс пиғылды мақалаларына батыл түрде тойтарыс беріп қана қоймай, абайтануға қосқан өзіндік саликалы да, салмақты ойлары мен зерттеу мақалаларының үлесі зор. Үшіншіден, Ыдырыс Мұстамбайұлының зұлматты жылдарда алаштың саңлақ ақыны М. Жұмабаевты кеңестік идеологияның айыптауынан арашалап алып қалуға тырысып жазған мақаласының да мағжантануда алар орны бар деп есептейміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1) Мұстамбайұлы Ы. *Көркем әдебиет туралы* //Қызыл Қазақстан, 1927, – №2.-журнал
- 2) Мұстамбайұлы Ы. *Біздің таластарымыз* //Жаңа әдебиет, 1925, – №5-6.- журнал
- 3) Мұстамбайұлы Ы. *Джумабаев и «Девяносто»* //Советская степь, 1929, 24-мая.-газет

- 4) Мұстамбайұлы Б. Сын мен баспасөз туралы //Еңбекші қазақ, 1928, 12-шілде. -газет
- 5) Мұстамбайұлы Б. Түркістан – Сібір жолы //Еңбекші қазақ, 1929, 26-апрель. -газет
- 6) Мұстамбайұлы Б. Н.Г.Чернышевский (1828-1889), //Еңбекші қазақ, 1928, 26-ноябрь. -газет
- 7) Мұстамбайұлы Б. Ұлы ақын – Абай //Қазақ тілі, 1924, 1-қаңтар. -газет
- 8) Мұстамбайұлы Б. Абай //Жаңа әдебиет, 1928, – №7-8. - журнал
- 9) Мұстамбайұлы Б. Ақын Абай және пәлсапашыл Ілияс туралы //Еңбекші қазақ, 1929, 10,11-қаңтар. -газет
- 10) Қабылұлы І. Философия казахского поэта Абая и ее критика //Еңбекші қазақ, 10-сентябрь. -газет

МРНТИ 16.01.07:

Ли Дуо¹, Ф. Ержанова²

¹ Абай атындағы ҚазҰПУ,

*² Шетелдік азаматтарға арналған және жоғары оқу орнына дейінгі дайындық факультеті
(Foundation)
Алматы, Қазақстан*

ОРЫС ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ ТИІМДІЛІГІН ШЕТЕЛ ТІЛІ РЕТІНДЕ ҮЙРЕТУДІҢ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУДЫҢ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІНІҢ БІРІ РЕТІНДЕ БЕЙНЕ КУРСТАРЫ

Аңдатпа

Орыс тілі – біздің заманымыздың ең бай тілдерінің бірі. Қазіргі уақытта 200 миллионнан астам адам орыс тілінде сөйлейді. Бұл сонымен бірге БҰҰ-ның жұмыс істейтін он тілінің қатарына кіреді. Орыс тілі – шетелдік студенттер үшін оқудың ең қиыны, бұл оқу процесіне жақсырақ қарауды қажет етеді. Мақалада шетелдік студенттерге орыс тілін шет тілі ретінде оқытудың тиімділігін арттыру мәселесін зерттеу қарастырылған. Мәселені шешу үшін бейне курстардың көмекші қолдану туралы гипотеза ұсынылған. Интернетте колжетімді бірнеше видео курстарға талдау жасалып, олардың мазмұны, көзқарасы мен тілдік деңгейінің әртүрлілігін көрсетеді. Орыс тілінде оқитын студенттерде пайда болатын кейбір қиын сәттер қарастырылады. Жаңа бейне курстың құрылуы және оны оқу процесіне енгізудің лингвистикалық және әдіснамалық негіздері жаңа және өзекті екендігі расталды.

Түйін сөздер: орыс тілі шет тілі ретінде, видео курстар, әдістеме

Li Duo¹, F. Yezhanova²

¹ KazNPU them. Abaya,

*² Faculty for foreign citizens and pre-university training (Foundation),
Almaty, Kazakhstan*

VIDEO COURSES AS ONE OF THE METHODS FOR IMPROVING THE EFFICIENCY OF TEACHING THE RUSSIAN LANGUAGE AS A FOREIGN

Abstract

Russian is one of the most abundant languages of our time. Currently, more than 200 million people speak Russian. It is also among the ten working languages of the UN. The Russian language is one of the most difficult for foreign students to study, which necessitates a better approach to the educational process. This article discusses the study of the problem of increasing the effectiveness of teaching foreign students the Russian language as a foreign language. A hypothesis is put forward about the auxiliary use of video courses to solve the problem. An analysis is made of several existing video courses available online, showing their diversity in content, approach, and language level. Some typical difficult moments that may arise in students of the Russian language are considered. It is confirmed that the creation of a new video course and the linguistic and methodological foundations of its introduction into the educational process are new and relevant.

Key words: russian as a foreign language, video courses, methodology

Ли Дуо¹, Ф. Ержанова²

¹ КазНПУ им. Абая,

² Факультет для иностранных граждан и довузовской подготовки (Foundation),
Алматы, Казахстан

ВИДЕОКУРСЫ КАК ОДИН ИЗ МЕТОДОВ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ

Аннотация

Русский язык – один из самых богатых языков современности. В настоящее время на русском языке говорит более 200 миллионов человек. Он входит также в число десяти рабочих языков ООН. Русский язык является одним из наиболее сложных для изучения иностранными студентами, что обуславливает необходимость более качественного подхода к образовательному процессу. В статье рассматривается изучение проблемы повышения эффективности обучения иностранных студентов русскому языку как иностранному. Выдвигается гипотеза о вспомогательном применении видеокурсов на занятиях по РКИ, проводится анализ нескольких существующих видеокурсов, доступных в онлайн, показывающий их разнообразие по содержанию, подходу по языковому уровню. Рассматриваются некоторые типичные сложные моменты, которые могут возникнуть у обучающихся по РКИ. Подтверждается то, что создание нового видеокурса и лингвометодические основы его внедрения в образовательный процесс имеют новизну и актуальность.

Ключевые слова: русский язык как иностранный, видеокурсы, методика

Введение. В настоящее время владение иностранным языком на хорошем уровне обеспечивает успешную деятельность во многих профессиональных сферах, позволяет обучаться, расширять профессиональные связи, обогащаться качественным опытом другой страны, народа и культуры. Русский язык является одним из наиболее сложных для изучения иностранными студентами, что обуславливает необходимость более качественного подхода к образовательному процессу. В целях успешного преподавания языка необходимо освоить различные методики, учесть национально-культурные, индивидуально-психологические и личностные особенности студентов - иностранцев.

Лингвометодические основы преподавания русского языка как иностранного постоянно совершенствуются. Традиционные способы обучения языку, такие как групповые уроки с преподавателем, лекции уже недостаточно эффективны в современном мире, поэтому есть необходимость в поиске новых, эффективных, аудиовизуальных методов, что поможет подходить к изучению русского языка разносторонне и со всем вниманием.

Методика. Проводимые исследования показывают, что новые технологии и методики, такие как использование гаджетов, видеосвязь с носителями языка, способны увеличить эффективность преподавания русского языка. Актуальной задачей является внедрение в образовательный процесс подобных инновационных методов с применением IT-технологий.

Одним из передовых методов в обучении русскому языку иностранных студентов является использование видеокурсов. К настоящему моменту эта сфера лингводидактики активно развивается, создается множество видеокурсов разного направления, целевой аудитории и уровня. Рассмотрим особенности некоторых существующих видеокурсов, размещенных на каналах видеохостинга Youtube.

1. Школа русского языка как иностранного Лидер[1]

Канал содержит большой архив видеолекций, который предназначен для начинающих и продолжающих обучение русскому языку. Видеоуроки разделены на темы, которые могут помочь иноязычным лучше ориентироваться в языковом материале. Многие видео представлены в форме презентаций. Лекционный материал содержит большой объем грамматики. Для зрителей видеокурса предлагаются актуальные темы, от простых грамматических к сложным, углубленным тематикам.

2. LearnRussianLanguage[1]

Видеокурс предлагает много материалов для изучения русского языка как иностранного, которые будут подходящими и для новичков, и для имеющих начальные знания русского языка. Материалы видеокурса регулярно пополняются. Одним из полезных моментов является наличие

субтитров к видеоурокам. Обычно уроки демонстрируются как монолог ведущей или как несложные презентации. На канале активно показывается разговорная речь и диалоги.

3. Lingua-Baikal [1]

Видеокурс представлен Распутиной М. А., автором учебника “Время, вперед” по русскому языку как иностранному. В курсе есть несколько лекций, которые были записаны на уроках русского языка с опытным преподавателем. Студенты выступают в качестве учеников, которые отвечают на вопросы преподавателя и выполняют задания по правильному произношению. Курс предназначен скорее для учеников более продвинутого уровня. Данный курс способен помочь в постановке правильного произношения, а также пополнить словарный запас.

4. РКИ для всех [1]

Этот видеокурс направлен на изучение сложных вопросов — грамматику русского языка, которая представлена понятными примерами и иллюстрациями. Материал видеокурса преподносится так, чтобы он подошел ученикам с разным уровнем знаний русского языка. Также в видеоуроках есть презентации со звуковым сопровождением. Ученики этих видеоуроков смогут освоить существительные, местоимения, прилагательные, глаголы и другие грамматические категории.

5. Видеокурс от Российского государственного института русского языка им. А.С. Пушкина. [2]

Курс содержит некоторые обзорные темы русского языка как иностранного, такие как фонетика, грамматика, развитие речи. Материал курса выполнен в форме записи лекций. Уроков небольшое количество. Видеокурс может подойти как вспомогательный материал при обучении языку, охват тем в нем недостаточен. Также такая форма видеокурса как просто запись урока из аудитории в настоящее время не является передовой и достаточно эффективной, интерес студентов к подобным материалам снижен.

6. Анна Можарова. Русский для иностранцев. [2]

Курс от портала Englife TV, специализирующемся на обучении разным языкам. Она профессиональный репетитор с 2008 года. Видеокурс содержит всего 7 уроков, в которых представлен алфавит, фонетика, части речи. Уроки курса могут больше подойти для учеников, имеющих начальные знания русского языка. Небольшое количество уроков позволяет использовать этот видеокурс только как вспомогательный к другим более расширенным материалам.

7. Riki STUDY Русский язык со Смешариками. [2]

Видеокурс, построенный по мотивам мультфильма “Смешарики”. Персонажи мультфильма рассказывают на примере жизненных понятий и бытовых ситуаций (“знакомство”, “цвета”, “в магазине” и т. п.) о русском языке. Видеокурс ориентирован на иностранных детей, которые начинают изучение русского языка. Также этот видеокурс поможет поднять разговорные языковые знания и словарный запас иностранным детям, которые уже имеют начальные знания русского языка.

8. Apprendrelerusse. [2]

Довольно объемный видеокурс, рассчитанный на обучающихся, для которых нативным является французский язык. Лингвистические материалы русского языка разбираются в курсе с самых начал: алфавит, фонетика, счет, основы грамматики. Франкоязычные обучающиеся найдут в нем хороший вспомогательный материал при начале изучения русского языка. Курс ориентирован как на детей, так и на взрослых обучающихся.

9. 71 шаг к русскому. [2]

Этот видеокурс содержит подборку уроков, построенных по формату разбора различных диалогов и фраз русского языка. Материалы курса выполнены в форме видеопрезентаций с озвучиванием преподавателем. На данный момент этот видеокурс еще не завершен, авторами планируется опубликовать 71 урок. Курс подойдет начинающим и продолжающим обучение русскому языку, поможет с разговорной речью, а также со словарным запасом.

10. Русский с носителем. [2]

Видеокурс содержит большое количество уроков по различным темам, таким как грамматика, рассказы, пояснения, ответы на вопросы, слова и выражения на разговорном русском языке, глаголы с приставками, идиомы и многое другое. Материалы курса выполнены в форме видеопрезентаций с озвучиванием преподавателем. Материалы курса регулярно пополняются. Этот видеокурс подойдет как начинающим и продолжающим обучение русскому языку, расширит словарный запас, поможет запомнить различные нюансы и сложности русского языка.

Достоинства видеокурсов заключаются в том, что они тематически разнообразны. В контексте русского языка как иностранного они позволяют учащимся погружаться в различные грани

культурной информации, которая формирует и дополняет существующие знания о изучаемом языке и его особенностях. Видеокурсы включают в себя материалы о культуре, быте, истории, характере, особенностях поведения при коммуникации, различных положительных и отрицательных чертах и стереотипах его носителей.

С помощью видеокурсов можно моделировать различные ситуации, которые дополняют условия естественного общения на изучаемом языке. В видеоматериалах уроков можно использовать поведение носителей языка, которое поможет учащимся наблюдать и имитировать его. Разнообразные ситуации, которые можно представить в видеокурсах с использованием различных визуальных технологий смогут сделать увлекательным учебный процесс, следовательно повысят мотивацию к изучению языка. Видео материалы вызывают большой эмоциональный отклик у учащихся, что повысит эффективность обучения. Также они обеспечат расширение кругозора студентов.

Результаты. Рассмотрим некоторые проблемные моменты в изучении русского языка иноязычными учащимися. Ввиду сложности языка и изучаемого материала, требуется поиск наилучшего способа разъяснения сложных явлений в языке. Во время освоения студентами алфавита и фонетики необходимо уделить больше внимание тому, как произносятся звуки и обозначающие их буквы. Например, важно объяснить разницу и характерные особенности мягкого и твердого знаков, не имеющих звука, но выполняющих смягчающую или разделительную функцию в слове. Фонетика русского языка представляет сложность для нативных носителей различных языков, поэтому преподавателю необходимо уделить большое внимание этому вопросу, ведь на основе фонетики закладывается базис произношения изучаемого языка. Звуки нужно научиться различать на слух и правильно их воспроизводить, особенно если в родном языке учащегося отсутствуют характерные для русского языка звуки. Важно научить студента правильной постановке ударения в словах. Возможно применение ассоциаций для освоения произношения звуков. Одним из упражнений может являться тренировка артикуляции с помощью различных скороговорок.

Еще одним сложным явлением русского языка при его изучении является грамматика, свод правил. Русский язык — флективный, то есть изменение грамматических форм влечет за собой изменение самого слова. Это может показаться особенно сложным носителям агглютинативных (например, тюркские языки) и изолирующих (например, китайский) языков. При обучении студентов следует уделить особое внимание склонению слов, то есть изменению словоформы по категориям рода, числа и падежа. Для носителей языков с отсутствующей категорией рода требуется применение дополнительных заданий и упражнений, чтобы эффективно донести разницу между родами и принципы определения рода того или иного слова. Сложность вызывают и падежи существительных русского языка, а также времена и спряжения глаголов. Поэтому подобные темы должны изучаться постепенно от наиболее часто встречающихся форм к более редким и сложным.

Трудным аспектом изучения является и синтаксис языка. В русском языке, в отличие от многих других, порядок слов в предложении является свободным, слова могут стоять в разной последовательности. Тем не менее, порядок слов зависит от контекста предложения, роль играет и логическое ударение. Важно обучить студентов верной передаче мысли посредством правильного составления слов в предложении, чтобы не было логических и смысловых ошибок.

Лексика русского языка может оказаться трудной для иностранных студентов из-за многозначности слов и явления (разные по значению слова, одинаковые по звучанию и написанию; например, коса — “прическа”, “сельскохозяйственное орудие”), омоформы (одинаковое звучание и написание форм слова, например, дорогóй — имя прилагательное мужского рода и дорогóй — родительный, дательный, предложный падежи прилагательного женского рода), омографы (одинаковое написание, разное произношение, например, “зámок” и “замóк”), омофоны (одинаковое произношение, различное написание слов, например, “глаз” и “глас”). Лексику при изучении можно группировать по различным темам, должна быть построена работа со словарем. Повышает эффективность изучения слов нахождение их эквивалентов в родном языке обучающегося.

Чтобы увеличить заинтересованность иностранных студентов в изучении русского языка, нужно использовать учебные материалы, которые будут содержать в себе сведения о языке, истории, культуре, а также сведения, которые относятся к интересам обучающихся, их профессиональной области.

Обсуждение. Исходя из вышеизложенного с учетом всех указанных проблем, актуальной задачей будет являться создание эффективного и качественного видеокурса для обучения иностранных

студентов, а также разработка лингвометодических основ внедрения этого видеокурса. Необходимо учесть также то, что целевой аудиторией курса будут являться иностранные студенты. Это задает определенный подход к формированию материала. Для разных категорий обучающихся нужен разный подход, разные акценты на материале. То, что подойдет детям, уже недостаточно и неэффективно для более взрослой аудитории. Также то, что целевая группа это именно студенты, вносит специальный контекст в тематику видеоматериала, в лексические наборы и диалоговые ситуации, которые будут разбираться в курсе. Например, языковые ситуации, которые происходят с туристами и бизнес-гостями, будут неактуальны для студентов.

Еще одним фактором является родной язык иностранных студентов. На разнице и сходствах русского языка и родного языка обучающихся можно построить более эффективные видеоуроки. Например, это может быть видеокурс русского языка как иностранного для китайских студентов.

Заключение. Проанализированные в статье существующие видеокурсы недостаточно охватывают озвученную проблематику, а значит, что создание нового видеокурса, более узко подходящего к объекту исследования, и разработка лингвометодических основ его внедрения имеет новизну и актуальность.

Список использованной литературы:

- 1) Бабаева Ю.Д., Войскунский А.Е., Смылова О.В., интернет: воздействия на личность // Гуманитарные исследования в Интернете / Под редакцией А.Е. Войскунского – М., 2000. С.43 - книга
- 2) Арестова О.Н., Бабанин Л.Н., Войскунский А.Е. Мотивация пользователей Интернета // Гуманитарные исследования в Интернете / Под редакцией А.Е. Войскунского. – М., 2000. С.75 - Сборник научных трудов
- 3) Азимов Э.Г. Аудио-, видео-, компьютерные материалы в обучении иностранным языкам // Русский язык за рубежом. М., 2010. - №3. - С. 27-44.- журнал
- 4) Арутюнов А.Р. Теория и практика создания учебника русского языка для иностранцев. М., 1990. - 245 с.- книга
- 5) Бухтиярова С.А. Формирование лингвострановедческой компетенции в процессе обучения русскому языку как неродному у студентов педагогических вузов (на материале текстов по архитектуре). М., 2008. 196 с.- книга
- 6) Быкова О.П. Телеуроки по русскому языку в обучении иностранных студентов нефилологов // Современные технические средства в обучении русскому языку как иностранному: Сб. статей / под ред. В.Г. Логиновой, Н.И. Сауиловой. М., 2009. - С. 30-47.- журнал
- 7) Вятютнев М.Н. Традиции и новации в современной методике преподавания русского языка // Научные традиции и новые направления в преподавании русского языка и литературы: Доклады советской делегации на VI Конгрессе МАПРЯЛ. М., 2010. - С. 42-54.- журнал
- 8) Гончар И.А. Речевые ситуации как основа сюжетного видеофильма (коррекция и развитие навыков устного общения на начальном этапе обучения иностранцев русскому языку). СПб., 2006. - 204 с.- книга
- 9) Городилова Г.Г. Аудиовизуальные средства развития аудирования и говорения как видов речевой деятельности // Аудиовизуальные и технические средства в обучении. М., 2005. - С. 40-57.- журнал
- 10) Трофимова Г.Н. Языковой вкус интернет-эпохи в России: Функционирование русского языка в Интернете: концептуально-сущностные доминанты. Монография. – М., 2004.- книга

МРНТИ 14.07.01

Sh. Kalbergenova ¹, B. Sansyzbayeva ², B. Koshkarbayeva ³

¹ Almaty University

^{2,3} Kazakh National Women's Teacher Training University
Kazakhstan, Almaty

ACTIVE TEACHING METHODS AND THEIR PLACE IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Abstract

Historically, the oldest group of methods are verbal and then written methods. It should be noted that in the early years of the formation of the theory and practice of teaching in the Soviet school, a large place, if not the most important thing, was assigned to active teaching methods - heuristic, research, especially excursions, laboratory, practical research. Teaching methods are the most important structural components of a holistic pedagogical process, which includes the goals and objectives of training, the content, the forms of organization of training and its results. As you know, the main characteristic of the learning process is its purpose, on which the choice of the content of education (training material) depends. The teaching methods should correspond to this content.

Key words: English, pedagogical technology, teacher, methods, education

Ш. Калбергенава ¹, Б. Сансызбаева ², Б. Қошқарбаевна ³

¹ Алматы университеті,

^{2,3} Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы

КӘСІПТІК БІЛІМ БЕРУГЕ АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҚТАРЫНДАҒЫ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ПЕДОГОГИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Аңдатпа

Әдістердің тарихи ең ескі тобы - ауызша, содан кейін жазбаша әдістер. Кеңес мектебінде оқытудың теориясы мен тәжірибесінің қалыптасуының алғашқы жылдарында, ең маңыздысы болмаса, оқытудың белсенді әдістері - эвристикалық, зерттеушілік, әсіресе экскурсиялық, зертханалық, практикалық зерттеулер жүргізілгенін атап өткен жөн. Оқыту әдістері тұтас педагогикалық үдерістің маңызды құрылымдық компоненттері болып табылады, онда оқытудың мақсаты мен міндеттері, мазмұны, ұйымдастыру формалары және оның нәтижелері кіреді. Оқу процесінің негізгі сипаттамасы оның мақсаты болып табылатыны белгілі. Оқыту әдістері осы мазмұнға сәйкес болуы тиіс.

Түйінді сөздер: ағылшын тілі, педагогикалық технологиялар, мұғалім, әдістеме, білім

Ш. Калбергенава ¹, Б. Сансызбаева ², Б. Кошкарбаевна ³

¹ Университета Алматы,

^{2,3} Казахского Национального Женского Педагогического Университета,
Казахстан, Алматы

АКТИВНЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ И ИХ МЕСТО В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Аннотация

Исторический самая старая группа методов - это словесные, а затем письменные методы. Следует отметить, что в первые годы становления теории и практики преподавания в советской школе большое место, если не самое важное, отводилось активным методам обучения - эвристическим, исследовательским, особенно экскурсионным, лабораторным, практические

исследования. Методы обучения являются важнейшими структурными компонентами целостного педагогического процесса, который включает в себя цели и задачи обучения, содержание, формы организации обучения и его результаты. Как известно, основной характеристикой учебного процесса является его назначение, от которого зависит выбор содержания обучения (учебного материала). Методы обучения должны соответствовать этому содержанию.

Ключевые слова: английский язык, педагогические технологии, учитель, методика, образование

Introduction. The teaching method performs important functions in the learning process: with its help, the content of the subjects studied is transferred to the students, the cognitive activity of the students is controlled, the students develop intellectually and the necessary personal qualities are formed. The method also performs the stimulating, communicative, diagnostic and correctional functions necessary for the normal functioning of the educational process.

There is no strictly scientific classification of teaching methods in didactics, since science cannot yet find one basis for distinguishing all methods. Therefore, there are several classifications for various reasons:

1. By source of knowledge. Verbal: story, lecture, conversation, discussion. Visual: Demonstration, Illustration. Practical: exercise, laboratory work, practical work

2. By the nature of cognitive activity: explanatory - visual (reproductive), problematic presentation, partially search (heuristic), research

3. For didactic purpose: methods for studying new knowledge, methods for consolidating knowledge, methods of control.

4. By place in the structure of activities

In the educational process of educational institutions, the search and use of new methods of activating students in the learning process has been observed since the 60s. XX century and to the present. Initially, the development of these methods is the destiny of individual experimental teachers. Today, most ordinary teachers do this. The cognitive activity of the student is expressed in a steady interest in knowledge, in a variety of independent educational activities. With regard to many methods, disputes and discussions continue, but they nevertheless exist, and their number is increasing every day. [1, p. 25]

Methods. In the implementation of the goals of problem-based learning are active methods. The systematic foundations of active teaching methods began to be widely developed in the second half of 1960 and in the early 1970s in the studies of psychologists and educators. A major role in the formation and development of active teaching methods was the work of M. M. Birshtein, T. P. Timofeevsky, I. M. Syroezhkina, S. G. Gidrovich, R. F. Zhukova, V. N. Burkova, B. N. Khristenko, A. M. Smolkin, V. M. Efimov, V. F. Komarov and others. Application in practice of the problematic learning and developmental learning led to the emergence of methods called active. In the traditional learning process, the student plays a "passive" role: listening, memorizing, and reproducing what the teacher gives. This forms knowledge at the level of acquaintance and develops the student little. One of the ways to activate the student is new systems, technologies and teaching methods. The student's activities are productive, creative, search character in these teaching methods. The methods are based on the dialogue interaction between the teacher and the student. A.M. Matyushkin, T.V. Kudryavtsev, M.I. Makhmutov, I. Ya Lerner, M.M. Levy and others contributed to the development of active teaching methods.

Active teaching methods can reduce the time spent on the development of knowledge and the formation of skills. Since the assimilation of knowledge, mastery of practical working methods and development of skills is carried out simultaneously, in one process of solving problems, analyzing situations or a business game. [2, p. 35]

Thus, active teaching methods are methods of enhancing educational and cognitive activity that encourage active mental and practical activity in the process of mastering the material when not only the teacher is active, but also the students are active. Active teaching methods involve the use of such a system of methods, which is aimed mainly not at the presentation of ready-made knowledge and its reproduction, but at independent mastery of knowledge in the process of active cognitive activity. Thus, active learning methods are learning by doing.

Active teaching methods are divided into two types. Active teaching methods of the first type include problem lectures, problem-active practical classes, seminars and discussions, training and monitoring programs, conferences, Olympiads, etc. All of them are focused on the student's independent activity and problematic nature.

Active teaching methods of the second type - imitation - are divided into non-game and game. Non-game active teaching methods include the method of analysis of specific situations, simulators, simulation exercises to find a known solution. [3, p. 56]

Active gaming teaching methods include business (managerial) games, role-playing method, individual game classes on models. These methods are highly effective in the educational process. The most difficult are the game active learning methods.

As for the classification of didactic games, there are a great many of them developed today, but there are no unified approaches.

The brainstorming method (brainstorming) involves engaging in knowledge by jointly solving a difficult problem.

In the classes when using this method of work, students are divided into groups of 4-6 people, in which the roles of students (leader, conservator or critic, analyst, innovator, etc.) are, determined in advance, according to which these students work. All groups can solve a single task for all or several different tasks. After a certain time, the groups must present their collective decision. Criticism of the proposed solutions is not allowed, but it is allowed to supplement and develop ideas expressed by other students.

Close to the brainstorming method is the problem learning method, which can also be widely used by the teacher. Its essence is to create a problem (contradictory) situation, allowing students to more deeply know processes, phenomena, and objects. It should be remembered that the teacher for students creates the problem (contradiction), that is, it is only for children.

In itself, the educational problem situation must necessarily cause intellectual difficulties for students.

Some didactics see the disadvantage of this method in the large time costs. However, these costs more than pay off.

Result. From the foregoing, it follows that the goal of active teaching methods is that all mental processes (speech, memory, imagination, etc.) participate in the assimilation of knowledge, skills. The teacher in his professional activity uses the classification and the group of methods that most fully help the implementation of the didactic tasks that he poses before the lesson. In addition, active teaching methods are one of the most effective means of involving students in educational - cognitive activities. [4, p. 28]

The teaching of English in MCOU "Little - Kaminski Secondary School" began in 2009 in grades 2 and 5. The children came to the first lessons with great joy, but gradually the interest in learning the language began to fade. Teachers and parents understand the importance of learning a foreign language, but for children this is not motivation. English is a difficult subject to study, therefore we need to constantly maintain interest in the subject, and in order to maintain interest, we need to constantly improve working methods. As a primary school teacher, it is clear to me that the games are of great help in solving these issues. Their use gives good results, increases the interest of children in the lesson, and allows them to focus on the main thing - mastering speech skills in the process of a natural situation, communicating during the game.

The place of the games in the lesson (as well as any active method) and the time allotted depend on a number of factors: the preparation of the students, the material being studied, the goals and conditions of the lesson, etc. For example, if the game is used as a training exercise for initial fastening, then it can allow 20-25 minutes of the lesson. In the future, the same game can be carried out by repeating already completed material. The same game can be used at different stages of the lesson. [5, p. 46]

Discussion. It should be remembered that with all the attractiveness and effectiveness of games, it is necessary to observe a sense of proportion; otherwise, they will tire students and lose the freshness of the emotional impact.

The following categories of games are distinguished in the English lesson

1. lexical games;
2. grammar games;
3. phonetic games;
4. spelling games;
5. creative games.

However, it should be noted that in most cases several categories are combined in a game - I use lexico-grammar, lexico-spelling, grammar-creative and many other games in my work.

Games in foreign language lessons can and should be used to relieve tension, monotony, while practicing language material, and enhancing speech activity.

At the beginning of the lesson, it is advisable to conduct phonetic games, the purpose of which is to set the correct articulation of students' speech organs when pronouncing individual English sounds.

For example, a prankster comes to us for English lessons - a monkey who grimaces and asks the children to repeat after her what they willingly do.

“... The monkey smiled broadly, and then pouted her lips again ...”

“... The monkey went for a walk in the woods, but it was cold outside, her legs were frozen, she began to breathe on them to warm them (sound training h) ...”

“... After a walk in the woods, the monkey got a sore throat, she came to the doctor, but cannot say her name, and she only gets m (training sound m) ...”

This game can be conducted on a specific lexical topic and as a transitional stage from a phonetic warm-up to the study of a new topic. Another version of the game when children from a long word are short. In addition, my children really like to solve crossword puzzles in the classroom (this can take a few minutes at the end of the lesson, and the result is high). First, you can guess the crosswords where the translation of the Russian word is written, then the task can be complicated, first the children must solve the riddle, and then enter the guessing word into the cells of the crossword puzzle. [6, p. 23]

To practice lexical skills, you can also play various variations of lotto. For example: when studying the letters of the alphabet, you can give children cards, one is written in a capital letter, the other a small one. It is necessary to combine the letters. Alternatively, give a cut word by syllables or by letter, children must make up the word.

Another interesting lexical game is Snowball. Learning each other call different words on one topic, and each subsequent should repeat everything that he heard and add his own word. The winner is the one who can “roll” the largest lump, that is, repeat more than all the words.

A separate group is occupied by grammar games. In elementary school, children sometimes do not know the names of speech parts and sentence members in Russian, so it is also advisable to teach English grammar through the game.

As for creative games, their choice is limited only by the imagination of the teacher and his students. Here may be the manufacture of various creative products, and various role-playing games, stage plays, theatrical productions. [7, p. 59]

Conclusion. This, of course, is not a complete list of games used in English classes in elementary school: it can be replenished indefinitely. The game may be planned, or it may be improvisation. We must remember that the game is only an element of the lesson, and it should serve the achievement of the didactic goals of the lesson. Therefore, it is necessary to know exactly what skill, skills are trained in this game, what the child did not know how to do before the game and what he learned during the game. [8, p. 40]

References:

- 1) Amonashvili Sh.A. *Personality-humane basis of the pedagogical process: a tutorial*. MN: 2003. - 234 p.
- 2) Bim I.L. *Personality - oriented approach - the basic strategy of school renewal. Foreign languages in school*. - 2002.- №2
- 3) Velikanova A.V. *Competence-oriented approach to education*. Samara: Profi, 2007.-92s.
- 4) Galskova N.D., Gez N.I. *Theory of learning foreign languages. Lingvodidactic and methods: a tutorial*. M.: Academy, 2007. - 336s.
- 5) Zimen I.A. *Pedagogical psychology: a textbook for high schools*. M.: Logos, 2003.-287 p.
- 6) Selevko G.K. *Modern educational technology*. M.: Academy, 2008. - 346s.
- 7) Smirnova S.A. *Pedagogy: theories, systems, technologies*. M.: Academy, 2008. - 352 p.
- 8) Filatov V.M. *Methods of teaching foreign languages in primary and basic secondary school: a training manual*. Rostov n / a: Phoenix, 2004. - 416 p.

МРНТИ 14.01.14

Г. Ширинбаева¹, Д. Азимбаева², А. Иниятова³

^{1,2,3} Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ КОНТЕКСТІНДЕ ІЗГІЛІКТІ ОРТАНЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ АКСИОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада жоғарғы педагогикалық білім беруді гуманитарландыру және ізгілендіру тұжырымдамасының негіздемесі қарастырылды. Ізгілік ортаны ұйымдастырудың ғылыми құралы ретінде акцент әдіснама маңыздылығының аксиологиялық аспектісіне берілді.

Тұлға мен қоғамның қажеттіліктерін ашатын, білім беруді ізгілендіруді білім беру қызметі ретінде түсінуге ерекше назар аударылды. Жалпыадамзаттық құндылықтарды ақылмен интеграциялау, білім беруде алға қойылған мақсаттарға жету шарттарын бекітеді. Болашақ педагогтардың құндылықты бағдарларын қалыптастыру үдерісінде оқу-тәрбие жұмысын және жалпыадамзаттық құндылықтар практикасын интеграциялау мүмкіндіктеріне ерекше назар аударылады. Білім беру үдерісінің субъектісі ретінде тұлғаны қалыптастыруда “құндылық”, “аксиология”, “ізгілік” ұғымдарының жетекші рөлі анықталды. Мақалада педагогтарды кәсіби даярлаудың аксиологиялық тәсілінің мәні ашылған, әдіснамалық-теориялық және рухани-адамгершілік деңгейлері қарастырылған.

Берілген деңгейлер тұрғысынан аксиологиялық тәсіл ізгілікті ортаны ұйымдастыру қағидасы және педагогикалық білім беру мазмұнын құру құралы ретінде қарастыруға болатыны негізделген. Педагогикалық білім беру контекстінде ізгілікті ортаны ұйымдастыру және болашақ педагогтардың санасын дамытудың аксиологиялық аспектілері баяндалады.

Түйін сөздер: педагогикалық білім беру, аксиология, құндылық, құндылықты бағдар, құндылықтар жіктемесі, ізгілік, жалпыадамзаттық құндылықтар, білім беру ортасы, метапән, үйлесімді, идеал, білім беру аспектілері, құндылықты бағдар, ықпалдастыру

G. Shirinbayeva¹, D. Azimbaeva², A. Iniyatova³

^{1,2,3} Abay Kazakh national pedagogical university
Almati, Kazakhstan

AXIOLOGICAL ASPECTS OF THE ORGANIZATION OF THE HUMANISTIC ENVIRONMENTS IN THE CONTEXT OF PEDAGOGICAL EDUCATION

Abstract

The article discusses the axiological basis of the concept of humanization and humanization of higher pedagogical education.

The emphasis is on the axiological aspect of the importance of methodology as a scientific ways of organizing a humanistic environment.

Particular attention is paid to understanding the humanization of education as educational services that reflect the needs of the individual and society.

It is argued that the rational integration of universal values is a condition for achieving the goals set for education. Special attention is paid the possibilities of integrating educational work and practice of universal values in the process of forming value orientations for future teachers.

The concepts of “value”, “axiology”, “humanism” and their leading role in the formation of the personality of the subject of the educational process.

The article reveals the essence of the axiological approach in vocational training teachers, its levels are considered: theoretical and methodological and moral and spiritual.

It is proved that from the perspective of these levels, the axiological approach can be considered as a principle of organization of the humanistic environment and a way of building the content of teacher education.

Setting out axiological aspects in organizations of the humanistic environment and development of consciousness of future teachers in the context of teacher education.

Key word: teacher education, axiology, values, value systems, value classification, humanism, universal values, educational environment, meta subject, harmony, ideal, aspects of education, value orientation, integration

Г. Ширинбаева¹, Д. Азимбаева², А. Иниятова³

^{1,2,3} Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

АКСИОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ОРГАНИЗАЦИИ ГУМАНИСТИЧЕСКОЙ СРЕДЫ В КОНТЕКСТЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

В статье рассмотрены аксиологические основания концепции гуманизации и гуманитаризации высшего педагогического образования.

Акцент сделан на аксиологический аспект значимости методологии как научного способа организации гуманистической среды.

Особое внимание обращается на понимание гуманитаризации образования как образовательной услуги, которая отражает потребности личности и общества.

Утверждается, что разумное интеграция общечеловеческих ценностей является условием достижения целей, поставленных перед образованием. Особое внимание уделяется возможностям интеграции учебно-воспитательной работы и практики общечеловеческих ценностей в процессе формирования ценностных ориентаций у будущих педагогов.

Представлены понятие “ценность”, “аксиология”, “гуманизм” и их ведущая роль в формировании личности субъекта образовательного процесса.

В статье раскрыта сущность аксиологического подхода в профессиональной подготовке педагогов, рассмотрены его уровни: теоретико-методологический и нравственно-духовной. Обосновано, что с позиции данных уровней аксиологический подход может рассматриваться как принцип организации гуманистической среды и способ построения содержания педагогического образования. Излагаются аксиологические аспекты в организации гуманистической среды и развития сознания будущих педагогов в контексте педагогического образования.

Ключевые слова: педагогическое образование, аксиология, ценности, ценностные ориентации, классификация ценностей, гуманизм, общечеловеческие ценности, образовательная среда, метапредмет, гармония, идеал, аспекты образования, ценностный ориентация, интеграция

Кіріспе. Қазіргі заманауи педагогика үздіксіз дамитын ғылым саласы ретінде, оның көкейкесті зерттеулері, жалпы білім беру жүйесінің даму деңгейімен, оның құндылықты әлеуетімен тығыз байланысты. Сондықтан педагогикалық үдерісте, пәннің құрылымдық-мазмұндық маңыздылығын анықтайтын, құндылықты бағдарын күшейту міндеттерін дамыту өте маңызды және өзекті. Тәрбие мен оқытудағы ізгілікке бағытталған идеалдар құндылықтар болып саналады. Сол құндылықтар негізінде педагогикада білім берудің аксиологиялық аспектілері қарастырылады. Демек, оқу-тәрбиені жоспарлаған педагогикалық үдеріс, тұлғаны әлеуметтендіру, дамыту заңдылықтарына сәйкес, ең алдымен оның әдіснамасы мен аксиологиялық әлеуетін талдауды қажет етеді. Кез-келген педагогикалық үдерістің аксиологиялық әлеуеті, білім беру ортасын ізгілендіру шарттарын құрайды.

Аксиология (грекше *axios* – құнды, *logos* – ілім) – “құндылық” категориясын зерттейтін философия саласы болып табылады. Құндылық категориясын зерттейтін ғылым саласының ғылыми айналымға енуі: Я.А.Коменский, И.Г.Песталоцци, К.Д.Ушинский, Я.Корчак, А.С.Макаренко, В.А.Сухомлинский, А. Дистервег, С.И.Гессен, Я.Корчак, Ш.А.Амонашвили, Ә.А.Бейсенбаева және т.б. ғалымдардың еңбектерінен бастау алып, оған ғылыми-педагогикалық негіз болған.

Сонымен қатар, XX ғасырдың соңы және XXI ғасырдың басындағы он жылда адамның рухани мәселесіне тұтастық, кемелденуге ұмтылу, біріңғай рухани-материалдық әлемі туралы ілім: М.Мамардашвили, А.Н.Нысанбаев, А.А.Радугина, А.Г.Косиченко, Г.Г.Соловьева, А.А.Хамидова және т.б. философ ғалымдардың еңбектерінде көрініс тапты. Ғалымдар, педагогика әдіснамасының пәнін және оның құндылықты мәнін кеңейтуді мақсат ете отырып, жалпы білім беру жүйесін жетілдіруді, жеке тұлғаның үйлесімді дамуын, қамтамасыз етуге байланысты негізгі әдіснамалық мәселелерді ашып көрсетеді. Ғалымдардың педагогикалық идеяларының мәні, білім беру ретінде танымдық (білім, білік) ғана емес, сонымен бірге Аксиологиялық “Мен” ішкі бағдарда маңызды рөл атқаратын тұлғаға бағытталған компоненттерді қамтуды назарға алады. Бұл білім беру ортасын жаңаша мазмұнда ізгілік ортада құруды, педагогика теориясы мен практикасының аксиологиялық әлеуетінің негізінде күшейтуді талап етеді. Себебі: тұлғаның Аксиологиялық “Мен” ішкі бағдарда кемелдену қызметін қамтамасыз ету үшін, білім беру, тәрбиелеу теориясы мен әдістемесінің жаңартылған мазмұны оқытудың жаңа құндылықты бағдарын күшейту бойынша ұлы мақсаттар қоюды өзектендіреді [1].

Педагогикада аксиологиялық тәсілді қолдану салдары болып табылатын білім берудің ізгілендіру идеясы, кең философиялық-антропологиялық бағытты, әлеуметтік-саяси мәнді иеленеді, өйткені, оның шешімімен адам мен өркениетті дамытатын, не оның дамуын тежейтін қоғамдық қозғалыстың стратегиясы тығыз байланысты.

Жалпы педагог кадрларды құндылықты бағдарда кәсіби даярлау, адам өмір сүруінің адамгершілік, жоғары мағыналары ретінде, бірінші дәрежелі маңызға ие. Бұл Е. В. Бондаревский, Б. С. Гершунский, Н. Д. Никандрова, З. И. Равкина, Е. Н. Шиянова, А. И. Липский, В. А. Сластенин және т. б. еңбектерде қарастырылған зерттеулермен айқындалды. Философ, әлеуметтанушы, педагог, психолог ғалымдардың зерттеулерін талдау, құндылық категориясына маңызды, тиімді, пайдалы, тұтас мақсатты, заттық, бағалау, рухани, материалдық, қоғамдық, жеке, абстрактілі, моральдық, қажетті, нормативтік ретінде қарауға мүмкіндік береді. Күрделі және біртекті емес құндылықтар құрылымы болуы оның көптеген жіктемелерін анықтайды.

XXI ғасырда құндылықтар жүйесін, тек философия ғылымында ғана емес, әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдардың бәріне дерлік ортақ нысана, өзекті тақырыпқа айналды.

Философиялық тұжырымдамаларда құндылықтар абсолюттік және салыстырмалы (И. Кант, Н. О. Лосский), идеал және нақты (Н. Гартман), жеке және әлеуметтік (В. П. Тугаринов, Э. Дюркгейм), ішкі және сыртқы (Конфуций), объективті және субъективті (М. Вебер, М. Шелер) болып бөлінеді. Психологиялық теорияларда құндылықтарды оң және теріс деп ажыратады, нақты және абстрактілі (К. А. Абульханова-Славская), материалдық және рухани (Б. Г. Ананьев), терминалдық және аспаптық (У. Билски, Д. А. Леонтьев, М. Рокич, Ш. Шварц).

Сондай-ақ, идеал - құндылықтары, қасиет - құндылықтары, мінез-құлық - құндылықтары (С. С. Бубнова), заттық құндылықтар (О. Г. Дробиницкий), мәдениет және өмір құндылықтары (Г. П. Выжлецов); наным - құндылықтары, сапа - құндылықтары және сезім - құндылықтары (Л. К. Иванова) және т. б. бар. Білім беру философиясының ізгілікке бағдарлануы, білім берудің барлық сатыларында жүзеге асырылатын стратегиялық бағдарламаларды сапалы жаңартылу. Бұл маңызды ізгілікті орта құруға бағытталған бағдарламаларды әзірлеу, оқу-тәрбие үдерісінің ескі және жаңа білім беру тұжырымдамаларына, педагогикалық тәжірибелеріне, және оның қателіктері мен жетістіктеріне бағалау критерийлерін орнатуға мүмкіндік береді [2].

Ізгілендіру идеясы мүлдем өзгеше бағыттағы білім беруді жүзеге асыруды көздейді, ол болашақ «жұмыссыз» жас білікті кадрларды дайындаумен байланысты емес, керісінше жалпы нәтижелілікке қол жеткізе отырып, кәсіби дамыған жеке тұлғаны дайындауға ықпал етеді. Педагогикада аксиологиялық тәсілді қолдану салдары болып табылатын білім берудің ізгілендіру идеясы, кең философиялық-антропологиялық бағытты, әлеуметтік-саяси мәнді иеленеді, өйткені, оның шешімімен адам мен өркениетті дамытатын, не оның дамуын тежейтін қоғамдық қозғалыстың стратегиясы тығыз байланысты. М.А.Данилов, Б.П. Есипов, Выготский, Ж. Пиаже, И.Я. Лернер және т.б. педагог ғалымдар “Педагогикалық мақсаттармен байланысты, аксиологиялық тәсілді қолдану барысында білім беру мазмұны деңгейлік сипаттамаға ие”, - деген идеяны алға тарта отырып, адамның болмысқа деген эмоционалды-құндылық қатынастар мәнін, құндылықтар жүйесінде ашып көрсетеді. Атап айтсақ, М.А.Данилов ғылым негіздерін оқытуда білім алушының белсенділігін арттыруға байланысты осы мәселені зерттеуде, білім алушының өзбетінше жұмыс жасауы үшін алдымен танымдық міндеттер қояды.

Білім алушының өзбетінше таным, шығармашылық іс-әрекеттерді саналы игеруін Б.П. Есипов, “тәжірибеде алынған білімді сәтті қолдана білу - оқытуда саналылықтың көрініс беруінің жоғары деңгейі”, - деген тұжырыммен байланыстырады. Ол туралы білімді саналы ұғыну мәселесімен айналысқан, Л.С.Выготский, Ж.Пиаже: “Ұғыну сананың актісі болып табылады, оның пәні – сананың іс-әрекеті”, - деп ұғынуды сана әрекетінің ерекше бағыты ретінде ашып көрсетеді [3].

Ғалымдар жасаған педагогикалық ақпарат көздеріне талдаулық шолу жасасақ, саналы меңгерілген білімнің рухани-адамгершілік және зияткерлік екі аспектісіне сәйкес білім беру ортасын ізгілендіруге байланысты, оқыту мен тәрбие берудің тиімді өлшемдері шығады. Себебі, тұлғаның қабілетін арттырудың қажетті дербестік, деңгейі, оның қоршаған ортаға құндылық қатынасын жалпы өзін-өзі тануын қалыптастырады.

Осы білім берудің ізгілікті ортасында педагогикалық зерттеулердің субъектісі ретінде, тұлға өзінің жеке өзекті қабілет деңгейлерін органикалық дамытумен бірге, сана арқылы зияттық және рухани болмысын тануға бағыттауы тиіс. Ол тұтас педагогикалық үдерісті, әрбір пәннің мазмұнына интеграциялаудың нақты логикасын үлгілеу барысында жүзеге асады. Мұнда, білім берудің құндылықты бағдары тұлғаның өз бетінше Әлем, адам, табиғи қоршаған ортамен қатынасы жайлы білімді тұтас қарастыратын ізгілікті ортада ұйымдастырылады.

Ол туралы отандық ғалым А.А. Бейсенбаева: “Интеграциялау арқылы білімді ізгілендіру – ұлттық, әлемдік мәдениетке, ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтарға басымдық бере отырып, тұтас қарастыру”, - деген пікір айтады. Ғалымның педагогикалық идеясының құндылықты мәні интеграциялық үдерістерді жетекші доминантты тенденция ретінде қарастыруы. Ал тұлғаның интеллектуалды, мотивациялық, мінез-құлық сферасын олардың диалектикалық бірілігінде біртұтас үйлесімді дамыту [4].

“Орта” ұғымының педагогика ғылымында кең қолданылуына қарамастан, оның дәл және біржақты анықтамасы жоқтығына байланысты, “орта” ұғымы “қоршаған орта” ретінде түсіндіріледі. Ж.Ж.Руссоның педагогикалық көзқарастарында “Орта” теориясын тұлғаның өзін-өзі оңтайлы дамыту жағдайы ретінде қарастыруы ерекше орын алады. Арнайы құрылған ортада тұлға дайын білімді алмайды, ол өзіндік тәжірибе негізінде тірі табиғатқа бақылау жасау арқылы білімді өзі өндіріп шығаруды үйрену арқылы алады [5].

“Орта” термині педагогикада және психологияда алғаш рет 20-жылдары пайда болды. Бұл кезде, педагогикалық зерттеулердің нәтижесінде ғылыми ортада “орта педагогикасы” (С.Т.Щацкий), “баланың қоғамдық ортасы” (П.П.Блонский), “қоршаған орта” (А.С.Макаренко) ұғымдары жеткілікті деңгейде жиі қолданылды. Сонымен қатар, білім беру ортасы туралы теорияның мәні психологиялық контексте, Л.С.Выготский, П.Я.Гальперин, В.В.Давыдов, Л.В.Занков, А.Н.Леонтьев, Д.Б.Эльконин және т.б. еңбектерінде ашылып, көрініс тапты. Ғалымдардың пікірлері бойынша, білім беру ортасы – бұл белгілі бір дәрежедегі реттелген, дамыта оқыту жүзеге асырылатын білім беру кеңістігі. Баланың өзінің әрекет ету тәсілдерін үнемі бір әлеуметтік-заттық ортада жетілдіруге мүмкіндігі болған жағдайда, қабілетті болады. Бұл Я.А.Коменскийдің “Ұлы дидактика” еңбегінде білім беру ортасының кеңістіктік-заттық компонентін модельдеу және ұйымдастыру ретінде көрініс тапқан. Егер жұмыс рухани аксиологиялық аспектілерге бағытталып ұйымдастырылған болса, онда тұлғаның үйлесімді даму дәрежесінде оқу-тәрбие әлеуеуі құндылықты рухани күйде болады. Ол ізгілікті ортада жүзеге асады” [6].

Ізгілік – адамгершілік, адамға сүйіспеншілік идеясын, білдіретін көзқарастар жүйесі. Осыған сәйкес ізгілікті педагогика жаршысы Ш.А.Амонашвили: “біз балаларды қандай болса сол қалпында жақсы көретін, жаны мейірімді адам болуымыз керек”. “Баланы түсіну - яғни оның позициясын құрметтеу”, - деген пікірмен, кез-келген баланы қандай болса сол қалпында қабылдау туралы тәрбиедегі өзекті мақсаттарды алға қояды. Сонымен қатар, Ш.А.Амонашвили “рухани ізгілік” ұғымын енгізудің маңыздылығына тоқталды: “Өз санамызға руханилықтың өлшемін қабылдап, соның негізінде ойлау өте маңызды. Материалистік философия ойлау негіздері ретінде үш өлшемді құптайды - уақыт, материя, кеңістік. Ұлғайған сана осы өлшемдердің алдына тағы бір өлшемді - руханилықты қояды, оның өзегі Жоғарғы Бастауға деген сенім болып табылады. Рухани өлшем педагогиканы даналықпен толықтырып, болашаққа бағыттайды. Педагогикадағы жаңа ұғым – бұл рухани ізгілік. Ол бүкіл білім беру жүйесіне енуі тиіс. Руханилық, ізгілік, сүйіспеншілік, мейірімділік, бейбітшілік, игілік ұғымдарының негізінде педагогикалық сананы өзгерту ғана білім берудегі кедергілерді – қоғамдағы рухсыздық пен өнегесіздікті жеңуге мүмкіндік береді” [7].

Оның идеясы бойынша білім беру ортасын ізгілендіруде, баланың жеке қасиеттерін ашу арқылы жаны мен жүрегін нұрландыру және санасын тазарту, құндылықтар туралы түсініктерін кеңейтуге жағдай жасау басты мақсат. Осы бағытта білім беруді ізгілендіру қағидасының бала бойында байқалмаған, жарыққа шықпаған ішкі әлеуетін ашуда кездесетін кедергілерді жоюға мүмкіндігі кең құндылықтар тәжірибесінің рөлі ашылады.

Ш.А. Амонашвили білім беру ортасын ізгілендіру үшін, келесі педагогикалық талаптарды ұстану қажеттілігін атап көрсетеді:

Бірінші. Ізгілікті білім беру ортасында бала өзінің еркін таңдау жасау әрекетінің үнемі онымен ілесіп жүретінін педагог сезінуі қажет. Педагогикалық үдерісте, ойын – бұл шындықты тану әдісі. Ал педагогтың рөлі, шабыт беру арқылы баланы үздіксіз танымдық іс-әрекетке бағдарлау.

Екінші. Педагог пен бала арасындағы ізгілікті білім беру ортасы айқын бейнеленген дамушы үдерісті сипаттауы қажет. Ізгілікті білім беру ортасы тұлғаның ізгілікті-жеке рухани бастауына қарай құрылатын педагогикалық-психологиялық мәнге ие.

Үшінші. Ізгілікті білім беру ортасы тұлғаға өмірдің жарқын сәттерін сыйлайды. Себебі: бала – ерекше рухани күш иесі. Демек, арнайы ұйымдастырылған ізгілікті білім беру ортасы, оның түгел танымдық, өмірлік, рухани қажеттіліктерін және өзін-өзі тану ұмтылысын қанағаттандыруы тиіс [8].

Педагогикалық білім беру үдерісінің аксиологиялық компонентінің ізгілікті бағыттылығы:

- Субъектілердің құндылықты бағдарының ізгілікті жүйесіне, жалпыадамзаттық құндылықтардың өзара әсер етуі;
- Салауатты өмір сүру тәжірибесінде жалпыадамзаттық құндылықтарды жүзеге асыру мақсатында, субъектінің үздіксіз әлеуметтік-мәдени тәжірибелерді ашу және жинақтау дайындығына жағдай жасау;
- Ар-ождан еркіндігін қамтамасыз ету, адамгершілік нормаларға қарама қарсы келмейтін, түрлі қоғамдық және саяси ұйымдардың әлеуметтік маңызды жобаларына қатысып, жүзеге асыру.

Ізгілікті ортада ұйымдастырылған педагогикалық үдерістің құндылықтары – өздерінің пәндік мазмұнына қарай жеткілікті құндылық және инструментальды құндылықтар типіне бөлінеді. Инструментальды құндылықтар типі қарым-қатынас-құндылықтары, сапа-құндылықтары, білім-құндылықтары және білік-құндылықтар мәнін ашады. Олар болашақ педагогтың аксиологиялық “Мен” кәсіби өсу үдерісінде қалыптасады.

Аксиологиялық “Мен” құндылықтар типологиясы:

1. Кәсіби және әлеуметтік ортада өзінің тұлғалық рөлін бекітумен байланысты құндылық;
2. Қарым-қатынас ортасын кеңейту қажеттілігін қанағаттандырумен байланысты құндылық;
3. Өзін-өзі жеке шығармашылық тұрғыда дамытумен байланысты құндылық;
4. Прагматикалық қажеттіліктерін қанағаттандыруға мүмкіндік беретін құндылық.

Аксиологиялық “Мен” - бұл нақты адам құндылықтары. Аксиологиялық “Мен” жүйелі білім беру ретінде танымдық (білім, білік) ғана емес, сонымен бірге ішкі бағдарда маңызды рөл атқаратын тұлғаға бағытталған эмоционалды-ерікті компоненттерді қамтиды. Педагогикалық үдерістің кәсіби іс-әрекетіндегі ізгілікті құндылықты бағдарына назар аударсақ: Ізгілік құндылықтары субъектінің шығармашылық және белсенді моральды позициясы болып табылады. Болашақ маманның кәсіби шығармашылығы, оның кешенді жалпы қасиеттерін сипаттайтын белсенді, тұлғалық қабілеттер мен мінез-құлық нормаларын жинақтайды. Осы тұста білім-құндылығы және білік-құндылығы болашақ маманның тұлғалық кәсіби-этикалық бағыттылығын құрушы жүйе ретінде жұмыс жасайды. Бұл білімдер оның кәсіби жауапкершілік және кәсіби парызын орындауға мүмкіндік беретін кәсіби күзінділіктер негізін құрайды. Құндылықты білімдер тобына гуманитарлық және әлеуметтік экономикалық ғылымдар саласындағы білімдер кіреді (философия, өзін-өзі тану, тарих, педагогика, мәдениеттану), жалпы кәсіби пәндер циклы бойынша (әлеуметтік-педагогикалық жұмыс теориясы, әлеуметтік-педагогикалық жұмыс тарихы, психология, әлеуметтану, әлеуметтік жұмыстың кәсіби-этикалық негіздері, педагогика, өзін-өзі тану және т.б.). Ерекше құндылықты-білім тобындағы білімдер жинағына маманның жеке адамгершілік қасиеттерін тәжірибеде ашатын “Өзін-өзі тануды оқыту әдістемесі” пәні кіреді. Пәнді оқытудың түпкі негізінде жалпыадамзаттық құндылықтарды саналы түсіну және қабылдау арқылы жүзеге асыру оқу әрекеттері орындалады:

- Гуманистік бағыттылық;
- Жеке және әлеуметтік жауапкершілік;
- Мейірімділік және әділеттілік;
- Адамдар абыройын құрметтеу сезімі;

- Басқаларды түсінуге дайын болу және оларға көмекке келу;
- Эмоционалды тұрақтылық;
- Жеке әлеуметтік бейімделу

Педагогикалық жүйенің құрамына енетін компоненттердің қызметі ортақ (білім беру, тәрбиелеу, дамыту), яғни бірінші жағдайда – білім беру, екінші жағдайда тәрбиелеу басымдықта. Алайда, тәрбиемен тікелей байланысты білім беру ортасы, адамның санасын қайта жаңарту керек, сонда ғана бүкіл әлем жаңарады, өйткені сана осы әлемнің негізі болып табылады дейді педагог мамандар. Әлемді басқарып тұрған Ақыл-парасат бар, оны біз Жоғары Сана деп қабылдаймыз. Адамзаттың ұлы ойшылдары Жоғары Рухани Бастау бүкіл Әлемді және адамзатты біріктіретінін, әр адамның бойында Жоғары Рухани Бастау – Рух бар деген ұғымға келеді. Рухани бастау – жалпыадамзаттық құндылықтар Ақиқат, Сүйіспеншілік, Дұрыс әрекет, Тыныштық, Қиянат жасамау түрінде көрінеді. Осы тұста, “Өзін-өзі тану” пәні адамның үйлесімді дамуын қамтамасыз ететін, әлемнің тұтас, қарастыратын метапән болып табылады. “Өзін-өзі тану” пәнінің метапәндік мазмұны барлық білім беру аймақтарынан өтпелі жол арқылы өтеді. Әр аймақтан нақты түсінік ала отырып, оларды тұтастыққа біріктіріп, толыққанды мазмұн қалыптастырады [9].

Сондықтан да, білім берудің мазмұнына жалпыадамзаттық құндылықтарды мақсатты бағытта енгізу мәселесі қазіргі уақытта “Өзін-өзі тану” рухани-адамгершілік білім беру бағдарламасы аясында айқындалып, көрсетілді деуге толық негіз бар. Ол педагогикалық жүйенің құрамдас бөлігі ретінде аса маңызды формаға ие. Ізгілікті білім беру ортасын құрудың бірқатар педагогикалық мәселелері шешу арқылы, “Өзін-өзі тану” пәнінің мазмұнын тұтас педагогикалық үдеріске интеграциялау барысы міндетті түрде аса мән беруге тиісті жалпыадамзаттық құндылықтар жүйесін анықтайды және аксиологиялық аспектілерін қарастырады [10].

Рухани-адамгершілік білім беру бағдарламасының ең тиімді құндылықтар жүйесінің жіктемесін ғалым Т.И.Петракова ұсынған: 1.Табиғи; 2. Жүре пайда болған; 3. Абсолюттік құндылықтар. Абсолюттік жалпыадамзаттық құндылықтар ол уақытпен өзгермейтін, белгілі бір адамдардың шеңберіне ғана емес, бүкіл адамзат үшін маңызы зор құндылықтар. Жоғарыда айтылғандарға сәйкес, олар “Өзін-өзі тану” рухани адамгершілік білім беру Бағдарламасы үшін маңызды болып саналады. Жалпыадамзаттық абсолюттік құндылықтар – белгілі бір ұлттың, сонымен қатар барлық ұлтқа ортақ құндылықтардың жиынтығы, олар бірін-бірі толықтырып, дамытып отырады және түрлі халықтың діннің, дәуірдің рухани мақсаттарын жақындастыратын туыс ететін құбылыс. Сондықтан да ол жалпыадамзаттық деп аталады [11].

Абсолюттік жалпыадамзаттық құндылықтар адаммен бірге туылған, тумысынан әр адамның жүрегіне салынған, барлық тіршілік өзегінен өткен, барлық адамдар үшін ортақ және уақытпен шектелмейді. Адам ойы сөзі, ісімен ішкі үйлесімділікке жетуі үшін ұстанған жалпыадамзаттық құндылықтар адам тұлғасының: қиянат жасамау – рухани деңгей; ақиқат – интеллектуалдық деңгей; сүйіспеншілік– адамгершілік деңгей; ішкі тыныштық– эмоционалдық деңгей; дұрыс әрекет – физикалық деңгейінде жүзеге асады. Жалпыадамзаттық құндылықтарды жарыққа шығару ізгілікке жол ашады.

Демек, педагогикалық білім беру контекстінде “Өзін-өзі тану” ізгілікті ортаны ұйымдастыру үлгісі ретінде алдыңғы орынға шығады. Оған адамға ерекше құндылық деп қарау, ізгілікті бағыттылық, нормалар мен идеалдар тән. Ш.А.Амонашвили “Білім ізгілікке бағытталмаса, адам бойында ізгіліктің нышаны байқалмаса, онда білім пайдасыз ұстаным болып табылады. Яғни керісінше білім беру руханилыққа бет бұрса, онда сөз жоқ өмір бақытқа, тыныштыққа толы болар еді”, - деп ізгілік педагогикасының постулаттарын белгілейді. Демек, рухани-адамгершілік білім – баланың ішкі жан дүниесіндегі рухани оқиға екенін ескерсек, Сара Алпысқызының: “Ұстаздың міндеті - шәкірт жүрегін мейлінше лас дүниеден тазалау, аулақ ұстау, мөлдірлік пен ізгілікке толтыру”, - деген пікірі, Ш.А.Амонашвилидің ойымен өзара байланысты үйлесіп жатыр [12].

Қорыта келе: рухани – адамгершілік білім мазмұнының құрамы, құрылымы (ақыл-ой, жүрек, сана) сай компоненттер, *білім* беру мазмұнының міндеттерін толық кешенді ұйымдастырады. Бұл компоненттер қоғамдағы дағдарыс салдарынан болған өзгерістерге байланысты, тұлғаның әлеуметтік нормаларын, жалпыадамзаттық құндылықтар мен мінез-құлықтарын реттеп отырады. Ғалымдардың педагогикалық идеяларына мән берсек, қоғамды ізгілендіру білім беру мен тәрбиелеу саласының ізгілікті сипатын нығайтуды қажет етеді. Мұның бәрі білім беру ортасын ізгілендірудің негізгі құралы ретінде, құндылықты бағдарын, әлеуетін күшейту, аксиологиялық аспектілерін айқындау мәселесімен тікелей байланысты жүзеге асырылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1) Назарбаева С.А. “Самопознание” - возмраждение истоковдуховности и нравственных ценностей. // Самопознание (теория, практика, поиск новых парадигм) Выпуск 2, часть 2. Алматы, 2003. - 243с
- 2) Соловьева Г.Г. Философия для детей как модель современного образования // Трансформация системы образования: взгляд философов. – Алматы: – 2016. – 230 с.
- 3) Зорина Л.Я. Проблемы содержания базового образования и реформа школы // Дидактические проблемы построения базового содержания образования / Под ред. И.Я. Лернера, И.К. Журавлева. – М.: ИТП и МИО, 1993. – С. 22 – 38.
- 4) Мукажанова Р.А., Омарова Г.А. “Өзін-өзі тану” және басқа оқу пәндері: мазмұны мен әдістерін интеграциялау мүмкіндіктері. Мұғалімдерге арналған әдістемелік құрал. Алматы. “Бөбек”, ҰҒПББСО, 2013.- 140 б.
- 5) Ж.Ж.Руссо. Антология гуманной педагогики. Москва. 2010.
- 6) Қожахметова К.Ж., Таубаева Ш. Т. Әлемдік педагогикалық ой-сана. ХХ ғасырдың педагогикалық ой-сана антологиясы Алматы, 2011. – 201 с.
- 7) Амонашвили Ш.А. Как любить детей / Основы гуманной педагогики. В 20 кн. – М.: Амрита, 2012.
- 8) Амонашвили, Ш.А. В школу - с шести лет /Ш.А. Амонашвили. – М.: Педагогика, 2000. – 180 с.
- 9) Нысанбаев А.Н., Соловьева Г.Г. Изменимся вместе с детьми: Философское обоснование предмета “Самопознание”. – Алматы: МОН РК, 2016. – 61 с.
- 10) Мукажанова Р.А., Омарова Г.А. “Өзін-өзі тану” рухани-адамгершілік білім беру бағдарламасындағы мұғалімнің рөлі// Оқу-әдістемелік құрал.– Алматы, “Бөбек” ҰҒПББСО, 2013.
- 11) Петракова Т.И. Ценностный потенциал базового образования в духовно-нравственном воспитании учащихся. // Образование: исследовано в мире – М.: ОИМРУ, 2000.
- 12) Мукажанова Р.А., Омарова Г.А. “Өзін-өзі тану”- рухани-адамгершілік білім беру бағдарламасындағы мұғалімнің рөлі// Оқу-әдістемелік құрал.– Алматы, “Бөбек” ҰҒПББСО, 2013.

МРНТИ 14.25.07

Ұ. Қыякбаева¹, А. Иниятова², Г. Ширинбаева³

^{1,2,3} Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

**ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЭМОЦИОНАЛДЫ ТҰРАҚТЫЛЫҒЫН ДАМУ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Аңдатпа

Бұл мақала авторларлары жоғары сынып оқушыларының эмоционалды тұрақтылығын дамыту дағдылары мен психологиялық табиғаты, мәні мен мазмұнын ашу ерекшеліктеріне тоқталады. Қазіргі шетелдік және отандық психологияда бірқатар эмоционалды жағдайлар: ашу – ыза, агрессия, айыптылық сезімі, қобалжушылық, психикалық ыңғайсыздық, стресс және дистресс секілді эмоционалды жағдайларды тұрақтандыруды зерттеу мәселелері өзекті. Сондықтан да елімізде жоғары сынып оқушыларының эмоциялық жағдайының тұрақтылығын дамыту басты проблемалардың бірі болып табылады.

Түйін сөздер: оқушы, жасөспірімдер, эмоция, тұрақтылық, эмоционалды тұрақтылық, жауапкершілік, фрустрация, өзін-өзі ұйымдастыру, дамыту, өзін-өзі дамыту, жоғары сынып оқушылары, эмоционалды бұзылыс, эмоционалды жағдай

U. Kuyakbaeva¹, A. Iniyatova², G. Shirinbayeva³

^{1,2,3} Kazakh National Pedagogical University named after Abay,
Kazakhstan, Almaty

FEATURES OF DEVELOPMENT OF EMOTIONAL STABILITY OF HIGH SCHOOL STUDENTS

Abstract

The authors of the article emphasize and reveal the essence and content of the psychological nature, the development of skills and abilities, as well as the emotional stability of high school students. In modern foreign and domestic psychology, a number of emotional states are considered: anger, aggression, blame, anxiety, mental discomfort, stress and distress, the development of stability of the emotional state of schoolchildren in the country. Therefore, one of the main problems in our country is the development of stability of the emotional state of high school students.

Key words: schoolchildren, teenagers, emotions, stability, emotional stability, responsibility, frustration, self-organization, development, self-development, high school students, emotional disorders, emotional states

У. Кыякбаева¹, А. Иниятова², Г. Ширинбаева³

^{1,2,3} Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ЭМОЦИОНАЛЬНОЙ УСТОЙЧИВОСТИ СТАРШЕКЛАССНИКОВ

Аннотация

Авторы статьи подчёркивают и раскрывают сущность и содержание психологической природы, развитие умений и навыков, а также эмоциональной устойчивости старшеклассников. В современной зарубежной и отечественной психологии рассматривается ряд эмоциональных состояний: гнев, агрессия, чувство обвинения, тревожность, психический дискомфорт, стресс и дистресс, развитие устойчивости эмоционального состояния школьников в стране. Поэтому одной из главных проблем в нашей стране является развитие устойчивости эмоционального состояния старшеклассников.

Ключевые слова: школьники, подростки, эмоции, стабильности, эмоциональной устойчивости, ответственности, фрустрации, самоорганизации, развития, саморазвития, старшеклассники, эмоциональные расстройства, эмоциональные состояния

Кіріспе. Қазақстан Республикасының 2011-2020 жылдар аралығында білім беруді дамытудың Мемлекеттік бағдарламасына сәйкес білім беру жүйесінің барлық саласында білімнің жетілдірілген үлгілерін енгізу және ұлт мектебінің жаңа моделін жасау бағытындағы жұмыстар жүзеге асырылуда.

Осыған орай, қазіргі кезде жаһандану және еліміздің қайта өркендеуі жағдайында жас ұрпақты өз халқының рухани қазынасымен, оның әлеуметтік-психологиялық әлеуеті арқылы тәрбиелейтін ғылыми теориялық негіздерді жетік меңгеру, практикалық жағынан жетілдіре түсу қажеттілігі айқындалып отыр. Әлеуметтік - экономикалық тұрақсыздық жағдайында оқушы тұлғасын қалыптастыру мен бейімдеуде білім беру, әлеуметтік және психологиялық бағдарламаларды жетілдірумен сипатталатын қоғам дамуындағы әлеуметтік мәселелерді шешу кезінде оқушылардың қоршаған ортаның агрессивті жағдайымен бетпе-бет келіп жатқан жайы бар. Бұл өз кезегінде индивид үшін де, қоғам үшін де түрлі жағымсыз жағдайларға әкелуі мүмкін. Қазіргі заманда қиындықтарға төтеп бере алатын, психологиялық тұрғыдан тұрақты тұлғаны қалыптастыру мемлекеттің өсіп-өркендеуіне әсер етуші факторлардың бірі ретінде маңызды орын алады [1].

Қазіргі кезде жоғарғы сыныпта оқитын балаларда оқу мәселесіне байланысты әр түрлі жағдайлар көрініс тауып отыр. Осындай жағдайлардың бірі эмоционалды тұрақтылық болып табылады.

Осыған орай, жоғары сынып оқушыларының эмоционалды тұрақтылығын дамыту мәселесінің өзектілігін артуы мектептегі оқу-тәрбие процесіне жаңаша тұрғыдан қарап, оны оқушының білім,

білік дағдыны меңгерту ғана емес, әлеуметтік-педагогикалық тұрғыдан эмоционалды тұрақтылықты жан-жақты дамыту ретінде қарастыруды міндеттейді.

Жоғары сынып оқушыларының эмоциялық тұрақтылығын дамыту дағдылары мен психологиялық табиғаты, мәні мен мазмұнын түсінуге байланысты ой-пікірлер тамырын тереңге бойлайды. XX ғасырдың басынан шетелдік және отандық психологияда бірқатар эмоционалды жағдайлар: ашу – ыза, агрессия, айыптылық сезімі, қобалжушылық, психикалық ыңғайсыздық, стресс және дистресс секілді эмоционалды жағдайларды тұрақтандыруды зерттеу мәселелері өзекті болып табылады.

Эмоциялық тұрақтылық жағдайды зерттеушілер өте көп болды, олардың қатарында Л.И.Божович, В.Э.Чудновский, Д.Н.Узнадзе, Е.П.Крупник, Н.А.Подымов, Л.В.Куликов, С.М.Оя, К.К.Платонов, Р.В.Кеттелл, П.Б.Зильберман, Л.М.Аболин, Л.М.Митина және басқа да зерттеушілер зерттеді.

Жалпы психологияда эмоционалды тұрақтылық жағдай мәселесі Б.Г.Ананьев, Л.С.Выготский, П.Я.Гальперин, В.К.Вилюнас, А.Н.Леонтьев, А.С.Рубинштейн және басқалардың еңбектерінде эмоционалды жағдайлардың базалық теориялық негіздері қарастырылады.

Елімізде мектеп оқушыларының эмоциялық жағдайын Қ.Б.Жарықбаев, А.Р.Ерментаева, Ж.Ы.Намазбаева, М.В.Кузубова, М.С.Искакова, Ж.А.Қайырова еңбектерінде қарастырды [2].

Жоғарыда аталған еңбектер тұлғаның эмоционалды тұрақтылығын дамыту мәселесінің біркелкі зерттелгенін айқындайды. Дей тұрғанымен, жоғары сынып оқушыларының эмоциялық тұрақтылығын дамытудың әлеуметтік-педагогикалық ерекшеліктері арнайы қарастырылмаған. Соның нәтижесінде бүгінгі күннің ең бір өзектілігі балаларды мектеп табалдырығынан бастап арнайы пәндер арқылы баланың бойына эмоционалды тұрақтылықты дамыту мәселесі тұр.

“Эмоционалды тұрақтылық” термині түрлі экстремалды жағдайдағы адамның мінез-құлқын зерттеу барысында туындаған. Әдебиеттерге талдау жүргізу барысында көз жеткізгеніміздей, эмоционалды тұрақтылықты анықтауда бірыңғай пікір жоқ. Дегенмен, эмоционалды тұрақтылықтың кеңінен тараған анықтамасын қарастырып көрелік. Сонымен В.М.Писаренко “Спорттағы күрделі немесе қиын мақсатқа жетудің жолдары” атты еңбегінде тұлғаның эмоционалды тұрақтылығы деп – “қысым жағдайында жұмыс қабілетінің артуына әкелетін эмоционалды күйді” түсінген [3].

Эмоционалды тұрақтылықты түсіндіруде ғалымдар екі топқа бөлінеді. Бірінші топ авторлары (О.А.Черникова, С.М.Оя, О.В.Дашкевич және т.б.) эмоционалды тұрақтылықты эмоционалды құбылыс ретінде қарастырса, екінші топ авторлары (П.Б.Зильберман, А.Я.Чебыкин, Л.М.Аболин және т.б.) эмоционалды тұрақтылықты психиканың кіріктілген қасиеті деп түсіндіріп, іс-әрекеттің ұйымдасуын бұзып, эмоционалды қысым жағдайының туындауына кедергі болатын тұлғаның сенсорлық ерік сапаларын жатқызады [4].

Эмоциялық тұрақтылықтың маңызды көріністерінің бірі – фрустрация жағдайындағы адекватты түрде төтеп беру іскерлігі болып табылады. Дәл осы фрустрация үрей деңгейінің артуына, өзіне деген сенімсіздіктің туындап, сәтсіздіктен қорқу мотивациясының беки тусуіне әкеледі. Олай болса, эмоционалды тұрақтылық туралы анықтамалар мен көзқарастарды талдай келе, көптеген авторлардың аталған қасиетті таза эмоционалды сипатқа ие индивидтің қасиеті ретінде қарамайтындығына көз жеткізуге болады.

Л.В.Куликов пікірінше, психикалық тұрақтылықта қызығушылықтардың, іс-әрекеттердің, мінез-құлқтың тұрақтылығы мен үйреншіктілігі арасында өзгешелік пен тұрақтылық арасындағы, ықпал ету мен оның өзгермелілігі, жаңаның пайда болуы арасындағы тепе-теңдік деп түсіндіреді. Байлықты сезінуі мен қуанышты, бақытты бастан кешіру бір жағынан, қайғыру мен көңіл толмаушылық сезімдерін кешу екінші жақтан, осылардың арасындағы тепе-теңдіктің болуы өмірлік қажетті нәрселер. Ол тұлғаның психологиялық тұрақтылығын құрайтын маңыздыларына мыналарды жатқызады: толыққанды өзін-өзі жүзеге асыру, адекватты және дер кезінде тұлға ішілік кикиілжіңдерді (құндылықты, мотивациялық, рольдік кикиілжіңдер) шешіп, тұлғалық өсуге қабілеттілік, адекватты жағдай мен мотивациялық қысымдылық. Психологиялық тұрақтылықта сыртқы әсерлерге, өзіндік ниет пен мақсатқа жүгіне отырып, қарсы тұра алу қажет. Психологиялық тұрақтылық үшін ерік процесінің маңызы зор. Еріктің артықшылығы адамның алдына қойған мақсатқа жету жолындағы кедергілерді саналы түрде жеңуінде. Адам еркінің ерекшелігі психикалық өзіндік басқару, өзіндік реттеу, өзіндік бақылауында көрінеді [5].

R.V.Cattel мен басқа да ғалымдардың қолданатын аффективті тұрақтылық термині “эмоционалды тұрақтылық” ұғымының мазмұнын толықтыра түседі [6]. Бұл ұғымды автор тұлғаның көптеген факторлық талдауларын салыстыру негізінде енгізген. Тұлғаның қасиеті ретіндегі аффективті тұрақтылықтың басты компоненттеріне мыналар жатады: невротикалық белгілер мен ипохондриялық көріністердің болмауы, қызығушылықтардың тұрақтылығы, шыдамдылық, қайсарлық, сабырлық және т.б. болуы. Осындай эмоционалды тұрақтылықтың белгілерін J.P.Guilford айтып кеткен. Ол эмоционалды тұрақтылықты салмақтылық, оптимистік, өзін-өзі ұстау ретінде сипаттайды. Керісінше, эмоционалды тұрақсыздыққа – тез көтерілуі, енжарлық, көңіл-күйдің өзгермелі болуын жатқызады[7]. П.Фресс эмоционалды тұрақтылықты эмоционалдылықтың басты типі деп қарастырады. С.Славина эмоционалды тұрақтылықты ренжігіш, қыңырлық, негативизм, тұйықтық, тежелу сияқты адекватты емес афекті ретінде қарастырған. Н.Д.Левитов эмоционалды тұрақсыздықты психикалық аурулардағы қарама-қарсы белгілер эмоциясының жиі өзгеруі ретінде қарастырып, эмоционалды тұрақсыздықты көңіл-күй мен эмоциялардың тұрақсыздығымен салыстырады [8].

Өзін-өзі ұйымдастыру мен өзін-өзі реттеу тұлғаның жауапкершілікті құбылысына қатысты. Жауапкершілік – әлеуметтік ересек тұлғаны әлеуметтік ересек емес тұлғадан ажырататын ұғым. [9]. Олай болса, эмоционалды тұрақтылықтың тағы бір деңгейін бөлуді ұсынамыз. Мұнда эмоционалды тұрақтылық бұл өзінің өміріндегі бәріне жауапты болатын әлеуметтік ересек тұлғаның кіріктірілген қасиеті. Қазіргі таңда психологияда жауапкершіліктің екі типіне қатысты тұжырымдама кеңінен тараған. Бірінші типтегі жауапкершілік – бұл адамның өз өміріндегі болып жатқан құбылыстардың барлығына жауапкершілікті сезінуі (интегралды бақылау локусы), “өз жетістіктеріме өзім жауаптымын. Менің өмірім - менің отбасымның өмірі маған байланысты. Мен бұны істеу керекпін және істей аламын” деген ұстанымдарды басшылыққа алады. Екінші типтегі жауапкершілікте – адам жауапкершілікті толықтай сезінбей, оны сырты орта факторларының ықпалынан көреді, мәселен, “ Көп нәрсе маған байланысты емес, мендегі жағдайлардың көпшілігі сыртқы орта факторларының ықпалына байланысты” деген ұстанымда болады. Ондай адамдар жетістік пен сәтсіздіктегі жауапкершілікті ата-аналарына, мұғаліміне, болашақта басшысына, жолдастары мен ұжымға артады.

Эмоционалды тұрақтылық пен жауапкершілікті қалыптастырудағы маңызды шарт ретінде белгілі-бір деңгейде шешім жасаудағы тәуелсіздік және тұлға автономдылығының дамуы. Тәуелсіздік туралы мәселе жас ерекшелік немесе өзге нақты ерекшеліктерді ескере отырып шешілуі тиіс [10]. Бірақ принциптің өзі мызғымас болып қала береді. Жауапкершілікті қалыптастыру тұлғаның автономдылығымен және шешім қабылдаудағы оның тәуелсіздігімен байланысты. Біздер тұлға бойында жауапкершілікті дамытқымыз келе отырып оның автономдылығын, тәуелсіздігін шектейтін болсақ - біз не істейміз? “Біз адам жүзіп үйренгенін қалаймыз, дегенмен қауіптенгеннен суға түсуге жібермейміз. Әрине, оқу процесінде инициативаны, жеке автономияны қолдау жағдайлары кездеседі. Бірақ бұл жағдайлар көбіне ережеден гөрі жеке жағдай”. Осылайша, менің ойымша, жауапкершіліктің үшкі түрінің сәтті түрде дамуы дамушы білім ортасы жағдайында ғана мүмкін және ол жасөспірімдер бойында инициативаны және дербестікті стимуляциялайды [11].

Эмоционалды тұрақтылықтың дамуы кезеңін талдай отыра мынадай тізбек жасауға болады:

1.Эмоционалды тұрақтылықты қалыптастыру алғышартында адам нағыз онтогенез кезеңінде болады. Эмоционалды тұрақтылықтың дамуымен жіберілген өз эмоцияларымен, реттеу кезінде процестің дамуы пайда болу қабілеттерімен есептеледі.

2.Жасөспірім жаста индивидтерде тұлғадағы интегративтік сапа ретінде эмоционалды тұрақтылық болады, оның пайда болуы өзін-өзі білуді дамыту, әлемге көзқарасы және жасөспірімдерді сендіре білуімен тығыз байланысты.

3.Осы жаста өзінің тәртібін бақылай отыра, интерналдық типпен индивидтерді таңдай отыра жүгеге асады. Жасөспірім ішкі жағдайлардан басқа, өзінің барлық жетістіктерін мен сәтсіздіктерін өзінің қабілеттерімен және талаптарымен байланыстырады. Жауапкершілік типі әсересе эмоционалды тұрақтылықтың даму деңгейі жасөспірім кезеңі аясында елеусіз өзгереді. Сонымен, қыздарда жылжу экстерналдық жаққа, ұл балаларда интерналдық бақылау жағына өзгереді.

4.Эмоционалды тұрақтылықта когнитивті және эмоционалды компоненттер бір-бірімен дамуы орташаланған өзара тығыз байланыста. Танымдық белсенділікте оптималдық (жоғары) деңгей, алаңдау (орта) деңгейі кезінде қалыптасады. Өз кезегінде тану процесінде сезілген оң когнитивті эмоциялар алаңдау оптималдық деңгейінде ынталандырылады.

5.Эмоционалдық тұрақтылықтағы когнитивті компоненттің дамуы жалпы тұлғаның дамуымен тығыз байланысты. Әлемге деген көз-қарасы дамыған кезде, өзін-өзі білуде ереже ретінде және танымдылық деңгейінің жоғары деңгейінде тіркеу. Интеллектуалдық эмоциялар шығармашылық эмоциялар құрамына шығады және шығармашылық білім беру орталығында оптималды дамиды, онда жасөспірімнің инициативасы ынталандырылады, оның шығармашылығының дамуына оң көмек табады.

6.Эмоционалдық тұрақтылықтағы когнитивтік және мотивациялық компоненттер, когнитивті сезімнің дамуымен бірінші және екінші дамуы сияқты бір-бірімен тығыз байланысты [12]. Балалардың жетістікке жету мотивацияларында қалыптасқан төрт көрсеткіш анықталады. Бірінші – өзінің жетістіктері мен сәтсіздіктерін объективтік және субъективтік жағдайларында жазысу кезіде. Екінші – бұл сипат баламен басқа адамдардың жетістіктері мен сәтсіздіктерін түсіндіру кезінде. Үшінші – әртүрлі дәрежедегі тапсырмалардың қиындығын ажырату тәсілі және өзінің білуінің даму шамасын қажетті тапсырмаларды орындау үшін түсінгенде. Төртінші – қабілеті мен ұсынылған тапсырманы ажырату тәсілін ұсынады. Айталғын көрсеткіштерді талдай отыра, эмоционалдық тұрақтылық копонентімен мотивациялық және еріктік арасындағы байланысты атап кетуге болады [13].

Эмоционалды бұзылыс	Себептері	Ұсыныстар
Қозғыштық, қызбалық	1. Бала өміріндегі кейбір келеңсіз оқиғалар. 2. Балаға көңіл бөлушіліктің жетіспеушілігі немесе үйдегі келеңсіз жағдайлардың салдары.	1. Балаға үнемі көңіл бөлу керек. 2. Баланы өз-өзімен қалдыру. 3. Баланың өз ойын біліп, сезімдерімен бөлісу. Бұл үшін үлкендер тарапынан сабыллық, төзімділік, байсалдылық әрекеттері балаға аса қажет.
Енжарлылық	1. Таныс емес адамдарға қауіптен қарау. 2. Үлкен адамдармен қарым-қатынас орнатудағы тәжірибенің жетіспеушілігі.	1. Баланың жылы қарым-қатынас орнатудан сезіктенетінін есепке алу. 2. Мұғалім немесе ата-ана тарапынан баланың өзіне-өзі сенуіне жағдай туғызу.
Гипербелсенділік	1. Бұл жағдай көбіне көп баланың артынан іле-шала екінші сәби туылған уақытта орын алады, бауырынан ата-анасын қызғану белгісі оның мінезіне әсер етеді. 2. Гипербелсенді синдромына шалдыққан балалардың 90 пайызға жуығы кесар тілігі отбасы арқылы өмірге келгендер. 3. Туысынан сабырлы баладан аяқ асты гипербелсенді синдромы ұшырасуы мүмкін, мұны психологтар отбасында болған жағымсыз жәйттің нәтижесі деп те түсіндіреді.	1. Гипербелсенділіктің себебін анықтап, мамандармен кеңесіңіз; 2. Егер врач-невропатолог дәрілердің ерекше тәртібін тағайындаса, оның орындалуын қатаң түрде қадағалау; 3. Баланың бойындағы бұл проблема жайлы мектептегі тәрбиешілер мен мұғалімдерге хабарлаңыз; 4. Баладан қауіпті заттарды оқшау жерде ұстаңыз(қатты заттарды, дәрі-дәрмектерді, химиялық заттарды); 5. Мұндай балаларға айқайлауға немесе ұрысуға өзіңізге ерік бермеңіз, өйткені ол мұндай мінез-құлық себебіне кінәлі емес, бұл тек оның тұйықталуына

		және өзін қор санауға жетелейді. 6. Мектер жасындағы баланы емдеуді кейінге қалдырмаңыз, өйткені баладағы дәл осы кезеңде аталған проблемадан арылуға мол мүмкіндік бар т.б
Шектен тыс ұялшақтық, өкпелегіштік, Қызғаншақтық	1. Жүйке жүйесінің ерекшеліктері. 2. Отбасындағы тәрбие ерекшеліктері (ата-ана тарапынан көңіл бөлушіліктік жетіспеуі) 3. Өзін-өзі төмен бағалауы.	1. Тапсырманы орындау алдында эмоциялық жағдайын тұрақтандыру керек. 2. Тапсырманы ауызша немесе жазбаша орындауға таңдау беру. 3. Бағалауда мұғалім жұмсақ әрі мұқият түсіндіру тиіс және келесі жолы тапсырманы орындау барысында бәрі жақсы, дұрыс болатынын түсіндіру, балаға сенім білдіру

1-кесте. Жоғары сынып оқушыларының эмоционалды тұрақтылығын дамытудағы жұмыс ерекшеліктері

Сонымен, мектеп оқушыларының, әсіресе, соның ішінде жоғары сынып оқушыларының эмоционалды тұрақтылығын дамыту ерекшелігі бүгінгі оқу процесі барысында маңызды мәселе болып табылады [14]. Эмоционалды тұрақтылық – бұл біздің әрқайсымызға тән жақсыға және жаманға деген психологиялық реакцияларымыз, бұл біздің өзімізді ұстай білуіміз және кез-келген ситуацияға эмоционалдық дайындығымыз. Сондықтан оқушының эмоционалды тұрақтылығын қалыптастыру жүйеленген жұмыс жүргізілуі қажет. Бұл оқушының эмоционалды тұрақтылығын дамытады және оны ретке келтіреді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1) Зильберман П.Б. Эмоциональная устойчивость оператора. - В кн.: Очерки психологии труда оператора. - М.: Наука, 2000. – С. 138 – 173.
- 2) Зимняя, И.А. Материалы к семинару “Компетентностный подход в современном образовании”. - Пермь, ПГТУ, 2004. - 15 с.
- 3) “Психология. Социология. Дефектология” Республикалық педагогикалық журнал №3 2005ж.
- 4) Ерментеева А.Р. Жоғары мектеп психологиясы- Алматы, 2014. -246 б. - 992 с.
- 5) Намазбаева Ж.Б. Жалпы психология. Оқулық - Алматы: Абай атындағы ҚазҰУ, 2006. - 296 б.
- 6) Дүйсенғалиева Т.М. Әлеуметтік педагогке көмек. Алматы, 2008
- 7) Смирнов С.Д. Педагогика и психология высшего образования: от деятельности к личности: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. - М.: Издательский центр “Академия”, 2001 - 304 с.
- 8) Социальная психология : учеб. пособие для высш. учеб. заведений / под ред. А.Н. Сухова, А.А. Деркача. - 2-е изд., испр. - М. : Издательский центр “Академия”, 2003. - 600 с.
- 9) Мельник, С.Н. Теоретические и методические основы социально- психологического тренинга. - Владивосток. : Издательство Дальневосточного университета, 2004. - 74 с.
- 10) Рожина, П.Н. Развитие эмоционального мира личности: пособие для учителей и практических психологов. - М.: Высш. школа, 2003. — 272 с.
- 11) Семенова, Е.М. Тренинг эмоциональной устойчивости педагога : учеб. пособие. - М. : Изд-во Института Психотерапии, 2002. - 224 с.
- 12) Андреева, Г.М. Социальная психология. -М :Аспект Пресс, 2001. - 376с.
- 13) Жұмасова К.С. Психология: Оқулық. – Астана, 2006. – 292 б.

АУДАРМАТАНУ ПЕРЕВОДОВЕДЕНИЕ TRANSLATION

ХҒТАР 16.41.53

Р. Досымбекова¹, М. Дильманова², А. Қойбақова³

^{1,3} *Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,*

² *Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті,
Алматы, Қазақстан*

ҰЛТТЫҚ КОЛОРИТ ЖӘНЕ РЕАЛИЯ СӨЗДЕРДІ АУДАРУДАҒЫ ҚИЫНДЫҚТАР (*Chunjie* (Қытайдың жаңа жылы) мерекесіне қатысты реалиялар)

Аңдатпа

Мақалада бір ұлттың, халықтың өзіне ғана тән тұмыстық, рухани, материалдық, тарихи-қоғамдық құбылыстар мен заттардың тура мағынасын беретін реалия сөздерді аударудағы әдістер мен қиындықтар туралы баяндалады. Сонымен қатар аудармашылар және лингвистердің реалия сөздерді бір тілден екінші тілге аударудағы әдіс-тәсілдері, ой-тұжырымдары да айтылады. Қытай тіліндегі жаңа жыл мерекесіне қатысты реалияларды қарастырып, негізгі мәтін шеңберінде неғұрлым дұрыс және тиімді аудару нұсқасы жайлы баяндалды.

Түйін сөздер: реалия, ұлттық накыш, транскрипция, калька, мәдениет

R. Dossymbekova¹, M. Dilmanova², A. Koybakova³

^{1,3} *Al-Farabi Kazakh National University,*

² *Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages,
Almaty, Kazakhstan*

NATIONAL CHARACTER AND DIFFICULTIES IN THE TRANSLATION OF THE WORD REALITY

Abstract

This article reveals the concept of methods and difficulties in translating the words of reality, which give a direct meaning to vague, spiritual, material, historical and social phenomena and objects inherent in one nation and people. There are also ways in which translators and linguists can translate reality words from one language to another. There is also described the reality of the New Year celebration in Chinese and how to translate the most appropriate and effective translation into the main text.

Key words: reality, national character, transcription, tracing, culture

Р. Досымбекова¹, М. Дильманова², А. Қойбақова³

^{1,3} *Казахский Национальный университет имени Аль-Фараби,*

² *Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана,
Алматы, Казахстан*

НАЦИОНАЛЬНЫЙ КОЛОРИТ И ТРУДНОСТИ В ПЕРЕВОДЕ СЛОВРЕАЛИЙ

Аннотация

В данной статье рассматривается понятие о методах и трудностях в переводе слов реалий, дающих прямое значение бытовым, духовным, материальным, историко-общественным явлениям и предметам, присущих одной нации, народу. Кроме того, речь идет о методах и подходах переводчиков и лингвистов, способах перевода слов реалий с одного языка на другой. Рассматривая реалии, касающиеся китайского нового года, в рамках основного текста речь шла о более правильном и эффективном варианте перевода.

Ключевые слова: реалия, национальный колорит, транскрипция, калька, культура

Кіріспе. Аударма теориясында әлі де өзекті, өткір талқыланып келе жатқан мәселе- ұлттық колорит, сөйлеу ерекшеліктері, реалиялар мен символдар. Реалия сөздер белгілі бір тұрғыда терминдермен және көнерген сөздермен ұқсас, сондықтан да олардың айырмашылығы мен ұқсастықтарын ажырата білгеніміз жөн. Реалия сөздер бір ұлттың ешқандай да ұлтқа ұқсамайтын өзіндік ерекшелігін бейнелейтін сөздер. “Реалия” латын сөзі, зат, нәрсе деген ұғымды білдіреді. Біздің қарастырып отырғанымыз ол белгілі бір ұлттың, халықтың өзіне ғана тән тұмыстық, рухани-мәдени, материалдық, тарихи-қоғамдық құбылыстар мен заттардың тура мағынасындағы номинативтік ұғымда қолданылады. Реалия бұл ұлттық нақышпен байланысты сөздер болғандықтан олардың мағыналық құрылымында ұлттық-мәдени компоненттер болады. Тіл мен мәдениеттің өзара қарым-қатынасының әсерінен лингвистикалық аспектілері зерттеліп, негізгі міндеттердің ауқымы бір мәдениетте болған және басқа тілде болмаған құбылыстарды зерттеуден тұрды, біз оларды лингвомәдени реалия деп атап көрсетеміз. Аудармашылар, лингвистердің “реалия” түсінігін аударма және тіл біліміндегі қолданыс аясы нақтыланған. Реалия сөздер 50-жылдардың басында этникалық топтардың арасындағы қолданысы және оның ұлттық ерекшеліктерінің элементтерінің сақталуы туралы айтылған еді.

Өртүрлі мәдениеттегі халықтардың бірін-бірі жақынырақ тануының бір тетігі – аударма. Аударма үрдісінде аудармашыға үлкен қиындық тудыратыны – аударылатын тілде баламасы жоқ сөздер мен ұғымдар, яғни сөздің бойында болатын этноконнотативті ерекшеліктермен байланысты түсініктер. Мұндай сөздердің сипатын ашуға қолданылатын терминге қатысты А.В.Федоров пікір білдіріп, реалия басқа халықтың тұрмысы мен түсінігінде жоқ сөздер деп анықтайды [1, с.283]. Бұл түсінік бойынша реалия баламасыз дегенге саяды. Яғни баламасыз дегеніміз басқа тілдің лексикалық қорында толық немесе жартылай сәйкес келетін баламасы жоқ лексикалық бірліктер болып табылады. Осы тұста реалия ретінде қаралатын сөздер қандай өлшем бойынша анықталу қажет деген мәселе туындайды. Бұл орайда бінеше ғалымдар А.С.Ермагамбетова, Ж.А.Жақупов, С.И.Флорин, Г.Д.Томахин және т.б. зерттеушілер бір лингвомәдени қауымдастық өкілдерінің өмір сүру салтына, мәдениетіне және тұрмысына қатысты сөздерді реалия ретінде қарастырады.

Әдістеме. XX ғасырдың 60-жылдары С.Влахов пен С.Флориннің авторлығымен жарық көрген “Реалия” атты мақалада, кейінірек монографияда реалия сөзіне толық сипаттама беріліп, олардың жіктелуі мен реалия сөздерді аударудың әдіс-тәсілдері қарастырылған.

Тілдік кеңістікте реалиялар жалпы сөздер болып табылады және кеңінен қолданылады. Шет тіліндегі мәтіннің мұндай тілдік бірліктері дәл немесе сәйкес келетін сөздері (эквиваленттер) қолданады, сондықтан “ерекше көзқарасты талап ете отырып, жалпы негіздерге сүйену” арқылы аударма жасалады

[2, с.79]. Өр жолы, түпнұсқа мәтіндегі реалиямен тікелей аударғанда, аудармашы “бастапқы мәтіннің ұлттық және тарихи колоритін басқа тілге көшіру тәсілін іздеуге мәжбүр” болады [3, с.174].

Қытайдың ұлттық өзіндік болмысын аудару қиындығы туралы мәселені зерттеу – өзекті мәселелердің бірі. Қытай тіл-әдебиетіндегі, лингвомәдени тану, тарих, т.б. саладағы антропонимдер мен топонимдерге қатысты реалияларды халықаралық өлшемге сай етіп, қайта аударып шығудың – қиынныңқиыны. Мұндай реалия аудармасын толыққанды түсіну үшін қытай тілінің заңдылығын шетелдің қай дыбысын қалай қолданатынын білу керек. Шамалап, мөлшерлеп, жобалап аудару аударманы сәтті еңбек етіп шығармайды. Алайда бұған аударматануда ерекше көңіл бөліп тоқталуына себеп болатын жағдайлар баршылық. Ол біріншіден, бір ұлттың өмір салты екінші ұлтта айнымай қайталануы мүмкін емес; екіншіден, ол сөз контексте дара болып тұруы мүмкін; үшіншіден, ол сөздеерекше бір стильдік бояудың болуы міндетті емес. Осыдан барып ұлттық реалияны бейнелейтін сөздерді келесі бір тілде жеткізудің өзіндік шарттары, өзіне тән тәсілдерінің болуы - заңды құбылыс.

С. Влахов пен С.Флорин “Непервидимое в переводе” кітабында реалияны аударудың екі шарттылығын, кей жағдайда аударылмайтындығын, әдеттегідей контекстік аударма тәсілмен берілмейтіндігін дәлелдейді. Алайда А.В. Федоров “басқа тілге аударылмайтын ешқандай сөз болмайды” деп сөздік қатынас жағынан сипаттама жасалатынын, аударылатынын ескертеді [4, 142б.].

Реалийдің екі түрі бар: кәдімгі реалий, баламасыз лексика арқылы берілетін ұлттық лингвомәдени бірліктер және ассоциативтік реалий. Ассоциативтік реалийдің пайда болуы сөздің семантикалық құрылымында ерекше ұлттық компоненттің болуымен байланысты. Бұл ұлттық ерекше семалар сөздің лексикалық мағынасының құрамына кіреді. Сөздің лексикалық мағынасының құрамы денотат, сигнификат және коннотаттан тұрады. Сөздің бойындағы ұлттық нақышты

көрсететін компонент немесе сема денотат деңгейінде де, коннотат деңгейінде де көрінеді. Коннотаттық мағынаны құраушы бөліктер бағалаушытық, ассоциативті-бейнелеушітік, эмотивті және функциональды – стилистикалық сипатта болады. Аудару үдерісінде аудармашы аудару реалийдің заттық мағынасын (семантикасын) жеткізгенде оның тек сол ұлтқа тиесілі айшық-өрнектерін, ұлттық-тарихи ерекшелігін бере білу қажет.

Л.С. Бархударов баламасыз жеткізу тәсілдерін арнайы қарастыра келе, оның аударма үрдісінде бес түрлі жолмен көрініс табатындығын айтады. Олар: транслитерация және транскрипция; сөзбе-сөз аудару, яғни калька тәсілі; сипаттамалы аударма; баламалы аударма; трансформация [5, с.176]. А.К.Абишева көптеген зерттеушілердің практикасында кездесетін, ерекше семантикалық құрылымдағы, яғни ұлттық нақыштағы семантикалық компоненттері бар сөздерді берудегі негізгі тәсіл ретінде қолданылатын мынадай аударма түрлерін көрсетеді: транскрипция (транслитерация); ұқсату; лакунаны компенсациялау; сипаттамалы аударма; калька; тек-түрлік ауыстыру; функционалды сәйкестік; аудармалық түсіндірме [6, 154 б.].

Реалия сөздердің бір тілден екінші тілге аударғанда аударма мағынасының тура, дәл шықпайтыны бәрімізге белгілі құбылыс. Десек те аудармашылар, ғалымдар оларды аударуда бір тілден екінші тілге жеткізудің амал-тәсілдерін, жолдарын таба білген. Р.Сәрсенбаев мақаласында реалия сөздердің аудару жолының үш түрлі тәсілін ұсынса, А.В.Федоров көпке танымал оқулығында қосымша төртінші тәсілді қосады. Енді сол тәсілдерге тоқталсақ:

1.Транслитерациялау немесе транскрипциялау әдісі. Бұл әдіс бойынша реалия сөздер тілдің артикуляциялық ережеге сәйкес аударма тілдің фонетикалық жазу құралдарының көмегімен басқа тілге сол қалпында енеді. Мысалы, қазақ тіліндегі *қымыз, құрт, ауыл, айналайын* т.б. сөздер қытай тіліне графикалық мүмкіндіктерді ескере отырып жеткізіледі. Транслитерациялау немесе транскрипциялау әдісі негізінен адамның аты-жөнін, географиялық атауларды, мерзімді басылымдарды, фольклорлық шығарма кейіпкерлерінің, ұлттық-мәдени болмыстың аттарын т.б.аударуда кеңінен қолданылады [7, с.78].

2.Реалия сөздердің өзіндік ерекшелігін сақтап, аударылып отырған тілгеұғымды жеткізудің бір жолы –аударма ережесін пайдаланып, жаңа сөз жасау немесе сөз тіркесін жасау. Әрине, бұл түпнұсқадағы ұлттық бояуы қанық сөздерді аударма тілге жеткізудің өнімді тәсілі емес. Десек те, кейбір реалиялардың жаңа баламасын жасауға тура келеді.

3.Реалия сөздерге ана тілінен мағына және қызметі жағынан сай, дәл келмесе де, ұқсас мағына беретін балама табу.

4.Гипонимиялық әдіс (гипо-“под”, нимос-“название, атау”) әдіс немесе жуықтап, жинақтап аудару түрі болып табылады [8, 123б.].

Мақаладабіріншіден, қытай халқының жаңа жылына қатысты реалияларды аударуда көбінесе аударманың сипаттау және транскрипциялау әдістері қолданылады.

Екіншіден, транскрипция әдісі шет тіліндегі реалияны қысқа және жинақы түрде атауға мүмкіндік береді, тек сипаттау әдісі аудармада оның мағынасын егжей-тегжейлі және түсінікті түрде түсіндіруге көмектеседі.

Үшіншіден, реалия аудармасындағы қиындықтарда қытай мәдениетінен терең хабары болу аудармадағы қиындықтың дұрыс шешуге көмектесетінін және қытай тілі реалияларының нақышын сақтауға болатынын да ұмытпаған жөн.

Нәтижелер және талқылау.Қазіргі заманғы зерттеушілер ұсынған реалия аударудың негізгі тәсілдері транскрипциялау, калькалау әдісі- бастапқы бірліктің формасы немесе функциясының элементтерін сақтау қажет болған жағдайларда қолданылады. Мысалы:географиялық атауларды, тарихи-мәдени оқиғалар мен объектілерді, атақ пен даңқты, оқу орындарын, мемлекеттік мекемелерді, мұражайларды, терминдерді және т. б. беру үшін де қажет. Кейбір жағдайларда калькалау әдісіекітілдің типологиялық сипаттамасына байланысты бастапқы бірлікті жасыру процесінесүйенеді [7, с.98] сипаттама беру, шамалап аудару, функционалдық аналогы, сондай-ақ біріктірілген әдіс (транскрипция және калька, транскрипция және түсініктеме, калька және түсініктеме) [9, с.81].

Аударма тәсілдері мен нұсқалары арасындағы реалияны аудару тәсіліне таңдау жасау аударма тіліндегі аудармашылық сәйкестіктің тұрақтылығына байланысты және аударманың мақсатымен, сөйлеу ахуалының мәнмәтінімен, сондай-ақ аудармашының құзыреттілігімен анықталады. Зерттеушілердің тәжірибесі көрсеткендей, осы әдістердің ең тиімдісі аударма транскрипциясы мен

сипаттау әдісі деп санауға болады. Бұл реалияны аударудың өзіндік “түпкілікті” нұсқалары, оны әртүрлі мәдениеттерді тасымалдаушылардың қабылдау ерекшеліктерінен көруге болады.

Сипаттау тәсілі реалияларды аударудағы жиі қолданылатынын көруге болады. Ал сөздің фонетикалық қабығын көшіруге мүмкіндік беретін транскрипция әдісі тұрақты әдіске айналады, алайда бұл тіл меңгермеген оқырмандарға кейде түсініксіз болып та көрінеді. Бұл әдісте бастапқы бірліктің мәнін сипаттау тұрақты сөздік сәйкестігі болмаған жағдайда немесе бастапқы және аудармалы тілдерде тиісті бірліктердің мағыналық функциялары сәйкес келмеген жағдайда қолданылады.

Қытай тіліндегі жаңа жыл мерекесіне қатысты реалияларды егжей-тегжейлі қарау және нақты мәнмәтін шенберінде неғұрлым дұрыс және тиімді аударма нұсқасын ұсыну маңызды болып табылады. Қытай мерекелерінің бастысы – “Жаңа жыл”. Барлық қытайлықтардың сүйікті, дәстүрлі мерекесі *Көктем мерекесі – чунциуэни* (сөзбе сөз: “көктем мерекесі”) айтуға болады. Таратып айтар болсақ, жаңа жылдық реалияларды шартты түрде бірнеше топқа бөлуге болады, төменде олардың бірнешеуіне тоқталдық. Әдетте, қытайлықтар *Жаңа жыл мерекесін* шығыс, ай немесе (ауыл шаруашылығы) күнтізбесі бойынша атап өтеді. Сәйкесінше, көптеген жаңа жылға қатысты реалиялар уақыт есептеу жүйесінің ерекшеліктерімен байланысты. Мысалы: 除夕 – chuxi (сөзбе-сөз: “өтпелі, соңғы кеш”) – ай күнтізбесі бойынша шығыс жылының соңғы күнінің кеші; 元旦 – yuandan (сөзбе-сөз: “бірінші күн”) – Жаңа жылдың бірінші күні; 正月初一 – zhengyuechuyi (сөзбе-сөз: “бірінші ай таза ай”) – Жаңа жылдың бірінші айы және т.б. ;

Келесі реалиялар адамдардың мереке күндеріндегі қызметіне, жұмысына байланысты. Мысалы: 贴倒福 – tiedaofu (“бақыт» иероглифін жоғарыдан төмен қарай жабыстыру) – қытайлықтар бақытты үйге келтіру үшін осындай иероглифті жазбаларды жабыстырады. Тағы бір мысал: 春运 chunyun (сөзбе-сөз: “көктемгі көш”) – Қытай жаңа жылы қарсаңында орын алған аласапыран (аймақтар мен тұтастай ел аумағындағы қозғалыс), билет сатып алу, ұшақтар мен пойыздарда бос орындардың болмауы және т.б. қиыншылық туғызатын көлік және жолаушылардың жол қатынасын білдіреді.

Көптеген реалиялардың мәдени коннотациялары жаңа жылдық атрибуттармен байланысты көп ғасырлық тарихқа ие және мерекелік салттар мен дәстүрлер негізінде пайда болған. Мысалы: 压岁钱 yasuiqian (жыл бойы ақша күту) – Қытайда жаңа жыл мерекесінде балалар мен бойдақ қыздарға сыйлық ретінде сыйлайтын қызыл конверттегі ақша; 春天 chunlian (көктемді біріктіру, 春节对联 толық мағынасы “жаңа жылдық жұп жазулар” қос жолдан тұратын тіркес, қызыл қағаздың қос жолақтары, олар көктем мерекесі кезінде үйінен зұлым рухтарды үркітеді деген мақсатпен есік жақтауларына ілінген.

Жаңа енген жылдың астрологиялық белгілерімен байланысты реалиялар өте қызық. Мысалы, 2016 жылдың атақты талисманы – маймыл Канкан (康康) болды, (сөзбе сөз: «денсаулық») денсаулық және ұзақ өмір тілегі. Оның алдындағы жылдың талисманы (2015 жыл) – қозы, 阳阳 – Yanyan атауынан (“күн сәулесі”) яғни, “қой” мен “күн” сөздерінің омофондың ұқсастығы негізде жасалған. Сондай-ақ, Жаңа жыл сауда маркаларында бейнеленген 年娃 Ниенва қуыршағы (ұл қуыршақ) және Chunny 春妮 қуыршағы (қыз қуыршақ) 2016 жылдың жұлдесіне айналды.

Шет тілінен аударма жасауда реалияның сөздіктерде тұрақты аудармасы мен баламалары кездеспейді. Қытай тіліндегі жаңа жыл мерекесіне қатысты реалияларды аудару барысында, көбінесе, транскрипция әдісі арқылы орыс тіліне аударылады және түр кеңінен қолданылады, мысалы:

过去, 中国人在过年的时候, 总喜欢买几张喜气洋洋的年画。

Қытай Жаңа жылды тойлау кезінде қытайлықтар үнемі бақыт әкеледі деген бірнеше ниенхуа жаңажылдық (арзан) суреттерді сатып алатын.

Транскрипция әдісін қолданғанда инофондарға ниенхуа дегеннің мағынасы неекенін және аудармада тек сипаттау әдісін пайдалану берілген мағынаны түсінікті етеді.

Тағы бір мысал: 新年最高兴的是孩子, 因为他们得到很多压岁钱.

Жаңа жыл балалар үшін қуанышты мереке, себебі олар қызыл конвертте ақшаның көп болатынын біледі.

压岁钱 реалиясын аудару кезінде сипаттау әдісін пайдалану қажет, өйткені сипаттау осы реалияның мағынасын толық ашып көрсете алады [10, 页.232].

Тағы бір мысал: 发布会上, 同时举行了中国邮政集团 2016 《拜年》主题邮票、《中华春节吉祥物全球发布》纪念封发行仪式.

Пресс-конференция барысында Қытай пошта қызметінің 2016 жылғы жаңа жылдық мөрінің маркасын таныстыру рәсімімен қоса, «әлемге әйгілі Қытай көктемінің бойтұмары» атты естелік мөрді тапсыру рәсімі өтті.

年娃、春妮, 被选为春节吉祥物, 充满民族特色, 又洋溢浓浓年味儿[11, 页.198].

Көктем мерекесінің бойтұмары болып таңдалған *Ниенва мен Чунни* ұлттық нақышпен жаңа жылдық мейрамға сай жасалды. 年娃 және 春妮 реалияларының аудармасын сөздіктерден табу мүмкін емес, өйткені біріншіден бұлар жалқы есімдер, екіншіден – неологизмдер.

Қорытынды. Реалия сөздер қытай тілі лексикологиясындағы үлкен бір категория екенін пайымдай келе, онда табиғи түрде, басқа ғылымдар сияқты оның да теориясы болатындығына, сонымен бірге оның практикалық жұмысының да аса маңызды екеніне мән бермей қоюға болмайтынын анықтадық. Реалиялар – қай-қай тілдің болса да тіл байлығының көрсеткіші, сөз қорының алтын сандық, асыл қазынысы. Сонымен бірге тілді алдағы кезде бұдан да бай, әрі оралымды ету үшін оның шексіз мүмкіншіліктерін барынша іздестіріп, кәдеге жарата білуіміз қажет. Күнделікті тәжірибеде реалияны қолдану аясын орнықтырып, саралап, бір ізге келтіру қажет. Қытай тіліндегі реалия сөздер арқылы сөздік қорды байытуға болады. Бұл үшін ең алдымен әрбір реалия сөздердің аударма барысындағы айырмашылықтарын жіті түсіне біліп, оны жан-жақтылы қолдана білу керек. Реалия сөздердің қызметі, әсіресе, жазушылардың көркем шығарма жазу барысында ерекше рөлі болады. Реалия сөздердің сөздік қатардағы сөздермен бір-бірімен қаншалық айырмашылығы бар екенін және олардың әрқайсысын қалай қолдану қажет екенін толық білмегенде, түпнұсқаның мағынасын дәл бейнелеу қиынға соғатынын байқадық. Себебі, ол жоқ дегенде шығарманың көркемдігіне нұқсан келтіреді. Негізгі ой айқын бейнеленбей, бұлдырлап, нобайы ғана түсіндіріледі. Жазушының шеберлігі үшін бұл үлкен сын болады. Сондықтан жазушы немес ақын ең алдымен қытай тіліндегі реалия сөздерді дұрыс түсіне алуы және олардың бір-бірінен айырмашылықтарын жақсы мөлшерлеп, дәл қолдануға баса назар аударлуы тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1) Федоров А.В. Основы общей теории перевода. – Москва: Высшая школа, 1983. – 400 с. - кітап
- 2) Латышев Л.К. Перевод проблемы теории, практики и методики преподавания/Л.К.Латышев. – М.: Просвещение, 1988. – 160с. - кітап
- 3) Виноградов В.С. Введение в переводоведение (общие и лексические вопросы)/В.С. Виноградов. – М.: Института общего среднего образования РАО, 2001. – 231с.- журнал
- 4) Тарақов Ә. Аударма әлемі/ Ә.Тарақов. – Алматы: Қазақ университеті, 2011ж. – 330 б. -кітап
- 5) Бархударов Л.С. Язык и перевод. Вопросы общей и частной теории перевода/Л.С. Бархударов. – Москва: Международные отношения, 1975. – 240 с.–кітап
- 6) Абишева К.М. Основы теории и практика перевода/ К.М.Абишева. – Астана: Университет “Туран-Астана”, 2008. – 272 с. - кітап
- 7) Жақытов Ж.А. Аударматануды аңдату/ Ж.А.Жақытов. – Астана: InnoPRESS, 2004. – 191 б.– кітап.
- 8) Казакова Т.А. Практические основы перевода/ Т.А.Казакова. – СПб.: Союз, 2002. – 320с.- кітап
- 9) Виноградов В.С. Лексические вопросы перевода художественной прозы. – М.: Издательство Московского университета, 1978. – 172с.– кітап
- 10) 现代汉语大词典 : 上册. – 上海 : 上海辞书出版社 , 2012 年. – 1500 页. - сөздік
- 11) 现代汉语词典. – 上海 : 华东师范大学出版社 , 2004 年. – 2500 页. – сөздік

**ЖУРНАЛИСТИКА
ЖУРНАЛИСТИКА
JOURNALISM**

FTAMP 19.41.07

О. Ошанова¹

*¹ Шет тілдер және іскерлік карьера университеті,
Алматы, Қазақстан*

**ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ИНТЕРНЕТ КЕҢІСТІКТІ ЗАҢДЫҚ ТҰРҒЫДАН РЕТТЕУ: МӘСЕЛЕЛЕР
МЕН ШЕШУ ЖОЛДАРЫ**

Аңдатпа

Бұл мақалада автор қазіргі кезде өзекті болып отырған интернет кеңістігін құқықтық тұрғыдан реттеу мәселесін көтереді. Бұл сұрақ біздің еліміздің ғана емес, барлық әлемнің құқық қорғаушылары мен БАҚ өкілдерін толғандырып отыр. Мұның себептері де салмақты, біріншіден, бұл ұлттық қауіпсіздік, азаматтардың құқықтары мен еркіндіктерін қорғау, екіншіден, сөз бостандығы мен жариялылығы мәселелерімен тығыз байланыста қарастырылатындығында болса керек. Әлемнің дамыған елдерінде интернет кеңістікті заңдық тұрғыдан реттеу тәжірибесі кеңінен қолданылып келеді және олар ғаламтордың шексіз мүмкіндігін заңсыз әрекет етуші күштердің пайдалануына тосқауыл қоюдың түрлі әдіс-тәсілдерін ойластырып қойған.

Бұл тұрғыдан алғанда біздің елімізде бұл мәселе соңғы екі-үш жылда ғана қоғам тарапынан кеңінен талқыланып, заңдық тұрғыдан реттеудің қатаң шаралары қолға алынып жатыр. Мақала авторы осы бағыттағы отандық реттеу шараларын жан-жақты талдай келіп, сонымен қатар әлеуметтік желілерге қатысты орын алып отырған заңсыздықтарды сараптайды. Мәселен, терроризмді насихаттау, бейәдеп сөзбен балағаттау мәселелерін реттеуге қатысты атқарылып жатқан жұмыстарды жүйелі сөз етеді. Осылайша нақты деректер негізінде мәселені салыстыра қарастырып, еліміздегі интернет кеңістікті бақылаудың кемшіліктері мен жетілдірер тұстарын ашып көрсетеді.

Еліміздегі ақпаратты бұғаттау және оны қайта қалпына келтіру тәртібі ақпараттың немесе ақпараттық ресурстың мазмұнына тікелей қатысты. Заңнама бойынша олар жүйеленіп, нақты атап көрсетілген.

Түйін сөздер: интернет, құқықтық реттеу, сөз бостандығы, ақпаратты бұғаттау, заң, салыстыру, ақпаратқа қолжетімділік

O.Oshanova¹

*¹ University of foreign languages and business career,
Almaty, Kazakhstan*

**LEGISLATIVE REGULATION OF INTERNET SPACE IN KAZAKHSTAN: PROBLEMS AND
SOLUTIONS**

Abstract

In the article raises the actual issue of legal regulation of the Kazakhstan Internet space. The author examines the issues of combining the methods of legal regulation and self-regulation on the Internet. Prospects of soft law in the international regulation of the Internet, in countries such as the United States, Britain and Russia are assessed from different points of view. Especially the author draws attention to such topics as terrorism, pornography and encroachment on the honor and dignity of citizens.

The relevance of this topic is expressed in the fact that, the Internet is still not sufficiently regulated from the legal point of view. The constant increase in the number of subscribers and the growing importance of information exchange through the Network attract the public's attention to the problems of regulation, the development of rules for the fair, legitimate functioning of the Internet by the state.

Internet legislation is a set of laws, other normative acts (national and foreign states) which are regulating relations in the virtual space of the Internet. As an Internet relationship is considered only those relations that are connected with the social and legal regulation of the virtual space that is with the regulation of this space on the basis of the norms of law, morals, ethics and other means.

The main problems of legal regulation are related to the order and conditions of the use of telecommunications networks and protection of the rights and legitimate interests of various entities during the transfer of information in global computer networks. There is a need to develop an adequate national legislation with all modern requirements, moreover in existing laws on the legal regulation of the Internet space in Kazakhstan prescribed severe penalties, and they haven't an alternative solutions. This issue causes criticism of both among professional journalists and among the public.

At present, the domestic information legislation of Kazakhstan and other countries are very extensive. However, it is still far from perfect and requires working out and adoption of new acts.

Key words: internet, legal regulation, freedom of speech, legislation, information blocking, access to information

О.Ошанова¹

*¹ Университет иностранных языков и деловой карьеры,
Алматы, Казахстан*

ЗАКОНОДАТЕЛЬНОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ИНТЕРНЕТ - ПРОСТРАНСТВА В КАЗАХСТАНЕ: ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ РЕШЕНИЯ

Аннотация

В статье автор поднимает актуальный вопрос правового регулирования казахстанского интернет-пространства. Рассматриваются вопросы сочетания методов правового регулирования и саморегулирования в Интернете. Оцениваются перспективы мягкого права в международном регулировании Интернета, в развитых странах. Особенно автор обращает внимание на такие темы как терроризм, посягательство на честь и достоинство граждан.

Актуальность данной темы выражается в том, что, Интернет до сих пор недостаточно урегулирован с точки зрения права. Постоянное увеличение числа абонентов, растущая значимость обмена информацией посредством Сети, привлекают пристальное внимание общественности к проблемам регулирования, выработке правил справедливого, легитимного функционирования Интернета со стороны государства

Интернет-законодательство - это совокупность законов, иных нормативных актов (национальных, и зарубежных государств), регулирующих отношения в виртуальном пространстве Интернета. В качестве интернет - отношений выступают только те отношения, которые связаны с социально-правовым регулированием виртуального пространства (т.е. с регулированием этого пространства на основе норм права, морали, этики и других средств).

Основные проблемы правового регулирования связаны с порядком, условиями использования телекоммуникационных сетей и защиты прав и законных интересов различных субъектов при перемещении информации в глобальных компьютерных сетях. Существует необходимость разработки адекватного всем современным условиям национального законодательства, в существующих законах об правовом регулировании интернет-пространства в Казахстане прописаны жесткие меры наказания, и им нет альтернативы. Это вызывает критику как в среде профессиональных журналистов, так и среди широкой общественности.

В настоящее время внутреннее информационное законодательство Казахстана и других стран весьма обширно. Однако, оно пока далеко от совершенства и требует разработки и принятия новых актов.

Ключевые слова: интернет, правовое регулирование, свобода слова, законодательство, блокировка информации, доступ к информации

Кіріспе. Біздің қоғамда Интернет кеңістікті заңдық тұрғыдан реттеу соңғы кездері өте өзекті мәселеге айналып отыр. Қоғамның белсенді мүшелері ғана емес, сонымен қатар БАҚ өкілдері және құқық қорғаушылар бұл сұраққа ерекше мән беруде, оның үлкен бір себебі, бұл мәселенің сөз

бостандығы мен жариялылығына тікелей қатыстылығында болса, екіншісі, бұның ұлттық қауіпсіздік, азаматтардың құқықтары мен еркіндіктерін қорғау мәселелерімен тығыз байланыстылығында жатыр.

Бүкіләлемдік ақпараттық кеңістік, яғни интернет өзінің бұқаралық сипаты және әлемнің көптеген елдерінің адамдарының қолжетімділігі арқасында жаңа заманның қажетті бөлігіне айналып отыр. Сонымен қатар Интернет мемлекеттік шекара деген ұғымды жоққа шығарады және әлемдік ақпараттық ресурстар мен базаларға қол жеткізудің құралы ғана болып табылмайды, ол бұқаралық ақпаратты таратудың тиімді құралы деп те танылады. Бұл жағдайда интернет әлемдік желіде бақылаусыз немесе мақсатты түрде деструктивті ақпараттардың түрлі ағымдарын таратудың алаңына айналады және бақылау жүйесіне заңсыз кіруге, әрі адам құқықтарын бұзуға жол ашады. Сол себепті де дамыған және дамушы елдердің интернетті заңдық тұрғыдан реттеу саласындағы тәжірибелері бұл салаға мемлекеттік бақылаудың қажеттігін көрсетеді. Интернет желісіндегі ақпараттарды, ұлттық сегменттегі ресурстардың мазмұнын бақылау мақсатында және ұлттық қауіпсіздікті сақтау бағытында жағымсыз ақпарат көздерінің алдын алу үшін бұл елдер жылына 10 немесе 100 миллион доллар шамасында ақша жұмсайды. Мұның бәрі тегін жасалып жатқан жоқ, олар интернет арқылы келер қауіптің салмағын сезініп, осындай қадамдарға баруда.

Негізгі бөлім. Әлем елдерінде интернетті құқықтық тұрғыдан реттеудің бірнеше тәсілдері бар. Біріншісі – мемлекет интернетті реттеу жұмысына араласпайды, екінші тәсіл – интернетті басқару және құқықтық қарым- қатынасты реттеу ісінде (балалар порнографиясы, терроризм, экстремизм және т.б.) мемлекеттің араласу үлесі шектеледі. Ал үшінші тәсіл – интернетті заңдық реттеудің қатаң түрін қолдану.

Қазақстан осы құқықтық реттеу тәсілдерінің үшінші үлгісін таңдап алды. Әрине, бұл мәселеге қатысты заңгерлер мен медиа-сарапшылар өздерінің қарсы пікірлерін жария түрде білдірді. Мәселен, олар біріншіден, интернет азаматтардың еркін пікір білдіруінің қолданбалы құқығын іске асыруға технологиялық мүмкіндік беретін құрал болуы керек десе, екіншіден, мемлекеттің реттеудің “жоғарыдан төмен” деген ұстанымын алға тартуы интернет қолданушыларының қарсылығын тудыруға әкеліп соғады, сонымен қатар бұл жағдайда мемлекет интернет контентті бақылау және сүзгіден өткізу артықшылығын өз мүддесіне сай реттейтіндігі сөзсіз деген тұжырым жасайды. [1, 3]

Қазақстан жыл сайын интернетті реттеудің шектеу үлгісін заңдық тұрғыда бекітіп отыру үрдісін соңғы жылдары үздіксіз жалғастырып келеді.

Алғаш рет елімізде 2009 жылы интернеттегі барлық сайттар, әлеуметтік желілер “бұқаралық ақпарат құралы” деп заңдық тұрғыда бекітілді [2]. Әкімшілік, азаматтық, құқықтық жауапкершілік өлшемдері де БАҚ –қа теңестірілді. Осы негізде “Фейсбук” сияқты әлеуметтік желілерде жарияланған постарға қатысты күмән тудыратын соттық шешімдердің жауапкершілікке тарту тәжірибелері кездесе бастады, әрине бұл заңдық стандарттарға қарсы әрекет болып танылады. “Ақпарат туралы заң” қабылданар алдында еліміздің медиа-сарапшылары мен құқық қорғаушылары бұл мәселені шешудің оңтайлы тәсілін ұсынып көрген еді, яғни заңға “желілік басылымдар” деген түсінік енгізіп, яғни интернеттегі барлық жарияланған дүниелерді БАҚ деп танымай, тек “желілік басылым” деген тіркелім жасаған сайттарды мойындау. [1, 3]

Соңғы жылдары мемлекет БАҚ-ты, оның ішінде интернет сайттар да бар, қаржыландыруға көп көлемде ақша бөлуде. Қазақстан интернет ассоциациясының бастығы Шавкат Сабировтың айтуынша “Қазақстанның құқыққорғау органдары өткен жылы әлеуметтік желілерге мониторинг жүргізетін жүйелерді сатып алуға қомақты қаржы жұмсаса, биылғы жылы Ақпарат және коммуникация министрлігі интернетке мониторинг жүргізуге 2 миллиард теңге бөліп, осы іске тендер жариялады”. Тағы бір айтып өтерлік жайт, Қазақстанда тыйым салынған сайттардың тізімі жоқ, бар болған жағдайда да бұл ақпарат көпшілікке қолжетімді емес, негізінен алғанда мұндай мәліметтердің жария болғаны дұрыс дер едік.

Талқылау. Біздің еліміздің заңнамасында заң бұзушылық нысанасына жеке адамдар көбірек ілінеді, яғни оның әлеуметтік желілерде өз парақшасында жазылған ақпараттар және басқа пайдаланушының жазған жазбасына қалдырған комментарийлер мазмұны көбірек бақылауға алынады. Ресей заңында бұғаттау ісінде көп жағдайда сайттардың ақпараттары бақылау тезінен өтетіндігі байқалады.

Бұл сөзімізге 2017 жылдың 28 желтоқсанында “Ақпарат және коммуникация мәселелері бойынша ҚР заңнамалық актілеріне өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы” заңындағы 36-бап қосымша дәлел бола алады [2]. Осы баптың 5-1 тармағы негізінде енді тіркелмеген қолданушылар қазақстандық интернет-ресурстарда бүркеншек атпен комментарийлер қалдыра алмайды. Көпшілікке

қолжетімді электрондық ақпараттық ресурстардың иелері қолданушының ақпараттарын “электрондық үкімет” порталында идентификация немесе SMS-идентификация жасағаны туралы екеуара жасаған жазбаша келісім шарт болған жағдайда ғана жариялай алады.

Заңдағы бұл жаңа норма ҚР ақпарат және коммуникация министрі Дәурен Абаевтың айтуынша, әлеуметтік желілердегі қолданушылардың бір-бірін бейәдеп сөздермен балағаттау және әлеуметтік және ұлтаралық жанжал тудыратын мазмұндағы комментарийлер қалдыру деректерінің көбеюінен пайда болған. Сонымен қатар министр әлеуметтік желі қолданушылары комментарийді жалған атпен бұрынғыдай қолдана береді, тек портал иелері бүркеншек атпен кімнің тіркелгенінен хабардар болып отырады [3].

Бұл заң нормасының тағы бір ескеретін тұсы, әлеуметтік желіде ұлтаралық жанжал тудыру немесе конституция талаптарына қайшы келетін әрекеттерге шақыру әрекеттері орын алған жағдайда қолданушыларды анықтау мүмкіндігі болады. Заңда көрсетілген бұл талаптар Facebook, Youtube, Instagram сияқты шетелдік ресурстарға қолданылмайды.

Бұл бағытта елімізде нақты шаралар атқарылып жатыр. ҚазАқпараттың хабарлауынша соңғы уақытта Қазақстанның тиісті органдары әлеуметтік желіні қатаң бақылауға алды. Әлеуметтік желіде ойланбай жазған бір сөзі үшін темір тордың ар жағынан шыққан азаматтардың саны көбейіп кетті. 2016 жылдың соңғы екі айын алып қарайық: Солтүстік Қазақстан облысының 22 жастағы тұрғыны әлеуметтік желіде ұлтаралық шиеленіс тудырды деген күдікпен 3 жылға сотталса, осы облыстың тағы бір тұрғыны Қазақстанды Ресейге қайта қосу керек деген жазбасы үшін 5,5 жылға сотталды. Щучинск қаласының тұрғыны интернетте терроризмді насихаттағаны үшін алты жылға түрмеге қамалды. Бұл әрине, алаң тудыратын мәселе. Әсіресе, оқушылар мен жастар үшін. Әлеуметтік желіде “ерігіп” отырған олар, ойланбай жазған бір сөзі үшін өмір бойы опық жеуі мүмкін [4].

“Технодом” тұрмыстық және электронды техника сататын дүкендер желісінің интернет-ресурсында “үлкендерге арналған тауарлардың” бірқатары ағымдағы жылдың мамыр айынан бастап ашық түрде сатылып келгені туралы тұтынушылардан ҚР Ақпарат және коммуникациялар министрлігіне арыз-шағымдар түсіп, нәтижесінде Technodom.kz интернет ресурсы екі күнге, 7-8 тамыз күндері бұғатталып, “Технодом” компаниясының сайтына кіруге шектеу қойылған болатын.

Сараптама нәтижесінде аталған сайтта жыныстық-эротикалық сипаттағы материалдардың жарияланып, бұқаралық ақпарат құралдары туралы және балалардың денсаулығына және дамуына зиян келтіретін ақпараттан қорғау туралы заңнамалардың талаптарының бұзылғандығы расталды. Сонымен қатар, 2015 жылғы 27 наурыздағы № 264 Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрінің қаулысымен бекітілген Ішкі сауда ережесінің 155-тармағына сәйкес эротикалық мазмұндағы тауарлар арнайы жерлерде (мамандандырылған дүкендер) сатылуға тиіс. Осы орайда, ағымдағы жылдың 2 тамызында Министрлік technodom.kz интернет-ресурсына ҚР заңнамасын бұзатын материалдарды алып тастауға немесе олардың қазақстандық пайдаланушыларға қолжетімділігін шектеуге шаралар қабылдауын талап етіп хат жіберген болатын. Technodom.kz интернет-ресурсы тиісті шараларды қабылдап, заң талаптарын орындамағандықтан, Министрлік ағымдағы жылдың 7 тамызында “Байланыс туралы” Заңның 41-1-бабында белгіленген тәртіпке сай technodom.kz интернет-ресурсына кіруді шектеу туралы байланыс операторларына және “Мемлекеттік техникалық қызмет” РМҚ-ға нұсқама жіберген.

Белгілі болғандай, министрлік тарапынан жасалған ескертулерден кейін компанияның жауапты мамандары аталмыш тауарды сататын контентті алып тастаған [5].

*Дамыған елдердегі әлеуметтік желіде бейәдеп сөз айтқан, балағаттау мәселесін реттеуге қатысты заңнамаларды сөз етер болсақ, бұл мәселені реттеуге қарсы шығушылар бар, олардың айтар уәжі – бұл дегеніміз цензура, ой еркіндігі мен сөз бостандығына қайшы, “сөз бостандығы әркімнің жеке бас құқығы, ол Конституцияда көрсетілген” - дейді [6].

Адам құқықтарын қорғау жөніндегі Халықаралық ұйымдар интернеттегі сөзбен балағаттау және порнография мәселесін реттегенде “адамның жеке тұлғалық және отбасылық құндылықтарын қорғауды басты назарға алу керектігін айтады. Сонымен қатар кейбір мамандар балаларды адамгершілікке қайшы келетін және зиянды материалдардан сақтандыру қажет” – деген пікірді алға тартады [7].

2016-2017 жылдардағы Интернеттегі заң бұзушылықтарды былайша жіктеп көрсетуге болады:

- Интернетте терроризмді насихаттау;
- Дәстүрлі емес діни ағымдардың ісін насихаттау;
- Ұлтаралық шиеленісті тудыру;

- Қазақстанның тұтастығына қол сұғу.

Қазақстан азаматтарының әлеуметтік желілерді қолдану үлесі [8]:

Ендігі кезекте еліміздегі әлеуметтік желілердің қолданылу үлесі туралы сөз етсек. Beeline.kz-тың хабарлауынша 2017 жылдың қазан айындағы мәлімет төмендегідей: ВКонтакте әлеуметтік желісінің қолданушылар саны – 4 млн, Facebook –3,3 млн, Instagram – 3 млн. Мессенджерлер арасында WhatsApp алдыңғы орында, қолданушылар саны – 2,5 млн, Telegram – 2 млн, Viber – 1 млн.

Біздің еліміздегі интернетке қатысты ойлантатын мәселе, қазіргі таңда билік өкілдері мемлекеттің қаржысын кәсіби медиалық салаға емес, блогерлерге бөлуді жөн санайды.

Бұл орайда “Билік бүгінгі күнде сарапшылар қоғамдастығы немесе медиалық саланы емес, әлеуметтік желілерді, нақтырақ айтсақ, өз салаларында кәсіби маман емес адамдарға тапсырыс беріп, оларды қаржыландыру ісін бастап кетті. Негізінде, мемлекет тек кәсіби саланы реттеуі керек. Менің шенеуніктермен араласқанда көз жеткізгенім, олардың белгілі бір адамдардың сөздеріне сілтеме жасап сөйлейтіні, бұл дегеніміз ол адам желінің ықпалында кеткендігін көрсетеді, оның өзіндік көзқарасы жоқ және жеке сарапшылық бағам жасай алмайды. Шындап келгенде қаржыны сауатты түрде қолдануға болады. Негізі, ақшаны блог-постқа емес, жаңалық үшін медиалық басылымға төлеген ұтымдырақ болар еді” - деген Қазақстан интернет ассоциациясының бастығы Шавкат Сабировтың пікірінің жаны бар.

Қоғамда көтеріліп жатқан өзекті мәселелердің осы әлеуметтік желі арқылы шешіліп жатқанын жоққа шығаруға болмайды. Әлеуметтік-саяси бағытта Facebook-тің ықпалы Қазақстанда басқа бәсекелестерімен салыстырғанда жоғары. Соңғы кездері қоғамда орын алған шулы мәселелерді талдайтын болсақ, олардың барлығы Facebook-те айналымға түсіп, оның ықпалымен шешімін тапқан болатын.

Қазіргі кезде кадр мәселесі де әлеуметтік желілерге қажетті ақпараттарды “құюмен” шешілетін дәрежеге жетті.

“Еліміздегі көптеген мемлекеттік органдар газеттермен қалай жұмыс істеу керектігін білмейді. Газетке келіп, 100 доллар ұсынып, “маған ыңғайлы етіп жазып бер” деп айта алмайды. Ал блогерге ондай ұсыныс жасауға болады. Мысалы, қазіргі күнде Ресейде блогерлер өздерінің абырой-беделдерін ойлай бастады, ал бізде беделдің (репутация) әзірше көк тиын құны болмай тұр. Бұл біліктілік пен уақыттың еншісіндегі мәселе. Нақтырақ айтсақ, бізде дәстүрлі БАҚ пен блогерлердің деңгейі төмен, әрине бұл бағытта даму болады” - деген жазушы Дмитрий Шишкиннің пікірімен келіспеске болмайды, ойлантатын мәселе.

Еліміздегі әлеуметтік желілердің қолданушылардың өзара тілдесуіне, өздерінің көзқарастарын білдіруге қолайлы әрі тиімді платформа ұсынып отырғандығы шындық. Бұл орайда Евразиялық

ғылыми-зерттеу институтының аға ғылыми қызметкері Дәурен Әбеннің бұл мәселеге қатысты пікірі қызық: “Білімділік пен саяси белсенділік тұрғысынан алғанда көзіқарақты аудитория Facebook желісіне тән. Facebook үкіметке тиімді қызмет атқарумен қоса, саяси белсенді азаматтарға өздерінің қарсылықтарын көрсетуге мүмкіндік бере отырып, бу шығарушы (пароотвод) және найзағай тартқыш (громоотвод) құралдардың ролін атқарып отыр. Бірақ бұл екіұшты таяқ сияқты. Әлеуметтік желідегі өткір әрі ымырасыз пікірталастар адамдардың бойында саяси үрдістерге қатысып, сонымен қоса мемлекеттік саясатқа ықпал етіп жатқандай жалған әсерге бөлейді, олар өтірік елестің жетегінде отырады, осы арқылы жалған (эрзац) азаматтық қоғам құрылады. Осы себепті де әлеуметтік желілер көп жағдайда қоғамдық пікірді манипуляциялау бағытында пайдаланылады”.

Шынында да әлеуметтік желілердің бұл қырын да жоққа шығара алмайсыз.

Саясаткер Марат Шибутов “Facebook саяси белсенділікті бәсеңдетеді” деп есептейді. Мониторинг көрсеткендей бұл қарсылық акциялар барысында айқынырақ танылады. Жағымсыз іс-әрекеттермен қатар, позитивті азаматтық белсенділік те жұтылып кетеді.

Қорытынды. Елімізде интернетті заңдық тұрғыдан реттеудің түрлі тәсілдері тәжірибе жүзінде қолданылып, оның қоғам тарапынан талқылауға түсіп жатуы, әлеуметтік желілерде белсенділік танытқан азаматтардың заң аясында жауапкершілікке тартылуы да бұл бағытта көптеген жүйелі жұмыстардың жүргізілуі қажеттігін көрсетеді. Осы орайда төмендегідей ұсыныстарды алға тартамыз:

Біріншіден, азаматтарға әлеуметтік желіде белсенділік таныту кезінде көптеген жауапкершіліктердің талап етілетіндігін түсіндіру, бұл бағытта көпшілікке арналған ағартушылық және түсіндіру жұмыстарын жүйелі түрде жүргізу қажет;

Екіншіден, интернетті заңдық тұрғыдан реттеу барысында туындайтын мәселелерді шешуге қоғамның белсенді мүшелері, БАҚ өкілдері және құқық қорғау органдары бірлесе шешуді қолға алу;

Үшіншіден, шын мәнінде бұл сұрақтың азаматтардың сөз бостандығы мен жариялылығына және ұлттық қауіпсіздік, азаматтардың құқықтары мен еркіндіктерін қорғау мәселелерімен тығыз байланысты болуы бұл мәселені жұртшылық болып жұмыла шешу қажеттігін көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1) *Толуханова А. Эксперт правового медиа-центра: “Казахстан жестко регулирует интернет”, Digital.report, 16.11.2015 -электрондық ресурс*
- 2) *ҚР “Байланыс туралы” Заңы, 2004 жылғы 5 шілдедегі №567 Заң/ nur.kz сайты, 15.05.2017 жыл -электрондық ресурс*
- 3) *Анонимные комментарии и тайны чиновников: какие изменения ждут СМИ/ Sputnik Kazakhstan, 21.12.2017 -электрондық ресурс*
- 4) *Әлеуметтік желі: ойланбай сөйлеп, онық жегендердің жазасы, kazinform.kz, 18.01. 2017жыл - электрондық ресурс*
- 5) *“Technodom” министрліктің екертуіне қарамастан интимді тауар түрлерін сатуды көбейтпек/ 16.08.2018, qamshy.kz сайты -электрондық ресурс*
- 6) *Dawn A.Edick, Regulation of Pornography on the Internet in the United States and the United Kingdom: A Comparative Analysis, 21 B.C. Int’l & Comp.L.Rev.437 (1998), <http://lawdigitalcommons.bc.edu/iclr/vol21/iss2/4>. -электрондық ресурс*
- 7) *Panel Discussion, supra note 2, at 354 (statement of Richard A. Kurnit) -электрондық ресурс*
- 8) *stat.gov.kz сайты -электрондық ресурс*

**ҰСЫНЫСТАР ҮШІН
ДЛЯ ЗАМЕТОК**